Über dieses Buch

Dies ist ein digitales Exemplar eines Buches, das seit Generationen in den Regalen der Bibliotheken aufbewahrt wurde, bevor es von Google im Rahmen eines Projekts, mit dem die Bücher dieser Welt online verfügbar gemacht werden sollen, sorgfältig gescannt wurde.

Das Buch hat das Urheberrecht überdauert und kann nun öffentlich zugänglich gemacht werden. Ein öffentlich zugängliches Buch ist ein Buch, das niemals Urheberrechten unterlag oder bei dem die Schutzfrist des Urheberrechts abgelaufen ist. Ob ein Buch öffentlich zugänglich ist, kann von Land zu Land unterschiedlich sein. Öffentlich zugängliche Bücher sind unser Tor zur Vergangenheit und stellen ein geschichtliches, kulturelles und wissenschaftliches Vermögen dar, das häufig nur schwierig zu entdecken ist.

Gebrauchsspuren, Anmerkungen und andere Randbemerkungen, die im Originalband enthalten sind, finden sich auch in dieser Datei – eine Erinnerung an die lange Reise, die das Buch vom Verleger zu einer Bibliothek und weiter zu Ihnen hinter sich gebracht hat.

Nutzungsrichtlinien

Google ist stolz, mit Bibliotheken in partnerschaftlicher Zusammenarbeit öffentlich zugängliches Material zu digitalisieren und einer breiten Masse zugänglich zu machen. Öffentlich zugängliche Bücher gehören der Öffentlichkeit, und wir sind nur ihre Hüter. Nichtsdestotrotz ist diese Arbeit kostspielig. Um diese Ressource weiterhin zur Verfügung stellen zu können, haben wir Schritte unternommen, um den Missbrauch durch kommerzielle Parteien zu verhindern. Dazu gehören technische Einschränkungen für automatisierte Abfragen.

Wir bitten Sie um Einhaltung folgender Richtlinien:

+ *Nutzung der Dateien zu nichtkommerziellen Zwecken* Wir haben Google Buchsuche für Endanwender konzipiert und möchten, dass Sie diese Dateien nur für persönliche, nichtkommerzielle Zwecke verwenden.
+ *Keine automatisierten Abfragen* Senden Sie keine automatisierten Abfragen irgendwelcher Art an das Google-System. Wenn Sie Recherchen über maschinelle Übersetzung, optische Zeichenerkennung oder andere Bereiche durchführen, in denen der Zugang zu Text in großen Mengen nützlich ist, wenden Sie sich bitte an uns. Wir fördern die Nutzung des öffentlich zugänglichen Materials für diese Zwecke und können Ihnen unter Umständen helfen.
+ *Beibehaltung von Google-Markenelementen* Das "Wasserzeichen" von Google, das Sie in jeder Datei finden, ist wichtig zur Information über dieses Projekt und hilft den Anwendern weiteres Material über Google Buchsuche zu finden. Bitte entfernen Sie das Wasserzeichen nicht.
+ *Bewegen Sie sich innerhalb der Legalität* Unabhängig von Ihrem Verwendungszweck müssen Sie sich Ihrer Verantwortung bewusst sein, sicherzustellen, dass Ihre Nutzung legal ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass ein Buch, das nach unserem Dafürhalten für Nutzer in den USA öffentlich zugänglich ist, auch für Nutzer in anderen Ländern öffentlich zugänglich ist. Ob ein Buch noch dem Urheberrecht unterliegt, ist von Land zu Land verschieden. Wir können keine Beratung leisten, ob eine bestimmte Nutzung eines bestimmten Buches gesetzlich zulässig ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass das Erscheinen eines Buchs in Google Buchsuche bedeutet, dass es in jeder Form und überall auf der Welt verwendet werden kann. Eine Urheberrechtsverletzung kann schwerwiegende Folgen haben.

Über Google Buchsuche

Das Ziel von Google besteht darin, die weltweiten Informationen zu organisieren und allgemein nutzbar und zugänglich zu machen. Google Buchsuche hilft Lesern dabei, die Bücher dieser Welt zu entdecken, und unterstützt Autoren und Verleger dabei, neue Zielgruppen zu erreichen. Den gesamten Buchtext können Sie im Internet unter `http://books.google.com` durchsuchen.

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het "watermerk" van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

C 639,151

1837
ARTES VERITAS SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
E PLURIBUS UNUM
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

Digitized by Google

Z
1007
.M986
vol. 28-30

Digitized by Google

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

ACHTENTWINTIGSTE JAARGANG.

1921.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 28sten Jaargang.

Mej. Dr. M. M. Assmann te Leiden.
Dr. A. Beets te Leiden.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Dr. C. de Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
H. H. Breuning te Groningen.
Dr. Brinkgreve te Bunnik.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Eekhof te Leiden.
Mejonkvr. C. Engelen te Zutfen.
Dr. P. J. Enk te Zwolle.
Prof. Dr. B. Faddegon te Doorn.
J. A. Falconer te Groningen.
Dr. R. Foncke te Molenbeek (Brussel).
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
†Prof. Dr. H. van Gelder te Leiden.
Prof. Dr. I. H. Gosses te Groningen.
Dr. A. Greebe te 's-Gravenhage.
Dr. C. A. A. J. Greebe te Groningen.
Prof. Dr. P. Groeneboom te Groningen.
Dr. C. P. Gunning te Amsterdam.
Mevr. N. de Haan-Liégeois te Voorhout.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te Rotterdam.
Dr. J. Heinsiùs te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. G. E. W. van Hille te 's-Gravenhage.
Dr. G. J. Hoogewerff te Rome.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. N. Japikse te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. G. Kalff te Noordwijk a/Zee.
Dr. L. A. Kesper te 's-Gravenhage.
Dr. G. G. Kloeke te Leiden.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
F. Kossmann te Leiden.
Prof. Dr. N. J. Krom te Leiden.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. R. Leyds te Groningen.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
Dr. H. J. Lulofs te Gorinchem.
Mr. J. H. van Meurs te Santpoort.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
H. Middendorp te 's-Gravenhage.
Dr. W. Mulder S. J. te Amsterdam.
Prof. Dr. F. Muller Jzn. te Amsterdam.
Prof Dr. J. W. Muller te Leiden.
Mej. Dr. M. A. Muusses te Utrecht.
B M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Prof. Dr. F. Pijper te Leiden.
Prof. Dr. J. Prinsen JLz. te Amsterdam.
Dr. K. J. Riemens te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Amsterdam.
Prof. Dr. Jos. Schrijnen te Utrecht.
Dr. M. A. Schwartz te Assen.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Dr. W. H. Staverman te Deventer.
Dr. J. F. M. Sterck te Heemstede.
Dr. D. C. Tinbergen te 's-Gravenhage.
Dr. M. C. Valeton te Groningen.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
Dr. H. van der Velden te Nijmegen.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Dr. J. A. Vollgraff te Middelburg.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S. J. te Mariendaal bij Grave.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.
Mej. A. W. C. Zuidema te 's-Gravenhage.

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Acket, Verzamelde opstellen (Tinbergen) 234.
Alberdingk Thijm, zie Poelhekke.
Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, XII, 1918—1919 (Gallas) 227.

Bartsch et Wiese, Chrestomathie de l'ancien français (C. de Boer) 14.
Basson, De Cephala et Planude syllogisque minoribus (Hesseling) 51.
Beiträge zur Alttestamentlichen Wissenschaft Karl Budde zum siebzigsten Geburtstag am 13 April 1920 überreicht (Böhl) 249.
Benjert en Elzinga, Anatole France, Le Crime de Sylvestre Bonnard (de Haan-Liégeois) 211.
Besançon et Struik, Précis historique et anthologie de la littérature française, I (Riemens) 92.
Beversen, Bikelas, De leelijke zuster (Hesseling) 6.
Van de Bilt, Letterkundig Leesboek (B. M. Noach) 189.
Björkman, Ofen zur Türkenzeit (Houtsma) 155.
Van den Blink en Eigenhuis, Verzenbundel (Middendorp) 210.
Bloch (J.), La formation de la langue marathe (Faddegon) 55.
Bloch (L.), Soziale Kämpfe im alten Rom (v. Hille) 262.
Blommaert, Les châtelains de Flandre (Gosses) 134.
De Boer, Zie Schlimmer.
Boyer, zie Stein.
De Brouwer en Slijper, Oefeningen bij de Syntaxis, I (Brinkgreve) 235.
De Budé, zie Dindorf.
Bywater, Four centuries of Greek learning in England (Hesseling) 17.

Canter, zie Oldfather.
Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke Bibliotheek, II—IV (Serrurier) 226.
Classen und Steup, Thukydides, I (Leyds) 172.
Clemen, Fontes historiae religionis persicae (Caland) 117.
Constant, zie Rudler.
Conway, zie Walters.
Da Costa, zie Poelhekke.
Curtius, Die literarischen Wegbereiter des neuen Frankreich (Gallas) 16.
Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek, II (v. Slee) 270.

Dahlerup, Ordbog over det Danske Sprog, II (Logeman) 83.
Delahaye, Verlaine (Gallas) 109.
Dindorf et De Budé, Dionis Chrysostomi Orationes, II (K. Kuiper) 244.
Dio Chrysostomus, zie Dindorf.

Ebbinge Wubben, Middelnederlandsche bijbelvertalingen: Documenten enz. 3 (Tinbergen) 11.
Eigenhuis, zie Van den Blink.
Elzinga, zie Benjert.
Ernout, Recueil de textes latins archaïques (F. Muller) 73.
Eugénie (Keizerin —), Mijn Gedenkschriften (Blok) 156.

Feist, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache, afl. 1—2 (v. Wijk) 252.
Fischer und Muhieddin, Anthologie aus der neuzeitlichen türkischen Literatur, I (Houtsma) 194.
FitzHugh, The Indoeuropean Superstress and the Evolution of Verse (F. Muller) 97.
Dez., The Old-Latin and Old-Irish monuments of verse (v. Hamel) 248.
Foucart, Le culte des Héros chez les Grecs (Vürtheim) 41.
Dez., Un décret athénien relatif aux combattants de Phylé (U. Ph. Boissevain) 199.
France, zie Benjert.
Frazer, Folk-lore in the Old Testament (Wensinck) 177.
Fruin-Mees, Geschiedenis van Java, I (Krom) 88.

Gaastra, Das Gopatha Brāhmaṇa (Faddegon) 26.
Geffcken, Das Christentum im Kampf und Ausgleich mit der griechisch-römischen Welt (Meyboom) 21.
Geiger, Die Aməṣ̌a Spəntas. Ihr Wesen und ihre ursprüngliche Bedeutung (Caland) 148.
Van Gelder, Algemeene Geschiedenis, IV (Brugmans) 62.
Geyl, Christofforo Suriano (v. d. Velden) 37.
Griss, zie De Raaf.

Hagemann, Griechische Panzerung, I (Six) 183.
Van der Hagen, zie Schrijnen.
Von Harnack, Marcion: Das Evangelium vom fremden Gott (Windisch) 267.
Havelaar, Auguste Rodin (Engelen) 65.
Heiberg, Naturwissenschaften, Mathematik und Medizin im klassischen Altertum (J. A. Vollgraff) 266.
Heusler, Deutscher und antiker Vers, der falsche Spondeus und angrenzende Fragen (F. Kossmann) 222.
Hoogewerff, Joannes Stalpart van der Wielen. Zijn leven en keur uit zijn lyrische gedichten (Sterck) 150.
Housman, M. Manilii Astronomicon liber quartus (v. Wageningen) 173.

Kaakebeen en Ligthart, Reinaert de Vos (J. W. Muller) 11.
Kalff, Lyrische poëzie: Documenten enz. 4 (Tinbergen) 11.
Van Kalken, Histoire de Belgique (Japikse) 86.
Keil, Beiträge zur Geschichte des Areopags (v. Meurs) 259.
Kern und Strzygowski, Orpheus (Vürtheim) 18.
Von Kiesling, Damaskus (Wensinck) 21.
Dez., Rund um den Libanon (Wensinck) 270.
Klappstein, Vier turkestanische Heilige (Houtsma) 232.
Klee, Zur Geschichte der Gymnischen Agone an Griechischen Festen (K. Kuiper) 203.
Koch, zie Schlimmer.
Konow, Das indische Drama (J. Ph. Vogel) 75.
Kooistra, Onze groote kinderen, I (C. P. Gunning) 207.
Koopmans (J.), Middelnederlandse romans (Prinsen) 149.
Koopmans (J. J.), De servitute antiqua et religione Christiana capita selecta (Meyboom) 162.
Koster, Mythologisch Woordenboek (C. A. A. J. Greebe) 263.

Lambert-van der Kolf, Christovasilis, Terugkeer uit den Vreemde (Hesseling) 6.
Långfors, L'Histoire de Fauvain (Beets) 197.
Lecoutere, Schets van den ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde (A. Greebe) 238.
Van Leeuwen, Menandri Fabularum Reliquiae (Groeneboom) 49.
Lichtenstein, Das Wort נפש in der Bibel (Oort) 8.
Ligthart, zie Kaakebeen.
Löfstedt, Kritische Bemerkungen zu Tertullians Apologeticum (Wilde) 128.

Manilius, zie Housman.
Marres, Leesboek voor Voortgezet lager onderwijs (B. M. Noach) 165.
Massé, Essai sur le poète Saadi (Houtsma) 57.
Meillet, Linguistique historique et linguistique générale (Kluyver) 241.
Menander, zie Van Leeuwen.

Digitized by Google

Meyer, Natur und Kunst bei Aristoteles (Fraenkel) 25.
Dez., Platon und die Aristotelische Ethik (Fraenkel) 64.
Möller, Die Semitisch-Vorindogermanischen laryngalen Konsonanten (F. Muller) 169.
Mulder, Quaestiones nonnullae ad Atheniensium matrimonia vitamque coniugalem pertinentes (Groeneboom) 265.
Muller, Grieksch Woordenboek (v. IJzeren) 121.
Muusses, Koecultus bij de Hindoes (Faddegon) 130.

Niedermann, Essais d'étymologie et de critique verbale latines (F. Muller) 246.
Nyrop, Etudes de grammaire française (Salverda de Grave) 259.

Oldfather, Pease, Canter, Index Verborum quae in Senecae fabulis necnon in Octavia Praetexta reperiuntur (Enk) 148.

Panconcelli-Calzia, Experimentelle Phonetik (Kloeke) 217.
Partsch, Die Stromgabelungen der Argonautensage (Lulofs) 112.
Pease, zie Oldfather.
Petersen, Homers Zorn des Achilleus und der Homeriden Ilias (Valeton) 101.
Pingaud, La Jeunesse de Charles Nodier (Gallas) 60.
Poelhekke, Isaäc da Costa. Bloemlezing (Zuidema) 80.
Dez., J. A. Alberdingk Thijm. Een keus uit zijn werken (Zuidema) 80.
Pompe, zie Schrijnen.
Potgieter, zie Schepers.
Price, The Text of Henry V (v. Dam) 255.

De Raaf en Griss, Stroomingen en Gestalten (Varenhorst) 163.
Rachfahl, Don Carlos (Brugmans) 200.
Rapson, zie Stein.
Van Rhijn, Wessel Gansfort (Knappert) 42.
Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle (Kesper) 184, 204.
Riesz, zie Weber.
De Roux, Pascal en Poitou (Serrurier) 30.
Rudler, Benjamin Constant, Adolphe (Gallas) 153.
Russkaja Biblioteka, 10—25 (v. Wijk) 112.

Sarauw, Goethes Augen (Breuning) 180.
Schepers, Potgieter. Bloemlezing (Staverman) 254.
Schlimmer en de Boer en Koch, Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid (Assmann) 68.
Schmidt (C) und Wajnberg, Gespräche Jesu mit seinen Jüngern (Windisch) 138.
Schmidt (L.), Geschichte der deutschen Stämme, II, 3 (Koch) 31.
Schopf, Die konsonantischen Fernwirkungen (Schrijnen) 1.
Schrijnen, Van der Hagen, Pompe en Vroom, Uit het leven der oude Kerk (Pijper) 20.
Schuiling, Italia Irredenta (Hoogewerff) 63.
Schwartz, Das Geschichtswerk des Thukydides (Vürtheim) 5.
Dez., Zur Entstehung der Ilias (Valeton) 101.
Dez., Charakterköpfe aus der antiken Literatur (Schwartz) 193.
Senart, zie Stein.
Slijper, zie De Brouwer.
Stalpart van der Wielen, zie Hoogewerff.
Stein, Kharosthi Inscriptions, I. Text of Inscriptions discovered at the Niya Site, by Boyer, Rapson and Senart (J. Ph. Vogel) 220.
Steup, zie Classen.
Strauch, Paradisus anime intelligentis (Frantzen) 12.
Struik, zie Besançon.
Strzygowski, zie Kern.

Thucydides, zie Classen.
Van Tieghem, Ossian et l'Ossianisme (Prinsen) 10.
Dez., Ossian en France (Mulder) 105.
Tuxen, Forestillingen om Sjaelen i Rigveda (Muusses) 115.
Traube, Kleine Schriften (S. G. de Vries) 219.

Valkhoff, zie De Vooys.
Visser 't Hooft, De Dichter Jan van Walré (Zuidema) 195.
De Vooys en Valkhoff, Uit den Nederduytschen Helicon: Documenten enz. 5 (Foncke) 58.
Vorrink, Het Minnedicht in de zeventiende eeuw (Kalff) 29.
Vroom, zie Schrijnen.

Wajnberg, zie Schmidt.
Waller Zeper, Jan van Henegouwen, Heer van Beaumont (v. d. Velden) 158.
Walter, Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters (Brakman) 51.
Walters et Conway, Titi Livi ab urbe condita, II (Lely) 7.
Weber und Riesz, Allgemeine Weltgeschichte, I (v. Gelder) 228.
Weniger, Altgriechischer Baumkultus (Vürtheim) 65.
Wiese, zie Bartsch.
De Wilamowitz-Moellendorff, Vitae Homeri et Hesiodi (K. Kuiper) 145.
Wille, Marnix' Byencorf (Eekhof) 108.
Winternitz, Geschichte der Indischen Litteratur, II (Caland) 252.

Zuber, Kind und Kindheit bei George Eliot (Falconer) 82.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

Ameis, Hentze und Cauer, Odyssee 166.
Van Anrooy, zie Koenen.

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 45.
Bouman, zie Muller.
Buma-Biblotheek 44.

Cauer, zie Ameis.
Certamen poëticum Hoeufftianum 214. 276.
Clemen, Religionsgeschichtliche Bibliographie 212.
Le Cosquino de Bussy, zie Fruin.

Endepols, zie Koenen.

Fehlinger, Deutsche in der Fremde 45.
Fischer en De Jong, Vocabularium op Caesaris Bellum gallicum 45.
Foto's van Latijnsche Handschriften 272.
Fruin en Le Cosquino de Bussy, Catalogus van het archief der heeren van Montfoort 141.

Geerebaert, Cicero's Pleitrede voor Milo 272.
Van Goor's Miniatuur Fransch Woordenboek, en — Engelsch Woordenboek 166.
Le Gout français 190.

Hentze, zie Ameis.
Heyne, zie Stamm.
Historisch Genootschap, Verslag van de Algemeene Vergadering op 25 Mei 93.
De Hoest, Sententiae 69.

Digitized by Google

De Jong, zie Fischer.

Koenen en Van Anrooy's Klassiek Handwoordenboekje 45.
Koenen en Endepols, Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal 190.
Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, prijsvragen 165.
Kroll, zie Teuffel.
Laurand, Manuel des Etudes grecques et latines 93.
Ligthart, De kleine Johannes, I 93.
Lommatzsch und Wagner, Romanische Texte 190.

Meillet, Aperçu d'une histoire de la langue grecque 165.
Muller en Bouman, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 141.
Museum te Franeker 212.

Rode, Lectures instructives et pittoresques 69.

Skutsch, zie Teuffel.
Stamm-Heyne-Wrede, Ulfilas 212.
Stichting-de Goeje 117.

Terwey en De Vooys, J. van Vondel's Gijsbrecht van Aemstel 272.
Teuffel, Kroll und Skutsch, Geschichte der römischen Literatur, II 93.
Thesaurus Linguae Latinae 69.
Tijdschrift voor Geschiedenis 45.

Ulfilas, zie Stamm.

Vondel, zie Terwey.
De Vooys, zie Terwey.

Wagner, zie Lommatzsch.
Wrede, zie Stamm.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 166. 214. 274. Beiblatt 46. 94. 166. 214. 274.
Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 118. 274.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 142. 274.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 274.
Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 46. 214.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 69. 141. 212.
Forschungen, Indogermanische, 69.
Hermes 70. 213. 273.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 94. 166. 213. 273.
Journal des Savants 273.
Journal of Hellenic Studies 70.
Mitteilungen, Neuphilologische, 22. 94. 274.
Mnemosyne 273.
Neophilologus 70. 118. 213.
Review, English Historical, 274.
Revue historique 46. 142. 274.
Studiën 46. 70. 94. 118. 142. 214. 275.
Studies, English, 46. 94. 142. 213. 273.
Taalgids, Nieuwe, 45. 70. 118. 213. 273.
Tijdschrift voor Geschiedenis 46. 118. 142. 214. 274.
Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 118. 166.
Tijdschrift voor Taal en Letteren 94. 213. 273.
Vierteljahrschrift, Historische, 22. 275.
Wochenschrift, Berliner Philologische, 94.
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 45.
Zeitschrift, Historische, 274.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(*Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid*).

Amelong, Leipzig 252.
Anderson Brothers, Charlotteville 97. 248.
Attinger, Neuchâtel 246.
Beck, München 51. 64. 219.
Bohn, Haarlem 68. 195.
Boltze, Freiburg 200.
Bosch & Zn., Utrecht 265.
Brand, Bussum 20. 150.
Brill, Leiden 26.
Brusse, Rotterdam 6. 164.
Champion, Paris 30. 55. 60. 241.
Clarendon Press, Oxford 7. 17. 220.
Cohen, Bonn 5.
Commissie voor de Volkslectuur, Weltevreden 88.
Dekker en Van de Vegt, Utrecht 20.
Dewit, Brussel 238.
Dieterich, Leipzig 21. *45. 51. 65. 270.
Engelmann, Leipzig 228.
Friederichsen und Co., Hamburg 155.
Geuthner, Paris 57, 197
Van Goethem, Gent 134.
Van Goor Zonen, Gouda 165. *166.
Grant Richards, London 173.
Gyldendalske boghandel, København 83.
Hachette, Paris *165.
Harrassowitz, Leipzig 128.
Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 138. 267.
Gebr. van der Hoek, Leiden *69.
Hölder, Wien 148.
Høst & Søn, København 115. 169. 259.
Huber, Frauenfeld 82.
Humanitas, den Haag 226.
Kiepenheuer, Potsdam 16.
Klincksieck, Paris 41. 73. 199.
Koek, Scheveningen 108.
Ladyschnikow, Berlin 112.
Librairie Européene (Pistra), Paris *190.
Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam 263.
Macmillan & Co., London 177.
Mandler and Unett, Newcastle 255.
Marcus & Weber, Bonn 117. 145.
Mayer und Müller, Berlin 8. 232.
Messein, Paris 109.
Meulenhoff, Amsterdam 80. 254.
Meyer en Schaafsma, Leeuwarden *44. *270.
Müller, Amsterdam *93.
Musses, Purmerend 130.
Niemeyer, Halle 252.
Nijhoff, 's-Gravenhage 37. 42. *45.
Noordhoff, Groningen *45. 63. *140. *141.

Digitized by Google

Office de Publicité, Bruxelles 86.
Oosthoek, Utrecht *141. *141.
Picard, Paris 93.
Rieder et Cie, Paris 105.
Ruys, Utrecht *69.
Schöningh, Paderborn 25. *212.
Sijthoff, Leiden 29. 40. 65. 149. 156. 184. 204. 234.
Standaard (N. V. de), Brussel *272.
Teubner, Leipzig 21. *93. 112. *166. 183. 193. 194. 203. *212. 244. 259. 262. 266.
Töpelmann, Giessen 249.
Trübner, Strasbourg 101. 222.
University Press, Manchester 153.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1.
Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co., Berlin 75. 101. 219.
Vogel, Leipzig 14.
Weidmann, Berlin 12. 18. 31. 172. *190.
Wolters, Groningen-den Haag 10. 11. 11. *45. 58. 62. 92. *93. *93. 121. 162 189. *190. 207. 210. 211. 235. *272.

Digitized by Google

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mᶦᵉ., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. | No. 1. | October 1920.

Schopf, Die konsonantischen Fernwirkungen (Schrijnen).
Schwartz, Das Geschichtswerk des Thukydides (Vürtheim).
Lambert-van der Kolf, Christovasilis, Terugkeer uit den Vreemde (Hesseling).
Beversen, Bikelas, De leelijke Zuster (Hesseling).
Walters et Conway, Titi Livi ab urbe condita, II (Lely).
Lichtenstein, Das Wort נפש in der Bibel (Oort).
Van Tieghem, Ossian et l'Ossianisme (Prinsen).
Kaakebeen en Ligthart, Reinaert de Vos (J. W. Muller).
Documenten en kleine teksten 3-4 (Tinbergen).
Strauch, Paradisus anime intelligentis (Frantzen).
Bartsch-Wiese, Chrestomathie de l'ancien français (C. de Boer).
Curtius, Die literarischen Wegbereiter des neuen Frankreich (Gallas).
Bywater, Four Centuries of Greek learning in England (Hesseling).
Kern, Orpheus (Vürtheim).
Schrijnen, Van der Hagen, Pompe en Vroom, Uit het leven der oude Kerk (Pijper).
Geffcken, Das Christentum im Kampf und Ausgleich mit der griechisch-römischen Welt (Meyboom).
Von Kiesling, Damaskus (Wensinck).
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Dr. Ernst Schopf, Die konsonantischen Fernwirkungen: Ferndissimilation, Fern-Assimilation, und Metathesis. Ein Beitrag zur Beurteilung ihres Wesens und ihres Verlaufs und zur Kenntnis der Vulgärsprache in den lateinischen Inschriften der römischen Kaiserzeit. (Forschungen zur griechischen. und lateinischen Grammatik herausgeg. von Paul Kretschmer und Wilhelm Kroll 5 Heft). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1919. (Pr. M. 12).

Dit belangrijk geschrift bestaat uit twee wél onderscheiden deelen. Het eerste, dat als akademisch proefschrift diende, behandelt de „Prinzipienfrage", en tracht de psychologische oorzaken, het wezen en verloop van de verschillende soorten van afstandsverschijnselen, als daar zijn: assimilatie, dissimilatie, metathesis enz. nader te bepalen. Het tweede gedeelte voert den titel: Beispiele für die konsonantischen Fernwirkungen. Deze voorbeelden zijn verzameld uit de Vulgairlatijnsche inschriften van het Principaat, en zoo vormt deze verhandeling dus een belangrijke bijdrage tot de kennis van de taal, die in zoo hooge mate onze aandacht vraagt als schakel in de historische ontwikkeling — ik zeg niet met Schopf van het klassieke Latijn, maar van het Oudlatijn tot de Romaansche talen. Toch ligt het belang van dit boek meer op het gebied der algemeene taalkunde en met name op dat van de algemeene fonetiek. Juist bij verschijnselen als deze, die behooren tot hetgeen ik de bizondere klankverandering noemde (doorgaans voorwaardelijke en springende klankverandering genoemd), is het uitermate gewenscht, maar ook zooveel beter mogelijk, de voorwaarden na te gaan, onder welke de veranderingen tot stand komen. Zoo dient b. v. op breede basis te worden vastgesteld, waarom de *r* krachtens dissimilatie niet altijd tot *l*, maar in dezelfde taal en in hetzelfde woord ook tot *n* wordt. Te dezen einde moet voor elke kategorie van klanken worden bepaald, in welke andere zij door dissimilatie kan overgaan, en wel zóó, dat men uit deze bepaling zonder veel moeite kan besluiten, niet alleen welke soorten van dissimilatie voorkomen, maar ook welke soorten in het algemeen principieel mogelijk zijn, en welke niet. De heer Schopf heeft zich trouw aan dit gezonde beginsel gehouden en in het tweede gedeelte de Vulgairlatijnsche voorbeelden ter illustratie van de konsonantische afstandsverschijnselen aldus verdeeld: Der dissimilatorische Lautwechsel. 1. Wechsel der Artikulationsart. 2. Wechsel der Artikulationsstelle. 3. Wechsel der Kehlkopfartikulation. 4. Wechsel der Quantität. Dezelfde indeeling wordt gevolgd bij den assimilatorischen Lautwechsel, den dissimilatorischen Lautschwund, den assimilatorischen Lautzuwachs (waarover nader), de reziproke en einseitige Fernmetathese.

Het zwaartepunt is dus gelegd op de vraag, in welke verhouding de konsonanten tot elkaar staan, die door afstandswerking onderling in betrekking kunnen treden, d. i. welke klanken elkaar kunnen beïnvloeden, welke elkaar kunnen vervangen, en welke mogelijkheden voor het verloop van dissimilatie, assimilatie en metathesis daaruit voortvloeien. Gaarne breng ik hulde aan de scherpzinnigheid, veelzijdigheid en nauwgezetheid waarmee S. zich van zijn taak heeft gekweten. Het gewonnen resultaat, wat de voorwaarden voor het verloop van de afstandswerkingen betreft (bl. 204 vv.) is zeker niet geheel nieuw, hetgeen trouwens na de onderzoekingen van Meillet, Brugmann, Meringer en vooral, wat de dissimilatie betreft, van Grammont,

Digitized by Google

nauwelijks te verwachten was. Maar wél worden de in deze materie geformuleerde „wetten" of „regels" in belangrijke mate gewijzigd en uitgebreid en aldus het fonetisch-psychologisch onderzoek een goed stuk vooruit gebracht. Men vergelijke daartoe slechts het resumeerend overzicht van Schopf b. v. met de concentratie van de regels voor afstandsassimilatie en afstandsmetathesis die Faddegon in het Tijdschrift XXIX, bl. 239 vv. en XXX, bl. 277 vv. gaf.

Uit de fonetische behandeling van de epigrafische monumenten is het eerste gedeelte van het boek met de „Prinzipielle Erörterungen" gegroeid, en dit vraagt in het bizonder onze aandacht. Vooreerst al wat de nadere definitie van de termen *regressief* en *progressief* betreft. Inderdaad heerscht hier verwarring, en worden „regressief" en „progressief" gebezigd met betrekking tot het verloop der rede: maar men dient te bedenken, dat bij het regressieve proces de gedachtenbeweging zich in vooruitstrevende richting beweegt, terwijl bij het progressieve de nawerking van het gesprokene zich doet gevoelen, en dus de gedachtengang in zekeren zin een achterwaartsche is. Zou het geen aanbeveling verdienen, om alle dubbelzinnigheid te vermijden, in plaats van „progressief" en „regressief" voorgoed de termen „persevereerend" en „anticipeerend" of „proleptisch" te bezigen?

Maar dit is van geen overwegend belang. Evenmin het feit dat, wanneer S. er de voorkeur aan geeft de dissimilatie op afstand te definiëeren als een afstandswerking, waardoor een gelijkheid of overeenstemming van klanken niet tot stand komt (in plaats van „opgeheven" wordt), omdat wij ons den taalvorm niet als iets objektiefs, maar als een levend spreekproces dienen voor te stellen, hij dan konsekwent van de assimilatie zeggen moet, dat hierdoor een ongelijkheid niet tot stand komt. Immers door de formule $y - x > x - x$ wordt uitgedrukt, dat ten gevolge der afstands-assimilatie strikt genomen niet de ongelijkheid $y - x$, maar wèl de gelijkheid $x - x$ tot stand komt. Meer te betreuren houd ik het, met alle waardeering voor de moeite die S. zich geeft om telkens het dessous van de verschijnselen te ontdekken, dat hij de eenheid van de schijnbaar zoo geheel divergeerende verschijnselen van akkommodatie (associatie) en dissimilatie niet beslist op den voorgrond geplaatst heeft, al waarschuwt hij met Grammont herhaaldelijk, dat men de dissimilatie niet mag beschouwen als het tegenovergestelde van de assimilatie. Al deze verschijnselen, schreef ik in mijn Handleiding (hiermee bedoelend het komplex van akkommodatie- en dissimilatieverschijnselen) hebben een grooter spreekbaarheid, een verlichten der artikulatie ten gevolge: hier werkt stellig de groote sociale wet van doelmatigheid en eenvoud. Maar zij is de resultante van twee andere onbewuste tendenzen, nl. van de *inertie* of de neiging tot herhalen voor de akkommodatie-verschijnselen, en van de *subordinatie* (of rhythme) voor de differentiatie-verschijnselen.

Bij het verdringen van konsonanten, den zoogen. „dissimilatorischen Schwund", hebben we te doen met een proces, waardoor van twee gelijke klanken de eene wegvalt: regr. $x - x > 0 - x$ en progr. $x - x > x - 0$. We hebben hier dus een verschijnsel, dat van de dissimilatie niet in wezen verschilt, maar slechts in graad. En nu is, zooals S. terecht opmerkt, juist het tegenovergestelde van dit verschijnsel die toevoeging, waardoor een reeds aanwezige klank op een andere plaats wordt ingelascht, zoodat juist de niet bestaande opeenvolging van twee gelijke klanken tot stand komt: regr. $0 - x > x - x$; progr. $x - 0 > x - x$. „Ich glaube bereits... deutlich gemacht zu haben, dass dieser Vorgang das genaue Gegenstück zum dissimilatorischen Lautschwund darstellt und wage es daher, dies auch in der Weise zum Ausdruck zu bringen, dass ich diesen Vorgang mit dem Namen *assimilatorischer Lautzuwachs* bezeichne" (bl. 10). Ik geloof, dat tegen theorie en benaming niets valt in te brengen.

Maar wél tegen het volgende. Volgens S. bestaat een wezenlijk verschil tusschen assimilatie, dissimilatie en metathesis in kontakt en op afstand: maar zijn betoog heeft mij geenszins overtuigd. Op bl. 15 en 28 spreekt hij over het verschil tusschen *assimilatie* in kontakt en op afstand, en wijst o. a. op het artikel van Vendryes in de MSL. XVI, bl. 53 vv. Dit artikel is echter, zooals ik trouwens reeds in mijn Handleiding heb betoogd, slechts ten deele juist, en de bewering, dat de afstands-assimilatie fonemen betreft „qui ne sont pas assez semblables pour être dissimilés" kan niet door den beugel. Het gebeurt, dat dezelfde fonemen nu eens geassimileerd en dan weer gedissimileerd worden, dit laatste natuurlijk alleen met betrekking tot het punt van overeenkomst, zoo b. v. $b - p > d - p$. Voor zoover ik zie, wordt ook door Paul en Brugmann geen wezenlijk verschil aangenomen. Geene soort van afstands-assimilatie heeft plaats, die niet ook in kontakt voorkomt. Verder is de bewering op bl. 15: alsof men bij afstands-assimilatie niet met Lautwandel maar met Lautwechsel zou te doen hebben, onjuist. De aangehaalde passus van Paul, *Prinzipien* bl. 68, is verkeerd begrepen. Klankwisseling, zegt Paul, die moet beschouwd worden als nawerking van de klankverandering, heeft plaats b. v. tusschen vormen als **ἐρείδω: ἐρεισθῆναι; ἀνύτω: ἀνυσθῆναι** enz., waar volgens de gebruikelijke terminologie de dentaal vóór een andere dentaal in **σ** overgaat. Maar men meene niet, dat deze en dergelijke klankveranderingen steeds opnieuw voltrokken worden, doordat men het eene woord uit het andere vormt, maar wij hebben hier te doen met herinnerings- of analogieprodukten. Daarentegen heeft bij een vorm als *vulva* uit *vulba*, evengoed klankverandering plaats als bij *collis* uit **colnis*, omdat de gevormde klanken *niet* beantwoorden aan het bestaande spreekbeeld en klankbeeld, en door duurzaam te worden een vervorming van die beelden ten gevolge hadden. Het verschil kan slechts hierin gelegen zijn, dat de kontakt-assimilatie méér van fysiologischen, de afstands-assimilatie méér van psychologischen aard is. Bij beiden zijn ook anticipatie en perseveratie werkzaam.

Hetzelfde geldt voor de dissimilatie. Ook hier kan ik, ten spijt van Meillet MSL. XII, bl. 14 vv., geen twee verschillende verschijnselen zien, en Schopf bl. 30 vv. overtuigt mij evenmin. Ik sta beslist aan de zijde van Brugmann. Ook bij de kontakt-dissimilatie treedt zeer zeker het klankfysiologisch moment meer beslist op den voorgrond, maar: hetzij het *herhalen* van eenzelfde artikulatie-*beweging* vermeden wordt — zooals

Digitized by Google

in *militaris* uit **militalis*, — òf het *aanhouden* van een bepaalden artikulatie-*stand* — als in *carmen* uit **canmen* — in beide gevallen wordt toch de uitspraak verlicht, en in beide gevallen heeft dit door dfifferentiatie plaats. En deze differentiatie dient toch niet om de klanken uit elkaar te houden, maar omdat men het aldus (grootendeels onbewust) makkelijker vindt. Ook de prophylaktische dissimilatie berust op hetzelfde beginsel, b. v. *caesaries* voor het klankwettige **caeraries*. Ter verklaring van het proces behoeven wij stellig niet met Brugmann een „horror aequi (aequivoci)" aan te nemen ; maar evenmin treft Schopf het juiste, wanneer hij zegt: „Wenn nun das Gleiche an der einen Stelle weggelassen oder durch etwas Verwandtes ersetzt wird, so herrscht hier eben das dunkle Gefühl, dass der betreffende Laut schon vorhanden ist und daher nicht mehr artikuliert zu werden braucht" (bl. 35). Men tracht door te veranderen of door te delgen — in geval van Schwund — de uitspraak te verlichten, niet omdat een bepaalde klank niet meer, of niet meer aldús *behoeft* te worden herhaald (of geanticipeerd), maar omdat men het „dunkle Gefühl" heeft, dat dit psychisch vermoeit en men door een anderen weg in te slaan zich de zaak vergemakkelijkt.

Wat nu ten slotte de metathesis betreft ga ik gaarne met S. akkoord, waar hij bl. 44 vv. de reciproke metathesis een kombinatie van assimilatie en dissimilatie noemt. Het is een vernuftige en aannemelijke verklaring, dat b. v. *religio* door anticipeerende assimilatie *leligio* werd, en dit weer door persevereerende dissimilatie tot *lerigio*. De eenzijdige regressieve metathesis kan men dan beschouwen als een kombinatie van anticipeerend-assimileerenden Zuwachs met persevereerend-dissimileerenden Schwund, b. v. *Prancatius* uit *Pancratius* ; en de eenzijdige progressieve metathesis als Schwund met persevereerende assimilatie, b. v. *cocodrillus* uit *crocodillus*.

Of men nu de metathesis in kontakt en op afstand principieel dient te scheiden, blijft m. i. een open kwestie. Terecht schorst ook Schopf in deze zijn oordeel op.

Utrecht. J o s. S c h r i j n e n.

E. Schwartz, Das Geschichtswerk des Thukydides. Bonn, Friedr. Cohen. 1919. (Pr. M. 19.50).

Meer dan honderd pagina's van een boek te vullen met conjecturen en dat in een tijd, waarin de boeken duur zijn, mag geen navolgenswaardig voorbeeld heeten, nog daargelaten, dat het op zichzelf reeds verkeerd is in boekvorm conjecturen uit te geven. Immers als de goede en waarschijnlijke emendaties in de edities of in eene editie zijn opgenomen en de verkeerde gissingen stilzwijgend zijn afgewezen, is de waarde van het boek nihil geworden, daar gecommentarieerde uitgaven ook de argumenten der verbetering plegen te vermelden en over het algemeen eene goede conjectuur onmiddellijk voor zich zelf spreekt en weinig toelichting behoeft. Zoo b.v. als Nicias in een brief zich beklaagt, dat zijne hulptroepen wegloopen *ἐπ' αὐτομολίας προφάσει*, kost het Classen eene pagina gecomprimeerde druk om dezen onzin te verdedigen, terwijl Schwartz' lichte wijziging *ἐπ' αὐτουργίας προφάσει* slechts de vertaling behoeft: „onder voorgeven hun eigen akkers te moeten bestellen" (VII, 13). In V 15 leest men, waarom de Spartanen er zoo naar verlangden hunne gevangenen van Sphakteria vrij te krijgen: *ἦσαν γὰρ οἱ Σπαρτιᾶται αὐτῶν πρῶτοί τε καὶ ὁμοίως σφίσι ξυγγενεῖς*. Natuurlijk onverstaanbaar. De corruptie is oud, daar de Scholiast bij Ar. Pac. 479 letterlijk zoo de woorden citeert. Schwartz schrijft *ὁμοίοισ φίλοι καὶ ξυγγενεῖς* ; de laatste drie woorden geeft Plut. Nic. c.10, voor het eerste behoeft Schwartz slechts een enkele aanduiding te geven aangaande de beteekenis van *ὁμοῖοι*: Xen. Hell. III, 3,5. Deze beide voorbeelden mogen volstaan om te laten zien, hoe zonder eenigen ophef of bazuingeschal Schwartz voortreffelijk werk voor den tekst heeft geleverd.

In het eerste deel van het boek worden hoofdstuksgewijze in samenhang historische problemen behandeld, waarbij de portretschilder, die Schwartz is, telkens om den hoek gluurt. Niet de feiten vormen de geschiedenis, maar de indrukken door de feiten gewekt, de aandoeningen die na-bleven. Wie het niet inziet, leere het uit Schwartz' behandeling van den Peloponnesischen krijg. Natuurlijk spreekt het huidige telkens tusschen de regels mede ; ja menigmaal heeft de realiteit om hem heen des schrijvers oogen voor de juiste beteekenis van het historische feit geopend, gelijk omgekeerd de atheensche situatie vaak eene gelegenheid bood in duitschen stijl op het contemporaine te duiden b.v. : „wo das Aas liegt, sammlen sich die Geier, und wenn ein grosser geschichtlicher Organismus zusammengebrochen ist, fehlt es nie an klugen Leuten, die genau wissen, worans gefehlt hat." Ten deele dient eene Plato-uitgave van Wilamowitz of een Thucydidesboek van Schwartz om ongehinderd, frischweg, te zeggen wat op het hart ligt. Iets wat zij niet zouden kunnen doen, indien ook de Oudheid niet voor hen leefde als realiteït. In toorn en droefenis grijpen zij de antieke lier en zingen daarbij hunne aandoeningen uit.

Moge Schwartz' boek ook in Holland zijne plaats erlangen, die het ruimschoots verdient. Schrijvers eigen pessimisme (p.19) over de onpopulariteit van deze onderzoekingen zou ik deelen, indien onpopulair een gebrek ware. Doch er zijn tijden en landen, waarin het eene eer is voor de grieksche studiën onpopulair te zijn.

Leiden. J. V ü r t h e i m.

C. Christovasilis, Terugkeer uit den Vreemde, vertaald uit het Nieuwgrieksch door **J. A. Lambert-van der Kolf. — D. Bikelas, De leelijke Zuster,** vert. uit het Nieuwgrieksch door **Dr. N. J. Beversen.** Rotterdam, W. L. en J. Brusse. 1920. (Pr. *f* 0.75 het deeltje).

Andermaal is de verzameling Nieuwgriekse novelles door de firma Brusse uitgegeven, met twee nummers verrijkt. Zij zijn op dezelfde wijze bewerkt als de vorige (zie *Museum* XXVI, kol. 99 en XXVII, kol. 102); een korte inleiding over de schrijvers en hun kunst vergemakkeliken het begrijpen van de tekst.

Mevr. Lambert- van der Kolf heeft uit de talrijke novelles van Christovasilis er een viertal gekozen die alle betrekking hebben op de lang verbeide terugkomst van man of zoon uit een vreemd land. Om de nauwe samenhang van deze vertellingen met de volksliederen duidelik te doen gevoelen, heeft zij, bij wijze van aan-

Digitized by Google

hangsel, enkele liederen die hetzelfde onderwerp behandelen aan het proza toegevoegd. Mej. M. C. van der Kolf heeft deze metriese vertaling bezorgd en daarbij maat en woordenkeus van het origineel getrouw en met talent weergegeven; terecht heeft zij van alle versiering afgezien: men kan de eigenaardigheid van deze poëzie alleen weergeven door de allergrootste eenvoud in acht te nemen, al zal menig modern lezer in het begin moeite hebben om het dichterlike van deze ongekunsteldheid te waarderen. Dat de novelles zelf op voortreffelike wijze in onze taal zijn overgebracht, behoeft, na hetgeen reeds vroeger over de vertalingen van Mevr. Lambert is gezegd, zeker niet nader uiteengezet te worden.

Ook Dr. Beversen heeft de door hem gekozen vertelling in uitmuntend Hollands vertaald; de tekst is naar vorm en inhoud nauwkeurig weergegeven. Over de keus zelf kan ik mij minder verheugen. Bikelas heeft veel beter novelles geschreven dan dit weinig karakteristieke verhaal. De kracht en de diepte van een Palamas of een Eftaliotis bereikt deze gemoedelike auteur nooit, maar in sommige stukken, b.v. in zijn „Papa-Nárkissos”, toont hij toch een fijnheid van waarneming die we in „De leelijke Zuster” missen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Titi Livi ab urbe condita recognoverunt et adnotatione critica instruxerunt **C. F. Walters** et **R. S. Conway.** Tomus II. Libri VI—X. Oxonii e typographeo Clarendoniano. 1919. (Pr. paper 5 sh., cloth 5 sh. 6 d., India paper 7 sh. 6 d., interleaved 10 sh.).

Het eerste deel van deze uitgaaf is beschreven in het *Museum* van April 1915. Dit deel toont dezelfde eigenaardige voordeelen maar ook nadeelen. Aan den eenen kant volgen de uitgevers met de meeste piëteit de handschriften, een piëteit, die zóó ver gaat, dat zij zich angstvallig aan die handschriften vasthouden, maar aan den anderen kant, wanneer een bepaalde interpretatie van een zin zich in hun geest heeft vastgezet, deinzen zij niet terug voor veranderingen van den tekst of voor invoegingen, waarvan men met H. J. Müller zou kunnen zeggen „die Heilungsversuche sind mitunter etwas gewaltsam”. Bij het nagaan van den tekst en bij het lezen van de verdediging van hunne lezingen in The classical Quarterly XII 1918 krijgt men den indruk dat, hoe vreemd 't ook klinke van critici, de interpretatie niet hun sterkste kant is. Ook komt meer dan eens voor, dat zij in enkele woorden een speciale beteekenis leggen, welke die woorden alleen hebben door het verband, waarin zij voorkomen.

In Liv. X,43,13. staat *in fugam consternantur conspecti ab equitibus, qui — viderant multitudinem non vallo, non stationibus firmatam*, wel zou in dezen zin *conspecti* vertaald kunnen worden met „toen zij zich opgemerkt zagen”, maar daarom behoeft nog niet in *conspici* steeds de beteekenis te liggen, dat het subject zich bewust is opgemerkt te worden. Ook W. B. Anderson komt tegen die meening op in The Classical Quarterly XII pag. 119.

Liv. VI, 9.9 *Camillus — moenia adgredi iubet, non tanta spe scalis capi urbem posse quam ut — oppidanis — fessis laxaretur labor.* In dezen zin wordt het niet passende *tanta* met klem verdedigd o.a. door de bewering dat de lezing *non tam a spe* daarom niet zou deugen, omdat „*a spe* non facile reperies, nisi raro cum verbis motum aliquem vel corporis vel animi significantibus”, eene opmerking die zeker niet juist is, cf. Liv. XXVII 17,5 en Draeger, Hist Syntax I pag. 624. Te meer bevreemdt dit vasthouden aan *tanta*, omdat in den Parisiensis *tanta* niet veel verschilt van *tama*.

Voor Liv. VI, 9.10 geeft Conway den tekst aldus: *Quod cum simul utrimque factum esset ancepsque terror Etruscos circumstaret et moenia summa vi oppugnari et extra moenia hostem (ut) viderunt, porta se — trepidi — eiecere.* Conway vat *et — et* op in den zin van *non modo — sed etiam* en geheel bevangen door die meening voegt hij *ut* in en leest *viderunt* in plaats van *viderent*, wat de handschriften op een paar uitzonderingen na geven. Vreemd is het dat Conway niet bemerkt heeft, hoe gewrongen de zin door de invoeging van *ut* wordt en op welke vreemde plaats dat ingevoegde *ut* in den zin staat.

In het interessante voorwoord bespreken Walters en Conway de codices en geven aan, van welke codices in hun editie lezingen voor 't eerst bekend gemaakt werden of in den tekst worden opgenomen.

Uit het feit dat in verschillende handschriften vaak 16 à 21 letters worden gemist, trekt Walters het besluit dat de archetypus regels had van 16 à 21 letters. Wanneer nu een afschrijver een of meer regels (groepen van 16 à 21 letters) wellicht oversloeg, kunnen die regels later op den rand van het blad of onderaan bijgeschreven zijn en vervolgens op een verkeerde plaats in den tekst ingevoegd zijn. Door deze mogelijkheid in 't oog te houden hebben Walters en Conway hier en daar een onbegrijpelijken tekst hersteld. B.v. in *Liv.* VI, 18,5-7. is de gewone lezing *quousque tandem ignoratis vires vestras, quas natura ne beluas quidem ignorare voluit? Numerate saltem quot ipsi sitis, quot adversarios habeatis. Si singuli singulos adgressuri essetis, tamen acrius crederem vos pro libertate quam illos pro dominatiome certaturos, quot enim clientes circa singulos fuistis patronos, tot nunc adversus unum hostem eritis. Ostendite modo bellum, pacem habebitis.* In dezen zin heeft Madvig *enim* willen wegwerken door te lezen *quoteni*, enkelen lezen *quot autem*, anderen alleen *quot*. Maar al die pogingen zijn vruchteloos, de gedachtengang en de volgorde van de zinnen deugen niet. De juiste lezing is waarschijnlijk *quot adversarios habeatis. Quot enim clientes circa singulos fuistis patronos, tot nunc adversus unum hostem eritis. Si singuli adgressuri essetis* etc. Nu is het curieus dat in een groep codices de woorden *si singuli — essetis* ontbreken, maar in enkele codices hersteld zijn. Wat is er gebeurd? Het oog van den afschrijver is van *habeatis* in eens afgedwaald naar *essetis*. De overgeslagen woorden bevatten 104—109 letters, als *enim* en *unum* geschreven zijn geweest *enī* en *unū*. Dit aantal letters omvat juist zes regels van het unciaal schrift van den Veronensis (18 letters). Dit geheele eerst overgeslagen stuk is later op den rand bijgeschreven en vervolgens op een verkeerde plaats ingevoegd.

Leiden. I. W. Lely.

Max Lichtenstein, Das Wort נפש in der Bibel. (Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judenthums IV Heft 5,6). Berlin, Mayer u. Müller. 1920. (Pr. M. 12).

Dit boekje is gegroeid uit de beantwoording eener

Digitized by Google

prijsvraag van de Theologische faculteit van Berlijn, luidende: Das Leben nach dem Tode nach den Anschauungen des Alten Testaments und die Entwickelung der Bedeutung des Wortes נפש"; maar het eerste deel dezer opgave wordt daarin nagenoeg geheel voorbijgegaan; alleen over het tweede handelt Lichtenstein.

Een hachelijke onderneming! Immers, uit elk Hebreeuwsch woordenboek kan men leeren dat het woord in velerlei beteekenis is gebruikt; en dat de zinlijke aan de geestelijke voorafging is even vanzelfsprekend als dat de geestelijke allerlei schakeering vertoont: נפש is de adem, vandaar de ziel, d.i. het leven of de zetel des levens; het duidt daarom allerlei aandoeningen aan: de ziel is bedroefd of verheugd, verlangt of vreest, bemint of haat, is hoogmoedig of verslagen. Eindelijk — en dit is het belangrijkste in dit onderzoek — het is de persoon zelf, met een voornaamwoord „ik" „gij" enz. Hierover straks een enkel woord. Welnu, is dit algemeen bekend, de vraag in welken tijd zich het woord naar den een of anderen kant ontwikkeld heeft is zeer moeilijk te beantwoorden. Lichtenstein onderscheidt drie tijdperken: dat vóor den bloeitijd van Israëls letterkunde, zooals hij, terecht, de dagen van Jezaja en Jeremia noemt, dien tijd zelf en de eeuwen daarna; maar hij moet telkens erkennen op een glibberigen weg te zijn, als hij uit een zeldzaam gebruik van het woord wil opmaken dat dit gebruik eerst uit dezen of genen tijd dagteekent. Immers, daargelaten het feit dat wij waarschijnlijk slechts een klein deel der Israëlietische letterkunde bezitten, de boeken van vóor de Ballingschap zijn én bijna alle samengesteld uit oudere geschriften, én alle slechts in een jongere bewerking bewaard gebleven. Dus, stel het woord komt in een eigenaardige wending bij Jezaja voor; wie zegt ons dan dat zij niet overoud en zeer algemeen was, toevallig alleen daar overgeleverd, en dat dat gedeelte van Jezaja echt is? Het wemelt dan ook in Lichtensteins werk van onbewezen en onbewijsbare uitspraken als: dit is blijkbaar overgenomen; dit lied is zeker oud; die schrijver was een zeer hoogstaand man, zijn tijd vooruit.

Slechts op èen punt is, zoover ik zie, de tijdbepaling zeker: eerst in de jongste geschriften van het O. T. wordt het woord te eenen male van zijn geestelijke waarde beroofd. Oud is het gebruik er niets bij te denken dan „iemand"; zooals wij ook zeggen: een stad heeft zooveel duizend zielen; maar men ging eindelijk zelfs spreken van de נפש van een doode, ja, op ettelijke plaatsen werd het woord zonder eenig toevoegsel voor „een lijk" gebruikt (S. 148). Hieruit wordt door Lichtenstein, hoewel aarzelend, het nog wonderlijker gebruik van het woord in het nieuw-Hebreeuwsch, waarin het soms „een grafsteen" beduidt, verklaard. Levy geeft er in zijn „Neuhebräisches u. Chaldäisches Wörterbuch" een onhoudbare verklaring van. Nog vreemder wordt het, als wij zien dat het woord niet alleen voor een grafsteen, maar ook voor andere gedenkteekenen gebruikt wordt (Zie Revue de l'histoire des Religions VII 385 s.).

Doch hierin verdiept Lichtenstein zich niet; het gaat buiten het O. T. om. Het spreekt vanzelf dat als een bekwaam man tallooze plaatsen, met gebruikmaking van de beste commentaren, bespreekt, wij ook goede opmerkingen te lezen krijgen. Ook is S. 10—25, waarin over het bloed als zetel des levens gehandeld wordt, zeer lezenswaard.

Leiden. H. Oort.

P. van Tieghem, Ossian et l'Ossianisme dans la littérature européenne au XVIIIe siecle. (Neophilologiese Bibliotheek 4). Groningen, Wolters. 1920. (Pr. ƒ 2.40, voor inteek. op Neoph. ƒ 2.10).

Van Tieghem is een goed kenner van de 18de-eeuwsche litteratuur in Europa; in het bijzonder de Gaelische en Oud-Scandinavische invloeden heeft hij zelfstandig nagespoord. Na zijn uitvoerige, grondige studie over Ossian in Frankrijk geeft hij thans een klare, leerzame samenvattende schets van den Ossiaanschen invloed in het West-Europa der 18de eeuw, voor zoover de reeds bereikte resultaten in de verschillende litteraturen dit toelaten.

Hij geeft een overzicht van de enorme massa vertalingen; sommige, trouw volgend den geest der oorspronkelijke fragmenten van 1760 en '62, in rhythmisch proza. Andere vertalers konden zich niet onthouden van een dichtvorm; ze maken er oden, elegieën, „lieder" van. Voor een Herder o.a. was immers de oudste, eenige vorm van alle volkspoëzie de lyrische. Weer andere, de geleerden, geven eenvoudig woordelijke vertaling van wat voor hen uitsluitend wetenschappelijke beteekenis heeft. En daartegenover komt de epische vorm, die alleen past aan het werk van hem die velen de Homerus van het Noorden leek: „Je chante ma jeunesse et les temps révolus."

Dan komt de imitatie die Ossian wekte, de inspiratie, die van hem uitging. Bij Tieck, bij Gessner, bij Klopstock („La révélation des chants du barde calédonien venait fort à propos appuyer d'arguments qu'il croyait irréfutables ses idées ou ses rêveries sur le passé de la race germanique et les caractères d'une poésie nationale allemande"), bij Herder („Son sens historique, insuffisamment précis pour nous, mais remarquablement aiguisé pour son temps, l'empêche d'être dupe de ces prétentions de renouveler la poésie par l'extérieur"). Verder de groote beteekenis van Ossian voor Goethe in de Werther-periode! Het Ossianisme in Italië en Oostenrijk met Cesarotti en Denis aan het hoofd wordt kort en duidelijk aangegeven; ook in Scandinavië. Voor Holland vinden we alleen Lelyveld en Van Goens vermeld en de vertaling van Van de Kasteele. Een opzettelijk onderzoek naar de vertalingen en de invloeden in de 18de eeuw en in het bijzonder op onze romantici moet nog plaats hebben.

Vooral de stijl der Ossiaansche proza-gedichten heeft Europa gepakt, „cette prose brusque, passionnée, usant de l'inversion, surchargée de figures, particulièrement de métaphores et de comparaisons, était chose unique et bien hardie en plein XVIIIe siécle," die style oriental, die herinnerde aan den Bijbel, aan de psalmen en het Hooglied. En dan de persoon van Ossian. „Ossian est mélancolique et résigné: il erre, dernier témoin des temps qui ne sont plus; il inspire le respect, mais aussi l'affection et la pitié. On salue en lui le vrai poète, celui qui hante les déserts."

Hier ligt het samentreffen van Ossian met de stemming der 18de eeuw, waarvan Macpherson tegelijk de uiting en de versterker is. Daar lag een wijde wereld,

Digitized by Google

woest en eenzaam, waar de 18de-eeuwer zijn „natuur" kon vinden, zijn vage melancholische droomen kon laten rondwaren. Maar daarnaast ziet men in Ossian toch ook den dichter van den nobelen eenvoud en de stille grootheid, die beantwoordt aan het Grieksche ideaal, zooals Winckelmann het schilderde.

Van Tieghem komt o.a. tot dit belangrijke resultaat: „Ossian n'a nullement été pour tous le modèle ou le point de départ d'une poésie nouvelle opposée à la poésie classique, plus vague et rêveuse, plus personnelle et irrégulière. C'est bien dans ce sens que le lisent les préromantiques et c'est dans cet esprit que l'adoptent les iconoclastes; mais beaucoup d'autres qui sont de sages classiques, louent en lui les qualités mêmes qu'ils estiment essentielles à toute oeuvre qui compte, les qualités classiques. C'est pour cette raison qu'on ne s'est pas querellé sur Ossian autant qu'on pourrait le croire, et que l'admiration a été presque unanime: chacun le tirait à soi et lui faisait parler son langage. Aussi de l'extrême droite à l'extrême gauche des idées littéraires, du docteur Blair à Sébastien Mercier par exemple, il a des partisans enthousiastes."

Als omstreeks 1775 de voornaamste Ossianisten van Europa samen een vriendschappelijk diner hadden aangericht, hadden ze elkaar na den eersten gang al in het haar gezeten.

In eenige pagina's teekent dit boekje zeer beknopt en duidelijk een zeer gewichtig element van de West-Europeesche litteratuurgeschiedenis der 18e eeuw.

Nijmegen. J. Prinsen J.Lz.

Reinaert de Vos. (No. 3 van **Van alle tijden**, onder redactie van **C. G. Kaakebeen** en **Jan Ligthart**). Derde druk. Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. *f* 1.10).

Voor dezen 3den druk zijn een dozijn nieuwe lezingen — waarom juist deze, blijkt niet — uit mijne critische editie overgenomen; overigens is Martin's tekst behouden gebleven: „als zoodanig alleen — nl. als herdruk van Martin's uitgave — heeft de hier gegeven tekst nog waarde" zegt het Voorbericht. „Voor het overige zijn de Inleiding en de tekstverklaringen, ook op grond van de jongste onderzoekingen en uitkomsten, met zorg herzien" luidt het daar voorts. Inderdaad zijn nu (verg. *Mus.* XXV 59-60) in de beknopt-volledige Inleiding niet alleen de namen en werken van Sudre en Foulet, mijne editie en commentaar en Kloeke's opstel (maar niet dat van Braune in PBB., „noch de herdruk van Dijkstra's uitgave) vermeld; ook geven enkele voetnoten nadere verklaring of verwijzing, natuurlijk zonder aanspraak op volledigheid. Alles bijeen een uitgaafje, voldoende aan bescheiden eischen van het groote publiek, mits het ook genoegen neemt met de castigatie of castratie der schrapping van de 52 meest scabreuse verzen uit Tibeert's avontuur. Een paar aanmerkingen. Speciaal „Oudsaksisch" is de naam ***Reginhard*** (blz. 34) eigenlijk niet. En is „redenen verantwoorden ?" (ald.) te verantwoorden ?

Leiden. J. W. Muller.

Documenten en kleine teksten ten gebruike bij de studie van vaderlandsche geschiedenis, taal- en letterkunde, onder redactie van dr. J. W. Muller en dr. C. G. N. de Vooys, n° 3 en 4. Groningen-Den Haag, Wolters. 1919.

Als n° 3 in deze verzameling, die het mogelik maakt om teksten die tot dusver of moeilik te verkrijgen of te duur waren als onderwijsmateriaal te gebruiken, geeft dr. Ebbinge Wubben enige fragmenten van Middelnederlandse (proza-) bijbelvertalingen met varianten; van een paar hoofdstukken van de Openbaring zijn twee vertalingen naast elkaar geplaatst. Daar onze bloemlezingen weinig proza bevatten, zullen deze teksten menigeen welkom zijn.

N° 4 is een bloemlezing, bijeengebracht door Dr. G. Kalff om als grondslag te dienen voor een kollege over lyriese poëzie, een aantal voorbeelden van verschillende lyriese genres, gekozen uit onze en uit de Franse, Engelse en Duitse leterkunde. Uit de aard der zaak heeft deze verzameling hoofdzakelik alleen waarde voor de student die er de beschouwingen van professor Kalff over hoort; voor anderen misschien deze, dat men er verschillende gedichten in vindt die men anders niet zo licht onder de ogen krijgt.

Den Haag. D. C. Tinbergen.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. Band XXX. **Paradisus anime intelligentis** (Paradis der fornuftigen sele). Aus der Oxforder Handschrift Cod. Laud. Misc. 479 nach E. Sievers' Abschrift hgg. von **Philipp Strauch.** 1919. (Pr. M. 14).

Het door Priebsch (*Deutsche Handschriften in England* I, No 147) beschreven Oxfordsche hs. (Perk. XIV eeuw) bevat o.a. een bundel mhd. ‚predigaden' onder het opschrift: ‚dit buchelin heizit ein paradis der fornuftigen sele.' Reeds in 1872 had Sievers (ZsfdA. XV, 373—435) daaruit 26 aan Meister Eckehart toegeschreven stukken laten afdrukken; Preger, die deze verzameling eerst over het hoofd had gezien, voegde er in Deel II van zijn *Gesch. d. d. Mystik im MA.* (1881) als ‚Anhang' nog 14 preeken bij. Hoewel dus een groot deel van de 64 sermoenen der verzameling reeds bekend was, bleef een volledige uitgave nog steeds gewenscht. Het hs. *O* is namelijk, zooals Spamer in zijne verdienstelijke studie over de *Überlieferung der Eckeharttexte* (Beitr. XXXIV, 307—420) heeft aangetoond, belangrijk als vertegenwoordiger der Thüringsche traditie, in het bijzonder van Erfurt, waar E. zijn eersten tijd tot 1300 heeft doorgebracht. De door hem blz. 355 uitgesproken wensch: „Was die md. Erfurt-thüringische textgruppe anbelangt, so werden wir über sie erst volle klarheit bekommen, wenn Strauch die Oxf. hs. in den texten der Pr. Ac. völlig ediert hat. Hoffentlich schenken uns die beteiligten bald die langversprochene gabe" is nu eindelijk na tien jaren vervuld.

Het hs. *O* is afkomstig uit het Karthuizenklooster op den Michelsberg bij Mainz, maar het is een aldaar gemaakt afschrift van een te Erfurt bij de Predikheeren geschreven origineel. Van Eckeharts werkzaamheid daar werd reeds gewaagd, maar ook de meeste andere met name genoemde predikers behoorden in die streek thuis of leefden te Erfurt; van Florentius van Utrecht o.a. wordt uitdrukkelijk gezegd, dat hij ‚unsir lesemeister was zu Erforte zu den predigerin'. Het dialect is dan ook over het algemeen oostmd. (thüringsch), maar Strauch toont *Einleitung* XIII—XX duidelijk aan, dat vele eigenaardigheden in de schrijfwijze op rijnfrankisch en oorsprong van *O* wijzen. De oorspronkelijke preeken

Digitized by Google

dagteekenen waarschijnlijk uit het einde der XIII eeuw; de op naam van E. staande, bijna de helft, zullen wel uit zijn eersten tijd zijn. Toch zal men, naar Str. terecht opmerkt, de kritische waarde van deze teksten niet mogen overschatten: ieder sermoen moet in verband met de van elders bekende redacties op zich zelf beoordeeld worden. De onderzoekingen van Spamer hebben de onbetrouwbaarheid van de overlevering der mystieke sermoenen en tractaten helder in het licht gesteld. Wat in het bijzonder ons hs. aangaat, maken vele gedeelten eer den indruk van een niet zeer duidelijk uittreksel, dan van een getrouwe wedergave.

In de *Einleitung* XXI—XXVIII heeft Str. zich de moeite getroost, alles bijeen te verzamelen, wat omtrent de verdere overlevering dezer preeken bekend is. Zoo wordt de gebruiker van zijn uitgave in staat gesteld, ieder stuk met de elders bewaarde redacties te vergelijken. Nog dankbaarder zal hij misschien zijn voor de *Zitate und Quellennachweise* XXVIII—XL, de aanwijzing der bronnen, waaruit de predikers hebben geput, der namen van de *Meister*, waarop zij zich beroepen, enz. Voor dit ‚moeilijk, tijdroovend en toch vaak ververgeefsch' onderzoek hebben twee deskundige theologen: Bihlmeyer in Tübingen en Grabmann in München welwillend hunne hulp verleend.

Naar aanleiding van de *Woordenlijst* volgen hier, in verband met den tekst, eenige opmerkingen.

Het subst. *aneval* ‚accidens,' gewoonlijk ml., is 35,14 onzijdig gebruikt. — Bij *behülsen* ‚umhüllen, bedecken' had gewezen kunnen worden op mnl. *onbehulsd* ‚onomwonden'. — *bestentlich* 35,28 is niet ‚sicher', maar, evenals in het mnd. ‚beständig' in tegenstelling tot *flizende* ‚veränderlich'. — De cruces **erkufit, gekufit*, waarbij Str. vraagt: „eingetaucht, gebadet? zu kuofe?" zijn ontstaan door verwisseling van f en ſ, welke laatste hier, zooals elders, voor *sch* staat; men leze dus *erkûschit, gekûschit*= ndl. *gekuischt, gereinigd*, en alles is in orde! — Zoo is ook *gedinen* 82, 22 niet te lezen als *gedienen*, wat hier geen zin geeft, maar als *gedingen* ‚verwachten, berekenen' (over md. gutturale *n* zie Weinhold *Mhd. Gr.* § 199 en 201); de bedoeling is: ‚wonderdaden Gods, die de menschelijke geest niet kan vooruitzien, noch inzien (begrijpen)'. — Het subst. **lockenunge* moet eveneens geschrapt worden; het hs. heeft *lokenunge*, waarin *o* staat voor *ou* (*Einl.* XIV: *zoge* enz.), en *k* voor *g* (*Einl.* XIX, waar Str. zelf *forleukint* aanhaalt!); het is dus in mhd. vorm *lougenunge* ‚Läugnung,' wat hier juist bedoeld wordt. — *halpsinnic* is ook (oost)-mnl. *halfsinnig*.— *himelluogaere* beteekent 35,22 niet ‚Himmelwart' (dat is Petrus), maar ‚Himmelschauer' d.i. Paulus. — Naar aanleiding van 59,3: *wider allis daz nicht lof ist*, vraagt de woordenlijst: *lof*? (*lies loflich* = *lobelich*?) Maar de varianten *puer* (nl. *puur, rein*) en *luter* wijzen er op, dat *lof is(t)* verschreven is uit *lutir*. — Minder eenvoudig is het geval 16,1—4. E. spreekt van de boodschap des engels, en heeft in het voorafgaande betoogd, dat de engelen medewerken en helpen tot Gods geboorte in de ziel, wat echter geen eigen daad is, maar ‚ein dînisthaft werk.' Daarop volgt nu in het hs.: „Der engil was genant Gabriel. *he teit ouch swaz he teit ouch swar*, he hiz alse wenic Gabriel alse Cûnrat. niman inkan wizzin des engilis namen. da der engil genant ist, da inquam ni meister noch sin i zu. vil lichte ist he nennelich. di sele inhait ouch keinen namen" enz. Voor het cursief gedrukte zet Str. in den tekst: *he teit ouch swar* en teekent daarbij een gissing van Roethe aan: ‚lies *zwâre? he entet ouch zw.*, ‚in Wirklichkeit hiess er nicht so'? M.i. moet echter de lezing van het hs. behouden worden, op de twee laatste woorden *ouch swar* na, die blijkbaar een in den tekst geraakte schrijversvariant zijn voor *ouch swaz*. De constructie *er taete ouch swaz er taete* is algemeen bekend en komt nog in het Duitsch voor (*er sei auch wer er sei*). De bedoeling is dus: „wat hij ook deed, wat ook zijn werk was, hij heette evenmin Gabriël als Koenraad", klaarblijkelijk met het oog op het vroeger omtrent het werk der engelen gezegde, en op het volgende 16,8: „den namen Gabriel den nam he von dem werke des he ein bode was, wan Gabriel sprichet craft." In verband hiermede zou ik in plaats van *vil lichte ist he nennelich* (waarbij Str. aanteekent: *lies unnennelich*?) willen lezen: *bit nichte ist he nennelich* ‚mit nichten ist er nennbar.'

Ten slotte nog een woord naar aanleiding van onzen onbekenden landgenoot Florentius van Utrecht, omtrent wien ook de nasporingen van P. B. Kruitwagen en P. G. A. Meyer geen licht hebben kunnen geven. Deze Nederlander heette dus Floris, een toen hiertelande zeer populaire naam. Ik heb eens nagegaan, of er in de twee op zijn naam staande sermoenen ook invloed van het Nederlandsch te bespeuren is, maar de oogst is schraal. Slechts in No 31 doet het herhaalde gebruik van *volmachit*, maar vooral het subst. *volmachtheit* aan het Ned. denken, voorts ook *relacie*, waar de Duitscher *relacio* zou zeggen, en *inwesin* (naast *zuwesin*), dat ook in het mnl. voorkomt; *volmachtheit* wordt ook gevonden in het anonyme sermoen 56; zou dit misschien ook van Florens zijn?

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

K. Bartsch, Chrestomathie de l'ancien français (VIIIe—XVe siècles), accompagnée d'une grammaire et d'un glossaire, 12e édition, entièrement revue et corrigée par **Leo Wiese.** Leipzig, Vogel. 1920. (Pr. geb. 28 M.).

In 1866 verscheen de eerste druk van de sedert zo bekend geworden *Chrestomathie de l'ancien français* van Karl Bartsch. Nadat enige latere drukken bezorgd waren door Horning, is, vanaf de negende druk, de leiding overgegaan op prof. Leo Wiese, aan wie dan ook deze twaalfde druk te danken is. In de ruim vijftig jaren van zijn bestaan is de bloemlezing min of meer een kollektief werk geworden, waaraan zeer vele romanisten van naam, Duitsers en Fransen, hebben meegewerkt, direkt door 't aanbrengen van verbeteringen, indirekt door het krities uitgeven van teksten welke voor 't eerst in de *Chrestomathie* verschenen waren. Geen wonder dan ook dat het werk langzamerhand verreweg het beste geworden is in zijn soort, spesiaal wat de buitengewone zorg betreft waarmee in de opeenvolgende edities — ook weer in deze twaalfde — de teksten der verschillende stukken en fragmenten zijn samengesteld, met opgave der varianten en een zeer verzorgd vocabularium. In dit opzicht steekt deze bloemlezing zeer gunstig af bij de bij ons zoveel gebruikte *Chrestomathie* van Clédat, welke laatste weliswaar eigenlik slechts bestemd is voor het middelbaar onderwijs in Frankrijk, maar zelfs voor dit minder

Digitized by Google

wetenschappelike doel absoluut onvoldoende moet heten wat het verzorgen der teksten betreft.

Intussen moet m. i. de vraag onder 't oog gezien worden of de *Chrestomathie* van Bartsch, welke meer *wil zijn* en meer *is* dan een gewoon leesboek, zelfs in zijn modernste vorm niet als min of meer verouderd moet beschouwd worden.

Bartsch heeft zijn bloemlezing samengesteld in een tijd waarin er nog betrekkelik zeer weinig goede tekstuitgaven bestonden — kritiese zelfs in 't geheel nog niet — en waarin deze zelfs dan nog zeer weinig toegankelik waren: zijn doel was dan ook, behalve het geven van een levend overzicht van de oud-Franse letterkunde, het onder 't bereik der studerenden brengen van een aantal onuitgegeven werken of fragmenten van onuitgegeven werken. Nu de toestand echter geheel veranderd is; nu een zeer groot aantal werken in goede, dikwijls zelfs goedkope, uitgaven binnen 't bereik der studerenden gekomen is, zelfs in kleine studiecentra, nu is zeker de vraag gewettigd of deze twaalfde druk genoegzaam rekening gehouden heeft met die geheel veranderde omstandigheden. Ik meen dat dit in vele opzichten niet het geval is en dat een werkelik nuttige bloemlezing tans aan andere eisen moet voldoen. Ten eerste is de „grammaire" geheél overbodig geworden. Ten tweede is ook veel van wat hier geboden wordt aan teksten niet veel meer dan ballast. Wie zal, waar de *volledige* teksten, in zeer goedkope uitgaven, binnen ieders bereik liggen, in een bloemlezing gaan bestuderen, of laten bestuderen, *fragmenten* van b. v. *Le jeu de la Feuillée*, of *La Vie de St. Alexis*, of *Aucassin et Nicolette*, of *Le grand Testament de Villon*, enz. enz.? Al deze fragmenten kunnen verdwijnen om plaats te maken voor andere. Heeft men verder wel heel veel aan b. v. drie romanfragmenten van Chrétien de Troyes, drie gedichtjes van de zo vruchtbare en veelzijdige Eustache Deschamps, twee fragmenten, zeer gelukkig gekozen trouwens, van Guillaume de Machaut, vijfhonderd verzen van het *Chanson de Roland*, enz. enz.? Ten derde: in 1866 was een overzicht van de toen bekende letterkunde in de vorm waarin Bartsch dat gaf, een kostbare aanwinst van studiemateriaal; tegenwoordig echter kan een dergelike bloemlezing nooit meer zijn dan òf een soort erg onvolledige illustratie der handboeken, òf een keurkeuze van interessante poezie of proza. Van volledigheid kan geen sprake meer zijn, evenmin als van zelfstandige waarde als litteratuuroverzicht. Ik geloof daarom dat een volgende druk ons een gehele omwerking van het boek zou moeten geven om het blijvend nuttig te doen zijn, een omwerking die zo ver zou moeten gaan, dat het eigenlik een geheel nieuw werk zou worden. Deze feitelik nieuwe bloemlezing zou m. i. uit vier rubrieken moeten bestaan:

A. Stukken welke niet gemakkelik toegankelik zijn, 't zij omdat ze onuitgegeven zijn, 't zij omdat ze in oude edities moeilik te bereiken zijn: wat deze laatste kategorie betreft zouden dan opgenomen kunnen worden gedichten van schrijvers als Baudouin de Condé of Watriquet de Couvin, fragmenten van werken als de *Comput*, de *Histoire de Guillaume le Maréchal*, fragmenten uit de werken van schrijvers als Le Menestrel de Reims, Martin Lefranc, koning René van Anjou (b. v. met enkele zijner tekeningen, uit de editie De Quatrebarbes), Pierre Gringore, vele andere nog welke in Bartsch ontbreken.

B. Mooie of karakteristieke gedichten of fragmenten van enkele der grootste schrijvers.

C. Stukken welke op andere wijze van belang zijn voor de kennis of de studie der oud-Franse letterkunde, zonder daartoe zelve te behoren, b. v. fragmenten uit de Mabinogion, vertalingen van uitheemse stukken, b. v. zulke welke de Tristansage betreffen, of van fragmenten van buitenlandse bewerkingen van de grote schrijvers uit de twaalfde eeuw.

D. Latijnse werken, uit de Franse middeleeuwen, welke tot de sfeer der Franse letterkunde behoren, b. v. Vagantenliederen, fragmenten van Abelard, enz. enz.

Het is hier niet de plaats dit alles uit te werken; ik heb slechts willen aangeven op welke wijze het boek m. i. omgewerkt zal moeten worden om het zijn grote waarde als studiewerk te doen behouden. Dat er van het oude werk van Bartsch niet veel zou overblijven is duidelik. Maar ik geloof dan ook dat, hoe verdienstelik deze twaalfde editie ook is, de nieuwe uitgever het „Tempora mutantur...." niet genoeg in het oog heeft gehouden. Het getuigt van pieteit een ruïne te restaureren, en het getuigt van grote bekwaamheid als men het weet te doen zoals prof. Wiese het heeft gedaan. Het is echter dikwijls praktieser op de oude plek een nieuw gebouw te zetten.

Amsterdam. C. de Boer.

E. R. Curtius, Die literarischen Wegbereiter des neuen Frankreich. o. j. (1918). Potsdam, G. Kiepenheuer. (Pr. M. 15).

Vijf monographieën (Gide, Rolland, Claudel, Suarès, Péguy), een inleiding en een soort conclusie: Zum Bilde Frankreichs. 't Is wat mager voor een werk dat de aankondigers van het nieuwe Frankrijk moet bekend maken. „Het" nieuwe Frankrijk? Welk van de Frankrijken die steeds, door de historie heen, elkaar bestrijden, afwisselen of in éénheid terugvinden, wat is „das neue ..., das wirkliche, das ewige Frankreich," „die neue, ihre geschichtlichen Fesseln abstreifende Seele des jungen Frankreich"? Want de Schr. beweert zelf reeds dat men van hem geen „Ueberblick über das Nebeneinander aller geistigen Strömungen des heutigen Frankreich" mag verwachten, als vreesde hij, dat men hem zou tegenwerpen, dat de nationalistisch-katholicistisch-classicistische stroom misschien wel zoo sterk zal blijken, dat de „geschichtliche Fesseln" weer worden aangelegd.. zoo ze in werkelijkheid afgeworpen zouden zijn. En de schrijver vergeet, dat deze vijf mannen niet als vuurbollen in de letterkunde zijn verschenen, maar dat zij in een traditie wortelen: Péguy b.v. in de mystiek, dat zijn werk beurtelings is de mystiek van 't socialisme, die van 't nationalisme, die van 't katholicisme; Rolland b.v. in Rousseau, den Hugo van de *Misérables* en Zola, misschien. Dat Schr. zijn auteurs niet voortdurend en ten innigste heeft verbonden aan het voorafgaande, opdat zij, niet-revolutionnairen in de kunst, hun plaats in de evolutie innemen voor ons geestesoog, dat is wel de groote fout van dit boek. „Stürmer" zijn ze voor hem en zijn ze ook gedeeltelijk, maar men vergete niet, dat zij niet los staan van het bestaande en het vorige.

Digitized by Google

Doel van 't boek is de nieuwe stem uit Frankrijk in Duitschland te doen hooren; of men er waarlijk aan „Bierbankurteile" en „Kaffeehausstimmung" toe is, bij de beoordeeling van 't Frankrijk van 1914, dat waag ik niet te beoordeelen, maar twijfel daaraan wel, na den goeden arbeid verricht door Otto Grautoff, von Oppeln-Bronikowski en anderen. Om zijn doel te bereiken geeft de Schr. een groot aantal aanhalingen in Duitsche vertaling, hetgeen een minder juiste wijze is om een stem te doen hooren; in zulk een boek, niet voor leeken bestemd, moest men geen vertalingen vinden. Waar hij dus als hoofddoel de betere vorming van juistere begrippen omtrent Frankrijk heeft, daar is de keuze van een Gide en van een Suarès, wien hij een „führende Bedeutung" toeschrijft, van een Claudel, die in de traditie van het anti-vrijgeestige dieper verzinkt, van een Péguy, wiens nationalisme, na *Notre Patrie* (1905) hem zeker niet tot een voorbereider van den „citoyen du monde" maakt, wel bevreemdend. Gide en Suarès mogen al eenigen invloed hebben op een kleinen kring van zeer fijne geesten, Claudel door zijn esoterisme en zijn mystiek jongeren tot zich hebben getrokken, Péguy, meer dan deze drie, voor velen een meester zijn geweest, zoowel de Péguy der eerste *Cahiers*, als die van de *Mystères*, hun werk is beperkt gebleven in zijn uitwerking. Slechts Rolland — meer nog in 't buitenland dan in Frankrijk zelf — heeft breede lagen van lezers gevonden en waarlijk een „führende Bedeutung" kunnen krijgen. Of 't juist is de vijf essais te geven in de volgorde die Schr. koos is eveneens de vraag: Rolland en Péguy behooren bij elkaar, zooals Suarès bij Gide, terwijl Claudel weer, hoewel eenzamer, met Suarès verwant is. En een krachtigen, gezamenlijken indruk zal de lezer niet hebben, zelfs al is het werk alleen als een boek voor inlichting, niet als een van discussie bedoeld. Zelfs de aanhalingen in het laatste hoofdstuk, die doen zien dat deze Franschen Duitschland hebben trachten te begrijpen en soms aan het ideaal van Rolland's *Jean Christophe* (X, 252) hebben gedacht, kunnen de gedachte aan een éénheid dezer geesten niet vestigen. Naast Victor Giraud's *Les Maîtres de l'Heure* legge men dit boek niet, want de nog zich ontwikkelende geesten als een Suarès en een Gide leenen zich nog niet voor een volledig oordeel, en de vergelijking zou dus onbillijk zijn. Maar ook zonder zulk een vergelijking kan men zeggen dat, jammer genoeg, dit goed bedoelde boek niet aan de verwachtingen beantwoordt. Nuttig kan het zijn door heldere analyses van werken van Gide en Rolland, door een goede bibliographie, door goedgekozen aanhalingen, maar 't mist persoonlijken kijk, 't mist éénheid, die zoo noodig zou zijn om ons te doen zien welken weg zoo verschillende geesten — b.v. de aristocratische individualist Suarès, een echte zoon van Stendhal, en een internationalistisch altruïst als Rolland — Frankrijk hebben gebaand.

Amsterdam. K. R. Gallas.

I. Bywater, Four Centuries of Greek learning in England. Oxford, Clarendon Press. 1919. (Pr. 1 sh. 6).

Deze inaugurele rede door Bywater als regius professor te Oxford in 1894 gehouden, wordt eerst tans, elf jaar na zijn dood, uitgegeven. De korte toespraak (20 blz.) geeft een overzicht van het universitair onderwijs in het Grieks, beginnende met het jaar 1491. Bywater, die voor het Grieks van alle tijden, ook het hedendaagse, grote liefde had, karakteriseert in zeer beknopte vorm de mannen die de roem der klassieke filologie in Engeland zijn geweest, als Bentley, Dawes, Porson, Dobree en zo vele anderen, tot aan de in Nederland welbekende vertegenwoordiger der kritiese school, Charles Badham. Hoe klein het bestek is, men vindt er niet alleen de hoofdpersonen in beschreven, maar ook tal van biezondere opmerkingen, o.a. de betekenis van Erasmus voor de invoering van het Grieks in Cambridge, de later uitgebroken strijd over de uitspraak van het Grieks enz. Het boekje is biezonder fraai gedrukt en laat zich aangenaam lezen.

Leiden. D. C. Hesseling.

O. Kern, Orpheus, eine religionsgeschichtliche Untersuchung mit einem Beitrag von **Josef Strzygowski.** Berlin, Weidmann. 1920. (Pr. M. 5).

Vermoeid van Homerus werpt men zich op Orpheus; een ander raadsel, doch beter passend voor onze dagen, die het epos aan het front vertoonden en de mystiek maakten tot lusthof der geleerdheid. Terwijl nu Homerus' naam slechts weinig speculaties wakker riep over het geheim zijner persoonlijkheid, tracht men achter het orphische probleem te komen door Orpheus' naam „af te leiden", waarbij methoden opgeld doen, die men glimlachend als bekenden begroet — hoewel verwonderd ze nog in leven te zien. Dat de „duisternis" (ὄρφνη) Orpheus zou stempelen tot „Heer der Schimmen en Onderwereld", was zoo vreemd niet: eene vruchtdragende etymologie, die op het gemoed werkte en eschatologische vizioenen schiep. Men had er vrede mede kunnen hebben, of voorgeven te hebben. Maar in een momentum lucidum ontdekte iemand verwantschap tusschen de namen Orpheus en ὀρφώς, eene soort zeevisch, die te Athene op de betere tafels verscheen. De fortuin dier etymologie was gemaakt, toen uit Aristoteles kon worden bewezen, dat onze visch bijzonder snel groot wordt en na het opensnijden langen tijd in leven blijft; voor onomstootelijk gold zij, toen, naar antieke mededeelingen, de orphoi in Lycië een rol heetten te spelen in een domein van den waarzeggenden Apollo. Zoo werd gesproken over die „weissagenden Fischen" onder verwijzing naar Athen. VIII p.333. Dat daar van voorspellende visschen geen woord staat en de orphoi genoemd worden onder een groot aantal visschen (haaien, zaagvisschen, meerwallen), die dus gezamenlijk met de orphoi hadden moeten worden heilig verklaard, deerde de theorie niet. Orpheus was dan ook al braaf op weg tot een vischdaemon te worden gemaakt, wellicht uit Derketo's omgeving, doch zeker uit die van Apollo den „dolfijngod", toen op eenmaal een ander verrassend licht op hem geworpen werd. Wel hing, zoo klonk het, zijn naam met dien van den ὀρφώς samen, doch die samenhang duidde op Orpheus den Voorganger van Visschersbonden. Orphici waren eenvoudige (orphoi)-visschers tot eene religieuze secte vereenigd. Waarschijnlijk met een vischnet tot embleem: de zielenfuik. Maar met de heiligheid der orphoi was het gedaan: zij mochten desnoods heel profane schollen geweest zijn.

Nog was men in Holland door deze geniale oplossing gefascineerd, toen Otto Kern met eene fonkelnieuwe

Digitized by Google

verklaring kwam. Fonkelnieuw ten minste voor hen, die in de oorlogsjaren geen kennis hadden genomen van Kerns universiteitsrede „Reformen der griechischen Religion" (Halle, 27 Jan. 1918). In dat kranige stuk kwam reeds voor de zin: „Sie (die Orphiker) zogen von Land zu Land, von Stadt zu Stadt, hatten nirgends eine wirkliche Heimat: Wanderpropheten (p. 17)." Wat daarachter school zal Kern eerst in den kring, die om C. Robert gegroepeerd οἱ Ἄνομοι heet (geen wettelooze Spartaciërs!) hebben onthuld, thans schrijft hij het in zijn aan Robert opgedragen boekske: de schellen vallen ons van de oogen. Het grieksche ὀρφός luidt in het latijn orbus en werd door het meer bekende ὀρφανός (weeskind) verdrongen. „Dies Wort (ὀρφός) muss den Sinn *verlassen* haben. Orpheus ist der Sohn des Οἴαγρος d.h. desjenigen, der einsam (οἶος) auf dem Felde lebt. Die ganze Orpheusgestalt ist die Schöpfung einer *Kultgemeinschaft, die einsame Pfade wandelte.*" Aan den afstand, die er ligt tusschen „beroofd van" (orbus) en „vrijwillig eenzaam" heeft Kern geen woord gegeven; en toch ligt hier een verschil van passief en actief. Geen oogenblik schijnt hij er aan te hebben gedacht, zelfs niet als hij zijn Orphici (die Verlassenen!) den naam geeft van Propagandisten „die werbend durch die griechischen Lande ziehen" (p. 39). De lezer zal met Kern inzien, dat Orpheus „de Zwerver" geen beter geliefde hebben kon, dan Eurydike: natuurlijk „de wijd heerschende Aardmoeder" oftewel „het wijde aardvlak," gelijk zijn vader was „Alleen in 't Veld." Er behoort toch moed toe, om in dezen duren tijd zijne fantazieën te laten drukken.

— Aan de waarheid en aan mijne waardeering voor Kern zou ik te kort doen, door onvermeld te laten, dat de verhandeling over Orpheus naast de etymologische beschouwing heel wat wetenswaardigs bevat, nu eens in meer samenhangenden vorm — en dan komt er kleur in Kerns pen —, dan als nog niet gekristalliseerde bouwstof. Zoo is van beteekenis het onbevangen onderzoek naar den tijd, waarin de figuur Orpheus in de grieksche literatuur opduikt; naar de verbreiding van den naam Orpheus; naar zijne verhouding tot Eleusis en Dionysos en Apollo: alles voorbereidend werk, dat Kerns toegezegde editie van de orphische fragmenten inleidt. Dat deze editie, die Abels werk moet vervangen en *verbeteren*, meer te rade zal gaan met den Aglaophamus, is te verwachten. Te hopen blijft, dat Kern ook in zijne onvermijdelijke uiteenzettingen zich meer door Lobeck dan door Creuzer en Schelling zal laten leiden; te vreezen, dat de mystieke Wanderpropheten hem zullen vervoeren. Want als eenmaal zoo'n pakkende leuze is uitgedacht, wordt zij niet verdreven... dan door eene volgende. Overigens is het fijne werk om de orphische gedachten van uit de zesde eeuw tot bij de neo-Platonici en over deze heen in de europeesche mystiek te vervolgen eerst mogelijk. als de Orphica volledig en zuiver geschift voor ons liggen. Een werk voor een stilist als Erwin Rohde was.

Josef Strzygowski voegde aan Kerns bladzijden eene beschouwing toe over „Orpheus — und verwandte iranische Bilder." Zijne conclusie, dat het Orpheusmotief er slechts een is uit een groep van voorstellingen, die eene jeugdige gestalte als „goeden herder" te midden van dieren toont, en dat lichte sporen van deze voorstellingen uit steeds weer naar Iran voeren in het gebied van het Mazdaisme (Yima = Orpheus), zal slechts bevestiging kunnen krijgen, indien opgravingen eerst iets van mazdaistische kunst aan het licht hebben gebracht. Maar aan opgravingen in Klein-Azië waagt in de eerste decenniën geen Europeaan of Amerikaan het hoofd.

Ten slotte: vooraan in het boekje een portret van Carl Robert, die op 8 Maart 1920 zeventig jaar werd: ongeveer zestig leden der Anomia betuigen door hun naam, wat de ἀρχηγέτης voor hen geweest is, voorgaande langs Bild und Lied. De uitgave is typografisch zoo goed verzorgd, als wij voor 1914 gewoon waren van duitsche zijde te ontvangen.

Leiden, J. Vürtheim.

Jos. Schrijnen (Met medewerking van **O. van der Hagen, W. Pompe** en **H. Vroom**), **Uit het leven der oude Kerk.** Bussum, P. Brand; Utrecht, Dekker & van der Vegt. 1919. (Pr. *f* 7.—; geb. *f* 8.50).

De schrijver van dit belangrijke boek heeft zich ernstig rekenschap gegeven van zijne methode. Zij is die van de kultuurgeschiedenis. „De wetenschappelijke geschiedvorsching", aldus Dr. Schrijnen, „is een nieuw tijdperk ingetreden. De reusachtige vooruitgang van ekonomie en techniek, de verbazende ontwikkeling van het verkeersleven over alle werelddeelen, de wetenschappelijke veroveringen op het uitgestrekte veld der natuurwetenschappen verwekten een hoogere mate van bedrijvigheid, schonken tal van nieuwe prikkels, vernieuwing van het gezichtsveld èn tevens uitbreiding der psychische werkzaamheid. Nieuwe wetenschappen als sociologie, anthropologie, volkskunde, vergelijkende taalstudie verrezen, andere werden in belangrijke mate uitgebreid. Maar de grootste omwenteling wellicht had plaats op het terrein der geschiedenis, een ommekeer van methode, een voortschrijden van de individualistische tot de kollektivistische, van de beschrijvende tot de verklarende methode: de kultuurgeschiedenis was geboren." Vele lezers zullen hier den schrijver met instemming volgen.

Iets anders is het met hetgeen hij hieraan toevoegt, waar hij de politieke geschiedenis tegenover de kultuurgeschiedenis stelt. „Had de politieke geschiedenis meer haar aandacht geschonken aan het singuliere, aan den mensch beschouwd als individu, de kultuurgeschiedenis houdt meer het generieke in 't oog, beschouwt den mensch meer als historischen soortvorm. Zij slaat den invloed van het individu niet te hoog aan en vergeet niet, dat ook de leidende persoon min of meer een kind is van zijn tijd. De politieke geschiedenis beweegt zich meer in analytische, de kultuurhistorie meer in synthetische richting. Ik zeg: meer; want elke wetenschap vordert natuurlijk èn analyse èn synthese." Ik dacht, dat men bij elk historisch onderzoek, zoowel bij de politieke als bij de kultuurhistorie, hetzij naar de analytische hetzij naar de synthetische methode te werk kon gaan. De tegenstelling is dus een andere dan de schrijver zich voorstelt. Prof. Schrijnen voegt de daad bij het woord. Hij behandelt zijne stof voornamelijk uit kultuurhistorisch oogpunt. De onderwerpen worden samengevat onder de hoofden: Geloofsleven, Privaatleven, Rechtsleven, Taalleven, Bedrijfsleven, Wetenschap-en-kunstleven.

Enkele opstellen zagen geheel of gedeeltelijk reeds

Digitized by Google

vroeger het licht. De heeren Pompe, Vroom en V. d. Hagen verrijkten den inhoud ieder met een artikel. Ofschoon een welsluitende samenhang aan het boek ontbreekt, zullen velen de verschijning van dit interessante werk met vreugde begroeten.

Leiden. F. Pijper.

J. Geffcken, Das Christentum im Kampf und Ausgleich mit der griechisch-römischen Welt. 3e Aufl. (Aus Natur und Geisteswelt 54). Leipzig, Teubner. (Pr. *f* 0.85 en *f* 0.70).

Dit werkje van den Rostockschen hoogleeraar Geffcken verscheen als derde druk van een, dat ten titel voerde: „Aus der Werdezeit des Christentums". Het diende tot feestgave ter gelegenheid van het vijfhonderdjarig bestaan der Universiteit Rostock. De gewijzigde titel geeft bij voorbaat de „völlige Neugestaltung" te kennen, die het geschrift onderging ten gevolge van de „fortgesetzte Erweiterung" van des schrijvers „religionsgeschichtliche Studien". „Vieles ist gestrichen, vieles neu hinzu gefügt worden", heet het. Hoe vele en welke veranderingen zijn aangebracht, weet ik niet te zeggen, daar de beide vorige drukken niet te mijner beschikking staan. Van het nieuwe is het een en ander ontleend aan een toekomstig werk uit dezelfde pen, en aan een artikel uit „den Neuen Jahrbüchern für das Klassische Altertum, 1918", dat daarop het vooruitzicht opent. Alles te zamen vormt een schets van 130 bladzijden. „Ein Ganzes" mag het volgens den schrijver niet heeten, doch slechts „Studien", of ook „Betrachtungen". Deze verschaffen een aangename en leerzame lectuur en loopen over de eerste drie eeuwen. Als hoofddeelen worden onderscheiden: „Die religiös-philosophische Kultur der griechisch-römischen Welt beim Eintritt des Christentums", „Die Stellung des alten Christentums zu den anderen Religionen", „Die literarischen Kämpfe mit den Griechen und Römern", en „Die äusseren Verfolgungen". De slotsom kon geen andere wezen dan: „Der Sieg des Christentums ist ein Werdeprocess. Das Christentum bleibt ebensowenig wie das Heidentum dasselbe. Es hat alle ... Feinde überwunden, nicht ohne in manchen Kompromissen dem Zeitgeiste sich anzubequemen". Het eindoordeel van den lezer mag zijn: populair, maar degelijk.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

H. von Kiesling, Damaskus. Altes und Neues aus Syrien. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1919. (Pr. 9 Mk., geheftet 11 Mk.).

De schrijver heeft als officier van den Duitschen generalen staf gedurende den oorlog eenigen tijd in het Oosten doorgebracht. Zijn geschrift over Damaskus houdt dan ook het midden tusschen de beschrijving van een tourist en een wetenschappelijk werk. Het is vooral het uitwendig voorkomen van Damaskus dat zijn aandacht getrokken heeft; met byzondere voorliefde heeft hij de bouwkundige geschiedenis van de stad bestudeerd, niet uit boeken, maar door eenvoudig toe te zien.

Na een algemeene inleiding die een kort overzicht over de geschiedenis van de stad en over hare bevolking geeft, worden de merkwaardige gebouwen en resten van gebouwen uit verschillende perioden beschreven. „De straat genaamd de rechte", de stadsmuur, de moskeeën en, voor zoover noodig, hare voorgeschiedenis, de typische vormen van de minaret, verschillende merkwaardige gebouwen geven aanleiding tot een reeks van architektonische opmerkingen, waarvan ik de waarde moeielijk kan beoordeelen, maar die zeker voortkomen uit geduldige en liefdevolle observatie.

Het derde deel beschrijft de stad, haar verschillende deelen, de inrichting der huizen, de meubels en kunstvoorwerpen.

Was dit boekje door een Oriëntalist geschreven, dan zou het er in vele opzichten anders uitzien; in zoover beter, als zeker eenige onnauwkeurigheden en vergissingen zouden ontbreken, die mij in dit geval geen aanleiding tot bijzondere vermelding geven.

De aardige plaatjes verdienen genoemd te worden.

Leiden. A. J. Wensinck.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neuphilologische Mitteilungen, 1917, 1-4: A. Wallensköld, Un fragment de chansonnier, actuellement introuvable, du XIIIe siècle. — H. Ojansuu, Zu den finnisch-germanischen Berührungen. — B. Sjöros, Beiträge zur Kenntnis des Suffixes *-ung*, *-ing* in den germanischen Sprachen. — E. Hagfors, Stellung, Ziel und Aufgaben des deutschen Unterrichts unserer Lyceen in der Zukunft. — Beprechungen; 5-8: A. Långfors, Paul Meyer, In memoriam. — O. J. Tallgren en E. Öhmann, Studi su la lirica siciliana del Duecento, IV. — O. J. Tallgren, L'expression figurée adverbiale de l'idée de *promptitude* (essai pour contribuer à un chapitre de la future Sémantique polyglotte, avec un appendice sur catal. *aviat*, ital. *diviato* etc.). — Besprechungen.

1918, 1-6: W. Söderhjelm, Lettres inédites d'Ugo Foscolo. — L. Spitzer, Zu Tallgren, des poésies de Rinaldo d'Aquino. — E. Öhmann, Die französischen nomina propria in den deutschen denkmälern des 12. und 13. jh. — H. Suolahti, Etymologien (nhd. *windhund*, engl. *kipper*). — Besprechungen; 7-8: H. Ojansuu, Altes und neues zu den germanisch-finnischen Berührungen. — G. Landtman, The Pidgin-English of British New Guinea. — J. Poirot, Miszelle: une édition des Fables de La Fontaine. — Besprechungen.

1919, 1-4: L. Spitzer, Zu Studi zu la lirica siciliana del Duecento, IV. — O. J. Tallgren, Réplique à M. Leo Spitzer. — Dez., Publicaciones españolas faltas de esmero. — E. Öhmann, Miszelle: lat. *ā* = got. *ō*; lat. *ō* = got. *a*. — Besprechungen; 5: Hommage adressé à M. Werner Söderhjelm à l'occasion de son soixantième anniversaire. — E. Walberg, Sur l'authenticité de deux passages de la Vie de Saint Thomas le Martyr par Guernes de Pont-Sainte-Maxence. — H. Schuchardt, Chauvinistisch? — Heikki Ojansuu, Finn. *nivus* (*nius*) ein germanisches Lehnwort? — Besprechungen; 6-8; A. Rosenqvist, Limites administratives et division dialectale de la France. — E. Öhmann, Nochmals über die Canzone „Donna eo languisco" Giacomo da Lentino's. Anlässlich der Langley'schen Edition (1915). — Besprechungen.

1920, 1-2: H. Ojansuu, Altes und Neues zu den germ.-finn. Berührungen, II. — L. Spitzer, Kat. *aixecar*, „heben". — Besprechungen; 3-4: H. Kjellman, *Calēre* au sens de „il faut" en provençal (nebst einer Note additionnelle von O. J. T.). — E. Öhmann, Über die Verbreitung der Adjektivabstrakta auf *-ida*, *-(e)de* im Deutschen. — L. Spitzer, Romanisches bei Oswald von Wolkenstein. — Dez., Kat. *nissage*, „Rasse", „Geschlecht"; kat. (tortosa) *bèmio* m., „imbécil", „idiota". — Besprechungen.

Historische Vierteljahrschrift, XXVII, 4: Grohne, Ueber Grundlagen und Aufbau der Weltgeschichtliche Betrachtungen Jacob Burckhardts. — Laubert, Die polnische Frage auf dem Posener Provinziallandtage 1843.

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

AARDRIJKSKUNDE

VAN HET

MIDDELLANDSCHE-ZEEGEBIED

vooral ten dienste van Gymnasia en Lycea

door Dr. D. COHEN,

Conrector aan het Nederlandsch Lyceum te 's-Gravenhage

en G. J. A. MULDER,

Leeraar in de Aardrijkskunde aan de Gemeentelijke Kweekschool voor Onderwijzers te Rotterdam.

Prijs . . . . f 2,75

Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

DER GRAL

LITERARISCHE MONATSCHRIFT

geleitet von FRANZ EICHERT, Wien XVIII.

Abonnementsprijs f **6.**— per jaar bij vooruitbetaling te voldoen. Men verplicht zich voor den geheelen jaargang. De eerste Nummers der 14e jaargang zijn verschenen.

Wat ons méér gezonden wordt dan de abonnementsprijs, wordt beschouwd als Liebesgabe voor het noodlijdend intellect van Weenen en ter beschikking gesteld van de Redactie der Gral, tenzij uitdrukkelijk anders vermeld wordt.

STEUNT door het nemen van een abonnement. De lage prijs van dit zéér hoog staande Oostenrijksche tijdschrift stelt ieder in staat hiervan te profiteeren.

ALLEENVERKOOP VOOR HOLLAND:

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS

Industriestraat 1, Tilburg

Zoo juist verscheen:

DE VERLOREN STAMMEN ISRAËLS TERUGGEVONDEN IN DE VOLKEREN VAN EUROPA

Een psychologisch-historische schets belichtende de taak van Nederland in den Volkenbond

DOOR

J. A. F. MÖRZER BRUIJNS

f 1.25

In Amerika en Engeland zoekt men sinds 1850 ijverig naar de verloren stammen Israëls; er bestaat daar een geheele literatuur over dit onderwerp.

De schrijver heeft het onderzoek veel scherper doorgezet en is erin geslaagd niet alleen alle stammen in de Europeesche volken terug te vinden, maar ook hun roeping aan te wijzen, en in het bizonder Nederland's taak in den Volkenbond,

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Abonneert u op het **beste, het mooiste en meest onderhoudende geïllustreerde weekblad:**

PANORAMA

Boeiende, degelijke lectuur en prachtige illustraties.
Prijs per 3 maanden slechts f 2.25 franco thuis.

Vraagt een proefnummer en het uitgebreide geïllustreerde prospectus, die overal in den Boekhandel en ook bij ons gratis verkrijgbaar zijn.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **N°. 2.** **November 1920.**

Meyer. Natur und Kunst bei Aristoteles (Fraenkel)
Gaastra, Das Gopatha Brāhmana (Faddegon).
Vorrink, Het Minnedicht in de zeventiende eeuw (Kalff).
De Roux, Pascal en Poitou (Serurier).
Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme, II, 3 (Koch)
Geyl, Christofforo Suriano (v. d. Velden).
Foucart. Le culte des Héros chez les Grecs (Vürtheim).
Van Rhijn, Wessel Gansfort (Knappert).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Meyer, Natur und Kunst bei Aristoteles. (Studien zur Geschichte und Kultur des Alterthums X : 2). Paderborn, Ferd. Schöningh. 1919. (Pr. M. 9 + 50 %).

De hoofdinhoud van dit geschrift is een nauwkeurige verhandeling hoe Aristoteles door de overeenkomst van 't geen op kunstgebied geldt, in physica, metaphysica en biologie tot de vorming van de begrippen stof, mogelijkheid en werkelijkheid, vorm en doel gekomen is. De schrijver merkt op, dat Aristoteles hierin op Plato voortbouwt; op p 112 enz. gaat hij terecht terug tot de Pythagoreërs en Herakliteërs, die ook hun principes in het handwerk terugvinden; hetzelfde geldt — wat hij voorbij gaat — van de Sokratische ἐπιστήμη. Het slothoofdstuk behandelt de Aristotelische godsleer.

Zoowel in 't algemeen zijn de uiteenzettingen van prof. Meyer bevorderlijk voor de kennis van de Aristotelische wijsbegeerte — vooral die van het 2e hoofdstuk betreffende εἶδος en de onzekerheden in dit begrip — als in 't bizonder de opmerkingen over het verband tusschen logica en metaphysica (p.6 n. 2, p.10,12,58 n.2) en andere. De indeeling van het behandelde maakt herhalingen veelvuldig en het onderdeel over de voortplanting (p 62-73) is buiten verhouding uitgebreid. De behandeling van het *negatieve* (de στέρησις) laat te wenschen over (p15). Ten onrechte is p 1,2 het methodische principe: dat het begrip van de zaak uit haar *wording* gekend wordt, gehaald uit het begin der Politica, dat immers ook van het *doel* als kenbron spreekt vgl. p 61 „das Vollkommene steht bereits am Anfang." En minder juist is p. 86 de plaats Physic. 198 b 34 over het doel in de natuur weergegeven. Maard eze aanmerkingen doen geen afbreuk aan de waarde van het geschrift.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Das Gopatha Brāhmana, herausgegeben von **Dr. Dieuke Gaastra.** Leiden, E. J. Brill. 1919. (ƒ 7.20).

Het zij mij toegestaan mijn bespreking door een paar algemeene opmerkingen te laten voorafgaan, en wel over de beteekenis der Brāhmana-literatuur in het algemeen en over de verdiensten, die Caland en zijn leerlingen zich op dit gebied hebben verworven.

Toen ik voor jaren mijn leermeester Speyer om raad vroeg, hoe de studie van den Veda aan te vatten, gaf hij mij ten antwoord: lees vooral de Brahmana's, doch sprak ik met hem over de publicaties van Caland en diens leerlingen, dan liet hij zich eenigszins ironisch uit.

Thans na voortgezette eigen studie geloof ik, dat het ongelijk hier aan Speyer's kant is en dat Caland gelijk heeft, waar hij in zijn necrologie aan Speyer onvoldoende waardeering der Brāhmana-literatuur verwijt. Inderdaad, de Brāhmana's hebben een geheel andere en grootere beteekenis dan alleen die eener grammatische propaedeusis voor het lezen van Vedische hymnen. Zij vormen een belangrijk cultuur-historisch monument. En wie ze wil verstaan, moet het ritueel kennen, en kan daarin niet ten halve gaan.

Wie, zooals Deussen dat deed, de Upaniṣads wil verklaren met behulp van S'amkara (± 800 n.C.) en dezen weer met behulp van Schopenhauer, komt tot allerlei onhoudbare voorstellingen. In de allereerste plaats moet men deze geschriften beschouwen in verband met het primitieve denken. En verder, zooals de Brāhmana's herhaaldelijk mysticisme bevatten, zoo zijn ook de oudere Upaniṣads nog doortrokken van ritualisme. Wie de Upaniṣads wil begrijpen, moet de Brāhmana's verstaan en het ritueel kennen, — liefst grondig kennen.

Het orthodoxe monisme van de Hindoes, de Vedānta, heeft zich uit de Upanisads ontwikkeld, en werd daarbij geleid door de interpretatie-methode, die de Indische ritualisten, de Pūrva-Mīmāṃsaka's, toepasten op de Brāhmana's. Ook bij de interpretatie van den Vedānta

Digitized by Google

is dus kennis van gebedsboek en ritueel van grooter beteekenis dan geloof in de wijsbegeerte van Schopenhauer.

Zoo dan vormen de Brāhmana's ook den sleutel tot het begrijpen der Indische wijsgeerige letterkunde. De kennis van de détails van het offer-ceremoniëel heeft voor de Indische philologie een nog grootere waarde dan de studie der Romeinsche staats-instellingen voor den Latinist.

Beseft men eenmaal ten volle de bizondere beteekenis van Brāhmaṇa's en ritueel eenerzijds en de moeilijkheid van vele daarvoor te raadplegen teksten anderzijds, dan zijn daarmede tevens de verdiensten van Caland's school erkend.

De tekst, door Mej. Gaastra ter uitgave gekozen, is zeer moeilijk, overgeleverd als hij ons is in één groep van zeer corrupte handschriften. Eenmaal werd hij reeds uitgegeven, doch bij die gelegenheid werd de moeilijkheid van den tekst nog door de slordigheid der uitgevers verergerd. De uitgave, die thans voor ons ligt en die blijkbaar gedurende jaren werd voorbereid, kenmerkt zich door de keurige typografische verzorging, de zorgvuldigheid der bewerking en de vertrouwdheid van de uitgeefster met de Brāhmana-literatuur.

Door de regelmatige plaatsing van daṇḍa's is de lezing althans iets verlicht; in de gedeelten, die ik tot nu toe heb doorgewerkt, heb ik slechts weinig drukfouten aangeteekend; het viel me op, dat van de slanke *e*-boogjes zoovele gebroken, soms zelfs verdwenen waren.

Als de zwakste zijde van de uitgave beschouw ik de bewerking der Upaniṣad-passages, inzonderheid I, 1, 24-30 en 31-38. Hier, waar de uitgeefster geen parallele teksten tot haar beschikking had [1]), komt het ook sterker uit, dat zij de kunst, een tekst kritisch te lezen en te doordenken, nog niet ten volle beheerscht. En toch is geoefendheid daarin van nog grooter belang dan de uitvoerigste concordantie.

Op p. 9 der „Einleitung" schrijft ze: „Bemerkenswert ist es, dass am Schluss jedes Khanda vorkommt: *iti brāhmaṇam*. Man hat wohl angenommen, dasss das Gop. Br. ein Anubrāhmana eines verloren gegangenen Brāhmaṇa ist." Deze laatste hypothese acht ik door niets gerechtvaardigd. Maar er laat zich meer opmerken ten aanzien van deze formule; ze komt in het uttara-brāhmana slechts eenmaal voor, doch in het pūrva-brāhmana 54 maal. Soms vallen de afdeelingen, door *iti brāhmaṇam* besloten, met de hoofdstukken der tegenwoordige overlevering samen, soms worden meerdere hoofdstukken tot een groep samengevat, klaarblijkelijk in verband met den inhoud. Zoo vormen, in overeenstemming met het gebruik dezer formule I, 1, 1—13 één geheel, waarvan de hoofdstukken 14 en 15 — het eerste ontleend aan de Chandogya Upaniṣad — twee aanhangsels zijn. De constateering van dit feit, dat *iti brāhmaṇam* ons hier de scheiding tusschen hoofddeel en toevoegsel doet kennen, zal ons aanstonds van dienst zijn.

In hoofdstuk 24 vindt men een reeks van themata genoemd in verband met de lettergreep *om*. En wel zijn er, volgens de woorden van den tekst, 3 × 12 zulke themata; de eerste, de grammatische, groep eindigt duidelijk met *vyākaraṇa*, de tweede, de phonetische, met *varṇa*, en de derde, de ritualistisch-exegetische, bevat 13 onderwerpen in plaats van 12! De uitgeefster heeft deze passage niet nauwkeurig gelezen; op p. 36 van haar Einleitung noemt ze *nāmākhyāta* onder de woorden, in het Petersburger Woordenboek niet opgenomen, terwijl we hier duidelijk met twee asyndetisch verbonden woorden te doen hebben, die later dan ook afzonderlijk worden besproken. Uit het feit, dat de derde reeks 13 themata bevat, volgt, dat *adhyātma* en tevens het geheele hoofdstuk 30, een interpolatie is, een conclusie, die haar bevestiging vindt in de omstandigheid, dat zoowel hoofdstuk 29 als 30 met de formule *iti brāhmaṇam* eindigt.

Op p. 20 reg. 2 moet men, in overeenstemming met het betoogde *athottarau dvau dvādaśakau vargau*, vervangen door den nominativus singularis, met schrapping van *dvau*: het betreft hier de themata no. 25—36.

Op p. 18 reg. 10 en 11 is de interpunctie verkeerd, men leze: *kṛdantam arthavat pratipādakam*; *adarśanam pratyayasya*; *nāma sampadyate*; de plaats berust op Pāṇini I, 2, 45 en 46. Men merke ook op, dat de definitie van *avyaya* ontleend is aan Patañjali, en dat *nipāteṣu*... *samānanti* een verwijzing is naar Pāṇini I, 4, 57, VIII, 2, 82 en 87, Gaṇapāṭha 85.

Op p. 18 reg. 15 zou men verwachten op grond van de thematalijst: *ko vikāraś cyavate? prasāraṇam*, d.w.z.: „welke wijziging verandert zich hier, (heeft plaats)? Prasāraṇam [de overgang van *v*, uit *p* ontstaan, in *u*]."

Op p. 19 reg. 6 moet men *dvitīya* als afzonderlijk woord lezen.

Op p. 19 reg. 8 moet men een daṇḍa plaatsen achter °*vacanāni ca* en contractie aannemen met den vorigen zin.

De lezing, zooals die door de handschriften gegeven wordt, op p. 20 reg. 3 en 4, is juist; de reeks van nominativi is een gedeeltelijke herhaling der themata-lijst; Deussen's opvatting is onaannemelijk. Daarentegen moet *vibhaktyām* op p. 19 reg. 12 een fout in de overlevering zijn; in de legende van *Pañcāla-Caṇḍa* (ook genoemd in het Aitareya-Āraṇyaka) gaat het om de uitspraak en spelling van *om*, dus om *varṇa*, *akṣara* en *pada*. Achter *pṛcchanti* p. 19 reg. 16 verwacht men geen *iti*; „de oude leeraren kenden het van het hooren; zé vroegen niet naar de reden."

Opmerking verdient, dat in hoofdstuk 29 de term *nirukta* door *chandas* is vervangen: deze afwijking is begrijpelijk.

Het is mij niet duidelijk, hoe de invoeging van *iti* op p. 23 reg. 15 ons verder kan brengen; ik zou de volgende conjecturen willen voorstellen: *ācārya uvāca* en *brūyā, durādhīyānam*. „Indien [deze Maitreya] een onkundige mocht zijn, dan zal hij erkennen: 'ik noemde mij weliswaar een leermeester, maar slechts als een leerling (*brahmacārin*) van een leerling (vgl. p. 23 reg. 9) heb ik de Savitrī-strofe meegedeeld'; zeg gij hem dan de waarheid ...."

Ook na Bloomfield's uitvoerige analyse, Caland's vertaling van het verwante Vaitana-Sūtra, en de vele nieuwe gegevens, door Mej. Gaastra verzameld, blijft het Gopatha-Brahmana een moeilijke tekst, doch een tekst, die in menig opzicht de studie loont. Moge de keurige en kundige uitgave door verdere uitleggende en critische studiën gevolgd worden!

Doorn. B. Faddegon.

[1]) Den tweeden druk van Deussen's 60 Upanishads bezit ik niet; blijkens de citaten, in Mej. Gaastra's Einleitung voorkomende, laten Deussen's vertalingen hier veel te wenschen over.

Digitized by Google

Joh. Vorrink, Het Minnedicht in de zeventiende eeuw. Met vijf portretten. (Nederlandsche Kunst). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. 1919.

In een Inleiding heeft de samensteller getracht het karakter der zeventiend'eeuwsche liefde in tegenstelling met dat der middeleeuwsche uiteentezetten en de gronden aan te geven voor zijn indeeling van het zeventiend'eeuwsch minnedicht in deze vijf genre's: het spontane, het gekunstelde, het bruiloftsdicht, het boertige en het didactische. Van die genre's heeft hij talrijke voorbeelden medegedeeld, en die voorbeelden onderling verbonden door beschouwingen over den inhoud en den vorm dier poëzie. Zoodoende heeft hij een bloemlezing van lyrische minne- en liefdepoëzie samengesteld, die wij op prijs moeten stellen als een nieuwe poging om het groote publiek nader te brengen tot onze zeventiend'eeuwsche lyriek.

Die poging mag in meer dan één opzicht geslaagd heeten: zelf warm voelend voor zijn onderwerp, heeft de samensteller een goede kans zijn lezers en hoorders warm te maken; zijn keuze van voorbeelden schijnt mij over het algemeen gelukkig; hij heeft ernaar gestreefd, zich goed op de hoogte te stellen van hetgeen over zijn onderwerp door anderen geschreven is, om zoo zijn publiek de noodige voorlichting te kunnen geven.

Overigens is het niet overal gemakkelijk den schrijver in zijne beweringen na te gaan, daar hij soms zijne autoriteiten noemt, vaker ze verzwijgt. Eenparigheid van behandeling ware hier m.i. verkieslijk. Ik wensch den samensteller gaarne een tweeden druk van zijn werk toe. Komt het zoover, dan kan hij misschien zijn voordeel doen met eenige kantteekeningen die ik al lezend en bladerend maakte, en die ik hier laat volgen.

De Inleiding schijnt mij te eenenmale onvoldoende. Ik twijfel of de schrijver zich wel rekenschap heeft gegeven van de moeilijkheden die zulk een parallel medebrengt. Met parallellen is de heer V. ook overigens niet gelukkig. Tweemaal verwijst hij naar Faust en Gretchen (blz. 27 en blz. 154); in beide gevallen is de overeenkomst zóó gering en het verschil zóó groot, dat de verwijzing beter achterwege ware gebleven.

De bewering dat Vondel minnedichten voor Mayken de Wolff geschreven, doch „zorgvuldig verborgen" en „stellig vernietigd" heeft, mist allen grond. Vermoedelijk heeft de heer V. deze bewering grootendeels overgenomen uit Dr. Leendertz' *Leven van Vondel* en het „zorgvuldig verbergen" erbij gefantazeerd [1]). Dat de Nederlanders in de 17de eeuw „een grooten familiekring" vormden, en „elkaar zoo goed kenden", is een voorstelling die eveneens allen grond mist. Indien de schrijver even denkt aan den toestand der verkeersmiddelen toen en nu — om slechts van dit onderdeel dezer vraag te spreken — dan zal hij mij misschien toegeven, dat zijne woorden eer op de Nederlanders der 20ste dan op die der 17de eeuw passen. Wie een afzonderlijk hoofdstuk aan het bruiloftsdicht wijdt, ligt toch wel onder de verplichting iets over de beschouwing en de opvatting van het huwelijk in dien tijd te zeggen. De heer V. verbaast zich over Vondel, Hooft en Huygens (blz. 144). Zou een poging tot begrijpen en verklaren niet beter zijn dan zich verbazen? Met „den Bruggeling Lermitius" zal Lernutius wel bedoeld zijn. Een paar maal is de schrijver minder gelukkig geweest in zijn woordenkeus. Zoo b.v. in dezen val van hoog op laag: „De adem van het goddelijke strijkt langs 's dichters voorhoofd en kust het, maar het wordt geen .... zoenpartij." Evenzoo in deze aanvangszinnen van hoofdstuk VII: „Zoo zijn we genaderd tot het einde van onze studie. *Heel wat dichters hebben wij een blik in hun hart geslagen.*" Is deze, door mij gecursiveerde zin blikslagers mooi of blikslagers leelijk?

Noordwijk a/Zee. G. Kalff.

[1]) Zie mijn beoordeeling van Leendertz' *Leven van Vondel* in *De Gids* van 1910.

Mis de Roux, Pascal en Poitou et les Poitevins dans les Provinciales. Paris, Honoré Champion. 1919. (Pr. fr. 2.75).

Men kan slechts met vreugde elke nieuwe bijdrage begroeten, die wat meer licht werpt op het leven van Pascal, want niettegenstaande de talrijke studies die over het karakter van dezen denker bestaan, is daarin nog veel dat ons onbegrijpelijk en tegenstrijdig voorkomt. Telkens staan wij voor raadselen in deze gecompliceerde persoonlijkheid en alleen een nog nadere kennis van zijn leven en handelingen kan doen hoopen dat wij ons eenmaal een geheel duidelijk beeld van hem zullen vormen. Naast volledige biografieën bestaan reeds ettelijke detail-studies: geleerden hebben nasporingen gedaan in plaatselijke archieven van Normandië en Auvergne, die allerlei wetenswaardigheden aan het licht brachten; markies de Roux deed nu hetzelfde in Poitou, een landstreek waarmee Pascal, door zijn vriendschap met den hertog van Roannez, in nauwe aanraking is gekomen. Het lag voor de hand te onderzoeken of daar nog bijzonderheden over zijn leven en werken te vinden waren.

In het eerste en voornaamste gedeelte van zijn studie houdt de schrijver zich bezig met de vermaarde reis die Pascal in gezelschap van de heeren de Roannez, Miton en de Méré in Poitou gemaakt heeft en die reeds zoo dikwijls de pennen der critici in beweging heeft gebracht. Vervolgens geeft hij aan, in hoeverre er sporen van zijne relaties met die provincie in de geschriften van den denker te vinden zijn, en ten slotte behandelt hij de vraag of, zooals beweerd is, de *Pensées* geschreven werden met het doel eenige Poitevinsche vrijdenkers te bekeeren.

Na de veronderstellingen en critische uiteenzettingen van Molinier, Adam en Boudhors, tracht de heer de Roux op zijn beurt het jaartal van Pascal's reis naar Poitiers vast te stellen, een jaartal dat van belang is, omdat de gesprekken die hij toen met zijn drie reisgenooten hield, van grooten invloed op zijne geestelijke evolutie zijn geweest. De schrijver legt er m.i. terecht den nadruk op, dat het niet uitsluitend godsdienstige overwegingen waren die Pascal er toe brachten zich met de jaren steeds meer van de wiskunstige wetenschappen aftewenden, zooals Mme Périer (wier biografie van haren broeder, hoewel ter goeder trouw geschreven, toch hier en daar wat geromantiseerd is) doet voorkomen, maar dat het zijn geletterde, scherpzinnig-psychologisch aangelegde reisgezellen waren, die hem de oogen geopend hebben voor het belang der zielkunde, voor „*la science de l'homme*", zooals zij het noemden. Ook

zonder zijn bekeering zou hij psycholoog en moralist geworden zijn en zich met de jaren meer en meer van de wiskunde hebben afgewend. *Pensées* 67 en 144 (in de kleine uitgave van Brunschvicg) getuigen voor deze stelling. Aan de hand van onuitgegeven documenten bewijst de schrijver overtuigend dat Pascal niet, zooals men vermeende, den hertog van Roannez begeleid kan hebben, toen deze zijn functie als gouverneur van Poitou ging betrekken, en met veel waarschijnlijkheid plaatst hij de veelbesproken reis in Augustus van het jaar 1652. De geraadpleegde documenten spreken voor zichzelf en de heer de R. had gevoegelijk andere, zeer zwakke bewijzen kunnen weglaten, gedachtig aan het: *qui prouve trop* . . . , zooals bijv. de bewering dat de reis niet vóór 1651 kon hebben plaats gehad, omdat er tusschen de proefnemingen op den Puy du Dôme (Sept. 1648) die stellig voorafging aan het tijdperk waarop Pascal de mathematische wetenschappen ging verzaken, „geen tijd voor vrij was in het leven van Pascal". (18) Dat hij in die ruim twee jaren geen gelegenheid zou hebben gehad voor een uitstapje naar Poitou, lijkt mij een wat àl te boute uitspraak! Zoo óók dat hij alleen maar vóór en niet na zijn kennismaking met ridder de Méré, die zulk een afschuw voor vertoon van geleerdheid had, er voor te vinden zou zijn geweest om een populairwetenschappelijke lezing te houden ten huize der hertogin van Aiguillon (20). Dergelijke, eenigszins wilde stellingen, zijn den schrijver blijkbaar lief. Zegt hij niet (30) dat Pascal er in latere jaren over dacht zijn vriend de Roannez eens per boot te gaan bezoeken en dat dit voornemen hem wellicht de bekende *pensée* geïnspireerd heeft: ***Les rivières sont des chemins qui marchent et qui portent où l'on veut aller.*** Alsof een reisplan van noode was om hem dit beeld te doen kiezen!

In het tweede gedeelte, brengt het boekje ons eenige bijzonderheden over den anti-jansenistischen geest te Poitou en over de twee inwoners dier provincie die in de *Provinciales* gehekeld worden: François Garasse, den vermaarden ketterjager, en den magistraat Jean Filleau. Bij dezen laatsten vooral staat de schrijver stil en hij schetst de handige wijze waarop Filleau de Jansenisten in het vaarwater wist te komen (40). Op de vraag wie de acht Poitevinsche vrijgeesten van Poitou waren, voor wier bekeering Pascal, volgens Bridieu, de *Pensées* geschreven zou hebben, brachten de nasporingen van den heer de R. geen antwoord en hij moest zich troosten met eenige vage veronderstellingen.

Alles wèl beschouwd kunnen wij zeggen dat het boekje enkele nieuwe gegevens verschaft, andere, reeds bekende, feiten in een beknopt en duidelijk overzicht samenvat en slechts een zéér kleine, maar toch te waardeeren bijdrage is tot een nadere kennis van Pascal's leven.

Leiden. C. Serrurier.

L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung, II, 3. Mit einer Karte. (Heft 29 van Sieglin's Quellen u. Forschungen). Berlin, Weidmann. 1915. (Pr. M. 5).

In dit deel bespreekt Schmidt (zie *Museum* XXII p. 116—121) eerst als vervolg op I. 3 (Heft 12, *Museum* XVI p. 16—18 door Dr. Strootman aangekondigd) het Spaansche rijk der Sueven (p. 221—236). Het lag in den Noordwesthoek van Spanje, in Gallaecia. Bracara (Braga) schijnt het middelpunt ervan geweest te zijn. Overigens zijn de berichten hieromtrent erg onvolledig. Den Suevi was als Foederati in het jaar 411 Gallaecia *ad inhabitandum* door Honorius toegewezen. Vreeselijk hebben ze hier en in de omgeving huisgehouden. Het rijk heeft tot 585 bestaan, maar uit de periode van 468—538 hebben we in het geheel geen berichten.

Hierop volgt (p. 236—324) een uitvoerige bespreking van de geschiedenis der Semnonen en Alamannen. De Semnones (cf. Tacitus, Germania c. 39), die op den rechteroever van de Elbe wonen, worden het laatst genoemd in het jaar 178. Ze trekken zuidwestelijk, en treden dan sedert het jaar 213 onder den naam Alamannen in de geschiedenis op (p. 238). Ze doen invallen in het Decumaatland, en worden daarop door Caracalla aangevallen en verslagen. Tengevolge van die gebeurtenissen werd de *limes* weder versterkt. De Alamannen trekken nu verder noordwaarts en verdringen de Chatten (zie hierachter).

Na de invallen onder Severus Alexander (233—235) blijft het eenige jaren rustig, maar onder Gallienus (± 260) gaat het geheele gebied aan den rechteroever van den Rijn voor Rome verloren. Dit geheele stuk Romeinsche geschiedenis is voor ons weer opgeleefd door de opgravingen van de limes-commissie, en de vondsten van munten, die er mede gepaard gegaan zijn (Schm. p. 246—248).

Sinds 258 wordt ook Gallië platgebrand door de Franken, die tot Tarraco in Spanje doordringen. In 260 dringen Alamannen door Zwitserland door in Zuidoost-Gallië, en in Italië tot bij Ravenna en Rome. Daarom is in 260 Vindonissa (Windisch) in Zwitserland opnieuw door Gallienus bevestigd, en zijn de muren van Verona hersteld. Eindelijk lukt het Postumus in 262 den Rijn als grens te behouden, en deze bevestigt nu Trier, Keulen, Novaesium en andere plaatsen, terwijl hij overal aan den overkant *castra* en *burgi* als vóórwerken aanlegt. In 267 trekken de Alamannen weer over de Alpen, maar worden in 268 door Claudius II verslagen. Onder Aurelianus vinden we geweldige invallen, eerst van de Juthungen (of Euthungen) alleen, later van Juthungen en Alamannen.

De Juthungen zitten, waar vroeger de zuidelijke afdeeling der Hermunduren (z. hierachter) woonde, tusschen Neurenberg en Regensburg; dit is dus de nieuwe naam voor dit volk; ze worden dan ook gewoonlijk Sueben genoemd (Schmidt, p. 269 Note 1; dat die twee namen identiek zijn, had ik reeds opgemerkt, Kaiser Julian p. 423). In 270 verwoesten ze Raetië, en vallen in Boven-Italië. Ze worden echter op den terugweg aan den Donau door Aurelianus verslagen.

Spoedig komen ze met de Alamannen terug, verwoesten de omstreken van Milaan, veroveren Placentia, en verslaan Aurelianus. Ten slotte worden ze echter vernietigd. Maar nu besluit men Rome te ommuren, en ook andere steden van Italië, en van Gallië, dat in 273 weer bij het rijk gekomen was. Na de vermoording van keizer Aurelianus (Aug. 275) vallen Franken en Alamannen weer in Gallië en verwoesten 60 of 70 steden. Probus jaagt ze er weer uit (276—278) en versterkt de vestingen, door Postumus op beide oevers van den Rijn aangelegd. Ook wordt weer een streek aan den Neckar bezet, en Straatsburg ommuurd. De Alamannen wonen

Digitized by Google

nu in het vroegere Romeinsche gebied binnen den *limes*; aan de overzijde daarvan de Burgunden.

In 287/8 wordt Mainz ommuurd en door een vaste brug met het *castellum Mattiacorum* (Kastel) verbonden. Later wordt vooral Zwitserland versterkt, en Vindonissa wordt hoofdkwartier. Maar de invallen herhalen zich (in 298/9, 306, 310, 313, 320, 323 en 328). Dan blijft het rustig tot 350.

Pg. 226—281 bespreekt Schm. de gebeurtenissen van de jaren 350—360, in mijn werk Kaiser Julian, in het hoofdstuk: Die Kriege gegen die Germanen p. 375—419, uitvoerig behandeld. Hij komt over het algemeen tot dezelfde conclusies. Ik bespreek hier enkele dingen, waarin hij van mij afwijkt. Eerst enkele kleinigheden. Castra Herculis plaatst hij met mij (Kaiser Julian p. 378 onderaan) bij Huyssen; wij weten nu, dat het Kesteren is. Pg. 265 Note 4 meent hij, dat Kaiseraugst (Rauraci) bij Basel in 350 opgegeven is; dit komt mij onwaarschijnlijk voor, daar het bij Ammianus herhaaldelijk genoemd wordt, en Julianus van daar uit zijn bekende tocht naar Sirmium en Succi ondernomen heeft. De Campi Canini, die ik in Grauwbunderland zocht (p. 377), liggen bij Bellinzona (Schm. p. 266; zie ook Nissen, Italische Landeskunde II 1, 185). Omtrent den slag bij Straatsburg sluit Schm. zich, evenals ik, bij von Borries aan; alleen wat den tijd betreft bij Wiegand (2de helft van Augustus 357, in plaats van zooals ik p. 397 aannam, 2de helft van Juli). De expeditie echter, die Julianus nog in hetzelfde jaar naar het overrijnsche gebied ondernomen heeft, behandelt hij geheel anders dan ik (Julian p. 399—400) gedaan heb. Hij gaat uit van het denkbeeld, dat de vorsten, die aan den slag bij Straatsburg hadden deelgenomen, allen ten Zuiden van den Main woonden, hoewel uit Amm. XVIII 2, 8 m.i. duidelijk blijkt, dat het gebied van Suomarius tegenover Mainz ligt. Hij laat derhalve Julianus van Mainz (Kastel) uit ten zuiden van den Main den (vroegeren) militairen weg naar Gross-Gerau-Dieburg inslaan, waarbij deze stuit op een uitgestrekt bosch ten O. van Gross-Gerau en ten N. van Darmstadt gelegen. Dit bosch ligt werkelijk ongeveer 10 leugae = 25 kilometer (Amm. XVII, 1, 8, vgl. omtrent de leugae: Julian p. 400 Note 84) van Mainz, maar de interpretatie, die Schm. p. 275 Note 2 geeft aan Amm. XVII 1, 6: quae res Germanorum percutit animos, atque desertis insidiis, quas per arta loca et latebrosa struxerant nostris, trans Menum nomine fluvium ad opitulandum suis necessitatibus avolarunt, waarbij hij door het wegnemen van de komma achter *nostris* Ammianus laat zeggen, dat de Romeinsche troepen ten Z. van den Main stonden, lijkt mij onjuist of ten minste gezocht. Er had dan moeten staan: nostris trans Menum nomine fluvium *agitantibus* of iets dergelijks. Hij moet nu ook het *munimentum, quod in Alamannorum solo conditum Traianus suo nomine voluit appellari* (Amm. XVII, 1, 11) zoeken ten Z. van den Main. Nu is de meening, dat hiermede de nederzetting bij Nied, daar waar de Nidda in den Main stroomt (Julian p. 399), bedoeld wordt, door de latere opgravingen niet bevestigd; de Mainstreek is niet eerst door Traianus, maar reeds door Domitianus na den oorlog tegen de Chatten (83 n. C.) met *castella* versterkt (z. Schm. II, 3, 357, en vooral Kornemann, Klio VII (1907) p. 84 vgl.). Schm. meent, dat Lopodunum (Ladenburg), de hoofdplaats („Vorort") van de door Traianus ingerichte *civitas Ulpia Sueborum Nicretum* bedoeld is. Dit echter ligt 40 à 50 kilometer van het hierboven bedoelde bosch af. Hoe heeft Julianus die in de sneeuw, die niet alleen de bergen, maar ook de velden bedekte (Amm. XVII 1,10: superfusae nives implevere montes simul et campos), kunnen afleggen?

Ook de expeditie van 358 behandelt Schm. anders. Om Suomarius aan te vallen laat hij Julianus bij Nierstein, dat 18 kilometer ten Z. van Mainz ligt, overtrekken, en dan weer, om Hortarius aan te vallen, hem bij Spiers den Rijn passeeren, alleen omdat Julianus daar in 359 gedurende eenigen tijd verblijf gehouden heeft (Eunap. fr. 13). Ook lijkt het mij onwaarschijnlijk, dat Julianus in 359 van Mainz uit langs den Rijn trekkend, terwijl de vijanden hem op den anderen oever begeleidden, heelemaal tot Spiers (ruim 80 kilometer) is opgerukt, vóór hij gelegenheid vond, ongemerkt over den Rijn te komen. En wanneer nu het *munimentum Traiani* = Ladenburg is, waarom valt dan op dezen tocht het garnizoen van die vesting de vijanden niet in den rug? Waarom maakt Julianus niet van Ladenburg gebruik als steunpunt voor zijne expedities in deze streken? Heeft het *munimentum* ergens ten N. van den Main gelegen, dan sluit het zich uitstekend aan bij de door Julianus herstelde vestingen Bingium, Antennacum enz. (Amm. XVIII 2,4). Ik geloof dus dat we de opvattingen van Schm. moeten afwijzen.

Op de overwinningen van Julianus heeft betrekking een *titulus* uit 361, die onlangs (1906) te Sophia gevonden is, waar Julianus Germanicus, Alamanicus en Francicus genoemd wordt.

Aan de krijgsgevangen Alamannen en Franken werd als hoorigen (Laeti en Gentiles) land aangewezen in verschillende deelen van Frankrijk; daardoor werden de gemeenten, aan wie ze geattribueerd waren, ontlast, en de staat beschikte zoodoende over flinke recruten. Zoo interpreteert Schm. p. 279 op het voorbeeld van Mommsen (Hermes XXIV 250 ff.) Amm. XX, 4,1 en XXV, 4,15, maar hij had ook op Fustel de Coulanges kunnen wijzen (l'Invasion Germanique, 1891 p. 375). Betrekkelijk spoedig na den dood van Julianus herhalen zich de invallen der Germanen (365). Jovinus verslaat hen eindelijk in 366 en Valentinianus verwoestte hun land (368). Ten slotte vond hij het praktischer de Rijn- en Donaugrenzen met *castella* te versterken (Ammian. XXVIII 2,1), van welke versterkingen de opgravingen de bevestiging gebracht hebben (Schm. p. 285). Ook enkele bruggehoofden werden op den rechteroever van den Rijn aangelegd, o.a. tegenover Alta Ripa (Altrip) aan de instrooming van den Neckar in den Rijn. Het aanleggen van een versterking meer in het binnenland (Mons Piri, volgens Schm. bij Heidelberg) slaagde niet. In 377/8 vielen de Lentienses in Raetië, en daarna in den Elsass, maar werden teruggedreven. Gratianus trok toen over den Rijn, hetgeen de laatste maal was, dat een Romeinsch keizer op duitsch gebied oorlog gevoerd heeft.

Aan het einde van de 4de eeuw hebben de Alamannen het noordelijkste gedeelte van hun gebied moeten afstaan, en wel het gebied rechts van den Main aan de Franken, dat tusschen den Beneden-Main en den Neckar aan de Burgundiërs. Daar Stilicho in 401 de bezettingen aan de

Digitized by Google

Rijn- en Donau-grenzen wegriep, vallen ze nu geregeld in den Elsass en de Pfalz, zonder er zich nu reeds blijvend te vestigen. Ze blijven over het algemeen trouwe bondgenooten van het rijk, tot na den dood van Aëtius (454). Dan nemen ze voorgoed bezit van den Elsass, en vandaar uit van de Pfalz en het Zuiden van Rheinhessen; ook Worms hoort hun; ten N. van hen zitten nu de Franken. De streken ten W. in de buurt van Langres, Besançon en Mandeure hebben ze wel tijdelijk bezeten, maar reeds omstreeks 480 aan de Burgundiërs moeten afstaan (Schm. p. 290). De verovering van Zwitserland en het westelijk gedeelte van Raetië (tot aan de Lech) heeft volgens schrijver zijn volledig beslag gekregen omstreeks 470. In de hoogere dalen der Alpen echter heeft de romaansche bevolking zich nog honderde jaren gehandhaafd. Aan de hand van den Geographus Ravennas gaat nu Schm. p. 293 het gebied der Alamannen na omstreeks 470: Worms en Spiers behooren er nog toe; zuidgrens is de hoofdkam der Alpen, oostgrens het land der Thuringers (de Juthungen, die om Neurenberg wonen); in het N. en W. grenzen ze aan de Franken, in het Z.W. aan Burgondië.

Door de onder Clovis vereenigde Franken wordt dan de macht van Alamannië voorgoed gebroken (Schm. p. 294 — 299). Ze komen nu gedeeltelijk (later geheel) onder de Franken en moeten het noordelijkste gebied inruimen, waar we dan ook later Franken vinden, terwijl Raetië zich bij Theodorik aansluit.

De Alamannen hebben nooit één staat gevormd; ze staan in de 4de eeuw tijdens Julianus onder *reguli*, en zijn in stammen verdeeld, en dat blijft later ook zoo: Koning Theodorik spreekt, aan zijn zwager Clovis schrijvende, van *Alamannici populi* tegenover *gens Francorum*; vgl. Kaiser Julian p. 375.

In het algemeene gedeelte, over zeden enz. der Alamannen, komt Schm. tot dezelfde conclusie omtrent het verschil tusschen Alamannen en Franken, als ik in mijn boek p. 398 en 403/4. Hij schrijft p 313: „Man erkennt den Unterschied zwischen der Rücksichtslosigkeit der alamannischen Kolonisation und dem schonenden Vorgehen der Franken." Toch heeft de romaansche bevolking gedeeltelijk kunnen standhouden in de steden, en ook in de bergachtige distrikten, waar de plaatsnamen op — weiler op romeinschen oorsprong wijzen (weiler = *villare*, afgeleid van *villa*), ook die met Wahlen, Wallen enz. beginnen.

P. 324—347 worden de Hermunduren en Thuringers behandeld. Ongeveer 100 v.C. hebben de in Thuringen wonende Sueben zich als Hermunduren afgezonderd (vgl. Schm. II p. 141). Ze wonen ten N. van de lijn Eisenach-Dresden aan beide zijden van de Elbe, in Thuringen en Westelijk Sachsen; later breiden ze zich westelijk uit en strijden in 58 n.C. met de Chatten; de grens valt voortaan samen met de tegenwoordige grens van Hessen en Thuringen, die tevens de taalgrens is. (De Zuidelijke Hermunduren vinden we bij Tacitus geschilderd als een vreedzaam, den Romeinen goedgezind volk; ze mogen over den Donau handeldrijven. Dezen gaan later op in de Juthungen; z. hiervoor).

De Hermunduren vormen het hoofddeel der bevolking van Thuringen; ook hun naam is daarmede verwant; de taal is hoogduitsch, wat op suebische afkomst wijst; hun land is echter in het midden van de 3de eeuw veroverd door de Angelen en Warnen, die uit de Chersonesus Cimbrica (z. Schmidt II p. 29 vgl.) daarheen getrokken zijn, en hun wetten hun opgelegd hebben: Lex Angliorum et Werinorum, hoc est Thuringorum. De taal is echter hoogduitsch gebleven; de Angelen zijn in hen opgegaan; de Warnen zijn in de 6de eeuw bij den opstand door de Franken vrijwel uitgeroeid, zoodat het gebied ten O. van de Saale door de Slaven bezet werd. Hier vinden we dan ook — maar dat vermeldt Schm. niet — bijna uitsluitend Slavische namen van plaatsen, en de bevolking heeft daar een geheel onduitsch karakter.

De naam Thuringers vinden we voor het eerst vermeld in de Mulomedicina van Vegetius ten tijde van Theodosius I; ze heeten daar *Toringi*. In de 5de eeuw breiden ze zich naar alle kanten uit; den grootsten bloei heeft het rijk omstreeks 500, wanneer het verbonden is met het rijk der Langobarden. Tusschen 530 en 550 is Thuringen dan door de Franken veroverd, en door Frankische hertogen bestuurd, die er het Thuringsche recht en de taal lieten bestaan. Noord-Thuringen echter, dat aan de Saksers toeviel, werd veel erger behandeld; hier is de Saksische taal en het saksische recht doorgedrongen.

Nu nog een woord over de raadselachtige Thuringers, die ten W. van den Rijn in ons land zouden gewoond hebben, een questie die ook Dr. Krom, *de populis Germanis* p.107 vgl. uitvoerig bespreekt. Uit de vaak aangehaalde plaats van Gregorius Tur. (II 40) blijkt voldoende, dat er een streek aan de Zuidzijde van den Rijn, waarschijnlijk Toxandria, geweest is, die een tijdlang Thoringia heette, naar de daar ingedrongen Turingi of Toringi. Men neemt gewoonlijk aan, dat deze reeds in de 4de eeuw, misschien samen met de Saksers in ons land gekomen zijn; maar in de schrijvers van dien tijd, vooral in Ammianus, worden ze met geen woord vermeld, en, zooals Schm. zelf toegeeft, komt de naam Turingi het eerst voor in de Mulomedicina van Vegetius ten tijde van Theodosius I. We moeten dus aannemen, dat deze Thuringers eerst ± 400 in ons land doorgedrongen zijn, en daar tijdelijk den naam Toxandria verdrongen hebben. De bevolking van Oost-Braband is van geheel ander type als die van West-Braband, die het zuivere frankische karakter en taal bewaard heeft; misschien is dit verschil dus niet te wijten aan het binnendringen van Ripeuarische Franken, zooals ik vroeger dacht, maar aan deze altijd eenigszins raadselachtige Thuringers.

Daarop worden p. 347-366 als 3de afdeeling der Herminonen de Chatten besproken. Men zie hieromtrent *Museum* XXII p. 120, waar reeds gebleken is, dat de Chatten *niet* tot de Sueven behoord hebben (Schm. II, 2 p. 140). Het zijn echter Herminones, zooals uit Plin. H. N. IV 99 blijkt. Ze hebben oorspronkelijk aan de Midden- en Beneden-Ruhr gewoond, het gebied later door de Chattuarii bezet. Chattuarii beteekent n.m. bewoners van een streek, waar Chatten gewoond hebben. Later vinden we ze aan de Eder (Edrana) en den Diemel, zooals voldoende blijkt uit de oorlogen van Germanicus 15 n.C. Hun hoofdplaats is Mattium (Metze ten N. van Fritzlar), waarnaar een afdeeling van hen, de in de Rheingau wonende Mattiaci, haar naam ontleent. Schmidt houdt terecht (met Stolle, Wo schlug Cäsar die Usipeter und

Tenkterer, Schlettstadt 1897 p.1 vgl., Klotz, Cäsarstudien, Leipzig 1910 p. 36 vgl. en Holmes, Caesar's Conquest of Gaul 2 Edition. Oxford 1911 p. 453, 691 vgl.) het bekende hoofdstuk van Caesar de Bello Gallico IV c. 10 voor een latere interpolatie, zie *Museum* XXI p. 49. Hij neemt aan, dat, toen eenmaal de Ubii door Agrippa in 38 v.C. naar den linkeroever van den Rijn verplaatst waren, de Chatten zich van het leegstaande land hebben meester gemaakt, zonder hun eigen land op te geven. Ze wonen dus nu aan den Rijn; kort daarop hebben waarschijnlijk de Batavieren en Caninefaten zich van hen afgezonderd, en zijn naar onze streken getrokken. Bij Strabo, die oudere bronnen gebruikt (zie Klotz), wonen aan de Rijnmondingen nog de Menapii.

Omtrent de oorlogen door Drusus in 10 en 9 v. C. en door Germanicus in 15 n.C. tegen de Chatten gevoerd, heb ik niets nieuws bij Schm. opgemerkt. Schm. bespreekt ook hun twisten met de Cheruscers; de Chatten blijven beperkt tot het eerst ingenomen gebied; in de buurt van den Diemel grenzen ze ten N. aan de Chauci, en de Hermunduren beletten hun uitbreiding naar het oosten. Zeer verstandig bespreekt de schr. de expeditie van Caligula in 39/40 n.C., die niet zoo onbeduidend was, als aangenomen wordt. Er worden *castella* aangelegd in het land der Mattiaci, o.a. te Wiesbaden, terwijl ook in 41 n. C. Galba onder Keizer Claudius hen teruggedrongen heeft. Behalve de Rheingau wordt in de volgende jaren ook de Wetterau onder romeinschen invloed gebracht. P. 354 en 355 bespreekt Schm. de veroveringspolitiek van Vespasianus en Domitianus. De oorlog door Domitianus met goed gevolg tegen de Chatten gevoerd, valt in 83. Bron voor dezen veldtocht, door Domitianus zelf ondernomen, is Sextus Julius Frontinus, die de expeditie meegemaakt heeft. De andere schrijvers hebben Domitianus' verdiensten verzwegen of belachelijk gemaakt. In dezen tijd is het noordelijkste gedeelte van den *limes* aangelegd, zoodat de Mattiaci en de Wetterau dan onderworpen zijn; de Chatten blijven echter onafhankelijk en hernieuwen telkens den strijd (88/89 n.C.). Uitvoerig worden hun zeden geschilderd in de Germania van Tacitus c.30 en 31, een schildering, die waarschijnlijk aan den ouden Plinius ontleend is. Dan hooren we weer van invallen van de Chatten in 162 en 170, en het laatst in 213. Waarschijnlijk sedert 162 zijn ze in het bezit van het aan den *limes* grenzende Beneden-Maindal; later worden ze door de Alamannen teruggedrongen.

Na 213 verdwijnt hun naam uit de geschiedenis; terecht neemt Schm. aan, dat ze in de Franken opgegaan zijn. Hun naam duikt eerst in de 8ste eeuw weer op als Hessi, Haessones, Hassi, de bewoners van het oude stamland aan Eder en Diemel.

Hiermede eindigt deze zeer belangrijke aflevering van Schmidt's omvangrijk werk, waarvan ik de bespreking ten gevolge van allerlei omstandigheden langer heb moeten uitstellen, dan mij lief was.

Tiel. W. Koch.

P. C. A. Geyl, Christofforo Suriano, Resident van de Serenissime Republiek van Venetië in den Haag 1616-23. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1913. (Leidsche diss.).

Als bronnen voor dit boek, waarvan de kleinste helft aan de Leidsche Universiteit tot proefschrift heeft gediend, heeft Dr. Geyl de brieven gebruikt van Suriano aan de venetiaansche regeering, voorzoover die thans berusten in het voormalig klooster van de Frari, het Staatsarchief, te Venetië; hij heeft die aangevuld met andere ongedrukte bronnen èn in Venetië èn in 's Gravenhage. Natuurlijk hebben hem ook gedrukte gegevens goeden dienst gedaan, zooals de Jonge's bekende studie en de Relazioni Veneziane van Blok; niet echter de uitgave in bloemlezing, die Brill in 1883 van Suriano's brieven bezorgd heeft: onbewust had hier het Historisch Genootschap een uitgave met haar naam gedekt, die onstelselmatig en onbetrouwbaar bleek. —

Bij de gevaren, die Venetië bedreigden van den kant der Habsburgers, zocht zij aansluiting bij de Republiek der Zeven Gewesten, die in het Noorden tegen de Habsburgers de leiding had, en onderhield sedert 1616 een blijvend gezantschap in den Haag. Christofforo Suriano, uit den lageren, maar schranderen en werkzamen ambtenaarsadel der Republiek van San Marco, werd de vertegenwoordiger der Venetiaansche belangen.

Dat duurde zoo tot 1623.

Van 1626-27 heeft Suriano nogmaals hier vertoefd, nu als zaakgelastigde. Hij heeft het verbond niet kunnen redden; een „giving too little, and asking too much" was aan weerskanten de fatale fout. Populair is het verbond trouwens nooit geweest. Noch van venetiaansche, noch van hollandsche zijde werd van voortzetting ook maar gerept. Voortaan bleef het bij „buona corrispondenza" [1]). De „Leeuw met het Zwaard" vergenoegde zich, zeer vredelievend, met alleen staatsche consuls in Venetië; de „Leeuw met het Boek" zond, bij gebleken wenschelijkheid, nog een enkel maal een extra gezant.

Hoofdfiguur is dus inderdaad Suriano.

Toch, schoon de titel een biografie schijnt te beloven, handelt dit boek minder over hem dan over de betrekkingen tusschen beide republieken gedurende Suriano's verblijf en over de indrukken, die de gebeurtenissen hier te lande — in dien zwangeren tijd van omstreeks 1618 — op Suriano hebben gemaakt. De onbelangrijke betrekkingen tusschen Venetië en Holland hadden zooveel studie en arbeid, als aan dit boek besteed zijn, heusch niet verdiend: dr. Geyl constateert het zelf aan het einde van zijn werk (p. 348) en in zijn eerlijke voorrede. Het spiegelbeeld daarentegen en de bespiegelingen van deze jaren op te vangen in de trouwe dispacci van een venetiaansch gezant, loonde stellig de moeite wel. Blaam en lof beide heb ik dientengevolge voor wat de schrijver ons geschonken heeft.

Men heeft, zoo men wil, in de dispacci het dagboek van een scherp luisterend-en-toeziend buitenstaander vóor zich, van een, die zeldzaam goed is ingelicht. Wat is nu de aandacht van schrijver en lezer waard: bij uitstek de persoon van den resident? de opteekeningen over het geheel? of de opteekeningen slechts zeer ten deele? In het eerste geval ontwerpt men een biografie, die, bij meesterschap over de taal, — en dr. Geyl bezit die — met noodwendigheid den lezer zal boeien; in het tweede geval is de gemakkelijkste weg van bekendmaking de uitgave of vertaling van zulke memoriën, de moeilijkste het leven inblazen aan de losse opteekeningen door de bezieling der als spontane synthese; in het

[1]) Blok, Relazioni, 276.

Digitized by Google

derde geval schrijft men een boek of essay ter toelichting van het verrassend nieuwe, dat vreemde oogen hebben gezien.

De groote fout van dr. Geyl dunkt mij, dat hij zich geen rekenschap gegeven heeft van wat het onderwerp vereischte. Hij volgt beurtelings elk der hier genoemde methoden .... onmethodisch. Soms is dit proefschrift biografie, hoe luttel de weinig markante figuur van den resident zich daartoe leent. Al suggereert het de titel, wie zal, aan het einde van dit boek gekomen, nog meenen, een biografie gelezen te hebben? De naam van Suriano blijkt dan enkel het schijnbare eenheidsetiket, dat dit mixtum compositum samenhoudt. Soms is de schrijver, terwijl hij zich bewust het recht ontzegd heeft, zoo maar de brieven uit te geven, doch den plicht van „keuze, oordeel, rangschikken" (Inleiding, XI) heeft aanvaard ter samenstelling van een boek, toch aan het uitgeven, wanneer hij letterlijk niets den lezer onthoudt, ook de meest onbeduidende bizonderheden niet. Ik meende dan den schrijver te zien op het archief der Frari, in zijn documenten gedoken, en niet terug uit het wondere bad, waarin men zich, o zeker, tot verzadigens toe moet hebben ondergedompeld, maar om straks het overdadige af te schudden en boven de documenten te staan. Ook hier mis ik de eenheid der synthese, in de verwarring van het drukke velerlei. Soms echter, en dat zijn de gezegendste oogenblikken, past dr. Geyl de laatste methode toe: hij kiest met vaardige hand en geeft treffend de beschouwingen weer van dezen Venetiaan, wiens hooren, zien en schrijven zoo veel belangrijks voor het nageslacht heeft bewaard. Zulke hoofdstukken stellen schadeloos voor heel wat breede leegheid. De gezantenkring in den Haag om Stadhouder en Raadpensionaris (p. 105-118), Suriano en de partijtwisten (p. 118-141), van Aerssen gezant — praatgraag gezant — in Venetië en Trevisano gezonden naar hier (p. 289-305). verwachting en bemiddeling van vrede aan het einde van het Bestand (p. 305-315), — dat zijn uitmuntend geslaagde fragmenten.

Waarom heeft de schrijver niet den te-velen ballast overboord geworpen en alleen deze kostbare lading en een gelukkigen greep van de rest nog gered? Ballast is het toch, als, tot ragfijne bizonderheden, èn van graaf Johan Ernst van Nassau èn van jonker Johan Seghers van Wassenhoven de troepenlichting uitgeplozen wordt, wier resultaat zoo bedroevend poover was. Zoo ook, als, in het derde hoofdstuk, Johan van Nassau-Siegen — de broer van Johan Ernst — zijn diensten aanbiedt aan de Venetiaansche Republiek, of Frederik Hendrik er een oogenblik over denkt, zijn degen te harer beschikking te stellen. Dan heet het: „over twee besprekingen, door Suriano zelf gevoerd, wil ik — schoon ook deze tot niets geleid hebben — om de personen der betrokkenen hier uitweiden," en daarmee zoekt de schrijver het goed te praten, dat hij een tiental bladzijden aan deze mislukkingen besteedt en straks een twintig en zestig aan de al even futiele onderhandelingen met den graaf van Levensteyn of het uitrusten van ettelijke schepen. Voor een afzonderlijke schets, een kleurig tijdschrift-artikel zouden deze onderwerpen aardige materie hebben geleverd, mits ontdaan van hun ook dan nog teveel; in het kader van het boek gewrongen, eigenlijk immers buiten het kader springend, werken zij hinderlijk en storend.

Plaats daartegenover Suriano's rapporten over het dualisme Maurits en Oldenbarnevelt.

Terecht waarschuwt dr. Geyl (p. 124) om hier van de brievenreeks niet te groote verwachtingen te koesteren, maar, al brengt hetgeen uit Suriano's missives valt op te diepen, geen al-onderstbovendwerpend spiksplinternieuws voor den kamp der machtige antagonisten, toch vinden we vele trekjes, die het beeld van den strijd verlevendigen — ik herinner, bijvoorbeeld, aan het relaas van Suriano over Maurits' ontvangst in Amsterdam (p. 130). Foutief is het daarom, als dr. Geyl een enkel maal het belang dezer bizonderheden wegdoezelt in een noot (p. 127). Geyl's opvatting over Maurits' drijfveeren lijkt me zeer goed gezien: het godsdienstig element speelt sterke rol bij Maurits, maar na de Scherpe Resolutie komt een to be or not to be voor de eigen macht hem nopen tot energiek zich schrap zetten, moet het dan zelfs ten uiterste zijn. Ik noemde reeds het gedeelte over van Aerssens gezantschap. Menige niet bijster flatteerende lichtstraal valt hier op diens karakter; pralerij en grootspraak komen pijnlijk uit in elk gesprek met de venetiaansche nobili. Terwijl Venetië in het algemeen hare nobili van de vreemde gezanten verre hield, was ieder, hetzij nobile, hetzij secretaris, die toch met Aerssen in aanraking kwam, verplicht, terstond schriftelijk bij den Senaat verslag in te dienen. Zonder het te weten, laat dus van Aerssen zich telkens uithooren en geeft zich, met het ijdele gesnap over zijn onmisbaarheid in het vaderland en allerlei nederige zelfverheffing, deerlijk bloot. Levendig is ook de ontmoeting met Paolo Sarpi geteekend — zonderling doet slechts de vertaling „vader" voor het italiaansche „padre" in dit geval. „Ik zei dit tot den vader, die opstond"; „de vader dankte hem met veel gratie"; „men moet den vader een lang leven toewenschen" (p. 295). Het dagboek van Huygens had dr. Geyl op weg kunnen helpen: daar is steeds van „le père Paolo" sprake. [1]) Alleszins voortreffelijk heeft dr. Geyl de ambtelijke en ondershandsche aanbiedingen van Peckius beschreven om het Bestand te verlengen of in een blijvenden vrede om te zetten, en het drukke heen-en-weergevlieg van mevrouw Tserclaes als vredesduif.

Naast veel lof had ik voor het werk van dr. Geyl dus ook veel blaam. Ik heb die blaam niet teruggehouden, hoezeer de voorrede de kritiek heeft trachten te ondervangen. Het is den schrijver immers, na beëindiging van het boek, een behoefte geweest, zich te rechtvaardigen tegen mogelijk verwijt van geen beperking gekend te hebben. „Zal niet menigeen oordeelen, dat ik veel tijd en papier heb besteed aan het verhalen van bizonder oninteressante zaken? .... Wat komt het er op aan, hoeveel geld en moeite die niet erg wereldhistorische graaf Johan Ernst van Nassau-Siegen heeft overgehad voor een paar regimenten, die tot niets nut zijn geweest? En waarmee hebben Van Wassenhoven of van Levensteyn de eer van afzonderlijke hoofdstukjes in een twintigsteeuwsch geschiedwerkje verdiend? Zelfs dat bondgenootschap, waarom vijftig bladzijden kommentaar op tien regels (zoo al!) in een algemeene geschiedenis: is dat geen overdaad?" (p. X.).

[1]) BMHG 1894, dl. 15, p. 130. Terloops wijs ik erop, dat daar op p. 123 Huygens ook het palazzo, waar men Aerssen huisvestte. nader aanduidt. Dit ter invulling van het vraagteeken in de noot van dr. Geyl op p. 292.

Digitized by Google

De kracht van Geyl's verweer ligt hier: „Mocht er dus iets van het bonte, roezige, driftige leven, van het onhistorische leven, als ik zoo spreken mag, dat de dagen van het Bestand in dit land vulde en zooals de Venetiaansche secretaris het heeft meegeleefd, natrillen in mijn boek, dan zal ik verwijten over de onbelangrijkheid van allerlei soms breed vertelde kleinigheden met gelatenheid dragen." (p. XI-XII).

Wij hebben dat natrillen menigmaal gevoeld, — de vaak wanhopige onbelangrijkheid toch nog meer...

Ook het andere argument: „in de talrijke bizonderheden, die Suriano aan zijn meesters schreef, schuilt vrij wat nieuws (p. XII)", lijkt een sofisme. Hij had zich zelf en ons moeten overtuigen, dat *noodzakelijk* was „de omstandigheid, waarmee ik obscure personen en gebeurtenissen heb beschreven (p. XII)." Het nieuwe uit de bronnen halen zonder overtollige lengte van verhaal — dat had zijn leuze moeten zijn. „Uit Suriano's briefwisseling tijdens zijn verblijf in den Haag" zou dan de titel zijn geworden, de inhoud zich streng tot het gewichtige nieuws hebben beperkt. Tegenover den vorm, waarin het boek thans tot ons gekomen is, dringt lof en blaam zich nogmaals te zamen: als eenheid niet geslaagd, als kaleidoskoop van velerlei gebeuren verbijsterend bont, maar in bepaalde, afzonderlijke tafereelen waarlijk uitmuntend.

Nijmegen. H. van der Velden.

P. Foucart, Le culte des Héros chez les Grecs. (Extrait des Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Tome XLII). Paris, Klincksieck. 1918. (Pr. fr. 6.20).

De schrijver gaat uit van de stelling: les héros ne sont pas d'anciens Dieux déchus de leur dignité, tot wier toelichting hij de figuren Erechtheus, Pandrosos, Hyacinthos, Lycurgus behandelt. Tegenover de critique néo-allemande, die het werkelijke bestaan van een Lycurgus loochent, stelt de schrijver den raad zich niet te veel in de subtiliteiten dezer sophistiek te verdiepen, maar ons rechtstreeks te wenden tot de antieken, onze eenige bron van informatie. Wie dit nu b.v. ten opzichte van Lycurgus doet, belandt bij Herodotus I 65, waar de delphische Pythia den wetgever toevoegt: „ik twijfel, of gij god dan wel mensch zijt" en bij Plutarchus in Vita c. I, waar de aanhef luidt: „over den wetgever Lycurgus kan men niets beweren, dat niet voor tegenspraak vatbaar is." „Welnu", zal de z.g. duitsche hyper-critiek zeggen, „heb ik dan zooveel meer ongelijk, als ik mijn ongeloof laat gelden, dan gij, die aanmaant aan eene realiteit te gelooven, waaraan zelfs de Oudheid aanstoot nam?" Zeker, het heeft er weleens naar uitgezien, alsof de duitsche vakmannen iets voor onwaar verklaarden, omdat het door de Oudheid was overgeleverd, en alleen voor waar achtten, wat niet door eenigen antieken auteur werd vermeld. Schrijvers, van wie nergens een letter over was, ja, wier bestaan door geen Oude werd gedroomd, kregen een nauwkeurig ingevulde geboorteacte (Stesichoros II); uitvoerige epen verschenen als bij tooverwoord op het tafeltje-dek-je eenvoudig om tot schakel te dienen in een anders niet sluitend betoog, hoewel de Oudheid er ten eenenmale onkundig van was (het z.g. apollinische epos met de Orestie tot inhoud); waartegenover de door heel de Oudheid gekende Tyrtaeus tot eene fantasie werd vervluchtigd en de Cyclische zangen, wier inhoud en auteurs wèl zijn opgegeven, daarom juist van anderen inhoud en zoo mogelijk van geen auteur moesten zijn. Doch van deze excessen komt men wel terug, ook zonder dat het noodig is nu dan maar weer alle kritiek op te bergen en gehoorzaam aan te nemen, wat wordt overgeleverd.

Overigens laat zich de aangenaam geschreven en verstandig gecomponeerde verhandeling van den heer Foucart met vrucht en genoegen lezen.

Leiden. J. Vürtheim.

Dr. M. van Rhijn, Wessel Gansfort. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1917.

Van dit werk, ons voor een sedert opgeheven wetenschappelijk tijdschrift ter recensie toegezonden, willen wij gaarne hier ter plaatse iets zeggen. De schrijver en zijn held verdienen gelijkelijk, dat het boek aandachtige lezers vinde. Het is met groote zorg ontworpen. In eene inleiding hooren wij van de uitéénloopende beoordeeling van Wessels persoon in den loop der tijden, den een een reformator vóór de reformatie, den ander het type van den Nederlandschen katholiek, of ook zuiver katholiek, of eene menging van roomsche en niet roomsche elementen, of eindelijk vooral bijbelsch-humanistisch. Reden genoeg voor een nieuw onderzoek naar 's mans theologische denkbeelden, die door von Hase „der theologisch Bedeutendste unter den Vorläufern der Reformation" is genoemd, waarnaast echter ook zijn leven een vernieuwd onderzoek verdiende. Zoo geeft dan des boeks eerste deel dat leven van Wessel, het tweede zijne theologie, het derde beoordeelt die theologie uit dogmenhistorisch oogpunt. De bijlagen geven bronnen en literatuur, varia (naam, geboortejaar, reizen, graf) en bibliografie. Men ziet, eene voortreffelijke indeeling. Wat dien naam aangaat, dr. van Rhijn houdt „Gansfort" voor ontleend aan den dorpsnaam in Westfalen, van waar de familie later naar Groningen is gekomen (Bijl. XXXV), en die afleiding schijnt onder de vele wel de aannemelijkste. Zoo heeft dan nu Wessel, gelijk Agricola (in H. J. E. M. van der Velden, 1911) zijnen biograaf naar den tegenwoordigen eisch gevonden.

Wij gaan natuurlijk hier het leven van den Groningschen broodbakkerszoon niet uitvoerig navertellen, van Rhijn heeft met de uiterste nauwkeurigheid het voor ons uit de documenten opgebouwd. Ik stip het een en ander aan. Men weet dat Wessel, tijdens zijn verblijf op de fraterschool te Zwolle (eerst als leerling, daarna als leermeester) in nauwe aanraking kwam met Thomas à Kempis. Op gezag van Hardenberg (*Vita Wesseli* vóór diens uitgave van 's mans *Opera*, 1614) vermeldt nog von Hase, dat Wessel, door Thomas op Maria gewezen, zeide: „Vader, waarom leidt gij mij niet liever tot Christus?" Van Rhijn (blz. 42 vlg.) betwijfelt dit op goede gronden. Van overwegend belang in Wessels leven is zijn overgang te Parijs van de „via antiqua" naar de „via moderna", van Aquinas naar Occam, van het intellectualistisch systeem naar dat, hetwelk „zich verlustigt in het tegenredelijke van het geloof te accentueeren". Met groote klaarheid heeft dr. v. Rhijn ons dezen overgang van realist tot occamist begrijpelijk gemaakt; ook wijs ik op zijn kort maar helder overzicht van de stelsels van Thomas, Duns Scotus en Occam (blz. 80—83). Te Parijs

Digitized by Google

heeft Wessel wel niet de persoonlijke kennis gemaakt van Jacobus Hoeck, den lateren deken van Naaldwijk, onder wiens nagelaten papieren immers Gansfort's „De sacramento eucharistiae" zou gevonden worden, maar toch van hem gehoord en later eenige correspondentie met hem onderhouden, al zag Hoeck in Wessel meer den ketter dan den vriend (blz. 86 vlg., 149—53, 257—263 en dr. v. Rhijns artikel over Hoeck in *Ned. Archief voor Kerkgesch.* XII 209—228). Wessels lange studiejaren te Keulen en te Parijs geven onzen schrijver gelegenheid ons omtrent het academieleven der periode grondig in te lichten, gelijk in het algemeen „de lijst van den tijd", waarin hij zijn held plaatst, allen lof waardig is. Wat hij vertelt van Wessels lijfartsschap bij zijnen beschermer, bisschop David (sinds 1479) heeft Joosting in den *Gron. volksalmanak* 1918, blz. 121—124 nog bevestigd en aangevuld. De laatste veertien jaren zijns levens verbleef Gansfort veel onder het veilig dak der beroemde abdij van Aduard, een soort van athenaeum, wijd vermaard, over het wetenschappelijk leven binnen welks muren de brief van zijn vroegeren famulus Goswinus van Halen belangrijk is. Brugmans drukte hem daarom af in *Bijdr. Hist. Gen. Utr.* XXIII 66—69 noot. Over Aduard en de Roode School schreef sinds nog J. Vinhuizen in den *Gron. volksalmanak* 1919, blz. 109—123. Gaarne stellen wij ons den ouden man voor, met de broeders aan tafel (de aardige anecdote over zijne afkeuring van Caesarius van Heisterbach ook hier, blz. 133), of op zijne wandelingen door den kloosterhof en over de akkers, waar hij den leeuwerik jubelend ziet omhoogstijgen en Gods glorie zingen hoort (*Opera* 1614 fol. 361), spoor van belangstelling in de natuur, dat wij te liever opmerken naarmate deze boekengeleerden er te minder oog voor hadden. Wessel is 4 October 1489 in het „Olde Convent" der Clarissen te Groningen gestorven en in de kloosterkerk begraven. De geschiedenis van zijn graf geeft van Rhijn Bijl. blz. XLVI—IL met die stevig gedocumenteerde nauwkeurigheid, die den historicus ook klein détail-onderzoek met liefde volbrengen doet.

Aldus zien wij hem ook aan het werk als hij Wessels theologie beschrijven gaat, te moeilijker daar 's mans geschriften al te vaak duister, verward en onsamenhangend zijn. Ook is de geduldige lectuur van dergelijke bespiegeling niet ieders gave. Met van Rhijn en Lindeboom mogen wij Wessel voor een bijbelsch humanist houden (245), van bijbelsche vroomheid en eene den bijbel verklarende geleerdheid. De autoriteit der Schrift gaat bij hem verre boven de uitspraken van paus en conciliën (200). Hij erkent de transsubstantiatie, maar Christus kan ook daarbuiten door vrome herdenking den geloovige tegenwoordig zijn (211 vlgg.) De biecht is niet noodzakelijk ter vergeving van zonden, ook werkelijk berouw rechtvaardigt (217 vlgg.) In zijne beschouwingen omtrent den aflaat wijkt Gansfort stellig van de kerkleer af (222-228). Als wij van hem hooren dat Christus den mensch opleidt en hem van klein begin doet opklimmen tot de volheid van het leven in God (193 vlg.), begrijpen wij zoo goed Wessels invloed op de latere Groninger school, van welke immers ook deze opleiding door Christus tot God een der centrale punten was. Ik zou mijn oordeel over dit tweede en derde deel van van Rhijns boek aldus willen samenvatten, dat beginnende dogmen-historici hier een model vinden van onderzoek, waarnaar zij zich veilig richten kunnen. Van hem kunnen zij ook leeren dat algemeene beschouwingen slechts mogelijk en geoorloofd zijn bij nauwgezet détail-onderzoek.

Is Wessel nu een „reformator vóór de reformatie" naar Ullmann's opvatting? Of hebben hedendaagsche roomsche schrijvers gelijk, als zij hem voor de Kerk blijven opeischen, zooals b.v. dr. N. Paulus (vergel. *Bibl. Ref. Neerl.* III 378) naar H. J. Allard in *Studiën* LXV 86 vlg. doet? Wessel, zeggen zij, dacht roomsch, maar drukte zich alleen onnauwkeurig uit, omdat de geloofsdecreten der Trentsche kerkvergadering in de door haar gevestigde terminologie nog niet verschenen en bij gevolg hem onbekend waren. Maar dit is al te naïef: Wessels ketterijen gaan dieper dan eene onnauwkeurige uitdrukking van overigens orthodoxe dogmata. Even zeker is hij geen geestverwant van Luther. Zullen wij dan zóóver gaan als Lindeboom, die hem zelfs geen voorlooper der Hervorming noemen wil? Ons dunkt dat wij voor het minst met van Rhijns wel zeer voorzichtige woorden mogen medegaan, dat Wessel onbewust heeft mede geholpen de wegen voor de Hervorming eenigszins te effenen (246). Voor het minst. Met name immers in Groningen heeft door hem een geest van verlichting en vrijzinnigheid geheerscht, die zich in mannen als Steph. Sylvius en Regnerus Praedinius openbaren, de stad voor de invoering der inquisitie behoeden en voor nieuwe denkbeelden toegankelijk maken zou. Afgescheiden van dit alles is Wessel in elk geval in de geschiedenis van het godsdienstig leven ten onzent de eerste vertegenwoordiger van dat godsdienstig humanisme dat geleerdheid, geestesontwikkeling en vroomheid tot één geheel te verbinden zocht. In dat opzicht is Rudolf Agricola, als geleerde zijn evenknie, stellig zijn mindere.

Ik wil van het boek van dr. van Rhijn geen afscheid nemen zonder mijne bewondering te hebben uitgesproken voor de (nergens overladen en wel verwerkte) geleerdheid welke er uit spreekt, terwijl de vorm overal aangenaam blijft.

Leiden. L. Knappert.

BERICHTEN EN MEDEDEELINEGN.

Buma-Bibliotheek.

De redaktie ontving het *Tiende Vervolg* (1917—1919) van de *Catalogus van de Buma-Bibliotheek te Leeuwarden* (Leeuwarden, Meyer en Schaafsma, 1920). De inrichting van deze bibliografie wijkt enigszins af van die der vorige „vervolgen". In dit deel zijn ook opgenomen de belangrijkste tijdschriftartikelen, gedurende de behandelde jaren verschenen, en bovendien zijn de vermelde werken ook *systematies* gerangschikt. Dit laatste geschiedt in aansluiting aan 't voornemen om van de gehele verzameling een systematiese catalogus te doen verschijnen. Reeds is, naar wij vernemen, de rubriek *Archaeologie en Kunst* in bewerking; Dr. W. H. C. van Esveld, aan wie wij dit tiende vervolg danken, heeft zich belast met het vervaardigen van de gehele systematiese catalogus. De Buma-bibliotheek die reeds lange jaren aan de Nederlandse filologen zulke uitnemende diensten heeft bewezen, zal door het werk dat Dr. van Esveld heeft ondernomen nog meer dan vroeger een onschatbaar hulpmiddel worden bij de studie van de Griekse en Romeinse Oudheid in ons vaderland. Men weet dat de Buma-Bibliotheek het begrip „Oudheid" ruim opvat; ook zij die vooral belangstellen in de jongere periodes van de beide klassieke talen

Digitized by Google

vinden er heel veel van hun gading. De systematiese catalogus zal stellig op grote belangstelling kunnen rekenen.

Het *Tijdschrift voor geschiedenis* heeft bij het begin van zijn 25sten jaargang de aardrijkskunde, die het sinds vele jaren ook onder zijn hoede had genomen, weder losgelaten. Met den oprichter en redacteur M. G. de Boer vormen thans de heeren Bolkestein, Van Dillen, Enno van Gelder, Severyn en Tenhaeff voortaan de redactie van het „gereorganiseerde" tijdschrift, waaraan wij een lang en voorspoedig verder leven toewenschen. Dr. Van Gelder opent het eerste nummer met een program-artikel.

Ook de *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* zijn na een korten tijd van overleg herrezen, naar het uiterlijk in eenigszins gewijzigden vorm, overigens op den ouden voet, en onder de oude redactie, die van de heeren Blok en Japikse. Moge de geest van de Nijhoffs en die van Fruin en zijn leerlingen het tijdschrift nog lange jaren bezielen.

In het voorjaar verscheen Fehlinger, *Deutsche in der Fremde, eine Uebersicht nach Abschluss des Weltkrieges* (Leipzig, Dieterich, 1920). Het boekje geeft wat het belooft: cijfers en beschouwingen, die getuigen van moeielijke toestanden, van onrecht en strijd, gevolg van internationalen haat en internationale concurrentie. Wij zien er weder uit, hoe de oorlog niet in de laatste plaats een oorlog tegen den wereldomspannenden Duitschen handel en het voor zoo goed als alle volkeren hinderlijke opdringen van den Duitschen geest is geweest. Het baart verwondering, dat hier geen woord gezegd wordt van de Duitschers in Nederland. Als wij ons niet zeer vergissen, zouden zij in het kader van het geschrift een niet onbelangrijke plaats hebben ingenomen. Overigens zij de lezing ervan aanbevolen als bijdrage tot de kennis van wat Duitschland bij den oorlog heeft moeten verliezen en zal hebben te herwinnen na den vrede, voorzoover het mogelijk is. Arbeid, arbeid, arbeid is noodig.

P. J. B.

Bij de firma Wolters (Groningen—den Haag) is de vierde, vermeerderde druk verschenen van M. J. Koenen en Dr. J. F. P. van Anrooy's *Klassiek Handwoordenboekje* „bevattende de verklaring van namen uit het gebied der Grieksche en Romeinsche Mythologie, Aardrijkskunde en Geschiedenis, alsmede van die uit de Noordsche (Germaansche) Mythologie". — Bij dezelfde firma zag het licht de zevende druk van Dr. Fischer's *Vocabularium op Caesaris Bellum gallicum*, herzien door Dr. J. de Jong en met voorbericht van Dr. J. Woltjer.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Zeitschr. f. vergleichende Sprachf., XLIX: F. Hartmann, Aorist u. Imperfectum (Forts.), 3—9. — E. Kuhn, Zigeun. *manro* „Brot". — J. Pokorny, Zur Stammbildung der ir. Kausativa, 1—3. — E. Kuhn, Reste alter Kasusformen im Zigeun. — N. v. Wijk, Zu den slav. Iterativen vom Typus *běgati*. — H. Lattmann, Negation, Indefinitum, Intensivum u. gr. *uή*. — F. Muller, Zum lat. Präfix *au-*. — E. Lewy, Misc. — F. Bechtel, Parerga, 55—58. — W. Krause, Zur Aussprache des *ϑ* im Gortynischen — J. Pokorny, *Aes* u. *isarnon*. — H. Jacobsohn, Zwei Probleme der got Lautgesch., II. — H. Möller, Zur Vorgeschichte d. idg Genetivs sing. — Dez., Dann u. wann. — W. Schulze, Lit. *piemenesp*. — H. Lüders, Pali *uddiyana*. — Dez., Pali *dhitā*. — R. Trautmann, Die lit. Adverbia auf *-ai* u. d. slav. Adverbia auf *ě*. — W. Schulze, Got. *hliftus*, — I. Hopfner, Zwei Götternamen, I—II. — W. Schulze, Ahd. *suum* u. *womba*.

Nieuwe Taalgids, XIV, 5: A. Kluyver, De heer Willems en de proloog van „Reinaert". — F. Baur, Gezelle-studie (*slot*). — N. v. Wijk, Een opmerking over Nederlandse aksentverschuivingen. — F. den Eerzamen, Spreekwoorden en spreekw. uitdrukkingen, voornamelik van Goeree en Overflakkee. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

English Studies, II, 11: H. Logeman, Air Songs, — E. Kruisinga, A History of English Lawcourts, II. — P. J. H. O. Schut, Aids to Translation, II. — Notes and News. — Translation. — Notes on Modern English Books. — Reviews. — Bibliogr.

Anglia, Beibl. XXXI, 6: G. Herzfeld, Zu Annette von Drostes engl. Quellen. — F. Holthausen, Zu Chaucers „Hous of Fame". — Dez., Der Übergang von me. ne. *-n* zu *-m*. B. Fehr, Über Oscar Wildes Gedichte u. anständige Kritik. — O. Behaghel, Zum Umlaut.

Bijdragen vaderl. Gesch. VII, 1-2: Blok, Oranje en de Unie. — Haak, Het aandeel van Willem Lodewijk aan het offensief van 1590. — Kalff, Isaac de St. Martin. — Wolff, De beteekenis der regeering van koning Lodewijk Napoleon voor de Joden in Nederland. — Nederl. hist. litteratuur (April 1919/20).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXV, 1-2: Enno van Gelder, Een tijdschrift der historische wetenschappen. — Japikse, Bismarck's buitenlandsche politiek na 1871. — De Boer, De hervatting der vijandelijkheden na het Twaalfjarig Bestand. — Van Dillen, Lenin en de opkomst van het Bolsjewisme. — Tenhaeff, Keizerlijke macht. — Severijn, Religie en kunst.

Revue historique, CXXXIII, 2: Reinach, La Bossue d'Assise. — Doucet, Pierre du Chastel. I. — Halecki, L'Union de Lublin. — Durand, Un discours de Charles Colbert aux Etats de Bretagne. — Bulletin historique (France. Epoque moderne: Suède).

Studiën, XCIV, Sept.: **W. Mulder, Moderne Iersche Geest. John Millington Synge, I. — J. v. Ginneken, Dialectstudie. — J. Bollen, Thor Lange's Bekeering tot het Katholicisme. — J. W. Kemper, Het Kerkelijk Leven in Zweden. — Meded. — Lezers en Red.**

Oct.: J. Beuns, Zondagsheiliging en de Wet. — W. Mulder, Moderne Iersche geest. John Millington Synge, II. — A. Borret, De Roeping der Vrouw in den tegenwoordigen tijd. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van den Berg, Antidotarium Nicolai: Studiën XCIV, Sept. (Daniels).

Van den Bergh van Eysinga-Elias, Multatuli: N. Taalg. XIV, n°. 5 (de Vooys).

Dez., Multatuli als denker en dichter: N. Taalg. XIV, n°. 5 (de Vooys).

Blok, Geschiedenis van het Nederl. Volk[2]: Hist. Vierteljahrschrift XXVII, n°. 4 (Mentz).

Dez., Willem I: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, 1-2 (E. v. G.).

Dominicus, Huiselik en maatschappelik leven van de Zuidafrikaner: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, 1—2 (T.).

Eymael, Hofwijck[2]: N. Taalg. XIV, n°. 5 (de Vooys).

De Gruyter, Leven en Werken v. E. Douwes Dekker: N. Taalg. XIV, n°. 5 (de Vooys).

Kalff, Bloemlezing Lyrische Poëzie: Studiën XCIV, Sept. (Daniels).

Loyds, Het insluiten van de Boerenrepublieken: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, 1-2 (T.).

Padberg, Multatuli: N. Taalg. XIV, n°. 5 (de Vooys).

Ruinon, De oudste handelsbetrekkingen van Holland en Zeeland met Engeland: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, 1-2 (Unger).

Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande: Tijdschr. v. Gesch. XXXVI, 1-2 (Van Gelder).

Sneyders de Vogel, Syntaxe historique: Neuphilol. Mitt. 1920, 1-2 (Wallensköld).

Digitized by Google

TIJDSCHRIFT VOOR TAAL EN LETTEREN

ONDER BESTUUR DER DOCENTEN DER R. K. LEERGANGEN

Verschijnt twee-maandelijks en geeft minstens 18 vel inhoud

Prijs per jaargang f 7.50

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS TILBURG

ZOO JUIST VERSCHEEN:

Christina van Trigt—Hoevenaar

Fausta Brunhilda

RHYTHMISCH PROZA

f 1.75

Dit dramatisch gedicht neemt een geheel eigen plaats in tusschen de voortbrengselen der moderne schrijvers, zoowel naar den vorm als naar den inhoud. Het verwerpt den dwang der schoolsche verstechniek, die trouw ns ondragelijk zou zijn voor de opstandige gedachten, die de poëtische filosofische schrijfster in woord gebracht heeft.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Te Koop gevraagd:

MUSEUM

Jg. 22, 24, 25, 26, 27 of eene reeks, deze jaargangen bevattende.

Aanbiedingen met prijs aan MART. NIJHOFF, Lange Voorhout 9, Den Haag.

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de ederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb **f 4.40.**

Deel 5. J. MATHIJS ACKET. Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Bibliographie

Abonnement per jaar (12 nummers) 1.—.

Verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN

Abonneert u op het **beste, het mooiste en meest onderhoudende geïllustreerde weekblad:**

PANORAMA

Boeiende, degelijke lectuur en prachtige illustraties.

Prijs per 3 maanden slechts f 2.25 franco thuis.

Vraagt een proefnummer en het uitgebreide geïllustreerde prospectus, die overal in den Boekhandel en ook bij ons gratis verkrijgbaar zijn.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.

LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **N°. 3.** **December 1920.**

Van Leeuwen, Menandri Fabularum Reliquiae (Groeneboom).
Basson, De Cephala et Planude syllogisque minoribus (Hesseling).
Walter, Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters (Brakman).
Bloch, La formation de la langue marathe (Faddegon).
Massé, Essai sur le poète Saadi (Houtsma).
De Vooys en Valkhoff, Uit den „Nederduytschen Helicon" (Foncke).
Pingaud, La Jeunesse de Ch. Nodier. — Les Philadelphes (Gallas).
Van Gelder, Algemeene Geschiedenis IV (Brugmans).
Schuiling, Italia Irredenta (Hoogewerff).
Meyer, Platon u. d. Aristotelische Ethik (Fraenkel).
Weniger, Altgriechischer Baumkultus (Vürtheim).
Havelaar, Auguste Rodin (Engelen).
Schoolboeken:
Schlimmer, De Boer en Koch, Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid (Assmann).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Menandri Fabularum Reliquiae — cum praefatione, notis criticis, commentariis exegeticis tertium edidit J. **van Leeuwen** J. F. Lugduni Batavorum in Aedibus Societatis cui nomen: A. W. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij. MCMXIX. (Pr. f 4.90).

De vondst van de nieuwe Menander-fragmenten heeft in de republiek der letteren groot enthousiasme gewekt: om strijd prees men des dichters gave om het leven na te bootsen, zijn kunst om een knoop te leggen en te ontwarren, zijn gladden dialoog en wat al niet meer. Ik heb dat enthousiasme nimmer kunnen deelen en wel voornamelijk daarom, omdat Aristophanes mijn jonge jaren heeft verblijd en na hèm Menander tegenvalt: wie den prairiehengst heeft bewonderd, kijkt met koele oogen naar de fraaie evoluties van het best afgerichte manegepaard. Daar komt bij, dat de maatschappij die Menander schildert, ons met tegenzin vervult: die wereldwijze oude heeren, die met wat geld de moeilijkste situaties „arrangeeren"; die jonge mannen, die van den vroegen morgen tot den laten avond niets beters te doen hebben dan wijn te drinken en meisjes te verkrachten, lafhartige egoïsten, wier deugdzaam verlangen naar een wettig huwelijk in veel gevallen niet weinig wordt aangevuurd door een aanzienlijken bruidschat; die gansche godsdienstlooze, cosmopolitische burgerij, overgoten met een sausje van verwaterd Epicurisme — ze doen ons terug verlangen naar den ongelikten Aristophanes en zijn brave boeren en burgers. Wie zou den bliksemslingerenden Zeus met al zijn pekelzonden willen ruilen voor de grillige vrouw Fortuna, wie den knoestigen Marathonkamper voor den snoevenden Pyrgopolinices?

Doch dit is een particuliere meening en de meeste philologen denken er anders over. Zeker is dit: zoo iemand een ontevredene met Menander kan verzoenen dan is het van Leeuwen. De eerste uitgave van zijn Menander verscheen Januari 1908, de tweede April 1908, de derde in de lente van 1919: reeds deze omstandigheid is een gelukwensch waard! Deze derde editie geeft alles wat combinatie van vlijt en geleerdheid bieden kan en laat ons duidelijk zien, hoe groote vorderingen de interpretatie van Menander in de laatste tien jaren gemaakt heeft.

De praefatio geeft in het eerste hoofdstuk een korte, doch duidelijke uiteenzetting van Menander's techniek, de overeenkomst en het verschil met Aristophanes, stelt in het licht, hoe gansch anders de houding is, die de nieuwe comedie tegenover de machtige meesters aanneemt, hoe ze typen beschrijft i. p. v. levende personen, hoe ze de moeder wordt van het moderne drama: caput II spreekt over de wijze, waarop de fragmenten van Menander voor ons bewaard zijn gebleven.

Dan volgt de text der fragmentarisch overgeleverde comedies met inleiding, critische adnotatie onder de pagina en een uitvoerig commentaar aan het einde van het boek. In het algemeen laat Menander zich vrij vlot lezen, slechts waar het moderne vernuft met supplementen den text heeft aangevuld, raak ik hier en daar bij de lectuur den grond onder mijn voeten kwijt. De commentaar heeft al de goede eigenschappen, die we met recht in v. Leeuwen's Aristophanes-uitgave bewonderen; bij de lezing heb ik, gelijk het een braaf philoloog betaamt, talrijke kantteekeningen gemaakt, bijv. op Discept. 210, waar het heet dat de haan door herstelde zieken aan Asklepios wordt geofferd als „animae ipsiusve vitae insigne" en deze bewering wordt geadstrueerd, door verwijzing naar Herodas Mim. IV; maar dáar is de haan het offer van den arme, want in de volgende verzen zegt het vrouwtje uitdrukkelijk, dat ze — ware

Digitized by Google

ze rijker — een rund of een vet varken aan Asklepios zou gebracht hebben — doch deze aanteekeningen houd ik voorloopig maar liever voor mij, daar ze gewoonlijk slechts kleinigheden betreffen. Eén opmerking zou ik echter willen maken: er wordt te veel uitgelegd en verschillende opmerkingen, die in een college op haar plaats zijn, zou men in een wetenschappelijk commentaar gevoeglijk kunnen missen: hoever men evenwel hierin gaan kan, blijft steeds een moeilijke vraag.

Mijn oordeel samenvattend schroom ik ten slotte niet te verklaren, dat deze uitgave een glorie is voor de Nederlandsche wetenschap en een bewijs te meer, hoe de grijze Leidsche geleerde in het verre land zijn arbeidzaam leven voortzet en ons jongeren tot een schitterend voorbeeld blijft!

Groningen. P. Groeneboom.

J. Basson, De Cephala et Planude syllogisque minoribus. Göttingen, Dieterich. 1917. (Berlijnse diss.).

De heer Basson, „natione Boerus", gelijk 't levensbericht aan 't eind van deze dissertatie vermeldt, is in 1917 te Berlijn gepromoveerd na verdediging van een studie over de samenhang tussen de twee grote en de zes kleine verzamelingen waaruit men de Anthologia Graeca kan leren kennen. Misschien is het niet overbodig om, ter verklaring van het woord „Boerus", mede te delen dat de heer Basson geboren is in de Kaap-Kolonie.

De schrijver begint met de verzameling door Planudes bijeengebracht te vergelijken met de codex Palatinus (voor een deel te Heidelberg, voor een ander deel te Parijs berustend). Zijn slotsom is dat Planudes niet de collectio Palatina gebruikt heeft, maar een ander, vollediger eksemplaar van het werk dat Constantinus Cephalas in 't begin der tiende eeuw heeft tot stand gebracht. Daarna worden de kleinere collecties besproken en, telkens op grond van vergelijking der lezingen, vastgesteld in hoeverre zij afkomstig zijn van een codex, ouder dan de Palatinus of de Planudeus, dan wel uit de verzameling van Planudes zijn afgeleid. Een stemma aan het eind van de verhandeling geeft de resultaten grafies weer. De heer Basson wijkt van zijn voorgangers vooral hierin af dat hij niet gelooft aan een verzameling ontstaan vóór Constantinus Cephalas, maar aanneemt dat de beroemde codex Palatinus niet volledig het werk van de Byzantijnse bloemlezer heeft overgeleverd.

De dissertatie maakt de indruk van met nauwkeurigheid en zelfstandigheid van oordeel te zijn samengesteld.

Leiden. D. C. Hesseling.

H. Walter, Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters. (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters Fünfter Band. Zweites Heft). München, Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 1920. (Pr. M. 7, geb. M. 10).

De Latijnsche litteratuur der Middeleeuwen heeft een internationale beteekenis, zij toch vormt den grondslag van de Romaansche talen en litteraturen en hangt ten nauwste samen met de Germaansche. Bovendien kan zij op niet weinig mooie en verheven producten wijzen. Om het historisch en aesthetisch belang er van heeft een eigen wetenschap dit rijke gebied voor zich opgeeischt. Jong als deze wetenschap is, heeft zij nog niet systematisch al haar materiaal geordend, zeker is nog niet alles bekend, wat van gewicht is, maar voor een bepaalde soort Middeleeuwsche Latijnsche poëzie beschikt men reeds over zoo overvloedige gegevens, dat een grondige behandeling er van mogelijk is, nl. voor de *Streitgedichte*, wil men, voor de Carmina Controversa.

Walther geeft deze eenvoudige definitie: 't zijn gedichten, waarin gewoonlijk twee personen of dingen, die gepersonifieerd zijn, elkaar den voorrang betwisten. Elk wil dus zijn eigen voortreffelijkheid, maar de minderheid van zijn tegenstander aantoonen, zeer vaak gebeurt het bovendien, dat de partijen door een rechter een vraag laten beslissen. In de handschriften dragen de gedichten velerlei namen: Altercatio, Conflictus, Dialogus, Certamen, Causa, Lis, Pugna enz. Onze schrijver heeft zich ten zeerste verdienstelijk gemaakt door in een aanhangsel, behalve eenige strophen uit een dispuut tusschen een arm en een rijk student, vijftien onuitgegeven twistredenen in dichtmaat op te nemen. Aan deze gewichtige toegift gaan de twee hoofddeelen van 't werk vooraf: 't eerste, wat wij de theorie van 't *Streitgedicht* kunnen noemen, 't tweede, een overzicht over al de bekende carmina van deze soort.

Voor den klassieken philoloog is 't eerste hoofdstuk 't belangrijkste, omdat de auteur alle denkbare factoren uit de oudheid, die van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van dezen tak van poëzie, nagaat. 't Oudste voorbeeld van een wedstrijd, zooals hier wordt bedoeld, in de litteratuur is een Aesopische fabel, nl. een kamp tusschen de Lente en den Winter. Prodikos' verhaal „Herakles aan den Tweesprong" heeft het type van de allegorische twistrede in de Grieksche letterkunde ingevoerd. Chrysippos en andere Stoici, voorts Philo namen de inkleeding over, al kiezen zij een anderen naam voor de tegenpartij der Arete. De komedie van Aristophanes kent den strijd tusschen den Dikaios Logos en den Adikos, de tragedie van Euripides dien tusschen oud en nieuw, vertegenwoordigd door Zethos en Amphion. Ten onrechte zwijgt Walther over de sophisten, slechts constateert hij in 't algemeen, dat de rhetores 't pro en contra scherp leerden uiteenzetten. Van een debat tusschen twee *dingen* hooren wij daarna: Meleager van Gadara laat 't linzenmoes en de heele linzen een altercatio houden. Nu beschouwt Walther de certamina van dichters en wijzen, wier spreuken tegenover elkaar gesteld worden: hij herinnert o. a. aan Plutarchus' Gastmaal en Ausonius' Spel der Zeven Wijzen. Dit laatste wordt door den schrijver te vroeg gedateerd, hij plaatst het in den aanvang der vierde eeuw, ofschoon 't nagenoeg aan 't einde daarvan valt. Ernstiger vind ik het, dat hij in dit verband niet gewaagt van den strijd om den „tragischen troon" tusschen Aischylos en Euripides in de Kikvorschen van Aristophanes. Ook de dialoog en de daaruit ontstane diatribe hebben elementen gemeen met de *Streitgedichte*: de dialogen van Lukianos kunnen dit 't best illustreeren, men denke slechts aan den wedkamp (in den „Droom") tusschen de Beeldhouwkunst en Paideia en aan dien in de onderwereld tusschen Alexander, Hannibal en Scipio ten overstaan van Minos. Wij stappen af van de Grieksche litteratuur. In de Latijnsche vallen er in den beginne slechts titels te noemen; wij weten, dat Ennius in een satire een dispuut inlaschte

Digitized by Google

tusschen den Dood en 't Leven. Wij hebben echter een werkelijk *Streitgedicht* van een zekeren Vespa uit den tijd der tweede sophistiek, dus ongeveer 200 na Chr. De dichter laat een kok en een bakker twisten over de vraag, wie van beiden 't voortreffelijkste vak uitoefent. Vulcanus verklaart beiden voor even verdienstelijk, zij moeten met elkaar tot overeenstemming geraken, anders zal hij hun het vuur ontnemen. Bij lezing van Vespa's poëem kan 't niemand ontgaan, dat 't sterk gelijkt op de bukolische gedichten van Theokritos en Vergilius: werkelijk hebben sommige hunner Eclogae volkomen 't karaker van *Streitgedichte*. Vergilius is 't model voor de Eclogae van Calpurnius, beiden zijn het voor Nemesianus. Wij moeten dan vijf eeuwen overspringen om weer een dergelijk litterarisch product aan te treffen en wel Conflictus Veris et Hiemis, door Manitius bestempeld met den naam van Ecloga, door Walther gequalificeerd als *Streitgedicht*. De vervaardiger zou niemand minder zijn dan Alcuin, de minister van onderwijs en eeredienst van Karel den Groote. Vast staat het in elk geval, dat in de Karolingische Renaissance 't genre van Calpurnius en Nemesianus in hooge eere stond.

Niet minder dan de Ecloga heeft de fabel ingewerkt op onze controversen in dichterlijken vorm. De fabel door Menenius Agrippa verteld heeft tot voorbeeld gestrekt voor een Middeleeuwsch *Streitgedicht* Dialogus Membrorum. Overigens ondergaat de fabel van Aesopus door de behandeling van Phaedrus, Avianus en Romulus geen geringe metamorphose: niet alleen dieren spreken, maar ook boomen bijv. in 't *Streitgedicht* van Avianus: de Abiete et Dumo, waarin de den en de doorn elkaar den voorrang betwisten. Ten slotte krijgen wij in den Dialogus Creaturarum de bontste afwisseling van certamina o. a. tusschen Zon en Maan, Lucht en Water, Berg en Dal, Goud en Lood, Sleutel en Slot en ook hier weer tusschen Dood en Leven.

De vaste organisatie van 't onderwijs in de scholen der Romeinsche rhetoren, waar men zich met de borst toelegde op 't disputeeren, is overgenomen door de kloosterscholen. Van de laatste ging de groote zorg voor het onderwijs in dit vak over op de universiteit der Middeleeuwen. Iedere week werd aan de hoogeschool een disputatio ordinaria gehouden, waarin alleen de leermeesters optraden, daarnaast vonden geregeld oefeningen in 't debatteeren voor studenten plaats onder leiding der magistri. Men beschouwde de dialektiek als de disciplina disciplinarum nog meer in theologische dan in juridische kringen. In dat milieu werden de meeste schrijvers van de *Streitgedichte* opgeleid, zoo laat zich gereedelijk de betrekkelijke bloei van die poëzie verklaren.

Daarop bleef ook niet geheel zonder invloed de apologetische litteratuur; de dialoog door deze in 't leven geroepen sedert de 2e eeuw onzer jaartelling is de voortzetting van den Peripatetischen, herinnerd zij slechts aan den Octavius van Minucius Felix.

Dat 't *Streitgedicht* feitelijk een dramatisch karakter bezit, behoeft geen betoog; 't ligt dan ook voor de hand, dat er lijnen loopen van den dialoog in 't drama bijv. van de stichomythiën naar 't dispuutgedicht. Men kan er zich dus niet over verbazen, dat menig *Streitgedicht*, ofschoon geschreven om gereciteerd te worden, opgevoerd is. Uit een schrijven van den bisschop van Lincoln (omstreeks 1244) weten wij, dat de strijd tusschen Zomer en Winter vertoond is.

De groote populariteit, waarin dit genre van gedichten stond, heeft, naar Walther meent, zich ook in 't volksepos doen gelden en wel in die mate somtijds, dat aan elken strijd met de wapenen een strijd met woorden voorafgaat, zooals in Ekkehard's Waltharius. Hier diende toch vermeld te zijn, dat dit reeds voorkomt bij Homerus, ik verwijs alleen naar de twistredenen van Hektor en Achilles in 't tweeëntwintigste boek der Ilias. Een duidelijk voorbeeld biedt verder Vergilius in de scherpe kritiek op de Trojanen van Numanus (Aeneis, IX vs. 598—620). In geen geval mag de invloed van den grooten Romeinschen epischen zanger uitgeschakeld worden.

Afgezien hiervan moet erkend worden, dat de schrijver op breede basis de genetische ontwikkeling van het twistgedicht heeft geschilderd, en alle draden, waaruit deze poëzie geweven is en die van de oudheid leiden naar de Middeleeuwen, heeft getoond. Hij gaat er thans toe over een overzicht te geven van al 't materiaal, zooveel mogelijk naar de stof ingedeeld. De revue wordt geopend met een analyse van den (reeds genoemden) Conflictus Veris et Hiemis tegenover Palaemon als rechter, die als zoodanig ook fungeert in Vergilius' derde Ecloga. Dit dichtstuk uit de vroege middeleeuwen werd toegeschreven aan een poëet uit de oudheid en vond daarom opname in de Anthologia (Riese, no. 687). Reeds de omstandigheid echter, dat de koekoek optreedt als lentebode, wijst op Germaanschen oorsprong. Verwante onderwerpen komen daarna aan de beurt, waarbij telkens de inhoud wordt meegedeeld en men opmerkingen krijgt over metrum en rhythmus. Weldra volgen de strijd tusschen Water en Wijn en tusschen Bier en Wijn — dit laatste gedicht dagteekent waarschijnlijk uit den tijd van Frederik I, toen 't gebruik van bier algemeen werd. Verder worden besproken 't Certamen Rosae Liliaeque, alsmede de strijd tusschen 't Viooltje en de Roos. Onder de vele carmina, gewijd aan den strijd tusschen Ziel en Lichaam of tusschen Geest en Vleesch, trekt vooral de aandacht de Visio Philiberti, waarvan ook een Hollandsche redactie bestaat. Voor menig stuk van deze rubriek is kennelijk 't model geweest Boethius' geschrift de Consolatione Philosophiae. Zeer talrijk zijn de *Streitgedichte* van theologischen aard en die, waarin Deugden en Ondeugden met elkander twisten. Het is den geleerden schrijver niet ontgaan, van hoe groote beteekenis in 't algemeen en hier in 't bijzonder de Psychomachia van Prudentius is. Wij krijgen daarna zelfs een poëtisch proces: het geding tusschen Lazarus (uit den dood opgewekt) en zijn zuster Maria Magdalena, die, nadat haar broer overleden was, de heele erfenis van haar vader aanvaard had. De eerste rechter stelt de zuster in 't gelijk, maar Lazarus gaat in hooger beroep: de keizer kent hem, evenwel niet op grond van 't recht, maar krachtens de volheid van zijn macht, zijn aandeel toe. Dit allermerkwaardigst uitvoerig *Streitgedicht* behoort tot de vijftien, welke Walther 't eerst gepubliceerd en in zijn tekst besproken heeft. De liefde is een vruchtbare bodem geweest ook voor dispuutgedichten: een echte parel is de Altercatio Phyllidis et Florae. Phyllis bemint een ridder, Flora een geestelijke — vraag: wie van beide bezit den voortref-

Digitized by Google

felijksten geliefde ? Amor's uitspraak luidt, dat de geestelijke de voorkeur verdient. Geen wonder, daar deze poëzie bovenal 't werk is van geestelijken. Satiriek is 't karakter van de controversen, welke betrekking hebben op 't verschil der standen: de politieke hebben een zeer gevarieerd programma: de oneenigheid tusschen twee pausen, tusschen Franschen en Engelschen enz.

Ten aanzien van de chronologie dezer poemata erkent Walther, dat hij bij de meeste zijner gissingen een paar eeuwen speelruimte moet laten. 't Doel, hetwelk den dichters van deze *Streitgedichte* voor oogen stond, was te onderrichten, te hekelen of te amuseeren. Kan men niet ontkennen, dat enkele exemplaren bepaald mooi verdienen te heeten, 't meerendeel heeft slechts geringe aesthetische waarde. 't Waren gedichten van geleerden voor geleerden. Reeds 't feit immers, dat zij in 't Latijn geschreven zijn, bewijst, dat zij niet voor 't volk bestemd waren, de onderwerpen zelf echter genoten algemeen groote populariteit.

Deze degelijke, streng methodische, rijk gedocumenteerde studie heeft een groot gebrek: zij bevat, behalve de lijst der in 't aanhangsel opgenomen gedichten, geen enkelen index.

Den Haag. C. Brakman Jz.

Jules Bloch, La formation de la langue marathe. (Bibliothèque de l'école des hautes études 215). Paris, E. Champion 1920. (Pr. fr. 25).

Het Marāṭhī wordt gesproken in het Westen van de Dekhan, en wel in het driehoek-vormig gebied, waarvan de basis wordt gevormd door de kust van Daman tot Karwar en de top door de voet van het gebergte, dat de bovendalen van Waiganga en Narbada scheidt. Hier stichtte in de tweede helft der zeventiende eeuw Sivaji het rijk der Marathen, dat zijn zelfstandigheid tegenover het Gangetiese, Mongoolse rijk wist te handhaven. De algemene verkeerstaal van deze landstreek is het Deç, d. w. z. het dialect, gesproken tussen de Ghats en de grenzen van Berar.

Terwijl het Singhalees, het Zigeuners, en het Kashmiers, met de daaraangrenzende talen, een afzonderlike plaats innemen in de linguistiese ontwikkeling, hangen de overige Hindoese talen, gesproken ten Oosten van de Indus, nauw met elkander samen; men pleegt ze te verdelen in drie groepen, waarvan de Westelike o. a. het Marāṭhī en het daaraan grenzende en nauw verwante Gujarātī omvat. Een goed woordeboek van het Marāṭhī werd door Molesworth, met medewerking van pandits, tot stand gebracht, terwijl ook zeer bruikbare, descriptieve grammatica's door inlandse geleerden werden geschreven. Linguisties-verklarend werd de taal bestudeerd, allereerst door Beames, later door Grierson en zijn medewerkers; en behalve tans door J. Bloch, ook door Louis H. Gray, in zijn *Indo-Iranian Phonology*, Columbia 1902. De heer Bloch, leerling van Sylvain Lévi en A. Meillet, werd door de Ecole Française d'Extrême-Orient in staat gesteld het land tweemaal te bezoeken en met Indiese taal-onderzoekers persoonlik kennis te maken.

In letterkundig opzicht biedt de taal interesse, in zoverre een zijner oudste geschriften — de Jñāneçvarī van Dñāndev — een poëtiese commentaar is op de Bhagavadgītā.

In linguisties opzicht is de taal, in verband met Sanskrit en Prākrit, om velerlei belangwekkend. Vooreerst om de overgang van de synthetiese zinsbouw tot de analytiese, die we ook hier kunnen waarnemen. Dan, om de formatie van conjugatie-vormen, o. a. van het praesens; hier heeft zich namelik een vervoeging uit nominale vormen opgebouwd, op een soortgelijke wijze, als men zich vaak het Germaanse, zwakke praeteritum uit het participium passivum ontstaan denkt.

Maar voornamelik heeft zijn grammatica waarde om de klankgeschiedenis. In het werk van de heer Bloch zal dan ook menig hoofdstuk de beoefenaar van het Sanskrit en Prākrit belang inboezemen. Allereerst noem ik de *Introduction*, met zijn beknopte, aantrekkelike schets der Aries-Indiese taalontwikkeling. Bij de bespreking der Açoka-edicten komen de onderzoekingen van Michelson ter sprake, betreffende de dialectische verschillen, daarin waargenomen. Ten aanzien van de verhouding tussen Prākrit- en moderne Hindoese talen komt de schrijver tot deze gevolgtrekking:

„Sauf quelques altérations phonétiques aisément définissables et quelques indications, d'ailleurs obscures et rares, sur des formes grammaticales spéciales, on peut grouper tous les faits en une série historique unique et les utiliser pour l'histoire d'une langue indo-aryenne quelconque, pourvu qu'elle se localise à l'est de l'Indus." M. a. w. men mag bij de studie van de moderne Hindoese talen (met uitzondering van het Singhalees en de uiterst Noord-westelike groep) de Prākrit-talen (met uitzondering van het Paiçācī) als één geheel beschouwen en de verschillen tot op zekere hoogte verwaarlozen.

Behalve de *Introduction* is voor de Sanskritist van belang het hoofdstuk: *Traitement de ṛ sanskrit*, en ook het daarop volgende hoofdstuk: *Altérations dépendant de la place des voyelles dans le mot.* — In de *préliminaires* van dit hoofdstuk bespreekt de schrijver het accent; de theorie van Pischel, volgens welke het Vedies accent aanvankelik zijn plaats behield, doch expiratories werd, en als zodanig zijn invloed in vele Prākrit-talen deed gevoelen, wordt verworpen. Met instemming haalt de schrijver de mening van Jacobi aan: Prākrit-woorden werden geaccentueerd op de wijze als het tegenwoordige Sanskrit, d. w. z. ongeveer volgens de regels van het Latijn; naast het accent op de voorlaatste of optwee-na-laatste lettergreep werd er ook een zwakker accent gelegd op de voorste lettergreep. Met de instemming, die de schrijver gevoelt voor Jacobi's theorie, *schijnt* niet geheel te kloppen zijn verwerping van de accent-regels, door Haug en Bühler gegeven voor het latere Sanskrit. Deze geleerden zouden misleid zijn door een gehoor-bedrog, een auditieve illusie, of, zoals Bloch het uitdrukt: een „préjugé natural à ces savants d'origine germanique". Hun vermeende waarneming, zegt hij, „sont d'ailleurs contredites non seulement par mon expérience personnelle, mais aussi par des enregistrements phonographiques (*vide* Felber, *die indische Musik der vedischen und der klassischen Zeit*, Sitz. ber. Kais. Ak Wiss., Wien, phil.-hist., Kl., CLXX, VII, 1912 p. 77 & suiv.)".

In ieder geval bij zijn eigen bespreking van het Marāṭhī-vocalisme houdt de schrijver alleen rekening met het „quantitatieve rhythme".

Ten opzichte van de vorm van het boek zij nog opge-

Digitized by Google

merkt, dat de voorbeelden in een „index étymologique” zijn samengevat; in de tekst zelf vindt men slechts beknopte aanduidingen. Daardoor is samenhang in de descriptie verkregen, en de vermoeiende overstelping vermeden, die zovele grammatica's (ik noem bijv. Pischel's Prākrit-Grammatik) kenmerkt.

Doorn. B. Faddegon.

H. Massé, Essai sur le poète Saadi. Suivi d'une bibliographie. Paris, P. Geuthner. 1919. (Pr. 20 fr.).

Onder alle Perzische dichters is er geen wiens werken eene zoo groote populariteit hebben verworven als Sa'di. De namen van Firdausi en Hafiz mogen even beroemd en Omar Khajjam moge in den nieuwsten tijd dank zij de vertaling van Fitzgerald in Europa meer gelezen zijn, maar geen van allen heeft van ouds in Oost en West eene zoo groote bekendheid gekregen als de dichter van den Rozengaard (Gulistān). Men behoeft slechts de bibliographie aan het slot van het hierboven genoemde werk, die niet minder dan 57 bladzijden beslaat, in te zien, om zich van de juistheid van het hier gezegde rekenschap te geven. En die bibliographie, hoewel met zorg samengesteld, is nog niet eens volledig: ik zag o.a. daarin niet de uitgave van de gezamenlijke werken van den dichter van Cawnpore 1895, die toevallig voor mij ligt, vermeld en ik ben er zeker van dat bij verder onderzoek nog menige aanvulling noodig zoude blijken. Toch is Sa'di geen grooter dichter dan bijvoorbeeld de beide eerstgenoemden, en zelfs kan hij bezwaarlijk gelijk gesteld worden met dichters als Nizami, Attār en Djalāl eddīn Rumi. Maar het geheim van zijne groote populariteit is zeer juist in het licht gesteld door Prof. Browne, als deze schrijft (*A literary history of Persia*, 2, bladz. 532): „His writings are a microcosm of the East (inzonderheid van Perzië) alike in its best and its most ignoble aspects and it is not without good reason that, whereever the Persian language is studied, they are and have been for six centuries and a half, the first books placed in the learner's hands”. Een der best geslaagde hoofdstukken in Massé's werk is dan ook dat, hetwelk tot opschrift heeft: L'observation du monde extérieur (Chap. III, bladz. 222-236), waarin hij aan de hand van gegevens in Sa'di's geschriften ons een beeld ontwerpt van het leven in eene Perzische stad, een onderwerp dat reeds voor hem door C. Philipp, *Beiträge zur Darstellung des pers. Lebens nach Muslih-uddīn Sa'dī* behandeld was. Kortom men zoude Sa'di den Perzischen Jacob Cats kunnen noemen, om zijne populariteit door een voorbeeld te verklaren, mits men de vergelijking niet verder uitstrekt, want tusschen de saaiheid van den Nederlandschen en het schitterende vernuft en de levendigheid van den Perzischen dichter is een verschil als van nacht tot dag.

Om die reden kan het niemand verwonderen, dat een zoo aantrekkelijk onderwerp als het leven en de werken van Sa'di telkens weder op nieuw de aandacht trekt en dat wij daaraan nu weder het werk van Massé te danken hebben. De schrijver noemt dat in den titel terecht een *essai*, want meer dan dat is het niet: de verschillende vraagstukken van biographischen en bibliographischen aard, die hier ter sprake komen, worden niet au fond behandeld en tot eene voorloopige beslissing gebracht, maar min of meer uitvoerig toegelicht en bekeken. Lof verdient daarbij de belezenheid van den schrijver in de literatuur over zijn onderwerp, ook waar deze niet in het Fransch is opgesteld. Kleine vergissingen, zooals bijv. (p: 7), dat het rijk der Seldjuken door Toutouch ten val gebracht is, wil ik hem niet te zwaar aanrekenen en de les ter harte nemen, die de schrijver aan het slot van zijn werk ons met de woorden van Sa'di zelf geeft: „Sache que je n'ai jamais oui dire qu'un homme d'esprit s'évertuât à découvrir des imperfections dans autrui”. Veeleer wil ik ter verschooning in rekening brengen, dat niettegenstaande de populariteit van Sa'di eene eenigszins aan redelijke eischen beantwoordende uitgave zijner werken niet bestaat en dat de bronnen voor zijne levensbeschrijving heel wat te wenschen overlaten. Wij hebben hier hetzelfde geval dat ten aanzien van zoo menig Oostersch vraagstuk geldt, namelijk dat zij nog niet rijp zijn om geheel en nauwkeurig begrepen te worden, omdat het noodzakelijke voorwerk niet is gedaan. Zoolang dat niet het geval is zal men zich met een „essai” moeten tevreden stellen en er zich over verheugen dat men op die wijze de belangstelling wekt of gaande houdt. Wij twijfelen niet of ook deze essai kan er veel toe bijdragen om voor den persoon en het werk van den Perzischen dichter nieuwe vrienden te verwerven en hun, die dit reeds waren, door menige opmerking eenige aangename oogenblikken te bezorgen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

C. G. N. de Vooys en P. Valkhoff, Uit den „Nederduytschen Helicon” (1610). — Fragmenten met Franse parallel-teksten. Groningen—Den Haag, Wolters. 1920. (Pr. f 1.40).

Dit is no. 5 van een nieuwe uitgave bij den bekenden uitgever J. B. Wolters: „Documenten en kleine teksten ten gebruike bij de studie van vaderlandsche geschiedenis, taal- en letterkunde onder redactie van Dr. J. W. Muller en Dr. C. G. N. de Vooys. Wij in Vlaanderen kennen ze nog niet goed, doch de namen van de redacteurs wekken meer dan vertrouwen.

Van den eenen, Dr. De Vooys, den uitstekenden kenner van onze taal- en letterkunde, vinden wij den naam weer op het titelblad van dit 5e nummer naast dien van Dr. P. Valkhoff, die ook hier bij ons doorgaat, voor een voortreffelijk kenner van Fransche taal, literatuur en kunst. Men neemt derhalve het bundeltje op met de overtuiging dat het een goed nummer in een goede reeks zal blijken te zijn.

Of „Den Nederduytschen Helicon” een echt zeldzaam werk is geworden? Ik meen wel, dat het op de meeste bibliotheken van beteekenis voorhanden is en zelfs in sommige private boekerijen kan men het aantreffen: wijlen mijn vriend V. A. Dela Montagne bezat het, naar ik me herinner, en bij den heer F. Toussaint van Boelaere te Brussel kreeg ik het ook te zien. Deze uitgave, echter, brengt een deugdelijk brokje ervan binnen het bereik van het groote publiek — en daarover zullen wij ons zeer verheugen.

Immers „Den Nederduytschen Helicon” verdient een plaats naast de drie andere belangrijke rederijkers-bundels, die zijn de Spelen van Sinne van 1539 te Gent, van 1562 te Antwerpen en de „Schadt-kiste der philosophen en poëten” van 1621 te Mechelen. Doch anders dan deze werken, welke alleen van beteekenis zijn omdat zij mijlpalen stellen op de ontwikkelingsbaan der kamers,

Digitized by Google

verdient de „Helicon” zijn goeden naam om zijn kunstwaarde. Het groote deel van de pennevruchten van zijn twintig dichters wijst daarbij op voortaan onaangevochten invloed van de Renaissance, inz. van de Fransche Pléiade-school van na 1549, op onze rederijkers. Aardig licht het boekje van Dr. de Vooys en Dr. Valkhoff dezen invloed toe.

Van zes verschillende „Dicht-Konst-oeffenaers” hebben zij dertien stukjes, meest sonnetten, uitgekozen en van tien daaronder wisten zij den Franschen tekst aan te geven, waarnaar zij of vertaald of op den voet nagevolgd werden — verzen van Clément Marot, Pierre de Ronsard en Philippe Desportes.

Natuurlijk wordt telkens de bladzijde uit den „Helicon” vermeld, waarop het Nederlandsche stuk begint. Waarom dat ook niet gedaan voor de Fransche werken, wier titel nu alleen wordt opgegeven? Bij allebei de gedichten van Desportes wordt die dan nog aangeduid, doch op blz. 20 leest men „Uit: *Le second livre des Amours*” zonder meer. Ik zou hier maar liever den naam van Ronsard nog eens hebben aan toegevoegd: vooral tusschen de twee verwijzingen naar Desportes in kan deze beknoptheid aanleiding geven tot missing.

Aan 't slot vindt men een „Litteratuur”-opgave, die voor zoover ik kan nagaan volledig en zeker zeer voldoende is. Volgt dan nog de verklaring van de zinspreuken der opgenomen Helicon-dichters.

Het is me niet heelenal duidelijk wat deze „Documenten..... ” willen bereiken. Doel en voornemen van de redacteurs werden mogelijk blootgelegd in een voorgaand nummer, dat nog niet in mijn handen kwam? Streeft deze uitgave er slechts naar proefjes te bezorgen uit werken die, tot in uitgebreide bloemlezingen toe, over het hoofd moeten gezien worden? Dan heb ik er verder vrede mee — doch dan konden de Fransche variantes zonder bezwaar achterwege blijven. Het afdrukken ervan doet nu meenen, dat er ook voor enkele andere nota's van veel, veel grooter belang diende plaats gevonden. Immers niet altijd zijn de stukken uit den „Helicon” de eenige vertalingen van de Fransche teksten. Ronsard's „Elégie à Ianet,” bv. werd zoo maar twee keeren „vervlaamscht” in het „Cort Begryp.... Olympiados” door Jonker Jan van der Noot (1579). Desportes' „O Nuict....”, blijkens de stemaanduidingen in oude liedboeken wel een van de populairste liederen van den tijd binnen onze Nederlanden, werd gedeeltelijk vertaald door Iaques Ymmeloot en in zijn geheel in den „Apollo” (1615). Het „Chanson: Qui veut sçavoir” van Ronsard is ook te lezen in den „Zeeuschen Nachtegael” doch tevens reeds in „Den nieuwen verbeterden lust-hof” (1607), als een ongeteekende bijdrage, die echter één enkele variante slechts vertoont van den Helicon-tekst (II, 2 = Veel medecijns. .) en daarom zeker van „Doorsiet den grondt” moet zijn.

Op deze bizonderheid althans wou ik graag wijzen. Meteen zou ik er aan herinnerd hebben dat de brief van „Jonckheer Johan van der Does, aen Daniel Heyns” met slechts weinige veranderingen in de „Nederduytsche Poëmata” van dezen laatste (1618) afgedrukt staat.

Met dit al ging ik vergeten een pluimpje te steken op den hoed van drukker en uitgever om het leuke voorkomen van het boekje, dat alleen wat hoog in prijs lijkt, vooral voor Belgische beurzen.

Molenbeek (*Brussel*). Robert Foncke.

Léonce Pingaud, La Jeunesse de Charles Nodier. — Les Philadelphes. Paris, Ed. Champion. 1919. (fr. 7.50).

In 't „Avertissement” van zijn *Souvenirs de Jeunesse* verklaarde Nodier rustig, dat hij den lezer bracht: „non pas la vérité positive, la vérité des indifférents et des sages, la vérité des penseurs et des pédants, mais toute la vérité que peut comporter la nature”, hetgeen niet belette dat men jaren lang zijn bedenksels en hersenschimmen voor ernstig heeft aangezien. Noch het boek (1867) over hem door zijn dochter Mme Marie Mennessier-Nodier, die Félix Arvers' beroemde sonnet inspireerde, noch de uitgave der *Correspondance inédite* door A. Estignard (1876) brachten daarin verandering: Montégut (1882) en Brandes namen kritiekloos een reeks onjuistheden van Sainte-Beuve, Mérimée en vooral van Nodier zelf over. Oskar Wiese, in een te weinig bekende dissertatie van Kiel, *Kritische Beiträge zur Geschichte der Jugend und Jugendwerke Nodiers* (1904), was de eerste die probeerde zorgvuldig na te speuren welke waarde de getuigenissen van Nodier hadden en op welke wijze men tot een dateering en een classificeering der door Estignard kritiekloos uitgegeven brieven moest komen. Noch Michel Salomon in de eerste complete studie over hem (*Ch. Nodier et le groupe romantique*, 1908), noch Léonce Pingaud hebben blijkbaar kennis genomen van dit verdienstelijke stukje peuterwerk.

Léonce Pingaud heeft zich dertig jaar en langer bezighouden met het werk van zijn streekgenoot, den Franc-Comtois Nodier, vóór hij er toe kon besluiten zijn boek, dat op den titel den datum 1914 draagt, te publiceeren. Nodier was bang, zooals hij in zijn *Souvenirs de Jeunesse* zegt voor den „critique ingénieux et malin, qui suspend sur toutes vos périodes son point d'interrogation défiant et ricaneur”; Pingaud is de man geweest, die de vraagteekens niet alleen heeft geplaatst, maar ook de vragen heeft beantwoord. Zijn boek is een sprekend voorbeeld van de waarde van nauwgezet detailonderzoek in onuitgegeven documenten in provinciale archieven en collecties, zooals alleen zij dat doen, die een streek bewonen waarin zij nog het leven van den held hunner studie dagelijks op den voet kunnen volgen. Ik voeg er bij, dat de in de Pièces justificatives gegeven inedita niet zeer belangrijk zijn, behalve 't reglement der Philadelphes en N's redevoering in hun club.

De titel van het boek doet zien, dat er twee verschillende vraagstukken behandeld worden: N's jeugd en de orde der Philadelphes. Wat het eerste onderwerp aangaat, brengt Pingaud een groot aantal preciseeringen, die medewerken om de door Nodier in de wereld gebrachte legendaire verhalen uit den weg te ruimen; dat is alles zuivere winst voor den auteur die eenmaal een definitieve studie over het leven en over het werk moet geven, zelfs, en vooral, na Salomon, wiens boekje een aardige aanloop daartoe was. Het laatste hoofdstuk, Dernier état de vie et d'esprit de Ch. N., valt wat buiten 't kader van 't boek. Eigenaardig is 't te zien hoe Wiese, die geen archiefstudie verrichtte, maar louter critisch te werk ging, en Pingaud elkaar ontmoeten (b.v. over het geboortejaar, Wiese p. 23, Pingaud p. 14; over den datum van 't eerste verblijf in Parijs, Wiese p. 31, Pingaud p. 68; over het verblijf bij Euloge Schneider, Wiese p. 27 en Pingaud p. 27) en hoe Pingaud Wiese aanvult (b.v. 't verblijf bij den ridder Girod de Chantrans

Digitized by Google

Wiese p. 31, Pingaud p. 35). Dit eerste deel brengt een levendig geschreven overzicht van N's leven tot 1827. Ik merk nog op dat de op blz. 31 als Appendice I toegezegde afdruk van de *Apothéose de Joseph Barra et d'Agricola Viola* ontbreekt.

Heine zei eens, dat hij zich niet er over verwonderde dat Nodier, die zoo dikwijls geguillotineerd was, „völlig den Kopf verloren" had; misschien gaf hij daarmee een anderen vorm aan een grap van een journalist, die N. deze woorden toevoegde: „Tu abuses un peu trop de l'honneur d'avoir été guillotiné avec ces pauvres Girondins". Zeker is 't, dat Nodier toen hij zijn *Histoire des Sociétés secrètes de l'Armée* schreef de meest dolle verhalen opdischte, die men jaren lang voor waarheid heeft opgenomen. Waarschijnlijk beschouwt Pingaud zelf wel het tweede gedeelte van zijn boek als de hoofdzaak; 't lijkt me als een historische studie bedoeld te zijn van den politieken toestand van Franche-Comté onder de Republiek, het Consulaat en 't Keizerrijk en vooral bestemd te zijn om een einde te maken aan de legende van de Loge der Philadelphes en haar rol in de „Conspiration de Malet". Als historisch werk valt 't buiten mijn beoordeeling, maar ik wil toch even de resultaten samenvatten, waartoe Pingaud komt en die wij geheel overeenkomstig de psyche van N. lijken. In een studie *Le complot de l'an XII* heeft G. Caudrillier (*Revue historique*, t. LXXVIII, p. 51 en 52) het aandeel der Philadelphes aan die samenzwering gememoreerd en 't bovengenoemde boek van Nodier „pas tout à fait un roman" genoemd. Pingaud doet zien hoe Nodier, die op tienjarigen leeftijd een toespraakje opzegde of oplas, waarin hij, namens andere dreumessen, verklaarde later de Constitutie te handhaven, de natie, de wet, den koning te doen respecteeren (p. 19), die op zijn elfde jaar over de vaderlandsliefde oreerde en weldra tot een club der Amis de la Constitution behoorde, welke Jacobijnsch gezind was, die voortdurend geheim-genootschapje speelde met andere jongelui van 17 tot 20 jaar, aan de vereeniging der Philadelphes een beteekenis heeft toegekend, die dit genootschap van jolige, drinkende, geheimzinnig doende „arrivistes" niet verdiende. In een inleidend hoofdstuk (p. 137—160) doet hij zien hoe weinig Nodier om de historische getrouwheid gaf (cf. Salomon, *o. c.*, 244—255), hoe hij een legende rondom zijn leven heeft geschapen, hoe hij o. a. meewerkte aan de pseudo-*Mémoires* van Ida de Saint-Elme, hoe hij, politieke windwijzer, zijn pamphlet *La Napoleone* en de *Histoire des Soc. secr.* doet dienen om een wit voetje bij de nieuwe regeering te krijgen. Pingaud vat zijn meening aldus samen: „C'est donc une légende qu'il édifie de toutes pièces" (p. 165), en in deze karakteristiek van 't komplot: „une suite de va-et-vient et de bavardages dans le huis-clos d'un café interprétés par quelques policiers maladroits". Dat is alles wat de Philadelphie van Besançon, door Nodier als een centrum van samenzwering tegen Napoleon voorgesteld, is geweest. Pingaud (p. 174) geeft toe, dat de Philadelphie onder 't Keizerrijk heeft bestaan, naast de Vrijmetselarij, als een „parti d'hommes dispersés, surtout de militaires unis par des idées et des souvenirs, en disgrâce passagère". Jammer is 't, dat Pingaud over die Philadelphes verder niets meedeelt, noch over hun ontstaan, hun verband met de Engelsche illuminés uit de 18e eeuw of den Hollandschen tak. De noot op blz. 39 over de Philadelphes in Moscou en in Haïti zou hem moeten hebben doen zien, dat er aan dit vraagstuk nog kwesties annex zijn, die onopgelost blijven. Hoe dan ook, Pingaud lijkt mij de onhoudbaarheid van Nodier's bewering omtrent het aandeel van de Philadelphes uit Besançon aan de samenzwering van Malet te hebben aangetoond. Dit is de waarde van dit boek, dat onpartijdig, zonder vooroordeel tegen Nodier, hem tracht te schetsen, al zijn er (blz. 49, 80, 145) eenige uitlatingen, die verraden dat de Schr. rechts staat in de politiek. Indien, zooals Sainte-Beuve, beweerde „Nodier a le don de l'inexactitude", dan is dit boek een zeer gelukte poging om heel veel onjuists weer recht te zetten en een kostbare bijdrage tot een definitief werk over Nodier.

Amsterdam. K. R. Gallas.

H. van Gelder, Algemeene Geschiedenis. Vierde deel. Groningen—Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. *f* 7.50).

Het vierde deel van prof. van Gelders Algemeene Geschiedenis volbrengt een belofte, waarvan de inlossing al te lang op zich heeft laten wachten. Het derde deel draagt het jaartal 1912. Gelukkig geeft de schrijver ons in de voorrede de verzekering, dat wij op de volgende deelen niet zoo lang zullen behoeven te wachten; alle maatregelen zijn genomen om het werk in het vervolg geregeld voortgang te doen hebben. Wij zullen ons er hartelijk in verheugen, zoo het prof. van Gelder mag gelukken zijn Algemeene Geschiedenis met bekwamen spoed tot een goed einde te brengen.

Hij heeft anders nog heel wat voor den boeg. Dit vierde deel beschrijft volgens den titel de geschiedenis van het westen tot het beginnend verval der pauselijke macht. Wat meer gepreciseerd wil dat zeggen, dat dit deel bestrijkt de geschiedenis van West-Europa te beginnen met Karel den Groote tot en met den dood van Keizer Karel IV. Zoover ten minste gaat de geschiedenis van Duitschland door; die van Engeland en Frankrijk brengt het niet verder dan de troonsbeklimming van Eduard III en het ongeveer gelijktijdig uitsterven van het huis Capet. Maar bovendien wordt de geschiedenis van Byzantium weer aangevat bij het punt, waar het derde deel haar had gelaten, het begin van de dynastie der Comnenen; zij loopt nu door tot het einde der kruistochten. Verder vinden wij in dit deel nog hoofdstukken over de Islamietische landen in de elfde, twaalfde en dertiende eeuw, over Oost-Europa tot de veertiende eeuw en zelfs over China tot de dertiende en Voor-Indië tot de elfde eeuw.

Ik heb den inhoud eenigszins uitvoerig gegeven vooreerst om een denkbeeld te geven van de historische periode, die door prof. van Gelder in dit deel wordt beschreven. Maar daarnaast ook om de al te weinige coherentie aan te geven, waardoor dit deel zich kenmerkt. Naarmate de geschiedenis voortgaat, wordt het zeker steeds bezwaarlijker alle feiten en verhoudingen te groepeeren om één middelpunt. In de oudheid gaat dat van zelf, maar bij de voortschrijdende middeleeuwen wordt dat steeds moeilijker. Het is dan ook waarlijk niet te verwonderen, dat zelfs Ranke met zijn Weltgeschichte in de dertiende eeuw is blijven steken; de eenheid van het geheel begon hem steeds meer te ontvallen. Datzelfde verschijnsel zien wij

Digitized by Google

ook in het boek van prof. van Gelder; ook zijn hoofdstukken beginnen hoe langer hoe losser van elkander te staan. Naast elkander worden verschillende weefsels op het getouw gezet en afgewerkt, zonder dat daartusschen verband van beteekenis wordt aangegeven.

Ook elders heb ik reeds gewezen op wat mij de hoofdfout in dit deel toeschijnt. Er zijn natuurlijk ook wel onderdeelen, waartegen ik eenig bezwaar heb. Maar het is onnoodig daarop den nadruk te leggen, omdat in zulke dingen altijd wel eenig verschil van opvatting zal bestaan. Liever constateer ik, dat de verschillende hoofdstukken op zich zelf beschouwd in den regel datgene brengen wat zij moeten geven en wat wij verwachten. De uiteenzetting is helder en klaar; de groote lijnen zijn met de noodige scherpte getrokken; op de groote momenten wordt telkens de volle nadruk gelegd; de stijl is eenvoudig en precies. Daaruit volgt, dat het boek zich aangenaam laat lezen en ook, dat de lezer den aangenamen indruk ontvangt met een alleszins betrouwbaren gids op weg te zijn. Want prof. van Gelder blijkt uitnemend thuis te zijn in de historische landschappen, waarin hij ons brengt. Er is zeer veel onderzoek noodig om zoo vlot te kunnen schrijven over zoo uiteenloopende momenten als de middeleeuwsche geschiedenis nu eenmaal aanbiedt. Dat onderzoek voor zulk een algemeene synthese als deze niet te hebben geschroomd, is zeker wel de uitnemendste verdienste van prof. van Gelder.

Amsterdam. H. Brugmans.

R. Schuiling, Italia Irredenta. Met een kaart. Groningen, P. Noordhoff. (Zonder jaar). (Pr. *f* 0.75).

Dit boekje, in 1919 geschreven, had in 1920 niet meer mogen verschijnen, daar het door de feiten is achterhaald. Het heeft den schijn actueel te wezen en geeft daardoor een onjuiste voorstelling van den stand van zaken. Aangaande het verleden zegt het soms zeer wetenswaardige dingen, doch leert ons allerminst het huidige aspect van het behandelde vraagstuk kennen. Trouwens óók wat het verleden aangaat doet de schrijver aan zijn eigen onderwerp niet altijd recht wedervaren: Als hij beschrijven wil, „hoe de Italianen het in Oostenrijk hadden onmiddellijk vóór den oorlog”, steekt hij zijn licht op bij den Zwitser Hektor Ammann, door wien een voor het „Deutschtum” hoogst rooskleurige voorstelling van de situatie werd gegeven. En als hij beschrijft hoe de Italianen in het veroverde Zuid-Tirol te werk gaan, herhaalt hij den inhoud van de reeks artikelen, door G. Nijpels gepubliceerd in het Handelsblad van 19 Aug.—9 Sept. (1919!) Nu waren de artikelen van den heer Nijpels zéér verdienstelijk geschreven, doch gaven uitteraard vluchtige indrukken weer, zooals een journalist die opdoet. Zij bevatten naast menige rake opmerking verscheidene tastbare en deels zeer ernstige onjuistheden.

De heer Nijpels kon het stellig niet helpen, dat hij alleen Duitsch verstond en dus zich alleen van een zijde kon laten inlichten, die den Italianen slecht gezind was. Doch het gaat niet aan het werk van den meest bekwamen reizenden journalist zoo maar, zonder contrôle hoegenaamd, als „bron” te gebruiken! Dat was de bestemming der artikelen ook allerminst. Zij werden bovendien opgesteld, toen er in de bezette gebieden, bij wijze van voorloopigen toestand, nog militair gezag was gevestigd. Maar het is een misleiding, wanneer de sedert lang opgeheven bepalingen van soms wat heetgebakerde militaire commandanten, ons hier nu worden naverteld als een bestuurstelsel van definitieven aard. Van het voornemen b.v. om aan de Duitsche bevolking van Zuid-Tirol zelfbestuur te geven, wordt in deze brochure niet gerept, noch weet de schrijver er van, dat tegenwoordig in de schaduw van het kapitool reeds openlijk besproken wordt, of het niet beter is het niet-Italiaansche gebied aan Oostenrijk terug te geven, onder zekere garanties betreffende de militaire grens. — Maar heeft de schrijver eigenlijk ooit kennis genomen van wat er in Italië vooren na gezegd en geschreven is over de „terre irredente”, vóór hij zich zette om te schrijven over dit bij uitstek *Italiaansche* onderwerp? Hoe zouden wij Nederlanders ons niet ergeren, als een buitenlander over de Schelde-kwestie ging schrijven zonder de uiteenzettingen van Nederlandsche zijde bij zijn betoog te betrekken!

Hilversum. G. J. Hoogewerff.

H. Meyer, Platon und die Aristotelische Ethik. München, Beck, 1919. (Pr. M. 16).

Deze studie, veel uitgebreider dan het boven aangekondigde werk, behandelt de verhouding van de Platonische en Aristotelische Ethica. Na een overzicht over de vóór-sokratici en Sokrates heeft Meyer 6 hoofdstukken over I de leer van het hoogste goed II de deugden III zedelijkheid en lustgevoel IV de plicht de V wilsvrijheid VI ethica en politica en ten slotte samenvatting. Eerlijk gesproken bevalt mij dit werk veel minder dan het vorige; het bleek mij niet volgens den titel den invloed van Plato op de Aristotelische ethiek aan te toonen; het behandelt beider opvattingen achtereenvolgens en de Platonische meer uitgebreid. Ik twijfel aan de wenschelijkheid van zulk een geschrift voor anderen dan den schrijver, en ter verduidelijking van deze meening, zal ik het 5e hoofdstuk „das Problem der Willensfreiheit” doorloopen (77 pagina's). Na gesproken te hebben van Sokrates' redeneerende opvatting van de deugd en hoe Plato eerst daarin meeging, maar, ofschoon vasthoudende aan de leer dat niemand vrijwillig kwaad doet, allengs de eenzijdigheid van deugd = weten opgaf, waaruit nadere bepaling van toerekenbaarheid en straf en ontwikkeling van het zedelijkheidsbeginsel in den mensch volgde, gaat de schrijver over tot de leer van Aristoteles, waarvan hij de bizonderheden betreffende toerekenbaarheid behandelt en hoe Aristoteles met Plato overeenstemt in de opvatting dat de deugd niet van redelijkheid alleen afhangt, maar ook door natuurlijke aanleg en oefening bepaald wordt; zoodat bij beiden de wilsvrijheid een zielige of redelijke gebondenheid is. Het heele midden wordt ingenomen door de behandeling van de vele onderscheidingen bij Aristoteles (b.v. van de ἀκολασία en de ἀκρασία), die niet nader brengt tot A.'s begrip van de wilsvrijheid. Zoo treft p 241 de omschrijving van Ethic. Nic. 1139 b4 Διὸ ἢ ὀρεκτικὸς νοῦς ἡ προαίρεσις ἢ ὄρεξις διανοητική, καὶ ἡ τοιαύτη ἀρχὴ ἄνθρωπος „jede Willenshandlung wächst aus der Vernunft und zwar praktische Vernunft heraus und zu einer solchen Handlung ist nur der Mensch fähig” den waren zin in 't geheel niet; die is: „de wil (ἡ προαίρεσις) is dus strevende

Digitized by Google

rede of redelijk streven *en het zoodanige principe is (de) mensch*," waarin echt-Aristotelisch de mensch als *bewijs* genomen wordt voor de redelijkheid van den wil. Hier blijkt dat A. over de vrijheid van den wil dieper gedacht heeft dan Plato, al is ook hij nog niet tot de eenheid van denken en willen in zuiver besef gekomen, die den wil doet verstaan ook als het element der redelijke vrijheid in alle gebondenheid van aanleg en omstandigheden. Dat is anders dan wat p. 251 staat: „das höchste Freiheitsideal (besteht) in der Herrschaft der Vernunft über alle Anstürme der Sinnlichkeit. Aristoteles spricht hier im Prinzip dasselbe wie Sokrates und Plato aus." Om Aristoteles juist te schatten kan men niet volstaan met zijn uitingen op te sommen en nu en dan van Leibnitz en Kant te gewagen — men moet boven Aristoteles uitgekomen zijn en met Hegel de kennis van het begrip zelf nastreven.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

L. Weniger, Altgriechischer Baumkultus. Leipzig, Dieterichsche Verlagsbuchhandlung. 1919. (Pr. M 3.50, geb. M 5.50).

Als Heft II der uitgave „Das Erbe der Alten", na den dood van Crusius bezorgd door O. Immisch, schreef Weniger te Weimar een aanbevelenswaardig boekje over een onderwerp, dat voor zeventig jaar op soliede wijze behandeld was door Karl Boetticher, den man der Tektonik. Sinds is de materie vermeerderd, maar in hoogere mate — dank zij velerlei détailonderzoek — de beschouwing verdiept en verruimd. Wie zich vroolijke momenten heeft verschaft door de monographieën van Rendel Harris over den oorsprong van den Aphroditecultus uit de kennis en aanwending van den mandragorawortel, over Apollo den appelgod, over Zeus den spechtgod (Picus, óók in Engeland vereerd, zie Pickwick), hem zal Wenigers verhandeling tot de ietwat sentimenteele stemming van de „Götter Griechenlands" terugbrengen; maar met erkentelijkheid zal hij den schrijver volgen, die op rustige wijze, zonder eenig streven naar het vertoonen van „Blender", de beteekenis uiteenzet van olijf, laurier, eikenloof als gaven bij agonen. Een voordeel is bovendien de beknopte, samenvattende, wijze van behandelen. In de dagen der welsprekendheid zou van dezelfde stof een omvangrijke kwartijn zijn geblazen. Papiernood heeft ook goede zijden.

Leiden. J. Vürtheim.

Just Havelaar, Auguste Rodin. (Fransche Kunst, XIV). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. 1920.

Het is een loffelijke prestatie Hollandsche boeken over moderne buitenlandsche kunst uit te geven. Over het algemeen moeten Nederlanders dergelijke monographieën in een vreemde taal lezen. De serie Fransche kunst zal daarom voor velen een welkome verschijning geweest zijn. Te waardeeren is het ook, dat er nu eens niet de bij de Nederlanders zoo geliefde schilderkunst wordt behandeld, maar dat een der grootste mannen uit onzen tijd, een beeldhouwer, beschreven wordt. Dit werk over Rodin, niet te groot van vólume, zal zeker zijn weg in ons land vinden, al is de band ook van niet al te sterk karton, het papier grof, de reproducties niet de beste, hetgeen echter aan den nood der tijden te wijten is. Dit zijn dan ook uiterlijkheden, die niet in de eerste plaats in aanmerking komen en die men vergeeft ter wille van den inhoud. Deze is samengesteld in den karakteristieken stijl aan Just Havelaar eigen, ons bekend door „Figuurschilders" en „Symboliek der Kunst." De schrijver leert meer voelen dan zien; de stof is meer philosophisch dan kunsthistorisch verwerkt; het is meer te doen om de aandoening, dan om een verstandelijk begrijpen; het is een plaatsen van Rodin en niet een verduidelijking van zijn werken. Havelaar tracht zijn doel niet te bereiken langs een rechte lijn, maar hij gebruikt veel en zeer verschillende kronkelpaden. Hij vergt veel van zijn lezers, wat in een meer uitvoerig werk als „Symboliek der Kunst" op zijn plaats is, maar in een klein, populair bedoeld handboekje over een enkelen kunstenaar te vermoeiend wordt. Hersens en geest hebben een zwaren arbeid te verrichten om den schrijver te volgen; waar deze nu zooveel aandacht voor zijn eigen gedachten vraagt, is er kans dat men den kunstenaar, om wien het gaat, te kort doet. Men is moegedacht voor men aan Rodin zelf toe is.

Te betreuren is het, dat Havelaar zich niet een eenvoudigen stijl kan eigen maken. Wellicht heeft het philosophische systeem, dat hij opbouwde, hem tot deze ingewikkelde manier van schrijven gebracht en voelt hij niet hoe moeilijk het voor anderen is, hem te volgen. Vooral een gecompliceerde geest als Rodin moet in de eerste plaats duidelijk beschreven worden. Het is niet noodzakelijk, dat moeilijke problemen ook in een moeilijk te lezen stijl geschreven zijn. Tot voorbeeld zouden de Franschen kunnen worden aangehaald, of een man als Pierson, die toch nòch oppervlakkig, nòch onkundig was, maar nooit verwarrende of onduidelijke termen gebruikt.

Een reeks van lezingen leverden de grondstof voor dit werk; geheel ongestraft schijnt deze omzetting niet te kunnen plaats hebben. Het gesproken woord komt anders tot ons dan het geschreven, er is een directe betrekking tusschen spreker en publiek. In lezingen kan men zich een zekere vrijheid permitteeren, omdat men door den toon van spreken den nadruk kan leggen op de gewenschte punten en zoo ongestraft van den draad afwijken. Schijnt het goed van elke lezing uit een serie een geheel te maken, bij een boek verwacht men een nauw verband tusschen de hoofdstukken. Dit verband mist men bij „Auguste Rodin" vooral in het begin. Mogen herhalingen bij lezingen niet hinderen, wel is het hinderlijk op twee kort opeenvolgende bladzijden bijna denzelfden aanhef te lezen (p. 15 en 17), of herhalingen zooals op p. 3 en 23 over den kosmischen geest van Rodin. Dit maakt het lezen „stroef" en schaadt het geheel.

Evenals bij „Figuurschilders" en „Symboliek der Kunst" ontbreekt het den schrijver aan concentratie, die in dit kleine werk in elk geval noodzakelijk was geweest. Het is te veelzijdig. Ingrijpende en interessante vraagstukken worden en passant behandeld, en zij brengen den lezer langs een langen omweg tot Rodin. De rechte weg had gekozen kunnen worden door eenige aanhalingen te doen uit Rodin's eigen aanteekeningen over „Les Cathédrales de France." Coquiot zegt hierover: „il expliquera toute sa sculpture mieux que tous nos essaies et toutes nos faibles critiques." Rodin geeft hier in veel opzichten den sleutel tot zich zelf. Zijn „il suffit

Digitized by Google

de faire penser" brengt den beschouwer dichter tot hem, dan een menigte woorden. In zijn korte kernachtige zinnen spreekt hij over planverdeeling, over licht en schaduw, over de suggestieve kracht van het onbeëindigde kunstwerk, de impressie van het blok, de ziel van den steen, de groote geometrische lijn, en ook zijn liefde voor de natuur, vooral voor boomen en bloemen. Hoe karakteristiek voor den persoon van Rodin is zijn woede tegen de misdaad van gewetenlooze restauratie, het redden van het Hôtel Biron uit sloopershanden, en zijn gezegde: men zou met de eene hand moeten beeldhouwen en met de andere moeten vechten tegen „les fous qui brisent et les hypocrites qui restaurent." Dergelijke, zij het dan ook wat anecdotische aanhalingen, worden den lezer onthouden en toch zouden zij er toe bijbrengen Rodin beter te begrijpen.

Door zijn veelzijdigheid is Havelaar dikwijls in tegenspraak met zich zelf, zijn stellingen komen in botsing met elkaar, doordat in weinig woorden de meest uiteenloopende en de meest ingrijpende vraagstukken opgelost moeten worden. In een uiteenzetting over het Impressionisme zijn veel te veel gedachten samengeperst, in enkele regels worden Rodin, Goethe, Tolstoï en Rousseau vergeleken; men wordt van 't een naar 't ander geslingerd en van het te vele hoort men toch nog te weinig. Al direkt in het begin wordt gezegd, dat Rodin tot het geslacht der Renaissancisten behoort, niet tot dat van Berlage en Van Gogh (p. 2). Deze stelling wordt echter, zeer terecht, reeds dadelijk en verder in den loop der beschrijving verzacht,, op p. 24 ziet Rodin den mensch als symbool; p. 40 het gebaar is bij hem enkel psychisch; verder leze men de goede beschrijving van den Balzac, p. 73; de vergelijking Millet—Rodin, p. 80; de eigen bekentenis van Rodin p. 90, om zich er van te overtuigen, dat Havelaar wel degelijk den modernen kant van den beeldhouwer heeft gezien. Hij had evenwel nog verder kunnen gaan en Rodin een van de eersten kunnen noemen, die den nadruk legt op het symbolische inplaats van op het tijdelijke; die de esthetische waarheid voelt boven de anatomische waarheid. Bij de beschrijving van de „Burgers van Calais" en de figuren boven de „Poort der Hel" had een vergelijking ingevoegd kunnen worden met de werken van Cézanne en Hodler, die evenzeer als Rodin de psychische eenheid der vormen voelen. Ook de stelling, dat er geen klare lijn van noodzakelijkheid in den groei van Rodin is, wordt door latere beschrijvingen gelogenstraft; de opeenvolging: „de man met den gebroken neus", „het bronzen tijdvak", „Johannes de Dooper", „Eva", wijst er op, dat de schrijver wel degelijk verschil ziet tusschen jeugdwerk en werk uit een rijperen tijd.

Niettegenstaande tekortkomingen en onduidelijkheden, die min of meer alleen den uiterlijken vorm raken en die de schrijver niet heeft bedoeld, zal de aandachtige lezer verscheiden nieuwe gedachten uit de beschrijving halen, want die verdienste heeft Havelaar ontegenzeggelijk, hij opent oog en geest voor een moderne aanschouwing der dingen. Juist is de opmerking over stabiliteit en overgang (p. 10); vanaf p. 13 de ontwikkeling Rodin—Frankrijk—de moderne kunst; gezegden zooals: hij zoekt het niet in de constructie, die aandoening geeft, maar in de aandoening zelf; de Balzac en het verzet tegen de traditie. — daarin ligt een groote rijkdom van gedachten. Maar waarom na van den Balzac gezegd te hebben: „als een zuil rijst de gestalte voor ons op, maar als een zuil willend en levend organisme" nog zooveel woorden gebruiken die den indruk verzwakken?

Dergelijke vragen komen voortdurend op bij het lezen van dit werk over Rodin, dat toch geenzins onbeteekenend is en waard is gelezen en besproken te worden.

Zutfen. C. Engelen.

SCHOOLBOEKEN.

J. G. Schlimmer en Z. C. de Boer, Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid. Derde druk herzien door **C. G. Th. W. Koch.** Haarlem, De Erven F. Bohn. 1920. (Pr. geb. *f* 9).

De derde druk van Schlimmer en de Boers Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid, die reeds negen jaar na den tweeden noodig was, wijkt, zooals de bewerker Dr. C. G. Th. W. Koch in zijn voorrede zegt, in hoofdzaken niet veel af van den vorigen, daar 't wetenschappelijk onderzoek in de verloopen oorlogsjaren vrijwel heeft stilgestaan. Toch telt deze nieuwe druk twintig bladzijden meer dan zijn voorganger, en dat komt niet slechts door het toevoegen van de artikelen, door den bewerker in zijn voorrede vermeld.

Niet meer dan de eerste honderd bladzijden heb ik exact met den vorigen druk vergeleken. Telkens vond ik korte opmerkingen ingelascht (bv. bij de artikelen Aelana, L. Aelius Seianus, Aemilius, aerarium), nieuwe artikelen (agentes in rebus, **ἀγῶνες, μητραγύρτης,** Albunea, Amastris, Andocides 2, Apame, **ἀποικία,** Apulum, Archermus, Asisium, Athenis, Bardi, bigati, Brinio, Brygus, **βύβλος**), andere nauwkeuriger geredigeerd of namen juister geschreven. Zoo is bv. terecht de lex Acilia de coloniis deducendis verdwenen en in verband daarmee het artikel Acilii herzien en een nieuw artikel Atinia lex de coloniis deducendis opgenomen. M. i. had ook vermelding verdiend de lex Acilia calendaria. Verder werden verbeteringen aangebracht in de artikelen aerarii, **ἀειναῦται,** Aenipons, Batavodurum e. a., op vele plaatsen ook in de jaartallen (zoo werd bv. 't geboorte- en sterfjaar van P. Aelius Aristides nauwkeuriger aangegeven). Bij de Afranii werd C. Afranius Stellio, in den vorigen druk ten onrechte vermeld als leider in den oorlog tegen Perseus in plaats van C. Afrinius, weggelaten. Het is ook volstrekt niet noodzakelijk in een schoolwoordenboek namen op te nemen van personen, die de leerlingen alleen kunnen kennen van de enkele plaats in de litteratuur, waar zij zijn vermeld. Is daarom misschien het artikel admissionalis, alleen uit den lateren keizerstijd bekend, in dezen druk weggelaten? Bij ager publicus viel aan 't eind de aanhaling uit Cicero weg, m. i. terecht, omdat dergelijke aanhalingen in den stijl van een woordenboek niet passen. De bewerker gebruikt echter zelf in zijn nieuw artikel over **ἀγῶνες** aanhalingen. De eerste alinea had daar geheel kunnen wegvallen en een klein artikel over **ἆθλα** zou voldoende zijn geweest.

Nu nog een paar opmerkingen in 't algemeen. Voor velen zou misschien een artikel over Iustinianus van nut zijn. Ook miste ik een artikel Pythii. Bucephala wordt vermeld, maar niet 't paard Bucephalus. Waarom wer-

Digitized by Google

den andere maten wel, χοῖνιξ echter niet vermeld ? Op dergelijke vragen, bij de beoordeeling van den tweeden druk geuit, heeft deze derde druk niet steeds een bevredigend antwoord gegeven. Zoo ontbreekt ook hier weder een artikel Hero(n)das, mist men noode artikelen viae en leges, werd bij Pons Milvius 't gevangennemen van de gezanten der Allobroges niet vermeld en werd wel een afzonderlijk artikel aan γεῖσον en columna, niet echter aan metope en andere deelen van den tempel gewijd. Ook prijkt Hierosolyma weer met lange paenultima.

Verder is niet verbeterd Atilii no. 8, zie Marcii no. 14, lees 15, zooals in de corrigenda van den tweeden druk werd aangegeven, ook niet in het artikel Aemilia lex „beperkte tot" veranderd in „bepaalde op" waardoor eenige verwarring is ontstaan in het artikel censor.

Tot de wenschen voor een volgende editie blijven behooren verbetering van illustraties en toevoeging van kaarten van Griekenland, Italië, Athene en Rome. Het boek en zijn bewerker verdienen, dat die nieuwe druk spoedig noodig zal zijn.

Leiden. M. M. Assmann

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Thesaurus Linguae Latinae.

Aan de Thesaurus-commissie te München is een tweede bijdrage (vgl. *Museum* 1920, kol. 213) gezonden, groot 5636 Mark, hoofdzakelijk de opbrengst eener gift van een onzer genootschappen. M. B.

Onder de titel *Sententiae* verscheen bij de firma G. J. A. Ruys te Utrecht een verzameling latijnse spreuken, spreekwoorden en citaten, bijeengebracht door Dr. J. W. A. de Hoest. De schrijver geeft de overeenkomstige Hollandse spreekwijzen op, en spreekt de hoop uit dat de spreuken door de leerlingen van onze gymnasia uit het hoofd geleerd zullen worden. Een afzonderlike afdeling vormen gedachten van Romeinse auteurs die op een moraal wijzen, verwant aan die van het Kristendom.

De heer J. F. Rode, oud-leraar aan de Handelschool te Amsterdam, heeft bij de Gebroeders van den Hoek te Leiden (1920) een boekje uitgegeven dat zijn titel *Lectures instructives et pittoresques* ten volle verdient. Het bevat een 26-tal opstellen over merkwaardigheden op 't gebied der dier- en plantkunde, over eigenaardige zeden en over geschiedkundige biezonderheden. De lektuur is vol afwisseling en altijd interessant. Verschillende termen aan 't Latijn ontleend en talrijke techniese woorden zullen de lezer nog al eens naar het woordenboek doen grijpen (voorb.: *caudal, fvie, baguer* enz.).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1919, Nov.-Déc.: L. Chatelain, Deux inscriptions de Volubilis relatives au culte de Mithra. — P. Paris, Fouilles te Bolonia, avril-juin 1919. 1920, Janv.—Févr.: P. Durrieu, Miniatures pour l'illustration d'une oeuvre du roi René retrouvées à Metz. — E. Passemard, Un félin sculpté en bois de renne. — E. Pottier, Note sur les fouilles de M. F. Mouret à Ensérune. — E. Cuq, Un diptyque latin sur la tutelle dative des femmes. — Papadopoulos, Note sur quelques découvertes récentes faites à Constantinople.

Indogermanische Forschungen, XXXIX, 1-2: W. Streitberg, Karl Brugmann †. — Ph. Wegener (†), Der Wortsatz. — K. Brugmann, Das got. *-ada*-Passivum. — F. Holthausen, Wortdeutungen. — A. Walde, Lat. Etymologien. — J. Friedrich, Die altpers. Stelle in Aristophanes 'Acharnern' (V. 100). — Dez., Καρχηδών u. Carthago. — G. Bergmann, Lat. *pīca, pīcus*. — L. Spitzer, Albanisches. — J. Loewenthal, Anord. *Loki*. — K. Brugmann, Zur Geschichte des Ausrufungssatzes im Griech. — J. Brüch, Nhd. *Attich*. — E. Kieckers, Zum mittelkymprisch *heb* 'sagte er'. — Dez., Zum Acc. absol. im Got. — Dez., Zur l. sing ind. praes. auf *-ą* im Altbulg. — F. Kluge, Gr. δέσποινα = ags. *fœmne* ? — Dez., Τυρταῖος. — K. Brugmann, Dissimilation bei *garderobe* u. *parterre*. — E. Schwyzer, Zum IF. 38, 165 f.

Hermes, LV, 3: R. Philippson, zu Philodems Schrift über die Frömmigkeit. — J. Geffcken, Religionsgeschichtliches in der Historia Augusta. — E. Hohl, über den Ursprung der Historia Augusta. — K. J. Beloch, Hipparchos u. Themistokles. — Misc.

Journal of Hellenic Studies, XL, 1: T. W. Allen, The Origin of the Greek Minuscule Hand. — J. F. Mountford, Greek Music a. its Relation to Modern Times.—S. Casson, Cornelius Nepos: Some further Notes. — J. T. Sheppard, The Heroic *Sophrosyne* a. the Form of Homer's Poetry. — H. F. Brown, The Venetians a. the Venetian Quarter in Constantinople to the Close of the Twelfth Century. — W. M. Ramsay, Military Operations on the North Front of Mount Taurus. — Gisela M. A. Richter, The Subject of the Ludovisi a. Boston Reliefs.

Nieuwe Taalgids, XIV, 6: C. G. N. de Vooys, Eufemisme. — E. Wellander, Over den datief als subject v. e. passieve constructie. — Ph. J. Simons, Bij de zwakke plek v. e. technikus. — Kron. en Krit. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, VI, 1: B. H. J. Weerenbeck, A propos de *Galimatias*. — E. Boulan, La littérature féminine et le dix-huitième siècle „charmant et maudit". — C. Kramer, Les poèmes épiques d'André Chénier, III. — S. Feist, Der Name der Germanen. — J. J. A. A. Frantzen, Kleine Beiträge zur Wortkunde. — F. Schoenemann, Wilh. Busch u. Schopenhauer. — P. Fijn v. Draat, The place of the Adverb. A study in Rhythm. — Jos. Schrijnen, Genitivus mystious. — Dez., De Latijnsche accusativus absolutus.

Studiën, XCIV, Nov.: P. Albers, Victor de Stuers als Kamerlid. — P. Zeegers, Over Onschuldtragiek. — A. Roelandts en F. Tummers, Een Protestantsch Theologisch Handboek. — J. Sevink, Oude Volkszangen van Midden-Flores. — Th. Padberg, In hoeverre kan een Roomsche van niet-Roomsche kunst genieten ? — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Baekelmans, Oubollige Poëten: N. Taalg^t XIV, n°. 6 (de V[ooys]).
Fruin en Japikse, Brieven aan De Witt I: Lit. Zentralbl. 1920, **n°.** 33.
De Groot, Der Thūpa: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 38 **(Haas).**
Horsten, Vondels leven en streven: Tijdschr. v. **Taal en Letteren VIII, n°.** 4 **(P. Maximilianus).**
Leyds, The Transvaalj surrounded: D.Lit.Ztg. 1920. **n°.** 41 **(Lenz).**
De Man, Van onsen oelden susteren: Tijdschr. v. Taal en Letteren VIII, n°. 5 (Michels).
Van der Meulen en Krämer, Gedenkschriften Hardenbroek IV-VI: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 32 (J[apikse]).
De Meyere en Baekelmans, Het boek der Rabauwen en Naaktridders: N. Taalg. XIV, n°. 6 (Frantzen).
F. Muller, Grieksch Wdb.: Paedagog. Stud. II, n°. 1 (Boas).
Ubbink, Het eeuwige leven bij Paulus: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 28 (G. H.... e).
Van Wageningen, Seneca's Phaedra: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 24 **(Preisendanz).**

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

LATIJNSCHE LEERGANG
voor Gymnasia en Lycea
door Dr. P. C. DE BROUWER,
Prof. Dr. F. MULLER Jzn. en Dr. E. SLIJPER.

Zoo juist verschenen:

OEFENINGEN BIJ DE SYNTAXIS
door Dr. P. C. DE BROUWER
en Dr. E. SLIJPER.
EERSTE DEELTJE. -:- CASUSLEER.
Prijs f 2.25. -:- Geen toeslag.

UITGAVE VAN J B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

WIJ LOVEN UIT ALS PREMIE
voor dengene, die ons de meeste abonnés aanbrengt (minstens vijf) op het
TIJDSCHRIFT VOOR R. K. OUDERS EN OPVOEDERS
EEN GRATIS REIS EERSTE KLASSE (SPOOR EN HOTEL) NAAR PARIJS EN LOURDES
onder de bekwame leiding van het
Reisbureau LISSONE & ZN.
Abonnementsprijs per jaar **f 4.80**, Proefnummers op aanvraag gratis bij de Uitg. Het Nederlandsche Boekhuis. Industriestr. 1
TILBURG

Nederlandsche Kunst
Een reeks artistieke handboeken
onder redactie van
JOH. VORRINK
Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**
Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**
Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**
Deel 4. J KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**
Deel 5. J. MATHIJS ACKET. Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**
Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**
Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS.
DRIEMAANDELIKS TIJDSCHRIFT VOOR DE WETENSCHAPPELIKE BEOEFENING VAN LEVENDE VREEMDE TALEN EN VAN HUN LETTERKUNDE EN VOOR DE STUDIE VAN DE KLASSIEKE TALEN IN HUN VERBAND MET DE MODERNE.
Onder Redaktie van
Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. Dr. D. C. HESSELING, Prof. J. H. SCHOLTE, Prof. Dr. JOS. SCHRIJNEN, Prof. Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. H. SWAEN.
Sekretaris der Redaktie K. R. GALLAS.
Zesde Jaargang. Aflevering 1.
Prijs per jaarg. f 4,90; fr. p. p. f 5.25.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Abonneert u op het **beste, het mooiste en meest onderhoudende geïllustreerde weekblad:**

PANORAMA

Vraagt een proefnummer en het uitgebreide geïllustreerde prospectus, die overal in den Boekhandel en ook bij ons gratis verkrijgbaar zijn.

Boeiende, degelijke lectuur en prachtige illustraties.
Prijs per 3 maanden slechts f 2.25 franco thuis.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 4.** **Januari 1921.**

Ernout, Recueil de textes latins archaïques (F. Muller Jzn.).
Konow, Das indische Drama (Vogel).
Poelhekke, Isaäc da Costa (A. W. C. Zuidema).
Dez., J. A. Alberdingk Thijm (A. W. C. Zuidema).
Zuber, Kind u. Kindheit bei Georg Eliot (Falconer).
Ordbog over det Danske Sprog, II (Logeman).
Van Kalken, Histoire de Belgique (Japikse).
Fruin-Mees, Geschiedenis van Java, I (Krom).
Schoolboeken:
Besançon et Struik, Précis historique et anthologie de la littérature française, I (Riemens).
Uitgave v. d. fa Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. Ernout, Recueil de textes latins archaïques. Paris, Klincksieck. 1916.

De Fransche wetenschap heeft de laatste jaren met succes getracht het kleine philologische publiek in Frankrijk zijn eigen uitgaven en hulpmiddelen te verschaffen. Zij combineert daarbij op zeer gelukkige wijze de studie der texten met de bestudeering van hun taal. De schrijver van bovengenoemd werkje treedt daarbij zeer op de voorgrond: na een beknopte en zeer heldere morphologie te hebben gegeven brengt hij nu onlangs een uitgave van Lucretius, die ik weldra hier kort hoop te bespreken.

Ook hier weer toont de schrijver zich voor zijn zaak goed voorbereid: de door hen gebruikte uitgaven, de in zijn boekje blijkbaar bewerkte literatuur toonen, dat hij een dankbaar en zelfstandig critisch gebruik heeft weten te maken van de resultaten onzer wetenschap, zoowel in eigen land als in den vreemde bereikt.

Vergelijkt men dit deeltje met de bekende „Kleine Texte" bij Marcus und Weber uitgegeven, dan blijkt dit deeltje te vereenigen, wat Diehl daar gaf als Poetarum romanorum veterum reliquiae (No. 69) en als Altlateinische Inschriften (² 1911, No. 38-40). Zooals de schrijver in zijn voorrede vermeldt, is sinds 1843— het jaar waarin Egger's Latini sermonis vetustioris reliquiae selectae verschenen — een dergelijk werkje aan het Fransche publiek niet aangeboden: recht van bestaan heeft het dus zeer zeker, ook voor het buitenland. Voor het gebruik door Nederlandsche studenten zou ik althans het verkiezen boven de compilaties van Diehl. Deze geeft wel is waar meer inscripties (ruim 500) dan Ernout, die in het eerste deel van zijn werkje de epigraphische monumenten ten getale van 150 behandelt, hij is ook in de keuze van niet-epigraphische texten wat ruimer, maar.... telkens stuit men op een zeer weinig persoonlijke behandeling van het gegeven: het wil niet meer dan materiaal voor Vorlesungen en Uebungen zijn. Bovendien gevoelt men bij den Duitschen uitgever steeds, dat Diehl (ondanks zijn studies over de slot-*m* in de inscripties) toch in de Latijnsche taalstudie zich weinig thuis gevoelt en een minder betrouwbaar leidsman zou zijn, indien hij meer had willen geven.

Als introductie is dientengevolge het boekje van Ernout persoonlijker, het is echter ook vollediger. Enkele prozatexten zijn nl. in het begin van het tweede deel opgenomen uit Cato's boekje over den landbouw, onder den text worden voorts naast den apparatus criticus telkens plaatsen opgenomen, die de lectuur kunnen vergemakkelijken of de meening van den schrijver nader toelichten en met prijzenswaardige soberheid wordt telkens naar de beste moderne publicaties verwezen, die de student geleidelijk in de diepte van een voortgezette studie zullen doen binnendringen. Een index van de besproken of slechts in de texten voorkomende woorden maakt het aardig boekje tot een wegwijzer, waar met graagte en met vertrouwen ieder naar zal grijpen, die het ongemeene belang van dit ook zoo echt ongekunsteld Latijn tegenover de kunsttaal der klassieke periode steeds meer gaat doorgronden. De schrijver heeft dit alles nog dichter bij zijn publiek gebracht door een ruime en overzichtige druk, groote en voor de epigraphische texten zelfs vette letter, die, rustig voor het oog, ieder oogenblik den lezer doet beseffen, dat hij bij deze steenoorkonden tegenover onmiddellijk, niet afgeleid of weerspiegeld taalmateriaal staat

Is het noodig hier den lezer te vermoeien met de bespreking van kwesties, waarvoor een andere oplossing mogelijk is en wellicht beter ware? Laat deze korte

Digitized by Google

aankondiging zich instellen op de tact en niet opdringerige degelijkheid van dit zeer bruikbare werkje en tevreden zijn, indien de aanbeveling een handwijzer tot zijn gebruik voor oudere en jongere studenten zou mogen wezen.

Amsterdam. F. Muller Jzn.

Sten Konow, Das indische Drama. (Grundriss der indo-arischen Philologie und Altertumskunde. II. Band, 2. Heft D). Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co. 1920. (Pr. *f* 5.75).

Voor het Indische drama bestonden tot nog toe twee standaardwerken: H. H. Wilson's *Select specimens of the Theatre of the Hindus* (1ste uitg. Calcutta 1826—27) en Sylvain Lévi's *Le théâtre indien* (Parijs 1890). Hoe hoog ook de wetenschappelijke waarde van het laatst genoemde boek te achten is (dat van Wilson was reeds lang verouderd), toch maakten de gewichtige ontdekkingen der laatste kwart-eeuw ook op dit gebied een nieuwe behandeling van het onderwerp uiterst gewenscht. Thans is in die behoefte voorzien door het werk van den kundigen Noorschen Sanskritist Sten Konow, dat een waardige plaats komt innemen in de reeks deelen van den aan ieder indoloog wel-bekenden „Grundriss" van Bühler en Kielhorn.

Konow behandelt eerst de theorie der tooneelkunst, daarna de dramatische litteratuur der Indiërs. Omtrent de eerste worden wij vooral ingelicht door het aan Bharata toegeschreven *Nāṭya-çāstra*, waarvan de tijd onzeker is (Konow stelt het kort vóór Bhāsa) en het veel latere *Daçarūpa* van Dhanaṃjaya (einde 10de eeuw).

Uit deze werken valt op te maken dat de inrichting van het oud-Indisch tooneel uiterst primitief was. Er waren geen coulissen; de achtergrond werd steeds gevormd door een gordijn (Skt. *yavanikā*). Rotsen, spelonken, godenwagens, paarden en elefanten werden nagebootst door op bamboe-staken gespannen huiden of lappen. Of wel de aanwezigheid van elefanten en paarden werd slechts aangeduid door den ijzeren haak (Skt. *aṅkuça*) of het leidsel, waarmede die dieren worden bestuurd. Zelfs de wapens waren niet van metaal maar van riet. Wij zullen ons dus hebben voor te stellen, dat wanneer in het eerste bedrijf van de *Çakuntalā* koning Dusyanta optrad, met zijn wagenmenner op zijn jachtwagen in razende vaart een gazel vervolgend, de toeschouwer geen wagen, paarden of gazel te zien kreeg, maar de handeling eensdeels door koning en wagenmenner mimisch werd aangeduid, en overigens door hen in Kālidāsa's verzen geschilderd op een wijze, zooals niet de allermodernste tooneelnabootsing die zou kunnen weergeven.

Veel werd aan de verbeelding overgelaten, en daaraan ontbrak het den Indischen toeschouwer allerminst. Bovendien bezat de tooneelspeler een buitengewoon vermogen van uitbeelding in de bewegingen der ledematen, vooral in die der handen. Uitvoerig wordt dit in het *Nāṭyaçāstra* toegelicht. Als b.v. de vier vingers naast elkander worden uitgestrekt, terwijl de duim gebogen wordt, noemt men dit den „banier" (Skt. *patāka*). Houdt men de hand in deze stelling tegen het voorhoofd, dan duidt dit kommer, maar ook vreugde of trots aan. Worden echter de vingers gescheiden en snel heen en weer bewogen, dan is dit een aanduiding van een brand, van regen of wel van een bloemenregen.

Interessant is ook wat omtrent het „schminken" (Skt. *aṅgaracanā*) wordt voorgeschreven. Goden en bovennatuurlijke wezens onderscheiden zich door een bepaalde lichaamskleur (in de Indische miniatuurkunst is Viṣṇu steeds blauw, ook in zijn *avatāra's* als Rāma, Kṛṣṇa enz.) en dit geldt ook van de verschillende volksstammen en casten. Zoo zijn de niet-Ariërs zooals de Kirāta's, Draviḍa's en Pulinda's zwart (vreemd, dat bij deze groep ook de Kāçi's en Kosala's worden genoemd.) Daarentegen zijn de bewoners der noord-westelijke grenslanden — Çaka's, Yavana's enz., dus volken van Griekschen en Iraanschen stam — blank (Skt. *gaura*) [1]. De huidskleur van Pañcāla's, Çūrasena's en andere Arische stammen wordt beschreven als *çyāma*, waarmede dus de bruine tint der Hindu's wordt bedoeld. Nog wordt onderscheid gemaakt tusschen de vertegenwoordigers der hoogere casten (Brāhmaṇa's en Kṣatriya's), die blank (*gaura*) zijn, terwijl Vaiçya's en Çūdra's *çyāma* worden genoemd.

Ook over den tooneelspeler en zijn maatschappelijke positie in het oude Indië wordt het een en ander medegedeeld. Over het geheel werd de acteursstand geminacht. Echter kwam het voor, dat personen van goeden huize, zelfs vorsten, zich op de tooneelspeelkunst toelegden.

Onder de vaste tooneeltypen is het vooral de *vidūṣaka*, die uitvoerig wordt besproken. Het is „die lustige Person", die steeds tot de caste der Brahmanen behoort en wiens nuchtere opmerkingen een comisch contrast vormen met de hoogdravende, vaak sentimenteele uitingen van den *nāyaka*, den held van het stuk, dien hij steeds begeleidt. Konow verwerpt de hypothese van Windisch, die in den *vidūṣaka* een navolging van den slaaf der klassieke komedie wilde zien, en beschouwt hem veeleer als een figuur van zuiver Indischen oorsprong. „Der *vidūṣaka*", zegt hij, „ist eben eine Figur der alten Volksstücke, in welchen die Sitten und das Benehmen der höheren Kasten, besonders der Brahmanen, genau so wie heutzutage, verspottet wurden". Een dergelijken oorsprong kent schr. ook toe aan den *viṭa*, (den bon-vivant, den „geriebenen Lebemann") en den *çakāra* (den koningszwager, of juister, den broer van de vorstelijke concubine), die vooral uit de *Mṛcchakaṭikā* bekend zijn. De eerste is een man van litteraire cultuur, die Sanskrit spreekt, terwijl de ander iemand van geringe afkomst en ontwikkeling is. Zijn taal is het dialect van Magadha, waarin o.a. de dentale sibilant steeds door de palataal vervangen is. Vandaar zijn naam, die „*ça*-maker" beteekent.

Bij de bespreking van den innerlijken bouw van het drama treft ons vooral, hoe met echt Indische systeemzucht de verschillende elementen van het drama in de leerboeken der tooneelkunst worden behandeld. Eigenaardig is hierbij ook de uitgesproken voorkeur voor een vijfvoudige indeeling. Men onderscheidt vijf elementen bij de ontwikkeling der handeling (*artha-*

---

[1]) Konow geeft Skt. *gaura* weer met „rötlich-gelb" in overeenstemming met de verklaring *raktapītasamāyogād gauraḥ*. Het komt mij voor, dat het woord gerust met „blank" mag worden weergegeven. Ook Hindī *gorā* duidt als adjectief een lichte huidskleur aan en als substantief een Europeaan, vooral een Europeeschen soldaat."

Digitized by Google

prakṛti), vijf trappen of toestanden (*avasthā*) en vijf „voegen" (*saṃdhi*), die uit een verbinding van de vijf eersten met de vijf laatsten ontstaan.

De Indische dramaturgie onderscheidt niet minder dan tien hoofdsoorten (*rūpaka*) van tooneelspelen en nog vele bijsoorten (*uparūpaka*), waarvan het aantal door het *Sāhityadarpaṇa* op achttien wordt gesteld. Tot de *rūpaka*'s behoort in de eerste plaats het *nāṭaka*, het tooneelspel bij uitnemendheid, waarvan de stof moet ontleend zijn aan de oude heldensage. Het bekendste voorbeeld is Kālidāsa's *Çakuntalā*. Daarentegen is in het *prakaraṇa* (tot deze soort behoort de *Mṛcchakaṭikā*) het onderwerp eigen vinding van den dichter. Konow vermoedt dat de oude dramaturgie slechts tien soorten kende en dat, aangezien aan de indeeling van Bharata niets mocht worden veranderd, men de latere tooneelstukken, die in het oude systeem niet pasten, op nieuw heeft geschematiseerd en daarbij aan de „moderne" genres den naam *uparūpaka* of „bijsoort" heeft gegeven. In elk geval is de geheele indeeling tamelijk willekeurig. Immers worden zoo uiteenloopende stukken als het *Çāriputra-prakaraṇa* en de *Mṛcchakaṭikā* tot één zelfde soort gerekend, waarbij nog valt op te merken, dat de definitie die de dramaturgische geschriften van het *prakaraṇa* geven, niet op het eerstgenoemde tooneelstuk van toepassing is. Evenmin is het duidelijk, waarom Kālidāsa's *Mālavikāgnimitra* een *nāṭaka* (dus een *rūpaka*) wordt genoemd, maar Harṣa's *Ratnāvalī* een *nāṭikā* (dus een *uparūpaka*). Inderdaad zijn inhoud en intrigue van beide deze stukken vrijwel gelijk. Een koning vat liefde op voor een meisje uit het gevolg van één zijner gemalinnen. Deze zoekt een ontmoeting der beide gelieven op alle mogelijke wijzen te beletten, totdat blijkt dat de gewaande dienares inderdaad een vorstendochter is en dus aan een nieuwe echtverbintenis van den held van het stuk niets meer in den weg staat.

Over den oorsprong van het Indische drama is veel geschreven; want, zooals met „oorsprongen" veelal het geval is, tast men hier vrijwel in het duister en bestaat er dus ruimte voor zeer uiteenloopende theorieën. Konow neemt tegenover deze in 't algemeen een sceptische houding aan. Hij verwerpt zoowel de aan de ethnologie ontleende verklaringen van Berriedale Keith en Ridgeway, die volgens hem berusten op het misverstaan eener plaats uit het *Mahābhāṣya* (zie p. 45), als de zoogenaamde *ākhyāna*-theorie, die aan zekere in dialoog-vorm gedichte liederen van den *Ṛgveda* een dramatisch karakter toekent. Evenmin kan hij zich vereenigen met de opvatting, dat het ontstaan van het Indische drama aan Griekschen invloed zou zijn toe te schrijven. Deze opvatting, indertijd met veel talent door Ernst Windisch verdedigd, vond reeds bestrijding van zeer bevoegde zijde, n.l. door Lévi en Pischel. Volgens de meening van Windisch was het de nieuw-Attische comedie, waarvan de bewuste invloed zou zijn uitgegaan en was deze het duidelijkst te bespeuren in de *Mṛcchakaṭikā*, die toen voor het oudste Indische tooneelwerk gold. Maar sedert zijn oudere tooneelstukken ontdekt, die de „Grieksche" theorie niet bevestigen. In elk geval is in deze kwestie het laatste woord nog niet gesproken.

Konow leidt het Indische drama af van het oude volkstheater, waar stukken in de volkstaal werden opgevoerd en veel werk werd gemaakt van dans en zang begeleid door instrumentale muziek. Voor deze opvatting spreekt ongetwijfeld de etymologie van de Sanskritwoorden *naṭa* (tooneelspeler), *nāṭaka* (tooneelstuk) en *nāṭya* (tooneelspel), inderdaad prakritismen, waarvan de wortel *naṭ* beantwoordt aan den Sanskrit wortel *nṛt*, die „dansen" beteekent. Voordrachten uit het epos, zoowel als schimmen- en marionettenspel waren reeds vroeg in Indië bekend en hebben ongetwijfeld invloed geoefend op het ontstaan en de ontwikkeling van het drama, hoewel het onmogelijk is den aard van dien invloed vast te stellen. „Aus einer Verschmelzung" aldus concludeert Schr. (p. 47), „des durch Schattenbilder illustrierten Vortrages epischer Sagen und der Kunst der alten Mimen ist somit das indische Drama entstanden."

Wat het geboorteland van het Indische drama aangaat, vermoedt Konow, dat het ontstaan is in het land der Çūrasena's, waarvan Mathurā de hoofdstad was. Hij wijst er op dat Çaurasenī het voornaamste Prākrit der Indische tooneelstukken is; het wordt ook door den *vidūṣaka* gesproken. Verder valt op te merken dat Açvaghoṣa, de oudste ons bekende tooneeldichter, volgens de overlevering heeft geleefd aan het hof van koning Kaniṣka, die omstreeks het midden der tweede eeuw na Chr. als erfgenaam der Çaka satrapen in Mathurā heerschte. Onder de regeering dezer satrapen (de zoogenaamde „oostelijke" *kṣatrapa's*), dus in de eerste eeuw na Chr., zou volgens Konow het Indische drama te Mathurā zijn ontstaan. Is deze hypothese juist, dan is het zeker opvallend dat het Indische drama ontstond in een plaats en tijd, die gekenmerkt waren door een zeer uitgesproken Hellenistischen invloed. Hiervan getuigen de in en om Mathurā gevonden beeldhouwwerken.

In het tweede gedeelte van zijn werk behandelt Konow de dramatische litteratuur. In tijdsorde behandelt hij achtereenvolgens de bijna driehonderd tooneelschrijvers en hunne werken, waarbij van ieder werk een korte inhoudsopgave met bibliographie (litteratuur, uitgaven en vertalingen) gegeven wordt.

Al dadelijk blijkt hier de groote vooruitgang, dien verschillende belangrijke vondsten in onze kennis der Indische tooneellitteratuur hebben te weeg gebracht. Terwijl men vroeger de geschiedenis dier litteratuur aanving met Çūdraka, wiens *Mṛcchakaṭikā* als het oudste Indische tooneelwerk gold, staan nu vooraan de beroemde namen van Açvaghoṣa en Bhāsa, wier tooneelwerken pas in het laatste tiental jaren aan het licht zijn gekomen. Van den eerste kende men niet meer dan den naam, totdat Sylvain Lévi in 1892 het eerste hoofdstuk van zijn *Buddhacarita* („het Leven van Buddha") uitgaf. Thans kennen wij hem als een der grootste dichters der Sanskrit litteratuur en als één der scheppers van het *kāvya* of kunstdicht. Dat Açvaghoṣa ook tooneelschrijver was, is gebleken uit de fragmenten van een drama, die in handschrift zijn opgedolven te Turfan in Centraal-Azië en in 1911 door den Berlijnschen hoogleeraar Lüders zijn uitgegeven. Het bedoelde tooneelstuk, het *Çāriputra-prakaraṇa*, behandelt de bekeering van Çāriputra en Maudgalyāyana, de

Digitized by Google

beide voornaamste discipelen van den Buddha, en berust dus op de gewijde overlevering.

Een vondst van niet minder belang werd tien jaren geleden gedaan door den Zuid-Indischen geleerde Gaṇapati Sāstrī. Zij bestond in de ontdekking van niet minder dan dertien tooneelstukken van Bhāsa, die tot op dien tijd alleen bij name bekend was. Want Kālidāsa noemt hem als één zijner voorgangers in den proloog van zijn ***Mālavikāgnimitra***, en ook enkele andere latere schrijvers maken van hem gewag. Thans zijn wij plotseling in het bezit gekomen van een reeks drama's van dien ouden poëet, zooals wij van geen lateren Indischen tooneelschrijver bezitten. Daaronder is er één, dat bijzondere aandacht verdient. Het is de *Cārudatta* (ook wel *Daridra-Cārudatta* d. w. z. „de arme Cārudatta" genoemd), een stuk in vier acten, die blijken overeen te komen met de eerste vier bedrijven van de ***Mṛcchakaṭikā***. Dus is Bhāsa de eigenlijke auteur van dit meesterwerk der Indische tooneellitteratuur, terwijl Çūdraka het slechts heeft omgewerkt en vermoedelijk voltooid.

In Çūdraka ziet Konow een historisch persoon en wel den Abhīra koning Çivadatta. In verband hiermede meent hij dat de vervanging van koning Pālaka door den herder Āryaka een historischen achtergrond zou hebben in den ondergang van de dynastie der Andhra's door bovengenoemden vorst Çivadatta of door diens zoon. Is deze veronderstelling juist, dan zou Çūdraka in de 3de eeuw hebben geleefd. Indertijd meende Kern (*Verspr. Geschr.* III 43) hem te moeten stellen omstreeks 400. Terwijl Kern op een zeer vernuftige wijze, maar met ontoereikende middelen gepoogd heeft, Çūdraka's tijd ongeveer te benaderen, bezitten wij thans zekerder chronologische gegevens. Wij mogen het als uitgemaakt beschouwen dat Çūdraka moet worden gesteld tusschen Bhāsa en Kālidāsa.

Wat betreft den tijd van dezen grootsten der Indische tooneeldichters, dien men vroeger in de 6de eeuw stelde, zijn nu vrijwel alle deskundigen het er over eens dat hij geleefd moet hebben in dien bloeitijd der schoone kunsten, toen Noordelijk Indië werd beheerscht door de keizerlijke dynastie der Gupta's. Zeer waarschijnlijk is Konow's vermoeden dat Kālidāsa's vorstelijke beschermer Candragupta II is geweest. Deze voert op zijn munten den titel *Vikramāditya*, en men weet dat volgens de traditie Kālidāsa aan het hof van een vorst van dien naam zou hebben gedicht. Dus is 400 A. D. de tijd, die thans voor Kālidāsa mag worden aangenomen.

Dat ook Viçakhadatta, de schrijver van den ***Mudrārākṣasa***, in het tijdperk der Gupta's heeft geleefd, is reeds door Speyer betoogd. Konow stelt hem eveneens in den tijd van Candragupta II en beschouwt hem als een jongeren tijdgenoot van Kalidāsa.

Men ziet welk een ontzaglijken vooruitgang het wetenschappelijk onderzoek heeft gebracht in onze kennis der Indische tooneellitteratuur, vooral wat betreft de tijdsbepaling der groote dichters uit de eerste vijf eeuwen onzer jaartelling. Hoeveel hebben wij gewonnen sedert de dagen toen Wilson zijn *Select Specimens* schreef!

De bibliographische opgave, die Konow aan ieder tooneelstuk toevoegt is zeer volledig. Uit het groote aantal overzettingen in Europeesche talen blijkt duidelijk, hoezeer het Indische drama ook in den smaak is gevallen van de litterati van het Westen. Kālidāsa's ***Çakuntalā*** spant ook hier weder de kroon met niet minder dan zes-en-veertig vertalingen, waarvan zestien in het Duitsch. Daaronder zijn ettelijke tooneelbewerkingen en zelfs een ballet! Onlangs verscheen nog een Engelsche vertaling van den Amerikaan W. H. Ryder (Everyman's Library, London, zonder jaartal).

Onder de vertalingen van de ***Mṛcchakaṭikā*** is nog te noemen die van H. C. Kellner, verschenen in de bekende Reclam editie (Leipzig 1893). De door Konow genoemde Fransche tooneelbewerking van hetzelfde stuk door Victor Barrucand, die in 1895 door *l'Oeuvre* is gespeeld (ook in Nederland), is in datzelfde jaar te Parijs in druk verschenen.

Van den *Nāgānanda* van Harṣa bestaat nog een Engelsche vertaling van Rev. B. Hale Wortham (London en New York, zonder jaartal). Onder de litteratuur over dit stuk ware nog te noemen de dissertatie van Dr. A. D. K. Bosch (Leiden 1914).

Het hier gegeven overzicht van Sten Konow's boek moge volstaan om te doen zien, hoe groote dankbaarheid wij den geleerden schrijver schuldig zijn voor zijn door helderheid en volledigheid uitmuntenden arbeid over het Indische drama.

Leiden. J. Ph. Vogel.

Isaäc da Costa. Bloemlezing uit zijn werken, ingeleid door M. A. P. C. Poelhekke.

J. A. Alberdingk Thijm. Een keus uit zijn werken met een inleiding door M. A. P. C. Poelhekke. (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche Schrijvers). **Amsterdam, Meulenhoff. 1920.**

Deze nieuwe deeltjes der Meulenhoff-editie geven een keus uit het werk van twee oude bekenden uit onze 19de eeuwsche letterkunde. Beiden waren ze hier te lande de vertegenwoordigers van de reactie tegen het rationalisme der 18de eeuw, een reactie waarvan zoowel het Réveil als het versterkt godsdienstig leven in de Katholieke kringen het gevolg was.

Zéér belangrijk zijn de beide inleidingen. Die over Da Costa beziet den mensch en den dichter uit een geheel bijzonder oogpunt en in overeenstemming hiermede draagt ook de keuze der stukken in de bloemlezing een bepaald karakter. Poelhekke ziet in Da Costa vóór alles den mysticus, den Godzoeker. Uit dien mystieken aanleg, veeleer dan door Da Costa's afkomst uit het land „waar de zon ontwaakt", wil hij de vlammende verbeelding, den brandenden zielsgloed verklaren, die het onuitsprekelijke tot uiting tracht te brengen. „Mystieke zielen," zegt Poelhekke, „zijn in hun diepste wezen poëet. . . . 't Is geen toeval dat de geschriften der mystieken alle tot dichtkunst maakt." En dan toont hij verder aan, hoe juist bij Da Costa de mystieke trek het karakter en de uitdrukkingswijze minstens evenzeer bepaalt, als zijn Joodsche afkomst en atavisme. Zóó belangrijk acht hij dit, dat hij tot de conclusie komt, dat Da Costa „mysticus en geen Jood stellig feller zou hebben geblaakt dan Da Costa Jood en geen mysticus". De bronnen der mystiek, gevoel en verbeelding, waren ook de bronnen van Da Costa's poëzie. We krijgen in Poelhekke's bloemlezing dus vooral Da Costa als lyricus, zijn gedichten uit den tijd van lijden en strijden. Het individueel-

religieuse heeft de overhand in den bundel (inleiding en slot tot de beroemde hymne *Voorzienigheid, God met ons, Paasch- en Pinksterzangen, Bij de rivieren van Babel*, enz.); daarnaast komt het algemeen religieuse tot zijn recht in fragmenten uit het boek van *Job*, uit Tassoos *Verlost Jerusalem* en het schoone gedicht *David* met zijn parabolische beteekenis. Van de tijdzangen, de meest gelezene, maar waarin de lyrische onderstrooming te herhaaldelijk onderbroken wordt, is alleen opgenomen de Voor- en de Slotzang van *Vijf en twintig Jaren* en *Wachter, wat is er van den nacht?* „omdat het de schoonste is en de geheele Da Costa er in leeft: in zijn grootheid als Ziener en zijn innigheid als mensch." Ook *Hagar* vond een plaats. Uit den aard der zaak heeft de samensteller dezer bloemlezing, die niet het verstandelijk begrijpen vooropstelt, maar het poëtisch meevoelen, geen bergen commentaren aan zijn uitgave toegevoegd. Hij is soms zelfs wel wat heel zuinig met zijn aanteekeningen geweest. Een goed denkbeeld was het om door aanhaling uit brieven en uit het Dagboek van Willem de Clercq sommige gedichten toe te lichten, of ter verklaring gedeelten aan te halen uit Byvanck's *Jeugd van Isaäc da Costa* en Pierson's *Oudere Tijdgenooten*. Die stukken geven tevens een historischen achtergrond. En zoo is door dit alles Poelhekke volkomen geslaagd in wat hij zich voorstelde: ons nader te brengen tot den geheelen en intiemeren Da Costa. De portretten, de afbeelding van Da Costa's woonhuis en een fac-simile verhoogen de aantrekkelijkheid van het handige boekje; alleen zal het ontbreken van een inhoudsopgave eenig ongerief bij het gebruik veroorzaken.

De inleiding op Alberdingk Thijm, die onder het beste mag worden gerekend, dat in dit herdenkingsjaar over hem is verschenen, geeft eveneens blijk van een eigen kijk op diens persoonlijkheid. Deze geloofsgenoot heeft Poelhekke's groote liefde. Hij schetst ons Thijm den pionier, den wegbereider tot een nieuwe Roomsche kunst en beschaving; Thijm den minnaar van zijn mooie oude geboortestad; Thijm den historischen snuffelaar, Thijm den novellist. En vooral ook doet hij ons Thijm kennen als den romanticus, met zijn liefde voor de Middeleeuwen en haar Gotische kathedralen, die voor hem de verstoffelijking waren van zijn eigen religieusen zin. Hun bouworde te verklaren als draagster eener alles omvattende synthese, zijn eigen tijd nader te brengen tot hun symboliek, gelijk Viollet-le-Duc het voor Frankrijk deed, dat is een belangrijk deel van Thijms levenstaak geweest en juist hierop laat Poelhekke veel licht vallen. Ook in de bloemlezing kiest hij fragmenten, die dit illustreeren: een groot stuk b.v. uit het merkwaardige boek *de Heilige Linie*, over architectuur als gemeenschapskunst; een hoofdstuk uit *de Kompositie in de Bouwkunst*, een stuk over *de Gothiek*. Zeker waren er uit de fijne, schoon soms ietwat précieuse genrestukjes, die Thijms novellen zijn, schoonere fragmenten te halen, maar het is Poelhekke vooral om het karakteristieke te doen. Daarom zijn ook een paar gedichten uit Thijms „zwarten tijd" opgenomen, waarvan de rhetorische taal ons weinig kan bekoren. De keuze uit het verhalende proza mag gelukkig worden genoemd. We krijgen o.a. het geestige *Avondje bij Oom Braamcamp* uit de novelle *Joan Nanning*, een van de vele, waarin Thijm ons de maatschappelijke verhoudingen en het huiselijk leven der Katholieken in de 17de eeuw schildert. Schoon het ons in gansch andere kringen binnenvoert, dan die van Hildebrand's burgerluidjes, kan het toch in veel opzichten een tegenhanger van het beroemde avondje uit de Camera worden genoemd. In het „schilderachtig malicieuse". (een qualificatie van Thijm zelf voor Hildebrands geest) komt Thijm den auteur der Camera zeer nabij, ook in de gevoelige geestigheid; diens humor mist hij. Om te doen zien, dat deze novelle in Protestantsche kringen eenig stof heeft opgejaagd, is de brief aan prof. v. Gilse opgenomen, door Thijm, den Pauwels Forestier der Dietsche Warande, in zijn tijdschrift geplaatst. Verder zijn er fragmenten uit *de Organist van den Dom* en *Geertruide van Oosten*, de beide verhalen van een zuiver middeleeuwsche schoonheid, die tot het beste van Thijms novellistische kunst behooren, daar de artiest en de oudheidkenner er niet zoo met elkander in conflict geraken, als wel in andere het geval is. Behalve aan dit gedeelte van Thijms werk wordt in de inleiding ook een belangrijke beschouwing gewijd aan het ontstaan van den tijdzang het *Voorgeborchte*; in verband hiermede aan Thijms verhouding tot Bilderdijk en Da Costa, terwijl in de bloemlezing, behalve de opdracht van het *Voorgeborchte* aan laatstgenoemde, ook een tweetal fragmenten zijn opgenomen, in een waarvan Thijms lievelingsdenkbeeld, dat Bilderdijk in zijn hart nagenoeg Katholiek zou zijn geweest. En na zijn verhouding tot Bilderdijk, „den Meester, tegen wien hij opzag, die hem overweldigde", geeft Poelhekke in een fijngevoelige ontleding van geheel Thijms innerlijk wezen zijn verhouding tot Vondel „den hartevriend," met wien hij meeleefde, wiens *Portretten* — proeven der romantische literatuurbeschrijving van dien tijd — hij plaatste in de lijst van het schilderachtige 17de-eeuwsche Amsterdamsche stadschoon. De bloemlezing bevat er een tweetal van. Zoo is ook dit deeltje der Meulenhoff-editie, eveneens voorzien van eenige illustraties en van een fac-simile, een welkome aanwinst bij de studie onzer letterkunde. Als eenige bedenking moet mij ook hier van het hart, dat wat meer aanteekeningen gewenscht waren, 't zij om bijzonderheden uit den tekst toe te lichten, die buiten het verband met het geheel niet te begrijpen zijn, als „de buitenveldertsche herder" op pag. 130, „het Mirakel" op pag. 110, 't zij om het tijdbeeld toe te lichten, als b.v. de term „waardschap" op pag. 106.

Den Haag. A. W. C. Zuidema.

Elisabeth Zuber, Kind und Kindheit bei George Eliot. Eine Studie zum hundertsten Geburtstag der Dichterin, 22 November 1919. Frauenfeld, Huber. 1919. (Pr. fr. 4.50).

"Touch not a thing so exquisite" one is inclined at first sight to warn the scientist — with George Eliot in her diary. We have reason to be thankful that the subject has been undertaken by a woman and one who has known how to dissect with tenderness. Something there is of the unlovely German manner nevertheless. Why the familiarity of calling George Eliot and Miss Martineau Eliot and Martineau **as** if they were chambermaids? And why indicate novels by M. F. and D. D.?

The treatise is a demonstration of the originality and

Digitized by Google

permanent value of George Eliot's portrayal of children. From being almost wholly neglected in classical and Hebrew literature, the child acquired prominence from Christ's teaching and consequently miraculous powers in medieval legend, was dethroned by the rationalists, to be reinvested with heavenly gifts by the romantics. The succeeding phase, the study of the child in the light of the evolution theory, cleared the way for George Eliot. In all previous literature the child wherever introduced had been used as a means, for example by Fielding as a go-between, by Dickens as the medium of pathos. George Eliot was the first to introduce children for their own sakes, to give them a central place, and to depict them as they really are. (Miss Zuber may be interested to know that a genuine Maggie and Tom idyll is to be found in a now forgotten novel, *The Man of the World*, by a disciple of Rousseau. But Mackenzie went no further in a province for which he was well fitted and this pretty scene found no imitators).

Miss Zuber shows convincingly how complete was George Eliot's departure from all previous usage. Eppie, it is true, is still the angel-child fallen from heaven to comfort and save — the Wordsworthian conception; but the typical child in George Eliot is not Eppie but Maggie, or, in a minor way, little Totty Poyser. George Eliot's great service is that she created real children, with their little naughtinesses, their lisping broken speech, their passionate loves and griefs. But her subject is not only the child, it is childhood; and not childhood as the golden time of popular acceptation but, in accordance with her own painful experience, as the period of misunderstood ambitions and shattered ideals. She was the first to introduce the figure of the misunderstood child. And, what is of more positive value, "sie hat als erste die Lebensanschauung des jugendlichen Menschen beleuchtet und den Unterschied zwischen ihr und derjenigen von Erwachsenen festgestellt" (81).

Not the least valuable feature of the booklet is the chapter in which George Eliot's representation of children is tested by the results of modern psychologists like Stern und Sully, and not found wanting. The work is of some psychological as well as literary interest. The only fault I have to find is that Miss Zuber does not always reinforce her statements by examples from the novels (cf. pp. 39, 40, 42 for instance). In other respects she has succeeded in impressing us with George Eliot's greatness as a pioneer in child-portraiture; her little book is no unworthy tribute to the centenary.

Groningen. J. A. Falconer.

Ordbog over det Danske Sprog, grundlagt af **Verner Dahlerup**... udgivet af det Danske Sprog-og Litteraturselskab. Andet Bind Basar-Brystværn... København, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag. 1920. (Pr. Kr. 12.—).

In de bespreking van de eerste aflevering van dit uitstekend werk (*Museum* XXVI, 103) zal de lezer een uitvoerige uiteenzetting van het plan van deze Deense „de Vries en te Winkel" kunnen vinden. Evenals bij mijn korte aanmelding van de tweede afl. (i b. XXVII, 13) kan ik hier dus zonder verdere in- en uitleiding enkele opmerkingen maken die om de een of andere reden misschien schrijvers of gebruikers van dit lexicon te pas zullen kunnen komen.

Voor de geschiedenis van het woord *basilisk*, d.w. hier z. voor de betekenisontwikkeling ervan, zal men veel interessants kunnen vinden in die van het Eng. *cockney*; zie b.v. en vooral de N.E.D. *in voce*. — *baskes* wordt hier merkwaardigerwijze met *bask*, = klask, smæk, dus *slag* in verband gebracht, waarbij de semasiologiese moeilikheid niet opgelost is. Is het niet eerder evenals Eng. to bask (cf. N. E. D. *in voce*) op te vatten als staande voor *baðask*? — De eigenaardige betekenis van *Bedemand* wordt geillustreerd door die van het ndl. *bidder*, wat de uitgevers wel gedaan zouden hebben te citeren. In het algemeen is op te merken dat zij wel is waar Nederlandse vormen hier en daar citeren, maar dat uit niets blijkt dat hun kennis van onze taal verder gaat dan die van een Woordenboek. Hier had Dahlerup, die zeer goed Nederlands kent, ze nog menige dienst kunnen bewijzen. — *Begine*, welks oorsprong volgens de uitg. onzeker is. Ja, matematiese zekerheid bestaat er niet, maar de verwijzing van Franck-Van Wijk (Appendix) naar het werk van Dr. Greven schijnt de reeds lang vermoede verwantschap met Lambert Lebègue nu toch wel buiten twijfel te stellen. Is de *r* in de Deense vormen Bergine, Birgine een „versterkende" klank (volgens de teorie van Prof. Salverda de Grave; denk aan *korporaal*) of aan verwarring met *Birgitte* te danken? — Voor *hvad behager* wordt niet de uitspraak [va'ba'r] noch (va ba] opgegeven, die toch beide voorkomen. — De spelling *Arendse*, indien dit staat over *Arendje*, de welbekende hoewel nu niet meer zeer „modieuze" ndl. eigennaam, werpt een eigenaardig licht op de Deense uitspraak van de ndl. *-dj-* groep, waar Deense (en Nederlandse!) fonologen hun voordeel mede kunnen doen; zie col. 185 *in v. behjertet*. — Dat *bekajet*, ndl. *bekaaid* oorspronkelik omgeven door een muur (kaai) betekend zou hebben is niet waarschijnlik; zie van Wijk in v.— *bekæfre*, iemand dronken maken kan niet van *kæfert* komen maar moet met het (t-loze) oorspronkelike *kæfer* in verband gebracht worden; *kæfer* = een kever, als hij wiens hoofd door de genoten spiritualia duizelt, *bromt*? De semasiologie zal onder *kæfer* te behandelen zijn. — *ben* als adjectief had niet opgenomen moeten worden, als zodanig is het uitsluitend Noors (*den bene vei*, *benveien*), het had dus als adv. *bent* in col. 310 moeten staan. — Wat zijn de „benlegender" die in col. 306 onder *benling* geciteerd zijn? — *benove* [benɔu'ə] wordt via het hd. *benauen* van het ndl. *benauwen* afgeleid: in verband met van Lennep's boutade over het onzinnige moderne *auw* — *ouw* rijm, ligt hier een aardig probleem voor een germanist-vokalist verborgen. — De grappige uitdrukking *blød paa bergamotten*, versufd, wordt onder *blød* verklaard in pl. v. onder het substantief dus *bergamot*; de verkorte vorm *blød paa motten*, (of zelfs *matten*!) en de daarvan door alliteratiedrang geschapen variant: *mør paa maatten*" had er wel (uit Dania I, 224) bij geciteerd mogen worden. — *In v. bide* wordt (col. 627) dit woord uit: *Konen snerrede ad hende som om hun vilde bide hende*, in de overdrachtelike betekenis van *optræde med hidsighed* etc. geciteerd. Zo als uit het *som om* duidelik blijkt is *bide* hier zonder twijfel in de gewone betekenis *bijten* op te vatten. — Bij de aan het H. D. ontleende uitdrukking *det er ens bier* wordt *ens* niet ver-

Digitized by Google

klaard; het is natuurlik hier geen genitief meer maar als in ndl. *wij zijn het eens*, de uit een gen. ontstane adjectief vorm. — In kol. 647 ontbreekt het compositum *bil-aar*, dat infra in v. *bilisme* te vinden is. — *In v. bitter* wordt de uit de oorlogsjaren zo bekende uitdrukking *til den bittre end* niet gememoreerd; tot mijn spijt heb ik geen enkel van de voorbeelden die ik er van tegen ben gekomen aangetekend; het zou de moeite waard zijn die voor het te laat is voor het supplement op te zoeken; in elke speech van Lloyd George, that pink of bitter-endians, kan men hopen die te vinden, waarbij dan gewezen zal moeten worden op de etymologie van dit *bitter* dat oorspronkelik zeker niet het adj. (amarus) is, maar wel een sb. *bitter*, = ndl. *beting*, als zeeterm = de balk of staander voor de fokkemast, waar het ankertouw of de ankerketting om gewonden wordt, terwijl het Eng. *bitter* dat kabeltouw zelf betekent; zie de hoogst belangrijke citaten in de N. E. D., o.a.: „*When a chain or rope is paid out to the bitter-end, no more remains to be let go*", uit Smyth's Sailor's Wordbook. Hieruit blijkt ten duidelikste dat wanneer die zelfde N. E. D. in v. *bitter* adj. de uitdrukking ook citeert met de een poging tot een andere verklaring inhoudende omschrijving: *to the last* and direst *extremity*, Dr. Murray ten onrechte hier op twee gedachten hinkte en wel omdat hij hier, zo als zo vele gebruikers van de uitdrukking door de vormovereenstemming met het adj. in de semasiologiese periferie van dat woord gekomen was, om het deftig uit te drukken, in het zog ervan, om een andere zeeterm te adapteren. De door de woorden *and direst* uitgedrukte nuance moge er onder de invloed van *bitter* adj. tussen doorspelen, — zelfs wanneer b.v. Lloyd George zijn slogan deed horen kan hij er bij gedacht hebben: al *zou* dat einde ook nog zo *bitter* zijn, — zeker is het dat de uitdrukking voor hem, zo als oorspronkelik, in de eerste plaats, betekende: to the end of the rope [1]), — tot het laatste. — In kol. 716 ontbreekt *Bjarkemaal*; zie kol. 1081 *in* v. *bragamaal*, — Wanneer (zie kol. 742 *in* v. *Björnetjeneste*) een Deense krant in 1905 van „*Hr.* Björnstjerne Björnsons björnetjenester" spreekt, ligt er in dit gebruik van *Hr.* bij die zo beroemde naam zulk een *intens* gevoel van blaam, bijna verachting uitgedrukt dat men zich geen beter voorbeeld dan dit kan denken om die nuance te illustreren welke maar al te veel door de woordenboeken over het hoofd gezien wordt „Herr Björnson", — het is voor Nederlandse woordenaren eenvoudig om te watertanden! Stel je voor: Mijnheer Louis Couperus, — Herr Goethe! — In kol. 942 vind ik *in v. Bogjöde* een zeldzaam *Mosait* = jöde; aan te tekenen voor de M. — Hier verschijnt nu ook ons aller schrikbeeld (ofschoon niet voor het eerst in een woordenboek; ik had het ook al in Cassell's *Baker* getroffen, uitgekomen 1919) de Bolsjeviek, waarvan wij lezen dat het van ads. *boljshe* komt. Maar de laatste syllabe blijft hier in het duister. Prof. van Wijk schrijft mij hierover: (25, 7, 20) "*Bol'še* = meer, met suffix (vgl. *trudovik* 'arbeidsman', naam van een partij van *trud* arbeid, *parovik* 'damp ding' voor een stoomtram gebruikt van *par* 'damp, stoom') *bol še vik* man van de meerderheid, op een Soc. D. congres was n.l. eenmaal deze fractie in de meerderheid; zij had toen een wat ander werkplan dan nu," — wat gelijk men zien zal een andere verklaring geeft dan die van ons woordenboek: maksimalisterne.

Van *bonmot* wordt de uitspraak als [bɔŋmo] opgegeven, waarbij de ŋ duidelik toont dat de uitgevers niet de echte franse maar wel de echt-deense willen weergeven. Maar dan had, zo niet in plaats van, dan toch naast deze ook die met de visargah-achtige vokaal b.v. [bɔŋmoh] genoteerd moeten worden. — Met het oog op de moeilikheden in verband met de geschiedenis van het eng. *to brag* is het de moeite waard er hier de aandacht op te vestigen dat reeds in 't Deens het subst. *brag* een (nu verouderde) betekenis *praleri, brovten* had. — Bij *Bramarbas* had voor de verklaring van dit woord, als die zelf niet in de tekst aangeduid kon worden, wel een verwijzing naar voor vreemdelingen minder ontoegankelike bronnen dan Arland en Salmonson opgegeven kunnen zijn, b.v. Brockhaus. — In het onder *brik* 2, 2, geciteerde *op med brikkerne* wordt i b. *brik* verklaard als *penge* en het is natuurlik mogelik dat dit de betekenis is in het aangehaalde werk van Poulsen. Maar er schijnt hier toch een vergissing te schuilen, altans in het hier ook aangevoerde *Ordbog over gadesproget* komt die uitdrukking voor als = *ud med sproget*. Bij dit *brik* = geld denke men aan het frans *brique* = geld b.v. in de vrijmetselaarstaal: cinq briques d'un franc = cent sous, en dan zal men de geestigheid apprecieren die onlangs in een hier overal verspreide plaat lag, waar een *jas* in volle oorlogstenu bezig is het verwoeste België (onder de vorm van een half afgebroken toren) te restaureren en de toeschouwer toeroept: pour notre restauration donnez-nous des briques! il nous faut restaurer notre maison, of iets dergelijks. — Onder: *brud* 3, waar het bijbelse gebruik van die woord als *schoondochter* vermeld wordt, had aan de overeenkomstige betekenisontwikkeling van het franse *bru* (en zelfs *bruman* = schoonzoon) herinnerd kunnen worden.

Zo als ik reeds vroeger opmerkte laat het aangeven van de uitspraak te veel te wensen over, — niet alleen dat men maar gissen moet hoe verouderde woorden nu door een Deen zouden worden uitgesproken, er zijn ook in dit deel al te veel nog gangbare woorden te vinden, waar de uitspraak ontbreekt. Tot mijn groot genoegen kan ik onze Nederlandse Scandinavisten hier mededelen dat er een apart Deens uitspraakwoordenboek in voorbereiding is. Het is ernstig te hopen dat hier wat meer met de behoeften der vreemde gebruikers rekening gehouden zal worden. Men zou zelfs zonder overdrijving kunnen beweren dat dit in de eerste plaats het geval moest zijn.

Gent. H. Logeman.

Frans van Kalken, Histoire de Belgique. Bruxelles, Office de Publicité. 1920. (Pr. fr. 15).

Dit is een nuttig en ook een goed boek. Een Belgische geschiedenis van zóó handigen omvang en van toch zóó veel inhoud bestond tot dus verre niet, was mij althans geheel onbekend. Het verhaal bereikt een hoogen graad van betrouwbaarheid. De schrijver put in hoofdzaak uit grootere Belgische geschiedwerken — natuurlijk in de eerste plaats uit Pirenne's vier deelen —, maar kent ook zelf, getuige menig citaat, velerlei bronnen. Over het algemeen is het goed geschreven, op meer dan

[1]) **Vgl. het eng. to come to the end of one's tether.**

Digitized by Google

één bladzijde treft de levendigheid der voorstelling. De compositie komt mij niet onverdeeld gelukkig voor, zoowel omdat de schrijver de neiging heeft heel veel feiten mede te deelen, wat hier en daar een encyclopedischen indruk maakt, als omdat de indeeling mij niet ten volle kan behagen; maar het is moeilijk voor de geschiedenis van het Belgische volk, over welks geboorteuur men in het onzekere verkeert — en de heer van Kalken lost deze puzzle ook niet geheel op —, een aannemelijke indeeling te vinden.

De schrijver legt den nadruk op de Middeleeuwen en op de 19e en 20e eeuw, de wereldoorlog is in het verhaal begrepen. Dit laat zich goed begrijpen. Het tusschenliggende gedeelte is voor de geschiedenis der Belgische gewesten het minst belangrijk. Dit gedeelte is ook het zwakst in de behandeling van den heer Van Kalken. Men ziet hier niet, hoe uit de Zuidelijke Nederlanden van het einde der 16e eeuw het België van het begin der 20e geworden is. Er moet met de Belgen bij alle verschil van ontwikkeling in de 17e en 18e eeuw iets dergelijks gebeurd zijn als met ons, Nederlanders: de nationale eenheid der 19e eeuw moet zijn vóórbereid —, zooals er meer overeenkomstigs is in de geschiedenis van de beiden helften der lage landen bij de zee na hunne scheiding van ± 1580: de privilegiën-liefde en het zelfstandigheidsstreven der deelen. Opmerkelijk is ook, hoeveel overeenkomst er is in het streven onzer patriotten en dat der Belgische Vonckisten en Nootisten. Deze parallel had den heer Van Kalken voor zijne voorstelling wel iets kunnen leeren, maar ik geloof, dat de schrijver de geschiedenis van de Noordelijke helft der Nederlanden niet best bestudeerd heeft. Daarom wellicht ook is hij in zijn oordeel over de Belgische politiek van onze voorouders al te hard.

In zijn voordeel pleit het, dat hij koning Willem met groote onpartijdigheid behandeld heeft. Hij ziet de schaduw- en lichtzijde van dezen koning precies als de meesten onzer dit doen. Ik heb alles, wat hij over Willem I en diens regeering en over de scheiding zegt, met de grootste belangstelling, en ook haast uitsluitend met instemming, gelezen. Evenzoo heeft de behandeling van de Belgische geschiedenis na 1840 mijn bewondering gewekt, al gaat de schrijver hier enkele brandende kwesties voorzichtigheidshalve wat veel uit den weg. Het is voor ons, Noord-Nederlanders, zeer wenschelijk de 19e eeuwsche geschiedenis van ons buurvolk beter te kennen dan we gemeenlijk doen en daartoe leent zich dit overzicht uitnemend. „Versatiles et impressionables" noemden de Romeinen de Belgische stammen. Wij hebben eenige neiging dit na te zeggen. Maar ook welk een werkkracht, toewijding, begaafdheid, vrijheidsliefde! Wanneer men dit boek uit handen legt, betreurt men het, dat de Belgen en wij zóó ver van elkander zijn blijven staan. Wij hadden zooveel van en aan elkander kunnen leeren.

Op bijzonderheden wil ik niet ingaan. De enkele fouten, die ik noteerde — meestal een gevolg hiervan, dat de heer Van Kalken de nieuwste literatuur over een of ander onderwerp niet kent —, zijn niet belangrijk genoeg, om hier opgesomd te worden [1]). Slechts één punt roer ik nog aan: de schrijver spreekt de Nederlanders der 16e eeuw met „Belges" aan. Hij doet dit opzettelijk: hij vermijdt het woord Nederlanders, omdat dit thans alleen dient, om de bewoners der Noordelijke helft aan te duiden (p. 228). Ik wil hiertegen inbrengen, dat de naam Belgen op alle Nederlanders nimmer toegepast is geworden behalve in enkele Latijnsche toespraken en werken. Daarentegen wordt de naam Nederlanden, Pays-Bas, in de 16e eeuw voor alle gewesten veelvuldig gebruikt. Het ware daarom beter geweest dezen niet te verwaarloozen voor dien van Belgen, een naam, die voor de wereld nooit iets meer beteekend heeft dan de bewoners der Zuidelijke Nederlanden.

's-Gravenhage. N. Japikse.

W. Fruin-Mees, Geschiedenis van Java. Deel I, Hindoetijdperk. Weltevreden, Uitgave van de Commissie voor de Volkslectuur. 1920.

Een „inleidend woord" van Dr. H. Djajadiningrat brengt ons ervan op de hoogte, met welke bedoeling dit werk geschreven is. De steeds toenemende belangstelling in de oude Javaansche cultuur deed in ruimen kring het gemis gevoelen van een populaire samenvatting der vele verspreide gegevens, welke ons thans voor de reconstructie der Hindoe-Javaansche geschiedenis ten dienste staan. Indertijd is een dergelijk overzicht, naar den toenmaligen stand der wetenschap, gegeven door Veth in zijn standaardwerk „Java", doch juist na den tweeden druk van dat werk, uit 1896, heeft het historisch en archeologisch onderzoek zijn groote vlucht genomen en in allerlei opzichten nieuwe gezichtspunten geopend. Het werd inderdaad tijd, de verkregen uitkomsten eens in hun samenhang binnen het bereik der belangstellenden te brengen (behalve in het uit den aard der zaak zeer beknopte overzicht in de nieuwe uitgave der Encyclopaedie v. Nederl. Indië, s.v. Java, was dat nog nergens beproefd), en zoo heeft dan Mevrouw Fruin-Mees zich tot taak gesteld het materiaal te verzamelen, samen te vatten, en in eenvoudige taal weder te geven, als „volksboek", vooral met het oog op Inlandsche lezers, voor wie het werk niet in de laatste plaats bestemd is. In dezen niet gemakkelijken arbeid is de schrijfster ongetwijfeld geslaagd; dit aangenaam geschreven, voor ieder begrijpelijke boek blijkt een over het algemeen zeer betrouwbare gids te zijn. Een gelukwensch aan Mevr. Fruin is dus zeker op zijn plaats; daarnaast dient ook de Commissie voor de Volkslectuur herdacht te worden, die tot de uitgave het initiatief nam en het werk op royale wijze deed verschijnen, met een dertigtal illustraties en de noodige stamtafels en kaarten. Het is jammer, dat haar zorg zich niet tot de correctie der proeven schijnt te hebben uitgestrekt; talrijke drukfouten ontsieren den tekst en de lijst van errata zou belangrijk kunnen worden uitgebreid.

Onze ingenomenheid met deze publicatie sluit echter niet in, dat wij tegen de gevolgde werkwijze geen enkel bezwaar zouden hebben. Zich niet in staat achtend

[1]) **Laat ik één uitzondering mogen maken: dat Willem I vóór 1813 groote diensten aan de geallieerden gedurende de oorlogen tegen Napoleon bewezen had en dat dit een der motieven vóór de vereeniging is geweest, is een lapsus van den heer Van Kalken.**

Digitized by Google

om de waarde der bronnen zelfstandig te beoordeelen, heeft de schrijfster af moeten gaan op de meeningen der moderne geleerden. Door een voorzichtige keuze harer leidslieden is het haar gelukt de combinatie van deze gegevens vrij te houden van groote fouten, doch het is haar klaarblijkelijk niet altijd mogelijk geweest om uit te maken, wat in de artikelen, die zij gebruikte, geacht kon worden vast te staan, en wat slechts op min of meer waarschijnlijke veronderstellingen berustte. Waar twee meeningen tegenover elkander stonden, was het natuurlijk haar goed recht er één van te kiezen en den lezer niet te verwarren met allerlei tegenstrijdige opvattingen; met het weglaten dier laatste kunnen wij ons dus vereenigen, ook al rijst weleens de vraag, welke gronden eigenlijk tot de keuze hebben geleid. Maar wat ons bepaald een nadeel van de methode lijkt, is dat hier en daar zuivere hypothesen zonder waarschuwing als vaststaande feiten worden verteld. De verklaring van de twee partijen onder Tohdjaja's regeering (bl. 52) wordt tenminste nog met „schijnt” ingeleid, maar in het verdere verhaal worden de gebeurtenissen zonder meer aan het optreden van „koningspartij” en „anti-koningspartij” vastgeknoopt. Noch het verloop dezer geschiedenis, noch de namen der partijen wettigen o.i. deze opvatting. Op bl. 70 wordt het beeld van Tjandi Djawi beschreven als Çiwa met een Boeddhabeeldje in de kroon. Niet zonder het grootste voorbehoud had van dit iconografisch monstrum, berustend op een n. h. o. v. verkeerd begrepen Nagarakertagama-plaats, gewag mogen worden gemaakt. Desgelijks zijn de moeielijkheden van Erlangga bij de regeling der troonopvolging (bl. 40) slechts fantasie; zoo kan men b.v. in de beide opvolgers even goed kleinzonen uit de kroonprinses, als zoons uit een bijvrouw zien.

In een ander dreigend gevaar, over dingen, waarvan eigenlijk niets bekend is, toch te schrijven, is de schrijfster niet vervallen, of het moest zijn (en dan nog in zeer geringe mate) in de beide eerste hoofdstukken, die het stamland der bewoners van Java, en de oudste tijden (vóór de komst der Hindoe's) behandelen. Wel wat heel kinderlijk is hetgeen van het animisme gezegd wordt (bl. 3), en de overgang van ijzergebruik tot het vervaardigen van steenen werktuigen (bl. 6) lijkt ons voor bestrijding vatbaar, evenals wat verder de bewering (bl. 13), dat de Soendaneezen tot de laagste kaste werden gerekend; zouden zij niet veeleer kasteloos geweest zijn? De toch niet zoo onbelangrijke megalithische overblijfselen op Oost-Java hadden ook wel vermeld mogen worden.

Aan eigen gissingen heeft de schrijfster zich slechts zelden gewaagd, en ze nergens naar den voorgrond gebracht; men kan over de verminking van Meng-ki (bl. 59) of het afmaken van Tohdjaja (bl. 53) anders denken, aan het betoog schaadt dat niet, evenmin als twijfel, of de beruchte *palapa* van Gadjah Mada (bl. 76) wel werkelijk een „zeer beminde spijs” is. Een paar verschrijvingen als de drie Boeddhabeelden van den Mendoet (b. 26) en Mandjoeçri, „de komende verlosser” (bl. 78) zal de lezer gemakkelijk verbeteren. Ook de vertalingen van ***bekasih*** (bl. 14) en *akoewoe* (bl. 47) blijven voor rekening van de schrijfster! Terecht wordt opgemerkt, dat het syncretisme geen speciaal Javaansch verschijnsel is (bl. 23), maar op wat er verder over de verhouding der beide groote eerediensten wordt medegedeeld is nog wel wat af te dingen, en de bewering, dat een Boeddhistisch koning alleen om die reden waarschijnlijk niet de stichter zou zijn geweest van een Çiwaitischen tempel (bl. 31) achten wij onhoudbaar.

Na de beide reeds genoemde begin-hoofdstukken wordt de aanraking van West-, Midden- en Oost-Java met de Hindoe's behandeld, en dan, van Hoofdstuk VI tot XXII, in bijzonderheden de Oost-Javaansche geschiedenis verteld, met tusschenvoeging van een hoofdstuk (XX) over bouw- en beeldhouwkunst; ten slotte worden in Hoofdstuk XXIII de Soendalanden van de 5e tot de 16e eeuw besproken. De beschikbare stof heeft bij de indeeling der hoofdstukken en hun uitgebreidheid natuurlijk den doorslag moeten geven; de samenhang komt echter overal duidelijk uit, en het geheel is juist wat het zijn moest: een prettig leesbaar, aaneengeschakeld verhaal. In haar prijzenswaardig verlangen om allen aanstoot te vermijden, is de schrijfster misschien wel iets te ver gegaan; dat b.v. Ken Arok „'t de vrouwen zeer lastig maakte” (bl. 47) is wel een heel tamme, en daardoor eenigszins misleidende omschrijving van 's mans liederlijkheden.

Eenige punten, waarin ons de in het boek gehuldigde opvattingen minder juist toeschijnen, mogen hier nog volgen; misschien kan er bij een nieuwen druk — of een verkorte bewerking ten behoeve der Indische scholen? — rekening mee worden gehouden. Tegen de schrijfster zijn deze opmerkingen natuurlijk allerminst gericht; zij volgde slechts haar autoriteiten met een alleen wat al te groote aanhankelijkheid: vandaar de opname van de oude, naar wij meenden reeds verlaten, gissing, dat Djapara de eerste Midden-Javaansche hoofdstad zou zijn geweest (bl. 16) en van de wilde, geheel onverdedigbare conjectuur, dat in het Chineesche Do-a-la-pa-mo de naam Poernawarinan zou kunnen steken (bl. 15). Dat ook de gerst, die geen gerst maar rijst is, bij gelegenheid van den naamsoorsprong van Java weer ten tooneele verschijnt (bl 11), zal alle oude bekenden van die goocheltoer oprecht genoegen doen

Onze vraagteekens dan betreffen vooreerst den zeer hoogen ouderdom van de wajang (bl. 7), tenzij men zich een hoogst primitieve oer-wajang mag voorstellen; wat men thans onder wajang verstaat, laat zich (afgescheiden van de stof) o.i. het best verklaren als product van den Hindoe-Javaanschen tijd, en in verband met de ontwikkeling van het zoogenaamde wajang-type der beeldende kunst. Voor de herkomst van de oudste Hindoe-kolonisten (in tegenstelling tot de latere) o.a. uit het brongebied van Kistna en Godawari (bl. 12), is er geen enkele aanwijzing, evenmin als stijl of schrift van den Diëng gegevens in die richting bevatten (bl. 19); het is het Javaansche Boeddhisme, dat uit die streken afkomstig is of schijnt, mede tengevolge van het gebruik in genoemd gebied van een met het Javaansche overeenkomend Nagari, hetwelk allerminst tot Noord-West-Hindoestan beperkt is gebleven (bl. 20). Het eigenaardig karakter reeds der oudste Hindoe-Javaansche kunst doet het ons hoogst onwaarschijnlijk achten, dat de kunstenaars van Kalasan uit Voor-Indië gekomen zouden zijn (bl. 25) en de bewering dat Tjandi Bima „bepaaldelijk” den stijl der Bombay-Girnar-streek

Digitized by Google

vertoont (bl. 27) is onbewezen en o.i. onverdedigbaar. Even stellig meenen wij de „zekerheid" eener nieuwe instrooming van Hindoe's in de 13e eeuw (bl. 98) te moeten ontkennen; kunst en Boeddhisme van het Singasarische tijdperk kunnen veel beter opgevat worden als de voortzetting van de overeenkomstige verschijnselen uit den lateren Midden-Javaanschen tijd, zonder inwerking van buiten, doch met inachtneming van de noodzakelijke veranderingen, die zich, in overeenstemming met het verloop der geheele Hindoe-Javaansche cultuur, gedurende de vier tusschenliggende eeuwen moeten hebben voltrokken. Desgelijks gelooven wij op stilistische gronden de opvatting van Tjandi Watoe-Kelir als de kluizenarij van Poetjangan (bl. 37) te mogen ontraden. De duisterheid der eeuw na Erlangga (bl. 41) ligt, dunkt ons, meer aan onze beperkte gegevens dan aan een inzinking in werkelijkheid; zoodra op een der figuren uit dezen tijd eenig nieuw licht geworpen kan worden, gelijk dat onlangs geschiedde ten opzichte van Kameçwara I, krijgt men toch den indruk van een bloeiend rijk met een opgewekt kunstleven. In zake de Radjapatni (bl. 69, 76, 78) volgen wij zonder voorbehoud de mededeelingen van den Nagarakertagama-dichter, die haar tijdgenoot was, zoodat wij in deze vorstin de vierde dochter van Kertanagara, tevens de moeder der koninklijke prinsessen en zoodoende de levende band tusschen de dynastieën van Singasari en Madjapahit zien. Wat onderaan bl. 89 over de organisatie van het oppergerechtshof wordt verteld, moet geschrapt worden; de tekst, waar dit bericht op berust, heeft ten rechte betrekking op de geestelijkheid, niet op de rechterlijke macht. De taak van den op bl. 90 bedoelden functionaris wordt met „rijksbouwmeester" zeer onvoldoende omschreven. Voorts hebben wij eenig bezwaar tegen de voorstelling van de verhouding tusschen koning en geestelijken (bl. 86) en van den gang van zaken gedurende de Chineesche expeditie (bl. 65 vlg.); het zou echter te veel plaatsruimte vorderen daarop in te gaan, en datzelfde geldt van de samenstelling der lijst van de Madjapahitsche onderhoorigheden (bl. 82 vlg.). Kleinigheden zijn nog, dat Blitar als residentie van Balitoeng (bl. 30) evenzeer in de lucht hangt als Kahoeripan in Zuid-Soerabaja voor Sindok (bl. 31); dat de op bl. 28 bedoelde spraakkunst niet uit 775 dateert; dat Indreçwari niet in Kediri het bewind voerde (bl. 72), doch slechts vermeld wordt als moeder van den als prins van Kediri fungeerenden troonopvolger; dat Tjandi Sari waarschijnlijk niet het bij Kalasan behoorende klooster is (bl. 19), zoowel om den afstand als om de bouwwijze; en dat de Mataramsche residentie Medang heette, doch niet Medang Kamoelan (bl. 20), een zaak die voor de localisatie van die plaats niet zonder belang is.

Eenige stamtafels verduidelijken den tekst: die van bl. 77 is typographisch niet bijster gelukkig uitgevallen en zal menig lezer misschien een puzzle lijken. Een bijzonder goed denkbeeld was het, dit werk zoo fraai te illustreeren; behalve de bekende koningsbeelden en historische heiligdommen, die natuurlijk niet mochten ontbreken, vindt men zoodoende een representatief overzicht van de kunst van verschillende tijdperken. Bij plaat 7 had wel vermeld kunnen worden, dat niet de hoofdtempel van Sewoe, doch een bijtempeltje is afgebeeld; plaat 15, waar men van den onder den Oosterschen plantengroei verscholen tempel zoo goed als niets kan onderscheiden, en plaat 25, naar een leelijk gipsafgietsel genomen, hadden zonder schade gemist kunnen worden.

Bovenstaande opmerkingen doen niets af aan onze waardeering voor het werk als geheel, bij welks opzet verschil van opvatting in de details, en zelfs het insluipen van fouten, onvermijdelijk was. De Commissie voor de Volkslectuur wenscht er natuurlijk in de eerste plaats Indische lezers mede te bereiken, doch ook hier te lande zal een groote groep belangstellenden, vooral onder de studeerenden, die zich voor een Indischen werkkring voorbereiden, er veel profijt van kunnen hebben. Door er te dezer plaatse de aandacht op te vestigen, hopen wij er toe mede te werken om Mevr. Fruin's welgeslaagd boek in veler handen te brengen.

Leiden. N. J. Krom.

SCHOOLBOEKEN.

J. B. Besançon et W. Struik, Précis historique et anthologie de la littérature française. Première partie. Groningue—La Haye, J. B. Wolters. 1920. (Pr. *f* 4.90).

Een mooi boek. Allereerst naar het uiterlik: 't is werkelik een verkwikking, na de oorlogsedities weer eens een boek met mooi blank en glad papier te zien, dat de talrijke illustraties goed tot hun recht doet komen. Maar ook naar de inhoud een mooi boek: met smaak gekozen fragmenten, een helder geschiedkundig overzicht, dat de hoofdzaken in een goed afgerond geheel geeft.

Het is niet de bedoeling van de samenstellers, dat alle tijdvakken worden bestudeerd of zelfs ook alle stukken uit een te kiezen tijdvak; zij dienen hun boek aan als een chrestomathie. Deze opzet, die ruimte laat aan de persoonlike voorkeur van de docent of aan zijn verlangen naar afwisseling, heeft zeker veel voor, al maakt hij het werk noodzakelikerwijs vrij omvangrijk en dus nog al prijzig.

De schrijvers hebben terecht begrepen, dat er samenhang moet zijn tussen het overzicht en de leesstukken, waarom beide met elkaar afwisselen. Ik zou echter in overweging willen geven, bij het gebruik (en in een nieuwe druk) de volgorde in hoofdzaak om te keren; een korte historiese inleiding tot een tijdvak is nodig, evenzo een samenvatting van hetgeen aan een te lezen fragment vooraf gaat, maar geen beschouwing over de waarde van een tekst vóór die zelf gelezen is! Men overwege nog eens de mooie bladzijden, die Emile Hovelaque wijdt (in *Instructions concernant les programmes de l'Enseignement secondaire*; Paris, Delagrave, ± 1902) aan de toepassing van de direkte methode bij het litteratuur-onderwijs van de vreemde talen, bladzijden waarin hij het beginsel der eigen waarneming nog veel verder doorvoert dan ik hier aangeef. Om met een konkreet voorbeeld uit het boek m'n bedoeling toe te lichten: geef eerst de analyse en de brokstukken van het Roelandslied (blz. 12—16), daarna de beschouwing over het gedicht (blz. 11, § 12), eindelik de theorie van Bédier (§ 11). Niets is meer te duchten dan verbalisme bij het litterair onderricht; de oude methode: een betrekkelik volledig

Digitized by Google

overzicht van de hele letterkunde met hier en daar een stukje ter illustratie gaf er al te gerede aanleiding toe. Het nieuwe eindexamen-programma der H. B. S. — alleen bespreking van de gelezen werken — wijst in precies tegenovergestelde richting. De auteurs doen een loffelike poging om die kant uit te gaan zonder de geschiedenis prijs te geven, maar hadden m. i. nog radikaler met het oude stelsel kunnen breken.

Ook door nog wat minder feitenkennis ex cathedra te doceren: de groepen van „gestes" (blz. 9), de opsomming van de werken van Ronsard (blz. 111), de indeling van de 18e eeuwse „salons" (blz. 266), om een paar voorbeelden te noemen. Dat zij niet schromen in biezonderheden af te dalen om hun verhaal levendig te maken is uitstekend (men zie b. v. het hoofdstuk over Molière met de aardige illustraties), maar bij het opnoemen der feiten zij grote soberheid betracht: onze H. B. S.'ers zijn geen B-kandidaten!

Doch mijn opmerkingen vullen reeds meer plaats dan m'n bijval, en dit zou licht een scheef beeld van m'n indrukken geven. Laat ik die daarom nog eens samenvatten zoals ze mij aan 't begin spontaan uit de pen vloeiden: een mooi boek!

Amsterdam. K. J. Riemens.

De fa Wolters te Groningen—den Haag gaf den 6den druk in 't licht van B. E. Bouwman en Th. A. Verdenius, ***Deutsche Literaturgeschichte.*** De prijs der beide, met tal van platen en portretten geïllustreerde, deelen samen is *f* 5.50, geb. *f* 7.50.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij Auguste Picard te Parijs is een tweede druk verschenen van de derde aflevering van L. Laurand's *Manuel des Etudes grecques et latines.* Deze aflevering behandelt de *Grammaire historique grecque*; in een kort bestek wordt hier het belangrijkste behandeld van klankleer, vormleer en syntaxis, gevolgd door een kort hoofdstuk met opmerkingen over *stijl, volgorde der woorden, rytme van het proza* enz. Ook dit stuk van het in dit tijdschrift meermalen genoemde werk is een voortreffelik repetitorium, dat tevens goede bibliografiese aanwijzingen geeft.

Het tweede deel van W. S. Teuffels *Geschichte der römischen Literatur* heeft tans een zevende uitgave beleefd (Leipzig—Berlijn, Teubner, 1920; Pr. *f* 2.— + 100% verhooging). Door de bewerkers van deze nieuwe editie, de heren W. Kroll en F. Skutsch, is gezorgd dat het boek zijn oude naam van veel te geven in beknopte vorm kan handhaven. De voorrede is getekend Januarie 1920; het is te begrijpen dat wat korte tijd voor die datum is verschenen, niet meer vermeld kon worden, doch de Grattius-uitgave van onze landgenoot Dr. Enk, die in 1918 het licht zag, kon in 1919 wel aan de bewerkers bekend zijn geweest.

Van Jan Ligthart's bekende studie over *De Kleine Johannes*, eerste deel, is bij de fa. Wolters te Groningen—den Haag de zesde druk verschenen; deze is geheel gelijk aan den vorigen. De prijs is *f* 3.50 gebonden.

De leden van het Historisch Genootschap te Utrecht ontvingen het *Verslag van de Algemeene Vergadering*, ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van 't Genootschap gehouden op 25 Mei jl. Het bevat de feestrede, door den heer P. J. Blok gehouden, en de bespreking van den heer H. Th. Colenbrander van een tekst uit Haldane's „Before the War".

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Berl. Philol. Wochenschrift, XL, 39: M. Boas, Das sich auf Sardanapalus beziehende Fragment von Cicero de Republica.

Neue Jahrbücher f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Liter. u. f. Päd., XLV-XLVI, 6-7: R. Laqueur, Cäsars gallische Statthalterschaft u. d. Ausbruch d. Bürgerkrieges. — J. Geffcken, Stimmungen im untergehenden Weströmerreich. — E. Maasz, Goethes Elegien. — J. K. von Hoeszlin, Das erfindende Denken. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: J. Gerhards, Die Sprachwissenschaft im lat. Gymnasialunterricht. — P. Pendzig, Die Anfänge der griech. Studien in den gelehrten Schulen Westdeutschlands. — Mitteil.

Tijdschrift voor Taal en Letteren, VIII, 3: G. Royen, Woordgeslacht. — B. H. Molkenboer, De onbekende Vondel. — J. J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg, Een Handschrift uit 1458. — C. J. Zwijsen, Spaansche Letterkunde. — H. H. Knippenberg, Op eenige getallen. Tijdschriften-Schouw.

4: M. Molenaar, Over Alberdingk Thijm. — G. Royen, Woordgeslacht. — H. Linnebank, Taalles buiten de klas. — Dez., Onderweg. — Th. Absil, Zu Wolframs Gral. — Tijdschriften-Schouw.

5: J. Moormann, „Louter Lekoris". Een levende geheimtaal. — G. Royen, Woordgeslacht. — Th. Absil, Zur Geschichte der ahd. Diphthonge. — J. Engelman, Nieuw Materiaal. — A. J. v. Huffel Jr., Lambertus van den Bosch. — H. H. Knippenberg, Geschiedenis v. d. Amsterdamschen Schouwburg (naar aanleiding van] Worp-Sterck).

English Studies, II, 12: W. v. Doorn, W. Wilson Gibson. — Notes a. News. — Translations. — Rev. — Bibliogr.

Anglia, Beibl. XXXI, 8: F. Holthausen, Zu alt- u. mittelengl. Texten, 1—3. — V. Langhans, Erwiderung.

9: J. Wallenberg, Me. *fled(de)*, ne. *fled.* [pret. tense of „to *flee*"]. — O. Funke, Zum Verkleidungsmotiv im King Horn.

Neuphilologische Mitteilungen, 1920, 5-8: B. Sjöros, Assimilation und Quantität in den germanischen Sprachen. — Y. H. Toivonen, Miszellen aus dem Gebiet der germanisch-finnischen Lehnwortstudien. — H. Pipping, Ueber dem sogenannten Rückumlaut im Altdeutschen. — L. Spitzer, Miszellen (mallorq. *ell*). — O. J. Tallgren, Cat. *ell* dans le *Spill* de Jaema Roig. — L. Spitzer, Nochmals frz. *bémi*, tortosa. *bèmio* „thöricht." — Dez., Zu „Romanisches bei Oswald von Wolkenstein". — Besprechungen. — Protokolle des Neuphilologischen Vereins. — Mitteilungen.

Studiën, XCIV, Dec.: In Memoriam † P. Jozef Bollen. — F. de Bruyn, De Zeilvlucht der Vogels. — P. Segers, Over Onschuldtragiek, II. — J. v. Rijckevorsel, Een Française over het Feminisme. — J. Sevink, Oude Volkszangen van Midden-Flores, II. — M. v. Steen, Joego-Slavië, III. Dalmatië. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bie en Loosjes, Biogr. Woordenb.: Lit. Zentralbl. 1920, nº. 42 (Herrmann); Engl. Hist. Rev. 1920, Oct (Beasby).

Blauwkuip, Taalbesluiten van Willem I: Tijdschr. voor Gesch. XXXV, 3.

Drennan, Cockney English a. Kitchen Dutch: Engl. Stud. II, nº. 12 (v. Bruggen).

Hoogewerff, Cosimo de' Medici: Engl. Hist. Rev. 1920, Oct. (G. N. C.).

Hulshof, Albertus Mettensis: Engl. Hist. Rev. 1920, Oct. (X).

Riemens, Enseignement du français: Rev. Crit. 1920, nº. 23 (L. R.).

Digitized by Google

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken
onder redactie van
JOH. VORRINK
Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. Prinsen J Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. f 2.25, geb. f 3.40.
Deel 2. Dr. Jac. van Ginneken, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. f 3.75, geb. f 4.90.
Deel 3. Joh. Vorrink, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. f 4.25, geb. f 5.40.
Deel 4. J Koopmans, Middelnederlandse Romans. Ing. f 3.25, geb f 4.40.
Deel 5. J. Mathijs Acket, Verzamelde Opstellen. Ing. f 3.25, geb. f 4.40.
Deel 6. Cornelis Veth, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. f 3.90, geb. f 5.—.
Deel 7. Edmond Visser, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. f 4.75, geb. f 5.90.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. – LEIDEN

NEDERLANDSCHE LYRIEK
VAN AF DE DERTIENDE EEUW TOT 1880

Verzameld door Th. E. C. KEUCHENIUS
toegelicht door Dr. D. C TINBERGEN

Eerste deel: DE MIDDELEEUWEN
Ingenaaid f 4 90; gebonden f 5 90

Een bloemlezing uit de nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van dezen in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

WIJ LOVEN UIT ALS PREMIE

voor dengene, die ons de meeste abonnés aanbrengt (minstens vijf) op het

TIJDSCHRIFT VOOR
R. K. OUDERS EN OPVOEDERS

EEN GRATIS REIS EERSTE KLASSE (SPOOR EN HOTEL) NAAR PARIJS EN LOURDES

onder de bekwame leiding
van het
Reisbureau Lissone & Zn.

Abonnementsprijs per jaar **f 4.80**, Proefnummers op aanvraag gratis bij de Uitg. Het Nederlandsche Boekhuis, Industriestr. 1
TILBURG

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, is **verschenen**

als **Deel XXIX**

IRENAEÜS IV

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap
IV 23, 1b—V 36.

Prijs **f 3.90**

als **Deel XXX**

IRENAEÜS V

Aanwijzing der apostolischen Verkondiging; Fragmenten

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM

Prijs **f 2.10.**

Uitgave van:
A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. N°. 5. Februari 1921.

Fitz-Hugh, The Indoeuropean Superstress and the Evolution of Verse (F. Muller Jzn.).
Schwartz, Zur Entstehung der Ilias (Valeton).
Petersen, Homers Zorn des Achilleus, und der Homeriden Ilias (Valeton).
Van Tieghem, Ossian en France (Mulder).
Wille, Marnix' Byencorf (Eekhof).
Delahaye, Verlaine (Gallas).
Russkaja Biblioteka 10—25 (v. Wijk).
Partsch, Die Stromgabelungen der Argonautensage (Lulofs).
Tuxen, Forestillingen om Sjælen i Rigveda (Muusses).
Clemen, Fontes historiae religionis persicae (Caland).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Th. Fitz-Hugh, The Indoeuropean Superstress and the Evolution of Verse. (University of Virginia, Bulletin of the School of Latin No. 9). Charlotteville, Anderson Brothers. 1917. (Pr. $ 2½).

In de studies van den Heer Fitz-Hugh zit wel samenhang: de laatste pagina's van dit geschrift bevatten een inhoudsopgave van Bulletin 1—8 van denzelfden schrijver, en daar ziet men opnieuw, hoe hij uitgaande van den „driepas", het *tripudium*, moderner „*three-step" hierin „the accentual and rhytmic norm of Italico-Romanic speech and verse" (Bulletin 3) ziet en ook anderen wil laten zien. Daartoe heeft hij uitvoerig (in Bull. 5 en 6) den literairen saturnius bestudeerd en ook bij het Keltische metrum steun trachten te vinden voor zijn stelling (Bull. 4). Een voorloopige afsluiting krijgen zijn nasporingen dan in de (gewaagde!) generaliseering van Bulletin 7, waarin dit principe eenvoudig tot Indogermaansche basis van het vers wordt verheven. Opnieuw brengt nu de schrijver zijn gedachten aan het rollen in de hierboven vermelde brochure.

Klaarblijkelijk ontbreekt het dus Fitz-Hugh noch aan moed, noch aan originaliteit; men leze daarvoor slechts de veroordeeling als „onbruikbaar" door een hypervoorzichtig man als Tolkiehn in de Berl. phil. Woch. 1912, 208 of de kalmer afkeuring van Draheim Woch. kl. Phil. 1911, 624-628.

Wij zitten hier midden in het épineuze vraagstuk van den versus saturnius, dat afgezien van de oudere boeken van Havet en Thurneysen in de laatste twintig jaar een onverkwikkelijke hoeveelheid literatuur in het leven heeft geroepen. Het is goed de verschillende posities kort te monsteren, waarbij ik alleen de hoofdpunten noem.

De eene groep gaat uit van het „quantiteerend" principe, gaat dus even goed als bij de niet-saturnische poezie uit van de quantiteit, spreekt dus van baccheën en cretici en legt dienovereenkomstig den ictus. Met den grootsten nadruk is dit betoogd door Leo in de Göttinger Abhandlungen van 1905, VIII 5: Der saturnische Vers, vgl. Jachmann Glotta 7, 62. Wel heeft Leo zijn theorie plooibaar gemaakt en gaat hij uit van een hoofdvorm met zeer vele, aanmerkelijk verschillende bijvormen zooals hij vooral op p. 77 betoogt, en vindt hij steun in Wilamowitz' nieuwe opvattingen over Grieksche metriek, speciaal in zijn Proteusachtige choriambische dimeter, maar in hoofdzaak neemt hij voor het vóór-literaire Latijn een — in onze oogen blijkbaar slechts literair — den vorm bepalend principe aan.

Aan de andere zijde staan de „accentueerende" geleerden: zij nemen als hoofdzaak aan, dat het woordaccent, dus voornamelijk druk-accent, de structuur van het vers bepaalt en vinden sporen, dat de saturnius, blijvend binnen deze omlijning — door evenwichtsverplaatsing tusschen primair en secundair accent — de periode van het vóór-historisch accent op de eerste lettergreep en daarna de periode van het historisch accent volgens de drie-lettergrepen-wet beide heeft meegemaakt. *Het spreekt dus vanzelf*, dat in deze laatste periode met de quantiteit van de tweede lettergreep van achteren, gewoonlijk de middenlettergreep, werd rekening gehouden, immers daarnaar werd juist de plaats van het bewuste woordaccent bepaald; daarom mag men echter nog niet van „quantiteerenden" saturnius spreken! Het meest consequent is in de verdediging van dit standpunt geweest, tegen Leo en Skutsch ingaande, Lindsay, die het laatst in 1914 (Berl. phil. Woch. kol. 412) zijn standpunt formuleerde en onder de Franschen heeft ook Vendryès Recherches sur l'intensité initiale p. 318 met groote kracht deze beschouwing verdedigd, evenals elders Thulin Italische sacrale Poesie p. 21 vlg.

Skutsch, een van de beste kenners in deze materie, heeft ten slotte een wat weifelende houding aangenomen

Digitized by Google

en zoekt eigenlijk een compromis tusschen beide theorieën, zooals duidelijk wordt uit zijn betoog in Vollmöllers Jarhresberichte XI, I, 51 vlg. en later Glotta 3, 379.

Het lijkt mij nu van gewicht hieraan toe te voegen, dat wij van het accentueerend principe volgens het historisch woordaccent haast een bewijs in handen hebben in de beide Faliscische inscripties, die ook Friedrich als saturnii opvat (Ind. Forsch. 37, 143): *foied vino pipafo cra carefo* (Corp. inscr. etrusc. 8179) naast de andere versie, waar *pafo* in plaats van *pipafo* wordt aangetroffen (ib. 8180). Dit is een onweerlegbaar getuigenis tegen een nog „praehistorisch" accentueerende uitspraak *pípāfo*, waarnaast *pā́fo* onbegrijpelijk zou zijn: phonetisch vinden we hier natuurlijk *p(i)pā́fo* precies zooals het Praenestinische *cōnea* uit *(c(i)cōnia*, waar Plautus over spreekt (Truc. 691). en zooals inderdaad in het Paelignisch *pperci* voorkomt.

Aan den anderen kant is de afslijting van de slotconsonanten *-m* en *-s* (dezelfde als in het Latijn!) een quantiteerende structuur **foiéd vinṓ pipā́fo* al bijzonder weinig gunstig, zelfs indien men *vinō̆* met een genasaleerde en (dus ?) ietwat verlengde slotklinker zou willen aannemen.

Fitz-Hugh sluit zich nu, zooals van zelf spreekt bij zijn voorliefde voor de sterk gemarkeerde driepas, bij de ***accentueerende*** richting aan. Hij gaat uit van het volgende schema, in overeenstemming met de theorie van Aristoteles:

éen tweè, éen twèe	éen tweè drìè (∽ éen [tweè])
é—nòs Lá—sès	*iú—va—tè*
dá—bùnt má—lùm	*Mé—tèl—lì*

terwijl bijv. Lindsay (Handbook of Latin Inscriptions 15) geeft:

dábunt málum Metélli

d.w.z. geheel volgens het ***historisch*** woordaccent.

De verdere oplossing, vooral dus voor de vraag naar de verhouding van en de strijd tusschen druknuanceering in metrum of rhytme (zoogen. *ictus*) en druknuanceering in gesproken, dagelijksche taal (zoogen. [*woord*]*accent*), zoekt hij nu in dezelfde richting als ondergeteekende gedaan heeft voor het Latijn en de Italische dialecten (Ind. Forsch. 37, 190 vlg.), waar ik het accent — in rhytmische taal of in proza — over twee lettergrepen uitbreidde: ***dixísti, laudávísti*** en daarvoor ook het reeds door Sommer en anderen vermelde *facilia*, in een inscriptie de waarde van een dactylus, ◡́◡̆◡◡ vertegenwoordigende, met dezelfde eigenaardigheden bij de Comici in verbinding bracht. Ik geloofde dus reeds met den schrijver, dat in deze richting de oplossing der tallooze moeielijkheden gezocht moet worden. Jammer genoeg is het hem nu vaak niet gelukt zijn gedachten voor den lezer duidelijk en daardoor aannemelijk te maken. De oorzaak daarvan ligt in zijn onvoldoende graphische uitbeelding en in het feit, dat hij ondanks al zijn onderzoekingen toch nog niet voldoende in de diepte is gegaan.

We moeten, meen ik, het volgende opstellen:

a. ***Verschil in druk of nadruk*** geeft werkelijk het recht en den plicht om de twee daardoor ontstane klankvolumina beide toch als werkelijken ***druk*** te blijven beschouwen. Tegenover elkaar staan dan „hoogdruk" (super-stress) en „laagdruk", d.w.z. acutus (ictus, arsis) en gravis (thesis). [De schrijver gebruikt nog, uitermate verwarrend, de termen arsis en thesis juist omgekeerd!]

b. Maken we dan gebruik van het grove graphische middel der ***moren*** en passen we daarop het bovenvermelde beginsel van een ***drukeenheid over twee lettergrepen verdeeld*** toe, dan ligt daarin voor de verschillende typen oplossing opgesloten, zoodra we daarmee de onderlinge verwisseling van primair (′) en secundair (″) accent en in verband daarmee het ontstaan van de zgn. drie-lettergrepen-wet: — in een woord van meer dan twee moren ligt de „hoog-druk" of accent op de derde (of vierde ?) more: ***ămās*** = ◡́ ◡◡, ***făcĭlĭs*** = ◡́◡◡, ***crēdās*** = ◡́◡◡◡ (of voor een ouderen tijd, waarover elders meer, ◡́◡ ◡◡) — in verbinding brengen.

c. Men vindt dan als de waarde van den „hoogdruk" ongeveer 2 moren, van den „laagdruk" 1 more en dientengevolge:

Waarde	Type	Woord	Rhytmisch	Proza
1 ◡◡◡	◡ ◡ ◡	*facile* (Pl.Capt. 151)	*fácile>facil, facul*	*fácile*
2 ◡◡◡	◡ —	*modō* of *Lasēs*	*módó/ò>mŏdŏ* *Lasé/ès=Lás és*	*módō̆* *Láres*
3 ◡◡◡	◡ ◡◡	*malum*	*málú/ùm(=málûm)*	*málum*
4 ◡◡◡	◡◡ ◡	*artĕ*	varieert	*árte*
5 ◡◡◡	— ◡	*prāvă*	varieert	*práva*
6 ◡◡◡◡	◡◡◡◡	*facilia* (z. bov.)	*fácília*	*facília*
7 ◡◡◡◡	◡ — ◡	*iuvate*	*iúváate*	*iuváte* = *iuwáate*
8 ◡◡◡◡	◡ ◡◡ ◡	*Metelli*	*Métélli*	*Metélli*
9 ◡◡◡◡◡.	◡ ◡◡ ◡◡	*Prosérpina*	*Prósérpina*	*Prosérpina*

Keeren we ten slotte nog eens tot de saturnii terug, aldus:

Énôs Lásês/iúvâte″ //
dábûnt málûm/Métêllì″` // Naévìo″ pò/étáè
prìma ìncédìt/Cérèri″s` // Prósérpìna″` /pûér

in het rhytme van

éen tweè éen tweè/éen tweè dríè//éen tweè eén tweè/éèn twéè

wat men voor zijn oorspronkelijken vorm zeker liever met versjes en rijmpjes met een natuurlijk arbeidsrhytme uit eigen omgeving dan met statige gedichten moge vergelijken („Moeder, als je me kousen koopt, koop me kousen met kuiten" e tutti quanti)!

In een nog niet verschenen studie over de geschiedenis van de Latijnsche satire ben ik van een ander punt uitgaande ook weer tot een dergelijk resultaat gekomen. Dat deze theorie ook een gave verklaring van de zgn. Iambenkürzung (*bĕ́nē> bĕ́nĕ, mŏ́dō> mŏ́dŏ*) geeft, is een aanbeveling. De eigenaardige metrische wetten of juister beperkte mogelijkheden in de taal der comici worden door haar duidelijk, de invloed van het woordaccent op het metrum wordt daardoor tastbaar. Is. zoodra men het tracht te ***hooren***, het verschil wel zoo groot tusschen:

malum = *málú/ùm* (saturn.), *má/lúùm* = ***màlúm*** of *malúm* (Plautus) en *málum* (proza), tusschen *Métél/li* (saturn.) en *Metélli* (proza), tusschen *iúvá/ate* = *iúváàte* (saturn.) en *iuváále* (proza), tusschen *Prósérpina″* ∽ *Naévio″* (saturn.) en *Prosérpina* ∽ *Naévio* (proza)?

Tenslotte, wat betreft mijn taxatie van woorden als *malum* als ◡ ◡◡, niet als ◡◡, daarvoor verwijs ik naar

Digitized by Google

de uitvoerige studie van C. Juret in zijn boek Dominance et résistance dans la phonétique latine, waar hij tot deze conclusie komt (p. 95): „en fin de mot une consonne est traitée comme dans *un groupe intérieur, où elle est suivie d'une occlusive sourde.*"

Amsterdam. F. Muller Jzn.

E. Schwartz, Zur Entstehung der Ilias. Strassburg, Karl J. Trübner. 1918. (Berlin u. Leipzig, Verein. Wissenschaftl. Verleger, Walter de Gruyter & Co.) (Pr. M. 3 + 100 %)).

E. Petersen, Homers Zorn des Achilleus, und der Homeriden Ilias. Berlin u. Leipzig, Verein. Wissenschaftl. Verleger, Walter de Gruyter & Co. 1920. (Pr. *f* 2.40).

„Wer die Ilias, wie Sie ist, für das Werk eines Mannes hält, wie Aristarch, hat auf geschichtliches Verständnis verzichtet." Aldus v. Wilamowitz in zijn „die Ilias und Homer" (p. 322). En Schwartz in de voorrede van zijn hierboven vermeld geschrift: „es steht ja, dank gewissen Modeströmungen jetzt so, dasz es wieder eine Notwendigkeit geworden ist, in der Ilias auch nur ein Problem zu sehen, und sich ihre Entstehung als einen verwickelten Prozesz vor zu stellen." Dat „dank" doet eenigszins vreemd aan, daar het immers juist in de laatste tien jaren, zoowel in Duitschland als in ons land op gezag van toonaangevende deskundigen meer en meer *uit* de mode gekomen is, in het ontstaan der Ilias een probleem te zien, en het haast mode is geworden haar „zooals Aristarchus" voor het werk van éénen man te houden". Hoe dit zij, het zal hun, die er zich onmogelijk in konden vinden met *die* mode mee te gaan, op hoe hoogen en verzekerden toon ook zij èn in ons land èn daar buiten werd aangegeven, zonder twijfel een hart onder den riem steken, dat een man als v. Wilamowitz, wiens enorme geleerdheid en groote scherpzinnigheid niemand met schouder ophalen waagt voorbij te gaan, zich er vierkant tegen verzet en, niet alleen bij de door hem gevormde school, maar ook bij een zoo bekend en geacht geleerde als Schwartz, om Petersen voorloopig buiten beschouwing te laten, instemming vindt.

Wat het negatieve, het tegen het eenmakerschap getuigende betreft, was het allervoornaamste punt, n.l. dat *Π* en *I* in open strijd met elkaar zijn, al lang geleden vastgesteld door Grote, Naber, Leaf, om geen anderen te noemen. v. W. vindt de (zeer uiteenloopende) pogingen der Unitariers om dit te bestrijden kinderachtig. „*Π* kann ja *I* gar nicht kennen. Achilleus will ja hier 84 das erreichen, was er in *I* haben konnte und abgeschlagen hat. Und die Rede hier ist so fest gefügt, dasz ihre Zerreiszung durch moderne Hypothese kein Wort verdient" (p. 120). Maar genoemde geleerden hadden een kerngedicht aangenomen, waar *I niet*, en de Patroklie *wel* toe behoorde. En ook *T*. Want anders had Achilleus geene satisfaktie gekregen. W. ziet in dat *T*. van *I* afhangt (p. 173). Ook dit intusschen reeds vóór hem opgemerkt en in den breede toegelicht. Overigens gaat hij zijn eigen weg. En waar hij *niet* op gelet heeft is dit, dat in *A* Thetis bij Zeus pleitende voor haren zoon, dezen bidt den Trojanen kracht bij te zetten *totdat* de Grieken hem in zijne eer hersteld zouden hebben. Waaruit noodwendig volgt, dat Achilleus daarmee tevreden zou zijn en dat dus in 't kerngedicht *I* èn voorkwam èn andersom afliep als in onze Ilias [1]). Hetgeen bevestigd wordt doordat Athene, als ze van den hemel komt om Achilleus te bedaren (*A* 123 vgg.), hem als vergoeding van Agamemnons overmoed „drie maal zooveel schitterende geschenken" in 't vooruitzicht stelt. De dichter vindt het blijkbaar heel mooi voor Achilleus, en evenmin als hij in zijn verder gedicht die belofte niet in vervulling kon laten gaan, evenmin kon hij, als ze in vervulling ging, Achilleus de geschenken laten afwijzen.

De dichter van *A* dichtte volgens v.W. ook de godenscènes in *NΞO*, enkele plaatsen van *Σ*, verder, op grootere of kleinere bijvoegsels na, *ΦΧΨ* tot vs. 257[b], en stelde, door daar tusschen in te voegen, deels meer deels minder omgewerkt, de in zijn tijd reeds bestaande boeken *B-E*, stukken van *ZHΛMO* en de, na hem, sterk overovergewerkte Patroklie, de Achilleïs samen; het overige der Ilias is jonger. Maar de Achilleïs eindigde niet met *Ψ*257[a]; ook het sneuvelen van Achilleus kwam er in voor en is door Athla en Lytra verdrongen. Dat in deze Achilleïs alle satisfaktie van Agamemnons zijde ontbreekt, tracht v.W. goed te maken door te onderstellen (p. 252), dat zij wel reeds „in epischer Erzählung" voorhanden zal zijn geweest. Wat mij hoogst onwaarschijnlijk voorkomt. En ook zoo kon zij door den dichter van Thetis' verzoek aan Zeus niet verzwegen worden. Bovendien, v. W.'s Achilleïs verzwijgt haar niet alleen, maar verbiedt ook den lezer haar er bij te denken; er is daartoe in haar nergens plaats. Geen minder bezwaar intusschen heeft het sneuvelen van Achilleus ook dáárom dat *A* 1 als inhoud van het volgende gedicht alleen zijnen toorn aankondigt. Behoorde ook zijn ondergang er toe, het had niet kunnen verzwegen worden.

Schwartz stelt zich op de basis van v. W.'s analyse, hij analyseert alleen ook nog 't een en ander, dat gene met rust had gelaten. Hij ziet in *B-E* nog weer 3 epen met verbindingsstukken n.l. het Thersitesverhaal, den tweekamp van Menelaos en Paris, en de aristie van Diomedes. Maar belangrijker is het, dat hij ook v. W.'s Achilleïs oplost. Hij is het met dezen eens, dat zij oorspronkelijk ook Achilleus' dood bevatte; in onze Ilias echter meent hij dat er niets van is overgebleven dan de redding van Patroklos' lijk, het gesprek met Thetis, 't gevecht bij en in de rivier, de strijd met Hektor, de oproep tot bestorming van Trojes muur; niets in *Ψ* noch iets in *A* [2]). Zijne Achilleïs deren dus

---

[1]) Achilleus aan zijne moeder de opdracht gevende van het verzoek, zegt alleen (*A* 407 vgg.): „Vraag Zeus de Trojanen te helpen en de Grieken te benauwen opdat Atreus' zoon zijne verblinding inzie." Maar zal iemand beweren, dat hij zich eenen slag om den arm hield, om ook dan te kunnen blijven toornen? en dat zijne moeder zijn verzoek anders overbracht dan hij het bedoeld had? — Uiterst weinig is er noodig om den uitslag van het gezantschap om te keeren. Het is alsof 't er in Achilleus' antwoorden al heen gaat, dat hij niet vol zal houden. En als men bijv. *Π* 59 (= *I* 648) met de daarop volgende versregels zich als uit het oorspronkelijke *I* overgenomen denkt, is de hoofdzaak gewonnen. Voor het nadere kan schrijver dezes verwijzen naar zijn „de Iliadis Fontibus et Compositione" p. 182 sqq.

[2]) De oorspronkelijke voortzetting van *A* is volgens Schw. geheel verbrongen door *B* enz. Eerder geloof ik dat er in de Ilias een kerngedicht steekt ongeveer bestaande uit *A*, stukken van *BΓΛNO*, daarna 't slot van *Θ*, eindelijk *I* en *T* tot en met 276, thans beide overgewerkt, in hun oorspronkelijken vorm. Zie de Il. Font. et Comp., p. 169-202.

Digitized by Google

niet de bezwaren tegen die van v. W. ingebracht. Maar het blijft de vraag of zij voldoende gemotiveerd is. Thetis verkondigt haren zoon *Σ* 96 „dasz er sich nur rächen kann, wenn er sofort darnach selbst in den Tod gehen will". Patroklos smeekt zijnen vriend, *Ψ* 91, hun beider asch te vereenigen. Achillens zelf verzoekt *Ψ* 245 de vorsten, den grafheuvel van Patroklos onvoltooid te laten tot na zijnen dood. Hierin ligt voor v. W. genoeg bewijs dat Achilleus' einde in de Achilleïs niet heeft kunnen ontbreken; en hij vindt het bevestigd door de waarzegging der paarden *Τ* 416^{b}vg. (p. 76 vgg., 166, 180). Voor Schw. zijn de woorden van Thetis ook volkomen overtuigend (p. 27); de plaatsen van *Ψ* kan hij natuurlijk niet gebruiken; maar hij voert nieuwe gronden aan. De Kleine Ilias begint met Hoploon Krisis, sloot zich dus aan bij een gedicht, dat met Achilleus' dood eindigde. De Aethiopis vertelde Achilleus' dood, maar had ook de Hoploon Krisis en vertelde die anders dan de Kleine Ilias. Daar de Aethiopis dus het gezochte gedicht niet zijn kan wordt de gedachte gewekt dat dit misschien een oudere vorm onzer Ilias was (p. 24 vgg.). Hier is tweeërlei op te merken. Want ten eerste is het mogelijk dat de Kl. Ilias in opzettelijke tegenstelling met de Aethiopis juist dáár begon, waar zij iets anders wilde geven dan gene. En ten tweede was toch zeker lang eer er iets van de Ilias bestond, de dood van Achilleus bij de Skaeïsche poort van Troje, in lied gebracht, en een dien ten gevolge algemeen bekend feit. Dat die onmiddellijk na dien van Hektor zou volgen, behoeft daar niet bij behoord te hebben. Het kan bedacht zijn door den dichter der Patroklie. Zoo kan dus ook zelfs een beroep op *Σ* 96 of de daarvan afhankelijke plaatsen *Ψ* 53 en 252 niet baten om te bewijzen, dat het gedicht van Hektors uiteinde ook dat van Achilleus bevat heeft.

Maar, zegt Schw., onmiddellijk na Hektors dood roept Achillens de zijnen op (*X* 381 vg.) om de stad te bestormen, bij welke bestorming hij natuurlijk den dood zou vinden. En wanneer hij vs. 385 met **ἀλλὰ τίη μοι ταῦτα φίλοσ ᾽διελέξατο ϑυμός**; zijn plan opgeeft „so ist es hier deutlich dasz ein anderer Dichter das Wort ergreift" (p. 28), want die formule past alleen „nach dem das Gemüt mit sich selbst, wie das Verbum deutlich besagt eine Alternative erörtert hat (zooals *Λ* 407 *Ρ* 97 *Φ* 562 *X* 122). Deze opmerking is m.i. volkomen ongegrond. Waarom zou de formule niet passen, waar men van 't eene plan op 't andere overgaat? Niemand ziet het; ook v. W. heeft het niet gezien. En als Schw. in *Φ* 294 vgg. eene vermaning voor Achilleus leest om, als hij de Trojanen naar de stad gedreven had, naar de schepen terug te keeren, en daarbij opmerkt „solche Rathschläge sind dazu da um nicht befolgt zu werden" (p. 27), kan men m.i. daarop alleen antwoorden: nego maiorem, *Φ* 294 vgg. bevat geen raadgeving.

Ten slotte ziet Schw. in Athene's hulp bij het dooden van Hektor, in verband met haar gesprek met Zeus *X* 167 vgg., ja ook daarin dat de Skamander *Φ* 230 vg. Apollo er aan herinnert dat Zeus hem opgedragen had de Trojanen „tot aan den derden avond te beschermen", waaruit zou blijken dat dan het oogenblikkelijk gevaar voor de stad voorbij was omdat Achilleus dan gesneuveld zou zijn, eene aanwijzing (p. 30) „dasz der Dichter den letzten Lebenstag des Peliden durch ein mannigfaltiges Walten feindlicher und freundlicher Gottheiten, mit dem höchsten Glanze ausstattete" — dit is dan door wegsnijding en omwerking in onze Ilias geheel verduisterd —, ja zelfs meent hij dat ook Zeus' gesprek met Hera *Σ* 356 vgg. benevens de in *Υ* en *Φ* geheel verminkte en bedorven Theomachie en ook Hektors ongeneigdheid om volgens Polydamas' raad naar de stad terug te keeren, daarmee in verband staan (p. 31 vg). Zeker raakt Schw. hier mogelijkheden, die niet onwaarschijnlijk zijn — behalve wat betreft Hektors hardnekkigheid, die hier m.i. niet bij behoeft gebracht te worden —, en veel raadselachtigs in de door Schw. aangehaalde plaatsen vindt misschien daarin zijn grond. Maar die bemoeiing en strijd der goden kunnen gestaan hebben in het oude lied van Achilleus' dood, en reminiscenties daaraan kunnen in de Patroklie — waaronder ik hier ook versta de Anastasis en den daarop volgenden veldslag tot en met Hektors dood, samen een geheel misschien eindigende *X* 393 of 404 — betrekkelijk laat zijn ingewerkt. Dat ook de dichter der Patroklie dat lied voor zich had, valt m.i. niet te betwijfelen. Dat hij n.l. eenige passages, daarin op Achilleus betrekkelijk op Patroklos heeft overgebracht. Dat Patroklos „nadat de goden hem ten doode hadden geroepen", nog 3 maal negen mannen deed vallen, dat hij niet zonder Apollo's hulp kon overweldigd worden, dat nevel de aarde bedekte toen er om zijn lijk gestreden werd, dat onsterfelijke paarden om hem weenden, dit alles schijnt te gigantesk om te kunnen passen bij het sneuvelen van een gewoon menschenkind. Voeg hierbij Thetis' geleide van 49 zeegodinnen en haar jammerklacht, waarvan de zes eerste regels (*Σ* 54—60) treffend gelijken op eene doodenklacht over haren zoon.

Van den heer Petersen, in Dec. ll. 84 jaar oud overleden, is het geschrift over Achilleus' Toorn uitgegeven door Studniczka. Petersen neemt ook eene ***Μῆνισ Ἀχιλῆοσ*** aan als kerngedicht der Ilias, het bevat volgens hem iets minder dan $^1/_5$ er van. Den „Waffentausch" van Patroklos houdt hij (even als v. W. en Schw.) voor ingevoegd. Den hoofdinhoud zoowel van *Ι* en *Τ* als van *Π* rekent hij er toe; de voor de Unitariers zoo lastige verzen *Π* 72 vgg. verwerpt ook hij. In zijne schifting tusschen „Homer und Homeriden" laat hij zich uitsluitend leiden door ethische en aesthetische overwegingen. Ongeveer al wat hij leelijk of zedelijk minderwaardig vindt — waarin zeker menigeen het niet met hem eens zal zijn — is het werk van deze laatste. Alleen Hektor en Andromache's afscheid, hoewel ook van eenen Homeride, vindt genade in zijne oogen (p. 46). Homerus' geest is die van Aeschylus en Sophokles, de Homeriden zijn „Euripideïsch". Van de „Homeridenart" is Petersen volkomen op de hoogte, getuige uitlatingen als deze: „Echtes Homeriden fabulier" (p. 45), „Ordinäre Rhapsodenmache" (p. 47) „Wie immer bij diesen späten" (p. 50), „mit der den Nachfolgern eigenen Ausführlichkeit" (p. 67) „Ungenauigkeit der Homeriden" (p. 75) „das bei Homeriden so beliebte Eingreifen der Götter" (p. 80) enzv.

Groningen. Matthée Valeton.

Digitized by Google

P. van Tieghem, Ossian en France. 2 dln. Paris, F. Rieder et Cie. 1917. (Pr. p. dl. fr. 7.50).

Bij het hooren van den naam: Ossian, zullen velen wellicht voor een oogenblik weer onder de bekoring komen van de vage malancholie en nevelige natuurstemming, waarin vroeger hen de zangen van Selma, Fingal of Darthula hebben gebracht. Misschien zijn zij het eerst door Mendelssohn's Hebriden of Gade's Nachklänge met die wereld van verlatenheid en dood in kennis gekomen, misschien zijn ze ook het eerst door de werken van Macpherson er mee in aanraking gebracht. Zouden er velen zijn, die de Poems of Ossian lazen en later, bij het herhalen van die bekende namen niet nog iets voelden natrillen in hun ziel, van wat er eens vollen weerklank vond?

Er zijn zeker weinig boeken geschreven, die zoo machtigen invloed op de literatuur van West-Europa hebben uitgeoefend, als de Gedichten van Ossian. Goethe en Bilderdijk, Cesarotti en de Lamartine mogen er voor getuigen. Verwondering zou dit niet behoeven te wekken wanneer Macpherson's werk op één lijn gesteld mocht worden met Ilias, Divina Commedia, den Cid of Hamlet. Maar het zonderlinge van Ossian's succes ligt wel vooral hierin, dat Macpherson's rhythmisch proza noch echt, noch geniaal werk genoemd mag worden. Zelden is er meer onoprechtheid, ja vervalsching bij den oorsprong van eenig literair werk ontdekt; zelden stond een kunstwerk verder af van het origineel, dat het zich aanmatigde te vertolken; zelden eindelijk ontbrak het een dichter zoozeer aan inzicht en objectieve orientatie in zijn stof als Macpherson. Stern heeft in zijn magistrale artikelen in Zeitschrift für Litteraturgeschichte 1895 een en ander afdoende bewezen. En toch: bijna honderd jaar lang is Ossian troef geweest; modeartikel ongetwijfeld, want ook in de literatuur heerschen en verdwijnen de modes; maar dan toch geen modegril. Te duurzaam immers was de bekoring, die er van Ossian's naam uitging.

Het zou van Tieghem's plicht geweest zijn, bij den omvang van zijn werk—meer dan 900 blzz.—de tegenspraak te verklaren, die er schijnt te zijn tusschen Ossian's geringe dichterlijke waarde en gebrek aan legitimiteit eenerzijds en zijn overhoopt groot succes ten andere. De lange reeks van voor het grootste deel onbekende of vergeten schrijvers, te beginnen bij den klinkenden naam Turgot en zich over Le Tourneur, Hill, Baour-Lormian uitstrekkend tot Lamartine en Hugo in het midden der negentiende eeuw, zou wellicht wat hebben kunnen worden ingekort. Zeker heeft de S. zich niet geheel aan dien plicht onttrokken. Eenige bladzijden in het eerste deel (210—220) waar Rousseau en wat ik zou willen noemen de eenzaamheidsliteratuur worden aangehaald, geven iets in die richting. Maar veel, wat voor Ossian's succes heet te pleiten, is misschien juist het gevolg van dat succes. Met name zou ik de Keltomanie in Frankrijk niet graag willen voorstellen als de bewerkster van den opgang van het Ossianisme. Zij zal er minstens evenzeer door zijn bevorderd. En onoverbrugd laat S. de klove tusschen Cesarotti's zoo gegronde bevroeding: dat Ossian in Frankrijk wel geen populariteit zou erlangen, en de feiten, die haar niet deden uitkomen.

Bij alles, waarin Macpherson van zijn kwasi-origineelen afweek, bij zijn gebrek aan inzicht in de eigenlijke Schotsch-Iersche sage, bij zijn pedant razen tegen wat Schotland in dezen aan Ierland verschuldigd was, bij zijn onkunde of gebrekkige kennis van het Gaelic en vooral bij zijn gewetenloosheid en slordigheid, waarmee hij, tegen beter weten in, wijzigde en verdraaide, hebben zijn Poems toch altijd iets overgehouden van den sterken en aangenamen nativen geur, die immers bestand was tegen een eeuwenlange mondelinge overlevering. Dien geur determineeren; met anderen woorden en een ander beeld: den grondslag blootleggen, waarop de heele Ossian rust; de aantrekkelijke frischheid van het oud-Iersche epos doen uitkomen en aanwijzen, wat van al dat natuurlijke en ongedwongene onder Macphersons' kunstbewerking was overgebleven, altijd nog genoeg, om den onnatuurlijken en aan allerlei klassieke conventies gebondenen achttiend'eeuwer te charmeeren, zooals ongerepte reinheid zelfs den diepst gezonkene pleegt te prikkelen; dat ware tegelijkertijd het antwoord geven geweest op de bovengestelde vraag. Maar dat kon van Tieghem, volgens zijn eigen verklaring: „N'ayant aucune connaissance des langues et des antiquités celtiques", natuurlijk niet. En dat gebrek aan kennis geeft niet alleen aan zijn Introduction een zekere onzekerheid, maar belet hem ook den eigenlijken grond te peilen, waarop het Ossiaansche succes rust.

Het doet hem ook hier en daar vergissingen begaan, die men hem, eenmaal toegegeven, dat hij op zijn standpunt recht heeft, niet al te kwalijk mag nemen. Ik bedoel de plaats, waar hij het laat voorkomen, alsof het woord Fenians ware afgeleid van Finn (I. blz. 10). Stern, dien hij in de nabijheid van deze plaats citeert, had hem voor deze vergissing kunnen behoeden. Ook doet het eenigszins wonderlijk aan, bij de verklaring van het patronymicum Macpherson, tusschen haakjes aan te treffen: „Mac-Mhuirich; Macphersain, Macpherson, parce qu'ils desdendaient d'un prêtre, parson" (I, p. 27). Het eerste woord: —Mac-Mhuirigh, zal wel bedoeld zijn —, beteekent namelijk: kleinzoon van een zeeman en heeft niets uit te staan met Macphersain.

Met deze opmerkingen heb ik ook bijna alles, wat er op het omvangrijke en gedegen boek van van Tieghem valt aan te merken, gezegd. Onverdeeld kan ik instemmen in den lof, die van literair-historische zijde, bij monde van Prinsen in de Nieuwe Taalgids is uitgesproken: „het (boek) kenmerkt zich door de rijkdom van feiten en nauwkeurigheid, die Duitsche boeken eigen is, en door de grondigheid, klaarheid en aangename vorm van de Fransche wetenschap." Ik acht mij beslist onbevoegd, v. Tieghem's uiterst gedocumenteerd en volledig onderzoek te controleeren. Men zou er de geheele Fransche letterkunde van 1760 tot op heden voor van buiten moeten kennen. Maar ook zonder dat recht tot en die macht van controle, laat zich toch wel aan een boek zien, of het degelijk, dan wel vluchtig maakwerk is. Hier en daar b.v. geeft van Tieghem van die kleine korte mededeelingen, dat er in heel Frankrijk precies geteld zoo en zooveel exemplaren van deze of gene uitgave voorkomen, die ofwel een reusachtigen naspeuringsijver en boekenkennis verraden, of van onmetelijke onbeschaamdheid getuigen; wat we uit den bescheiden toon van het geheel gerust mogen uitsluiten. En overigens, die verdenking van onbeschaamdheid, zoo ze in ons al zou mogen opkomen, wordt weerlegd door de rijke lijst van werke-

Digitized by Google

lijk gelezen boeken, waarvan met groote gewetensstriktheid aan den voet der bladzijden rekening wordt gegeven; en door de bibliografie, die aan het eind van het tweede deel een vijftig bladzijden beslaat en voor alle Ossianophilen van het grootste gewicht is. Ter loops mag ik wel even, waar van Tieghem blijk geeft ook de Nederlandsche literatuur te hebben geraadpleegd, opkomen tegen een kwalifikatie van Bilderdijk als „le pur classique" (II, 47) en een (druk) fout verbeteren op blz. 318 van het tweede deel, noot 6, waar Wap i. p. v. Wasp moet worden gelezen.

Het lijkt mij overbodig en voor een aankondiging, van den omvang waarvoor in het *Museum* plaats is, te wijdloopig, heel dit mooie werk hier de revue te laten passeeren. Tot slot slechts enkele punten, die dunkt mij de aandacht verdienen. Ossian's poems hebben in Frankrijk niet plotseling door een complete vertaling gepakt, maar zijn eerst langzaam en als druppelsgewijs in de Fransche letteren binnengedrongen. Maar bij heel dat doordringingsproces hebben de vreemdste en wonderlijkste verwarringen en misverstanden geheerscht. Al spoedig heeft zich de Keltomanie storend en verwarrend met Ossian gaan bemoeien. La Tour d'Auvergne speelt ook hier zijn onvermijdelijke hansworstenrol: „Plusieurs des hymnes gauloises.... sont renfermées dans un poème erse, nommé l'Edda.... Ce monument runique....serait propre a nous éclairer sur les Celtes...." (I, p. 193). Wanneer men met die Keltomanen aan den gang is, zijn de vermakelijke vergissingen niet van de lucht. Eden is een keltisch woord volgens Poinsinet de Sivry, waaruit de Latijnsche taal het woord edo=ik breng voort heeft getrokken. Daignan d'Orbesson verwart Kelten, Germanen en Goten met elkaar. Helaas zou het niet den laatsten keer zijn, dat dergelijke verhaspelingen zouden voorkomen, evenmin als men blijkens II, p. 366 tot op onze dagen heeft moeten wachten, om het bestaan zelfs der Kelten te hooren ontkennen. Voor Daignan heeft de afleiding van het woord Kelt geen moeilijkheid, daar het ongetwijfeld met hd. Zelt moet samenhangen. Galli en gr. γάλα zijn natuurlijk een en hetzelfde (I, p. 194).

Onder het eerste keizerrijk bereikt de Keltomanie haar hoogtepunt. En Ossian wordt de lievelingsdichter van den keizer. Dit alles is nochtans niet alleen vermakelijk. Voor de geschiedenis van philologie en praehistorie mist het zijn nut niet, er op te wijzen, dat in Macpherson's Ossian aan Europa is geopenbaard het bestaan van een taal en literatuur, die op het punt stond van te verdwijnen. En de Ieren, die door Macpherson's brutaal optreden gewezen werden op hun eigen schatten, zijn van dat oogenblik wakker geschrikt uit hun doodslaap. De heftige invectieven van den Schot tegen zijn Iersche bestrijders zijn er het best bewijs voor. Ook de keltomanen hebben niet alleen potsen gemaakt. Zonder hen ware wellicht Zeuss te laat gekomen met zijn Grammatica Celtica. Nog lang na het verschijnen van de Poem's is men in Ierland en waarschijnlijk ook wel in Schotland en de andere keltisch sprekende landen doorgegaan met handschriften te vernietigen en de moedertaal af te leeren voor het deftiger en makkelijker Engelsch. Wat zou de verwoesting en verwording niet een omvang hebben bereikt, wanneer onbekendheid en onbemindheid de oude Keltische literatuur en geschiedenis waren blijven verbergen, indien Macpherson niet met zijn maakwerk ware voor den dag gekomen!

Het kon immers wel moeilijk anders, of zoowel in Frankrijk Labaume als andere dichters in andere landen moesten zich wenden tot Ierland, het eigenlijk vaderland van Oisin. Daarvoor zorgden de critieken op de authenticiteit van Macpherson's werken wel. En inderdaad, hoe primitief en gebrekking ook, de Iersche literatuur hoefde niet op Zeuss te wachten, voor zij aan de aandacht van geleerd Europa werd voorgehouden. Reeds het begin der negentiende eeuw ziet een „ancien poème irlandais" aan den literairen horizon opkomen, ja het eind der achttiende kent reeds „Usnoth, ancien poème irlandais". Lang heeft het geduurd, voor het volle licht over die geheimzinnige literatuur is opgegaan. En nog zijn we niet dan in het ontwikkelingsstadium van onze kennis dienaangaande. Maar Ossian is hier toch ontegenzeggelijk de morgenster en zonder Ossian zouden de Táin en Deirdre en Finn, zoowel als Keating en de Four Masters en O'Flaherty wel hoogst waarschijnlijk met het Iersche volk spoorloos zijn verdwenen.

Van Tieghem's groote werk heeft daarom niet alleen voor de studie van de Fransche letterkunde, voor die van de Europeesche romantiek maar ook voor die van de Keltische zoowel geschiedenis als literatuur groote beteekenis. Moge het in veler handen komen! Het zal kostbare diensten kunnen bewijzen aan den toekomstigen schrijver van een boek, dat den titel zou kunnen voeren: Ossian in Nederland, waar Prinsen in zijn reeds genoemd artikel in de Nieuwe Taalgids de mogelijkheid van in het verschiet stelt.

Amsterdam. W. Mulder.

J. Wille, Marnix' Byencorf. Met herdruk van G. Hervet's brief. Scheveningen, Firma D. Koek (L. C. van Schaik). 1919. (Pr. *f* 2).

De heer Wille heeft op den 18den October 1918 het lectoraat in de Nederlandsche Taal- en Letterkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam aanvaard met eene „openbare les", waarin hij „Marnix' Byencorf" aan eene uitvoerige bespreking heeft onderworpen. Hij heeft deze rede het licht doen zien, en daarbij vele bladzijden aanteekeningen gegeven, om zijn betoog te staven; achter de voordracht, die 26 blzn. beslaat, volgen 44 blzn. aanteekeningen, terwijl het overige van het boekje (blz. 71—89) wordt in beslag genomen door de uitgave van de „Epistre aux desvoyés de la Foy" van Gentian Hervet, een lang reeds gezochten Fransche text, welke Marnix bij de samenstelling van zijn boek waarschijnlijk voor zich zal hebben gehad, en die hij heeft willen weerleggen. Rede en aanteekeningen geven blijk van uitgebreide en goed-gefundeerde kennis van het terrein waarop de schrijver zich beweegt. Men zou kunnen vragen of hier en daar de aanteekeningen niet iets te uitvoerig zijn. Het pleidooi in aant. 14 voor de toekenning van het auteurschap van het „Wilhelmus" aan Marnix, hoe interessant ook op zichzelf, had in dit geschrift gevoeglijk kunnen worden gemist.

De schrijver beoogde meer dan eene historisch-kritische literatuurstudie te leveren. Hij wijst op den tijd van ontstaan van de „Byencorf", waarschijnlijk in de tweede helft van 1568; hij toont aan hoe Marnix' geschrift was opgesteld naar aanleiding van een document, den „brief" van Hervet, welke de schrijver achter in zijn boekje publiceert: de compositie van het werk wordt nauwkeurig nagegaan; de oorspronkelijkheid en afhankelijkheid

Digitized by Google

gewikt en gewogen; de verhouding van de „Byencorf" tot de Fransche bewerking „Tableau des Differends de la Religion" beschouwd; ook worden de bezwaren welke tegen het boek zijn ingebracht door roomsch-katholieke schrijvers, en auteurs als Busken Huet en anderen, uitgestippeld, en de lof weder van dezulken als Fruin en Groen vermeld —, maar de schrijver wilde in zijn betoog nog iets meer. Het lag vooreerst in zijne bedoeling, om op te wekken tot eene nieuwe uitgave van de „Byencorf", waar die van A. Willems (1858) volstrekt onvoldoende en voor taalkundige doeleinden onbruikbaar is (blz. 14, 41); dan wil hij er ook de aandacht op vestigen welk eene dankbare stof voor studie er nog altijd is in den rijkdom van beelden en spreekwijzen door Marnix gebruikt, inzonderheid ook met het oog op zijne anonieme geschriften. Doch bovenal is het hem er om te doen, om tegen de aller-modernste uitingen, die Rabelais boven Marnix verheerlijken, en in geestdrift geraken voor „innig gezond paganisme, prachtige grofzinnelijkheid en luidruchtig schaterende natuuraanbidding" (blz. 8), te poneeren de positief-christelijke literatuur-beschouwing en literatuur-beschrijving, die vooral wil aanknoopen bij Bilderdijk, bij Da Costa en inzonderheid ook bij Marnix, een persoon, die voor den schrijver geldt „als de grootste auteur der 16de eeuw" en wiens geschrift hij beschouwt „als de treffendste satire der gansche Nederlandsche Letterkunde, als men den Reinaert er buiten laat" (blz. 8). Zoo heeft deze rede dus niet alleen eene wetenschappelijke, doch ook eene ethische en apologetische strekking, namelijk, om belangstelling te wekken voor die groote mannen in onze Nederlandsche Letterkunde, die „onderworpen aan het Woord, vaststaand in het geloof, alle gaven stelden in den dienst van hun Volk en hunnen God" (blz. 26). Volgens den schrijver moet in deze richting nog zéér veel werk worden gedaan. Deze rede draagt de sporen van ernstig, voorzichtig en nauwkeurig onderzoek; de uitgave is goed, al zou een minder groot getal nieuwe alinea's op een bladzijde, het uiterlijk aanzien nog hebben verfraaid.

Leiden. A. Eekhof.

E. Delahaye, Verlaine. Paris, A. Messein. 1912. (Pr. 7 fr. 50).

Na de biographie door Verlaine's ouden vriend Edmond Lepelletier, komt thans een andere getrouwe van hem, Ernest Delahaye, een plaatsgenoot van Arthur Rimbaud, met een werk van ongeveer gelijken omvang over Verlaine, na van en over hem en over Rimbaud een drietal werken te hebben gepubliceerd. Hij brengt weinig onuitgegeven geschriften, maar heeft de herinnering behouden aan een aantal vertrouwelijke mededeelingen, die hij (z.p. 257, noot) zonder litteraire opsmukkerij in dit boek weergeeft.

Voortdurend heeft D., evenals Lepelletier, Verlaine van dichtbij kunnen beschouwen en hij tracht ons een V. te teekenen, die terug te brengen is tot een soort van éénheid: 't is een kind, 't is een katholiek gebleven en steeds weer naar 't katholicisme strevend kind: argeloos, genotzuchtig, lekkerbekkig, vol dolle kinderlijkheden, er behagen in scheppend zich zelven bang te maken, plotseling tot uitbarstingen komend na een langdurige toegevendheid, dol op toertjes in den draaimolen en op den schommel, als een kind er een genot in vindend in 't karkas van een walvisch pijpjes te rooken en biertjes te drinken, e.d. Maar dit kind-zijn verklaart ook, dat hij als een kind zijn straftijd aanvaardt, dat hij zich volledig geeft aan de overweldigende persoonlijkheid van den schitterenden, tot 't krankzinnige gaanden Rimbaud, dat hij, in tegenstelling daarmee, als een kind geniet van den omgang met de kinderlijk-eenvoudige paters in het instituut Notre Dame te Rethel (zie b.v. de mop van den pater die Verlaine's weinige haren omblaast, p. 262), dat hij zoo gemakkelijk zich aanpast aan zijn schooljongens in Engeland, dat hij een zwerver als Bibi-la-Purée tot zich trekt, dat hij ten slotte in zijn kunst niet anders kan doen dan zijn eigen ik geven en er niet in kan slagen Académie-française-waardig werk te leveren. Zelfs behoudt Delahaye deze visie van Verlaine op zijn sterfbed: „Cet air à la fois docile, câlin, boudeur qu'ont les enfants révoltés et tendres, à la suite d'une scène" enz. (p. 543). En daarnaast stelt hij Verlaine's leven onder de overheersching van een godsdienstig element, dat hij afleidt uit een volzin der *Confessions*: „Ma première communion fut bonne"; een omstandigheid die ons op een streng wetenschappelijke manier (de woorden „rigoureusement scientifique" staan p. 76) waarborgt, dat deze goede eerste communie op heel zijn bestaan haar invloed heeft uitgeoefend. En van dit standpunt uitgaande behoeft 't ons dan ook niet te verwonderen, dat Delahaye eindigt (p. 545) met in het standbeeld dat voor Verlaine in den Luxembourg-tuin werd opgericht te zien „une statue à la foi, au repentir, à l'espérance, à la souffrance du péché, au christianisme". In hoeverre men 't christendom een dienst bewijst met zulke uitlatingen, dat is een zaak waarover ik niet mag oordeelen. Maar men kan zich toch niet vrijmaken van de herinnering aan een andere voorstelling van Verlaine: „un paysan madré", zooals Laurent Tailhade hem noemt in *Quelques fantômes de jadis*, die hem beschuldigt van „le plus parfait égoïsme", wat misschien wel de kindereigenschap bij uitnemendheid is, dat geef ik toe, noch van het beeld van den faun, die Stéphane Mallarmé waarschijnlijk inspireerde, dien Byvanck in 1891 zag, den Tityre uit den *Pèlerin passionné*. Maar men kan dien Verlaine-kind wel aanvaarden; zag reeds Lemaître hem niet als zoodanig: een kind, „qui a une musique dans l'âme. . . . . „surtout un primitif" (*Les Contemporains*, IV, p. 76 sq.).

Over die muziek brengt het uitgebreide hoofdstuk XVI: L'art et l'idée, veel fijne, mooie, van een sterk doordringen in zijn kunst getuigende opmerkingen; dit gedeelte brengt meer nieuws dan de rest van het boek, dat over het algemeen geeft wat Lepelletier bracht. Hierbij gaat D. ook weer van V's „naïveté" uit, die hij verklaart als een ontsnappen aan „ce dessèchement par mutilations successives que l'on appelle maturité d'esprit" en hij doet daarbij zien de voortdurende hernieuwing in inspiratie en in vorm die door V's werk te volgen is en die voortkomt uit een voortdurende vernieuwing door de indrukken die de natuur en 't leven hem brengen. Volledig is dit deel over de kunst niet. Zoo zou er nog b.v. wat bij te voegen zijn over V's omgekeerde sonnetten ***Résignation*** en ***Sapho*** en over LV en LVI der ***Dédicaces***.

't Werk leent zich niet tot discussies, omdat over verschillende feiten uit 't leven van V. zoo geheel uit-

Digitized by Google

eenloopende meeningen kunnen bestaan. Wat weldadig aandoet is de rustige manier waarop 't geval Rimbaud wordt beoordeeld, zuiver van 't letterkundige standpunt, evenals de bundel *Amour* en de gevoelens voor Lucien Létinois. D. doet psychologisch juist uitkomen hoe onzinnig de beschuldiging is, dat V. zijn moeder wilde dooden. Over de waarde van de zooveel geciteerde *Art poétique* zegt Delahaye (p. 381), dat Verlaine zich er over vermaakte, dat zijn volgelingen deze „boutades lancées autrefois parmi cent autres fantaisies" als definitieve principes aannamen; hij gelooft dan ook niet aan een werkelijk-opzettelijk samengestelde groep van regels der dichtkunst, evenmin als b.v. nog onlangs Ferdinand Vandérem, die spreekt van een „caprice sans lendemain d'une inspiration fortuite" (*Revue de Paris*, 15 déc. 1919, p. 852). Maar zij vergeten, dat V. onder Rimbaud's invloed Marceline Desbordes-Valmore had ontdekt, die niets heeft van „l'emphase", „le toc" der „impassibles", zooals hij de Parnassiens, die „houten" dichters noemde („du bois, du bois. . . . et encore du bois", z. *Œuvres complètes*, ed. Messein, t. IV, p. 8 en 51), dat hij Shakespeare in de gevangenis te Mons had bestudeerd, wiens sonnetten hem gebracht hadden vér van Hugo's „éloquence". Meer dan ooit geloof ik, dat Verlaine geniaal heeft voorzien, wat de dichtkunde moest worden, wilde zij zich vernieuwen, terugkeeren tot de kinderlijke teerheid die de lyriek moet kenmerken en die in hem zoo sterk aanwezig was; voor het overige verwijs ik naar de studie van E. Dupuy in de *Revue des deux Mondes* van 1 Dec. 1912, p. 626 over dit onderdeel. Eigenaardig is 't dat D. weinig waarde schijnt te hechten aan de vruchten van de uitgebreide lectuur van Verlaine, die toch niet vrij is van letterkundige invloeden, ook na zijn Parnasse-tijd.

't Werk bevat nog al veel drukfouten, wat misschien te verklaren is uit een onderbreking der correctie tijdens den oorlog. Maar dat een litterator *agonir* laat staan voor *agoniser* (p. 193), is wel wat kras. Men verbetere ook blz. 205:

. . . . Quels *Autrans* soufflèrent à travers
La montagne ?

in Quels *autans*, want Joseph Autran zal hier wel misplaatst zijn. Men verbetere eveneens blz. 385:

De rendre un peu la *ruine* assagie

in la *rime*. Men leze blz. 497: *Zilcken*, blz. 532 *amenassent*; op blz. 475 deugt de interpunctie der twee eerste verzen niet.

Naast 't boek van Lepelletier, dat meer verhalend is, minder 't psychologisch element op den voorgrond doet treden, niet V. tot een soort van eenheid zoekt te herleiden, komt dit nieuwe boek te staan als een waardevolle aanwinst. Tusschen beide biographieën is vooral op een dubbel onderscheid te wijzen: Lepelletier, die 36 jaar Verlaine's vriend was, ziet in Rimbaud zijn kwaden genius (p. 31: „le grand artisan des malheurs du poète"), en hij ziet in Verlaine geen christen (p. 16: „ses élans mystiques, sa religiosité théâtrale, extérieure et livresque, car V. ne fut guère qu'un croyant littéraire"), terwijl Delahaye tegenover Rimbaud een neutrale houding aanneemt en in Verlaine den echten christen ziet.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Russkaja Biblioteka (Russische Bibliothek). No. 10—25 (No. 10: Čechow, Lišnie l'udi, — No. 11—14: Tolstoj, Wojna i mir, — No. 15: Turgenew, Now', Rudin, — No. 16: Tolstoj, Tak čto že nam dělat'? O žizni, — No. 17: Čechow, Žitejskaja meloč, — No. 18: Turgenew, Zapiski ochotnika, — No. 19: Tolstoj, Carstwo božie wnutri was, — No. 20/21: Dostojewskij, Idiot, — No. 22: Gogol', Mërtwyja duši, — No. 23: Čechow, Step', — No. 24: Turgenew, Andrej Kolosow, — No. 25: Čechow, Duel'). Berlin, Ladyschnikow. 1920. (Pr. p. d. 15 Mark, geb. 20 Mark).

Nog zeer onlangs kondigde ik in het *Museum* de eerste negen delen van deze serie aan (Jg. 27, kol. 225 v., Julie 1920), en reeds zijn er weer zestien nieuwe delen in mijn bezit, op dezelfde wijze uitgegeven en evenzeer alle lof verdienend als de voorafgaande nummers. Ik verwijs derhalve naar mijn vorige recensie.

Het spreekt vanzelf, dat de Čechow-delen alsmede No. 24 meer novellen bevatten dan die welke als titel van het boek gekozen zijn.

De uitgever heeft zich genoodzaakt gezien de prijs met een kwart resp. een derde te verhogen.

Teneinde niet telkens weer nieuwe nummers te moeten aankondigen, deel ik reeds tans mee, dat de volgende 15 nummers deze werken zullen bevatten: 26—29: Puškin, Sobranie Sočinenij, — 30—32: Bir'ukow, L. N. Tolstoj, — 33. Turgenew, Zatišje (e. a. verhalen), — 34: Gogol', Wečera na chutorě bliz Dikan'ki, Mirgorod, — 35. Tolstoj, Dětstwo, Razskazy, — 36—38 Lermontow, Sobranie sočinenij, — 39/40 Dostojewskij, Běsy. Vooral op No. 32; een nog nooit gepubliceerd gedeelte van Bir'ukow's Tolstoj-biografie, zij de aandacht gevestigd. Ook Nr. 30 en 31 zullen onuitgegeven stukken bevatten. Ik had reeds in September '20 gelegenheid deze drie delen in proef door te zien, — een nieuw bewijs, hoe vlug er aan de serie gewerkt wordt.

Leiden. N. van Wijk.

J. Partsch, Die Stromgabelungen der Argonautensage. Ein Blatt aus der Entdeckungsgeschichte Mitteleuropas. (Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philol.-histor. Klasse. 71. Band, 1919, 2 Heft). Leipzig, Teubner. 1919. (Pr. M. 0.80).

Geographisch bieden oude dichters vooràl raadselen, dit geldt voor poëten uit Alexandrië met hun geleerdheid ook. Historisch is het streven (de lust had ik haast gezegd) om op een gebrekkig aard-beeld het terrein der door hen afgeschilderde tafereelen te ontdekken, levendig, zelden gelukte dit tot algemeene tevredenheid, men kan dus aan het werk blijven. En dan, welk een verschil in uitslag en methode!

Homerus' Odyssee moge voor de meesten hare avonturen laten afspelen in de inheemsche, welbekende landschappen van de eilanden-wereld aan de kusten van Ionië en Beneden-Italië, 'n deel in meer exotische gewesten, een enkele durfde het milieu der handeling te verleggen naar den Pontus (Baer), of in geestigen overmoed zelfs naar de Canarische eilanden (Jarz), — fantasie moest terugvinden, wat zij zelve grootendeels geschapen had. Toonen de Homerische gedichten omtrent het verre O. en W. zonderlinge verbindingen geographisch en krijgt Italië voor den Griek uit die dagen het karakter van een eilandenrijk zooals zijn naaste omgeving, zegt Berger, zoo vindt men in de

Digitized by Google

zwerftochten der Argonautensage dergelijke dwalingen. Pindarus laat de Argonauten de Erythraeische zee bereiken d.w.z. den zuidelijken Oceanus, in 12 dagen brengen zij dan hun schip over (land)? en geraken aldus eindelijk in de Middellandsche zee. Apollonius Rhodius (ook Scymnus, Timaeus, misschien Hecataeus) doen hetzelfde, doch de weg waarlangs verschilt. Volgens Apollonius varen zij uit den Pontus in den Ister en op een anderen arm van dezen stroom in de Adria, door den Po—Eridanus, dien de dichter met den Rhodanus en Rhenus door bifurcatie verbonden dacht: aldus komen zij terecht in de Sardoïsche zee. Die laatste excursie, de bifurcatie speciaal, is de kern dezer rede. Beider stroomgebied (van Eridanus en Rhodanus), de duistere woorden van Apoll. laten dit toe, kan door de Argon. nù dus in het W. verzeild, bevaren zijn geworden, in die richting is dat tevens de eerste kennismaking met Europa's Westen, hoezeer ook dat deel van hun tocht geographisch een totale warboel lijkt: nog eeuwen zouden land en zee aldaar den Grieken regionen der sage blijven. In sierlijk — metrische vertaling licht Partsch de passages van dit merkwaardig westersch gebeurer uit den tekst, waagstukken van verbeeldingskracht. Een enkel punt brengen wij naar voren, al waren deze weinige, doch aan stof òverrijke pagina's een détail-bespreking waard.

In de toelichting p. 10 lezen wij: — die glatte Fahrt aus dem Eridanus—Po in die Rhône. Der Dichter ahnt nichts von dem trennenden Alpenwall. Ergo, alsof het een schip van aëronauten was, zweeft het er over heen. Ligt dit warbeeld aan den Aegyptenaar—dichter, voor wien het Cis- en Transalpijnsche Keltenland één nationale eènheid was? vraagt Partsch voorzichtig. Echter, is zoo'n vermoèden zelfs denkbaar, al laat die fabuleuse Eridanus, Hesiodus' bedenksel, tegelijk alle territoriale verwarring toe, waar die rivier achtereenvolgens in verband gebracht met de Po — Rhône— Rijn, volgens Götz met stelligheid terug te vinden is in een van de Baltische stroomen tusschen Weichsel en Dünn? Is het aannemelijk verder, dat 'n geleerde bibliothecaris onder Ptolemaeus Euergetes en Philopator, eind 3e eeuw v. C. zóó weinig benul had van de toen al vrij druk bevaren oude wereldzee vol Phoenicische en Grieksche koloniën, dat hij niet eens wist, dat aan een druk-bezochte golf harer omranding de hooge wal der Alpen omhoog rees? De Alexand'rijn bleef rechtzinnig trouw aan de mythische overlevering en deed mythisch- juist door degelijker kennis buiten die sfeer te houden. Zoo'n orthodoxie kent pendanten, dat je maintiendrai achtte twee eeuwen later ook Strabo zijn plicht, toen hij in Augustus' dagen zijn al-wetenden Homerus durfde verdedigen tegen ieder, die wat op diens geographische kennis had aan te merken.

Het befaamde Hercynische woud wordt dan besproken. In vage contouren dook het langzaam op: uit het N. W. voor Timaéus, uit het Z. O. tegelijk met het bronnengebied van den Donau (door Timaeus al hier gezocht) voor Aristoteles, Eratosthenes e. a., wijzen van bekendwording, waarin Caesar later vertrouwen stelde (B. G. VI. 24/5.). Doch de eigenlijke weg der kennis van dat reuzenwoud vol geheimen moet uitgegaan zijn van het Rhône-gebied, kolonisten uit Massilia waren wel de berichtgevers. Interessant die eerste ontsluiting van het Keltenland! Aristoteles hoort van la perte du Rhône, Genfer-en Boden-See worden ontdekt, op de Zwitsersche hoogvlakte Massiliotische munten gevonden. In die regionen lagen de wijde *λίμναι, αἵτ' ἀνὰ Κελτῶν ἤπειρον πέπτανται ἀθέσφατον*, (Argon. IV. 635), de schrik der Argonauten, nog verhoogd door angsten te land, waar wouden het uitzicht en stroomen het voortgaan beletten. Als een dea ex machina daalt Hera neer op de Hercynische rots en schreeuwt hun den weg der terugkeer toe. In dat gecompliceerde bodem-areal met een bijna niet te ontwarren waterstelsel, waarin 'n *ἀπόῤῥωξ* zonder naam voor 't eerst op den Rijn schijnt te doelen, meent Partsch de bifurcatie, een vrij zeldzaam verschijnsel, waarmee Apoll. echter kwistig omspringt, te herkennen in de Nozon, die, zich splitsend in twee beken, de een naar de Genfer, de andere naar de Neuenburger See stuurt.

De fortuinlijke ligging van Alexandrië was óók zeer bevorderlijk voor de geographische wetenschap: Eratosthenes en Ptolemaeus werkten er hun geheele leven, Hipparchus en Strabo een deel er van. Maar, zegt Partsch, de geographische horizon aldaar werkte tevens kortzichtigheid in de hand. Verklaart dit vermoeden voldoende de onwetendheid van Apollonius? Ik twijfel en waag het wederom als boven tegenover een grootmeester der historische geographie den dichter zelfs in bescherming te nemen, die voor zijn Argonautentocht uitging van wat de mythe hem van hemel en aarde openbaarde. Ja, al had er een Baedeker bestaan for the ancient far West and East, de dichter had hem niet opgeslagen, de omranding der oecoumenè was daarin bovendien toch een margo incognita gebleken.... of hadden N. W. Europa, een Thule, Ophir en Taprobane een vindbare plaats op de oude wereldkaart?

Men mag spreken van eine Bifurkation, verklaart Partsch, wenn einem Flusse in mehr als einer Richtung die Möglichkeit einer Fortsetzung seines Laufes geboten ist. Günther (Geophysik II[1]. p. 594) karakteriseert dit verschijnsel scherper door er op te wijzen, hoe het soms sichtbar, meestal unterirdisch, tot stand komt, welke laatste vorm bizònder kenschetsend is voor het geloof der ouden in deze.

Ten slotte nog èene overweging bij een onderwerp als dit, zij is al oud van dagen. In zijn bekend Handbuch der alten Geographie vraagt Forbiger al, of de moeite door Voss, Zeune, Völcker, Welcker, Hermann, Reinganum e.a. besteed om eenige wèrkelijke lijn te vinden in de dwaaltochten van Io en dergelijke verhalen, ooit eenig gelukkig resultaat zal en kan opleveren. Ondanks alle grondigheid en scherpzinnigheid weerspreken de conclusies der viri docti elkaar menigmaal e diametro, pogingen om locale aanduidingen in overeenstemming te brengen met werkelijk-geographische gegevens brengen verdeeldheid, in één woord bij een mythischen ondergrond blijkt de vrijheid van een dichter volkomen onbeperkt, — Scythen, Chalybes, Amazonen, waar huisdet gij? Hybristes en Aethiops, waar was uw loop, wàs die er ooit?

En toch, wij zeiden het vooraf, zulk onderzoek trekt en is instructief. Partsch bewees het weer in dit thema. Al kòn hij hier niet bereiken een overtuiging gewekt door zijn model-studie over De inundacione Nili n.l., dat

Digitized by Google

dit anonyme opus van Aristoteles *is* en de Nyl-aanwas, door regens verklaard, ***οὐκέτι πρόβλημά ἐστιν***, toch worden wij bij deze fragmenten van onzekerheid meegesleept door een uiterst gaaf betoog. Men gunt daarbij gaarne den leidsman 'n aliquid est audendum, men zou graag àlles willen gelooven, als niet de scepsis bij zooveel realiseeren wat rumoerig werd.... De oude geograaf Agatharchides begreep de bezwaren al zoo aardig: — ***αὐτὸς ἑαυτῷ αἴτιος καθίστατο ἐλέγχων ὁ τὴν τῶν μυθοποιῶν ἐξουσίαν εἰς πραγματικὴν μετάγων ἐναργειαν· ἧς ἄν τις ἀφέλῃ τὸν ἔλεγχον, οὐθὲν εὐτελέστερον καταλείψει γένος τῆς πίστεως ἡρμένης.***

Gorinchem. H. J. Lulofs.

P. Tuxen, Forestillingen om Sjælen i Rigveda med nogle Bemærkninger om Sjæleforestillingens Udformning i de ældste Upanisader. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. II, 4). København, Høst & Søn. 1919. (Pris kr. 0.65).

Na het lezen van deze titel verwacht men iets te horen over de voorstellingen, die in de Rigveda heersen over de ziel, maar al lezende merkt men, dat de schrijver zich in tegendeel tot doel heeft gesteld te bewijzen, dat de Indiërs uit de Vedatijd nog geen begrip „ziel" kenden; de idee „ziel" zou eerst zijn opgesteld in de oudste Upaniṣads. Tuxen meent n.l., dat men bij de studie van de RV niet is ontkomen aan het grote gevaar bij het onderzoek van vreemde religies, dat men eigen godsdienstige voorstellingen te veel mee laat spreken: ten gevolge daarvan worden in de RV. begrippen gevonden, die daar in werkelikheid niet aanwezig zijn.

Zo zegt Oldenberg („Die Religion des Veda", blz. 524), dat het geloof aan een ziel bij de Vediese Indiërs bestond; ze dachten zich de ziel als een wezen (uit lucht of schaduw bestaand), dat het lichaam kon verlaten, terwijl het zelf rondzwierf. In dat geval werd het lichaam bewusteloos. Met de dood verlaat de ziel het lichaam voor altijd en voert zijn eigen bestaan, onzichtbaar of zichtbare vormen aannemend.

Het is evenwel moeiliker om te zeggen, hoe dat zielewezen in de RV. werd genoemd; soms is van *asu*, soms van *manas* sprake. *Manas* is meer de geest, het denken, terwijl *asu* eigenlik leven, levenskracht betekent. Tuxen tracht nu aan te tonen, dat in de gevallen, waar men *manas* of *asu* soms met „ziel" vertaalt, steeds de eigenlike betekenis van geest, bewustzijn of leven meer aannemelik is.

Zijn eerste aanval richt hij tegen de opvatting van RV. X 58, „een hymme, die beschouwd wordt als voornaamste bewijsplaats van onze opvattingen van 't vediese geloof aan een ziel." T. neemt de hymme in zijn geheel in vertaling op en verdedigt daarna zijn eigen opinie, dat we hier niet te doen hebben met een dode, wiens ziel hem verlaten heeft, maar met een zieke, die zijn bewustzijn (*manas*) heeft verloren en die men door middel van bezweringsformules weer tot bewustzijn tracht te brengen. Wanneer we nu bij Oldenberg (RdV. blz. 526) lezen: „Den bewusstlos daliegenden Kranken hat das *manas* verlassen; es schweift schnell wie der Gedanke in die Ferne zu Yama dem Beherrscher der Todten, zu Himmel und Erde, dem Meer und den Bergen, der Sonne und Morgenröthe: aber die priesterliche Zauber- und Heilkunst bemüht sich es zurückzurufen „hier zu wohnen, zum Leben" (RV. X 58)", dan schijnt het mij toe, dat de beide opvattingen niet zo ver van elkaar staan, al wil Oldenberg hier *manas* met „ziel" vertalen. Dit gevoel nu, dat het eigenlik een kwestie van benaming is, die aan de betekenis niets afdoet, dringt zich nog sterker, bij ons op, wanneer de woorden *asu* en *ātman* worden behandeld.

Waarschijnliker lijkt het afwezig-zijn van het geloof aan een ziel, wanneer we de hymnen beschouwen, die over de dood en de toestand na de dood handelen. De dode heet *preta* (overledene), van de aanduiding van een ziel is geen sprake; het woord *tanu*, dat wel in deze teksten ermee wordt vertaald, kan tevens worden opgevat als vorm, gestalte, soms zelfs als lichaam. Duidelik blijkt uit de voorzorgen, die men bij de verbranding neemt, dat het van het grootste belang is, dat de dode met een onbeschadigd lichaam in het hiernamaals komt. Mocht soms een van de ledematen zijn achtergelaten door Agni, dan wordt de hulp van de *Manes* ingeroepen. Men dacht zich dus een leven hiernamaals met eenzelfde lichaam als hier beneden.

Toch wijst de schrijver zelf op een plaats in de A V. (XVIII 3.9), waar gezegd wordt: „ga daarheen, na uw *manas*, die daarheen is gegaan"; „zo bad men de dode om zijn lichaam bijeen te houden: manas, het bewustzijn, dat immers het eerst deze wereld verlaat, wordt hiermee verzocht zich met de overige delen te verenigen."

Hier is Tuxen, dunkt me, van de weg, die hij meende te gaan, afgedwaald. Als *manas* ook hier slechts bewustzijn betekent, dan verwachten we eerder, dat evenals in RV. X 58 *manas* naar deze wereld wordt teruggeroepen; niet, dat de andere delen naar het Jenseits moeten volgen.

En wat de voorzorgsmaatregelen betreft om het lichaam van de dode in zijn geheel en gaaf in gene wereld te laten komen, ook deze zijn nog geen stellig bewijs voor het ontbreken van een ziel: het bewijst slechts, dat men ook voor het lichaam aan een voortzetting van het leven geloofde. (Hoe moeilik het overigens is, zich een ziel te denken zonder lichaam, laten de middeleeuwse helletochten zien, zoals ze o.a. in Tondalus' Visioen en in de verhalen over 't vagevuur van St. Patricius worden beschreven. De „zielen", die de martelingen van de hel doorstaan, zijn niets anders, dan de menselike lichamen).

In de oudste Upanisads begint zich eerst het eigenlike begrip „ziel" te vormen.

Het uitgangspunt zijn de zinsorganen en-funkties, hele synoniemenreeksen vinden we daarvan, meestal behoren oog, oor, *manas* (gedachte), stem en adem tot de vaste bestanddelen. Is men eenmaal zover, dan stelt men zich ook de vraag, welke van deze nu de belangrijkste is: in de Chāndogya-up. V, 1 wordt door Prajapati aan *prāṇa* de voorrang toegekend, daar slechts met het verlies van *prāṇa* het leven is gemoeid.

Naast 't streven om het onontbeerlikste voor het leven te vinden komt een tweede: het principe naar voren te brengen, dat achter alle zinnen ligt. Soms verheft men *manas* tot die plaats, die dan echter slechts relatief dominerend is, daar *manas* nu eenmaal slechts „gedachte" was.

Ten slotte is er klaarheid gekomen over dit probleem. De Kausītaki-up zegt (III, 7), dat geen funktie in staat

Digitized by Google

is te funktioneren, indien ze niet begeleid wordt door het bewustzijn (*prajñā*), dat in 't begin van het hoofstuk reeds met *prāṇa* is geïdentificeerd. Men moet niet tevreden zijn met het begrijpen der verschillende funkties, maar men moet steeds zoeken naar het aktieve principe, dat achter alle funkties ligt en in hen werkt. — Hiermee is de gewichtigste stap gedaan, die voerde naar het opstellen van de idee „ziel".

Tegen dit laatste hoofdstukje bestaat geen enkel bezwaar; er wordt in duidelik gemaakt, hoe in de filosofie der Upanisads de idee „ziel" is ontstaan. — Wat Tuxen tenslotte met zijn opstel heeft aangetoond, is dit: in de hymmen van de RV. wordt niet één bepaald woord gevonden, dat in alle gevallen een equivalent is van ons begrip „ziel". Hiermee is evenwel volstrekt niet gezegd, dat het geloof aan een ziel nergens in de R V. tot uiting komt.

Utrecht. Martha A. Muusses.

K. Clemen, Fontes historiae religionis persicae. Bonn, Marcus & Weber. 1920.

Het boekje, welks titel hierboven staat, is het eerste deeltje eener serie: fontes historiae religionum ex auctoribus graecis et latinis collecti. Clemen heeft hier bijeen verzameld uit de gedrukte teksten, alles wat de Grieksche en Latijnsche auteurs, tot in de vroege middeleeuwen, over de Perzische religie vermelden. Uitgesloten worden de inscripties en de papyri. Dit is te betreuren, daar al het andere reeds genoegzaam bekend was, doch juist deze bronnen nog nieuws kunnen bevatten. Een buitenstaander moet wel den indruk ontvangen, dat de verzamelaar enorm gezocht heeft, om al die plaatsen bij elkaar te krijgen, doch den ingewijde is het bekend, dat een groot deel dezer teksten, reeds is bijeenverzameld geworden (door Jackson in zijn boek: Zoroaster, the profet of Ancient Iran, van 1899). Aan de teksten, die Clement ons geeft, en die zeker wel volledig zijn, worden de varianten der hss. en de gissingen der verschillende uitgevers toegevoegd.

Wat ons van dit nuttige werk het meest interesseert, is dat, wat er op volgen moet: de door Clemen aangekondigde interpretatie, die in de „Religionsgeschichtliche Versuche und Arbeiten" zal verschijnen. Het is van groot gewicht, dat deze teksten eens behandeld worden door iemand, die vertrouwd is met de bronnen der religie, waar het om gaat. Na de Perzische bronnen komen de Aegyptische; wij hopen, dat dan de Indische zullen volgen: een verbeterde en vermeerderde editie van Schwanbeck.

Utrecht. W. Caland.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

STICHTING DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft sedert November 1919 geen verandering ondergaan en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester)

2. In het jaar 1920 verscheen als uitgave no. 6 der stichting: „Die Richtungen der islamischen Koranauslegung" door Dr. I. Goldziher, zijnde een vermeerderde bewerking der in 1913 te Uppsala door hem over dit onderwerp gehouden voordrachten.

3. Van de zes uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt: no. 1, de photografische repoductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturî's Hamâsah (1909), is verkrijgbaar voor f 96; no. 2, al-Mufaddal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor f 6; no. 3, Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja-Sekte, door I. Goldziher (1916), voor f 4,50; no. 4, Bar Hebraeus' Book of the Dove together with some chapters from his Ethikon, door A. J. Wensinck (1919), voor f 4.50; no. 5, De Opkomst van het Zaidietische Imamaat, in Yemen, door C. van Arendonk (1919) voor f 6; en no. 6, Die Richtungen der islamischen Koranauslegung, door I. Goldziher (1920), voor f 10.

4. Door de over eenige jaren te verdeelen kosten van dit laatste werk zijn de geldmiddelen der stichting voorloopig geheel in beslag genomen.

November 1920.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterk., XXXIX, 3-4: J. H. Kern, Losse opmerkingen over woorden uit de Goudse Rechtsbronnen. — Dez., Enkele plaatsen en woorden uit *Dat Kaetspel ghemoralizeert*. — R. C. Boer, Studiën over Oudnoorsche spraakleer, I-VII. — G. G. Kloeke, Dialectgeographische onderzoekingen, I. — Dez., Naschrift. — R. v. d. Meulen, De Mallegazen van de Kaap. — Dez., Schevinken van Oostland. — Dez, Kabardijn in blazen. — W. v. Eeden, Een episode uit de Hallfredarsaga. — J. Prinsen JLzn., De Nederlandtsche Wech-corter. — Joha Snellen, Een verrassing. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XV, 1: P. J. v. Winter, Iets over taal en stijl van Dr. Abraham Kuyper. — C. B. v. Haeringen, Over verschrijvingen. — G. G. Kloeke, Opmerkingen over dialectgeographie. — Ph. J. Simons, De term „betekenen" in en buiten de kleuterroman. — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, VI, 2: M. Boas, De raetoromaansche versie der *Disticha Catonis*. — W. v. Eeden, De groote Oláfs saga Tryggvasonar en de Hallfreðar-saga. — N. v. Wijk, Zum slavischen Zeitworte *chotěti*. — A. G. v. Hamel — K. R. Gallas, Over Ossian. — J. J. A. A. Frantzen, Ein spätes Zeugnisz lateinischer Klerikerdichtung.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXV, 3: Bolkestein, Nieuwe handboeken voor de geschiedenis der Oudheid. — Severijn, Religie en Kunst. — Kuiper, Schouten en Le Maire.

Archief Aartsb. Utrecht, XLVI, 2: Van Veen, Pastorie te Epe. — Dez., Willekensklooster te Groenlo. — J. H[offman], Bijdr. tot de gesch. der Katholieken te Gorcum, enz.—Van Veen De stichting van Mariengaard te Opheusden, enz. — Meyer, Aertspriesterschap te Zwolle (vervolg).

Studiën, XCV, Januari: A. Borret, De drang naar Organisatie. — A. Slijpen, Israël Querido. — A. J. M. Mulder, Over de Telefonie zonder Draad. — T. W., Een berijmda Vertaling van Thomas à Kempis' Navolging. — G. Gorris, Een „Jaarlijksche Boekenschouw" voor Katholieken. — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Besançon & Struik. Précis et anthologie de la littér. française: Neophil. VI, n°. 2 (Salverda de Grave).

Eringa, La Renaissance et les rhétoriques néerlandais: N. Taalg. XV, n°. 1 (Salverda de Grave).

Geschiedk. Atlas van Nederland: Hist. Zeitschr. 121, n°. 2 (Fabritius).

Monteyne, Maurits Sabbe: N. Taalg. XV, n°. 1 (de Vooys).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

ACHTZIG AUFGABEN

ZUR ÜBERSETZUNG INS DEUTSCHE

Gesammelt und teilweise
mit Anmerkungen versehen

**von J. H. VAN BECKUM und
J. M. RAMECKERS,**

Lehrern der deutschen Sprache und Literatur.

Prijs f 4,25. -:- Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

DE NIEUWE TAALGIDS.

TWEEMAANDELIKS TIJDSCHRIFT

onder redaktie van

J. KOOPMANS en Prof. Dr. C. G. N. DE VOOYS.

Prijs per jaargang . . . . f 5,90
franko per post . . . . . f 6,30

Zoo juist verschenen:

Vijftiende jaargang. — Afl. 1.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

WIJ LOVEN UIT ALS PREMIE

voor dengene, die ons de
meeste abonnés aanbrengt
(minstens vijf) op het

TIJDSCHRIFT VOOR
R. K. OUDERS EN OPVOEDERS

**EEN GRATIS REIS EERSTE
KLASSE (SPOOR EN HOTEL)
NAAR PARIJS EN LOURDES**

onder de bekwame leiding
van het
Reisbureau LISSONE & ZN.

Abonnementsprijs per jaar **f 4.80**, Proefnummers op aanvraag gratis bij de Uitg. Het Nederlandsche Boekhuis, Industriestr. 1
TILBURG

Nederlandsche Bibliographie

Abonnement per jaar (12 nummers) 1.—.

Verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN

VERSLAG

betrekkelijk de in 1921 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA**, te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT**, onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook*, over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE**; onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.** – zoodanig Verslag over de in **1921** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1922 op te maken en vóór 1 Juni 1923 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland.

LEEUWARDEN, Februari 1921. MR. C. B. MENALDA.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1921.**

Muller, Grieksch Woordenboek (v. IJzeren).
Löfstedt, Kritische Bemerkungen zu Tertullians Apologeticum (Wilde).
Muusses, Koecultus bij de Hindoes (Fadegon).
Blommaert, Les châtelains de Flandre (Gosses).
Schmidt u. Wajnberg, Gespräche Jesu mit seinen Jüngern (Windisch).
Schoolboeken:
Uitgaven v. d. fa Noordhoff.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

F. Muller Jzn., Grieksch Woordenboek. Groningen—Den Haag' J. B. Wolters' Uitgeversmaatschappij. [1920]. (Pr. f 13.90).

Het is, meen ik, Scaliger geweest, die zeide, dat het schrijven van een lexicon eer het werk was van een vadermoordenaar dan van een fatsoenlijk mensch. Is 't misschien daaraan te wijten, dat de schrijvers van Grieksche woordenboeken zoo op het woord *vadermoordenaar* gesteld schijnen te zijn, dat ze het bepaald noodig achten ter vertaling van **πατϱαλοίας**? Toch blijkt reeds uit de plaatsen, ook door den heer Muller aangehaald, dat de beteekenis veeleer is ***hij, die zijn vader mishandelt***; duidelijk kan men dit zien door Ar. Ranae 274 te vergelijken met vss. 149 sq. Dat de beteekenis zich meer in moorddadige richting heeft ontwikkeld, doordat men verband zocht met **ὄλλυμι** in plaats van met **ἀλοάω** is zeer begrijpelijk (vgl. Radermacher, N.T.Gr. p. 35).

Ik begon met dit woord, omdat het toevallig het eerste was, dat ik door nieuwsgierigheid gedreven opzocht in het nieuwe woordenboek; dat ik een kleine teleurstelling ondervond, is gelukkig geen slecht voorteeken gebleken. Integendeel, na eenige maanden gebruik kan ik in het algemeen slechts met lof en bewondering spreken van den arbeid van Prof. Muller: telkens bleek het boek een betrouwbare vraagbaak. Ik meen dit voorop te moeten stellen, omdat ik in deze bespreking uit den aard der zaak meer het licht zal laten vallen op de bezwaren, waarop ik stuitte, dan op de verheugenissen, die het gebruik van het boek mij gaf.

Die bezwaren meen ik in het algemeen te moeten toeschrijven aan het feit, dat de heer Muller te vlug heeft gearbeid; daardoor is het hem niet geheel gelukt zich te houden aan het in de Voorrede ontwikkeld werkprogram. Dat „van een bewerking van het Woordenboek van Van den Es geen sprake kon zijn" is begrijpelijk: hoe verdienstelijk ook het werk van den Amsterdamschen Rector geweest is, waarin wel bijna allen, die in ons land de beginselen van het Grieksch in de laatste 60 jaren hebben geleerd, steun gevonden hebben — er zijn thans andere eischen te stellen ook aan een beknopt woordenboek. In de eerste plaats eischen van volledigheid. Het Grieksche woordenmateriaal is sterk uitgebreid door nieuwe vondsten, terwijl ook de catalogiseering van het reeds sinds lang bekende vocabularium flinke vorderingen heeft gemaakt, hoeveel er ook nog te doen overblijft. De heer Muller heeft allereerst de nieuwe aanwinsten willen verwerken; hij heeft daartoe de verschillende *Supplementa*, in Lietzmann's *Kleine Texte* opgenomen, geexcerpeerd, verder voor Menander gebruik gemaakt van Körte's tweede uitgave, en voor de **Ἀϑηναίων πολιτεία** en Bacchylides van den arbeid van Blass. Voor Timotheus, Herondas en voor verspreide fragmenten werd gebruik gemaakt van Van Herwerden's *Lexicon Dialecticum et Suppletorium*. Hier nu ligt m. i. een principieele fout. Volledigheid is zeker nooit het resultaat geweest, door Van Herwerden bereikt: zijn, door hem zelf steeds erkende, onnauwkeurigheid maakte dit wel onmogelijk. Bovendien heeft de heer Muller het werk van Van Herwerden niet altijd nauwgezet geexcerpeerd; zoo komt het dat b.v. de lectuur van Herondas alleen met hulp van het Woordenboek van den heer Muller lastig of vrijwel onmogelijk is. Uit den **Διδάσκαλος** b.v. vind ik niet opgenomen de woorden **παίστϱα, κηϱόω, δοϱκαλῖδες, κυϱτεύς, βύβλιον, ἰσσᾷ** (**ἴσσα**); de uitdrukking **ἐκ τετϱημένης ἠϑεῖ** (vs 33) is niet door het Woordenboek te begrijpen, al wordt de plaats ook s. v. **ἠϑέω** genoemd. Ook over den **κό‧κινος βαυβὼν** uit de zesde mimiambe, waarover nog al wat te doen is geweest, worden we niet duidelijk ingelicht; het woord is niet als eigen lemma opgenomen, maar s. v. **βαυβάω** teekent de heer M. aan: „*vgl.* **βαυβών = ὄλισβος**, Ar. Lys. 109 enz.;" daar nu **ὄλισβος** niet in 't woordenboek is opgenomen, is de naieve Herondas-lezer nog niet veel verder, terwijl de beter ingewijde wel zal begrijpen, dat de schrijver niet meegaat met de minder aanstootelijke verklaring, inder-

Digitized by Google

tijd door Prof. van Leeuwen gezocht. Dat ook Timotheus te kort komt, kan men gauw genoeg constateeren door den Index in Von Wilamowitz' uitgave te vergelijken; ik noteerde voetstoots het ontbreken van **ἀντιτοιχος, γυμνοπαγής, δενδροέθειρος, ἑνδεκακρούματος, ὀξυπαραύδητος, στερεοπαγής**; slechts één van deze woorden is niet te vinden in den door Van Herwerden in 1904 uitgegeven Appendix. En waarom ten slotte heeft het inventariseeren van Menander's woordenschat den heer Muller er niet toegebracht ook zijn aandacht te geven aan de andere nieuwgevonden fragmenten der comici, die verzameld zijn door Schroeder en door Demiańczuk? In beide uitgaven vindt men uitvoerige indices, die aantoonen, dat ook hier heel wat uitbreiding van den Griekschen woordenvooraad te vinden is.

Beter is het gesteld, naar 't schijnt, met de inventarisatie van den woordschat der Papyri. De heer Muller heeft zeer terecht ingezien, dat hij zich hier binnen enge grenzen moest houden: hij heeft zich beperkt tot wat hem werd aangeboden in de bekende verzameling van Preisigke en in de bloemlezingen van Witkowski en Helbing. Hoe verstandig deze keuze is geweest, zag ik daaruit, dat het Woordenboek ook ongeveer voldoende bleek voor de lectuur van de eenigszins uitvoeriger verzameling van George Milligan, *Selections from the greek papyri.*

Daarentegen heeft Prof. Muller zich, naar 't mij voorkomt, weer niet altijd genoeg geinteresseerd voor de aanvulling van het vocabularium, voor zoover die mogelijk is geworden door de publicatie van speciale Indices en Lexica voor reeds sinds lang bekende auteurs. Ik acht het b.v. een ernstig bezwaar, dat de heer Muller blijkbaar geen gebruik heeft gemaakt van den voortreffelijken *Wortindex*, door Walther Kranz toegevoegd aan Diels' *Fragmente der Vorsokratiker* en van den *Index verborum* der *Poetarum philosophorum fragmenta.* Hierdoor toch ontbreken niet alleen vele woorden, die in een modern woordenboek zeker thuis hooren, maar ook wordt het beeld der beteekenisontwikkeling, waaraan de schrijver, blijkens de theorie van de Voorrede en blijkens de practijk van het boek zelf, zoo groote waarde hecht, er minder zuiver door geteekend. Voor **ἀναθυμίασις** b.v. wordt niets anders opgegeven dan „droge verdamping ARISTOT." voor **ἀναθυμιάω**; „**1** laten verdampen, verdampen ARISTOT.; (met rook) opvlammen, *overdr.* POL. — **2** dampen omhoog-, tot zich trekken, ***v. d. zon*** ARISTOT. — **3** Pass." Dat het slot van dit artikel blijkbaar door een fout van den zetter verdwenen is, zal wel niemand den heer Muller kwalijk nemen; maar het is zeer te betreuren, dat niet door een klein excerpt uit Kranz wordt aangetoond, dat Aristoteles de woorden gebruikt heeft in aansluiting bij oudere wijsgeeren, die ze, zooals uit de bewaard gebleven fragmenten te zien is, druk gebruikt hebben. Hier zou uit het woordenboek-artikel een stukje philosophie-geschiedenis kunnen gehaald worden. Niet minder belangrijke uitbreiding had de behandeling van *φύσις* kunnen ondergaan, van welk woord niet eens vermeld is, dat het bij de Voor-Socratici voorkomt, terwijl het in den Index van Kranz — wat zeer begrijpelijk is — niet minder dan 4½ kolom in beslag neemt. Zonderling daarentegen vond ik het, dat wel is opgenomen *ἀνατμίζομαι*, met de bijvoeging, dat het voorkomt bij Democritus: bij Kranz ontbreekt dit woord, dat ik met behulp van Pape terugvond bij Athenaeus II 89 in een Democritus-citaat, dat, als ik wel zie, door Diels niet is opgenomen.

Maar ook de Indices en Lexica, die de heer Muller, naar zijn eigen mededeeling, wèl heeft gebruikt, zijn, naar het schijnt, niet altijd met devereischte nauwkeurigheid door hem geexcerpeerd. Voor Pindarus b.v. herlas ik eens ter controle de eerste Pythische ode. Niet voldoende toelichting vond ik voor **ἀμαιμάκετος** in vs. 14: de vertaling *niet te verslaan, niet te dooden*, de eenige, die opgegeven is, kan toch slecht dienst doen waar het woord gebruikt wordt als epitheton van de zee; bij **μετανάγω**, dat speciaal voor vs. 52 is opgegeven, had vermeld moeten worden, dat de vorm **μετανάξοντας** aan een onzekere coniectuur van Bergk het leven dankt; **μετανάσσοντας**, de m.i. veel waarschijnlijkere verbetering van Wakefield, wordt niet door het lexicon verklaard. Ook voor **πείρατα** in vs. 81 vond ik niet voldoende toelichting, terwijl de alleen uit Pindarus geciteerde plaatsen Ol. II 34 en Pyth. IV 220 hier geen steun kunnen geven. En om nog even van Pindarus uit te gaan: zeer terecht vond ik **ἀγλαοθρόνος** Ol. XIII 96 verklaard door „met schoone bloemen (in het haar)". Zoo vond ik bij **εὔθρονος**: „op schoonen troon.... *beter*: met schoone bloemen". Maar waarom wordt dan voor **ποικιλόθρονος** bij Sappho de beteekenis *op bont versierden zetel zittend* gehandhaafd?

Minder zal men, naar 't mij schijnt, te klagen hebben over onvolledigheid bij de lectuur van Aeschylus en Sophocles; ook Thucydides komt niet te kort. Euripides daarentegen kan nog wel wat aanvulling velen: zoo ontbreekt **καρποτρόφος** (Ion 475); s.v. **πέτρος** had wel de uitdrukking **πάντα κινῆσαι πέτρον** *omnem lapidem movere* uit Heraclid. 1002 geciteerd mogen worden; voor **πρᾶγμα** *macht, positie* is een markante plaats Hel. 286 (**τοῖς πράγμασι τέθνηκα τοῖς δ' ἔργοισιν οὔ**); bij **πῶς ἄν** *utinam*, waarbij alleen **σ** (lees **ο**) 195 wordt aangehaald, mochten zeker bekende plaatsen als Med. 97 en Hippol. 345 niet ontbreken. Ook voor Plato kan nog wel wat gedaan worden. Te vergeefs zocht ik **κατηβολή** (Hippias Minor 372 E) en **ὀρτυγοτρόφος** (Euthyd. 290 D, wel opgenomen is **ὀρτυγοθήρας**. dat in de onmiddellijke nabijheid staat); herhaaldelijk miste ik verwijzing naar Plato, waar die volgens het programma van den heer Muller zeer gewenscht was. Zoo moest m.i. bij **ἀρτεμής** verwezen worden naar Cratylus 406 B, speciaal omdat de s.v. **ἄρταμος** gegeven etymologie zich aansluit bij wat in den Cratylus gezegd is; **προκαλεῖσθαι** *zich beroepen op* komt niet alleen voor bij Polybius, maar ook Euthyphro, 5 B, **σαθρός** *zwak* Euthyphro 5 C, **αἰωρεῖσθαι** *hangen, zweven* Menexen. 248 A, **ἐπήβολος** niet alleen bij Homerus en Hesiodus, maar ook Euthyd. 289 B. Ik geef hier eenige voorbeelden van wat ik aanteekende; natuurlijk heb ik niet den heelen Plato er op nagekeken.

Toch kan in het algemeen gesproken, het werk van den heer Muller beschouwd worden als een betrouwbare gids voor het taalgebruik der zoogenaamde klassieke periode; niet met volle overtuiging kan ik dat zeggen, waar het gaat om de auteurs uit lateren tijd. Reeds uit de Voorrede kan men dit begrijpen: nadat verschillende rubrieken van schrijvers onderscheiden zijn, worden te zamen genoemd „de latere schrijvers, vaak in **Κοινή**-nuanceering en ten slotte het Nieuwe Testament". Laatst-

Digitized by Google

genoemd taalmonument is met goede zorg behandeld; in de voorafgaande bewoordingen echter had ik gaarne eenige nadere aanduiding gelezen. Wordt b.v. de *Tractatus de Sublimi* binnen het kader getrokken, zooals men zou verwachten bij een woordenboek, dat „in beknopten vorm zoowel den gymnasiast als den student voldoende (wil) zijn?" Ik vind niet vermeld, dat **εἱρμός** er in voorkomt (XXII, 1) of **σκῆνος** voor *lichaam* (XXXII, 5); bij **χωρεῖν** *animo concipere* kon verwezen worden naar IX 9 (in de omgeving en het veel besproken Genesis-citaat). Verder lette ik eens speciaal, behalve op Herondas, op Theocritus, Callimachus en Lucianus; dat Plutarchus niet geheel tot zijn recht is gekomen, merkte ik reeds op in het *Weekblad voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs* XVII blz. 594. Voor Theocritus vond ik vrij wel voldoende toelichting, hoewel ik herhaaldelijk verwijzing naar zijn poezie miste, waar die voor de aanwijzing van de gebruikssfeer van een woord gewenscht was (b.v. VIII 3 **ἄνηβος**, VIII 6 **ἐπίουρος**, VIII 82 **ἐφίμερος**, XIV 4 **ἀυσταλέος**, XIV 23 **ἐφάπτω**, XV 16 **νίτρον**, XV 68 **ἄπριξ**). Callimachus daarentegen schijnt wat verwaarloosd te zijn. Terwijl uit de opneming van woorden als **ἐνδρομίς**, **ὑπογλαύσσω**, **καλιστρέω** blijkt, dat het niet de bedoeling van den heer Muller is geweest hem voorbij te gaan, mis ik uit den Hymnus in Dianam, dien ik er op nalas, tal van woorden b.v. **λαγωβολία** (vs. 2), **λεγνωτός** (vs. 12), **ἄμορβος** (vs. 45), **ἀμβολαδίς** (vs. 61), **μορμύσσομαι** (vs. 70), **μελάμψηφις** (vs. 101), **λεχωΐς** (vs. 127), **κεραελκής** (vs. 179), **ποδορρώη** (vs. 215), **πρωτόθρονος** (vs. 228), **κατακροταλίζω** (vs. 247).

Veel bezwaarlijker lijkt mij de achterstelling van Lucianus, voor wien de heer Muller veel uitgebreider materiaal had kunnen vinden in den, blijkens de Voorrede, ook door hem geraadpleegden *Index* van Reitz. Niet alleen om practische redenen verdient Lucianus dat men hem voor een Grieksch woordenboek nauwkeurig excerpeert: de observatie van zijn taalgebruik is van groot belang bij de bestudeering van de verhouding tusschen Atticistische en *Κοινή*-schrijvers; nog altijd zeer lezenswaardige opmerkingen zijn hierover gemaakt door Cobet, V. L. p. 75 sqq. Hoe geschikt had b.v. voor het veelvuldig gebruik van **λαλέω** in het later Grieksch verwezen kunnen worden naar de Saltatione 62, waar Lucianus het bij Herodotus I 47 aangehaalde orakel **καὶ κωφοῦ συνίημι καὶ οὐ φωνεῦντος ἀκούω** parafraseert in de woorden: **ἀλλ', ὅπερ ἔφη ὁ Πυθικὸς χρησμός, δεῖ τὸν θεώμενον ὄρχησιν καὶ κωφοῦ συνιέναι καὶ μὴ λαλέοντος (τοῦ ὀρχηστοῦ) ἀκούειν**. Of, waardoor kan het gemotiveerd worden om, zooals de heer Muller doet, wel uit Plato te citeeren de uitdrukking **ἐν ὕδασι γράψαι**, maar niet **καθ' ὕδατος γράφειν** uit den **Κατάπλους** 21? Bij **ἐξαντλέω** had ik graag verwezen gezien naar Hermotimus 61 **ἐπιρρεῖ γὰρ κατὰ τὴν παροιμίαν τὸ πρᾶγμα ἐξαντλούμενον**; bij **πίθηκος**, waar geen jonger plaats geciteerd wordt dan Demosth. XVIII 242, had vermeld moeten worden, dat het woord herhaaldelijk bij Lucianus voorkomt; uit het begin van den Timon kon de uitdrukking **τὸ κεχηνὸς τοῦ μέτρου** aangehaald zijn. Elders wordt minder juist in het algemeen aangegeven, dat een woord bij Lucianus in gebruik is, terwijl het slechts een enkele maal bij hem voorkomt; zoo had bij **σακέρδως** naar Alexander 43 verwezen moeten worden, bij **πτίσσειν** had uit den Hermotimus 79 de uitdrukking **ἂν ἀποβάλῃ τοὺς ὤμους πτίττων** moeten worden genoemd. Niet vermeld vond ik — wat ook Reitz verwaarloosd heeft — **ἐπίστασις** in de beteekenis van **ἐπιστήμη** uit Vit. Auct. 27; om hier te besluiten met een iets meer algemeene opmerking wil ik er op wijzen, dat i.v. **πάνυ** het gebruik van **ὁ πάνυ** *de zeer bekende* zeer onvolledig geillustreerd wordt door verwijzing naar een plaats uit Thucydides en een uit Xenophon: bij Lucianus komt de wending herhaaldelijk voor, ook bij Dio Cassius en Plutarchus.

Ten slotte een omissie van algemeenen aard. Reeds in mijn hierboven genoemde Weekblad-bespreking zeide ik, dat het voor de school jammer is, dat de eigennamen niet zijn opgenomen; hier is het de plaats om daaraan toe te voegen, dat de weglating ook om wetenschappelijke redenen te betreuren is. Eigennamen toch en appellativa zijn in het Grieksch dikwijls niet te scheiden; duidelijk ziet men dit b.v. in het Woordenboek s.v. **κύκλωψ**, waar zoowel naar Homerus en Hesiodus wordt verwezen, bij wie de eigennaam voorkomt, als naar Empedocles, die, evenals Parmenides, het woord als adiectivum in den zin van *rond* heeft gebruikt. Vooral om die reden behooren m.i. de eigennamen te worden opgenomen in een woordenboek, dat zich tot doel stelt ook „de vóór-geschiedenis van het woord, voor het binnen ons gezichtsveld, de Grieksche taal, treedt" te behandelen. Dat de heer Muller dit ook gevoeld heeft, blijkt b.v. bij **εὐρωπός**, waar hij aanteekent „**εὐρωπός** = **εὐρύς**, Eur. Iph. T. 626 (cf. *Εὐρώπη*)" — meer niets. Het zou nu toch in de rede liggen ook een verdere verklaring te geven van den naam van ons werelddeel, hetzij de heer Muller zich hier kan aansluiten bij het artikel van Wolf Aly, *Glotta* V p. 63-74, hetzij hij inderdaad aansluiting bij **εὐρύς** wil zoeken. Elders viel het mij op, dat wel opgenomen is **Κένταυρος**, blijkbaar om de etymologie van Kretschmer (*Glotta* X p. 50-58) te kunnen plaatsen. Daarentegen miste ik **Νάξος**, hoewel s.v. **νάσσω** wordt aangeteekend „*vgl.* **νάκη** *en z.* **Νάξος**"; het artikel van Geffcken en Herbig, *Glotta* IX p. 97-109 had hier tot eenige uitbreiding aanleiding kunnen geven, ook tot het opnemen van een lemma **ναξός**, met het oog op het epigram, waarop Plato Phaedrus p. 236 B zinspeelt. Evenzoo had ik — zij het ook om andere redenen — gaarne *Λήμνιος* teruggevonden, vgl. Aeschyl. Choeph. 632, Herod. VI 138.

Over het etymologisch gedeelte durf ik slechts met groote bescheidenheid te spreken; grootendeels mis ik hier de bevoegdheid tot oordeelen. Dat de heer Muller aan dit onderdeel van zijn reuzentaak met bizondere voorliefde heeft gewerkt, blijkt m.i. uit iedere bladzijde: aanwijzen laat zich b.v. die voorliefde i.v. **βούλομαι**, waar wordt verwezen naar *βάλε*, *ἇ βάλε* = *utinam* bij Alcman, terwijl een afzonderlijk lemma *βάλε* ontbreekt. Een enkele maal meen ik, dat de schrijver wat al te veel aan zijn scherpzinnigheid heeft toegegeven; zoo kan ik moeielijk gelooven, dat bij *bekennen* in onze bijbelsche uitdrukking *een vrouw bekennen* inderdaad, zooals s.v. *ΓΙΓΝΟΜΑΙ* wordt gezegd, te denken is aan verwantschap met W. *ĝenē/ō*. Ik heb hierbij altijd gedacht aan een letterlijke vertaling van *γιγνώσκειν* **γυναῖκα**; minder duidelijk werd de zaak me, toen ik in het Middel-nederlandsch Woordenboek vond, dat de zegswijze ook reeds in het Mnl. voorkomt. Misschien

Digitized by Google

wil een Neerlandicus hier wel eens voorlichting geven.

Zoowel de laatst besproken opmerking als menige andere, die ik met meer vertrouwen aanvaard, is vermoedelijk van den heer Muller zelf afkomstig. De beknoptheid van het werk liet natuurlijk niet toe dit te vermelden; dat de schrijver b.v. zelf aan het woord is s.v. **ῥηξήνωρ** weet ieder, die z'n belangrijk artikel *Mnemosyne* XLVI p. 135-139 heeft gelezen. Zelfs geloof ik, dat de heer Muller soms zijn eigen werk wat te veel op den achtergrond heeft gehouden: waarom b.v. laat hij s.v. *ἔσχαρα* ten deele de etymologische combinatie weg, die hij heeft gegeven *Mnemosyne* XLIII p. 336? Slechts zelden waagde ik het een eigen opmerking te stellen tegenover de veel meer diepgaande kennis van den heer Muller; zoo geloof ik, dat hij zich evenals velen vóór hem bij de verklaring van *βεκκεσέληνος* ten onrechte heeft aangesloten bij den scholiast op Ar. Nubb. 398, die verwantschap zocht met het bij Herod. II 2 vermelde, zoogenaamd Phrygische, *βέκος* Ook ben ik niet overtuigd in zake **δολιχόσκιος**. Ik begrijp nog maar altijd niet *qua re haec vox ab umbra duci non potuerit*, om gebruik te maken van de woorden van Prof. Van Leeuwen (ad *Γ* 346); maar zelfs indien de oude afleiding verkeerd is, dan is daarmede nog niets gezegd omtrent de beteekenis van het woord. Zoodra het door volksetymologie met **σκιά** in verband werd gebracht, hechtte men er toch zeker de beteekenis *langschaduwig* aan; daarom geloof ik, dat de heer Muller niet ver genoeg is gegaan, toen hij als vertaling gaf „m e t l a n g e s c h a c h t (schaduw)."

Dat intusschen de behandeling der etymologie binnen nauwe grenzen moest blijven, is begrijpelijk, maar brengt een groot bezwaar mede: de niet-deskundige gebruiker van het boek — en men kan zeker zijn, dat verreweg de meeste gebruikers hier niet-deskundigen zijn — zal dikwijls in de veronderstelling komen, dat de vaststaande waarheid hem voor oogen gebracht wordt, terwijl hij slechts met een hypothese te doen heeft. Om een voorbeeld te noemen: **ἐνιαυτος** wordt door den heer Muller geexpliceerd als *„hypostase uit* **ἐνὶ αὐτῷ**, *daar* **ἐ**. *eig. is* de jaar-dag, het tijdstip, waarop het jaar weer „op het zelfde punt" gekomen is". Slechts gebrek aan plaatsruimte kan den heer Muller hier verhinderd hebben ook melding te maken van de door Brugmann tweemaal in de *Indogermanische Forschungen* verdedigde etymologie, waardoor **ἐνιαυτός** in verband gebracht wordt met **ἰαύω** (**ἐνιαύω**), zoodat de oorspronkelijke beteekenis zou zijn *Ruhestation*, *Raststation im Sonnenlauf*, *solstitium*. Ik zal het wel laten hier te kiezen tusschen beide woordverklaringen, al wil ik de bekentenis niet voor mij houden, dat de eerste een eenigszins naieven indruk op mij maakt; maar ik meen wel, dat de keuze den belangstellenden philoloog mogelijk gemaakt moet worden. Mocht door een dergelijke uitbreiding het boek bij een eventueelen herdruk te omvangrijk worden, dan zou het m. i. gewenscht zijn over te gaan tot splitsing: een afzonderlijk etymologisch woordenboek van de hand van den heer Muller zou zeker recht van bestaan hebben naast de werken van Prellwitz en Boisacq. Groote uitbreiding zou dan ook kunnen gegeven worden aan blz. XIII en XIV van het boek, waarin een verklaring gegeven wordt van de teekens en afkortingen benevens een graphische voorstelling der Phasen; vooral de laatste is voor den niet-linguist m.i. veel te beknopt.

Men ziet: ik heb heel wat optemerken, en toch heb ik de lijst mijner aanteekeningen, die ik, het voorbeeld van den heer Muller volgend, trachtte „zelfstandig op te bouwen", volstrekt niet uitgeput. Dat ik daartoe niet verder een poging doe, vindt zijn oorzaak niet alleen daarin, dat ik van de Museum-redactie niet te veel plaatsruimte wil vragen: ik zeide reeds in het begin dezer aankondiging, dat ik vreesde te veel licht te zullen doen vallen op bezwaren. Ik acht het daarom een dure plicht het nogmaals uit te spreken, dat m.i. door het nieuwe woordenboek de Grieksche lexicographie voor ons land een flink eind is vooruitgebracht. Zijn bizondere waarde ontleent het lexicon, naar het mij voorkomt, aan de voortreffelijke wijze, waarop de beteekenisontwikkeling der woorden erin wordt verklaard. Het is haast onnoodig hiervan voorbeelden aan te halen; ieder deskundige kan sommige stukken ik zou haast zeggen voor zijn genoegen gaan doorlezen. Niet licht zal men in een woordenboek een artikel vinden, geschreven met de levendige opgewektheid, waarmede de heer Muller schrijven kan, als dat waarin b.v. **σοφιστής** wordt behandeld. Uitnemend is ook de verklaring der praeposities, die in het Grieksch zoo dikwijls in een onontwarbaar kluwen schijnen dooreengehaald. Nog uitnemender schijnen mij de artikelen, die de heer Muller in de Voorrede aardig heeft genoemd, „een paar kleine syntactische centrales". Terwijl ik in mijn Weekblad-recensie den twijfel uitsprak of dergelijke uitvoerige artikelen wel thuis hooren in een ook voor de school bestemd woordenboek, wil ik hier gaarne zeggen, dat ze voor den gebruiker van het lexicon, die de schooljaren reeds achter zich heeft, buitengewone aantrekkelijkheid bezitten, zoozeer, dat men het bezwaar van onevenredigheid in verhouding tot andere artikelen gaarne over het hoofd ziet. Zeker, er is veel subjectiefs in het artikel over **ἄν**, dat anderhalve bladzijde in beslag neemt; maar weinigen zullen een zoo duidelijke uiteenzetting nalezen zonder er hun voordeel mee te doen.

Aan het eind dezer bespreking zou ik den heer Muller willen vragen toch vooral niet zich te laten leiden door het beruchte *in magnis et voluisse sat est.* Hij heeft inderdaad iets groots gewild en is er niet geheel in geslaagd het te bereiken; maar ik houd mij overtuigd, dat zijn reusachtige werkkracht en zijn omvangrijke kennis hem binnen afzienbaren tijd in staat zullen stellen van zijn Woordenboek een nieuwe uitgave te bewerken, die van het in de Voorrede gestelde ideaal niet ver zal verwijderd blijven.

Den Haag. J. v a n I J z e r e n.

E. Löfstedt, Kritische Bemerkungen zu Tertullians Apologeticum. (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1 Band 14 No. 24). Lund, C. W. K. Gleerup. Leipzig, O. Harrassowitz.

Gelijk vele andere Kerkelijke Schrijvers verheugt Tertullianus zich sinds een reeks van jaren in een steeds aangroeiende belangstelling en dit niet slechts in theologische kringen, maar ook bepaaldelijk bij de philologen, die bij den genialen maar vaak duisteren Afrikaan, wiens tekst zeer onvolmaakt werd overgeleverd, stof te over vinden om hun taalkennis en scherpzinnigheid te toonen.

Naast Belgen, Duitschers, Italianen hebben ook Noordsche geleerden de hand geslagen aan dien rijken oogst.

Digitized by Google

Prof. Einar Löfstedt, die zich reeds meermalen met de taal der latere Latijnsche schrijvers, inzonderheid ook met Tertullianus bezig hield, biedt ons in de hier te bespreken verhandeling wederom een rijpe vrucht zijner grondige studie.

Sinds lang wist men, dat er van het Apologeticum een dubbele overlevering bestond. De eerste is bewaard in zoo goed als alle thans bestaande handschriften en werd door nagenoeg alle uitgevers gevolgd.

Daarnaast, of liever daartegenover, staat of stond een *codex Fuldensis*, die zelf spoorloos verdwenen is, maar wiens talrijke afwijkingen van de Vulgata door den Vlaamschen humanist *Fr. Modius* zijn opgeteekend en in een appendix bij de uitgave van *Junius* (Franeker 1597) staan afgedrukt.

Deze varianten geven in zeer vele gevallen een betere lezing dan de Vulgata; vooral in het eerste deel van het werk; gaandeweg, voornamelijk voor de laatste 10 of 15 capita, worden zij minder goed. Enkele uitgevers, zooals b.v. *Haverkamp* (Leiden 1718) en kort geleden *Rauschen* bij de tweede uitgave van het Apologeticum in zijn Florilegium Patristicum (Bonn, Hanstein 1912), hebben van den Codex Fuldensis partij getrokken, doch volgens L. lang niet genoeg.

In een verhandeling, eenige jaren geleden (1915) uitgegeven [1]), had hij zijn meening desaangaande aldus geformuleerd:

„Der Fuldensis ist also zwar mit einer gewissen Vorsicht zu benutzen, bleibt aber trotzdem unsere weitaus beste kritische Quelle, die uns im Gegensatz zu der stark interpolierten Vulgata im grossen und ganzen den einzig echten und richtigen Text bietet" (S. 10).

Thans echter komt L, zoowel door eigen nadere overweging, als door de opmerkingen van andere zijde gemaakt, tot een meer gematigde opvatting.

„Wenn auch die Entscheidung, soviel ich sehe, überwiegend zugunsten des Fuldensis ausfallen wird, so wird er (der künftige Herausgeber des Apologeticum) doch die von L. selbst empfohlene Vorsicht in der Bewertung dieser immerhin besten Textquelle weit treiben müssen." Aldus *Heinze* in D. Ltztg. 1917 S. 612, waarmede L. volmaakt overeenstemt (S. 12).

Een vaste en algemeene regel voor de keuze tusschen Fuldensis en Vulgata kan dus niet worden gegeven. Men dient elke plaats op zichzelf te beschouwen en alle factoren, die voor de bepaling van den tekst in aanmerking komen, rijpelijk te overwegen.

Toch geeft L. eenige hulpmiddelen aan, die ons daarbij kunnen leiden.

Vooreerst de opmerking, dat de interpolaties der Vulgata veelal opzettelijk in den tekst zijn gebracht, teneinde „den eigentümlichen Stil des Autors einigermassen zu normalisieren und das Verständnis der Schrift überhaupt zu erleichtern". Ceteris paribus verdient dus in het algemeen de *lectio difficilior* de voorkeur (S. 10). Ook de metrische clausulae geven in menig geval een nuttige vingerwijzing. Zooals Norden heeft aangetoond (Antike Kunstprosa II S. 943) houdt Tertullianus zich overal, waar hij met zorg schrijft, aan de wetten

[1]) **Tertullians Apologeticum textkritisch untersucht von Einar Löfstedt.**

van het rythmische proza. Bij voorkeur bezigt hij op het einde zijner volzinnen een creticus met trochaeus (⏗⏑⏓ ⏗⏑), twee cretici (⏗⏑⏓ ⏗⏑⏓) of een dubbelen trochaeus (⏗⏑⏗⏑).

De Fuldensis verdient ook hier in den regel de voorkeur boven de Vulgata (SS. 15—20).

In het tweede hoofdstuk zijner verhandeling (SS. 21—36) bespreekt L. de *indirecte overlevering*, die mede een zeer belangrijk hulpmiddel vormt om onze keuze tusschen de verschillende lezingen te bepalen.

Hier komen op de eerste plaats in aanmerking de twee *Libri ad Nationes*, die ongeveer op denzelfden tijd als het Apologeticum werden geschreven en grootendeels dezelfde stof met dezelfde woorden behandelen. De vergelijking der beide teksten is bijzonder leerzaam en bevestigt wederom meestal de lezingen van den Fuldensis. Dit is natuurlijk op zich zelf geen afdoend bewijs: waarom zou Tertullianus niet nu eens deze dan weder een andere wending hebben gebruikt? Toch versterkt het wel de goede meening, die men van elders van den Fuldensis heeft kunnen opvatten. Iets dergelijks kan men van de meeste indirecte getuigen der overlevering zeggen. Zoowel de *Grieksche vertaling* van het Apologeticum, als de citaten bij *Rufinus*, en de *Altercatio Heracliani laici cum Germininio episcopo Sirmiensi* en de weinige plaatsen uit *Isidorus*' Etymologiae begunstigen opmerkelijk den verloren codex tegenover de gebruikelijke lezing.

Alleen *Cyprianus* of *Ps. Cyprianus* in de verhandeling *Quod idola dii non sint* [1]), komt driemaal met den Fuldensis en evenzoo driemaal met de Vulgata overeen. Dit laat zich echter gemakkelijk verklaren wanneeer men opmerkt, dat de citaten in de andere werken bijna alle genomen zijn uit de eerste capita van het Apologeticum, terwijl Ps. Cyprianus toevallig *al* zijn aanhalingen aan C. 21 ontleent. Nu zagen wij reeds, dat de Fuldensis juist in de eerst hoofdstukken het meest vertrouwbaar schijnt, terwijl hij verderop gaandeweg meer en meer fouten en interpolaties vertoont. Geen wonder, dat dit bij de citaten van Ps. Cyprianus reeds merkbaar is.

Het grootste deel der verhandeling wordt ingenomen door het derde hoofdstuk (SS. 36—110), waarin L. de in het voorgaande vastgestelde beginselen op een menigte afzonderlijke plaatsen toepast. Niet minder dan ca. 120 plaatsen uit het Apologeticum vinden daar een even scherpzinnige als zaakkundige bespreking en toelichting.

Het spreekt van zelf, dat hier veel van persoonlijke opvatting afhangt en menig philoloog zal hier en daar niet met den schrijver meegaan. Maar overal, ook daar, waar men hem niet volgt, zal men van hem kunnen leeren, te meer, daar de bescheiden en beleefde toon, ook tegenover wetenschappelijke tegenstanders, het luisteren aangenaam en gemakkelijk maakt.

Mariendaal b/Grave. C. Wilde S. J.

M. A. Muusses, Koecultus bij de Hindoes. Purmerend, J. Muusses. 1920. (Utrechtse diss.).

In een vorig artikel gaf een publicatie van Mej. Gaastra mij aanleiding de studie-richting van Caland te verdedigen tegen de te koele waardering van mijn leermeester Speyer. Het proefschrift van Mej. Muusses noopt mij,

[1]) Migne, *P. L.* IV, 583-603.

Digitized by Google

beide geleerden nog eenmaal tegenover elkander te stellen, en tans als academies docent, waarbij ik mij evenwel zal hoeden in een beoordeling te treden.

Speyer was bij de bewerking van een proefschrift uiterst spaarzaam met hulp. Toen ik indertijd na een maandenlange, eigen voorbereiding de eerste schets van mijn dissertatie hem toezond, ontving ik een schrijven, waarin hij me mededeelde, dat mijn werk meer filosofie dan filologie was, dat de daarin verwerkte Hindoese dialectiek voor een Europees brein ongenietbaar was en dat ik maar uit moest zien naar een andere promotor. Enige weken daarna kon ik hem reeds de eerste helft van het werk zelf toezenden en hij beantwoordde mij met een opgetogen brief.

Geheel anders de opvatting van Caland! In haar voorwoord richt de schrijfster zich tot hem o.a. met de volgende woorden: „Meermalen heb ik mij afgevraagd, of ik wel recht had op zoo'n groot gedeelte van Uw tijd, maar wanneer U mij dan weer met Uw belangstelling tegemoet kwam, verdween mijn vrees."

De wijze, waarop Caland zijn taak als promotor opvat, brengt mede, dat al de proefschriften, onder zijn leiding tot stand gekomen, trekken van familie-verwantschap vertonen. Vooreerst gaan ze alle over het studiegebied in engere zin van de leermeester zelf. Ze betreffen dus het Indiese ritueel, en de gebruikte bronnen zijn vooral de Brāhmaṇas en Sūtra's. Voor dit proefschrift komen daarbij: enige Atharvaveda-teksten, het 12e en 13e boek van het Mahābhārata, de Avesta, en mededelingen van Europeese reizigers. Behalve kennis van bronnen en realia kan men verder in Caland's leerlingen prijzen hun grammatiese geoefendheid. Naast deze middellike invloed herkent men hier en daar in een noot of opmerking de hand van de meester.

Toch blijft er nog individueels genoeg over, om de schrijfster ook om haar eigen kwaliteiten te kunnen waarderen. De geestige samenvatting aan het begin van het laatste hoofdstuk, bijv., schonk mij veel genoegen.

De voornaamste tekortkoming van het proefschrift acht ik daarin gelegen, dat de schrijfster zich nog onvoldoende in de geest van de tijd weet te verplaatsen. De afstand tussen oude Indiër en moderne Europese mens is bij haar te kort. Dit blijkt m.i. uit de algemene beschouwingen van het laatste hoofdstuk, en inzonderheid uit haar onvermogen, om de beide vertaalde Atharvavedaliederen bevredigend te interpreteren.

Hoewel ik haar oordeel over Deussen en Winternitz (p. 19) geheel onderschrijf, zou ik haar betoog gaarne krachtiger gezien hebben. Ook had ze het niet zo spoedig moeten opgeven, de „symboliese en mythologiese betekenis" dezer gedichten op te sporen.

Tegenover het verwijt van eigenbaat en sluwheid, door beide geleerden geuit, had ze de naiveteit van de dichter behoren te accentueren. Wanneer bijv. een Brahmaans priester afschildert, aan welk een ontzettende misdaad zich schuldig maakt degene, die de koe van een Brahmaan steelt, dan is het toch geen politie-maatregel van de dichter. De Hindoese dieven zullen van zijn verzen wel geen notitie hebben genomen. Maar zoals in onze tijden de bezitter van een groot vermogen geneigd is hoge vermogensbelastingen voor te stellen als vernietiging van kapitalen, en als een maatschappelike ramp, zo zijn naar oorspronkelik geloof vergrijpen tegen priesters niet alleen maatschappelike misdaden, maar in verband met de cosmiese betekenis van het offer zelfs aanslagen op de orde van het heelal. We kunnen uitingen, als Mej. Muusses aanhaalt, enkel beschouwen als trots en vooroordeel van een kaste; van sluwheid en eigenbaat hier te spreken, is onbillik.

Deussen zegt, dat de dichter zijn hoorders „mysties zand" in de ogen strooit. Maar eigenlik is zijn hele interpretatie-methode, om in alles Schopenhauer'se filosofie te zoeken, en als dit niet lukt, de dichter uit te schelden, meer dan belachelik. Het doet denken aan een criticus, die een dansliedje zou veroordelen, omdat het niet voldoet aan de eisen van een grafrede.

En tans de interpretatie van de gedichten zelf! Ten opzichte van A. V. IV, 11. had de schrijfster de waarde van Muir's opmerking veel hoger moeten aanslaan. Uit de paradoxale metafoor van een stier, die melk geeft, besluit Muir, dat deze stier de *mahāvīra*-ketel is van het *pravargya*-offer. Daaraan kan men m.i. de volgende opmerkingen vastknopen: wie een *pravargya*-offer brengt, moet zich door strenge ascese hebben voorbereid (vs. 6); het offer, eenmaal gebracht, behoedt de *yajamāna* na de dood tegen verdwaling in „nevels" (vs. 3); het maakt, dat de brenger ervan, „de ploeger met de stier" (vs. 10) in de hemel, in de „wereld der deugd" (vs. 4) of kortweg in „*de* wereld" (vs. 9), de melk van de stier geniet, d.w.z. het *puṇya*, door het offer teweeggebracht. Ook schenkt het offer vruchtbaarheid en nageslacht (vs. 3 en 9).

Nog andere verzen hebben een duidelik metaforiese, wellicht sacrale, betekenis. Zo zegt vs. 12, dat de stier 3 maal daags melk geeft, hetgeen waarschijnlik wil zeggen, dat er drie offeranden op een dag plaatsgrijpen. Vs. 12 zegt, dat twaalf nachten aan Prajāpati zijn gewijd (vgl. o.a. G. Thibaut, Astronomie, Astrologie und Mathematik p. 10 § 5); welnu, Prajapati wordt vaak voorgesteld als god van het jaar en daarmee dan ook van de jaarliks weerkerende uitbreiding van de veestapel. Tover-riten, ten bate van de vruchtbaarheid, duren derhalve vaak twaalf dagen. Vs. 8 met zijn ogenschijnlik nuchtere en bovendien onjuiste mededeling, dat het juk op het midden van de stier wordt gelegd, moet eveneens een metaforiese betekenis hebben.

In vs. 4 wordt „de stier, die melk geeft", laat ons zeggen: de *mahāvīra*-ketel, op naiëf-mystiese wijze geïdentificeerd enerzijds met het offer in zijn geheel, anderzijds met de wereld. „De wind uit 't Oosten komend doet hem zwellen, Parjanya is zijn stroom", betekent: de tijd van de droge moesson — gedurende welke de grote rijstoogst en o. a. de *vṛṣotsarga* plaats vinden — is identiek met de vetheid van de stier, de neerdalende regen met de melk, die inwendig naar zijn uiers stroomt; of m.a.w.: er bestaat een magiese betrekking tussen offer en wereld.

Trachten we de détails tot een geheel te verenigen, dan moeten we allereerst opmerken, dat het gedicht uit twee gedeelten bestaat: vs. 1—6 in „lange" verzen, vs. 8—12 in „korte" verzen, van elkander gescheiden door het *nirvid*-achtige vers 7, (dit laatste door Mej. Muusses zeer dubbelzinnig en onduidelik vertaald!). Bovendien vormen de verzen 1-6 in compositie een geheel; daarin bevatten vs. 1—5 de verheerliking, vs. 6 de samen-

Digitized by Google

vatting en wens. Op grond hiervan mogen we besluiten: het eerst deel betreft hoogst waarschijnlik uitsluitend het *pravargya*-offer.; het laatste deel is een reflectie en uitbreiding; misschien wordt hier het *pravargya*-offer geïdentificeerd met offers, waarvan het deel uitmaakt.

Ook het lied A.V. X, 10. wordt veel begrijpeliker, indien men zich losmaakt van vooroordelen. De koe als offerloon, de *dakṣiṇā* wordt hier, volgens een simpel mysticisme, dat naief-egoïsties getint is, identiek verklaard of in causale relaties gedacht met betrekking tot: de wereld der verschijnselen, inzonderheid wateren en aarde, de wereld der goden, en de menselike maatschappij, en wel voornamelik de ksattriya en de priester. Een hoofdgedachte van het vers daarbij is, dat de priester, die dit alles zo inziet, teweegbrengt, dat de krijgsman, die het offer betaalt, zijn wensen bereikt (vs. 27). Een dergelike gedachte vindt men bijv. ook Chand. Up. (I, 1, 7; I, 7, 9 etc.).

De literaire vorm, die Mej. Muusses hier voor haar vertaling bezigt, acht ik niet gelukkig. Waarom ze verzen, die ze maar half begrijpt, in een soort van rhythmies proza overbrengt — dat mij aan gekramd porselein doet denken — is me een raadsel. Liever had ze haar aandacht moeten geven aan de stilistiese eigenaardigheden van de Sanskrit-tekst, aan het parallelisme vooral, dat kenmerkend is voor 't lied X, 10. Dan had ze in vers 14 laten uitkomen, dat *Vāta* als god wordt bedoeld; in vs. 15 zou ze om de samenhang *cakṣus* niet door „licht" hebben vertaald; in vs. 18 had ze de vertaling, tans in de noot gegeven, in de tekst opgenomen en in plaats van *daaruit* geschreven: *uit haar*; immers het vers betekent: „aan de *dakṣinā* danken hun bestaan: krijgsman en *svadhā* (vertegenwoordigend: de priester), het wapen van de krijgsman en de gedachte wederom: de priester)." Ook had ze in vs. 12 de koe (aten *staan op* de oceaan; die koe immers maakt op haar manier gebruik van de „voeten, waarmee ze zich heeft verzend"!

Bij vs. 12 had de vertaalster kunnen aantekenen, dat de drie schalen met soma, de schijngestalten van de maan zijn, dat de mythe van de koe, die de soma rooft, een weinig keurige variant is van de adelaar, die deze roof pleegt, dat het gouden *barhis* van de Atharvan de zon is; men vergelijke Chānd-Up., waar de zon geïdentificeerd wordt met de *udgātar*. Voor het woord *deṣṭrī* in vs. 17 vergelijke men R.V. X, 85, 47 (huweliks-voltrekking!).

In vs. 23 tweede regel schrappe men *āhur vaśeti*. Het vers is dan metries in orde en de betekenis wordt: „allen vreesden de vrucht [d. w. z. de *dakṣiṇā*-koe, die volgens het vorige vers in de buik van Varuṇa was gedrongen en door de brahmaan met spreuken er uit werd gehaald], de vrucht, geboren uit hem, die baarde en niet baarde (*asū-sū*); immers hij bracht haar te voorschijn; maar ook: [enkel] door gebeds-spreuken werd hij haar tot een bloedverwant."

Behalve de beide besproken Atharvaveda-liederen heb ik de vertaling uit de *Maitrāyaṇī-Saṃhitā* met de oorspronkelike tekst vergeleken. Behoudens enige onnauwkeurigheden — o.a. de zonderlinge fout *hij* i.p.v. *zij* op p. 31 reg. 1, waardoor het gehele verband van een hoofdstuk verloren gaat — betekent deze vertaling een belangrijke schrede voorwaarts, in vergelijking met dit gedeelte in Schröder's uitgave.

Laat ik met een wens en een raad eindigen. Moge de schrijfster haar gelukkig begonnen Indologiese studiën met toenemend geluk voortzetten, maar ook om Brāhmanas en ritueel de Upanisads en het Indiese mysticisme niet vergeten! Dan zal ze tevens, (ik doel hier op haar voorwoord), ervaren, dat ook de filologie iets vermag te zijn voor het leven.

Doorn. B. Faddegon.

W. Blommaert, Les châtelains de Flandre. Étude d'histoire constitutionelle. (Université de Gand. Recueil de travaux, publiés par la Faculté de Philosophie et Lettres. 4e fasc.). Gent, Van Goethem 1915. (Pr. ir. 7.50).

In 1915 verscheen het werk van den heer Blommaert over de Vlaamsche burggraven, begin 1920 zond de redactie van het *Museum* het aan mij en nu pas, eind 1920, zet ik mij tot een bespreking, die kwalijk meer een aankondiging zal mogen heeten. Maar een boek uit België van 1915 is in 1920 eigenlijk nog niet oud. Het behoort zeker wel tot het laatste van wat daar binnengebracht werd van den wetenschappelijken oogst, die voor den oorlog te velde stond, en de nieuwe zaai is er nog maar pas begonnen. Bovendien, onderzoekingen over de Vlaamsche burggraven plegen elkaar niet zoo snel op te volgen, dat nieuwe resultaten de voorgaande spoedig doen verouderen. De eenige algemeene studie over dit onderwerp, welke tot nog toe bestond, kwam voor in Warnkönig's Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte van 1835. Sindsdien waren enkele monographieën verschenen over de burggraven van Rijsel, van Douay en van St. Omer, die meer dienden tot vermeerdering van kennis dan tot verbetering van inzicht, en had Pirenne in zijn Histoire de Belgique (1902) een kleine schets gegeven van Vlaanderen, zooals het gedurende de 11e en 12e eeuw in burggraafschappen georganiseerd geweest was. Deze leek wel juist, maar ze was toch met te weinig lijnen en te zeer met de losse hand geteekend dan dat men niet naar meer nauwkeurigheid en scherpte verlangen zou. Die wensch werd geprikkeld door het bekende boek van Rietschel, Das Burggrafentum und die hohe Gerichtsbarkeit in den deutschen Städten (1905), waarin de vraag gesteld werd, of misschien niet de Noord-fransche en Lotharingsche burggraafschappen en zelfs die, welke dieper in Duitschland aangetroffen worden, nabootsingen geweest zijn van de Vlaamsche. Doch eerst diende men deze goed te kennen. Hiervoor nu heeft Dr. Blommaert een langdurig en geduldig onderzoek over gehad.

Opzet en indeeling van het werk herinneren aan Rietschel's boek, dat trouwens als voorbeeld kan gelden voor onderzoekingen als deze. Afzonderlijk van elkaar behandelt de schr. achtereenvolgens de burggraafschappen van Brugge, Gent, Douai, Rijsel en St. Omer, in vijf los naast elkaar geplaatste hoofdstukken, elk afgesloten door een samenvatting. Hierop volgt een uitvoerige „conclusion générale", waarin de gevonden resultaten en de gegevens omtrent de andere Vlaamsche burggraafschappen, welke geen stof leverden voor een afzonderlijke beschrijving, tot één geheel verwerkt worden, en waar de schr. gelegenheid vindt om te spreken over algemeene kwesties: over den aard, over opkomst en verval van

de burggrafelijkheid in Vlaanderen, over de verhouding tusschen het ambt hier en elders.

De eerste vijf hoofdstukken, de grondslagen van het gansche boek, zijn alle opgebouwd naar een gelijk schema: eerst een beschrijving van den burcht, voorzoover die uit de, meest verspreide en schaarsche gegevens opgemaakt kan worden, dan een genealogie van de daarover gestelde burggraven, vervolgens een onderzoek naar de bevoegdheden van deze, eindelijk de conclusie.

De bronnen, meest oorkonden, hebben voor de genealogieën wel het beste materiaal opgeleverd. Jaartallen, namen, ook enkele mededeelingen over familiebetrekkingen, dat alles is voor onmiddellijk gebruik geschikt. Nu het in elkaar gevoegd voor ons ligt, blijkt wel, dat het ambt in den regel van vader op zoon vererfde. Of die regel in den ouderen tijd al zoo vast was, dat bijv. een minderjarige zoon, die de ambtsplichten zelf niet kon waarnemen, ook opvolgde, zou ik niet durven zeggen. De schr., die een enkelen keer eenvoudig maar aanneemt, dat zoons ontbraken, *omdat* een broeder opvolgde, heeft evenwel blijkbaar dien twijfel niet bij zich voelen opkomen. Over het algemeen echter heeft hij wel de noodige omzichtigheid betracht bij het omgaan met het materiaal, dat hij hier aan elkaar heeft moeten lijmen.

Namen van burggraven vinden wij in Vlaanderen nergens vroeger vermeld dan in de eerste helft der 11e eeuw — met één uitzondering. Ver vóór de andere, reeds van 938 tot 961 staat genoemd een castellanus van St. Omer. Hij was commandant van het castellum, waarmee men omstr. 900 uit vrees voor de Noormannen de abdij van St. Omer omgeven had. Is werkelijk deze kloosterversterking te vereenzelvigen met het latere castrum van St. Omer en mag men dien vroegen burggraaf, zoo al niet als den voorvader, gelijk de schr. onderstelt, dan toch als den ambtsvoorganger beschouwen van de castellani van St. Omer, die sedert 1042 genoemd worden? Overtuigd heeft de schr. daarvan mij niet.

Van meer belang dan de burggraven te kennen en hunne familie, is het te weten, waaruit hun ambt bestond. De schr. heeft een nuttig werk gedaan met eens alles bijeen te zetten, wat hij daarover uit de bronnen te weten kon komen. Hij heeft dit voor elk der vijf afzonderlijk behandelde kasselrijen gerangschikt in drie afdeelingen: attributions militaires, droits de justice, attributions judiciaires. Gelukkig vind ik die groepeering niet. Wat de schr. verstond onder „droits de justice” in tegenstelling met „attributions judiciaires”, was mij aanvankelijk volkomen duister; bij de lezing van het boek werd mij langzamerhand eenigszins duidelijk, wat hij daaronder begreep; pas tegen het einde, op blz. 221, vond ik den verklarenden zin: „ils (d. z. de burggraven) exercent des fonctions administratives dont découlent des revenus très importants et auxquels on peut donner le nom collectif de justiciae: le teloneum, sous ses formes les plus diverses, leur appartient et est soumis à leur juridiction.” Een rare benaming toch blijf ik die aanduiding „droits de justice” vinden voor bestuurlijke werkzaamheden en tolrechten. Bovendien, de bevoegdheid om recht te spreken in tolzaken, welke er toe behoorde, zou men m.i. moeten rekenen tot de „attributions judiciaires”. Ook van de „attributions militaires” kan ik soms de grens niet vinden. Onder deze neemt de schr. op het recht, dat sommige castellani hadden om van de bewoners van hun ambtsdistrict den „balfaert” te heffen, een belasting, die in de plaats getreden moet zijn van den verplichten arbeid tot onderhoud van het castrum, van het elders wel zoo genaamde burgwerk. Dus, zou men zeggen, — en dit lijkt mij juist — dan komt 's burggraven aanspraak op den „balfaert” voort uit zijn militaire bevoegdheden. Maar neen, op eens leest men, dat de „balfaert” was: „une véritable taille *justiciaire*, imposée aux habitants en vertu de *la haute justice*. Le châtelain, sans doute, procédait ordinairement au prélèvement de cet impôt et cela comme *vicecomes, exerçant la haute justice par délégation comtale*.” Wel, dan zou m. i. het recht tot heffing van den „balfaert” behooren onder de „droits de justice”, òf onder de „attributions judiciaires.”

Meer bezwaar echter dan tegen de indeeling der gegevens heb ik tegen de uitweidingen, die de schr. er telkens aan toevoegt. Ter verduidelijking van hetgeen ik bedoel, neem ik een aantal voorbeelden uit de verhandeling over de kasselrij van Gent.

Volgens een keur van 1242 voor de Vier Ambachten, die een deel vormden van dit burggraafschap, kan daar in zaken van een bepaalde categorie op willekeurige dagen en in andere éénmaal per maand recht gesproken worden door graaf en burggraaf. Doch ook de baljuw mag ze behandelen met de schepenen; dan echter behoort de rechtzitting op den Zondag tevoren aangekondigd te worden en de graaf en de burggraaf dienen er zelf of in de persoon van een plaatsvervanger bij tegenwoordig te zijn, indien zij dit verkiezen: „uterque.... comes vel aliquis loco comitis debet interesse, et castellanus vel alius loco castellani, si voluerit” (§ 18). Maar zaken betreffende wateringen, wegen, dijken, sluizen en dgl. mag de amman, de „praeco”, met de schepenen berechten, wanneer het noodig is, en zonder bijwezen van den graaf en den burggraaf: daarover, zoo staat er, „potest placitari, quando necesse fuerit, coram scabinis et praecone sine comite et castellano” (§ 63). Op deze laatste passage nu past de schr. de volgende redeneering toe: „Est-ce à dire que le châtelain avait perdu toute compétence en cette matière? Nous ne le pensons pas. Le passage en question semble indiquer que les droits accordés avaient un caractère exceptionnel: quand le châtelain est absent, le praeco a le droit de le remplacer; cela donne à entendre que, s'il est présent il exerce lui-même les fonctions de police inhérentes à son office.” Doch waar staat, dat die functies van den amman een uitzondering waren, dat dit artikel slechts diende voor het geval, dat de burggraaf afwezig was, of dat deze bevoegdheden verloor? Me dunkt, dat de schr. uit het artikel slechts haalt, wat hij er zelf in gelegd heeft. En zeker kan daarop niet de gevolgtrekking steunen: „qu'avant 1242 le châtelain exerçait à lui seul la police sur les routes, les canaux, les rivières etc. de sa circonscription”; dat de graaf „jaloux de la puissance de son délégué (d.i. de burggraaf) institua de nouveaux fonctionnaires, parmi lesquels l'amman qui dorénavant pourra exercer des droits de police, même sans l'intervention du châtelain”. Alles, naar mij voorkomt, petitio principii. Ammans daarenboven kennen wij, zoo al niet juist in de

Digitized by Google

Vier Ambachten, dan toch in aanliggende streken reeds meer dan een eeuw vroeger [1]).

Binnen het deel van de Gentsche kasselrij, misschien overeenkomende met den ouden pagus Gandensis, dat later het district van den Oudenburch (Vieuxbourg) genoemd werd, bezat de burggraaf voor een deel van de z.g. Scipgracht of Borchgravenstroem de bevoegdheid om verordeningen te maken ten einde dat bevaarbaar te houden en om overtreders van deze voorschriften bepaalde boeten op te leggen. Ook dit gegeven breidt de schr. verder uit; die bevoegdheid is slechts een overblijfsel: „la conclusion d'après laquelle le châtelain a exercé primitivement des droits de police sur *tout* le cours de cette rivière, s'impose à l'esprit.” Nu nog maar een schrede verder, of men ontdekt, dat de burggraaf oorspronkelijk de politie op wateren en wegen in den heelen „pagus Gandensis” uitgeoefend zal hebben. Inderdaad schroomt de schr. niet ook dezen stap te doen.

En nu hij eenmaal den burggraaf belast heeft meenen te zien met de politie en de rechtspraak over wateren en wegen in het grootste deel der kasselrij, acht hij het ook waarschijnlijk, dat deze de zorg daarvoor oorspronkelijk in zijn heele ambtsdistrict gehad heeft. „Nous sommes amenés tout naturellement à supposer que ce ne sont là que des survivances d'un droit de police primitif, appartenant au burchgrave de Gand, sur tout le domaine public de la châtellenie. Si l'absence de sources pour les XIe et XIIe siècles ne nous permet pas d'émettre une affirmation trop catégorique à ce sujet, elle ne peut fournir par contre aucune preuve à l'encontre de notre hypothèse.”

Het gaat bij redeneeringen als deze maar om een enkel woord: men neemt aan, dat iemand rechten *niet meer* bezat, waarvan ons verteld wordt, dat hij ze *niet* had. Het meest krasse voorbeeld van dezen betoogtrant levert de schr. wel, wanneer hij bij de bespreking van 's burggraven rechterlijke bevoegdheden komt aan het land van Waes. Tot 1241 wordt in de stukken nergens iets meegedeeld over de rechterlijke organisatie van deze streek; in dat jaar evenwel krijgt zij van den graaf en de gravin van Vlaanderen een uitgebreide keur. In geen enkele bepaling daarvan wordt de burggraaf maar genoemd; voor den burggraaf als rechter bestaat om zoo te zeggen het land van Waes *niet*. Maar de schr. zegt, even anders: „au point de vue judiciaire le pays de Waes n'existe *plus* pour le châtelain.” En dan verder: la ratification de la keure de 1241 par le comte Gui en 1277 ne fait que confirmer *la déchéance* complète des pouvoirs du „Borchgrave” de Gand.”

Het laat zich wel eenigszins verklaren, dat de schr. zoo te werk gegaan is. Om vast te stellen, welke macht de burggraven gehad hebben in de 11e en 12e eeuw, had hij zoo goed als geen andere bronnen dan uit de 13e eeuw en later, uit een tijd, toen het burggraafschap veel meer een waardigheid was dan een ambt, en de burggraven hun plaats bijna geheel geruimd hadden voor de baljuwen.

Men zou zich er over kunnen verwonderen, dat bekleeders van aanzienlijke bedieningen zich door deze nieuwe landsheerlijke ambtenaren hebben laten verdringen. De eerbied voor bestaande rechten toch was toen nog groot en de staatsmacht gering. In den regel echter gelukten, naar mij voorkomt, zulke hervormingen, doordat men den ouden functionarissen hun profijten liet, maar het werk afnam. Deze kwamen daardoor buiten het actieve staatkundige leven te staan en terwijl de nieuwe overheidspersonen hun bemoeiingen uitbreidden, de vorstelijke macht en de landsheerlijke inkomsten vergrootten, bleven zij slechts bezitters van een lucratief eereambt zonder wezenlijken invloed en met eens voor al bepaalde inkomsten. Dat echter de graaf hun van deze, van de baten aan het ambt verbonden, ook een deel afhandig heeft kunnen maken, de schr. gelooft het, maar ik kan het mij kwalijk voorstellen. Integendeel, ik houd het er voor, dat de inkomsten van het burggraafschap, die nog te herkennen zijn als emolumenten, eens genoten voor diensten, een vrij volledig beeld geven van de voormalige ambtswerkzaamheden der burggraven.

De schr. is niet tevreden geweest met de onmiddellijke en middellijke gegevens, welke de berichten omtrent burggrafelijke inkomsten verschaffen, hij is verder gaan uitbreiden en generaliseeren. En nu wordt de burggrafelijkheid een ambt, dat overal de kasselrij geheel of ten naastenbij vult; behalve commandant van het castrum en aanvoerder van den heerban is de burggraaf daar de rechter, de handhaver van het recht, de tolheffer, de bestuurder, naast wien voor andere ambtenaren geen plaats is. Zelfs de schouten, die men anders overal wel zeer vroeg kent, en dat ook in Vlaanderen, worden in de voorstelling van den schr. een jonger soort ambtenaren, aangesteld om de gevaarlijke macht der burggraven te ondermijnen. De oude regeeringsinrichting van Vlaanderen wordt op die wijze wel zeer eenvoudig, maar ik twijfel, of bij een schildering van middeleeuwsche staatsstellingen eenvoud wel altijd kenmerk is van het ware.

Ziehier, breed uitgemeten, mijn voornaamste bezwaar tegen het boek van den heer Blommaert. Er is wel meer van te zeggen en ook heel wat meer goeds dan ik er hier van verteld heb. Het is zeer volledig, het berust op onmiddellijke bronnenstudie, het geeft op vele nevenvragen een duidelijk en verstandig antwoord, — en eigenlijk ook wel op de hoofdvragen, doch mits men heenleest over wat onbewezen en onbewijsbaar is.

Groningen. I. H. Gosses.

Gespräche Jesu mit seinen Jüngern. Ein katholisch-apostolisches Sendschreiben des 2. Jahrhunderts, nach einem koptischen Papyrus... herausgegeben, übersetzt und untersucht nebst drei Exkursen von **Carl Schmidt**. Mit Lichtdruck-faksimile der Handschrift. Uebersetzung des aethiopischen Textes von Dr. **Isaak Wajnberg**. (Texte u. Untersuchungen hrsg. v. A. v. Harnack u. C. Schmidt Bd. 43). Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. 1919. (Pr. M. 54).

Een nieuw ontdekt, tot nu toe in zijn geheel bijkans onbekend gebleven oudchristelijk geschrift uit de 2e helft van de 2e eeuw, een apocrief evangelie, maar van een rechtzinnig, wel gnostisch beïnvloed, maar toch antignostisch gericht schrijver afkomstig — ziedaar met weinig woorden de belangrijkheid en de groote waarde dezer editie geschetst. Wel is waar was de existentie

[1]) Daarmee wil ik niet beweren, dat de burggraaf in het geheel niets met de wateren en wegen in de Vier Ambachten te maken had, maar dan dient men m. i. uit te gaan van de bepalingen omtrent boeten, die hij wel kreeg, en niet van een artikel over werkzaamheden, die hij niet verrichtte.

Digitized by Google

van het werk al lang bekend: C. Schmidt, de gelukkige ontdekker van den koptischen tekst had al in 1895 in de Sitzungsberichte der Berliner Akademie (phil.-hist. Klasse 1895 cf. 1896, 1908) een kort verslag er over uitgebracht, en een aethiopische vertaling was in 1913 in de Patrologia orientalis (IX 3) door L. Guerrier gepubliceerd. Maar eerst de volledige uitgave van de koptische vertaling, die nu voor het eerst het licht ziet, met eene verbeterde vertaling van den aethiopischen tekst daarnaast, leert ons den hoogen ouderdom en de groote waarde duidelijk zien, die het geschrift voor onze kennis van het christendom der 2e eeuw heeft.

De degelijkheid van de vertalingen en van de tekstkritische opmerkingen is door de philologische geschooldheid van de twee genoemde geleerden gewaarborgd. Schmidt laat op den tekst Untersuchungen volgen, waarin titel en omvang, strekking, het theologisch karakter en tenslotte tijd en plaats van oorsprong van het geschrift behandeld worden. Hij komt tot de slotsom, dat, gelet op het antignostisch karakter van het boek en op de gebruikmaking van de boeken van het Nieuwe Testament eenerzijds, op de archaistische leeringen en primitive inrichtingen, die vooronderstelD worden, anderzijds, het boek in de 2e helft van de 2e eeuw (160—170 n. Chr.) en wel in Klein-Azië ontstaan is, eene dateering, die ook door Harnack aangenomen is (Theol. Litztg. 1919 No. 21/22), terwijl de Zwaan (Nieuwe theol. studiën 1919, 218 vlg.) een syrisch origineel vermoedende, liever aan N.-W.-Syrië en aan het eind van de 2e eeuw denkt, eene opinie, die op zich zelf niet onwaarschijnlijk zijnde, niettemin nog verdere toelichting verlangt.

Wat bij de lezing van dit interessante document het eerst in het oog valt, is zijn eigenaardig *literair karakter*. Volgens de inleiding is het een boek, geschreven door de 11 apostelen met het doel de gemeenten in de heele wereld te waarschuwen voor de ketterijen van Kerinth, in zoo verre dus eene 'katholieke epistel'. Toch mag men het boek niet onder de apostolische zendbrieven rangschikken: veeleer is het een „11-apostel-evangelie": de apostelen berichten hetgeen zij van Jezus gehoord en gezien hebben, geheel en al in den trant van 1 Johs. 1, 1-4; maar een evangelie nu van zeer bijzonderen aard, namelijk beginnende met een heel korte schets van de aardsche werkzaamheid van Jezus tot aan zijnen dood, vandaar overgaande naar de opstanding en nu in het breede de laatste openbaringen van den Heer op paaschdag meedeelende, en wel openbaringen over de menschwording, het werk der verlossing, verder voorschriften b.v. voor passah, apocalyptische voorspellingen enz. Dit evangelie, het oudste apocriefe evangelie dat wij intact bezitten, is dus in hoofdzaak een groot *'paaschevangelie'*: wat in Matt. 1-27 en Par. uitvoerig bericht wordt, is hier tot inleiding samengeperst, terwijl hetgeen Matt. 28 Par. staat, hier den hoofdinhoud van het evangelie beslaat. Reeds de canonieke evangelisten hebben de behoefte gevoeld, om den Heer op een geschikte plaats zijne 'laatste' vermaningen, waarschuwingen en beloften te laten uitspreken; we vinden drie verschillende gelegenheden: 1) kort voor het begin van den lijdenstijd, het besluit van de openbare werkzaamheid, Marc. 13 Par.; 2) bij den laatsten maaltijd, een korte schets Marc. 14, 17 vlg. en Par., en breed uitgewerkt Joh. 13-17; 3) na de opstanding Matt. 28, 16 vlg. Par., waarbij de Acta 4) nog den dag van hemelvaart (niet identiek met paaschdag) voegen. De derde gelegenheid heeft onze auteur gekozen, en evenals Joh. in tegenstelling met de synoptici zeer uitvoerige afscheidsgesprekken bevat, zoo geeft onze auteur, tegenover de korte gesprekken, die de canonieke overlevering den Heer bij zijne verschijning laat houden, een lang gerekt en zeer uitvoerig onderhoud, ,afscheidsredenen op Paschen'. Misschien heeft hij met opzet juist dezen vorm van evangelie gekozen, omdat hier de canonieke overlevering, die hij toch vooronderstelt en erkent, nog het meest vrije baan voor nieuwe uitvindingen gelaten had en conflicten en tegenstrijdigheden er mee nog het best vermeden konden worden. Een uitvoerige vergelijking dezer 'laatste openbaringen' van Jezus met de bij de verschillende gelegenheden in de canonieke evangeliën en de handelingen uitgesproken 'laatste woorden' van Jezus zou buitengewoon interessant kunnen worden, met name als men hierbij van het standpunt uitgaat, dat de onder 1, 3 en 4 aangehaalde redevoeringen (zooals wij ze nu lezen) evenzeer uitvindingen zijn van de evangelisten als die in ons apocrief paaschevangelie.

Doch het is hier niet de plaats, om op den inhoud nader in te gaan.

C. Schmidt heeft reeds in zijn onderzoek goede commentaren op de meeste belangrijke plaatsen geleverd. Niettemin zullen exegeten en dogmenhistorici nog veel belangrijks uit het nieuwe boek kunnen halen. Menige plaats is trouwens nog duister gebleven en zal nog menige poging tot verklaring uitlokken. Laat ik alleen op dit eene punt wijzen, dat ons evangelie den Heer onmiddellijk na de beëindiging dezer gesprekken ten hemel laat varen — dus hebben wij weer een nieuw bewijs voor de (vermoedelijk oorspronkelijke) voorstelling, die verrijzenis, eene enkele verschijning en hemelvaart op een en denzelfden dag laat vallen.

Evenals het evangelie, waarmede Schmidt ons bekend maakt, heeft ook zijn boek eene eigenaardige structuur: op tekst en onderzoek (p. 1—402) volgen namelijk drie „excursen" (over Kerinth en de Aloger, den descensus ad inferos en de Passahfeier) die meer dan 300 bladzijden beslaan en die de oorzaak zijn, dat het boek zoo omvangrijk en ook zoo duur geworden is. Hoe belangrijk en waardevol deze „excursen" ook mogen zijn, ze hadden toch niet in dezen omvang aan eene zoo belangrijke nieuwe tekst-editie toegevoegd mogen worden; zij belasten de publicatie veel te sterk. Ik zou wenschen, dat de Verleger het heele werk in twee helften kon splitsen en deze apart verkoopen, of eene aparte editie van den tekst alleen konde afscheiden.

Leiden. H. Windisch.

SCHOOLBOEKEN.

De fa. P. Noordhoff te Groningen zond ons herdrukken van de volgende boeken: M. G. de Boer, *Leerboek der Algemeene Geschiedenis*, 2de deel (7den, vermeerderden druk; pr. ƒ 2.25, geb. ƒ 2,90); Dez., ***Beknopt Leerboek der Algemeene Geschiedenis tot aan de Fransche Revolutie*** (12den druk van het eerste gedeelte van schrijvers ***Beknopt Leerboek der Algemeene Geschiedenis***, „met het oog op de wijziging in het leerplan door de invoering van het normaal program, afzonderlijk verkrijgbaar gesteld"; pr. ƒ 1.90, geb

Digitized by Google

f 2.50, geb. en doorschoten *f* 3); Dez., *Beknopt Overzicht der Algemeene Geschiedenis* (6den, bijgewerkten druk; pr. *f* 1.10, geb. *f* 1.50); Dez. en L. J. de Wilde, *Historische Lectuur*, *Nieuwste Geschiedenis* (2den, zeer uitgebreiden druk; pr. *f* 2.50, geb. *f* 3.25); A. L. de Bont, *Schoolatlas der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis* (*ook voor het Handelsonderwijs*) (7den herzienen en vermeerderden druk; pr. *f* 4.75, geb. *f* 6); *Goden- en Heldensagen. Naar het Duitsch van* Ernst Hoffmann *omgewerkt door* Dr. J. S. Theissen (8sten dr.; pr. *f* 1.90, geb. *f* 2.50).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De eerste aflevering verscheen van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot* 1301, uitgegeven door Mr. D. S. Muller Fz. en Dr. A. C. Bouman I, 1 (tot 1000) (Utr. 1920). Met groote ingenomenheid moet dit belangrijke werk begroet worden. Sinds lang ontbrak nog het Sticht in de rij onzer nieuwere oorkondenboeken, die, zooals in de inleiding terecht gezegd wordt, ingericht zijn „volgens het oude werkplan van oorkondenboeken". Dit kan echter moeielijk gezegd worden van dat voor Groningen en Drente, dat bovendien niet tot 1300 — zooals daar beweerd wordt — maar tot na 1400 loopt en dus wel degelijk „het buitengewoon omvangrijke materiaal" tot op dien tijd heeft „aangedurfd" . voor de 15de en 16de eeuw is het ook daarvan waar.

Het Utrechtsche Oorkondenboek moest zeker het belangrijkste van alle zijn en reeds lang wenschten wij vurig, dat er toch een begin mede gemaakt zou worden, nadat mr. Muller reeds 30 jaar geleden het Programma ervoor opstelde. Wij mogen nu de verschijning van de eerste aflevering met 147 oorkonden tot 997 van harte toejuichen. Brom's *Regesten* (2 dl. 1903) vormden er den grondslag voor. Van alle kanten hebben de bewerkers weinig of in het geheel niet bekende oorkonden opgespoord en ze in voorbeeldige uitgave opgenomen. Wij noemen die uitgave voorbeeldig, al zou het o.i. overweging verdiend hebben uitvoeriger te verwijzen 1o. naar de over sommige oorkonden bestaande literatuur 2o. naar de, zij het dan minder goede, vroegere uitgaven. Dit zou, blijkens mijne ondervinding bij het gebruik dezer eerste aflevering, voor de gebruikers gemakkelijk geweest zijn. Maar wij moeten dankbaar zijn, dat het werk begonnen is, en wenschen den heer Muller en onszelven toe, dat het hem gegeven moge zijn de voltooiing van het werk te beleven. Hij kan zich nu geheel aan dat levensideaal wijden.

Ten opzichte van den heer Bouman kunnen wij dat, tot onzen spijt, niet zeggen, want wij weten, dat hij reeds tot een andere eervolle taak geroepen is. Wij mogen met voldoening vermelden, dat zijn opvolger bij het Oorkondenboek gelukkig spoedig is gevonden.

P. J. B.

In de bekende serie der uitgaven van de Rijksarchieven in Utrecht verscheen als een nieuw belangrijk nummer de *Catalogus van het archief der heeren van Montfoort* (Utr., Oosthoek, 1920), bewerkt door de heeren Fruin en Cosquino de Bussy en door mej. Van Soest van een index voorzien. Het zorgvuldig bewerkte boek bevat 454 nummers met 771 regesten van oorkonden van 1249 tot 1528. Een belangrijke inleiding verhoogt de waarde.

P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. & B.-L. 1920, Mars-Mai: P. Monceaux, Une invocation au „Christus medicus" sur une pierre de Timgad. — E. Chatelain, Rapport sur les travaux des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 1918—1919. — P. Paris, Le rocher de Perescrita. — J. Baillet, Les graffiti grecs dans les tombeaux des rois à Thèbes d'Egypte. — P. Monceaux, Martyrs de Bourkika. — J. de Morgan, Note sur la succession des princes mazdéens de la Perside. — L. Poinssot, Deux inscriptions d'Aunobari. — A. Blanchet, Intailles représentant des génies de la secte des Ophites. — Langlois, Rapport sur le Concours des antiquités de la France, en 1920. — A. Thomas, Le nom de lieu Pertu (Creuse) et la légende du roi Artur.

Juin-Août: P. Monceaux, Note sur une croix de bronze trouveé à Lambèse. — Delattre, La basilique voisine de Sainte-Monique à Carthage. — Ch. Diehl, A propos d'une inscription grecque de la basilique d'Eerouk. — E. Pottier, Un colosse „criophore" archaïque découvert à Thasos. — A. Gabriel, Les fouilles de Foustat. — H. Sottas, Le papyrus démotique inédit de Lille no. 3 et la notation des jours épagomènes. — J. de Morgan, Sur un signe indéchiffré des monnaies sassanides et arabo-pehlvies. — L. Villecourt, La date et l'origine des „Homélies spirituelles", attribuées à Macaire. — Carton, Découverte d'une fontaine antique à Carthage. — F. Cumont, Les Enfers selon l'Axiochos. — L. Poinssot, La civitas Mizigitanorum et le pagus assalitanus.

English Studies, III, 1: W. v. Doorn, Vers Libre in Theory and Practice, — E. Kruisinga, Affective Sound-Changes. — Notes and News. — Translation. — Rev. — Bibliogr.

Beiträge z. Gesch. d. deutschen Sprache u. Literatur, XLV, 1: F. Holthausen, Nordfriesische Studien. — M. H. Jellinek, Zwei dichter des Reinaert? — Dez., Zu Hartmanns lyrik. — Dez., Zu den pseudoreinmarischen gedichten. — Dez., Zur as. Genesis. — G. Hübener, Das problem des flexionsschwundes im ags. — E. Ochs, Die heiligen u. die seligen. — Dez., Larmstänge. — A. Leitzmann, Die Freidankcitate im Renner. — Dez., Zu den mnd. sprichwörtersammlungen. — O. Behaghel, Deutsch. — Dez., Mischen. — Dez., Ein possessiver dativ. — Dez., Deutsche präposition mit lateinischer casusform. — Dez., Eine vorlage Boners. — J. Meier, Zur ältesten deutschen gaunersprache. — W. Horn, Zur wortgeschichte. — v. Grienberger, Sivitus. — W. Braune, Gentilis. — P. Ortmayr, Zur deutung der abkürzung N. N.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXV, 4: Van Wijk, Een modern panslavisme. — Enno van Gelder, Recente gegevens omtrent de 16de eeuwsche koopman. — S. Kalff, Pieter Post. — Severyn, Religie en Kunst (slot). — Büchner, Achmed Razi over de Oude Russen. — Van Hille, Romeinsche ridders en ruiters. — De Kroon, Caesar over het grondbezit bij de Germanen.

Revue Historique, 134, 1: Docet, Pierre du Chastel (slot). — Halphen, Etudes critiques sur Charlemagne, VI. — Bulletin historique: Antiquités chrétiennes.

2: Boissonnade, Le mouvement commercial entre la France et les îles Britanniques au 16me siècle. — Nestler Tricoche, Les Anglais à Buenos Ayres 5—6 Juill. 1807. — Bulletin historique (Italie). —

Studiën, XCV, Febr.: A. Slijpon, Israel Querido, II. — H. Padberg, Over en van Roomsche Dichters. — A. Borret, De Voorstellen tot Wijziging van het zesde Hoofdstuk der Grondwet. — G. Gorris, Esperanto, Ido en de Katholieke Internationale. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Acket, Verz. Opst.: Studiën XCV, Febr.
Blok, Willem I: Rev. Hist. 134, n°. 2 (Waddington).
Elias, Voorspel van den Eersten Eng. oorlog: Tijdschr. voor Gesch. XXXV, n°. 4 (Unger).
Hoogewerff, Cosmo III: Rev. Hist. 134, n°. 2 (Waddington).
Koopmans, Mnl. Romans: Studiën XCV, Febr. (Daniels).
Mulder, Quaestiones ad Ath. matrimonia: Tijdschr. voor Gesch. XXXV, n°. 4 (H. B[olkestein]).
S. Polak, Gesch. der staathuishoudkunde: Tijdschr. voor Gesch. XXXV, n°. 4 (Drilsma).
Riemens, Esquisse historique: Het Boek IX, n°. 9 (Burger).
Snijder, De forma matris: Tijdschr. voor Gesch. XXXV, n°. 4 (H. B[olkestein]).

Digitized by Google

ROEPING

GEÏLLUSTREERD MAANDSCHRIFT GEWIJD AAN DE BEELDENDE, BOUWENDE EN SIERENDE KUNSTEN, AAN TAAL EN TOONKUNST

Abonnementsprijs per jaar f 17.50

HET EERSTE NUMMER VERSCHIJNT IN MEI

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS
Industriestraat 1 — TILBURG

NEDERLANDSCHE LYRIEK
VAN AF DE DERTIENDE EEUW TOT 1880

Verzameld door Th. E. C. KEUCHENIUS
toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

Eerste deel: DE MIDDELEEUWEN
Ingenaaid f 4.90; gebonden f 5.90

Een bloemlezing uit de nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten — De toelichtingen van DR. TINBERGEN verhoogen de waarde van deze in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn., De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**
Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**
Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**
Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**
Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**
Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**
Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

M. H. VAN CAMPEN

Over Literatuur,
Critisch en Didactisch, II

Prijs ingenaaid f 3.60; gebonden f 4.60

De critische en didactische literatuurstudies van VAN CAMPEN zijn onmisbaar voor ieder die, hetzij als vakman, hetzij als dilettant, de hedendaagsche letterkunde van ons land bestudeert. VAN CAMPEN legt uit, wijst aan, verklaart, oordeelt, maar niet als een docent. Zijn handboek is wederom tot een kunstwerk geworden en in zijn consciëntieus betoog klinkt de stem van den kunstenaar.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. No. 7. April 1921.

Von Wilamowitz-Moellendorff, Vitae Homeri et Hesiodi (K. Kuiper).
Oldfather, Pease, Canter, Index Verborum quae in Senecae fabulis necnon in Octavia Praetexta reperiuntur (Enk).
Geiger, Die Ameša Spentas (Caland).
Koopmans, Middelnederlandse romans (Prinsen).
Hoogewerff, Joannes Stalpart van der Wielen (Sterck).
Rudler, Benjamin Constant, Adolphe (Gallas).
Björkman, Ofen zur Türkenzeit (Houtsma).
Keizerin Eugénie, Mijn Gedenkschriften, vert. d. Burgersdijk (Blok).
Waller Zeper, Jan van Henegouwen, Heer van Beaumont (v. d. Velden).
Koopmans, De servitute antiqua et religione Christiana (Meyboom).
Schoolboeken:
De Raaf en Griss, Stroomingen en Gestalten (Varenhorst).
Marres, Leesboek (B. M. Noach).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Vitae Homeri et Hesiodi in usum scholarum ed. **U. de Wilamowitz-Moellendorff.** (Kleine Texte etc. herausgeg. v. H. Lietzmann, n°. 137). Bonn, Marcus und Weber. 1916. (Pr. 1.60 M.).

Door een verzuim, waarvoor ik de schuld geheel op mij moet nemen, is dit uitnemende boekje vier jaar zonder aankondiging in het Museum gebleven. Het had beter lot verdiend, want met groote philologische zorgvuldigheid en op grond van de beste handschrift-overlevering is hier door Wilamowitz bijeengebracht al wat met het oog op de Homeruslegende en de half-mythische biografie van Hesiodus van belang is: de zg. pseudohesiodeïsche Vita Homeri, de twee βίοι die Planudes in zijnen codex van Plutarchus' Moralia (Par. 1671) aan de Moralia toevoegde, het belangrijke Proclus-excerpt, de twee anonyme vitae Scoralienses, voorts de niet zoo bekende „Vita Romana" uit de Bibl. Vittor. Eman. (vgl. Witte bij Wissowa VIII 2189), de Vita Hesychii uit Suidas en eindelijk het Certamen, aangevuld door het Flinders Petrie-fragment van eene Hesiodus-biographie (Pap. Fl. Petr. XXV. 1) de Hesiodus-Vitae van Tzetzes en Hesychius. Bedenkt men dat de uitgever aan dit alles ook nog de verspreide testemonia van Plutarchus toevoegt en ter vergelijking met de Samische Eiresione ten slotte de gegevens over de Iresione Attica en over den Chelidonismus Rhodius doet afdrukken, dan zal men erkennen dat op de 57 bladzijden van dit kleine boekje een kostbare collectie is bijeengebracht voor allen die zich ten opzichte van de ontwikkeling der volksoverlevering aangaande de beide dichters, en vooral ten opzichte van de vraag van het even dikwijls onderstelde als verworpen „volksboek" over Homerus eenigermate willen oriënteeren. Meer dan eene inleiding tot die questie geeft natuurlijk dit boekje niet, meer wil het niet geven; maar het brengt een tekst die in hooge mate de aandacht verdient.

Het spreekt van zelf, dat dit niet in de zelfde mate geldt van alle onderdeelen. De zorg met welke Rzach de Hesiodea heeft bewerkt gaf weinig gelegenheid tot kritische nalezing — al ontbreekt zij ook daar niet; in den afdruk van het fragm. Fl. Petr. wijkt Wilamowitz ook niet veel van Mahaffy en Blass af; maar wie de akribie en scherpzinnigheid van den Berlijnschen philoloog wil leeren kennen, die raadplege voornamelijk de Vita Herodotea.

Het kan m. i. aanleiding tot begripsverwarring geven als men een geschrift als deze Vita aanduidt met den naam „pseudo-Herodotus". Het is in geheel anderen zin pseudepigrafische litteratuur dan b. v. pseudo-Plutarchea of pseudo-Demosthenica. Misschien is dit ook de meening van den uitgever, wanneer hij zegt dat „<eam> exeunte aetate quam Hellenisticam vocamus arrepta Herodoti persona ignotus homo concinnavit." In elk geval is het, dunkt me, wel zeker dat de onbekende schrijver er geen oogenblik aan heeft gedacht zijn boekje voor het werk van Herodotus te doen doorgaan. Hij volgt door den naam van Herodotus boven zijn novellistisch verhaal te plaatsen, eenvoudig een mode van zijn tijd, ook te Alexandrië reeds toegepast, en wat den stijl betreft doet hij dat niet kwaad.

Ongetwijfeld lijdt die stijl door het feit dat hij „concinnavit." Hij heeft allerlei tradities en verhalen samengevoegd; soms is het meer conglutinare geweest dan concinnare, en juist in deze wijze van werken ligt voor den uitgever een der groote moeilijkheden. Waar is hier de grens tusschen correctie van den codex en van den auteur?

Digitized by Google

De inderdaad op vele plaatsen bedorven toestand van den — reeds door Westermann boven al de andere handschriften gestelden — Parisinus 2766 (R), (slechts van tijd tot tijd verholpen hetzij door den Vaticanus 305, welken op verzoek van Wilamowitz G. Wentzel opnieuw raadpleegde, hetzij door varianten bij Suidas), gaf aan den editor eene groote mate van vrijheid in zijne text-kritiek. Misschien heeft Wilamowitz, daar het hier eene editie voor seminariumgebruik gold, van die vrijheid nog iets ruimer gebruik gemaakt dan hij in een breeder gecommentarieerde uitgave zou hebben gedaan. Herhaaldelijk herstelt hij de graeciteit, of brengt kleine stijlverbeteringen aan voor welke zeker de onbekende tijdgenoot van Hadrianus hem dankbaar behoort te zijn, maar die m. i. geen codex-corruptelen corrigeeren. Ook wekt soms de zekerheid, met welke hij plooien gladstrijkt, op andere gronden twijfel. Een paar maal teekent Wilamowitz bij eene zinsnede, die inderdaad veel op eene herhaling gelijkt, aan: „Alius videntur recensionis.” Mij zij het citeeren van één voorbeeld veroorloofd, al is het wat uitvoerig. Pag. 12. 24 (§ 21):

Ἐντεῦθεν δὲ ἀναστὰς Ὅμηρος ἐπορεύετο κατὰ φωνήν τινα αἰγῶν νεμομένων· ὡς δὲ ὑλάκτεον αὐτὸν αἱ κύνες, ἀνέκραγεν. ὁ δὲ Γλαῦκος, ὡς ἤκουσε τῆς φωνῆς· ἦν γὰρ τοῦτο ὄνομα τῷ νέμοντι τὰς αἶγας· ἐπιδραμὼν ὀτραλέως τάς τε κύνας ἀνεκαλεῖτο καὶ ἀπεσόβησεν ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου. ἐπὶ πολὺν δὲ χρόνον ἐν θωύματι ἦν ὅπως τυφλὸς ἐὼν μόνος ἀπίκοιτο ἐς τοιούτους χώρους καὶ ὅ τι θέλων, προσελθών τε μιν ἱστόρεεν, ὅστις τε ἦν καὶ τίνι τρόπῳ ἀπίκοιτο ἐς τόπους ἀοικήτους καὶ ἀστιβέα χωρία καὶ τίνος κεχρημένος εἴη.

Zeker, de „lactea ubertas Herodotea” vloeit hier wel heel ruim. Maar is er genoeg aanleiding om de woorden ***ἐπὶ πολύν .... θέλων*** als tautologisch naar eene andere recensie te verwijzen? De schrijver is telkens breed, maar de reden daarvan kan dikwijls ook in de stof, die hij te verwerken had, hebben gelegen. Ik geloof dat hij herhaaldelijk met zijn eigen proza aansluiting zoekt aan „poëtische” stukjes overlevering. Soms citeert hij die in verzen, soms zet hij ze over in proza, waar dan toch de vers-vorm nog door schemert. De eerste zin is hier het eigen werk van „Herodotus” (Glaucus denkt bij zich zelven na), in den tweeden klinkt op het eind de dactylische vorm nog duidelijk „***τίνος κεχρημένος εἴη***” en bewaart het overige nog eene reminiscentie aan een vers als b. v. „***ἀστιβέ' ἔς τε τόπον τε καὶ ἄβροτον.***” En iets dergelijks kunnen wij — naar mij voorkomt — op verschillende plaatsen van de Vita Herodotea opmerken.

Intusschen, Wilamowitz' recensie van de Vita — het uitnemendste gedeelte van deze uitgave — verdient door een keur van evidente emendaties aller aandacht. Ik wil daarvan geene opsomming geven, doch alleen éénе, de geestigste, noemen. In de Samische Eiresione (p. 19) is één vers, dat reeds van oudsher de wanhoop opwekt van alle viri critici: „***πέρσαι τῷ Ἀπολλώνος γυιάτιδος.***” Even ingenieus als eenvoudig corrigeert Wilamowitz, opmerkende dat deze regel bij het jambische slot behoort: ***ὑπέρ σε τ' Ὡπόλλωνος, ὦ γύναι, τι δός.*** Zulk eene emendatie moet zelfs de meest fanatieke haters van „conjecturen-jacht” wel tot inkeer brengen.

Amsterdam. K. Kuiper.

Index Verborum quae in Senecae fabulis necnon in Octavia Praetexta reperiuntur a G. Abbot Oldfather, A. Stanley Pease, H. Vernon Canter confectus. (University of Illinois studies in Language and Literature). 1918[1]). (Pr. Part I $ 2; Parts II and III $ 1.50 each).

Wie tot nu toe een *index verborum* op Seneca's tragedie's raadplegen wilde, gebruikte de uitgave van Johan Caspar Schroeder, die in 1728 te Delft verscheen. Deze editie toch is voorzien van een tamelijk volledigen „index verborum et locutionum.” Onze tijd stelt echter aan zulk een „index” geheel andere eischen. Wij wenschen iederen vorm van een woord afzonderlijk vermeld te zien, liefst met toevoeging der afwijkende lezingen van handschriften en uitgevers. Volledigheid en pijnlijke nauwkeurigheid zijn hier in de eerste plaats vereischt. De vervaardiger van een modernen index verborum, moet dan ook den auteur, waarop hij de woordenlijst maken wil, grondig bestudeerd hebben en met de geheele philologische literatuur over dien schrijver vertrouwd zijn. Dit is met de drie bewerkers van dezen Seneca-index inderdaad het geval, zoodat zij een hoogst nuttig en onmisbaar werk geleverd hebben, niet slechts ten behoeve van Seneca-specialisten, maar voor ieder, die met het oog op linguistische of philologische onderzoekingen volledige indices noodig heeft.

De samenstellers legden de tekstuitgave van Peiper en Richter (Teubner 1902) ten grondslag, maar vermeldden tevens zeer getrouw „lectiones varias quae, etsi in Peiperi et Richteri textum non admissae, codicum subsidiis eruditorumque coniecturis nituntur.” Zoo is bv. voor de Octavia Prof. Vürtheim's editie nauwkeurig vergeleken.

Woorden uit verzen, die terecht of ten onrechte voor onecht verklaard zijn, worden als zoodanig aangeduid.

In hun (in niet al te zuiver Latijn geschreven) praefatio geven de bewerkers een bizonder volledige literatuuropgave der laatste 20 jaar. Verstandig vind ik, dat zij niet alleen de boeken en artikelen over Seneca's tragedie's doorgelezen hebben, maar ook de kritieken op deze studie's.

Dit is hun werk zeer ten goede gekomen, daar wij nu bij een door conjectuur in den index vermelde lezing ook de *bestrijders* der gissing genoemd vinden.

Men heeft hierdoor een klapper op de Seneca-literatuur, waarvan ik het nut wel niet behoef aan te toonen.

Wetenschappelijke beoefenaars van het Latijn zullen dus goed doen in het handige boekje van Paul Rowald „Repertorium Lateinischer Wörterverzeichnisse und Speziallexica” (Teubner 1914) dezen Seneca-index te noteeren.

De drie Amerikanen hebben recht op onze dankbaarheid.

Zwolle. P. J. Enk.

B. Geiger, Die Aměsa Spentas, Ihr Wesen und ihre ursprüngliche Bedeutung. (Kais. Akad. der Wiss. in Wien, Phil.-hist. Klasse, Sitzungsber. 176. Band, 7. Abhandlung). Wien, A. Hölder. 1916.

Het zou kunnen zijn, dat het anderen gegaan is evenals mij: dat zij door de omstandigheden niet eerder kennis

[1]) Nov. 1920 ter bespreking ontvangen.

Digitized by Google

hebben kunnen nemen van de hierboven vermelde, reeds in 1916 verschenen, verhandeling. Zoo moge dan kortelijk op het gewicht en de beteekenis van dit werk de aandacht ook hier te lande gevestigd worden. — Geiger behandelt de questie, of de Aməša Spəntas, de aartsengelen der Zoroastrische leer, die in lateren tijd vereenzelvigd worden met concrete dingen (resp. met het vee, het vuur, de metalen, de aarde, het water, de kruiden), oorspronkelijk, zooals velen willen, abstracte begrippen waren, of integendeel — en ook deze zienswijze heeft tal van aanhangers — hun oorspronkelijk concreet wezen hebben opgegeven en personificaties van abstrakte begrippen g e w o r d e n zijn. Hij doet aan zijn betoog voorafgaan een onderzoek naar de beteekenis van het woord *spənta*, hetwelk hij etymologisch wil scheiden van lit. *šveñtas* enz., en in verband brengen met den Vedischen verbaalwortel ***pan***. Deze aequatie heeft d.m. zeer veel voor zich, vooral het feit, dat in den Ṛgveda het woord *aramati* tweemalen het epitheton ***panīyasī*** ontvangt, hetgeen merkwaardig overeenstemt met ***spəntā ārmaitiš***, *Spendarmat*. In de Arische Sectie van het in Januari van dit jaar te Leiden vergaderde Oostersche Genootschap is door S. van deze aankondiging, die toen Geiger's verhandeling nog niet kende, juist hetzelfde betoogd. — Het komt mij voor, dat Geiger een overvloedig en bewijskrachtig materiaal heeft aangevoerd ten bewijze van de stelling, dat de Aməša Spəntas, die zoo nauw verwant zijn met de Ādityas, personificaties zijn van Abstracta, en dat zoowel zij als de Ādityas in Indo-iraansche voorstellingen wortelen: *dakṣa* (*sumati*): *vohu manō*, ***ṛta***: ***aša***, ***kṣatra***: ***χšaϑra***, *aramati*: ***ārmaiti***, *sarvatāti*: *haurvatāt*, *amṛtatva*: ***amərətāt***. Het is jammer, dat een Index aan 't werk niet is toegevoegd, en dat de S. als Sanskritist een enkele maal tekort schiet, waar hij (pag. 184), blijkens zijne woordscheiding, eene passage uit de Maitr. Samhitā niet begrepen heeft. — Voor Indologen, Iranisten, Assyriologen en beoefenaars der Godsdienstwetenschap valt uit deze verhandeling veel te leeren.

Utrecht. W. C a l a n d.

J. Koopmans, Middelnederlandse romans. (No. 4 van de serie Nederlandsche Kunst). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1920. (Pr. ing. f 3.25, geb. f 4.40).

Dit boekje is eigenlijk wel vooral bestemd voor de talrijke leeken, die tegenwoordig ook in onze oudere litteratuur belang gaan stellen. Zij vinden er voortreffelijke beknopte paraphrasen in van eenige onzer ridderromans, die stellig die belangstelling zullen prikkelen en enkelen ertoe zullen brengen zich op het verstaan van de verhalen in hun oorspronkelijken vorm toe te leggen. Want Koopmans verstaat uitstekend de kunst om het karakteristieke te doen uitkomen, den geest van oude werken te doen spreken. De schets van den inhoud weet hij te verlevendigen door korte vergelijkingen van de romans onderling en pittige verklarende opmerkingen. Zoo b.v. over de jacht achter het schaakspel in den Walewein: „Er ligt een veraanschouwelijking in van de fantastiese Middeleeuwse jacht naar onbereikbare ridder-idealen. Niet alleen Walewein vliegt uit, maar ook Torec, Ferguut, Lancelot, Percheval, en hoe verder de ridders uit de Arthur-romans heten mogen. Eén zelfde stuwkracht drijft ze op, om wijde bogen van roem te beschrijven: als vuurpijlen wier enige waarde berust in een kortstondige schittering door het ijle ruim."

Zeer te recht vestigt hij telkens de aandacht op het Christelijk element in deze ridderverhalen. Voortreffelijk doet hij uitkomen het wonderbaarlijke en fantastische, dat allen verblindt en aanzet tot steeds hooger inspanning van alle heldenkrachten; hoe de middeleeuwsche verbeelding voor niets staat, niets onmogelijk of onbereikbaar acht.

Wel liet hij in zijn paraphrasen soms elementen weg, die men gaarne terug zou vinden. Zoo mis ik b.v. noode de levendige schets van het ridderleven, waar de Ferguut mee begint en die eigenlijk het motief is, dat heel de handeling in beweging stelt. Hoe de heeren na tafel zich zetten aan schaak- en verkeerbord, elkaar hun avonturen vertellen; hoe mijn her Gawein en mijn her IJwein vertrouwelijk bij elkaar zitten en „spraken beide gader van menigen saken". Hoe de koning binnenkwam en „viel neder tusschen hem tween". De heeren springen op; nooden hem een lettelkijn bij hen te zitten en wat te praten. Maar neen,

„Neen ic", seit hi, „ic sie tweder
Scone ende claer, in wille niet dagen,
Bedi ic wille varen jaghen
Int foreest van Goriende
Den witten hert, die noit en kende
Dat grote geloep van minen honden."

En de stoet trekt uit. De schildering van de jacht is een juweel en van een pakkende aanschouwelijkheid. Hoe ten slotte de koning „een cop van roden goude" uitlooft aan hem die „den witten herte mochte vaen" en Perchevael den prijs wint. Hoe ze daarna buiten kampeeren, „die mane scheen scone ende claer". Dat is alles een schitterende teekening van het ridderlijk bedrijf. En dan 's morgens het ontwaken, het toiletmaken, het opbreken en hoe juist dan door den huiswaarts trekkenden stoet in al zijne vorstelijke praal, in het dal bij het kasteel, de verbeelding van Ferguut wordt getroffen, zijn hartstocht naar de ridderlijke glorie plotseling opvlamt.

Maar Koopmans kon niet alles navertellen. Waar zou trouwens de verrassing van het nieuwe blijven voor hen, die de middeleeuwsche teksten zelf gaan lezen?

Nijmegen. J. P r i n s e n J.Lz.

Joannes Stalpart van der Wielen. Zijn leven en keur uit zijne lyrische gedichten, uitgegeven door **Dr. G. J. Hoogewerff.** Bussum, N. V. Uitgevers-Maatschappij vh. Paul Brand, 1920.

Het behoorde tot de vurige wenschen van den te vroeg gestorven Dr. Gijsb. Brom, dat een goede uitgave zou verschijnen van Joannes Stalpaert van der Wielens beste gedichten; en nu is, na lang uitstel en tal van wederwaardigheden, gevolgen van de oorlogscrisis, dit merkwaardige boek uitgegeven door de zorgen van den hollandschen Romein Dr. G. J. Hoogewerff. Hoe sympathiek hem de bewerking van dit boek is geweest over den priester-dichter, die 5 jaar te Rome heeft gestudeerd, bewijst zoowel de goed gedocumenteerde Inleiding, met een schat van nieuwe gegevens, als de keurig verzorgde uitgave met tal van portretten, titelfacsimilé's, en bovenal de smaakvolle keuze uit Stalpaerts beste gedichten. Hier treffen wij een niet-katholiek, die over

Digitized by Google

roomsche zaken schrijft met een nobele onpartijdigheid, die zeldzaam mag worden genoemd, al had hij zich over enkele katholieke bijzonderheden wel wat nauwkeuriger mogen laten inlichten. Stalpaert is een van die vergeten dichters, wier verzen, voor een beperkten kring geschreven, vooral door de geloofsgenooten gelezen werden, maar overigens weinig werden opgemerkt. Zij zijn des te merkwaardiger, omdat de priesters in die dagen veelal hunne verzen in 't latijn schrijven, zoo b.v.b. de oudere Cornelius Musius en Simon Sovius. Maar Stalpaert wilde voor het volk dichten en door zijn geestige verzen een tegengift verstrekken tegen het venijn, waarvan de geschriften, van vele volksdichters en schrijvers overvloeiden. Deze tijdgenoot van Hooft heeft beter dan hij den echten volkstoon weten te vatten, al was het hem, den Delftschen katholieken priester, meer te doen om zijn geloofsgenooten door zijn poëzie te versterken in het oude geloof, dan hun een literair genot te verschaffen. En toch, hoe zoet vloeien zijn verzen op de „Gulde-jaers feestdagen"; hoe pittig weet hij in zijn „Extractum Catholicum", tegen alle gebreken van verwarde hersenen, de leeringen der nieuw gezinden te weerleggen, en, geoefend theoloog, de meest gewichtige vraagstukken geestig te verklaren in korte verzen. De zeldzaamheid der oude uitgaven geeft wel het bewijs, dat zijn bundels ingang vonden in de gezinnen, dat de inhoud begrepen werd, en een echte volkslectuur heeft gevormd, die door jong en oud werd verslonden. Of moet men uit die schaarschheid besluiten, dat Stalpaerts liedeboekjes als contrabande werden beschouwd door de nieuwgezinden, en als zoovele zeldzame werkjes, ten vure gedoemd zijn?

Maar niet alleen het eenvoudige roomsche volk heeft Stalpaerts liedjes gewaardeerd. Toen in 1622 Stalpaerts „Het Vrouwelick Cieraet van Sint Agnes versmaedt" verscheen, gaf het boekje, onder een negental lofdichten, ook een van I. V. V(ondel) te lezen, dat van groote waardeering getuigt èn voor het werk, èn voor den persoon van Stalpaert. Hoe juist begrijpt Vondel het doel en de beteekenis van het gedicht, dat, merkwaardige samenloop, gelijktijdig met Huygens' „Costelick Mal", de weelde en overdaad der vrouwelijke kleedij berispt, waarop toen dan toch wel veel aan te merken moest zijn, dat een streng katholiek priester en een wereldsch hoveling als Constanter zich er evenzeer aan ergerden.

Vondel eindigt zijn lofgedicht met S. Agnes' gunst af te bidden over Stalpaert:

„.... hem bij naem, die met dit dicht
Zijn duitsche wereld heeft gesticht;
Opdat hem voor dit zoete schrijve(n)
Een eeuwigh loon ten hemel blijve.
Want ander loon (nae dat ick raem)
En wil hij niet om dat zijn naem
Alhier, op hoop van meerder zegen,
Zoo ganschelicken is verswegen.

Geen van Stalpaerts bundels geeft zijn naam te lezen, „op hoop van meerder zegen", zegt Vondel terecht; al heeft hij zijn duitsche wereld, dat zijn, z'n talrijke hollandsche lezers, gesticht en opgewekt, zijn nederigheid zocht geen bekendheid.

Men heeft zich verwonderd, dat de nog niet roomsche Vondel in 1622 een lofgedicht wijdt aan de echt-katholieke verzen van een priester. Al valt dit ook te verklaren uit Vondels Keulsche jeugdindrukken, waarop ik reeds elders heb gewezen [1]), die hem niet vreemd, noch afkeerig maakten van katholieke zaken, lang vóór zijn overgang, er bestond tusschen Stalpaert en Keulen ook een relatie, die den Delftschen pastoor wellicht met de Keulsche verwanten van Vondel, en met den 8 jaar jongeren dichter in kennis kan hebben gebracht. Uit de nalatenschap van Jos. Alberdingk Thijm bezit ik een latijnschen brief van Joannes Stalpaert van der Wiel, rector van het klooster ter Olijven te Keulen, waarschijnlijk een neef van den Delftschen dichter-pastoor, waarin hij den Aartsbisschop A. Sasbout bedankt voor het hem verleende kleed, of de rectorale waardigheid, en onder andere mededeelingen, ook zegt, dat door zijn oom en curator, d.i. vermoedelijk den pastoor, een schuldeischer voldaan zal worden. De brief, in handschrift, is gedateerd 5 November 1604, te Keulen.

Dit wijst op een neef en naamgenoot van Stalpaert in Vondels geboortestad, waar toen o.a. nog leefde Vondels tante Suzanna, die daar gehuwd was met François Provoost, en als katholieke, den rector ter Olijven, Stalpaert, niet onbekend zal zijn geweest. Al zijn dit veronderstellingen, zij wijzen toch op de mogelijkheid van een vroege relatie van den nog onroomschen Vondel met Stalpaert.

Er valt nog een raadsel op te lossen. Stalpaerts graf in de oude S. Hippolytus-kerk te Delft werd gedekt door een zerk, waarop de nog niet-roomsche Anna Roemers in 1630 een vers liet beitelen bij den dood van pastoor Stalpaert. Ook hier moet de oplossing niet alleen gezocht worden in een geestelijke verwantschap van dichter tot dichteres. Herinneren we ons, dat Anna's moeder, de vrouw van Roemer Visscher, de Delftsche Aefje Onderwater is geweest, volgens de laatste vondsten [2]), en dat deze een echt Delftsche familie was, dan ligt het voor de hand, dat Anna Roemers in deze stad niet vreemd was en zeker gemakkelijk met den algemeen bekenden en geachten pastoor-dichter van het Begijnhof in kennis is gekomen. Anna was 5 jaar jonger dan Stalpaert.

Een paar maal blijkt Dr. Hoogewerff, in zijn „Inleiding" niet erg ingenomen te zijn met Dr. v. Vlotens in 1865 uitgegeven bloemlezing uit Stalpaerts gedichten, ofschoon dit toch, voor die dagen, een zeer verdienstelijk werkje was, waarin, na de herleving van Stalpaert door Alberdingk Thijm in zijn Volks-Almanak van 1853, voor het eerst een meer algemeene bekendheid en waardeering van den dichter gegeven werd. Ten onrechte ziet Dr. H. laag neer op dit boekje, dat ook belangrijke fragmenten geeft uit Stalpaerts eerste dichtwerk „'t Hemelrijck", die wij bij Dr. H. vergeefs zoeken. Al heeft Van Vloten laten drukken „Abacuk zijnen broeder", inplaats van het meer zeggende „fijnen broeder", dat is: protestant; ook Dr. H. is niet onschuldig aan tal van tekstfouten in zijn uitgave, waarvan wij een gelijksoortige als bij V. Vloten, aantreffen, op bl. 78, in „Seiffelmaer", waar de tekst heeft „Seisselmaer", n.l. de stad Scissia en niet Siffia. Oberevanten op bl. 107 zal wel drukfout zijn voor Observanten? Maar dat Stalpaert in de laatste strofe op deze bladzijde met „las hij Scotus en Du-

[1]) Oorkonden over Vondel, bl. 32.
[2]) Zie „de Groene Amsterdammer", 7 Febr, 1920, bl. 10.

Digitized by Google

rand", volgens Dr. H.'s verklaring bedoeld zou hebben „Scotus Erigena uit de negende eeuw", en niet Duns Scotus, acht ik aan gegronden twijfel onderhevig. Jammer, dat in Hoogewerffs uitgave nog zoovele drukfouten den tekst ontsieren, waaronder zeer zinstorende, als het 2e vers van de derde strofe op bl. 135: „Tot overvloed was 't niet genoug", waar gelezen moet worden: „Tot overvloed? wast niet genoug", en waar de commentator zelfs nog een verklaring tracht te geven van den manken tekst, in noot 4): „Was 't niet overvloedig genoeg"! — 't Eerste vers op bl. 138 begint: „Dan dezen", waar de tekst heeft „Van dezen". Maar dit, en zoo zijn er vele, zijn foutjes, die te wijten zijn aan Dr. H's uitlandigheid, ver van de drukkerij. Edoch die verre afstand is niet de oorzaak van het bokje, neen van den geweldigen bok, die Dr. H. heeft geschoten bij zijn verklaring van: „positijf" op bl. 175, vers 5 van onderen. Er staat heusch! in noot 9: „positief, als subst. wezenlijke kennis"! Heeft Dr. H. dan nooit gehoord, dat een klein muziek-orgeltje een *positief* heet in de 17e eeuw? en dat de „Leewerk", in dit liedje, dat wel wat herinnert aan Tesselschades „Wilde en tamme Sangster", bij een klein orgeltje wordt vergelenen?

Ten slotte zou ik willen vragen of er geen verwarring bestaat tusschen Joannes Stalpaert en zijn neef, den Carmeliet Vincentius, in verband met de Haagsche gevangenis in 1619 (bl. 10, noot, in vergelijking met bl. VIII). Als deze in 1601 geboren is, kan hij toch bezwaarlijk in 1619 „pastor di Leyden" zijn. Wellicht is ook hier een drukfout de oorzaak van dit raadsel. In een nieuwen druk, die spoedig noodig moge blijken, zullen deze, en andere dergelijke smetten van dit fraai uitgegeven boek verwijderd kunnen worden.

Heemstede. J. F. M. Sterck.

Benjamin Constant, Adolphe. Edition historique et critique par **Gustave Rudler.** [Modern Language Texts. French Series: Modern Section]. Manchester, University Press. 1919. (Pr. 7 sh. 6 d.).

De groote oorlog heeft den honderdjarigen herinneringsdag van *Adolphe*'s publicatie (1816) in 't niet doen verdwijnen, en dit wreede, scherp analyseerende, in zijn ontwikkeling zuiver classiek aandoende boekje heeft het slechter getroffen dan de *Méditations poétiques* van Lamartine, die in 1920 werden herdacht zooals zij het verdienden.

Het is niet zonder opzet, dat ik deze *Adolphe*-uitgave stel naast die der *Méditations*, welke Lanson gaf (z. *Museum* XXIV, 260): beide beoogen niet anders dan door bronnenonderzoek en ontwarring der ondergane invloeden de scheppende originaliteit in haar aard en haar kracht te onderkennen en te schatten, een soort inventaris op te maken van alles wat het werk in zijn uiteindelijke originaliteit van het gelijksoortige uit denzelfden tijd onderscheidt.

Toen Constant aan den vooravond was van zijn nieuwe huwelijk met Charlotte von Hardenberg, gevoelde hij de behoefte (1806) zich zelven zuiver te zien; daaruit is *Adolphe* voortgesproten. In dat werk, „le plus original et le plus touchant que j'ai lu", zooals Mme de Staël, de eerste belanghebbende bij deze biecht, schreef, heeft C. groote wijzigingen aangebracht; Rudler doet zien hoe de eerste lezing een Adolphe bracht heen en weer geslingerd tusschen een coquette en een despotische, hoe C. afzag van dezen vorm, omdat hij het publiek en zijn vrienden niet tegen zich wilde innemen. Tusschen 1809 en 1810 werd de *Adolphe* die wij bezitten samengesteld uit de herinneringen van zijn leven en werd de Ellénore-figuur van nu geschapen: een samenvatting van de ondervinding van C. in het liefdesleven: Mrs. Lindsay, Mme Trévor, Julie Talma, de vrouw van den grooten tooneelspeler waarover hij de *Lettre sur Julie* schreef, die, jammer genoeg, niet in deze editie is afgedrukt, Mme de Staël, zijn beide vrouwen en Belle van Zuylen, die als Mme de Charrière zoo'n eigenaardigen invloed op den jongen C. uitoefende. Benjamin zelf was Adolphe; de andere personen, behalve C.'s vader, zijn moeilijk te identificeeren. De allereenvoudigste intrige omvat de veertien jaar van zijn eigen leven die de breuk met Mme de Staël voorafgaan; de atmospheer van den roman is die van Coppet. Zoo werd dit boek „abstrait comme une tragédie" samengesteld. Zeer voorzichtig laat Rudler zich uit over de letterkundige bronnen; hij plaatst *Adolphe* zeer terecht voortdurend naast de *ich*-romans van zijn tijd, zonder tot directen invloed te concludeeren: *René*, *Corinne*, *Werther*, *Valérie*, *Amélie Mansfield*, *Claire d'Albe*, *Delphine* en de *Héloïse*, terwijl hij de parellele plaatsen uit de *Correspondance* en 't *Cahier rouge* aangeeft. Tot mijn verwondering ontbreekt *Caliste* van Mme de Charrière bij de opgave der bronnen. Rudler heeft in zijn inleiding kunnen vaststellen, dat de publicatie van 1816 door voorlezingen in besloten kring werd voorbereid om de meening der bekenden en vrienden te vernemen, en dat C. genoodzaakt was zijn werk vrij te pleiten van eenige persoonlijke aanduiding, waardoor hij zijn vrienden of kennissen zou hebben verraden. Hij stelt eveneens vast, dat de uitgave van Londen de werkelijke editio princeps is en dat de gelijktijdige Parijsche gedrukt is naar de proeven van de Londensche; dat er een tweede tot nu toe onbekende uitgave moet hebben bestaan zooals blijkt uit de Fransche voorrede voor de tweede editie, waarvan hij de ontwerpen vond en waarvan 't bestaan wordt bevestigd door de vertaling van Walker's „Essay on the character and the moral result of the work", dat in Engeland bitter noodig was.

Rudler heeft als grondslag genomen de Londensche uitgave, die hij vergeleken heeft met 't handschrift uit de verzameling Monamy. Juist deze vergelijking is zoo allerbelangwekkendst, omdat zij doet zien op welke wijze C. zijn werk veranderde: hoe hij steeds er naar streeft den classieken vorm van elke onnutte opsiering te ontdoen (b.v. weglating van *tout* in ch. II, r. 298 en ch. III, r. 1; van *encore* ch. VI, r. 260; ch. VII, r. 71, enz.), elke onnutte uitweiding of verzwakking ontwijkt (*Avis*, regel 38; ch. V, r. 180; ch. VI, r. 212), persoonlijke gevoelens vermijdt te kwetsen (ch. I, r. 173; ch. VIII r. 265), Ellénore's leven minder aanstoot gevend doet zijn (ch. I, r. 71; ch III, r. 261; ch. IV, 227). — De kunst van componeeren, den Franschman zoo eigen, blijkt uit een paar overeenstemmende bijvoegingen (ch. II, r. 120 en 128), die meewerken tot het effect op *impétuosité*, waarna dit portret afsluit op *un bel orage*. De eenige groote bijvoeging in 't begin van chap. IV is zeer karakteristiek: een prachtig stuk proza, dat er moest komen, omdat C. wel moest geven een passage van hartstocht vol lyrisme, nu Adolphe Ellénore tot de

Digitized by Google

zijne had gemaakt. Daarentegen herstelt Rudler een passage (ch. VIII, r. 164—251), die C. niet tijdens het leven van Mme de Staël had durven publiceeren en die de uitgave van 1824 had gegeven.

Aldus brengt deze nieuwe uitgave het diepe, wreede boek nader tot ons. Er zijn enkele drukfouten : p. XXIX, noot 1 staat 1897, moet zijn 1789 (?) ; p. 75, r. 144 *l'étonnement*, p. 77, r. 193 cette *grand* crise ; p. 142 onder no 32, 19 février, moet zijn 15 février. Waarom drukt Rudler steeds *Volmar* en Krü*dner* ? Bij de bibliographie mist de Hollander Busken Huet's vertaling. En zou de noot over C.'s verhouding tot godsdienstvraagstukken (ch. X, r. 261) niet wat meer uitbreiding hebben verdiend ?

Amsterdam. K. R. Gallas.

W. Björkman, Ofen zur Türkenzeit. (Hamburg. Universität, Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde, Band 3, Reihe B. 2). Hamburg, L. Friederichsen und Co. 1920.

Wij begroeten in dit wel gedocumenteerde geschrift eene eerste poging, om een juist en onpartijdig oordeel te vormen over de verdiensten der Turken als beheerschers van veroverde landen en volken. De voorstellingen daaromtrent van hunne Christelijke tegenstanders ten allen tijde zijn in de hoogste mate partijdig en onbillijk, zoodat het menigeen, die nooit iets anders te hooren kreeg, vreemd in de ooren mag klinken, dat men nog van verdiensten spreken kan. Waren de Turken alleen geweest, wat men gewoonlijk grifweg aan neemt, eene verwoestende horde, die geene andere sporen achterliet, dan rookende puinhoopen en eene ellendige half uitgemoorde bevolking, dan zouden zij zich waarlijk geen vijf eeuwen lang in Europa staande gehouden hebben. Een onpartijdig en zorgvuldig onderzoek leert dan ook iets anders en een zoodanig onderzoek heeft Dr. Björkman ingesteld ten aanzien van de hoofdstad van Hongarije, die van 1541—1686 onder Turksche heerschappij heeft gestaan. Dat deze periode in de geschiedenis der stad geen bloeitijd geweest is, spreekt wel van zelve, daar de herhaalde belegeringen en de voortdurende oorlogstoestand de mogelijkheid daarvan afsneden. In zoover kan men met recht beweren, dat de Turksche verovering een groote ramp voor haar geweest is. Maar desniettemin hebben de Turken toch hun best gedaan om een geordend bestuur in te richten, voor de militaire bevestiging der stad, voor Mohammedaansche bedehuizen, inrichtingen van onderwijs en armenzorg en wat dies meer zij zorg gedragen. Zij hebben aan de Joden en kettersche Christelijke sekten, die onder Christelijk bestuur aan bloedige vervolgingen bloot stonden, hunne bescherming verleend en daardoor de positie van dit deel der bevolking feitelijk verbeterd. Wel verre van al het bestaande te verwoesten hebben zij getracht het zooveel mogelijk in stand te houden en de vroegere inrichtingen in wezen gelaten. Dit alles kan men in bijzonderheden en door oude bescheiden gestaafd in de studie van Dr. Björkman vinden, ofschoon zeker nog eene rijke nalezing te houden zal zijn, wanneer vele hem niet toegankelijke archiefstukken o.a. te Constantinopel hunne geheimen hebben ontsluierd. Wat van dien aard tot op heden in verschillende geschriften verstrooid bereikbaar was is door hem vlijtig en oordeelkundig bijeen gebracht. Eene grondteekening van het oude Ofen en een facsimilé van eene Turksche oorkonde zijn aan het geschrift toegevoegd.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Keizerin Eugénie, Mijn Gedenkschriften, geaut. uitg., vert. van **dr. L. A. J. Burgersdijk Jr.,** 2 dl. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. (Pr. ƒ 9.75).

De beide vrij zware deelen zijn ongelijk in waarde. Het eerste deel bevat in hoofdzaak de beschrijving van de afkomst en jeugd der vorstin, van de jeugd van haar zoon, van de hofhouding en het hofleven in de Tuilerieën, van hofreizen en hofbezoeken, van hofvermaken en dergelijke. Dit deel is vol bijzonderheden, die op zichzelf niet zonder belang zijn maar vooral belangstelling zullen kunnen wekken bij de ouderen onder ons, die nog tijdens het Keizerrijk hebben geleefd en in hunne jeugd veel hebben hooren spreken van de Parijsche modewereld van toen, waarin keizerin Eugénie troonde als een fee — die Parijsche wereld, waarin onze koningin Sophie, nicht en vriendin der Bonapartes, een welkome gast was en waarin onze begaafde kroonprins zijn droevig einde heeft gevonden: het Parijs van Mérimée en Sainte Beuve, van Veuillot en Dupanloup, van Renan en About, van De Lesseps en Hausmann, van de triestvroolijke „Rois en Exil".... Cultuurhistorisch is dat alles, met lichte pen beschreven, van belang als een welkome bijdrage. Met belangstelling zal men vooral het hoofdstuk lezen over de verstandige en begaafde prinses Mathilde, zuster van den bekenden „liberalen" prins Napoleon, gescheiden echtgenoot van den Russischen prins Demidoff, dochter van koning Jérôme, die met waardigheid de Napoleontische traditie hooghield, zelve het middelpunt van de kunst en de wetenschap van het tweede keizerrijk, voorzoover beiden zich bij de Napoleons hadden aangesloten, en zelfs min of meer van de oppositie. Alleen het hoofdstuk over den coup d'état van 1852, die het tweede keizeerrijk vestigde, bevat bijzonderheden van algemeen historische beteekenis, ontleend als zij zijn aan persoonlijke mededeelingen en aanteekeningen van den Keizer zelven en sommige personen uit zijn omgeving. De keizerlijke waarschuwing: „wantrouw uw geheugen zooals gij uw vrouw wantrouwt", is daarop wel van toepassing, maar de kenschetsing van personen uit dat drama als Rouher, Persigny, Morny ('s Keizers onechten broeder), Maupas, Fleury en St. Arnaud is toch van groot belang, vooral omdat zij grootendeels de inzichten van den Keizer zelf en zijn oordeel over de zaak weergeeft. Merkwaardig is zijn uiting (blz. 37), dat men dacht: hij zal niet durven, maar dat hij driest genoeg was om hen, die hem wilden ter zijde stellen, door zijn goed voorbereid optreden te overbluffen en te voorkomen. Terecht spreekt de auteur van zijn sphinxachtige geslotenheid, die hem toen buitengemeen groote diensten heeft bewezen en die hem ook later menige diplomatieke zegepraal heeft bezorgd.

Over die zegepralen en ... misgrepen handelt het tweede deel. De Krimoorlog en de samenwerking met koningin Victoria, wier figuur op aantrekkelijke wijze uit de lijst te voorschijn treedt en die prins Edward laat knielen bij de tombe van Napoleon, Engeland's doodsvijand; de Italiaansche oorlog, die onder leiding van den genialen Cavour een andere Italiaansche eenheid vestigde dan de Keizer zich als gevolg van zijn steun

Digitized by Google

had voorgesteld. De Keizer had zich een Sardinië gedacht tusschen de Alpen en de Adriatische Zee in het Noorden, volstrekt geen nieuwe groote Latijnsche mogendheid aan Fankrijk's zuidergrens; hij wilde een Italiaanschen statenbond onder presidentschap van den Paus, met behoud vooral van de Parmensische en Napolitaansche Bourbons en van den Oostenrijkschen aartshertog in Toscane. Dan de Mexicaansche kwestie, door Maximiliaan's ridderlijke zelfopoffering zoo droevig geëindigd en ook al anders geloopen dan de Keizer zich had voorgesteld; de Poolsche kwestie, waarin de Keizer zich al even besluiteloos toonde; de oorlog van '70. Vooral over dezen laatste komen merkwaardige onthullingen en beschouwingen, die intusschen de na Von Sybel en Benedetti reeds bekende voorstelling weinig wijzigen. Met eenigen hartstocht bestrijdt de auteur in drie bladzijden de bewering, dat de Keizerin „sa petite guerre" zou hebben gewild. Ook hier allerlei herinneringen, mededeelingen, brieven, aanteekeningen van den Keizer, wier authenticiteit echter niet geheel boven bedenking verheven schijnt, en van personen uit zijn omgeving; de afwijzende houding van den te hulp geroepen Thiers, die wel de Orleansen had willen helpen, de ridderlijke figuur van Changarnier, de aarzelingen van Mac Mahon, de dubbelzinnigheid van Bazaine, de pedante verraderlijkheid van Trochu, „participe passé du verbe trop choir" zooals Hugo hem teekende, de onbekwaamheid en besluiteloosheid voor Sédan, waar De Wimpffen slecht te pas komt, de dramatische vlucht der Keizerin uit Parijs, haar avontuurlijke reis naar Wilhelmshöhe, Bismarck's harde staatkunde tegenover de veelszins ridderlijke welwillendheid van koning Wilhelm en kroonprins Friedrich — dat alles gaat aan onze oogen voorbij als een droomgezicht uit lang vervlogen — en hoe veranderde! — tijden. Het aandeel der Keizerin in de vredesonderhandeling besluit het geheel.

De indruk van het boek, dat dagteekent uit het laatst der 19de en het begin der 20ste eeuw en tot ongeveer 1910 is bijgewerkt, is deze, dat de Keizerin inderdaad een niet buitengewone vrouw is geweest, die echter haar ongeluk met waardigheid heeft gedragen gelijk zij haar geluk zonder overmaat van trots heeft genoten. De Keizer verschijnt hier als een begaafd droomer, die slechts een enkele maal met kracht en verstand op het juiste oogenblik heeft durven ingrijpen en de gevolgen van zijn handelingen niet juist vermocht te doordenken. Voorzoover men over prins Louis kan oordeelen, zou hij een man van opbruisender initiatief geweest zijn; een intelligent jongmensch was hij zeker, maar ook hij bezat het genie van zijn oudoom niet: zijn droevige dood in het Kafferland vult in het eerste deel een reeks van diepgevoelde bladzijden. Van de hand zijner moeder, die ook dezen zwaren slag met waardigheid heeft weten te dragen, krachtig gesteund door het sterkende geloof, dat haar steeds heeft bezield, haar heeft getroost in haar lang leven, haar heeft bewaard voor wanhoop en verbittering?

Men zal deze Gedenkschriften met eerbied blijven lezen. Maar zijn zij werkelijk van de Keizerin zelve? Er is twijfel gerezen, sinds men verzekert, dat zij geen gedenkschriften heeft willen nalaten, en men beweert, dat haar testament dit zegt. Voorloopig kan de vraag niet worden opgelost.

Leiden. P. J. Blok.

S. A. Waller Zeper, Jan van Henegouwen, Heer van Beaumont. Bijdrage tot de Geschiedenis der Nederlanden in de eerste helft der veertiende eeuw. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1914. (Leidsche diss.).

Dit is een proefschrift uit de dagen van olim. Uit den tijd van vóor den oorlog, toen de drukkersrekening matig was, papiernood onbekend, geduld der lezers eindeloos. Gaarne geef ik de omstandigheden de schuld, wanneer ik het werk van Dr. Waller Zeper, dat onder gelukkiger gesternte wellicht lofwaardig geheeten had, slechts uiterst spaarzaam meen te mogen prijzen.

Het boek, waarvan het eerste gedeelte aan de faculteit werd voorgelegd, is een biografie. De held is Jan van Beaumont, de broer van Graaf Willem III van Henegouwen-Holland, een der ridderlijkste figuren uit de riddereeuw om en aan den honderdjarigen oorlog, een der best financierende ridders uit de eeuw van opkomst van de burgerij. „Messire Jean de Hainaut", zooals Jean le Bel en Froissart hem plegen te noemen, verdiende ten volle, ook van het standpunt onzer territoriale geschiedenis, een onbekrompen levensbeschrijving.

Maar mocht de grens van onbekrompenheid nu worden uitgezet tot boek van nagenoeg vierhonderd bladzijden, de bijlagen nog niet medegerekend? Dat lijkt me de eerste ernstige fout: de schrijver heeft de verhouding uit het oog verloren, die bestaan moet tusschen de belangrijkheid van den persoon en den omvang van het werk, dat hij hem zal wijden. Twee, drie momenten zijn er in het leven van Jan van Beaumont, dat hij waarlijk op den voorgrond treedt; de andere jaren zijn voorbijgegaan met de kleine verrichtingen van den „gentile chevalier", verrichtingen, die van verre gezien en als geheel beschouwd, typeerend kunnen zijn, maar die alle bekoring verliezen, bekeken onder het scherpe licht van het afzonderlijk naar u toehalen.

Dr. Waller Zeper heeft verder òf het doen en laten van Beaumont zóo op het voorste gedeelte van het tooneel gebracht, dat er weinig diepte in de handeling komt, òf zooveel lotgevallen van anderen zich laten afspelen met Jan als bijna zwijgende figuur of louter figurant, dat men tenauwernood heer Jan kan onderscheiden. In beide gevallen wordt de belangstelling zeer ernstig gestoord.

Dr. Waller Zeper heeft ook, door ons uit zijn materiaal haast niets te sparen, de karakteristieke trekken van den hoofdpersoon onvoldoende laten werken. Men wordt vermoeid door de opeenvolging van het bonte allerlei; men ziet verbijsterend veel, en juist door het teveel wordt de blijvende indruk van zelfs het voornaamste weggewischt.

Reeds bij het eerste hoofdstuk „De dynastie Avesnes in hare kritieke jaren" vraagt men zich af, of de ingewikkelde bizonderheden niet beter waren weggebleven, waar ze immers slechts moeten dienen als achtergrond van de vergeefsche verdediging van Lessines, „het eerste ons bekende wapenfeit, waarbij Jan van Henegouwen naar ons bekend tegenwoordig was" (blz. 18), tegenwoordig — let wel — in zéer ondergeschikte rol. Zoo strekt ook de wijdloopige beschrijving tot den vrede van Athis enkel en alleen om de „bescheiden mate" (blz. 27) breed uit te meten, waarin Jan van Beaumont deel eraan heeft. En wanneer straks heer Jan „zijn debuut als diplomaat" (blz. 32) inleidt met een rol van wat meer beteekenis — scheidsrechter met Robert van Cassel

Digitized by Google

tusschen Henegouwen en Vlaanderen — dan wordt deze arbitrage wel al te veel uitgesponnen, die toch tenslotte uitgeloopen is op niets.

Zoo wordt het hoofdstuk „Beaumont's leerjaren" ontsierd met een overbodige uitweiding over de opkomst der familie Avesnes, zonder dat eigenlijk op het buitengewoon gewicht van het antagonisme Avesnes-Dampierre genoeg de aandacht valt. Had dr. Waller Zeper hier ontleend aan Pirenne of naar Pirenne verwezen, dan zou het meest teekenachtige niet verwaarloosd zijn.

Het gaat in vrijwel ieder hoofdstuk op denzelfden trant: breed ophalen van allerlei bizonderheden, die met de rol van Jan van Beaumont weinig of niets te maken hebben, om dan, als hij zelf handelend opfreedt, — met een uitvoerigheid, die niets ongezegd laat, ook zijn meest beteekenislooze daden na te speuren. Een markant voorbeeld (blz. 131): de verkoop van Mechelen aan Vlaanderen. Eerst wordt de oorlog, die er het gevolg van is, de eentonige oorlog van adellijk belang tegen adellijk belang, uitgeplozen in ontstaan, groepeering der partijen en gemanoeuvreer. Dan komt heer Jan erbij te pas en stapelen zich de quasi-heldenfeiten op: „Jan van Beaumont vinden wij in dezen tijd in het gezelschap van koning Jan van Bohemen, al brandende in het Zuiden van het vroegere hertogdom Limburg. Hervé werd door hen in de asch gelegd met de omliggende plaatsen, terwijl de bezetting van Hervé zich versterkt had in de kerk („moustier"); doch, vreezende anders door het vuur te zullen omkomen, gaven de verdedigers zich na vier dagen over en koning Jan liet nu door eigen troepen het gebouw bezetten. De tocht werd nu voortgezet naar Villers-aux-Tours en Anthisnes, waar een viertal sterkten lagen, leenroerig aan den hertog; ook deze plaatsjes zagen zich tot overgave gedwongen en tot erkenning van den Luxemburger tot hun leenheer, die er weer zijne lieden in garnizoen legde" (blz. 133). Ik spaar u het overige: men is nog slechts aan het begin.

Aan het einde van wat gelukkig dr. Waller Zeper zelf waardeert als „de zoo weinig boeiende levensloop dezer coalitie" (blz. 139), heet het: „En Jan van Beaumont? Dat hij iets gewonnen heeft bij de lange verwikkelingen blijkt niet; we mogen veronderstellen, dat de hulpvaardige man er niet bij verloor en zijne vorderingen op den Bohemer voldaan heeft gezien, nu zulk een goudstroom den koninklijken buidel vulde" (blz. 138).

Mocht dan al zulk geoorlog stilzwijgend worden voorbijgegaan? De vaardige levensbeschrijver zou het oogenblik hebben afgewacht, dat een der vele veldtochten biografisch wat belangrijker werd — zooals de inval der Franschen in Henegouwen van 1339 op 1340. De Franschen hadden het toen — men is in het begin van den honderdjarigen oorlog — vooral op de goederen van Jan van Beaumont gemunt, om hem te straffen voor zijn platbranden van Noord-Fransche stadjes en gehuchten. Hier zou goede gelegenheid zijn geweest, om een voorbeeld te geven van het drukke wapengekletter zonder beslissenden slag. Aan de uitwerkingd aarvan zou de levensbeschrijver meer dan genoeg gehad hebben en in alle gerustheid had zoo in het volgend hoofdstuk: „Het beleg van Doornik" weer allerlei kunnen wegvallen, dat nu een vasthouden van den draad haast onmogelijk maakt.

Met het betrachten van pijnlijke volledigheid heeft dr. Waller Zeper de leesbaarheid van zijn boek geducht geschaad. Een enkel maal doet in het kader van het werk dat streven uitmuntend; dan wordt de fout tot voortreffelijke eigenschap. Vooral geldt dat een hoofdstuk als „De goederen tusschen Oestvrieslant en de Schelde". Hier is de opbouw uit steentjes als partikels op zijn plaats: hier kan alleen uit mozaiek het beeld verkregen worden. Jan van Beaumont blijkt evenzoo secuur financier als avontuurlijk ridder; hij besteedt even geduldige zorg aan waterkeering en droogmakerij als aan kleedij of toernooi.

Een hoogtepunt in het ridderleven van Jan van Beaumont zijn de jaren 1326 en '27 geweest, toen hij, aan het hoofd zijner kleine stoute schaar, koningin Isabella naar Engeland geleidde om er haar echtgenoot Eduard II te onttronen en door den jongen Eduard III te vervangen en toen hij, kort daarop, naar Engeland zijne nicht Philippa van Henegouwen-Holland mocht voeren, bestemd tot bruid van dezen nieuwen koning Eduard. In het bizonder die bladzijden, welke Beaumont's rol bij den terugkeer van Isabella en de overvleugeling van Eduard II beschrijven, behooren tot de best geslaagde in het werk van dr. Waller Zeper. Men weet, hoe, door de opdracht van Beaumont aan Jean le Bel om „la veriteit de la mateire" te boek te stellen, deze tocht naar Engeland aanleiding en inleiding is geworden tot Jean le Bel's beroemde kroniek (blz. 111). Ook den heer Waller Zeper heeft deze ridderlijke expeditie het meest geïnspireerd.

Minder misschien, maar toch zóó, dat over het algemeen de samenhang vrij duidelijk is, heeft hem geïnspireerd „Die reyse up die Vriesen", de tocht van 1345 naar Friesland, waarbij Willem IV sneuvelde en Jan van Beaumont nauwelijks aan het noodlot ontkwam. Doch storend werkt hier de wijdloopige opsomming van den leeftocht, dien de graaf bijeenbrengt, voordat hij de reis onderneemt.

Is dit nog een vlekje, dat men welwillend over het hoofd mag zien — een paar ernstige fouten tegen de samenstelling van het boek heeft de schrijver gemaakt in de hoofdstukken over Beaumont's leerjaren en over zijn verwanten en vrienden. Bij de bespreking van de jeugd van Beaumont brengt dr. Waller Zeper in genoeglijken keuveltrant de heele middeleeuwsche ridderopleiding te pas, ofschoon hij zelf verklaart, dat ons: „voor de kennis van het leven aan het grafelijke hof in die jaren van Jans jeugd geene berichten van belang ten dienste staan" (blz. 55). Nog vermoeiender wordt de eruditie, wanneer hij, van Beaumont's verwanten en vrienden verhalend, noodzakelijk acht, een langen excursus in te vlechten over de kleedij dier tijden, vier bladzijden, met een aantal noten bezwaard[1]) en een tenminste evenlangen excursus over de steekspelen en toernooien[2]). Als hij aan den „echten oorlog" toe is, waarin Jan van Beaumont zoo'n groot genot gevonden heeft, verwijst hij: „voor de formatie, marsch- en slagorde der troepen en voor de hoogere taktiek in den riddertijd" naar de beschouwingen van generaal Köhler[3]). Hoezeer ik deze

---

[1]) Blz. 229—232. [2]) Blz. 232—238. [3]) Blz. 238.

Digitized by Google

zelfbeperking toejuich, begrijp ik de logica toch niet van dàt weg te laten en over de eerste vragen zoo uit te weiden. Onverbiddelijk had de schrijver ook bij steekspel en kleedij zich zoo wetenschappelijke terughoudendheid moeten opleggen. Of waarom anders niet, — wanneer hij van het huwelijk van Beaumont gewaagt of van de geboorte zijner dochter — ook even zwaar betoog over ridderlijken echt en ridderlijke kraam?

Met besnoeiing en nogmaals besnoeiing zou het boek van dr. Waller Zeper ontzaglijk gewonnen hebben. Dan zouden de bladzijden, waar hij van zijn gegevens uitnemend partij weet te trekken, tot haar recht gekomen zijn. Als hij „le Voeu du héron" beschrijft, naar het merkwaardige gedicht uit het begin van den honderdjarigen oorlog, weet hij beweging te krijgen in dat tooneel, waar Robert van Artois, de fransche balling, Eduard III tot den oorlog tegen Frankrijk prikkelt. Den lafsten vogel, den reiger, dien Robert zoo juist bemachtigd heeft, bestemt deze voor Eduard III als den grootsten laffeling. Eduard vliegt op en zweert tegen Frankrijk den oorlog en nu komen de geloften „op den reiger", van Eduard en de andere edellieden. Dat laat de karakteristiek van Jan van Beaumont ten duidelijkste zien: geen woordenpralerij maar daden, „vantise ne vaut nient, qui n'a achièvement" (blz. 369). Zulk tooneel nu had dr. Waller Zeper niet, of hij het met opzet ten spoedigste wou doen vergeten — had hij niet mogen verstikken onder de vracht van feitjes en kleinigheidjes, vlak erbovenop, in „de veldtocht in Thièrache".

Met besnoeien tot over de helft had de schrijver zich ook de rust kunnen gunnen, zijn taal naar behooren te verzorgen. Gelijk het werk thans in den wilde is gegroeid, stoot men greep na greep op zinnen zonder reliëf, op zinnen van bare leelijkheid [1]). En dat alweer, terwijl de schrijver wel degelijk in staat is, stijl te leggen in zijn woorden. Wie goede bladzijden van hem lezen wil, neme de slotpassages van zijn boek. Men zou enkel tureluursch gaan worden, als men door bijna vierhonderd bladzijden heeft moeten heenworstelen, om dan het talent te ontdekken, dat men overal had mogen verwachten.

De schrijver heeft, met eerlijke onbevangenheid, zelf in de inleiding gewezen op wat hem het hoofgebrek in zijn werk geschenen heeft. „Gewis" — zoo zegt hij — „of het den genoemden held meer paste een artikel te hebben in een biografisch woordenboek dan een afzonderlijke lofrede, het antwoord daarop kan twijfelachtig zijn.... Toch, daar een academisch proefschrift, waarvoor op Jan van Beaumont mijne aandacht was gevestigd en mijne keuze gevallen, nu eenmaal een boek moet zijn, is dit een boek en, omdat het anders niet ging, een lijvig boek geworden". Mij dunkt, wie met dr. Waller Zeper redentwisten wou — slechts op dit „*omdat het niet anders ging*" zou hij zijn dialectischen aanval behoeven te richten. Had dr. Waller Zeper van zijn foliant een handig boek gemaakt met sappige teekening van persoon en tijd, hij zou er inderdaad van hebben gemaakt een .... boek, inplaats van nu helaas teveel een rudis indigestaque moles. Na het vergaderen van materiaal had hij allen ballast van futiele gebeurtenissen, waarin Jan van Beaumont betrokken was, moeten scheiden van wat waarlijk voor het beeld van zijn held hem dienen kon. Hij zou zich over die gebeurtenissen de klacht bespaard hebben, die een eigen aanklacht tegen onvoldragen compositie is: „voor onze waarneming staat hij (Jan van Beaumont) er nimmer boven, maar midden in en alleen op gevaar af, dat hij er onder bedolven raakt, kunnen deze voorvallen om hem heen worden gegroepeerd".

Zoo komt het, dat men, met hoe groote spijt ook om den voor dit maal onbeloonden ijver van den begaafden geleerde, constateeren moet: wie de figuur van Jan van Beaumont wil zien, ten voeten uit, die grijpe naar de schets van P. L. Muller en vulle ze voor zich zelven aan met de goedgetroffen trekken in het werk van dr. Waller Zeper. De bijkomstigheden doezele hij weg — dankbaar, zoo hij wil, maar niet voldaan, dat toch ook de voorstudies tot het beeld in dit werk verzameld zijn.

Nijmegen. H. van der Velden.

[1]) Vgl. o. a. blz. 27 voorlaatste alinea.

J. J. Koopmans, De servitute antiqua et religione Christiana capita selecta. Pars prior. Groningen, Wolters. 1920. (Diss. Vrije Univ. te Amsterdam).

In den zomer van 1920 verwierf de bovengenoemde heer Koopmans den graad van doctor in de letteren na het verdedigen van een proefschrift onder bijgevoegden titel. Hij noemde het een „pars prior" en betitelde het geheel als „capita selecta". Zijn tijd was beperkt en het onderwerp onder zijne handen uitgebreid, zoodat hij een gedeelte gaf en een ander deel in uitzicht stelde, niet zonder schade voor de eenheid. Wat hij gaf was een overzicht van het lot der slaven in de oudheid tot aan den keizertijd. Achtereenvolgens worden bezocht Aegypte, Assyrië, Phoenicië, Carthago, het land der Philistijnen, en vooral Palaestina, voorts Grieken en Romeinen. Als tegenhanger komt de slavernij tijdens het oudste Christendom aan de orde, zooals het gekend wordt uit het Nieuwe Testament. Wat hij beloofde is onder anderen, of naar aanvankelijk plan — fere sunt — een onderzoek naar het oordeel van de oud-christelijke schrijvers der eerste drie eeuwen over de slavernij, als vervolg op de behandeling der Nieuw-testamentische stof; een aanwijzing van de oorzaken, waardoor het lot der slaven gedurende die periode wijziging heeft ondergaan, en eene van die, waardoor de slavernij in het Romeinsche rijk langzamerhand verdwenen is. Alles te zamen een veelomvattend geheel, waarboven niettemin de titel „capita selecta" wel past. De schrijver is van oordeel dat zoowel classici als theologen zijn tekort geschoten in de waardeering van wat voor het onderwerp zoowel het „Verbun Dei" als het „Verbum hominum" te beteekenen heeft. Zelf stelt hij zich voor, ze beiden te beluisteren ter beantwoording van de vraag: „quomodo ante Christiana tempora servi aestimati et tractati sint, quomodo in servitute rationes, quae inter doctrinam Christianorum et gentilium intercedebant, judicandae sint, utrum religio Christiana effecerit ut condicio servorum melior fieret necne, quibus causis factum sit ut servitus in imperio Romano paulatim evanuerit". Als kweekeling der Vrije Universiteit is hij in zake het „Verbum divinum" geen vreemdeling. De bladzijden, die hij aan Oud en Nieuw Testament wijdt, vullen meer dan de helft van zijn boek. „Quomodo Christus ipse, quomodo Christiani antiquissimi de servitute cogitaverint" onderzoekt hij met voorliefde. Een en ander uit den aard niet zonder zeker realisme in de

Digitized by Google

schriftverklaring. Een modern theoloog heeft er zijn reserves bij. Wat niet belet dat het geheel een leerzaam beeld geeft van de slavernij der oudheid. De disputatio getuigt van ijverige studie en van groote belezenheid. Als zoodanig neemt zij een waardige plaats in onder de dissertaties die aan de Vrije Universiteit verdedigd werden. Van den aanvang af heeft men daar zich toegelegd op zekere massiviteit, haast voegde ik er bij: en vertoon van geleerdheid. Geen wonder, daar het er op aan kwam reputatie te vestigen en te handhaven. Ook bij Dr. Koopmans ontbreekt, behalve het legio noten, een lijst der „tituli librorum ad hujus operis argumentum spectantium, partim supra allatorum", en wel eene van twintig bladzijden, niet. Den jongen doctor, wien trouwens het „munus praeceptoris multis jam annis impositum" was, wordt toegewenscht, dat het hem gegeven moge worden zijn verdere plannen uit te werken, en dat het hem aan belangstellende lezers niet ontbreke.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. K. H. de Raaf en J. J. Griss, Stroomingen en Gestalten, Geschiedenis der Nederlandsche Letteren. (Zeven Eeuwen, Spiegel d. Ned. Letteren IV). Rotterdam, Brusse's Uitgevers-maatschappij. 1920. (Pr. geb. *f* 10.50).

Dit werk, XIX en 542 bladzijden groot, is geen schoolboek in den gebruikelijken zin van het woord. Daarvoor is het te dik en te geleerd. Het is bedoeld als hulpmiddel bij het gebruik van der schrijvers bloemlezing „Een nieuwe Bundel" III, IV en V, als lees- en leerboek voor leerlingen en oud-leerlingen en in het algemeen voor alle landgenooten, die op de literatuur wat dieper willen ingaan.

Het wil den blik richten op de geestelijke stroomingen, die sinds de Middeleeuwen het denken van ons werelddeel in een bepaalde richting hebben geleid, op de uitingen daarvan in de literatuur, vooral in de Nederlandsche, en voornamelijk op hun cultuur-historische beteekenis en aesthetische waarde. De schrijvers achten studie van onze oudere letterkunde broodnoodig ook voor de aankomende dichters. Een beetje letterkundige scholing zou hen voor zelfoverschatting kunnen behoeden en hun oorspronkelijkheid, zoo ze die bezitten, niet in gevaar brengen. Dante, Göthe, Vondel, Shakespeare, Milton en Shelley hebben nooit schade ondervonden van hun studie en belezenheid.

Het moet den schrijvers, zelfstandig oordeelenden menschen van goeden smaak, genoegen hebben gedaan, dat hun werk door velen geprezen is, o.a. door Willem Kloos in zijn Literaire Kroniek in De Nieuwe Gids van Augustus 1920. Hij noemt het een over het algemeen verdienstelijk boek, waarin o.a. door De Raaf recht wordt gedaan aan Jeremias de Decker. Het kan, zegt Kloos, den letterlievenden jongeren op veel punten onzer oudere letterkunde een gezonder en juister inzicht geven dan wat hun door de gewone handboeken, die Jonckbloet naschreven, werd bijgebracht.

Het laatste gedeelte van Kloos' uitspraak is nu toch wel wat al te kras. De bewering, dat Te Winkel, Kalff, De Vooys en Prinsen, om slechts dezen te noemen, naschrijvers van Jonckbloet zouden zijn, getuigt niet van dat gezonde en juiste inzicht, waarop Kloos pleegt prijs te stellen. Het kan zijn, dat Kloos iets anders bedoelt, maar dan heeft hij, dunkt me, die bedoeling niet zoo duidelijk uitgedrukt, als wenschelijk ware.

Met de gunstige recensies over Stroomingen en Gestalten ben ik het niet heelemaal eens. Het is een boek vol tegenstrijdigheid: zeer uitvoerig en toch onvolledig; vol treffend juiste opmerkingen, maar ook vol onnauwkeurigheden; hier en daar levendig van stijl, maar elders verwarrend breedsprakig. De lezer staat telkens bloot aan verrassingen: aangename, maar ook onaangename. Door het vele goeds dat er in het werk staat, wordt men des te meer teleurgesteld en geërgerd door vele soms naïeve zonderlingheden en onjuistheden. Het is niet mogelijk in deze aankondiging hierover veel te zeggen, maar op enkele er van wil ik toch even de aandacht vestigen.

Behooren de Eskimo's tot de volken van *Europa* en woonden de Goten *oorspronkelijk* in Zuid-Rusland?

Had niet medegedeeld moeten worden, waar over de uitspraak van het Gotisch gesproken wordt, dat de intervocalische Got. *d* = zachte *th* en de intervocalische Got. *b* = *v*?

Had niet i.p.v. *ima*, *guths* en *gutha* moeten geschreven zijn *imma*, *gudis* en *guda*?

In verband met de geschiedenis der Nederlandsche taal in hoofdtrekken, welke aan de geschiedenis der letterkunde voorafgaat, ware het niet overbodig geweest te wijzen op het leerzame boek van wijlen Prof. J. Verdam, Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal.

Is het juist, dat het tegenwoordige Vlaamsch *regelrecht* van het Middeleeuwsche Dietsch afstamt?

Is het wel juist te zeggen, dat de baronnen op hun sterke burchten *in volmaakte anarchie* leefden?

Er is niet gewezen op de waarde van Erasmus' geschriften over onderwijs en opvoeding.

Waarom wordt er zoo goed als niets gezegd over Marnix' Byencorf?

Had niet, althans met enkele woorden, gesproken moeten worden over de 15e-eeuwsche volksboeken en de 17de-eeuwsche reisverhalen? Waarom wordt er in 't geheel geen melding gemaakt van de Statenvertaling van den Bijbel?

Had bij de behandeling van den historischen roman niet gesproken moeten worden, zoo niet over Van Hall, Van Apeltern en Mej. de Neufville, dan toch zeker over de twee van Limburg Brouwer's?

De bibliographische aanteekeningen laten te wenschen over. Zoo wordt b.v. voor een nadere kennismaking met Erasmus en andere humanisten alleen genoemd Busken Huet's Land van Rembrandt en ontbreekt voor de Renaissance o.a. het standaardwerk van Burckhardt—Geiger: Die Cultur der Renaissance in Italien, 1919[12].

Het zou niet moeielijk zijn, deze lijst van vragen en opmerkingen veel langer te maken, maar ze is lang genoeg voor mijn doel, en dàt is er op te wijzen, dat een eventueele herdruk van dit in opzet en ten deele ook in uitvoering toch wel verdienstelijk boek een zorgvuldig herziene uitgave zal moeten wezen.

Dat het werk zonder de bijbehoorende bloemlezing ook als zelfstandig studieboek zeer goed te gebruiken zou zijn, meen ik te moeten betwijfelen.

Den Haag. B. J. F. Varenhorst.

Digitized by Google

P. Marres, Leesboek voor Voortgezet lager onderwijs. Gouda, van Goor Zonen. 1921. (Pr. twee deelen à f 2.60. Compleet geb, f 5.90).

Blijkens de Inleiding heeft de Verzamelaarster met dit leesboek bedoeld een boek voor de „bij de nieuwe wet bedoelde 1e en 2e klasse der Ulo-school”. Tevens zal het zijn een overgang van 't „gewone boek der lagere school” tot het letterkundige leesboek, welke sprong volgens de ervaring der Verzamelaarster te groot is. Uitgaande van het beginsel, dat de opgenomen stukken („lessen” noemt Mej. Marres ze, met een term, die een beetje heel erg aan het leesonderwijs der lagere school herinnert) literaire waarde moeten bezitten, heeft de Verz. er naar gestreefd, stukken te vermijden uit boeken, „die, in hun geheel, voor dezen leeftijd beslist te ontraden zijn.” Daardoor wilde zij n.l. voorkomen, dat de leerlingen door hun bewondering voor het fragment grijpen zouden naar het geheel en uit een bibliotheek of van den boekhandelaar het voor hun leeftijd nog ongeschikte boek zouden trachten te bemachtigen. Ik wil in deze korte recensie met de Verz. geen discussie beginnen over het gewenschte of noodzakelijke van dezen voorzichtigheids- of censuurmaatregel. Alleen geloof ik, dat zij in deze bloemlezing haar eigen principe niet consequent heeft doorgevoerd. Men treft er b.v. fragmenten aan uit „De kleine Johannes” 1e deel (onder den kinderenlokkenden titel „Bij de kabouters”), „Majesteit” van Couperus („Het zieke prinsje” heet het) en „Tien jaren uit den 80-jarigen oorlog” van Fruin. Acht de Verz. dat wel boeken voor leerlingen der 1e en 2e klasse eener Ulo-school ?

Behoudens deze aanmerkingen vermoed ik wel, dat de leerlingen, waarvoor deze bloemlezing bedoeld is, er graag in zullen lezen. Het zijn over 't algemeen levendige, „gezellige” stukken, die er in voorkomen, meestal van 19e- en 20e-eeuwsche auteurs. Misschien zit in de gekozen gedichten een beetje te veel van het lyrische soort; de zin en belangstelling daarvoor is afhankelijk van den aard der leerlingen en der klasse-in-haar-geheel. Maar daar doet een verstandig docent zijn oordeelkundige keuze ; uit een bloemlezing leest men ook bloemen !

Leiden. B. M. Noach.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde te Gent (secr. de heer Edw. Gailliard) zond ons een lijst van de prijsvragen, door haar uitgeschreven voor de jaren 1921—1926.

Van A. Meillet's voortreffelik boek, *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, is een tweede druk verschenen, aangekondigd als een „édition revue et corrigée” (Parijs, Hachette, 1920; pr. fr. 20.—). Vergelijking met de eerste uitgaaf, die besproken werd in *Museum* XXI, kol. 81—83, toont aan dat het herzien en verbeteren zich bepaald heeft tot het wijzigen van de redaktie, waar de schrijver meende zijn gedachten nog duideliker te kunnen weergeven, en tot het aanvullen van de bibliografie met enkele sedert 1913 verschenen titels. De leemten en sommige onjuistheden waarop in de hierboven genoemde bespreking gewezen werd, komen ook in deze editie voor; te betreuren valt dat ook tans een index ontbreekt. Het is te hopen dat de belangrijke prijsverhoging (van fr. 3.50 tot fr. 20.—) geen al te nadelige invloed zal hebben op de verbreiding van het werk, dat onmisbaar is voor iedere classicus. H.

De uitgave der *Odyssee*, „für den Schulgebrauch erklärt” door K. F. Ameis, verscheen in 1856 en beleefde vier edities C. Hentze zette het werk voort en na diens dood (1908) nam P. Cauer de taak over. Nadat van hem reeds de boeken ν—ω in nieuwe bewerking zijn verschenen, zag in 1920 bij de firma Teubner een dertiende uitgave van de zes eerste boeken het licht. In een voorbericht zet de bewerker, gelijk hij ook bij de andere onderdelen van zijn editie deed, uiteen in welke zin hij het verklaren van de tekst heeft opgevat. Hoofddoel is 't bevorderen van een vertaling die de visie van de oorspronkelike dichter voor de lezers van onze tijd — niet alleen voor leerlingen — begrijpelik maakt.

Bij de fa. G. B. van Goor Zonen te Gouda is de vijfde druk verschenen van *Van Goor's Miniatuur Fransch Woordenboek* (Fransch-Nederlandsch en Nederlandsch-Fransch), en van *Van Goor's Miniatuur Engelsch Woordenboek* (Engelsch-Nederlandsch en Nederlandsch-Engelsch).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLV-XLVI, 8: W. Capelle, Die griech. Erdkunde u. Poseidonios. — H. Nachod, Bemerkungen zu Spenglers 'Untergang des Abendlandes'. — W. Martini, Die grosze Episode in Lessings dramatischer Technik. — K. Kunst, Wo hat die Betrachtung der attischen Neuen Komödie literarhistorisch anzuknüpfen ?

In het paedagog. ged.: Th. Herrle, Eine pädagogische Auswertung Herodots. — H. Friese, Die Ballade als Mittel der ästhet. Beziehung.

9: F. Oertel, Der Niedergang der hellenist. Kultur in Ägypten. — W. v. Brunn, Die Bedeutung Salernos für die Medizin. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: F. Strohmeijer, Wert u. Bedeutung der grammat. Termini. — Mitteil.

Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde, XL, 1: A. Kluyver, Bilderdijk's *Afscheid* (1811). — J. L. Walch, *Thea traal*. — J. v. Mierlo Jr., S. J., Hadewych en de ketterin Blommardinne. — H. J. Eymael, Hugeniana. — C. G. N. de Vooys, Een Utrechtse navolging van Huygens' *Voorhout*. — J. Prinsen JLzn., *Gloriant*.

Anglia, XLIV, 3: A. Nicoll, Scenery in Restoration Theatres. — V. Langhans, Chaucers Anelida and Arcite. — E. A. Kock, Interpretations and Emendations of early English Texts, VII. — H. Richter, Die philosoph. Weltanschauung von S. T. Coleridge u. ihr Verhältnis zur deutschen Philosophie. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur altengl. Wortforschung.

4: H. Richter, Die philosoph. Weltanschauung von S. T. Coleridge u. ihr Verhältnis zur deutschen Philosophie (slot). — A. Nicoll, The Origin a. Types of the Heroic Tragedy. — V. Langhans, Hugo Langes Artikel in Anglia, N. F. 32, S. 213. — F. Holthausen, Zu altengl. Dichtungen. — Dez., Zu den mittelengl. medizin. Gedichten. — H. Lange, Die Sonnen- u. d. Lilienstelle in Chaucers Legendenprolog. Ein neuer Beweis für die Priorität der F-Redaktion. — E. Einenkel, Bemerkung. — O. B. Schlutter, Zu den Leidener Glossen.

Id., Beibl. XXXI, 10: E. Blau, Zu Chaucer's „Tale of Sir Topas”. — F. Liebermann, Der Ausdruck *leet*.

11: K. Jost, Zur Textkritik der altengl. Soliloquienbearbeitung.

12: W. Horn, Croxall, An Original Canto of Spenser. — K. Jost, Zur Textkritik der altengl. Soliloquienbearbeitung (verv.).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Blase, Colerus: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 1 (J. H.).

Blok, Holland im Weltkrieg: Mitt. histor. Literatur XLVIII, n°. 3-4 (Markull).

Poelhekke, Alberdingk Thijm: Studiën XCV, Maart (Daniëls).

Digitized by Google

Tijdschrift voor Taal en Letteren

Abonnementsprijs per jaar *f* 7.50

Proefnummers gratis.

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS

TILBURG

Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer

Abonnementsprijs per jaar *f* 8.75

Proefnummers gratis.

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS

TILBURG

NEDERLANDSCHE LYRIEK VAN AF DE DERTIENDE EEUW TOT 1880

Verzameld door Th. E. C. KEUCHENIUS toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

Eerste deel: DE MIDDELEEUWEN
Ingenaaid f 4.90; gebonden f 5.90

Een bloemlezing uit de nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van DR. TINBERGEN verhoogen de waarde van deze in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band *f* 2.50.

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde*, 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours.*
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten,* met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes,* met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente.*
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès*, met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel.*
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I.*
9. Idem, *De Twee Muzieken, II.*
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal*, met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy*, met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont*, met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle.*
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin.*
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues.*

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

66ste Jaargang

12 Nummers — Per jaar *f* 1.—

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1921.**

Möller, Die Semitisch-Vorindogermanischen Laryngalen Konsonanten (F. Muller Jzn.).
Classen-Steus, Thukydides, I (R. Leyds).
Housman, M. Manilii Astronomicon liber quartus (v Wageningen).
Frazer, Folk-lore in the Old Testament (Wensinck).
Sarauw, Goethes Augen (Breuning).
Hagemann, Griechische Panzerung, I (Six).
Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle (Kesper); *eerste ged.*
Schoolboeken:
Van de Bilt, Letterkundig Leesboek (B M. Noach).
Berichten en Mededeelingen.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Möller, Die Semitisch-Vorindogermanischen Laryngalen Konsonanten. (Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, 7. Raekke, Historisk og Filosofisk Afd. IV, 1). Kopenhagen, Høst & Søn. 1917. (Pr. Kr. 4).

Is de vergelijkende taalstudie van Indogermaansch en Semitisch een hersenschim, lijden haar beoefenaars aan hallucinaties ?. Brockelmann zegt in zijn Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen (p. 4): „ganz ergebnislos endlich sind alle Versuche geblieben, das Semitische mit noch anderen Sprachstämmen, nämentlich dem Indogermanischen, in Beziehung zu bringen.... Wenn sie (d. w. z. Semieten en Indogermanen) wirklich einmal in näheren Beziehungen gestanden haben sollten, so liegen diese jedenfalls so weit zurück, dass sie in der Sprache keine Spuren mehr hinterlassen haben." Zijn overtuiging op dit punt is zoo sterk, dat hij ook het groote publiek dit meedeelt in het uittreksel van zijn werk, dat hij in de Sammlung Göschen uitgaf (N⁰. 291², p. 18).

Voorzichtiger en minder overtuigd drukt zich Meillet uit in zijn artikel over „Le problème de la parenté des langues" (Scientia XV, 1914, p. 403—425), waar hij (p. 424) zegt, dat het is „prématuré de vouloir relier le sémitique à l'indo-européen." Möller heeft daarop geantwoord in een open brief aan Meillet, „Sul problema della parentela delle lingue", Bologna 1915, in de taal en in het vaderland van zijn strijdmakker Trombetti verschenen.

Heeft Brockelmann gelijk, wat vormt dan wel den inhoud van de boeken van Trombetti en de beide, latere, deelen van de hand van Hermann Möller; hoe is hun inhoud te qualificeeren? Of heeft Brockelmann geen gelijk? De vraag is merkwaardig genoeg om er een oogenblik bij stil te staan!

Hermann Möller heeft eigenlijk zijn gansche leven lang de stelling van verwantschap tusschen Indogermaansch en Semietisch verdedigd. Reeds in 1877, nog vóór de Saussure's beroemde Mémoire van 1879, heeft hij voor het begrijpen van oud-Indogermaansche klankontwikkelingen steun gezocht in het Semietisch. Bij hem kunnen wij werkelijk spreken van een theorie, waarmee hij thans vijf en veertig jaren vertrouwd is geraakt, die hij voortdurend aan de feiten heeft getoetst en door zijn onderzoekingen op spontane wijze vruchtbaar heeft zien worden.

Aan dit laatste kan niemand twijfelen, die zijn beide omvangrijke boeken slechts even ter hand neemt: Semitisch und Indogermanisch, I. Konsonanten 1906 en Vergleichendes indogermanisch-semitisches Wörterbuch 1911. Behalve in het laatstgenoemde werk heeft hij de vocalen bestudeerd in Zs. f. vergl. Sprachf. (K. Z.) 42, 174; 49, 223. Voorts heeft hij in 1915 aan één bepaald woord, Duitsch *gegen* gedemonstreerd, hoe deze algemeene vergelijking van twee taalgroepen in staat is ook over moderne woorden van de spreektaal plotseling licht te verspreiden (verschenen in de verhandelingen van de Accademia delle Scienze dell'Instituto di Bologna). Kort geleden heeft hij ook voor een morphologische eenheid zijn theorie vruchtbaar trachten te maken in zijn eerst onlangs gepubliceerd, doch reeds vroeger geschreven artikel: Zur Vorgeschichte des indogerm. Genetivs Singularis (K. Z. 49, 219 vlg.). Tenslotte heeft hij in het werk thans hier aangekondigd de moeielijkste oorspronkelijke klanken uitvoerig bestudeerd. In zijn theorie is daardoor weliswaar geen nieuw element opgekomen, maar toch moet juist de rijke voorraad van woordverklaringen, die alle gebaseerd zijn op dit, hier thans volgende, op zichzelf zeer eenvoudige gegeven, zelfs den meest overtuigden ongeloovige een oogenblik doen aarzelen. Wat is deze inhoud, met een enkel woord weergegeven?

Eigenlijk doet Möller in deze studie niets anders, dan de stellingen uitwerken, waarvan hij in zijn Wörter-

Digitized by Google

buch reeds telkens gebruik heeft gemaakt. Synoptisch krijgt men de volgende samenlezing. Hij onderscheidt nl. 5 laryngale klanken: 2 consonanten en 3 spiranten waarvan slechts één (een spirant) „stimmhaft" is.

1. Van de „stimmlose" hebben de emphatische (onverschillig of consonant of spirant) in verbinding met de vocalen (of juister gezegd, de oorspronkelijke vocaal of Indifferenzlaut *a*) in het Indogermaansch de korte of lange ***a*** als resultaat.

2. Van de „stimmlose" hebben de niet-emphatische (onverschillig of consonant of spirant) in verbinding met de vocalen (of juister gezegd, de oorspronkelijke vocaal of Indifferenzlaut *a*) in het Indogermaansch de korte of lange ***e*** als resultaat.

3. De „stimmhafte" emphatische spirant heeft in verbinding met de vocalen (of juister gezegd, de oorspronkelijke vocaal of Indifferenzlaut ***a***) in het Indogermaansch de korte of lange ***o*** als resultaat.

4. Emphase verplaatst de laryngaal dieper den mond in, niet-emphatisch staat dus gelijk met meer palataal.

Deze consonanten hebben, zoo betoogt Möller, oorspronkelijk in het woordbegin geplaatst, de qualiteit van de later „anlautende" vocaal als ***é, á, ó*** bepaald, zij geven ook de oorzaak aan in de zgn. zware bases — of tweelettergrepige wortels op lange vocaal eindigend — van de qualiteit van die vocaal als *-ē, -ā, -ō*.

Een enkel voorbeeld (p. 14): een grondvorm Ḥ r-, „radere" d. w. z. stimmlos emphatische Spirant + oorspronkelijke vocaal + ***r*** heeft tot resultaat: idg. ***ar-*** in gr. **ἀρόω**, (lat. ăro), got. arjan, lit. ariù (naast het verwante lat. rādo); Semietisch vinden we: hr-, in verlengden vorm hrs- met de beteekenis „ingriffen, openrijten ∽ ploegen."— Een tweede grondvorm Ḥ n t- geeft dit resultaat: idg. *andh-* in oind. ándhas- „plant, kruid", gr. *ἄνθος*; Semietisch beantwoordt daaraan ḥnt-, dat bijv. hebr. Pred. 2, 13 gebruikt wordt van het uitbotten en vruchtzetten van den vijgeboom.

Men onderschatte ook verder de groote voordeelen van deze theorie niet. Niet slechts geeft zij voor het eerst een samenhangende verklaring van den zgn. Anlautwechsel, waardoor bijv. tenuis en media aspirata in het begin van bepaalde wortels met elkaar in verwantschap komen, bijv. W. per- ∽ bher- „dragen, drachtig zijn", vgl. bijv. lat. pario, puer-pera ∽ fordus, fertilis, maar ook tot in het eigen leven van een bepaalde taal kan van uit deze beschouwingen plotseling een lichtstraal vallen.

Een voorbeeld voeg ik zelf hierbij. De Indogermanist gaat voor het begrip „vullen" uit van een W. p(e)l-ē-: o.ind. pṛṇā-ti hij vult, gr. ***πίμπλημι***, jonger ***πίπλημι***, lat. -plēre, plēnus enz. Vanwaar die *-μ-* in de praesensreduplicatie van het Grieksch? Semitisch vindt men voor „vullen" ***m-l-'*** (Möller noteert *m l A*). Gaat men nu, als van een ev. gemeenschappelijk uitgangspunt, uit van *m-l-'* = idg. mel- ∽ m(e)l-ē > (m)plē- (men kent voor een latere periode de ontwikkeling van **μ(β)ρο-τος* ∽ lat. mortuos, vgl. *ἄμβροτος*), dan wordt alles duidelijk en vinden wij voor het Indogermaansch nog een nadere verwantschap, nl. met gr. ***μάλα***, lat. *multus* enz.

Een waarschijnlijkheidsbewijs te meer voor deze theorie zou men dan kunnen zoeken in het met het vorige verbum op één lijn te stellen gr. ***πί(μ)πρημι, πρήθω*** (∽ ***πί(μ)πλημι, πλήθω***). De oorspronkelijke beteekenis is blijkbaar geweest: „blazen (∽ aanblazen), koken, pruttelen, razen." Weliswaar gaat Möller zelf (Semitisch und Indogermanisch 148) uit van W. p(e)r-ē- ∽ bh(e)r-ē- in bijv. ndl. braden enz. Maar zelfs dit sluit een uitgangspunt voor ouderen tijd m(e)r-ē- niet uit. Misschien is hier dus hebr. m-r-' te vergelijken, dat Job 39, 18 voorkomt en blijkbaar beteekent: „snel door de lucht zweven, voortgeblazen worden".

Doch het valt niet te ontkennen, dat vooral in semasiologisch opzicht vaak een voor historische taalphasen ongewone elasticiteit of wel een lange ontwikkelingsgang verondersteld moet worden. Men kon dit van te voren verwachten en er dus niet al te zeer een verzwarende omstandigheid in zoeken of zien, doch op zichzelf kan het bezwaarlijk als aanbeveling van deze theorie worden uitgelegd.

Bovendien heeft de schrijver — wat bij het geweldige materiaal, dat hij verwerkt heeft in al deze boeken, niet te verwonderen is, — een phonetische samenvatting, zooals ik die boven aanduidde, niet gegeven en ook daardoor reeds dit rijke gegeven niet geëxploiteerd voor een zuiver phonetische verklaring. Vragen als deze: „waardoor hangt juist de *o*-vocaal met het optreden van een „*stimmhafte*" laryngale consonant samen?" heeft hij niet gesteld en dus zeker niet beantwoord. Toch ware dat waarschijnlijk een steun voor zijn stelling geworden, zooals ik zelf indertijd heb trachten uit te werken, en zoo zou ook de bespreking van bepaalde woorden daarvan weer hebben geprofiteerd.

Hieraan is het ook toe te schrijven, dat twee categorieën van vocalen in zijn theorie zonder verband naast elkaar blijven staan. Want de eerste *o* bijv. in gr. ***ποδ-(ός)*** of lat. mod-(us) verklaart hij door het accent, als Tieftonstufe (vgl. Vergl. indog.-sem. Wtb. XVII), dus door „Akzententziehung", de *o-* in ***πέδον*** eveneens door het accent, als „nachtonig", en met de tweede *e-* van *genes-* (in ***γένε(σ)-ος***, lat. *generis*) weet hij eigenlijk geen raad, getuige zijn vraagteeken: hij laat ook deze „nach der Tonsilbe" ontstaan. Op zichzelf is dit reeds onwaarschijnlijk en ook hier zullen we van een paradigma met oorspronkelijk wisselend accent moeten uitgaan: gén-os, gen. gon-és-os, waarop nivelleering volgde. Sporen daarvan zijn dan waarschijnlijk te vinden in lat. *modes-* (∽ gon-és-) in *modes-tus*, ***moder-āri*** naast ***modo-s***, terwijl het ntr. ***medos*** (∽ ***γένος***) zooals bekend is in de dialecten voortleeft: umbr. *mers* „ius," *mersto* (< med(e)s-to-m) „iustum", vgl. osc. m e d d í s s „med-dix, iū(s)-dex." Doch deze geheele verklaring door middel van het accent, ook indien afgerond zooals hierboven werd aangegeven, staat geheel los naast de vocaalverklaring door oude laryngale consonanten: en dit voelt men duidelijk als een voorloopige zwakheid.

Amsterdam. F. M u l l e r J z n.

Thukydides erklärt von **J. Classen.** Erster Band. Einleitung. Erstes Buch, 5e Auflage bearbeitet von **J. Steup.** Berlin, Weidmann. 1919. (Pr. M. 12.—).

Vijf jaren na de uitgave van den 5en druk van 't 2e boek, die ik heb aangekondigd in het Museum van

Mei 1915, verschijnt nu pas in dienzelfden druk het 1e boek. De oorzaak der vertraging begrijpt iedereen. Over de voortreffelijkheid dezer uitgave behoeft niet veel gezegd te worden: reeds lang is men 't hierover eens. De inleiding behandelt alle „fragliche" punten met een volledigheid en nauwkeurigheid, die wij van de Weidmannsche uitgaven gewoon zijn. Het voornaamste verschil met Classen is, dat Steup zich, wat de compositie door Thuc. betreft, in hoofdzaak aansluit bij de meening van Ullrich, dat Thuc. eerst de 10 eerste jaren van den oorlog als geheel heeft opgevat en beschreven, met talrijke inlasschingen uit later tijd, o. a. de pentekontaëtie, doch niet geheel op nieuw bewerkt, zoodat de laatste toets er aan ontbreekt. De bewijsplaatsen spreken, dunkt mij, ook te sterk, dan dat men de unitarische opvatting van Classen nog kan aanhangen. Verder past Steup de ars nesciendi ietwat gemakkelijker toe dan Classen, reeds dadelijk in c. 1 § 2, waar hij een kruisje zet tusschen **τὰ γὰρ πρὸ αὐτῶν** en **καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα** (sic): Thuc. heeft niet van den geheelen vroegeren tijd, dus ook van de Perz. oorlogen tot den Peloponnesischen kunnen zeggen: **σαφῶς εὑρεῖν διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν** en ook heeft hij niet van de periode der Perzische oorlogen kunnen meenen **οὐ μεγάλα γενέσθαι οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα.** Waarschijnlijk, zoo denkt Steup, is er wat uitgevallen, zoodat het **σαφῶς μὲν εὑρεῖν** alleen geldt van den tijd vóór het einde van de tyrannis of vóór de Perzische oorlogen.

Alle verschilpunten kan ik natuurlijk niet op deze uitvoerige wijze behandelen. Ieder, die eerbied heeft voor dien altijd merkwaardigen Thucydides, zal gaarne willen weten, hoe een degelijk geleerde als Steup denkt over betwistbare plaatsen: in 't onzekere laat hij ons nooit. — De afbeeldingen betreffen (behalve de bekende Thuc.-herme van Napels) de oud-Atheensche kleederen haardracht, waarover Fr. Studniczka bijdragen heeft geleverd.

Dat het papier en het innaaien van 't boek de gevolgen van den oorlog toonen, is begrijpelijk. Toch stemt 't hoopvol, dat de uitgave rustig voortschrijdt; wij wenschen Steup toe, ook van de volgende boeken de nieuwe drukken te mogen ten einde brengen.

Groningen. R. Leyds.

M. Manilii Astronomicon liber quartus, recensuit et enarravit **A. E. Housman.** Londinii, apud Grant Richards. 1920. (Pr. Sh. 6).

Een werk van Housman te bestudeeren is geen onverdeeld genoegen, want onze bewondering voor de scherpzinnigheid en belezenheid van dezen geleerde wordt aanmerkelijk getemperd door onze ergernis over zijn bitse uitvallen tegen anderen, met wie hij van gevoelen verschilt of die hij op een onnauwkeurigheid meent betrapt te hebben. Zelfs een man als Bouché—Leclercq moet het ontgelden en krijgt een terechtwijzing van Housman (p. X noot), omdat hij een fout heeft gemaakt in de optelling van de *partes damnandae* in de ecliptica. Nu heeft evenwel de wrekende Nemesis gewild, dat Housman zelf niet vrij uitgaat, maar ook hij zich nu en dan in een opgave vergist. Zoo heeft de codex Lipsiensis van Manilius (waarvan ik een photographische reproductie bezit) IV 350 alleen de lezing *ingratus*, maar Housman schrijft: *ingrati* L, *ingratus* L². Waar komt die fout vandaan? In de editie van Jacob leest men op deze plaats: „*ingrati* V2 idemque in L fuerat; sec. manus inde fecit *ingratus*", wat blijkbaar een vergissing van Jacob is. Moet ik nu ook Housmán nazeggen: „mavult describere Iacobum quam ipse inspicere Lipsiensem?" Eveneens is IV 369 in den Lipsiensis de eenige lezing: *cunctisque*, terwijl Housman opgeeft: *coniunctisque* L, *cunctisque* L². Ware deze vergissing aan een ander overkomen, dan zou H. zeker uitgeroepen hebben: „en fidei specimen!" Nog een ander voorbeeld! De lezing IV 44 in L is:

et:·
pugnantem membris:· adice civilia bella,

waar Housman als eerste lezing van L *adice et* opgeeft met een „nisi fallor" erbij. Dezelfde fout maakt („vix credideris, lector, sed crede", om in het Latijn van Housman te spreken) de veel gesmade Breiter! Doch ik heb een afkeer van dergelijke vitterijen en heb alleen bovenstaande voorbeelden vermeld, om Housman aan het woord uit den bijbel te herinneren: „and why beholdest thou the mote that is in thy brothers eye, but perceivest not the beam that is in thine own eye?"

Thans komende tot mijn eigenlijke aankondiging, wil ik gaarne constateeren, dat ook dit deeltje van de Astronomica met de noodige zorg en groote kennis van zaken door Housman bewerkt is. Daarvan geeft al dadelijk de voorrede het bewijs, waarin drie moeielijke passages van het 4e boek uitvoerig en duidelijk besproken zijn: de *decani* (294—386), de *partes damnandae* (408—501) en de astrologische geographie (744—817). Wat de tweede passage betreft, zegt Housman: „I have found no counterpart to this scheme anywhere else and I have discovered no plan or principle at the bottom of it." Ik veroorloof mij, hem hier te wijzen op twee plaatsen in den Cat. codd. astr. Gr. (VII p. 111, 19—112, 4 en V, 1, 208, 17—209, 2) en op de poging, die ik zelf heb aangewend, om een verklaring van het ontstaan van dit systeem der *partes damnandae* te geven (Verslagen en Mededeelingen der Kon. Acad. van Wet. afd. Letterkunde 5de reeks, dl. IV p. 515 sqq., a° 1920). Wat het woord *decanus* betreft, wil ik opmerken, dat dit bij Manilius niet voorkomt en v. 298:

quam partem Graiae dixere decānica gentes

er zeer verdacht uitziet. Men moet onderscheid maken tusschen het Grieksche **δεκᾰνός = δεκαμοιρία** en het Latijnsche *decānus* hoofdman over tien (Thes. l.l. V 119, 6). Vandaar dat voor Firmicus (II 4, 1) de *decani* niet de deelen van tien graden der ecliptica zijn, maar de planeten, die daar heerschen: „singula signa in tres partes dividuntur, singulae autem partes habent singulos *decanos*, ut sint in singulis signis terni *decani*, quorum singuli ex triginta partibus denas possident partes et d o m i n i u m suum ac potestatem in X partes exerunt".

Moge al door deze voorrede met haar drie verhandelingen de commentaar eenigszins ontlast worden, overladen blijft deze toch, niet zoozeer door de vele geciteerde parallelplaatsen, ofschoon ook hier het snoeimes had kunnen aangewend worden, als wel door de voortdurende polemiek, die ter verdediging van eigen conjecturen door H. gevoerd wordt tegen hen, die den overgeleverden tekst in bescherming genomen hebben, en door de excursen, die overal elders beter op hun plaats

Digitized by Google

waren dan in een commentaar op een dichter, die zoo moeielijk te verstaan is. Zoo wordt b.v. in een noot van meer dan dertig regels op v. 469 de lezing *Erigones* tegenover *Erigonae* verdedigd, terwijl daaraan deze opmerking voorafgaat: „*Erigonae* Iacobus quique ei successerunt editores, homines poetarum consuetudinis nec gnari nec studiosi". Van iemand, die zulk een toon tegen zijn voorgangers aanslaat, mag men verwachten, dat z ij n conjecturen vóór alles door den zin gevorderd en overtuigend zullen zijn, voorts dat zij niet alleen in het metrum van het vers zullen passen, maar ook taalgevoel verraden, doch dat kan men van de meeste van Housman's conjecturen niet beweren. Goed geslaagd acht ik *notans* voor *nocens* v. 451, dat ik ook in mijn teksteditie heb opgenomen, en *adsuetum* (844) voor *ad coetum* (*ad se tum* Dulcinius), dat mij helaas ontgaan is, maar wat te zeggen van een regel als 757 [1]).

ultimus et sŏlă vos tranans colit Indica Gánges

dien toch zeker geen Romeinsch dichter voor zijn rekening zou w llen nemen, of een vers als 248 :

materiamque manu certa duplicare erit a te,

waarvan het slot een vinding van Housman is. Niet grooter is de welluidéndheid van dezen hexameter 800 : [2])

Piscibus Euphrates datus est, ubi ab his ope sumpta

waar ook het slot gewrongen en hard is. Maar als bepaald verkeerd beschouw ik een conjectuur, die Housman al in 1903 op v. 115 gemaakt en nu in den tekst opgenomen heeft. Manilius spreekt daar over de verantwoordelijkheid van den mensch voor zijn daden, al zijn deze ook door de sterren bepaald: *nec refert scelus unde cadat, scelus esse fatendum* (117). Ook in de natuur verfoeien wij, zegt hij, de vergiftige planten, terwijl van den anderen kant onze eetlust bij aangename spijzen er niet minder om is, daar de natuur, niet een vrije wil ze ons geschonken heeft. Dan volgt in alle hschr. :

sic hominum meritis tanto fit gloria maior,
quod caelo gaudente venit,

waarvoor Housman wil lezen :

sic hominum meritis tanto sit (M) *gloria maior,*
quod caelo laudem debent.

Daargelaten al het stroeve van het laatste vers, dat met al zijn spondei vóór de caesuur eenigszins herinnert aan het beruchte vers van Cicero: *o fortunatam natam me consule Romam*, is nu ook de gedachtengang niet meer juist. Indien Manilius inderdaad geschreven had: *quod caelo laudem debent* (omdat zij hun roem aan de sterren te danken hebben), dan moest daaraan een zin als deze zijn voorafgegaan: idcirco hominum meritis gloria non minor est, maar nu de dichter bevestigend sprak: *sic* . . . . *tanto fit gloria* **maior**, verwacht men ook een reden van dit *maior* en die is juist „de vreugde des hemels". De sterren, hier wel van *caelum* te onderscheiden, geven den mensch deugd of ondeugd, roem of schande, maar de roem van den deugdzame wordt grooter, omdat de hemel (de goden) zich erover verblijdt. Dit onderscheid tusschen den wil der sterren en de vreugde der goden is H. ontgaan. Het onderwerp van *venit* (bijna = *est*, Mnem. 1919, 344) is natuurlijk *gloria*.

In vv 27—28 leest H. met F. Iunius:

pecudumque magistri
in Capitolinos duxissent [1]) *fulmina montis*

terwijl hij *fulmina* met *Capitolinum tonantem* verklaart en het meervoud *Capitolinos montes* door een beroep op Prop. IV 9,3 verdedigt. Doch om meer dan een reden komt mij de conjectuur van Breiter verkieslijker voor:

pecudumque magistri
in Capitolino sanxissent fulmina monte.

Toen eenmaal de eerste *s* van *sanxissent* bij het voorafgaande woord gevoegd was, is *anxissent* tot *auxissent*, *monte* tot *montes* geworden.

Niet altijd evenwel is de conjectuur die palaeographisch het dichtst bij de overlevering schijnt te liggen, ook de meest aannemelijke. Man. IV 610 heb ik met Scaliger uitgegeven:

Eridanique bibit (sc. mare) *fluctus* ; *secat aequore laevum*
Illyricum,

waar de hschr. in plaats van *laevum*: *bellum* hebben, dat H. verandert in *lembum*, maar deze palaeographisch niet onwaarschijnlijke, in het verband evenwel minder minder goed passende conjectuur maakt een tweede verandering van *secat* in *fertque* noodig, welke aldus verdedigd wordt: „scriptum fuerat, ut puto, *ferta* . . . . . inde factum *ferat*, ex quo *secat* nasci potuisse probat *sacra* V 283 pro *farra* scriptum in GL". Welke woorden zou H. wel gebruikt hebben over een ander, die op dergelijke wijze zijn conjectuur had toegelicht? (vgl. Housman's oordeel over E. Baehrens, Inl. Man. I p. XLIII).

Ten slotte wil ik nog op een merkwaardige plaats wijzen, die uitstekend door H. verklaard is, maar waaruit voor de beoefenaars van het vulgair-Latijn nog wat meer te halen valt dan tot nu toe geschied is. Manilius zegt IV 534 van de onder Cancer blindgeborenen:

se quisque et vivit et effert (= begraaft),

wat H. terecht aldus verklaart: „*se* tamquam mortuum *effert* etiam dum vivit. raro apud Latinos exemplo illa *et vivit et* ita interposita sunt ut *se* ad solum efferendi verbum pertineat." Maar H. voelt zelf het bezwaar van het dubbele *et*, waardoor *se* bij beide werkwoorden lijkt te behooren, want na eenige voorbeelden van hyperbata gegeven te hebben, laat hij volgen: „alterum duplicatae in hac figura coniunctionis exemplum Latinum non novi, sed Graecum Theocriti anth. Pal. VII 664, 1: *Ἀρχίλοχον καὶ στᾶθι καὶ εἴσιδε τὸν πάλαι ποιητάν*." Zou het dan ook mogelijk zijn, dat wij hier reeds een voorlooper hadden van gevallen.

---

[1]) De Vossianus heeft hier: *ultimus et Ganges et te colit India Cancer*, de beste hschr.: *ultimus et solidos Ganges et transcolit India Cancer*.

[2]) Rossberg leest hier: *Piscibus Euphrates datus est, ubi piscis opertu* (*piscis uruptor* LG).

[1]) Codd. *auxissent*.

Digitized by Google

als in het vulgair-Latijn meermalen voorkomen, dat nl. een werkwoord reflexief wordt gebruikt door den invloed van een werkelijk reflexief in zijn nabijheid, vgl. Aeth. Perigr. 25,7: „recipit se episcopus et *vadent se* unusquisque ad hospitium suum" (vgl: ils s'en vont,' Spaansch 'vanse', Löfstedt Comm. zur Peregr. p. 140). Men kan ook in het Fransch 'je me meurs' vergelijken en in het oud-Fransch „se vivent" (vgl. Sneyders de Vogel, Synt. hist. du Fr. p. 107 § 164 c).

Zoo geeft Manilius behalve door zijn onderwerp ook door zijn taal veel stof tot nadenken, en willen wij hopen, dat spoedig ook bij de interpretatie van het 5de boek Housman ons als een goede gids zal ter zijde staan, maar dan door de jaren: ex Truculento factus lepidus.

Groningen. J. van Wageningen.

Sir James George Frazer, Folk-lore in the Old Testament. Studies in comparative religion, legend and law. 3 vols. London, Macmillan & Co. 1919.

Wie den overgang van het oude systeem in de Oudtestamentische wetenschap naar de manier van Gunkel wat gewaagd vindt, zal beter doen het boek van Frazer niet ter hand te nemen; het zou hem al te veel doen denken aan dien zeer hoogen berg vanwaar al de koninkrijken der aarde zichtbaar waren. Maar wie houdt van het wijde uitzicht zal niet klagen wanneer niet alle dagen even helder zijn.

Studies in comparative religion, legend and law — de ondertitel geeft den aard van het boek aan. Vergelijkend zijn deze studies, in zoover ze wijdverbreide volkstradities met oudtestamentische verhalen vergelijken zelfs in gevallen waarin de band tusschen beide twijfelachtig is. Men denke evenwel niet dat deze laatste trek den schrijver niet bewust geweest zou zijn: hij weet heel goed, dat vele zijner studies in los of twijfelachtig verband staan met den hoofdtitel. Hij geeft uit zijn volheid en wij hebben daarvoor slechts dankbaar te zijn.

Spencer (de zeventiende-eeuwsche), Robertson Smith en Frazer; de schrijver slaat een band om deze trias van Cambridge. En ieder die de drie deelen voor zich heeft zal wenschen dat Robertson Smith dezen dag gezien had. En toch — er is een groot methodisch verschil tusschen hem en Frazer. Het was hem om den godsdienst der Semieten te doen, Frazer heeft andere bedoelingen. Niet wat de semietische geest is en voortgebracht heeft, maar wat hij beteekent te midden van de stammen, of eigenlijk: wat hem verbindt met de stammen die de aarde bewonen, wil hij weten; ‚vergelijkende anatomie van den menschelijken geest' is zijn object. De belezenheid die hem bij deze werkwijze ten dienste staat, is spreekwoordelijk geworden. Van de nederlandsche literatuur over onze koloniën is hij volkomen op de hoogte. Naar aanleiding van Jona en zijn visch geeft hij (III 83) een ‚less artistic, but equally veracious' verhaal uit Nieuw Guinea. Hans Schmidt heeft den visch van Jona uitvoerig in een afzonderlijk boek behandeld; blijkbaar is deze publicatie den auteur ontgaan. De ongestoorde musch uit Psalm 84 wordt niet gezet naast haar tot op den huidigen dag te Mekka getolereerde zusters: als vergoeding voor dit gemis compareeren gegevens over beschermde dieren in Centraal Australië, die ons anders wellicht zouden zijn ontgaan.

Het werk is aangelegd naar de volgorde van de bijbelsche geschiedenis: de praehistorische periode, de tijd der patriarchen, van richters en koningen, en geeft ten slotte eenige hoofdstukken over wettelijke voorschriften in algemeen ethnologisch verband. Alleen de lijst der behandelde onderwerpen zou te lang zijn om hier af te drukken; van de een en veertig hoofdstukken kunnen slechts enkele genoemd worden.

Na het ontstaan van den mensch — de schepping uit de aarde en de totemistische afstamming — wordt de zondeval bij een groot aantal volken weergegeven en op grond van deze trekken het volgende algemeene schema geconstrueerd: Nadat de schepper man en vrouw uit aarde gevormd en adem in hun mond en neus geblazen had, plaatste hij hen in het paradijs. Het toppunt van al het goede dat hij hun toegedacht had zou de gave der onsterfelijkheid zijn. Maar deze gave zou de mensch door eigen keuze moeten verwerven. Daartoe plantte God twee boomen in den hof, de boomen van leven en dood, en zond de slang tot den mensch met de boodschap: Eet niet van den boom die den dood brengt, maar van den boom die u het eeuwige leven zal schenken. Doch — de slang zei juist het omgekeerde, met het gevolg dat de vrouw van den boom des doods at. De slang echter at van den boom des levens en verkreeg de onsterfelijkheid: ieder jaar werpt zij haar huid af en wordt weer jong. — Over het teeken van Kain zijn vele vermoedens ten beste gegeven. Frazer deelt reeksen van gegevens mede over werkelijke moordenaarsteekens bij vele volken: het teeken kan dienen om anderen te waarschuwen, maar ook om den moordenaar te beveiligen. Hierbij verschijnt telkens het teeken op het voorhoofd en ieder herinnert zich de populaire exegese van het Kainsteeken, die mogelijk dichter bij de bedoeling van den bijbelschen schrijver staat dan de geleerde vermoedens.

Uit de praehistorische periode noem ik alleen nog de ontelbare zondvloedverhalen, waarvan volgens Frazer (I 335) alléén het bijbelsche onder babylonischen invloed staat. O pan-babylonisten.

Reconstructie van het bijbelsche verhaal op grond van de collectieve trekken in de wereldtradities is ruimschoots toegepast op den cyclus van vertellingen over Jacob. In de eerste plaats is er een menigte van gegevens over de ultimogenituur, de voorrechten van den jongeren boven den ouderen zoon. Hebben de Israëlieten evenals vele volken in Azië en Afrika deze figuur gekend en is Jacob bevoorrecht boven Esau, dan zijn alle verhalen die de omgekeerde verhouding onderstellen, ontstaan in een tijd die zich den ouden toestand niet meer herinnerde: het incident bij de geboorte der tweelingen, de voorliefde van den vader voor den oudsten zoon, en Jacob's streek tegenover Esau (I 484).

In de tweede plaats wordt deze methode toegepast op het verhaal over Jacob's gebruik van geitevellen. Frazer geeft een overvloed van riten bij geboorte, adoptie en huwelijk voltrokken aan personen, die zich voor deze gelegenheid met dierenvellen bekleeden. Zoo zal ook Jacob zich met geitevellen bedekt hebben,

Digitized by Google

niet om zijn vader te bedriegen, maar om den ritus der tweede geboorte te vervullen, die hem eerstgeboorterechten moest schenken (II 27). Deze episode zou dus uit een lateren tijd stammen, dan de verhalen die van de ultimogenituur uitgaan. Zijn Frazer's opvattingen juist, dan is Jacob, vlekkeloos lam, eerst door het wanbegrip van latere geslachten wolf geworden.

De afstand tusschen Spencer en Frazer blijkt treffend uit beider opvatting van „het bokje in de melk zijner moeder." Spencer ziet in zulke verboden pogingen om Israël vrij te houden van heidensche praktijken. De ethnologische school meent dat de motieven veel dieper zitten, in animistische of prae-animistische opvattingen van de Israëlieten zelf. Vele volken blijken, naar de gegevens van Frazer, te gelooven dat het koken van melk op het melkvee een ongunstige werking heeft. Zij verhinderen alle aanraking tusschen melk en vuur. Bij een andere reeks van volken is het gecombineerde gebruik van vleesch- en melkspijzen verboden, op dezelfde gronden (III 150 vgg.); onder deze categorie valt de joodsche praktijk, die dus evenmin als het bijbelsche verbod iets specifiek israëlietisch blijkt te zijn. Spencer heeft het veld moeten ruimen voor de ethnologische methode.

Naar aanleiding van het eenige godsoordeel dat in het Oude Testament voorkomt (de van echtbreuk verdachte vrouw, Numeri 5) behandelt Frazer godsoordeelen, voornamelijk in Afrika (III 304—414). Ook hier wordt het water vaak met aarde gemengd (III 320); ook hier wordt de proef wel toegepast in geval van verdachte huwelijkstrouw (III 328, 332, 372); ook hier veroorzaakt het water, in geval van schuld, zwelling van den buik (III 321, 384, 411).

Deze weinige voorbeelden hebben alleen ten doel de aandacht op het groote werk te vestigen; zij kunnen geen denkbeeld van den rijkdom der gegevens wekken. De beteekenis van Frazer's monument zit evenwel niet alleen in het overstelpend materiaal; zij is mede van algemeenen aard. Ik noem enkele gezichtspunten.

Weer heel sterk is de indruk van een primitieve logica, zeer verschillend van de onze, maar bij haar bezitters een even groot vertrouwen wekkend; zij heeft plaats gemaakt voor een andere; heeft de onze de eeuwigheid in pacht?

Verder: blijft er één oudtestamentisch thema over, dat ook niet in de wereldtradities voorkomt? Is er één ritus die ook niet bij andere volken bekend was? Frazerzelf heeft in zijn voorrede het israëlietische talent voor religie, ethiek en literatuur gehuldigd. Israël steekt uit boven anderen; maar het staat op denzelfden bodem.

Ten slotte: de groote verhalen uit de wereldtradities over schepping, paradijs, zondeval enzoovoort bestaan uit een groot aantal trekken, die wij wel van overal kunnen samenlezen, maar die nergens als geheel voorkomen. Voor de oudtestamentische kritiek volgt hieruit het voorschrift: maak den israëlietischen auteur niet wijzer dan hij was; hij heeft slechts beschikt over een door toeval vereenigd stel gegevens; dring hem de rest, die wij van elders kennen, niet op; hij is niet een vrij scheppend kunstenaar geweest, maar heeft op zijn wijze geordend wat hem van de wereldtradities in den schoot gevallen is.

Leiden A. J. Wensinck.

Chr. Sarauw, Goethes Augen. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Medelelser II, 3). **København, Høst & Søn. (Pr. Kr. 4.50).**

In zijn „Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust" heeft Sarauw verdere mededeelingen in uitzicht gesteld om zijn daarin neergelegde hypothesen met nieuwe bewijzen te staven. De vervulling van deze belofte geeft hij in zijn nieuwe geschrift „Goethes Augen".

De titel is eenigszins misleidend. Niet om het lichamelijk zien maar om het innerlijk zien, het zien met de oogen des geestes is het hem te doen. Laten wij hooren, wat hij daaromtrent zelf te zeggen heeft: (p. 5) „Um Goethes seelische Konsitution recht zu verstehen, musz man sich klar machen, dasz er ein ungemein stark entwickeltes Vermögen besasz, subjektive Gesichtsbilder zu sehen. Es kann nicht zweifelhaft sein, dasz gerade diese Eigentümlichkeit seine psychische Organisation tief geprägt und auf seine dichterische, religiöse und wissenschaftliche Entwickelung bestimmend eingewirkt hat," en (p. 8) „Die subjektiven Gesichtsbilder, von welchen hier die Rede ist, sind natürlich zu unterscheiden, nicht nur von den Blendungsbildern, die alle kennen, sondern auch von den auf den Gesichtseindruck unmittelbar folgenden Nachtbildern, die bei einiger Aufmerksamkeit jeder bei sich selbst beobachten kann. *Hier* handelt es sich um das Vermögen, längst empfangene Gesichtsbilder zu reproduzieren, umzugestalten und so etwas mehr oder weniger Neues hervorzubringen."

Sarauw bestudeert deze herinneringsbeelden bij Goethe. Hij onderzoekt welke omstandigheden het ontstaan ervan begunstigen, hij wijst op gevallen, waar zij zich aan hem opdringen en hoe hij somtijds de behoefte gevoelt zich aan hun dwang te onttrekken. Maar ook datgene, wat hij niet heeft gezien, waarover hij alleen heeft gelezen of heeft hooren spreken, tracht hij zich voor zijn geest te tooveren. Een voorbeeld moge dit duidelijk maken. In de „Skizzen zu Castis Fabelgedicht" (1817) zegt Goethe: „Dasz wir sinnliche Gegenstände, wovon wir hören, auch mit Augen sehen wollen, ist natürlich, weil sich alles, was wir vernehmen dem innern Sinn des Auges mitteilt und die Einbildungskraft erregt." Goethe gebruikt daarvoor de eigenaardige uitdrukking „ahnden" of „sich ahnden". In een brief aan Sophie La Roche (21/10 74) lezen wij: („Ich lag zeither, stumm in mich gekehrt, und ahndete in meiner Seele auf und nieder, ob eine Kraft in mir läge all das zu tragen, was das eherne Schicksal künftig noch mir und den meinigen zugedacht hat".

Sarauw beschrijft vervolgens hoe de dichter dezen visueelen aanleg in dienst stelt van zijn artistieke en wetenschappelijke doeleinden. In zijn geest versmelten idee en werkelijkheid, waardoor dan iets geheel nieuws ontstaat. Deze voor Goethe zoo kenmerkende wijze van voortbrenging is algemeen bekend. Verwant daarmee is het samenvloeien van het verleden en het heden. Faust „Zueignung": „Was ich besitze, seh' ich wie im weiten, Und was verschwand, wird mir zu Wirklichkeiten". Zijn wetenschappelijk denken is nauwverwant met zijn dichterlijk scheppen. De anthropoloog Heinroth sprak van een „gegenständliches Denken" en daarop ingaande spreekt Goethe van „gegenständlicher Dichtung". Een van zijn biographen (Emil Ludwig, Goethe 1920) zegt naar aanleiding van het verblijf in Straszburg: „Um

Digitized by Google

diese Zeit beginnt Goethe mit den Augen zu denken."

Eindelijk spreekt schrijver over de wijze, waaropGoethe op gezichtsindrukken reageert, ze in zich opneemt en reproduceert. In tegenstelling met Lessing (Laokoon XVII), die de methode aanbeveelt om het geheel op te bouwen uit de afzonderlijke bestanddeelen, kiest hij den omgekeerden weg. In een brief aan v. Leonhard (12/10 07) schrijft hij: „Um manches Miszverständnis zu vermeiden, sollte ich freilich vor allen Dingen erklären, dasz meine Art, die Gegenstände der Natur anzusehen und zu behandeln, von dem Ganzen zu dem Einzelnen, vom Total-Eindruck zur Beobachtung der Teile fortschreitet."

In het volgende hoofdstuk „Das Göttliche" tracht Sarauw Goethes godsbegrippen te ontwikkelen, waarbij hij voorzichtig te werk gaat. „Goethes Auffassung war viel zu kompliziert, als dasz man sie klipp und klar hinstellen könnte" zegt hij p. 90. En inderdaad heeft hij zich met fijnen tact van zijn taak gekweten. Hij wacht er zich zorgvuldig voor, onvereenigbare tegenstrijdigheden weg te doezelen, steeds in het oog houdende wat Goethe aan Iacobi schrijft (6/1 1813): „Ich für mich kann bei den mannigfaltigen Richtungen meines Wesens nicht an *einer* Denkweise genug haben; als Dichter und als Künstler bin ich Polytheist, Pantheist hingegen als Naturforscher, und eins so entschieden als das andere. Bedarf ich eines Gottes für meine Persönlichkeit, als sittlicher Mensch, so ist dafür auch schon gesorgt." Een enkele opmerking zou ik mij willen veroorloven. Sarauw geeft een groot aantal voorbeelden van uitdrukkingen als „Schicksal", „Geister", „Dämonen" etc. Het zou wenschelijk geweest zijn, dat hij een schifting had gemaakt tusschen die gevallen, waar deze uitdrukkingen in hun volle kracht zijn gebruikt, en die, waar zij reeds traditioneel zijn geworden en dus hun bewijskracht hebben verloren. Ook nog om een andere reden is het gevaarlijk om aan bewijsplaatsen uit brieven al te veel waarde toe te kennen. Goethe heeft de gewoonte (vooral in zijn jeugd) zooveel mogelijk in te gaan op de gedachten en de gevoelsspheer van den geadresseerde, en dan bedient hij zich gaarne van diens taal. In de brieven aan Lavater en Auguste von Stolberg zijn tal van bewijzen te vinden.

In het begin van het hoofdstuk wijst Sarauw op de groote overeenkomst tusschen de ideeën van Goethe en die van den philosooph van Helmont, een van de mystieke schrijvers, die Goethe volgens zijn eigen getuigenis na zijn terugkomst uit Leipzig in het ouderlijk huis met Fräulein von Klettenberg heeft bestudeerd. Nu zijn er twee van Helmonts geweest, vader en zoon. Welke van de twee is bedoeld? Sarauw neemt aan, dat hij de werken van beiden heeft gekend. Beiden vertoonen een zeer sterken visueelen aanleg, hetgeen een verklaring zou zijn voor de groote aantrekkingskracht, die zij op Goethe hebben uitgeoefend.

Een zeer belangrijk bestanddeel van Goethes levensbeschouwing is zijn polariteitstheorie. Aangezien wij hierover reeds een voortreffelijke monographie bezitten (Boucke, „Goethes Weltanschauung") bepaalt schrijver er zich toe enkele punten nauwkeuriger uit te werken en te wijzen op de overeenkomst tusschen de opvattingen van Goethe en het systeem van van Helmont. Van bijzondere beteekenis, vooral voor de Faustphilologie, zijn de beschouwingen over de Cosmogonie in het 8 boek van Wahrheit und Dichtung". Sarauw komt tot de slotsom: (p. 126) „Die Kosmogonie stellt, gnostisch aufgestutzt, die Gedanken nicht des Jünglings sondern des alten Goethe über die Beziehungen des Menschen zum Übersinnlichen dar."

In het hoofdstuk „Centralgeist und Geisterverkehr" brengt Sarauw zekere emanistische en immanistische ideeen ter sprake, die wij in de werken en brieven van den dichter aantreffen. Ook hier meent hij afhankelijkheid van van Helmont te kunnen aannemen. Met deze voorstellingen worden nu ook de „Unendlichkeitsdrang" en het verkeer met geesten in verband gebracht.

Vers 1774 uit Faust „Und so mein eigen Selbst zu ihrem Selbst erweitern" wordt aldus omschreven (p. 138) „Und so will Faust sein eigen Selbst zum Selbst der Menschheit erweitern, dadurch dasz er mit seinem Geist das Höchste und Tiefste (d. h. das Niedrigste) des Menschenlebens greift („immanieren" läszt), das der ganzen Menschheit Zugeteilte in seinem innern Selbst genieszt (durchlebt, auswirkt). Indem sein Centralgeist alle „Bilder" aufnimmt und auswirkt, hofft er, dem Unendlichen nahe zu kommen, der Menschheit-Krone zu erringen."

In verband met Goethes denkbeelden omtrent onsterfelijkheid en een persoonlijk voortbestaan wordt zijn monadologie besproken en schrijver toont aan, dat zij met die van Leibnitz slechts uiterlijk en toevallig overeenstemt, maar feitelijk berust op die van den jongeren van Helmont. Een uitvloeisel van deze monadologie zijn dan de metamophosenleer, de biologie en de daarmede evenwijdig loopende kunsttheorie, waarbij de term „*innere Form*" een groote rol speelt.

In het laatste hoofdstuk „Werther und Faust" maakt Sarauw opmerkzaam op verwante stemmingen in beide werken en gaat dan over tot een ontleding van den eersten monoloog van Faust. Hij gaat uit van de kritiek van Scherer („Aufsätze über Goethe" 1886), die de eenheid er van in twijfel trok om stilistische redenen (V 386—427) en ook omdat V 418 „Flieh! auf! hinaus in's weite Land!" niet in overeenstemming te brengen is met het volgende. Faust wil weg uit de enge studeerkamer en buiten in de natuur in verbinding treden met de geestenwereld. Maar wat zien wij gebeuren? Faust blijft kalm in zijn laboratorium en voltrekt hier de bezwering. Wat de stilistische bezwaren betreft, beroept Sarauw zich op Erich Schmidt, die deze in zijn inleiding tot den „Urfaust" weerlegt. De bedoelde tegenstrijdigheid bestaat volgens Sarauw niet, want: (p. 195) „Es ist klar, dasz Faust nicht etwa mit dem Körper in 's weite Land hinaus will .... sondern nur mit dem Geist": en een paar regels verder: „Faust *ahndet* sich hinaus". Wat dat zeggen wil, hebben wij reeds gezien. Zeer gelukkig komt mij de interpretatie voor van V. 424, 437 en 4444. In de verzen 447—53 ziet Sarauw met Grafunder (Preusz. Jahrbücher 1891 Bd. 2 p. 700 ff) invloed van van Helmont.

Erich Schmidt en Max Morris (Goethe Studien I p. 13 ff en „Der junge Goethe" I, XXIV meenen gedachvan van Swedenborg in den monoloog te vinden. Schrijver waarschuwt voor overdrijving (p. 196). „Die Hauptquelle, woraus diese Vorstellungen geflossen sind, ist die eigene seherische Natur des Dichters, wie sie im

Digitized by Google

Jahre 1769 durch die mystisch-naturphilosophischen Studien und besonders durch Helmont beeinfluszt wurde." Aan het slot komt Sarauw dan weer op Goethes visualiteit terug en betoogt, dat ook het „Faustidee" er haren oorsprong in vindt: (p. 200) „Die Faustidee, die Idee des nach göttlichem Schaffensvermögen verlangenden Forschers, wurzelt in Goethes angeborener Visualität."

Maar evenals Goethe langzamerhand zich zelf leerde beheerschen, zoo heeft hij zich ook gedwongen objectief te zien. Het beste voorbeeld is de „Italienische Reise". Het is een wonder, hoe zuiver en rein natuur en kunst zich daar spiegelen in zijn geest.

In mijn aankondiging van „Die Entstehung des Goetheschen Faust" heb ik mijn bezwaren tegen de hypothesen van Sarauw niet onduidelijk uitgesproken. Met stellingen als: „Man kann den Faust sehr wohl als Dramatisierung der religiösen Idee Helmonts betrachten" kon en kan ik altijd nog niet meegaan. In „Goethes Augen" is schrijver veel voorzichtiger en het komt mij billijk voor hem zelf het woord te geven: (p. 73) „Wenn ich nun im Verfolg meiner Darstellung die Züge hervorhebe, in welchen sich Goethes Denkart mit der Helmontschen nahe berührt und also mit gröszerer oder geringerer Sicherheit direkte Beeinflussung anzunehmen ist, so verhehle ich mir natürlich nicht, dasz diese oder jene Übereinsteimmung zufällig sein könnte, auch nicht dasz andere damals von Goethe gelesene Schriften ähnlicher Art Anregungen gegeben haben mögen, die reinlich zu scheiden, wenn überhaupt, erst bei tieferer Vertrautheit mit jener Literatur gelingen wird."

Rekening houdende met deze restricties geloof ik thans, dat hij er inderdaad in geslaagd is den invloed, die van Helmont naast anderen op den jongen Goethe heeft gehad, aan te toonen, en ook, dat die invloed, al is het dan ook onbewust, nog lang heeft nagewerkt.

Een duidelijk overzicht te geven van den inhoud van Sarauws boek was niet gemakkelijk, ja bijna ondoenlijk. Twee hoofdgedachten, de invloed van de van Helmonts en Goethes visualiteit beheerschen het geheel, maar overigens is het verband tusschen de te berde gebrachte problemen verre van duidelijk. Nieuw zijn deze problemen niet, maar door ze telkens in een nieuw licht te plaatsen, weet hij ze vruchtbaar te maken voor diepere studie. Ten slotte zou ik nog als een bijzondere verdienste willen doen uitkomen de rijke verzameling van voorbeelden en bewijsplaatsen, die Sarauw met groote belezenheid van alle kanten bijeen heeft gebracht.

Groningen. H. H. Breuning.

A. Hagemann, Griechische Panzerung. Eine entwicklungsgeschichtliche Studie zur antiken Bewaffnung mit 173 Abbildungen im Text. I Teil: **Der Metallharnisch.** Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1919. (Pr. Mrk. 10.— (met toeslag)).

In 1919 verschenen is dit eerste deeltje van een veel omvangrijker werk niet vrij gebleven van den invloed van den oorlog, zooals blijkt uit de voorrede en uit een der laatste noten die reeds van den oorlog spreekt, maar de opzet is al van 1912 en aan de uitvoering of aan de 164 duidelijke afbeeldingen bespeurt men daar dan ook geen nadeel van.

En wanneer het ietwat zonderling aandoet dat de schrijver bij de uitwerking van zijn zorgvuldig doorwerkten breed opgezetten arbeid, de behandeling van het Grieksche metalen pantzer, zich niet heeft weten los te maken van zijn eersten opzet, een onderzoek naar den landaard der wapenen op een Pergameensch fries, dan zou ik dat liefst aan zijn eigen langdurige ziekte willen toeschrijven.

Hinderen doet die eene bladzijde aan het begin ook nauwelijks, want op de volgende begint reeds de behandeling van het eigenlijke onderwerp en als de voorgeschiedenis daarvan eerst aan het slot komt, is dat geenszins te misprijzen, wij moeten ons toch eerst rekenschap geven hoe de dingen zijn, vóor dat wij hun ontstaan kunnen nagaan.

Eveneens is het juist dat de schrijver eerst de antieke afbeeldingen en overgebleven stukken behandelt, eer hij ons bezig houdt met de geschreven bronnen die er van spreken of de wijze van vervaardiging.

Naast niet onbekende zaken, zooals zulk een volledig overzicht uit der aard vele moet geven, treft men er natuurlijk ook minder bekende aan. Mij ten minste waren tot nu toe naast de scheenplaten, nog wel dijbedekkingen bekend, maar de boven- en onderarmbepantsering was mij even goed ontgaan als de verschillende deelen van de nog zeldzamer bronzen voetbekleeding, voorhiel of wreef, soms zelfs met de teenen in getrouwe nabootsing, nagels en al, door een scharnier er aan bevestigd.

Moge het den schrijver gegeven worden een zeker niet minder belangrijke geschiedenis van lederen en linnen kolders binnen niet al te langen tijd te laten volgen even rijk met goede afbeeldingen verzorgd.

Amsterdam. J. Six.

K. J. Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle. Leyde, société d'éditions A. W. Sijthoff. 1919. (Parijsche diss.). (Pr. fl. 5,50).

Wie den invloed wil leeren kennen, die in den loop der tijden de Fransche beschaving gehad heeft op de onze, zal zich natuurlijk óók de vraag moeten stellen, hoe 't in vroegere eeuwen in ons land toch wel gesteld was met het onderwijs in het Fransch. Deze vraag nu beantwoordt, voorzoover 't de zestiende en de beide volgende eeuwen betreft, de Heer Riemens in zijn belangrijke studie, waarvan wij hierboven den titel afschreven en waarmede hij, Nederlander van geboorte, te Parijs op de meest eervolle wijze den doctorsgraad verwierf.

Dat ik zooeven uitging van de waarde, die schrijver's onderzoek heeft voor hen, die wenschen na te gaan, welk aandeel de Fransche taal- en letterkunde gehad heeft aan de geestelijke ontwikkeling van ons volk, lag voor de hand. Dr. Riemens is een leerling van de hoogleeraren Salverda de Grave en Cohen; de studiën van eerstgenoemde op het hier bedoelde gebied zijn bekend, en dat ook prof. Cohen zich aangetrokken gevoelt tot onderzoekingen als deze, die de verbreiding der Fransche beschaving betreffen, blijkt o.a. uit schrijver's voorwoord, waarin wij lezen, dat hij de keuze van zijn onderwerp juist aan diens — toenmaals door den oorlog te vroeg afgebroken — onderwijs te danken had.[1])

[1]) Toen ik deze aankondiging schreef was Cohen's „Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle" nog niet verschenen.

Digitized by Google

Maar dr. Riemens heeft ook tal van anderen ten zeerste aan zich verplicht, en onder dezen zeker wel in de eerste plaats hen, die belangstellen in de geschiedenis van ons vaderlandsch schoolwezen. Dat reeds op zich zelf de geschiedenis van het onderwijs in een bepaald vak — welk dat dan ook moge zijn — een belangrijke bijdrage zou vormen voor de kennis van die van het onderwijs in zijn geheel, behoeft niet te worden aangetoond. Maar er is hier van heel wat meer sprake dan van maar louter een vak. De „Fransche" scholen, reeds in den aanvang der zestiende eeuw „handelsscholen", waar behalve Fransch ook nog rekenen werd geleerd en verder alles, wat den aanstaanden koopman van nut kon zijn, behoorden tot een bijzonder soort „bijscholen" n.l. tot die, welker oprichting en instandhouding door de stedelijke regeeringen bevorderd werden, omdat zij in nieuwe behoeften voorzagen. Wie dus, gelijk schrijver, de lotgevallen der „Fransche" scholen beschrijft, levert tevens een hoogst belangrijke bijdrage tot de kennis van de over het geheel slechts weinig bekende geschiedenis van wat men zou kunnen noemen het geprivilegieerd bijschoolonderwijs, dat, overal waar het opkwam, het bewijs leverde, dat de betrokken stedelijke regeering aan den eenen kant erkende, dat hare „groote" of „Latijnsche" school — hetzij dan te samen met een of meer vrijgelaten bijscholen voor lezen en schrijven, hetzij nog in haar ouden doch telkens weder opdoemenden vorm van volkschool èn opleidingsinstituut voor geleerden — niet meer aan alle behoeften voldeed, doch aan den anderen kant er niet toe kon of wilde overgaan om haar oude, aan kerkelijke of humanistische eischen beantwoordende school te hervormen. In dit geprivilegieerd bijschoolonderwijs der zestiende eeuw nu, dat, zoo al niet uitsluitend, dan toch voor verreweg 't grootste gedeelte de „Fransche" school betrof, ligt, gelijk men in zijn tegenstelling met het aan de „groote"school gegeven onderwijs reeds a priori vermoeden kon, doch thans, dank zij schrijver's onafgebroken tot het einde der achttiende eeuw voortgezet onderzoek, als zeker mag worden aangenomen, de oorsprong van ons middelbaar onderwijs. Hoe mooi Riemens' studie in dit opzicht aansluit bij de „Voorgeschiedenis van het Middelbaar Onderwijs" van Bolkestein, wiens ook voor de geschiedenis der klassieke opleiding zoo belangrijke onderzoekingen slechts teruggaan tot den tijd, waarop de staat zich met de regeling van het geheele onderwijs gaat bemoeien en dus loopen over de jaren 1796—1863, blijkt ten duidelijkste uit al datgene, wat in laatstgenoemd werk in verband met de totstandkoming van de wet van 1863 omtrent de „Fransche" scholen gezegd wordt. Aan deze opmerking omtrent de groote beteekenis, die het werk van dr. Riemens, wanneer men dit in zijn geheel beschouwt, voor de kennis van de algemeene geschiedenis van ons vaderlandsch schoolwezen heeft, zou ik thans nog tal van andere kunnen voegen, die meer op enkele belangrijke onderdeelen van schrijver's studie betrekking hebben. Maar zoodoende zou ik te veel vooruitloopen op mijn bespreking van het geheele werk, waarvan ik dus allereerst een kort overzicht zal geven.

Behalve het reeds vermelde voorwoord, gaat ook nog een inleiding het eigenlijke werk vooraf. Deze is verdeeld in twee gedeelten, waarvan het eerste handelt over de kennis van het Fransch in ons land vóór de zestiende eeuw, het tweede een overzicht bevat over den toestand van ons onderwijs omstreeks de genoemde eeuw.

Bij de behandeling van het eerstgenoemde onderwerp gaat schrijver uit van het bekende verdrag, dat Floris V met Philips den Schoone sloot en den nauwen band, die daardoor tusschen de Hollandsche graven en het Fransche koningshuis gelegd werd. De tusschen deze beiden gewisselde oorkonden zijn in den regel in het Fransch opgesteld. Gewezen wordt op het feit, dat Floris V zich ook in twee brieven aan den koning van Engeland van de Fransche taal bediende. Evenals van dézen graaf, is 't ook van twee graven van Gelre uit het begin der dertiende eeuw bekend, dat zij Fransch kenden. Over de wijze, waarop de adel die taal leerde, zijn weinig stellige berichten. Slechts van Floris V weten wij met zekerheid, dat hij onderwijs in het Fransch heeft gehad. Hoogstwaarschijnlijk echter had ook de Nederlandsche adellijke jeugd Fransche gouverneurs of kregen zij een page-opvoeding aan Fransche hoven. Bij de geestelijkheid werd de kennis van het Fransch verbreid door het bezoeken van Fransche universiteiten: schrijver is over dit punt zeer uitvoerig en behandelt vooral de vraag, of zoo'n universiteits-bezoek toenmaals wel veel aanleiding gaf tot het aanleeren van de landstaal. Zij, die zich tot het ambtelijk leven voorbereidden, hadden een bijzondere reden, om Fransch te leeren: deze taal toch was 't, waarin — vooral in den Bourgondischen tijd — zoo vele van de regeering uitgaande stukken geschreven waren. Ten slotte wordt nog de aandacht gevestigd op de vele middelnederlandsche navolgingen en vertalingen van Fransche werken, die althans dit bewijzen, dat die navolgers en vertalers in staat waren Fransche teksten te begrijpen.

In het overzicht over het onderwijs wijst spreker op den kerkelijken oorsprong der scholen, op de begeving der scholasteriën door de graven — waarschijnlijk als kerkpatronen daartoe bevoegd — op het schoolmonopolie en de daarmede samenhangende regeling van het bijschoolwezen. Dit laatste bespreekt schrijver nog al uitvoerig en komt dan ten slotte tot de eerste Fransche school, die in het begin der zestiende eeuw te Amsterdam werd opgericht en waarin hij reeds dadelijk de kiem ziet van onze *Hoogere Burgerschool* tegenover de groote of Latijnsche school, het prototype van ons *Gymnasium*.

Met een nadere bespreking van die Amsterdamsche school, waaraan schrijver een afzonderlijk hoofdstuk wijdt, vangt dan het eigenlijke werk aan, dat, in tweeën verdeeld, in het eerste gedeelte de zestiende, in het laatste de beide volgende eeuwen behandelt.

Het bedoelde hoofdstuk is getiteld: Oorspronkelijk doel van het onderwijs in het Fransch. Dat dit doel uitsluitend in de belangen van den handel gelegen was, zien wij uit de rechten, die de Amsterdamsche magistraat in 1503 en 1505 een uit Brugge gekomen schoolmeester toekende. Zoo lezen wij bijv. dat hem werd vergund, om onderwijs te geven in het lezen en schrijven van Hollandsche en Fransche brieven, het rekenen en verder in *tgene dat tot coopmanscape dienen mach*. De beteekenis, die het Fransch reeds toenmaals voor den koopman had, zet schrijver uiteen in een overzicht van de geschiedenis onzer handelsbetrekkingen met Frankrijk gedurende de veertiende en vijftiende eeuw, terwijl ten slotte nog de aandacht gevestigd wordt op de bijzonderheid,

Digitized by Google

dat het juist een inwoner van het toen reeds vervallende Brugge was, die zich naar het opkomende Amsterdam begaf, om daar handelsonderwijs te geven.

In de vijf volgende hoofdstukken deelt schrijver mede wat hij omtrent de overige Fransche scholen der zestiende eeuw heeft kunnen vinden en stelt hij op grond van deze gegevens algemeene resultaten vast betreffende de nationaliteit der meesters, het door hen gegeven onderwijs en de daarbij gebruikte leermiddelen.

Na aangetoond te hebben, dat vele stedelijke regeeringen als bijv. die van Leiden, Delft, Rotterdam, Gouda e.a. het voorbeeld van Amsterdam volgden en eveneens de oprichting van Fransche scholen bevorderden, soms zelfs door een kleine jaarlijksche geldelijke tegemoetkoming in het uitzicht te stellen, wijst schrijver op de Belgische refugiés, die sinds de gebeurtenissen van 1572, doch vooral na den val van Antwerpen in 1585 in ons land kwamen. Eenigen van hen, en wel natuurlijk in de eerste plaats zij, die reeds vóór hun uitwijking onderwijzer waren geweest, openden hier Fransche scholen. Dat vele dier onderwijzers boeken hebben geschreven over rekenkunde en boekhouden, signaleert opnieuw de Fransche school van dien tijd als handelsschool. Dit door Belgische refugiés gegeven onderwijs had twee bijzondere gevolgen, waarop schrijver met nadruk wijst, n.l. het dieper indringen in onze taal van Fransche handelstermen en het „Belgische" Fransch, dat daarbij en ook overigens een rol heeft gespeeld. Tot de leermiddelen behoorden in zekeren zin ook opvoeringen van Fransche schooldrama's. Het oudste voorbeeld van een „spel in Walsch" vindt men in Amsterdam (1533). Ook te Utrecht, Gouda[1]) en elders hadden dergelijke vertooningen plaats. Omtrent de leerboeken merkt schrijver op, dat men hier te lande eerst in het laatste kwart der 16e eeuw leerboeken voor het Fransch begon uit te geven. Vóór dien tijd moest men dus Belgische of andere uitgaven gebruikt hebben. Van het oudste der in ons land verschenen leerboeken — de grammatica van Hyperphragme (Overdhage) — geeft schrijver een uitvoerig overzicht.

Het tweede gedeelte van het werk begint met een inleidend hoofdstuk over de betrekkingen van Nederland en Frankrijk in de zeventiende eeuw. Besproken worden de handelsrelaties, het Fransch als hoftaal aan het stadhouderlijk hof, vooral dat van Frederik Hendrik, en de in dit opzicht van het hof uitgaande invloed, de gewoonte van Nederlanders om hunne studiën aan Fransche universiteiten te voltooien, het optreden van Fransche hoogleeraren aan de Leidsche Universiteit en verder, om kort te gaan, alles wat de verbreiding van de kennis van het Fransch in ons land kon bevorderen. In het tweede hoofdstuk keert schrijver dan weer tot de Fransche scholen terug. Bij zijn onderzoek over dit tijdperk gaat schrijver uit van den toestand in de gemeente Gouda — een punt van uitgang om geen andere reden gekozen, dan omdat schrijver daar destijds woonde en dus gelegenheid had om in het Gemeentearchief aldaar uitgebreide onderzoekingen te doen, maar ten slotte toch niet geheel ongeschikt, omdat het toenmalige Gouda van middelmatige handelsbeteekenis was, vooral wat den buitenlandschen handel betreft. De vele belangrijke gegevens, die schrijver te Gouda vond, vergeleken en aangevuld met die, welke hij omtrent andere steden kon opsporen, leidden hem tot enkele conclusies, waarvan wij de voornaamste hier bijeenvoegen. In het midden der zeventiende eeuw is er in het centrum en het zuiden van ons land geen enkele stad van eenige beteekenis, die niet haar Fransche school of zelfs haar Fransche scholen heeft. De positie van den Franschen meester wordt beter, hij krijgt zelfs weleens een tractement, dat dat van den Rector nabij komt. Kostscholen komen op: het meebrengen van een aantal kostleerlingen schijnt aanbeveling bij benoeming. De meisjes-dag- en kostscholen hebben tot programma: lezen, schrijven, Fransch, handwerken en goede manieren. Uit België komen thans weinig onderwijzers, maar de kinderen der Belgische refugiés, die zich hier aan het onderwijs gewijd hadden, kiezen vaak weer het vak van hun vader. Daarnaast treft men een aantal Franschen aan en ook enkele Nederlanders. Tot de laatsten behoort o.a. de beroemde Bartjens, die, na zijn vertrek uit Amsterdam, te Zwolle onderwijs gaf in Fransch, rekenkunde, lezen, schrijven en boekhouden, terwijl zijn vrouw jonge meisjes in handwerken bekwaamde. Afzonderlijke schoolgebouwen zijn er voor dit onderwijs niet: er wordt school gehouden in het huis van den meester. Over „de geleerden in het Fransch" handelt het derde hoofdstuk. Geleerden kenden meestal geen Fransch — een gevolg van hunne opleiding op de Latijnsche school, waar slechts de oude talen werden onderwezen. Maar van de gelegenheid, die de aanwezigheid eener Fransche school bood, om vóór of tijdens het bezoek der Latijnsche school eenig Fransch te leeren, werd hoogstwaarschijnlijk wel eens gebruik gemaakt. Op enkele plaatsen, den Briel, Amsterdam, Rhenen en later Elburg, werd gedurende eenigen tijd ook op de Latijnsche school onderwijs in het Fransch gegeven. Wie later die taal wilde leeren, vond daartoe gelegenheid op de Universiteit, waar, gelijk schrijver omstandig uiteenzet, het Fransch zich ook een plaats — zij 't dan ook vaak een zeer eigenaardige — had weten te verwerven.

De kennis van het Fransch drong meer en meer door. Niet meer alleen de koopman, de staatkundige en de ambtenaar hadden aan kennis dier taal behoefte, maar elke man of vrouw van de wereld moest de „kunst" van Fransch spreken en schrijven verstaan. Zóó was de toestand reeds vóór de aankomst der Fransche refugiés, over wie in Hoofdstuk IV gesproken wordt. Bij de vaststelling van den invloed, die de herroeping van het edict van Nantes had voor de verbreiding der Fransche taal in ons land, dient dus meer dan tot nog toe geschiedde met dien reeds bestaanden toestand rekening gehouden te worden. Ten opzichte van het onderwijs stelt schrijver vast, dat, ofschoon er zich natuurlijk onder de onderwijzers aan de Fransche scholen van omstreeks dien tijd óók Fransche uitgewekenen bevonden, het aantal dier scholen toch niet veel vermeerderde. Enkele refugiés vonden bij aanzienlijke families een plaats als gouverneur of gouvernante.

Daarna behandelt schrijver de achttiende eeuw

[1]) Het is hier de plaats, om schrijver dank te zeggen voor het licht, dat hij heeft doen vallen op eenige, destijds (in mijne Geschiedenis van het Gymnasium te Gouda I. 1897) door mij medegedeelde doch niet volkomen begrepen plaatsen, betrekking hebbende op de opvoering van Fransche schooldrama's omtrent het midden der zestiende eeuw.

Digitized by Google

(Hoofdstuk V—VII). Na herinnerd te hebben aan de algemeene verbreiding van het Fransch over het grootste gedeelte van Europa sinds het tijdperk van Lodewijk XIV en de verschijning van werken als die van Montesquieu, Voltaire en Rousseau en aan de belangrijke rol, die Nederland, dank zij vooral de hier bestaande drukpersvrijheid en de activiteit der refugiés, bij die verbreiding heeft vervuld, gaat schrijver over tot een opsomming van de Fransche scholen, die men in deze eeuw in ons land vond. Onder de onderwijzers en onderwijzeressen zijn er zeer vele, die Fransche namen dragen, maar daarom zijn zij nog geen geboren Franschen: zij stammen vaak af van de refugiés of van hen, die reeds lang vóór 1685 in ons land gekomen waren. Om goede Fransche meesters te krijgen, begint men zich van nieuwe middelen te bedienen: oproeping per advertentie, afleggen van een vergelijkend examen enz. De gewoonte, om de geheele opvoeding van kinderen aan gouverneurs of gouvernantes toe te vertrouwen, verbreidt zich. Verreweg de meeste van hen kwamen uit Frankrijk en Zwitserland. Ten opzichte van de klachten van Van Effen e.a., dat een Fransche opvoeding van Hollandsche taal en zeden vervreemdt, merkt schrijver op, dat in de opvoeding, die zij voorstaan, het onderwijs in de Fransche taal- en letterkunde toch ook weer een ruime plaats inneemt. In de Fransche scholen werd bovendien minder Fransch gesproken, dan men zou denken. Van de onderwijs-programma's der Fransche jongens- en meisjes-kostscholen deelt schrijver enkele mede. Op één daarvan — natuurlijk van een jongens-kostschool — komt ook Grieksch en Latijn voor, wat dus wijst op opleiding tot de Universiteit.

Over de methode van het onderwijs in het Fransch merkt schrijver op, dat, terwijl deze vroeger vooral op het gebruik dier taal gegrond was en de grammatica's dus, behalve een kort overzicht van verbuigingen en vervoegingen, in hoofdzaak modellen bevatten voor het voeren van gesprekken en het schrijven van brieven, in de achttiende eeuw meer de grammaticale methode opkwam, die het maken van thema's noodzakelijk maakte. Dit alles zet schrijver uiteen in het laatste hoofdstuk, waarin de leerboeken der zeventiende en achttiende eeuw besproken worden.

Met een korte samenvatting van de bereikte resultaten eindigt dan het werk, waaraan nog is toegevoegd een aanhangsel, bevattende een zeer omvangrijk repertorium van voor het onderwijs in het Fransch bestemde leerboeken, die vóór 1800 in Nederland verschenen zijn. Op dit aanhangsel volgt dan ten slotte nog een opgave der door schrijver geraadpleegde archivalia en gedrukte werken en een alphabetische lijst van persoonsnamen.

Den Haag. L. A. Kesper.

(*Slot in het volgend nummer*).

SCHOOLBOEKEN.

E. F. van de Bilt, Letterkundig Leesboek. 2e druk. Groningen-Den Haag, Wolters. 1920. (Pr. *f* 3.75, geb. *f* 4.75).

Ofschoon het aantal „letterkundige" leesboeken niet al te klein is, heeft dit werk in nog geen twee jaar zijn tweeden druk beleefd. Het is er dus wel ingegaan. En dat verdient het. De keuze der stukken is veelzijdig: de voornaamste schrijvers van de Middeleeuwen af tot op onzen tijd zijn er met goed kenschetsende specimina in opgenomen. Steeds gaat een korte biographie vooraf en het portret van den schrijver vergezelt deze meestal (waarom niet altijd, als er een portret bestaat ?). Kleine onnauwkeurigheden of vlekjes in deze levensbeschrijving moge de verzamelaar in een volgende uitgave verbeteren. Zoo keerden de Dames Wolff en Deken niet in 1795 naar Holland terug; bij Onno Zwier van Haren wordt van eerherstel gesproken, maar niet van *eerroof*; bij Poot wordt gezegd, hoe hij in Delft aan den drank geraakte en „zeer ontnuchterd" het volgend jaar weer naar Abtswoude vertrok, welke mededeeling een ongewild comischen indruk maakt; het landgoed van Staring heet niet de Wildenborcht; het jongste werk van Felix Timmermans is niet „Het kindeke Jezus in Vlaanderen".

Het werk in zijn geheel maakt evenwel, zooals gezegd, een prettigen indruk.

Leiden. B. M. Noach.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Le Goût français is de titel van een *Revue Mensuelle des plus récentes publications, présentée par la Librairie Européenne* (P. Pistra, Boulevard Saint-Germain, 38, Parijs). Deze Revue geeft de titels van de voornaamste Franse werken op elk gebied der wetenschap, voorzien van een korte karakteristiek en met vermelding der prijzen. De redaktie verklaart zich bereid aan de abonnés alle verdere bibliografiese inlichtingen te geven die gewenst worden. Men abonneert zich voor fr. 18; afzonderlike nummers kosten fr. 1.50.

Bij de f.. Wolters te Groningen—den Haag verscheen de derde druk van het *Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal* (*tevens vreemde-woordentolk*) van nu wijlen den heer M. J. Koenen; aan deze nieuwe uitgave heeft Dr. J. Endepols zijn medewerking verleend. Het boek heeft verschillende practische verbeteringen ondergaan, o.a. nummering van de verschillende beteekenissen der woorden. De prijs is geb. *f* 6.25.

Door de „Weidmannsche Buchhandlung" te Berlijn wordt een serie *Romanische Texte* uitgegeven, onder de leiding van Prof. E. Lommatzsch en Dr. M. L. Wagner, en bestemd om te worden gebruikt bij colleges en in seminaria. Hiervan zijn verschenen: 1. *Del Tumbeor Nostre Dame, altfranzösische Marienlegende*; 2. Joachim du Bellay, *La Deffence et Illustration de la Langue françoise*; 3. Victor Hugo, *La Préface de Cromwell*; 4. *Cantar de Mio Cid*; 5. *Vita di Dante* van Boccaccio. Aangekondigd wordt *Le Lai de Guingamor* tezamen met *Le Lai de Tydorel*, terwijl nog verder op het programma staan talrijke Franse, Italiaanse en Spaanse teksten. Gaarne vestigen wij de aandacht op deze degelike en handige publicaties.

S. d. G.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Hamel, Isolement en gemeenschap: N. Taalg. XV, n°. 2 (Schönfeld); Tijdschr. v. Taal en Letteren VIII, n°. 6 (Michels).

Muller en Scharpé, Everaert, 3de afl.: N. Taalg. XV, n°. 2 (Vor der Hake).

Plooy, Leven v. Paulus: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 9 (G. H-e).

Poelhekke, Thijm: N. Taalg. XV. n°. 2 (de Vooys).

Rust, Stange: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 10 (Bergmann).

Veth, Beelden en Groepen: Zeitschr. f. Bücherfr., Beibl. XII, n°. 7-8 (Henkel).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band f 2.50.

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde*, 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours.*
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten*, met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes*, met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente.*
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès*, met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel.*
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I.*
9. Idem, *De Twee Muzieken, II.*
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal*, met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy*, met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont*, met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle.*
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin.*
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues.*

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. Prinsen J.Lzn., De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. Jac. van Ginneken, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. Joh. Vorrink, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. Koopmans, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb **f 4.40.**

Deel 5. J. Mathijs Acket, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 6. Cornelis Veth, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**

Deel 7. Edmond Visser, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

BOEKENSCHOUW

geeft U een enorme publiciteit

BOEKENSCHOUW bezit twee factoren welke de adverteerders onfeilbaar zeker tot het succes voeren: het **gehalte** der lezers en de **oplage.**
BOEKENSCHOUW bereikt een serieus, koopkrachtig publiek.
BOEKENSCHOUW verschijnt (onder accountantsattest) met een oplage van 25.000 exemplaren.
BOEKENSCHOUW geeft beslist de **grootste** publiciteit tegen den **laagsten** prijs.

Regelprijs **30 cent**; 1000 regels **20 cent**; 3000 regels **15 ct.**

HANDELS-, HOTEL- EN PENSIONREGISTER, zonder tekstverandering en bij vooruitbetaling: **12** plaatsingen voor slechts **f 25.—**

Boekhandel en Uitgeverij genieten speciale condities: **f 15.—** per pagina, bij een afname van minstens 12 pagina's.

EEN advertentie in **BOEKENSCHOUW** spaart uit op het verspreiden van circulaires, afgezien van de kosten aan drukken, papier, enveloppen, tijd en arbeid, f 500.— aan porto, en introduceert u bij minstens tienmaal 25,000 = een kwart millioen menschen, die met belangstelling van **BOEKENSCHOUW'S** inhoud kennisnemen.

BOEKENSCHOUW wordt gelezen en voortdurend geraadpleegd, het wordt uitgeleend, het circuleert in portefeuilles, het ligt ter lezing op leestafels enz. Alle veertien voorafgaande jaargangen zijn uitverkocht.

Het Nederlandsche Boekhuis

Industriestraat 1, TILBURG

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. | No. 9. | Juni 1921.

Schwartz, Charakterköpfe aus der antiken Literatur (Schwartz).
Fischer-A. Muhieddin, Anthologie aus der neuzeitlichen türkischen Literatur, I (Houtsma).
Visser 't Hooft, De Dichter Jan van Walré (A. W. C. Zuidema).
Långfors, L'Histoire de Fauvain (Beets).
Foucart, Un décret athénien relatif aux combattants de Phylé (U. Ph. Boissevain).
Rachfahl, Don Carlos (Brugmans).
Klee, Zur Geschichte der Gymnischen Agone (K. Kuiper).
Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle (Kesper); *vervolg en slot.*
Opvoeding en Onderwijs:
Kooistra, Onze groote kinderen, I (C. P. Gunning).
Schoolboeken:
Van de Blink-Eigenhuis, Verzenbundel (Middendorp).
Benjert-Elzinga, Fransche lectuur voor de Middelbare School. II, 2: Anatole France Le Crime de Sylvestre Bonnard (de Haan-Liégeois).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poëticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Eduard Schwartz, Charakterköpfe aus der antiken Literatur. I. Reihe, 5. Auflage, fünf Vorträge. II. Reihe, 3. Auflage, fünf Vorträge. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1919. (Pr. M. 3.90 + zuschlag).

Aan den eenen kant moet het weinig voldoening schenken de aandacht te vestigen op twee bundeltjes, die zoo bekend en geliefd zijn als de bovengenoemde en reeds lang hun weg hebben gevonden naar hoofd en hart niet alleen van vakgenooten, maar ook van vele buitenstaanders, die hun geloof aan de beteekenis van de oud-Grieksche cultuur voor de hedendaagsche en toekomende nog niet hebben verloren.

Te overbodiger wordt deze aankondiging, daar de schrijver ons zijn tien voordrachten in vrijwel onveranderden vorm opnieuw voorlegt, voordrachten — zoo schrijft hij in zijn voorwoord — die hem nu in de ooren klinken als een getuigenis van betere tijden, voordat met het Duitsche leven ook de Duitsche wetenschap was ineengestort, „aus einer fernen Vergangenheit, vor der eine unselige Gegenwart einen Abgrund der Schande aufgerissen hat".

Overbodig dan misschien, maar spontaan gerezen zijn de enkele woorden van bewondering, die ik hier na herlezing van dit werk neerschrijf. Om in korte trekken een sprekend portret, een Charakterkopf, te teekenen van de meest uiteenloopende figuren uit de Oudheid, daarvoor is niet alleen groot talent, maar ook een jarenlange en diepgaande vertrouwdheid met het antieke leven noodig.

Ook van meer nevelachtige gestalten als Polybios en Poseidonios doet de schrijver het beeld helderder naar voren treden uit een periode van de Grieksch-Romeinsche geschiedenis, die nog steeds te weinig kleur voor ons heeft. Toch is het ook een Eduard Schwartz niet gelukt om van al deze vijftien persoonlijkheden een even duidelijke en sprekende schets te ontwerpen. Het meest valt dit op bij een vergelijking van de twee portretten, door den schrijver in één lijst gezet, van Thucydides en Euripides (très étonnés de se trouver ensemble), een samenkoppeling, noch door hun onderlinge overeenkomst noch door hun contrast voldoende door Schw. gemotiveerd. Zoo krachtig en afgerond de figuur van den historicus ons voor oogen staat, zoo vaag en onsamenhangend blijft het beeld van den dichter. Misschien is Euripides een te veelzijdige en gecompliceerde geest om in enkele bladzijden tot een krachtig geheel te worden samengevat; in elk geval heeft Schwartz hem niet als eenheid gezien, zijn beeltenis beschreven, maar niet gegeven.

Maar in het algemeen zijn zijn portretten sprekend genoeg. Ook welgelijkend? Een onoplosbare en tevens onnadenkende vraag. Hoe langer en scherper men de figuren der oudheid gadeslaat, hoe duidelijker men gevoelt, dat het bijna nooit zal gelukken één daaruit in zijn geheel, van alle kanten helder belicht, te zien verrijzen. Ook al kan de kijk van Ed. Schwartz niet de eenig ware zijn, toch blijft het een voorrecht en een genot deze Charakterköpfe aus der antiken Literatur door zijn oogen te mogen bezien.

Assen. M. A. Schwartz.

A. Fischer, A. Muhieddin, Anthologie aus der neuzeitlichen türkischen Literatur. I Texte und literargeschichtliche Einführung. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1919. (Pr. M. 6, geb. M. 7.50 + toeslag).

Bovengenoemd werk is, zooals uit den titel blijkt,

Digitized by Google

onvolledig en zal eerst juist beoordeeld kunnen worden, wanneer ook het tweede deel bevattende een „Glossar aller ungewöhnlichen Wörter und Wendungen" verschenen zal zijn. Van harte hopen wij dat dit binnen niet al te langen tijd het geval zal zijn, want eerst dan zal men van den rijken schat, die ons hier geboden wordt, het juiste gebruik kunnen maken. Evenwel de tijden voor het uitgeven van boeken zijn slecht, de plotseling in Duitschland oplaaiende belangstelling voor Turksche philologie schijnt door den loop der gebeurtenissen even snel weer te zullen uitdooven, zoodat ik mij jegens de Redactie van dit Maandblad niet verantwoord acht, indien ik de gevraagde aankondiging tot het verschijnen van het tweede deel uitstel, wat ik anders gaarne gedaan had.

Wij ontvangen hier dan niet minder dan 61 proeven der nieuwste Turksche letterkunde, zoowel in proza als in poëzie. Bij de laatste is steeds het metrum aangegeven, maar overigens ontbreken alle aanteekeningen bij den tekst behalve de titels der werken, waaruit zij genomen zijn, en de namen der schrijvers. Alle richtingen in deze letterkunde komen daar aan het woord, bij voorkeur bij monde van de voornaamste vertegenwoordigers daarvan. Alleen de grondleggers daarvan, Shinasi en Zia Pasha schitteren door hunne afwezigheid, maar de uitgevers rechtvaardigen dit door de opmerking dat zij eer als voorloopers, dan als echte vertegenwoordigers der Turksche Moderne moeten beschouwd worden. Als zoodanig gelden veeleer Kemal, Abdoel Hakk Hamid en Ekrem, die alle in de vorige eeuw leefden, hoewel de tweede nog in leven is. De Nieuw-literaten, die het Tijdschrift *Servet-i-Funun* grondvestten, omstreeks 1896, maakten zich geheel los van de oude Arabisch-Perzische Aesthetika en volgden Europeesche, inzonderheid Fransche voorbeelden. Eindelijk omstreeks 1911 stonden de Nationalisten op, ook wel Turanisten genoemd, die de onvervalschte oud-Turksche beschaving zochten te doen herleven en hun oogmerk vooral richtten op eene grondige hervorming van de taal met verbanning van alle vreemde Arabische, Perzische en Europeesche elementen. Men ziet hieruit dat er op literarisch gebied in Turkije in den jongsten tijd een opgewekt leven heerscht en dat er aan bonte verscheidenheid geen gebrek is. Van dat alles geeft deze Anthologie een voortreffelijk beeld, want, gelijk reeds werd opgemerkt, de bewerkers daarvan hebben door eene zorgvuldige keuze van de beste stukken al deze richtingen willen doen kennen. Ieder die daarin belangstelt zal niet beter kunnen doen, dan haar ter hand te nemen en, wanneer hij met de taal moeite heeft, kan hij zich de wenken ten nutte maken, die op blz. 14 der Inleiding ten aanzien van het meer gemakkelijke en het moeilijkere der verschillende stukken gemaakt worden. Die Inleiding is ook op zich zelve zeer lezenswaardig, omdat zij in zeer beknopten vorm, maar toch tamelijk volledig en volkomen helder den ontwikkelingsgang der Nieuw-Turksche letterkunde schetst.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

H. Ph. Visser 't Hooft, De Dichter Jan van Walré. (Uitgegeven door de Vereeniging „Haerlem"). Haarlem, de Erven Bohn. 1920.

De Vereeniging „Haerlem" heeft haar geschriften over Haarlems geschiedenis en oudheden vermeerderd met een werkje over dezen oud-stadgenoot, die zich voor het maatschappelijk, het letterkundig en het tooneelleven der Spaarne-stad bijzondere verdiensten heeft verworven. Tevens wil het boekje een tijdbeeld geven van de Haarlemsche samenleving van vóór honderd à honderdvijftig jaar. In dit gedeelte van zijn arbeid lijkt me de schrijver het best, nu en dan zelfs zeer gelukkig, geslaagd. De Haarlemsche uitgevers kunnen er aardige bijzonderheden in vinden omtrent de wijze, waarop een nieuweling in het vak destijds in hun gilde werd opgenomen; de Haarlemsche bestuurders van gast- en weeshuizen zien hun voorouders in gelijke functie werkzaam; de Haarlemsche tooneeldilettanten krijgen het gezellig bedrijf van de rederijkerskamers en tooneelgezelschappen geschetst, van welke Walré het bezielend middenpunt was en waarvoor hij verscheidene zijner dichtwerken schreef. Want hij mag gelden als een typisch vertegenwoordiger van den nabloei der dichtgenootschappen: dien „tijd van rederijkerij en verzenmakerij en onderlinge bewierookerij". Maar omdat hij toch meer beteekende dan de meeste zijner tijdgenooten en, zooals zijn Haarlemsche biograaf zegt, „gelijk een tweede Blinkert boven het geestelijk duinlandschap van zijn tijd uitstak" heeft zijn vaderstad hem thans (naar aanleiding van zijn 160sten geboortedag ?) willen herdenken.

Minder gelukkig dan de historische schets is het beeld van den mensch en den dichter geslaagd. Het eerste bepaalt zich, gelijk het silhouet op de titelprent, tot den omtrek; het laatste doet niet genoeg recht aan Walré's verdiensten als dramatisch dichter. Wel aan zijn gelegenheidsverzen en aan zijn luimige en boertige poezie. Alleen begrijp ik niet, hoe de schrijver der zoo fijne en juiste karakteristiek van den humor (in het boekje *Beets als student*), beweren kan, dat Beets, die wel is waar in zijn jonge jaren den ouden Walré goed heeft gekend en hem dikwijls op zijn wandelingen in den Hout vergezelde, een der bronnen van zijn humor zou gevonden hebben in Walré's luim. Eerder zijn diens oubolligheden en malle grappen het voorbeeld geweest voor de koddige gedichten van Oosterwijk Bruyn en kan de *Democrietische feestzang*, een boertig rijmkroniekje over de jaren 1770—1813, ter eere van Neerlands bevrijding voor de gekkenorde „Democriet" geschreven, Van Lennep hebben geïnspireerd voor zijn *Vermakelijke Vaderlandsche Geschiedenis*.

Wat Walré's verdiensten ten opzichte van het tooneel betreft, zeker wordt de qualiteit van zijn werk ook hier overtroffen door de quantiteit. Maar naast de blijspelletjes en gelegenheidsstukken voor zijn beide tooneelgezelschappen schreef hij een paar treurspelen in Fransch-klassieken stijl, *Willem de Eerste* en *Diederik en Willem van Holland*, niet beter en niet slechter dan de vele vaderlandsche treurspelen uit dien tijd met hun gezwollen pathos en valsche rhetoriek, maar welke stukken toch enkele goede dramatische momenten bevatten, die verdiend hadden een plaats te vinden naast het vele uit de vaak zeer middelmatige gedichten, dat in het boekje wordt aangehaald. Ook de voorrede van *Diederik en Willem van Holland* had eenige aandacht verdiend, omdat Walré er in toont juiste denkbeelden te hebben omtrent de tooneelkunst; zoowel omtrent het wezen der tragedie, als over de taak van den tooneelspeler;

Digitized by Google

getuige b.v. een opmerking als deze: „In het heldendicht mag zich overal de dichter vertoonen; in het treurspel moet niet hij, maar alleen de persoon zijner verbeelding spreken, gevoelen, handelen — en daar, waar hij hiertoe den genoegzamen grond gelegd heeft, begint de verheven kunst van den tooneelspeler. Vindt deze niets meer uit te beelden dan de dichter geschreven heeft, dan is zijn grootste talent ijdel....." Een ware uitspraak voorzeker, niet slechts voor dien tijd van kracht. Het stuk zelf werd geschreven als antwoord op een prijsvraag, maar niet bekroond. Wie de jury vormden en hoe het bij dergelijke gelegenheden toeging, wordt uitvoerig beschreven en bewijst al weer, dat het den schrijver vooral om het tijdbeeld te doen was.

Een volledige lijst van Walré's gedrukte werken (tot 1809 naar diens eigen opgave) is aan het boekje toegevoegd.

Den Haag. A. W. C. Zuidema.

Arthur Långfors, L'Histoire de Fauvain. Réproduction phototypique de 40 dessins du Manuscrit francais 571 de la Bibliothèque Nationale (XIVe siècle). Précédée d'une introduction et du texte critique des légendes de Raoul Le Petit.... (Dix Planches). Paris, Librairie Paul Geuthner. 1914. (Pr. fr. 20).

Deze „reproduction phototypique" maakt het voor 't eerst mogelijk om volledig en gemakkelijk kennis te nemen van de *Histoire de Fauvain*, pendant, parallel — of wat anders moet men het noemen? — van den *Roman de Fauvel*, van welken de heer Långfors ook een uitgaaf geven zal (die wellicht alreeds verschenen is?). Volledig, voor zooveel de overlevering het toelaat, want aan deze „historie", dit „leven" in beelden en onderschriften, ontbreekt in het handschrift, tusschen de met XXIV en XXV geteekende voorstellingen (blijkbaar — want de „geschiedenis" sluit niet aan —, en trouwens ook door een rafelkant zichtbaar) een blad met vier tafereelen. En gemakkelijk, want wel zijn al de teekeningen welke deze „historie" in beeld brengen reeds bij gelegenheid van eene uitgave der bijschriften vroeger eens beschreven, maar in een Russisch genootschapswerk (1888), en ook zijn sommige er van, evenwel niet meer dan vijf (in een werk over kunstgeschiedenis) al eens eerder gereproduceerd, maar slecht en misduid, omdat men ze als „karikaturen" had opgevat (1844). Zoodat, voor wie niet in de gelegenheid was het handschrift te gaan zien, er tot nog toe niets bestond waar men werkelijk wat aan kon hebben. Nu heeft men op tien platen, in duidelijken lichtdruk, de tafereelen en de onderschriften tegelijk, zoogoed alsof men 't handschrift voor zich had, onder 't oog, en in de Introduction van den heer Långfors tevens alles bijeen wat men verlangen mag te weten over den inhoud en de geschiedenis van Ms. fr. 571 (blz. 5—8); over het zonderling onwezenlijk wezen, welks historie op de hier gereproduceerde bladen uit dat hs. wordt afgebeeld en toegelicht (blz. 9—10); over den auteur der bijschriften en de taal (of het dialect) waarin deze laatste ons zijn overgeleverd (blz. 10—12).

Zijn de voorstellingen in Ms. fr. 571 welke men hier in reproductie voor zich heeft — deze tafereelen uit het leven van Fauvain, het snoode paardwezen, personificatie van de menschelijke boosheid en verdorvenheid in al haar vormen —, zijn ze oorspronkelijk of niet? Waarschijnlijk zijn zij het in zooverre niet, als ze gevolgd zullen zijn naar, althans geïnspireerd door oudere teekeningen of schilderingen (muurschilderijen misschien); dezelfde of van denzelfden aard als die, van wier bestaan wij weten uit het begin van den *Roman de Fauvel*, waar de dichter verklaart dat niet of verkeerd begrepen aanschouwelijke voorstellingen hem aanleiding hebben gegeven tot het maken van zijn gedicht. Men kan dus, in betrekkelijken zin, namelijk voor zooveel hun geschiedenis betreft, wel zeggen dat de gereproduceerde teekeningen ouder zijn dan de *Roman de Fauvel*. Dat is stellig niet het geval met de onderschriften. Op zich zelf reeds — zegt de heer Långfors — zou het nauwelijks waarschijnlijk zijn dat de dichter van den *Roman de Fauvel* bij de onsamenhangende rijmelarij van deze *légendes* te markt zou zijn gegaan voor zijn gedicht. Integendeel. Er zijn punten genoeg die bewijzen dat de schrijver der bijschriften de beide deelen van den *Roman de Fauvel* heeft gekend, en derhalve zijn die bijschriften jonger dan deze. De *Roman de Fauvel* was voltooid in 1314; in het handschrift waarin de *Histoire de Fauvain* is vervat zijn aanteekeningen waaruit blijkt dat het in 1396 bestond. Tusschen de genoemde jaren dus, zijn de bijschriften gemaakt, en het is bekend door wien: de auteur noemt zijn naam in den eersten regel (Raous Li Petiz, ki ryma Ce qe *etc.*), maar meer dan die naam en deze *légendes* is er van hem niet bekend. Behalve dat hij vermoedelijk van Noordfransche afkomst is geweest. Wij kennen zijn werk (deze bijschriften) in den vorm, of onder de (taal)vormen, waarin het door een Anglo-Normandischen afschrijver is overgezet, maar er zijn gegevens genoeg om aan te kunnen toonen dat de landstaal van den oorspronkelijken dichter waarschijnlijk het Picardisch is geweest.

Op de inleiding van den heer Långfors volgt het belangrijkste gedeelte van zijn aan de platen voorafgaand geschrift: de beschrijving van de teekeningen en de critische tekst van de bijschriften (blz. 13—31). Elk tafereel der *Histoire* wordt afzonderlijk besproken, zoo noodig uitgelegd en toegelicht, en dan volgt de *légende* in de lezing die naar de meening van den heer Långfors de juiste moet zijn. Van hetgeen hij gemeend heeft te moeten veranderen of verbeteren geeft hij geen rekenschap: immers men heeft op de platen a.h.w. het handschrift bij de hand om daarin na te gaan hoe de overgeleverde lezing luidt. Van elke poging om de taal van den oorspronkelijken tekst (het Picardisch?) te herstellen, heeft de heer Långfors zich onthouden.

Een zijdelingsche illustratie van den *Roman de Fauvel*, een prentenboek daarnaast, zoo zou men deze *Histoire de Fauvain* in tafereelen kunnen noemen, althans haar als zoodanig beschouwen. En zoo iets is zeker ook wat de heer Långfors zich bijkomstig voorstelt met deze uitgaaf der *Histoire*, waar hij een critische uitgaaf van den *Roman* op wil laten volgen: de *Histoire* onder 't bereik brengen van de lezers of kenners van den *Roman* om, door de ***Histoire***, den ***Roman*** beter te doen begrijpen.

Nederlandsche philologen zullen in 't bijzonder belang stellen in het tafereel op *Plaat* V, dat met de cijfers XIX—XX geteekend is: de aanschouwelijke verbeelding van de Fransche uitdrukking *chevaucher Fauvain*, aan welke, zonder twijfel, mnl. *Valen mennen, met Valen mennen, in Valuwe(n) riden* en verdere varianten zijn ontleend. Op het *Philologen-congres* te Leiden, in 1910,

Digitized by Google

heb ik op het verband tusschen deze uitdrukkingen de aandacht gevestigd (zie *Handel. v. h. Zesde Philologencongres* blz. 115 vlg.); ik was toen door vriendelijke hulp in de gelegenheid om van dit dubbeltafereel een photografische afbeelding te laten zien. Ik acht het niet onwaarschijnlijk dat de *Histoire de Fauvain* van Långfors bij deze teekenachtige en teekenende voorstelling wel eens in onze studeervertrekken en collegekamers zal worden opgeslagen.

Leiden. A. Beets.

P. Foucart, Un décret athénien relatif aux combattants de Phylé. (Extrait des Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres, Tome XLII). Paris, Klincksieck. 1920. (Pr. fr. 2.50 + 75 %).

Van het Atheensch volksbesluit, na Ziebarth, Prott en Koerte thans opnieuw door Foucart behandeld (I. G. II² 10, Dittenberger³ 120, Hicks-Hill 80, Michel 1442), is slechts een brokstuk over en dat zeer verminkt. Het verleent belooningen aan de *μέτοικοι* die Thrasybulus bij zijne verdrijving van de Dertig geholpen hebben. Op grond van een zeer zorgvuldig en methodisch geleid onderzoek komt de Fransche epigrafist tot eene van die zijner voorgangers sterk afwijkende herstelling van den tekst op den zoowel links als rechts gebroken steen. Zijn bewijsvoering is bij eerste lezing zeer overtuigend en ongetwijfeld is er in zijne aanvullingen der lacunes niet weinig dat juist kan zijn. Toch heb ik overwegend bezwaar tegen zijne opvatting van de in regel 5 bewaarde woorden, eene opvatting die juist het uitgangspunt is van zijn betoog. Ik moet wel de beide teksten naast elkander zetten. Na de natuurlijk lacuneuse curialia, waaraan ook het altijd het laatst komende *εἶπεν* van den voorsteller van het psephisma ontbreekt, luiden zij aldus:

Dittenb.³ 120	Foucart
[ὅπως ἂν τῆς δωρεᾶς μετέχωσιν οἱ μέτοικ]οι ὅσοι συνκατῆλθον ἀπὸ Φυλῆς, ἢ τοῖς κατ[ελθõσι τῶν πολιτῶν ἐδόθη (32 letters)	*[ὅπως ἂν τῆς πόλεως μετέχωσι οἱ μέτοικ]οι ὅσοι συνκατῆλθον ἀπὸ Φυλῆς ἢ τοῖς κατ[ελθοῦσι ἐς Πειραιέα εὐθὺς ἐβοήθησαν σὺν ὅπλοις πρὸς τοὺς ἐναντίους,*
ἐ]ψηφίσθαι Ἀθηναίοις· ἶναι αὐτοῖς καὶ ἐκγόν[οις πολιτείαν καὶ φυλῆς καὶ δήμο καὶ φρατρίας ἧς ἂν βόλωνται], νόμοις δὲ τοῖς αὐτοῖς περὶ αὐτῶν τὰς ἀρχὰς χρ[ῆσθαι οἷς καὶ περὶ Ἀθηναίων, ὅτι	*ἐ]ψηφίσθαι Ἀθηναίοις εἶναι αὐτοῖς καὶ ἐκγόν[οις, καταneῖμαι δὲ αὐτοὺς κλήρωι αὐτίκα μάλα ἐς τὰς φυλὰς δέκαχα·] νόμοις δὲ τοῖς αὐτοῖς περὶ αὐτῶν τὰς ἀρχὰς χρ[ῆσθαι οἷσπερ περὶ Πλαταιέων· τοῖς δὲ ἄλλοις ὅσοι ἦλθον ὕστερον] συνεμάχησαν δὲ τὴμ μάχην τὴμ Μονιχίασι ἢ τὸν δ[ῆμον φεύγοντα κατήγαγον ἐς ἄστυ ξυνεχῶς ξυνπολεμοῦντες ἕσ]τε αἱ δ[ιαλλ]αγαὶ ἐγένοντο καὶ ἐποίουν τὰ προσταχ]τόμενα ὑπὸ τῶν στρατηγῶν εἶναι ἰσοτέλειαν] κ. τ. λ.*
(23 letters) *[συνεμάχησαν δὲ τὴμ μάχην τὴμ Μονιχίασιν, τὸν δ[ὲ* (46 letters) *ὅ]τε αἱ διαλλαγαὶ ἐγένοντο καὶ ἐποίον τὰ προσταχ[τόμενα*	

Terwijl de oudere lezing in regel 5 na *ἐψηφίσθαι Ἀθηναίοις* interpungeert en daarop in een nieuw zinsdeel de woorden van het psephisma laat volgen, vormen bij Foucart de woorden *ἐψηφίσθαι Ἀθηναίοις αὐτοῖς εἶναι καὶ ἐκγόνοις* één zin, die beteekenen moet „dat voor hen besloten zij dat zij en hunne nakomelingen Atheners zijn". Aan een zoo wonderlijke inversie als men bij Foucart's lezing zou moeten aannemen zou ik alleen bij een volkomen vaststaanden volledigen tekst kunnen gelooven. Er komt bij dat de formule *ἐψηφίσθαι τῷ δήμῳ* of *ἐψηφίσθαι τῇ βουλῇ*, met daarop volgenden inhoud van het besluit, zeer gewoon is. Foucart weet dit natuurlijk ook, maar juist daarop grondde hij zijn bezwaar tegen het *ἐψηφίσθαι Ἀθηναίοις* van zijn voorgangers: *Une autre erreur est la transcription ἐψηφίσθαι Ἀθηναίοις dans laquelle Ἀθηναίοις serait l'équivalent des mots τῆι βουλῆι καὶ τῶι δήμωι qui sont, ou tous les deux ou l'un deux, les seuls employés dans cette formule bien connue. Aucun exemple n'existe où ils soient remplacés par Ἀθηναῖοι* (p. 11). Inderdaad is dit een afwijking, waarvoor ook Prott eene verklaring heeft gezocht en daarin trachten te vinden dat ten tijde dat het besluit genomen werd de restauratie der staatsmachten nog niet zou hebben plaats gehad. Dit wordt terecht door Foucart bestreden. Maar de verklaring is naar het mij voorkomt veel eenvoudiger. In de Attische decreten is de formuleering wel over het geheel gelijk, maar toch niet zóo gelijkvormig dat een verschil als het onderhavige niet mogelijk zou zijn, Men vergelijke *εἶναι δὲ] καὶ νῦν hευρίσκεσθαι αὐτὸς παρὰ τ[õ δ]έμο τὸ Ἀθεναίον hó τι ἂν δοκεῖ ἀγαθ[ὸν ἄλλο hóτο ἂν δέονται]* Dittenb.³ 107, 47 (a. 410/9) en *εἶναι δὲ καὶ εὑρέσθαι αὐτῶι παρὰ τοῦ δήμο[υ ἐ]άν τι δύνηται καὶ ἄλλο ἀγαθόν* Dittenb.³ 174, 18 (a. 363), met *ἶναι δὲ καὶ εὑρέσθαι αὐτõι π]αρὰ Ἀθεναίον κ[αὶ ἄλλο ἀγαθὸν ἐάν το δέεται]* Dittenb.³ 108, 19 (a. 410/9). Meestal lezen wij *ὅτι ἀνὴρ ἀγαθός ἐστι περὶ τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων*, maar *ὡς ὄσιν ἀνδράσιν [ἀγαθοῖς περὶ τὸς Ἀθηναίος]* Dittenb.³ 116, 36 (a. 405/4) en *[ὅτι ἐσὶν] ἄνδρες ἀγαθοὶ περὶ Ἀθηναίος* Dittenb.³ 117, 3 (a. 403/2). En eveneens *ἀνθ' ὅν εὐεργέτε]σεν τέν τε πόλιν [καὶ τὸν δε̃μον τὸν Ἀθεναίον]* Dittenb.³ 104, 33 (a. 411/0) en 108, 10 (a. 410/9), maar *ἀντὶ ὧν εὖ πεποιήκασιν Ἀθηναίος* Dittenb.³ 116, 11 (a. 405/4).

Met deze voorbeelden voor oogen acht ik de vervanging van *ἐψηφίσθαι Ἀθηναίων τῷ δήμῳ*, zooals er b.v. Dittenb.³ 117,12 (a. 403/2) staat, door *ἐψηφίσθαι Ἀθηναίοις* zeer wel begrijpelijk en zeker aannemelijker dan Foucart's *ἐψηφίσθαι* zonder meer. Het spreekt van zelf dat, als Foucart ten opzichte van het door mij bestreden punt ongelijk heeft, een deel van zijne aanvullingen moet vervallen. Toch acht ik zijn stuk, waarin de vaste opbouw van het betoog en het elegante der bewijsvoering groot aesthetisch genot geven, van blijvende waarde voor de reconstructie van het zoo jammerlijk geschonden psephisma.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

F. Rachfahl, Don Carlos. Kritische Untersuchungen. Freiburg i. B., Julius Boltze. 1921. (Pr. M. 48).

Rachfahl is ten onzent bekend als de auteur van een biographie van Margareta van Parma en vooral van een breed opgezette levensgeschiedenis van Willem van Oranje. Daarvan verschenen tot 1908 twee deelen, die

Digitized by Google

de geschiedenis van den prins brachten tot zijn vlucht naar Duitschland in het voorjaar van 1567. Er is met verlangen uitgezien naar het vervolg; want eigenlijk is in 1567 het levenswerk van den prins nog nauwelijks begonnen, zoodat de twee, of liever drie verschenen deelen eigenlijk nog slechts een inleiding vormen op het eigenlijk onderwerp. Intusschen spreekt het van zelf, dat de oorlog ook hier remmend heeft gewerkt; er gingen zelfs geruchten, dat Rachfahls werk in het geheel niet zou worden voltooid.

In de voorrede van het bovengenoemde boek deelt de auteur mede, dat het derde deel van *Wilhelm von Oranien* in handschrift gereed ligt, maar wegens den papiernood voorloopig niet kan verschijnen. Wij mogen dus hopen, dat als de papierprijzen — en niet te vergeten, de drukkersloonen — weer tot een redelijke hoogte zullen zijn teruggevallen, ook dit deel van het groote werk zal kunnen verschijnen. Wat Rachfahl ons thans geeft, is eigenlijk een excursus op het groote werk. De Don Carlos-episode speelt zich af in de meest kritieke periode van den Nederlandschen opstand. De vraag ligt daarom voor de hand, of er tusschen beide geen verband bestaat, of Don Carlos, die in 1568 van het hof wilde vluchten, misschien naar de Nederlanden, ook in eenige relatie stond tot de leiders der beweging, met name tot den prins van Oranje. Die vraag eischte een opzettelijk onderzoek; daar dat onderzoek evenwel een beslist negatief resultaat opleverde, was er geen plaats daarvoor in de levensgeschiedenis van Oranje.

Daarom heeft Rachfahl zijn onderzoek van de Don Carlos-episode nu afzonderlijk uitgegeven. Daarvoor bestond nog een bijzondere reden in het verschijnen van het boek van dr. Victor Bibl, wiens rijk gedocumenteerd boek *Der Tod des Don Carlos* twee jaar geleden de kwestie weer aan de orde stelde. Dr. Bibl heeft een rehabilitatie van Don Carlos bedoeld en daarvoor ook heel wat argumenten weten aan te voeren. Hij heeft veel nieuw en onbekend materiaal voor den dag gebracht. Hij heeft de problemen met groote juistheid gesteld en de argumenten met groote scherpzinnigheid ten bate van zijn voorstelling van de Don Carlos-tragedie gerangschikt. Zoo bracht zijn boek, dat onmiskenbaar groote verdiensten heeft, de geidealiseerde Don Carlos-figuur weer op een oogenschijnlijk stevige basis van historische gegevens. Voor dr. Bibl is Don Carlos weer een figuur als Schiller ze heeft ten tooneele gebracht, een kroonprins van goede gaven, uitnemenden aanleg en groote verwachtingen, voor wien aan het hof van den wantrouwenden Philips II geen plaats was; de koning heeft zich in 1568 van hem meester gemaakt en hem ten slotte laten sterven, mogelijk doen dooden, omdat hij zich niet veilig gevoelde tegenover een zoon van zulk een sterke beteekenis en van zulke afwijkende idealen en beginselen.

In *Onze Eeuw* van Juli van het vorige jaar heb ik uitvoerig uiteengezet, dat en waarom ik mij met Bibl's opvatting en resultaten niet kan vereenigen. Het geeft mij een groote voldoening, dat Rachfahl in het boven aangehaalde boek op gelijke en dergelijke gronden tot vrijwel dezelfde conclusie komt als ik. Ook hij beschouwt de poging tot rehabilitatie van Don Carlos, die door dr. Bibl is beproefd, als mislukt. Ook zijn betoog richt zich tegen de methodische fout van dr. Bibl om aan de officieele documenten over de Don Carlos-tragedie zoo goed als alle waarde te ontzeggen, maar daarentegen iederen uiting, die vóór den infant wordt vernomen, als van groote waarde te beschouwen en naar voren te schuiven. Evenals ik hecht Rachfahl niet al te veel waarde aan het visum repertum bij de opening van de lijkkist van Don Carlos in 1701 in tegenwoordigheid van koning Philips V en in 1812 in presentie van koning Jozef Bonaparte. Met mij komt Rachfahl tot de conclusie, dat de oude voorstelling van Ranke nog steeds ten volle door de documenten wordt gesteund; nog steeds mogen wij ons Don Carlos voorstellen als een lichamelijk en geestelijk nimmer geheel uitgegroeid man. Wij mogen de voorstelling aanvaarden van een klein, leelijk, contrefait jong man, die afkeerig was van allen ernstigen arbeid, heftig tot dol worden toe, verkwistend, onmatig in eten en drinken. Een gevolg daarvan waren voortdurende moeilijkheden met den koning, die bovendien de al te scherpe loslippigheid van zijn zoon kwalijk verdroeg. Philips was in alles het tegendeel van Don Carlos, kalm, rustig, bedaard, nauwgezet, zelfs kleingeestig en peuterig, begaafd of liever behept met een strakken, weinig bewegelijken geest, die zich moeilijk in het geestesgestel van anderen kon indenken, vooral niet van iemand, van wien hij in de eerste plaats gehoorzaamheid meende te mogen eischen. Toen Don Carlos hem die gehoorzaamheid niet bewees, integendeel hem een zekere spottende minachting ging betoonen, ging de onverschilligheid, waarmede de koning zijn zoon van jongs af had aangezien, over in afkeer, zelfs in haat. Philips is dan ook reeds spoedig na zijn terugkomst in Spanje voornemens geweest zijn zoon uit te sluiten van de successie, die hij voor de toekomst van staat en kerk voor gevaarlijk hield. Dat het niet spoedig tot een beslissing kwam, is vooreerst toe te schrijven aan Philips' langzame natuur, die hem het nemen van een besluit tot een zwaren plicht maakte. Maar ook heeft de koning zijn zoon zoo lang mogelijk willen gebruiken als een belangrijk stuk in het politieke schaakspel, dat hij met voorzichtige virtuositeit speelde. Toen er evenwel ernstig gevaar bleek te dreigen, tastte Philips ten slotte door; of dat gevaar ernstig was, blijve in het midden gelaten, maar in ieder geval beschouwde Philips het als zoodanig en handelde dienovereenkomstig. Dat hij tegen zijn zin, zelfs met een bloedend hart aldus handelde, zijn eenigen zoon gevangen nam en in een engen kerker liet opsluiten, kan onmogelijk worden volgehouden; integendeel kan geen vader harder tegen zijn zoon zijn opgetreden dan Philips het deed tegen Don Carlos. Van een neiging om zijn zoon te begrijpen is bij Philips evenmin sprake als van een poging om hem te beveiligen voor zijn eigen buitensporigheden, die zijn ondergang onvermijdelijk maakten.

Het is hier niet de plaats om op verdere bijzonderheden in te gaan. Ik wil alleen op twee punten den nadruk leggen, een algemeen en een bijzonder. Het algemeene, waarop ook Rachfahl terecht met klem de aandacht vestigt, is de wijze, waarop dr. Bibl de officieele bronnen behandelt of liever niet behandelt, want op zijde schuift. Rachfahl wijst erop, dat men in dezen ook ieder stuk naar zijn eigen waarde en verdienste moet beoordeelen. Officieele brieven van den koning zelf en van zijn ministers, depêches van vreemde gezanten, rappor-

Digitized by Google

ten van ooggetuigen zijn niet volstrekt waardeloos, omdat zij alleen de officieele voorstelling van den gang van zaken geven. Vooreerst is die officieele voorstelling niet steeds onjuist. Maar ten andere zijn b.v. de depêches der gezanten volstrekt niet altijd de phonogrammen van den koning. De Venetiaansche en de Toscaansche gezant b.v. hadden geen enkele reden iets anders dan hun eigen waarneming en ervaring uiteen te zetten in hun brieven. Ook brieven van den koning kan men vertrouwen, zoo zij gericht zijn aan den Keizer en vooral aan den Paus. Een verzoek van den laatste om inlichtingen over de detentie van Don Carlos kon de koning onmogelijk met uitvluchten en onbeduidendheden beantwoord en hij heeft dat dan ook niet gedaan. Men moet dus weten te onderscheiden en berichten niet wantrouwen, alleen omdat zij officieel zijn.

Op het andere punt geeft Rachfahl een welkome aanvulling, op dat van het visum repertum. Hij wijst erop, dat de kist van Don Carlos kort na zijn dood in 1568 twee maal en in 1573 nogmaals is geopend; toen is door niemand der talrijke aanwezigen iets bijzonders aan het lijk van den infant opgemerkt. Dat resultaat doet zeker de waarnemingen van 1701 en 1812 te niet.

Amsterdam. H. Brugmans.

Th. Klee, Zur Geschichte der Gymnischen Agone an Griechischen Festen. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1918. (Pr. M. 6 + 30%).

Deze dissertatie — door inhoud en methode van onderzoek hooger van waarde dan men van eene eerstelinge gewoonlijk verwacht — is helaas ook het laatste werk geweest van den jongen zwitserschen archaeoloog, dien de titel vermeldt. Na des schrijvers vroegtijdigen dood werd zij door zijn vriend Ed. Lichtenhan uitgegeven, begeleid door een zeer warm gesteld „in memoriam" van R. Herzog onder wiens leiding het proefschrift ook was bewerkt. Het is gemakkelijker een overzicht van den rijken inhoud te geven, dan de speciale onderzoekingen waartoe het verspreide en grootendeels door anderen met zeer verschillenden uitslag reeds bewerkte materiaal den schrijver aanleiding gaf, in eene korte aankondiging naar waarde te karakterizeeren.

Het eerste hoofdstuk brengt eene reconstructie van Coïsche overwinnaarslijsten — fragmenten door Herzog gevonden en door dezen welwillend aan den schrijver ter bewerking afgestaan. Die bewerking is geschied met zorgvuldige archaeologische methode en brengt voor verschillende, later in het boek te behandelen, vraagpunten kostbaar materiaal. Anderen commentaar dan die welke ter adstructie van de namen-aanvulling moet dienen geeft Klee hierbij niet, blijkbaar geleid door den wensch om de grenzen van zijn toch reeds netelig onderzoek niet te veel uit te breiden. Aan dit min of meer op zich zelfstaande inleidingshoofdstuk voegt hij toe vooreerst eene samenstelling van de programma's der voornaamste wedspelers, dan eene studie over de ouderdomsklassen en de waarschijnlijke begrenzing daarvan, voorts een onderzoek naar de tijden des jaars op welke de verschillende feesten — niet slechts die van de periodos, doch ook de voornaamste andere nationale agones — plaats hadden, dan — in aanvulling aan de door G. H. Förster uitgegeven lijst der Olympioniken — een uitvoerig gecommentarieerd register der overwinnaars in de gymnische Agones van de Olympia, de Pythia, de Isthmia en de Nemea, en eindelijk — niet het minst opmerkelijke hoofdstuk — een studie over de herkomst der overwinnaars.

Wie deze lijst van onderwerpen een oogenblik overdenkt, en daarbij overweegt in hoe ontzaglijke mate sinds den tijd van J. H. Krause's Theagenes en Hellenika het ter zake dienende materiaal is verrijkt geworden, zal begrijpen dat vooral bij den fragmentarischen toestand van vele inscripties, de schrijver een moeilijke taak had, en in vele gevallen zich tot een voorzichtig afperken der mogelijkheden moest bepalen. Juist uit te maken wanneer b.v. de klasse der **ἀγένειοι** — die te Olympia niet voorkomt — aan de **παῖδες** is toegevoegd, welke leeftijd de hier en daar genoemde **παῖδες πρώτης, δευτέρας, τρίτης ἡλικίας**, zelfs ook de **πάμπαιδες**, hebben gehad, is te bezwaarlijker omdat — zooals Klee zelf aantoont — de leeftijdsgrenzen noch voor alle onderdeelen van den wedstrijd, noch voor alle plaatsen de zelfde zijn geweest. Hoe nauwkeurig intusschen in alle onderdeelen het onderzoek van den schrijver is, kan men het best waarnemen in het hoofdstuk, dat, Försters Olympioniken-lijsten aanvullend uit het Oxyrhynchus-fragment en andere sindsdien aan het licht gekomen gegevens, ook de Pythiën-, Isthmiën- en Nemeën-lijsten samenstelt. Hier vindt ieder Pindarus-lezer kostbaar en met omzichtigheid bijeengebracht materiaal, dat natuurlijk den schrijver niet anders dan tot praeliminaire conclusies kon leiden, stellig ook menigeen tot vraagteekens in den rand brengen zal, maar steeds den lezer treft door de kundigheid waarmee de bouwstoffen zijn verzameld, en door de opmerkelijke bescheidenheid toegepast bij de niet zelden klemmende bestrijding van mannen als Pomtow, Robert, of Wilamowitz.

Om de „vraagteekens" toe te lichten, die ik zelf hier en daar in den rand van Klee's boek plaatste, en die grootendeels het hoofdstuk over de volgorde der Agonennummers bij de verschillende wedstrijden betreffen, zoude ik meer in bijzonderheden moeten treden dan wenschelijk is in eene korte aankondiging. Bovendien: hoe verdienstelijk dit opus posthumum ook is, stellig zou de schrijver, indien hem het leven ware gebleven, den thans te gecondenseerden arbeid hebben herzien en uitgebreid, en daarbij de litteraire bronnen — met name bepaalde plaatsen uit Pausanias en Plutarchus met uitvoeriger overweging der philologische kritiek hebben behandeld.

Amsterdam. K. Kuiper.

K J. Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle. Leyde, société d'éditions A. W. Sijthoff. 1919. (Parijsche diss.). (Pr. fl. 5 50).

(*Vervolg en slot*).

Uit dit werkelijk korte overzicht (het boek telt met inbegrip van het aanhangsel en de lijst van persoonsnamen 295 bladzijden met tal van uitvoerige klein gedrukte aanteekeningen) blijkt reeds voldoende, dat schrijver zijn taak breed heeft opgevat. Dat groote speurzin en niets ontziende ijver voorwaarden waren, waaronder een boek als dit kon worden samengesteld, behoeft geen betoog. Om opsommingen van Fransche scholen en de daaraan verbonden onderwijzers te kunnen geven, gelijk schrijver op blz. 89—119 en 159—176 doet, moesten er héél wat minutieuse onderzoekingen voor-

Digitized by Google

afgaan. Evenzoo liggen namen van Fransche gouverneurs en gouvernantes of prospectussen van Fransche kostscholen ook maar niet zoo direct voor het grijpen. En om te kunnen vaststellen, welk aandeel kinderen of verwanten van Belgische of Fransche refugiés aan het onderwijs in het Fransch gehad hebben, waren zelfs uitgebreide genealogische onderzoekingen onontbeerlijk.

Dat er verder in dit werk, dat vlot geschreven is en onze aandacht gaande houdt, veel voorkomt, dat herinnert aan de studies van prof. Salverda de Grave over de verbreiding van het Fransch en den invloed daarvan op onze taal, is volkomen begrijpelijk. De „Fransche" scholen verbreidden natuurlijk de kennis van het Fransch, maar de door andere oorzaken verbreide kennis dier taal deed weer haar invloed gelden op het onderwijs, zoodat dr. Riemens zijn aandacht ook op die verbreiding moest vestigen en zoodoende een eenigszins ruim gebruik moest maken van de door genoemden hoogleeraar daaromtrent bijeengebrachte belangrijke gegevens. Merkwaardig is 't, dat schrijver's onderzoekingen de bekende meening van prof. Salverda de Grave betreffende het te hoog aanslaan van den invloed der Fransche refugiés bevestigen. Schrijver zegt, dat deze Fransche refugiés (d.w.z. voorzoover zij als onderwijzers optraden) het aantal scholen (n.l. het overtalrijke aantal scholen, dat er reeds vóór 1685 bestond) niet veel hebben vergroot. Voorzoover ik uit de verschillende door schrijver bijeengebrachte gegevens heb kunnen nagaan, is schrijver tot die uitspraak gerechtigd. Maar er komt een vraag bij mij op. Waarom laat schrijver bij deze kwestie den lezer zelf toch zoo speuren? De beteekenis van schrijver's mededeelingen omtrent de refugiés aan de scholen te Alkmaar en Brielle (blz. 145) wordt eerst duidelijk, wanneer men de geschiedenis van de Fransche scholen dier plaatsen voor een gedeelte nog eens nauwkeurig herleest (zie blz. 100 en 105). Was het niet beter geweest, dat schrijver voor een oogenblik de steeds moeilijkheden opleverende indeeling der stof naar eeuwen had laten varen en de plaatsen, die op de geschiedenis der Fransche scholen van bijv. 1680—1720 betrekking hebben, hier bijeen had gebracht?

Met het stellen dezer laatste vraag heb ik mij reeds op het terrein der kritiek begeven. Dit terrein wil ik thans verder betreden, doch mij daarbij slechts ophouden bij een drietal in het oog vallende punten.

1. Schrijver deed geen archivalia afdrukken. Dit is zeer te betreuren. Den tekst van het Amsterdamsche contract van 1503 en de aanvullingen daarvan in 1505 — grondslagen van schrijver's geheele werk — hadden wij gaarne in onverkorten vorm voor oogen gehad. Ook van de Goudsche contracten hadden enkele — bijv. de oudste — een uitgave ten volle verdiend. Dit ontbreken van oorspronkelijke teksten is misschien een gevolg van het feit, dat schrijver zijn werk samenstelde met het oog op Fransche beoordeelaars, maar door die teksten onder de bijlagen op te nemen en in zijn werk den korten inhoud daarvan mede te deelen, zou schrijver de waarde van zijn studie ook in de oogen der Parijsche hoogleeraren stellig niet verminderd hebben. Dat schrijver somtijds bijna gedwongen werd tot mededeeling van een tekst, maar dit toch naliet, bewijst aant. 1 blz. 129, waar schrijver een verkeerde lezing van Scheltema (Aemstel's Oudheid VII. 86) herstelt, maar den tekst zelf (waarvan ook Scheltema zelf slechts den zakelijken inhoud mededeelt!) ons geheel en al onthoudt. Daarbij komt dan nog, dat Scheltema, op wien wij dan aangewezen zijn, door „Duitsch" (Hollandsch) voor een vreemde moderne taal aan te zien, den hier bedoelden tekst grootendeels heeft misverstaan (verg. schrijver's aant. 1 blz. 12). Is het wonder, dat wij, te midden van zulk een verwarring, smachtend uitzien naar den oorspronkelijken tekst? Het gaat hier bovendien niet om een kleinigheid: de ons onthouden tekst handelt over de combinatie van de beide Amsterdamsche scholen in 1678 en het daarmede in verband staande ontslag van de aan deze beide scholen verbonden Fransche onderwijzers. Ook bij kleinere stukken missen wij vaak den oorspronkelijken tekst, dien schrijver wellicht zonder bezwaar in de aanteekeningen had kunnen plaatsen. Zoo bijv. die van de Amsterdamsche keuren van 1556 en 1568. (zie blz. 23).

2. Schrijver stelt herhaaldelijk de „Fransche" school tegenover de Latijnsche, dus de „moderne" en praktische opleiding tegenover de klassieke (men zie de scherp geformuleerde samenvatting op blz. 197). Over het geheel genomen is die tegenstelling juist. Maar schrijver vergeet wel eens, dat dat „moderne" en „praktische" toch niet alleen en uitsluitend in het onderwijs in het Fransch gelegen was en dat dus niet speciaal het Fransch tegenover het Latijn stond, maar de plooibare, naar de tijdsomstandigheden zich richtende „Fransche" school tegenover de meer onwrikbare Latijnsche, wier eenige bewegelijkheid daarin bestond, dat zij al naar gelang van het — meestal finantieele — inzicht der betrokken stedelijke regeering al of niet het lager onderwijs in zich opnam. Schrijver gaat in die tegenstelling Fransch-Latijn zéér ver: hij is zelfs geneigd, om in de verbreiding van het Fransch gedurende de 17e eeuw een daarmede geëvenredigden teruggang van het Latijn te zien (zie over dit alles blz. 128, 142 en 143). Ik geloof, dat tegen een dergelijke opvatting wel iets te zeggen is. Juist in die kringen, waar de kennis van 't Fransch bijzonder verbreid was, in die van den adel en den aanzienlijken stand, werd een klassieke opleiding — hoezeer men zich vooral in die kringen tegen de bij de bestudeering der oude talen gevolgde m e t h o d e verzette — onmisbaar geacht. Zelfs aan de kunst van Latijn-s p r e k e n bleef men daar waarde hechten: blijkens de statuten van de in 1646 te Breda gestichte „ridderakademie" mochten in het daaraan verbonden internaat geen andere talen gesproken worden dan Latijn en Fransch.

3. Schrijver weet — we wezen er reeds op — de aandacht van zijn lezers gaande te houden. Hij doet dit echter somtijds op een wijze, die mij niet aanbevelenswaardig schijnt. Hij breekt dan, juist wanneer hij bij een belangrijk punt gekomen is, plotseling af en zegt dan, dat hij dit punt nader zal behandelen, wanneer hij eerst over iets anders gesproken heeft (zie blz. 119 en 183). Dat andere volgt dan in een nieuw hoofdstuk. Men meene nu echter niet, dat dit nieuwe hoofdstuk iets bevat, dat dienen kan, om den lezer het ontijdig afgebroken betoog later beter te doen begrijpen. Deze wijze van „indeeling" der stof bereikt zeker

Digitized by Google

wel het doel, dat de schrijver zich stelde: de aandacht van den lezer blijft gespannen, omdat hij verlangend uitziet naar de voortzetting van het betoog, dat juist zoo belangrijk zou worden. Maar 't bezwaar is natuurlijk, dat die ongemotiveerd ingeschoven hoofdstukken (of onderdeelen) — zij mogen dan misschien op zich zelf zeer aantrekkelijk zijn — het overzicht over het geheel belemmeren. Dit bezwaar weegt des te meer, doordat de titels van sommige hoofdstukken niet zóódanig zijn, dat de lezer, die het geheel nog eens wil overzien, dit gemakkelijk doen kan, zelfs niet met behulp van de vóóraan in het boek geplaatste inhoudsopgave. Zoo zijn bijv. de mededeelingen over het onderwijs in het Fransch aan de Universiteiten gedurende de 18e eeuw vervat in een afzonderlijk gedeelte, dat den titel draagt van „Universiteiten", terwijl diezelfde mededeelingen, voorzoover zij de 17e eeuw betreffen, verscholen liggen in een hoofdstuk getiteld „De geleerden en het Fransch". Evenzoo verwacht men niet, dat in het eerste gedeelte, dat in zijn geheel betiteld is met „De zestiende eeuw" het tweede hoofdstuk „Scholen en meesters" slechts gewijd is aan de scholen en meesters uit de eerste helft der genoemde eeuw en dat ditzelfde onderwerp verder behandeld wordt in een paar volgende hoofdstukken, getiteld „Het Noorden en het Zuiden" (dit ziet op den toevloed der Belgische refugiés na 1572) en „Het einde der eeuw". Die mindere overzichtelijkheid, waarop wij hier gewezen hebben, is voor den lezer niet meer dan eenigszins hinderlijk. Voor hem echter, die het werk voor een bepaald punt wenscht te raadplegen, kan dit gebrek vooral dáárom bezwaren opleveren omdat schrijver aan zijn zoo omvangrijke studie geen register van zaken heeft toegevoegd.

Hiermede zou ik kunnen eindigen. Maar 't zou weinig nauwgezet van mij zijn, als ik, na het vele goede, dat ik van schrijver's werk heb mogen zeggen, ten slotte den lezers van dit blad de scherpe woorden der kritiek te lang in de ooren deed naklinken. Daarom zij hier nog eens met nadruk herhaald, wat ik meermalen deed uitkomen: dr. Riemens heeft ons een studie geschonken, die door niemand, die belangstelt in de geschiedenis onzer beschaving, in 't bijzonder in die van ons vaderlandsch schoolwezen, ongestraft ongelezen kan worden gelaten.

Den Haag. L. A. Kesper.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

I. Kooistra, Onze groote kinderen, I Hun wezen en ons doel. Tweede druk. Groningen, Wolters. (Pr. f 3.50; geb. f 4.50).

Binnen twee jaar tijds beleefde bovengenoemd werk een tweeden druk — de eerste is van het najaar 1918. Geen wonder: immers een begaafde en gevoelvolle opvoedster, die niet alleen jaren lang voor en met de haar toevertrouwde jeugd heeft gewerkt, maar haar ervaringen ook heeft weten te verwerken, is hier aan het woord. Reeds lang was Mej. I. Kooistra in ons land bekend als de schrijfster van „Zedelijke Opvoeding", welk boek thans reeds kan bogen op 8 herdrukken — in ons land voor soortgelijke paedagogische lectuur waarschijnlijk een unicum. Scherp herinner ik mij nog hoe ik het begin van mijn studententijd op dit werk opmerkzaam werd gemaakt, en hoe het mij vanaf de eerste bladzijde als het ware een nieuwe visie op het werk, de taak van een leeraar, gaf. Hoe vaak heb ik het boek sinds dien tijd zoo al niet doorgelezen dan toch ingezien — en nimmer werd ik teleurgesteld. Hier geen zwaarwichtige „Duitsche" kamergeleerdheid, geen theorethische bespiegelingen, evenmin een oppervlakkig heenglijden over de diepere problemen en moeilijkheden van het werk, maar wat ik zou willen noemen een inwijding in het opvoedingswerk zelf, door iemand wie ervaring en studie — die men op elke bladzijde speurt — wel louterde, nimmer ontmoedigde. Daarbij heeft de schrijfster een benijdenswaardige gave om hare gedachten frisch en pakkend mede te deelen; haar vlotte stijl dwingt tot doorlezen.

Hetzelfde zou men van bovengenoemd werk kunnen zeggen. Hier beperkt zij het terrein harer beschouwingen tot de z.g.n. rijpere jeugd: Over opvoeding in de puberteitsjaren — zoo luidt de ondertitel. Ongetwijfeld zijn dit de jaren waarvoor de opvoeder het meest behoefte heeft aan voorlichting, welke hij tot nog toe al te veel moest ontberen. Het zijn de „probleem-jaren" bij uitnemendheid. Wie met deze problemen worstelt, wij durven hem of haar de lectuur van dit boek met den meesten nadruk aanraden. Niet dat men daarin een antwoord op alle vragen zal vinden; opvoedkunde is geen receptenleer, al wordt haar dat door haar bedillaars verweten. Juist dit boek kan hen leeren hoe studie en nadenken liefdevol inzicht in het „wezen" dezer kinderen, welbewuste instelling al onzer geesteskrachten op het „doel" bij alle opvoedingswerk de onmisbare trawanten zijn van de veelgeroemde intuitie. Zij plaatsen ons op een hooger plan, van waaruit wij vaak plotseling den weg dien wij moeten inslaan, en die te voren voor ons verborgen bleef, kunnen zien. Dit nu is de groote kracht van het boek van Mej. Kooistra: het verheft ons en geeft ons weer die visie op ons werk die in de dagelijksche beslommeringen al te zeer verloren dreigt te gaan. De schrijfster leert ons opmerken, waarnemen, daar waar een enkel „zien" niet voldoende is, zij leidt ons rond in een haar welbekende landstreek, en, als ervaren gids, leert zij ons de moeilijke, gevaarlijke punten vermijden, wijst zij ons de vaak verborgen schoonheden, brengt zij ons op hoogten vanwaar nooitgedachte vergezichten ons verkwikken en ons voor altijd als sterkende herinnering bijblijven. Zoo gaan wij beseffen hoe, bij het omgaan met deze adolescenten, het doel dat wij ons stellen door liefdevol volharden, geduldig begrijpen en krachtig vertrouwen kan worden bereikt.

Gaarne zou ik het bij deze „algemeene beschouwingen" willen laten. Het boek maakt er geen aanspraak op „wetenschappelijk" te zijn; het leent zich dan ook niet tot een critische bespreking. Toch heeft de lezer die het naar aanleiding dezer recensie ter hand mocht willen nemen (en hij zal dan vanzelf ook het vervolg, als II-deel getiteld: Streven naar ons doel, in 1919 voor het eerst verschenen, opslaan) recht op iets meer dan bovenstaande vage uitlatingen. Laat mij er dan nog twee opmerkingen aan mogen toevoegen; misschien wat „critische" opmerkingen. Doch na het bovenstaande zal men er zeker geen afbrekende critiek in willen lezen.

Ten eerste dan: de titel had eigenlijk moeten luiden: onze groote meisjes. De schrijfster wil uitdrukkelijk over jongens en meisjes spreken, maar het geheele boek gaat

Digitized by Google

eigenlijk alleen over de meisjes. Zij spreekt ook wel over jongens, o ja; maar het verschil is opmerkelijk. Hebt ge wel eens het verschil gevoeld tusschen de kennismaking met een land uit den mond van iemand die er zelf heeft rondgereisd en er jaren lang heeft vertoefd — en door middel van platen, foto's, films en boeken? Zoo ook hier. De schrijfster kan putten uit een 20-jarige ervaring opgedaan aan de Kweekschool voor onderwijzeressen te Apeldoorn — en zij heeft daar al die jaren als een moeder met haar meisjes geleefd. Maar zij heeft nooit rondgezworven met jongens van dezen leeftijd door bosch en veld, of hun school-lief en leed meegestreden. De bedoeling is allerminst der schrijfster daarvan een verwijt te maken: maar het boek zou duidelijker spreken wanneer dit bijzondere karakter op den voorgrond ware gesteld. Men heeft vaak — en terecht — geklaagd over de stiefmoederlijke behandeling der meisjes in opvoedingszaken. Door dit boek echter krijgt de meisjesopvoeding een grooten voorsprong en men zal hard moeten werken om iets dergelijks voor jongens te krijgen. Wij begrijpen dan ook waarom de schrijfster het sexueele zoo primair heeft behandeld (men zie b.v. het begin van hoofdstuk II, handelende over de puberteitsjaren, bld. 16). Mij heeft dat verderop in het boek vaak gehinderd. Ik besefte echter hier een groot verschil tusschen jongens en meisjes; men vrage maar eens bij ingewijden b.v. naar den inhoud van intieme gesprekken van jongens en meisjes onderling op dezen leeftijd. De taak van de „leidster" verschilt ongetwijfeld van dien van den „leider". Over de eerste mag ik weer niet oordeelen. Toch meen ik dat ook in dat geval — en zeker waar het geldt jongens — een vooropstellen van het sexueele element bij bespreking van de problemen van den puberteitsleeftijd vele bezwaren met zich mede brengt. Waar men in den laatsten tijd al te veel neiging hiertoe mag bespeuren, — vooral sinds de artsen op ons gebied mee gaan praten — acht ik een waarschuwing hier niet overbodig. Afgezien van dat punt echter zullen — op welhaast elke bladzijde — zij die geroepen zijn meisjes op te voeden heel wat meer kunnen leeren dan de jongens-leider. Een uitzondering zou ik alleen willen maken (ook al om er hier in het bijzonder de aandacht op te kunnen vestigen) voor het zoo uitnemende 5de deel van Hoofdstuk III, handelende over „Eergevoel en gevoel voor verantwoordelijkheid. En haar pleidooi voor „enthousiaste activiteit" (men zie bld. 35, 133, 155) geldt ongetwijfeld evenzeer de jongens. Laat mij nog een stap verder gaan: in de opvoedkunde is nu eenmaal het omgekeerde van elke stelling evenzeer waar. Juist omdat het zoo'n typisch vrouwelijk boek is — vinde het zijn lezers allereerst onder „mannen", of onder hen die dat hopen te worden. Wat ik daarmee bedoel zal ieder beseffen die het (korte) derde hoofdstuk heeft gelezen, over de „doeleinden", waar Mej. Kooistra als einddoel onzer opvoeding in de puberteitsjaren aanstuurt op een gansch andere, veel zuiverder, verhouding tusschen man en vrouw, waar zij oorsprong en ontstaan van de thans nog veelal bestaande onzuivere verhouding schetst (een uiterst suggestief, zeer „wetenschappelijk" gedeelte) en ons den weg wijst naar een beter land van gerechtigheid en geluk. Dit behoort tot de gedeelten die geen opvoeder, maar zeker ook geen aanstaand echtgenoot, ongelezen mag laten.

Mijn tweede opmerking is van anderen aard. In den laatsten tijd gaat men, juist voor de opvoeding in de puberteitsjaren, scherper drie elementen onderscheiden die hier elkaar moeten aanvullen: het huisgezin, de school en de z.g.n. vrije jeugdvorming. Nu verkeerde Mej. Kooistra in een bijzonder geval; door haar positie te Apeldoorn, waar de leerlingen der Kweekschool gehuisvest waren in tehuizen die mede onder haar toezicht stonden (zie de noot op bld. 21) bestreek zij eigenlijk alle drie de terreinen. Nu vrees ik dat vele ouders bij menigen goeden wenk zullen zeggen: och ja, dat kan wel op school, maar thuis is dat alles zoo anders; en eveneens vele leeraren en leeraressen het gevoel zullen hebben dat al die inwerking en doorwerking die hier geschetst wordt meer bij de vrije jeugdvorming thuis hoort en mogelijk is dan op hun gewone dagschool. Ten slotte zal het snel toenemend getal „leidsters" van meisjesclubjes enz. enz. raadgevingen, die speciaal voor haar waarde hebben, moeizaam bijeen moeten garen. Is dit een nadeel? Misschien toch veeleer het tegendeel. In bovenbedoelde driedeeling schuilt het gevaar van analyse, ontleding. En terecht wijst Mej. Kooistra er op dat wij thuis en op school ons moeten hoeden voor zulk particularisme, en de menschvorming in haar geheelen omvang als doel in het oog moeten vatten. Een betere leidster dan Mej. Kooistra kunnen wij ons daarbij moeilijk denken. Haar werkkring schonk haar volop gelegenheid in dezen synthetischen zin te werken. Zij deelt ons mee van haar rijke ervaring, meer nog: zij doet ons gevoelen hoe al die ervaring haar deel werd en ook ons deel kan worden. Waar zij ons dan het „wezen" dezer „groote kinderen" leert aanvoelen en ons het „doel" duidelijk voor oogen stelt, ja met-der-daad bewees dat dit „bereikbare idealen" zijn die zij ons voorhoudt zullen wij allen, ouders, docenten, jeugdleiders, slechts al te gaarne bij haar „schoolgaan". Wij wenschen dit boek een zeer ruimen kring van lezers, ons volk kan er slechts wel bij varen. En het zal ook voor menigen geleerde nog „openbaringen" blijken te bevatten.

Dat de uitgave door de firma Wolters uitnemend is verzorgd behoeft nauwelijks te worden vermeld. Papier en druk voldoen aan alle eischen. Ik noteerde slechts enkele drukfouten: in de inhoudsopgave staat bld. 144 voor 142; bld. 106 r. 15 v.o. lees *peil*; bld. 112 noot — en evenzoo in het tweede voorwoord op bld. VIII al. 5 — lees Dr *de Vrijer*; bld. 146 r. 8 v.o. lees *poëzie*; bld. 152 r. 9. v.b. is blijkbaar een woord als „*eischen*" weggevallen; bld. 177 r. 5 v.o. lees *zij neer*; en ten slotte op bld. 69 r. 2 v.o. waar *van hoe zij zijn* niet geheel duidelijk is, en leelijk afsteekt tegen de overigens zoo uitnemend verzorgde zinnen.

Amsterdam. C. P. Gunning.

SCHOOLBOEKEN.

T. van den Blink en J. Eigenhuis, Verzenbundel. Een bloemlezing uit de Poëzie onzer nieuwere dichters voor het voortgezet onderwijs. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters. 1920. (Pr. *f* 2.50).

Er komt zoo langzamerhand een respectabel getal moderne bloemlezingen voor het middelbaar onderwijs in den handel. Wat volstrekt niet zeggen wil, dat er

Digitized by Google

voor een nieuwe, goede bloemlezing uit onze nieuwere dichters en schrijvers geen plaats meer zou zijn.

De samenstellers van dezen „Verzenbundel" hebben zich geen gemakkelijke taak gesteld. Zij bestemden hun boek n.l. „om gebruikt te worden vanaf het 7e leerjaar der Lagere Scholen, in de (M) Ulo-klassen, op Kweek- en Normaalscholen en in de eerste drie jaren der Gymnasia en Hoogere Burgerscholen." Voor twaalf- tot vijftienjarige leerlingen dus ongeveer. En als men dan van het eenig-zuivere, dus van het aesthetische, beginsel wil uitgaan, dan *moet* men voor de moeilijkheid komen te staan, dat deze leeftijd het mooiste uit de poëzie der tachtigers en die na hen kwamen, niet kan savoureeren.

De heeren van den Blink en Eigenhuis hebben gedaan wat zij konden, om „begrijpelijke" poëzie voor hun boekje uit te kiezen. Over het geheel is hun dat gelukt, maar het aesthetische gehalte van de stof moest daaronder lijden.

Maar al te dikwijls waren de samenstellers gedwongen, zich op te houden aan den zelfkant van de letterkunde. En wat erger is: zij bleven zich ook in die omgeving ophouden, als het, met het oog op den lezerskring waarvoor zij verzamelden, *niet* noodig was.

Het hier opgenomen werk van Marie Boddaert, S. Bonn, Nellie van Kol, Morie Metz-Koning, G.H. Priem, Felix Rutten, Helène Swarth, om maar enkele auteurs te noemen, kan niet meer dan middelmatig genoemd worden. Ik spreek alleen over *het hier opgenomen werk.* Ik neem graag aan, dat Nellie van Kol nooit iets beters heeft geschreven dan de onschuldig-idealistische versjes, die in deze verzameling voorkomen, maar van Felix Rutten, Morie Metz-Koning, Hélène Swarth waren er stellig verzen te kiezen geweest, veel mooier, en uit een practisch oogpunt even geschikt.

Toch staan er ook veel mooie verzen in deze bloemlezing, en als geheel is het stellig een bruikbaar boek. De keuze van de Afrikaansche gedichten had gelukkiger kunnen zijn, en bovendien — was het vertegenwoordigen van de Afrikaansche poëzie in een klein bestek als dit wel noodig geweest ?. Ditzelfde geldt in nog sterkere mate voor de opgenomen „poëzie" in Groningsch dialect en voor het Friesche vers van Pieter Jelles.

Den Haag. Herman Middendorp.

Fransche lectuur voor de Middelbare School onder redactie van **P. B. Benjert** en **J. J. B. Elzinga,** 2de Serie No. 2. **Anatole France, Le Crime de Sylvestre Bonnard** (Jeanne Alexandre). Groningen-Den Haag, Wolters. 1920. (Pr. *f* 1.75).

Dit boekje is weer bestemd voor de hoogere klassen van Gymnasium en H.B.S. met 5-jarigen cursus. De heeren P. B. Benjert en J. J. B. Elzinga meenen met recht, dat de lectuur voor leerlingen van dien leeftijd gekozen moet zijn uit eenvoudige litteraire kunstproducten van Fransche schrijvers.

En een van de boeken, die hun het meest voor dit doel geschikt schenen, is het beroemde„ Crime de Sylvestre Bonnard" van Anatole France.

Dit zoo beroemd, geestig en gevoelig boek bestaat uit twee verhalen, die ieder op zichzelf een geheel vormen. Het eerste, verreweg het mooiste maar tegelijk het moeilijkste wat taal en inhoud betreft, hebben de heeren Benjert en Elzinga niet gekozen, maar de voorkeur gegeven aan „Jeanne Alexandre", het tweede verhaaltje, ook wel mooi en waar de fijne geest van A. France verborgen onder den persoon van Sylvestre Bonnard eveneens overal te herkennen is. Het is zeker geschikter voor de klas dan de geschiedenis van de „Légende dorée", maar het komt mij eenigszins vreemd voor, dat noch voor noch achter „Jeanne Alexandre" vermeld staat, dat dit slechts een gedeelte van „Sylvestre Bonnard" is. Het is toch zeer te wenschen, dat de leerlingen later de geheele „Crime de Sylvestre Bonnard" in handen krijgen, en nu zouden zij kunnen denken, dat het alleen uit de geschiedenis van „Jeanne Alexandre" bestaat. Dit daargelaten acht ik het boekje uitstekend voor de klas geschikt. De mooie, vloeiende, eenvoudige en toch zoo kunstige taal van „Anatole France", de fijne psychologie van de karakters, het afwisselende der gesprekken, het bijzonder komische van sommige situaties en bovenal die geestige glimlach van Anatole France, waarachter zooveel gevoel en een weinig melancholie verborgen is, dit alles zullen de leerlingen in meer of minder mate van zelf mee voelen.

Het is een boekje dat men leest en herleest en waarin men telkens iets anders ontdekt en meer van geniet; als de leerlingen ver genoeg zijn om niet al te veel woorden op te moeten zoeken, zal het lezen er van ongetwijfeld een genoegen zijn.

Tot mijn spijt kan ik de teekeningen niet erg bewonderen, mij dunkt beter geen platen dan deze bij een boek van „Anatole France".

Voorhout. N. de Haan-Liégeois.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij Ferd. Schöningh te Paderborn is de „13de en 14de" druk verschenen van Stamm-Heyne's bekende *Ulfilas*-uitgaaf, evenals de vorige edities welke na Heyne's dood zijn verschenen door F. Wrede bewerkt. Het geheele boek is met zorg herzien en bijgewerkt; Wrede had er echter — niet ten onrechte — bezwaar tegen den tekst vast te stellen naar Sievers' theorieën over intonatie en woordmelodie, zooals Streitberg wel gedaan heeft. — De prijs van het werk is 19 M. + 50%.

J. H.

De vijfde en zesde jaargang der *Religionsgeschichtliche Bibliographie* (1918-1919), uitgegeven door Carl Clemen met medewerking van verschillende Duitse en enige Hollandse geleerden, geeft, gelijk zijn voorgangers, een zeer overzichtelik geordende bibliografie van hetgeen in 1918 en 1919 uitgegeven is op het gebied van de geschiedenis der godsdiensten in de uitgebreidste zin van het woord. Deze uitgave van B. G. Teubner (Leipzig-Berlijn, 1920) is te beschouwen als een appendix van het *Archiv für Religionswissenschaft,* doch is ook afzonderlik in de handel verkrijgbaar.

Men verzoekt ons te melden, dat het museum te Franeker den 2den Mei door den Burgemeester, den heer Okma, is geopend. Het vervangt de vroegere oudheidkamer: de belangrijke verzameling oud porselein en zilverwerk, door wijlen den heer J. Stapert aan de stad geschonken, maakte de uitbreiding noodzakelijk. Het museum is gevestigd in het op zichzelf al zeer bezienswaardige raadhuis, dat in 1591 is gebouwd.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad des Inscr. & B.-L., 1920, Sept.-Oct.: P. Monceaux, Martyrs de Djemila. — Begouen, Un dessin relevé dans la caverne des Trois-Frères, à Montesquieu-Avantès. — Durrieu, Deux miniatures à caractère historique de la Biblioth. de Vienne. — Albertini, Table de mesures de Djémila. — L. Carton, Rapport s. l. fouilles exécutées à Bulla Regia en

Digitized by Google

1919-1920. — Cagnat, Note complémentaire. — P. Monceaux, Deux victimes des Maures à Madauros. — E. Cuq, La cité punique et le municipe de Volubilis. — L. Poinssot, Datus, conductor praediorum regionis Thuggensis. — P. Lacau, Les travaux du service des Antiquités de l'Egypte en 1919-1920. — Ch. Fraipont, Essai de chronologie du néolithique en Belgique. — H. Cordier, Rapport s. l. travaux de l'Ecole française de l'Extrême-Orient avril 1918—juillet 1920. — Wilmart, Un manuscrit de Tertullien retrouvé.

Hermes, LV, 4: A. Rosenberg, die Entstehung des sogen. Foedus Cassianum u. des latein. Rechts. — R. Philippson, zu Philodems Schrift über die Frömmigkeit, IV. — C. Robert, die Hera von Tiryns. — E. Preuner, Honestos. — F. Münzer, die Fanniusfrage.

LVI, 1: F. Jacoby, Das Prooemium des Lucretius. — K. Münscher, metrische Beiträge. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Liter. u. f. Päd., XLV-XLVI, 10: E. Kalinka, Die Herkunft der griech. Götter. — A. Werminghoff, Die Wahl des Staatsoberhauptes in der deutschen Geschichte. — Mitteil.

XLVII-XLVIII, 1-2: G. Rodenwaldt, Die Form des Erechtheions. — G. Wissowa, Die germ. Urgesch. in Tacitus' Germania. — J. Ilberg, Philol. Probleme der Medizingesch. des Altertums. — W. Holtschmidt, Dichter n. Übersetzer. — E. Abegg, W. v. Humboldt u. d. Probleme der allgem. Sprachwissenschaft. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: H. Friese, Wesen u. Aufgaben pädag. Schriftstellerei. — O. Richter, Schulreform u. Bodenreform. — E. Bruhn, Die oligarch. Denkschr. über die Verfassung Athens als Schullektüre. — W. Lindner, Beethoven. — Mitteil.

3: W. Nestle. Der Pessimismus u. seine Überwindung bei den Griechen. — W. Kroll, Die Kunst des Livius. — J. Haller, War Kaiser Heinrich VI. ein Minnesänger?

In het paedagog. ged.: W. Marcus, Falsche u. wahre Konzentration. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XV, 2: Ph. J. Simons, De term „betekenen" in en buiten de Kleuterroman (slot). — C. B. v. Haeringen, Over verschrijvingen (slot). — C. G. N. de Vooys, Uit en over oude spraakkunsten. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, VI, 3: G. Busken Huet, „Tartuffe". — C. Kramer, Les poèmes épiques d'André Chénier, IV. — A. L. Corin, Über den Ursprung von mhd. *zecke* u, dessen Bedeutung bei Tauler. — Th. C. v. Stockum, Schopenhauer u. Raabe, Pessimismus u. Humor. — W. A. v. Dongen Sr., *Almost* and *nearly*. — D. C. Hesseling, Spoken. — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, VIII, 6: Fr. Th. Horsten, Katholiek-Geestelik-Toneel, I.—J. Moormann, „Louter Lekoris". Een levende geheimtaal, II. — Gerl. Royen, Kontaminatie, X. — Chr. Kops, „De Pits kussen".

IX, 1: J. F. M. Sterck, Vondels eerst-gedrukte gedichten. — L. C. Michels, Stalpaert, I. — Fr. Th. Horsten, Katholiek-Geestelik-Toneel, II. — J. Moormann, „Louter Lekoris". Een levende geheimtaal, III. — Tijdschr.-schouw.

2: L. C. Michels, Stalpaert, II. — G. Royen, De Pits Kussen, I. — J. Moormann, „Louter Lekoris". Een levende geheimtaal (slot).

3: L. C. Michels, Stalpaert (slot). — H. H. Knippenberg. De Aegyptische dagen. — H. Linnebank, Puntletters. — G. Royen, De Pits Kussen (slot). — Fr. Chr. Kops, Toegift. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, III, 2: J. A. Falconer, Sir Walter's Edinburgh. — H. C. Wyld, The Surrey Dialect in the XIIIth Century. — E. Kruisinga, Critical Contributions to English Syntax. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Anglia, XLV, H. Lindkvist, On the Origin a. History of the English Pronoun *she*. — G. Dubislav, Studien z. mittelengl. Syntax, III. — F. Holthausen, Ashby-Studien, II, I; III, 2.

Id., Beibl., XXXII, 2: K. Jost, Zur Textkritik der altengl. Soliloquienbearbeitung (Schluss). — F. Holthausen, Zur engl. Wortkunde, III.

3: Klaeber, Zu altengl. *ændian* = *ær(e)ndian* — Dez., The first line of *Deor*.

Bijdr. Vaderlandsche Geschiedenis, VII, 3-4: Heeringa, Zeeuwsche jonkers. — Elias, Schetsen uit de gesch. van ons zeewezen, III. — Blok, Prins Willem III te Leiden. — Theissen, Iets over de verhoudingen in de Republiek 1684. — Pont, Uit de geschiedenis van Frederikstad. — Bouman, Oudste oorkonden van Mariënweerd. — Hist. literatuur (April—Oct. 1920).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXV, 5-6: Frederiks, Fockema-Andreae. — Bolkestein, Nieuwe Handboeken, II. — Snijder, L. van Sybel's werk over de vroeg-christ. kunst. — Van Gelder, Recente gegevens omtrent de 16de-eeuwsche koopman, II. — De Boer, Bismarck en Treitschke. — Geest, Joh. Corn. Wattier.

Studiën, XCV, Maart: F. Tummers, Een brutale Vervalsching van het Leven van Jezus. — B. W. Speekman, Der Deutsche Held. — M. v. Steen, Joego-Slavië IV. Bosnië en de Hercegovina. — J. Beuns, De Grondrente. — J. C. J Groot, George Eliot en haar Romans. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

April: Fr. de Bruijn, Voetstappen van den tertiairen mensch. — J. Beuns, Is de Tijdsverschil-theorie door Innocentius XI veroordeeld? — H. Bolsius, Gezonde Voedingsvoorwaarde. — P. Albers, Historisch Nieuws. — Dez., Dr. P. J. H. Cuypers. — Meded. — Uit de Pers.

Mei: Canisius-nummer.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Blok, Willem de eerste: Onze Eeuw 1921, April (Japikse); Tijdschr. v. Gesch. XXXV, nº. 5-6 (v. Gelder); Revue hist. CXXXV, nº. 2 (Waddington); Lit. Zentralbl. 1921, nº. 13 (J[apikse]).

Meijer Drees, Stroomingen: Lit. Zentralbl. 1921, nº. 13 (Menne).

Heymans, Renaissance: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, nº. 5-6 (Tenhaeff).

Huizinga, Herfsttij: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, nº. 5-6 (Tenhaeff).

Posthumus, Documenten: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, nº. 5-6 (v. Nierop).

Certamen Poeticum Hoeufftianum

Praemium aureum reportavit Franciscus Sofia Alessio Radicenensis qui carmen cecinit cui titulus Asterië. Post hoc magna laude ornata sumptibus legati in lucem haec edentur carmina:

Regnum paupertatis. Telemachus. Arminius. Davi reditus ad inferos. Optarim pro bile iecur tibi Flacce moveri. Epistola Flori ad Horatium. De velivolo curru, si poetae ad tempus scidulae aperiendae dederint veniam, quod iam fecit *Carlo Bianchini* qui carmen fecit c. t. Davi reditus ad inferos.

C. VAN VOLLENHOVEN,
Ord. lit. Acad. Reg. Neerl. praeses

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

ANTIEKE CULTUUR
ONDER REDACTIE VAN
Dr. D. COHEN, Dr. E. SLIJPER
en Dr. H. WAGENVOORT.

Zoo juist verschenen:

III.
GRIEKSCHE KUNSTGESCHIEDENIS
door Dr. F. MULLER Jzn.,
Hoogleeraar aan de Gem. Universiteit van Amsterdam.
Geïllustreerd. : : Prijs f 1,90
Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG

Zooeven verschenen
Het Beroep van Advocaat
DOOR
Mr. J. A. TELDERS
Landsadvocaat
Prijs 30 Cent

Bovenstaande brochure is de eerste van een drietal, dat wij op verzoek van de Juridische Faculteit der Leidsche Studenten uitgeven. Deze eerste brochure bevat een korte schets van het beroep van Advocaat. In de tweede brochure zal geschetst worden de toekomst van den jurist bij de Rechterlijke macht, terwijl in de derde de toekomst van den jurist bij het Bankwezen zal worden behandeld.
Deze drie brochures zijn niet alleen van belang voor juridische studenten, doch ook voor juristen, die reeds in de Advocatie, bij de Rechterlijke macht of in het Bankwezen werkzaam zijn.
De prijs van elke brochure is **30 cent.**
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

J. Matthijs Acket
VERZAMELDE OPSTELLEN
Ingenaaid f 3.25, gebonden f 4.40

Dit twaalftal opstellen over literatuur van Acket, den veelgelezen schrijver der studies over Thomas à Kempis en Van Deyssel, beteekent een nieuw en frisch geluid in onze letteren.
Groote kennis en weldadige geestdrift spreken uit dit boeiend geschreven boek.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

J. KOOPMANS
Middelnederlandse Romans
Ing. f 3.25, geb. f 4.40

In dezen tijd van opleving der romantiek zal deze verklarende beschouwing over de middeleeuwsche ridderromans zeer in den smaak vallen. Zij is helder en boeiend geschreven, ondanks een diepgaande documentatie zonder vertoon van geleerdheid.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE
LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN
12 Nummers **66ste Jaargang** **Per jaar f 1.—**

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1921.**

Panconcelli-Calzia, Experimentelle Phonetik (Kloeke).
Traube, Kleine Schriften (S. G. de Vries).
Stein, Kharosthi Inscriptions, I: Text, by Boyer, Rapson and Senart (J. Ph. Vogel).
Heusler, Deutscher und antiker Vers (F. Kossmann).
Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Kon. Bibliotheek, II-IV (Serrurier).
Annales de la société J. J. Rousseau, XII (Gallas).
Weber-Riesz, Allgemeine Weltgeschichte, I (H. v. Gelder).
Klappstein, Vier turkestanische Heilige (Houtsma).
Opvoeding en Onderwijs:
Acket, Verzamelde Opstellen (Tinbergen).
Schoolboeken:
De Brouwer en Slijper, Oefeningen bij de Syntaxis, I (Brinkgreve).
Lecoutere, Schets v. d. ontwikkelingsgang der Nederl. letterkunde (A. Greebe).

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

G. Panconcelli-Calzia, Experimentelle Phonetik. (Sammlung Göschen). Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co. 1921.

Het is een goede gedachte geweest van schrijver en uitgever, om dit overzicht van de resultaten der experimenteele phonetica in den beknopten vorm van de bekende verzameling Göschen te doen verschijnen. P.—C. is sinds jaren leider van het model-ingericht phonetisch laboratorium te Hamburg en heeft in deze hoedanigheid tallooze proeven kunnen nemen op personen van den meest verschillenden landaard. De resultaten van deze eigen onderzoekingen nemen in het werkje een vrij groote plaats in, maar daarnaast is ook de vakliteratuur uit Binnen- en Buitenland verwerkt. Dat er althans vóór 1914 veel over het hoofd gezien is, zal men van den schrijver der „Bibliographia phonetica" wel niet kunnen aannemen.

Over de waarde van het experimenteel-phonetisch onderzoek zijn de geleerden het nog niet eens. Men leze de felle kritiek van van Ginneken (*Als ons moedertaalonderwijs nog ooit gezond wil worden*, blz. 12—13) die de resultaten zoo miniem acht, dat „een voorstander der moderne menschen-oeconomie eenvoudig de haren te berge rijzen." Men kan daarop antwoorden, dat menig medicus of mathematicus zich met soortgelijke ontsteltenis pleegt af te wenden van onze linguistische literatuur .... wat dan toch per slot van rekening niets anders bewijst, dan dat *onze* belangstelling en methode van onderzoek *hem* vreemd zijn. Toegegeven moet worden, dat de philoloog zich over het algemeen in een phonetisch laboratorium niet thuis zal voelen. De phonetica is langzamerhand een bijzonder vak van wetenschap geworden, waartoe zich in de eerste plaats physiologen en medici voelen aangetrokken. Maar toch zou men verkeerd doen de banden tusschen de philologie en de experimenteele phonetica geheel te verbreken. Doen zich bij het onderzoek der levende taal bij zekere taalklankverschijnselen moeilijke kwesties voor, hebben we tevergeefs gepoogd, door scherp luisteren gewaar te worden, wat voor verborgen werkingen er in de spraakwerktuigen plaats hebben, dan zullen we goed doen, in het phonetische lab. ons licht op te steken; we kunnen ons door een ervaren laborant omtrent de te gebruiken instrumenten laten voorlichten en dan met zijn hulp de noodige experimenten op bepaalde dialectsprekers verrichten. In vele dubieuze kwesties, die tevoren onoplosbaar schenen, geven de instrumenten uit het phonetisch laboratorium ons wit op zwart (van het beroet papier) een antwoord, dat voor geen dubbelzinnigen uitleg meer vatbaar is.

Uit het boekje van P.—C. zal men zich allereerst kunnen orienteeren omtrent den aard der proefnemingen, die men in het lab. zal kunnen verrichten. Jammer is het (hoewel zeer verklaarbaar), dat illustraties geheel ontbreken. In dit gemis zal ten deele schr's prachtig geïllustreerde *Einführung in die angewandte Phonetik* (Berlin 1914) kunnen voorzien. Met genoegen zag ik een uitvoerig hoofdstuk gewijd aan de grammophoon en de phonograaf. Dat deze instrumenten van beteekenis zijn bij de beoefening der levende taal, zal geen linguist willen ontkennen. Eenige teleurstelling wordt ons bereid door de mededeeling van Goldhammer (waarbij zich onze landgenoot Struycken aansluit) dat „die durch Phonograph und Grammophon aufgenommenen Klänge physikalisch im allgemeinen durchaus verzerrt sein müssen" (blz. 37).

Leiden. G. G. Kloeke.

Digitized by Google

Ludw. Traube, Kleine Schriften. Hg. von **Sam. Brandt.** (= Vorlesungen und Abhandlungen v. L. Traube. Hg. von **Franz Boll.** Bd. III). München, C. H. Beck. 1920. (Pr. M. 35).

De Redactie van het *Museum* heeft mij een weemoedig genoegen verschaft door mij bovengenoemd boek ter aankondiging toe te vertrouwen. Aldus vond ik aanleiding het nauwkeuriger door te lezen dan anders waarschijnlijk het geval geweest zou zijn. En zeker is het een genoegen met piëteitvolle gedachte aan den al te vroeg overleden auteur te herlezen wat destijds bij verschijning in verschillende periodieken de aandacht trok door geleerdheid en scherpzinnigheid. Over vele der thans herdrukte opstellen heb ik voor en na het verschijnen drukke briefwisseling met den schrijver gevoerd; reeds vroeg was ik met hem in betrekking die echter eerst meer intiem werd na zijn „O Roma nobilis" (1891), eene verhandeling evenzeer uitblinkende door groot vernuft als door eene werkelijk bewonderenswaardige kennis en zeker behoorende tot het beste wat Tr. geleverd heeft. Het is jammer dat dit voortreffelijk werk niet in dezen bundel is opgenomen. De reden daarvan ligt in de omstandigheid dat het oorspronkelijk werd gepubliceerd in de Abhandlungen der Beiersche Akademie d. Wet. en de heer Brandt alles wat daarin verscheen, wegliet, daar het afzonderlijk gemakkelijk te raadplegen zou zijn. Hierin vergist hij zich, naar ik meen. Zij die als hij gewoon zijn te werken ter plaatse waar eene groote openbare bibliotheek gevestigd is, maken zich dikwijls eene al te gunstige voorstelling daaromtrent. Voor velen zijn zulke Abhandlungen allesbehalve toegankelijk en dan gewoonlijk nog in dikke zware banden met allerlei heterogenen inhoud, waardoor het zeker niet gemakkelijk wordt een stuk voor rustige lectuur beschikbaar te krijgen of voortdurend bij de hand te hebben. Het zou dus wel een nuttig werk geweest zijn die fraaie en in menig opzicht baanbrekende verhandeling te herdrukken voor het gebruik en ten profijte van velen.

Overigens is de keuze en is het samenstellen van den bundel zeker met de grootste zorg geschied. Men vindt er zelfs in wat de auteur zelf niet eens tot een artikel verwerkt heeft, b.v. zijne opmerkingen omtrent een eigenaardig gebruik van het afkortingsteeken voor *-us*, door Traube in een brief aan Delisle medegedeeld en door dezen sedert met andere opmerkingen dienaangaande gepubliceerd. Thans is daarvan een artikel hier gemaakt met leerrijke aanvullingen, waarbij slechts gemist wordt de vermelding dat men een spoor van dit gebruik ook vindt in den cod. Heidelberg. van Plautus. In de voorrede tot de reproductie daarvan zegt Zangemeister dat dit „errore" aldaar zou voorkomen. Maar, zooals ik meen aangetoond te hebben in mijn Album palaeogr. p. XXIV, is dit niet juist en geldt het hier wel degelijk een oud en vrij ver verspreid gebruik.

Een aardig en geleerd artikel over de verhandeling „Quid sit ceroma" is herdrukt zonder die verhandeling zelve, waardoor het aan belang verliest. Wel wordt verwezen naar de sedert verschenen uitgaaf achter de brieven van Servatus Lupus, maar niet wordt herinnerd aan de toch zoo curieuse bijzonderheid, dat Traube hier een steek liet vallen en als „ineditum" opdischte wat reeds Baluze had uitgegeven en Migne had herdrukt. Voor den naam van Tr. kon dit uitteraard geen kwaad, daarvoor staat hij veel te hoog. Maar voor tijd- en vakgenooten was het destijds curieus en tot op zekere hoogte een troost te zien dat zelfs hij, de primus inter pares, tot zulke eene vergissing kon komen, die hij trouwens zelf volmondig en op haast comisch-bescheiden wijze erkend heeft.

De groote massa werk door Traube in betrekkelijk korten tijd (hij overleed helaas reeds op 45-jarigen leeftijd) overal verspreid geleverd, is hier praktisch verdeeld in drie groepen: klassieke philologie, middeleeuwsche philologie, palaeographie en handschriftenkunde. In die groepen zijn de artikels gerangschikt zooveel mogelijk naar chronologie der behandelde auteurs of onderwerpen. Dit lijkt geene gelukkig gekozen indeeling. Chronologie zou m.i. hier uitsluitend te pas komen voor het verschijningsjaar der artikels, zoodat men de voortdurende ontwikkeling van den auteur kon gadeslaan, hem als 't ware kon bespieden bij den voortgang zijner studiën. Afgezien van dit bezwaar, moet erkend worden, dat alles met de uiterste zorg behandeld is en dat prof. Brandt zich hoogst verdienstelijk heeft gemaakt door die zorg en door de toevoegingen waarmede hij elk artikel tot op den huidigen dag heeft bijgewerkt. Hij toont hier eene toewijding en eene kennis der uitgebreide en overal verspreide literatuur, die bewondering afdwingen. Hetzelfde geldt van hetgeen prof. Boll als algemeen leider van de uitgaaf der Vorlesungen und Abhandlungen in zijn „Vorwort" ten beste geeft, met name van zijne geleerde aanvullingen op de *Nomina sacra*.

Dit 3e deel der oorspronkelijk op 5 deelen geraamde uitgaaf der Vorlesungen und Abhandlungen zal het laatste moeten blijven. De tijdsomstandigheden veroorloven de voortzetting niet. Nu het dus afgesloten moest worden en één geheel vormen, is dit 3e deel voorzien van registers op alle drie deelen te zamen. Met de samenstelling daarvan heeft zich Traube's bekende leerling en opvolger prof. Paul Lehmann belast. Ook aan hem komt veel dank toe voor zijn even nauwkeurig als nuttig werk.

Leiden. S. G. de Vries.

Kharosthi Inscriptions discovered by Sir **Aurel Stein** in Chinese Turkestan. Part. I. **Text of Inscriptions discovered at the Niya Site** 1901. Transcribed and edited by **A. M. Boyer, E. J. Rapson, and E. Senart.** Published under the authority of His Majesty's Secretary of State for India in Council. Oxford, at the Clarendon Press. 1920.

Onder de kleine groep van geleerden die zich hebben gewijd aan het archaeologisch en geografisch onderzoek van Centraal Azië neemt de als Engelschman genaturaliseerde Hongaar Sir Aurel Stein ongetwijfeld de eerste plaats in door zijn drie aan resultaten zoo uiterst rijke ontdekkingsreizen in Chineesch Turkestan van de jaren 1900-'01, 1906-'08 en 1913-'16. Het is tot nog toe Stein's gewoonte geweest van zijn reizen eerst een eenigszins populair relaas („a personal narrative") te doen verschijnen en daarna een zeer uitvoerig en zuiver wetenschappelijk verslag. Zoo verscheen over de expeditie van 1900-'01 (afgezien van een reeds in 1901 te Londen uitgekomen *Preliminary Report*) eerst *Sand-buried ruins of Khotan*, London 1904, en daarna *Ancient Khotan*, 2 dln., Oxford 1907. Evenzoo bezitten wij in *Ruins of desert Cathay*, 2 dln., London 1912, het populaire verhaal van de tweede ontdekkingsreis van 1906-'08, terwijl het groote definitieve werk *Serindia* binnenkort het licht zal zien. Hoewel het beschaafde publiek, dat belang stelt in Stein's

Digitized by Google

onder zooveel gevaren en ontberingen verrichten arbeid, alle reden heeft den schrijver dankbaar te zijn voor de onbekrompen wijze waarop hij in boeiende reisverhalen daaraan openbaarheid heeft gegeven, toch kan het wel niet anders of deze dubbele publiceering moest leiden tot vertraging zelfs bij een geleerde van zoo verwonderlijke werkkracht als Stein. Neemt men in aanmerking, dat de beide deelen van het „voorloopige" werk *Ruins of desert Cathay* meer dan 1000 bladzijden druks beslaan, dan zal men zich niet verwonderen dat het hoofdwerk *Serindia* nu eerst gaat verschijnen zooveel jaren na die tweede reis, die het beschrijft. En in dien tusschentijd heeft de onvermoeide onderzoeker al weer een derde reis ten einde gebracht, die zich uitstrekte over een wijder grondgebied en een nog grootere tijdsruimte omspande dan de beide vorige. Van deze expeditie zal dan ook geen „personal narrative", maar mettertijd „alleen" een definitief verslag worden gepubliceerd. Onlangs hebben wij te Leiden en Amsterdam het voorrecht gehad een boeiend relaas van die gedurende de oorlogsjaren uitgevoerde derde expeditie uit Sir Aurel's eigen mond te mogen vernemen.

In de daareven genoemde vier werken geeft Stein ons een hoogst nauwkeurig en voortreffelijk geïllustreerd verhaal zijner onderzoekingstochten waarbij de opgravingen een groote plaats innemen met de beschrijving van de door hem onderzochte bouwvallen en de daarbij aan het licht gebrachte voorwerpen. Bijzonder rijk was daarbij de oogst van geschreven documenten en zoo uiteenloopend waren zij in taal en schrift, dat het zelfs aan een taalkenner als Stein onmogelijk was aan deze zijne vondsten meer te wijden dan een zeer voorloopig onderzoek. De ontcijfering en verklaring van die honderden documenten in Sanskrit, Prākrit, Chineesch, Tibetaansch, Pehlevī, Perzisch en Turksch, om niet te spreken van die in onbekende talen, moest Stein overlaten aan specialisten, waarvan hij in de inleiding van zijn *Ruins of desert Cathay* niet minder dan vier-en-twintig bij name noemt. Beter dan in tijdroovend epigrafisch speuren in het studeervertrek kon Stein zijn energie aanwenden in de woestijnen van Turkestan met het verzamelen van nieuw materiaal.

In het hier aangekondigde werk hebben wij thans de eerste uitgave van 427 inscripties, die afkomstig zijn van Stein's eerste expeditie van 1900-'01. Bij die gelegenheid bepaalde zich het onderzoek hoofdzakelijk tot de omstreken van Khotan. Eind Januari bereikte Stein een „ancient site" aan de Niya rivier, waarop een inlandsche schatgraver zijn aandacht had gevestigd. In dit eenzame oord bracht Stein drie weken door. Zijn moeite werd beloond door een vondst van honderden documenten meest van hout, die uit de 1ste en 2de eeuw na Chr. dagteekenen.

Het zijn inderdaad „brieven", bestaande uit twee houten, meest wigvormige plankjes, samengebonden met touw en verzegeld met zegels van leem, die vaak getuigen van een Hellenistischen invloed, die langs den weg van Bactrië en Gandhāra tot deze oostelijke streken moet zijn doorgedrongen. Enkele dezer houten brieven werden gevonden in gezegelden, dus ongeopenden toestand. Het was een geheel archief uit de eerste twee eeuwen onzer jaartelling, dat dus aan het licht werd gebracht. Niet weinig merkwaardig is het dat voor deze officieele correspondentie een Prākrit, d.w.z. een Indisch dialect, werd gebruikt. Op zijn tweede reis heeft Stein zulke documenten nog veel oostelijker aangetroffen, nl. in de streek van het Lop Nor.

De te Niya gevonden stukken zijn geschreven in een linksloopend schrift, dat Kharoṣṭhī wordt genoemd en van Arameeschen oorsprong is. Ook in Gandhāra en Panjāb was dit schrift in zwang gedurende de periode van 300 v. Chr. tot 300 n. Chr. Zoowel taal als schrift der documenten van Niya wijzen op kolonisatie van Khotan door kolonisten uit het noord-westen van Indië, een gevolgtrekking op verrassende wijze bevestigd door een overlevering die de Chineesche pelgrim Hiuen Tsiang ons heeft bewaard.

Wat nu de eigenlijke inhoud is van het door Stein aan de Niya-rivier ontdekte archief, dat zal behalve voor de vakmannen voorloopig nog een geheim blijven, aangezien in de hier aangekondigde uitgave slechts de tekst der documenten wordt afgedrukt. Ieder die ooit te maken heeft gehad met inscripties in dit lastige schrift zal zeker den arbeid niet onderschatten, dien deze publicatie moet hebben gekost. Moge zij spoedig worden gevolgd door een vertaling of althans een bespreking van den inhoud der hier gepubliceerde teksten. Aan het werk zijn zes platen toegevoegd, waarop negentien der beschreven stukken zijn gereproduceerd, terwijl nog een dertiental vroeger reeds zijn verschenen in Stein's *Ancient Khotan*. Ongetwijfeld ware reproductie op ruimer schaal niet ongewenscht geweest, waar het een schrift geldt, waarvan de elkander vaak gelijkende lettervormen niet zelden aanleiding kunnen geven tot onzekerheid. Deze opmerking moet niet worden opgevat als een blijk van wantrouwen in de drie bewerkers der hier ontcijferde teksten, wier bevoegdheid op dit terrein algemeen wordt erkend. Wij zijn hun dan ook dankbaar voor dit voortreffelijk uitgegeven boekdeel, dat ons de eerste uitvoerige behandeling brengt van een deel der epigrafische schatten, die Sir Aurel Stein in de woestijnen van Turkestan heeft opgedolven.

Leiden. J. Ph. Vogel.

A. Heusler, Deutscher und antiker Vers, der falsche Spondeus und angrenzende Fragen. Strassburg Trübner 1917. (Quellen u. Forschungen z. Sprach- und Culturgesch. d. German. Völker 123 Heft). (Pr. M. 6.50).

Sedert de tijden van Klopstock hebben de hoogduitsche dichters, kleinere zoowel als de allergrootste, gebruik gemaakt van rijmlooze versvormen in wier rythme zij eenig grieksch metrum meenen na te bootsen; zij hebben daarmee aan dergelijke verzen een blijvende plaats in de duitsche letterkunde verzekerd. Een bewuste ontleening als deze moest uiteraard van den aanvang af begeleid worden door een theorie, die zoowel de verkieslijkheid van het nagevolgde voorbeeld als de mogelijkheid en de gewenschte wijze der nabootsing in het licht stelde. De onoverkomelijke tegenstrijdigheden, die tusschen de navolging en de voorbeelden moeten blijven bestaan, en de ijverige pogingen der theoretici, die te goeder trouw de juistheid der nabootsing trachten aan te toonen, behooren tot de dankbaarste en leerzaamste onderwerpen voor den historicus; hier valt vaak het vrome zelfbedrog dat de geschiedenis leidt in al zijn sluipwegen te volgen.

Een belangrijke grieksch-metrische litteratuur is

Digitized by Google

in het nederlandsch niet ontstaan; zeer groote dichters ontbraken; Bilderdijk, indien men dezen daartoe zou willen rekenen, verzette zich ertegen: Ossian in hexameters (van de Kasteele had dit gedaan) was hem een gruwel en hijzelf beproefde het in.... alexandrijnen. Toch hebben de metrische verzen en de betoogen daarvoor hier opschudding genoeg gebracht en een rijke theoretische ader geopend. Kinker's Prosodie is zeker de belangrijkste vrucht die de metrische dichtkunde in Nederland heeft doen rijpen, de latere zuid-nederlandsche dichters niet te na gesproken.

In Duitschland bestaat een zeker gemeen-oordeel, dat onderscheid maakt tusschen een „mooier" en een „juister" wijze van navolging; als voornaamsten vertegenwoordiger van de eerste noemt men Goethe, van de tweede Platen. De beteekenis van een dergelijke uitspraak en de maatstaven, die in dezen bij de beoordeeling dienen, vormen het onderwerp van Heusler's onderzoek. Het spreekt van zelf, dat een deugdelijke moderne behandeling van dit detail niet mogelijk was zonder breeder uitzicht op de vormeischen van het germaansche vers in het algemeen. Daarom vooral is deze studie van den Bazelschen hoogleeraar een belangrijke bijdrage tevens voor de nederlandsche philologie.

De vraag hoe een germaansche taal zich verhoudt tot de klassieke verstheorie, kwam in de tweede helft der 18e eeuw niet voor de eerste maal aan de orde. Reeds in de 16e en 17e eeuw had men zich ermee bezig gehouden, hoe wij in onze talen (hetzij duitsch of nederlandsch) voeten vormen, in dezen tijd in het bijzonder jamben en trocheeën. Heusler geeft een overzicht van de theoretische beschouwingen, gedurende deze eeuwen te berde gebracht en tracht die naar hun standpunt te rangschikken. Hij vindt een scala van vier trappen, wier geleidelijke ontwikkeling echter niet volkomen met de geschiedkundige volgorde gelijk opgaat. Op de *eerste trap* plaatst hij degenen, die kortweg met lange en korte lettergrepen rekenen en meenen (of schijnen te meenen) dat hiermee ook voor onze talen een zonder meer afdoende maatstaf gegeven is, „die roh quantitierende Lehre des 16. Jhs." Hiernaast ontstond spoedig het inzicht van de *tweede trap*: dat namelijk de bij de klassieken door lengte en kortheid bepaalde versfactoren bij ons als kenmerk al of niet den klemtoon moeten dragen, een zienswijze die zich zonder moeite opdrong bij de beschouwing der algemeen toegepaste alterneerende versschema's. De gelijkstelling van lang-kort met beklemd-onbeklemd had verscheiden schakeeringen; men verwisselde beide eenvoudig, noemde een lettergreep met klemtoon daarom lang en omgekeerd, of men beweerde dat klemtoon lang maakt in het algemeen, of alleen dat dichters daaraan hun benoodigde lange lettergrepen kunnen herkennen. Als *derde trap* onderscheidt Heusler hen, die verklaren dat er in onze talen in het geheel van lengte geen sprake is, dat wij daarmee dus ook niet hebben te rekenen, maar ons eenvoudig aan het onderscheid van beklemtoond en onbeklemtoond hebben te houden. De overgangen tusschen het 1e en 2e standpunt zijn zeer subtiel, Heusler zelf bespreekt nog verscheiden gevallen van „vermenging" dezer twee. Ik zou het niet wagen, naast de duitsche auteurs, die erin gerangschikt zijn, de nederlandsche theoretici in te deelen. Meenden allen, die van lang en kort spraken en toch klaarblijkelijk de lettergrepen volgens den woordklemtoon in die beide klassen verdeelden, dat zij een verschil in tijdsduur waarnamen? De meesten waarschijnlijk, sommigen zeker wel, zooals Jan van Belle, van Alphen en later Dautzenberg c.s. Eenigen echter zeggen nadrukkelijk, dat wij de lengte „naar het accent nemen" (van Mander, Hooft, van Heule). Duidelijke vertegenwoordigers van de 3e trap kunnen wij wel naast Opitz stellen: vooreerst van der Mijl, in menig opzicht diens leermeester, hoewel Heusler hem juist deze plaats niet geheel wil toewijzen [1]), later de heeren van Nil Vol. Ard., die de verhandeling over de accentus samenstelden (in: Verh. van der letteren affinitas enz. 1728). Ook Huygens naderde misschien tot deze meening met zijn uitspraak, dat „les tons ou accens naturels" der lettergrepen „la *seule* marque de leur quantité" zouden vormen.

Als *vierde trap* beschrijft Heusler zijn eigen inzicht: niet de spraakkundige kenmerken van lengte of klemtoon en hun tegengestelden zijn de eigenlijke formanten van het vers, maar arsis en thesis, en dit in het nieuwgermaansch zoo goed als in de klassieke talen. Indien onze dichters dus een grieksch schema willen nabootsen, moeten zij niet lengte aan lengte of lengte aan klemtoon doen beantwoorden, maar thesis aan thesis; en een thesis kan bij ons lang of kort zijn en kan meer of minder klemtoon dragen; de plaats in het vers is thesis (Hebung) of arsis (Senkung) niet de lettergreep; deze dient slechts voor zoo'n plaats passend nml. „hebungsfähig" te wezen, wat zij door allerlei eigenschappen van zich zelf (b.v. klemtoon, lengte) of ook door haar plaats in het geheel kan worden (blz. 24). Hiermee is Heusler tot het m.i. eenig juiste inzicht genaderd, waarop alle verdere vruchtbare beschouwing van onzen versbouw gegrond moet zijn. De groote fout der leeraars van trap 1 tot 3 bestond niet alleen uit een verkeerd bepalen der duitsche „Gegenwerte" van — en ⏑, er school een „allgemeinere, grundsätzlichere Unklarheit" achter: „die nachzuahmenden Metra schwebten ihnen als *Silbenreihen* vor, als Ketten langer und kurzer Silben. Statt dessen müssen wir bei jedem Metrum, das wir in unsrer Sprache nachbilden wollen zu allererst die Frage stellen: welchen Rhythmus hat es? *Rhythmus* als sinnliche, gehörte Grösse verstanden, als eine Grösse, die wir in reinen Stimmklängen oder in *lalala* oder mit fingernder Hand uns gegenständlich machen können" (blz. 67).

Intusschen hoefde de praktijk door deze theoretische geschillen niet te worden verontrust, zoolang men de gewone alterneerende schema's bezigde; daarin volgden regelmatig arsis en thesis na elkaar en het was betrekkelijk onverschillig of men zich deze voorstelde als onderscheiden door duur of door nadruk. Men kon zelfs den eenen of den anderen factor in de voordracht doen overwegen en het maakt zeker eenig verschil of bij den dichter zelf meer deze of gene wijze van hooren het overwicht had. Anders werd dit echter zoodra men hexameters

[1]) Het vb. op blz. 18 is niet v.d. Mijls eigenlijke uiteenzetting (Lingua Belgica p. 169) maar een „Additamentum" (ib. p.259), dat polemiseert tegen de miskenning der klemtoonen door sommige buitenlandsche nabootsers van hexameters en ode-maten: illa syllaba sit longa in qua est accentus, d.w.z., zooals hij zelf onmiddellijk doet volgen: eo *loco metri Latini*, ubi longa *praecipitur* (wordt voorgeschreven!) ponatur syllaba cum accentu.

Digitized by Google

en andere meer samengestelde metra, waarin „voeten” van twee en van meer lettergrepen elkaar afwisselen, ging gebruiken. Hoe beantwoordde men aan een schema, dat spondeeën en dactylen als gelijkwaardige grootheden ondereen mengde ? Tot nog toe had men steeds ongevaarlijk aan een „lange” de eigenschappen eener thesislettergreep kunnen verbinden; wat nu te beginnen met de lange 2e lettergreep van den spondeus ? Tegen twee klemtoon-syllaben als één voet verzette zich het gehoor; de ontwikkeling leidde ertoe dat men het voorshands hield op een sterke en een zwakkere en daarbij erkende, dat de spondeus in onze talen minder aangenaam was en vrijelijk door een trochaeus vervangen mocht worden; aldus bij Klopstock en de velen, ook hier te lande, die hem volgden. Scherper theoretici meenden echter, en volgens de nog steeds in het oog gehouden moren-theorie terecht, dat hiermee de regelmatigheid van het schema verbroken werd; in plaats van louter voeten met 4, ontstond thans een mengsel van voeten met 3 en 4 tijden. Zij stelden de werkelijke lengte als eenig criterium, zochten daarvoor kenmerkende eigenschappen in de taalklanken der lettergreep en meenden zoo, buiten de klemtoonen om of daartegen in, het klassieke voorbeeld getrouw te blijven. Zoo kwam men tot de spondeeën, die eenvoudig uit twee zoogenaamd lange lettergrepen bestonden en waarin de geschiktheid der eerste boven de tweede om in thesi te staan veronachtzaamd werd. Heusler beschrijft uitvoerig en met fijne onderscheiding de verschillende vormen van den „falschen Spondeus” en de geschiedenis van zijn optreden. Van Klopstock loopt de lijn over Schiller, Goethe en Voss naar de strengsten, Schlegel en Platen. Vooral aan de analyse van Goethe's hexameters, waarbij de dichter in later tijd wel de hulp van prosodische specialisten heeft ingeroepen en zoo ook meer dan vroeger aan het ideaal der gewaande juistheid heeft geofferd, is een uitvoerig en vruchtbaar onderzoek gewijd.

In plaats van in bijzonderheden af te dalen, wil ik hier de aanmerkingen die m.i. te maken zouden zijn, slechts in hun principieelen kern aanwijzen.

Hoewel ik het beginsel van Heusler's opvatting, zijn „4e trap”, als het juiste beschouw, in zooverre hij los van de letters en klanken het rythme van den geheelen versgang volgt, meen ik toch dat zijn onverbiddelijke a f k e u r i n g van alle vergrijpen tegen de „hebungsfähigkeit” niet geheel vrij is van een zekere eenzijdigheid. Zeker juist is, dat onze alterneerende verzen een rythmischen val bezitten, die zich bij gewone voordracht beweegt over tonen (syllaben) van gelijken duur (Zeitverhältnis 1 : 1), dat wij echter door een andere „rhythmische Agoge”, een „stärker stilisierende Behandlung des Sprachstoffs” (blz. 47), daarin verandering kunnen brengen door het sterke maatdeel (de thesis) te rekken, b.v. tot de dubbele lengte der arsis; dan ontstaat dus een drieledige maat ♩ ♪ Nu echter verklaart Heusler dat hij de duitsche hexameters niet anders kan hooren dan in dergelijke drieledige maat; d.w.z. dat dus de „dactylen” door drie evenlange noten kunnen worden weergegeven, de „spondeeën” daarentegen (die dan dus feitelijk trocheeën zijn) steeds de meer „stilisierende Behandlung des Sprachstoffs” moeten dulden. Daardoor wordt de eisch van hebungsfähigkeit voor de thesis van deze spondeeën in zijn oor dus zeer streng en missen deze „voeten” een zekere fluiditeit, die aan alle inheemsche verzen eigen is en ook voor de „dactylen” van hetzelfde schema naar Heusler's opvatting bewaard blijft. Deze vloeiendheid echter is een natuurlijke en noodzakelijke eigenschap van alle rythme, waaraan niet door eenige noodzaak of moedwil schematizeerend geweld is aangedaan (b.v. door begeleidende arbeidsgeluiden, dansbewegingen, tegenstemmen in muzikale polyphonie of een scandeerend philoloog). Een juiste doorvoering van het juiste inzicht, dat uit Heusler's studie valt te leeren, zal niet angstig zijn voor de aaneenschakeling van twee- en drieledige maten (zonder daarom in de normalisatie ♪ ♪ ♪ = ♪. ♪. te vervallen); zij zal veeleer de aesthetische symmetrie ook van objectief ongelijke waarden onder het oog moeten zien. Dan zal deze werkwijze ons in staat stellen een versrythme in zijn norm *en* zijn vrijheden te begrijpen en ons niet dwingen telkens ook bij de beste dichters fouten of afwijkingen aan te wijzen.

Leiden. Fr. K o s s m a n n.

Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke Bibliotheek. Tweede, derde en vierde Deel. 1725—1919. 's-Gravenhage, Drukkerij Humanitas. 1919.

Met dit deel is een omvangrijke en nuttige arbeid voleindigd en de catalogus geheel compleet geworden. De oud-bibliothecaris kan met trots terugzien op dezen rijken voorraad studie-materiaal door hem, in samenwerking met zijn assistente, mej. A. de Kempenaer, verzameld en — als ware het een afscheidsgroet — kort voor zijn aftreden geheel voltooid in druk verschenen. Een ieder die zich op de studie van het Fransch toelegt, zal met groote waardeering en erkentelijkheid van dit kostbaar hulpmiddel gebruik maken.

Op de moeilijkheden die de niet altijd duidelijke of practische rangschikking der boekwerken oplevert, en waarop ik in een vorige kritiek [1]) gewezen heb, zal ik hier niet terugkomen.

Met blijdschap begroette ik de verschijning van het laatste deel, hopende dat het eindelijk het „Cesam open U”, in den vorm van het lang begeerde register van schrijvers en onderwerpen zou brengen. Helaas, volgens een mededeeling vóórin geplakt, heeft de stijging der drukkosten noodzakelijk gemaakt dat van de toevoeging dier registers voorloopig moest worden afgezien. Dit beteekent niet minder dan dat de catalogus voorshands zoo goed als *onbruikbaar* blijft. Alleen wie over eindeloos veel geduld en tijd te beschikken heeft, of wie grondig thuis is in de chronologische opvolging der Fransche schrijvers, zal het werk met profijt kunnen raadplegen en loopt dan toch nog veel kans zich te vergissen. Het valt te betreuren dat dus voorloopig de catalogus, behalve voor de uitzonderingen die ik noemde, een Tantalus-kwelling zal blijven: men weet dat de bron overvloeit en kan er zich toch niet aan laven.

De plaatsruimte laat niet toe uitvoerige besprekingen te wijden aan den inhoud van alle vier de deelen van den catalogus. De groote auteurs zijn over het algemeen goed vertegenwoordigd, maar ook de minderen en zij wier werken slechts historisch belang hebben, zijn met

———

[1]) Zie Museum, Januari 1919.

Digitized by Google

treffende kennis van zaken uitgekozen. Dat er niettegenstaande het streven naar volledigheid ook onverwachte en ongewenschte lacunes zijn, valt niet te verwonderen. Opmerkelijk is de zorg waarmee de tijdschriftartikelen, die op Fransche schrijvers of hunne werken betrekking hebben, zijn verzameld en gesorteerd. Wie zich bezig houdt met het bestudeeren van den invloed der Fransche letterkunde in Nederland, zal zich kunnen vergasten aan de talrijke vertalingen van Fransche geschriften, die in de boekerij aanwezig zijn en nauwkeurig onder de oorspronkelijke vermeld staan. Buitengewoon rijk is de bibliotheek aan werken op tooneel-gebied, vooral waar het de achttiende eeuw betreft. Hoe goed is ook vertegenwoordigd de Molière-litteratuur, hoe rijk aan detailstudies over de verschillende stukken! (Jammer dat bekende werken als Larroumet, *La Comédie de Molière* en Moland, *Molière, sa Vie et ses Oeuvres*, ontbreken.) De moderne literatuur, tot en met 1919 is, in aanmerking genomen de hooge kosten der tegenwoordige boeken en de moeilijkheid om gedurende de oorlogsjaren de Fransche werken te bemachtigen, goed bijgehouden. Men vindt er, hoewel lang niet altijd zoo volledig als men zou wenschen, romans en studies van Gide, Duhamel, Romains, Clermont, Ghéon, Proust, Mayran, Salmon en vele anderen die zich in de laatste jaren naam hebben gemaakt. Onder de nieuwe dichters zijn vertegenwoordigd o.a. Péguy. Paul Fort, Jammes, Charles Guérin, Gregh, Tailhade; er zijn enkele bundels van Le Cardonnel, Apollinaire, Arcos. Men zou de gedichten van G. Kahn, la Comtesse de Noailles en van de jongeren Beauduin, Porché, Saint-Pol-Roux, om mij tot enkele namen te beperken, beter aangevuld willen zien. Onder de prozawerken is men verwonderd bekende romans van Léon Bloy, de gebr. Tharaud, Neel Doff, Hamp en de mooie studie van Suarès: *Trois Hommes*, niet aan te treffen. Ook op het gebied van het moderne tooneel blijft nog veel te wenschen over. Stukken van Hervieu, Donnay, Tristan Bernard, Bataille, Claudel, Curel, zijn er in voldoende mate om zich een oordeel over deze schrijvers te kunnen vormen. Veel ontbreekt echter van het oeuvre van Brieux, Abel Hermant, Bernstein, Fabre, Porto-Riche e.a. Namen als Pierre Wolff, de Croisset, Dujardin, Jouve, mist men geheel.

Den nieuwen directeur wacht een animeerende taak: de verzameling is van zóó groote waarde, dat zij zijn volle belangstelling verdient en haar betrekkelijke onvolledigheid dringt tevens haar, door aanvulling, nog doelmatiger te maken.

Leiden. C. Serrurier.

Annales de la société Jean-Jacques Rousseau, t. XII, 1918-1919. Genève, A. Jullien. z. j. [1921].

Ditmaal brengen de *Annales*, naast de gewone bibliographische rubrieken en de kroniek, niets anders dan de publicatie van de *Institutions chymiques* van Rousseau. Het voornaamste handschrift, 't ms. de Trélex (Waadtland), thans Bibl. te Genève Mf. 238, aangevuld met de ontwerpen Genève Mf. 240 en Neuchâtel 7884bis, wordt hier door Maurice Gautier gedeeltelijk uitgegeven, n.l. boek I, *des élémens des corps et de leur composition*, en van boek II, *des instrumens naturels*, de drie eerste hoofdstukken, zoodat later de rest daarvan en boek III, *des instrumens artificiels*, en boek IV, *des opérations*, moeten volgen. Van boek V zijn slechts enkele ontwerpen. Gelijk al zijn tijdgenooten heeft R. zich met exacte wetenschappen bezig gehouden: waar Mme du Châtelet en Voltaire Newton's onderzoekingen bestudeeren, Montesquieu over niersecretie schrijft, is Rousseau, bij Madame de Warens, in 1737 met natuurkundige onderzoekingen bezig, die hem bijna het leven kosten en hem zijn zoo belangwekkend testament doen opstellen. De *Institutions* zijn evenwel van later datum, 1747 ongeveer; zij schijnen bestemd te zijn geweest om, als een uitgeversonderneming, een vulgarisatie van de begrippen over „cette partie de la physique qu'on appelle chymie" te zijn. Uit den aard der zaak leent dit werk zich niet tot een bespreking in het *Museum*; ik wil slechts er op wijzen, dat de Heer Gautier als bronnen van dit compilatiewerk vaststelt: J. B. Sénac, J. J. Becher, Boerhave (voor boek II en een deel van III) en J. Juncker; misschien is 't van belang te vermelden, dat Rousseau Boerhave's *Elementa chemiae* (eerste Fransche vertaling pas in 1754) dikwijls tegenspreekt. De publicatie heeft alleen waarde uit geschiedkundig oogpunt, als een document uit den tijd waarin de scheikunde zich met moeite uit de alchemie begon te ontwikkelen.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Georg Webers Allgemeine Weltgeschichte in 16 Bänden. Dritte Auflage, vollständig neu bearbeitet von **Ludwig Riesz.** Iter Band. Leipzig, Engelmann. 1919.

De noeste vlijt van Georg Weber schonk ons een Lehrbuch, eene kleine en eene groote Weltgeschichte. Alle drie zijn te recht zeer bekend geworden; de groote Weltgeschichte verdient dat het meest. Zij was voor haar tijd (de eerste druk verscheen in 1857) een bewonderenswaardig werk. Geheel alleen door hem opgezet en voltooid, overtrof zij nog de gelijksoortige werken van Rotteck en Schlosser, die kort te voren haar waren voorafgegaan, en vond alleen in de half voltooide Weltgeschichte van Ranke later op hare beurt haar meester. In 1882 verscheen zij in tweeden druk; thans, lang na Webers dood, in derden. Ludwig Riesz heeft de zorg voor die derde bewerking op zich genomen en nu een eerste deel daarvan uitgegeven. Het loopt van den aanvang af tot de Perzische Oorlogen. Van den ouden Weber is daarin bijzonder weinig overgebleven, eene onvermijdelijkheid, zooals ieder deskundige zal moeten toegeven. Men vraagt zich echter af: Waarom dan Webers glorieusen naam aan dien van Riesz gekoppeld? Doet hij thans dienst als uithangbord, om klanten te lokken?

In allen geval, wat Riesz hier geleverd heeft, is goed, uitnemend zelfs in hoofdzaak. Wat is bij eene Algemeene Geschiedenis de hoofdzaak? Riesz zegt het zelf. „Waar het in de eerste plaats op aankomt bij eene wetenschappelijke behandeling der wereldgeschiedenis, is, dat men het historisch leven weet uit te beelden; dat historisch leven, dat in den loop der eeuwen zonder onderbreking van den éénen volkerenkring tot den anderen voortschrijdt, en in zijn samenhang als een gemeenschappelijk fondament wordt gevoeld en erkend door alle volkeren, die er tegenwoordig deel aan hebben, als een bezit, dat nog in hen voortwerkt." Dien samenhang van historisch leven wilde hij bovenal geven, en daarin is hij zeker merkwaardig goed geslaagd. Niet afzonderlijke behandeling van Egyptenaren, Babyloniërs, Assyriërs, enz. enz.,

Digitized by Google

met verwijzing tijdens die behandeling naar het contact, dat de volkeren onderling hadden. Neen: synchronistische, algemeene behandeling zoo vroeg mogelijk en daarna steeds zoo volledig mogelijk. Het verband der volkeren is de hoofdzaak. Men heeft onlangs Eduard Meyer zeer geprezen, dat hij in den derden druk zijner Geschichte des Alterthums de wisselwerking in de geschiedenis der oudste menschengroepen zoo schoon naar voren heeft gebracht. Hier evenwel heeft Riesz hetzelfde in nog beslist gelukkiger mate weten te bereiken.

Hij begint met eenige hoofdstukken echt Duitsche Geschichtsphilosophie, onverteerbaar als zulke kost pleegt te zijn, vervolgt dan met eene meesterlijke schets der vóórhistorie, komt tot de alleroudste Egyptenaren en Tweestroomenlanders, stapt over hen, die nog altijd geen synchronistische behandeling toelaten, misschien wel wat al te vlug heen, maar maakt reeds vóór 2000 op draden opmerkzaam, die van het Nijl- naar het Euphraatdal en vice versa zijn gespannen, en begint omstreeks 2000 met zijne algemeene behandeling. Die blijft dan natuurlijk tot het einde. Algemeene gezichtspunten worden vooropgesteld en taai vastgehouden; nooit langer dan een tien of hoogstens twintig bladzijden verwijlt het verhaal bij éénzelfde volk; scherp treedt overal de samenhang naar voren, het ingrijpen der dingen in elkander, de gestadige verwijding van den historischen gezichtskring. De groei van den staat trekt vooral zijne aandacht, die, eerst in kleine menschengroepen besloten, imperialistisch altijd meer zijne macht naar buiten wil doen gelden. De cultuurfactoren worden vermeld, voorzoover zij die staatsmacht onmiddellijk schragen. Op het eind komt de bekroning: de steeds beter geordende staat schept de wereldomspannende rijken der Assyriërs en der Perzen.

Deze streng synchronistische methode heeft hare bezwaren. Als de handel der Phoeniciërs wordt besproken en zij in Griekenland met eene Indogermaansche bevolking in aanraking komen, moet, haar ter wille, plotseling de oorsprong der Indogermanen en het vele, wat daarmee samenhangt, worden opgehaald. Als Darius naar Indië tijgt, komt even onverhoeds de geheele Voorindische geschiedenis op het tapijt (om natuurlijk daarna voor eeuwen vrijwel weer geheel te verdwijnen). Als Egypte herleeft, doordien de Hethieten hunne oorlogen er tegen staken, rijzen als oorzaak dier verandering geheel onbekende Thracische stammen op, die in Klein-Azië vallen; bij hen, hunne plundertochten en de oorspronkelijke bevolking van Klein-Azië moet vrij uitvoerig worden stilgestaan. Zoo is er, klein en groot, van allerlei. Het hoofdbezwaar hierbij lijkt mij, dat voor nog weinig ingewijden op deze manier het overzicht over tal van bijzonderheden aanzienlijk wordt verzwaard. Men moet te veel tegelijk onthouden. Maar een kolossaal voordeel staat daartegenover. De oudere methode, die eigenlijk de Algemeene Geschiedenis in eene reeks van monographieën oploste, heeft toch éène allerbedenkelijkste zijde. Hoe gaat het dan maar al te vaak met het inzicht in den loop van het *geheel*? Reeds lang en steeds meer beweegt men zich daarom in de richting, welke Riesz hier in hare uiterste consequenties aanvaardt. Theoretisch heeft hij gelijk. Of echter zijn radicalisme het laatste woord zal blijken te zijn? Zijn kranig boek toont in allen geval dat men ook in de oudste geschiedenis der menschheid bij het achterafduwen der afzonderlijkheden zeer dikwijls zonder eenige schade verder kan gaan dan tot dusverre gebruikelijk was.

Er zijn heel wat bijzonderheden, vooral in de Grieksche geschiedenis, waarin ik het met Riesz oneens ben. Daar wil ik echter niet op ingaan; een schrijver immers van eene Algemeene Geschiedenis moet heel dikwijls van anderen afhankelijk zijn en dus vergissingen maken. Bovendien wil het toeval, dat ik van de door hem behandelde stof juist het meest voor de Grieken mij bevoegd gevoel; terwijl hij blijkbaar voor die menschen met weinig zin voor statenbouw, voor orde en voor autoriteit geen voorliefde bezit en ook, dunkt mij, van hen weinig eigen studie heeft gemaakt.

Doch bezwaren van algemeenen aard tegen zijn boek wil ik nog enkele te berde brengen. Mijn grootste is wel dit, dat hij naar mijn smaak het hoogste leven van den mensch, zijn godsdienst, ethiek en kunst in de door hem geschetste volken te weinig laat uitkomen. Een mensch is het product van zijne godsdienstige (en zedelijke) opvattingen. Dat dit zoo is, demonstreert ook Riesz door zijne waarlijk prachtige behandeling van het Israëlietische volk. Hij wordt niet moede, het verheven, zedelijk karakter van hun godsdienst te verkondigen, maakt er de stuwkracht van hunner historie en verleent daardoor aan die historie een leven en een gloed als bij geen enkel ander volk. Maar hadden dan Perzen, Grieken, Egyptenaren niet ook een godsdienst met veel schoons, in allen geval — want dat is eene zaak van opinie — een godsdienst, waarvan stuwkracht uitging? De overweldigende meerderheid der Egyptische documenten heeft een religieusen inhoud. Gaat het aan, bij zulk een volk zoo weinig van hun godsdienst te vertellen, eigenlijk niet veel meer dan dat hij verward, eentonig en onzinnig was? Het valt op, dat, terwijl van den Israëlietischen godsdienst het hooge en schoone steeds naar buiten wordt gekeerd, van alle andere liefst het gelijkvloersche en leelijke wordt vermeld. Zij worden soms als „Aberglauben" aangeduid. En in dit verband is het zeker opmerkelijk, dat verder alleen van den Phoenicischen, volgens Riesz — en wie zou het met hem oneens zijn? — een der afstootendste der Oudheid, een eenigszins uitvoerig en samenhangend relaas wordt gegeven, omvangrijker dan al wat over Perzen, Grieken en Egyptenaren wordt in het midden gebracht.

Bij de Egyptenaren bijv. wordt over hun onsterfelijkheidsgeloof en over den Osirisdienst geheel gezwegen. En toch staat daarenboven de geboorte en wasdom van hunne plastiek en hunne bouwkunst met dat geloof in het allernauwste verband. Maar ook over de heerlijke oud-Egyptische plastiek wordt gezwegen. Met vermelding of niet-vermelding van kunst springt Riesz zeer eclectisch om. De letterkunde komt er verreweg het beste af: het Gilgamesj-epos, de Ilias, de Odyssee, Hesiodus, de historische en profetische literatuur der Israëlieten worden breed, wellicht naar verhouding soms te breed behandeld. De gewichtigste gebouwen worden vrij volledig geregistreerd; hun tijd, hun vorm, hunne grootte vooral wordt opgegeven. Maar dat die gebouwen uitingen zijn van een bepaald Egyptisch, Syrisch, Hethietisch geloofs- en geestesleven, innig saamgeweven met tijd en plaats van hun ontstaan, daarvan blijkt niets. Beeldhouwkunst,

Digitized by Google

schilderkunst en muziek moeten het met uiterst bescheiden vermeldingen doen. Er zijn nog altijd geschiedschrijvers, die uit beginsel het cultuurleven ver van hun geschriften houden. Maar dat beginsel is het bij Riesz niet. De Israëlietische godsdienst wordt prachtig besproken; de meer materieele kant van het cultuurleven, handel, industrie en practische uitvindingen verheugen zich juist bij de verschillende volken in eene bijzonder schoone en rijke behandeling. Wat het bezwaar is van dit min of meer veronachtzamen van het ideëele, hoogere zoeken der menschheid? Dat de menschelijke individuen en ook de volken dan zooveel meer onderling op elkander gaan gelijken. En juist bij de oude en zeer oude volken met hunne nog minder gecompliceerde toestanden is het zoo betrekkelijk gemakkelijk, om hunne individualiteit, hunne verschillen met nadruk te doen uitkomen. Wij voelen ook nog heden het onderscheid tusschen een Spanjaard en een Nederlander; maar het laat zich veel lastiger duidelijk onder woorden brengen dan tusschen een Griek en een Assyriër. Riesz, die aan deze factoren weinig aandacht wijdde, is de moeilijkheid niet kunnen te boven komen, dat ten slotte zijne verschillende volken eene onderlinge, globale overeenkomst vertoonen, die zij in werkelijkheid niet zoo sterk bezaten. Zijn onplastische, conventioneele stijl verhoogt nog dit bezwaar. De lezer van zijn geschiedboek, vrees ik, zal, als bij zoo honderden geschiedboeken onzer dagen, van tijd tot tijd de vraag op de lippen nemen: Zijn nu werkelijk de lotgevallen en kibbelarijen van al deze uniforme, lang doode menschen interessant genoeg, om ze nog te onthouden en te bestudeeren?

Eene tweede grief van algemeenen aard heb ik tegen de verhoudingen in Riesz' boek. Dit is natuurlijk iets zeer subjectiefs. De volkeren, die pas in de historie zijn komen kijken (Hethieten, Mitani, Alarodiërs), of omtrent wie pas nieuwe gezichtspunten zijn geopend (Etruscers, Thraciërs, Filistijnen), zijn, dunkt mij, wel wat uitvoerig behandeld. Het is uitermate begrijpelijk. Van de Phoeniciërs is meer (en uitnemend) werk gemaakt dan in de laatste halve eeuw gewoonte was. Dat acht ik eene deugd in plaats van eene fout; zij plachten te veel te worden verwaarloosd. Maar dan blijven nog de Israëlieten, waarvan, vermoed ik, geen deskundige zal ontkennen dat zij veel te veel plaats beslaan, de Grieken en vooral de Egyptenaren, die zich met eene te bescheiden ruimte en waardeering moeten tevreden stellen. De Israëlieten, zegt Riesz meermalen, zijn om hun godsdienst het belangrijkste volk der Oudheid. Zeer velen zullen dat grif beamen. Hun tempel is het „wichtigste Bauwerk, das die Weltgeschichte kennt" (p. 163). Maar zelfs wie ook dat grif toegeeft, ziet daarin nog geen reden, om alles, wat maar dat volk betreft, zoo omstandig mede te deelen. Van de vele, soms zeer kortstondige koningen der twee Israëlietische rijken wordt ons van geen enkelen naam en regeeringsduur gespaard. De oorlogen van David vergen meer plaats dan die van Cyrus, die van Jozua meer dan die van Thoetmosis III.

Riesz is zeer conservatief in de critiek. Dat is de mode tegenwoordig, eene zeer goede mode: het geslacht vóór ons heeft in dit opzicht niet weinig misdreven. Misschien nergens meer dan in de hypercritiek op den Bijbel. Zeer mooi is hier Riesz' behandeling der kwesties; hij verwerpt veel van de zoogenaamde „moderne critiek", doch niet te veel. Elders echter, vooral bij Grieken en Romeinen, lijkt hij mij minder maat te hebben gehouden. Hij herstelt veel als geschiedenis, wat toch heusch den toets niet kan doorstaan. Mommsen indertijd noemde zelfs niet de namen der zeven koningen van Rome. Daar lag een zekere pose in; maar in het wezen der zaak had hij gelijk. Dat Riesz nu weer van de laatste vijf koningen historische feiten meent te kennen (Shuckburgh in zijn History of Rome kende ze onlangs reeds van alle zeven), is voor gezonde toepassing der critiek niet aannemelijk te maken. En zoo staat het ook met de historiciteit van den Tocht der Argonanten, van Aristodemus in den Eersten Messenischen Oorlog en met meer andere „feiten".

Nog iets over den opzet van het boek. Het is een leesboek, tekst zonder voetnoten. Dat is ook volgens mij de eenige ware weg bij het schrijven eener Algemeene Geschiedenis. Maar na de 446 bladzijden tekst volgen er nog 194 met Erläuterungen, eigenlijk voetnoten, die achteraan zijn geplaatst. Daar is op zich zelf niets tegen; integendeel, deze soms zeer omvangrijke Erläuterungen zijn vol soliede geleerdheid en interessante opmerkingen. Maar mijn bezwaar is, dat soms de tekst niet volkomen helder en begrijpelijk is, als men de Erläuterungen er niet bij leest, en dat zelfs eene enkele maal in den tekst van den lezer verondersteld wordt, dat hij eene voorafgaande Erläuterung heeft gelezen.

Drukfouten zijn er merkwaardig weinig. Ik stiet er slechts op twee, en nog wel twee, die beide samenhangen met gebrek aan dagelijksche vertrouwdheid met het Grieksch. Op p. 249 staat: „Rossezüchter oder Hyppoboten" (l. Hippoboten) en op p. 532 „Eunomaos" (l. Oinomaos). Hierbij behoort ook, dat op p. 322 de jaartallen van koning Alyattes volgens nieuwste berekening te recht op 620—563 worden gesteld, terwijl dan toch op p. 355 zijn zoon Croesus als van ouds van 560—546 regeert; en dat op gelijke wijze (p. 193) de veldtocht van Sjesjonk I ten behoeve van Jerobeam in 926 wordt gezet (te recht, berekening naar Egyptische monumenten), terwijl op p. 197 (naar Israëlietische berekening) Jerobeam reeds in 927 heet gestorven te zijn. De ware jaartallen van Jerobeam (931—912) staan echter op p. 544.

De belangrijkheid van Riesz' boek diene als verontschuldiging voor de lange bespreking. Het moge nog even worden opgemerkt, dat onder zoo gedrukte omstandigheden, als waarin Duitschland thans verkeert, toch in 1919 deze voortreffelijke Algemeene Geschiedenis uitkwam en tegelijk in 1919 en 1920 de twee eveneens voortreffelijke deelen der in collaboratie geschreven Algemeene Geschiedenis van Ludo Hartmann, Kromayer en Klauber.

Leiden. H. van Gelder.

P. Klappstein, Vier turkestanische Heilige, ein Beitrag zum Verständnis der islamischen Mystik. (Türkische Bibliothek B. 20). Berlin, Mayer und Müller. 1919. (Pr. M. 9).

Het is een bekende twistvraag of de Mohammedaansche mystiek aan vreemden invloed haar ontstaan dankt en zoo ja, of in dat geval Buddhistische, dan wel Neoplatonische invloed aan te nemen is. De schrijver van bovengenoemd geschrift spreekt daarover in het kort in eene Inleiding, en komt, zonder het vraagstuk *au fond* te behandelen, tot het besluit, dat in elk geval een Buddhis-

Digitized by Google

tische invloed bewezen geacht moet worden, inzonderheid in het eens zoo heerlijke Balch (Baktra), dat van ouds een middelpunt van den handel was, waarlangs, zooals bekend is, het Buddhisme zich van uit Indië naar Centraal- en Oost-Azië uitbreidde. Uitgaande van dit denkbeeld heeft hij zich tot taak gesteld eene Duitsche vertolking te geven van de levensbeschrijvingen van vier Mohammedaansche heiligen, die uit dat gebied afkomstig, of althans van uit Turkestan „entscheidend beeinflusst" waren. De vertaling is gegrond op den Perzischen tekst van Ferid ed-din Attār, den bewerker van eene Mohammedaansche heiligengeschiedenis, naar de uitgave van Nicholson. Het spijt mij er dadelijk te moeten bijvoegen, dat die vertaling zeer veel te wenschen overlaat, daar de auteur blijkbaar nog een aanvanger is in het lezen van Perzische teksten en de eigenlijke beteekenis van vele Perzische uitdrukkingen niet juist weergeeft. Reeds dadelijk in den aanhef van de biographie van Schéqîq Balchi heeft hij het zeer gewone *jagane-i ahd* (eenling van zijn tijd) misverstaan en weergegeven door „war unvergleichlich an Verpflichtung". Bladz. 5 schrijft hij voor het telwoord *sih* zes in plaats van drie ; bladz. 7 vertaalt hij „wenn wir einen Edelstein finden, heben wir ihn auf, selbst wenn er in den Schmutz gefallen ist, und haben keine Angst". Het laatste moet zijn „zelfs als hij in het vuil gevallen is houden wij hem voor rein", hoewel hier ter verschooning kan aangevoerd worden dat de uitgever eene valsche lezing opgenomen heeft, n.l. *wabak nedarim* in plaats van *wapak bedarim*. Eenige regels verder heeft hij de uitdrukking *dad sitadan* misverstaan en zelfs *machluk perastan* weergegeven met *andächtige Kreatur*, terwijl het beteekent *aanbidders van het geschapene*. Bladz. 14 heeft hij zich door zijn vriend Bagiroglu laten wijs maken dat eene Perzische in den tekst voorkomende uitdrukking beteekent *mit jem. etwas teilen*, terwijl de juiste beteekenis in Vullers woordenboek II, 1249b gemakkelijk te vinden geweest ware. Op tal van plaatsen is de Perzische syntaxis niet begrepen, waarvoor ik één voorbeeld bijbreng, om niet den schijn te wekken, dat ik zonder reden deze opmerking maak. Op bladz. 37 en 38 komt een verhaal voor, handelende over het dooden van de zinnelijke lust (want dat beteekent in dit verband *nafs* en niet zoo als de vertaling heeft *Ich*). Ten slotte doorziet de Heilige de listige overleggingen van de lust en zegt hij, dat zij noch in deze, noch in de toekomstige wereld het tot den waren Islam zal brengen. Daarop volgt: ik dacht dat gij (de lust) een goed werk op het oog hadt en begreep niet dat gij den gordel omgehouden hadt. Deze woorden, die een zin op zich zelf vormen, heeft de vertaler in tweeën geplitst en het eerste deel bij het voorafgaande getrokken als volgt: „weder in dieser Welt wird sie es zur Ergebung in Gottes Willen (Islam) bringen, noch in jener Welt, denke ich, findest du Gehorsam gegen Gott. Nicht wusste ich dass du ein Unglaübiger bist".

Door deze voorbeelden, die zich gemakkelijk laten vermeerderen, meen ik het bewijs geleverd te hebben, dat de schrijver goed gedaan zoude hebben zich voorloopig nog niet aan het publiceeren van Duitsche vertalingen uit het Perzisch te wagen, zonder deze eerst door een grondigen kenner van deze taal te laten verbeteren. Moge hij een volgende maal beter beslagen ten ijs komen!

Utrecht. M. Th. Houtsma.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

J. Mathijs Acket, Verzamelde opstellen. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmij. 1920. (Pr. f 3.25).

„Men spreekt tegenwoordig veel over de versiering der school, maar de mooiste versiering die men kan aanbrengen is die bij de leraar van binnen. Wat geest en wat ziel, geven aristokratie aan 'n schuur van 'n klas. Het is te goedkoop om beelden en platen aan de muur de glans te laten geven die van de leraar moest uitgaan."

Dit woord, ontleend aan het opstel „De leraar in het Nederlands", kon als motto op het titelblad van de aangekondigde bundel staan. Het geeft meteen antwoord op de vraag of deze artikelen, door Acket in de Nieuwe Taalgids, de Gids e.a. tijdschriften gepubliceerd, terecht onder de vlag van „Nederlandsche kunst, een reeks artistieke handboeken", in de haven van de vakliteratuur worden binnengeloodst. Wie naar dit boek grijpt om zich de tijd te doden met „artistieke" lektuur, in de verwachting een reeks beschouwingen te vinden die, kleine kunststukjes op zich zelf, misschien echter meer om de artistieke allure dan om de behandelde onderwerpen worden gegeven, die grijpt mis. En wie meent dat onverschilligheid voor kunst of gebrek aan waardering voor het artistieke dat Acket's persoonlikheid kenmerkt deze woorden deed neerschrijven, voor hem voeg ik er aan toe dat naar mijn overtuiging de waarde van deze opstellen niet zo zeer in het artistieke als in het pedagogiese element is gelegen, of wil men in het artistiek-pedagogiese. In Acket is een artistiek schoolmeester aan het woord, een leraar in de Nederlandse taal, zoo verstandelik aangelegd als men zich een leraar voorstelt en tegelijk zo kunstgevoelig als men ze allen zou wensen. „Al schrijvende," zegt hij, „begin ik zelf enigszins te vergeten of ik 't heb over de hele Hollandse natie of over Van Koetsveld alleen. Ik voel dat ik over mezelf spreek en over mijn vrienden en kollega's en buren. Ja, ja, de bezadigde nuchtere Van Koetsveld, met zijn gezond verstand en zijn prozaïese geest, dat ben ik, dat zijt gij, dat is hij, dat zijn wij." Maar ook: „Werk aan uzelf en laat de wetenschap slechts middel wezen. Eet niet zonder honger. Doe niets zonder liefde". Zijn liefde voor zijn taak heeft gemaakt dat hij zich niet tevreden stelde met het toepassen van geijkte werkmethoden, dat hij langs de wegen van literatuurstudie en zelfonderzoek trachtte te komen tot het doel dat hij zich had gesteld: levend onderwijs geven. Een idealist, maar die tegelijk met nuchtere blik de waarheid weet te zien en te karakteriseren: „Zes uur per dag z'n geest laten bevruchten! Onze jongens assureren zichzelf tegen zo'n gevaar, door niet op te letten. Ze zitten stil, ze kijken naar 't boek, ze kijken u aan, maar ze luisteren niet. Odysseus stopte z'n oren met was om 't verleidende gezang der lieflike Sirenen niet te horen, maar zij kijken u plezierig aan, en horen geen woord." En in weerwil van die nuchtere kijk: een idealist, en een die zijn idealen zoekt te verwezenliken.

Het is een bekende zaak dat aan de meeste universiteiten nu juist niet zo heel veel aandacht wordt besteeds aan de opleiding tot leraar als zodanig; ook dat men daarin verbetering wil brengen door de een of andere mooie instelling of regeling. Hoe mooi die instelling of regeling ook zal zijn, behoefte is er vóór alles aan mannen die de opleiding kunnen geven. Zulk een man hebben we in

Digitized by Google

Acket, zoals hij spreekt uit dit boek. Akademiese zowel als niet-akademiese studenten in de Nederlandse letteren, die zich voor het leraarsambt willen bekwamen, mogen zijn opstellen niet ongelezen, neen niet on-doordacht laten. Over de betekenis van Van Koetsveld, van Staring, van Ernest Staas, van de Sensatie, van de Renaissance kunnen ze — hoe lezenswaard de studies van Acket ook zijn — ook door handboeken, door andere artikelen worden ingelicht. Hoe men zich in zulke onderwerpen moet inwerken om er tot jongelieden over te kunnen spreken; hoe het ten slotte niet aankomt op het overbrengen van pasklaar gemaakte kennis in de hoofden van leerlingen maar op de ziel van de leraar, of die misschien de ziel van de leerling even zal kunnen doen meetrillen, daarin zal Acket hun de weg kunnen wijzen. Of ze zich dan zoveel mogelik tot zijn evenbeeld moeten vormen, zijn lessen moeten nabootsen? Natuurlik moet dit het einddoel niet zijn, maar het voorbeeld van iemand die zijn weg heeft gezocht en gevonden moge ook anderen doen zoeken; als zij ieder hun eigen weg vinden zal het onderwijs er wel bij varen.

's-Gravenhage. D. C. Tinbergen.

SCHOOLBOEKEN.

Latijnsche Leergang voor Gymnasia en Lycea door **Dr. P. C. de Brouwer, Prof. Dr. F. Muller Jzn** en **Dr. E. Slijper. Oefeningen bij de Syntaxis** door **Dr. P. C. de Brouwer** en **Dr. E. Slijper.** Eerste Deeltje, Casusleer. Groningen-Den Haag, Wolters. 1920. (Pr. ƒ 2.25).

In het voorbericht van dit boekje zeggen de schrijvers: „Het is bovenal noodig de leerlingen dieper te laten doordringen in het wezen van den Latijnschen zin. *Als er dus opgezegd moet worden, dan liever Latijn dan Nederlandsch.*" Dit is inderdaad het juiste standpunt. Er is op dit aambeeld trouwens in de laatste jaren druk gehamerd en we begroeten deze zinsnede dan ook meer als een conventioneele phrase dan als een uiting van overtuiging. Edoch, ook dit is verheugend, dat het reeds „convenable" geworden is, zoo te spreken.

Misschien gaat „men" dan op den duur ook nog eens zoo denken.

Jammer genoeg verraden niet alleen vele opmerkingen en wendingen in het verwarde voorbericht, dat de bewering omtrent „het wezen van den Latijnschen zin" nog slechts geënt op vreemden stam en allerminst vergroeid is, doch merken we in het boekje zelf *niets* van de daarmee uitgedrukte overtuiging.

Met boekjes als het onderhavige dringt men niet alleen niet dieper in het wezen van den Latijnschen zin, maar heelemaal niet in het wezen van welken zin ook, omdat dit soort oefeningen geen zin heeft.

In het algemeen vervalt het leeren van een taal, wanneer het er om te doen is, dat de leerling zich in de taal zal kunnen uitdrukken, in drie afdeelingen. Eerst moet men het uiterlijke, de door de lijfelijke vooronderstellingen bepaalde toevalligheden zich eigen maken. Dit is *het* gebied van de oefeningen, omdat het in dit gebied (de spraak, als klankvorming en vorming van klankverbindingen in uitgebreidsten zin) gaat om reflex geworden *gewoonten* der spraakorganen. Dit gebied komt in hoofdzaak overeen met wat men gewoonlijk onder vormleer samenvat. Zonder strenge oefeningen door het eindeloos vaak herhalen der eenvoudige „bewegingen" (Volcke) komt men er niet. In deze behoefte moet in den „leergang", waarvan het hier aangekondigde boekske deel uitmaakt, het Oefenboekje bij de Buigingsleer der zelfde schrijvers voorzien.

Zooals ik destijds reeds opmerkte is er in dat boekje naast veel verkeerds inderdaad veel te waardeeren. Er worden werkelijke „Oefeningen" in gegeven, al zal een leerling, die gemelde oefeningen heeft doorgewerkt, nog lang niet aan het eind der eerste afdeeling zijn.

Voor hen, die het echter, hoe dan ook, zoover brengen, dat zij het werktuiglijke van de taal beheerschen, komt de tweede afdeeling van het taalonderwijs: de tijd, dat de leerling de bijzonderheden van het spraakgebruik zich moet eigen maken. In laatsten aanleg komt dan de scholing, welke den leerling in staat moet stellen de taalmiddelen te gebruiken om uit te drukken wat hij te zeggen heeft.

Met deze laatste afdeeling van taalonderwijs hebben we hier niet te maken. Deze laten we dus verder buiten beschouwing. Geen der „thema"-, „opstellen"- of „oefen"-, dan wel „oefeningen"-boekjes bij de Syntaxis maakt er aanspraak op hulpmiddel bij zulk onderwijs te zijn. Edoch, en hier komt het bedenkelijke, eigenlijk willen zij ook niet hulpmiddel bij het onderwijs in het spraakgebruik zijn. Maar wat dan wel?

Het zij gezegd, al klinkt het niet vriendelijk: al deze boekjes berusten op misverstand en waanvoorstellingen.

Men ziet niet, dat men, na de vormleer tot iets anders overgaande, komt in een gebied, waar het deels op begrijpen en deels op weten doch niet meer op geoefendheid aankomt.

Men ziet niet, dat „oefeningen in den zinsbouw" slechts „stijloefeningen" kunnen zijn en alzoo voor veel verder gevorderden, dan zelfs eindexaminandi der gymnasia, van voor de nieuwe leerstofregeling. Men ziet niet, dat in het spraakgebruik alleen de geaardheid, de aanleg en de levenshouding van het betrokken volk de innerlijke samenhang vormen en zijn stelselmatigheid, doch dat voor hen, die dien volksaard niet kennen, hier geenerlei regelmaat of stelsel is.

Men ziet niet, dat de groepeering, welke men toepast, noch een systematische noch een idiomatische, doch een zuiver accidenteele is, welke de onsamenhangenste zaken naast elkaar doet komen, en bij den leerling slechts een toestand van onthutste verwarring, of onnadenkende botheid kan teweegbrengen.

Dit geldt van alle dusdanige boekjes en helaas ook van dit. Dat is jammer, des te meer, omdat:

terecht de meening heerscht, dat een leerling tenminste eenigermate Latijn moet kunnen schrijven of althans Hollandsche voorbeelden in het Latijn kunnen vertalen, wil het verklaren en vertalen (lezen?) van Latijn werkelijk nut hebben;

hiertoe de oefening bij de buigingsleer van dezen leergang, uiteraard onvoldoende zijn;

Muller in zijn Syntaxis van het juiste standpunt uitging, dat zulk een boekje de groote lijnen van den zinsbouw moet aangeven, en geen handleiding tot het spreken of schrijven van Latijn of het vertalen in het Latijn is (hiervoor is eenige Syntaxis-kennis vereischt doch Syntactisch begrip heeft hiermee niet onmiddellijk te maken):

Digitized by Google

derhalve een hulpmiddel noodig en onontbeerlijk is om den leerling dit bij te brengen;

alzoo er een bepaalde behoefte bestaat waarin nog steeds niet voorzien is.

Deze mijn beginsel-bezwaren maken uiteraard, dat het moeilijk is, in bijzonderheden te treden, zonder dat de bespreking zelfs plaatsruimte, welke men bij uiterste onbescheidenheid kon vragen, verre te buiten ging.

Het lijkt mij echter wel gewenscht niet bij algemeenheden te blijven. Ik wil daarom uit de oefeningen, waarboven staat „Pronomina" eenige grepen doen.

Oefening 92 op pag. 67 heeft als titel Idem. De gegeven voorbeelden brengen echter — zooals te begrijpen is — niets bijzonders over „Idem", waar inderdaad zeer weinig bijzonders over te zeggen is (of wel: Aristoteles! a=a). De voorbeelden met idem wisselen af met voorbeelden waarin idem voorkomt.

Waar gaat het dus eigenlijk over? Wel, over het Hollandsche „ook". De Heeren De Brouwer en Slijper hebben een doodgewone thema over „ook" gemaakt en meenen nu wat bijzonders te hebben gedaan, doordat zij die den leerlingen in het Latijn voorzetten.

Hiermee zijn wij echter geen stap verder. Men behandele dit zoo, dat men zich afvraagt: waarom valt het ons op, dat de Romein zegt „Antonius edit idemque bibit". Omdat wij hier een adjectivische uitdrukking in het Latijn vinden, waar het Hollandsch een bijwoordelijke uitdrukking heeft. Alzoo men brenge dit niet onder het hoofd *idem*, maar behandele dit als geval in een reeks, (waarin met name primus, solus e.d.) waaruit de leerling merkt dat het hem opvallende idem, *niet* een bijzonder gebruik van idem is, doch dat hem aan idem (per accidens, *κατὰ συμβεβηκός*) opvalt een der verschijnselen van dat wat in wezen niets anders is dan de omstandigheid, dat in het Latijn Subject en Verbum nog geen organische eenheid zijn, doch slechts federatie, desnoods vakverbond, terwijl in het Hollandsch onderwerp en gezegde slechts onderdeelen van den zin zijn. Van die oefening 92 is voorbeeld 9 daarom zoo verkeerd, omdat na het vorige, dat juist door het gebrek aan het verband waarin de verschijnselen zin hebben, de aandacht der leerlingen verontrust heeft, in zulk een voor den Hollander volstrekt onopmerkelijke, wel lange, maar weinig zeggende woorden — opeenvolging, naar iets bijzonders wordt gezocht.

Voorbeeld 10, is een stijlfiguur, welke hier waarschijnlijk alleen staat omdat de schrijvers haar als zoodanig niet herkenden.

Over ipse geldt mutatis mutandis hetzelfde.

De „behandeling" van het relativum is ontstellend. Dit voor den Hollander, in het algemeen: voor den modernen mensch misschien wel het moeilijkste punt in het Latijnsche spraakgebruik wordt gedemonstreerd aan 2 voorbeelden, die ter zake doen, en 4, die bij de comparatio thuis hooren!

Oefening 95 brengt een *niets* zeggende reeks gevallen van quisquis, 95 dito van quicumque. — (welke generalia natuurlijk indefinita blijven heeten).

Dergelijke nuance als het verschil tusschen quisquis en quicumque (alle *leden* (ieder *lid*) van een groep; alle leden van een *groep*) laten zich alleen duidelijk maken aan zeer pakkende voorbeelden in voldoende verband om de nuance te waardeeren.

Volgen de indefinita.

Deze afdeeling opent met een onbenullige opmerking over *quis* met dito voorbeelden, daarna een beslist verkeerde uiteenzetting over *aliquis*. Er staat ***Aliquis (sed nescio quis est) lapidem iecit.*** Nemen we aan, dat *est* een drukfout is voor *sit*. Edoch de eigenlijke functie van *aliquis* — *nemo* — (het stellende pronomen) is verloren.

Maar genoeg. Mijn oordeel is duidelijk uit het vorige.

De opzet deugt niet, en de uitvoering evenmin.

In gemoede kan men niemand aanraden dit boekske in te voeren.

Bunnik. Brinkgreve.

C. P. F. Lecoutere. Schets van den ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Tweede herziene druk. Brussel, A. Dewit. 1921.

Dat een tweede druk van prof. Lecoutere's boekje na drie jaar noodig bleek, bewijst dat er in België behoefte was aan een dergelijk schoolboek. Of Noordnederlandsche leeraren het zullen verkiezen boven de schets van de Vooys meen ik te moeten betwijfelen. Het is te uitgebreid, leert niet gemakkelijk, doordat de aanteekeningen te los naast elkaar staan en onduidelijk geformuleerd zijn, schuift een roomsche, niet-aesthetische beoordeeling naar voren zonder ook maar eenigszins een roomsche litteratuurgeschiedenis te zijn (waaruit veel te leeren zou zijn), en is wetenschappelijk niet voldoende op peil. Van de twee plichten: beschrijven en verklaren kwijt de schrijver zich niet naar behooren.

De volgende karakteristieken stip ik even aan: De meeste romans van Couperus zijn voortreffelijk, maar veel daarin lijkt onecht en aanstellerig. De verzen van Henriette Roland Holst hebben een lossen zwier, Frans Coenen is objectief in zijn beschrijvingen. „Schildert" van Eeden ooit met sterke kleuren? Van Deyssel is den schr. een gesloten boek en voor zijn romans zal hij goed doen Henry James te vergelijken. Volgens den schr. was de kritiek van De Gids onbevooroordeeld en grondig. De liedekens van Bontekoe worden niet juist gekarakteriseerd. Zij zijn de historische achtergrond, waarop Bontekoe moet uitkomen. Synthetiseert Vondel werkelijk de geheele XVIIde eeuw?

Bedenkelijker is het, wanneer een onjuiste karakteristiek den geheelen ontwikkelingsgang verstoort. Indien wij even afzien van den gevoelstoon, kunnen wij zeggen, dat de Middeleeuwer zijn romans vanuit de intrige, die voor hem de levens- en wereldbeschouwing moet dragen, bouwt. Een sprekend voorbeeld daarvan is Beatrijs. Dit gedicht heeft dan ook het kenmerk, dat veel romans, op deze wijze ontstaan, typeert: de karakter-schildering wordt verwaarloosd en de personen maken den indruk aan den draad van de intrige te loopen. De psychologie is afwezig. Ware daarom een woord als „psychologische diepte" niet beter verzwegen?

Ook met de verklaringen kan ik het niet vinden. De strophische gedichten op naam van Maerlant gesteld te beschouwen buiten de beweging der bedelmonniken om, lijkt mij minder gelukkig. Meester Eckhart als oorspronkelijken Duitschen mysticus op te vatten is toch na de beroemde ontdekking van P. Denifle minder raadzaam en verbreekt het verband der mystici en Harnack's spot had den schr. in de gedachte moeten blijven

Digitized by Google

(Dogmengeschichte III, S. 436 zie echter ook in Ueberweg—Heinze IIde deel 643 flgg. Baumgartner). De mimus had toch bij de sotternieen wel eens genoemd mogen worden. De vraag of de 18de-eeuwsche roman een voortzetting is van den zeventiende-eeuwschen, of dat bij de Spectator aangeknoopt moet worden, gaat L. voorbij, etc. Ook is de schrijver niet altijd nauwkeurig. Hoe weet hij, dat de Madoc een Iersche roman is? De Wapene Martijn te analyseeren volgens te Winkel nadat Leendertz de nieuwe uitgave bezorgd heeft, is niet te rechtvaardigen. Als tweede schrijver van Reinaert I is Arnout hier nog te vinden. Al moge Bédier soms gegeneraliseerd hebben, een herinnering aan zijn scherpzinnig werk zou het boekje van prof. Lecoutere goed gedaan hebben.

De Vooys moet een veer laten wegens gemis aan precieshéid. Mij moet echter van het hart, dat de Schr. zelf soms op gespannen voet is met biographie en bibliographie.

Den Haag. A. Greebe.

ADVERTENTIEN

VERSCHENEN:

Ontbindende en samenbindende krachten in het Friesche Rechtsleven der Middeleeuwen

Intree-rede bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Gem. Universiteit te Amsterdam, uitgesproken door

Prof. Mr. L. J. VAN APELDOORN.

Prijs **f 1.20**, fr. p. p. **f 1.25**.

Alom in den Boekhandel te bekomen, alsmede bij de Uitgevers
N. V. Noord-Nederl. Boekhandel afd. MEYER & SCHAAFSMA, te Leeuwarden.

M. H. VAN CAMPEN

Nederlandsche Romancières van onzen Tijd

Ingenaaid f 2.75, gebonden f 3.90

De voortreffelijke essayist en fijnzinnige kritikus geeft in zijn nieuwste werk een diepgaande en toch aangenaam leesbare studie over enkele onzer meest bekende hedendaagsche romanschrijfsters, die niet slechts leerzaam materiaal brengt maar ook als litterair kunstwerk valt te waardeeren.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN

Esquisse Historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle

PAR

K. J. RIEMENS

DOCTEUR DE L'UNIVERSITÉ DE PARIS

Ing. f 5.50

Dit werk, dat bekroond is door de Académie Française, bevat een grondige en hoogst belangrijke studie over de ontwikkeling van het Onderwijs in de Fransche taal in ons land.

Uitgegeven bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

J. J. SALVERDA DE GRAVE

De geschiedenis van Jan van Parijs

In soepelen prachtband en met 4 illustraties f 3.25

De geestige geschiedenis van Jan van Parijs, een oude, naief-vermakelijke spaansche vertelling, waarvan in de 17e eeuw een nederlandsche bewerking verscheen, werd door prof. Salverda de Grave opnieuw vertaald en door den bekwamen teekenaar Hofman uit- en inwendig fraai versierd.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE.

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1921.**

Meillet, Linguistique historique et linguistique générale (Kluyver).
Dindorf-de Bredé, Dionis Chrysostomi Orationes, I (K. Kuiper).
Niedermann, Essais d'étymologie et de critique verbale latines (F. Muller).
FitzHugh, The Old-Latin and Old-Irish monuments of verse (v. Hamel).
Beiträge zur Alttestamentlichen Wissenschaft Karl Budde überreicht (Böhl).
Winternitz, Geschichte der Indischen Litteratur, II, 2 (Caland).
Feist, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache, afl. 1-2 (v. Wijk).
Schepers, Potgieter, Bloemlezing, II (Staverman).
Price, The Text of Henry V (v. Dam).
Nyrop, Etudes de grammaire française (Salverda de Grave).
Keil, Beiträge zur Geschichte des Areopags (v. Meurs).
Bloch, Soziale Kämpfe im alten Rom (v. Hille).
Koster, Mythologisch Woordenboek (C. Greebe).
Mulder, Quaestiones nonnullae ad Atheniensium matrimonia pertinentes (Groeneboom).
Heiberg, Naturwissenschaften, Mathematik u. Medizin im klassischen Altertum (J. A. Vollgraff).
Von Harnack, Marcion: Das Evangelium vom fremden Gott (Windisch).
Von Kiesling, Rund um den Libanon (Wensinck).
Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland, II (v. Slee)
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius. Wasstraat 29. Leiden.

A. Meillet, Linguistique historique et linguistique générale. Paris, H. Champion. 1921. (Pr. 40 frcs).

In dit boek heeft Prof. Meillet meer dan twintig opstellen vereenigd, die op een paar uitzonderingen na reeds vroeger zijn uitgegeven, doch waarvan ook de herdruk velen welkom zal zijn. Bijna al deze stukken waren bestemd voor een niet al te klein publiek, meer of minder bekend met de taalwetenschap, of althans in staat de heldere voorstelling van die denkbeelden in zich op te nemen; maar stellig zullen ook vele deskundigen het genoegen van de lectuur niet klein achten. Want het moet inderdaad een genoegen zijn zulk een meester in het vak te hooren redeneeren over desnoods bekende zaken, doch waarover niet iedereen spreekt op eene even aantrekkelijke wijze. Men moet daarbij in het oog houden, dat het boek niet één doorloopend vertoog bevat, en dat soms in verschillende artikelen dezelfde denkbeelden in eenigszins ander verband opnieuw worden uiteengezet, maar dat ook die herhalingen voor den lezer van nut kunnen zijn. Zooals ieder weet, heeft Prof. Meillet datgene wat men in het algemeen heeft voorgesteld als uitkomsten der historische taalstudie aan een strenge critiek onderworpen; hij heeft getracht alle begrippen van die wetenschap te verduidelijken en strenger te bepalen, hij heeft vooral getracht te onderscheiden tusschen datgene wat men weet, datgene wat men waarschijnlijk of wellicht zal kunnen weten en datgene wat men nooit zal weten, tenzij er gegevens aan het licht kwamen waarop men niet durft hopen. Onder de vele bijzondere feiten die in deze artikelen ter sprake komen, zullen er wellicht niet vele zijn die de geleerden niet reeds kenden; maar de schrijver heeft in bijna al deze stukken willen handelen niet zoozeer over de feiten zelf als wel over hunne beteekenis voor de wetenschappelijke opvatting en methode. En daarom is zijn boek zoo nuttig voor den student, die hier door zijn betrekkelijk geringe kennis niet wordt verhinderd den schrijver in zijn betoog te volgen. Er zijn geleerden in historische vakken wier grootste genoegen het is nieuwe historische bijzonderheden te ontdekken, hetzij rechtstreeks door het opsporen van geheel nieuwe gegevens, hetzij door een verrassende combinatie van gegevens die reeds bekend waren. Anderen zijn daarmee niet tevreden, en zij verlangen naar algemeene waarheden, uit die vele bijzondere waarnemingen afgeleid. Tot hen behoort de schrijver. Dat begrijpt men ook, dat de gewone historische taalwetenschap hem niet kan voldoen. Men kan wel de dwalingen van vroegere geleerden verbeteren, men kan de begrippen verfijnen, men kan er op wijzen, dat juist de geschiedenis van jongere perioden der taal, waarbij men meer weet van maatschappelijke toestanden, van veel meer belang is dan vroeger wel werd geloofd; maar ten slotte hadden de oudere geleerden toch reeds in de hoofdzaak gelijk: hunne definitie van *klankwet* mocht niet altijd goed zijn, in de practijk maakten zij van de klankwetten, althans in beginsel, een goed gebruik: wat *analogie* was, wisten zij zeer goed; hunne onderscheiding van *inheemsche* en *uitheemsche* woorden was zeker vaak te grof, maar zij kenden die onderscheiding en wisten ze toe te passen. In 1885 werd Ascoli eenigs-

Digitized by Google

zins boos over het geschrijf van de „Junggrammatiker", die als het ware een nieuwe periode der wetenschap aankondigden, terwijl hij zich bewust was op zijn wijze altijd te hebben gehandeld volgens beginselen waarvan nu, naar hij meende, zooveel ophef werd gemaakt alsof ze iets nieuws waren (zie *Sprachwissenschaftliche Briefe* p. 102 vlgg.). Prof. Meillet spreekt van oudere geleerden altijd met de hoogachting die zij verdienen. In hunne reconstructies zijn zij dikwijls te ver gegaan, over het Indogermaansch waarvan men zich eenigszins een voorstelling kan maken, hadden zij stellig een verkeerd begrip wanneer zij er een soort van primitieve taal in zagen, maar wat zij wilden was verdedigbaar en in een zekere mate niet onuitvoerbaar: vroegere en latere phasen van een taal tegenover elkaar stellen, en aldus met zoo weinig mogelijk discontinuiteit laten zien hoe de talen waren veranderd. Doch dit bleef het onderzoek van verschillende bijzondere gevallen: immers ook de zoogenaamde klankwetten gingen in hare algemeenheid niet verder dan dat zij iets formuleerden dat in een gegeven taal in een gegeven periode had plaats gehad. Zeer natuurlijk was het verlangen naar conclusies van grooter omvang, naar een nieuwe wetenschap, die de regels zou uitspreken waardoor alle taalverschijnselen, waar en wanneer ook voorkomende, worden beheerscht. Die behoefte heeft ook Prof. Meillet, en reeds de titel van zijn boek is er het bewijs van. Uitdrukkelijk zegt hij op blz. 11, dat men zich niet kan tevreden stellen met beschouwingen of regels, die eigenlijk behooren tot geheel andere wetenschappen, maar die met de taalwetenschap in eenig verband staan; zoolang men b.v. spreekt over physiologie of psychologie, spreekt men niet over linguistiek; men moet trachten nieuwe *taalwetten* te vinden: „ ce ne seront ni des lois physiologiques ni des lois psychiques, mais des lois linguistiques". Van die wetten leest men in dit boek minder dan de titel misschien deed verwachten, en zooals blz. 49 wordt opgemerkt, zouden door die regels alleen mogelijkheden kunnen worden uitgedrukt. Wat gebeurt heeft moeten gebeuren; maar indien de wetenschap niet heeft kunnen voorzien wat gebeurt, dan heeft zij niet heel strenge wetten „certaines possibilités sont réalisées d'une manière nécessaire dans chaque langue, mais sans qu'on puisse jamais prévoir *a priori* lesquelles". Zonder twijfel kan hij die vele talen in haar historisch beloop heeft bestudeerd, een zeer fijn gevoel hebben voor wat in de taal waarschijnlijk moet worden geacht; en die tact in de waardeering is een kostbaar bezit, volkomen te vergelijken met het politieke inzicht van hem die de geschiedenis der politiek met zorg heeft beoefend. Maar de politicus komt niet op het denkbeeld zijn inzicht wetenschap te noemen, en hij zal niet spreken van wetten die hij in zijne beschouwingen toepast, tenzij hij dergelijke termen eenigszins figuurlijk wil gebruiken. Wat aan de taalkunde der 19de eeuw een zoo wetenschappelijk voorkomen heeft gegeven, zijn de historische klankwetten, maar deze blijven geheel binnen een bepaald gebied, zij betreffen een bepaalde geschiedenis. Dat men b.v. met de vergelijkende grammatica van het Indogermaansch iets anders bereikt dan wat het doel van een algemeene taalwetenschap zou zijn, wordt door Prof. Meillet zeer duidelijk te kennen gegeven. Zie blz. 33: „La linguistique générale qu'on obtient en faisant abstraction de l'histoire (d.i. van de geschiedenis zooals zij zich voordoet in de bijzondere gevallen der historische grammatica) est une science encore peu faite, difficile à faire et qui pour se faire suppose du reste qu'on ait déjà décrit aussi complètement que possible l'histoire du plus grand nombre de langues possible. Ce qui sert à l'établissement de la linguistique générale est ce qui est dénué de valeur pour la grammaire comparée et inversement". Dit is zeer sterk uitgedrukt; maar de schrijver bedoelt, dat de algemeene taalwetenschap regels zou moeten stellen die gelden voor alle talen, ook zonder genealogische verwantschap, terwijl deze laatste juist het object is van de gewone vergelijkende grammatica. Men kan het den schrijver onmogelijk kwalijk nemen, dat hij niet veel meedeelt over „une science encore peu faite", en met erkentelijkheid leest men de vele opmerkingen van algemeenen aard die hij aan zijn groote ondervinding heeft te danken. Die opmerkingen vormen met elkaar wel geene „linguistique générale", maar wellicht behooren zij tot het beste wat van meer algemeenen aard is te verkrijgen. Op blz. 301 is gedrukt *meat* in plaats van *mead*.

Groningen. A. Kluyver.

Dionis Chrysostomi Orationes post **Lud. Dindorfium** ed. **Guy de Budé**. Vol. II. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri. 1919. (Pr. M. 8, geb. M. 9.40).

Het tweede deel van de Budé's Dio-uitgave — naast de helft der oraties ook de „testimonia", Arnims dissertatie de Geticis en de *βίοι* van Philostratus, Synesius, Photius en Arethas enz. bevattend, benevens Emperius' dissertatio de exilio Dionis — handhaaft het karakter van nauwkeurigheid en voorzichtige kritische behandeling, waarop ik in mijne aankondiging van het eerste deel mocht wijzen (Mus. 1918. p. 22.). De uitgever heeft zorgvuldig overwogen wat in de jaren na 't verschijnen van von Arnims Dio-uitgave op het gebied der tweede sophistiek en der Dio-kritiek is gepubliceerd en maakt daarvan voor zijn tekst een weloverdacht, over 't geheel zeer conservatief gebruik. Intusschen steunt de editie in hoofdzaak op von Armins groote werk: de schrijver weet dat en erkent dat in zijne voorrede, terwijl hij tevens wijst op de eigenaardige bezwaren die zich voordoen bij de selectie der variae lectiones. En inderdaad is daar een der grootste moeilijkheden gelegen bij het bewerken eener editie die eigenlijk een hybridisch karakter heeft, eene moeilijkheid die zich bij den eigenaardigen toestand der sterker varieerende Dioncodices dubbel doet gevoelen.

Een uitgave als deze houdt het midden tusschen eene editio maior en eene editio minor; en aan dien tusschenvorm zijn onvermijdelijke bezwaren verbonden. In de eerste heeft de philologische lezer het recht, althans die handschrift-varianten te vinden die hem van dienst kunnen zijn bij eventueele emandatie-pogingen; de tweede geeft hem alleen eene editio in usum Scholarum. Voor philologische lectuur nu schijnt mij Dr. Budé's uitgave niet volkomen voldoende. Ik bedoel allerminst hiermee te zeggen dat mij een apparatus criticus gewenscht lijkt zooals men dien in den tijd van Tischendorffs N.T. een ideaal achtte; ook erken ik dat

Digitized by Google

in de vering van z.g. coniecturae probabiles persoonlijk soms schijnbaar willekeurige — selectie door den uer onvermijdelijk is. Maar eene vergelijking van Arnim's uitgaaf met deze Teubneriana versterkt mij den indruk dat Dr. Budé, voorzichtig als hij het opnemen, zelfs in het vermelden van eigen gissingen, in zijne keus van varianten en conjecturen willekeurig en niet altijd even gelukkig is geweest. Een enkel voorbeeld veroorloof ik mij tot toelichting van die meening iets uitvoeriger te bespreken. In de Borysthenica (Or. XXXVI) p. 7 d. B.) vinden wij in de adnotatio critica wèl vermeld dat de Urbinas **τὰ γένεια ἀφηκότες** heeft in plaats van **ἀφεικότες** (door Casaubonus trouwens te recht in **καθεικότες** veranderd), maar niet — wat veel belangrijker is dan deze spelafwijking — dat in den volgenden zin (ibid. v. 17) zoowel in den Urbinas als in den Marcianus de woorden **τὸ αἰσχρόν** ontbreken. Dio vertelt daar namelijk dat er onder de langharige Borystenites die naar hem kwamen luisteren een was die kort haar droeg en geen baard (**ἐξυρημένος**). De man deed dat om den Romeinen in 't gevlei te komen en was daarom algemeen geminacht, **ὥστε εἶδεν ἄν τις ἐπ' ἐκείνου τὸ αἰσχρὸν τοῦ πράγματος καὶ οὐδαμῇ πρέπον ἀνδράσιν.** Overduidelijk is die zinsnede niet, en stellig is het voor den lezer de moeite waard te weten, dat de woorden **τὸ αἰσχρόν** in twee zeer belangrijke handschriften ontbreken en derhalve wellicht in de andere niet op hun plaats staan. Immers dit zou tot de overweging kunnen leiden of men ook zou behooren te lezen: **ὥστε εἶδεν ἄν τις ἐπ' ἐκείνου τοῦ πράγματος τὸ αἰσχρὸν καὶ οὐδαμῇ πρέπον ἀνδράσιν.**

Ik moet wel met dit eene voorbeeld volstaan, indien deze korte aankondiging binnen de juiste grenzen zal blijven: ook zou ik ongaarne zien dat men in mijne opmerking een aanmerking zocht. Onvermijdelijk blijft — bij selectie — onderscheid van keuze. Wellicht zal b.v. bij de lectuur van Or. LII menigeen zich verwonderen dat De Budé p. 139. 22 de onhoudbare verandering van **βασιλείᾳ** in **ἀλώσει** — welke v. Herwerden in der tijd voorstelde — wèl vermeldt, en daarentegen stilzwijgend voorbijgaat (136.13) de fijne correctie door von Arnim gevonden in **οὐδ' ἐμοῦ γε ἕνεκεν.**

Ook in zulke vragen echter moeten wij, meen ik, een editor die zuinig met het papier moet zijn, niet verkeerd verstaan. Het vermelden van een gissing heeft dikwijls niet de bedoeling om die gissing zelve sterk aan te bevelen, maar veeleer om op de gecorrigeerde plaats zelve, als wellicht corrupt, de aandacht te vestigen. Twee goede voorbeelden daarvan — het zullen mijne laatste zijn — geeft wederom de Borysthenica. Op p. 8. 27 geeft De Budé den overgeleverden tekst: „**τῶν μὲν ἡγουμένων τεκαὶ πρώτων θεῶν *χωρὶς ἔριδος καὶ ἥττης**" en onder de bladzijde teekent hij aan: „**πρωτευόντων** Wil." — „**θεῶν** <**τῶν δὲ ἑπομένων**> Arn." Op deze wijze heeft hij blijkbaar willen aanduiden dat noch de conjectuur van Wilamowitz, noch Arnim's aanvulling geheel kan bevredigen, maar dat hij met den laatstgenoemde eene lacuna vermoedde na **θεῶν**. In de zaak zelve heeft hij mij niet overtuigd. Ik geloof dat men Wilamowitz moet volgen, maar eene schrede verder gaan: niet **πρώτων** in **πρωτευόντων** veranderen maar **πρωτευόντων** voor de beide woorden **πρώτων θεῶν** in de plaats stellen.

Ongeveer op dezelfde wijze moeten wij, meen ik, eene aanteekening van De Budé op p. 10. 2 beschouwen. Wij lezen daar: **Καίτοι ἴσως ἄτοπον βαρβαρίζοντα τῶν πολιτῶν μάλιστα τῷ ἑλληνικωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ χαίρειν καὶ ξυνεῖναι.** Von Arnim drukt deze woorden zonder aanteekening af; De Budé vermeldt: „**ποιητῶν** pro **πολιτῶν** Heinze". Hij neemt die conjectuur niet op in den text; terecht, want in dit verband kan Plato bezwaarlijk **ποιητής** worden genoemd. Maar hij wil er, dunkt me, de aandacht op vestigen, dat **πολιτῶν** hier toch ook wel achterdocht wekt. Zou er wellicht **τῷ Πλάτωνι** hebben gestaan?

Ik mag deze bespreking niet verder uitbreiden. Het gezegde moge volstaan om te doen uitkomen, dat naar mijne meening de uitgave van De Budé een goeden en betrouwbaren text in handen geeft aan hen die zich von Arnim's groote editie niet kunnen aanschaffen. Een Arnimius dimidiatus" mag intusschen de editie van De Budé niet heeten, ook reeds hierom niet, omdat von Arnim zelf waarschijnlijk eene verkorte bewerking van zijnen Dio eenigszins anders zou hebben gewenscht.

Amsterdam. K. Kuiper.

M. Niedermann, Essais d'étymologie et de critique verbale latines. (Recueil de travaux publiès par la faculté des Lettres de l'Univ. de Neuchatel). Neuchatel, Attinger Frères. 1918.

Met bijzondere vreugde en instemming heb ik de nieuwste studies van Niedermann gelezen, omdat evenals in vorige verhandelingen van den schrijver ook hier weer een uiting voor ons ligt van een geleerde, die begrijpt studie van de texten te moeten vereenigen met vergelijkende en algemeene studie van (Indogermaansche) talen. Als Zwitser biling, beurtelings tehuis in Duitsche wetenschap en Fransche studie, vertrouwd met de resultaten van de Romanistiek, bekend ook met de eischen der moderne dialectgeographie, heeft hij daarnaast zich aan de philologische uitgave niet onttrokken: zijn voortreffelijke editie van Marcellus de medicamentis (als deel V van het Corpus medicorum latinorum) in 1916 verschenen getuigt daarvan. Doch van deze zonder twijfel vaak zware en lang niet altijd aantrekkelijke taak weet hij zich bijtijds los te maken om in minder diepgeploegde terreinen een gemakkelijker gewonnen oogst binnen te halen: kort geleden heeft hij in Festgabe für Adolf Kaegi een beschouwing gegeven (p. 66—92) over de namen van den ooievaar in het Litausch, waar we ook duidelijk weer den philoloog den linguist op zijn tocht zien vergezellen. Behoeft het nog uitdrukkelijk gezegd te worden, dat voor het ontraadselen van zoo menig onbeholpen grafschrift, van zoovele gevallen van gedachtewoekering of van vergroeiing op een inscriptie de verduidelijkende parallellen vaak beter ver weg te vinden zijn, dan in het slechts schijnbaar zoo dichtbijstaande of nauw verwante kunstvolle, ja, kunstmatige Latijn der klassieke periode? Ook Niedermann wijst er, juist door den vorm van zijn betoog, weer op, iets waar ik van harte mee instem, dat men voor de interpretatie van één simpel taalfragment zijn taalaanvoelen en taalbegrijpen niet breed en veelzijdig genoeg kan fundeeren. Een kort overzicht moge dat, met enkele opmerkingen mijnerzijds doorvlochten, aantoonen.

Eerst wordt een viertal etymologieën gegeven, vervolgens komen text-critische beschouwingen in den bes-

Digitized by Google

ten zin des woords, gewijd aan Büchelers Carmina Latina Epigraphica, de Hisperica Famina en aan medische glossen uit het derde deel van Goetz' Corpus Glossariorum Latinorum.

Enkele opmerkingen volgen hier:

Aequiperare beschouwt N. als denominativum van een zgn. tautologisch compositum **aequo-păro-s* ∽ *aequus* + *par*. N. brengt een groot materiaal bijeen van herhalingen van hetzelfde woord of van in beteekenis verwante woorden in verschillende talen, doch meest slechts in syntactische coordinatie, *niet* in compositie. Het resultaat van dezen betoogtrant is dan ook, dat men juist duidelijker gaat beseffen, hoe volslagen geïsoleerd *aequiperare* in het Latijn is, gesteld dat deze nieuwe verklaring juist is of ware. Bevreemdend is voorts, dat N. het woord, dat morphologisch het naast verwant schijnt, niet in dit verband noemt: ***vĭtŭperare***. Zooals *vĭtŭperare* in de uitdrukking *alci omen v.* (Pl. Cas. 411) nog duidelijk met *vĭliāre* verwant is, zoo dekt het gebruik van *aequiperare* zich grootendeels met *aequare*. De *u* van *vituperare* is zonder twijfel al ***ŭ*** op te vatten, die in dit alleenstaande woord zich — anders dan bijv. in de superlativi op *-tĭmus, -tŭmus* — zonder de concurrentie van ***i*** handhaafde: zoodra de labiaal niet aanwezig is, trad de algemeene ontwikkeling ***ŏ > ĭ*** aan den dag, zie ***vĭtĭ-lĭtĭgāre***; zoo is dan ook *aequiperare* te verklaren door het bekende bezwaar van het Latijn tegen *quu* zoowel als klank als in de functie van klankteeken of spelling. Zooals *vituperare* dus eigenlijk was „***vĭtŏ-păro-s*** maken" of „vinden": „afwijkend (vgl. *vitium*) vinden", beteekende *aequiperare* „gelijk maken" of „vinden"; een passage bij Gellius 20, 1, 34, die met oud taalmateriaal werkt, stelt klaarblijkelijk met *parissimum facere* op één lijn *ad amussim aequiperare* en juist voor de vóór-historische periode van het Latijn is de overeenkomstige werkkring van *facere* en ***părĕre*** ∽ ***părāre*** typisch.

Methodisch aantrekkelijk is de tweede studie, gewijd aan *falx*. Zeer sterk verkort is de inhoud deze. Uit de identiteit van **ζαγκλή** met **ζάγκλον = δρέπανον**, beide „sikkel" en daardoor ook als naam van de beide steden Messina en Drepanum welbekend, terwijl de munten der eerstgenoemde stad in VI en V v. Chr. ***Δανκλε̄*** als opschrift dragen, construeert N. ingenieus een oorspr. ***đanklā**, waarvan de interdentale spirant **đ** in het Grieksch met **ζ** en **δ**, in het Latijn eigenaardig met *f* is weergegeven. Uit ****fanklā*** moet dan door assimilatie ****falklā***, later **falcula* ontstaan zijn, dat als deminutivum opgevat een zgn. stamwoord *falx* in het leven riep. Dit alles is zeer hypothetisch, iets wat des te meer hindert, doordat de tot nog toe gebruikelijke verklaring: *falx* ∽ ***flecto*** phonetisch door *farcio* ∽ ***frĕquēns*** wordt gesteund en semasiologisch werkelijk niet zoo zwak staat als Niedermann wel wil doen gelooven. Is het niet te boud gesproken (p. 22 noot), gegeven dat bij dichters *falx* vaak met de aanduiding *curva*, *incurva*, *adunca*, voorkomt, „qu'il n'y a naturellement aucune conclusion quelconque à tirer relativement au concept, qui est à la base du mot *falx* lui-même"?

De oplossing hier gegeven heeft de etymologie van *parma* aan de hand gedaan, dat als later-vergroot „woord" bij het dan oudere *parmula* hier uit *palmula* door dissimilatie heet ontstaan te zijn; *palmula* als deminutivum moet dan aanvankelijk beteekend hebben; „wat de hand(palm) bedekt", zelfs voor het kleine ronde schild toch een — zacht uitgedrukt — zonderlinge aanduiding.

De bespreking van het tweede gedeelte moet ik tot mijn spijt hier weglaten, hoezeer ook enkele uitnemende conjecturen en haar veelzijdige adstructie zouden kunnen verleiden tot buitensporigheid.

Amsterdam. F. Muller Jzn.

Th. FitzHugh, The Old-Latin and Old-Irish monuments of verse. (University of Virginia, Bulletin of the School of Latin, nº. 10). Charlotteville, Anderson Brs. 1919. (Pr. $ 3).

De schrijver van bovengenoemd werk, het tiende van een reeks studiën over het Italische, Keltische en Indo-Europeesche accent, gelooft aan een kongsi van obscurantisten, wier toeleg is de bestrijding van hem en van zijn theorie van het „Heilige Tripudium". Indien zoo iets al mocht bestaan, dan is de schrijver van deze regelen daaraan geheel vreemd. Ook waag ik mij met geen enkel woord aan een oordeel over hetgeen Fitz Hugh over het Latijnsche versrhythme opmerkt, en beschouw uitsluitend de opmerkingen van den schrijver over het Keltisch. Evenwel, wat de Keltische rhythmiek aangaat, handhaaf ik mijn vroeger uitgesproken meening volkomen, op gevaar af den toorn en den spotlust mijns tegenstanders in nog heviger mate op te wekken, dan reeds het geval was.

De methode van FitzHugh lijkt mij te eenenmale verkeerd. Hij heeft een theorie over het Latijnsche versrhythme gemaakt, en wil die nu ook op het Iersch en Kymrisch toepassen. Daartoe gebruikt hij alle vroege Iersche poëzie, die wij bezitten, en verklaart haar rhythmiek naar willekeur. Met hetgeen de Ieren zelf over hun poëzie gezegd hebben, houdt hij geen rekening, met de historische ontwikkeling slechts voor zoover hij haar gebruiken kan. Van de resultaten der wetenschap aanvaardt hij slechts die, welke uit de eerste periode der keltologie stammen, toen door het meesterwerk van Zeuss de eerste algemeene gezichtspunten werden gegeven, doch verwerpt alles wat wij aan een later tijd te danken hebben, toen men door nauwgezet onderzoek erin slaagde een reeks détails bloot te leggen en daardoor een beeld van den geleidelijken ontwikkelingsgang te ontwerpen.

Voor iemand, die op deze wijze te werk gaat, kan het geen beteekenis hebben, dat de resultaten der wetenschap van de jongste jaren veeleer in de kaart zijner tegenstanders spelen dan in zijn eigene. De laatste onderzoekingen van Kuno Meyer hebben ons de wording der Iersche poëzie onder invloed van Gallolatijnsche rhetoriek getoond, en de langzame groei van de Iersche prosodie is daaruit duidelijk gebleken. Sir John Rhys — met wien Fitz Hugh anders nogal opheeft — liet de Kymrische *englyn* uit den Latijnschen pentameter ontstaan. Van twee zijden werd dus bevestigd, dat de Keltische prosodie een ent van vreemden bodem is. Voor FitzHugh echter blijft alles „oer". Hij is een romanticus in merg en been. Er bestaat een Indo-Europeesch oer-rhythme, even oud als het ras der „blond Northmen", en daaruit is alle latere rhythme te verklaren. Als in den Kymrischen *cywydd* iets te vinden is, dat zich met dat oer-rhythme vereenigen laat, wordt dat onmiddellijk geannexeerd, onverschillig of de *cywydd* het resultaat is van een lange ontwikkeling, wier vroegere stadia aan te wijzen zijn. Wanneer FitzHugh een geleerde aantreft, wiens methode hem

Digitized by Google

aanstaat, neemt hij diens leerstukken kritiekloos over. Zoo bijvoorbeeld John Morris Jones' theorieën over *Pre-aryan Syntax in insular Celtic.* De tegenwerpingen, die iedereen tegen het opstellen van zulke theorieën — en dus a fortiori tegen het klakkeloos overnemen ervan — moet maken, worden natuurlijk ter zijde gesteld onder verwijzing naar de kongsi. Trouwens FitzHugh's opvattingen over taalverwantschap kan ik ook niet deelen. Wanneer hij wijst op de inderdaad treffende overeenstemming van Italisch en Keltisch, moeten die twee dadelijk een „groep" binnen het Indo-Europeesche kader vormen en mogen zij met andere „groepen" niets te maken hebben. Het is de ouderwetsche stamboomleer tot het uiterste doorgedreven.

Vreemd is ook de stilzwijgende overbrenging der phenomenen van prosodische rhythmiek op den taalrhythmus, waaraan een aanhangsel besteed is. Ook daartegen mag wel eens gewaarschuwd worden. Uit het wisselspel van taalrhythmus en een ideaal prosodisch stelsel kan de dichterlijke vorm van iedere bepaalde taal begrepen worden. Daarom is de leer der vereeniging van het krachtige Iersche woordaccent en de syllabentellende prosodie heelemaal niet zoo gek als FitzHugh meent. Integendeel. Had de schrhijver zich willen houden aan hetgeen wij weten over het Iersche en het Kymrische accent, en aan hetgeen vaststaat over de wording der Keltische prosodie onder vreemde invloeden, dan had hij ertoe kunnen bijdragen, ons inzicht in de Keltische poëzie te verhelderen. Nu hij echter de zijde der Indo-Europeesche romantische speculatie verkozen heeft, en tegelijkertijd die van den hoogmoed, kan ik in zijn werk geen aanwinst voor de Keltische philologie zien.

Rotterdam. A. G. van Hamel.

Beiträge zur Alttestamentlichen Wissenschaft Karl Budde zum siebzigsten Geburtstag am 13 April 1920 überreicht von Freunden u. Schülern und in ihrem Namen hrsg. v. K. Marti. (=Beihefte zur Zeitschr. f.d. Alttestamentl. Wissenschaft 34). Giessen, A. Töpelmann. 1920. (Pr. M. 40.—).

Prof. K. Budde, hoogleeraar in de Oud-Testam. Theologie te Marburg, bereikte den 70-jarigen leeftijd en werd „rude donatus". Dank zij het initiatief van den uitgever en den redacteur van het „Zeitschrift für die Alttestam. Wissenschaft" werd hem een *Festschrift* aangeboden, waaraan 22 vrienden en geestverwanten van den jubilaris medewerkten. Het getal van deze medewerkers was (met uitzondering van prof. Marti in Bern) beperkt tot de Duitsche universiteiten. Maar ook onder de Duitschers missen wij namen als R. Kittel, E. König, E. Sellin. Deze beperkingen, hoezeer te betreuren, waren onder de gegeven omstandigheden wellicht onvermijdelijk. Het ligt voor de hand, dat prof. Budde ook in het land van zijn beminden leermeester Kuenen vrienden en geestverwanten telt, die gaarne ook in 't openbaar van hun belangstelling blijk hadden gegeven. Sinds zijn studietijd in Utrecht heeft hij de connecties met Nederland steeds aangehouden. Van zijn bedrevenheid in 't Nederlandsch getuigen zijn vertalingen der werken van wijlen prof. Kuenen: *Volksreligion u. Weltreligion* (1883) en *Gesammelte Abhandlungen zur biblischen Wissenschaft* (1894).

De 22 bijdragen van dezen feestbundel zijn alphabetisch gerangschikt. Wij rangschikken ons overzicht zooveel mogelijk systematisch.

Op exegetisch (litterair-kritisch) terrein behandelt G. Beer (Heidelberg) het scheppingsverhaal. Gen. 1 is volgens hem geschreven met het doel om de meer mythologisch getinte oude verhalen in Gen. 2 en 3 (J^1 en J^2) te vervangen. De bron van dit verhaal (P) was echter noch J^1 noch J^2, maar òf een derde verhaal (E ?), dat wij uit tal van toespelingen in de profetische en historische boeken nog gedeeltelijk kunnen reconstrueeren, òf wellicht eerder de door den exilischen schrijver in monotheïstischen geest bewerkte Babylonische kosmologie. — Volgens J. Meinhold (Bonn) moet men in het Paradijsverhaal (Gen. 2 en 3) drie bronnen onderscheiden: *a)* het overoude (nog polytheïstische) brokstuk vs. 22, waaruit in vs. 9 de levensboom ingelascht is; *b)* J^1: de eerste menschen, Kaïn en Hawwa (stamouders der Kenieten) zijn als kinderen gedacht en geplaatst in een oase van de Oostelijke woestijn; *c)* J^2: de menschen als bebouwers en bewakers van den tuin der goden in de Armenische bergen. — J. W. Rothstein (Münster) poogt aan te toonen, dat de redactor (R^P) het oude brokstuk Gen. 6^{1-4} (J^1) in zijn werk heeft opgenomen als een waarschuwing tegen gemengde huwelijken. Deze redactor (ten tijde van Ezr. en Neh.) beschouwt dus de zonen Gods inderdaad als de nakomelingen van Seth (het uitverkoren volk) in tegenstelling tot de kinderen van Kaïn („menschen" zonder meer). — C. Steuernagel (Breslau) merkt in Gen. 17 tegenstrijdigheden op: terwijl het verbond slechts op de nakomelingen van Isaäk van toepassing is, ontvangen ook Ismaël en de slaven het verbondsteeken, n.l. de besnijdenis. Bronnenschifting moet de verschillen oplossen. Hij onderscheidt in dit ééne hoofdstuk niet minder dan 4 „beddingen" (Schichten). — Volgens W. Nowack (Straatsburg, thans Leipzig) is het z.g. Verbondsboek (Ex. 20^{22} — 23^{19} en ook Deut. 27^{4-8} en Joz. 8^{30vv}) een oorspronkelijk bestanddeel noch van E noch van J^1, maar werd in het tijdperk tusschen E en D (wellicht uit J^1) door een interpolator ingelascht. — Baron v. Gall (Giessen) distilleert uit 1 Kon. 8^{53} LXX een vermeend orakel naar aanleiding van een zonsverduistering op 22 Mei 948 v. Ch.

Wat de profetische en poëtische boeken betreft, zoo vermelden wij in de eerste plaats het artikel van K. Marti (Bern), die uit de eertijds zelfstandige boekenrol Jez. 6^1—9^6 de „kern" afzondert, die hij van Jez. zelf afkomstig acht: in hoofdzaak 6^{1-11}, $7^{2-14,16}$, $8^{1-8a,11-18}$ — Volgens P. Volz (Tübingen) is het eigenlijke probleem in Jez. 53 niet de figuur van den „Knecht", maar hetzelfde als in het boek Job; waarom moet de rechtvaardige lijden? De oplossing, die de profeet vindt, is het plaatsvervangend karakter van het lijden. De Theodicea wordt den volke voor oogen gesteld in den vorm van een levensbeschrijving, een parabel, waarvan de vrome „Knecht" de held is. — O. Procksch (Greifswald) poogt ons het visioen, beschreven in Ez. 1, aanschouwelijk te maken. Een draaibaar toestel op raderen, door den wind gedreven, met de cherubs als caryatiden en daar overheen de zonneschijf met het spiegelbeeld van Jahwè. — H. Schmidt (Tübingen) verdedigt de stelling (ten onzent reeds voorgestaan door prof. Oort), dat de profeet Amos van Noord-Israëlietische afkomst geweest is. Ook was hij (blijkens 7^{14}) geen arme schapenhoeder, maar een welgesteld landman, die een span runderen

Digitized by Google

bezat en een kweekerij van vijgen of moerbeien. — W. Baumgartner (Marburg) teekent de situatie van Joël 1 en 2. Naar aanleiding van de sprinkhanenplaag wordt een boetedag uitgeschreven. 2^{18-20} bevat de godspraak, die het eind van de plaag verkondigt, 2^{21-24} behelst het danklied. Het geheel is uit één stuk, uitgezonderd 1^{15-20}, dat uit een ander verband (droogte!) is ingelascht. — Wijlen prof. C. H. Cornill (overl. 1920) behandelde Ps. 130 („E profundis") met het oog op den rhytmischen vorm en ook op den inhoud (vs. 4!). — In de bewerking van Ps. 133 ontvangen wij een voorsmaak van den commentaar op de Psalmen, door H. Gunkel (thans te Halle). Met verlangen zien wij dit werk te gemoet. — M. Löhr (Königsberg) behandelt en vertaalt de drie reden van Bildad in het boek Job.

Godsdiensthistorische artikelen zijn meer dan schaarsch. De litteraire kritiek voerde in de school van Kuenen en Wellhausen, waarvan prof. Budde immers een der voornaamste vertegenwoordigers is, den boventoon. H. Holzinger (Ulm) behandelt naar aanleiding van het betoog van prof. Völter (1916) de vraag, of de uitdrukking „de Zoon des Menschen" in de evangeliën steunt op gegevens in Ez. of wellicht eerder in de Ps. — Graaf Baudissin (Berlijn) stelt een onderzoek in naar de ontwikkeling van het Hebreeuwsche woord voor „knecht" in de beteekenis van „vereerder der Godheid".

Op archaeologisch terrein verplaatst ons een artikel van H. Gressmann (Berlijn) over de manier, waarop men het haar en den baard droeg: de nomaden droegen kort geknipt haar en geschoren boven- en benedenlip; de boeren lang hoofdhaar en kort geknipten knevel. — Volgens H. Guthe (Leipzig) beteekent het Hebreeuwsche woord *siddēd* (= Assyr. *šadādu*!) niet „eggen" maar „een veld door diepe voren rondom afbakenen."

Een overzicht over de beginselen der Arabische, Syrische en Hebreeuwsche dichtmaat biedt G. Hölscher (Giessen). De beknoptheid vooral van dit artikel is te betreuren. Gaarne zou men de aanduidingen betreffende de Hebreeuwsche metriek (die neerkomen op een synthese der stelsels van Sievers en Bickell, op grond van de analogie van het Syrisch) nader uitgewerkt zien. — Het taalkundig artikel van J. Hehn (Würzburg) over „Waw inversivum" is gericht tegen de stellingen van H. Bauer en C. Brockelmann. Het (afformatieve) „perfectum" duidt de voltooide handeling aan; het (praeformatieve) „imperfectum" de onvoltooide; het temporale moment blijft op den achtergrond. Evenals wij in een volzin als „daar gaat hij" het voornaamwoord achter het werkwoord plaatsen, gebeurd iets dergelijks in 't Hebreeuwsch door den invloed van de copula „en": het perfectum (= werkw. + voornaamw.) wordt gewijzigd tot imperfectum (= voornaamw. + werkw.) en omgekeerd.

A. Bertholet (Göttingen) behandelt de oorkonden van de z.g. Zadokietische secte te Damascus, die in 1910 gepubliceerd en in 1910 in het Theol. Tijdschrift in 't Duitsch vertaald zijn. De stichting van de gemeente te Damascus valt volgens hem wellicht onder Alexander Jannaeus (den „man der leugen" en „bouwer van den scheidsmuur"); te boek gesteld is het geschrift echter waarschijnlijk pas ten tijde van Pompeius („het hoofd der koningen van Jawan"), omstr. 63 v. Chr. — G. Dalman (thans te Greifswald) biedt een keur van Arabische liedjes in Palestijnsch dialect aan, waaronder één door hem zelf gedicht ter eere van den jubilaris.

Met deze beknopte inhoudsopgaven moeten wij volstaan. Ons doel was een indruk te geven van den rijkdom, die in deze 22 artikels is opgestapeld en die ook ten onzent en ook door degenen gewaardeerd zal worden, die niet tot de leerlingen of geestverwanten van Prof. Budde behooren.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

M. Winternitz, Geschichte der Indischen Litteratur. 2 Band, 2. Hälfte. Leipzig, Amelang. 1920. (Pr. M. 15).

Eerst na eene lange tusschenruimte zien wij eindelijk het tweede deel van Winternitz's Literatuurgeschiedenis voltooid; de eerste helft van het tweede deel verscheen in 1913, vgl. *Museum*, jaarg. XXI, kol. 214. Na den Veda en het Epos en de Purânas werd de Boeddhistische literatuur behandeld en in aansluiting daaraan volgt thans die van het Jainisme. Een derde deel moet nog volgen, waarin de lyrische en dramatische poëzie, de vertellings- en de wetenschappelijke literatuur zullen behandeld worden. Over de beschrijving der Jainaliteratuur kan zeker niet minder goeds gezegd worden dan over die der Boeddhistische. Ook hier is Winternitz de eerste, die de groote verdienste heeft, eene samenvattende beschrijving te geven. Hij heeft zich voortreffelijk van die moeilijke taak gekweten en verdient den dank niet alleen van de vakgeleerden, maar ook van alle niet-Indologen, die in Godsdienstwetenschap en Folklore belang stellen. Want, ofschoon uit den aard der zaak vele titels moesten gegeven worden, de beschrijving is allerminst eene droge opsomming van feiten; de S. weet de lektuur aantrekkelijk te maken door uitvoerige met smaak en oordeel gekozen stukken in vertaling: ik vestig bijv. de aandacht op het verhaal van den koopman en zijne vier schoondochters (p. 302), dat zoo levendig aan de parabel der talenten in het N. T. doet denken. Aan 't slot geeft de S. welkome aanvullingen op de Boeddhistische literatuurbeschrijving. Moge nu spoedig het laatste deel, dat zich, naar bericht wordt, reeds ter perse bevindt, deze voortreffelijke literatuurgeschiedenis voltooien.

Utrecht. W. Caland.

S. Feist, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache mit Einschluss des Krimgotischen und sonstiger gotischer Sprachreste. Zweiten eubearbeitete Auflage. 1. und 2. Lieferung: A—Hl. Halle, Niemeyer. 1920/21. (Pr. p. afl. 10 Mark).

De eerste druk van Feist's etymologicon verscheen in 1909. Deze tweede druk is zo grondig omgewerkt en zo belangrijk aangevuld, dat men bijna van een geheel nieuw boek kan spreken. Voor dezelfde artikels, die vroeger 138 bladzijden vulden, zijn tans 192 bladzijden gebruikt. Reeds aan het begin van elk artikel valt het ons op, dat de betekenis der Gotiese woorden vollediger wordt meegedeeld, met opgave der Griekse woorden, waarvan zij in de bijbeltekst de vertalingen zijn. Verder is heel wat meer literatuur aangehaald en besproken: ten dele zijn dat natuurlik de sedert 1909 verschenen geschriften, maar ook de oudere literatuur is vollediger opgesomd. Het boek heeft veel gewonnen, doordat min-

Digitized by Google

der belangrijke zaken, in de eerste plaats pro memorie meegedeelde en voor onaannemelik verklaarde hypothesen, met kleine letter gedrukt zijn.

Reeds de eerste druk was een zeer bruikbaar boek. Jonger dan de tweede druk van Uhlenbeck's Goties etymologicon, bevatte hij allerlei, wat daar niet te vinden was; en al droeg Feist's arbeid ook een weinig persoonlik karakter en al waren ook leemten en fouten aan te wijzen, deze tekortkomingen wogen niet op tegen de goede eigenschappen. In de sedert verlopen elf of twaalf jaar is nog steeds het aangekondigde Gotiese etymologicon van Lidén niet verschenen, Uhlenbeck's boek en Feist's eerste druk zijn in menig opzicht verouderd, zodat tans deze tweede druk van Feist het onontbeerlike handboek van iedere germanist en indogermanist moet wezen. Evenmin als de eerste druk draagt ook deze tweede een subjectief karakter. De schrijver somt op, refereert en doet met bescheidenheid zijn keuze uit de voorhanden hypothesen. Deze geringe originaliteit is geen ondeugd. Integendeel, waar in de meeste afzonderlike gevallen zo weinig positieve, onweerlegbare resultaten te bereiken zijn als op het terrein der etymologie, daar is het een grote deugd van de lexicograaf, wanneer hij de verschillende hypothesen op zulke wijze refereert, dat de lezer zichzelf een oordeel kan vormen, en wanneer hij zich onthoudt van gewaagde eigen combinaties.

Het taalmateriaal, dat wordt meegedeeld, is zeer rijk, en het is aan alle Indogermaanse taalgroepen ontleend. Zelfs van het Tocharies is een rijk gebruik gemaakt. Herhaaldelik blijkt het, dat de auteur niet op alle delen van het Indogermaanse gebied in gelijke mate thuis is. Zo troffen mij telkens kleine onjuistheden bij de Baltiese en Slaviese vormen. Dat kan wel ten dele daardoor komen, dat ik deze taalgroepen het beste ken; ik heb geen speciaal onderzoek ingesteld naar de betrouwbaarheid van het materiaal, ontleend aan andere minder algemeen gekende talen. Voor het Kelties had de auteur hulp van Thurneysen; het is jammer, dat hij niet ook een slavist en baltoloog als raadsman heeft gehad. Het dient echter erkend, dat de Baltiese en Slaviese tekortkomingen in het algemeen van ondergeschikte betekenis zijn.

Ik veroorloof mij enige kleine opmerkingen, die ik bij het doorlezen maakte, mee te delen. Het spreekt vanzelf, dat zij een vrij toevallig karakter dragen; een etymologies woordeboek is nu eenmaal een boek, dat zich weinig leent voor doorlezen; zonder voortdurend raadplegen van eigen materiaal wordt men slechts op vrij toevallige wijze opmerkzaam op kleine onjuistheden.

blz. 13: Het is moeilik, de wortels *ak-* en *ok-* van elkaar te scheiden; ook al mochten ze oorspronkelik niet identies zijn (gewichtiger dan de ablaut *a* : *o* is m.i. de wisseling van palataal en velaar), dan zijn zij toch door associatieve betrekkingen zo dooreengelopen, dat zij niet meer uit elkaar gehouden kunnen worden, — blz. 14: opr. *ape* is niet geheel identies met lit. *ùpė*. Waarom wordt de spelling van Kurschat: *ùpė* hier vervangen door die van Baranowski: *ūpe*? Elders schrijft Feist *ù*: *dùrys* blz. 87, enz. — blz. 16: met *ainakls* vgl. nog ndl. mnd. *enkel*, mnl. (limb.) *ènec*, gloss. bern. *ejneker saken*, — blz. 29 en 127: *fulls* zal wel evenals oi. *pūrṇá-s*, lit. *pìlnas*, obg. *plŭnŭ*, iers *lán* een Indogermaanse lange liquida sonans gehad hebben; blijkbaar is 't Feist onbekend, dat de Balties-Slaviese akutus (serv. *pȕn* = lit. *pìlnas*) op lange *l̥̄* wijst, — blz. 44: is de verklaring van *asilus* uit lat. *asinus* zelfs niet meer vermeldenswaard?, — blz. 47: mnl. *toenen*, *tōnen* (sub *augo*) is een jongere vorm dan *tōghen*, dat hier met meer recht vermeld had kunnen zijn; zie ook onder *augjan*, — blz. 48: obg. *dělŭ*, lit. *dė́tų* zijn supinum, geen infinitivus, — blz. 58: *bolĭ* „ziekte" is zeker een Slavies woord, maar in het Obg. betekent *bolĭ* alleen „de zieke", — blz. 61: voor oijsl. *boer* lees *bǿr*, — blz. 62: zouden oijsl. *bónde* en *búande* niet veeleer een en hetzelfde woord zijn? — blz. 64: gewoonlik duidt Feist van de Litause woorden het aksent aan, terwijl de hardheid van de *l* niet wordt aangeduid; voor *vìlkusi* zal dus *vìlkusi* te lezen zijn, — blz. 71: sub *biþe* ware mnl. *bedi* te vermelden geweest, — blz. 83: obg. *dojǫ* betekent alleen „säuge", — blz. 86: voor lit. *duktė̃* lees *duktė̃*, — blz. 89: ndl. *tornen* = duits *trennen*, — blz. 94: got. *du* uit slav. *do* — een onaannemelik vermoeden, — blz. 95: obg. *po-cǐnǫ*, *na-cǐnǫ*, l. *-čǐnǫ*; obg. *konĭ* bestaat niet, alleen *iskoni*, — blz. 97: Altpreuss. Studien 125 v. vermoedde ik een dgl. pluralis als got *eis* in lit. *an-ỹs*, — blz. 100: čech. *pásati* van *pás* < *pojasŭ*; ik houd obg. *pasti* 'beschützen' voor identies met *pasti* 'weiden', — over obg. *prěgynja* zie Leskien I.F. 21, 197 vv., — blz. 106: bij *fastubni* wordt naar een oude druk van Streitberg's Elementarbuch en niet naar de nieuwste verwezen, — blz. 108: ndl. *tanen*, *tenen* ('reizen') zijn een staaltje van de te geringe kennis van onze taal bij veel buitenlandse germanisten, — blz. 110: een van *pasti* 'vallen' te scheiden obg. *po-pasti* 'vatten' mist de nodige fundéring, — blz. 111: obg. *četvera* 'je vier,' lees: *četvero* 'vier bijeen', — blz. 118: een obg. *bŭrlĭ* komt in de teksten niet voor; de obg. vorm zou **brŭlĭ* zijn, — blz. 120: obg. *prěsnŭ*, lees **prěsnŭ*, *oprěsnŭkŭ*, *-ŭci*, — blz. 123: obg. *věmi*, l. *věmĭ*, — blz. 125: obg. *prijatelŭ*, l. *-elʼĭ*, — lit. *pìrmas* heeft idg. lange *r̥̄*, — blz. 131: Feist's gewone orthografie zou zijn lit. *drąsà*, niet *drąsà*, — „ndl." *gadelijk* is aan de meeste Nederlanders onbekend, — blz. 133: lit. *gëziù*, *-ūs*, lees *gė̃žiù*, *-ūs*; de vergelijking met got. *gageigan* is te minder plausibel, daar de voor de Litause woorden opgegeven betekenissen bezwaarlik oorspronkelik zijn; zie de wdbb. van Kurschat, Juškevič, Lalis, — blz. 134: oi. *jánghā*; het is jammer, dat Feist hier en elders voor de palatale en de gutturale nasaal één teken gebruikt, — blz. 140: voor iers *moīn*, *maīn* lees *mōin*, *māin*, — blz. 161: lit. *grëbiu*, l. *grė́biu*, — blz. 173: lit. *szirdìs* 'Mark, Kern des Holzes' verdiende geen afzonderlike vermelding, daar het met *szirdìs* 'hart' identies is; de door Feist opgegeven betoning *szìrdis* is dialekties, — blz. 176: lit. *kãkls*, l. *kãklas* (Von Grienberger's etymologie is bezwaarlik juist), — obg. *cěchlŭ*, l. *čechlŭ*, — blz. 179: obg. *cělo*, l. *čelo*, — blz. 191: obg. *-cęti*, l. *-čęti*; obg. *zakonŭ*, *iskoni* komen voor, niet *pokonĭ*.

Leiden. N. van Wijk.

Potgieter. Bloemlezing uit zijn gedichten en prozawerk. Uitgezocht door en met een inleiding voorzien van **Dr. J. B. Schepers.** Deel II, Lyriek en schildering. (Meulenhoff's Bibl. van Nederl. Schrijvers).

Na de aankondiging van het 1e deeltje in het *Mus.* van April **1920** kan een bespreking van dit 2e deel kort zijn. Het staat op dezelfde hoogte als het vorige. De inleiding

Digitized by Google

kenschetst goed Potgieters lyriek: hoe hij alles in zich verwerkte tot hij het geobjectiveerd had. Aardig is ook de vergelijking tussen Potgieter en Beets (altans de Beets van de Camera). Met genoegen zien we hier het karakteristieke portret met het kalotje. Wat de keuze der stukken betreft, die lijkt me nog beter dan in het eerste deeltje. Alleen (de verzamelaar heeft het zelf gevoeld en betreurd) ook nu nog is Potgieter slechts onvolledig te kennen. Maar dit was ook het doel niet, de beide deeltjes hebben hun plicht gedaan, als ze Potgieter „leren lezen en liefhebben", zoals de inleiding zegt.

Ook hier mogen een paar opmerkingen volgen. Bij de Aantekeningen heeft het drukfoutenduiveltje systematies 2 bladzijden te ver doen verwijzen. Op p. 156, waar nu aan de wens naar wat literatuur wordt voldaan, had bij opgave van wat er door P. geschreven is, niet mogen ontbreken Groenewegens Bibliographie. Vatel, op p. 127 genoemd, was geen kok van Lodewijk XIV, maar van Condé (vlg. de Beer-Laurillard, *Woordenschat*). Misschien hadden de volgende woorden even een verklaring nodig gehad: *de naalde zwijmt* (p. 17; ontleend aan de *Palamedes*), *weggedast* (p. 69), *vertikt* (p. 104: een paardeliefhebber zou er een halven morgen hebben vertikt). Over Tékéli (p. 117) geeft *Albert* z'n mening ook (zie de aant. van Engels in de Zw. Herdr. p. 26). Het *Weeuwtje* is tevens een van de „humoristiese" stukken van P.; op de humor had inleiding of aant. even kunnen wijzen; terwijl de mededeling, dat P. het schreef, onderwijl de drukkersjongen in de gang op kopij stond te wachten, een denkbeeld zou hebben gegeven van het gemak waarmee hij werkte; al te veel is men geneigd te denken, dat zulk moeilik te begrijpen werk ook moeizaam ontstaan moet zijn. — Van de drukfouten noteerde ik op p. 135 *lieftallig*; lees *lieftalig*. Ook zijn er vrij wat leestekens verkeerd. Nu behoeft dat niet zo erg te zijn; maar bij schrijvers als Vondel, Staring, Potgieter, die zich van alles rekenschap geven, moet men toch uiterst zorgvuldig wezen. Bovendien wordt door onzuivere interpunctie een moeilik schrijver nog moeiliker. Hiervoor waarschuwde reeds de Vooys in z'n inleiding op de *Gysbreght van Aemstel* p. VI—VII. Eigenlik moet men op de interpunctie kunnen vertrouwen als op het maatslaan van een dirigent. — Een merkwaardige fout staat op p. 124 r. 10: *zuster* moet zijn *dochter*; deze fout echter vindt haar oorsprong niet in deze uitgave, doch staat reeds in de *Gids* van 1844 en is in alle uitgaven van het *Proza* gebleven.

In de Voorrede van het 1e deeltje zegt de verzamelaar, hoe de lectuur van P. hem schonk ogenblikken van echt genot en dat hij die velen wenste te doen smaken. Dit doel is bereikt, mij altans heeft de herlezing van deze stukken veel genot verschaft en m'n leerlingen heeft deze bloemlezing op een prettige wijze met Potgieter in kennis gebracht.

Deventer. W. H. Staverman.

Hereward T. Price, The Text of Henry V. Newcastle-under-Lyme, Mandley and Unett. (Pr. 2 Sh. 6 d.)

Wanneer men in een hedendaagsche uitgaaf van Shakespeare's werken *Henry V* opslaat, heeft men F, den folio-tekst van 1623, voor zich, die in spelling en interpunctie is gemoderniseerd en die hier en daar van drukfouten is gezuiverd. Een deel der aangebrachte verbeteringen is ontleend aan Q, den quartotekst van 1600, herdrukt in 1602 en 1608. Die Q is een roofdruk. Hij beslaat nog minder dan de helft van den F, slechts ongeveer 250 regels zijn in beide drukken gelijk en al de andere regels van den Q bevatten kleinere of grootere afwijkingen, die goeddeels minderwaardig en somtijds bewijsbaar corrupt blijken te zijn. Ook van *Romeo and Juliet*, van *Hamlet* en van *The Merry Wives* bestaan dergelijke, sterk afwijkende en minderwaardige teksten. Dat zij roofdrukken zijn, wordt door niemand betwijfeld, maar de belangwekkende vraag, waartoe zij aanleiding hebben gegeven, is nog steeds niet afdoende beantwoord: zijn die roofdrukken enkel verdorvenheid, of vertegenwoordigen zij, zij het ook in corrupten vorm, Sh.'s eerste ontwerpen van de genoemde tooneelstukken? De laatste veronderstelling telt, hoewel m. i. volmaakt ten onrechte, verreweg de meeste aanhangers. Juist niet echter ten opzichte van den Q van *Henry V*; vooral na P. A. Daniel's welbekende studie heeft men tamelijk algemeen de opvatting gehuldigd, dat deze Q slechts een corruptie is van den reeds vóór 1600 bestaanden F. Men neemt daarbij aan, dat hij zijn ontstaan dankt aan een stenographische opname van de op het tooneel gesproken woorden.

Een paar jaar geleden hebben de heeren Pollard en Wilson wederom een pleidooi geleverd ten gunste van de eerste-schets-hypothese. Volgens hen zit de zaak zoo: al de roofdrukken berusten ten deele op eerste ontwerpen, in der haast bekort om ze te gebruiken voor opvoeringen buiten Londen; het bekort tooneelstuk werd gestolen door een acteur, die meespeelde in het stuk, zooals het later vertoond werd in den door Sh. herbewerkten en definitieven vorm; de dief-tooneelspeler benutte het gestolen handschrift, vulde het aan uit zijn eigen rol en schreef er zoo goed mogelijk uit zijn herinnering bij, wat hij zijn medetooneelspelers zoo vaak had hooren opzeggen. Zulk een roofdruk zou derhalve, wat de beste gedeelten betreft, berusten op schriftelijke overlevering; wat de slechtere passages aangaat, het lapwerk zijn van den dief-acteur.

Na zijn historische inleiding begint Mr. Price met er de aandacht op te vestigen, dat de Q al het kenmerkende heeft van een *acting edition*, maar dit brengt ons niet verder. Dan betoogt hij, dat de heeren Pollard en Wilson veel te lichtvaardig de hypothese van het stenogram ter zijde hebben gesteld. Hij geeft hun toe, dat er eenige overeenkomst van spelling en gelijkheid van drukfouten bestaat tusschen den roofdruk en de goede editie van *Hamlet*, maar hij ontkent elke overeenkomst, elke bibliographische schakel tusschen de beide teksten van *Henry V*. Hij wijst op het feit, dat reeds in 1591 Henry Smith's *Sermons* gedrukt werden „*taken by Characterie*" en dat de vergelijking van dezen tekst met de geautoriseerde uitgave van 1592 aantoont, hoe in den eersten druk, evenals in den Q van *Henry V* goede en slechte gedeelten elkander afwisselen, zoodat de zuiverheid van enkele passages geenszins aan hare mogelijk stenographische herkomst in den weg staat. Al erkent hij het volstrekte bewijs schuldig te blijven, hij gelooft in de stenographische opname naar de methode van Bright, in 1588 gepubliceerd. Hij bespreekt allerlei groepen van fouten

Digitized by Google

in den Q, wier ontstaan ongedwongen verklaard wordt door de gebreken, die Bright's methode aankleven; ja, hij heeft zelfs vijf fouten gevonden, waarvoor hij geen andere verklaring heeft kunnen bedenken.

Wat dit laatste betreft moet ik echter opmerken, dat druk- en schrijffouten van denzelfden aard als in deze vijf gevallen inderdaad voorkomen, maar ik zal hier niet nader op ingaan, omdat die vijf fouten nog veel meer wijzen òp acteur's versprekingen. Het is een bepaalde leemte in Mr. Price's werk, dat hij blijkbaar aan de mogelijkheid van deze soort fouten niet heeft gedacht en dit is des te meer jammer, omdat door het aantoonen van onbetwistbare versprekingen in de roofdrukken het volstrekte bewijs kan geleverd worden, waarnaar men reeds zoo lang heeft gezocht en dat ik elders hoop te publiceeren.

Mr. Price neemt aan, ofschoon het zijn betoog aanmerkelijk verzwakt, dat de rollen van Gower en van Exeter aan een theater-manuscript zijn ontleend. Deze meening berust m.i. op geen deugdelijken grondslag. Van de 73 regels, die Gower volgens den F spreekt, ontbreken er 21 in den Q, in de overige 52 regels van den Q heb ik geteld 10 woorden meer en 30 woorden minder dan in den F, 2 transposities van woorden, 15 andere woorden en 3 grootere veranderingen. Een dergelijke staat van zaken, namelijk 60 verschillen in 52 regels, wettigt waarlijk de gevolgtrekking niet, dat Gower's rol (Exeter's rol vertoont nog grootere verschillen!) zóó voortreffelijk in den Q is weergegeven, dat zij op schriftelijke overlevering zou moeten berusten. Te minder, omdat in de rollen met groote afwijkingen toch ook vrij zuivere en zeer zuivere gedeelten voorkomen; ik beroep mij op de zes achtereenvolgende regels I, 2, 18—23 uit de rol van Henry V, die zonder fout in den Q worden weergevonden!

Het grootste bezwaar tot nu, ook Mr. Price erkent het, om aan de stenographische opname van den Q geloof te schenken, ligt in de gebrekkigheid van Bright's methode. Allerlei fouten van den tekst worden er keurig door verklaard, maar men begrijpt niet goed, hoe er met die inderdaad stumperige methode nog zooveel goeds van een tooneelstuk te recht kan komen. Bright's boekje is een echt *curiosum*, dat door een herdruk van 1888 alom bekend is geworden; het heeft aanleiding gegeven tot een vloed van beschouwingen, vooral Duitsche, zoodat wie aan stenographie en Sh. denkt, aan Bright denkt. *Inde lacrimae.* Bright's methode is volstrekt onbruikbaar, de herinnering aan zijn boekje en wat er over geredeneerd is, kan men veilig op de aschbelt van zijn geheugen werpen. Het eerste Engelsche, praktisch bruikbare systeem van kortschrift is vervat in *The Art of Stenographie* van John Willis, het werd gepubliceerd in 1602 en veertienmaal herdrukt! Aleer Willis zijn methode openbaarde, moet hij haar langen tijd beoefend en langzaam aan volkomener hebben gemaakt. Niet Bright of een zijner adepten, maar veeleer Willis hebben wij dank te weten voor dien merkwaardigen en uiterst belangrijken tekstenroof van *Romeo and Juliet* in 1597, van *Henry V* in 1600, van *The Merry Wives* in 1602 en *last not least* van *Hamlet* in 1603.

Mr. Price geeft een zeer geslaagd hoofdstuk over den F. Hij acht het om verschillende redenen onmogelijk, dat de F een door Sh. herbewerkte tekst zou zijn, o.a. toont hij aan — en dit is van doorslaand gewicht! — dat er een veel grootere woordelijke en zakelijke overeenkomst bestaat tusschen Holinshed, Sh.'s bron, en den F, als tusschen Holinshed en den Q. Alles saamgenomen heeft Mr. Price m.i. inderdaad bewezen, dat de F het oorspronkelijke stuk vertegenwoordigt en dat de Q als een latere, uit den F ontstane vorm moet worden beschouwd.

In het laatste hoofdstuk handelt Mr. Price over *textus receptus* Hij bespreekt verschillende voorgestelde verbeteringen, waartoe de vergelijking van beide teksten aanleiding geeft, ten deele om ze te ondersteunen, ten deele om ze te verwerpen en bovendien geeft hij een vrij groot aantal nieuwe emendaties ten beste. De plaatsruimte ontbreekt om er behoorlijk verslag van te geven, ik beperk mij tot het meedeelen van mijn overtuiging, dat verreweg het grootste aantal door den eerst volgenden *editor* van *Henry V* dankbaar behoort te worden aanvaard. Slechts één enkel voorbeeld: de woorden „How now mine Hoaste *Pistoll?*" (II, 1, 29—30) die tot nu op gezag van den F aan Bardolph zijn toegekend, moeten zonder twijfel aan Nym worden gegeven.

Natuurlijk is men het op het gebied van de tekstkritiek niet steeds met elkander eens. Het zij mij daarom vergund ook nog één enkel voorbeeld ter sprake te brengen van de gevallen, waarover ik anders denk dan Mr. Price. De F heeft in V, 1, 93—94:

And patches will I get vnto these cudgeld scarres,
And sw[ea]re I got them in the Gallia warres.

De eerste regel is te lang, de Q laat „cudgeld" weg en daarom volgen Pope, Malone en andere *editors* de lezing van den Q. Dit weglaten is onoordeelkundig, want „cudgeld scarres" is een *striking phrase*, waarvan men moet aannemen, dat zij door Sh. is geschreven. Er moet dus een andere fout in dien te langen regel schuilen, maar Mr. Price verdedigt de lengte en beroept zich op drie andere gevallen, waarin één regel van het *heroic couplet* eveneens twee extra lettergrepen telt. Wanneer echter Mr. Price voldoende de prosodie beheerschte en kennis had genomen van de leer der interpolaties, zou hij gemakkelijk de fout in regel 93 en de fouten in zijn drie andere gevallen hebben kunnen vinden. In regel 93 zijn „*will I*" geinterpoleerd, want deze woordjes zijn volmaakt overtollig en hun schrapping brengt den regel in orde. Sh. heeft Pistoll laten zeggen: *and there Ile steale, and patches get.....* evenals twee regels te voren, zie den *context*: „*Well, Baud Ile turne, and something leane to....*" De herhaling van *Ile* of van *will I* is hier even onnoodig vóór het werkwoord *get* als vóór de werkwoorden *leane* en *sweare.* Hoe dit ook zij, mijn geuite en verzwegen aanmerkingen zijn niet van dien aard, dat zij afbreuk doen aan de algemeene degelijkheid van Mr. Price's studie, die meer aandacht verdient, dan gemeenlijk aan dergelijk wetenschappelijk werk wordt geschonken.

Den Haag. B. A. P. van Dam.

Digitized by Google

Kr. Nyrop, Etudes de grammaire française. (Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Hist.-filolog. Meddelelser, II, 6, 1919). København, Høst & Søn. (Pr. kr. 1.75).

Behalve enige uittreksels uit brieven, door de schrijver ontvangen naar aanleiding van zijn vroeger verschenen studie over *haricot* en *parvis* (zie *Museum*, XXVI, kol. 246), bevat deze bundel bijdragen tot de kennis der woordenschat van het jongste Frans, verdeeld over vier paragrafen: onomatopeeën, afgekorte woorden, neologismen, onlangs overgenomen woorden. Men vindt er de vrucht ener onverpozen en nauwkeurige lectuur der oorlogsboeken van de laatste jaren, en hier en daar van enkele andere werken en koeranten, en zo vormt dit geschrift een aanvulling van het derde en vierde deel van Nyrop's *Grammaire historique*.

Wij vestigen in het biezonder de aandacht op de bladzijden gewijd aan de hetzij pasgevormde hetzij in een nieuwe betekenis gebruikte termen. De schrijver stelt hier een vraag van wijdere strekking, n.l. welke invloed de oorlog op de taal heeft gehad. In het algemeen constateert hij dat in vroegere tijd grote historiese gebeurtenissen de woordenschat meer hebben gewijzigd dan tans; het aantal neologismen is veel geringer dan men zou verwachten in verband met de hevige beroering die de krijg in het maatschappelik leven heeft verwekt. Afgezien van klanknabootsingen, waardoor men aan beschrijvingen van gevechten levendigheid heeft willen bijzetten, en van afkortingen van namen door middel van de beginletters, bevatten de jongste geschriften slechts weinig nieuwe woorden (*amerrir*, „in zee dalen", *après-guerre*, *avant-guerre*, *désannexion*, *ententiste*, *kaisériole*, *lance-mines*, *marrainage*, *pare-éclat*, *survoler*, *travailliste*) en enkele begripswijzigingen (*bonhomme*, *marmite*, *Rosalie*, „de bajonet", *tortillard*). En van deze heeft *kaisériole* eigenlik slechts een uiterst enge bestaanskring.

Onder de overgenomen woorden treffen ons die welke, gedurende de oorlog, door de Fransen aan hun vijanden zijn ontleend (*Minenwerfer*, *Drache*, *Trommelfeuer*, „feu de tambour"; het Duitse woord was oorspronkelik een navolging van de Franse uitdrukking *feu roulant*, die haar ontstaan dankt aan het commando *Roulez*, gegeven aan de trommelslagers).

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

B. Keil, Beiträge zur Geschichte des Areopags. (Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. 71 Band (1919). 8 Heft). Separat erschienen. Leipzig und Berlin, Teubner. 1920. (Pr. M. 3.20).

Dit werkje van Bruno Keil werd na zijn dood onder zijn papieren gevonden en uitgegeven door R. Laqueur, die alleen de voetnoten soms moest samenstellen uit aantekeningen van Keil, maar de tekst zelf geheel gereed vond.

In ongeveer honderd bladzijden druks behandelt Keil hier, behalve een aantal andere onderwerpen, de positie van de Atheense Areopagus onder de Romeinse heerschappij van republiek en principaat Wie wel eens nagegaan heeft, hoe weinig in het algemeen over de staatsinstellingen der Griekse staten in die periode gezegd wordt, zowel bij de schrijvers over Romeinse, als bij die over Griekse antikiteiten, zal met belangstelling de pogingen volgen, die deze uitnemende kenner van het Oudhelleense staatsrecht deed, om met zijn scherpe blik te boren door de schemering, die hier heerste. Wel is er, zoals Keil zelf zegt (bl. 27), van een eigenlik staatsleven in deze tijd bij de Grieken geen sprake meer en wel is het voor de kennis van het Romeinse bestuur niet van al te groot belang te weten, welke organen presies gebruikt werden om, onder de schijn van zelfstandigheid, Hellas aan Rome te doen gehoorzamen. Maar geen detail is in de wetenschap waardeloos, en het belang van een deel dezer Beiträge voor de rechtsgeschiedenis bijvoorbeeld, ligt al dadelik voor de hand. Want ze kunnen misschien helpen bij het beantwoorden der vraag, door welke rechterlike organisatie het mogelik was, dat het Helleense privaatrecht zich handhaafde naast en tegenover het officiële Romeinse recht. En de theoloog interesseert het misschien, dat Keil — terecht of ten onrechte, dat laat ik hier in het midden — het bekende verhaal van Paulus-voor-de-Areopagus (Hand. d. Ap. 17, 19) gebruikt als een argument voor zijn stelling: dat dit kollege in de eerste eeuwen van Romes overheersing het voornaamste orgaan was van de Atheense staat.

Het bewijzen van deze stelling tegenover de opvattingen van bijvoorbeeld Philippi en Thalheim, maar in overeenstemming met de getuigenis van Cicero (de natura d orum 2, 29, 74), is het hoofddoel van Keil en hij komt van zijn vele uitstapjes op ander terrein dan ook telkens weer hierop terug, al is het soms langs een moeilik te volgen weg.

Al dadelik op de eerste bladzijden geeft hij drie verschijnselen aan, waarin deze voorname positie van de Areopagus uitkomt, en de nadere beschouwing van die verschijnselen brengt hem tenslotte tot de volgende beschrijving van de Atheense staat in het bedoelde tijdperk:

Hij denkt zich Athene als een timokraties-oligarchiese republiek, met een soort dyarchie. Aan de ene kant de oude organen, **βουλή** en **ἐκκλησία**, aan elkaar gebonden, al is het minder nauw dan vroeger, en beide onderworpen aan de leiding van de **στρατηγὸς ἐπὶ τὰ ὅπλα**, een der beide presidenten der republiek.

Daartegenover stond dan de Areopagus, nu weer, na vele eeuwen van achteruitzetting, stralende in de volle glorie van zijn aloude staatsmacht en geleid door een nieuw magistraat, de **κῆρυξ τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆς**, die de andere president der republiek was geworden.

En in schijn daarboven een erepresident, de **ἄρχων** (**ἐπώνυμος**), zonder macht, maar toch zo zeer in aanaanzien, dat Romeinse keizers het niet versmaadden, zijn ambt te bekleden.

De Areopagus had zelfstandige bestuurs- en rechtsmacht op een terrein, dat Keil tracht af te palen, maar had verder ook overheersende invloed op de besluiten van **βουλή** en **ἐκκλησία**, daar alleen de **στρατηγὸς ἐπ τὰ ὅπλα** en de Areopagiten het recht van initiatief in die kolleges hadden en bovendien deze **στρατηγός** zo goed als altijd een lid van de Areopagus was.

De Areopagus zelf werd aangevuld door kooptatie uit gewezen **ἄρχοντες** (**ἐπώνυμοι**), en gewezen **βασιλεῖς** en niet meer uit *alle* oud-archonten en tenslotte: voor de genoemde hoge ambten (**στρατηγὸς ἐ. τ. ὅ.**; **κῆρυξ**

Digitized by Google

τ.ἐ.'Α.π.β.; ἄρχων[ἐπ.]; βασιλεύς) waren alleen personen uit de kleine kring der „hoogstaangeslagenen" gekwalificeerd.

Zo berustte dus de hele leiding van de staat middellik of onmiddellik in handen van een klein kliekje voorname, rijke, familieѕ en het was geen grote kunst voor Rome om dat kliekje aan zich te binden en zo, zonder gewelddadig ingrijpen, de civitas libera et foederata Athene volkomen in zijn macht te houden — en daar was het toch maar om te doen.

Men ziet het, het beeld dat Keil zich vormde,heeft relief genoeg en verschilt nog al wat van de vrij vage voorstellingen, die anderen hadden van de Atheense staatsinrichting in deze tijd, terwijl het geheel afwijkt van het beeld, dat ons allen vertrouwd is uit de vroegere perioden van Athenes geschiedenis.

Wij kunnen Keil dus dankbaar zijn voor dit werkje, temeer, daar hij de juistheid van zijn opvatting ook bewezen heeft, naar ik geloof.

Zoals ik zei, gaat hij bij dit bewijs uit van drie opmerkelike verschijnselen en wel:

1e. In deze periode komt de κῆρυξ τῆς ἐξ 'Αρείου πάγου βουλῆς ten tonele als gelijkwaardig magistraat naast de στρατηγὸς ἐπὶ τὰ ὅπλα.

2e. In officiële stukken, gericht aan de Atheense staat, staat nu de Areopagus vóóraan.

3e. De Areopagus kan nu zelfstandig besluiten nemen, hetzij alleen, hetzij in laatste, beslissende instantie, na de twee andere organen.

En van deze drie punten uit spant Keil de draden van zijn betoog voor het bewijs van zijn hoofdstelling, gebruik makend van Latijnse en Griekse schrijvers, maar vooral natuurlik van de inskripties.

Het is alleen jammer, dat het bewijs soms moeilik is te volgen. Dit komt, doordat Keil in deze „Beiträge", behalve zijn hoofdonderwerp, nog allerlei bijonderwerpen behandelde, die wel allemaal min of meer met de Areopagus in verband staan, maar toch niet in deze éne monografie hadden moeten samengeperst worden. Nu werken ze storend, waar ze in de tekst verwerkt, of liever niet-verwerkt, staan, en worden ze haast ongenietbaar, waar ze opgeborgen zijn in kleingedrukte voetnoten of aanhangsels.

Maar ze staan nu eenmaal in deze Beiträge en nu ik van het hoofdonderwerp afstap, het volgen van Keils betoog tusschen de aangegeven begin- en eindpunten aan de lezers van het werkje overlatend, moet ik deze monografietjes tenminste in het kort aanduiden.

Bij de behandeling van een groep inskripties, van belang voor zijn hoofdonderwerp, vindt Keil gelegenheid, in voetnoten de slechte stijl en kwasiretoriek van een dier inskripties, een ψήφισμα van βουλή en ἐκκλησία op, voor een onbevoegde als mij tenminste, overtuigende wijze aan te tonen (bl. 5—10), en ook om een verhandeling te geven over de ὑπομνηματισμοί, commentarii, „Ambtstagebücher" in het algemeen en in het biezonder bij de Areopagus (bl. 14—23). Verder knoopt hij daaraan vast een bespreking van de manieren, waarop volgens hem de Atheense politieke organen er in slaagden hun condoléancebetuigingen ter gelegenheid van sterfgevallen in voorname familieѕ meer of minder plechtig te maken (tekst bl. 31—34 en 41—45). Een paar interessante hypothesen op het gebied der rechterlike organisatie — strafrecht voor de Areogus, privaatrecht voor het forum der heliasten — vullen de tekst van bladzijde 64—67, terwijl bladzijde 45 tot 52 gewijd zijn aan de geschiedenis van het ambt van στρατηγὸς ἐ.τ.δ. en ἄρχων (ἐπών.). Enige kleine stukjes ter interpretatie van een plaats uit Aristides (voetnoot bl. 16) en van een paar inskripties nl. Dittenberger Syll.[3] no. 888 (op bl. 14 voetnoot) en I. G. III 47, vergeleken met Eph. Arch. 1894, 211 (bl. 62 vg. voetnoot), maken dan met de „Exkurs" over de echtheid van Dittenberger I. O. G. no. 262 (bl. 96 vg.) de serie kompleet.

Ook in deze kleine verhandelingen kan ik meestal met Keils heldere betogen meegaan of zijn hypothesen aannemelik vinden, voorzover ik tot oordelen bevoegd ben en niet, zooals in stijl- en grammatikakwesties, mij bepalen moet tot bescheiden luisteren en meedenken.

Bij één onderwerp echter kan ik Keils gedachtegang niet zuiver en zijn betoog niet schitterend vinden, nl. bij de behandeling der condoléancebetuigingen van de Areopagus. Hij meent uit de inskripties meer te kunnen lezen, dan er volgens mij uit te halen is, wanneer hij daar δόγμα, ὑπομνηματισμός en ἐπερώτημα als verschillende vormen van Areopagusbesluiten tegenover elkaar stelt. Volgens hem maakte de Areopagus van die verschillende vormen gebruik, naar gelang hij meer of minder achting in zijn betuiging van deelneming wilde leggen, terwijl dan voor het onmisbare verlof tot oprichting — buiten bezwaar van de schatkist — van een of meer standbeelden voor de overledene nog een nonchalanter vorm kon gekozen worden, door zonder een dier condoléancevormen, op de αἴτησις van belanghebbenden eenvoudig het verlof verlenen.

Gaarne zou ik Keils onklaar betoog op dit punt hier ontleden, maar dat zou deze recensie te lang maken; ik zal elders erop terugkomen. Misschien zou het ook misplaatst zijn, hier veel regels te wijden aan deze éne zwakke plaats in zijn werk en daardoor te doen vergeten, dat deze Beiträge in hun geheel superieur werk zijn en een waardig legaat, door de overledene vermaakt aan de wetenschap der Helleense oudheden.

Santpoort. J. H. van Meurs.

L. Bloch, Soziale Kämpfe im alten Rom. (Aus Natur und Geisteswelt 22). 4e Auflage. Leipzig-Berlin, Teubner. 1920. (Pr. *f* 0.60, geb. *f* 0.70, + 100%).

Het boekje is te bekend, dan dat de Museum-Redactie een lange aankondiging van me kan wenschen. Ik had liever gewild, dat Schr. het Soziale Geschichte had getiteld. Dan had hij veel namen van strijders kunnen weglaten, die nu in te grooten getale het geheugen van den ondeskundigen lezer verschrikken. De beschrijving van al die conflicten onderbreekt den samenhang en dwingt Schr. tegen zijn zin meer „Personalgeschichte" te geven, dan noodig is. We krijgen daardoor karakteristieken (b.v. een „ablehnende" van M. Livius Drusus op p. 105), die niet aannemelijk gemaakt worden. Dat Cicero menige veer moet laten, ja, dat hij er nauwelijks één overhoudt, kunnen we verwachten van een auteur, die in de monarchie alleen te berispen vindt, dat ze zoo laat is gekomen. De lof overigens, die hij over heeft voor de administratie des rijks tijdens de monarchie moet volledige instemming vinden.

Digitized by Google

Natuurlijk zijn er altijd twistpunten aan te halen: Het aannemen van een verplichte senatus auctoritas voor de toelaatbaarheid eener relatio in het concilium plebis (p.37) acht ik met een beroep op de talrijke tegen den zin van den senaat gemaakte plebiscita onjuist, evenéens het uitsluiten der niet-grondbezitters van het stemrecht in de tribus-vergaderingen (p. 41) en de bewering, dat continuatio van het tribunaat niet verboden zou zijn (p. 94.). 't Schijnt me zeer twijfelachtig, of App. Claudius censor werkelijk een zoo hoog boven al zijn tijdgenooten uitblinkend genie is geweest en of hij geheel vrij geweest is van partij-politiek (p. 62 sq.) enz. enz. — Liever wijs ik op een paar iets belangrijker zaken. Op p. 48 trof me de zin, die de voorteekenleer inleidt: Die Römer waren nämlich wie alle Bauern überaus abergläubisch; zoo maakt men zich toch „zelfs" in een „für den Gebrauch des Laien" bestemd boek niet van de primitieve religie af! P. 56 beweert Schr., dat Hannibal, die zoo slecht gesteund werd uit het vaderland, zich nooit zoo lang zou hebben kunnen handhaven tegen de overmacht, als Rome's bondgenooten hem niet „lebhaft als Befreier begrüszt" hadden. Liever zou ik zeggen: Hannibal werd, dank zij het systeem der Romeinen, slechts zoo matig door de Italiërs ondersteund, dàt hij nooit op Rome heeft kunnen marcheeren en dat de Romeinen zelfs na Cannae geen soldaat uit Sicilië of waar ook vandaan hoefden terug te roepen. Tenslotte onderschat Schr. m.i. de beteekenis van den senaat, als hij dien p. 58 sq. een „blosz beratenden Bürgerausschusz" noemt. Dat hij van oudsher de drager der regeermacht geweest is, bewijst de regel: res redit ad patres en de onontbeerlijkheid der patrum auctoritas voor alle besluiten en verkiezingen in de comitia curiata en centuriata. Maar al deze bedenkingen beletten me niet een prettig leesbare, helder beschrevene, in 128 pagina's samengevatte Sociale geschiedenis van Rome een mooie praestatie te noemen. Bovendien is de overlevering bedachtzaam gevolgd en niet onberaden over boord geworpen. Ondanks de bezwaren, die men hier en daar tegen de voorstelling kan hebben, is het een boekje, dat een warme aanbeveling verdient.

Den Haag. E. van Hille.

Edw. B. Koster, Mythologisch Woordenboek. Inleiding van Dr. P. de Koning. Wereldbibl. Woordenboeken). Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur. 1920.

Het vorige geslacht maakte veel gebruik van het *Handwoordenboek der Mythologie* door J. L. Terwen vrij bewerkt naar het *Illustrirtes Taschenwörterbuch der Mythologie* van Johannes Minckwitz, Leipzig 1852, waarin de schrijver ten dienste dergenen, die geen tijd hebben om zich in mythologische studiën te verdiepen en toch bij de beoefening van litteratuur en kunst bekendheid met de oude fabelleer niet missen kunnen, de belangrijkste verhalen der mythologie zonder verklarende toevoegsels in alphabetische volgorde gerangschikt had. Het werk heeft ook mij in mijn jeugd groote diensten bewezen. Sindsdien heb ik het eene mythologische handboek na het andere zien verschijnen. Het heeft mij verbaasd, dat niemand tot nu toe in een nieuwe uitgave als van Terwen heil scheen te zien. Dr. Edw. B. Kosters mythologisch woordenboek kan in menig opzicht als een Terwen redivivus worden beschouwd. Zijn artikelen laten zich aangenaam lezen. Hoe had men het anders kunnen verwachten van een man van zijn talent van vertellen, van zijn fijnen letterkundigen smaak en groote belezenheid? Op enkele punten wijkt echter Kosters boek van dat van Terwen af. Terwen was rijk met afbeeldingen voorzien. Hoe primitief ook zijne houtsneden mogen zijn geweest, ik herinner mij, dat zij niettemin op mijn jeugdige verbeelding een blijvenden indruk maakten. Tegenwoordig is de boodschap: hoog-op of thuisblijven! Koster zal om begrijpelijke redenen tot het laatste genoodzaakt zijn geweest, hoe zwaar het hem mag zijn gevallen. Het eenige, wat hij kon doen, was nu en dan te verwijzen naar de afbeeldingen voorkomende in J. H. Holwerda's *Hellas en Rome* en Vürtheims *Mythologie der Grieken*. Eenmaal de alphabetische vorm gekozen, had Terwen de mythologische verhalen van de meest verschillende volken in bonte afwisseling op elkander laten volgen. Koster heeft in 4 verschillende afdeelingen bijeengegroepeerd eerst de overleveringen der Grieken, daarna die der Romeinen, vervolgens die der Egyptenaren en ten slotte die der Noordelijke volken. Ik betwijfel of dit een voordeel is. Laten wij het groote publiek, waarvoor het boek blijkens de uitgave bestemd is, niet te hoog aanslaan. Niet iedereen zal terstond weten waar hij zoeken moet. Ik acht het b.v. geenszins ondenkbaar, dat iemand, die naar aanleiding van Ovidius de namen Deucalion en Pyrrha opzoekt, onder de romeinsche rubriek kijkt — waar hij teleurgesteld zal worden. Bij een eventueelen herdruk zij eene wijziging van dit systeem in overweging aanbevolen. Tevens mogen dan eenige onnauwkeurigheden verbeterd worden. Van de Laokoöngroep heet het, dat zij vervaardigd werd in de tweede of eerste eeuw v. Chr. (p. 149). Het *Troisième rapport sur l'exploration archéologique de Rhodes*, bevattende het verslag van de opgravingen der Deensche expeditie op den burcht van Lindos in 1903, heeft toch met voldoende zekerheid aangetoond, dat haar ontstaan op ongeveer 50 of 40 v. Chr. moet worden bepaald. Het senaatsbesluit betreffende de Megalesia heeft zeker niet die verstrekkende beteekenis gehad, welke de woorden op p. 293 de meeste lezers zullen doen vermoeden. Een ander spoor van te haastigen arbeid zal de schrijver ontdekken, als hij het slot van zijn artikel over Antigone nog eens wil overlezen.

Dr. P. de Koning heeft aan het werk eene inleiding vooraf doen gaan, waarin hij de beteekenis der mythologie heeft trachten te schetsen. Indien de schrijver hiervan niet die voldoening smaakt, die hij zich heeft voorgesteld, moge hij dit wijten aan de moeilijkheid der stof. Het is inderdaad geen geringe taak in een voorwoord, al is dit hier tot 77 bladzijden druks uitgedijd, de ontwikkeling der mythologie uit haar vroegste phasen voor het groote publiek duidelijk te maken. Ik vrees, dat tegelijk te veel en te weinig is geboden. Aan den eenen kant heeft de zucht om zoo volledig mogelijk te zijn eene opeenhooping van namen teweeggebracht, aan den anderen kant zal de kenschetsing van de Lieder- en Erweiterungstheorie, van de hypothesen van Bethe en anderen, van de kritiek van Gruppe op Useners beweringen voor de meesten te kort zijn om zich daarvan eene behoorlijke voorstelling te maken. Ook smaakt mij het gansche opstel te veel naar uitheemsche bron. Het boek is opgedragen aan de gymnasiasten van Nederland. Waarom nu ter illustratie van de mythologische voorstelling van

Digitized by Google

de maneschuit (p. XIV) een vers van von Stolberg aangehaald, terwijl in de allen gymnasiasten zoo door en door bekende *Mei* van Gorter eveneens gezongen wordt van: Cynthia als zij zit in hare nachtboot enz. ? Waarom bij de bespreking van de zielestof in haar en nagels (p.XIX) en van de kracht van het speeksel (p. XVIII) niet gewezen op de voorschriften voor den flamen Dialis, die voor de meeste gymnasiasten een reden zijn van zooveel vermaak en op de wonderdadige geneeswijze van Vespasianus te Alexandrië (Tacit. Hist. IV, 81) ?

Omdat bij geen volk van het blanke ras eenig zuiver voorbeeld van totemisme aangetroffen is, ware ten aanzien hiervan nog grooter voorbehoud wellicht niet misplaatst geweest.

Groningen. C. A. A. J. Greebe.

J. J. B. Mulder, Quaestiones nonnullae ad Atheniensium matrimonia vitamque coniugalem pertinentes. Traiecti ad Rhenum, L. E. Bosch en Zn. MCMXX. (Utrechtsche diss.).

Homerus was een wijs man en zijn bekende uitspraak *αὐτὸσ γὰο ἐφέλκεται ἄνδρα σίδηροσ* geldt ondanks al het gepraat in Europa en aan gene zijde van de zee over eeuwigen vrede oók voor onzen tijd ; anderzijds blijkt tot mijn groote vreugde, hoezeer voor de moderne vrouw, zelfs al gaat zij gebukt onder den last van ontzagwekkende geleerdheid, het huwelijk en Aphrodite's *μείλιχα δῶρα* hun bekoring hebben behouden: getuige deze dissertatie, welke zich bezig houdt met het Atheensche huwelijk en huwelijksleven in de 5de en 4de eeuw vóór Chr.

In het eerste hoofstuk worden uit de philosophen (Plato, wiens voorschriften in Republiek en Leges door „causae eugeneticae" worden beheerscht, en Aristoteles), uit dichters, uit Xenophon en oratoren de plaatsen bijeengezocht, die ons inlichten omtrent den leeftijd, waarop man en vrouw plachten te huwen. Hieruit blijkt — zooals reeds bekend was — dat de mannen over het algemeen later, de vrouwen vroeger trouwden dan bij ons; op het getuigenis der enkele verzen wordt met recht weinig acht geslagen.

De verklaring van het late trouwen der mannen — de meeste(?) bewoners van Attica zouden boeren zijn — heeft m.i. nog wel eenige nadere toelichting noodig, vóór zij kan overtuigen, en het comediepraatje(?), dat de volksvriend Solon *διὰ τὴν τῶν νεῶν ἀκμὴν* officieele bordeelen opende, lijkt mij nog steeds bedenkelijk, ondanks de geruststellende toevoeging der geleerde schrijfster: „apparet autem Solonem consuluisse adulescentibus nondum uxorem habentibus, nam eum patrum familiarum in usum lupanaria instituisse vix credibile est" !

Uitvoerig worden in het tweede hoofdstuk de redenen besproken, die den Atheenschen man tot het aangaan van een huwelijk bewogen. Als hoofdreden geldt natuurlijk „liberorum desiderium" (opdat de familie niet uitsterft, het vaderland geen gebrek heeft aan mannen, de *γηροβοσκοί* niet ontbreken enz.), gelijk met tal van citaten wordt aangetoond; dat de Grieken spreken van „kinderen en vrouwen" is bekend en wordt met recht door de schrijfster gememoreerd: mijn persoonlijke indruk, dat sinds ± 400 het omgekeerde „vrouw en kinderen" meer en meer in zwang komt, wordt tot mijn spijt door de — trouwens betrekkelijk weinige — plaatsen, die ik in de dissertatie geciteerd vind, niet bevestigd.

Als tweede reden wordt aangevoerd „uxorem viri habere cupiunt quae domum custodiat" — *τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν* zegt Demosthenes—, in welk onderdeel het treurig lot der thuiszittende matronen met vrouwelijk medegevoel wordt beklaagd, de gronden, die tot dien toestand leidden, worden nagespeurd, de positie en het werk der vrouwen binnenshuis besproken. Daarbij komen dan nog — hoewel zelden — eenige minder aardsche beweegredenen. —

Twee korte hoofdstukken besluiten de dissertatie: „de numero liberorum" en „de virtutibus muliebribus": geëerd is in het publieke leven de vrouw, die zedig thuis blijft en weinig praat, de matrone, als ze de noodige reverentie voor haar heer gemaal aan den dag legt en het huis wèl bestelt, de jonge maagd, als ze kuisch is, de vrouw in het algemeen, als ze „comitas", „animi moderatio", „pulchritudo" en andere begeerenswaardige eigenschappen bezit. Men schrikt even als men onder de vrouwelijke deugden, die de „litterarum monumenta" vermelden, „audacia" genoemd vindt (Eur. Heraclid. 570 !).

Een onderzoek, als in deze dissertatie is ingesteld, heeft ongetwijfeld zijn nut, ook indien men weinig nieuws hoort: immers men ziet de in schrijvers en inscripties verspreide mededeelingen geördend vóór zich en vormt zich nu en dan een duidelijker beeld van datgene, waaromtrent men vroeger slechts een vagen indruk had.

Maar een gevaar bedreigt dergelijke onderzoekingen, vooral als ze door jonge lieden worden gedaan: afgezien nog van de vaak hinderlijke breedsprakigheid wordt men getroffen door het onredelijk verlangen, om per se resultaten te zien en verklaringen te geven, ook daar, waar de gegevens beslist onvoldoende zijn. Dit gevaar is de schrijfster niet ontkomen: geen fraaie statistieken of lange lijsten van namen kunnen ons doen vergeten, dat wij slechts enkele weinige gevallen uit duizenden en nog eens duizenden kennen en dat wij steeds werken in een ruïne. Men zoude bijna wenschen, dat in de nieuwe wet op het H. O. een artikel werd opgenomen, hetwelk de onbesuisde jeugd nadrukkelijk gelast stof te vergaren, het trekken van conclusies slechts vergunt aan den voorzichtigen grijsaard.

Groningen. P. Groeneboom.

J. L. Heiberg, Naturwissenschaften, Mathematik und Medizin im klassischen Altertum, 2te Auflage. (Aus Natur aus Geisteswelt 370). Leipzig, Teubner. 1920. (Pr. *f* 0.60. geb. *f* 0.70, + 100 %).

Op verlangen van den uitgever heeft de Heer Heiberg het overzicht over „Exakte Wissenschaft und Medizin" dat hij voor Gercke-Norden's „Einleitung in die Altertumswissenschaft, Bd. II (1910) schreef tot een uitvoeriger en meer populair werkje doen uitdijen. De volgorde der hoofdstukken is dezelfde gebleven, behalve in den aanvang, waar uit de „Ionische Philosophie" thans ontstaan zijn „Die Ionische Naturphilosophie", „Die Pythagoreer", „Die Entwicklung der Heilkunde im V^{ten} Jahrhundert, „Hippokrates", en „Die Entwicklung der Mathematik im V^{ten} Jahrhundert". De Pythagoraeers en de medische wetenschap (vooral deze laatste) worden dus uitvoeriger behandeld. De omvang van het geheel

Digitized by Google

is met ongeveer 50 % toegenomen. Echter is het critisch litteratuuroverzicht vervallen en vervangen door een beknopte „Literaturnachweise" (benevens naamlijst), zoodat de belangstellende, dien het in de eerste plaats om de bronnen te doen is, toch meer heeft aan de kortere „Einleitung".

Een vraag: is het zeker dat de *νοῦς* van Anaxagoras (pag. 9) een „Denkstoff" („" van H.) of „h lbgeistiges Prinzip" genoemd moet worden? — Men vindt een zoodanige omschrijving van den *νοῦς* wel meer: ook A. Gercke (in de genoemde „Einleitung" Bd. II p. 294) noemt hem „das feinste und reinste von allen Dingen, von allem Stofflichen reinlich geschieden, und doch ursprünglich als Denkstoff mit jenem eins und wesensgleich". — Uit de fragmenten etc. in Diels „Vorsokratiker" krijg ik niet den indruk dat dit laatste juist is. Wel zegt Simplicius (fragm. 12): ***ἔστι γὰρ λεπτότατόν τι πάντων καὶ καθαρώτατον***, maar een uitdrukking die men met „denkstof" zou kunnen vertalen of als „één met de stof en in wezen daaraan gelijk" komt niet voor. Daarentegen b.v. Aët. I, 7, 14 ***Ἀν. νοῦν κοσμοποιὸν τὸν θεόν***; en Plut. Pericl. 4 ***πρῶτος οὐ τύχην οὐδ᾿ ἀνάγκην διακοσμήσεως ἀρχήν, ἀλλὰ νοῦν ἐπέστησεν***. Enz. enz. Zou hier niet de bedoeling zijn dat de *νοῦς* evenzeer onstoffelijk is als de ***τύχη*** of de ***ἀνάγκη*** en dit ook als de meening van Anaxagoras kunnen gelden?

Middelburg. J. A. Vollgraff.

Ad. von Harnack, Marcion: Das Evangelium vom fremden Gott. Eine Monographie zur Geschichte der Grundlegung der Katholischen Kirche. (Texte und Untersuchungen Bd. 45). Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. 1921. (Pr. M. 80; geb. M. 89.60).

De groote beteekenis van den haeretischen kerkreformator en bijbel-criticus Marcion (ca. 140) heeft *v. Harnack* reeds in zijne vroeger verschenen werken, voornamelijk in zijne Dogmengeschichte in korte betoogen aan het licht gesteld. Nu schenkt hij, de 70-jarige, ons eene geleerde monographie over deze merkwaardige figuur, die de resultaten van eene 50-jarige studie ontvouwt en samenvat. In het eerste gedeelte van zijn werk begint H. met de godsdiensthistorische Voraussetzungen van de christelijke prediking van Marcion te schetsen; en hier wordt reeds duidelijk eene hoofdthese, die H. in zijn boek tracht te verdedigen: dat M. geen eigenlijke „gnosticus" geweest, en niet, zooals *Bousset* denkt, onder de gnostieke dualisten te rekenen is, veeleer een heel op zichzelf staande theoloog en religieuse denker, die niets anders beoogt, dan het kerkelijke christendom van joodschen en joodsch-christelijken zuurdeesem te zuiveren en het onvervalschte paulinische christendom te restaureeren. Deze religieuse grondgedachten van M. worden nu in het vervolg behandeld, en wel in nauw verband met eene reconstructie van de literarische nalatenschap van M., den marcionitischen bijbel (een door M. gerecenseerd Lucas-evangelie en een uit 10 insgelijks diep ingrijpend gerecenseerde brieven bestaand corpus Paulinum) en de „Antitheseis." Reeds met dezen meer philologischen arbeid heeft H. zich den dank van allen, die op het terrein der geschiedenis van het oudste christendom werken, in rijke mate verworven. H. geeft ons in de eerste helft van zijn boek een overzicht over den *bijbeltekst*, zooals M. dien bewerkt, over de beginselen, die hem geleid, over de belangrijkste wijzigingen en weglatingen die M. noodig heeft gevonden, om den z.i. „oorspronkelijken" tekst te herstellen. In de tweede helft van het werk (die eene reeks van Beilagen bevat: bronnenonderzoek, tekstreconstructie, verzameling van testimoniën aangaande M.) vinden wij in Beilage III en IV eene nieuwe tekstrecensie van het Apostolicon en het Evangelie van M., door welke nu alle andere tekstreconstructies verouderd zijn geworden, ook de voortreffelijke arbeid van Th. Zahn. Tevens geeft H. een interessant en soms verrassend betoog over de plaats die de tekst van Marcion inneemt in de ontwikkeling van den tekst van het N.T. Ten eerste levert H. het bewijs, dat Tertullianus reeds eene latijnsche vertaling van M.'s evangelie en apostolos gebruikte. Ten tweede wordt duidelijk aangetoond, dat de meeste „marcionitische" tekstvarianten gewone „westersche" varianten zijn, waaruit de conclusie getrokken moet worden, dat M. een „westersche" tekstrecensie aan zijne editie ten grondslag legde — de teksten van M. zijn dus de oudste oorkonden voor ons van de W — recensie — terwijl anderzijds enkele specifiek marcionitische varianten = textwijzigingen in katholieke manuscripten overgegaan zijn, hetgeen immers een zekere invloed van marcionitische bijbelhandschriften op den katholieken bijbeltekst aanwijst. Het heele onderzoek draagt, èn wat de verzameling van het materiaal en de bewerking er van aangaat, een abschliessend karakter. Ik zou op dit oogenblik slechts een enkele aanmerking kunnen maken: bij de pericope Jezus in Nazareth Lc. 4, 16—30 dient nog herinnerd te worden aan de weglating van ***τεθραμμένος*** en ***αὐτῷ*** 4, 16 in D, die blijkbaar door Marcion is geïnspireerd en waaruit volgt, dat M. van deze pericope nog iets meer heeft opgenomen dan H. denkt (p. 167 *f.) cf. R. Harris in Texts a. Studies II 1 p. 232, Plummer St. Luke p. 119. Aarzelend voeg ik er nog bij, dat M. toch misschien ook de parabel van den Samaritaan (10, 29—37) in zijn ev. had; in ieder geval zou ik de vreemde opgave in een syrisch mscr. dat de Heer voor het eerst verscheen tusschen Jeruzalem en Jericho (Harnack p. 283*) uit eene allegorische uitlegging dezer parabel (Jezus = de Samaritaan) willen afleiden!

Het evangelie, dat M. gebruikt, hieraan is geen twijfel meer mogelijk, was dus een Lucas-evangelie in W-recensie, maar door M. deerlijk verminkt en besnoeid. H. tracht ook de vraag te beantwoorden, hoe het komt, dat M. juist dit evangelie koos. Ik zou hier toch sterker den nadruk er op leggen, dat Joh. ondanks sommige bezwaren die ook dit evangelie voor hem inhield, toch in zijn geheel veel beter aan zijne doeleinden beantwoord zou hebben dan Lc.: Joh. had eigenlijk het gnostieke evangelie, ook het Marcionietische evangelie moeten worden. Nu staat echter M. met zijne voorliefde voor Lc. niet alleen; ook „het evangelie van Basilides" was eene recensie van Lc. (cf. mijn artikel: „Zeitschr. f. neut. Wiss. 1906, 236 vv.). M. moet dus met kringen in aanraking geweest zijn, waar uitsluitend of bij voorkeur Lc. gebruikt werd en waar b.v. Joh. nog niet er in geslaagd was, naast Lc. zich te plaatsen, laat staan—overeenkomstig de eigenlijke strekking van dien auteur — Lc. te verdringen.

Dat ook Mt. in de oogen van M. geen genade vond, kan men in zoover verwonderlijk vinden, als juist Mt.

Digitized by Google

en niet Lc. een voorganger van M. geweest is in de literarische vorming van „*Antitheseis*" (Christus contra O. T.) cf. Mt. 5,21 vlg., met name 5,39 vlg. en Lc 6,27 vlg.: wanneer M. Lc. 6,27 vlg. in vorm van een „antithese" citeert, staat hij dichter bij Mt. dan bij Lc. Van de Antitheseis nu van M. geeft H. eene volledige lijst van fragmenten, waaruit wij ons eene voldoende voorstelling kunnen vormen van inhoud en strekking van dit belangrijk geschrift, al kunnen wij ons nog altijd geen duidelijk beeld van de literaire structuur er van maken. Terloops zij aangeduid, dat de Antitheseis (Mt. 5 .... Marcion .... enz.) een zeker tegenhanger vormen op de „Testimonia", waarop R. Harris in den laatsten tijd onze aandacht gevestigd heeft: evenals de Testimonia zijn de Antitheseis antijoodsch van strekking; alleen is daar de polemiesche tendentie nog radicaler en dus ook voor het aanzien van het O.T. zelf gevaarlijker.

Op grond van deze zeer nauwkeurige onderzoekingen naar den tekst van de aan den naam van M. verbondene werken voert H. verder eene diep indringende en geestige analyse van het religieuse en dogmatische karakter van den persoon en de leer van Marcion, tevens een buitengewoon interessante beschouwing omtrent de historische, kerkhistorische en godsdienstphilosophische beteekenis van hem — dat alles eene belangrijke uitbreiding en aanvulling van hetgeen hij reeds in zijne Dogmengeschichte uiteengezet heeft. De grootste nadruk wordt o.a. hierop gelegd, dat het ditheïsme, dat M. propageert, baseert op de tegenstelling van den „rechtvaardigen" God van het O.T. en den „goeden" en „vreemden" God van Christus, terwijl de gewone gnostische tegenstelling van goed en slecht, licht en duisternis, die aan het perzische dualisme herinnert, bij M. van weinig beteekenis zou zijn. Van daar de polemiek tegen *Bousset*, die, zeker ten onrechte, den Demiourg van M. direct met Ahriman gelijk zet, ofschoon H. anderszijds te weinig rekening houdt met het feit, dat de rechtvaardige God vaak „ook" trekken van een „boozen" God, een Satan-Ahriman vertoont. M. is zeker geen gewoon gnosticus, meer religieus reformator en bijbeltheoloog dan kosmoloog en wijsgeer; maar de echte gnosis heeft soms ook op hem invloed gehad, en ik zou den invloed van Cerdo hooger aanslaan dan H. toegeeft, al zijn wij over M. beter onderricht dan over Cerdo.

Ook aan de ontwikkeling van de school of beter kerk van M. wijdt H. lezenswaardige bladzijden; als eene bijzonder interessante figuur wordt voornamelijk Apelles geteekend en gewaardeerd, die man die een zoo duidelijk inzicht vertoont in het intuitief (niet-intellectueele) karakter van de πίστις. Verder blijkt, dat het latere Marcionitisme sterker onder den invloed van de oostersche gnosis geraakt is; op deze latere phase past dan ook de charakteriseering van Bousset veel beter.

De kirchen- en religionsgeschichtiche toelichting van M. knoopt eenerzijds aan de verwerping van het O.T., anderzijds aan zijne prediking van den God der liefde aan. Hier leest men alles met instemming en stichting. Gaarne had ik hier M. nog breeder in de lijst van zijn tijd geteekend willen zien; ik doel op de ontwikkeling van de critiek op het O.T. in de 2e eeuw (Justinus, Barnabas, Ptolemaeus, de andere gnostici etc.). Dat de problemen, die M. bewogen, ook in onzen tijd actueel zijn, bewijst H. in het laatste hoofdstuk van zijn grootscheepsch betoog; ik verwijs alleen hierop, dat H. Tolstoi een marcionietische Christen noemt en het „Nachtasyl" van Maxim Gorki een Marcionitisches Schauspiel.

Het onderzoek van H. is van bijzonder belang ook voor de problemen van het N.T., en wel niet alleen voor de tekstkritiek. Een van de steunpilaren van de z.g. radicale theologie toch is eene uitgesproken skepsis tegenover de overlevering omtrent Marcion (Loman, v. Manen enz.). H. heeft m.i. het bewijs geleverd, dat dit wantrouwen ongerechtvaardigd is; hiermede vallen echter alle hypothesen waarvoor eene hypercritische stemming vrije baan scheen te openen, in duigen. De meening, dat het paulinisme in hoofdzaak eene schepping zou zijn van tijdgenooten of oudere tijdgenooten van M. is onmogelijk nog te handhaven, tenzij er heel nieuwe argumenten voor gevonden worden.

Leiden. H. Windisch.

H. von Kiesling, Rund um den Libanon. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1920. (Pr. M. 9, geb. M. 14).

Op de beschrijving van Damascus (*Museum* 1920, October) volgt die van den Libanon, waarin de auteur zich van een nieuwe zijde doet kennen. Hier is het niet de geschiedenis van oude gebouwen en kunstvoorwerpen, maar het landschap en zijn ekonomische beteekenis dat belangstelling vraagt. En in dit opzicht gaat de lektuur ook weer uit boven een toeristenverhaal, zonder anderzijds wetenschappelijke pretenties te doen gelden. Uitstekende natuurbeschrijving (blz. no. 111, 117), gegevens over planten en dieren (blz. 19, 12), afgewisseld door goede reproducties van foto's.

De schrijver heeft in zijn militaire functie den Libanon tijdens den oorlog leeren kennen. Over den achteruitgang van dit prachtige gebied gedurende de laatste jaren vertelt hij dingen, die diep medelijden met de bevolking zullen opwekken.

Evenmin als in zijn boek over Damascus schijnt hier de auteur naar nauwkeurigheid ten opzichte van oostersche namen (en ook wel eens zaken) gestreefd te hebben.

Leiden A. J. Wensinck

S. Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek. Tweede deel. De Gemeente. Leeuwarden, Meyer en Schaafsma. 1920.

Dr. Cuperus is zeker een bewonderenswaardig man. Archieven na te pluizen is een langwijlig en meestal droog werk en het nasnuffelen in Classikale en Synodale acten maakt daarop allerminst een uitzondering. Men moet soms heel wat bladzijden doorloopen om één deugdelijk graankorreltje voor historisch materiaal te vinden. Dr. Cuperus heeft er zich niet door laten afschrikken. Hij weet dat men den dag der kleine dingen niet gering moet achten. Met groot geduld en taaie volharding heeft hij het eens begonnen onderzoek voortgezet. Vóór enkele jaren was het Eerste deel van het Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek, waarin ons de „Predikantenwereld" werd geteekend, daarvan de vrucht. Nu is een Tweede deel verschenen, dat ons

Digitized by Google

met de „Gemeente" kennis doet maken. De uitgever zeide hem daartoe belangeloos zijn hulp toe, wat hem in een tijd van duur papier en hooge arbeidsloonen aanspraak geeft op onzen dank, te meer waar de schrijver zich het aantal lezers niet talrijk en mitsdien ook het debiet niet aanzienlijk heeft voorgesteld. Dr. Cuperus vestigt achtereenvolgens onze aandacht op: I Den kerkeraad, II Doop en Avondmaal, II De Kerk en het huwelijk, IV De Kerk tegen de Volkszonden, V Kerkelijk opzicht en tucht, VI De kerk tegen de ketters, VII Kerk en school, VIII Kerk en staat, en IX Zendingswerkzaamheid, terwijl een Register van plaats- en persoonsnamen daaraan is toegevoegd.

Onze blik wordt daarin hoofdzakelijk op het platte land van Friesland gericht. Daar tierde het onkruid, zooals ook elders, nog het weligst. Het is dus het „zwarte boekje" dat hier geopend wordt en ons „Friesland op zijn smalst" te zien geeft. Men zou uit het boek van Dr. Cuperus een zeer breede lijst kunnen opmaken van de gevallen, waarin Classen en Synoden tuchtmiddelen toepasten op allerlei lidmaten, ter zake van dronkenschap, oneerlijk gewin, ontucht en andere zonden, optraden tegen Sabbatsontheiliging, bijgeloof, Paapsche stoutigheden, ketterijen, lombardhouders, comoediën en ruwe volksgebruiken, of bij de Overheid aandrongen op het verbieden van allerlei gevaarlijk geachte boeken, waartoe de Sneeker Classis in 1659 ook de „Hekeldichten van Vondel" als een dier „godslasterlijke geschriften", rekende. En deze breede lijst zou allicht nog eens zoolang worden, indien iemand den Sisyphus-arbeid kon en wilde verrichten, alle kerkeraadsboeken der Friesche gemeenten te ontsluiten. Maar ook zonder zoodanige aanvulling blijken de Friezen gedweeër geweest te zijn in het aannemen van een Calvinistischen leer-regel, dan in het opvolgen der Christelijke levensregelen. Wij onthouden ons echter liefst van het bijbrengen van allerlei onverkwikkelijke staaltjes, waaraan het boek van Dr. Cuperus zoo overrijk is.

Men meene echter niet dat de minderwaardigheid van zoo velen recht zou geven — wat ik ook ten opzichte van de Friesche predikanten in mijne aankondiging van het eerste deel van Cuperus' arbeid (*Museum* 21ste jaargang no. 10, Juli 1917), heb opgemerkt, — alle lidmaten en gemeenten over één kam te scheren. Zij, die geen aanstoot gaven door dronkenschap of andere zonden, kwamen niet in het kerkelijk politie-boekje. En zij maakten zeker toch de overgroote meerderheid uit. Bovendien, wie zich de moeite wil geven de door Dr. Cuperus vermelde tuchtgevallen in de 17de en 18de eeuw op te tellen, zou bespeuren dat na 1700 het zondenregister kleiner wordt, niet zoozeer omdat bij de Kerkelijke besturen de tucht slapper werd, maar omdat zij minder veelvuldig noodig was. Al waren de naar Classis of Synode afgevaardigden niet alle heiligen, zij hebben toch hun best gedaan om de Friesche kerk tot een hooger peil van Christelijke reinheid en heiligheid op te voeren, en, — Dr. Cuperus heeft er terecht bij herhaling op gewezen, — dit strekt hun tot eer. Daartoe mag ook gerekend worden, wat eerst in onzen tijd in de Ned. Hervormde Kerk tot zijn recht is gekomen, dat de Friesche Kerk, overeenkomstig Art. 28 van de Synode van Dordrecht in 1574, ernst heeft gemaakt met de bevoegdheid van alle manslidmaten tot het verkiezen van Kerkeraadsleden en daartoe zelfs de bedeelden toeliet, al werd deze bevoegdheid ook soms tot de keuze uit een bepaalde voordracht beperkt. Evenzoo verdiende het allen lof, dat de Kerk in haar oordeel over aangeklaagden, voor het getuigenis van hun geweten halt hield en hun het toetreden tot het Avondmaal „op eigen beproeving" vrij liet. En zeker maakte zij zich in 1672 en 1673 alleszins verdienstelijk door haar herhaalde en voor dien tijd zeker stoutmoedige actie, waarbij, onder leiding van den bekenden Balthasar Bekker, bij de Staten met kracht en ernst werd aangedrongen op „reformatie der regeering en reparatie der abusen". Dat de Friesche Kerk hare gebreken maar ook hare deugden had, leeren wij uit Dr. Cuperus' hoogstbelangrijk boek alleszins kennen en daarvoor mogen wij hem recht dankbaar zijn.

Een paar opmerkingen mogen hier nog aan toegevoegd worden. De eerste betreft het gemis van een bespreking van hetgeen de Kerk ten opzichte van het Godsdienstonderwijs deed, want wat de schoolmeesters te dien aanzien deden was uiterst gebrekkig. Daarom zouden wij hier eenige plaats ingeruimd hebben willen zien voor de beteekenis, die Balthasar Bekker daarvoor heeft gehad, door zijn geschriftjes „Kindermelk", „Gesneden Brood" en „Vaste spijze der volmaakten", — dat slechts even genoemd wordt, — voor het dienstonderwijs op verschillenden leeftijd opgesteld, en die hij tegenover het advies der Franeker hoogleeraren en van de Classen van Bolsward, Franeker, Leeuwarden en Dokkum in zijn „Noodig antwoord" verdedigde.

Een andere opmerking is, dat ik Dr. Cuperus bezwaarlijk kan nazeggen, dat „de Kerk niet zonder liefde haar pleegkind, het onderwijs, jaren lang heeft verzorgd". Dit oordeel rijmt dan ook niet geheel, met wat hij een paar bladzijden vroeger schreef, namelijk „dat, zoolang het onderwijs nauw verbonden was aan de Kerk, daarvan weinig is terecht gekomen". De schoolmeester was voor haar allereerst kerkdienaar; meer dan een Platonische liefde heeft zij voor het onderwijs niet aan den dag gelegd.

Ten slotte koester ik den wensch dat Dr. Cuperus' verwachting „dat weinigen het boek zullen lezen" beschaamd moge worden, want het is zeer lezenswaard.

Diepenveen. J. C. van Slee.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Wij vestigen de aandacht op de verzameling foto's naar Latijnse Mss. vervaardigd door wijlen Pater Paul Liebaert, verbonden aan de Bibliotheek van het Vaticaan. Een exemplaar der zeer uitgebreide lijst van deze foto's (meer dan 1600 nummers) wordt op aanvrage toegezonden aan belangstellenden door Prof. W. M. Lindsay (University of St. Andrews, Schotland); de foto's zelve worden geleverd door de firma Pompeo Sansaini, Via Antonio Scialoja 3, te Rome.

Van Cicero's *Pleitrede over Milo*, vertaald door A. Geerebaert S. J. (N. V. „De Standaard" Em. Jacqmainlaan, 127, Brussel, 1921) is een tweede druk verschenen. De prijs van het deeltje is fr. 3.25.

De fa. Wolters te Groningen-den Haag zond ons den zesden herzienen druk van de bekende uitgave van *J. van Vondel's Gijsbrecht van Aemstel*, door T. Terwey en later door Dr. C. G. N. de Vooys in de „Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde" bezorgd. De prijs bedraagt ƒ 1.60.

Digitized by Google

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1920: H. Lemonnier, Chantilly, I. — A. Thomas, Une nouvelle édition de Marcellus de Bordeaux. — H. Dehérain, L'oeuvre des géographes normands au XVIe et XVIIe siècles. — Variétés. — M. Rostovtzeff, L'exploration archéol. de la Russie méridionale de 1912 à 1917, I. — H. Lemonnier, Chantilly (slot). — G. Bloch, Virgile et les origines d'Ostie. — C. Huart, Le Yémen au XVIe siècle. — M. Rostovtzeff, L'exploration archéol. de la Russie merid. de 1912 à 1917 (slot). — A. Dieudonné, Le numismatique du règne de Charles IV le Bel. — A. Blanchet, Le monnayage anglais en France du XIIe au XVe siècle. — P. Fabia, L'amphithéatre de Lugudunum. — G. Fagniez, La marine française au XVIIe siècle, I. — E. Lavisse, Le Musée Condé en 1919. — A. Merlin, La civilisation carthaginoise. — G. Fagniez, La marine française au XVIIe siècle (slot). — Variétés. — P. Monceaux, L'évolution intellectuelle de saint-Augustin. — C. Huart, Saadî, poète persan. — M. Besnier, Le commerce romain dans la Méditerranée orientale.

Mnemosyne, N. S., XLIX, 2: G. Vollgraff, De inscriptione argiva. — I. I. H., Ad Cic. pro Milone § 68. — P. H. Damsté, Ad C. Valerii Flacci Argonautica. — J. H. van Haeringen, Scriptores forense sapud Ambrosium. — C. C. F. Charitonides, Varia ad varios. — G.;V., Plut. Sol. 19,4. — J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano. — I. I. H., Ad Senecae Epist. XXII, 7. — F. Muller Jac. f., De Hygini aetate. — J. v. IJzeren, De Cratylo Heracliteo et de Platonis Cratylo. — J. J. E. Hondius, Novae inscriptiones atticae. — J. Révay, Lectiones Serenianae. — I. I. H., Ad Ciceronis pro rege Dejotaro § 8. — C. Brakman, Horatiana. —

Hermes, LVI, 2: G. Wissowa, die Varronischen *di certi* und *incerti*. — R. Laqueur, Scipio Africanus u. d. Eroberung von Neukarthago. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLVII-XLVIII, 4: O. Weinreich, Alexandros der Lügenprophet und seine Stellung in der Religiosität des II. Jahrh. n. Chr. — J. Stenzel, Ueber den Einflusz der griech. Sprache auf die philosoph. Begriffsbildung. — W. Weinberger, Beziehungen zwischen griech., latein. u. unserer heutigen Schrift. — B. Schulze, Rilkes 'Cornet'.

In het paedagog. ged.: Th. Litt, Gleichwertigkeit. — A. v. Scheindler, Der gegenwärtige Stand der Reform der Mittelschulen in Oesterreich.

Nieuwe Taalgids, XV, 3: C. G. N. de Vooys, Het onderzoek van de nederl. dialekten. — N. v. Wijk, A. Meillet als taalgeleerde en taalhistorikus. — J. de Vries, Boeken bij het literatuuronderwijs. — R. Foncke, Bij twee „handschriften" v. Frans de Cort. — F. Kossmann, Het Rijmboek v. Enghelbrecht van der Donck. — Aankond. en meded. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

4: J. W. Muller, De uitbreiding van ons taalgebied in de zeventiende eeuw. — G. G. Kloeke, De dialecten en de klankwetten. — J. de Vries, Taal- en spellingstrijd in Noorwegen. — Aankond. en meded. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, IX, 4: A. v. Delft, Dante-studie. — Chr. Kops, De jongste Nederl. Dante-verklaring. — G. Reyen, Woordgeslacht, V. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, III, 3: W. v. Maanen, Defoe and Swift. — J. H. Schutt, The Study of Grammar. — A. Anscombe, The „Greeks" of Lincolnshire. — Notes and News. — Translation. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

4: E. Kruisinga, Critical Contributions to Engl. Syntax, IX-X. — R. W. Zandvoort, The Messenger in the Early Engl. Drama. — A. Anscombe, Margitunum. — Notes and News. — Translation. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Neuphilologische Mitteilungen, 1921, 1-4: W. Mulertt, Ueber die Frage nach der Herkunft der Trobadorkunst. — E. Bendz, George Bernard Shaw: Oscar Wilde in memoriam. — V. Tarkiainen, Quelques observations sur le roman „Persiles y Sigismunda" de Miguel de Cervantes. — L. Spitzer, Hispanistische Wortmiszellen. — Dez., Katalanisch ... *y tot.* — O. J. Tallgren, *Fortuna*, „tempête". — H. Ojansuu u. Y. H. Toivonen, Polemisches über fi. *aaluva* und *aittua*. — Besprechungen. — Protokolle des Neuphilologischen Vereins. — Mitteilungen.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Lit., XLV, 2: V. Moser, Zur gesch. d. nhd. schriftspr. in Bern. — K. Zwierzina, Steyrer bruchstück von Notkers psalmenübers. — Th. v. Grienberger, Ahd. texterklärungen. — J. Loewenthal, Religionswissenschaftl. parerga zur german. altertumsk. — A. Bach, Die schärfung in der moselfränk. mundart von Arzbach. — R. Hünnerskopf, Die Rothersage in der Thidrekssaga. — F. Holthausen, Etymologien. — K. Hentrich, Zum Vernerschen Gesetz. — E. Kieckers, Zum nom. und accus. sing. der *ja*-stämme im altengl. — Dez., Zu altengl. *specan* und ahd. *spechan* 'sprechen'.

Anglia, XLV, 2: E. A. Kock, Interpretations and Emendations of early Engl. Texts, VIII. — K. Luick, Beitr. zur engl. Grammatik, VI. — J. Wihan, Literaturgesch. u. Volkskunde in Amerika. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur altengl. Wortforsch. — A. Nicoll, A. Correction.

Id., Beibl., XXXII, 3: F. Holthausen, Zur engl. Wortkunde, IV.

Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XLII: De Savornin Lohman, Groen's reis naar Parijs en Besançon (1836). — Wiersum, Onuitg. brief van Oldenbarnevelt. — Brünner, Recuel uit overgesonden cedullen van de wapenschouwingh over Hollant (1551).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVI, 1-2: Unger, De regeering van Middelburg. — Cartellieri, Ritterspiele am Hofe Karls des Kühnen. — Engers, Grieken en Egyptenaren onder de Ptolemaeën. — Theissen, Groninger studenten te Leiden, 1720/2. — Van Schelven, Z.-Ned. schoolmeesters en schoolvrouwen in N.-Nederland.

Archief Aartsbisdom Utrecht, XLVI, 3: Meyer, Aartspriesterschap van Swolle (vervolg).

XLVII, 1: Smeets, Het seminarie 's Heerenberg. — Van Veen, St. Agathenklooster te Arnhem.

Revue Historique, CXXXV, 1: Boissonnade, Le mouvement commercial entre la France et les Iles Britanniques au 16me siècle (slot). — Halphen, Etudes sur Charlemagne, VII. — Bulletin historique (Grande-Bretagne, France).

2: Ganshof, Etude sur l'administration de la justice en Bourgogne, X-XIIIe siècle. — Halphen, Etudes critiques sur Charlemagne. — Ledeuil d'Enquin, Captivité de Georges d'Autriche. — Combes, Les fêtes à Nice sous le premier Empire. — Bulletin historique (Grande Bretagne, slot).

CXXXVI, 1: Boot, Les Prophètes du Languedoc 1701/2, I. — Déprez, La bataille de Najera (1367). — Gorceix, Les sources de Voltaire sur la capture de Charles XII. — Bulletin historique (Hist culés.).

Historische Zeitschrift, CXXI, 2: Joachimsen, Aus der Entwicklung des italienischen Humanismus. — Stengel, Jugendbriefe von Georg Waitz. — Neumann, Jakob Burckhardt als Redner. — Miszellen (Egloffstein, Zur Geschichte des Fürstentages in Dresden, 1812).

3: Platzhoff, Ludwig XIV, das Kaisertum und die europ. Krisis von 1683. — Mayer, Die Junghegelianer und der preuss. Staat. — Ziekursch, Ludendorffs Kriegserinnerungen.

English Historical Review, July 1920: Poole, Masters of the schools in Paris and Chartres. — Miller, Modern revival in Greece. — Davies, Macpherson and the Nairne papers. — Notes and Documents.

Digitized by Google

Historische Vierteljahrschrift, XXVIII, 1: Brandenburg, Spengler's Untergang des Abendlandes. — Haller, Innocens III und das Kaisertum VI. — Kleine Mitteilungen.

2: Schneidler, Kleine Forschungen 11 Jahrh. — Wennighoff, Zur Lehre von der Erbmonarchie. — Loewe, Französische Rheinbundidee 1692. — Kaufmann, Die deutschen Universitäten 16-19 Jhrh. — Hashagen, Verfassungsgeschichte und Staatsrecht.

Studiën, 1921, Juni: In Memoriam P. Jo. v. d. Tillaart. — A. Borret, Naar een nieuwe Maatschappij. — L. de Jonge, Over de Behandeling v. h. Godsbestaan in Apologie en Theodicee. — J. v. Rijckevorsel, E. Baumann. — J. v. Ginneken, Kruisvaarders van onzen Tijd. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Juli: J. Beuns, Het privaatgrondbezit. — L. v. Miert, Over het veelvuldig Communiceeren in vroeger eeuwen in de Nederl. — M. v. Steen, Joego-Slavië, IV. Bosnië en de Hercegovina. — L. Senden, De Orde in de Natuur, I. De Gulden Reeks. — P. Albers, De stand v. h. Maria-Stuart-vraagstuk volgens Pastor. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Aug.: H. Padberg, Dante's Divina Commedia, I. De Kernidee. — P. H. J. Koenen, De jongste aanval op Matt. 16 : 18. — W. Mulder, De Vereering v. h. Goddelijk Hart in de Middeleeuwen. — J. v. Heugten, Th. M. Dostojefski (1821—1881). — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Arendonk, Imamaat in Yemen: Journ. d. Sav. 1920, n°. 7-8 (Huart).

De Bie en Loosjes, Biogr. Wdb., afl. 11-12: Studiën 1921, Juli (Tummers).

De Blécourt en Japikse, Plakaatboek: Tijdschr. voor gesch. XXXVI, 1/2 (De Boer).

Colenbrander, Gedenkstukken, X: Engl. Hist. Rev. April 1921 (H. L.).

Elias, Voorspel van den Eersten Eng. oorlog: Engl. Hist. Rev. April 1921 (G. N. C.).

Geyl, Holland and Belgium: Engl. Hist. Rev. April 1921 (P.)

Hoogewerff, Stalpaert: N. Taalg. XV, n°. 3 (de Vooys).

Horsten, Stemmen VI: Studiën 1921, Juni (H. P.).

Houtsma, Nizâmi: Rev. Crit. 1921, n°. 10 (Huart).

Japikse, Die Stellung Hollands im Weltkriege: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (Brugmans).

Kalff, Fransche revolutie: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (van Dillen).

Koopmans, De servitute antiqua: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (Bolkestein); Lit. Zentr. bl. 1921, n°. 14-15 (C.).

Kosters, Xen. Λακεδαιμονίων Πολιτεία: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (Bolkestein).

Laman Trip-de Beaufort, Vondel: N. Taalg. XV, n°. 4 (P. H. G.).

Lecoutere, Inl. t. d. taalk.: Tijdschr. v. T. en Lett. IX, n°. 4 (Michels).

Muller, Reinaert: Zschr. f. deutsches Alt. LVIII, n°. 3-4 (Frings).

Orbaan, Rome onder Clemens VIII: Studiën 1921, Juli (Albers).

Posthumus, Bescheiden: Engl. Hist. Rev. April 1921 (G. U.).

Poutsma, English Verb: Engl. Stud. III, n°. 3 (Kruisinga).

Prinsen, Bredero: N. Taalg. XV, n°. 3 (Koopmans).

Schönfeld, Hist. Gramm.: Tijdschr. v. T. en Lett. IX, n°. 4 (Michels).

Schrijnen, Isogl. v. Ramisch: Tijdschr. v. T. en Lett. IX, n°. 4 (Michels); Studiën 1921, Juli (Daniels).

Van Stockum, Spinoza-Jacobi-Lessing: Zschr. f. deutsches Alt. LVIII, n°. 3-4 (Unger).

Tenhaeff, David van Bourgondië: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (Bouman).

Veth, Spotprenten: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (De Boer).

Vierlingh, Dyckagie: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (De Boer).

Van Wijngaarden, Vrouw bij Israel: D. Lit. Ztg. 1921, n°. 14.

Von Wolzogen Kühr, Nederl. vrouw: N. Taalg. XV, n°. 3 (Koopmans).

Worp en Sterck, Amsterd. Schouwburg: N. Taalg. XV, n°. 3 (de Vooys).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXXII INDICTI

De XXXVI carminibus quorum III tardius ad nos erant perlata quam ut ad certamen in annum MCMXXI indictum, cui fuerant destinata, admitti possent ita est pronuntiatum:

Septem carmina statim sunt seposita utpote quae publica luce plane indigna viderentur. Erant haec: in nuptiis viri docti; aeterni feriatur foedus otii; Pax; plaustrorum seriem machina protrahens aquae vaporatae vi; Satira; epistula matri amantissimae; cena Balthassaris.

Paulo meliora visa sunt, haudquaquam tamen tanto meliora ut recipi possent in volumen sumptibus legati edendum *sex* haec:

Danti Alighierio carmen saeculare; Roma.... amor; Publius sive de Melita clarissima insula; Eucharis; mysticum iter; de communismo inducendo.

Post aliquam dubitationem et haec seposita sunt, licet aliqua laude non plane indigna sint visa.

Sunt XV numero: Uxori procul aegrotanti epistula; Flavius et Ruso; Corydon; epistula ad meos discipulos; postridie kalendas Novembres; praesidium Lucae; in militaris ephebei iuventutem; nepotuli pensum; Augusta Taurinorum diuturna obsidione liberata; amant alterna camenae; Mincius; Pax (sententia: sic vos non vobis); Somnium Horatii; pervigilium beatissimae semper virginis Mariae in caelum assumptae; aevi primi memoria.

Restant octo carmina egregia, verorum poetarum vera poemata. Ea hic enumerantur sic ut adscendatur ad optimum:

De velivolo curru; epistula Flori ad Horatium; optarim pro bile iecur tibi, Flacce, movere; Davi reditus ad inferos; Arminius; Telemachus; regnum paupertatis; Asterie.

Praemium ergo aureum adiudicatum est

FRANCISCO SOFIA ALESSIO RADICENENSI

qui Asterien cecinit. Praeterea sumptibus legati hoc ordine post illud in volumen recipientur haec carmina, si poetae illorum scidularum aperiendarum dederint veniam: *Regnum paupertatis*; *Telemachus*; *Arminius*; *Davi reditus ad inferos*; *Optarim pro bile iecur tibi, Flacce, movere*; *Epistula Flori ad Horatium*; *De velivolo curru.*

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina non ex alio sermone versa, nec prius edita argumentive privati, nec L versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta ante Kal. Jan. A. MCMXXII mittantur ad „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer") adhibuerint, et si, quemadmodum in éditionibus poetarum fieri solet, sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur. Id autem ante kal. Jul. proximas fieri debebit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstel. die XI m. Apr. A. MCMXXI — C. VAN VOLLENHOVEN *Ord. lit. acad. reg. praeses*

Digitized by Google

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band f 2.50.

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde*, 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours*.
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten*, met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes*, met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente*.
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès*, met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel*.
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I*.
9. Idem, *De Twee Muzieken, II*.
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal*, met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy*, met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont*, met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle*.
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin*.
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues*.
16. J. J. Salverda de Grave, *De geschiedenis van Jan van Parijs*. In soepelen prachtband en met 4 illustraties van P. A. H. Hofman **f 8.25**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

OVER LITERATUUR

Critisch en Didactisch

DOOR

M. H. VAN CAMPEN

Ingenaaid f 3.60. Gebonden f 4.90.

Van Campen's critische en didactische literatuurstudies zijn overbekend. Zijn vorige bundel vond een zeer ruime verspreiding, en dat is begrijpelijk: Van Campen schrijft niet voor het oogenblik, zijn studies hebben blijvende, historische waarde. Wie onze literatuur kennen wil, kan niet buiten Van Campen's boek.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Esquisse Historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle

PAR

K. J. RIEMENS

DOCTEUR DE L'UNIVERSITÉ DE PARIS

Ing. f 5.50

Dit werk, dat bekroond is door de Académie Française, bevat een grondige en hoogst belangrijke studie over de ontwikkeling van het Onderwijs in de Fransche taal in ons land.

Uitgegeven bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Staatkundige Geschiedenis van 1887-1917

door **Dr. N. JAPIKSE**

Directeur van het Bureau voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën

Ingenaaid f 11.—. Gebonden f 13.50.

Hoewel dit werk als een afzonderlijk boek wordt uitgegeven, kan het tevens beschouwd worden als een vervolg op het werk van DE BRUYNE, dat in 5 deelen reeds vroeger is verschenen.

De prijs van de zes deelen compleet bedraagt gebonden f 37.—.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Prof. Dr. H. BRUGMANS en Prof. Dr. G. W. KERNKAMP,

Algemeene Geschiedenis

Tweede, herziene en geheel bijgewerkte druk

Dit groote historiewerk is compleet in vier groote deelen. Prijs per gebonden deel f 12.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Digitized by Google

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**

Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

Deel 8. M. H. VAN CAMPEN, Nederlandsche Romancières. Ing. **f 2.75**, geb. **f 3.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Lyriek van af de Dertiende Eeuw tot 1880

Een bloemlezing verzameld door Th. E. C. KEUCHENIUS, toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN.

Eerste deel: de Middeleeuwen.

De samensteller heeft na jarenlang speuren en schiften een bundel gedichten bijeengebracht, die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van dezen aesthetisch opgevatten arbeid.

Prijs ingenaaid f 4 90. Gebonden f 5.90.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Prof. Dr. P. J. BLOK,

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk.

Tweede druk, door den schrijver geheel herzien en bijgewerkt.

Dit belangrijke geschiedkundige werk van den bekenden Leidschen Hoogleeraar mag met recht een standaardwerk genoemd worden en kan elke aanbeveling ontberen.

Prijs compleet in 4 kloeke gebonden deelen f 10.50 per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UIT.-MIJ. te LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **66ste Jaargang** **Per jaar f 1.—**

De **Nederlandsche Bibliographie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

NEGENENTWINTIGSTE JAARGANG.

1922.

LEIDEN. – A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. – PARIJS, H. LE SOUDIER. – LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

Digitized by Google

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 29sten Jaargang.

Dr. C. van Arendonk te Leiden.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. J. W. Bierma te Alkmaar.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Dr. J. W. Boissevain te Bloemendaal.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. A. Borgeld te Amsterdam.
E. Boulan te Groningen.
H. H. Breuning te Groningen.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. V. F. Büchner te Leiden.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. S. Drossaers te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Eekhof te Leiden.
Dr. S. Eringa te Rotterdam.
Prof. Dr. B. Faddegon te Doorn.
J. A. Falconer te Groningen.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Prof. Dr. C. van Gelderen te Amsterdam.
†J. H. Groenewegen te Amsterdam.
Prof. Dr. A. W. de Groot te Heemstede.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. G. E. W. van Hille te 's-Gravenhage.
Dr. C. F. Hofker te Rosmalen.
Dr. G. J. Hoogewerff te Rome.
Dr. G. van Hoorn te Utrecht.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
G. Italie te 's-Gravenhage.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
Dr. J. P. B. de Josselin de Jong te Oegstgeest.
Dr. A. H. Kan te Utrecht.
†P. H. van der Kemp te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
Chr. Kok te Leiden.
Mevr. E. H. Korevaar-Hesseling te 's-Gravenhage.
Dr. F. Kossman te Oegstgeest.
Dr. E. B. Koster te 's-Gravenhage.
†Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Berlicum (N.-B.).
Dr. P. Leendertz Jr. te Amsterdam.
Prof. Dr. G. van der Leeuw te Groningen.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Melchthal (Zwitserland).
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. R. Leyds te Groningen.
Dr. H. J. Lulofs te Gorinchem.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. B. H. Molkenboer O. P. te Huissen.
Dr. W. Mulder S. J. te Amsterdam.
Prof. Dr. F. Muller Jzn. te Leiden.
Dr. H. C. Muller te 's-Gravenhage.
Mr. C. B. Nederburgh te 's-Gravenhage.
B. M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. H. Th. Obbink te Utrecht.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. J. L. Palache te Leiden.
Dr. Y. H. Rogge te Rotterdam.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Amsterdam.
C. W. Lunsingh Scheurleer te 's-Gravenhage.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Prof. Dr. Jos. Schrijnen te Utrecht.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Prof. Dr. K. Sneyders de Vogel te Groningen.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
Dr. H. D. Verdam te Dordrecht.
Th. A. Verdenius te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Vermeylen te Brussel.
C. Veth te Amsterdam.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Dr. H. Wagenvoort te 's-Gravenhage.
B. Weerenbeck te Amsterdam.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. F. W. van Wijk te Maastricht.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S. J. te Mariendaal bij Grave.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Aeschylus, zie Boutens.
Aristophanes, zie Robert.
Aristoteles, zie Kenyon.
Asin Palacios, Los precedentes musulmanes del pari de Pascal (Salverda de Grave) 34.
Von Aster, Geschichte der antiken Philosophie (Ovink) 119.
Aucassin, zie Suchier.
Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν (Hesseling) 103.

Baehrens, Origenes Werke, VI (Meyboom) 32.
De Barenton, La langue étrusque dialecte de l'ancien égyptien (Büchner) 131.
Bar Hebraeus, zie Wensinck.
Bartstra, zie Muller.
Beckh, Etymologie und Lautbedeutung im Lichte der Geisteswissenschaft (Kluyver) 153.
Beth, Einführung in die vergleichende Religionsgeschichte (v. d. Leeuw) 18.
Bethe, Griechische Lyrik (Vürtheim) 209.
Blase, Johannes Colerus en de groote twisten in de Nederl. Luthersche Kerk zijner dagen (Knappert) 123.
Blinkenberg, Hades's munding (K. H. E. de Jong) 192.
Boeken, zie Boissevain.
Boer, Oudnoorsch Handboek (C. F. Hofker) 137.
Boissevain en Boeken, Thoukudides' Navorschingen, V (Leyds) 51; VI (Leyds) 261.
Bonnel de Mézières, Recherches de l'emplacement de Ghana (Wensinck) 252.
Bornhausen, Pascal (Serrurier) 86.
Dez., Schiller, Goethe und das deutsche Menschheitsideal (Breuning) 162.
Boutens, Platoons Phaidoon (W. E. J. Kuiper) 6.
Dez., Aischylos, Doodenoffer (W. E. J. Kuiper) 235.
Ten Bouwhuys en Tenhaeff, Onze Tijd (F. W. v. Wijk) 202.
Brenot, Recherches sur l'éphébie attique (v. Hille) 87.
Brie, Aesthetische Weltanschauung in der Literatur des XIX. Jahrhunderts (Groenewegen) 185.
Brouwer, Schets der Kerkgeschiedenis in Tabellen (Eekhof) 90.
Ten Bruggencate, Engelsch Woordenboek[8] (Kok) 148.

Carré, La Noblesse de France et l'opinion publique au XVIIIe siècle (Huizinga) 17.
Casel, De philosophorum graecorum silentio mystico (K. H. E. de Jong) 282.
Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek, II (F. Kossmann) 42.
Cats, zie Vorrink.
Von Christ-Schmid-Stählin, Geschichte der Griechischen Litteratur, II, 1 (K. Kuiper) 76.
Clemen, Das Leben nach dem Tode im Glauben der Menschheit (K. H. E. de Jong) 149.
Cohen (D.) en Mulder, Aardrijkskunde van het Middellandsche-Zeegebied (Lulofs) 43.
Cohen (G.), Écrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle (Eringa) 141.
Dez., Mystères et Moralités du ms. 617 de Chantilly (Sneyders de Vogel) 221.

Delbrück, Grundlagen der neuhochdeutschen Satzlehre (Th. A. Verdenius) 245.
Demant-Hatt and Wikfund, Turi, Lappish Texts (Uhlenbeck) 247.
Diels, Antike Technik[2] (v. Hoorn) 88.
Van Doorn, Shakespeare's Twelfth Night or What You-will (Kok) 92.
Drosinis, zie Lambert-van der Kolf.

Eringa, La Renaissance et les Rhétoriqueurs néerlandais (Vermeylen) 106.
Van der Essen, Ganshof, Maury et Nothomb, Atlas de géographie historique de la Belgique, fasc. 5—7 (Blok) 169.
Eymael, Constantijn Huygens' Hofwijck[2] (C. H. Ph. Meijer) 56.

Fehrle, Studien zu den griechischen Geoponikern (Hesseling) 51.
Festschrift Adalbert Bezzenberger dargebracht (N. v. Wijk) 177.
Fischer (A.), Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen (Houtsma) 34.
Fischer (R.), Quellen zu Romeo und Julia (v. Dam) 272.
Fraenkel en Groeneboom, Plato's Verdedigingsrede van Sokrates (Ovink) 27.
Frick, Ghazālīs Selbstbiographie (Wensinck) 196.
Frings en Vandenheuvel, Die südniederländischen Mundarten, I (Schrijnen) 159.

Ganshof, zie Van der Essen.
Geffcken, Die griechische Tragödie (Vürtheim) 260.
De Gelder, Bartholomeus van der Helst (C. Veth) 284.
Van Gelder, Mānava-s'rauta-sūtra cayana (Faddegon) 157
Gloriant, zie Spitz.
Götze, Frühneuhochdeutsches Glossar (Frantzen) 180.
Groeneboom, zie Fraenkel.
De Groot, Der antike Prosarhythmus, I (Verdam) 257.

Van der Hagen, De Clementis Alexandrini sententiis oeconomicis (Wilde) 121.
Van Hamel, Isolement en Gemeenschap (Mulder) 53.
Hamélius, Introduction à la Littérature française et flamande de Belgique (Eringa) 270.
Hammarström, Beiträge zur Geschichte des etruskischen, lateinischen und griechischen Alphabets (F. Muller Jzn.) 73.
Hasebroek, Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus (U. Ph. Boissevain) 38.
Heinemann, Die tragischen Gestalten der Griechen in der Weltliteratur (Borgeld) 5.
Vandenheuvel, zie Frings.
Hillebrandt, Kalidasa (Vogel) 80.
Hirt, Indogermanische Grammatik, II (N. v. Wijk) 97.
Hoffmann-Krayer, Volkskundliche Bibliographie für das Jahr 1918 (F. Kossmann) 42.
Huygens, zie Eymael.

Jansen en Snijders, Fragmenten uit onze Literatuur voor de M.U.L.O.-school (B. M. Noach) 20.
De Jong, Humphry Ward, Canadian Born (Kok) 92.

Kenyon, Aristotelis Atheniensium Respublica (v. Leeuwen) 209.
Kielstra, De vestiging van het Nederlandsch gezag in den Indischen archipel (v. d. Kemp) 279.
Kittel, Rabbinica (Windisch) 120.
Koch, Quellenuntersuchungen zu Nemesios von Emesa (Meyboom) 195.
Kooistra en Schutt, Eenvoudige Engelsche Spraakkunst (Kok) 91.
Dezz., Oefeningen bij de Eenvoudige Engelsche Spraakkunst (Kok) 92.
Krumbacher, Die Stimmbildung der Redner im Altertum (W. E. J. Kuiper) 192.
Kurfess, C. Sallustii Crispi Epistulae ad Caesarem senem de re publica (Bierma) 103.

Lambert-van der Kolf, Drosinis, Het Liefdekruid (Hesseling) 79.

Digitized by Google

Land, Oscar Wilde, A House of Pomegranates (Kok) 93.
Von Lempicki, Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts (Scholte) 108.

De Maar, English Passages for Translation (Kok) 92.
Magne, Un ami de Cyrano de Bergerac, Le Chevalier de Lignières (Gallas) 16.
Mainage, Les religions de la préhistoire (J. P. B. de Josselin de Jong) 188.
Mānava-s'rauta-sūtra cayana, zie Van Gelder.
Marouzeau, La Linguistique ou Science du Langage (Kluyver) 25.
Maury, zie Van der Essen.
Meijer, Een en ander in verband met het Oera Linda Bok (J. W. Boissevain) 202.
Mentz, Geschichte der griechisch-römischen Schrift (S. G. de Vries) 101.
Meuwese, De rerum gestarum Divi Augusti versione graeca (Roos) 29.
Morel, De Eurypidis Hypsipyla (Italie) 155.
Mulder, zie Cohen.
Muller (F.), Grieksche Kunstgeschiedenis (v. Hoorn) 252.
Muller (P. L.) en Bartstra, Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, V, 3 (Brugmans) 117.
Mystères et Moralités, zie Cohen (G.).

Nala, zie Van Prooije-Salomons.
Naville, L'évolution de la langue égyptienne et les langues sémitiques (Boeser) 238.
Neubert, Die literarische Kritik Guy de Maupassants (Gallas) 36.
Dez., Die kritischen Essays Guy de Maupassants (Gallas) 36.
Nicholson, Recherches philologiques romanes (Weerenbeck) 274.
Nöldeke, Das Iranische Nationepos (Houtsma) 105.
Nöldeke-Schwally, Geschichte des Qorāns, II (v. Arendonk) 8.
Nothomb, zie Van der Essen.

Oppenheim, zie Ziegler.
Origenes, zie Baehrens.

Pedersen, Les formes sigmatiques du verbe latin et le problème du futur indo-européen (Schrijnen) 233.
Persson, Die Exegeten und Delphi (Vürtheim) 171.
Phaedrus, zie Zander.
Pirenne, Histoire de Belgique, V (Blok) 65.
Plasschaert, Jacob Maris (Korevaar-Hesseling) 286.
Plato, zie Boutens en Fraenkel.
Poulsen, La collection Ustinow. La sculpture (Lunsingh Scheurleer) 194.
Dez., Ikonographische Miscellen (Six) 281.
Poutsma, Mood and Tense of the English Verb (Günther) 219.
Van Prooije-Salomons, De geschiedenis van Koning Nala (H. C. Muller) 213.

Ras, Goethe-Buch (Breuning) 124.
Reeb, Tacitus, Germania (Kan) 67.
Reinach, Recueil Milliet (Six) 223.
Reinhardt, Die Anakoluthe bei Platon (Verdam) 129.
Reitzenstein, Das iranische Erlösungsmysterium (Obbink) 283.
De Ridder, Remy de Gourmont (Gallas) 115.
Riesz, zie Weber.
Rijpma en Schuringa, Nieuwe Stijloefeningen (B. M. Noach) 20.
Robert, Die Vögel des Aristophanes (Koster) 179.
Roose, Het Karakter van Jean-Jacques Rousseau (Gallas) 183.
Rosenberg, Geschichte der römischen Republik (Wagenvoort) 249.

De Rouville, De Levenskunst van Vauvenargues (Boulan) 63.

Saalborn, Vondel, Adam in Ballingschap (Molkenboer) 85.
Sallustius, zie Kurfess.
Salsmans, De Index en de Kerkelijke boekenwetten (v. Slee) 198.
Samlaren (Beets) 273.
Scheftelowitz, Die altpersische Religion und das Judentum (Palache) 39.
Scheil, Recueil de Lois assyriennes (v. Gelderen) 264.
Schmid, zie Von Christ.
Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme, II, 4 (Koch) 163.
Schroeder, Platonismus in der englischen Renaissance vor und bei Thomas Eliot (Falconer) 182.
Schuringa, zie Rijpma.
Schutt, zie Kooistra.
Schwally, zie Nöldeke.
Shakespeare, zie Van Doorn.
Shakespeare's Quellen, zie Fischer.
Snellmann, De interpretibus Romanorum deque linguae Latinae cum aliis nationibus commercio (F. Muller Jzn.) 31.
Snijder, De forma matris cum infante sedentis apud antiquos (Six) 89.
Snijders, zie Jansen.
Spitz, Gloriant (Leendertz) 12.
Stählin, zie Von Christ.
Suchier, Aucassin und Nicolette[9] (Sneyders de Vogel) 247.

Tacitus, zie Reeb.
Tenhaeff, zie Ten Bouwhuys.
Thurneysen, Die irische Helden- und Königsage bis zum siebzehnten Jahrhundert (v. Hamel) 267.
Tiele, De zending van Pesters naar Hannover (Drossaers) 251.
Turi, zie Demant-Hatt.

Veth, De Politieke Prent in Nederland (Hoogewerff) 227.
Dez., Geschiedenis van de Nederlandsche Caricatuur (Hoogewerff) 228.
Van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië, afl. 6—9 (C. B. Nederburgh) 200.
Vondel, zie Saalborn.
Vorrink, Jacob Cats (Beets) 216.

Wackernagel, Vorlesungen über Syntax (de Groot) 1.
Wagenvoort, De Toekomst der klassieke Vorming in Nederland (Rogge) 288.
Ward, zie De Jong.
Weber-Riesz, Allgemeine Weltgeschichte, II (Brugmans) 278.
Wensinck, Bar Hebraeus' book of the dove etc. (K. H. E. de Jong) 52.
Wikfund, zie Demant-Hatt.
Von Wilamowitz-Moellendorff, Griechische Verskunst (Vürtheim) 260.
Wilde, zie Land.
Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde (Caland) 8.
Te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, V (C. H. Ph. Meijer) 239.
Wolffhardt, Shakespeare und das Griechentum (Koster) 113.
Woltjer, Serta Romana[5] (Lely) 229.

Zander, Phaedrus solutus (Hartman) 262.
Ziegler und Oppenheim, Weltuntergang in Sage und Wisschenschaft (Meyboom) 195.
De Zwaan, Imperialisme van den oud-christelijken geest (K. H. E. de Jong) 89.

Digitized by Google

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

De Bibliotheekgids, I 172.
Bolkestein, Poelhekke en Prinsen, Nederlandsch Leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs, I 204.
Bouman, zie Muller (S.).

Certamen poëticum Hoeufftianum 230. 254.

Debrunner, zie Stolz.
Dunstan-Kaluza, Englische Phonetik mit Lesestücken 172.

Van der Essen e. a., Atlas de géographie historique de la Belgique 230.

Fischer, zie Schrijnen.

Geerebaert, Iets over vertalen 125.
Dez., Noord-Nederlandsche boeken over klassieke Taal- en Letterkunde 171.
Van Gelder, Leerboek der Oude Geschiedenis 93.
Van Gelderen, Duitsch Woordenboek 70.
Geschiedkundige Atlas van Nederland 126.

Hoekstra, Blijspelen van Terentius 93.

Jacobs-Wirz-Kurfess, Sallustius' Bellum Jugurthinum 289.

Kaluza, zie Dunstan.
Kleyntjens en Knippenberg, Van Goden en Helden 253.
Kluyver en Muller, Ontwerp voor een vereenvoudigde regeling van de spelling en van het grammatisch geslacht in het Nederlands 93.
Knippenberg, zie Kleyntjens.
Koch, Geschichte der deutschen Literatur, I 70.

Kurfess, zie Jacobs.

Leuvensche Bijdragen 20.

Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, I 125.
Muller (J. W.), zie Kluyver.
Muller (S.) en Bouman, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht 126.

Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte 69.
Philological Quarterly, I 172.
Philologische Kring te Amsterdam 69.
Poelhekke, zie Bolkestein.
Prijsvraag over een Bibliographie betreffende de Geschiedenis der Joden in Nederland 21.
Prinsen, zie Bolkestein.

Realenzyklopädie Pauly-Wissowa 46.
Richthofen's Friesche Handschriften 289.
Rossbach, zie Weissenborn.

Schrijnen, Einführung in das Studium der indogermanischen Sprachwissenschaft, vert. d. Fischer 69.
Stichting-de Goeje 93.
Stolz-Debrunner, Geschichte der lateinischen Sprache 204.

Weissenborn-Rossbach, Livius, IV, 1 172.
Wirz, zie Jacobs.
Wüst, Vom Wert der alten Sprachen für die Ausbildung unserer Jugend 289.

Zauner, Romanische Sprachwissenschaft, I 204.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 22. 126. 230. Beiblatt 22. 70. 205. 291.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 126. 291.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 292.
Bijdragen voor Vaderlandcche Gesehiedenis en Oudheidkunde 45. 150.
Bijdragen, Leuvensche, 22. 291.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 21. 289.
Bulletin de Correspondance hellénique 70. 173.
Forschungen, Indogermanische, 253. 290.
Geschichtsblätter, Hansische, 206.
Hermes 45. 126. 253. 290.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatvr und für Pädadogik 21. 70. 150. 205. 230. 291.
Journal des Savants 21. 45. 149. 230. 290.
Journal of Hellenic Studies 205.
Mitteilungen des kaiserlich deutschen archäologischen Instituts, Röm. Abt., 149.
Mitteilungen, Neuphilologische, 126. 206. 292.
Mnemosyne 45.
Museum, Rheinisches, 94.
Neophilologus 21. 94. 150. 205. 291.
Philologus 172. 230.
Review, English Historical, 22.
Revue historique 126. 206. 292.
Studiën 22. 46. 94. 150. 174. 206. 253. 292.
Studies, English, 45. 94. 150. 205. 253. 291.
Taalgids, Nieuwe, 45. 94. 150. 173. 253. 291.
Tijdschrift voor Geschiedenis 126. 206. 292.
Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 45. 150.
Tijdschrift vodr Taal en Letteren 22. 94. 150. 174. 253. 291.
Vierteljahrschrift, Historische, 46. 292.
Zeitschrift für deutsches Altertum 205.
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 290.
Zeitschrift, Historische, 126. 150. 206. 292.

Digitized by Google

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid.)

Allmquist och Wiksells Boktryckeri-A.-B. 273.
Beck, München 76.
Biblioteca Menéndez y Pelayo, Santander 34.
Birkhäuser & Cie, Basel 1.
Bohn, Haarlem 89. *93. 239. 279.
Boissevain & Co., Haarlem 49. 261.
Boltze, Freiburg i. Br. 185.
Brill, Leiden 52. 200.
Ten Brink & De Vries, Amsterdam 123.
Brusse, Rotterdam 6. 79. 235. 284.
Champion, Paris 17. 87. 141. 221. 274.
Chiberre, Paris 16.
Clarendon Press, Oxford 209.
Dekker en Van de Vegt, Utrecht 121.
Desclée, de Brouwer & Cie, Paris 188.
Dieterich, Leipzig 5. 8. 31. 101.
Dybwad, Kristiania 194.
Elwert, Marburg 159.
Engelmann, Leipzig 278.
Geuthner, Paris 25. 131. 238. 264.
Gleerup, Lund 171. 262.
Gronau, Chemnitz 36.
Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 32. 120. 196.
Høst & Søn, København 192. 233. 247. 281.
Holland-drukkerij, Amsterdam 106.
Humanitas, den Haag 42.
Klincksieck, Paris 223. 252.
Der Kommende Tag A.-G. Verlag, Stuttgart 153.
Lamertin, Bruxelles 65.
Landsdrukkerij, 's-Gravenhage *125.
Lebègue & Cie, Bruxelles 270.
Van Loghum Slaterus & Visser, Arnhem 286.
Malmberg, 's-Hertogenbosch 20.
Marcus, Breslau 80.
Marcus & Weber, Bonn 180. 272. 283.
Mayer und Müller, Berlin 113. 182.
Meulenhoff, Amsterdam 92. 92. 124. 216.
Niemeyer, Halle *69. 267.
Nijhoff, 's-Gravenhage *20. 53. *93. *126. 141. 251.
Noordhoff, Groningen 219.
Noske, Leipzig 155.
Van Oest & Cie, Bruxelles 169.
Oosthoek, Utrecht *126.
Picard, Paris 188.
Reinhardt, Basel 86.
Sansot, Paris 16.
Schöningh, Paderborn 192. 247.
Sijthoff, Leiden 63. 115. 157. 227. 228.
De Sikkel, Antwerpen *172.
Standaard (N. V. de), Brussel 198.
Teubner, Leipzig 18. 34. 51. 67. 88. 103. 149. 162. 195. 209. 249. 260.
Teulings, 's-Hertogenbosch 29.
Thieme & Cie, Zutphen 56. 213.
Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem 117. 137.
Tjeenk Willink, Zwolle 93.
Töpelmann, Giessen 39. 282.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 108. 177.
Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co., Berlin 8. 42. *70. 105. 119. *172. *204. *204. 245.
Vlaamsche Boekhandel, Leuven *125. *171.
Vorkink, Bandoeng 202.
Weidmann, Berlin 129. 163. *172. 179. 195. 260. *289.
Winter, Heidelberg 38. *69. 97.
Wolters, Groningen-den Haag 20. *20. 27. 43. *70. 90. 91. 92. 92. *93. 148. 183. 202. *204. 229. 252. *253. 257. 288.
De Zonnebloem, Apeldoorn 12. 85.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 1.** **Oct. 1921.**

Wackernagel, Vorlesungen über Syntax (A. W. de Groot).
Heinemann, Die tragischen Gestalten der Griechen in der Weltliteratur (Borgeld).
Boutens, Platoons Phaidoon (W. E. J. Kuiper).
Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde, I. 1, B (Caland).
Nöldeke-Schwally, Geschichte des Qorāns, II (v. Arendonk).
Spitz, Gloriant (Leendertz).
Magne, Un ami de Cyrano de Bergerac, Le Chevalier de Lignières (Gallas).
Carré, La Noblesse de France et l'opinion publique au XVIIIe siècle (Huizinga).
Beth, Einführung in die vergleichende Religionsgeschichte (v. d. Leeuw).
Schoolboeken:
Rijpma en Schuringa, Nieuwe Stijloefeningen (B. M. Noach).
Jansen en Snijders, Fragmenten uit onze Literatuur, IV (B. M. Noach).
Uitgaven v. d. fa Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Jacob Wackernagel, Vorlesungen über Syntax mit besonderer Berücksichtigung von Griechisch, Lateinisch und Deutsch. Basel 1920. In Kommissionsverlag von Emil Birkhäuser & Cie.

De schrijver van deze aankondiging is er zich zeer wel van bewust niet de aangewezen persoon te zijn voor een grondige kritische bespreking van een werk over vergelijkende syntaxis. Wanneer hij dan toch hier enkele beschouwingen over het nieuwste werk van Wackernagel heeft gegeven, is dit gebeurd uit den wensch, dat het werk in het *Museum* niet onbesproken zou blijven; ook zouden een reeks kritische opmerkingen minder op hun plaats zijn, waar Wackernagel de kennelijke bedoeling heeft gehad, de resultaten van eigen onderzoek als iets bijkomstigs te vermelden.

Het werk geeft, zooals de titel zegt, een reeks Vorlesungen; ze zijn gehouden in het zomersemester 1918 in Basel. Volgens de voorrede zal de vakman daarin weinig nieuws vinden en is het werk dus niet voor een klein wetenschappelijk publiek bestemd. Deze erste Reihe bevat uitsluitend dat, wat volgens Ries en Brugmann niet in de syntaxis thuishoort, n. l. de leer van de beteekenissen der flexievormen, welk gedeelte door oudere grammatici wel semasiologie genoemd wordt en volgens Ries bij de vormleer behandeld moet worden. De reden waarom W., evenals Delbrück, dit gedeelte bij de syntaxis behandelt, is niet dat hij met een dergelijke indeeling principieel akkoord zou gaan, maar uitsluitend de praktische overweging, dat in het algemeen bij de behandeling der vormleer de leer van de beteekenissen der vormen niet voldoende tot haar recht komt. Het praktisch karakter van dit werk komt natuurlijk ook uit in de willekeurige combinatie der behandelde talen, die aan Sommers Vergleichende Syntax der Schulsprachen herinnert.

Het is waar, dat het meeste van wat hij geeft wel eens eerder ergens gezegd is. Intusschen wordt hier door iemand die in tegenstelling met tallooze Einzelforscher het geheele gebied rustig overziet en beheerscht, het in tijdschriften of elders verstrooide kritisch samengebracht, de theorie, met weglating van het overbodige, met dikwijls nieuwe en verrassende voorbeelden toegelicht, alles op een levendige wijze tot een geheel verwerkt, zoodat wel degelijk iets nieuws voor den dag is gekomen.

De wijze van behandeling is deze, dat alleen datgene wordt genomen, wat voor de historische beschouwing van belang is; is deze laatste gegeven, dan wordt het feitenmateriaal losgelaten, zoodat oorsprong en ontwikkeling helder voor oogen staan.

Het zij mij vergund enkele opmerkingen te maken. Als bibliografie wordt in het algemeen een bloemlezing gegeven; dit is echter geen voldoende verontschuldiging voor het feit, dat W. bij een bespreking van de plaats der enklitische woorden in den zin (p. 46) wel op de verdiensten van Delbrück opmerkzaam maakt, daarentegen zijn eigen studie in den eersten Band der Indogermanische Forschungen, die het uitgangspunt van zoo veel moderne onderzoekingen is geworden, onvermeld laat. Dit zelfde streven naar objektiviteit is opvallend bij de behandeling van de plaats in den bijzin van het verbum in het Duitsch p. 7 (vgl. eveneens IF I), en bij die van de vermijding der korte woordvormen (p. 106 lat. *for*, vgl. Gött. Gel. Anz. 1906). Bij de behandeling van het probleem der Aktionsarten bij simplicia en composita in het Latijn was den schrijver blijkbaar het artikel van Lejay in de Revue de Philol. 1921 nog niet onder oogen gekomen (p. 156).

Bij de bespreking van het praesens pro futuro zegt W., dat dit gebruik het Latijn in het algemeen vreemd is, zoowel in zijn oudste als in zijn jongste periode (159).

Digitized by Google

Dat de romaansche talen weliswaar het futurum geheel nieuw vormen, maar de uitdrukking van het toekomstige scherp van die van het tegenwoordige scheiden. Het komt mij voor, dat dit niet geheel juist is. Het gebruik van het praesens pro fut. behoort tot de eigenaardigheden der latijnsche onliteraire omgangstaal; men krijgt bepaald den indruk, dat dit gebruik in den loop der eeuwen toeneemt en, naast phonetische faktoren, het verdwijnen van het oude Latijnsche futurum zeer in de hand heeft gewerkt (literatuur b.v. bij Ettmayer, Geschichte der Erforschung des Vulgärlateins 273). Daarentegen meent W. in het Latijn een voorbeeld van een praes. pro fut. te vinden om de gelijktijdigheid van twee of meer handelingen in de toekomst uit te drukken. Hij zegt: „Bei Cäsar b. c. III 94, 6 sagt Pompeius zu den Centurionen: (tuemini castra et defendite diligenter, si quid durius acciderit). ego reliquas portas circumeo et castrorum praesidia confirmo „ich werde bei den übrigen Toren herumgehen und den Besetzungen des Lagers Vertrauen einflössen". Man erwartet durchaus circumibo und confirmabo, aber das Präsens ist gerade zo gezetzt wie in den griechischen Stellen. Wir können dem gerecht werden, wenn wir übersetzen: „gleichzeitig (oder „inzwischen") werde ich herumgehen und Vertrauen einflössen". Durch die Präsensform kommt die Koinzidenz dieses Tuns mit dem der andern zum Ausdruck. Dieser Gebrauch ist durchaus an die zeitlose Gebrauchsweise des Präsens anzuschliessen, die wir festgestellt haben."

Het komt mij voor, dat we hier met iets anders te doen hebben, dan met zeitloser Gebrauch des Präsens. Circumeo is een praesens pro futuro, dat zich zeer goed laat verklaren uit de perfectieve beteekenis van het verbum ire of circumire (in tegenstelling met ambulari, currere, spatiari etc., vgl. d. gehen aan de eene kant, laufen, schreiten etc. aan de andere): dit is ook in overeenstemming met wat W. zelf van ire bij Plautus zegt (p. 361), vgl. Bacch. 572: non it, negat se ituram. Waar nu naast circumeo de vorm confirmo met de beteekenis van een futurum staat, waar verder deze plaats van Caesar wellicht het eenigste voorbeeld zou zijn, hebben we hier eenvoudig invloed van het praesens circumeo, een geval van assimilatie dus.

Bijzonder interessant is in het hoofdstuk Syntaktische Forschung der Neuzeit zijn bespreking van het werk van Kroll, Die wissenschaftliche Syntax im lateinschen Unterricht (p. 64 vgg.). De groote waardeering, die W. voor dit werk heeft, belet niet, dat hij scherpe kritiek uitoefent op het standpunt van Kroll, die alles uit het Latijn zelf wil verklaren zonder met de resultaten van het onderzoek van verwante talen zijn voordeel te doen. Zoo laat hij b.v. zien, dat Kroll bij de verklaring der relatieve bijzinnen op een dwaalspoor is geraakt, doordat hij verzuimd heeft verwante verschijnselen in de andere italische talen te vergelijken. Kroll meent n.l., dat quis en qui oorspronkelijk zonder verschil van beteekenis door elkaar gebruikt zijn, terwijl toch zoowel in het oudste Latijn quis en quid, als in het Oscisch pís en píd en in het Umbrisch pis en piře, indien relatief gebruikt, alleen als relativa indefitita en niet als gewone relativa voorkomen.

Tenslotte nog een enkel woord over wat W. zegt van de subjektlooze zinnen. Hij bespreekt voornamelijk die, welke natuurverschijnselen aanduiden: pluit, ὕει, es blitzt etc. Soms staat daarbij een subjekt: Juppiter fulgurat, ὁ θεὸς ἔσεισεν etc. (p. 115): „Wir haben also bei allen diesen Verben einerseits subjektlosen Gebrauch, anderseits mannigfache Verbindung mit einem wirklichen Subjekt. Und weil ein logisches Urteil ohne Subjekt und Prädikat nicht möglich ist, haben die Logiker gefunden, solche subjektlose Sätze seien im Grunde etwas undenkbares. Im Anschluss an die Philosophen hat Paul in seinen Prinzipien der Sprachgeschichte die Forderung aufgestellt, man müsse sich zu allen diesen Sätzen ein Subjekt hinzudenken. Damit wird aber in die Beurteilung sprachlicher Erscheinungen ein fremdes Moment hineingebracht; wir haben uns an das zu halten, was in der Sprache vorliegt." Het komt mij voor, dat hier, afgezien van de vraag of W. in zijn opvatting, dat zinnen als ὕει geen subjekt hebben, gelijk heeft, een misverstand plaats heeft. Immers onder subjekt verstaan beide geleerden iets geheel verschillends. W. bedoelt wat Paul noemt het grammaticale subjekt, Paul zelf daarentegen bedoelt het psychologisch subjekt. Dat hier overal een grammaticaal subjekt als Juppiter, ὁ θεός of zoo iets bijgedacht moet worden, bedoelt Paul niet. Voor hem is het psychologisch subjekt „die zuerst in dem Bewustsein des Sprechenden, Denkenden vorhandene Vorstellungsmasse, an die sich eine zweite, das psychologische Prädikat anschliesst" (Prinzipien 1920, 124). Wanneer men zegt (wie is vandaag koning ?) *Albert* is vandaag koning, dan is in den tweeden zin Albert ps. praedikaat, koning subjekt. Wat men zich dus bij zinnen als pluit, ὕει, es blitzt zou moeten hinzudenken is niet een grammaticaal subjekt, doch de eerst in den geest des sprekers aanwezige Vorstellungsmasse, b. v. de situatie. Dergelijke gevallen doen zich nu ongetwijfeld voor. In den zin (welke kleur had het dak ?) het dak was rood is rood ps. praedikaat; zegt men nu (wat voor weer is het vandaag ?) het regent, dan bestaat psychologisch hetzelfde verband tusschen het weer van den dag en den regen als tusschen de kleur van het dak en het rood zijn. Wil men dus de vraag beantwoorden of deze zinnen een ps. subjekt hebben in den zin van Paul, dan moet men m. i. toegeven, dat ze dikwijls een dergelijk subjekt hebben, en vragen: „zijn er ook gevallen, waar dit ps. subjekt ontbreekt ?" Ik voor mij geloof, dat men ook zonder in den ban te staan van het logisch oordeel, deze vraag ontkennend moet beantwoorden. Daarop wijst dunkt me o. a. de intonatie van zinnen als (iemand komt de kamer binnen, groet de aanwezigen en zegt dan zonder inleiding:) het is koud. De nadruk valt dan sterk op koud, wat bewijst, dat spreker en hoorders ongeveer hetzelfde ondergaan, als wanneer hij gezegd had het is koud vandaag of het is koud hier, waar vandaag en hier ps. subjekt zijn. Ik hoop echter daarop elders, in aansluiting aan de beschouwingen van K. Bühler in het Indogerm. Jahrbuch VI, nader terug te komen. In elk geval is de intonatie noch de uitdrukking van noch zelf een fremdes Moment, dat in de taal hineingebracht wordt.

Moge de schrijver spoedig op dit deel een even schitterend tweede laten volgen.

Groningen. A. W. de Groot.

Digitized by Google

K. Heinemann, Die tragischen Gestalten der Griechen in der Weltliteratur. 2 Bde. (Das Erbe der Alten, Schriften über Wesen und Wirkung der Antike, Neue Folge, gesammelt und herausgegeben von Otto Immisch, heft III. IV). Leipzig, Dieterich. 1920. (Pr. M. 14; geb. M. 20 en 25).

De herinnering aan een kort opstel van K. Heinemann over het kind in de dramatische litteratuur van de Grieken, een paar jaren geleden in *Westermanns Monatshefte* verschenen, was mij bijgebleven en deed mij vol verwachting dit boek ter hand nemen; in die verwachting werd ik dan ook niet teleurgesteld. Wel belooft de titel eigenlijk meer dan gegeven wordt. Immers — de schrijver zegt het trouwens zelf — met de twee deelen van het woord „Weltliteratur" worden bedoeld, wat het eerste betreft, voornamelijk Frankrijk, Engeland, Italië, Spanje en Duitschland, terwijl van de litteratuur alleen de dramatische behandeld wordt (ten minste in hoofdzaak; een enkele maal komt ook een episch werk ter sprake). Ofschoon de groote belezenheid van den schrijver telkens aan den dag komt, heeft hij, ook binnen de grenzen, die hij zich gesteld heeft, bij het opgeven der verschillende bewerkingen niet naar volledigheid gestreefd. „Opern und Singspiele sind nur in besonders wichtigen Fällen erwähnt, Parodien, Komödien und ganz wertlose Tragödien, die nie zur Aufführung gelangt sind, überhaupt nicht aufgenommen worden". In zekeren zin kan men dat betreuren, omdat door het vermelden van meerdere bewerkingen, ook al zijn ze niet van den eersten rang, toch in ieder geval het voortleven en de populariteit van de stof blijkt, van den anderen kant moet men erkennen, dat, bij de hem ten dienste staande ruimte en zijn wijze van behandeling, de schrijver zich tot het voornaamste heeft moeten bepalen. Bovendien wordt in de aanteekeningen naar verschillende monographieën en verdere litteratuur over zijn onderwerp verwezen.

Het is een werk, dat bij de ook bij ons bestaande belangstelling in het Grieksche drama — getuige de herhaalde opvoering van Sophokles' Elektra in Boutens' vertaling in den laatsten tijd — zeer zeker de aandacht verdient, al komt ook de Nederlandsche litteratuur blijkens het boven gezegde eigenlijk niet ter sprake. Slechts nu en dan wordt er terloops — en dan niet altijd nauwkeurig — iets van vermeld.

Na een inleiding, waarin nog eens weer op het verschil tusschen Seneca en de Grieksche tragici gewezen wordt en op de groote beteekenis, die de Latijnsche auteur voor de verbreiding van de classieke stoffen heeft, vóór de nieuwere dichters de Grieken zelf gaan navolgen, behandelt de schrijver het voortleven in de dramatische litteratuur van de helden uit de volledig bewaard gebleven drama's van de Grieken en wel naar de voornaamste helden en heldinnen, terwijl de nevenfiguren daaromheen zijn gegroepeerd, zooals blijkt uit de titels van zijn negen hoofdstukken: I. *Prometheus*, II. *Die Atriden*. 1 *Elektra*. 2 *Iphigenie*, III. *Alkestis*, IV. *Medea*, V. *Ödipus und die Seinen*; *Antigone*, VI. *Herakles*, VII. *Hippolytus*, VIII. *Ion*, IX. *Gestalten aus dem Trojanischen Kriege*: *Hekabe und ihre Töchter*, *Philoktet*, *Ajas*, *Helena*.

Het boek heeft geen „geleerd" voorkomen, het is geen dorre opsomming van de verschillende bewerkingen, integendeel het is in zeer leesbaren, haast populairen vorm geschreven, met aanhaling hier en daar, in vertaling, van verschillende citaten. Het geeft een duidelijk overzicht van den inhoud der drama's en van de verschillende wijze, waarop de dichters de karakters hebben opgevat en weergegeven. Ik wijs b. v. op de bladzijden, gewijd aan de behandeling der figuur van Elektra door Aeschylus, Sophokles en Euripides (I, p. 41 vv.). Bij de bespreking van de bewerkingen door nieuwere dichters zou men kunnen opmerken, dat aan sommige wel eens een wat onevenredig groote ruimte wordt gegeven (z. b. v. in het eerste deel p. 134—149 de vergelijking van de *Alkestis* van Euripides en van Von Hofmannsthal, in het tweede deel p. 12—26 die van de *Medea* van Euripides en van Grillparzer), toch kan men zeggen, dat ook hier het belangrijkste de grootste plaats inneemt. Alles samengenomen, is het boek m. i. een aanwinst te noemen voor de vergelijkende litteratuurgeschiedenis. Het is een bewijs voor de waarheid van de door den schrijver met instemming geciteerde woorden van G. Roethe (1919): „Die auffällige Vorliebe, mit der die Dichter des letzten, höchst unklassischen Dezenniums in der griechischen Sage und Tragödie eingekehrt sind, bringt uns zum Bewusstsein, wie unverwüstlich diese Helden und Heldinnen uns als Urbilder der Menschlichkeit vor der Seele leben etc."

De schrijver spreekt de hoop uit, dat anderen de op zijn onderwerp betrekking hebbende dramatische litteratuur van de Scandinavische en Oosteuropeesche volken, de fragmentarisch overgeleverde Grieksche tragici en het voortleven van de tragische figuren in de niet-dramatische nieuwere letterkunde mogen behandelen. Als ik dezen wensch tot den mijnen maak, wil ik er bijvoegen, dat dat op dergelijke wijze moge geschieden als door hem gedaan is.

Amsterdam. A. Borgeld.

Platoons Phaidoon. Uit het Grieksch overgebracht door **P. C. Boutens.** Rotterdam, Brusse. 1919.

Voor een ieder, die in de Grieksche litteratuur belangstelt zonder in staat te zijn hare voortbrengselen in het oorspronkelijk te lezen, maar evenzeer voor allen, die de Grieksche taal lezen en liefhebben, is het een groote verheugenis, dat Dr. Boutens besloten heeft zijne vertalingen naar Aeschylus en Plato door den handel voor het publiek beschikbaar te stellen, en in de firma Brusse een uitgever gezonden heeft, die dezen werken voor het uiterlijk hun volle recht kon laten wedervaren.

De vertaling van den Phaedo, welke wij hier bespreken, werd voor het eerst in boekvorm uitgegeven in 1905, bij J. Hoekstra & Co te 's-Gravenhage, in een oplaag van 50 exemplaren. Ofschoon het een kwarto-formaat is, beslaat de tekst er niet minder dan 90 bladzijden, doordat elk der pagina's voor meer dan de helft blank is gelaten. Zoo kwistig met het papier is de nieuwe uitgever niet geweest. Terecht naar het ons voorkomt. Al staat het zetsel misschien iets te dicht bij de middenvouw, de verhouding tusschen wit en zwart en de mooie letter van de Roos bevallen ons beter dan de breede randen wit om het compres-gedrukte type van de eerste uitgaaf.

Digitized by Google

Naar het innerlijk is er tusschen de beide edities slechts weinig verschil. Er zijn aan den nieuwen druk enkele aanteekeningen toegevoegd van geschiedkundigen of geografischen aard en het aantal tekst-wijzigingen blijkt met ééne vermeerderd. Veranderingen in de vertaling vindt men zoo goed als niet. Ik noteerde op 6 plaatsen een kleine wijziging, wat in een stuk van dezen omvang inderdaad een gering aantal is. En dit wekt geen verwondering, want zelden of nooit naderde een vertaler een kunstwerk met zooveel eerbied als Dr. Boutens deed. Nooit stelt hij zich er mee tevreden den zin van het oorspronkelijk ten naaste bij weer te geven, maar steeds streeft hij er naar de bedoeling van den schrijver geheel te doorgronden en de uitdrukking dezer bedoeling met het Hollandsche woord en de Hollandsche wending zoo dicht mogelijk te volgen. Letterlijk is dus deze vertaling, zoo letterlijk als ze maar zijn kan; zóó letterlijk, kan men daar bijvoegen, als alleen een kunstenaar het recht en de macht heeft haar te geven. Want alleen een kunstenaar voelt, hoever hij in dezen gaan kan, en alleen een kunstenaar als Boutens is in staat, zijn woord-formaties zoo eng aan het oorspronkelijke werk te adapteeren.

Natuurlijk heeft ook deze methode hare bezwaren, en we zijn daarvoor niet blind. Meermalen n. l. is op deze wijze het Hollandsch kleuriger, nadrukkelijker, ongemeener dan het Grieksch voor den Griekschen lezer moet geweest zijn, soms wordt die ongemeenheid zelfs gekunsteld. Men zie b.v. 59a ***εἷς δὲ ἡμῶν καὶ διαφερόντως***, dat vertaald wordt „en één van ons zelfs *onderscheidenlijk*", of 61c, waar de woorden ***ὅτῳ ἀξίως τούτου τοῦ πράγματος μέτεστιν*** worden weergegeven als „ieder die daar aan *waardiglijk* deel heeft." Doet hier de neiging om met het Hollandsch aequivalent de kern van het Grieksche woord zoo dicht mogelijk te benaderen geen afbreuk aan de natuurlijkheid der uitdrukking? En kunnen wij gelooven, dat Socrates, had hij Hollandsch gesproken, zich in 64d aldus zou hebben uitgelaten: en verder.... lijkt U de zoodanige de overige dienstplegingen betreffende het lichaam van-waarde te houden, als de verwervingen van keur-onderscheiden opperkleederen en schoeiselen en de overige uiterlijk-vermooiingen betreffende het lichaam?

Edoch, wie onzer is in staat de gevoels- en gebruikswaarde van ieder Grieksch woord nauwkeurig te bepalen? Een enkele lichte stoornis daargelaten is het lezen van Dr. Boutens' vertaling voor den Graecus een genot, omdat hij er den Griekschen tekst in al zijn schakeeringen in terug vindt, en dieper leert waardeeren, en zij, die het origineel niet naast de vertaling kunnen leggen, vinden in dit ongemeene Nederlandsch een weerspiegeling van het hun-ongemeene Grieksch.

Is nu deze verhollandsching van Plato's gedachtengang geheel vlekkeloos, is ze, grof-weg uitgedrukt, zonder fouten? Het is moeilijk dat te ontkennen zonder aanmatigend te schijnen, maar de taak van een criticus leidt nu eenmaal er toe, dat hij naar fouten speurt. Ik heb dan ook verscheidene plaatsen aangeteekend, waar een woord mij niet volkomen juist vertaald lijkt, ook waar de zin van het Hollandsch mij een andere schijnt dan van het Grieksch. Maar het heeft, dunkt mij, geen nut die bezwaren en bezwaartjes hier op te sommen, ook al omdat men zou moeten beginnen met het eens te zijn over de lezing van het origineel. Maar ware het niet mogelijk, dat Dr. Boutens aan enkele Graeci in Nederland verzocht hem voor een nieuwen druk hun twijfelingen kenbaar te maken? Immers slechts door de samenwerking van meerderen zou dit boek volkomen kunnen worden, wat het om zijn taal en stijl en om de toewijding van den maker verdient te zijn: een Nederlandsche standaard-vertaling van Platoons Phaidoon.

Berlicum (N.-Br.). W. E. J. Kuiper

E. Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde. (1. Band 1. Heft B, II. Teil v. d. Grundriss der Indo-arischen Philologie und Altertumskunde herausg. v. H. Lüders und J. Wackernagel). Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co. 1920. (Pr. ƒ 5.30).

Het eerste deel van de Geschiedenis der Sanskritphilologie (aangekondigd in den 26sten Jaargang van dit Maandblad), dat in 1917 verschenen was, had ons gebracht tot ongeveer in de helft der 19de eeuw (Chr. Lassen); het tweede voert voor ons geestesoog de heroën der Indische philologie, de geniale en onvermoeide werkers, zooals Benfey, Böhtlingk, Roth, Max Müller, Weber, Whitney en vele anderen, wier bloeitijd in 't midden en de tweede helft dier eeuw viel. De schrijver heeft het helaas niet meer mogen beleven, dit deel geheel afgedrukt te zien. Of een derde deel verschijnen zal, dat ons tot op den tegenwoordigen tijd zal brengen, is geheel onzeker. Met dezelfde ijver, belezenheid en objectiviteit schildert Windisch hier de verdere ontwikkeling der oud-indische philologie zoo uitvoerig, dat niets hoegenaamd over 't hoofd gezien wordt; zelfs mindere goden worden, wel eens wat te uitvoerig, behandeld. Doorgaans wordt niet slechts gerefereerd, doch de verschillende beschouwingen worden aan een grondige kritiek onderworpen. Met groote bewondering zoowel voor den schrijver als voor de geschilderde figuren legt men ook dit deel uit de hand, en met dankbaarheid voor alles, wat men er uit heeft geleerd. Hier toch vindt men over menige quaestie — ik denk bijv. aan de Ākhyānatheorie — alles verzameld, wat men in verschillende artikelen en verhandelingen zou moeten bijeenzoeken. Ook heeft men menigen nuttigen wenk aan den S. te danken. Misschien had de S. in het breed opgezette werk enkele hoofdstukken, wier inhoud slechts van verre verband houdt met de oud-indische philologie, zooals de uitvoerige beschouwing over de vergelijkende taalwetenschap, kunnen weglaten en enkele geleerden van den tweeden of derden rang wat korter kunnen bespreken, waardoor ruimte verkregen ware het geheel ten einde te brengen.

Utrecht. W. Caland.

Geschichte des Qorāns von **Th. Nöldeke.** 2. Auflage völlig umgearbeitet von **F. Schwally.** Zweiter Teil. Die Sammlung des Qorāns mit einem literarhistorischen Anhang über die muhammedanischen Quellen und die neuere christliche Forschung. Leipzig, Dieterichsche Verlagsbuchhandlung. 1919. (Pr. M. 16).

De verdienstelijke Semitist, van wiens hand in 1909 het eerste deel van het boven genoemde werk het licht zag (zie *Museum* XVII 370—3), had ternauwernood het tweede deel voltooid, toen de dood hem in Februari 1919 uit zijn werk wegrukte. Aan de goede zorgen van

Digitized by Google

H. Zimmern en den deskundigen bijstand van A. Fischer is het te danken, dat dit nagelaten werk in een welverzorgde uitgave geraadpleegd kan worden.

Zooals ook in het voorwoord wordt opgemerkt, heeft Schw., anders dan in het eerste deel, hier een veelszins zelfstandig werk geleverd, daar er met aanmerkelijke vermeerdering van bronnenmateriaal en vordering van het onderzoek te rekenen viel.

Schw. opent zijn onderzoek met een bespreking van het aandeel, dat Muḥammed aan het op schrift stellen en redigeeren van zijn openbaringen moet gehad hebben, en acht het waarschijnlijk, dat er, behalve het vanwege den Profeet geboekstaafde, door of voor ijverige volgelingen min of meer omvangrijke teksten opgeteekend waren, terwijl anderen groote stukken Qur'ān in hun geheugen geprent hadden en zoo voor te loor gaan bewaarden. Na den dood van den Profeet moest wegens de bijzondere beteekenis zijner openbaringen voor zijn gemeente allengs de behoefte opkomen om de goddelijke teksten zoo volledig mogelijk bijeen te hebben.

De verdienste van het verzamelen van den Qur'ān geeft de overlevering aan de drie eerste khaliefen, maar de vele, in bijzonderheden uiteenloopende berichten daarover dienen wegens steeds mogelijke tendentieuze voorstelling nader onderzocht te worden. Na gewezen te hebben op het feit, dat in tal van tradities gewagende van een „verzamelen" van den Qur'ān bij Muḥammed's leven het bewaren in het geheugen bedoeld is, en op de gebrekkige Qur'ānkennis van het overgroote deel der oudste Muslims, gaat Schw. over tot de bespreking van de schriftelijke verzamelingen en uitgaven. De overleveringen, die een verzameling door 'Alī tot stand laten komen, moeten als tendentieuze vinding beschouwd worden. Uitvoerig behandelt Schw. de berichten omtrent de eerste verzameling, die van Zaid b. Thābit. Hij komt tot de slotsom, dat de voorstelling, dat zij geschiedde op last hetzij van Abū Bakr, hetzij van 'Umar zeer aanvechtbaar is. In een paragraaf over den vorm dier verzameling toont de schr., dat de zgn. bladen (*ṣuḥuf*) van Zaid het bewaren van een zekere vaste orde niet uitsloten. Vervolgens gaat Schw. de gegevens na over de tekstrecensies, die naast die van Zaid opkwamen en hier en daar gezag kregen, bijzonderlijk die van Ubayy b. Ka'b en van 'Abd Allāh b. Mas'ūd. De eigenaardige rangschikking en de meest overeenstemmende titels der Sūra's in deze beide recensies en in de kanonieke brengen Schw. tot het veronderstellen van weliswaar niet nader te bepalen „literarische Beziehungen", die zich ook moeten uitgestrekt hebben tot het exemplaar in het bezit van 'Umar's dochter Ḥafṣa, dat aan 'Uthmān's uitgave ten grondslag lag. — De traditie, volgens welke eenige Gezellen de Sūra's in chronologische volgorde bezaten, blijkt ongeloofwaardig te zijn.

In zijn onderzoek nopens de recensie van 'Uthmān stelt Schw. de „herrschende" traditie daarover nevens de afwijkende overleveringen en geeft. na de laatste onbetrouwbaar bevonden te hebben, een beoordeeling van de eerste, van welke niet veel meer aannemelijk blijkt te zijn, dan dat 'Uthmān, ingevolge klachten van zijn veldheer Ḥudaifa over twisten aangaande den juisten tekst, onder leiding van Zaid b. Thābit afschriften liet vervaardigen van het exemplaar van Ḥafṣa en andere verzamelingen liet onderdrukken. De rangschikking der Sūra's, die een plan om de langere door de kortere te laten volgen slechts gebrekkig doet uitkomen, zou, naar Schw. onderstelt, in verband kunnen staan met den staat van Ḥafṣa's afschrift, in welks volgorde men schroomde wijziging te brengen.

De verschillende verklaringen, zoo van Muslimsche als van Westersche geleerden, van de raadselachtige letters aan den aanvang van een aantal Sūra's blijken met één uitzondering (Sūra 68) onbevredigend te zijn. Zijn ze van Muḥammed afkomstig, waarvoor veel te zeggen valt, dan moet ook de redactie der gemerkte Sūra's aan den Profeet toegekend worden. Ten aanzien van Schw.'s aanteekening omtrent de *Ḥawāmīm*-Sūra's S. 68 Anm. 2 zij terloops opgemerkt, dat ook Sūra 42 onder deze benaming valt evenals S. 26 en 28 onder de *Ṭawāsīn* (vgl. het vers *Lisān* XV 40 r. 14 en al-Kumait, *al-Hāsjimiyyāt*, ed. Horovitz, II vs. 29). — De *Basmala*, die voor alle Sūra's op één na staat, was misschien reeds in het afschrift van Ḥafṣa en andere vóór-'Uthmānische teksten aanwezig. Hoewel de formule den Profeet bekend was, schijnt ze toch wegens haar plaats met het redactioneele werk verband te houden.

De bespreking van de tekstvervalschingen, door Christelijke Westersche geleerden Abū Bakr en 'Uthmān ten laste gelegd, leidt Schw. tot de slotsom, dat de betichtingen op geen enkel punt steek houden.

De twijfel aan de integriteit van den Qur'ān, die van Muslimsche zijde geopperd werd, berustte niet op historische kritiek, maar kwam op onder invloed van dogmatische en ethische opvattingen. Verreweg de meeste gravamina tegen den kanonieken tekst kwamen van den kant der Sjī'a, die, 'Alī en zijn „recht" om den Profeet op te volgen in den Qur'ān onvermeld vindend, Abū Bakr en 'Uthmān betichtte de plaatsen, die Alī noemden of zijn verwerpers laakten, veranderd of geschrapt te hebben. Men wijst van deze zijde aanzienlijke lacunen aan en geeft varianten ten beste, die den naam van 'Alī in de Schrift inlijven. Schw. laat niet na de onhoudbaarheid van deze beweringen der Sjī'ieten, die, trots alle bedenkingen, tot nu toe met den tekst van 'Uthmān genoegen nemen, in 't licht te stellen. Evenwel mag hier niet uit het oog verloren worden, dat de Sjī'a op dit punt niet eenstemmig was. Van Zaidietische zijde is al vroeg betoogd, dat er niets aan den Qur'ān ontbrak. In den kanonieken tekst wisten trouwens Sjī'ieten en Sjī'ietsch voelende orthodoxen genoeg plaatsen te ontdekken, die de meerwaardigheid van 'Alī en zijn geslacht en hun „recht" op de leiding der gemeente heetten aan te toonen.

Van de Sūra's, die verdonkeremaand zouden zijn, is er een bekend geworden, de Sūra „De twee Lichten", van welke Schw. tekst en vertaling geeft. Allerlei kenmerken stempelen haar als Sjī'ietisch maakwerk en zij schijnt van vrij jongen datum te zijn.

De inlichting omtrent de wijze, waarop men den tekst van 'Uthmān gezag trachtte te verschaffen, is gebrekkig. Ondanks de eenstemmigheid der traditie omtrent de vernietiging der afwijkende recensies. is Schw. tot twijfel geneigd, daar hij van de noodzakelijk-

Digitized by Google

heid van den maatregel noch van zijn doeltreffendheid overtuigd is. Van de oudere recensies bleven, zeer tot schade van het onderzoek, slechts vage sporen over.

In een afsluitend hoofdstuk de kanonieke schrift der Muslims met die der Joden en Christenen vergelijkend, brengt Schw. de eigenaardigheid der eerste naar voren: het werk van één man, in één menschenleeftijd tot stand gekomen, het eigen woord van Allāh, overgebracht door zijn orgaan, den Profeet.

In een „Anhang", die een uitbreiding is van Nöldeke's Literarische Einleitung en die bijna de helft van het werk beslaat, handelt Schw. allereerst over de Muhammedaansche bronnen betreffende den Qur'ān. Ondanks belangrijke voorstudiën op het gebied van den Ḥadīth en de biographie van den Profeet bleven er tal van Arabische werken over, welker bouw en bronnen Schw. meende eenigszins nader te moeten bezien. Na een overzicht over de wijze van overleveren van historische stof, waarin de schr. o. a. het vroege opkomen eener eigen historische litteratuur in het Arabisch mede in verband wil brengen met het optreden der rhapsoden (*rāwī*), staat hij stil bij de beschrijvers van het leven van den Profeet, de op hen uitgebrachte kritiek, de bijzondere beteekenis en de eigenaardigheid hunner werken en de daarin verwerkte bronnen. Dan geeft Schw. een kenschetsing van den „gesetzlichen" Ḥadīth en van de werken, waarin hij is vervat, met aanduiding van hun historische en exegetische gedeelten.

Alvorens over te gaan tot de werken, die vermeerdering van inzicht in en over den Qur'ān beoogen, waaronder in de eerste plaats de commentaren, schetst de schr. de Muslimsche schriftuitlegging in haar eigenaardig karakter en vat hij in 't voetspoor van Nöldeke de voornaamste misvattingen samen, die zich in deze exegese doen gelden. Vervolgens wijdt hij een hoofdstuk aan de grondleggers der exegese, die behoorden tot de kringen der traditiekenners. Van hen geldt vooral 'Abd Allāh b. 'Abbās als gezaghebbend, doch over den omvang van zijn werkzaamheid als exegeet loopen de gegevens uiteen. Gelet op zoovele op zijn naam staande tegenstrijdige uitleggingen moet het beroep op zijn gezag meestal wel als een fictie beschouwd worden. Het oordeel, sinds Sprenger gangbaar, dat hem als leugenaar brandmerkt, acht Schw. dan ook niet te billijken. Hij vermeldt voorts de exegeten uit de school van Ibn 'Abbās benevens andere uit de eerste en tweede eeuw der Hidjra, wier werken niet of niet zelfstandig bewaard zijn. De behouden exegetische litteratuur gaat Schw. na van de oudste proeven, vervat in de biographiën van Muḥammed en in traditiewerken, tot op den *Tafsīr* der beide Djalāl's, waarbij de beteekenis van aṭ-Ṭabarī's beroemden commentaar en zijn invloed op de latere werken in 't licht wordt gesteld. We missen in dit overzicht den commentaar van Abū Ḥayyān al-Gharnāṭī, — wiens geboortejaar, 654, S. 178 als zijn sterfjaar wordt opgegeven —, *al-Baḥr al-muḥīṭ*, die blijkens Oostersche catalogi gedrukt is. Ook van 'Abd ar-Raḥmān ath-Tha'ālibī's *al-Djawāhir a-ḥisān fī Tafsīr al-Qur'ān* (Algiers 1323—7) had gewaagd kunnen zijn.

Afzonderlijk bespreekt Schw. de exegetische werken der Sjī'ieten. Dat in de oudere, niet bewaarde werken op dit gebied van de Sjī'ietische gezindheid niet zooveel te bespeuren zou zijn en dat de „eigentliche schiitische Tendenz.... erst später in die Exegese eindrang" (S. 179), zouden we den schr. niet willen toegeven. De hier genoemde schrijver van een *Tafsīr*, Ziyād b. al-Mundir, werd ook van Imāmietische zijde om zijn extreme opvattingen gelaakt.

In korte hoofdstukken krijgen we verder inlichting over de werken, die de aanleiding tot de openbaringen behandelen, over de inleidingen in den Qur'ān, van welke de eenige gedrukte, as-Suyūṭī's *Itqān*, nader besproken wordt, en over gedichten, die als bronnen tot de kennis van den Qur'ān in aanmerking kunnen komen.

In de tweede helft van den „Anhang" schenkt Schw. een welkom historisch overzicht over het nieuwere onderzoek van Westersche geleerden aangaande den aard der Traditie en de levensbeschrijving van den Profeet, over hun studiën betreffende Muḥammed's gemeente en zijn openbaring, en over de vertalingen van den Qur'ān.

Wij konden den rijken inhoud van het werk hier slechts kortelijk aangeven. Was het resultaat, waartoe Schw. kwam, ook in menigerlei opzicht negatief, men mag hem dankbaar zijn voor de verstrekking van zulk een voortreffelijken gids, die niet nalaat telkens tot nader onderzoek te prikkelen en meermalen aanduidt, hoeveel er nog op dit gebied te doen valt.

Ten slotte eenige kleine opmerkingen en verbeteringen: S. 7 ult. moet eer „acht" dan „sieben" gelezen worden, daar in de *Fihrist* (p. 27 ult.) óf „*bn*" voor „*Zaid*" geschrapt moet worden óf na „*bn*" een lacune moet aangenomen worden. — S. 17 Anm. 1: „Petermann I 17" moet zijn „Petermann II 17" (Ahlwardt, *Verzeichn.* No. 578). — S. 18, 11: l. „Sure 9" i. p. v. „Sure 7." — S. 22, 7 v. u.: l. „Nachfolgers" i. p. v. „Vorgängers." — S. 25, 8 v. u.: Bij de hier voorkomende verwijzingen mist men S. 11. — S. 33 Anm. 4: De citaten uit Tasjköprüzade's *Miftāḥ as-Sa'āda* hadden gegeven kunnen zijn naar de uitgave van Ḥaidarābād 1329. — S. 34, 1: juister ware „Qunūt al-Fadjr" i. p. v. Du'ā' al-Fadjr". — S. 181, 4 v. u.: l. „553" i. p. v. „653". — S. 184, 3 v. u.: l. „Wetzstein I 103" i. p. v. „Wetzstein I 94" (Ahlwardt, *Verzeichn.* No. 910).

Leiden. C. van Arendonk.

Gloriant. Met inleiding en aanteekeningen van R. J. Spitz. (Zonnebloem-boekjes no. 23). Apeldoorn, Uitg.-Mij. de Zonnebloem.

Nog altijd zijn er menschen, die meenen, dat men voor eene populaire uitgave of voor het schrijven van een schoolboek al gauw genoeg weet. Daarbij komt immers geene geleerdheid te pas en de uitgever kan die ook zeer wel missen. Indien hij maar een klein beetje meer weet dan degenen, voor wie het boek bestemd is, en dat zonder aarzelen en vlotweg weet voor te dragen, is het al voldoende.

Dit is eene dwaling. Voor den schrijver van eene wetenschappelijke verhandeling is het dikwijls toelaatbaar, soms zelfs onvermijdelijk, dat hij slechts één onderdeel van het vak kent, slechts ééne zijde van een vraagstuk onderzoekt en de rest verwaarloost. Maar wie voor leeken of leerlingen schrijft, moet het onderwerp in zijn vollen omvang beheerschen en van alle

Digitized by Google

kanten beschouwd hebben, om uit den rijkdom van zijn weten met helder inzicht juist datgene te kiezen, wat voor zijne lezers noodig en nuttig is. Daarvoor behoeft hij niet van alle onderdeelen eene diepgaande studie gemaakt en alle vraagpunten zelfstandig onderzocht te hebben. In vele gevallen zou dat zelfs onmogelijk zijn. Wel is het wenschelijk, dat hij een enkel onderwerp zelfstandig en grondig bestudeerd heeft, om een juist oordeel te kunnen hebben over den arbeid van anderen en uit verschillende meeningen eene verstandige keuze te doen. Wel moet hij, en liefst nauwkeurig, kennis genomen hebben van wat door anderen over het behandelde onderwerp is geschreven en gewerkt.

De laatste uitgever van den *Gloriant* voldoet niet aan dezen eisch. Men kan zeker niet verlangen, dat elke leeraar op de hoogte is en blijft van hetgeen er over het Middelnederlandsch geschreven wordt en alle Mnl. uitgaven kent. Maar dat hij niet weet, hoe hij daarvan op de hoogte komen moet, of, als hij een tekst uitgeeft, het niet de moeite waard acht te onderzoeken, of er ook andere uitgaven zijn, dat is heel sterk en getuigt van eene lichtvaardigheid, die in een wetenschappelijk man onverdedigbaar is.

De boekenlijst van deze reeks — die toch zeker niet zonder voorkennis van den uitgever is opgesteld — deelt onder no. 23 mede: „Dit stuk werd sedert 1875 niet uitgegeven." Ook de inleiding noemt geene latere uitgave. Dit zal wel de reden zijn, waarom de tekst van Moltzer is overgenomen. Op zichzelf is dit trouwens niet zoo erg, omdat het Hulthemsche hs. zeer duidelijk is en daardoor dit stuk weinig stof geeft voor tekstcritiek. Maar toch zou het raadplegen van de latere uitgave niet alleen op vele plaatsen eene betere spelling hebben opgeleverd, maar ook enkele betere lezingen.

„De verklarende noten pretendeeren niet steeds wetenschappelijk-getrouwe „vertalingen" van de Middelnederlandsche text te zijn." Dat is zoo de gewone formule om de verwachte fouten van te voren te vergoelijken. Dat het er niet zoo heel veel zijn, komt doordat de tekst weinig moeilijkheden oplevert en de uitgever ook hier Moltzer kon naschrijven.

Dat hij alle verkeerde verklaringen van Moltzer overneemt, ligt voor de hand. Waar hij van M. afwijkt of dezen aanvult, is zijne verklaring meermalen onjuist. B. v. in vs. 589 is „berispen" beter dan „verwijten", in vs. 672 „in eer en deugd" beter dan „op kuische wijze", in vs. 980 „zeggen" beter dan „melden". In vs. 1056 is „allemaal" als vertaling van *al toe* geheel verkeerd: *toe* moet met *comt* verbonden worden en *toecomen* = „gebeuren". Terwijl Moltzer op *Esmoreit* 55 *wigant* terecht weergeeft door „strijder, krijgsheld", voegt de uitgever er hier op vs. 18 verkeerdelijk „ridder" bij. Zoo is ook in vs. 44 *vrome* wel „flink", maar niet „dapper", enz.

Voor leerlingen en anderen, die nooit iets van Middelnederlandsch gezien hebben, waren Moltzer's aanteekeningen niet voldoende: *moet* = „moge", *rike* = „machtig", *toren* = „verdriet" enz. moesten verklaard worden. Voor het meerendeel zijn deze nieuwe aanteekeningen natuurlijk goed, maar er zijn ook vrij wat verkeerde of minder juiste bij. B. v. in vs. 14 *ghescint* is niet „ten verderve gevoerd" maar „te schande gebracht"; in vs. 64 is *na* niet „nabij" maar „naar" en moet niet met *wel*, maar met *sien* verbonden worden; in vs. 103 is *lijf* niet = „leven": *u selves lijf* is slechts eene omschrijving van *u selven*; in vs. 372 wordt niet van eene „gelofte" gesproken, maar van eene „belofte"; vs. 423 is geheel onjuist vertaald; in vs. 539 is *raet* niet „plannen, onderneming" maar „gedrag, optreden"; in vs. 959 is *op die waerden* niet „op uwe hoede", wel „op wacht"; in vs. 962 is *over al* niet „ondanks alle hindernissen", maar „in den hoop"; in vs. 1012 is *meint* niet „is er van overtuigd", maar „is van plan".

„Aan textcritiek is bij deze populaire uitgave wederom niet gedaan." Waar dus Moltzer eene van het hs. afwijkende lezing voorstelt, volgt de uitgever hem niet, maar .... neemt wel zijne verklaring over. Zoo vinden wij dan hier in vs. 213 *sueght* verklaard met „zegt" en bij vs. 415, waar M. een paar woorden wilde invoegen: „dat = dat er was".

Van dezen uitgever kan men zeker niet verwachten, dat hij een getrouw lezer is van het Tijdschr. voor Ned. Taal- en Letterkunde, en dat hij Verdam's artikel over *sweren op sinen tant* niet kent, is begrijpelijk. Maar zelfs het Middelnederlandsch Woordenboek schijnt voor hem niet te bestaan. Anders had hij zeker in vs. 67 voor *noyael* niet de beteekenis „kuisch" naast „edel" opgegeven; voor *verdacht* in vs. 272 niet „uitgedacht" i. pl. v. „verschenen"; voor *te gemake doen* in vs. 272 niet „doen uitrusten"; voor *prenten* in vs. 290 niet „drukken" i. pl. v. „afbeelden"; voor *pas* in vs. 411 niet „tred" i. pl. v. „weg"; voor *te ghenaden comen* in vs. 428 niet „welwillend gestemd worden ten opzichte van" i. pl. v. „genade afsmeeken" of „zich verootmoedigen"; voor *vore hem bringen* in vs. 620 niet „voor-uit brengen" i. pl. v. eenvoudig „meebrengen, meenemen"; voor *last* in vs. 940 niet „lust", al geeft ook het Mnl. Wdb. voor deze plaats geene bevredigende verklaring.

Taalkundige aanteekeningen lagen zeker niet in de bedoeling van deze uitgave. Hun aantal is dan ook gering, en nog grootendeels woordafleidingen. En toch zijn taalkundige verklaringen voor onervaren lezers soms noodiger dan woordverklaringen. *Dat heeft mi wonder* in vs. 136 zouden de meeste lezers ook zonder aanteekening wel begrijpen, maar dat *gheckerdien* in den volgenden regel enkelvoud is, nl. een zwakke genitief, ziet de gewone lezer niet; zelfs deze uitgever heeft het niet gezien en maakt er een meervoud van.

Dat in vs. 376 *mocht*, vs. 650 *wijst*, vs. 396 *dats* enz. verklaard worden als *mocht 't*, *wist 't*, *dat es* enz. is goed gezien, de verklaring van *jaic*, *jahi* was misschien ook noodig, maar zeker hadden vs. 122 *in* = *ic en*, vs. 1065 *dan* = *dat en*, vs. 372 *ghelovet* = *ghelovede 't*, vs. 414 *maket* = *makedet 't* enz. niet onverklaard mogen blijven. Door hier niet op te letten en over het hoofd te zien, dat *hevet* in vs. 987 = *hevet 't* is, ziet de uitgever in dit vers geen object en geeft eene onjuiste verklaring.

Gebrekkige kennis van middeleeuwsche toestanden blijkt o. a. uit de aanteekeningen bij vs. 509 en 879. Een *ridder van aventuren* toch is niet „een ridder die op avontuur uit is" maar een „die bider aventuren levet". Wanneer iemand zegt, dat de heele wereld van goud hem niet van den dood zou kunnen redden, is dit geene „beeldspraak", maar droeve werkelijkheid:

Digitized by Google

wie zijn leven verbeurd had, kon dat in vele gevallen van den wreker koopen.

De inleiding is al niet beter dan de rest. Wel is de jongste bron van den uitgever hier niet meer van 1875, maar van 1887, doch van hetgeen er later geschreven is, heeft hij nog geene kennis genomen. Daardoor moet hij voor „den oorsprong van het gegeven van ons drama" verwijzen naar Moltzer. Daardoor is „abel spel" voor hem nog de benaming van eene bepaalde groep van drama's. Daardoor meent hij, dat dit stuk in 1920 „na ongeveer 500 jaar voor het eerst weder opgevoerd" is, en weet niet, dat dit b. v. in 1899 ook reeds gebeurd is.

Erger nog is, dat hij de hoofdgedachte van het stuk niet begrepen heeft en daardoor kan zeggen: „heel de opzet is in Gloriant voor een modern mensch veel aannemelijker" (dan in *Esmoreit* nl.), terwijl die toch zoo door en door middeleeuwsch is, dat juist daardoor het stuk tegenwoordig minder behaagt. Er is immers geene sprake van „dien trotschen man en die trotsche vrouw die zich allebei te goed vinden voor het huwelijk en die dus met fatale zekerheid bestemd zijn om in elkanders handen te vallen". Hier worden ons de man en de vrouw geteekend, die volstrekt niet afkeerig zijn van het huwelijk, maar die zichzelf zoo hoog rekenen, dat niemand hunner waardig is. Maar zoodra zij hooren, dat er iemand is, even aanzienlijk van geboorte en even trotsch van zin, gevoelen zij onmiddellijk dat zij voor elkander geschapen zijn: de *ghelijcheit van moede* baart liefde. Men moet zich in den geestestoestand van vroegere eeuwen en andere volken (want ook in het verre Oosten komt dit motief voor) weten te verplaatsen, om de beide hoofdpersonen te kunnen waardeeren. Voor het publiek van onzen tijd is Gloriant veelal een lompe bluffer, de middeleeuwer bewonderde hem. Het is dan ook volkomen onjuist, als de uitgever zegt, dat Gloriant „door zijn oom Gheraert met zijn eigen woorden .... wordt vastgezet".

Had de uitgever wat meer Middelnederlandsch gelezen, dan zou hij zeker niet gezegd hebben, dat de gelijkstelling van goddelijke en menschelijke liefde „ongewoon in de middeleeuwen" is. Ook is het feit, dat Floerant onmiddellijk weet, dat de schaker de hertog van Brunswijk is, niet „aardig van ongemotiveerdheid". Hij had immers Florentine den naam van haren minnaar hooren noemen.

Hoogst eigenaardig zijn ook de aesthetische beschouwingen van dezen uitgever. De naieveteiten zijn voor hem in de eerste plaats „grappig". Vandaar zeker wel de meewarig spottende toon van sommige aanteekeningen, b. v. op blz. 55, en dat hij van een „mop" spreekt. Zelfs schrijft hij (blz. 9): „de Gloriant zou geen waardig abel spel zijn .... als hij niet gelardeerd was met een tal van prachtige naïeveteiten". Die naïeveteiten, waarvan hij erkent, dat de middeleeuwers ze niet als zoodanig gevoelden, zijn dus een van de voornaamste verdiensten van het stuk. Hier hebben wij dan een dichter, die schreef voor een publiek van vijf eeuwen later. Daarbij zinkt zelfs het genie van Vondel in het niet, die eene allegorie schreef, welke eerst twee eeuwen later als zoodanig herkend werd.

Aan het uiterlijk van het boekje is nog al zorg besteed. Ook de hinderlijke plaatsing der cijfers onderaan de bladzijde heet, meen ik, artistiek. Het boekje zal dus zijn weg wel vinden, ook ondanks deze critiek.

Het blijft echter een raadsel, hoe men zulk werk aan een ernstig tijdschrift ter beoordeeling heeft durven zenden.

Amsterdam. P. Leendertz Jr.

Emile Magne, Un ami de Cyrano de Bergerac, Le Chevalier de Lignières. Paris, Ed. E. Sansot. R. Chiberre Sr. z. j. [1921] (Pr. fr. 20).

Uit 't empyreum der dronkaards is François Payot, écuyer, sieur de Lignières (1626—1704), dank zij Rostand's *Cyrano* tot ons gekomen. Emile Magne heeft hem ontmoet op zijn omzwervingen die hem in aanraking brachten met zooveel meer of minder aanbevelenswaardige „outlaws" der officiëele letterkundige geschiedenis: de Cyrano Bergerac, Scarron, de maar al te plaisante Boisrobert, Gauthier-Garguille, Henriette de Coligny, dochter van Gaspard III en voorname précieuse als Mme de la Suze, de zoo woest levende Mme de Villedieu, Voiture vooral en Ninon, een aantal van die *Grotesques* dus, waaraan Théo Gautier zijn krachten had beproefd. In zijn pittig, schuimend leerrijk boek teekent Magne den man en zijn tijd: een hartenverovenaar, dol, koen, driftig, verfijnd en „libertin", in alle beteekenissen; het tijdstip van overgang tusschen Henri IV en Louis XIV, vol verwarring en strijd, uitgelatenheid en pedanterie, onbeschaamde genotzucht en geestelijke verfijning, een veertigtal jaren, waarin het absolute koningschap en de klassieke litteratuur worden voorbereid in een wirwar van sterke contrasten. Magne leeft werkelijk in dien tijd, dien hij door en door kent en dien hij zoo graag weergeeft in zijn schittering en zijn verfijning of in zijn genotzucht en dollen levensdrang: précieux, vechtersbazen, fijnproevers, avonturiers, précieuse vrouwen met toch gemakkelijke zeden, zij allen maken zijn boek tot één kleurrijk tableau, beginnend bij het avontuur bij de Porte de Nesle en eindigend met een auto-da-fé van Lignières geschriften door Condé's zoon, Henry-Jules, vroom geworden evenals zijn oom, de jansenist Conti.

Van 't werk van Lignières is weinig tot ons gekomen, het beste deel niet; dank zij Frédéric Lachèvre's en zijn eigen onderzoekingen kan Magne een lijst der gedrukte gedichten van Lignières samenstellen, waarbij hij nog 12 onuitgegeven gedichten en 5 prozastukken voegt. Van poëtische waarde is dit alles niet; het is alleen teekenachtig voor de precieuse milieux waarin hij verkeert: dat van Mlle de Scudéry, van Mad. de la Suze en van de markiezin de Villaine, en voor den strijd rondom de opkomende klassieke leerstellingen, vertegenwoordigd door Chapelain, Ménage, later door Boileau, waarbij noch Chapelain, noch Boileau voor ontoelaatbare middelen om te triomfeeren terugdeinsden. 't Boek laat zich lezen als een roman van 't genre van Dumas' *Mousquetaires*: gelukkig is 't geschreven in een stijl, die 't, wat kleurrijkheid betreft, doet staan dichter bij Rostand's *Cyrano* dan bij 't proza van de firma Dumas en Maquet.

Vraag: Is de voorstelling van Chapelain, „dépenaillé, crasseux, avare, malpropre" (p. 49 en 112) wel geheel juist?"

Amsterdam. K. R. Gallas.

Digitized by Google

Henri Carré, La Noblesse de France et l'opinion publique au XVIIIe siècle. Paris, Champion. 1920. (Pr. fr. 20).

De methode, door den schrijver gevolgd, om het tafereel van den Franschen adel gedurende de geheele achttiende eeuw te ontwerpen, is de illustratieve. Uit een zeer groot aantal treffende feiten en uitingen, ontleend aan het buitengewoon uitgebreide bronnenmateriaal, waarvan de bibliographie rekenschap geeft, wordt het beeld als een mozaïek opgebouwd. Het werk geeft nog meer dan de titel zou doen verwachten; niet alleen het ancien régime wordt behandeld, maar ook de lotgevallen van den adel tijdens de Revolutie, met een slothoofdstuk over zijn positie van 1800 tot 1815.

De mozaïekmethode heeft haar voor- en nadeelen. Door haar levendigheid en onmiddellijkheid geeft zij houvast, temeer daar de schrijver de tallooze persoonlijke feiten duidelijk en precies beschrijft. Hun overmatig aantal evenwel werkt vermoeiend en op den duur verwarrend. Hoewel het werk genoeg cijfers geeft, aangaande inkomsten, pensioenen enz., mist men toch elke statistische verwerking van het materiaal, en blijft de vraag open, of de ontelbare gevallen van losbandigheid, zwendelarij, gewelddadigheid en arrogantie toch tenslotte van den adel niet een te zwart beeld geven.

De ongunstige indruk van de moreele, politische en sociale waarde van den adel, dien het boek zoodoende achterlaat, is misschien niet volkomen in overeenstemming met de bedoeling van den schrijver zelf. Immers hij laat duidelijk uitkomen, hoe de sociale nutteloosheid, waarin de adel als stand zich gedrongen zag, aan diepere oorzaken te wijten was dan aan de vele tekortkomingen zijner leden, die hier worden meegedeeld. De regeering zelf had door haar systeem van uitsluiting van den adel uit de winstgevende bedrijven, van beperking tot den onvoordeeligen krijgsdienst, en tegelijk van overmatige en willekeurige belooning van geringe of denkbeeldige diensten, den adel tot een klasse gemaakt, die in haar leven en streven beheerscht werd door andere motieven dan door haar werkelijk economisch belang. Niet alleen door belastingvrijdom en privilege was het adellijk bezit steriel, ook doordat de adel zelf belet werd, zijn bezit op gezonde wijze productief te maken.

Het boek toont tevens duidelijk aan, hoe naïef het is, den haat tegen den adel, die gedurende de geheele achttiende eeuw wassende is, eenvoudig te verklaren als het direct gevolg van de economische benadeeling van hen, die onder de sociale steriliteit van den adel het meest te lijden hadden. Het is een klassenhaat, zeer zeker, maar de klasse, die hem opvatte en uiting gaf, was volstrekt niet in de eerste plaats een van benadeelden; de bourgeoisie was er in de meeste opzichten economisch veel beter aan toe dan de adel zelf. Met het woord „une guerre d'amour-propre" heeft Condorcet in zijn Mémoires de vijandigheid van burgers en geletterden tegen den benijden adel treffend gekarakteriseerd. Overigens is de formule, waarvan die vijandschap gebruik maakt: de gelijkheidsgedachte, in haar oorsprongen veel ouder dan het begin der achttiende eeuw, zooals men uit de woorden van den schrijver op p. 309 zou opmaken.

Ik zou het werk van Carré bijna willen vergelijken met de bekende prentenboeken van Armand Dayot over de Revolutie, de Restauratie enz.: voortreffelijk ter illustratie, indien men daarnaast beschikt over een behandeling van het onderwerp, waarbij minder aan den indruk van een suggestieve afbeelding of een éclatant geval blijft overgelaten.

Leiden. J. Huizinga.

K. Beth, Einführung in die vergleichende Religionsgeschichte. (Aus Natur und Geisteswelt 658). Leipzig u. Berlin, B. G. Teubner. 1920. (Pr. *f* 0.60, geb. *f* 0.70, + 100%).

Algemeen dringt in de laatste jaren de overtuiging door, dat de tijd gekomen is om te beproeven in het zich steeds maar opstapelend godsdiensthistorisch materiaal wat orde te brengen. Niet, dat het détailonderzoek afgeloopen is of ook maar binnen afzienbaren tijd zou kunnen afloopen. Niet, dat alles reeds klaar en helder voor het oog van den onderzoeker staat. Ook in de toekomst blijft een zorgvuldig onderzoek van de bronnen eerste eisch voor een goeden gang der wetenschappelijke ontwikkeling. Daarnaast ligt evenwel een groote en gewichtige taak voor hem, die niet het quantitatieve, maar het qualitatieve, niet het bizondere, maar het algemeene verschijnsel, niet de historische, maar de psychologische bepaaldheid zoekt. Hierbij gaat het dus niet om eene classificatie naar volken en tijden, maar om eene rangschikking naar de verschijnselen zelf, vooral om eene wetenschappelijke motiveering van die rangschikking en nauwkeurige definitie van de verschijnselen.

Hoe men deze nieuwe behandelingswijze van de godsdienstgeschiedenis noemt, doet er minder toe: phaenomenologie, allgemeine Religionsgeschichte en andere namen zijn voorgeslagen. Beth spreekt van vergelijkende godsdienstgeschiedenis. Maar de oude term dekt den bovenbedoelden nieuwen inhoud. Hier geen angstig speuren naar verwantschap, historisch en etymologisch verband. Beth gaat direct op het wezen der verschijnselen af en voegt ze samen of scheidt ze naar hun inhoud. Hij heeft in deze inleiding voortreffelijk werk geleverd. In een zeer beknopt bestek wordt in vijf hoofdstukken leesbaar gehandeld 1o. over de religie, haar wezen en verschijningen; 2o. de religieuze grondvoorstellingen; 3o. het verkeer tusschen godheid en mensch; 4o. de religieuze goederen en het heil; 5o. religie en wereldbeschouwing. Daarbij komen de voornaamste religieuze verschijnselen en stroomingen ter sprake, al missen wij natuurlijk wel een en ander, dat wij gaarne behandeld hadden gezien. Maar in honderd vijf en twintig bladzijden kan men niet alles verlangen!

Voortreffelijk is reeds dadelijk in de inleidende methodologische opmerkingen de verhouding aangegeven tusschen godsdienstgeschiedenis en godsdienstpsychologie. De eerste arbeidt de laatste „unmittelbar vor und liefert ihr den Anschauungsstoff aus der Geschichte; dabei arbeitet sie aber selbst bereits mit den Kategorien der Religionspsychologie.... Einmal hat sie in historischer Forschung die religiösen Ueberlieferungen und den Tatbestand der Glaubens- und Anschauungsweisen sowie der Kulte und Riten zu ermitteln; sodann aber hat sie, weil dieser Tatbestand

allein noch nicht die Religion ausmacht, auch zu ergründen, was bei und unter jenen Vorstellungen und Zeremonien gedacht, empfunden, gefühlt, gefürchtet, gehofft wurde und wird."

Dit zijn gulden woorden voor ieder, die op dit terrein in de boven aangegeven richting wil werken.

Nog nergens las ik ook een zoo duidelijke ontleding van den monistischen en den pluralistischen drang in de religieuze psyche, de een resulteerend in de voorstelling van eene onpersoonlijke wereldkracht, de ander in die van tallooze *Sondergötter*, als hier op blz. 18 v. en 42.

Zeer juist is het gezien aan de verschijnselen van fetiçisme (den term „chrématomorphisme" kan ik niet bewonderen), diercultus, heroendienst enz. de *mana*-voorstelling ten grondslag te leggen. Daarmede zijn ze natuurlijk niet verklaard, maar zonder die voorstelling laten ze zich niet denken

Treffend is de samenvatting van overgangsriten, mysteriën met als doel eeuwig leven, en mystiek onder het gezichtspunt van de verkrijging van „gesteigertes Leben." Alleen zóó is de overeenkomst tusschen deze drie verschijnselen te verklaren.

De verhouding tusschen magie en religie is ook in dit boek van Beth niet duidelijk geworden. Wat „bloss magisch" is kan ik mij nog altijd niet voorstellen.

Aan de geestelijke stroomingen en verschijnselen in den engeren zin is, naar verhouding, beslist te weinig aandacht gewijd. Bekeering, mystiek, gnosis, panthe-isme, dualisme enz. behooren òf veel uitvoeriger te worden behandeld, dan hier het geval is, òf uitgesloten. Het eerste is zeker beter. Maar nu vallen we in het laatste hoofdstuk wel wat abrupt in Kant en Schleiermacher.

Eene voortreffelijke inleiding dus. Wie schrijft het boek, dat op deze inleiding volgen moet? Beth zelf? De voorbeelden zijn over het geheel goed gekozen, maar alleen door veelheid en variatie van voorbeelden kan de stof levend worden. Ook dit boekje is nog van de meeste waarde voor wie de dingen al weet. Natuurlijk kan Beth dit niet helpen

Eenige détailcritiek moge deze bespreking besluiten:

Als voorbeeld van sceptercultus in Aegypte (blz. 22) ware beter dan de *dd*-zuil (die meer op de vegetatie betrekking heeft), de *šhm*-scepter genoemd. *šhm* is „macht" en scepter tegelijk. — De karakteristiek van de romeinsche *Sondergötter* als „blutlose Schemen" is nu eenmaal reçu en de een schrijft haar van den ander over (blz. 32). Juist is zij allerminst (zie mijn critiek op Leopold Th. T. 1919. 161). — In hoofdstuk 10 zijn zeer juist wereldorde-begrippen als *Rita*, *Māt* enz. naast elkaar gezet. Hier ontbreekt evenwel het verband met de Macht-voorstelling, waarvan de orde- of wet-voorstelling slechts eene nuance is. Het duidelijkst is dit bij het chineesche *tao*. Is er in het christendom geene strooming in deze richting? (blz. 53). Dat kan de schr. toch niet meenen. — Bij de bespreking van het orakel (blz. 59) ontbreekt het begrip voor het religieus karakter van de daar gezochte wijsheid. Het „rein magische" speelt Beth weer parten. En de Pythia ontbreekt hier dan ook. — Hoofdstuk 13 had duidelijker kunnen zijn, wanneer meer ware uitgekomen, dat voor eene cultushandeling niet bepaald een god noodig is. — Blz. 67: voor den primitieven mensch is een wensch *per se* magisch; hij heeft „wünschliche Gedanken". — In hoofdst. 15 over het offer ontbreekt de voorstelling der consecratie, waarop andere schrijvers juist eenzijdigen nadruk leggen.

Groningen. G. van der Leeuw.

SCHOOLBOEKEN.

E. Rijpma en **T. G. Schuringa, Nieuwe Stijloefeningen,** ten dienste van inrichtingen voor Hooger, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs. Eerste en tweede deeltje. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters. 1920—1921. (Pr. p. dl. *f* 1.20).

De naam „*Nieuwe*" Stijloefeningen zou op een dwaalspoor kunnen leiden. Nieuwe principes toch vonden we nòch in het inleidend voorbericht, nòch in de oefeningen zelf. De laatste herinneren aan oude en nieuwe richtingen op het gebied der „stijloefeningen". Duyser, De Vries, Van den Blink en Lancée, Van Ginneken, Acket, Van de Water..... ziehier eenige namen van auteurs, wier werken en werkjes ongetwijfeld de schrijvers tot voorbeeld hebben gediend, en, natuurlijk zonder dat er van plagiaat zou mogen gesproken worden, den aard der oefeningen hebben bepaald.

Zeggen we hiermee iets ten nadeele van die boekjes? Geenszins. Er is veelheid en veelzijdigheid; het oude (type-Duyser) wordt niet verworpen, *omdat* het oud is; we denken hier aan de lexicologische oefeningen, aan de tegenstellingsoefeningen, enz.; maar evenmin wordt uitsluitend het nieuwe kritiekloos aanvaard (type-van Ginneken; groepstalen, enz.). Kortom: het is een gelukkige combinatie, samengesteld door ervaren leeraren, die met de „literatuur" van het vak op de hoogte zijn en er op nuttige wijze partij van hebben getrokken.

Leiden. B. M. Noach.

G. M. A. Jansen en **J. C. Snijders, Fragmenten uit onze Literatuur voor de M.U.L.O.-school.** Deel IV: Dichterlijke Vertellingen. 's-Hertogenbosch-Antwerpen, L. C. G. Malmberg. (Pr. *f* 0.80).

In dit bundeltje treft men negen vertellingen op rijm aan; vandaar dat de verzamelaars ze „Dichterlijk" noemen. Het heeft sinds ongeveer veertig jaar geen zin meer, te beweren, dat b.v. „Koning Knuts Familiezwak" van Bogaers niet „dichterlijk" is in den goeden zin van het woord. Hetzelfde geldt van verschillende andere dezer negen „gedichten". Totzoover onze aanmerking op den ondertitel. Van deze verzameling zelf kan men vragen: waartoe deze uitgave, die negen vertellingen bevat, waarvan er minstens zeven sinds onheuglijke tijden in alle mogelijke bloemlezingen voorkomen?

Leiden. B. M. Noach.

De fa Wolters te Groningen-den Haag heeft den 11den druk in 't licht gezonden van Dr. J. S. van Veen, *Beknopt overzicht der Grieksche mythologie* (pr. *f* 1.—), en den 79sten van M. J. Koenen's *Verklarend zakwoordenboekje der Nederlandsche taal*, bewerkt door Th. Lancée en W. K. D. Lustig (pr. *f* 0.75).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Wij vestigen er de aandacht van belanghebbenden op, dat de verspreiding buiten België van het tijdschrift *Leuvensche Bijdragen* geschiedt door de fa Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage, tot welke aanvragen dienaangaande gericht moeten worden. Zaken betreffende de redactie adresseere men aan Dr. L. Grootaers, Naamsche Steenweg 162, Heverlee-Leuven.

Digitized by Google

Prijsvraag over een Bibliographie betreffende de Geschiedenis der Joden in Nederland.

Het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland, gevestigd te Amsterdam, vraagt eene „Bibliographie betreffende de Geschiedenis der Joden in Nederland".

Bedoeld wordt niet alleen eene opsomming van boeken en artikelen over de geschiedenis der Joden in Nederland, maar ook van het gedrukte bronnenmateriaal voor die geschiedenis, als resoluties, pamfletten, gelegenheidsgeschriften, reglementen en dergelijke, in den meest uitgebreiden zin.

De indeeling en rubriceering is geheel vrij, mits ingericht naar een doorzichtig schema, dat in een inleidend woord worde uiteengezet.

Terwijl opgaven van biographieën van Joden, die in Nederland een rol hebben gespeeld, mede worden bedoeld, behoeven hieronder, om een voorbeeld te geven, evenmin alle Spinoza-biographieën als alle levensbeschrijvingen van Isaac da Costa te vallen. De hierbij te volgen grenslijn dient ook in het inleidend woord te worden uiteengezet.

Het antwoord, gegeven in het Nederlandsch, Duitsch, Fransch of Engelsch, geschreven met een andere hand dan die van den auteur of met eene schrijfmachine, moet voor 1 April 1923 aan den Secretaris van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland worden toegezonden. Het moet worden geteekend met een spreuk en vergezeld gaan van een gesloten en gezegeld briefje, dat dezelfde spreuk tot opschrift heeft en den naam en het adres des schrijvers bevat.

Op de jaarlijksche algemeene vergadering van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland in 1923 wordt het oordeel van het bestuur over de ingekomen antwoorden afgekondigd en aan den schrijver van het meest voldoende antwoord, dat door het bestuur de bekroning waardig wordt gekeurd, eene som van driehonderd gulden uitgereikt.

Thans is het Secretariaat van dit Genootschap gevestigd bij mr. Izak Prins, Sarphatistraat 52 te Amsterdam.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1920, Nov.-Déc.: E. Albertini, Mosaïque à inscription découverte à Tipasa. — G. Marçais, La chaire à prêcher de la grande mosquée d'Alger. — Clermont-Ganneau, Le Paradeisos royal achéménide de Sidon. — G. Jéquier, L'Ennéade osirienne d'Abydos et les enseignes sacrées. — H. de Castries, Graciosa: une ville portugaise oubliée au Maroc. — R. Cagnat, Un diplôme militaire de Corse.

Journal des Savants, 1921: Janvier-Février: H. Lemonnier, La création d'une ville seigneuriale. Chantilly (1692—1740). — E. Cuq, Les pierres de bornage babyloniennes du British Museum, I. — A. Rébelliau, Les nonces en France sous Louis XIII. — Nouv. et Corresp.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLVII-XLVIII, 5: O. Regenbogen, Hippokrates und die Hippokratische Sammlung. — J. Kohl, Die homerische Frage der Chorizonten. — A. Laudien, Gerhart Hauptmanns „Bogen des Odysseus".

In het paedagog. ged.: W. Nestle, Die Verwertung der Religionswissensch. in den höheren Schulen. — Mitteil.

Neophilologus, VI, 4: J. L. Walch, Een paar opmerkingen over *L'Ecole des Femmes*. — R. C. Boer, Gotisch *rz*. — O. B. Schlutter, Additional remarks on OE. *Schœnan* = mod. Engl. *sheen*. — Dez., OE. *Cléat* = mod. Engl. *cleat*. OE. *(Ge)stéapan* = mod. Engl. to *steep*. — Dez., OE. *Héolca* 'pruina': ON. *Héla* 'pruina'. — Dez., Traces of the masculine gender of OE. *Eorþe*. OE. * *Bœsn*, *bysn* 'fermentum'. — J. W. Draper, The Theory of Translation in the 18th Century. — J. v. Wageningen, De ontdekking van Barbelenet. — C. Weyman, Lexikalische Notizen. — P. J. Enk, Het woord *Saeculum* en 't Carmen Saliare. — Jos. Schrijnen. Het vrouwelijk collectivum. — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, IX, 5: A. v. Delft, Dantestudie, II. — F. Buitenrust Hettema, Over Oud-Friese letterkunde, I. — G. Royen, Woordgeslacht, V. — L. Hermans, Een opmerking over de Paradijsvloek.

Leuvensche Bijdragen, XIII, 1-2: J. Mansion, Oud-Gentsche Namenkunde. — A. J. Carnoy, The Semasiology of American and Other Slangs. — J. M., Kleine Meded. — E. Ulrix, Les Chansons inédites du ms. f. f. 844 de la Biblioth. Nationale, à Paris. — L. Grootaers, Limburgsche Accentstudiën, I.

In het Bijblad: L. Grootaers, De dialectgeographie op Duitsch en op Nederlandsch Taalgebied.

Anglia, XLV, 3: Th. Grienberger, Das ags. Runengedicht. — V. Langhans, Der Reimvokal e bei Chaucer. — G. Dubislav, Studien z. mittelengl. Syntax, IV.

Id., Beibl., XXXII, 4: F. Holthausen, Ein neues Zeugnis f. d. engl. Ausspr. im 16. Jahrh. — Dez., Zu Death and Life. — Mutschmann, Toland u. Milton.

English Historical Review, Oct. 1920: Round, Early sheriffs of Norfolk. — Adair, English galleys in the 16th century. — Grair Evans, Emoluments of principal secretaries of State 17th century. — Clark, The dutch missions to England 1689. — Notes and documents.

Jan. 1921: Beginnings of the English Historical Review. — Ashley, The Alimenta of Nerva. — Powicke, Maurice of Rievaulx. — Devies, The battle of Edgehill. — Notes and Documents (Neale, Townshend's Historical Collections).

April 1921: Wheeler, Genealogy of the early West Saxon kings. — Newhall, The War finances of Henry V and Bedford. — Ballou Morse, The supercargo in the China trade about 1700.

Studiën, XCVI, Sept.: H. Padberg, Dante's Divina Commedia, II. Boeteling en Boeteprediker. — W. de Veer, Spiritisme. — L. Senden, De Orde in de Natuur, II. De Tafel v. Mendelejeff. — F. Tummers, De Leenrente. — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Acket, Stijlstudie: Leuv. Bijdr XIII, nº. 1-2 (Gr[ootaers]).

Ten Brink-Eckhardt, Chaucers Sprache: Neophil. VI, nº. 4 (Kern).

Cohen, Ecrivains français en Hollande: Rev. Crit. 1921, nº. 11 (Waddington).

Coster e. a., Nieuwe Europeesche geest: Leuv. Bijdr. XIII. nº. 1-2 (B[aur]).

Van der Elst, L'alternance binaire: Rev, Crit. 1921, nº. 17 (Piquet).

Van Ginneken, Handboek II: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (Gr[ootaers]).

Koopmans, Mnl. romans: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (L[ecoutere]).

Laman Trip-de Beaufort, Vondel: Leuv. Bijdr. XIII, nº 1-2 (B[aur]).

Lecoutere, Inl. t. d. Taalkunde enz.: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (Baur).

Rijpma, Gids Nederl. Letterk.: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (L[ecoutere]).

Sterck, Oorkonden over Vondel: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (S[charpé]).

Terwey-De Vooys, Spaansche Brabander: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (L[ecoutere]).

De Vooys, Spellingvraagstuk: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (L[ecoutere]).

Vorrink, Nederl. taal: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (B[aur]).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

VERSCHENEN:

Prof. Dr. J. VÜRTHEIM

GRIEKSCHE LYRISCHE DICHTERS EN HUNNE POËZIE

„Een unicum in onze taal, waarin over dit onderwerp niets is te vinden".

Ingenaaid *f* 2.75

Gebonden *f* 4.—

Mij. v. Goede en Goedkoope Lectuur AMSTERDAM

BOEKVERKOOPING.

De firma J. L. BEIJERS, te Utrecht, zal van 1—10 November a. s. publiek verkoopen een groote en zéér belangrijke verzameling boeken en tijdschriften op alle gebied van **Wetenschap, Kunst, Muziek en Letteren,** afkomstig uit de bibliotheken van bekende personen wier naam op den catalogus zijn vermeld.

De catalogus is à 25 Cent verkrijgbaar.

Abonneert U op

PANORAMA

Prachtige uitvoering. Goede en degelijke lectuur.

Slechts f 2.25 per kwartaal.

Vraagt proefnummer aan bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN

Prof. Dr. P. J. BLOK,

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk.

Tweede druk, door den schrijver geheel herzien en bijgewerkt.

Dit belangrijke geschiedkundige werk van den bekenden Leidschen Hoogleeraar mag met recht een standaardwerk genoemd worden en kan elke aanbeveling ontberen.

Prijs compleet in 4 kloeke gebonden deelen f 10 50 per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UIT.-MIJ. te LEIDEN

KEURBOEKERIJ

in luxe band met medaillon à f 2.50

Abonneert U tot wederopzeggens toe. De deelen worden U dan terstond na verschijnen thuis gestuurd, zoodat U er zeker van is, de geheele serie compleet te krijgen, wat de waarde der verzameling aanzienlijk verhoogt. Er verschijnen ongeveer 8 deelen per jaar. Vormt U een fraaie huis-bibliotheek.

De Keurboekerij verdient aller belangstelling en steun, voor haar mooie en goede uitgaven. *De Maasbode.*

Met de deelen uit de Keurboekerij wordt inderdaad een dam opgeworpen tegen de minderwaardige werken die voor een koopje hun weg vinden en weinig nut, maar vaak veel kwaad stichten. Het is onze oprechte wensch dat de Keurboekerij succes moge hebben. *Nieuwe Zeeuwsche Courant.*

Het Nederlandsche Boekhuis te Tilburg is zeker actief genoeg en verdient gesteund te worden in zijn voortreffelijk streven om een Keurboekerij onder de menschen te brengen. De Keurboekerij doet haar naam eer aan. *Ons Eigen Blad.*

Uitgevoerd in fraai linnen band en duidelijk gedrukt is de Keurboekerij èn om het goede gehalte èn om de algeheele afwerking een sieraad als huisbibliotheek. *Onze Courant.*

De Keurboekerij, die zooveel goede boeken onder het volk brengt, kunnen wij zeer aanbevelen. *Overijselsch Dagblad.*

De Keurboekerij van Het Nederlandsche Boekhuis wil een dam opwerpen tegen de inférieure goedkoope edities. Men steune deze uitgave nu eens krachtig. Geen „maren" doch direct zich met de Keurboekerij in verbinding gesteld. De pogingen om goede lectuur te verkrijgen vinden helaas nog nog maar al te weinig steun. Laat men nu eens doorhakken. *De Residentiebode.*

Keurboekerij van HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS — TILBURG

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **66ste Jaargang** **Per jaar f 1.—**

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **N°. 2.** **November 1921.**

Marouzeau, La Linguistique ou Science du Langage (Kluyver).
Fraenkel en Groeneboom, Plato's Verdedigingsrede van Sokrates (Ovink).
Meuwese, De rerum gestarum Divi Augusti versione graeca (Roos).
Snellman, De interpretibus Romanorum deque linguae Latinae cum aliis nationibus commercio (F. Muller Jzn.).
Baehrens, Origenes Werke, VI (Meyboom).
Fischer, Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen (Houtsma).
Asin Palacios, Los precedentes musulmanes del pari de Pascal (Salverda de Grave).
Neubert, Die literarische Kritik Guy de Maupassants (Gallas).
Dez., Die kritischen Essays Guy de Maupassants (Gallas).
Hasebroek, Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus (U. Ph. Boissevain).
Scheftelowitz, Die altpersische Religion und das Judentum (Palache).
Hoffmann-Krayer, Volkskundliche Bibliographie für das Jahr 1918 (F. Kossmann).
Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek, II (F. Kossmann).
Schoolboeken:
Cohen en Mulder, Aardrijkskunde van het Middellandsche-Zeegebied (Lulofs).
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Realenzyklopädie Pauly-Wissowa

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. Marouzeau, La Linguistique ou Science du Langage. Paris, Paul Geuthner. 1921. (Pr. fr. 7.50).

Op de laatste bladzijde van dit werkje wordt het doel genoemd waarmede het is geschreven: bij het beschaafde publiek, zelfs bij vele philologen, vindt men zeer weinig begrip van de hedendaagsche taalwetenschap. Dat publiek kent den naam van Max Müller, het weet dat het Grieksch en het Latijn met elkaar in verband staan, en gelooft dat deze talen beide „afstammen van het Sanskrit"; verder dat alle woorden zijn afgeleid van „wortels", die de allereerste elementen der menschelijke taal zijn. Wat tot dit publiek is doorgedrongen, bestaat vooral uit verouderde dwalingen. De schrijver wil het beter inlichten, en behandelt in een aantal hoofdstukken (te zamen 188 bladzijden) de volgende onderwerpen: Phonetiek, Woorden, Syntaxis, Leer van den stijl, Beschrijvende grammatica, Historische grammatica, Vergelijkende grammatica, Algemeene grammatica, Hulpwetenschappen van de taalkunde, Geschiedenis der taalwetenschap. De voorbeelden zijn zooveel mogelijk genomen uit het Fransch, en wel het allermeest uit de moderne taal, zoodat de lezer de methode der wetenschap kan leeren kennen zonder dat het gebrek aan kennis van verschillende talen hem in zijn lectuur behoeft te belemmeren. Het spreekt van zelf, dat een dergelijk werkje, van een zoo bevoegd auteur, groote verdiensten heeft; minder zeker is het, dat het met vrucht zal bestudeerd worden door de personen voor wie het is bestemd. De eenigszins deskundigen zullen het met veel genoegen lezen; zij zien telkens, hoe de schrijver in een eenvoudigen vorm heeft uitgedrukt wat langzamerhand na veel studie gevonden is. Maar wie geheel leek in het vak is gebleven, en dus niet kan raden wat de schrijver moet verzwijgen, hij ontkomt niet aan een zekere verwarring. Op blz. 30 b.v. wordt met behulp van *informateur*, *information* tegenover *former*, *informe* enz. uitgelegd wat een thema-vocaal is; indien de leek nu tot de conclusie kwam, dat in *il forma* de verbale vorm bestond uit den wortel met die zonderlinge vocaal zonder verder suffix, zou men het hem kwalijk kunnen nemen? Tusschen de beteekenissen van *formel* en van *formalité* voelt hij een nauw verband, ook ziet hij in beide een *l*, doch de thema-vocaal ziet hij niet in beide: zal hij nu met zijn geleerdheid gaan pronken, en *formel* verklaren voor een „dérivé athématique", *formalité* voor een „dérivé thématique"? Zou dit beantwoorden aan het besef van een gewonen Franschman? Zal deze niet de elementen *-el* en *-alité* tegenover elkaar stellen, zooals hij die ook voelt in *mortel-mortalité*, *personnel-personnalité*? Zal hij de *a* in *formalité* niet beschouwen als een dergelijken dienst doende als de *e* in *formel*? Waartoe dan hier zulk een geleerde onderscheiding? Mij dunkt, een niet-geleerde Franschman zal van woorden als *information* en dergelijke zeggen, dat men hier heeft *-ation* in tegenstelling met *-tion* als in *distinction*, met *-ition* als in *munition*, maar dat hij zal de *a* niet beschouwen als een toevoegsel aan den „wortel". De schrijver heeft een zeker begrip, dat in de Indogermanistiek gewoon is, willen illustreeren door middel van het moderne Fransch, en slechts de deskundige begrijpt volkomen de bedoeling. Een andere gewone term, nu meer buiten het Indogermaansch, is „harmonie vocalique." Als voorbeelden worden uit het Fransch gegeven *à la queue-leu-leu*, ontstaan uit *à la queue le leu*, en de onjuiste uitspraak *manman* in

Digitized by Google

plaats van *numan* (blz. 16); een leek zal misschien zeggen: „welk een zonderlinge term: twee vocalen worden hier aan elkaar gelijkgemaakt, en het begrip *harmonie* doet toch eer denken aan ongelijkheid bij een zekere gelijksoortigheid." Maar de schrijver heeft, doordat hij zich in zijn voorbeelden moest beperken, ook niet ten volle kunnen zeggen wat men onder vocaalharmonie verstaat. Zal iedere lezer begrijpen wat op blz. 70 wordt gezegd: „c'est la manie de l'analyse logique qui conduit à ramener la phrase verbale au type de la phrase nominale, et qui fait croire que „je marche" doit s'analyser „je suis marchant?" Mij dunkt, iemand die de geschiedenis der taalbespiegeling niet kent en niet weet hoe de leer van het logische oordeel daarop invloed heeft gehad, zal *je marche* niet tot een anderen vorm willen herleiden, en hij zal niet begrijpen waarom anderen het zouden willen. Ik geloof ook niet, dat een onbevooroordeelde en ongeleerde lezer zal zeggen, dat in „il est pauvre" het werkwoord is „vide de contenu" (zie blz. 48), al heeft men het hem soms voorgepraat. Want „il est pauvre" staat b. v. tegenover „il était pauvre", en „est" dient dus in elk geval om een begrip van tijd aan te duiden. Aangezien ook de schrijver dit natuurlijk niet ontkent, vraagt men onwillekeurig, of hij de tegenstelling tusschen „phrase nominale" en „phrase verbale", die elders duidelijk genoeg uitkomt, niet met eenig geweld — evenals in de gewone schoolboeken nog gebeurt — op het moderne Fransch heeft willen toepassen. In de jongere vormen van het Indogermaansch is die tegenstelling niet zoo helder meer. In enkele gevallen heeft de schrijver dunkt mij, zich wat weinig moeite gegeven, b. v. bij de behandeling der rededeelen (blz. 24): hier doet hij niet veel meer dan herhalen wat in de eenvoudigste schoolboekjes staat, en ziet men niets van een diepere opvatting. Kan men volstaan met te zeggen, dat substantieven worden gebruikt „pour nommer les objets", en werkwoorden om te zeggen „ce qu'ils font"? Later verklaart hij, dat „verbes d'action" slechts ééne soort zijn onder vele, maar een definitie van het begrip *werkwoord* geeft hij niet. Evenmin kan voldoen wat over voornaamwoorden wordt gezegd. Maar indien ook niet alle onderdeelen blijk geven van even groote zorg, zeer veel blijft er over dat men met groote belangstelling leest: het zijn de zoo heldere denkbeelden der moderne Fransche school, die niet heeft versmaad wat ook elders te leeren viel, en die wel zeer zelfstandig, maar in het geheel niet chauvinistisch is. Ik wil nog opmerken, dat op blz. 92 *amour* wordt verklaard voor een provençaalschen vorm: zie daarover nu Salverda de Grave in *Meded. d. K. Akad.* 1921 (Dl. 53, Serie A, no. 3). In het Duitsch is de pluralis *die Jungens* misschien anders te verklaren dan de schrijver wil: is het zoo onbetwistbaar, dat men de *s* aan Fransche meervouden heeft ontleend?

Groningen. A. Kluyver.

J. M. Fraenkel en **P. Groeneboom, Plato's Verdedigingsrede van Sokrates.** Groningen, Wolters. 1920. (Pr. *f* 1.90).

Wanneer de twee geleerden Fraenkel en Groeneboom een taak als deze Plato-uitgave op zich nemen, kan men niet alleen een grondig-wetenschappelijk maar ook een frisch en oorspronkelijk werk verwachten. Wij worden dan ook hier niet teleurgesteld. In hun voorwoord zeggen zij deze uitgave te bestemmen „voor den beschaafden Nederlander, die Sokrates' woord wil hooren" en te hopen, dat zij „ook bruikbaar zal blijken voor jonge studenten en oudere gymnasiasten". Wij hopen het met hen en verwachten het op goede gronden. Wie, in het Grieksch behoorlijk onderlegd, voor het eerst Plato's Apologie gaat lezen en bestudeeren, vindt hier ongeveer alles wat hij noodig heeft. Na een uitnemende inleiding, niet te uitvoerig en aan 't slot een kort overzicht van den inhoud gevend, volgt onder den griekschen tekst een doorloopende parafraseerende commentaar, in den trant van die van Schmelzer, maar veel degelijker en instructiever, meer op de moeilijkheden ingaande, vol fijne opmerkingen, illustraties uit moderne litteratuur (ó. a. Milton en Shakespeare), en goede Nederlandsche vertalingen aan de hand doend. — Er is echter in dit werkje een zekere tweeslachtigheid. Volstrekt niet alleen aan nog weinig geoefenden zal het goede diensten bewijzen. Ook Plato-kenners kunnen er van genieten en er uit leeren. Maar juist daardoor wordt het voor de eerste kategorie van lezers misschien weer iets minder bruikbaar. Zij zullen het allicht op sommige plaatsen te geleerd en te overladen vinden. De verleiding om allerlei interessants, dat zij bij hun eigen veelzijdige lectuur van zeer uiteenloopende schrijvers opteekenden, te pas te brengen, bleek zelfs voor geleerden als deze vaak te machtig. Inleiding en commentaar krioelen van verwijzingen niet slechts naar bewijsplaatsen en illustreerende passages uit Plato's vele dialogen, maar ook uit Grieksche en Romeinsche redenaars, dichters, wijsgeeren etc. Zou ook maar een klein deel van de in het voorwoord bedoelde lezers lust en gelegenheid hebben om de genoemde plaatsen (waaronder zelfs in geleerde tijdschriften) op te zoeken? Wij betwijfelen het sterk. — Zoo wordt hun menigmaal niet te weinig, maar te veel gegeven. Om maar eens de eerste twee bladzijden van den commentaar te nemen: is de uitwijding over de woorden ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι met de aanhaling uit Demosthenes werkelijk noodig? Had bij κεκοσμημένους het citaat uit Euripides' Medea niet achterwege kunnen blijven en de m. i. problematische verklaring, dat wij hier met eene, aan het militairisme ontleende trope te doen hebben? Moeten wij bij πλάττοντι λόγους (anders dan in de passage uit Xenophanes) niet denken aan zoo iets als een kunstig opgebouwd betoog? Van het te pas brengen van mythen of sprookjes zal hier toch wel geen sprake zijn. En wat moet een student of gymnasiast aanvangen met de bij τῷ ὄντι gevoegde opmerking, dat Hellas met het Oosten nog de gelijkstelling van „het ware" en „het zijnde" deelt?

De Inleiding toont duidelijk de eigenaardigheden van dr. Fraenkel's denk- en schrijfwijze. Niet overal is zij gemakkelijk te verstaan. Zoo bv. de slotbeschouwing over feitelijkheden en leer, en op pg. 14 de uiterst gedrongen weergeving van Schanz's meening in de kwestie, of deze rede zoo door Sokrates gehouden is met wat daaraan is toegevoegd. Voortreffelijk is de schildering van Sokrates' persoonlijkheid en de opmerking over het daemonium.

Aangaande de redenen zijner veroordeeling had nog iets principieelers kunnen gezegd zijn, in den geest van

Digitized by Google

het belangrijke boekje van Is. v. Dijk „Het Conflict van Sokrates en zijn volk" (1890). — Aardig en wel aannemelijk is de (in den Aanhang nader toegelichte) verklaring van de „beruchte" woorden in 26 d.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

A. P. M. Meuwese, De rerum gestarum Divi Augusti versione graeca. Buscoduci, C. N. Teulings. 1920. (Amsterdamsche diss.).

In deze, onder de auspiciën van Boissevain geschreven en uit een „Seminar-arbeit" gegroeide dissertatie wordt de taal der Grieksche vertaling van het Monumentum Ancyranum aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen. Kaibel, de eerste, die zich met dit onderwerp heeft bezig gehouden, had in eene door Mommsen in zijne groote uitgave der Res gestae Divi Augusti (2e druk, 1883, p. 197 v. v.) opgenomen verhandeling de meening uitgesproken, op grond van latinismen, die hij meende ontdekt te hebben, en van sommige onbeholpen vertalingen, dat de vertaler geen Griek was geweest, doch een Romein, terwijl Nissen (Rhein. Museum 1886, p. 493 v. v.) de talrijke afwijkingen van het classieke Grieksche taalgebruik aldus trachtte te verklaren, dat hij den vertaler noch voor een Romein noch voor een Griek hield, maar voor een Aziaat, voor wien zoowel het Latijn als het Grieksch vreemde talen waren. De latere onderzoekers, Viereck, Hahn, Diehl, sloten zich bij de meening van Kaibel aan, en wezen nog op meer uitdrukkingen, die zij als slecht Grieksch of als latinismen beschouwden. Men mag de opvatting van Kaibel dan ook, tot aan de verschijning der hier besproken dissertatie toe, als de communis doctorum opinio beschouwen.

Het is nu de groote en onbestrijdbare verdienste van Dr. Meuwese, door een nauwgezet onderzoek te hebben aangetoond, dat die zoogen. latinismen en onbeholpenheden, die den vertaler van het Monumentum Ancyranum ten laste gelegd worden, grootendeels niet op diens persoonlijke rekening geschreven moeten worden, maar overeenstemmen met de taal van het dagelijksch leven, zooals die bij den aanvang onzer jaartelling bij de Grieksch sprekenden in de Oostelijke helft van het Romeinsche Rijk in gebruik was. Wèl heeft de vertaler zijn best gedaan, zoo letterlijk mogelijk te vertalen, en van die begeerte zijn eenige latinismen inderdaad het gevolg, maar bij de groote meerderheid van wat tot dusverre daarvoor werd aangezien, en evenzeer bij de overige afwijkingen van het classieke taal-eigen, toont Dr. Meuwese overtuigend aan, dat zij *ook* voorkomen, of althans analogieën hebben, in de, ons voornamelijk uit de papyri en de inscripties bekend geworden, taal van de eerste eeuwen vóór en nà Christus. Het zou onbillijk zijn, aan Kaibel te verwijten, dat niet reeds hij tot dit resultaat gekomen is, want het meerendeel van het materiaal, waarop Dr. Meuwese zijne conclusies baseert, was in den tijd, toen Kaibel zijne verhandeling schreef, nog onbekend. De kennis der **κοινή** was toen nog gering, en verscheidene uitdrukkingen en zegswijzen, waarvoor Dr. Meuwese andere voorbeelden of analoga aanhaalt, moesten toen iets singuliers lijken. De vraag, of nu de vertaler een Romein is geweest, laat Dr. Meuwese in het midden. Een doorslaand argument, dat dit het geval was, is z. i. in het taalgebruik der vertaling niet te vinden, want die eigenaardigheden, die ook hij voor latinismen houdt, trof hij merkwaardigerwijze *ook* aan in verscheidene Grieksche inscripties uit Klein-Azië uit dezen tijd, die zeker niet door Romeinen zijn geconcipieerd. Het betreft hier vooral de weergave in het Grieksch van vaste Romeinsche termen, b. v. **δῆμος Ῥωμαίων** zonder artikel voor „populus Romanus", de dativus **Τιβερίῳ Νέρωνι καὶ Γναίῳ Πείσωνι ὑπάτοις** in plaats van den genitivus voor „Ti. Nerone et Cn. Pisone consulibus", en we hebben hier dus te maken met Latinismen der kanselarij-taal, die waarschijnlijk het eerst in Grieksche vertalingen van officieele Romeinsche stukken zijn ontstaan en daarop gemeengoed zijn geworden, en dus ook gebruikt werden in documenten, die geen vertaling, maar een Grieksch origineel waren. Het argument, alsof dergelijke latinismen zouden pleiten voor een Romein als vervaardiger der vertaling van het Monumentum Ancyranum behoort dus, daarin heeft Dr. Meuwese volkomen gelijk, te vervallen.

De schrijver heeft aan zijn onderzoek den vorm gegeven eener volledige grammatica van het Grieksch der vertaling, waarbij hij voor de indeeling Radermacher's grammatica van het Nieuw-Testamentisch Grieksch als voorbeeld koos. In vier hoofdstukken worden achtereenvolgens de orthographie, de vormleer, de syntaxis, en de woordenkeus behandeld, waarbij telkens bijzondere aandacht wordt gewijd aan die eigenaardigheden, die door de vroegere onderzoekers als „fouten" of althans als afwijkingen van den regel waren gekenmerkt. Het slot vormt een Conspectus operis, waarin worden opgesomd 1. die zoogen. „onbeholpenheden" volgens de vroegere meening, die in werkelijkheid, blijkens Dr. Meuwese's uiteenzettingen, eigen zijn aan de vulgaris Graecitas, 2. die zoogen. „latinismen", die in werkelijkheid in den na-classieken tijd bij de Grieksch sprekenden in gebruik waren of althans niet in strijd zijn met het Grieksche taal-eigen, 3. die eigenaardigheden, die een gevolg zijn van een al te letterlijke vertaling uit het Latijn, en die, hoewel zij in de **κοινή** niet in algemeen gebruik waren, toch een enkele maal ook buiten het Monumentum Ancyranum worden aangetroffen. Deze conspectus doet dus den dienst van eene systematische inhoudsopgave.

De wijze, waarop in de verschillende hoofdstukken achtereenvolgens de quaesties worden behandeld, is zonder voorbehoud te prijzen. De schrijver geeft blijk, het vergelijkingsmateriaal te kennen — de lijst der door hem geraadpleegde werken op blz. IX tot XIII zijner Praefatio zou dienst kunnen doen als eene bibliographie der **κοινή** — en te beheerschen, hij gebruikt het op conscientieuze wijze, en is bezonnen in zijne oordeelvellingen. Daardoor is zijne grammatica der Grieksche vertaling van het Monumentum Ancyranum m. i. eene besliste aanwinst voor onze kennis der **κοινή**. Zij zal door wie met Grieksche inscripties of papyri uit den Romeinschen tijd te doen heeft, dikwijls met vrucht kunnen worden geraadpleegd. Dr. Meuwese heeft eene juiste beoordeeling van het Grieksch van het Monumentum Ancyranum mogelijk gemaakt, en het de er aan toekomende plaats aangewezen in den ontwikkelingsgang der Grieksche taal. Wij wenschen dan ook den schrijver met zijn degelijk en goed geslaagd werk van harte geluk.

Groningen. A. G. Roos.

Digitized by Google

De interpretibus Romanorum deque linguae Latinae. cum aliis nationibus commercio scripsit Dr. **Walter I. Snellman.** Leipzig, Dieterich. Deel I 1919, deel II 1914. (Pr. p. dl. M. 10).

Een vraag, die bij velen onzer vaak opkomt, is door den heer Snellmann met grooten ijver bestudeerd: hoe moeten we ons voorstellen, dat het taalverkeer, linguae commercium, tusschen de Romeinen en de om hen wonende, later door hen overwonnen volken heeft plaats gehad? Leerling van den Latinist Gustafsson uit Helsingfors heeft Snellman later te Tübingen zijn studies voortgezet. Geholpen ook door materiaal van den Thesaurus heeft hij zelf een groote reeks van publicaties doorgewerkt — zooals de Index librorum adhibitorum aangeeft — en het resultaat van zijn talrijke aanteekeningen ons in twee deeltjes voorgelegd. Het eerste (door den oorlog eerst in 1919 verschenen) geeft de Enarratio van de Testimonia in het tweede deel verzameld. In veertien hoofdstukken worden de verschillende volken behandeld, waarbij de schrijver in concentrische kringen voortgaat, van Rome uit naar de peripherie toe. Een kort samenvattend hoofdstuk besluit deze enarratio, waarbij zich een laatste beschouwing aansluit: de statu et condicione interpretum.

Ook hier is het belang van het werk in het feit gelegen, dat men hier alles bij elkaar zal kunnen vinden, wat op dit onderwerp betrekking heeft. Nog grooter acht ik het gewicht van dergelijke onderzoekingen, dat ze ons weer eens duidelijk en waarschuwend voorhouden, hoe kleurloos vaak en onvolledig steeds het beeld is, dat de oude literatuur ons in zijn fragmentairen toestand op velerlei gebied in handen geeft.

Over zulk werk een kort bericht gevend kan men over de volledigheid der bewerking moeielijk een oordeel uitspreken zonder zelf denzelfden weg af te leggen. Zelfs in den zeer uitgebreiden Index van geraadpleegde werken vielen mij eenige lacunes op, die Snellmann misschien met opzet heeft weggelaten. Positiever is mijn bezwaar tegen de wijze, waarop hij zijn texten geexcerpeerd heeft. In zijn voorrede zegt de schrijver, dat hij zijn opzet, de bestudeering der interpretes, weldra als een hinderlijke beperking is gaan voelen: mihi persuasi, heet het dan verder, etiam perscrutandum esse, quousque Latina lingua ac Romanorum cultus apud exteras nationes in commune propagatus esset, ex qua quidem re interpretum usus prorsus penderet. Welnu, dit thema is den schrijver — en volkomen begrijpelijk — veel te machtig geworden: geen citaten uit Paul's Grundriss maken hier een classicus, die een zuiver philologische opleiding heeft gehad, inzicht en overzicht mogelijk.

Uit de Enarratio blijkt voorts wel in het algemeen, hoe ongeveer de schrijver in de verschillende hoofdstukken zijn groote stof gegroepeerd heeft, maar de indeeling is hier niet streng volgehouden en sommige hoofdstukken maken bij de Testimonia een rommeligen indruk.

Een ander bezwaar vloeit voort uit de thans veel te ruime omschrijving van schrijvers taak. Nu geeft hij feitelijk bijv. bij de gentes Italicae en de Etrusci al het taalmateriaal, dat ons van die dialecten in de Latijnsche traditie bewaard is gebleven. Waarvoor is dit noodig? Voor het Italisch is dit door A. Ernout goed verzameld en taalhistorisch bewerkt — wat hier geheel ontbreekt — in zijn bekende boek: Les éléments dialectaux du vocabulaire latin, voor het Etruscisch is dit werk reeds eenige malen verricht. Wat voor waarde bijv. heeft voor de interpretes Festus' mededeeling: falae dictae ab altitudine, a falado, quod apud Etruscos significat caelum? Hoe maakt de schrijver daar gebruik van? Hij zegt (dl. I p. 7): neque alia desunt testimonia Etruscam linguam extrema liberae reipublicae aetate vel primis imperatorum temporibus — ne dicam posterius (daarbij wordt Festus aangehaald) — extitisse. Doch wie meer en langer zich met dit soort literatuur heeft bezig moeten houden, weet, dat hier aan het praesens significat veel te veel gewicht wordt gehecht door den schrijver.

Even goedgeloovig staat hij tegenover de historici. Als Livius zegt (X, 3, 6, dus uit de periode op de grens van IV—III v. Chr.): Cn. Fulvius legatus.... iubet peritos linguae adtendere animum, pastorum sermo agresti an urbano propior esset (de taal van enkele Etrusci, die een krijgslist uitvoerden) constateert de schrijver, dat sommigen in Rome voor dialectische verschillen in het Etruscisch èen geschoold oor hadden! Dat dit zoo geweest is, spreekt van zelf bij twee volken, die zoo dicht naast elkaar woonden, doch dat de plaats bij Livius daarvoor als bewijs, als fundament mag worden aangehaald, is bij de werkmethode van oudere en jongere annalisten niet goed denkbaar. Precies zoo staat het met de litterae van Porsenna (bij Serv. ad Aen. 8, 646). Methodisch juist is alleen te zeggen: zoo was omtrent deze dingen de voorstelling van de Romeinsche schrijvers of van hun niet veel oudere bronnen!

Modernismen in het Latijn spreken ook bij dit onderwerp van zelf: Etrusci Campaniae rura Latinis amiserunt (I p. 6) en multas res gerere cum Etruscis in de beteekenis van „verkeer, omgang hebben met iemand" zijn slechts enkele staaltjes.

Critisch en nuchter schiften van het materiaal en van de daarop gebouwde conclusies zal bij dit boek zeer noodig zijn: wie dit echter doet, zal den schrijver zeer dankbaar blijven voor zijn trouwe en noeste voorlichting.

Amsterdam. F. Muller Jzn.

Origenes Werke, sechster Band, Homilien zum Hexateuch in Rufins Uebersetzung, herausgegeben im Auftrage der Kirchenvätercommission der Preussischen Akademie der Wissenschaften von Prof. Dr. **W. A. Baehrens.** Erster Teil, die Homilien zu Genesis, Exodus und Leviticus. Leipzig, Hinrich. 1920. (Pr. M. 31.25, geb. M. 41.25, + 60%).

Ondanks de stijging der drukkosten, die tijdschriften vermoordt en gedrukte academische proefschriften onmogelijk maakt, ondanks ook den financieelen druk en den geldnood in Duitschland, gaat de niet meer „königlich" genoemde Preussische Akademie der Wissenschaften voort met hare kostbare Patres-uitgaven. Een enkele maal stelt zij ook Nederlanders aan het werk. Zoo bezorgde in 1901 Dr. W. H. van de Sande Bakhuyzen den dialoog van Adamantius. Ditmaal werd aan den jongen Dr. Baehrens de behandeling van Origenes mee opgedragen. Hij kreeg voor zijn deel de Homilieën, oorspronkelijk toevertrouwd aan den ontijdig overleden Skutsch. Ter voorbereiding bracht

Digitized by Google

hij sinds 1913 een paar jaren in Parijs, München, Berlijn en Italië door, en bezocht hij er de bibliotheken, waaronder een enkele die slechts gedurende twee uren daags toegankelijk was. Het resultaat van zijn onderzoek legde hij neer in de eerste aflevering van het 42ste deel der Texte und Untersuchungen, in 1916, ten gevolge waarvan hij nu, met verwijzingen derwaarts, bij de eigenlijke uitgaaf zich kon bepalen tot een meer beknopte praefatio. Uit een en ander leeren wij dat in acht handschrift(klassen) de Genesis-homilieën, in zeven dito's de Exodus-homilieën, en in tien de Leviticus-homilieën bewaard gebleven zijn. Al deze handschriften bleken te berusten op een gemeenschappelijken archetypus, afkomstig uit Zuid-Italië en de zesde eeuw, die zelf reeds correctiën had ondergaan. De Numeri-homilieën vormden een groep op zich zelve. Evenzoo die betreffende Jozua en Richteren. Alles overeenkomstig den periodieken vertalersarbeid van Rufinus, die zich uitstrekte over den geheelen Octateuch. Behalve al deze handschriften kwamen voor de vaststelling van den tekst in aanmerking de aanhalingen daaruit door Caesarius van Arelate, Isidorus, Beda, Hrabanus Maurus, Angelomus van Luxeuil, pseudo-Eucherius, Walafridus Strabo, Jonas van Orleans en Aeneas van Parijs. En voorts wat er aan oorspronkelijk Grieksche fragmenten in Catenen of elders overbleef. Een probleem op zich zelf leverde de 17de of laatste Genesis-homilie, die bleek geen homilie, maar identisch met Rufinus' geschrift de benedictionibus patriarcharum te zijn. Voorts zegt nog Dr. Baehrens: „Es wird eine dankbare Aufgabe der Zukunft sein, die Stellung, welche die Homilien in der alttestamentlichen Exegese einnehmen, und ihre enge Anlehnung an Philo Judaeus in ausführlicher Form darzustellen." Ook over den door Origenes gebruikten bijbeltekst en over de door Rufinus bij vertaling van bijbelwoorden gevolgde methode beloofde hij nader bescheid.

Werk genoeg aan den winkel derhalve! Wij moeten hoogelijk de vlijt en de volharding roemen, krachtens welke het reeds nu meer dan ten halve is volbracht, te meer daar de oorlog storend tusschenbeiden kwam. De nieuwe editie zal de derde en de beste zijn. De editio princeps van Aldus Minutius dagteekent van 1503. Zij gold slechts den Heptateuch. Uit haar vloeiden rechtstreeks of middellijk de latere uitgaven van Merlin, Erasmus, Grinaeus, en Genebrardus voort. Een tweede moeder-uitgave bezorgde in 1732 Delarue. Hare dochters waren die van Oberthür, Lommatzsch en Migne. Of die van Baehrens weer voor lateren als grondslag zal dienen, moet de toekomst leeren. Bescheiden zegt hij aangaande zijn voorgangers: „Wir wollen nicht richten über Werke, welche in einem vor-Lachmannischem Zeitalter erschienen sind, und das gute in den beiden Ausgaben dankbar anerkennen, wenn auch an unzähligen Stellen jetzt anders gelesen werden muss." Ten einde eenigen indruk te verkrijgen van den omvang der veranderingen, heb ik mijne Lommatzsch-editie opgeslagen en op goed geluk eenige parallele capita vergeleken. Ik telde toen in de eerste homilie op Genesis in c. 13 twintig, in de zevende op Exodus in c. 5 vijftien en in de negende op Leviticus in c. 2 dertien verschillen van meer of minder belang. De conclusie was, dat ik mijn handige Lommatzsch-deeltjes nog niet behoef aan den kant te doen, maar dat toch de uitgaaf van Baehrens een belangrijke aanwinst is. Zij zal te meer blijken dat te zijn, als later de „am Schluss des zweiten Halbbandes" beloofde „Register und Wortindices" ter algemeene beschikking zullen staan. Moge het den stoeren werker gegeven worden het geheel te zijnen tijde met succes te voltooien! De beoefenaren der Patristiek zullen hem dankbaar zijn.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

A. Fischer, Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen. (Morgenländische Texte und Forschungen 1, 2). Leipzig, B. G. Teubner. 1920. (Pr. *f* 0.88).

De regels, die in het Turksch als uitvloeisel van de wet der vokaalharmonie de keuze der klinkers en dientengevolge de uitspraak der woorden beheerschen, zijn niet gemakkelijk zóó te formuleeren, dat men daarmede in alle gevallen aanstonds terecht kan. Zeer ingewikkeld en netelig wordt dit vraagstuk, wanneer het betreft den klinker van Turksche uitgangen aan vreemde woorden gehecht. Müller gaf indertijd den regel: de klinker van de laatste lettergreep van het vreemde woord is beslissend, terwijl Weil beweerde dat die van de klemtoonsyllabe den doorslag gaf. Fischer nam daaruit aanleiding deze vraag nauwkeuriger te onderzoeken en raadpleegde daarvoor de uitspraak van twee ontwikkelde Turken, die in Duitschland werkzaam waren en geacht konden worden het Turksch van de beschaafde inwoners van Constantinopel te vertegenwoordigen. Men kan daarmede vrede hebben, want bedoelde heeren zijn inderdaad niet de eersten de besten en het Turksch van den beschaafden Constantinopolitaan zal wel ieder als richtsnoer willen laten gelden. Het resultaat van zijn onderzoek is, dat noch de formuleering bij Müller, noch die bij Weil geheel juist is, daar men allereerst moet onderscheiden tusschen vreemde woorden uit het Arabisch en Perzisch eenerzijds en alle andere anderzijds. Dit leidt hem er dan toe zelf een dubbelen regel te formuleeren en de toepassing daarvan door tal van voorbeelden toe te lichten. Ongetwijfeld zullen de Turkologen hem voor dit nauwkeurig en subtiel onderzoek dankbaar zijn, al is het niet onmogelijk dat andere kenners van de levende taal, die de uitspraak van andere personen raadplegen, in sommige gevallen afwijkingen zullen constateeren.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

M. Asin Palacios, Los precedentes musulmanes del pari de Pascal. Santander, Boletin de la biblioteca Menéndez y Pelayo. 1920.

Men weet welk beroemd apologeties argument wordt aangeduid onder de naam van „Pascal's weddenschap": ten einde de ongelovigen te overtuigen van de wenselikheid om de deugd te betrachten, ook voor het geval een toekomstig leven niet bestaat, stelde hij hen vóór het dilemma: „Als gij wint, wint gij alles; als gij verliest, verliest gij niets."

Reeds vóór Pascal was dit argument gebezigd, en men had het reeds in Arnobius, de kerkvader uit de IVe eeuw, en in twee tijdgenoten van de schrijver der *Pensées* aangewezen. De Heer Asin heeft het aangetroffen bij Arabiese schrijvers, en vooral bij Al-Ghazâlî, een apologeet uit de XIIe eeuw. Wat bovenal treft bij een vergelijking tussen Pascal en

Digitized by Google

deze laatste is, dat de overeenkomst tussen beiden zich niet tot de „pari” bepaalt. Met name op drie punten vertonen zij een merkwaardige gelijkenis, zoals blijkt als men hun teksten, die door de Schrijver in extenso worden gedrukt, naast elkander legt. Men kan die drie punten samenvatten in de volgende bekende formules van Pascal: 1. „Le cœur a ses raisons, que la raison ne connait point”; 2. „Si vous gagnez, vous gagnez tout; si vous perdez, vous ne perdez rien” (d. i. de „pari”); 3. „Suivez la manière par où ils (d. z. degenen die zich reeds hebben bekeerd) ont commencé, c'est en faisant tout comme s'ils croyaient, en prenant l'eau bénite, en faisant dire des messes... Naturellement même cela vous fera croire et vous abêtira.” Wel verschilt de wijze van behandeling in zover, als Al-Ghazâlî uitvoerig en met delicate psychologiese analyses uitwerkt hetgeen bij Pascal enigszins schematies is voorgesteld; Pascal is de mathematicus, die streeft naar de welsprekendheid welke ontstaat uit de nauwkeurigheid van de uitdrukking, zodat zijn „pari” op sommige punten moeielik is te volgen en ingewikkelder is dan die van Al-Ghazâlî, de litterator, meester van het woord, begaafd met een rijke verbeelding, die techniese uitdrukkingen vermijdt, zelfs waar hij metafysiese problemen behandelt.

Voor iemand die, zoals de schrijver dezer aankondiging, als leek de brochure leest, is de overeenkomst, door Asín aangewezen, werkelik hoogst merkwaardig; of de vakmannen er evenzo over zullen oordelen, durf ik niet uit te maken, alhoewel de nauwkeurigheid en volledigheid van de vergelijking de indruk geven dat de uiteenzetting op een zeer soliede basis rust. De moeielikheid is ook hier — evenals bij het vraagstuk der Arabiese bronnen van Dante — te weten hoe Pascal kennis kan hebben gehad van de werken van Al-Ghazâlî, of, zo hij de „pari” aan oudere tijdgenoten heeft ontleend, hoe deze de geschriften van de Muzelman kunnen hebben gekend. Asín laat de bespreking hiervan over aan de „pascalisants” en bepaalt zich tot enkele opmerkingen. Hij herinnert eraan dat Pascal volop uit een oudere schrijver heeft geput, zonder hem te noemen (trouwens Pascal beweerde zelf dat hij „niets nieuws had gezegd”, hetgeen overdreven is): het is Raymond Martín, die op zijn beurt weder veel aan Al-Ghazâlî had ontleend. Bij hem vond Pascal dus de naam van de apologeet en de vermelding van diens werken. Dit heeft zijn nieuwsgierigheid kunnen prikkelen. Maar Pascal kende geen Arabies. Heeft hij, of hebben zijn zegsmannen door Franse oriëntalisten van hun tijd, zoals d'Herbelot, kunnen vernemen wat zijzelf niet konden halen uit de werken van Al-Ghazâlî? De wijze waarop de denkbeelden overgaan van de ene litteratuur op de andere is geheimzinnig, en men zal er niet aan denken hier dadelik een „onmogelik” uit te spreken.

In elk geval, en in welk verband ook de Arabiese schrijver tot Pascal moge staan, dit feit is zeker: dat het Kristelike probleem, in de evangeliën zo vaak uitgesproken, van het ontzaglike verschil in belangrijkheid tussen het wereldlike en het eeuwige leven, na door Arnobius in de vorm van een „weddenschap” te zijn geformuleerd, door Al-Ghazâlî in de XIIe en door Pascal in de XVIIe eeuw, op nieuw op dezelfde wijze voorop is gesteld, omdat in hun tijd twijfel aan het geloof in een toekomstig leven heerste, zodat een zelfde apologeties argument door twee theologen, Al-Ghazâlî en Pascal, gebruikt is geworden ter verdediging van hun respectieve godsdiensten.

Amsterdam. Salverda de Grave.

F. Neubert, Die literarische Kritik Guy de Maupassants. (Supplementheft VIII der Zeitschr. für frz. Spr. und Litt.). Chemnitz u. Leipzig, W. Gronau. 1914.

Dez., Die kritischen Essays Guy de Maupassants (mit Ausschlusz der literarischen Kritik). (id. IX). id. 1919.

I. Toen Paul Bourget, in 1893, in een liefdevol artikel zijn vriend Maupassant herdacht, drukte hij den wensch uit 't critisch gedeelte van diens werk vereenigd te zien en hij gaf de groote lijnen aan van de uitgaven die zouden moeten plaats hebben (*Etudes et Portraits*, III, p. 308). De samensteller van de beide boven aangegeven onderzoekingen heeft dat critisch werk van M. met groote zorgvuldigheid en liefde onderzocht, maar heeft blijkbaar geen kennis gehad van Bourget's studie, wijl hij de op blz. 309 aangegeven artikelen uit *La Nation* niet in zijn onderzoek heeft betrokken; dit is te betreuren, daar ze blijkbaar zeer belangwekkend zijn en het zich niet laat aanzien, dat het critisch werk opnieuw wordt uitgegeven (Neubert, I, p. 2). Toch mogen we tevreden zijn met het omvangrijke, door hem onderzochte materiaal, dat voornamelijk ontleend is aan de dagbladen *Le Gaulois* en *Gil Blas* en aan *La république des lettres*, naast de meer algemeen bekende artikelen uit *La nouvelle revue* en *La revue politique et littéraire*. Wat 't sterkst in 't oog valt is de volledige overeenstemming tusschen Gustave Flaubert en M. waar het 't criterium voor kunst geldt; we zien ten duidelijkste dat de principes van Maupassant geheel met die van Flaubert overeenstemmen. Ze zoeken beiden slechts 't schoone: hun kunst moet zijn aristocratisch en onpersoonlijk, op wetenschappelijken grondslag gevestigd, kunst en moraal streng gescheiden houdend, onbewogen en onpartijdig. Deze overeenstemming behoeft ons niet te verwonderen, wanneer we weten dat Flaubert jaren lang zich heeft beziggehouden met de leiding van Maupassant's eerste werk, al moge hij ook slechts de eerste verzen en weinig van 't eerste proza van M. hebben gekend.

Op een enkel punt is M. verschillend van Flaubert, nl. in zijn bewondering voor de 18e eeuw (z. I, 72), die hij met De Goncourts gemeen heeft en die Flaubert niet kende. Neubert geeft in een reeks goed gekozen citaten de voornaamste ideeën uit Maupassant's werk, over proza, over poëzie en over enkele schrijvers, Flaubert, Bouilhet en de vrienden van Flaubert, Tourgenjef, Zola en Edmond de Goncourt; daaraan verbindt hij een reeks uittreksels uit andere opstellen, waaruit we de meening van Maupassant kunnen vernemen omtrent E. Rod, C. Mendès, Pierre Loti, *Manon Lescaut*, en vele andere schrijvers en werken.

Uit deze eenvoudige opsomming van het behandelde kan men zien, welke waarde deze studie van Neubert heeft, nu men vrijwel de zekerheid heeft dat de litterarische essais van Maupassant in afzienbaren tijd niet zullen worden herdrukt. Er zijn enkele opmerkingen te maken, die kleine onjuistheden van Neubert betref-

Digitized by Google

fen. P. 2 doet schrijver het voorkomen dat M. er in geslaagd is zijn persoonlijke meeningen in de romans en in de novellen te verbergen; we weten wel, dat hem dit evenmin is gelukt als aan Flaubert of aan Leconte de Lisle; pag. 2 en 27 spreekt hij van de beroemde voorrede van *Pierre et Jean*, die, mijns inziens, deze karakteriseering niet verdient, omdat zij geen waarde als critisch monument heeft; p. 63 zou Neubert bij de uiteenzetting van de betrekkingen tot De Goncourt moeten hebben gebruik maken van Maynial, *La vie et L'œuvre de Guy de Maupassant* (p. 205 en 207); p. 11 is een vergissing: Maupassant liep niet gevaar achtervolgd te worden na de publicatie van zijn bundel *Des Vers*, maar na die van 't gedicht *Le Mur* in *La revue moderne et naturaliste* (z. Maynial, *l. c.*, p. 94); p. 68 lijkt mij in de vergelijking tusschen M. en den held uit Huysmans' *A Rebours* geheel onjuist. Jammer is het, dat Neubert toen hij zijn boek schreef, blijkbaar 't uitstekende werk van Cassagne, *La théorie de l'art pour l'art* niet kende, want hij zou dan niet alleen voorbeelden van overeenstemming van M. met Flaubert hebben aangehaald, maar met de geheele groep van de mannen van l'art pour l'art wier kunstideaal dat van M. is. Zoo b.v. is de invloed van Turgenjef en van Bouilhet, dien Bourget (*l. c.*, p. 311 en 308) zoo groot acht, door Neubert niet gansch naar waarde geschat.

Jammer is 't, dat er een groot aantal zinstorende drukfouten in 't boekje zijn blijven staan.

II. Met evenveel vlijt en toewijding heeft Neubert de andere artikelen van M. nauwkeurig nagegaan, om te komen tot een samenvatting van diens opvattingen omtrent de menschheid. Uit al zijn uitlatingen blijkt dat deze een zeer hooge opvatting had omtrent de waarde van den mensch, en hoe hij voortdurend er op bedacht was de groote gebreken in de maatschappij te geeselen. Al moge M. een zuivere pessimist zijn en al moge 't menschelijk geslacht voor hem weinig waarde hebben, omdat al zijn streven gevestigd is op egoïsme en omdat schijnmoraal en huichelarij de wereld regeeren, men voelt dat hij vol medelijden neerziet op 't menschdom.

Het zuiver nihilistische en pessimistische in zijn beschouwing over kunst, dichtkunst, de vrouw, de politiek, de wetenschap belet ten slotte niet, dat hij voor den kunstenaar 't brengen van schoonheid als 't hoogste beschouwt, dat den ongelukkigen menschen in dit leven troost kan brengen. Het is natuurlijk een gevaar boutades van den schrijver op te nemen als uitingen van werkelijke overtuiging en het is dan ook de vraag of werkelijk alle uitingen van M. geheel kunnen beschouwd worden als een weergave van zijn intiemste overtuigingen. Belangwekkend is de voortdurende overeenstemming die Neubert constateert tusschen de gedachten van M. en die van Schopenhauer, een schrijver dien gene blijkbaar wel gekend heeft en waaraan Neubert een grooten invloed toekent op M's ideeën (b.v. blz. 25, 35, 46, 70, 109, 129). Toch blijft mijns inziens de vraag nog open in hoeverre La Rochefoucauld met zijn theorie van 't egoïsme meer dan Schopenhauer invloed op M. heeft gehad.

Het is alweer te betreuren dat ook hier een groot aantal drukfouten den tekst ontsieren.

Jammer is 't, dat Neubert zoo weinig vergelijkingen heeft gemaakt met de romans en de novellen die hij een enkele maal betrekt bij de door hem met zooveel zorg gelezen critische essais. Misschien zal hij er nog eens toe komen, door deze beide werkjes samen te smelten met onderzoekingen over M.'s kunst in diens zuiver litterair werk, een samenvattend boek te geven waarin 't geheele œuvre van M. in zijn volledigen omvang wordt bestudeerd. Hoe dan ook, de beide werkjes kunnen ter inleiding in een deel van M.'s werk, dat niet gemakkelijk voor iedereen toegankelijk is, een goeden leiddraad vormen. Ik heb gezegd, „een goeden leiddraad vormen", al moge men niet grif onderschrijven dat M. „auch auf dem Gebiete der literarischen Kritik eine bedeutende Fähigkeit entfaltet hat."

Als een aanvulling bij Maynial's boek en bij de studie van Mahn, *Guy de Maupassant, sein Leben und seine Werke* (1908), zijn Neubert's onderzoekingen van waarde, al moge men niet vergeten, dat de journalistieke arbeid van M., louter een kwestie van veel geld verdienen, niet op dezelfde lijn mag worden geplaatst als zijn romans en enkele zijner novellen en dat een deel er van, onder allerlei pseudoniemen verschenen, niet zal zijn terug te vinden.

Amsterdam. K. R. Gallas.

J. Hasebroek, Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus. Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung. 1921. (Pr. M. 13.20 + Zuschl.).

Na de Ceuleneer's *Essai sur la vie et le règne de Septime Sévère* (1880) hebben Fuchs en Wirth, de eerste in zijn *Geschichte des Kaisers Septimius Severus* (1884), Wirth in zijn *Quaestiones Severianae* (1888) de geschiedenis van den uit Africa geboortigen keizer, wiens regeering een reformatie van het principaat van Augustus beteekent, zeer gedetailleerd behandeld. In de sindsdien verloopen jaren is onze kennis van Septimius Severus door het niet stilstaand onderzoek van de monumentale en litteraire bronnen van den Romeinschen Keizertijd zeer verruimd. In het bijzonder is de waarde en de onwaarde van de levensbeschrijvingen der Keizers in de Historia Augusta eerst vastgesteld door Dessau's bekende studie in de Hermes en de door dit stuk uitgelokte omvangrijke litteratuur op dit onderwerp in ruimeren of engeren zin betrekking hebbende. Op grond van alle beschikbare, op hun deugdelijkheid onderzochte, zooveel mogelijk in onderling verband gebrachte gegevens heeft Hasebroek het leven en de regeering van Septimius Severus beschreven, het geraamte wel te verstaan. Hij heeft niet meer willen geven dan *ein Bild des innern Gangs der Ereignisse* (p. v.) Alleen op de feiten komt het bij hem aan; die vast te stellen en ze chronologisch en in hun verband te fixeeren is zijn doel. Het zijn immers slechts *Untersuchungen zur Geschichte*, niet de geschiedenis zelf.

Deze feiten dan geeft Hasebroek met groote volledigheid. De inscripties, de munten, de papyri kent hij even goed als de litteraire traditie en de oudere en jongere moderne litteratuur over zijn onderwerp.

Binnen de grenzen, die hij zich zelf stelde, heeft Hasebroek uitmuntend werk geleverd. Hij heeft den bodem gelegd, waarop de geschiedenis van Severus' regeering kan worden opgetrokken.

Digitized by Google

Maar ik heb wel bedenkingen tegen sommige van zijne conclusies en constructies. Zoo, als hij met O. Hirschfeld — die echter weifelt — twee slagen aanneemt, waarin Albinus door Severus geslagen wordt, bij Tinurtium, dat de Vita noemt, en bij Lyon. Het komt mij niet twijfelachtig voor dat er slechts één slag geweest is en wij òf een vergissing in de biographie moeten aannemen òf de conjectuur van Chifflet, die voor Tinurtium (Tournus) Trivurtium (Trivoux) wilde lezen, dat op korten afstand van Lyon is gelegen. En waarom de conjectuur *edit* voor *cadit* in de woorden der vita 11, 2 *cum quidem ingens periculum equi casu cadit* onaannemelijk zou zijn, daar Herodianus schrijft **ὡς αὐτὸν τοῦ ἵππου ἐκπεσεῖν** (p. 98, 3), ontgaat mij. Severus valt van zijn paard (**ἐκπεσεῖν**) omdat het paard zelf valt (*equi casu*). Op grond van Herodianus 3, 8, 2 **διοικήσας δὲ τὰ κατὰ τὴν Βρεττανίαν καὶ διελὼν ἐς δύο ἡγεμόνας τὴν τοῦ ἔθνους ἐξουσίαν** zegt Hasebroek *dass er in Britannien, der Provinz die den Gegenkaiser erhob, bereits in dieser Zeit war, müssen wir Herodian schon glauben*. Ik zie niet in waarom hij de maatregelen ter reorganisatie van Britannië niet in Gallië heeft kunnen nemen. Ook des schrijvers opvatting van Dio's aan Herodotus 7, 235 ontleende uitdrukking **πάροικος πόλεμος** (75, 5, 4) kan ik niet deelen. Bij Herodotus is geen *Helotenkrieg* bedoeld. Een strijd door de Perzen tegen Sparta gevoerd van uit Cythera, indien zij dat eiland als basis van hun operaties zouden gebruiken, wordt door Demaratus een **πάροικος πόλεμος** genoemd. Een *innerer Krieg* is het niet. En ook de geheele voorstelling van een op Albinus' nederlaag en dood gevolgden in verschillende gedeelten van het rijk woedenden burgeroorlog, die in 206—208 (10 jaren daarna!) zijn hoogtepunt bereikt (p. 99—104) komt mij zeer onwaarschijnlijk voor.

Aan het slot vier appendices: 1. *die Münzen*, 2. *Sammlung der als Material benutzten Inschriften*, 3. *Chronologische Uebersicht*, 4. *die Titulaturen*; voorts een register.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

J. Scheftelowitz, Die altpersische Religion und das Judentum; Unterschiede, Uebereinstimmungen und gegenseitige Beeinflussungen. Giessen, Töpelmann. 1920. (Pr. M. 48).

Dr. Scheftelowitz, privaat-docent aan de Universiteit te Keulen, heeft zich in de wetenschappelijke wereld bekendheid verworven door een aantal studies op ethnologisch gebied, deels gepubliceerd in het Archiv f. Religionswissenschaft, deels uitgekomen in de Serie Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten herausgeg. von Malten u. Weinreich. Het boek, dat thans ter bespreking voor ons ligt, is ook geheel van een ethnologisch gezichtspunt uit geschreven. Een enkele blik op de inhoudsopgave doet dit al dadelijk zien. Na een korte inleiding (p. 1—6) en een slechts achttien blz. omvattend eerste deel over de „Wesentliche Unterschiede zwischen Judentum und Parsismus" (p. 6—25) volgt het tweede deel (p. 25—229) over „Die gleichartige Religionsvorstellungen im Parsismus und Judentum" in twintig hoofdstukken, die achtereenvolgens behandelen: 1. Dämonenglaube im Pars. u. Jud. 2. Dynamismus (erste Haarschur, böser Blick, Fluch.) 3. Magie. 4. Apotropaea (Feuer, Kreis, Umschlingung, rote Farbe, Knoblauch, Horn etc.) 5. Bedeutungsvolle Zeichen (gerade und ungerade Zahlen, Erforschung der Zukunft mittels Stäbchen.) 6. Gleichartige Mythen (Schlinge und Netz als Götterwaffe, Blendung feindlicher Krieger, Reste primitiver Tierverehrung, Mutter Erde etc.) 7. Ähnliche Sagen und Legenden (Sündenfall, Sintflut, Aussetzung Moses etc.) 8. Ähnliche Sittlichkeitslehren, 9. Ähnliche Kultushandlungen. 10. Gleichartige Sitten. 11. Gleichmässige religiöse Ideeentwicklungen. 12. Gleichartige poetische Bilder und allgemein menschliche Gedanken. 13. Ähnliche Begriffsentwicklungen. 14. Fravašismus, 15. Der Unsterblichkeitsglaube im A. T. Seine vom Parsismus unabhängige Entwicklung. 16. Dem Parsismus ähnliche Vorstellungen über das Schicksal der Seele unmittelbar nach dem Tode in den nachexilischen Religionsschriften. 17. Heilserwartungen unmittelbar nach dem Tode. 18. Die Auferstehung. 19. Entlehnungen parsischer Vorstellungen aus dem Judentum. 20. Entlehnung einer persischen und jüd. Vorstellung aus dem Babylonischem.

Men herkent hierin een groot aantal onderwerpen, die in de boeken over algemeene volkenkunde, speciaal in die gedeelten, die de z. g. primitieven behandelen, ter sprake worden gebracht. Inderdaad hooren wij in de inleiding (p. 1 v.): „Zur richtigen Verwertung des Materials ist auch die Kenntnis der Religion der Primitiven erforderlich, denn sie gibt uns vielfach Aufschlusz über die Entstehung mancher dem Parsismus und Judentum gemeinsamen Vorstellung." En even verder: „Manche Ähnlichkeiten im Pars. und Jud. werden sich als Nachwirkungen primitiver Religionsvorstellungen erweisen lassen. Zwecks Kennzeichnung solcher im Jud. erhaltenen Rudimente aus primitiver Zeit hielt ich es für nötig das erforderliche ethnologische Material anzuführen." Men kan daar vrede mee hebben. Maar toch vragen wij hier al onwillekeurig, of en in hoever die nawerkingen van primitieve voorstellingen juist in het Jodendom en het Parsisme meer dan elders te constateeren zijn, en vooral zijn wij nieuwsgierig te vernemen, wat de bedoelde gegevens voor deze speciale studie, die een parallel tusschen de beide godsdiensten bedoelt te trekken, zullen opleveren.

In dat opzicht nu heeft het boek mij zeer teleurgesteld. Zeker, Jodendom en Parsisme worden bij elk van de besproken punten ter vergelijking naast elkaar gezet, maar dan volgt telkens een heele reeks van volken, waarbij precies hetzelfde gevonden wordt of werd. Alsof de schrijver zeggen wil: Ziet ge wel, dat van een typische en karakteristieke overeenkomst tusschen de godsdiensten van Joden en Perzen geen sprake is? Het zijn altijd min of meer primitieve trekken, die *onder anderen* bij Joden en Perzen voortleefden, waarin deze beide zich echter volstrekt niet onderscheiden, maar die zij gemeen hebben met de meest uiteenliggende volken van den aardbol. En hoe verder men het boek leest, des te minder begrijpt men, waarom op het titelblad juist Jodendom en Parsisme genoemd worden.

Eenige voorbeelden: In § 11 hooren wij: „der Glaube, die Welt sei von Geistern überfüllt, ist überall verbreitet gewesen. Nach dem Parsismus ist die ganze Luft von Dämonen bevölkert.... Dieser Anschauung begegnen wir bei den Juden, Mohammedanern, Indern,

Digitized by Google

Sundanesen und Grönlandern. Auch die Griechen nahmen an....” (hetzelfde). Daarmee eindigt de paragraaf. § 12 leert ons, dat „nach altpers. Anschauung die Dämonen sich besonders Zahlreich auf den Leichenplätzen aufhalten. Dasselbe glaubten die Babylonier, Juden, Araber, die ältesten Christen, die brahmanischen und buddhistischen Inder, die Garos in Assam, die Dajaks auf Borneo, die Chinesen, die Neger in W.-Afrika, die Eskimos, die Neuseeländer und die Deutschen.” Dit punt is daarmee afgehandeld. Het wijd en zijd verbreide geloof, dat alles, wat met een lijk in aanraking komt, „onrein” wordt, „hat bei den *verschiedensten* Völkern die gleichen Lustrationsriten hervorgerufen” (p. 34), en het gebruik om zich na deelneming aan een begrafenis met water te wasschen „lässt sich *auf allen Erdteilen* nachweisen” (ib.) „Das Niesen wird in der primitiven Auffassung *der meisten Völker* auf dämonische Einflüsse zurückgeführt.” (p. 41). De „erste Haarschur” gaat met plechtige ceremoniën gepaard bij Perzen, in sommige Joodsche kringen en verder.... in alle deelen van de wereld (p. 61 v.). — § 22 (p. 62) handelt over „böser Blick”. Het geloof aan het „booze oog” is „weit verbreitet. Er findet sich Z. B. (let bovendien op deze zonderlinge wijze van opsommen) bei den alten und heutigen Persern, Kaukasiern, Wotiäken, Babyloniern und allen übrigen semitischen Völkern, Ägyptern, Indern, Griechen, Römern, Germanen, Slaven, Chinesen, Tibetanern, Türken, Indianern, Negern Afrikas, den Südsee-Insulanern und den Juden.” (niet-Semieten ? !). De paragraaf is uit. — Wilgentakken dienden „bei den *alten Per ern und andern Völkern*” tot het verjagen van booze geesten (p. 83). — „Die persische Vorstellung, dass der Hahn zur Vertreibung der Dämonen geschaffen ist, lässt sich gleichfalls *bei allen Völkern, wo das Huhn heimisch geworden ist*, belegen” (p. 86). — Resten van primitieve diervereering zijn te vinden „im Parsismus *und in den übrigen alten Religionen*”, zooals § 37 (p. 98) begint, zijn bij tal van volken ook tegenwoordig nog aan te wijzen, en sporen van een oud-Semietischen diercultus zijn in den Bijbel bewaard. Op eenig historisch of ander verband wordt weer niet gewezen.

Hoe weinig karakteristiek de gegevens zijn, die de Schr. ons in dit boek over „die altpersische Religion und das Judentum” biedt, drukt hij zelf, blijkbaar zonder het te merken, herhaaldelijk uit in zinnen als deze: „Der weitverbreitete Glaube, dass Krankheiten von Dämonen hervorgerufen werden, findet sich natürlich (sic) auch in Altiranischen.” (p. 31) of: „Da die apotropäischen und kathartischen Mittel bei den meisten primitiven Völkern die gleichen sind, so lassen sich auch hierin einzelne Uebereinstimmungen des Parsismus mit dem ehemaligen jüdischen Volksglauben aufdecken”, waarmee § 26 (p. 66) begint. Dit laatste is zelfs van een wat zonderlinge logica.

Ook in het laatste deel (p. 158 v.v.), dat de meer specifiek-godsdienstige voorstellingen behandelt over onsterfelijkheid, het lot van de ziel na den dood en derg. worden wij voortdurend de geheele aarde rondgesleept om analoge denkbeelden en zeden en gebruiken waar te nemen „bei den verschiedensten Völkern sämmtlicher Erdteile” (p. 161. Vgl. p. 163, 167 Anm 2 en 3, 169, 170, 171, 179 enz.). Een enkele maal wijst Schr. op voorstellingen in den Talmoed, waar inderdaad invloed van het Parsisme aangenomen schijnt te moeten worden (de drie groepen engelen, die de ziel van den vrome tegemoet gaan, p. 179, Leviatan en Behemôt als maaltijd in het hiernamaals p. 207 e. a.). Veel nieuws heb ik echter na de bekende verhandelingen van Kohut en Stave ook hierin niet gevonden.

Ook over détails zouden nog vele opmerkingen te maken zijn. Zoo doet het — om iets te noemen — vreemd aan, als ten bewijze, dat de Mohammedaan voor de ritueele wassching zand gebruiken mag, als er geen water aanwezig is, het boek van Endres „die Türkei” als bron geciteerd wordt (p. 129 Anm. 3); de vertaling van Ps. 139, 2: „Gott, du weisst, ob ich sitze oder stehe” (p. 142) is niet goed, „משגע (zoo moet wel gelezen worden i. p. v. משגה) rasend, verzückt, Seher” (p. 150) is in dezen vorm onjuist; en als de Schr. zegt (p. 164): „Diese Vorstellung, dass die Seelen der Gläubigen nach dem Tode in die Sternenwelt aufsteigen und zu Sternen werden, ist auch in dem urisraelitischen Glauben vorhanden gewesen. So heisst es in Deborah-Lied (Ri. 5. 20): „Vom Himmel herab stritt man für uns; die Sterne stritten von ihren Bahnen gegen Sisera”, dan zal menigeen wel een vraagteeken daarachter zetten.

Wij kunnen het hierbij laten. Alles bijeengenomen kan het oordeel over dit boek, dunkt mij, niet gunstig zijn. Toch is er veel uit te leeren. De Schr. beheerscht blijkbaar de Joodsche en de Perzische litteratuur volkomen; bij elk van de behandelde punten geeft hij daaruit het ter zake dienende materiaal in grooten overvloed, en daarnaast biedt hij uit de overrijke ethnologische litteratuur, die hem ten dienste staat, parallellen — en vaak zeer interessante — bij tientallen. Dat de Schr. er niet in geslaagd is, om met behulp van dat alles de taak, die hij zich gesteld heeft, te vervullen, ons geen beeld heeft ontworpen van de wederzijdsche betrekkingen, die er tusschen de beide godsdiensten bestaan en dat hij er vooral in te kort geschoten is, om die betrekkingen naar haar wezen en haar ontstaan in een helder licht te plaatsen, hebben wij moeten constateeren. Maar wie een dergelijke godsdienst-vergelijkende studie nog eens wil ondernemen, of wie voor een theologisch of ethnologisch onderzoek met eenig speciaal punt, dat hier door Scheftelowitz is behandeld, in aanraking komt, zal uit het rijke materiaal, dat door hem bijeengebracht is, zonder twijfel met dankbaarheid en niet zonder succes kunnen putten.

Leiden. J. L. Palache.

E. Hoffmann-Krayer, Volkskundliche Bibliographie für das Jahr 1918. Berlin u. Leipzig, Verein. Wiss. Verl., W. de Gruyter. 1920. (Pr. ƒ 4.—).

Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek. Tweede Deel. Den Haag, Drukkerij „Humanitas”. 1920.

Twee bibliographische hulpmiddelen van verscheiden aard voor den beoefenaar der volkskunde.

Het eerste, een boekje van niet meer dan 90 blz. druks, gevolgd door een 36 blz. beslaand schrijvers- en zaak-register, bevat de verschenen literatuur van één jaar. De Zwitsersche bewerker, die het voor den „Verband Deutscher Vereine für Volkskunde” samen-

Digitized by Google

stelde, ondervond nog groote belemmering door de moeilijkheden van het internationaal verkeer. „Noch immer zeigt der bescheidene Umfang dieser Bibliographie, mit welchen Schwierigkeiten der Redaktor zu kämpfen hatte. Die Verkürzung der volkskundlichen Zeitschriften und die Verlangsamung ihres Erscheinens dauert in allen Ländern an. Einige haben ihre Sendungen eingestellt...” enz. Zoo heft het Vorwort van het werkje met een reeks van klachten aan. Desondanks is er een literatuur van 1391 titels verzameld, handelend over de folklore van den geheelen aardbodem, maar toch wel in hoofdzaak van Europa. Het Nederlandsche taalgebied is niet zeer sterk vertegenwoordigd; in de lijst van afkortingen worden alleen de „Driemaandelijksche Bladen” en het Antwerpsche „Volkskunde” genoemd; wel troffen we ook een enkelen boektitel en opgaven uit het Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk. en het Museum aan. Al mag de folklore een wetenschap zijn, waarvan in menig ander land naar verhouding meer werk wordt gemaakt dan ten onzent, toch zou een in het bijzonder op ons taalgebied ervaren medewerker (dien wij in het Vorwort niet genoemd vinden) zeker nog menige bijdrage uit onze tijdschriften en gewestelijke uitgaven hebben kunnen aanbrengen. Wat echter vooral ook voor volgende jaren van deze bibliographie veel doet verwachten, is de uitstekende opzet en inrichting; de geheele literatuur is in één alomvattend en helder systeem geschikt onder 18 hoofdrubrieken, waarbinnen de kleinere systematische en de geographische onderverdeelingen zijn aangebracht; de uitvoerige zaak- en schrijversregisters maken het mogelijk op iedere bijzondere vraag onmiddellijk het antwoord te vinden.

Anders van opzet is de Catalogus der Koninkl. Bibliotheek. Het over de 600 blz. tellende eerste deel, in het Januari-nr. 1920 van dit blad aangekondigd, besloeg het Europeesche gebied; het met eerbiedwekkende snelheid thans gevolgde tweede bevat de overige werelddeelen (op bijna 200 blz.) en nog een 70 blz. groot Supplement op het eerste deel. Sterker nog dan bij de uitteraard rijker literatuur over Europa maakt het onnoodig ingewikkelde systeem hier soms een verwarrenden indruk; telkens moet men het uitvoerige „voor alle [geographische] afdeelingen geldende” schema in het eerste deel naslaan en op die wijze zelf een gedetailleerde inhoudsopgave construeeren. Intusschen de rijke stof is thans volledig gegeven en de beloofde schrijvers- en zaakregisters, waarvan de druk alleen nog door oeconomische oorzaken moest worden uitgesteld, zullen dit werk maken tot een handboek van groote waarde voor elken folklorist en bibliothecaris.

Leiden. F. Kossmann.

SCHOOLBOEKEN.

D. Cohen en **G. J. A. Mulder, Aardrijkskunde van het Middellandsche-Zeegebied**, vooral ten dienste van Gymnasia en Lycea. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1920. (Pr. ƒ 2.75).

Met al te veel ernst zich af te vragen, of óók schoolboeken alléén worden geschapen in maiorem eruditionis gloriam, lijkt me gewoonlijk een gemis aan practischen zin; men kon even goed vragen, of Gorgias' lang niet nadeelige sophismen alléén dienden ter bevordering van de wetenschap. Bij wat hier echter in een recordtijd bereikt is door de auteurs èn voor het doel èn in gehalte, moet verklaard worden, dat zij het geographisch onderwijs een bizonderen dienst bewezen hebben. Een keurig afgewerkt materiaal ligt hier voor ons, pasklaar gemaakt voor het door wat veel nieuw tuig afgetakelde gymnasium: moderniseeren eischt offers. Merkwaardig! de zoo stiefmoederlijk bedeelde aardrijkskunde won evenwel door een nieuwe bepaling, dat n.l. de IVe klasse der Gymnasia meer uitvoerig moest worden ingewijd in de cultuur-historie der landen aan de omranding der oude wereldzee, waarbij geographische perspectieven meer dan tot nog toe het gewenschte relief moesten aanbrengen.

Ten eerste de literatuur! Wie zich ooit meer speciàal bezighield met oude geographie, zal waardeeren de ruime en gelukkige keuze der bronnen, maar ik miste Bunbury's kleinkind, Tozer's History of ancient geography, dat plaats genoeg overliet voor een eigen visie van beteekenis en eveneens Wimmer's Historische Landschaftskunde, een titel, die in dit verband genoeg zegt. Aanhalingen uit Aristoteles, Vergilius, Horatius, Ovidius e. a. ter inleiding van verschillende hoofdstukken doen pittig aan, het hadden er méér kunnen zijn. Waarom echter, terwijl er stukken uit Philippson e. a. worden overgenomen, ook niet hier en daar eens ingelascht een authentieke beschrijving van de ouden zelf? Uit Plinius b.v. die van Palaestina, uit Strabo vooral, b.v. over de Flora van Z.-Frankrijk, de N.-kust van Italië, den tuinbouw van Jericho, de nelumbium speciosum in Aegypte, het stadsbeeld van Alexandrië, dat van Rome zelf, alle terecht reeds door Wimmer geprezen, en bovenal de meesterlijke voorstelling van Italië als milieu der toenmalige beschaving, volgens Carl Ritter nog door niemand tot op zijn tijd geëvenaard. Zonder bezorgdheid voor *te* wetenschappelijk-classieke overlading, was het gegevene historisch nog meer instructief geworden voor leerling en lezer.

Met elegante vaardigheid zijn overigens in dit werk de hypothetische verklaringspogingen der ouden op physisch en meteorologisch gebied (o. a. Aristoteles over aardbevingen en vulcanisme, hagel, winden etc.) aangepast aan de meerdere ervaringszekerheid onzer dagen. Fijne parerga als een opmerking, dat Grieken één woord hadden voor kunst en beroep, brengen scherp eigenaardigheden der oude cultuur naar voren.

De behandeling naar *onze* geographische aspecten over geologische structuur, klimaat, bodemgesteldheid, kusten, bewoners en hunne middelen van bestaan, biologie etc. moest bij bewerkers daarvan als Philippson, Fischer, Neumann—Partsch, Banse, Hehn, Kuiper e. a. het beste beloven, — zij voldeed aan de gestelde verwachtingen. In een duidelijken, aangenamen stijl werd geschreven. Enkele kleinigheden teekende ik aan: p. 60, 61, 62, 63 viermaal aan het eind eener passage „spreekt van zelf”, wat meer jaartallen en tijdsaanwijzingen konden gegeven worden, bij Pomp. Mela is de uitgever Hans Philipp vergeten, eenige geogr. termen, stofnamen enz. hadden in het Grieksch en Latijn genoemd kunnen worden.

Summa summarum: deze arbeid, het resultaat eener uitmuntende samenwerking op classiek-modernen grond-

Digitized by Google

lag werd voor het Gymnasium in 't bizonder en niets minder voor geographische studie in het algemeen een aanwinst, waarvoor men den ondernemers groote dankbaarheid verschuldigd is. — Druk en photo's maken een smakelijken indruk.

Gorcum. H. J. Lulofs.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1921, Mars-Avril: E. Babelon, Le voyage archéologique des P. P. Janssen et Savignac en Arabie. — E. Cuq, Les pierres de bornage babyloniennes du British Museum, II. — L. Mirot, La pénétration des étrangers en France, I.

Mai-Juin: P. Paris, Stèles funéraires discoides de l'Espagne. — E. Cuq, Les pierres de bornage babyloniennes du British Museum (slot). — L. Mirot, La pénétration des étrangers en France (slot). — E. Lavisse, Le Musée Condé en 1920. — Nouv. et Corr.

Mnemosyne, N. S., XLIX, 3: K. Kuiper, De Theocriti Carmine XVIII. — I. S. Philimore, Ad Moretum. — J. J. H., Ad Cic. in Vatinium int. § 21. — G. Vollgraff, Ἐν μύρτου κλαδί. — P. H. Damsté, Ad C. Valerii Flacci Argonautica. — J. J. Hartmann, De locorum similium considerandorum ratione. — P. H. D., Ad Taciti Ann. XV, 50. — G. Vollgraff, De voce Thracia ἀδαπταις. — C. Brakman, De Ciceronis libris de Republica. — J. J. H., Ad Luciani de Saltatione § 64. — G. V., Ad legem collegii cantorum Milesii. — J. J. Hartman, Propertiana. — Bonus e Gallia nuntius. — J. J. H., Laus Arnhemiae.

Hermes, LVI, 3: E. v. Stern, zur Beurteilung der politischen Wirksamkeit des Tiberius und Gaius Gracchus. — C. Robert, zu Euripides' Troerinnen. — L. Deubner, zum Freiburger Makedonierdialog. — U. Kahrstedt, Sparta und Persien in der Pentekontaetie. — O. Weinreich, Blutgerichte *ΕΝ ΥΠΑΙΘΡΩΙ*. — Misc.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterk., XL, 2-3: W. de Vries, Etymolog. aanteekeningen. — J. Prinsen JLzn., *Rommelsoo* I, 2. — R. Priebsch, Die Passion der hl. Christine in Mnl. Strophen. — D. C. Hesseling, *Kandeel*. — J. Prinsen JLzn., Gedrukte Nederl. fragmenten in de Universiteitsbibl. te Cambridge. — J. W. Muller, Een en ander over den Nieuwnederl. tweeklank *ǒi* of *ǒú* („ui"). — G. J. Boekenoogen, De mansnaam *Wuiten*. — W. de Vreese, *Velthem* IV, 22, 65. — A. A. Verdenius, Lexicolog. aanteekeningen bij stichtelijk proza uit de Middeleeuwen. — J. L. Walch, Nog eens: Het Proza in *Mariken van Nieumeghen*. — Kleine meded.

Nieuwe Taalgids, XV, 5: C. G. N. de Vooys, Het onderzoek naar de Middelnederl. woordgeografie. — R. Foncke, Bij een gedichtje van Roemer Visscher. — J. W. Muller, De uitbreiding van ons taalgebied in de zeventiende eeuw (verv.). — Kron. en Krit. — Uit de tijdschr.

English Studies, III, 5: W. v. Doorn, Mainly About the Prose-Poem. — L. Snitslaar, Some Plays by Barrie. — Notes a. News. — Translation M. O. 1921. — Translation. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Bijdragen Vaderl. Gesch., VIII, 1-2: Blok, Philips Willem van Oranje's gevangenschap in Spanje. — Abendanon, De vlootaanval onder Pieter van der Does op de Canarische eilanden (1599). — Van Dam van Isselt, De geldmiddelen onzer Republiek (1599). — Theissen, Iets over de verhoudingen in de Republiek in 1684 (slot). — Pont, Uit de geschiedenis van Frederikstad, II. — Nederl. hist. literatuur.

Hist. Vierteljahrschrift, XXVIII, 3: Volkelt, Die Grundbegriffe in Spenglers Geschichtsphilosophie. — Mayer, Der Urprung der germanischen Gottesurteile. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, 1921, Oct.: H. Padberg, Dante's Divina Commedia. III, De Dichter. — J. Thewissen, J. P. Coen en de Zending in Indië. — F. de Bruyn, Eerlijke Bekentenissen van een Transformist. — L. P. P. Franke, Chesterton over Joden en Zionisme. — J. Holtus, Rusland en de Roomsch-Kath. Kerk — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Nov.: C. Wilde, Het achtste eeuwjaar van St. Norbertus' Orde. — M, v. Steen, Joego-Slavië. IV, Bosnië en de Hercegovina (verv.). — F. v. Lith, De vertaling van het „Onze Vader" in het Javaansch. — J. Stein, Einstein's theorie en de feiten. — J. C. J. Groot, De Katholieke Engelsche dichter Francis Thompson. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bock, Conscience: N. Taalg. XV, nº. 5 (de Vooys).

Caland, Śrautasūtra: Lit. Zentralbl. 1921, nº. 28 (B. L.).

Dante. Omaggio dell' Olanda; Studiën 1921, Nov. (Padberg).

Japikse, Stellung Hollands: Lit. Zentralbl. 1921, nº 28 (Wentzcke).

Roose, Rousseau: Studiën 1921, Oct. (Daniels).

Le Roux, Handl. in het Afrikaans: N. Taalg. XV, nº. 5 (Hesseling).

Schlüter, Die Theologie des H. Grotius: Lit. Zentralbl. 1921, nº. 36 (W. K—r).

Valentiner, Rembrandt: Lit. Zentralbl. 1921, nº. 20 21 (W. B[ode]).

Te Winkel, Ontwikkelingsg. V: N. Taalg. XV, nº. 5 (de Vooys).

REALENZYKLOPÄDIE

PAULY-WISSOWA.

De voortzetting der uitgave van dit werk is, vooral voor de Classici, een ernstig belang. Ook in Holland.

De Redactie te Breslau verkeert in de moeilijkste omstandigheden. Hulp is dringend noodig.

Moge aan iedere Universiteit, aan ieder Gymnasium of Lyceum, iemand zich met inzameling van bijdragen belasten. Laat ieder iets doen!

Wij belasten ons met de overzending van wat ons gezonden wordt.

J. VÜRTHEIM.
D. C. HESSELING.

LEIDEN, 1 Nov. '21.

ADVERTENTIEN.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

66ste Jaargang.

12 Nummers Per jaar f 1.—

Verschijnt den 1sten van iederen maand.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. TE LEIDEN.

Digitized by Google

Zoo juist verschenen:

DER ANTIKE PROSARHYTHMUS

von A. W. DE GROOT.

ZUGLEICH FORTSETZUNG DES HANDBOOK OF ANTIQUE PROSE-RHYTHM.

I.

Herausgegeben mit Unterstützung des Groninger Universitätsfonds.

Prijs f 3,90 : : Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

J. B. WOLTERS GRONINGEN, DEN HAAG.

Zoo juist compleet verschenen:

J. WOLTJER,

SERTA ROMANA

POETARUM DECEM LATINORUM CARMINA SELECTA EDIDIT ET NOTIS INSTRUXIT

Editionem quintam curavit

R. H. WOLTJER,

Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doct. Prof. ord. in Univ. libera ref Amstelodamensi.

Prijs, gebonden f 6,50. Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

KEURBOEKERIJ

in luxe band met medaillon à f 2.50

Abonneert U tot wederopzeggens toe. De deelen worden U dan terstond na verschijnen thuis gestuurd, zoodat U er zeker van is, de geheele serie compleet te krijgen, wat de waarde der verzameling aanzienlijk verhoogt. Er verschijnen ongeveer 8 deelen per jaar. Vormt U een fraaie huis-bibliotheek.

Wij kunnen niet anders dan de aansporing der uitgevers herhalen: „Abonneert U!" Inderdaad, uiterlijk zijn deze boekjes een lust voor de oogen, inwendig een verkwikking voor het gemoed. *Studien*
De boeken zien er keurig („snoezig") uit. *De Tijd.*
Wij hopen dat de Keurboekerij in veel gezinnen een ereplaats zal innemen. *Tilburgsche Courant.*

René Bazin: Uit Heel Haar Hart

Het is een prachtig boek, dat wij gaarne volwassenen aanbevelen. *De Residentiebode.*

R. H, Benson: Een Gevoelsmensch

Raak en krachtig; met een sobere maar kleurige teekening staat een levensprobleem voor ons oog; er is bij al den ernst in den ondergrond steeds een heerlijke glans van lichtende humor. *De Maasbode.*

R. H. Benson: Roeping

Veel frissche gedachten, aantrekkelijk humor, geestige situaties. *De Maasbode.*
...... alles gezien en gevoeld met een scherpe geest en een warm hart. *De Nieuwe Eeuw.*
Een echt Keurboek! *Ons Eigen Blad.*
Spannend en verheffend. *Studien.*
Dit is een prachtig boek in den volsten zin van het woord. *De Tijd.*

Keurboekerij van HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS — TILBURG

Esquisse Historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle

PAR K. J. RIEMENS

DOCTEUR DE L'UNIVERSITÉ DE PARIS

Prijs ing. f 5.50

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ. TE LEIDEN, is verschenen:

De Beteekenis van Bergson voor de Philosophische Theologie

DOOR

Dr. L. J. VAN HOLK, Rem. Pred.

Prijs, ing. f 3.25

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **N°. 3.** **December 1921.**

Boissevain en Boeken, Thoukudides' Navorschingen, V (Leyds).
Fehrle, Studien zu den griechischen Geoponikern (Hesseling).
Wensinck, Bar Hebraeus' book of the dove (K. H. E. de Jong).
Van Hamel, Isolement en Gemeenschap (Mulder).
Eymael, Constantijn Huygens' Hofwijck, 2de druk (C. H. Ph. Meijer).
De Rouville, De Levenskunst van Vauvenargues (Boulan).
Pirenne, Histoire de Belgique, V (Blok).
Schoolboeken:
Reeb, P. Corn. Tacitus, Germania (A. H. Kan).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 431 tot 411 v. C. in acht Boeken. Vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van Dr. **H. J. Boeken.** Boek V. Haarlem, J. W. Boissevain & Co. 1920. (Pr. f 4.—).

Niet lang nadat mijne recensie van het 4e boek in 't *Museum* was verschenen (Juni 1920), werd mij reeds het 5e deel ter aankondiging toegezonden. Op deze wijze kunnen wij spoedig den geheelen Thucydides in Ned. vertaling vóór ons zien en wensch ik den bewerkers toe, dat zij nog eenmaal de 2e uitgave in verbeterden vorm mogen tot stand brengen.

Laat ik eerst wijzen op 't goede, dat dit deel eigen is: op verscheidene plaatsen geven geschikte zegswijzen de beteekenis treffend weer; zoo in c.29: nu zij de handen vrij hadden gekregen (**σχολὴν ἦγον**); c. 40: zoo goed en zoo kwaad als 't ging (**ὅπῃ ἂν συγχωρῇ**); c. 45: 't verbond zou worden gekitst (**ἀπωσθῇ**): c. 46: **εὕρημα**, een lotje uit de loterij; c. 49: **λαθεῖν ἀδικήσαντας** in 't geniep kwaad hadden gedaan; c. 52: **θορυβουμένων** hun handel vol hadden; c. 57: **εἰ μὴ προκαταλήψονται ἐν τάχει** als zij niet in allerijl ingrepen; c. 65: **καταπλαγέντες** beteuterd.

Er zijn over 't algemeen ook minder vergissingen begaan dan in de eerste deelen. Mijne kantteekeningen beperken zich tot de volgende. In c. 14 is na „sloopen" weggelaten: indien zij hun land verwoestten. En is ramp mannelijk geworden? In datzelfde c. 14 op p. 27, 1e r. staat: bouwend op de afwezigheid der Spartiaten, moet zijn: b. op de Heloten daarbuiten. Iets verder staat Kunouria voor Kunosouria. Het woord *nederlaag* ziet men tegenwoordig wel meer mannelijk gebruiken, maar daarom is dat toch niet goed. Even over 't midden van p. 29 staat *henzelf*: dit „zelf" behoort daar niet. En aan 't eind van dat hoofdstuk staat: *ingewijd*, lees: *aangesteld*. In pl. v. *vertoornd* in c. 17 zou ik verkiezen *geërgerd*. Verbeter midden op die bladz. *toon* in *toen*. En onderaan staat *tot* de Ath. en *tot* de Laked; is *tegenover* niet beter?

Op p. 33 (c. 18) staat: zich aan de eeden houden*over* alles enz.; moet dit niet zijn: *ten opzichte van*? In c. 20 staat tien jaren, voeg bij: *juist* tien (**αὐτόδεκα**). C. 22 staat: toch zonder de Ath.; nauwkeuriger is *alleen* (**αὐτοὺς**) zonder de Ath. Even vóór 't eind van c. 23 is weggelaten: *en de Atheners, die daarvoor naar Sparta komen met de Hyacinthia.*

In c. 26 zou ik in pl. v. *hoe de oorlog door de feiten ingedeeld is* willen lezen: hoe die tijd d. d f. bepaald is. En in c. 27 voor: *niet ingrijpt in de rechtspraak van anderen*: *gelijk recht verleent.* In c. 31 staat: de Lepreaten, die ze het land voor hen lieten bebouwen, lees: de L., terwijl zij het land voor zichzelf bebouwden (konden bebouwen).

In c. 40 staat: *als het verbond van de Lak. met hen (de Arg.) was afgeloopen*; beter is: *geen stand hield* (**μὴ μένειαν**).

Op p. 79 (c. 43) staat: *dat ze daarom met de Argeiërs een verbond hadden gesloten om ze door dat verbond naar zich toe te halen*, moet zijn: *dat ze daarom met de Atheners een verbond sloten om de Arg. door dat verbond te overweldigen.*

In c. 45, 3e r. staat: *werd Alk. bang*, lees: *maakten zij Alk. bang.*

Boven aan p. 87 staat onnoodig tweemaal: *gedurende honderd jaren (jaar).*

P. 91 (c. 47) staat: *het beter vinden iets toe te voegen*, behoort te zijn: *het goed vinden iets beters toe te voegen.*

Midden op p. 93 behoort *zelf* ingelascht te worden tusschen *zij* en *daarna.*

Op p. 103 (c. 56) moet tusschen *de Argeiërs* en *een aantal* ingevoegd worden: *met stormladders.* En onderaan p. 105: een steilen *anderen* weg. Een fout als Memea op p. 107 is gemakkelijk te verbeteren.

Dan staat iets verder in c. 59: *was afgestroopt*, lees: *werd afg.*

Digitized by Google

Op p. 113 (c. 63) staat: *Hij verbood hen evenwel iets v.d.a. te doen*; *want dat hij .... de beschuldigingen zou te niet doen*; beter is: *smeekte hen ev. niets v. d. a. te doen*; *dat hij .... de besch. weer zou goedmaken.* Op p. 117, r.5 staat: *anderen*, lees ouderen. Op p. 121, r. 14 staat: *van jongs af aan*; moet dit niet zijn: *reeds lang*?

In c. 69 staat: *en de Pelop.*, lees: *in de P.* Op p. 131 (c. 74) staat: *beste strategen*, lees: *beide str.* Aan het eind van c. 75 voege men toe: *En de zomer eindigde.*

In c. 76, r. 5 staat *land*, lees: *hand*; r. 12: *bij de Lak.*, moet zijn: *van de Lak.* en laatste r.: *vredesaanbiedingen* moet enkelvoudig zijn.

Op p. 135, 3e r. staat: *Laked.*, lees: *Argeiërs*; r. 10 *der Arg.* lees: *der Lak. en Arg.*; r. 14: *en dezen moeten zweren*; lees *zoo niet, moeten dezen zelf zweren.* Aan 't eind van dat c. 77 is voor: *wanneer zij zich binnen hun eigen gebied houden* te lezen: *hun eigen gebied behoudende.* En verder: *Ze kunnen* (niet *moeten*) .... *Maar als de bondgen. het niet goed vinden*, dan moeten ze *de gezanten naar huis sturen.*

Op p. 137 onderaan lassche men vóór *rechtspreken* in: *onder elkander.*

In c. 80 (de Grieksche tekst daarvan is onvoldoende verbeterd) staat *de forten* in pl. v. *het fort.*

Iets verder: *maakten de Ath.* lees: *hernieuwden de Ath. zelf hun verdrag* (met de Arg.) *en leverden aan de Epid. het fort over.*

Voor *smeden* (einde c. 82) leze men: *timmerlieden.* En aan 't eind van p. 143 de *meesten* in pl. v. *velen.*

Van c. 90 is slechts de kleinste helft vertaald; hoe zit dat?

In c. 97 leze men: *ze meenen dat het geen van die twee categ. aan een rechtsgrond ontbreekt.* En in c. 99: *een duidelijk gevaar* in pl. v. *onvoorzien*, waarvan *on* in allen gevalle verkeerd is.

In c. 105, r. 4, leze men: *buiten de menschelijke meeningen ten opzichte van den eeredienst jegens de goden, noch tegenover zich zelf.* In datzelfde c. op p. 159 bovenaan behoort te staan: *maar hoe ze zich gedragen tegenover de anderen, daarover* enz.

In c. 106 zou ik liever in pl. v. *verraden* schrijven: *prijsgeven.* In c. 110 vóór *richten* inlasschen: *kunnen* en in c. 111, 4e r. vóór *Wij*: *Maar.*

Groningen. R. Leyds.

E. Fehrle, Studien zu den griechischen Geoponikern. (Stoicheia. Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes und der griechischen Wissenschaft, herausgegeben von F. Boll. Heft III). Leipzig, B. G. Teubner. 1920. (Pr. *f* 0.80 + 100% prijsverhoging).

Deze studies vormen een deel van een boek over de Geoponika dat in 1914 zou verschijnen; de oorlog, en daarna de ekonomiese nood die er het gevolg van was, hebben de schrijver verhinderd zijn plan ten uitvoer te brengen. Wij ontvangen tans slechts een der drie gedeelten waaruit het gehele werk zal bestaan.

In het eerste hoofdstuk behandelt Dr. Fehrle wat de Geoponika mededelen over middelen om hagelslag te keren. In de volgende kapittels worden de verschillende vertalingen (in 't Armeens, Arabies en Syries) besproken en wat zij ons leren over de overlevering van de oorspronkelike tekst. Aan 't einde wordt vastgesteld welke rol daarbij gespeeld is door Cassianus Bassus, in wie men in vroeger tijd de man zag die, op last van Keizer Constantinus Porphyrogenitus (10de eeuw), de kompilatie van Vindanius Anatolius op nieuw zou hebben uitgegeven. De onjuistheid van deze mening staat sedert lang vast, maar eerst door de onderzoekingen van Dr. Fehrle, en door de hulp hem door Orientalisten verleend, is tans uitgemaakt dat een bepaalde Arabiese vertaling het werk van Cassianus Bassus heeft overgeleverd.

De Geoponika zijn niet alleen, en waarschijnlik niet in de eerste plaats, van belang voor de kennis van de landbouw. Zij geven vooral een beeld van de bijgelovige praktijken die in de Oudheid gepaard gingen met alles wat het leven op het land en het boerenbedrijf betrof. Het is wel merkwaardig dat de Byzantijnse keizer dit alles ernstig opvatte en een nieuwe uitgave bevorderde. Het hoofdstuk over afweer van hagelslag somt op wat de gevreesde ramp kan bezweren. De heer Fehrle heeft door uitvoerige annotatie, en vooral door het aangeven van overeenkomstige magiese gebruiken bij andere volken, van dit hoofdstuk een interessante bijdrage gemaakt tot de kennis der postklassieke volkskunde. Daardoor zal zijn geschrift ook belang inboezemen aan hen die buiten de kleine kring staan van beoefenaars der tekstgeschiedenis van de Geoponika.

Leiden. D. C. Hesseling.

Bar Hebraeus' book of the dove together with some chapters from his Ethicon translated by **A. J. Wensinck** with an Introduction, Notes and Registers. Printed for the trustees of the „De Goeje fund" No. IV. Leyden, E. J. Brill. 1919.

Na een „Preface" p. V, „Contents" p. VII vlgg., „References" p. XI vlg., volgt de „Introduction", XIII—CXXXVI, waarvan het betoog „Bar Hebraeus and Ghazālī", p. CXI—CXXXVI een onderdeel uitmaakt. „The book of the dove" beslaat p. 1—81 „Ethicon", d.w.z. book IV, chp. XV „On the love of God" en book I, chap. V „On Music", p. 83—133. Voorts nog een „list of technical terms in Syriac, Arabic and Greek" p. 135—142, een „General Register", p. 143—151 en „Corrections" p. 152.

De vertaler toont aan dat Bar Hebraeus (gest. 1286), wellicht de bekendste van alle Syrische schrijvers, zeer veel aan Ghazālī, (gest. 1111) den grootsten theoloog der Mohamedanen, heeft ontleend, dat echter „de hoofddenkbeelden van het Moslemische mysticisme als bijv. dat van Ghazālī reeds bij Christelijke auteurs van veel vroegeren datum worden gevonden en dat deze op hun beurt van Hellenistische gedachtestroomen afhankelijk zijn", p. CX.

Prof. Wensinck geeft ons in zijne „Introduction" een duidelijke en veelzijdige uiteenzetting aangaande tal van mystieke opvattingen. Hij haalt tal van overeenstemmingen tusschen de oostersche mystici en Plotinus aan, vgl. o. m. p. XXIX, LVI, LXXIX. Hij toont aan, dat de Stoicijnsche philosophie, hetzij rechtstreeks of indirect, het Semitische mysticisme heeft beïnvloed. p. LXVIII. Hij wijst er op, p. XIX, dat de inhoudsverdeeling in het „Book of the Dove" treffende overeenkomst vertoont met die van de „Imitati Christi".

De geschriften zelve van Bar Hebraeus, die ons hier in een vloeiende vertaling worden aangeboden, verdienen niet minder onze aandacht dan die van beroemde Wes-

Digitized by Google

tersche mystieken. Meer dan ééne passage prent zich onwillekeurig in ons geheugen. Zoo erkent bijv. de schrijver in „the book of the dove", chapt II, sect. 7 i. f. op zeer sympathieke wijze zijn eigen tekortkomingen: „Ik onderwijs, maar leer niet .... ik preek, maar breng niet in praktijk" en zet in „Ethikon", book I, chapt. V. sect. 8 niet onaardig uiteen, hoe jongelui, vervuld van aardsche begeerte, zekere passages uit den Bijbel op een ongewenschte manier opvatten.

Wij. hopen, dat deze van zoo veel vlijt en scherpzinnigheid getuigende publikatie van Prof. Wensinck in ruimen kring moge gelezen worden.

den Haag. K. H. E. de Jong.

A. G. van Hamel, Isolement en Gemeenschap. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1920.

Zoo gaat dan de studie van het Keltisch langzaam en bescheiden haar stillen gang. Nog voor eenige jaren hadden we niets. Toen kwamen er artikelen van Van Hamel in Onze Eeuw en van ondergeteekende in de Studiën, die nog wel geen Keltische taalstudie dorsten aanprijzen, maar toch alvast liefde poogden op te wekken voor Ierland en de volken van Keltische taal. Het jaar 1917 bracht opeens grooten voortgang. Van Hamel's „Inleiding tot de Keltische Taal- en Letterkunde" bewees niet alleen den frisschen geest van Neophilologus maar schafte ook een schoone gelegenheid aan een ruimer publiek, om zich van de taalkundige zijde van het Keltisch probleem op de hoogte te stellen. Ik mocht dit boek bij de lezers van dit tijdschrift aankondigen en sluiten met den wensch, dat er spoedig een leerstoel voor de Keltische Taal- en Letterkunde aan een onzer Universiteiten zou worden opgericht. Ik dacht daarbij natuurlijk aan onze oudste Hoogeschool, waar reeds het Slavisch op zoo voortreffelijke wijze werd gedoceerd.

En drie jaar na het verschijnen van die Inleiding wordt mijn bescheiden wensch ten deele vervuld! Nog wel geen eigenlijke leerstoel is het, want het boek, dat ik thans de eer heb te bespreken, is geen inaugureele rede, maar een openbare les. Maar toch wel te Leiden wordt nu reeds een jaar college gegeven in de taal en letterkunde, die tot heden toe stiefmoederlijk werd bedeeld. Dr. van Hamel heeft op 29 October van het vorige jaar als privaatdocent zijn lessen geopend in de talen van Ierland en Wales en hare literaturen!

Voor ik overga tot de waardeering van die openbare les, zij het mij veroorloofd den nieuw-benoemden Privaatdocent met dien stap-vooruit geluk te wenschen. Die zijn streven kennen, weten, dat het hem alleen er om te doen is, het heerlijk vak zijner keuze vooruit te helpen. Moge hij daarin slagen op een wijze, die hijzelf wellicht zich niet durft droomen. Moge de belangstelling in zijn colleges blijvend en degelijk zijn. Dan gebeurt er waarschijnlijk nog wel eens iets, wat de harten van allen, die de Keltische taal, literatuur en geschiedenis beminnen, onuitsprekelijk zal verheugen.

Isolement en Gemeenschap is de titel, dien Dr. van Hamel boven zijn boekje geplaatst heeft. Daarmede wil hij typeeren het karakter van de twee taalgroepen, die op het oogenblik nog levend zijn van de vele talen, die eens tot de groote Keltische talenfamilie hebben behoord: van het Iersch en het Kymrisch, de taal van Wales. Want, zooals hij in den loop van zijn betoog doet uitkomen, de Ieren hebben zich door geografische ligging en door natuurlijken aanleg van de bewoners van overig Europa geïsoleerd, terwijl de Britten, waarvan de bewoners van Wales de nakomelingen zijn, meer in de Europeesche gemeenschap zijn opgegaan.

Deze typeering lijkt mij zeer gelukkig en in het vervolg van het betoog goed gegrondvest. Alleen dunkt mij, dat S. zijn betoog van wat te hoog in de geschiedenis ophaalt. Als hij b.v. als onderdeel van zijn redeneering de verbrokkelingszucht der Keltische volken aanvoert en hun isolement al van vroege tijden wil aantoonen, zegt hij (blz. 3) dat lang voor de Britsche Kelten het Kanaal overstaken, om zich in Groot-Brittannië te vestigen, de Goidelen (Ieren) reeds op hun vaartuigen Ierland hadden bereikt. Dit is nu zeer waar, maar eveneens is het zoo goed als zeker, dat diezelfde Goidelen ook naar Engeland overvoeren, wat natuurlijk de kracht van het versplinteringsargument wel een weinig verzwakt. Immers, de Britten kwamen in Engeland niet op zuiver prae-Keltischen bodem, maar troffen er reeds stamverwanten aan. (Vgl. Déchelette, II, 2, p. 575). Ook kan ik mij niet volkomen neerleggen bij hetgeen S. op blz. 4 schijnt te veronderstellen, dat er nl. in Schotland geen beschaving van beteekenis geweest zou zijn, vóór het in godsdienst en politiek tegenover Ierland kwam te staan. Mij dunkt, dat Iona en zelfs Lindisfarne en Northumbrië in Engeland, waar talrijke Iersche kloosters bloeiden, ons anders leeren. (Vgl. Gougaud, Les Chrétientés celtiques, pp. 136 ss.). Natuurlijk weet v. H. dat ook wel, maar in zijn voorstelling van die oude toestanden is toch een zekere vaagheid, die wellicht misleidend zou kunnen werken. En tegen blz. 5 moet ik beslist in verzet komen, waar S. zegt, dat degenen, die naar Schotland uitweken, niet de groep uitmaakten, die als dragers der hoogste kultuur kan gelden. Want de monniken weken naar Schotland uit, zelfs naar IJsland, en zij waren juist wèl de dragers der hoogste kultuur van dien tijd. Dezelfde moeilijkheid heb ik ook tegen de voorstelling, die S. geeft van de emigratie naar Bretagne.

Maar op zuiver taal- en letterkundig gebied liggen de voornaamste argumenten voor van Hamel's stelling. Daar maakt hij ons werkelijk duidelijk, dat het Iersche nomen en verbum een merkwaardige veelheid van vormen heeft weten te bewaren, die nog slechts een rest zijn van den Oud-Ierschen rijkdom en dat nog wel niettegenstaande de verplaatsing van het woordaccent naar voren. Inderdaad, hier steken Iersch en Kymrisch wel scherp tegen elkaar af! (blz. 7). Hier voelt men ook de meerdere lenigheid van het Kymrisch tegenover het vormenconservatisme van het Iersch. De oude verbuiging der adjectieven is in het Kymrisch weg; in het Iersch bewaard gebleven, maar ter onderscheiding der geslachten heeft het eerste een klinkerwisseling onder het hoofdaccent ingevoerd, een taalmodernisme, waarvan wij noch in Kornisch, noch in Bretonsch sporen aantreffen. (blz. 10). Verlies en aanwinst van vormen zijn wel het beste bewijs voor de levenskracht eener taal! Uit werkwoords- en naamwoordsveranderingen illustreert S. èn de zucht tot behoud der Ieren èn het aanpassingsvermogen der bewoners van Wales (blz. 10—16).

Waaraan is het verschil in ontwikkeling van twee talen, die oorspronkelijk verwant waren, toe te schrijven?

Digitized by Google

Van Hamel antwoordt hierop met groote beslistheid. Dat verschil is ontstaan uit den invloed van de Romeinsche beschaving. Hij plaatst het begin van de gisting in de talen van Groot Brittannië in de eerste eeuwen onzer jaartelling, onder inwerking van de Romeinsche kultuur. Niet zoo geweldig als op de Galliërs maar toch altijd nog zeer krachtig heeft èn Latijn èn Latijnsche beschaving de oude bewoners van Engeland aangegrepen (blz. 16—17). En toen in de vijfde eeuw de intocht der Germanen in Brittannië begon, kon de hoogere Keltische beschaving zich wel tegenover die barbaren handhaven, terwijl ze ongetwijfeld, als het Gallisch, voor een langdurige penetratie van Romeinsche taal en beschaving zou hebben moeten onderdoen. De scharen der Angelen, Saksen en Jutten zijn zonder het zelf te weten of te willen de beschermers geworden van een stuk Keltisch leven in de bergen van Wales en Cornwallis, waarop de Romeinsche kultuur juist genoeg invloed gekregen had, om er, ook na scheiding van het kultuurland, gistenden invloed op te blijven uitoefenen. (blz. 16—19). Maar in Ierland ging alles anders. Daar traden de Romeinen nooit als veroveraars, hoogstens als kooplieden en zendelingen op, daar werd men uit den Keltischen droom nooit tot rijpere realiteit gewekt, daar ontleende men aan het Latijn woorden, op school- en kerkgebied, maar onderging nooit een verromeinsching, krachtig genoeg, om een eeuwendurend taalproces in het leven te roepen. (blz. 20). En de Iersche kwestie, die vooral een vraagstuk van onderling begrijpen is, werd reeds in de vijfde eeuw geboren, toen de Engelschen kultureel vastelanders werden, terwijl de Ieren meer dan ooit hun eilandenisolement verkoren. Ja, Ierland is convervatief gebleven (blz. 20) en wanneer Iersch conservatisme wil triomfeeren — ook heden — over Engelsch wereldburgerschap, dan mag het geen compromis aangaan, op gevaar van op te houden zich zelf te zijn.

En er is een tijd geweest, de tijd van O'Connell en eigenlijk van de heele 19de eeuw, dat Ierland dien weg der concessies opging, dat het Iersch verdween van school en kerk; dat de oude Iersche handschriften, zooals O'Curry ons verhaalt, in de prullemand terechtkwamen; dat er een Iersch franskiljonisme voortwoekerde, dat de Irish Melodies verkoos boven de Love Songs of Connacht. De wisseling der eeuwen heeft evenwel een gelukkigen omkeer in dien geestestoestand gebracht. Sinn Fein werd geboren uit den drang der geesten, die voor Ierland nog iets anders wenschten, dan een literaire en kultureele home rule. Of Ierland nog genoeg Keltisch conservatisme bezit, om op zuiver nationalen beschavingsgrondslag tegen het cosmopolitisme te strijden en het te overwinnen?

Ik zou uit het interessante boek van Van Hamel nog veel willen aanhalen en meedeelen, waaruit zou blijken, dat de studie van de Keltische talen van groot belang is voor een klein volk als het Nederlandsche. Wij ook staan vroeg of laat of liever we hebben altijd gestaan voor de keus tusschen eigenheid en vreemden invloed. Tot nu toe hebben wij veel prijsgegeven zonder nochtans opgehouden te hebben, ons zelf te blijven. Maar niemand waarborgt ons dat de drang van buiten niet ooit zoo groot zal worden, dat we er ons slechts met de grootste inspanning tegen zouden kunnen verzetten. Welnu, de kennis van den strijd van anderen tegen een analoog gevaar kan ons les en leering zijn. En afgezien van alle nationale neigingen en strevingen, is onze belangstelling wel besteed aan een beschaving en aan talen, die zoo voortreffelijk zijn als de Keltische.

Moge dan ook het optreden van Dr. van Hamel aan de Leidsche Universiteit de verschuldigde waardeering vinden, zoowel bij hen, die geroepen zijn de studenten te leiden, als bij de studenten zelf. Zoo zal er allicht een school van Nederlandsche Keltisten worden gevormd, zooals er in de vorige eeuw een waardige beoefening van de Oud-Indische taal en literatuur ontstaan is onder invloed van den grooten Kern!.

Amsterdam. W. Mulder.

H. J. Eymael, Constantijn Huygens' Hofwijck. Tweede geheel omgewerkte druk. Zutphen, W. J. Thieme en Cie. 1920. (Pr. *f* 3.90; geb. *f* 4.90).

Evenals de aankondiging van Eymael's Trijntje Cornelisz-editie hier ter plaatse zou ik nu ook die van bovenstaande uitgave kunnen beginnen met de woorden: „Wanneer er door Dr. Eymael een werk van Huygens wordt uitgegeven zou een korte vermelding eigenlijk voldoende zijn." Ik zou er bij kunnen voegen: wat wel de hoogste lof is, die den scherpzinnigen, smaakvollen geleerde gebracht kan worden. Maar evenals toen zou ik ook weder kunnen tegenwerpen: „dat dit bij den aankondiger weinig belangstelling zou doen veronderstellen." En ik zou er bij kunnen voegen: ook bij de lezers van het *Museum*.

Mij dunkt, dat ik den Heer E. het best mijn waardeering kan toonen, en bij de lezers het meest de belangstelling kan bevredigen of wekken, door eenige kantteekeningen, die ik onder de bestudeering van deze uitgave maakte, ingeleid door een paar woorden over de wijze van uitgeven, hier toegepast.

Een juiste keuze te doen uit de manieren, waarop men de vele verklaringen, die bij H. noodig zijn, aanbrengen kan, blijkt weer moeilijk. De Heer E. heeft bij deze Hofwijck-uitgaaf zijn bij den 1en druk gevolgde methode opgegeven, en ook de verklaringen zelf op andere wijze opgevat. Terecht zegt hij, het onnoodig gevonden te hebben de polemiek tegen Bilderdijk en v. Vloten te herhalen, omdat de critiek hem gelijk gegeven heeft, waar hij van dezen in verklaring afweek; ook het minder plaats inruimen aan etymologie en grammatica kan men billijken, vooral omdat deze uitgave berekend is juist ook voor volwassen, niet-studeerende lezers, wier belangstelling gewekt is tengevolge van het inrichten van het oude Hofwijck tot een Huygens-monument. Nu staan de meeste aanteekeningen aan den voet der bladzijde; het nut van het achteraanplaatsen der verklaringen (dat nl. de lezer eerst zelf zal trachten den tekst te begrijpen) is hem gebleken niet zoo groot te zijn in de werkelijkheid, daar dikwijls de aanteekeningen uitgescheurd en naast den tekst gebruikt werden, en dus toch voortdurend geraadpleegd; voor den gewonen lezer heeft het natuurlijk veel voor, dat hij niet achteraan behoeft op te zoeken. Zijn raad om eerst het geheele gedicht door te lezen, en dan bij de tweede lezing de niet begrepen en aangestreepte plaatsen met hulp van de aanteekeningen te bestudeeren, gegeven bij den 1en druk, kan ook hier nog worden gevolgd, al staan de aant. aan den voet.

Digitized by Google

Zoo kan men met de gewijzigde opvatting van E. zeer goed medegaan. Alleen lijkt het mij toe, dat de haakjes achter de cijfertjes voor de noten beter weg hadden kunnen blijven; een enkel klein cijfertje hier en daar is weinig storend, terwijl de haakjes bij het lezen wel wat hinderlijk zijn.

Dat de inleiding zeer belangrijk en volledig is, behoef ik eigenlijk nauwelijks te zeggen; de geschiedenis van de buitenplaats, de verwijzing naar gedichten over Hofwijck, de mededeelingen over de Hss. enz. zijn een waardevol materiaal. Een kleine omissie moet ik even aanvullen: E. noemt eenige hofdichters als voorgangers van H. onder verwijzing naar te Winkel's *Ontwikkelingsgang* III, 266 vlgg., doch vermeldt niet, dat de eerste, zoover bekend is, was Philibert van Borselen, die in 1593 zijn hofstede *Den Binckhorst* bezong (a. w. II, 46).

Dat de uitvoerige plaat van Hofwijck bij het gedicht gevoegd is, verhoogt zeer de waarde van de uitgave, die trouwens er prettig royaal uitziet; zulk een ferm gedrukte tekst, op groot papier, maakt toch wel een aangenamer indruk dan zoo'n klein drukje, op schoolgebruik berekend. Wij hebben dit zeker te danken aan zijn bedoeling om ook het gewone lezende publiek (al is het dan niet het romanverslindende publiek) te bereiken [1].

En nu de kantteekeningen, die ik maakte. Om te beginnen een paar plaatsen, waarin ik het niet met den Heer E. eens ben. Dat is slechts een paar maal 't geval; bijna altijd moet men het met hem eens zijn, omdat men gevoelt: zóó is het. Bij vs. 25:

'k Wil Hofwijck, als het is, 'k will Hofwijck, als 't sal wesen,
Den Vreemdelingh doen sien, den Hollander doen lesen.
Soo swack is menschen-werck, het duert min als papier,

teekent E. aan: „De vreemdeling moet het buiten zien, omdat hij het hollandsch gedicht niet kan lezen." Dat lijkt me niet geheel juist. H. zou dus het buiten laten kijken aan vreemdelingen, en het in dicht beschrijven voor den Hollander. Maar hij spreekt van: „zooals het is en sal wezen", en hij wil dit doen, omdat het buiten misschien na zijn dood niet zal blijven bestaan. Ook klinkt dit laten kijken aan den vreemdeling, wat ongewoon, waar hij zijn bedoeling met het gedicht omschrijft. M. i. doelt hij met het laten zien aan den vreemdeling op de uitvoerige plaat bij het gedicht. Door plaat en gedicht kan hij vreemdeling en Hollander het buiten doen kennen, ook als het er niet meer is.

Of zou ik hier een deur willen opentrappen, die reeds open is, en heeft E. met het woord *zien* gedoeld op de plaat? Dan zou hij echter tegen zijn gewoonte zich zeer onduidelijk hebben uitgedrukt, wat ik niet kan veronderstellen.

Vs. 2577 vlgg.:

Mijn trouwste Nacht-slot is...
Der vromen vriend te zijn, den boosen noyt geterght
Noyt ongelijck gedaen te hebben, *noch geverght.*

[1]) Enkele drukfouten verbetere men: bl. 53 het nootcijfertje [4]) staat achter *sy*, doch moet achter *viel* staan; bl. 108, noot 1. *Slaan*, lees: *staan*; bl. 111, noot 16 *absoluté*, lees: *absolute*; bl. 113 in den tekst en bij de noot is het cijfer weggevallen, zoodat nu die noot doorgelezen wordt achter de vorige.

De curs. gedrukte woorden omschrijft E. aldus: „noch verlangd te hebben dat men het hun doe". De geheele passage dus = ik heb den boozen nooit onrecht aangedaan, noch over hen onrecht ingeroepen bij anderen. Dat lijkt mij niet geheel zuiver. Zou het niet eer zijn: den boozen geen onrecht gedaan, noch hun aanleiding om 't mij te doen gegeven; gevergd dus in den zin van: opgewekt, verlokt; vergelijk de bet. van vergen in vs. 2599: Of de boose lust uw' handen vergen moght De kunst die enz.

Een belangrijke kwestie is de beteekenis van *Kindermael* in de volgende passage (vs. 2767 vlgg.)

mijn Rijdertjens zijn moe;
Sy doen de Schaetsen af, en ick de Venster toe.
Verheught u, Leser-lief: 't is met my omgekomen:
Mijn' penn is afgedicht, vreest voor geen' langer droomen;
't Kan soo voor eens bestaen, en nu ick, uytgemaelt,
Naer schijn en schaduwen tot Schaets-spel ben gedaelt,
Soo wist ick lichtelick niet lyvighs meer te vinden
Daerom ick uw geduld aen 't mijne sou verbinden.
Gevalt u, voor de moeyt, van 't kinder-mael te zijn:
Wy sullen uw verdriet verdrincken in mijn wijn.

E. teekent aan: „den maaltijd met mijn kinderen te deelen." Dit op grond van het bezoek van zijn kinderen, beschreven vs. 2634 vlgg. en van het schaatsenrijden van *mijn rappe jeughd* (2742), waarmede volgens E. zijn kinderen bedoeld zijn. M. i. is er hier echter geen sprake meer van 't bezoek van zijn kinderen, en moet men zich den gedachtegang van H. zoo voorstellen. Hij vertelt van het bezoek van zijn kinderen: dan wordt alles gedaan om voor de ontvangst te zorgen; zoo wordt er dan ook gevischt in zijn vijver. Bij 't noemen en beschrijven van dien vijver, wijdt hij ook uit over het mooie er van als de vorst het water dicht legt. Dan roept hij *zijn rappe jeugd* om schaatsen te rijden. M. i. zijn dit niet zijn eigen kinderen, zooals E. aanteekent, en zooals ook wel zou kunnen zijn, maar de jeugd uit zijn omgeving, de kinderen van bedienden of boeren. Immers over dat bezoek van zijn kinderen spreekt hij nu niet meer. Hij philosopheert over het schaatsenrijden, en eindigt dan: mijn rijdertjes zijn moe en ik sluit het venster. Dit zou op eigen zelfs volwassen kinderen kunnen slaan, en hij zou het venster kunnen sluiten om ze dan binnen op een maal te ontvangen. Doch natuurlijker lijkt het mij, dat hij 't voorstelt, dat hij aan 't venster staat te kijken, en als de schaatsenrijdertjes afbinden en naar huis gaan, het venster dichtdoet. Te meer omdat hij niets meer van die kinderen (of zijn kinderen) spreekt, maar over het gedicht, en den toehoorder of bezoeker verder toespreekt. Hem voegt hij toe, dat het gedicht nu uit is: hij heeft *uitgemaald*, is er klaar mede, en noodigt den bezoeker op het kindermaal, d. i. het vandmaal, of kraammaal ter eere van het ter wereld gebrachte kind, het gedicht, dat hij nu „af" heeft genoemd [1]). In die opvatting word ik versterkt door het feit, dat zijn zoon in zijn opdracht aan H.'s zuster hetzelfde beeld gebruikt: „Nu het kind schielick ter wereld is gekomen, ende my... vertrouwt".

[1]) In het *Fransche Woordenboek* van Marin lezen wij als omschrijving van Kindermaal: Onthaal aan de gebuurtjes en maagen die de kraamvrouw komen geluk wenschen.

Digitized by Google

Wat H. na die regels verder zegt, sluit geheel aan bij het begin van het gedicht; hij spreekt weer met zijn bezoeker, en laat hem zijn kamers zien; blijkbaar zijn de kinderen en hun bezoek in 't geheel niet meer in zijn gedachten.

Eigenlijk zou bij 't noodigen op het kindermaal het gedicht uit kunnen zijn, want hij heeft gezegd, dat zijn pen afgedicht is. Werkelijk zou men kunnen meenen, en ik vind er veel voor te zeggen, dat hier het oorspronkelijke slot van 't gedicht is, en H. het laatste gedeelte er later bijgemaakt heeft om het nog niet beschrevene te vermelden. Doch bepaald noodzakelijk is het niet dit aan te nemen. Geleidelijk voegt het laatste gedeelte zich aan het vorige. De buitenplaats heeft hij beschreven, maar hij moet nog iets van het huis zeggen, en beschrijft nu in een klein getal regels het uitzicht en de bibliotheek, waarna het werkelijk slot in dezelfde woorden, als waarmede hij, in een anderen zin, begon: „De groote Webb is af."

Bij eenige plaatsen zou een verklaring hebben kunnen staan, of de verklaring misschien iets breeder of anders hebben kunnen zijn.

Vs. 757 vlg.

All aenstekelick wat Donder kon bereicken,
Of Blixem Donders kind.

E. teekent aan, dat in H.'s tijd donder en bliksem nog niet scherp uit elkaar werden gehouden, dat donder niets kan aansteken. Dit is in 't algemeen zeker waar; toch geloof ik, dat H. hier niet aan verwarring schuldig is; men leze: dat aangestoken kan worden door den donder of liever (d. i. juister gesproken) den bliksem. Dat hij den bliksem het kind van den donder noemt, wat E. terecht, volgens de logica, de omgekeerde volgorde acht, meen ik zoo te moeten opvatten: bij *donder* denkt H. aan 't geheele natuurverschijnsel in de wolken, bij bliksem aan een straal uit die werkende luchten, naar de aarde afgezonden, dus voortgebracht door 't natuurverschijnsel donder, dus het kind ervan.

Vs. 770. *Uyt slipte penn en gat*, oneigenlijk omdat de pen uit het gat, niet het gat uit de pen slipt, doch niet ongewoon is de manier van zeggen, alleen wordt er dan meestal *elkander* bij *uit* gevoegd.

Vs. 1501 vlg. d'onstuymigheden
Van over-heerigh volck in ongeruste Steden.

E. verklaart: 't volk, dat overheeren, regeeren wil, en voert ter vergelijking aan: overaardsch = bovenaardsch, overvolkig = boven het volk geplaatst. Zeer terecht; doch de woorden „dat overheeren wil", zouden kunnen doen denken, dat hij in over-heerig een afleiding van dat werkwoord ziet, terwijl de analoga doen zien, dat hij er terecht in ziet volk, dat zich boven den heer verheft (wat door 't streepje nog duidelijk wordt aangewezen.

Vs. 2001 vlg. Mijn' eigen Mannetjens . . .
Die all dat Boomen kont, kost ghy, als Boomen sterven.

Tusschen *Boomen* en *kont* moet natuurlijk in gedachte aangevuld *konnen*, wat uit *kont* te halen is (Die al dat boomen konden ook kondt, zoo ge kondt sterven als boomen doen).

In *openhertige* (2032) kan men nog iets meer hooren dan rechtschapenen; 't zijn rechtschapenen, die openhartig zijn, die komen voor 't geen zij zijn, niet als de boozen, die onder een dekmantel, met verborgen bedoelingen trachten binnen te komen.

Bij vs. 2047 vlg.

het Hemelsch natt, dat door de Masten druypt,
En opent scheur bij scheur, daer blad voor blad in kruypt.

vraagt E.: Is dit wel juist? Scheuren van den grond ontstaan door droogte, niet door regen. Toch lijkt het mij niet onjuist, als men de geheele schildering nagaat: de regen valt uit den hemel, en druppelt (al maar) van de takken der mastboomen; dit doet stroompjes ontstaan, die in de weeke plekken grond doorzakken en geultjes maken, waarin zij de bladeren medezuigen. 't Woord scheur is zeker eigenaardiger voor een opening door droogte ontstaan, doch kan door een dichter toch wel gebezigd worden als aanduiding van langwerpige openingen, die zich door vocht in de aardkorst vormen.

Bij vs. 2141 vlg.

Soo laet spel spelen zijn, ja oeffeningh van leden
Met vrolickheit vermoeyt: ja oeffeningh van reden
Op 't handighste beleidt, en sonder achtersmaeck *enz.*

E. omschrijft: verstandsoefening op de grootste behendigheid, en meent in *beleidt* het z. nw. te moeten zien, omdat het Hs. *beleid* heeft. De verklaring is plausibel, hoewel het argument van de spelling mij niet afdoende lijkt. M. i. is hier toch eer te denken aan 't verl. deelw., omdat het evenwicht met den vorigen regel dan beter bewaard is: leden die vermoeid zijn met vroolijkheid, reden, die toegepast is op behendigheid (op: wie het handigste is). Ik geef echter toe, dat E. gelijk kan hebben.

Twee kwesties zijn open gebleven in de verklaringen. Ten eerste deze passage (2618 vlg.):

Peurt aen mijn' keucken niet: ick weet 'er niets van [waerde:
Mijn Bleck en Silverwerck, mijn' schotelen van aerde,
Mijn' linnen-kassen kael *enz.*

De uitgave 1653 en het kladhs. hebben *Blecken Silverwerck*. E. zegt niet bepaald welke lezing hij voor de rechte houdt; alleen zou men uit de opmerking: „men zou dan (d. w. z. als *Blecken* b.nw. was) echter *b* in plaats van *B* verwachten", opmaken dat hij overhelt tot de hier afgedrukte lezing. Deze zegt nu: mijn blik en mijn zilverwerk; de andere: mijn blikken zilverwerk, d. w. z. mijn zilverwerk, dat wezenlijk niet van zilver, maar van blik is, dus imitatie. Dat moet stellig de bedoeling zijn, immers alles moet als waardeloos genoemd worden: de schotelen van aarde, niet van porcelein, de linnenkasten met maar enkele stukken voorzien. De hoofdletter is m. i. geen bezwaar; in 't b. nw. zou men een kleine letter verwachten, doch H. gebruikt bij de z. nw. de hoofdletter nu eens wel, dan weder niet, blijkbaar bij voorkeur, waar er nadruk op 't woord is gelegd: doch ook bij 't b. nw. gebruikt hij enkele malen de hoofdletter, vooral waar er verband is tusschen een ander z. nw. met een hoofdletter en het grondwoord van het b. nw., b. v. *Peze-loos* naast *gespannen Boogh* (2535), en, nog meer met ons

geval overeenkomend: *Beesten Mensch-gelijck* (432). Zoo hier *Blecken Silverwerck.*

De tweede open kwestie is de beteekenis van *polder* in deze regels:

Daer zijn de gasten; flucks den Room-pot uyt den [Polder,
De Boonen van den staeck, de Netten van den solder,
. . . . . . de Snoecken in de Ly (2653 vlgg.)

Dit *polder* is door Bilderdijk en van Vloten verschillend verklaard. Zou een beteekenis *schapraai* er aan toegekend kunnen worden, zeker zou ik met E. dit een mooie oplossing vinden. Ontwijfelbaar is het, dat zoolang dit niet zeker is, men toch niet met v. Vloten in de roompot een koe kan zien, maar met Bilderdijk moet denken aan het laten halen van room uit den polder. Daarbij moet men bedenken, dat er niet gesproken wordt van boter, maar van room: boter zal er wel genoeg geweest zijn op Hofwijck zelf, al kwamen er plotseling gasten; dat hij voor hen een extra-voorraad versche room liet aanrukken van een boerderij in de nabijheid, is begrijpelijk.

Eenige plaatsen volgen hier, waar in de uitgave niet op een geval van woordspeling is gewezen, maar ze m. i. bedoeld is. Trouwens alle woordspelingen behoefden niet aangewezen te worden.

In vs. 552 maakt H. een woord *nijdblin*, dit is zeker in woordspeling met nij(d)nagel, waar de volksetymologie het woord nijd in zag.

Ick vongh hem (*een bergje*) in dit nett,
In dese groene Muts (*van zoden*); die werd hem opgesett,
Als gaende nu te bedd om slapers-wijs te dienen,
Met gras en bloemekens (635 vlgg.)

De aardigheid is, dat de berg, voor 't stuiven met zoden belegd, als 't ware een groene slaapmuts opkreeg. Zeker heeft H. tevens aan de overeenkomst met een met gras en bloemen begroeiden slaper of slaperdijk gedacht.

Waar hij zegt (vs. 639) door het tot stand brengen van den roodaardigen berg (Roodenberg) Heer van Roodenberg te zijn geworden, voegt hij er bij: Heer in 't groen van Roodenberg, omdat de berg nu groen was, zeker in woordspeling met Juffertje in 't groen. Kan hij ook aan den Heer Theodore v. Rodenburg gedacht hebben?

In de regels 759 vlg.:

Aen brand (gingh) Gewasch en Bergh: en doe 't [aen Bergen gingh,
Scheen 't niet onredelick dat ick mijn deel ontfingh,

spreekt hij van gewas en berg, die in brand raken, en denkt dus aan hooibergen (berg of barg): nu de bliksem in bergen sloeg, dacht hij dat zijn berg (nu = heuvel) ook wel zijn deel kon krijgen.

In vs. 1593 vlgg.:

Dat bidden is mijn haet...
Dat sult ghij in mijn' wraeck, in plaets van mutsaerd, [vinden,
Dat Christelicke vyer, in plaets van rad en galgh,

heeft H. blijkbaar het woord *Christelick vyer* (als bijstelling van bidden) gebruikt in tegenstelling met *mutsaerd*, het onchristelijke vuur der Inquisitie.

In: Het fruyt der Boecken; fruyt, dat niet en kan verrotten, Fruyt dat den Maeyeman... Sijn maenen niet en vreest (1697 vlg.) bedoelt hij zeker den „zeisman", doch juist het vorige woord *verrotten* doet tevens denken aan de maden, waarvan *Maeyeman* ook gevormd zou kunnen zijn. Een woordspeling zou er ook kunnen schuilen in *verschoonen* (2118): *middelmatigh nutten* (t. w. door kaartspel) *Verschoont de leegheit zelf, en kan mijn' opspraeck stutten.* Het kan behalve mooier maken[1]) ook verontschuldigen beteekenen, waardoor men den zin ook lezen kan: als men van een tijdkorting een matig gebruik maakt, kan dit het leegzijn (het niets d. w. z. niets nuttigs doen) verontschuldigen (doordat men dan toch iets doet) en zoo voor kritiek beveiligen. Ook in de volgende regels is een woordspeling (blad van een boom en van een boek; boek = beuk en = geschrift):

Soo dat een rijs tot Boom, een blad tot Bladen wordt,
En bladen tot een Boeck, en Boecken wilde wouden
enz. (2760 vlg.)

Ten slotte nog eenige opmerkingen van verschillende aard bij enkele plaatsen. Over 't algemeen vinden wij in de werken van H. weinig weerklank van den politieken toestand; hij schijnt zich wel stelselmatig ervan onthouden te hebben de politiek in zijn „bijwerk" te mengen. Meestal, waar er sprake van is, is het met het doel verdraagzaamheid te prediken of het trekken van een les eruit, zeer in 't algemeen. Zoo vinden wij in *Hofwijck* slechts twee plaatsen, die eenigszins een politiek tintje kunnen hebben. Als hij den lezer boven op zijn uitkijktoren heeft gebracht, moraliseert hij over het *langs trappen naar boven gaan* en zegt o.a.:

Met suchten en gesteên:
Dat heeft het klimmen in... wy (zijn) menschen,
En konnen niet als gaen; het vliegen is quaet spel
En met den hals betaelt."

Dit vliegen kan op Icarus slaan, maar een bijgedachte aan Oldenbarneveld zou niet onmogelijk zijn, vooral omdat wij wat lager lezen:

Half wegen is zoo veil, dat, konden wy 't beseffen,
Wy souden 't eens soo lief als 't Papegaeyken treffen,
Ten einde van de Stengh: 'k beroep my op de pijn
Van die van all te hoogh te laegh gevallen zijn

(873 vlgg.) Verder kan in vs. 2289 vlgg. een toespeling zijn op de tijden gedurende de regeering van Willem II. Is het gewaagd te veronderstellen, dat H. bij ervaring spreekt, als hij klaagt, dat in den Haag *zelfs de Vrede-min misduydt werdt voor misdaed*?

In vs. 771 vlg. spreekt H. van de door elkaar geslingerde letters C en S (Constantyn en Susanne), die als windwijzer bij den val van de obelisk niet gebroken, maar *onverdeelt* gebleven waren. Hoe herinnert dit aan de bekende C en D, waarvan de D gebroken maar de C nog heel gebleven was, uit den tijd, toen hij Dorothea van Dorp lief had en deze hem teleurstelde! een kalverliefde, wier poëzie hem zijn leven lang niet onverschillig deed zijn voor zijn vriendin, al brak ze

[1]) De uitdrukking *mooier maken* dunkt mij nog beter dan tot sieraad verstrekken.

Digitized by Google

hem het hart niet, al maakte ze hem slechts e é n t ij d l a n g tot huwelijkshater.

Bij de klankspeling: *oud grijs volk, oud Krijghsvolck* (911) moet men bedenken, dat de uitspraak van het laatste woord veelal krijsvolk schijnt geweest te zijn, daar Hooft het in zijn *Historien* geregeld zoo schrijft. Vs. 1793 is merkwaardig als bewijs, dat het dragen door dames op straat van zwarte, halve maskers iets gewoons was.

Vs. 1805 bewijst, dat reeds in H.'s tijd de boeren 's Maandags in de stad kwamen om de Hagenaars hun boter en kaas te brengen.

Bij vs. 1914 lette men wel op het eigenaardige van H's omschrijving van zijn huwelijksgeluk: hij en Susanne hebben *eenlijvelijck en evenzielig h* geleefd. Een van lichaam (dat is naar de schrift) doch evenzielig hebben zij geleefd, niet eenzielig. Is dit verschil tusschen *één* en *even* van beteekenis? of is het een gevolg van maatdwang? of dissimilatie? Het kan meer zijn: zij waren even, gelijkzielig, eensgezind, gelijkgestemd, doch hadden toch elk hun eigen zieleleven, wat bij een karakter als van H. te begrijpen is, al moge zelfs in zijn tijdens het huwelijk gemaakte werk invloed van Susanne's smaak duidelijk merkbaar zijn.

Bij vs. 2640 tot 2644 denkt men onwillekeurig aan die prachtige opdracht van de Korenbloemen, zóó kort en krachtig, zóó recht uit het hart, dat ik niet kan nalaten het grootste deel ervan hier neer te schrijven:

„Aan mijne lieve dry overige Sonen, Mannen Broeders: daer ick God voor danck; die U tot Broeders heeft geschapen, ende onder mijne oogen tot Mannen laten opwassen; Broeders in Vreugd van Eendracht, Mannen in Kracht van Jaren, van Reden ende van geen' gemeene Wetenschap.... Ick ontfange daeren-tegen geern de vermaninge uyt U-lieden voordoen, **οἱ ζηλῶτε τὰ χαρίσματα τὰ κρέιττονα,** *potuisse has horas minus perdi:* want ick voor winste reken van mijne kinderen overtreft te werden, en heb altoos daer naer gewenscht. God stercke haer daer in, en zij met haer in der eeuwigheit."

En nu blijft mij niets over dan den wensch uit te spreken, dat het den Heer Eymael gegeven moge worden nog veel te doen voor de Huygensstudie, die reeds zooveel aan hem te danken heeft.

Den Haag. C. H. P h. M e ij e r.

Marguerite de Rouville, De Levenskunst van Vauvenargues. (Fransche Kunst 15). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers-Mij. (Pr. *f* 2.50).

Mad^{elle} de Rouville a bien raison d'aimer le marquis de Vauvenargues, ce soldat philosophe, qui excite à la fois la pitié et l'admiration, puisque, mort à trente-deux ans, il n'a pas rempli sa destinée. Une âme cornélienne, un moraliste profond et délicat, un homme d'excellente compagnie et qui ne sépare pas le respect, ni la pudeur, de l'amour, voilà, pour les femmes, autant de raisons d'accorder leur sympathie. Et si l'on ajoute la bravoure militaire pour laquelle elles ont un faible, secret ou avoué, on ne s'explique pas qu'elles ne l'aient pas plus souvent pris comme sujet d'étude. Mad. Guizot, qui n'était alors que Mlle de Meulan (quelle détestable vanité masculine se trahit dans cette phrase, que je laisse pour ma punition), Mlle de Meulan est la seule, je crois bien, avant Mlle de Rouville, qui ait apprécié brièvement, mais en termes fort justes, Vauvenargues. Je souhaite que les chainons soient désormais moins espacés ou qu'on lise davantage l'indulgent moraliste. A coup sûr le livre de Mlle de R. est bien fait pour élargir le cercle des lecteurs de ce continuateur de La Rochefoucault.

La vie a été beaucoup plus cruelle pour le marquis que pour le duc, et cependant c'est La Rochefoucault qui est pessimiste [toutes nos vertus sont mêlées de vices], tandis que Vauvenargues croit finalement en la bonté de la nature humaine [tous nos vices sont mêlés de vertus]. Le premier est désabusé; pour Vauvenargues, son indéracinable amour de la gloire en fait un professeur de courage et d'énergie. Les larges extraits que Mlle de R. a excellement choisis dans toute l'oeuvre du moraliste le montrent à souhait. Ce qu'a écrit Vauvenargues tient en deux volumes, aussi Mlle de R. a-t-elle pu donner place a des fragments de tous les essais: elle a traduit pieusement, c o n a m o r e, quelques C a r a c t è r e s (pp. 18—29), des R é f l e x i o n s s u r d i v e r s s u j e t s (pp. 30—40), des C o n s e i l s à u n j e u n e h o m m e (pp. 41—45), des lettres (pp. 46—73), entre autres à Voltaire, de vingt ans plus âgé que Vauvenargues et dont cependant l'affection profonde se teintait de respect. Dans les trente dernières pages Mlle de R. a enchassé en hollandais trois cents maximes, soit environ la moitié des incisives et ingénieuses maximes écrites par Vauvenargues.

Dans une introduction trop courte, car nous lui reprocherons de s'être fait une part trop modeste, Mlle de R. a dressé de Vauvenargues un portrait ressemblant. La chose n'est pas aisée pour les écrivains de transition. Entre un dix-septième siècle religieux et un dix-huitième démolisseur, il faut prendre garde de ne pas rompre l'équilibre instable de ces âmes que le passé retient et qu'attire l'avenir. Mlle de R. a, selon nous, dosé dans une parfaite mesure la part de foi et de doute chez ce contemporain de Voltaire placé entre Pascal et Jean-Jacques Rousseau. Si l'on en veut la preuve par les textes, on pourra lire en particulier les maximes 58 et 59, qui sont du pur Spinoza [Eth. 4e p^{ie}, LXVII], un philosophe que Vauvenargues à coup sûr n'a jamais lu, celles 61 à 66, où Vauvenargues réhabilite les passions, la 152e, la 200e, et la 219e dont le début est d'un philosophe optimiste, le milieu, d'un observateur qui regarde en face la réalité, aussi fâcheuse soit-elle, et la fin, d'un moraliste qui enveloppe d'un peu d'amertume son indulgence et sa bonté. Il semble que Vauvenargues ait écrit cette maxime pour notre époque troublée. La voici: „L'essence de la paix est d'être éternelle, et cependant nous n'en voyons durer aucune l'âge d'un homme, et à peine y a-t-il quelque règne où elle n'ait été renouvelée plusieurs fois. Mais faut-il s'étonner que ceux qui ont eu besoin de lois pour être justes, soient capables de les violer?" Si l'on se reporte au texte hollandais on verra combien nous avions raison de féliciter Mlle de R. de son souci d'exactitude. Presque toujours elle a également approché de la concision de Vauvenargues, et lorsque ce n'est pas le cas, comme pour la 140ème, l'on nous dit que c'est la langue hollandaise qui est seule coupable. Tous nos compliments donc, et sans réserve, à Mlle de Rouville.

Groningen. E m i l e B o u l a n.

Digitized by Google

H. Pirenne, Histoire de Belgique, t. v. Bruxelles, Lamertin. 1921. (Pr. fr. 30).

Het vijfde deel van Pirenne's boek was reeds voltooid tijdens den oorlog, te midden van het groote ongeluk, dat België had getroffen. Vóór het kon gedrukt worden, werd de schrijver, slachtoffer der Duitsche plannen met het bezette gebied, naar Duitschland gedeporteerd. Eerst na zijn terugkeer kon de druk aanvangen, nadat de schrijver besloten had den tekst onveranderd te laten ten einde niet in de booze verleiding te komen om dien te wijzigen onder invloed der verbittering over het geleden onrecht. Hij wijdde het werk aan de nagedachtenis van zijn in den strijd voor zijn vaderland aan den Yser gesneuvelden zoon.

Zoo is het boek thans in onze handen en kunnen wij genieten van de voortzetting van den voortreffelijken arbeid, die tot den vrede van Munster genaderd was. Dit deel, en het verscheen nog slechts in het Fransch — de Nederlandsche en Duitsche uitgaven zijn voorloopig gestaakt — omvat de periode van dien vrede tot den aanval der Franschen onder Dumouriez in 1792. Het is in drie boeken verdeeld, omvattende den laatsten tijd van de Spaansche regeering, de Oostenrijksche heerschappij en de Brabantsch-Luiksche revolutie.

De eerste periode, geëindigd met den vrede van Utrecht is een tijd van diepe ellende en verval. De Spaansche Nederlanden, te Madrid beschouwd als een troef in de hand tegenover het de monarchie belagende Frankrijk van Lodewijk XIV, als een veiligheidsklap voor Spanje zelf, dat bereid was het stuk voor stuk, desnoods ten slotte geheel aan Frankrijk over te laten, mits het grondgebied in Spanje en Italië ongerept bleef, waren het slagveld van West-Europa geworden. Fransche, Staatsche, Engelsche, Oostenrijksche legers leverden er elkander slag en vertrapten het ongelukkige gebied telkens opnieuw. Het is weinig minder dan een wonder en — zooals de schrijver opmerkt — een getuigenis van de taaiheid der bevolking, dat het niet geheel te gronde ging onder die aanhoudende beproevingen en, speelbal van de Europeesche politiek, niet onder de naburen verdeeld werd; als de Vereenigde Provinciën niet bevreesd geweest waren voor de onmiddellijke nabuurschap van Frankrijk, Engeland niet voor de overheersching van de Vlaamsche zeekust en Antwerpen door ditzelfde Frankrijk, zou het — de schrijver laat daarop zeker te weinig licht vallen — echter niet hebben kunnen voortbestaan.

Hij beschrijft den voortgang van het reeds sedert het begin van den Tachtigjarigen Oorlog aangevangen verval en de toeneming der ellende in scherpe kleuren en met den levendigen stijl, dien wij uit de vroegere deelen kennen, minder in détails dan wel in algemeene trekken. Hij doet duidelijk zien, dat niet — zooals van Belgische zijde in den laatsten tijd door Nothomb c. s. met bekenden toeleg herhaaldelijk is beweerd — het verval en de ellende van België de schuld is van de noordelijke Republiek. Neen, het was de staatkunde van Lodewijk XIV en de zwakke houding van Spanje, het „gebroken riet", die, met de bekrompen monnikenheerschappij, die alle geestelijk leven buiten de Kerk onderdrukte, dat verval, die ellende hebben veroorzaakt. De Oostenrijksche tijd heeft bewezen, dat ondanks de sluiting van de Schelde, ondanks de vernederende Barrière, ondanks de beletselen op het gebied van handel en nijverheid in den weg gelegd, de Zuidelijke Nederlanden bij betere politieke omstandigheden en een minder bekrompen leiding tot voorspoed konden geraken, al was die voorspoed beperkt door de economische politiek der zeemogendheden. Dat blijkt duidelijk uit Pirenne's helder overzicht.

Der zeemogendheden. Want het zijn de Republiek èn Engeland samen geweest, die de Zuidelijke Nederlanden op het gebied van handel en nijverheid de keel hebben toegebonden. Men kan dit afkeuren op ethische gronden, volgens overwegingen van ideaal-wereldpolitieken aard, maar men zal moeten toegeven, dat de koopman — en deze gaf in de beide genoemde staten den toon aan — nooit bijzonder geneigd is geweest om een gevaarlijken concurrent in bijzonder gunstige omstandigheden te brengen of te laten, en dat de politiek van een land, als het erop aankomt, beheerscht wordt door zijn eigen belang en niet door ideale motieven van internationalen aard. Men vergete daarbij niet, dat ook Lodewijk XIV er verre van af was om het belang der bewoners van de Zuidelijke Nederlanden te dienen: hij volgde met onverbiddelijke energie de Fransche traditie, die de Rijngrens begeerde — en begeert — en lang vóór Napoleon de commercieele en politieke beteekenis van Antwerpen heeft begrepen — en die nog begrijpt. Alles wat hij achtereenvolgens van de grensstreken in de Nederlanden machtig kon worden, was winst in die telkens weder ingeslagen richting.

En dit land geraakte niet alleen meer en meer in een staatkundig en economisch moeras maar onder de bekrompen heerschappij der „monniken", van de Jezuieten in de eerste plaats, ook in diep geestelijk verval: kunst, wetenschap, onderwijs werden slechts in roomsch-kerkelijke richting — en hoe dan nog? — bevorderd.

Eerst met de Oostenrijksche periode komt er voor het ongelukkige land, welks gewesten meer en meer alleen voor zichzelf zorgden en zichzelf regeerden met wegcijfering van wat er nog van een centrale landsregeering was overgebleven, een betere tijd, een tijd van vrede en rust, vooral onder Maria Theresia in het midden der eeuw. België, zooals men meer en meer gaat zeggen, wordt in de eerste plaats een landbouwstaat of liever een agglomeraat van kleine landbouwstaatjes, wier handel en nijverheid in verband daarmede ook een betrekkelijken bloei gaat aanwijzen. Het zelfstandige, door het Duitsche Rijk en zijn Westfaalschen kreits maar weinig vastgehouden bisdom Luik ziet tegelijk een bloeiende industrie zich herstellen, die reeds duidelijk moderne ontwikkeling vertoont. De beide deelen van het latere België hadden geringen, eigenlijk geen samenhang en zeer verschillende lotgevallen en ontwikkeling, waarbij rasverschil ook een rol speelt.

Maar dan komt Jozef II met zijn koortsachtigen hervormingsijver het werk zijner verstandige moeder in 1780 verstoren. Zijn onbarmhartig, onstelselmatig, op zichzelf logisch gedachte maar weinig oordeelkundig en zonder begrip van den aard der bevolking opgezette hervormingen veroorzaken de Brabantsche revolutie, die evenwel door den tweespalt der conservatieve Statisten onder den bekrompen Van der Noot en der revolutionnaire, het revolutionnair gistende Frankrijk volgende Vonckisten en vooral ook door de diplomatieke handigheid van Jozef's opvolger, Leopold II, even klaaglijk afloopt

Digitized by Google

als de patriotsche beweging ten onzent. Met een korte schildering van het karakter der kortstondige Oostenrijksche Restauratie en de aankondiging van den Franschen inval in de Zuidelijke Nederlanden en het door Pruisen, dat een oogenblik de Maaslinie feitelijk in handen had, losgelaten woelige Luiksche gebied eindigt het boek.

De geschiedenis van ons land treedt natuurlijk in dit deel geheel op den achtergrond, meer dan wel wenschelijk schijnt met het oog op den bijzonder gewichtigen invloed der Staatsche economische en staatkundige toestanden op die van het in die richting nauwlettend en jaloersch in het oog gehouden Zuiden. Met name is de voor de onderlinge waardeering der beide bevolkingen zoo gewichtige periode der „Hollandsche" heerschappij na den slag bij Ramillies tot den vrede van Utrecht buitengemeen stiefmoederlijk bedeeld: zij is, ook voor de latere verhoudingen, van meer belang dan in dit boek blijkt, daar zij de „Hollandsche" heerschappij in het Zuiden van een zeer ongunstigen kant deed kennen (zie de Mémoires van Mérode-Westerloo). Ook de politiek van Jan de Witt en Willem III wordt ons hier niet duidelijk genoeg uiteengezet. Het is alsof de schrijver geschroomd heeft deze onderwerpen met de volle kracht van zijn helder inzicht aan te vatten met het oog op tegenwoordige gevoelens, die hem allicht zouden kunnen leiden tot scherper oordeel dan in een geschiedwerk wenschelijk geacht mag worden. In zooverre mogen wij dankbaar zijn voor deze opvatting, die zoo weinig in overeenstemming is met de denkbeelden, of wel hersenschimmen, van het onzalige Comité de politique nationale.

Gelukkig wist de begaafde geschiedschrijver van België, in verband met zijn opzet om onpartijdig te blijven, zich te onthouden van hinderlijke toespeling op „frontières naturelles" en dergelijke fraaiigheden, ook al vinden wij natuurlijk in dit boek het streven terug om op den voorgrond te brengen wat maar even dienen kan tot versterking van de van het begin af verdedigde stelling: dat het moderne België niet eerst van 1830 dagteekent maar de Belgische gewesten van meet af iets van onderlingen samenhang hebben vertoond. Die onderlinge samenhang komt echter èn in de Spaansche èn in de Oostenrijksche Nederlanden, agglomeraat van gewesten met nòg minder centraal gezag dan in het Noorden aanwezig was, al zeer weinig uit en Luik gaat geheel zijn eigen weg. Eerst de Fransche heerschappij zal op dien samenhang een beslissenden invloed oefenen.

Met de grootste belangstelling zien wij uit naar het volgende deel, waarin de kritieke periode der verbinding met Nederland op het tapijt zal komen. Moge de schrijver erin slagen, gelijk in dit deel, om de wederzijdsche verhouding der beide deelen van de oude Bourgondische landen op onpartijdige wijze te schetsen.

Leiden. P. J. Blok.

SCHOOLBOEKEN.

P. Cornelius Tacitus, Germania, herausgegeben von Prof. Dr. **Wilhelm Reeb.** Text. Erläuterungen. (Teubners Schülerausgaben). Leipzig. Teubner. 1920. (Pr. f 0.40 en f 0.50 met 100% Zuschlag).

In Duitschland is de Germania geliefkoosde schoollektuur. Ook in deze uitgaaf is sprake van „Urkundenbuch für das Deutschtum" en „diesem goldenen Büchlein". Voor Nederlandsche gymnasia lijkt mij het werkje minder geschikt, hoe interessant het overigens moge zijn. Het is dikwijls uiterst moeilijk aan den kunstigen — soms ook gekunstelden — stijl een zékere beteekenis te ontwringen, terwijl de praehistorische en ethnografische problemen, waaraan de Duitsche geleerden smullen, den gewonen Nederlandschen gymnasiast minder smaken.

Afgezien van dit algemeene bezwaar tegen de Germania als schoollektuur heb ik voor deze uitgave groote waardeering. De verklaring van woorden en zinsneden is duidelijk, degelijk en doeltreffend. Aangezien misschien geen enkel werk uit de Oudheid relatief zooveel controverse plaatsen telt als de Germania, heeft de uitgever telkens uit de verschillende uitleggingen een keuze moeten doen. Hij heeft zich echter wijselijk van elke polemiek in deze schooluitgave onthouden. Op ieder caput volgt een korte verhandeling over den inhoud, waarbij tevens wordt uiteengezet, in hoever opgravingen, monumenten of mededeelingen van andere auteurs, hetgeen bij Tacitus te lezen staat, bevestigen of logenstraffen. Verder zijn de belangrijkste stukken uit de antieke schrijvers, die op de Germaansche oudheid betrekking hebben, achter het „Text" deeltje afgedrukt, bijv. uit Caesar, Plinius Maior, Strabo en Plutarchus' Vitae, deze beide laatste met vertaling. Een drietal „Tafel" achter de „Erläuterungen" dienen ter illustratie. De afbeeldingen zijn voor een klein deel dezelfde als die in de bekende uitgave van Schweizer-Sidler, maar er zijn ook verscheidene nieuwe bijgekomen.

Het is jammer, dat de uitgever blijkbaar nog geen gebruik heeft kunnen maken van het voor het goed verstaan der Germania zoo allergewichtigste boek van Eduard Norden: Die Germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania. Ik vermoed, dat, als hij daarvan had kunnen kennis nemen, zijn inleiding in sommige opzichten anders zou zijn uitgevallen. Norden heeft toch wel zeer waarschijnlijk gemaakt, dat de Germania een voorstudie is voor de Historiën, bestemd: „in verkürzter Gestalt als ethnographischer Exkurs in das Geschichtwerk aufgenommen zu werden." Reeb daarentegen meent, dat staatkundige doeleinden Tacitus tot de publicatie van zijn werkje hebben geleid, en ontkent, dat hier van een „Vorarbeit" voor de Historiën sprake kan zijn. Norden heeft verder bewezen, dat de stijl en de compositie der Germania de eigenaardigheden van het ethnographische litteratuurgenre vertoonen, zooals die door de Grieken waren geijkt. Ook hiervan is natuurlijk bij Reeb in zijn bespreking van „die Germania als kunstwerk" niets te vinden. Dat hij overigens een door en door kundig, scherpzinnig en omzichtig geleerde is, blijkt o. a. uit zijn verstandige verklaring van den locus vexatissimus op het eind van caput 2, waar Tacitus den oorsprong van den naam „Germani" nagaat. Reeb komt geheel zelfstandig tot ongeveer dezelfde conclusie als Norden, die de plaats van alle mogelijke gezichtspunten bekijkt, en als Sigmund Feist, die aan deze kwestie een speciaal artikel heeft gewijd in den Neophilologus (6de jaargang I p. 29 v.v.): „Der Name der Germanen". De beteekenis van den naam weet hij evenmin als Norden en Feist te verklaren. Hoe Tacitus echter zich het ontstaan en de uitbreiding van den naam voorstelde, daarvan kunnen wij ons een alleszins aan-

Digitized by Google

nemelijk denkbeeld vormen, wanneer wij met Reeb en Norden de beruchte plaats vertalen als volgt: „De naam Germania echter zou, volgens mijn zegslieden, jong en eerst kortgeleden toegevoegd zijn, aangezien zij, die het eerst den Rijn waren overgetrokken en nu Tungri heeten, toen Germanen zouden genoemd zijn. Zoo zou de naam van een stam, niet van een volk, zich langzamerhand hebben uitgebreid, zoodat het heele volk eerst uit vrees (door de overwonnen Galliërs) naar den overwinnenden stam Germanen werd genoemd en daarna ook met dien (eenmaal) gekregen naam zich zelf noemde."

Utrecht. A. H. Kan.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

PHILOLOGISCHE KRING TE AMSTERDAM.

Gedurende het afgeloopen jaar (Oct. 1920 — Oct. 1921) heeft de Phil. kring 8 vergaderingen gehouden. Het bestuur bestond uit Dr. C. P. Burger Jr. (voorzitter), Mej. Dr. C. J. Bouman (penningmeester) en Dr. A. Zijderveld (secretaris). De heer Gallas hield een voordracht over *Een valselik aan Rousseau toegeschreven werk*, Dr. Burger over *De Hollandse poolreizen in de 16e eeuw*, Dr. Verschuur over *Nieuwere taalbeschouwing*, Dr. Riemens over *Drie 16e eeuwse handleidingen om Frans te leren*, Dr. Boas over *De Disticha Catonis*, Dr. van der Gaaf over *Engelse spellinghervormers*, en de heer Zeeman over *Rudolf van Ems*.

Gedurende het seizoen 1919—1920 zijn de volgende onderwerpen behandeld: *De vermoedelike woonplaatsen der Angelen en Saksen in ons land* (Dr. Tiemeyer); *Naar aanleiding van Minucius Felix* (Dr. Bierma); *De dichter Stephan George* (H. Wolf); *De dichter Potgieter tot* 1833 (T. de Boone); *De uitspraak van het Latijn in verband met de Romantiek* (Dr. Fokker); *Dr. Samuel Johnson en Miss Thrale* (Grondhoud); *Over het Latijn in Amersfoort in de* 16e *eeuw* (Dr. Burger); *Reizende troepen Franse comedianten in ons land voor* 1650 (J. Fransen); *Een Engelse banneling in Nederland in 't begin der* 16e *eeuw* (Dr. van der Gaaf); *Vijftienregelige sonnetten bij Albert Samain* (Gallas); *Over een gedicht van Spieghel* (Dr. Boas); *Vermoedelike invloed van Boethius op Spieghel* (Dr. Zijderveld).

Bij de firma Max Niemeyer te Halle is verschenen de vijfde druk van H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*. In het voorbericht wordt medegedeeld dat deze nieuwe druk zich van de vorige slechts op enkele punten, enige verbeteringen en toevoegsels, onderscheidt. De schrijver kan sedert jaren door een ooglijden niet meer lezen en moest dus bij de korrektie vreemde hulp inroepen. Na de vierde druk, die het lang en door velen begeerde register ons bracht, is het bijna onveranderde der uitgave van het veel gelezen boek geen grote teleurstelling. H.

In de *Indogermanische Bibliothek*, uitgegeven door Hirt en Streitberg, is, onder de titel *Einführung in das Studium der indogermanischen Sprachwissenschaft* (Heidelberg, Carl Winter, 1921) verschenen een vertaling van Prof. Schrijnen's *Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogermaansche Taalwetenschap* (Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij., 1917). De vertaler is Dr. W. Fischer, die de oorspronkelike tekst getrouw en nauwkeurig heeft weergegeven; alleen zijn vele voorbeelden vervangen door Duitse aequivalenten, hetgeen vooral bij semasiologiese beschouwingen noodzakelik was. Prof. Streitberg, die het Nederlandse boek gaarne in zijn *Bibliothek* zag opgenomen, heeft bij het aangeven der Duitse voorbeelden de vertaler ter zijde gestaan en, evenals de Nederlandse schrijver, nog enkele toevoegsels geleverd. De bibliografie is in hoofdzaak onveranderd in de vertaling opgenomen; daardoor zullen ook Nederlandse geschriften die buiten onze grenzen weinig gelezen worden, meer bekendheid kunnen verkrijgen in het buitenland. H.

De fa. Wolters te Groningen-den Haag zond ons de „vijfde veel verbeterde en vermeerderde uitgave" van I. van Gelderen, *Duitsch Woordenboek*, dat behoort tot haar bekende serie van woordenboeken der nieuwe talen. De prijs van de twee deelen, in één of twee banden, is ƒ 12, van elk deel afzonderlijk ƒ 6.25.

In de bekende „Sammlung Göschen" verscheen bij de actieve Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & C°. te Berlijn en Leipzig het eerste deeltje der 9de, herziene, uitgaaf van Max Koch, *Geschichte der deutschen Literatur*; dit deeltje loopt tot 1748. De vele drukken bewijzen dat het boekje zijn weg gevonden heeft. Een enkele opmerking: 't verdient waardeering dat de schrijver vrij is van 't, maar al te vaak in duitsche litteratuurgeschiedenissen voorkomende pangermanisme, dat de duitsche historia litteraria met de gotische bijbelvertaling laat beginnen (blz. 11); maar zou 't dan ook geen aanbeveling verdienen, bij de opsomming van „sprachdenkmäler" in verschillende germaansche maar niet-duitsche dialecten, voor de lezers niet te spreken van „flämisch" maar van „niederländisch"? — De prijs van de nummers der Sammlung Göschen bedraagt nu ƒ 0.80. J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de Corresp. hellénique, 1916, Sept.-Déc. (verschenen in 1920): L. Rey, Observations s. l. sites préhistoriques et protohistoriques de la Macédoine. — S. Casson, Note on the ancient sites in the area occupied by the British Salonika force 1916—1918. — F. Durrbach, La chronologie des archontes déliens. — A. Plassart, Fouilles de Délos. — Ch. Picard, Note sur les timbres amphoriques rhodiens trouvés à Cheikh-Zouède. — A. Plassart, Note sur les inscriptions de la mosaïque de Cheikh-Zouède.

1920, Janvier-Juin: Ch. Picard, L'Ecole Française d'Athènes de 1914 à 1919. — E. Hébrard, Les travaux du Service archéol. de l'Armée d'Orient à l'arc de triomphe „de Galère" et à l'église Saint-Georges de Salonique. — Ch. Picard, Un texte nouveau de la corresp. entre Abgar d'Osroène et Jésus-Christ, gravé sur une porte de ville, à Philippes. — J. Hatzfeld, Inscriptions de Lagina en Carie. — F. Poulsen, Statuette archaïque de style ionien. — P. Cloché, La Grèce de 346 à 339 av. J. C. — A. de Ridder, Le temple d'Athène Areia à Platées. — A. Philadelpheus, Un hermès d'Hérode Atticus.

Juillet-Déc.: N. J. Giannopoulos, Les constructions byzantines de la région de Démétrias. — G. Millet, Remarques sur les sculptures byzant. de la région de Démétrias. — W. Vollgraff, Fouilles d'Argos, 1912. — L. Bizard, Fouilles du Ptoïon (1903), II. — Ch. Picard, Fouilles de Délos (1910). — P. Cloché, Les naopes de Delphes et la création du collège des tamiai. — J. Replat, Note sur la restauration partielle de l'autel de Chios à Delphes. — A. Salač, Note sur trois inscr. de Sinope. — G. Glotz, Note sur les archontes déliens de 314 à 302. — Chronique des fouilles et découvertes archéol. dans l'Orient hellénique (nov. 1919—nov. 1920). — Addenda et corrigenda.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLVII-XLVIII, 6-7: R. Laqueur, Cäsars gall. Statthalterschaft u. d. Ausbruch des Bürgerkrieges, II. — P. Geigenmüller, Plutarchs Stellung zur Religion u. Philos. seiner Zeit. — R. Pagenstecher, Die Landschaft in der Malerei des Altertums. — K. Strecker, Die deutsche Heimat des Ruodlieb. — G. Salomon, War Heinrich (VII?) ein Minnesänger?

In het paedagog. ged.: F. Giesing, Die Dauer des Bildungsganges bis zur Hochschulreife. — F. Friedrich, Der Geschichtsunterricht als Vermittler polit. Bildung, I.

Anglia, Beibl., XXXII, 8: B. Fehr, Zur zeitgenoss. engl. Literatur.

9: F. Holthausen, Zu *Everyman*. — H. Mutschmann, Nachtr. zu O. Wilde's Gedichten.

10: B. Fehr, Zur zeitgenoss. engl. Literatur.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

Esquisse Historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle

PAR K. J. RIEMENS

DOCTEUR DE L'UNIVERSITÉ DE PARIS

Prijs ing. f 5.50

Dit werk, dat bekroond is door de Académie Française, bevat een grondige en hoogst belangrijke studie over de ontwikkeling van het Onderwijs in de Fransche taal in ons land.

Uitgegeven bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ. TE LEIDEN, is verschenen:

De Beteekenis van Bergson voor de Philosophische Theologie

DOOR

Dr. L. J. VAN HOLK, Rem. Pred.

Prijs, ing. f 3.25

Uitgaven van

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.

te LEIDEN

CORNELIS VETH

Geschiedenis van de Nederlandsche Caricatuur

met 166 afbeeldingen, waarvan 118 op kunstdrukpapier buiten den tekst en een vierkleurendruk

Dit is het eerste uitvoerige werk dat over bovengenoemd onderwerp verschijnt. Niemand is zeker meer bevoegd een zoo veelzijdig boek over de Nederlandsche Caricatuur samen te stellen dan Cornelis Veth, wiens naam als kenner op dit gebied een groote reputatie geniet.

In dit boek wordt aangetoond dat de Nederlandsche Caricatuur een hoogst belangrijke bijdrage levert tot de kennis van onzen volksaard. Dit boek is een begeerlijk bezit voor ieder beschaafd mensch.

Prijs ingenaaid f 9.— Gebonden f 10.75

Nederlandsche Lyriek

vanaf de Dertiende Eeuw tot 1880

Verzameld door Th. E. C. KEUCHENIUS,
Toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

I

DE MIDDELEEUWEN

Met 12 illustraties

Een bloemlezing uit de Nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van dezen in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid.

Prijs ingenaaid f 4 90 Gebonden f 5.90

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **66ste Jaargang** **Per jaar f 1.—**

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. — No. 4. — Januari 1922

Hammarström, Beiträge zur Geschichte des etruskischen, lateinischen und griechischen Alphabets (F. Muller).
Von Christ-Schmid-Stählin, Geschichte der griechischen Litteratur, II, 1 (K. Kuiper).
Lambert-van der Kolf, Drosinis, Het Liefdekruid (Hesseling).
Hillebrandt, Kalidasa (Vogel).
Saalborn, Vondel, Adam in Ballingschap (Molkenboer).
Bornhausen, Pascal (Serrurier).
Brenot, Recherches sur l'éphébie attique (v. Hille).
Diels, Antike Technik (v. Hoorn).
Snijder, De forma matris cum infante sedentis apud antiquos (Six).
De Zwaan, Imperialisme van den oudchristelijken geest (K. H. E. de Jong).
Brouwer, Schets der Kerkgeschiedenis in tabellen (Eekhof).
Schoolboeken:
Kooistra en Schutt, Eenvoudige Engelsche Spraakkunst (Kok).
Dezz., Oefeningen bij de Eenvoudige Engelsche Spraakkunst (Kok).
De Maar, English Passages for Translation (Kok).
De Jong, Humphry Ward, Canadian Born (Kok).
Van Doorn, Shakespeare's Twelfth Night or What You will (Kok).
Land, Wilde, A House of Pomegranates (Kok).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

M. Hammarström, Beiträge zur Geschichte des etruskischen, lateinischen und griechischen Alphabets. 1920. (Dissertatie van Helsingfors).

Het gaat met wetenschappelijke theorieën vaak als met een epidemie: beide zitten zij in de lucht en het aantal aanhangers of slachtoffers blijft, als het zoover is, niet tot één beperkt. Men kan vriendelijker en wellicht ook juister zeggen, dat dan de tijd voor theorie of epidemie rijp is geworden: de slechts schijnbaar diffuse instelling van verschillende geleerden bij hun studie, hun tastende orienteeringen in meer dan één richting vinden, zoo lijkt het, toevallig weer een realiteit, een vast punt, waarom heen dan als het ware met een schok zich velerlei grijpbare conclusies krystalliseeren, die blijken een nieuwe synthese te vormen.

De dissertatie van den heer Hammarström maakt deel uit van zulk een geheel: de rol en beteekenis van het het Etruscische volk. De auteur is er, mede door het vreemde taalkleed waarin hij zijn gedachten moest hullen, niet altijd in geslaagd zijn adstructies zoo doorzichtig te maken, als juist bij een zoo speciaal onderwerp wel gewenscht ware geweest. Na deze restrictie te hebben gemaakt, kan men met des te meer waardeering en dank den inhoud van zijn boekje aanvaarden. Heeft de schrijver zich met opzet het genot ontzegd, al ware het slechts in een korten epiloog te wijzen op het groote belang van de door hem bereikte of bereikbaar geworden resultaten? Dit blijkt niet. Toch vormt dat juist de grootste bekoring van het schijnbaar drooge onderwerp, dat door het nauwkeurig en vol wetenschappelijke belangstelling opsporen en naspeuren van allerlei kleine vormverschillen en intieme bedoelingen in de geschiedenis van volken lang geleden, lijnen worden blootgelegd, die op haar beurt weer verder leiden naar andere mogelijkheden.

Bij een zoozeer gespecialiseerd onderwerp is het den bespreker niet geoorloofd tot een critiek in bijzonderheden af te dalen, al ware het slechts omdat hij de daarvoor noodige bijzondere teekens niet tot zijn beschikking heeft. Voor het oogenblik wil ik dus aan het thans volgende overzicht enkele opmerkingen, en hier slechts over het eerste hoofdstuk, toevoegen.

De schrijver heeft zich klaarblijkelijk laten leiden door de vraagstukken, die juist het Etruscische alfabet ons nog opgeven. Wat op dien onderzoekingstocht voor het Latijnsche en het Grieksche alphabet gewonnen wordt, is een toegift.

Men weet, dat de opinie van Mommsen en Kirchhoff nog door velen wordt gedeeld: het Grieksche Chalcidische alfabet is door het intermediair van Cymae het punt van uitgang geworden voor twee vertakkingen, het Latijnsche aan den eenen kant, aan den anderen kant het Etruscische in een ouderen vorm (met bijv. een teeken voor de mediae, althans voor de B, dat later ontbreekt), waaruit weer het historische Etruscische, het Umbrische en het Oscische alphabet zouden zijn ontstaan. Buck bijv. in zijn Oscian and Umbrian Grammar (p. 24) sluit zich nog onvoorwaardelijk daarbij aan. Toch is, reeds uit een zuiver historisch oogpunt bezien, deze afzonderlijke plaats van het Latijnsche alfabet — NB. van Cumae gescheiden door het Oscische alphabet, dat tot de andere groep behoort! — bijna ongeloofelijk.

Na enkele aanwijzingen van voorgangers in die richting wordt hier het bewijs geleverd, dat oorspronkelijk

Digitized by Google

en in hoofdzaak *ook* het Latijnsche alfabet zijn ontstaan aan de Etruriërs dankt. Deze zelf hebben hun alfabet, zoo betoogt de schrijver verder, niet aan de Chalcidische kolonies in Campanië ontleend, maar uit het Oosten gekregen. Een gewichtige rol speelt hierbij het teeken 8 = *f*. Hammarström toont aan, dat de oudste Etruscische ABC-inscripties en de oudste opschriften *f* door FH (= *ụh*) weergeven en dat in dien tijd 8 nog niet voorkomt. Dit laatste teeken is onlangs weer in Sardes gevonden in epichorisch schrift, komt ook op Lemnos voor. Hoe kwamen de Etruriërs aan dit teeken? Hier is de schrijver niet geslaagd: het denkbeeld (p. 5), dat „unter den Kriegsgefangenen aus der grossen Seeslacht (nl. bij Corsica, in 534) der lydischen Buchstaben kundige Griechen oder sogar eingeborene Lyder sich befanden, welche die Etrusker auf das einfache lydische 8 = *f* Aufmerksam machen konnten" is al te casuïstisch! Zonder twijfel is de 8 een ronde vorm van de Hēta ⊟ en H. heeft zeer juist op tusschenvormen als B ꟸ gewezen. Als men ziet, dat deze letter in het Umbrische alfabet den vorm ϴ heeft, in het Oscische 8, dan heeft men hier eenvoudig voor de labiodentale spirant — evenals in het Grieksch, vgl. boeot. *ϝhεκαδάμοι* uit *su-* — aanvankelijk de juiste ***dubbele*** noteering gebruikt FH (zoo de oudste Etruscische *en ook* de oudste Latijnsche inscriptes), later ***een van beide*** letterteekens daarvoor voldoende geacht: het Latijn de F, het Etruscisch, vooral in het Noorden en in later tijd, de 8, waaruit 8 (in welken vorm dan het Oscisch-Umbrisch zijn teeken voor *f* kreeg).

Ik geloof, dat hier twee tot nog toe niet opgeloste vraagstukken elkaar kunnen steunen. Is het mogelijk, dat men van de twee letterteekens F + ⊟ het tweede, niet het eerste gebruikt heeft om de eerst door beide aangeven klank aan te duiden? Ja, het Grieksche alfabet geeft hiervan een teekenend voorbeeld. Het Grieksch drukte in den oudsten tijd de aspiratae aldus uit: *kh* (of beter *k'*) door K⊟ of KH. Voor de waarden *kh, ks, ph* en *ps* heeft het nu gebruik gemaakt, naar ik meen, van de Semitische ***samech*** Ξ. Het Grieksche oor bespeurde, dat niet *ks* maar *k's* phonetisch de juiste uitdrukking was en zoo vindt men later in Attica en elders niet Kσ en πσ maar χσ (= *k's*) en φσ (= *p's*) genoteerd. In ouderen tijd moet ditzelfde juiste inzicht tot een combinatie van de teekens voor *k*, *h* en *s* (*samech*) hebben geleid, tot K⊟Ξ, d. w. z. K⊞ [1]) (welk laatste teeken eerst in Griekenland, doch niet in het Semitisch taalgebied wordt aangetroffen) of gecombineerd tot |⊟K|; de *k'* en *p'* (χ en φ) zijn als het ware abstracties uit dit teeken, voor *k'* het binnenwerk in de Oostelijke alfabetten, nl. + of ×, waarbij de omraming of afsluiting als de weergave van *samech*, *s*, werd beschouwd, in de Westelijke met een, vaak voorkomende, kanteling of oprichting \|/ of Y. De *p'* (later >*f* juist zooals bij 8) nl. Φ houd ik gekanteld voor hetzelfde teeken als de 8, nl. oudtijds ⊟, slechts met enkele, niet dubbele ronding; een tusschenphase vinden we in het Umbrisch, waar de *h* door ϴ wordt weergegeven, doch met een streep tusschen horizontaal en verticaal in. De Oostelijke alfabetten hebben het teeken \|/, dat zij niet noodig hadden voor *k'*, toen gebruikt voor *ps* of *p's*. Dit is ginds de afsluiting geweest, die inderdaad kunstmatig was. Een bevestiging vindt men, doordat ook in de Westelijke alfabetten sporadisch een teeken voor *ps* wordt aangetroffen, dat zich zonder moeite al het „binnenwerk" van het bovenbedoelde letterteeken laat zien, nl. ✳. in Ozolisch Lokris en Arcadië. Voor verder materiaal vergelijke men A. Gercke *Hermes* 41, 549 vlg. — Zoo vindt F ⊟ dus het gebruik van 8 als niet-eerste teeken van de combinatie voor de geheele combinatie zijn verklaring door bovenstaande feiten uit het Oosten.

In het *tweede* hoofdstuk bespreekt Hammarström dan in détail de afleiding van het Latijnsche alfabet in hoofdzaak uit het Etruscische. Het eenige niet geheel zekere punt in zijn betoog is hier, dat de Romeinen dan toch later de teekens BDX en waarschijnlijk ook O later van de *Grieken* moeten hebben gekregen.

Het *derde* hoofdstuk behandelt de namen der Etruscische letters, waarbij ook voor de klankleer van het Etruscisch enkele nieuwe gegevens worden gewonnen.

Het *voorlaatste* hoofdstuk bespreekt de geschiedenis van gr. Hēta, semit. hēt (oorspronkelijk een *ch*-klank). Hij tracht aan te toonen, al weet hij er (p. 38) ook geen verklaring voor te geven, dat ⊟ of H als *h*, *e*, en *he* gebruikt is en plaatst het gebruik als *e* buiten de ionische psilose.

Voor de geschiedenis van de volken rondom de Middellandsche Zee is het *laatste* hoofdstuk van groot belang, dat inhoud en oorsprong van het Etruscische alfabet bespreekt. Door een zeer zorgvuldige studie van tallooze bijzonderheden komt de schrijver tot de conclusie, dat er een opvallend sterke verwantschap bestaat tusschen het Etruscische alfabet en enkele andere ten N. van de Korinthische golf en wel speciaal het Boeotische, wat hij dan met vage tradities in de Romeinsche literatuur in verbinding brengt.

Zoo komen ook hier weer nieuwe mogelijkheden oprijzen en oude worden in een bepaalde richting waarschijnlijker gemaakt. We hopen, dat de schrijver zelf zal voortgaan en zal blijven voortgaan, nadat hij hier zoo goed den weg gewezen heeft.

Leiden. F. Muller Jzn.

Wilhelm von Christs Geschichte der Griechischen Litteratur. Sechste Auflage, unter Mitwirkung von **Otto Stählin** bearbeitet von **Wilhelm Schmid.**
Zweiter Teil: die nachklassische Periode der Griechischen Litteratur. Erste Hälfte, von 320 vor Christus bis 100 nach Christus. München, Beck. 1920. (Pr. 35 Mark, geb. 55 Mark)

Het zevende deel van J. v. Müllers handboeken-serie (VII. II[1]) ontkomt niet aan het noodlot der compendia. Evenals de artikelen in Roschers Lexicon in den loop der jaren uitdijen tot monografieën, en enkele hoofdstukken in Pauly-Wissowa den omvang van kleine boekwerken krijgen, zou groeit ook Christs Geschiedenis der Grieksche Letterkunde bij iederen nieuwen druk tot meer ontzagwekkende uitgebreidheid. De vijfde uitgave bevatte 506, de zesde heeft 656 pagina's. Voor de afnemers in het Buitenland maakt deze „Zuwachs", gepaard met den bekenden „Zuschlag", dien wij aan de zonderlinge methode van het Berlijnsche Börsenverein danken, den aankoop van dit onmisbare werk vrij bezwaarlijk. En voor

---

[1]) Dit is veel waarschijnlijker, dan, zooals Larfeld[3] 219 en Hammarström p. 44 doen, te spreken van: „ das aus Ξ geometrisch weitergebildete (?) Samech ⊞."

Digitized by Google

de gebruikers van het handboek, dat toch in zijn oorspronkelijken vorm voornamelijk voor studenten in de klassieke letteren was bedoeld, werkt de opstapeling van verklarende — ook polemizeerende — aanteekeningen verwarrend zonder dat zij daarbij den troost hebben van nu ook eene complete litteratuur-opgave voor zich te zien: immers behoudens enkele uitzonderingen (zooals Rostagni's poëti Alessandrini, Fergusons Hellenistic Athens, sommige monographieën van Reinach e.a.) is het leeuwendeel der aangehaalde geschriften van Duitschen oorsprong, en worden Fransche, Amerikaansche, Engelsche studiën — om van Nederlandsche te zwijgen — niet dan bij uitzondering vermeld.

Het boek is dus — ook in deze zesde uitgave — een monument van Duitsche geleerdheid; maar dan ook als zoodanig een zeer eerbiedwaardig monument. De toeneming van 150 bladzijden beteekent niet eenvoudig dat in de noten de sinds tien jaar nieuw verschenen studiën zijn opgenomen. Wie zich de moeite getroost om de vijfde en de zesde uitgave te vergelijken zal erkennen dat prof. Schmid zijn werk van bladzijde tot bladzijde heeft herzien en de resultaten der door hem geciteerde studiën heeft overwogen. Het boek is in den vollen zin des woords up to date: het leeft, óók omdat de noodzaak tot het schrijven van een compendium den schrijver er niet toe heeft gebracht áf te zien van zelfstandig beoordeelen, en hij de soms zoo afmattende opsommingen van auteursnamen afwisselt door kundige en persoonlijk gestelde algemeene overzichten — al zijn die dienstiger voor hen die daar eigen oordeel tegenover kunnen stellen, dan voor de tirones.

Wil men voorbeelden van de bedachtzame wijze op welke Schmid zijn herzieningswerk heeft volbracht? Men leze dan bij voorkeur paragrafen als die ter inleiding dienen van de tweede periode (met juiste karakteristiek geteekend als het tijdperk van overgang tot het klassicisme) waar de invloeden van Oostersche en Aegyptische stroomingen op geestelijke gebied in tegenstelling met het oorspronkelijke zuiverder Grieksche karakter der Alexandrijnsche litteratuur worden gepeild. Ieder zal opmerken hoe zorgvuldig hier de resultaten van Wilckens publicaties en van de studiën van Boll. e.a. zijn verwerkt, en tegelijk — bij de beschouwing van het hellenisme te Rome — met ingenomenheid erkennen dat naast Wendlands uitnemend werk, en het — mischien met wat al te onbeperkt vertrouwen gebruikte — boek van Hahn, hier althans ook aan de fransche eruditie van Besançon's *les adversaires de l'Hellénisme pendant la période républicaine* aandacht is geschonken.

Niet minder trekken, om nog één voorbeeld te noemen, de bladzijden aan Posidonius gewijd onze opmerkzaamheid. Vooral in de paragrafen over de philosofische litteratuur zag de schrijver zich geplaatst voor eene moeilijke taak: Wàt valt eigenlijk bij de bespreking van zóó fragmentarisch bewaarde geschriften binnen, wàt buiten het bestek van eene litteratuurgeschiedenis? De Schrijver heeft zich terecht hier zijne grenzen niet te eng gesteld. Op het gevaar af van het verwijt te ontmoeten dat hij van zijn letterkundig handboek een philosofisch compendium maakt schetst hij kort, doch niet onvolledig, den ontwikkelingsgang der wijsgeerige scholen om daarna langer te kunnen stilstaan bij mannen als Panaetius, Posidonius, Epictetus. Wat den laatstgenoemde betreft, schijnt Schmid mij toe zich al te eenzijdig door Duitsche onderzoekingen te hebben doen leiden. Iedere relatie van Epictetus, met het N. T. zoo verklaart hij (overtuigd door Bonnhöffer) apodictisch „ist ausgeschlossen". Maar de bladzijden over Posidonius, tot het dubbele aantal van de vorige uitgave uitgebreid, geven een voortreflijk en objectief overzicht van de veelzijdige onderzoekingen, in de laatste jaren aan den Rhodiër gewijd, en deze bladzijden worden besloten door een bezadigde karakterschets van Posidonius, met de stellig niet misplaatste waarschuwing, om toch niet overal sporen van den grooten onbekende te ontdekken.

In zulke bladzijden veroorlooft zich de schrijver, stellig niet zonder welbehagen, de lastige banden van registratie en referaat een oogenblik slakend, eigen, zelfstandig oordeel uit te spreken en toe te lichten Dergelijke pagina's zijn niet zeldzaam en zij verlevendigen de lectuur van zijn uitteraard zwaar te lezen boek. Een sprekend voorbeeld daarvan geeft o.a. de thans grondiger dan te voren behandelde vraag naar den al of niet hellenistischen oorsprong der Romeinsche elegie, belangwekkend ook op dezen grond, dat hier meer dan elders is kennis genomen van buitenlandsche onderzoekingen, bepaaldelijk van de studiën der Fransche philologen, voortgaande op het voetspoor van Couat. Wat Schmid zelven aangaat, wèl voert hij in rijk gedocumenteerde aanteekeningen de nieuwste litteratuur op dit vraagstuk betrekking hebbende met groote volledigheid aan; maar hij handhaaft zijn standpunt. Wat eertijds Wilamowitz in zijne Griechische Litteraturgeschichte met karakteristieke beslistheid heeft verkondigd („diese ganze Elegie ist erwachsen aus dem Epigramm") is voor Schmid — ook na de onderzoekingen van Jacoby en anderen, die Wilamowitz' koers volgen — geenszins een uitgemaakte zaak. Zeer te recht acht hij de afleiding der romeinsche „subjective Liebeselegie" uit het epigram een bedenkelijke methode. De geheele beschouwingswijze welke deze elegie maakt tot een afzonderlijk, te Rome geboren genre en den Alexandrijnschen oorsprong terug brengt tot het epigram heeft in het philologisch onderzoek veel verwarring gesticht. Schmid is dan ook niet geneigd deze methode te aanvaarden, vermeerdert zelfs in den zesden druk de argumenten die er tegen pleiten en had deze nog kunnen versterken door meer aandacht te wijden aan de beschouwingen van Otto Crusius, die zulk een uitnemend kenner was van het geheele genre (P. W. i. v. Elegie).

Opmerkingen als deze zal ieder aandachtig lezer van Schmids Handbuch gemakkelijk kunnen vermeerderen. Voor eene aankondiging, die tevens eene warme aanbeveling wil zijn, kan het gezegde volstaan. Want een register te geven van de ontelbare toevoegselen die van bladzijde tot bladzijde de bruikbaarheid van het handboek verhoogen, is ongewenscht. Als enkele voorbeelden van kundig en kort refereeren noem ik nog de behandeling der echtheidsvraag van Epicurus' brieven (blz. 96), de schets van de nawerking van het Epicurëisme (blz. 98), de beschouwingen over de ars metrica (blz. 117), de voorzichtige waardeering van Reitzensteins studiën over het Epigram (blz. 153), ook de biografische aanteekeningen over Theocritus (door Schmid met meer billijkheid beoordeeld dan door Wilamowitz), de duidelijk omlijnde teekening van den strijd over Arista-

Digitized by Google

(Römer en Ludwich) en eindelijk de belangrijke uitbreidingen van het hoofdstuk over Plutarchus en de kundige aanvullingen in de paragrafen over den anonymus περὶ ὕψους. — Tegenover zoo grooten rijkdom waag ik het niet een lijstje van desiderata samen te stellen. Zelfs een handboek als dit kan niet zoo compleet zijn als de Jahresberichte plegen te zijn.

Die Jahresberichte blijven — uitgenomen de philosofie — in gebreke waar het de hellenistisch-joodsche litteratuur geldt. Reeds daarom alleen zal ieder philoloog die in de graeco-iudaica belang stelt, Christ-Schmid doorbladerend onmiddellijk nagaan welke winst de laatste hoofdafdeeling, door Otto Stählin bewerkt, heeft aan te wijzen. Quantitatief is die winst niet gering. De publicaties van vele papyri, de werken van Witteis en anderen brachten veel nieuw materiaal, en wie Stählin's studie, opgebouwd op de grondslagen van Susemihls Alexandrinische Litteraturgeschichte, kent, zal begrijpen dat geen belangrijk geschrift, ook van nietduitsche afkomst, aan zijne aandacht is ontgaan. Zoo valt dan dank zijne hernieuwde zorg door dezen zesden druk helderder licht op menige eigenaardigheid van de Septuagint, zoo wordt de paragraaf over de Sapientia Salomonis verrijkt, zoo wordt eene belangwekkende pericope gegeven over vertalingen van den text der LXX, en zoo wordt in de uitvoeriger behandeling van Josephus wel de alombekende plaats over Jezus (Antt. XXIII. 3. 3. 65) — welker echtheid nog voor enkele jaren door onzen landgenoot dr. Al. Slijpen in de Mnemosyne (1914) is verdedigd — in de zelfde bewoordingen als te voren gevonnisd als een Christen interpolatie; maar het ter zake dienende monografische materiaal werd in de noten met grooter nauwkeurigheid geordend en gecompliteerd.

Het is niet aan Stählin te wijten, dat over de meeste geschriften van Joodsche auteurs in Griekschen litterairen vorm thans 45 jaar, na de verschijning van Freudenthals Hellenistische studiën nog moet worden gezegd: „die gründlichste Untersuchung dieser ganzen Litteraturgruppen in der Schrift Freudenthals". Over Josephus, over Philo Judaeus e.a. mocht Stählin veel en belangrijk werk refereeren; Eupolemos, Kleodemos, Artapanos brachten geen nieuws, en schaduw blijft hangen over de hoofden dier wonderlijke dichters Philo en Theodotus. Misschien zal ook ten opzichte van dergelijke raadselachtige grootheden een volgende uitgave van het handboek licht mogen verspreiden.

Amsterdam. K. Kuiper.

J. Drosinis, Het Liefdekruid; een roman van het land, vertaald door **J. A Lambert-van der Kolf.** Rotterdam, W. L. en J. Brusse. 1921.

Dit negende deeltje van de serie *Nieuwgrieksche romans en novelles* door de firma Brusse uitgegeven, wijkt minder af van de Westeuropese verhaaltrant dan Palamas', Karkavitsas' en Christovasilis' novelles, en het zal daarom aan Hollandse lezers misschien minder Grieks toeschijnen. Zij zullen herinnerd worden aan het romantisme van vóór 1880. Toch is ook deze roman voor wie niet bij uiterlikheden blijft stilstaan, een echt Helleens produkt; het conventionele van sommige gebeurtenissen vergeet men door de fijne karakteristiek van de personen, ook van de slechts even optredende, en wellicht nog meer door de liefde waarmee het Griekse landschap is getekend. De natuurbeschrijvingen dringen zich nooit op als proefjes die de auteur ons van zijn talent wilde geven; de personen zijn door hem altijd gezien tegen deze achtergrond.

De vertaling van Mevr. Lambert is uitmuntend. Een inleiding van een paar bladzijden en een enkele aantekening aan het slot zijn voldoende om het geheel begrijpelik te maken ook voor lezers die met Griekenland en de Grieken onbekend zijn.

Leiden. D. C. Hesseling.

A. Hillebrandt, Kalidasa. Ein Versuch zu seiner literarischen Würdigung. Breslau, Verlag von M. und H. Marcus. 1921. (Pr. Mk. 20).

Het ligt voor de hand dat een monographie over den Indischen dichter Kālidāsa bijna uitsluitend aan zijn werken zou zijn gewijd, terwijl hetgeen ons omtrent zijn leven is overgeleverd — niet meer dan een paar anecdoten zonder historische waarde — in enkele bladzijden kon worden samengevat. Wij mogen ons reeds gelukkig achten dat, dank vooral aan het archaeologisch onderzoek, thans met voldoende zekerheid is uitgemaakt, in welken tijd ongeveer Kālidāsa moet hebben geleefd. Toen Sir William Jones door zijn *Sacontalá or the fatal ring* (1789) den roem van Kālidāsa ook in het Westen vestigde, kon hij niet anders dan, de inheemsche overlevering volgend, des dichters naam verbinden aan dien van zijn vorstelijken schutspatroon, Vikramāditya van Ujjayinī, die in de eerste eeuw vóór Chr. zou hebben geleefd „at a time when the Britons were as unlettered and unpolished as the army of Hanumat."

Christian Lassen noemt in zijn *Indische Alterthumskunde*[2] (1874) II, p. 1172 Kālidāsa terecht een tijdgenoot van de Gupta koningen Candragupta II en Kumaragupta, maar stelde dezen in de tweede helft der 3de eeuw. Reeds vroeger had Kern in het voorbericht zijner uitgave van de *Bṛhatsaṃhitā* (1864) er op gewezen dat de auteur van dit werk, Varāhamihira, in de eerste helft der 6de eeuw moet hebben geleefd. Aangezien nu zoowel Varāhamihira als Kālidāsa heeten te behooren tot „de negen juweelen" van het hof van Vikramāditya, meenden Albrecht Weber, Leopold von Schröder, e. a. [1]), dat Kālidāsa nu ook veilig in de 6de eeuw mocht worden gesteld.

Maar het bleek dat men zich te zeer had verlaten op de traditie: koning Vikramāditya van Ujjayinī met zijn „negen juweelen" moest worden verwezen naar het rijk der fabelen. Een steviger grondslag voor de kwestie van Kālidāsa's tijdsbepaling leverden eerst de uitkomsten van het epigraphisch onderzoek. Het was J. F. Fleet, die de tijdrekening van de Gupta dynastie vaststelde. Naast hem verdienen vooral de namen der Duitsche geleerden Bühler en Kielhorn met eere te worden genoemd. Laatstgenoemde wees op het merkwaardig slot van het in steen gehouwen lofdicht van Aihole, dat de daden van koning Pulikesin II van de Cālukya dynastie verheerlijkt. In het laatste vers wordt gezegd, dat Ravikīrti, de dichter dezer *praçasti*, den roem van Kālidāsa en Bhāravi evenaarde. Het inschrift van

[1]) Zie ook: Georg Huth, *Die Zeit des Kālidāsa*. *Inaugural-Dissertation*. Berlin 1890

Digitized by Google

Aihole is gedateerd Çaka 556 (= A. D. 634—35). Dus gold omstreeks dezen tijd Kālidāsa reeds als één der grootste dichters van Indië.

Doch reeds in oudere inscripties vindt men duidelijke sporen van Kālidasa's invloed. Zoo bevat Vatsabhaṭṭi's lofgedicht op den Zonnetempel van Mandasor een vers, dat, zooals Bühler heeft aangetoond, moet zijn geïnspireerd door strofe 65 van den *Meghadūta*. Volgens Kielhorn zou in die zelfde *praçasti*, die gedateerd is in het Malava-jaar 529, d.i. A. D. 472, ook een vers uit den *Ṛtusaṃhāra* zijn nagevolgd.

Terwijl dus een *terminus ad quem* is vastgesteld, vinden wij in één van Kālidāsa's werken, den *Raghuvaṃça*, een gegeven waardoor ook naar den anderen kant een vrij zekere begrenzing wordt verkregen. In den *digvijaya* beschreven in den vierden zang (vs. 68) van dat gedicht spreekt Kālidāsa ook van de Hūṇa's, d.i. de Hunnen. Nu trokken dezen in 435 den Oxus over en het is moeilijk aan te nemen, dat hun naam lang te voren in Indië bekend is geweest. Een inschrift van A. D. 455 gewaagt van een overwinning op de Hunnen behaald door den Gupta koning Skandagupta.

Het mag dus thans wel als zeker worden beschouwd, dat Kālidāsa behoort tot de 5de eeuw, toen onder het bewind der Gupta dynastie Indië een tijdperk beleefde van grooten bloei van beeld- en letterkunst. Men heeft in zijn epische dichtwerken zinspelingen op vorsten uit deze dynastie meenen te zien.

In den *Kumārasambhava* zou hij de geboorte van den oorlogsgod hebben bezongen met het oog op de bijzondere vereering die deze van de zijde der Gupta's genoot. Bij den daarvoor reeds genoemden *digvijaya*, de verovering der wereld (d.w.z. Indië) door Rāma's voorvader Raghu, zou Kālidāsa hebben gedacht aan den historischen veroveringstocht van Samudragupta, waarvan ons een dichterlijk relaas is bewaard in de eulogie van Hariṣena gegrift op de zuil van Allahabad. Ik kan volstaan met te verwijzen naar het geschrift van Gawronski (*The Digvijaya of Raghu and some connected problems*, Krakau 1914—15), dat ook door Hillebrandt wordt aangehaald. Het spreekt van zelf dat zulke „zinspelingen" een groot element van onzekerheid bevatten. In elk geval is het niet onwaarschijnlijk, dat Kālidāsa de hofdichter is geweest van Candragupta II en van diens opvolger Kumāragupta. Eerstgenoemde draagt op sommige zijner munten den titel *Vikramāditya*. Zoo zou Kālidāsa dan toch aan het hof van een Vikramāditya hebben geleefd.

Nadat Hillebrandt in zijn tweede hoofdstuk ons den tijd van Kālidāsa, d.w.z. het tijdperk van de dynastie der Gupta's, heeft geschilderd als „eine Glanzzeit des Brahmanismus, eine Blüte von Wissenschaft und Kunst", gaat hij over tot een uitvoerige bespreking van des dichters afzonderlijke werken. Eerst behandelt hij de vier *kāvya's*: *Meghadūta*, *Kumārasaṃbhava*, *Raghuvaṃça* en *Ṛtusaṃhāra* (ook dit laatste gedicht meent Hillebrandt aan Kālidāsa te mogen toeschrijven) en daarna de drie tooneelstukken: *Mālavikāgnimitra*, *Çakuntalā* en *Vikramorvaçī*. De chronologische volgorde dezer werken vast te stellen is een hopelooze taak, waarvan de schr. terecht afziet. Wel is er op grond van den proloog voldoende aanleiding om aan te nemen dat de *Mālavikāgnimitra* het oudste van Kālidāsa's tooneelwerken is.

Van de *kāvya's* houdt Hillebrandt den *Raghuvaṃça* voor het laatste. Hij ziet daarin „die Spur eines alternden Geistes" en wijst op „die Neigung zum gelehrten Beiwerk, zur Einführung grammatischer, wenn auch sehr seltener Spielereien und scholiastischen Wissens". Die beeldspraak aan de regels der grammatica ontleend treft ons inderdaad als hoogst eigenaardig. In *Raghuv.* XI, 56 wordt het huwelijk van Rāma en Sītā vergeleken met de vereeniging van woordwortel en suffix. Een dergelijke vergelijking vindt men ook *Raghuv.* XII, 58.

Men doet echter m.i. verkeerd daarin een kenmerk van seniliteit te zien. Veeleer blijkt uit de aangehaalde verzen dat de grammatica in de Indische gedachtesfeer een geheel andere plaats innam dan bij ons, en dat men zich die wetenschap allerminst voorstelde als iets dors. Het was de verheven kennis, nauw verwant met die van den geopenbaarden Veda, waardoor de geheimzinnige beteekenis der woorden uit hun vorm en samenstel werd verklaard. Waarom zou een Indische dichter dan zijn beeldspraak niet ontleenen aan het *Çabdaçāstra* gelijk hij dat deed aan *Dharma-*, *Nīti-* en andere *çāstra's*, Een Indische spreuk (Böhtlingh's *Ind. Spr.* no. 3545) noemt in één adem „de spraakkunst die een sieraad is der rede" met de „lotusbloemen, die een sieraad zijn van het water" en de „vollemaan, die een sieraad is van den nacht".. Men vergete niet dat Pāṇini de groote grammaticus, een *ṛṣi* wordt genoemd. In een bekende passage van de *Bhagavadgītā* (X, 33), waarin Kṛṣṇa als de pantheïstische godheid zich zelf verkondigt als de goddelijke ziel, de essentie, die in alle dingen huist, leest men ook: „van de letters ben ik de *a* en van de samenstellingen ben ik de *dvandva* (de copulatieve samenstelling)". Richard Garbe (*Die Bhagavadgītā*, p. 117, n. 1) geeft m.i. blijk van gebrek aan inzicht, wanneer hij bedoeld vers „mit der gräulichen Geschmacklosigkeit der ersten Zeile" voor een late interpolatie houdt. In het oude Indië was dichterschap nu eenmaal onafscheidelijk verbonden met letterkundige geleerdheid.

Het derde gedeelte van Hillebrandt's werk over Kālidāsa geeft ons, wat door den bijtitel wordt aangeduid als „ein Versuch zu seiner literarischen Würdigung." Daartoe behandelt hij in een zevental hoofdstukken: „Kālidasa's Quellen" (de beide oude heldendichten, Açvaghoṣa, Bhāsa en misschien Hariṣena), „Kālidāsa als Kunstdichter", „Der Vergleich bei Kālidāsa", „Humor bei Kālidāsa (waarbij vooral de *vidūṣaka* der tooneelstukken ter sprake komt), „Die Naturempfindung bei Kālidāsa", „Kālidāsa's Philosophie und Glaube", en „Das Gebet bei Kālidāsa". Deze hoofdstukken waren gedeeltelijk vroeger reeds afzonderlijk verschenen. Ten slotte geeft schr. vijftien pagina's aanteekeningen, grootendeels van bibliografischen aard, waarbij hij blijk geeft van volkomen vertrouwd te zijn met de zeer uitvoerige litteratuur die reeds over zijn onderwerp bestond.

De algemeene beschouwingen, die Hillebrandt over Kālidāsa ten beste geeft, getuigen m.i. van een zeer juiste waardeering der eigenaardige verdiensten van den grooten dichter. Zijn oordeel wordt in de volgende zinnen samengevat (p. 26): „Er [Kālidāsa] bewegte sich in den gegebenen Formen der indischen Weltanschauung und wich nicht von dem durch Sitte und Gesetz vorgezeichneten Pfade des Brahmanismus ab, um dessen Gedanken und Regeln seine zarte und stimmungsvolle Poesie ihre

Digitized by Google

Kränze wand. Er verstand aber in den Formen des Kunstausdruckes weise Masz zu halten und hat sich zu den Wunderlichkeiten und Verstiegenheiten, die später, und vielleicht auch schon zu seiner Zeit, die Form über den Inhalt stellten, nicht fortreiszen lassen, ohne darum zu verabsäumen, dem entwickelten Formgefühl der Kenner der Poetik gerecht zu werden."

Kan ik mij dus met schr.'s beschouwingen over Kalidâsa in het algemeen zeer goed vereenigen, zoo mag in deze aankondiging toch niet worden verzwegen, dat het hier beoordeelde werk een grooter aantal kleine onnauwkeurigheden (deels blijkbaar drukfouten) bevat, dan wij juist in Duitsche geestesproducten gewoon zijn te verwachten. Maar vergeten wij niet dat Breslau, waar Hillebrandt reeds zooveel jaren met eere de indologie vertegenwoordigt, in de huidige tijdsomstandigheden zeker allerminst het geschiktste oord is voor rustige concentratie op wetenschappelijken arbeid.

Zoo is op blz. 13, l. 23 *Rāmas* blijkbaar een verschrijving voor *Raghus*. Op blz. 45 schijnt „die Zeremonie der Haarfrisur" mij een ietwat vreemde aanduiding van het sacrament, dat in het Sanskrit *caulakarman* wordt genoemd. Is *frisur* misschien een drukfout voor *tonsur*? Het woord „suikerriet" wordt op blz. 46 ten onrechte met *ikṣvāku* weergegeven[1]). Of er etymologisch verband bestaat tusschen *ikṣu* (suikerriet) en *ikṣvāku*, waag ik niet te beoordeelen. Maar in elk geval wordt met het laatstgenoemde woord een soort augurk of komkommer aangeduid. Dat het tevens als eigennaam den stamvader van het doorluchte koningshuis van Ayodhyā aanduidt (heet niet zelfs Buddha een afstammeling van Okkāka?), is wellicht uit totemisme te verklaren.

De *svayaṃvara* van Indumatī, in den *Raghuvaṃça* beschreven, heeft niet te Ayodhyā plaats (blz. 51), maar in de hoofdstad van Vidarbha. Op dezelfde blz. staat *Anurūpa*, waar de tekst (VI, 37) *Anūpa* heeft. Op blz. 57 is *Mithilī* blijkbaar een drukfout voor *Mithilā* en op blz. 108 leze men *bhujalatām*. Op blz. 123 wordt *sullamaṃsabhüïṭṭho āhāro* („aan het braadspit gebraden vleesch") minder juist weergegeven met „ganz heiszes Fleisch." Ook de vertaling „Pomadenkopf" voor Prākrit *kassa bi tabassiṇo iṅgudītellaṃissacikkaṇasīsassa* (Çāk., ed. Böhtlingk, p. 26, l. 6.) komt mij minder gelukkig voor.

Ook in de „Anmerkungen" trof ik enkele onnauwkeurigheden aan. In Anm. 61 kan de verwijzing naar V. A. Smith niet juist zijn, want op de aangehaalde blz. 36 vlgg. wordt niet de bouwkunst van het Gupta tijdperk, maar de Dravidische tempelstijl behandeld. In Anm. 80 (p. 156) wordt het Sanskrit vers niet geheel correct weergegeven. In den tweeden *pāda* is na *kavitā* het woord *svayaṃ* weggevallen, terwijl in den derden te lezen is *yāsūtāmarasiṃhamāghadhanikān*. In dezen vorm althans vind ik het vers bij Cowell (*J. R. A. S.* 1883). Sir William Jones, die er het eerst de aandacht op vestigde in het voorbericht zijner *Çakuntalā*-vertaling, kende het blijkbaar in eenigszins afwijkende lezing, wat betreft de namen der in den vierden *pāda* genoemde dichters. In Hillebrandt's weergave (blz. 27) leze men „Amarasiṃha, Magha und Dhanika". Het slotwoord van den laatsten *pāda* is natuurlijk *nāçritā*.

Op blz. 163 (noot 169) leze men *sarvasvam*. Naar aanleiding van een plaats in den *Raghuvaṃça*. (IV, 67) wordt in de aanteekeningen (36 en 102) tweemaal verwezen naar Monmohun Chakravarti (*J. R. A. S.* 1904, p. 159), die de aldaar genoemde saffraan in verband brengt met Kashmir. Dat de saffraan een typisch product is van dat bergland is wel bekend. Kalhaṇa noemt reeds in den aanvang van zijn *Rājataraṅgiṇī* „geleerdheid, hooge huizen, saffraan, ijswater en druiven" als de vijf zaken, die — „zelfs in den hemel moeilijk te krijgen" — eigen waren aan zijn vaderland. De door Hillebrandt aangehaalde Bengaalsche geleerde vergist zich echter, wanneer hij beweert dat saffraan *slechts* in Kashmir groeit. Het medische woordenboek *Bhāvaprakāça*, aangehaald bij B.R. *i.v. kunkuma*, beschrijft drie soorten saffraan, waarvan de eerste en beste uit Kashmir komt, de tweede en middelmatige uit Bāhlīka (d.i. Bactrië, Balkh[1]) en de derde en minste uit Perzië. Heeft dus Kālidāsa in *Ragh* IV. 67 een werkelijke militaire expeditie van één der Gupta vorsten op het oog gehad, dan zou men ook aan Bāhlīka kunnen denken, dat immers genoemd wordt in de bekende inscriptie op de IJzeren Zuil van Dehli. Maar de vermelding van den Indus past bij Bactrië evenmin als bij Kashmir, tenzij men aan den Sind, de zijrivier van de Jehlam (Vitastā) zou willen denken. Dat deze weinig bekende rivier en niet de Sindhu bij uitnemendheid, d.w.z. de Indus, door Kālidāsa bedoeld zou zijn, is echter hoogst onwaarschijnlijk. Onze slotsom is dat, hoewel de dichter in zijn *digvijaya* een merkwaardige geographische kennis van Indië ten toon spreidt, men toch de nauwkeurigheid zijner gegevens niet moet overschatten.

In het weergeven van Indische namen volgt schr. niet de onder oriëntalisten gebruikelijke transscriptie, maar doet zekere concessies aan het Duitsche spellingssysteem. Hij houdt daarbij terecht rekening met den lezerskring, voor wien zijn boek is bestemd. Echter komt het mij voor, dat de in Duitschland niet ongewone populaire transscriptie der Sanskrit palatalen *c* en *j* door *tsch* en *dsch* verwerpelijk is, aangezien zij niet alleen omslachtig is (voor Ujjayinī komt men tot een wanstaltigen vorm Udschdschayinī! Hillebrandt schrijft blz. 113 Udschayinī met verwaarloozing der verdubbeling van de consonant), maar bovendien de Indische klankwaarde zeer gebrekkig weergeeft. Ware niet in populaire werken *tj* en *dj* te verkiezen? De spelling Dschumna (blz. 23) is bepaald onjuist met het oog op den eersten klinker, die niet door *u* maar door *a* is weer te geven. Ook op Duitsche landkaarten vindt men dien wanvorm (ontstaan uit een misverstaan van het Engelsche *Jumna*), die dan weer in Nederlandsche atlassen somtijds wordt overgenomen als Djoemna of iets dergelijksch! De juiste vorm is Djamna (Skt. *Yamunā*).

Hillebrandt (blz. 23) noemt het dier, waarop de riviergodin Ganga wordt afgebeeld een dolfijn en volgt daarbij het Petersburgsch Woordenboek. De *makara* is echter in zijn oorsprong ongetwijfeld de krokodil, hoewel de phantasie zoowel der Indische beeldhouwers als dichters

---

[1]) Misschien wil schr. er alleen de aandacht op vestigen, dat Kālidāsa door de vermelding van *ikṣu* mogelijk een zinspeling op Iksvāku heeft bedoeld. Vgl. Th. Bloch, *Z.D.M.G.* LXII, pp. 67, vlgg.

[1]) Vgl. Albrecht Weber, *Ueber Bāhli, Bāhlika. Sitzungsber. der kön. preuss. Ak. der Wissensch.* XLVII (1892), p. 990, waaronder de beteekenissen van *Bāhlika* ook „saffraan" wordt vermeld.

Digitized by Google

dat dier tot onherkenbaar wordens toe heeft vervormd. Het is hier niet de plaats daarop nader in te gaan.

Moge de lijst van *Corrigenda*, die ik hier aanbied door den schr. nog eens kunnen worden benut voor een tweede uitgaaf van zijn werk. Dat het vlot geschreven boek in des schr.'s vaderland vele lezers zal vinden, mag met recht worden verwacht. Sedert de dagen van Goethe heeft Kālidāsa's roem zich in Duitschland gehandhaafd, getuige het groote aantal Duitsche vertalingen en bewerkingen van zijn meesterwerk, de Çakuntalā.

Leiden. J. Ph. Vogel.

Joost van den Vondel, Adam in Ballingschap. Met inl. en aant. van Drs. **A. Saalborn.** (Zonnebloem-boekjes no 19—20). Apeldoorn, N. V. Uitg. Mij „De Zonnebloem". 1920.

Voor deze zonnige, want inderdaad fraaie en bekoorlijke reeks heeft de doctorandus A. Saalborn Vondels Adam bewerkt, die, zonder eenige rethoriek, de zonnebloem van heel Nederlands letterkundigen tuin mag heeten. Wie daaraan mocht twijfelen — er is immers zèlfs aan de koninklijke hoogheid van Vondels dichtkunst getwijfeld — late zich beleeren door den inleider, dien hij aan den drempel van deze uitgave ontmoet, den heer Saalborn. Zonder „wetenschappelijke pretenties" (bl. 23) biedt hij zijn liefdevolle bewerking van der treurspelen treurspel al degenen, die werkelijk naar iets heel bizonders uitzien, aan; maar zijn indringen in Vondels geest, zijn besef, gevoel en genot van deze ongeëvenaard hooge dichtkunst is er te weldadiger om. Het doet werkelijk een mensch goed, na allerlei filologie en historische detailleering over Vondels werk en Vondels leven doorvost te hebben, eindelijk weer eens iemand te ontmoeten, die er rond voor uit komt, dat bij zóó'n dichter toch de schoonheid, de poëzie het eigenlijke is. De heer Saalborn bewondert en bemint Vondel; hij geniet hem zooals iemand van de natuur geniet, en hij juicht zijn liefde en genot zoo eerlijk als een kind op 't papier. Inderdaad: dat doet goed en 't werkt aanstekelijk. Zoo'n uitroep als waarmee hier de inleiding besloten wordt:

„O, hebt hem lief, onzen Joost van den Vondel.
Ge kunt niet anders, als ge hem hebt leeren kennen!"

ontroert als een hartekreet en klinkt overtuigender dan het geleerdste betoog.

Ook is de inleider, blijkbaar nog jong, geen blind enthusiast. Zoowel uit zijn fraaie voorrede als uit zijn sobere, maar kundige noten blijkt duidelijk, dat hij het drama ter dege bestudeerd heeft. En al geeft hij den brui van alle literatuur-vergelijkende geleerddoenerij: inzichtig stelt hij een zeer merkwaardigen passus uit de Erste Bliscap van Maria voorop, om Vondels middeleeuwsch mysterie-speligen geest helder te belichten. Ook wat hij opmerkt over Vondels drie kulturenomvattende grootheid (bijbelsch, heidensch, christelijk), welke bij andere werelddichters niet zóó te vinden is, lijkt me uitstekend gezien.

Het smaakvol verzorgd boekje is met enkele prenten gesierd, o.a. Vondels mooi portret door Flinck en foto's naar de *Adam*-opvoering van Royaards. Bij bl. 48, noot 1 merk ik op, dat naam en persoon van Asmodé wel niet voorkomt in den *Staten*bijbel, maar wel in de Vulgaat (Tobias III, 8), welke de katholieke dichter gebruikte. 't Is jammer, dat de mooie uitgaaf door te veel drukfouten schade leed.

Huissen. B. H. Molkenboer O. P.

D. K. Bornhausen, Pascal. Basel, Fr. Reinhardt. 1920.

Dit geschrift, met de ietwat pronkerige opdracht: „Der hochwürdigen theologischen Fakultät Heidelberg ihrem weltweiten Wirken" versierd, is voor den Hollandschen lezer van weinig belang, omdat het niet veel nieuws brengt. De schrijver stelde zich ten doel „een eerste historisch-critische biografie van Pascal" (nog eerdere dan deze eerste als: H. Reuchlin, Pascal's Leben und der Geist seiner Schriften, 1840 en J. G. Dreydorff, Pascal, sein Leben und Kämpfe, 1870, gaat hij zwijgend voorbij) te schrijven. Die levensschets zelf is kort; het grootste deel van het 285 pagina's dikke boek, wordt in beslag genomen door uitnemend geslaagde, geannoteerde Duitsche vertalingen van Pascal's kleinere geschriften. De titel „Pascal" belooft te veel, omdat hij een volledige uitbeelding van zijn leven en werken doet verwachten en de schrijver betuigt trouwens dat hij zijn landgenooten den grooten godsdienstigen denker wil doen kennen. Maar van Pascal's hoofdwerken de *Lettres Provinciales* en de *Pensées*, wordt zoo goed als niets gezegd, tenminste in vergelijking met de lange uitweidingen over de andere geschriften. De oningewijde lezer maakt zich daardoor een verkeerde voorstelling van de eigenlijke beteekenis van dezen denker; immers de *Provinciales* zijn meesterstukjes van dialectiek en stijl, maar van de diepte van Pascal's philosophie krijgt men slechts een juist begrip door het bestudeeren der *Pensées*. Voortdurend treffen allerlei wanverhoudingen in deze studie: zoo ook de lange uiteenzetting over de juiste dateering van de verhandeling over *l'Esprit géométrique*, terwijl het veel interessanter probleem, of Pascal werkelijk de *Discours sur les Passions de l'Amour* geschreven heeft, niet wordt gesteld; de schrijver zegt alleen dat twijfelen aan de authenticiteit er van weinig recht van bestaan heeft en licht dit oordeel verder niet toe. Lang niet alle critici zijn dit echter met hem eens.

Zeer thuis in de bibliografie van zijn onderwerp is prof. Bornhausen blijkbaar niet. Dit verschaft hem het genoegen om het als een voorbeeld van Duitschland's „Weitherzigkeit" te roemen, dat daar, in den loop der jaren, vertalingen van Pascal's werken zijn verschenen! Het feit dat er, lang voor de Duitsche, reeds Engelsche en Hollandsche vertalingen van de *Pensées* waren en er sinds vele jaren Amerikaansche, Spaansche, Italiaansche, Deensche en Hollandsche overzettingen van de *Provinciales* bestaan, maakt het minder opmerkelijk dat Duitschland óók zijn aandacht aan dien denker heeft willen wijden. Vreemd doet het volgende zinnetje in de voorrede aan: „Het is voorzeker de vraag of een Duitsche kritische Pensées-uitgave, die het, in de Fransche navorschingen veelvuldig versnipperde, verzamelde en voor de verklaring der *Gedachten* gebruikte, niet een behoefte zou zijn." Alsof er slechts een Duitscher noodig is om orde in den chaos te doen verschijnen en alsof die een meer wetenschappelijke rangschikking en verklaring der *Pensées* zou kunnen verschaffen dan bereikt is in de werkelijk schitterende uitgave van Brunschvicg, Boutroux en Gazier, de groote Fransche Pascalkenners! Het handschrift der *Gedachten* bestaat, zooals men weet, uit een verzameling losse aanteekeningen; aanwijzingen omtrent het plan van het boek waarvoor Pascal ze bestemde, zijn nagenoeg niet aanwezig; men kan er alleen naar gissen. *Elke* rangschikking (zelfs een

Digitized by Google

Duitsche!) blijft dus willekeurig en gebrekkig: niemand kan zeggen hoe Pascal zijn ideeën nader uitgewerkt en wellicht gewijzigd zou hebben in de Apologie van den Christelijken godsdienst die hij zich voorgenomen had te schrijven. In bovengenoemde levensschets neemt prof. Bornhausen er genoegen mee om na te schrijven wat Brunschvicg en Strowski, die hij onophoudelijk citeert (vooral het bekende werk van den laatstgenoemde *Pascal et son temps*), van Pascal's leven, denkwijze en historische beteekenis verteld hebben, zoodat het boek geen nieuwe gezichtspunten opent. De eigen inzichten van den schrijver, die men hier en daar vindt, verhoogen meestal niet de waarde er van, bijv. als hij verkondigt dat blinkend egoïsme, zonder echt geloof aan iets van werkelijke waarde, de karakteristiek is van den Franschen geest (p. 70). — Is de Fransche geest, zooals hij zich uit in Frankrijk's letterkunde, niet juist bij uitstek altruïstisch? Kan men zich een land denken waar de groote mannen er meer naar streven leiders en voorlichters der menschheid te zijn dan dat waar het klooster Port Royal gestaan heeft, waar een Bossuet predikte, de Encyclopedisten de sociale deugden verheerlijkten, een Voltaire streed voor de verdraagzaamheid en Rousseau hartstochtelijk zijn idealen verkondigde .... om slechts enkele namen te noemen?

Akelig dun, in letterlijken en figuurlijken zin, is het, uit één pagina bestaande hoofdstuk „Pascal's zending", waarmee het boek besluit en dat uit een vergezochte parallel bestaat tusschen den Gallischen veldheer Vercingetorix en Pascal (omdat het stadje Clermont-Ferrand toevallig herinneringen aan beide mannen draagt!) — een parallel die alleen moet dienen om het geschrift met een hatelijke beschouwing, die bovendien eenigszins verward is, over het streven van het Fransche volk te doen eindigen.

Dit alles neemt niet weg, dat de vertalingen, waaruit dit werk grootendeels bestaat, uitstekend verzorgd zijn en de Duitsche lezers, voor wie de origineele tekst ontoegankelijk is, daardoor kennis kunnen maken met de zeer belangrijke kleinere geschriften van Pascal.

Leiden. C. Serrurier.

Alice Brenot, Recherches sur l'éphébie attique et en particulier sur la date de l'institution. (Bibliothèque de l'école des hautes études, sciences historiques et philologiques, fasc. 229). Paris, Champion. 1920. (Pr. fr. 9.50).

Voor zoover ik weet, wordt de instelling der *ἐφηβία* te Athene algemeen op kort na 338 gesteld. Tot die slotsom komt ook Mlle Brenot in haar aan M. Havet gewijde studie. Zij gaat na, dat het instituut nog niet bestond in het midden van de 4e eeuw, waarbij zij er op wijst, dat het woord *ἔφηβος* gebruikt werd, voordat het de technische beteekenis had, die zij bedoelt en legt uit, dat een instelling als de *ἐφηβία*, een soort staand leger, niet past in den geest der Atheners van den bloeitijd. Dit laatste is de vraag. Waarom zou een jong Athener zich wel te paard en niet te voet mogen oefenen, waarom wel te paard en niet te voet mogen deelnemen aan feestelijke optochten? Maar in deze opmerking zie men geen bestrijding van haar conclusie. Als inleiding vertaalt en bespreekt Schr. c 42 van Arist. *Ἀθ. Πολ.*

In het tweede gedeelte behandelt zij de door Foucart in BCH XIII p. 253 gepubliceerde inscriptie ter eere van de epheben der phyle Kekropis van 334/3, voorts den eed, den dienst, de opzieners der epheben en den politieken toestand van Athene in 339. Men vraagt zich af, of Mlle Breton werkelijk geen kennis genomen heeft van het artikel van Thalheim in Pauly-Wissowa en of ze van Ziebarths Aus dem griechischen Schulwesen niets gelezen heeft dan de aanhaling op p. 41. Nieuws bevat het werkje niet, trouwens het onderwerp is niet zeer dankbaar. Enkele drukfouten en verschrijvingen zouden vermeden zijn, als een vriend of vriendin de drukproeven had gelezen.

den Haag. E. van Hille.

H. Diels, Antike Technik. Sieben Vorträge. Zweite, erweiterte Auflage. Leipzig, Teubner. 1920. (Pr. M. 9 + 60 %).

De tweede uitgave van het frisch geschreven werkje van Diels[1]) is uitgebreid met een hoofdstuk over het antieke uurwerk, dat een derde gedeelte van het geheele geschrift beslaat. Weer is de lezer tegenwoordig bij de studie van den technisch aangelegden philoloog en hij krijgt in het laboratorium een heldere verklaring van vernuftige en curieuse tijdmeters uit de oudheid. Tegenover de grootere volledigheid van een handboek zooals van Neuburger, staat de tinteling van oorspronkelijkheid in de studies van Diels.

Dat de 6 eerste hoofdstukken niet onveranderd zijn herdrukt, spreekt bij een zoo stoer werker van zelf. Van de zeer talrijke wijzigingen en toevoegingen zijn eenige der voornaamste: op pag. 18, 22, 92 vindt men literatuur uit de laatste jaren over het antieke oorlogswezen; naast plaat I is de vertaling gevoegd, evenals elders bij moeilijke teksten; pag. 25 getallenmystiek bij moderne psychologen wordt op de kaak gesteld; pag. 31—33 uitweiding over het geringe aanzien van den technicus in de oudheid; pag. 74 vergelijkt geheimschrift uit den laatsten oorlog, zooals pag. 99 de wederopstanding van den onager vermeldt; pag. 101—103 een vondst in Emporion verbetert onze kennis van de katapult; pag. 128—130 handelt over den pseudo-Demokritos: Bolos; dat diens chemie een mystiek karakter droeg, wordt volgehouden in een polemiek, pag. 133—138; pag. 154: een der smedende Eroten in het huis der Vettii bedient den blaasbalg. Van de nieuwe *afbeeldingen* is te vermelden: plaat VIII een groot pistool voor Grieksch vuur, uit een handschrift van de 11de eeuw; pag. 23 een eenvoudige schets, die de beteekenis van *palintonon* verduidelijkt.

Het nieuwe hoofdstuk begint met de invoering van den *gnomon* (schaduwwijzer) uit Babylon in Griekenland. Het verbeterde zonne-uurwerk hield rekening met den wisselenden stand der zon in de jaargetijden en met de groote verschillen der uren, de lange daguren en korte nachturen in den zomer, en omgekeerd in den winter. Dit leidt tot merkwaardige figuren op de wijzerplaat, o. a. bij het spinnewebuurwerk en bij het dubbelebijl- of zwaluwstaartuurwerk. Verstelbare reisuurwerken moest men bij elke waarneming regelen naar de geographische breedte. Van de klepsydra worden 2 soorten onderscheiden: gewoonlijk wees deze een tijdruimte door het wegvloeien van water; in de oasen van Afrika is sinds de oudheid een klepsydra in gebruik, die zich langzaam vult. De fluitende wekker van Plato, waartoe Diels

[1]) 1ste uitgave zie *Museum* 1918 p. 160.

Digitized by Google

uit Athenaeus meent te mogen besluiten, wordt door een teekening geïllustreerd. Ktesibios heeft een mechanisch uurwerk uitgevonden, waarvan de wijzer zich geleidelijk verplaatste naarmate de dag- en nachturen langer of korter werden. Een te Salzburg gevonden fragment van een bronzen wijzerplaat waarop teekens van de dierenriem zijn gegraveerd, gaf aan Diels voldoende aanwijzing om dit astronomische uurwerk door water gedreven te reconstrueeren.

Kunstig en vermakelijk was het groote automatenuurwerk in Gaza met vleugelklappende adelaars, een gongslaanden en een pijlschietenden Herakles, e tutti quanti. Ook in dit nieuwe hoofdstuk volgt de schrijver de verdere ontwikkelingsgeschiedenis van het automatenuurwerk tot in onzen tijd; het wonderuurwerk in Straatsburg (vervaardigd in 1838—42), dat gedurende 25804 jaar geen correctie noodig heeft bij het aanwijzen van astronomische verschijnselen en kerkelijke feesten, is principieel niets nieuws. Dat veel van het nieuwe een erfenis is der oudheid, is het thema van het boekje, waarmee het ook wordt besloten.

Utrecht. G. van Hoorn.

G. A. S. Snijder, De forma matris cum infante sedentis apud antiquos. (Utrechtsche diss.)

Een archaeologische dissertatie is en blijft in Nederland een zeldzaamheid, en met blijdschap heb ik dus kennis genomen van het boekje van Dr. Snijders, dat er zoo smakelijk uitziet in zijn roode kaftje, met den quasiantieken titel, zijn keurigen Weenschen druk en zijn bescheiden, maar voldoende plaatje.

De schrijver verontschuldigt zich om zijn onderwerp, voor ietwat barbaarsch latijn, maar is vlot te lezen, wat van alle hedendaagsch latijn niet gelden mag.

Hij behandelt zijn onderwerp in korte, goed ingedeelde hoofdstukken, uitvoerig zonder breedsprakigheid. Hij zou anders bezwaarlijk in zijn kort bestek het beeld der moeder, zittende met het kind, van de voor-Grieksche tijden af tot vroeg-christelijke hebben kunnen nagaan.

Bij de bescheiden plaats, die deze moeder (die vaak maar de min is) bij de ouden inneemt, komt het mij voor, dat de laatste hoofdstukken de belangrijkste zijn, daar het toch schijnt te blijken, dat de christelijke ikonographie, ook in deze, niet zonder invloed van heidensche voorloopers is gebleven, van hoeveel grooter beteekenis ook de Moedermaagd met het Kindeke voor de Christelijke kunst is geworden.

Amsterdam. J. Six.

J. de Zwaan, Imperialisme van den oud-christelijken geest. Haarlem, De Erven F. Bohn. 1919.

Dit boek van den bekenden Groningschen hoogleeraar bevat, na eene Voorrede, negen hoofdstukken over „Geloof en Geschiedenis" p. 1 — 45, „Jezus tusschen verleden en toekomst" p. 47 — 104, „De moeilijkheden der Joodsche Christenheid" p. 105—148, „Paulus' levenswerk" p. 149 — 191, „Christendom, staat en maatschappij" p. 193—226, „De wording der oudste vormen van kerkelijke organizatie" p. 227—281, „Concentratie tegenover oud en nieuw", p. 283—323 „„Christelijk verweer en aanval" p. 325—354, „Kerk en kerkleer, opgenomen in de antieke wereld" p. 355—390.

De schrijver betoogt, dat het historische Christendom uitteraard imperialistisch is in den geestelijken zin van dit woord, dat het steeds zijn „absoluutheid" heeft gehandhaafd en de „normativiteit" van Jezus Christus gepredikt, p. 39 vlg. f.f. Hijzelf is geneigd van Jezus te spreken „als de hoogste historische realizatie van de persoonlijkheid-vormende Dominant", p. 104. Voorts zet hij nader uiteen, hoe het Joodsche Christendom, dat geen secte wezen, maar het volk bekeeren wilde, p. 122, geleidelijk uitsterven moest, Paulus daarentegen Jezus' gezag in zulk een vorm heeft uitgedrukt, dat de weerstand der antieke voorstellingswereld gebroken kon worden, p. 191 f.f. De Romeinsche staat stond uit ter aard vijandig tegenover het Christendom, maar had toch redenen, om van lieverlede, over het geheel, meer humaan op te treden, p. 214 f.f. De oudchristelijke gemeente werd aan 't eind van eene zekere ontwikkeling, een monarchaal geregeerd lichaam p. 244 vlg. Ten gevolge van de vastere organisatie der kerk werden visionnaire dwepers als Montanus en „gnostieke" hervormers als Marcion, uitgestooten. Tertullianus leerde de Westersche Christenheid Latijn „lezen en spreken", p. 354 f.f. Clemens van Alexandrië ontwikkelde zijn logosleer om „Grieksche zielen te overtuigen van de redelijkheid van zijn Christendom", p. 367 f.f. Met de gedachten van Origenes, den vader der Christelijke dogmatici „forceerde de kerk de poorten der antieke cultuur" p. 384 f.f. Het werk besluit met eene beschouwing over Athanasius, p. 388 vlgg.

Dit boek is ook voor dengene, die een ander standpunt dan de schrijver inneemt, hoogst lezenswaardig. Prof. de Zwaan bespreekt theorieën van beroemde theologen als Bousset, Harnack, Kirn en haalt ook uit minder bekende antieke bronnen interessante gegevens aan. Uitnemend verstaat hij de kunst, leeken aangaande de meest ingewikkelde historische vraagstukken op leerrijke en onderhoudende wijze in te lichten. Hij plaatst ook in dit werk het Christendom in de lijst van zijn tijd. Gaat het over de prediking van Jezus, dan haalt hij uitspraken van toenmalige Rabbijnen aan, die er in zekeren zin eene parallel mee vormen p. 61 vlgg. Bij de behandeling van de moeilijke vraag, hoe de oud-Christelijke organisatie zich vormde, vernemen wij tevens een en ander over het vereenigingsleven bij de Joden, Grieken en Romeinen dier dagen p. 230—244. Sprekende over de apologeten geeft hij ons meteen een aardig kijkje op zekere religieuze voorstellingen bij Plutarchus p. 342 vlgg. De schrijver bezit voorts niet slechts groote kennis, maar ook kijk op het praktische leven en gevoel. Treffend schetst hij bijv. de bezwaren, die de opvatting van het huwelijk in I Cor. VII in zekere kringen moesten veroorzaken p. 201. Aangrijpend is de beschrijving van het wereldbeeld zooals wij het ons vormen en van dat der antieke wetenschap, p. 328 vlgg. Het best geslaagde echter van heel dit werk is o.i. de reproductie van Origenes' systeem „misschien het grootste epos, dat ooit geschapen is door die poëtische gaven, welke het dogmatische denken eischt", p. 369.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

A. M. Brouwer, Schets der Kerkgeschiedenis in Tabellen. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters. 1920. (Pr. gecart. f 2.90).

De heer Dr. A. M. Brouwer, rector der Ned. Zendingsschool te Oegstgeest bij Leiden, thans kerkelijk hooglee-

Digitized by Google

raar te Utrecht, heeft aan de hand van Karl Heussi's bekend „Kompendium der Kirchengeschichte (dritte Auflage") in deze schets, die in vrij groot, atlas-formaat, is uitgegeven, overzichtelijk de kerkgeschiedenis tot op den huidigen dag toe, behandeld. Het geleidelijk ontstaan der verhoudingen is eenerzijds geteekend, anderzijds is de invloed van personen in het licht gesteld. De schrijver heeft niet alleen feiten afgedrukt, maar ook de ontwikkeling van de dogmengeschiedenis en het kerkelijk leven aangestipt, en vooral ook aan de geschiedenis van Nederland na de Hervorming een ruime plaats gegeven. Zoo vindt men bijv. voor het Oudste Christendom in tabellen naast elkaar: Uitwendige geschiedenis — Leerontwikkeling — Kerkvorming — Christelijk Leven en Eeredienst. Voor den Hervormingstijd: Uitbreiding van het Christendom (feitelijk: Zendingsgeschiedenis in hoofdlijnen, welke rubriek door de geheele schets heenloopt) — Hervorming door het Protestantisme — De Nederlanden — Protestantsche Theologie — Roomsch-Katholieke kerk. Bij iedere richting of persoon is het karakteristieke in eenige pittige opmerkingen aangeduid. Het gebruik van verschillende letter is terecht met soberheid toegepast, zoodat het oog niet door de afwisseling wordt vermoeid; het vele wit om en onder de bladzijden had voor eenige hoofdlitteratuur kunnen worden gebruikt. Deze Schets zal aan leeraren van christelijke gymnasiën, hoogere burgerscholen en normaalscholen goede diensten bij hun onderwijs kunnen bewijzen, en studenten zullen haar bij de repetitie voor het examen kunnen gebruiken. Natuurlijk vindt men hier slechts een geraamte van dorre beenderen, doch een van superieure kwaliteit, waarom het vleesch zal moeten worden gelegd, en waarin door persoonlijke bezieling geest zal moeten worden geblazen, opdat het levend worde, op zijn voeten sta, en leven wekke ook in onzen tijd.

Leiden. A. Eekhof.

SCHOOLBOEKEN.

J. Kooistra en J. H. Schutt, Eenvoudige Engelsche spraakkunst. Deel I en II. Groningen, Wolters. (Pr. per deeltje f 0.90).

Hoewel de schrijvers in de voorrede mededeelen, dat de Grammatica uitsluitend middel en geen doel is geweest, hebben zij toch door vele en gelukkige voorbeelden getracht den leerlingen een duidelijk inzicht te geven in de verschillende eigenaardigheden der Eng. Grammatica. Jammer dat de uitleg daarbij wel eens wat te onvoldoende blijkt. Zoo b.v.b. Deel II bl. 8, de vage aanduiding: „Should is used to express uncertainty". Vooral op een Gymnasium waar men er naar streeft het gebruik van de modi zoo duidelijk mogelijk te maken, vind ik het wel een erg slordige manier van onderricht in Grammatica om dergelijke vage algemeenheden te zeggen; alsof een onzekerheid in 't algemeen maar door should wordt uitgedrukt.

't Volgende is ook niet gelukkig gezegd: p. 9 (D. II) In compound tenses we cannot use will.

De leerling zal bij zich zelf zeggen: „Is: *Will he do that?* dan geen compound tense?"

Overigens geven deze twee deeltjes juist wat we voor onze leerlingen moeten hebben.

Leiden. Chr. Kok.

J. Kooistra en J. H. Schutt, Oefeningen bij de Eenvoudige Engelsche Spraakkunst. Deel I en II. Groningen, Wolters. (Pr. f 0.90 en f 1.25).

Het moet gezegd worden, dat de leerlingen die deze twee boekjes hebben doorgewerkt, zeker een flinke hoeveelheid Engelsch idioom zullen hebben opgedaan.

En de bewerking van de stof is ook gelukkig. Hier hebben we voor de beginners wat ons nog ontbrak. Een Engelsche text en daarna een Hollandsche variant.

Daardoor zal de leerling tot het gebruik van werkelijk Engelsch komen en niet van het ongelukkig vertaald Hollandsch.

Alleen vraag ik mij af of wat minder phonetische transcriptie en wat minder Holl. vertaling daarnaast, niet een betere aansporing tot oplettendheid en begrijpen zouden zijn. En wanneer ik dan zie: „Schrijf deze zinnen over in phonetisch schrift en probeer het dan te lezen," dan geloof ik zeker dat de tijd nuttiger besteed kan worden. Buiten deze bezwaren vind ik het een cursus, waar ik ieder leeraar zou aanraden eens een proef mee te nemen.

Leiden. Chr. Kok.

H. G. de Maar, English Passages for Translation, for the use of higher forms in School and students. Deel I, II en III. Groningen, Wolters. 1921. (Pr. f 1.10 per deel).

Deze drie deeltjes bieden een rijke verzameling vertaaloefeningen aan, die zeker heel nuttig kan wezen, en er zeer aanlokkelijk uitziet, door de keurige bewerking.

Ik twijfel niet of de heer de Maar zal van zijn werk veel succes zien, vooral met het oog op de acte-examens. Maar ik vrees dat we nu op de H.B.S. evenals op sommige Gymnasia de ellendige gewoonte zullen krijgen om de leerlingen af te richten op schriftelijke vertalingen uit: „Extracts for Translation" en „Passages for Translation", inplaats van hen tot het lezen aan te zetten. En dan moesten zulke boeken door den censor verboden kunnen worden.

Leiden. Chr. Kok.

Canadian Born by Mrs. **Humphry Ward,** adapted and annotated for the use of Schools by **R. R. de Jong.** (Meulenhoff's English Library). 1920. (Pr. f 1.45).

Alweer een prachtig geschikt boekje voor onze scholen, bij de andere mooie collectie van de firma Meulenhoff. 't Beste bewijs dat het werk goed is, is zeker wel dat wanneer de leerlingen één van deze serie hebben gelezen, ze al heel gauw om een tweede vragen.

De verklaringen zijn eenvoudig en duidelijk, juist zoo als onze begeerige lezers en lezeressen ze moeten hebben.

Leiden. Chr. Kok.

Shakespeare's Twelfth Night or What You will. Edited and annotated by **W. van Doorn.** (Meulenhoff's English Library).

De heer Van Dooren heeft, met de bewerking van dit stuk, een, voor onze scholen, zeer nuttig werk verricht. De vele en zeer eenvoudige aanteekeningen, brengen het stuk, dat anders voor onze leerlingen wat al te veel moeilijkheden biedt, behoorlijk binnen hun bereik.

Van harte hoop ik dat de bewerker het mag beleven dat Shakespeare voor de H.B.S.-scholieren nog wat anders wordt dan de schrijver van „Julius Caesar".

Leiden. Chr. Kok.

Digitized by Google

A House of Pomegranates, by **Oscar Wilde,** with explanatory notes by **S. C. Land.** Zwolle, W. E. J. Tjeenk Willink. (Stories and Sketches no. 24). (Pr. f 0.90).

Een werkelijk gelukkig idee van mejuffrouw Land om, behalve de gewone verkorte romans, nu eens iets van meer litteraire waarde aan de leerlingen te geven. Uitstekend als dit werkje van aanteekeningen is voorzien, hoop ik dat het veel tot ontwikkeling van de smaak onzer jongelui mag bijdragen.

Leiden. Chr. Kok.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

STICHTING—DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting verloor zijn lid Dr. K. Kuiper, die ontslag verzocht, en in wiens plaats de Koninklijke Akademie van Wetenschappen (Afd. Letterkunde) in Dec. 1920 benoemde Dr. J. J. Salverda de Grave. Het bestuur bestaat derhalve thans uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. J. J. Salverda de Grave en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de zes uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengt aan de stichting ten goede komt: no. 1, de photografische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturi's Hamâsah (1909), is verkrijgbaar voor f 96; no. 2, al-Mufaddal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor f 6; no. 3, Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja-Sekte, door I. Goldziher (1916), voor f 4.50; no. 4, Bar Hebraeus' Book of the Dove together with some chapters from his Ethikon, door A. J. Wensinck (1919), voor f 4.50; no. 5, De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen, door C. van Arendonk (1919), voor f 6; en no. 6, Die Richtungen der islamischen Koranauslegung, door I. Goldziher (1920), voor f 10.

3. Door de over eenige jaren te verdeelen kosten van dit laatste werk zijn de geldmiddelen der stichting voorloopig geheel in beslag genomen.

November 1921.

Bij de firma Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage is verschenen een *Ontwerp voor een vereenvoudigde regeling van de spelling en van het grammatisch geslacht in het Nederlands,* aanwijzende in hoeverre die regeling van het stelsel van de Vries en te Winkel zou afwijken, door Prof. Dr. A. Kluyver en Prof. Dr. J. W. Muller. — In dit ontwerp, aangeboden aan de Minister van Onderwijs, is het voorgestelde systeem van spelling toegepast.

De Redaktie ontving de vijfde, herziene druk van wijlen Prof. van Gelder's *Leerboek der Oude Geschiedenis* (Groningen—den Haag, J. B. Wolters; pr. *f* 3.90). Deze nieuwe uitgave, verschenen na het overlijden van de schrijver, doch nog geheel door hem zelf verzorgd, onderscheidt zich van de vorige editie (gelijk Mej. Dr. J. M. van Gelder in een kort voorbericht meedeelt) o.a. door 't weglaten van de behandeling van het schrift bij Egyptenaren en Soemeriërs, door omwerking der geschiedenis van het oude Rome en door iets uitvoeriger bespreking van de slag bij Salamis en van de opkomst der Griekse schilderkunst.

Een derde, geheel herziene druk heeft het licht gezien van Dr. P. Hoekstra, *Blijspelen van Terentius* (met inleiding en aantekeningen, Haarlem, de Erven F. Bohn; eerste stuk: Andria, Heauton timoroumenos). De wijzigingen bestaan in het opnemen van een groter aantal pogingen om de tekst te verbeteren, en in het uitbreiden van inleiding en aantekeningen, de laatste vooral voor zover zij verklaring van moeilike plaatsen tot doel hebben. De prijs van dit eerste stuk is *f* 2.50.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Rheinisches Museum, LXXIII, 3: W. Kroll, Quintilianstudien. — E. Preuner, Aus Heinrich Nicolaus Ulrich's Nachlass. — O. Hense, Zu Antipatros von Tarsos. — Th. Birt, Eine Siegesinschrift u. geograph. Karte des Tuditanus. — H. Kallenberg, Bausteine für eine hist. Gramm. der griech. Sprache. — U. Hoefer, Zu alten Geographen. — C. Clemen, Zu Fermicus Maternus. — Misz.

Nieuwe Taalgids, XV, 6: J. M. Acket, Waar halen ze 't vandaan? — A. Kluyver, Een nieuwe historische grammatica van onze taal. — J. W. Muller, De uitbreiding van ons taalgebied in de zeventiende eeuw (slot). — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, VII, 1: J. W. Marmelstein, De eenheid in het leven van Rimbaud. — J. A. v. Praag, Les traductions de *El mayor encanto Amor* de Calderón en néerlandais. — B. Jansen, Ueber den Okkultismus in Gustav Meyrinks Roman *Der Golem.* — J. de Vries, Oudnoorsche sagen op de Færøer. — G. Hübener, Die Entstehung von *Gulliver's Travels* und die „curiosity"-Kultur. — R. Priebsch, Ein Beitrag zu den Quellen des *Esmoreit.* — W. E. J. Kuiper, De gedaante-verwisselingen van Polyphemos. — Varia. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, IX, 6: F. Buitenrust Hettema, Over Oud-Friese letterkunde, II. — H. Linnebank, Naar het Nederlanderschap. — J. Witlox, Is Vondel's „Hollantsche Transformatie" of „Op de Waegschael van Holland" een Hekeldicht. — A. v. Delft, Een aanvulling op een kritiek. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, III, 6: A. C. E. Vechtman-Veth, Lancelot and Guinevere. — W. A. Ovaa, Dekker and *The Vergin Martyr.* — E. Kruisinga, Crit. Contributions to English Syntax, XI.—Dez., *Ward* in the *Christmas Carol.*—Notes a. News. — Transl. — Rev. — Bibliogr.

Studiën, XCVI, Dec.: F. v. Lith, De vert. van het „Onze Vader" in het Javaansch (verv.). — H. Duurkens, Een eigen Hoogeschool. — M. v. Steen, Joego-Slavië, IV. Bosnië en de Hercegovina (verv). — L. de Jonge, Paradijsvloek en Paradijszegen. — P. Albers, Bezetenen en Heksen in Duitschl. na den 30-jar. oorlog volgens Duhr. — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Dante. Omaggio dell' Olanda: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 47 (Schneider); Tijdschr. v. Taal en Letteren IX, n°. 6 (C.K.).

Davids, Ndl. en Spaansche letterk.: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 41 (Menne).

Van Dijk, Dante's Vita Nova: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 47 (Schneider).

Salverda de Grave, Dante: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 47 (Schneider).

Hoogewerff, Reizen van Cosimo: Hist. Zeitschr. 124, n°. 2 (Wätjen).

Hulshof, Deutsche und lateinische Schrift: Hist. Zeitschrift 124, n°. 1 (Brendi).

Jansen, Dante: Tijdschr. v. Taal en Letteren IX, n°. 6 (C. K.).

Molkenboer, Dante: Studiën XCVI, Dec. (Padberg); Tijdschr. v. Taal en Letteren IX, n°. 6 (C. K.).

Van der Vaart Smit, Natuurphilosophie: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 48 (Schöler).

Veth, Politieke prent: Studiën XCVI, Dec. (Daniels).

Von Winning, Joh. de Brune: Tijdschr. v. Taal en Letteren IX, n°. 6 (Michels).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS

Driemaandeliks tijdschrift voor de wetenschappelike beoefening van levende vreemde talen en van hun letterkunde en voor de studie van de klassieke talen in hun verband met de moderne.

Onder redaktie van

Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. Dr. D. C. HESSELING, Prof. J. H. SCHOLTE, Prof. Dr. JOS. SCHRIJNEN, Prof. Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. H. SWAEN.

Sekretaris der redaktie K. R. GALLAS.

ZEVENDE JAARGANG. EERSTE AFLEVERING.

Prijs per jaargang . . . f 8,40
franko per post . . . f 8.75
Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

ANTIEKE CULTUUR

ONDER REDACTIE VAN
Dr. D. COHEN, Dr. E. SLIJPER en Dr. H. WAGENVOORT.

IV.

DE HELLENISTISCHE CULTUUR.

MET EEN BLOEMLEZING UIT SCHRIJVERS, INSCRIPTIES EN PAPYRI

door Dr. D. COHEN,
Conrector aan het Nederlandsch Lyceum te 's-Gravenhage.

Prijs f 1,90 : : Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën.

DE TOEKOMST DER KLASSIEKE VORMING IN NEDERLAND

DOOR
Dr. H. WAGENVOORT Jr.

Prijs f 0,40 : : Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGISCHE BIBLIOTHEEK.

Petit Traité de Prononciation Française

par LÉON GOEMANS,
Inspecteur général de l'Enseignement moyen,
et ANT. GRÉGOIRE,
Professeur à l'Athénée royal de Liège et à l'École normale moyenne de l'État, Chargé de cours à l'Université.

DEUXIÈME ÉDITION.

Prijs . . . . f 1,90
Voor inteek. op Neophilologus f 1,60
Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers — 66ste Jaargang — Per jaar f 1.—

De **Nederlandsche Bibliographie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{ij}., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. — **N°. 5.** — **Februari 1922.**

Hirt, Der indogermanische Vokalismus (v. Wijk).
Mentz, Geschichte der griechisch-römischen Schrift (S. G. de Vries).
Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν (Hesseling).
Kurfess, C. Sallustii Crispi Epistulae ad Caesarem senem (Bierma).
Nöldeke, Das Iranische Nationalepos (Houtsma).
Eringa, La Renaissance et les Rhétoriqueurs neerlandais (Vermeylen).
Von Lempicki, Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft (Scholte).
Wolffhardt. Shakespeare und das Griechentum (Koster).
De Ridder, Remy de Gourmont (Gallas).
Muller en Bartstra, Geschiedenis van onzen tijd, V. 3 (Brugmans).
Von Aster. Geschichte der antiken Philosophie (Ovink).
Kittel, Rabbinica (Windisch).
Vonder Hagen, De Clementis Alexandrini sententiis (Wilde).
Blase, Johannes Coleius en de grootetwisten in de Nederl. Luthersche Kerk zijner dagen (Knappert).
Schoolboeken:
Ras, Goethe-Buch (Breuning).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Hirt, Indogermanische Grammatik. Teil II: **Der indogermanische Vokalismus.** (Indogermanische Bibliothek, hsgg. von H. Hirt und W. Streitberg. 1e Abt.: Sammlung indogermanischer Lehr- und Handbücher. 1e Reihe: Grammatiken, Nr. 13[2]). Heidelberg, Winter. 1921. (Pr. f 4.— + Zuschlag).

Het tans te bespreken boek (zonder de woordindex 230 pagina's) is het tweede deel van een Indogermaanse grammatika, waarvan de drie andere delen respective zullen bevatten: 1. Einleitung und Konsonantismus, 3. Akzentlehre, 4. Stammbildungs- und Flexionslehre. Het is, te oordelen naar het ene nu verschenen deel, niet de bedoeling van de schrijver, om uiteen te zetten, hoe de afzonderlike talen en taalgroepen zich uit de Indogermaanse grondtaal hebben ontwikkeld, doch om van deze laatste een beeld te geven, geconstrueërd niet alleen op grond van de gegevens van jongere perioden, doch ook op grond van datgene, wat wij van de voorgeschiedenis weten of vermoeden kunnen. Natuurlik leent zich het vokalisme bij uitstek goed voor zulk een behandelingswijze; hier hebben wij te doen met een ablaut-systeem, dat een verklaring vereist en ons daardoor vanzelf van de historiese tijden terugvoert naar zeer oude perioden van de Indogermaanse grondtaal.

Hirt's nieuwe boek is hoofdzakelik aan de ablaut gewijd, aan hetzelfde onderwerp dus, dat deze zelfde schrijver in een monografie van 1900 behandeld had. In hoofdzaak vinden wij tans dezelfde ideeën van toen terug. In de eerste jaren der twintigste eeuw behoorde ik tot diegenen, die Hirt's „Ablaut", trots slordigheden en gewaagde etymologieën, als de hoogste prestatie der moderne indogermanistiek beschouwden, en mijn dissertatie, van 1902, droeg van die waardering de duidelike sporen. Al wijd ik tans mijn belangstelling vooral aan andere dan ablaut-vraagstukken, ik heb nooit opgehouden mij ook hiervoor te interesseren en nog steeds houd ik het systeem van Hirt voor in hoofdzaak juist. Trouwens, in ruime kring heeft het waardering gevonden, en ook Brugmann, die in de „Lautlehre" van zijn „Grundriss", zelfs in de tweede druk, nog op geheel andere bodem stond, heeft in zijn „Kurze vergleichende Grammatik" Hirt's systeem waarderend besproken en gerefereerd, hoezeer hij ook in 't algemeen tegenover glottogoniese problemen een sceptiese houding aanneemt. Het is jammer, dat Hirt in dit nieuwe boek de „Kurze vergleichende Grammatik" zo negeert, maar wel meer dan eens op de onvoldoende behandeling van de ablaut in de „Grundriss" opmerkzaam maakt.

Ook Hirt zelf is in de twintig jaar, verlopen sedert het verschijnen van zijn „Ablaut", aan zijn oude ideeën trouw gebleven. Natuurlik zijn er verschilpunten; slechts ten dele zijn die een gevolg van de sedert 1900 verschenen literatuur. Een voorbeeld, waar dat wel het geval is, is de „Abtönung" *e* : *o*, die Hirt tans in aansluiting aan Güntert's onderzoekingen behandelt, wiens mening hij tot de zijne maakt. Een paar andere modifikaties, en wel zodanige, waartoe de schrijver zelfstandig gekomen is, zijn deze: de twee eenlettergrepige lichte wortels *es-* en *wel-*, die Hirt vroeger aannam, beschouwt hij nu, zeker terecht, als tweesilbig. De *ēi*-bases van de „Ablaut" beschouwt Hirt tans als *eje*-bases; *ē(i)* is de „Dehnstufe" van *eje*; evenzo is *ō(u)* de „Dehnstufe" van *owe*, — en voor de zgn. tweelettergrepige zware bases is Hirt geneigd, alleen de „Auslaut" *ā* aan te nemen. Deze opvatting hangt samen met de in het nieuwe boek zeer duidelik geformuleerde gelijkstelling van *seṭ*-wortels (= tweelettergrepige zware bases) met *ā*-stammen, van *i*-,

Digitized by Google

ei- (*eje-*)wortels met *i*-stammen, van *u*-, *eu-* (*ewe-*) wortels met *u*-stammen, van *aniṭ*-wortels (= tweelettergrepige lichte bases) met consonant en *e/o*-stammen. Men vergelijke de definitie van „basis" op blz. 104: „Meine Basen sind im wesentlichen W o r t e, werden es wenigstens in den meisten Fällen sein, und meine ein-, zwei-, dreisilbigen Basen sind im wesentlichen ein-, zwei-, dreisilbige Worte. Wenn ich z. B. die Basis idg. *dhē* ansetze, so liegt sie in ai. *dhā*, dem Wurzelnomen, unmittelbar vor." Dat is klaar en juist, evenwel: dezelfde „basis" hebben wij ook in **dhi-dhē-mi* en in **dhē-tó-s* > **dhə-tó-s*, en m. i. had Hirt duideliker kunnen zeggen, dat een basis tegelijk een woord en een uit onderling verwante woorden geabstraheerd gemeenschappelik element kan zijn.

Trouwens, Hirt geeft wel eens meer aanleiding tot verkeerd begrijpen. Zo lezen wij op blz. 55, dat de locativus oi. *agnā́* op idg. **ognḗi* teruggaat en met de nomin. *agnís* in ablaut staat en dat de grondvorm **ognéje* is. Geheel juist, dunkt mij. Nu verbaast het mij echter, dat Hirt, die in andere gevallen de volste vorm der bases als uitgangspunt neemt (*telā-*, *ese-* enz.), telkens spreekt van „*i*-Basen", „*u*-Basen", „*etei*-Basen", „*eteu*-Basen"; „*eje*-Basen", „*ewe*-Basen" ware m. i. beter. En evenzo zou ik ook van *etene-*, *eteke-*, *ereke*-bases enz. willen spreken; dat lijkt mij een systematiese aanwending van hetzelfde principe, dat Hirt genoopt heeft tans *ese-*, *wele-* inplaats van *es-*, *wel-* en *-eje-* inplaats van *-ēi-* te schrijven. Onbegrijpelik voor mij is Hirt's opmerking op pag. 156/7, naar aanleiding der *erek-* en *elek*-bases: „Ob die Basis zwei- oder dreisilbig, athematisch oder thematisch war, lässt sich oft nicht sagen. Sicher athematisch war sie, wenn sie ein Präsens nach der indischen siebenten Klasse bildet." Wanneer oi. *ásti* van een basis *ese-* en *dvéṣṭi* van een basis *dwejese-* (*dweise-*) komt (zie Hirt pag. 42), waarom zou dan *pr̥ṇákti* niet van *pereke-*, doch alleen van *perek-* kunnen komen?

De indeling van het boek is zeer rationeel: I. Der Ablaut innerhalb der Silbe, II. Der Ablaut mehrerer Silben, III. Ergänzende Fragen. In dit laatste deel komt ook een kort hoofdstukje voor over andere dan ablaut-kwesties. In de paragraaf over „Auslautsdehnung" verbaast het mij, dat geen melding is gemaakt van Gauthiot, La fin de mot en indo-européen. Trouwens, Hirt is vaak karig met het aangeven van literatuur, hetgeen mogelik samenhangt met het zeer persoonlike karakter van zijn werk. Hiermee hangt zonder twijfel ook de neiging samen, om sterk hypothetiese zaken, die menigeen in een handboek of leerboek zou weglaten, toch mee te delen. Wel is Hirt wat voorzichtiger geworden dan toen hij zijn „Ablaut" schreef; meer dan toen ter tijde wijst hij tans zelf op het onzekere van sommige etymologiese en andere hypothesen.

Met het oog op de titel „der indogermanische Vokalismus" zou men de schrijver kunnen ten laste leggen, dat hij te veel zich beperkt heeft tot de ablaut en zijn voorgeschiedenis. Vragen wij, hoe in de laatste tijd der Indogermaanse eenheidsperiode het vokalisme was voor het bewustzijn der sprekenden, dan moeten wij natuurlik ablaut-betrekkingen als *e* : *o*, *e* : *ē* als zeer belangrijke taalfeiten beschouwen, doch tegelijkertijd bestonden de kategorieën lange klinker en korte klinker; in de eerste behoorden zowel „dehnstufige" als „vollstufige", in de tweede zowel „vollstufige" als „schwundstufige" vokalen: *e*, *o* enerzijds en *i*, *u* anderzijds, die voor het taalgevoel der oudere Indogermanen bezwaarlik tot één kategorie behoord hebben, deden dat wel voor het ‚laat-Indogermaanse' taalgevoel. Over dergelijke zaken had ik graag wat meer gevonden in Hirt's nieuwe boek. De taalgeschiedenis is een voortdurende verandering in de groepering der taalkategorieën, en tussen de periode der vokaalreduktie en het einde van de Indogermaanse tijd hadden inderdaad heel wat verschuivingen plaats gehad. Een mogelik verschil tussen het oudere en het jongere Indogermaans is ook het wel resp. niet onderscheiden van twee *ō*'s en twee *ō*'s. Blz. 29 baseert Hirt zijn mening, dat er twee *ō*'s hebben bestaan, alleen op het feit, dat sommige *ō*'s met *e* ablauten, andere niet. In de afzonderlike Indogermaanse talen vindt hij geen sporen van dit onderscheid; noch de wet van Brugmann noch de hypothese van De Saussure betreffende het Armeens erkent hij. Wat is er dan echter voor bezwaar tegen om te vermoeden, dat het Indogermaans, altans het latere Indogermaans, de geneties verschillende klanken gelijk heeft uitgesproken? En hetzelfde kan gelden van de twee *ō*'s; immers de o. a. door Hirt aangenomen regel, dat de *ō*, die met *ē* in ablaut staat, als lit. *o*, de niet „abtönende" *ō* als lit. *ů* optreedt, is slechts een van de vele verklaringshypothesen voor de Litause *ů*, en *nůmà*, *nůmas* spreken tegen deze hypothese. Behalve aan het Litaus en Letties kan men aan geen andere taal een getuigenis voor dé onderscheiding van twee *ō*'s ontlenen.

Ik onthoud mij er van, op verschillende druk- en andere foutjes opmerkzaam te maken, die mij bij de lektuur opvielen [1]). Wel wil ik op twee punten opmerkzaam maken, waarbij ik meen, dat Hirt wat al te veel over het hoofd ziet, dat wij van het oudere Indogermaans heel weinig weten kunnen en dat wij dus bescheidenlik moeten rekening houden met door ons niet gekende en misschien nooit kenbare feiten. Het eerste punt betreft de „Dehnstufe." Niemand zal het vreemd vinden, dat Hirt Streitberg's theorie aanvaardt; maar de vraag komt toch op, of Streitberg's „Ersatzdehnung" de enige Indogermaanse „Dehnung" is geweest. De verklaring, die Hirt geeft van de perfectum-*ē* (oi. *sāhvás-*, got. *sētum*, lat. *sēdimus*), voor welke hij van een „dehnstufige" 3. pers. plur. (idg. **sēzd-r̥* > **sēdr̥*) uitgaat, wordt te onwaarschijnliker, als wij bedenken, dat het *ē*-perfectum ook Balties is (lit. *ėmė*, *kėlė*) en dat hier de *ē*, gelijk in het Latijn, in alle perfectum-vormen staat. Ook de verklaring der vrddhi op pag. 50 is slechts een los vermoeden, en dat het type lat. *celāre*, gr. *πηδᾶν*, obg. *lětati* in laatste instantie op vormen met „Ersatzdehnung" teruggaat, is al evenmin bewijsbaar.

Mijn tweede opmerking betreft de nomina op *-ā*. Het ligt voor de hand, om ze op te vatten als wortelnomina van zware bases. Reeds in 1902 herinner ik

[1]) Voor één inderdaad storende lapsus maak ik een uitzondering: blz. 41, regel 3 lezen wij, dat de vocativus in tegenstelling tot de „Dehnstufe" van de nominativus „vielfach nur Schwundstufe" heeft. Lees: „Vollstufe". Bedoeld zijn gr. *πάτερ*, oi. *pítar* e. dgl.

Digitized by Google

mij een dergelijke opinie te hebben uitgesproken. Maar de zaak is toch niet in het reine, zolang wij niet deze hypothese in verband hebben beschouwd met de ongetwijfeld zeer oude betrekkingen tussen nominaalstammen op *-e/o-* en de daarbij behorende neutra pluralis resp. collectiva op *-ā*. Hirt raakt dit punt even aan, wanneer hij blz. 188 vlg. (in het hoofdstuk over „die Basen nebeneinander") dgl. betrekkingen als gr. φόρος : φορά, νόμος : νομή, τόμος : τομή ook voor het Indogermaans van vóór de ablaut-wetten veronderstelt. Wanneer hij echter beweert: „So wird die Sache ausserordentlich einfach", dan ben ik enigszins scepties en blijf ik de vragen stellen: Bevat de voorgeschiedenis van idg. **bhoros* : **bhorā*, **jugom* : **jugā* wellicht nog allerlei momenten, die Hirt noch een van zijn tijdgenoten kunnen opmerken? Zijn de betrekkingen tussen deze vormparen en het ablautsysteem niet zo ingewikkeld, dat wij de draden niet meer ontwarren kunnen? Heeft Hirt niet meer willen weten dan weetbaar is?

Deze laatste neiging vinden wij meer bij Hirt. Zij hangt met zijn hele persoonlikheid samen en is onafscheidelik verbonden met die goede eigenschappen, die veel van wat hij schrijft, en daaronder ook dit nieuwe boek, zo interessant maken.

Leiden. N. van Wijk.

Arth. Mentz, Geschichte der griechisch-römischen Schrift bis zur Erfindung des Buchdrucks mit beweglichen Lettern. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1920. (Pr. M. 28).

De auteur noemt dit zijn boek bescheidenlijk „Ein Versuch", ofschoon het veelszins het karakter draagt van een doorwrocht hand- of leerboek. hoofdzakelijk in de latere gedeelten. In de eerste hoofdstukken: Die Zeit des Werdens, Unter der Führung Athens, zelfs Die Zeit des Hellenismus, is veel onzeker of onduidelijk moeten blijven, zonder schuld van dezen auteur die evenals anderen hier te kampen heeft met schaarsche, elkaar weersprekende en moeielijk te duiden overlevering. Wat op dit gebied verschijnt moet noodzakelijkerwijs veel twijfel en onzekerheid laten. Zoo b. v. een wel zeer geleerd artikel van den bekenden prof. Gardthausen „Die epichorische (prähellenische) Schrift im Westen Kleinasiens" dat de heer M. nog niet schijnt gekend te hebben, ofschoon het reeds van 1918 dagteekent. Een verwijt mag men hem daarvan niet maken, want dat art. is opgenomen in een tijdschrift dat wonderlijk genoeg nog bijna onbekend is gebleven en eigenlijk slechts bij toeval ontdekt kan worden, de Zeitschrift des Deutschen Vereins für Buchwesen und Schrifttum, I.

In de verdere afdeelingen echter komt de heer M. hoe langer hoe meer op dreef, beheerscht zijne stof en spreekt met groote kennis van minder of meer gewichtige zaken. Belangrijk is de voortdurende vergelijking van Grieksch met Latijnsch schrift, waarbij de aandacht valt op den nog veel te weinig bestudeerden invloed van het Grieksche systeem van afkorten op het Latijnsche. Over afkortingen in 't algemeen worden zeer verstandige dingen gezegd. Hier had de auteur veel voor boven de meesten, door zijne langjarige studie van oudere en nieuwere stenographie, getuige zijn werk „Geschichte der Stenographie", waarvan in 1920 reeds een tweede druk verscheen. Door die studie is hij in staat gesteld over het moeielijke vraagstuk van talrijke afkortingen heel wat verstandiger en duidelijker te handelen dan gewoonlijk geschiedt. Met name geldt dit voor vele zoogenaamde Angelsaksische afkortingen die met het eigenaardig karakter der Ang. afschrijvers niets te maken hebben, maar oorspronkelijk echt-Romeinsche teekens, notae Tironianae of overblijfselen van Rom. cursief zijn, overigens in onbruik geraakt, doch door hen in hun conservatisme behouden en aldus ons bekend geworden.

Bij de groote nauwkeurigheid van den auteur verwondert het mij dat hij blz. 141 schrijft dat eene „Ligatur" van O en R reeds ten tijde van Karel d. Gr. gebruikt werd. Deze verbinding toch, die trouwens in ons palaeographisch jargon geen ligatuur heet, maar contignatie, is véél ouder, komt b. v. reeds herhaaldelijk voor in den Weener Livius 15 saec. V—VI, naar analogie van eene dergelijke verbinding van O en S, in den cod. Augusteus van Vergilius.

Een ander voorbeeld dat de auteur m. i. juist in genoemde studie nog verder had kunnen gaan, is blz. 122: „das geschwärzte e ist wohl auf die Unziale zurückzuführen." Hier geldt het niet de unciaal, maar de oude manier een a in open vorm, gelijkende op cursief *u* aan te hangen vooraan de volgende letter, zooals ook weer de Angelsaksische afschrijvers dit zoo vaak in praktijk brachten als een overblijfsel van oud-Romeinsch cursief.

Onvolledig lijkt mij wat blz. 140 wordt verzekerd over de onderscheiding van de i door een schuin streepje, waaruit later de punt werd. Dit is oorspronkelijk het zeer oude afscheidingsteeken, in tal van oude hss. bewaard. Zorgvuldige afschrijvers hebben het vaak alléén gebruikt waar i voor of na m, n, u staande onduidelijk zou zijn, maar nog niet in verbinding met andere letters die dat bezwaar niet opleveren.

Bij de bespreking der schrijfschool in Luik blz. 125 had behalve op de Duitsche dissertatie van Schubert wel gewezen mogen worden op de belangrijke bijdragen van Hub. Nelis in Belgische tijdschriften, met de aanvulling van H. Obreen in Ned. Archievenblad 22 blz. 49 vv.

In het Schlusswort wordt uitvoerig en leerrijk gesproken over de tegenstelling van antiqua tot fractuur. De voorliefde der Duitschers voor h u n schrift de Fraktur, wordt daar m. i. niet geheel juist voorgesteld of liever gezegd, die voorstelling is door den loop der omstandigheden verouderd. Wanneer blz. 153 geschreven staat „Im Druck werden jetzt die wissenschaftlichen Arbeiten meist in Antiqua, volkstümliche Werke in gotischer schrift veröffentlicht", zoo kon dit wellicht gelden vóór Aug. 1914, maar daarna niet meer. Sedert toch is in Duitschland ook in wetenschappelijke kringen het verhoogde nationaliteitsgevoel er toe gekomen wederom iets bijzonder nationaals in dat Gotische schrift te zien en kan overal een teruggang tot dat schrift opgemerkt worden. Merkwaardig komt dit uit b. v. zelfs bij een zoo universeel geleerde als Ad. von Harnack wiens Reden und Aufsätze in 2 dln. in antiqua gedrukt zijn. Bij het verschijnen van een 3e deel sedert het uitbreken van den oorlog (in 1916) bericht de auteur het te betreuren, dat de uitgever

Digitized by Google

voor de gelijkvormigheid ook nu nog die letter moest gebruiken en nog niet kon terugkeeren tot de „zeitgemässe Änderung" der Fraktur. Onbegrijpelijk schier voor niet-Duitschers, maar niettemin een feit. En een feit dat de heer M. schrijvende in 1920, wel afzonderlijk had mogen bespreken.

Leiden. S. G. de Vries.

Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν· *διατριβαὶ φίλων καὶ μαθητῶν ἐπὶ τῇ τριακοστῇ πέμπτῃ ἐπετείῳ τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ καθηγεσίας αὐτοῦ*, Athene, 1921.

Ter gelegenheid van de vijf-en-dertigste verjaardag der aanvaarding van het hoogleraarschap in de linguistiek te Athene door G. N. Hatzidakis, hebben zijn leerlingen en vrienden een album gratulatorium uitgegeven, dat drie en dertig studies bevat over onderwerpen van Griekse taal- en dialektkunde, numismatiek, archaeologie en folk-lore; één opstel is gewijd aan tekstverbetering bij Cicero en Seneca. De kwartijn van 211 blz. geeft een goed beeld van de veelzijdige belangstelling die de tegenwoordige Grieken koesteren voor het onderzoek van hun verleden en van de hedendaagse staat der volkstaal; het boek getuigt tevens van de internationale achting die Hatzidakis als geleerde geniet (*ὁδηγὸς ῥηξικέλευθος* wordt hij terecht in de voorrede genoemd): al zijn de meeste medewerkers (26) Grieken, ook Duitsland, Engeland, Frankrijk, Nederland en Zwitserland zijn vertegenwoordigd bij dit huldebetoon.

Leiden. D. C. Hesseling.

C. Sallustii Crispi Epistulae ad Caesarem senem de re publica, recensuit A. Kurfess. Leipzig, B. G. Teubner. 1921. (Pr. f 0.35).

Toen ik dit boekje, waarvan de eigenlijke tekst 19 pagina's beslaat, voor 't eerst in handen kreeg en doorbladerde, vroeg ik mij met een zekere verbazing af, wat wel de gedachte van den uitgever bij deze uitgave geweest kon zijn; zoo geheel gelijk scheen mij de tekst toe aan die van de editie van Jordan. Van dergelijke afzonderlijke uitgaven van kleine geschriften is het doel meestal een tot in de kleinste bizonderheden nauwkeurig beeld van de hndschr. te geven, zooals bijna nooit de editie van een grooter werk die verschaft en men toch voor studiedoeleinden dikwijls noodig heeft. Maar hier geeft Kurfess niets meer uit het eenige in aanmerking komende handschrift dan E. Hauler in de Wiener Studien heeft gedaan. „In tota terrarum perturbatione atque tumultu quoniam fieri non potuit, ut codicem et editiones denuo conferrem, satis habui diligentissima Hauleri collatione uti" zegt hij in het voorbericht. Alleen twee incunabelen heeft hij vergeleken. Hij heeft er eenige foutieve lezingen en een paar humanistenconjecturen uit gehaald.

Het meeste nut vindt de lezer in de parallelplaatsen onder den tekst, achter in een overzicht vereenigd, en in den Index Congruentiae Sallustianae, waarin alle opvallende uitdrukkingen en woorden bijeengebracht zijn, die deze twee politieke strijdschriften met de andere werken van Sallustius gemeen hebben. De uitgever zal het meeste hiervan ook wel gegaard hebben uit de verschillende geschriften, die het auteurschap van Sallustius hebben trachten te bewijzen of te bestrijden. Maar in ieder geval, moge hij ook tweedehandswerk hebben gedaan, het is nuttig werk geweest, dat 't mogelijk maakt zich over deze vraag een voorloopige meening te vormen, die op meer dan den eersten indruk berust, zonder dat men de heele literatuur heeft doorgewerkt. Alleen dient wel in 't oog te worden gehouden, dat met de door hem opgestelde lijsten van woorden en zinnen de mogelijkheden van taalkundig onderzoek der vraag nog niet zijn uitgeput.

Wat den tekst aangaat, is Kurfess nog wat conservatiever dan Jordan. Maar dat geldt eigenlijk meer uiterlijkheden, want vóór alles is hij van Jordan afhankelijk. De verschillende kleine aanvullingen, bijna uitsluitend van onbelangrijke dingen, maken den apparatus criticus niet tot iets eigens,; nog sterker geldt dit van den tekst. Dat hij er niet vrij tegenover staat, blijkt uit verschillende plaatsen, waarvan ik een paar wil bespreken.

Het begin van cap. 9, waarin de politieke tegenstanders van Caesar worden besproken, luidt in de editie van Jordan: Sed quid ego plura quasi de ignotis memorem? M. Bibuli fortitudo atque animi vis in consulatum erupit; hebes lingua, magis malus quam callidus ingenio. Quid ille audeat, quoi consulatus, maximum imperium, maxumo dedecori fuit?

De interpunctie breekt hier voor mijn gevoel zoowel de kracht van den zinsgang als dat ze de eigenlijke beteekenis van de passage verkeerd doet zien. De woorden ‚hebes lingua, magis malus quam callidus ingenio' hangen volkomen in de lucht en breken het verband tusschen de rhetorische vraag en den voorafgaanden sarcastischen houw. Wanneer men evenwel leest, de nieuwe zin met hebes beginnend: „hebes lingua m. m. q. c. ing., quid ille audeat" cet. worden beide bezwaren opgeheven.

In ditzelfde gedeelte heeft Jordan ‚in consulatum erupit' der hndschr. behouden en Kurfess heeft dit zonder eenige aarzeling overgenomen. Maar is deze beteekenis „heeft zich baan gebroken tot een consulaat, is onweerstaanbaar uitgeloopen op het consulaat" hier wel te verdedigen? Dit zou alleen dan 't geval zijn, als 't consulaat werd voorgesteld als een belachelijk resultaat, ten slotte door de gewaande geestelijke kracht en flinkheid van Bibulus bereikt. Maar dit is aan het heele verband vreemd. Ik meen, dat er geen twijfel kan bestaan, of er moet gelezen worden ‚in consulatu', d.w.z. „hoe groot zijn geestkracht en mannenmoed wel waren, is tijdens zijn consulaat onweerstaanbaar gebleken". En nu geloof ik wel, dat Lövsted gelijk heeft gehad met zijn betoog, dat al in den klassieken tijd de grenzen van het accusativus- en ablativusgebruik bij „in" door elkaar zijn geloopen, maar dat geldt toch niet voor gevallen als deze, waar beteekenisverschil het constructieverschil steunt.

Ik kies nog een ander voorbeeld, waaruit, naar mij dunkt, Kurfess' onzelfstandigheid tegenover Jordan nog sterker blijkt. In II, 5 waar een kort overzicht van Rome's politieke geschiedenis wordt gegeven naar het inzicht van den schrijver, stelt hij den beteren politieken toestand van vroeger tegenover de ontreddering van zijn eigen tijd. In dien tijd was er van eigenlijke armoede geen sprake: ‚humillimus quisque in armis aut in militia nullius honestae rei egens satis sibi satisque patriae erat'. Jordan geeft hierbij reeds de conjectuur van Van der Does ‚in arvis', Kurfess neemt deze over en geeft daarnaast nog ‚in agris' van Poehlmann. Voor mij is het volkomen onbegrijpelijk, hoe men hier ‚armis' kan hand-

Digitized by Google

haven, daar juist de gedachte is, dat de arme Romein zoowel in oorlogstijd als in vredestijd een behoorlijk bestaan had en dat dit bestaan voor allen 't zelfde beroep was. Dat kan dan alleen 't boerenbestaan zijn geweest. Het is de traditioneele gedachte, die we hier vinden: „de zegen van den ouden tijd was 't uitgebreide, kleine boerenbedrijf." Kan ik mij bij dit alles niet indenken in den gedachtengang van hen, die kalm weg ‚in armis' handhaven, nog veel minder begrijp ik iemand, die naast ‚arvis' ‚agris' vermeldenswaard vindt, wat een slechte formuleering geeft van dezelfde gedachte. Want ‚agris' zegt niet, wat hier juist de gedachte van den schrijver is, dat de kleine bouwerij het onderhoud van velen op een klein landsbestek mogelijk maakte.

Dat de uitgever conservatief is in de behandeling van zijn tekst, heeft op zich zelf mijn volle instemming. De meeste lezers zullen het prettiger vinden daar, waar geen handtastelijke fouten aanwezig zijn, den tekst van het hndschr. vóór zich te hebben dan een tekst, die door allerlei niet goed te verdedigen gissingen is veranderd, zelfs al zijn dat heel „mooie conjecturen". Maar daarom kan toch niet alles er door. De uitg. erkent dit zelf trouwens op verschillende punten door niet absoluut onverdedigbare lezingen van het hndschr. te verwerpen, b.v. in voor faciendo aan het einde van II, 1. Aan het einde van I, 5 lijkt mij de tekst veel sterker corrupt dan hij aanneemt en ik vind, dat de conjectuur van Hauler, door hem opgenomen, alleen de constructie oppervlakkig wat in orde maakt, maar den zin niet verbetert. In het voorafgaande consuexata van 't hndschr. is klaarblijkelijk een randglosseem opgenomen, dat wel eens een gedeelte zou kunnen zijn van meer in den volgenden regel uitgevallen woorden.

In de notitia critica komen enkele vergissingen voor, waarover ik niet wil vallen.

Alkmaar. J. W. Bierma.

Th. Nöldeke, Das Iranische Nationalepos. (2. Auflage des im Grundriss der Iranischen Philologie erschienenen Beitrages). Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co. 1920. (Pr. *f* 5.—).

De uitgevers van bovengenoemd geschrift schrijven in een korten Prospectus daarvan het volgende, dat ik meen te moeten aanhalen, omdat het inderdaad de aandacht vestigt op het merkwaardige daarvan: „Der bekannte Nestor der Orientalisten war 82 Jahre alt, als er diese neue Auflage vorzubereiten begann, und jetzt, im Alter von 85 Jahren, hat er die Genugtuung sein Werk veröffentlicht zu sehen." Inderdaad een zeldzaam voorrecht, dat nog te grooter beteekenis krijgt, wanneer wij bedenken dat de grijze geleerde op dien hoogen leeftijd de stad, waar hij jaren lang als Professor werkzaam geweest is (Straatsburg) heeft moeten verlaten en op die wijze ook persoonlijk zijn deel bekwam in de groote rampen, die zijn vaderland ten gevolge van den wereldoorlog getroffen hebben. Evenwel al heeft hij daaronder geleden, zij hebben noch de helderheid van zijn geest, noch zijne altijd werkzame studielust kunnen deren, gelijk niet alleen blijkt uit dezen herdruk, maar ook uit artikelen van zijne hand over onderwerpen van zijn studiegebied in den jongsten tijd in tijdschriften publiek gemaakt. Men meene toch niet dat wij hier slechts met een eenvoudigen herdruk te doen hebben, die den schrijver betrekkelijk weinig moeite behoefde te kosten. Daarvoor is hij veel te nauwgezet; hij verzekert ons in de voorrede, dat het hem de eerste voorwaarde scheen het geheele Shâhnâme nogmaals door te lezen, ja dat hij dit niet alleen gedaan heeft, maar zelfs een aantal grootere afdeelingen daarvan twee tot vier maal heeft onder handen genomen. Wat dit zeggen wil moge men daarnaar afmeten, dat het Shahnâme bij de 60.000 verzen telt en dat de lectuur van het fijne Perzische schrift uit den aard der zaak hoogst vermoeiend voor de oogen is. Wij hebben hier dus met eene buitengewone „Leistung" te doen, die tot eerbiedige bewondering dwingt.

Nagenoeg een kwart eeuw (24 jaar) is verloopen sedert Nöldeke voor de *Grundriss der Iranischen Philologie* het hierboven aangeduide onderwerp voor het eerst behandelde en het pleit niet weinig voor de nauwgezetheid en volledigheid, waarmede hij dit deed, dat hij nu zoo weinig te veranderen en toe te voegen had. Trouwens de verdiensten van het artikel in den *Grundriss* zijn overbekend en, voorzoover ik weet, nooit door iemand betwist. Toch heeft de schaarsch beoefende Perzische philologie in dien tijd niet geheel stil gestaan en ook over het ontstaan van het Shahnâme en de voorgangers van Firdâusi eenig nieuw licht geworpen. In het bijzonder moet hier genoemd worden de uitgave van Tha'âlibi's Geschiedenis der Perzische koningen door Zotenberg, welke dan ook door Nöldeke in deze tweede bewerking herhaaldelijk wordt aangehaald. Verder zijn te noemen de belangrijke artikelen in het Perzische Maandblad *Kave*, jaargang 1920, nr. 10, 11 en 12, en 1921, nr. 1, 3 en 10—12, die hij niet heeft kunnen raadplegen, omdat zij pas na de voltooiïng van zijn werk verschenen zijn. Inderdaad ontvangt dat deel van Nöldeke's geschrift, dat over Firdausi's voorgangers handelt, daardoor eene welkome aanvulling, zij het ook dat de Perzische geleerde overigens meestal door zijne onderzoekingen de door Nöldeke gegeven voorstelling nader bevestigt. Nieuw zijn in deze tweede uitgave, behalve tal van kleinere opmerkingen, de in een aanhangsel bijeengebrachte aanteekeningen over maat en rijm in het Shâhname, die nog wel langen tijd het beste zullen blijven, dat men over dit onderwerp kan raadplegen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

S. Eringa, La Renaissance et les Rhétoriqueurs néerlandais. Amsterdam, Soc. d'imprimerie „Holland". 1920. (Parijsche diss.).

De heer S. Eringa had ons reeds in „Neophilologus" (1917 en 1919) een paar voorproeven gegeven van zijn onderzoekingen omtrent den invloed van de renaissance op onze zestiende-eeuwsche dichtkunst. In het hier besproken werk, waarop hij bij de Faculteit van Letteren te Parijs den doctorstitel verwierf, biedt hij ons een volledig overzicht van het door hem bewandelde gebied, dat hij, het zij dadelijk gezegd, volkomen beheerscht.

De aanvang van onze zoogenaamde „renaissance"-dichtkunst, met Jan van der Noot, Jan van Hout, Karel van Mander, was al het onderwerp van aandachtige studie geweest: de heer Eringa legde zich toe op de geschiedenis van wat die „vroege renaissance" onmiddellijk voorafging en soms aankondigde. Daar

Digitized by Google

hebben we vooreerst de rederijkers wier voortbrengselen in het „Antwerpsch Liedeboek" van 1544 verzameld zijn (waarbij echter dient opgemerkt dat vele aldaar opgenomen liederen uit de vorige eeuw dagteekenen), benevens Matthijs de Casteleyn (1485—1550) en Anna Bijns (1494—1575) [1]: zij zijn typische vertegenwoordigers van de rederijkerij uit de eerste helft der eeuw, terwijl aan Matthijs de Casteleyn, die in 1548 zijn „Const van Rhetoriken" voltooide, als wetgever van den toenmaligen Parnassus een bizondere beteekenis toekomt. Daarna staat Lucas de Heere (1534—1584) [2]) met zijn „Hof en Boomgaerd der Poësien" (1565) in kunstopzicht tusschen hen en den eigenlijken inluider van onze renaissance-poëzie, Jan van der Noot. Aan Lucas de Heere is het grootste deel van het werk des heeren Eringa gewijd.

Wat er van humanistischen invloed op de eerste groep aan te wijzen valt, blijkt me ten slotte nogal uiterlijk. Anna Bijns is de oudheid niet ten eenen male onbekend, doch die voorvechtster van de Katholieke Kerk had voor het heidendom bijster weinig vereering over. In het Antwerpsch Liedeboek beheerscht Venus de minnepoëzie, mythologische zinspelingen zijn er anders heel schaarsch. Alleen mag erkend worden, dat de nieuwe schilderkunst, die in Italië ter schole ging, hier wat rijkere beschrijving van de vrouwelijke schoonheid bracht. Dit geldt ook voor De Casteleyn, met wien we een stapje verder geraken: de klassieke herinneringen zijn bij hem talrijker, hij drukt zijn eerbied uit voor de oudheid als bron van geleerdheid, hij deelt met de humanisten de verachting voor „d'ongheleerde volck vul ignorante vlecken." Doch dat hij „meer dan welk ander rederijker uit de eerste helft der zestiende eeuw voor de denkbeelden der renaissance open stond" (blz. 26) kan licht tot overschatting leiden: dat „meer" is hier nog bitter weinig. Van den *geest* der renaissance is bij hem toch niet veel te bespeuren: het blijft bij schermen met veel namen uit de oudheid, — en of De Casteleyn van antieke schrijvers iets meer dan de namen kende..? Er zou tevens kunnen onderzocht worden, wat hij aan Franschen als Molinet ontleende, en wat hij er uit eigen koker aan toevoegde. Maar dit staat buiten kijf: zijn vers is nog het rederijkers-vers zonder meer.

Lucas de Heere verschijnt integendeel als de man van den „overgang." Het is me niet duidelijk, waarom de heer Eringa ook van zijn psalmenberijming (1565) geen gebruik heeft gemaakt om de ontwikkeling van zijn vers-vorm na te gaan. Maar „Den Hof en Boomgaerd" heeft hij zorgvuldig uitgeplozen en ik geloof dat er na hem slechts weinig nog uit dat onderwerp zal te halen zijn. Als slotsom van zijn onderzoek meen ik het volgende te mogen vaststellen: door een deel van zijn gedichten zit De Heere nog vast in het rederijkers-gerijmel, in een ander deel heeft hij den invloed ondergaan van Marot en Mellin de Saint-Gelays, in enkele verzen eindelijk, de meest „moderne", heeft hij getracht Ronsard na te zingen. Hij had het duidelijke besef, dat het beter was, Latijnsche, Fransche en Hoogduitsche voorbeelden te volgen [1]), dan „den ouden vlaemschen treyn van dichten, die (om de waerheyt te zegghen met oorlove) in veel zaken te ruut, ongheschickt en ruum is gheweest." Wat hem voornamelijk tot de poging bracht, om eenzelfde gedicht uit regels van eenzelfde aantal lettergrepen samen te stellen. Tot een konsekwente toepassing van die methode is hij echter niet geraakt. Zeker is, dat in zijn vers, korter dan de meeste rederijkers-verzen, de rol van het rijm afneemt ten gunste van een regelmatiger vers-lengte, door een cesuur verdeeld, waardoor een zuiverder gevoel voor het rythme mogelijk werd, al zorgt hij gewoonlijk nog niet voor een regelmatige afwisseling van beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen.

Dien vers-vorm van De Heere heeft de heer Eringa aan een grondige studie onderworpen. Daar vooral zal de groote verdienste van zijn werk gezocht worden. Zulk een systematische indeeling en toetsing van het materiaal is een niet genoeg te waardeeren bijdrage tot de geschiedenis van ons vers in de zestiende eeuw. Op dien weg zal het, meen ik, blijken, dat we hier met een innerlijke ontwikkeling te doen hebben, in gestadige wisselwerking met den invloed van de Fransche voorbeelden. Een De Casteleyn behoort tot hetzelfde stadium als de Fransche „rhétoriqueurs", De Heere tot hetzelfde stadium als Marot, Van der Noot tot hetzelfde stadium als Ronsard: door die innerlijke ontwikkeling worden de uitheemsche invloeden ten deele bepaald.

In mijn „Leven en Werken van Jonker Jan van der Noot" (1899) had ik reeds gewezen op dertien stukken uit „Den Hof en Boomgaerd" die min of meer vrij naar Marot vertaald zijn (blz. 169) [2]). De heer Eringa heeft nog veel meer sporen van navolging ontdekt, en belangrijk is vooral zijn bewijs, dat De Heere ook wel eens naar Du Bellay en Ronsard gekeken heeft, al is de overeenstemming hier niet altijd even overtuigend.

De vraag, vroeger door mij opgeworpen (Van der Noot, blz. 130), of De Heere wel als een voorlooper van Van der Noot mag beschouwd worden, en niet veelmeer als een minder-vooruitstrevend tijdgenoot van den Antwerpschen dichter, werd door den heer Eringa niet aangeraakt. Ik blijf voorloopig bij mijn meening, dat Lucas de Heere maar vaag gedroomd heeft van wat Van der Noot *in diezelfde jaren* volbracht.

Brussel. Aug. Vermeylen.

S. von Lempicki, Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1920. (Pr. M. 28, geb. M. 37).

Goethe was niet zoo on-historisch, als men gewoonlijk meent en ten onrechte uit zijn befaamd onderhoud met

[1]) In de bibliographie mocht nog het boek van den Antwerpschen archivaris J. F. van den Branden over Anna Bijns (Antw. 1911) vermeld worden.

[2]) Merkwaardig genoeg ontbreken deze datums in de levensschets die de heer Eringa ons op blz. 63—65 van Lucas de Heere geeft.

[1]) Waarom „Hoogduitsche?" En wat konden die toen wel zijn? Op die vraag heb ik nog geen antwoord gevonden.

[2]) Dit schijnt den heer Eringa ontgaan te zijn. In zijn bibliographie wordt mijn „Van der Noot" ook niet opgegeven, al heb ik daar getracht (blz. 129) de plaats van De Heere in de algemeene ontwikkeling te bepalen.

Digitized by Google

Heinrich Luden afleidt. Den historicus voor te houden, dat „niet alles in werkelijkheid geschied is, wat ons als geschiedenis geleerd wordt", dat „hetgeen daarvan werkelijk geschiedde, niet zoo geschied is, als men het ons leert", en dat „wat dan inderdaad zoo geschied is, slechts een heel klein gedeelte is, van alles, wat er gebeurde", mag immers bij doorvoeling van aard en aanleiding van het gesprek eer vóór een juiste prae-dispositie van 't historisch onderzoek worden aangevoerd, dan tegen een waardeering dezer wetenschap. En ook het in dien samenhang door hem gebezigde citaat uit den Faust:

Die Zeiten der Vergangenheit
Sind uns ein Buch mit sieben Siegeln,

laat zich in positieven niet minder dan in negatieven zin uitleggen. Eindelijk spreekt ook Goethe's eigen werkzaamheid in dezen duidelijk genoeg, zoowel daar, waar hij in de *Geschichte meiner botanischen Studien* een stuk van zijn wetenschappelijke ontwikkeling vastlegt, als in den ruimeren opzet van zijn autobiographie, die vermoedelijk door den schrijver van het werk, dat ik hiermee het genoegen heb aan te kondigen, als uitgangspunt van zijn beschouwingen zal worden genomen, wanneer hij er in slaagt, zijn *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des Achtzehnten Jahrhunderts* af te sluiten met een tweede deel, dat de negentiende eeuw zal behandelen.

Het thans verschenen werk, een op slecht papier goed gedrukt groot octavo-deel van ruim 480 bladzijden, bestaat, behalve uit voorbericht, inhoudsopgave, drukfoutenlijst, inleiding en twee bijlagen (Mylaeus' *De scribenda Universitatis rerum historia* en Vossius' verdeelingstabel der wetenschappen), uit twee gedeelten, waarvan het eerste onder den titel *Die Ansätze* de middeleeuwen, het Humanisme en de Renaissance behandelt, terwijl het tweede deel, dat, blijkbaar met het oog op het aangekondigde vervolg, *Die Voraussetzungen* wordt genoemd, een omvangrijke behandeling van de literatuurwetenschap in de achttiende eeuw geeft.

Niet alleen de literairhistorische „revue's" van Gottfried von Straszburg en Rudolf von Ems, van Heinrich von Freiberg en Konrad von Würzburg, van Heinrich von dem Türlin en Hugo von Trimberg, benevens de voortzetting van deze traditie in de opsommingen der „ersten Meister der alten Singekunst" bij de *Meistersinger*, maar ook bepaalde vormen en typen van geleerde literatuurbeschrijving tijdens de middeleeuwen zijn als uitgangspunten van de latere literatuur-wetenschap te beschouwen.

Vier vormen van geleerde literatuurbeschrijving worden door prof. Von Lempicki in de middeleeuwsche wetenschap onderscheiden: de biographische vorm van den *catalogus illustrium virorum* — door den kerkvader Hieronymus in aansluiting aan Suetonius ingevoerd —; de literair-historische uitweidingen in kronieken — sinds het *Chronicon Novalicense* —; de didascalia der latijnsche scholen — in welk licht ook het *Registrum multorum autorum* van Hugo von Trimberg geplaatst wordt —; de middeleeuwsche *βίοι φιλοσόφων* — waarvoor het *Liber de vita et moribus philosophorum* [*et poetarum*] van den Engelschen geleerde Gualterus Burlaeus als voorbeeld wordt aangehaald. Aan elk dezer vier vormen beantwoordt volgens hem een specifieke richting van latere literatuurwetenschap: aan den *catalogus illustrium virorum* de later zoo overheerschende vorm der biographische teekening; aan de literairhistorische uitweidingen in middeleeuwsche kronieken de cultuurhistorische behandeling van letterkundige verschijnselen; aan de didascalia der latijnsche scholen de onderzoekingen der philologisch literaire methode, waarin zich dikwijls scholastische systematiseering laat herkennen; aan de gemeenschappelijke behandeling van philosofen en dichters de beschouwing van het dichtwerk onder het gezichtspunt van de philosofische grondgedachte.

Doorloopende lijnen laten zich evenwel niet trekken: de literatuurwetenschap in de middeleeuwen heeft een toevallig en steeds bijkomstig karakter; aan de eeuw van het humanisme bleef het voorbehouden ook voor de geschiedenis der letterkunde den grondslag te leggen. Alle wetenschap wordt nieuw georienteerd: zij richt zich op de cultuur der ouden, maar de orienteering zelf is modern. Waardeering van stijl en vorm geeft aanleiding tot de ontwikkeling van literaire aesthetiek. Conrad Celtes geeft in zijn *Ars versificandi* voorschriften voor het aanleeren der dichtkunst door navolging, die nog in Gottsched's *Kritische Dichtkunst* hun invloed doen gevoelen. De philologische zijde van het humanisme komt middellijk aan de nieuwere literatuurwetenschap ten goede. De cultuurhistorische richting van het geschiedenisonderzoek versterkt het nationale bewustzijn en brengt Trithemius er toe, Otfrit te ontdekken. Kenschetsend is een teekening van Albrecht Dürer, voorstellende, hoe Conrad Celtes aan keurvorst Frederik van Saksen de werken van Hrosvitha von Gandersheim aanbiedt. Ook de Hervorming met haar conscientieuze bijbel-interpretatie brengt winst voor de literatuurbeoefening; uit het arsenaal van kerkhistorische bronnen, door Flacius Illyricus bijeengebracht, komt de Heliand te voorschijn.

In deze eeuw van wetenschapscultus ontstaat het type van den wetenschapsbeoefenaar ter-wille van de wetenschap zelve: de polyhistor; als typisch uitvloeisel van zijn werkzaamheid de systematiseering der wetenschap ten dienste van haar beoefening als zoodanig: de bibliographie. Conrad Gesner's *Bibliotheca universalis sive Catalogus omnium scriptorum locupletissimus veterum et recentiorum in hunc usque diem* (1545) staat hier aan de spits. Lempicki karakteriseert het werk door de tegenstelling van *labor* en *ingenium*. Iets hooger mag het stellig wel getaxeerd worden, al wil men er ook niet met Von Raumer de „eerste moderne literatuurgeschiedenis" in zien. In de reeks Gesner—Clessius—Draudius—Georgi enz., die in de *Allgemeine Bibliographie* en talrijke andere periodieken haar moderne voortzetting vindt, zoowel als in de reeks Gesner—Mencke—Jöcher—Adelung, die in de *Allgemeine Deutsche Biographie* onlangs een monumentale afsluiting gevonden heeft, handhaaft het grootsch opgezette werk van den Züricher polyhistor met waardigheid zijn plaats. Terecht oordeelt Arnold in den tweeden druk van zijn *Allgemeine Bücherkunde zur deutschen Literaturgeschichte* (Berlin 1919, pag. 239) van dit werk: „Von einem Gelehrten für Gelehrte geschrieben, *immer noch brauchbar.*"

Ook met betrekking tot de zeventiende eeuw kan ik het met de waardebepalingen en groepeeringen in Lempicki's werk niet altijd eens zijn. Ik heb daarbij minder zijn poging op het oog, Christoph Müller (Mylaeus) tegen Baco's fundamenteele onderzoekingen over de

Digitized by Google

taak en het wezen, de methode en het nut der pragmatische literatuurgeschiedenis uit te spelen, dan wel zijn geheele schematiseering van de literatuurwetenschap in de periode der Renaissance, waarbij de geschiedenis der poëzie van de historia literaria gescheiden wordt. Daarbij krijgt Opitz naar het mij voorkomt een relief, dat hij in den opzet van de geheele beschouwing, die overal tracht internationale gezichtspunten tot hun recht te doen komen, niet verdient. De invloed van Opitz' *Buch von der Deutschen Poeterey* voor de Duitsche literatuur kan moeilijk overschat worden; in het verband der algemeen-europeesche stroomingen evenwel is Opitz van de „geistlose Sammelarbeit der Polyhistoren und Literarhistoriker, denen es (nicht) gelang Bacos Postulate zu verwirklichen" geenszins zoo onafhankelijk, als de schematiseering van den schrijver het hier doet voorkomen. Juist op de plaats, waar door hem een scheiding wordt gemaakt tusschen het afstervende oude en het hoopvol moderne, bestaat een hechte verbinding, die zich afteekent in de Nederlandsche literatuur. De geleerde schrijver noemt Vossius, maar onderschat zijn invloed. Daarnaast ontbreekt de teekening van Daniel Heinsius. Deze „vir incomparabilis" vertegenwoordigt met Vossius, Scriverius en anderen de doorloopende strooming, waarvan Opitz niet te scheiden is. Wanneer Prof. Lempicki aan Heinsius evenveel aandacht had geschonken als aan Mylaeus, zou zijn hoofdstuk over *Die Historia litteraria und die Poetik der Renaissance in Deutschland* een geheel ander karakter gekregen hebben.

De Duitsche literatuurgeschiedenis in de zeventiende eeuw, en nog minder het verband der geestelijke stroomingen in West-Europa in dien tijd, laat zich zonder kennis van het Nederlandsch en van de letterkunde van ons vaderland eens voor al niet grondig bestudeeren noch beschrijven. Lempicki schiet in dit opzicht, zooals trouwens zoovelen, te kort. Ik geef één voorbeeld. De interessante schets van onzen bloeitijd, die in de tweede helft van de zeventiende eeuw door Hofmann von Hofmannswaldau in zijn *Deutsche Uebersetzungen und Gedichte* werd gegeven, leidt bij Lempicki tot de volgende mededeeling: „Von den Niederländern schätzt er besonders Daniel Heinsius hoch, die erbaulichen Werke Cats, Heigens (!) und den in Deutschland bekannten Vandel (!) wegen ihrer hohen Art zu schreiben, neben einigen, die er nur nennt." Het was toen de tijd van de verhaspeling van eigennamen; maar de moderne geleerde, die kennis wil aanbrengen, heeft in dezen de taak te corrigeeren: in geen geval mag hij namen als Vondel en Huygens nog meer, en zelfs tot onherkenbaarwordens toe, bederven.

Voor onze Nederlandsche literairhistorici geef ik het oorspronkelijk citaat in zijn volledigen vorm: „Sowohl in Nieder- als in Teutschland ist iederzeit des Singens und Dichtens sehr viel gewesen; aber mit schlechter Glückseligkeit, bisz D a n i ë l H e i n s i u s, der gelehrte und anmutige Kopff sich hervorgethan, und die zierliche reine Art der Gedichte in das Licht gestellet, dem neben vielen andern C a t s in seinen erbaulichen Wercken, besonders in seinem Gedicht vom Ehestand und dem Trau-Ring, so zwar keine so künstliche, aber doch eine reine Redens-Art führet, und von gar erbaulichen Sachen handelt, wie auch H ü g e n s und V o n d e l e n, so gar einer hohen Art zu schreiben sich angemasset, nebenst H o f f t und W e s t e r b a e n, V e e n s, V o s und D e k e r rühmlich nachgefolget."

Op veel hechter grondslag staat de behandeling der literatuur-wetenschap in de achttiende eeuw. In de eerste helft teekenen zich de principe's van Baco nog duidelijk af. Vooral in het werk van Jacob Friedrich Reimmann, die door Lempicki als de „erste deutsche Literarhistoriker des achtzehnten Jahrhunderts" bestempeld wordt. Meer en meer treedt de wetenschap der belles lettres in het teeken van het rationalisme. Het bekende boek van Heumann *Conspectus Reipublicae literariae sive via ad historiam literariam iuventuti studiosae aperta*, dat in drogen, maar didactisch gewaardeerden vorm de literatuurgeschiedenis van af de Egyptenaren tot Heumann behandelt, is een specimen van eenzijdig rationalistische wereldbeschouwing. Gelijktijdig met dit in het Latijn geschreven leerboek verscheen in de landstaal de *Anleitung zur Historie der Gelahrtheit* van Gottlieb Stolle, die trouwens weldra ook in Latijnsche vertaling verspreiding vond. Dit type, Stolle en meer nog Heumann, beheerscht praktisch het onderwijs tot in de tweede helft van de achttiende eeuw. Nog Wieland dikteert aan zijn leerlingen in Zürich een *Geschichte der Gelehrtheit*, die volledig van Heumann afhankelijk is.

Langs wetenschappelijken weg komt intusschen de achttiende eeuw er toe, de grondslagen der literatuurwetenschap solider te leggen: meer philosophisch-intellectualistisch in het werk van Gottsched, in hoofdzaak psychologisch-artistiek, en dus moderner, in dat van Bodmer en Breitinger. Weldra wordt Lessing dan de grondlegger der literaire critiek, Winckelmann die der kunstgeschiedenis. Een nieuwe geest, die de grenzen van het rationalisme bedreigt, wordt door Gerstenberg aangekondigd; het is de nieuwe leer van het genie als het ondefinieerbare: „Wo Genie ist, da ist Erfindung, da ist Neuheit, da ist das Original, aber nicht umgekehrt." De namen L e s s i n g — G e r s t e n b e r g — H e r d e r teekenen in de geschiedenis van het menschelijk denken, bepaaldelijk ten opzichte van het wezen der literatuur, een hoofdlijn af. Herder is een culminatiepunt en, zooals ik het zie, de eigenlijke afsluiting van dit boek, dat immers als eerste helft van een volledige geschiedenis der Duitsche literatuurwetenschap is geconcipieerd: „Herder vereinigt alle Tendenzen der literarhistorischen Forschung seiner Zeit, doch so originell, dasz sie zu fruchtbaren Anregungen für diejenigen, die ihm folgten und zu fast selbstverständlichen Voraussetzungen der modernen Literaturwissenschaft wurden." Hij heeft van Montesquieu geleerd zoowel als van Hume en Shaftesbury, van Leibniz zoowel als van Winckelmann en Lessing, bovenal van Hamann, maar ook van Kant. „Herder ist kein *Forscher* gewesen, er hatte auch der Literaturforschung keine neuen Methoden gezeigt, aber die Literatur*betrachtung* auf ganz neue Aufgaben hingewiesen, enorme Perspektiven eröffnet und die wertvollsten Anregungen gegeben. Er hatte Ehrfurcht vor dem Einzelnen und dem Eigenartigen gehabt, zugleich aber den mächtigen Blick für grosze, bis dahin ungeahnte Zusammenhänge [1]). So ist Herder der Schöpfer der modernen literarhistorischen Synthese geworden, wie Lessing die moderne ästhetisch-analytische Betrachtung begründet hat. Den Wert von Herders Anregungen

---

[1]) Deze zin is geconjectureerd uit den niet geheel juisten volzin op pag. 414 en de blijkbaar evenmin geheel juiste „Berichtigungen" op pag. 469.

Digitized by Google

kann man aber erst ermessen, wenn man die ersten Versuche der literarhistorischen Synthese im letzten Drittel des achtzehnten Jahrhunderts überblickt."

Twee kleine hoofdstukken behandelen dan nog *Geschichtswissenschaft und Geschichtsforschung* (Gatterer, Schlözer, Iselin, Meiners, Adelung, Hegewisch) en de eerste *Versuche der literarhistorischen Synthese* (Ebeling, Meister, Chr. H. Schmid, Küttner, Riedel, Schubart, Garve, Plant, Nasser, Manso).

Zonder dat de schrijver het zegt, wordt onze aandacht gespannen voor Goethe. Zijn literair-historische milieuschildering van Straatsburg wordt terloops geciteerd om met zijn woorden Herder te karakteriseeren. Daarin kondigt de genius zich reeds aan, die de achttiende eeuw met de negentiende zou verbinden. En alsof de schrijver ook uitwendig zijn eerste deel met het, door ons belangstellend verwachte, tweede in samenhang heeft willen brengen, plaatst hij op het titelblad Goethe's aphorisme als motto: „Die Geschichte der Wissenschaften ist eine grosze Fuge, in der die Stimmen der Völker nach und nach zum Vorschein kommen."

Wij wenschen den geleerden schrijver de energie toe, aan zijn omvattend en grondig boek voort te bouwen, tot hij in een volledige geschiedenis van de Duitsche literatuurwetenschap ons een werk zal hebben geschonken, waarin de geestelijke geschiedenis van het Duitsche volk in haar onderscheiden uitingen van woordkunst zich in de afspiegeling der opeenvolgende samenvattingen laat overzien.

Amsterdam. J. H. Scholte.

Elisabeth Wolffhardt, Shakespeare und das Griechentum. Berlin, Mayer u. Müller. 1919. (Pr. M. 3). (Berlijnsche diss.).

Dit proefschrift geeft duidelijk en overzichtelijk wat we alzoo te weten kunnen komen omtrent Shakespeare's verhouding tegenover en kennis van de oud-Grieksche wereld.

Het werkje is in verschillende hoofdstukken verdeeld, die aldus worden betiteld: Wege zur Kenntnis des Griechentums in der englischen Renaissance; Die Griechen im Urteil der Römer; Fortentwicklung der literarischen Tradition von den "Griechen": Urteile der englischen Renaissance-schriftsteller über die Griechen; Quellen für Sh.'s Griechenkenntnis; Schilderung des griechischen Milieus"; Anspielungen auf Griechen und Griechentum in anderen Dramen; Shakespeares Stellung zur Trojasage; Shakespeares griechische Charaktere: Allgemeine Eigenschaften der Griechen bei Sh.: Schluss.

Schrijfster wijst er in 't begin van haar verhandeling op dat velen zich in Sh.'s tijd tevreden stelden met een schijn van kennis, maar de klassieke schrijvers niet in het oorspronkelijk konden lezen, er waren destijds ook al vrij veel vertalingen. De Romeinen oordeelden niet gunstig over de Grieken; de naam Graecus (vaak verachtelijk-deminutief Graeculus) duidde maar al te dikwijls een sluw-bedriegelijk wezen aan. Deze opvatting werd vrijwel traditioneel, en ook voor een groot deel door de Renaissanceschrijvers gehuldigd.

Bij de bespreking van Sir Philip Sidney haalt Schr. een van zijn sonnetten aan, beginnend:

> I Neuer dranke of Aganippe well,
> Nor euer did in shade of Tempe sit....

Dit doet denken aan de choliambische regels uit Persius' proloog

> Nec fonte labra prolui caballino,
> Nec in bicipiti somniasse Parnasso
> Memini etc.

In den tijd van de Renaissance zijn de termen *mad Greek(e)* en *merry Greek(e)* schering en inslag; verder vinden we gewag gemaakt van de epitheta *wily*, *subtle* en *false*, terwijl een bedrieger bij 't kaartspel meermalen *a Greek(e)* (*Greke*) heet. Daarmee staat dan dikwijls in tegenstelling de *true Troian*, hoewel de Trojaan op andere plaatsen ook wel valsch wordt genoemd, waarbij dan vooral werd gedacht aan Paris tegenover Oenone en Aeneas tegenover Dido. De braafheid en eerlijkheid van de Trojanen worden hierbij voornamelijk op den voorgrond gesteld, omdat de Engelschen evenals de Romeinen, die ze zeer bewonderden, hun afkomst aan de Trojanen toeschreven. De betiteling van de Grieken als bedriegers en listelingen is vooral ontleend aan bekende figuren als Ulysses en Sinon. Ook worden nu en dan de Grieken als wijs, kundig en vrijheidlievend afgeschilderd.

Of in de Grammar school van Stratford ook Grieksch werd onderwezen, is niet bekend. Shakespeare zou er de beginselen van die taal hebben *kunnen* leeren, maar dat is ook alles. En nu is 't wel opmerkelijk, dat in zijn werken geen enkel Grieksch citaat voorkomt, terwijl hij toch graag en grif, vooral in zijn eerste drama's, met Latijnsche, Fransche en Italiaansche aanhalingen pronkt. Hij gebruikt ook betrekkelijk weinig aan 't Grieksch ontleende woorden, waarvan er dan nog verscheidene via het Latijn en het Fransch zijn gekomen. Het staat vrijwel vast dat Shakespeare voor zijn klassieke drama's geput heeft uit de Plutarchus-vertaling van Sir Thomas North (eigenlijk een vertaling van een vertaling, n.l. van die in het Fransch door Jacques Amyot, 1579). Misschien kende hij ook de Latijnsche en Fransche vertaling van Lucianus' dialoog *Timon* (een Engelsche was er destijds nog niet), terwijl hij de figuur van Thersites in *Troilus and Cressida* met nog andere bizonderheden heeft genomen uit de *Ilias*, die door Chapman was vertaald.

Een bepaalde Grieksche locale kleur is vrijwel afwezig in de Grieksche gegevens behandelende tooneelstukken: ook vindt men allerlei Romeinsche en Engelsche gebruiken op de Grieken overgebracht.

Alles bij elkaar genomen komt de schrijfster tot de volgende, m.i. in hoofdzaak wel te aanvaarden slotsom: „Sh. zeigt Vertrautheit mit den beiden Betrachtungsweisen des Griechentums. Freilich hat auch er in der Schilderung des Milieus und der griechischen Charaktere nur wenige für die Griechen eigentümliche Züge eingeführt, aber in Gelegentlichen Aeusserungen, besonders in den bei ihm sehr zahlreich vertretenen allgemeinen Redensarten über die Griechen zeigt er völlige Uebereinstimmung mit ihrer volkstümlichen Beurteilung durch seine Zeit. Andererseits ersehen wir aus einer Stelle auch seine Bekanntschaft mit der Anschauung seiner gelehrten Zeitgenossen von der grossen und vielseitigen Begabung der Griechen. Ueber seine politische Stellung zum Griechentum erfahren wir wenig, und dies Wenige hat er direkt aus Plutarch übernommen. Immer treten bei Sh. die Griechen an Bedeutung weit hinter den staats-

Digitized by Google

klugen, mächtigen Römern zurück, die das Ideal der Renaissance bildeten."

Op blz. 3 wordt gewaagd van Euripides' *Iokasta*; bedoeld worden de *Phoenissae*, aan welk stuk de vertalers van 1556, Gascoigne en Kinwelmarsh, den naam gaven van een van de hoofdpersonen.

Veel drukfouten zijn er niet; behalve eenige onbeteekenende in het Duitsch, noteerde ik op blz. 8 Anarchasis in pl. v. Anacharsis en op blz. 49 breseyda in pl. v. Creseyda.

den Haag. Edward B. Koster.

André de Ridder. Remy de Gourmont. (Fransche Kunst, XII). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1919. (Pr. ƒ 2.25).

Te lang reeds heb ik gewacht met de aankondiging van dit uitstekende, levendige, frissche boek over de Gourmont, in de eerste plaats omdat ik een deel van zijn werk wilde lezen of herlezen, maar vooral omdat ik, kritiek over een kritiek moetende geven, dacht aan zijn wrange uitlating in den *Mercure* van Maart 1896 (p. 413): „que font tous ces douniculets sinon de vivre à même autrui, en dépeçant l'organisme qui les fait vivre." Men staat tegenover dien veel-, bijna allesomvamenden geest, tengevolge van eigen specialisatie, zoo nederig, men gevoelt dat deze man van algemeene ontwikkeling en algemeene belangstelling niet te omvatten en te beoordeelen is. Hij is immers alles: denker, wijsgeer, dichter, romanschrijver, essayist, kriticus, moralist; zijn superioriteit en zijn origineele kritiek zijn, juist door die algemeenheid, tot weinigen doorgedrongen en toch is hij één der meest vertegenwoordigende figuren van het intellectualisme in 't begin der 20e eeuw geweest, van de geestesonafhankelijkheid, de levensliefde, de humanistische levensopvatting der enkelen die toen diep en volledig 't leven hebben genoten. Terecht vergelijkt T. de Miomandre in *Le Pavillon du Mandarin* hem met een Erasmus.

André de Ridder was echter wel de aangewezen man om over dien afstammeling van Fontenelle en Saint-Evremond, van Renan en Voltaire te schrijven. Zijn studies over de dilettantische kringen van Lafontaine, Saint-Evremond, Ninon de l'Enclos toonden een fijn doordringen in een geesteshouding, die hem lief is, zooals uit heel het eerste hoofdstuk blijkt, één der meest geslaagde, liefdevol geschreven analyses van 't dilettantisme, „l'infini divertissement", waartegen Suarès zich verheft in zijn *Essais* (p. 75). Daarnaast kende men de Ridder ook als een fijn aanvoeler van de psyche van een Laforgue, een Samain, zoodat men zeker was, dat het „symbolistische" deel in de Gourmont's werk (p. 20 vv.) ook een bevoegden inleider zou vinden. Maar hij heeft misschien niet sterk genoeg 't licht doen vallen op wat er anti-religieus in de Gourmont's persoon en werk is verspreid, dat sterker aanvalt dan de gewone sceptische uitlatingen; zeker, men zou verkeerd doen met deze uitvallen te gaan samenvoegen tot een anti-godsdienstige bloemlezing en men zou aldus lijnrecht in strijd komen met de Gourmont zelf, die in *Les Pas sur le Sable* God handhaafde als een behoefte aan liefde voor datgene wat men zelf schept (no. LXVIII). Daarnaast had de Ridder ook nog sterker kunnen aandringen op de waarde van de Gourmont als philosoof, wiens ideeën toch zeker vruchtdragend zijn, al mogen ze niet officieel in een handleiding van D. Parodi of van V. Delbos worden vermeld: op 't gebied der psychologie zijn onderzoekingen over ideeëndissociatie (*La Culture des Idées*) en over casuïstiek (*Le Chemin de Velours*); in de philosophie: de loi de constance intellectuelle (in de *Promenades philosophiques*, II), alles onderzoekingen die men toch niet in de toekomst als amateurswerk zal kunnen ter zijde schuiven, al moge de Gourmont meer essayist, zooals Montaigne, dan philosoof zijn, omdat hij, evenals deze, „une trongne trop impérieusement magistrale" haatte.

Essayist en kriticus, dat is de Gourmont waarschijnlijk vóór alles, geen groot schepper van warm levende romanfiguren; daarvoor is zijn geest te kritisch, zijn kunst te cerebraal, zijn emotie te zuiver intellectualistisch. In dat opzicht is zijn romanwerk wel een uiting van zijn tijd; al moge zijn woord: „Il y a une forme générale de la sensibilité qui s'impose à tous les hommes d'une même période" niet geheel juist zijn, toch is zij waar voor 't gelijktijdige werk van een Barrès, een Gide of een Huysmans. Zijn rol in de symbolistische beweging moge niet groot zijn geweest — was hij daarin waarlijk „het denkend hoofd, de leidende bezieler", waarvan de Ridder spreekt (p. 21)? —, hij is zonder twijfel een man geweest wiens kritisch œuvre meegewerkt heeft tot de vorming van de kunst van een Francis de Miomandre, een Edmond Jaloux. De litteraire kritiek heeft immers te allen tijde sterk bijgedragen tot de vorming der Fransche letterkunde en hoogere cultuur, zooals we dit b. v. nog op 't oogenblik kunnen constateeren uit het werk van Brunetière of — aan de overzijde — van een André Gide, den Gide, die over de Gourmont schreef (*Nouv. Prétextes*, p. 118): „Le scepticisme est peut-être parfois le commencement de la sagesse, mais c'est souvent la fin de l'art", een uitlating die wel eenige waarheid bevat en welke men soms op hem kon toepassen, omdat er dikwijls gekunsteldheid ontstaat door een te sterke analyse en een overheerschend intellectueel leven. Dit laatste maakt wel dat de Gourmont voor velen gesloten blijft, voor hen in de eerste plaats die onderschrijven wat Merlant constateerde (*De Montaigne à Vauvenargues*, p. 87): „Il y a un immoralisme des gens uniquement „intelligents." Maar ook blijft hij vereenzaamd voor het groote publiek, dat door de groote specialiseering geen algemeene belangstelling meer heeft en ze nauwelijks kan hebben: de man die alle intellectueelen kan boeien en representeeren, die man bestaat in onzen tijd niet meer.

Deze overwegingen kwamen bij mij op, toen ik de Ridder's boekje bestudeerde. 't Is een uitstekend geslaagd, suggestief deel van de serie *Fransche Kunst*, dat, hoop ik, menigeen van hen die de Gourmont niet kennen er toe brengen zal eens iets van hem te lezen, b.v. de *Dialogues des Amateurs*, misschien zijn knapste en sterkste werk. Ik prees reeds het eerste hoofdstuk, waarin de Ridder 't dilettantisme verheerlijkt en ik wijs daarin speciaal op de vergelijking met Anatole France (p. 10 vv., cfr. p. 118); 't wordt gevolgd door een zeer goed hoofdstuk over de ontwikkeling van zijn loopbaan, waarin ik het deel over 't symbolisme (p. 20—30) zeer aanbeveel, evenals de eerste bladzijden van 't hoofdstuk, over zijn scheppend werk, waarin

Digitized by Google

schrijver de romans karakteriseert (p. 54—57). 't Vierde hoofdstuk, over 't beschouwend werk, vormt een uitstekende inleiding tot een lezing van de Gourmont's fijnste essays. Een zeer volledige bibliographie, waarin ik de vertaling mis van *La gloire de Don Ramire* door Larreta, een zeer rijke lijst van studies en artikelen en een uitstekende keuze van fragmenten uit heel het zoo rijke werk vormen het slot van deze zoo geslaagde, bijna volledige monographie van een „der verstandigste en ontwikkeldste" mannen van zijn land.

Een paar opmerkingen tot slot. Is 't niet wat sterk uitgedrukt, wanneer de Ridder (p. 39) zegt dat de Gourmont een „gedisciplineerde kracht" aan de jeugd toebedeelde? Op pag. 65 zou gewezen kunnen zijn op den titel „roman familier" van *Le Songe d'une femme*, ironisch bedoeld zooals Gide's *Symphonie pastorale* of France's *Histoire comique*. De mode om over zijn onbegrepen-zijn te jammeren (p. 67) dateert niet van Baudelaire, eerder van Byron of zelfs nog vroeger. Laclos en Gourmont, zeker! in de overeenstemming tusschen *Le Songe* en *Les Liaisons*; maar dan ook geen boek „zwoel als een zomernacht, vol loome roken en tooverachtigen maneschijn" (p. 68). Jammer is 't dat de Ridder (p. 73) niet sterk de schoonheid onderstreept van 't philosophische deel van den dialoog in *Une Nuit au Luxembourg*, iets van een verfijnde, verhelderde Diderot-kunst. Nog wat: op p. 9 vind ik „heerenmoraal"; we hebben nu al, in de advertenties, de „heerenkamer", die schoone uitvinding, waarin de heer en meester, dampend en drinkend, zich met de vrienden terugtrekt om bediend te worden door zijn echtgenoote. Maar moet dit germanisme er nog bij, Meneer de Ridder?

Amsterdam. K. R. Gallas.

P. L. Muller, Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, voortgezet door **J. S. Bartstra.** Vijfde boek. Derde stuk. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. (Pr. ƒ 3.75).

Reeds meermalen mocht ik in deze periodiek de aandacht vragen voor het groote werk, dat voor bijna twintig jaren door P. L. Muller is op touw gezet. En steeds had ik andere namen te vermelden. Na den dood van Muller werd het werk overgenomen door W. H. de Beaufort. Toen het dezen blijkbaar te zwaar begon te vallen, heeft hij het aan den bij uitstek bevoegden Bussemaker overgegeven. Bussemaker heeft zich met zijn gewone toewijding aan dezen hem sympathieken arbeid gezet. Maar ook hem overviel de dood, toen het boek zijn voltooiing naderde. Bussemaker stierf in de tweede oorlogsmaand van 1914; zijn leerling, de heer Bartstra, werd uitgenoodigd de Geschiedenis van onzen tijd te voltooien. Het voltooide boek ligt thans voor ons.

Wie deze laatste aflevering doorleest, zal gaarne erkennen, dat de heer Bartstra wel de man was om Bussemakers werk te voltooien. Men speurt overal duidelijk, wiens geestes kind de heer Bartstra is; men moet zich telkens weer losmaken van den indruk, dat het Bussemaker zou zijn, die deze bladzijden schreef; den klaren, duidelijken, zeer beheerschten, wat drogen stijl, die Bussemaker eigen was, heeft de heer Bartstra van hem overgenomen. Alleen zijn zijn zinnen soms wat lang en daardoor verdraaid en verward, een stijlsoort, die ons niet onbekend is en waaraan Bussemaker een hartgrondigen hekel placht te hebben.

In zooverre is het wel degelijk het afmaken van Bussemakers werk, wat hier is gebeurd. Ook nog in een ander opzicht. Bussemaker was ten onzent de man der staatkundige, zelfs wel wat eenzijdig der diplomatieke geschiedenis. Voor andere uitingen van historisch leven had hij oog, vooral voor de stoffelijke geschiedenis der maatschappij; maar zijn aandacht en vooral zijn toewijding had de staatkundige geschiedenis; vandaar dan ook, dat deze Geschiedenis van onzen tijd ook juist een kolfje naar zijn hand was. Voor den heer Bartstra was zij dat aanvankelijk blijkbaar minder. In zijn voorbericht zegt hij, dat een Geschiedenis van onzen tijd zonderling contrasteert met haar titel, wanneer zij alleen politieke en wel hoofdzakelijk internationaal-politieke geschiedenis geeft. Wij zien dat contrast ook zeer goed, gelijk Bussemaker het zag: maar het schijnt ons minder groot dan blijkbaar den heer Bartstra. Dit heeft de groote oorlog ons toch wel met treffende, soms harde duidelijkheid geleerd, dat de groote machtsconflicten tusschen de staten veel meer de groote volksgemeenschap beheerschen dan men vóór dien vooral in ons pacifieke vaderland voor mogelijk had gehouden. De heer Bartstra wijst op het belang van de geschiedenis der geestelijke stroomingen en hij noemt daarbij het katholicisme, het socialisme, de vrouwenbeweging. Welnu, wat hebben deze drie internationale, oogenschijnlijk zoo onweerstaanbare bewegingen, kunnen doen om den wereldoorlog te verhinderen, te beperken of ook maar een dag te bekorten? Er is maar één antwoord op deze vraag te geven: in het geheel niets. Daarmede wordt aan de beteekenis van zulke bewegingen en organisatiën natuurlijk volstrekt niet te kort gedaan, maar wordt wel hun altijd betrekkelijke beteekenis in de historische ontwikkeling in het algemeen duidelijk geaccentueerd.

Intusschen, de heer Bartstra heeft zijn overtuiging in dezen beheerscht en geschreven zooals dit boek nu eenmaal door Muller was opgezet en door De Beaufort en Bussemaker was vervolgd. Natuurlijk en ook gelukkig. Want hij heeft het zeer goed gedaan. Men kan zijn bezwaren hebben en hier en daar een vraagteeken of zelfs een eenigszins krachtiger leesteeken naast den tekst willen plaatsen. Maar in het algemeen kan men niet alleen meegaan met de voorstelling van den heer Bartstra, maar is zijn uiteenzetting in hooge mate instructief. Wel kan men betreuren, dat de schrijver gebonden was aan bepaalde afmetingen. Dat spreekt eigenlijk bij een boek van dezen omvang wel van zelf; vooral in zulke dingen mag een uitgever in dezen tijd wel een woord meespreken. Maar ten slotte is het toch jammer. Wij zouden allerminst hebben gewenscht een boek als een middeleeuwsche kroniek, die steeds uitvoeriger wordt, naarmate de schrijver zijn eigen tijd dichter nadert. Maar het omgekeerde is toch ook weer niet goed. De versnelde pas, waarmede de schrijver de catastrofe van 1914 nadert, gaat ten slotte vermoeien. En dan — staat men plotseling voor den chaos. Dien chaos zelf, den wereldoorlog, heeft de heer Bartstra niet meer beschreven. Dat is wel het grootste gebrek van dit boek, dat het niet

Digitized by Google

waarlijk doorloopt tot onzen eigen tijd met al zijn verheffing en zijn verval, zijn geestelijke hoogte en zijn maatschappelijke diepte, zijn gouden beloften en zwarte dreigingen. Zoo breekt het boek toch weer af als een middeleeuwsche kroniek soms, juist, ik wil niet zeggen, als het interessant begint te worden, maar als men meer zou willen weten.

Toch alles te zamen genomen een uitnemend werk, geen slot, dat pakt, maar een goed slot van een voortreffelijk opgezet en gelukkig uitgevoerd werk.

Amsterdam. H. Brugmans.

E. von Aster, Geschichte der antiken Philosophie. Berlin u. Leipzig, Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger, Walter de Gruyter & Co. 1920. (Pr. M. 20, geb. M. 29).

Al deze, telkens weer verschijnende, beknopte door bevoegde geleerden voor een wijderen lezerskring geschreven leerboeken der Grieksche wijsbegeerte, hebben natuurlijk hun voor en tegen. Zoo ook dit. Er valt zonder twijfel veel goeds van te zeggen. Het vervult volkomen de in de voorrede gegeven belofte van „Klarheit und Lesbarkeit der Darstellung” en bewijst overal te berusten „auf eingehenden Quellenstudien und sorgfältiger Benutzung der Literatur.” De schrijver poogt echter slechts zelden den modernen lezer het blijvende en verouderde, het houdbare en onhoudbare in die hem noodwendig vaak vreemd aandoende formuleeringen en gedachtengangen te leeren begrijpen, en kritisch daartegen positie te nemen. Na een korte praktische inleiding over de eigenaardigheid van de Grieksche Filosofie, hare ontwikkelingsperioden en bronnen begint hij rustig en zakelijk refereerend de belangrijkste leerstellingen van de verschillende denkers (van Thales tot Boethius) mede te deelen.

Daarbij treft echter terstond een zekere onevenredigheid. Het geheele werk telt 263 blz. Vrij kort wordt de zoogenaamde vóór-Sokratische periode (in 30 blz.) afgedaan. Verder neemt Plato er 50, Aristoteles slechts 25 in beslag. Reeds in het midden van het boek zijn wij bij de Stoa aangekomen. Aan Epikurus worden dan slechts 4, aan de Skepsis (in hare drie periodes) 25 pg's gewijd, dus evenveel als aan Aristoteles. Deze laatste komt er al heel kaal af. Ook aan Plato is wel niet voldoende recht gedaan, in het bijzonder niet aan zijn ethiek en staatsleer. Maar in elk geval wordt dan toch de kentheoretische beteekenis der Idee door een inhoudsopgave van de voornaamste der (niet op geheel juiste wijze in drie groepen verdeelde) dialogen voldoende in het licht gesteld. Of echter de lezer aan de dorre opsomming van de hoofdresultaten van het Organon veel hebben zal en eenig inzicht zal krijgen in het verband van Aristoteles' logika en metafysika, lijkt mij zeer twijfelachtig. — Zooals blijkt worden, anders dan in de meeste handboeken, de na-Aristotelische denkers het uitvoerigst behandeld. Dit deel van het werk is dan ook, naar onze meening, verreweg het best geslaagd en bevat voortreffelijke bladzijden. Het boek is bestemd als „Leitfaden für Studierende.” Over het geheel genomen zouden wij echter aan studenten in de klassieke letteren eer het oudere werk van Vorländer (met zijn goede bibliografie) of zelfs, ondanks zijn Schopenhaueriaansche ontboezemingen, dat van Deussen aanraden.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

G. Kittel, Rabbinica: Paulus im Talmud. Die „Macht” auf dem Haupte, Runde Zahlen. (Arbeiten z. Religionsgesch. d. Urchristentums I 3). Leipzig, Hinrichs. 1920.

Dit boekje kan weer ten bewijze dienen, welke waarde de studie van den Talmud voor het juiste begrip van het Nieuwe Testament bezit. De schr., hoogleeraar in Greifswald, werkt samen met Israel I. Kahan, lector voor Talmud in Leipzig, die dan ook bij deze studiën meegeholpen heeft. In het eerste stuk wordt betoogd, dat eene bekende uitspraak van Rabbi Eleazar († 135 n. Chr.): „Der da entweiht die Heiligtümer und verachtet die Feiertage [und beschämt seinen Nächsten öffentlich] und auflöst das Bündniss unseres Vaters Abraham und sein Angesicht entblösst gegen die Tora, nicht entsprechend der Halacha — obwol er aufzuweisen hat (Kenntnis der) Tora und gute Werke, so hat er doch keinen Anteil an der zukünftigen Welt” (Aboth III 11 u. par.) tegen niemand minder dan Paulus gericht was. De bewijsvoering is in vele deelen zeer waarschijnlijk: Paulus *kan* in elk geval oorspronkelijk en in den oorspronkelijken vorm van het woord bedoeld zijn. Maar het kan ook een joodsche haeresie bedoeld zijn, men denke b. v. aan die vrijzinnige joden, die Philo de migr. Abr. I 450 bestrijdt. Bedenkelijk stemt mij ook dit, dat de autoriteit, aan wie het woord wordt toegekend, zoo veel jonger dan Paulus is. Het oordeel van joodsche Talmudkenners in dezen te vernemen, zou zeer gewenscht zijn.

In het tweede artikel geeft K. eene nieuwe verklaring van een van de duisterste plaatsen in de Paulusbrieven, namelijk I Cor. 11, 10: „daarom moet de vrouw op het hoofd eene **ἐξουσία** (Oort: een krachtig middel) hebben, ter wille van de engelen (Oort: om de engelen te weren).” De schr. vermoedt, dat **ἐξουσία** vertaling is van een arameesch woord dat afgeleid was van den stam šlṭ, en dat men twee verschillende stammen šlṭ heeft te onderscheiden, den eenen bekenden, die 'heerschappij, macht' enz. beteekent, den anderen die in de beteekenis van 'Köcher, Sack, Jacke' aan te wijzen is en oorspronkelijk ,umhüllen' moet beteekend hebben; bij de vertaling in het grieksch werden beide stammen vereenzelvigd en op zoo'n manier werd een woord, dat „Kopfhülle” beteekende, met **ἐξουσία** vertaald.

Deze verklaring zou zeker heel goed in den tekst van I Cor. 11 passen; de philologisch-lexicalische bewijsvoering lijkt mij niet onwaarschijnlijk. Ook hier moet het oordeel van meer deskundigen afgewacht worden. — De wending **διὰ τοὺς ἀγγέλους** doelt volgens K. niet op daemonische engelwezens, die afgeweerd moeten worden (cf. Oort), maar op de beschermengelen, die iedereen begeleiden en aan wie men geen ergernis dient te geven. Ook deze verklaring wordt door aanhalingen uit den Talmud gestaafd.

Onder het opschrift 'Runde Zahlen' behandelt de schr. ten slotte de getallen Dreiundeinhalb en die Fünfzahl als geläufige Zahl und als stilistisches Motiv. Van bijzonder belang is het eerste stuk. Hier keert zich K. tegen de gewone voorstelling, dat het getal 3½ een ongeluksgetal zou zijn; hij geeft talrijke bewijzen uit den Talmud, dat 3½ eenvoudig als runde Zahl gebruikt werd. Niettemin kan m. i. onder den invloed van Daniël het getal 3½ in de apocalyptische terminologie een Unglückszahl geworden zijn en als zoodanig

Digitized by Google

gebruikt en gevoeld zijn. Een belangrijke Anhang handelt nog over het gebruik van het getal 3 in de overlevering van de opstanding van Jezus. Dat dit gebruik niet met de mythologisch-apocalyptische voorstelling van het getal 3 of 3½ als ongeluksgetal samenhangt, schijnt K. bewezen te hebben. Maar ook dan kan de 3 of 3½ hier ook als runde Zahl gebezigd zijn, wat voor de beoordeeling van de historische waarde van die overleveringen belangrijk is.

Leiden. H. Windisch.

O. van der Hagen, De Clementis Alexandrini sententiis oeconomicis socialibus, politicis. Traiecti ad Rhenum apud Dekker & v. d. Vegt. 1920. (Utrechtsche diss.).

Clemens van Alexandrië is een der belangrijkste figuren uit de vroegste eeuwen der Christelijke letterkunde. Eerst leerling aan de vermaarde Alexandrijnsche Katechetenschool onder haar grooten leeraar Pantaenus, later de opvolger van zijn meester, vermeerderde hij nog den glans dier „eerste Katholieke Universiteit", die onder zijne leiding het voornaamste centrum der kerkelijke wetenschap voor geheel het Oosten werd; zijn uitstekendste leerling Origenes was een der heerlijkste genieën van de geheele Oudheid.

Ook Clemens zelf is inderdaad een man van beteekenis. Verbazingwekkend is zijne belezenheid zoowel in de gewijde als in de ongewijde letterkunde en, al mag van de duizenden citaten uit alle mogelijke schrijvers, waarmede zijn geschriften als doorweven zijn, een goed deel op „tweedehandsche wetenschap" berusten — waar vindt men die niet! —, toch blijft er nog meer dan genoeg over om elk philoloog jaloersch te maken.

Niet minder groot is zijn scherpzinnigheid in het oplossen van philosophische en theologische strijdvragen. Niet altijd vindt hij het volmaakt juiste antwoord op die dikwerf zoo ingewikkelde en toen nog zoo nieuwe kwesties; toch kan men met recht beweren, dat hij meestal de orthodoxe kerkleer in haar redelijkste en meest gematigde opvatting weergeeft.

Wat zulk een man, als leeraar en leidsman van velen zijner geloofsgenooten in een stad als Alexandrië levende, over economische, sociale en politieke kwesties heeft gedacht en geschreven, zal dus, zou men meenen, wel van groote en algemeene beteekenis moeten wezen, en wie de dissertatie van Dr. v. d. Hagen ter hand neemt, zal ze allicht met hooggespannen verwachting openen.

Aanstonds echter treft ons een pijnlijke teleurstelling; wij mogen, zoo verwittigt ons de schrijver reeds op de eerste bladzijde zijner praefatio, niet al te veel verhopen; noch Clemens, noch de andere Kerkvaders kunnen ons voor sociologie en economie veel baten. Beide wetenschappen bestonden toen nauwelijks en wanneer de kerkelijke schrijvers ze al eens aanraken, dan doen zij dit meestal niet als vakgeleerden, maar met het oog op de praktische zielzorg, zoodat van diepgaande onderzoekingen of theoretische beschouwingen geen sprake kan wezen.

Een dergelijke waarschuwing lezen wij nog herhaaldelijk (o. a. pp. 8, 23, 24, 81, 84, 109, 110), zoodat men geneigd zou zijn te vragen, of het onderwerp zich eigenlijk wel voor een zoo uitvoerige behandeling leende.

Toch heeft de schrijver uit Clemens' werken eenige interessante vraagstukken kunnen opdiepen, waarvan wij er hier enkele gaan vermelden.

Zoo vinden wij in het eerste hoofdstuk: „*De sententiis oeconomicis*" (pp. 1—43) o. a. wat Clemens denkt van koophandel (pp. 21—33), privaateigendom (pp. 27—30) en rijkdom (pp. 30—33).

Hier toont de schrijver, m. i. op goede gronden aan, dat noch Clemens, noch ook over het algemeen de andere Kerkvaders, den koophandel *in zich* veroordeelen, zooals eenige nieuwere geleerden — o. a. de bekende Lujo Brentano — beweerden, maar slechts het buitensporig winstbejag en ander onrecht, dat maar al te vaak met dit bedrijf gepaard gaat.

Evenmin kan schrijver zich vereenigen met de meening, dat de groote Alexandrijn eigenlijk een voorstander van het Communisme zou wezen, zooals dezelfde Brentano staande houdt. Ook hier bewandelt Clemens den gulden middelweg. Handhaaft hij de heiligheid van het eigendomsrecht, hij verlangt, dat de rijke zijn overvloed bestede aan goede werken en wel bedenke, dat hij zijn schatten slechts in bruikleen van God ontvangen heeft en die dus volgens Gods bedoelingen moet beheeren. Slechts weinig heeft de mensch voor zijn onderhoud noodig; de rest behoort hij aan zijn noodlijdende medebroeders uit te deelen. Wie zóó handelt, behoeft niet te vreezen, dat zijn aardsche rijkdom hem het Rijk der Hemelen zal doen verliezen. Zoo leert Clemens in zijn verhandeling *τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος*.

Het tweede hoofdstuk der dissertatie draagt den titel: „*De sententiis socialibus*". Het is gesplitst in drie onderdeelen: § 1 De Paupertate, mendicatione, de beneficentia. § 2 De Matrimonio. § 3 De Servitute.

Het leeuwendeel van dit hoofdstuk wordt ingenomen door § 2. Clemens trouwens bespreekt het huwelijksleven met zóó groote juistheid en uitvoerigheid, dat sommige geleerden hem voor een gelukkigen huisvader houden, die slechts beschreef, wat hij zelf had ondervonden. Daarmede is Dr. v. d. Hagen het echter niet eens (pp. 51—54), wijl de daarvoor aangehaalde plaatsen geen zekerheid, ja zelfs geen groote waarschijnlijkheid opleveren.

Veel opmerkelijks is overigens in Clemens' leer over het huwelijk niet te vinden. Zij is in hoofdzaak dezelfde, die sinds eeuwen en eeuwen door de Katholieke Kerk wordt verkondigd en verdedigd. Krachtig weert hij de aanvallen van allerlei ketters tegen de geoorloofdheid en heiligheid van het huwelijk af; toch stelt hij den maagdelijken staat, wanneer die op goddelijke ingeving en met zuivere bedoeling wordt verkozen, beslist hooger, hoewel hij voor de meeste menschen het huwelijk den besten levensstaat oordeelt. Natuurlijk kan men bij Clemens in zijn polemiek tegen de ketters tal van plaatsen aanwijzen, waar hij, niet zonder eenige overdrijving, het nut en de schoonheid, ja den betrekkelijken plicht van het huwelijk uiteenzet en verheerlijkt; andere plaatsen, door den schrijver aangehaald, toonen overduidelijk, dat hij daarmede de verhevenheid der onthouding, door St. Paulus, ja door Christus zelf, zoo hoog geprezen, geenszins wil ontkennen. Wie Clemens als een tegenstander van het Christelijk Caelibaat voorstelt, vergist zich. Dit betoog is, dunkt mij, wel het best geslaagde deel dezer degelijke dissertatie.

Uit het derde hoofdstuk: „*De sententiis politicis*" (pp. 96—114) wil ik slechts de conclusie aanstippen, die Clemens' gevoelen over de betrekking tusschen de

Digitized by Google

Christenen en den Romeinschen Staat samenvat (pp. 110—114). Veel zegt de Alexandrijn er niet over — al die tijdelijke en wereldsche zaken hebben in het oog van den geleerden Asceet slechts een zeer betrekkelijke waarde —, maar opmerkelijk is, dat hij niet, gelijk zoovele zijner geloofsgenooten, aanraadt, zich geheel van de openbare aangelegenheden te onthouden, maar, waar het pas geeft, door nuttige werkzaamheid ten algemeenen bate de welwillendheid der Heidensche medeburgers te winnen en aldus tot de verzoening van „Kerk en Staat" mede te werken.

De gedetailleerde inhoudsopgave, vóór de dissertatie geplaatst, verdient allen lof en vergemakkelijkt ten zeerste de studie en het begrip van het werk. Waarom heeft de corrector op p. 112 een leelijke drukfout *ingenii* Augusti cultum i. p. v. *genii* enz. laten staan? Stijl en taal had ik toch gaarne wat meer verzorgd gezien. Wellicht dacht de Schrijver bij deze bijzonder „klerikale" stof wat al te veel aan het bekende versje:

Grammaticae leges plerumque Ecclesia spernit.

Mariendaal b. Grave. C. Wilde S. J.

J. E. B. Blase, Johannes Colerus en de groote twisten in de Nederl. Luthersche Kerk zijner dagen. 1920. (Utrechtsche diss.).

Ds. Colerus is den meesten alleen bekend als biograaf van Spinoza. Hij woonde in het huis aan de Veerkade, waar de wijsgeer in 1670 en 1671 eene bovenachterkamer had gehad, thans zijne studeerkamer. Ook was het Colerus' ouderling van der Spyck, bij wien Spinoza de laatste zes jaren zijns levens had ingewoond. Dat mag hem op het denkbeeld hebben gebracht het leven van den grooten doode te beschrijven: „Korte dog waaragtige levensbeschrijving van Benedictus de Spinoza." Het verscheen 1705, een nieuwen druk bezorgde M. F. A. G. Campbell in 1880. Reeds 1706 verschenen er Fransche en Engelsche vertalingen en 1906 gaf Nijhoff een letterlijken nadruk van „The life of Benedict de Spinosa, written by John Colerus, minister of the lutheran church at the Hague, done aut of French, London 1706." Over deze biografie dan schrijft dr. Blase blz. 183—196 van zijn boek en stelt in het licht, dat C., schoon geen geestverwant van Spinoza, toch met onpartijdigheid en waarheidsliefde over hem geschreven heeft, zooals de moderne biografen, b.v. Freudenthal, ook dankbaar erkennen. Doch dr. Blase geeft ook critiek, wijst een aantal vergissingen van Colerus aan (188) en verzwijgt niet dat zijn held niet kon nalaten zijn afschuw van b.v. den „Tractatus theologico-politicus" breed uit te meten, zonder daardoor Spinoza's denkbeelden ook maar eenigszins te wederleggen.

Toch is Colerus als biograaf van Spinoza voor dr. Blase allerminst hoofdzaak. Blijkens den titel zijner dissertatie wil hij vooral handelen over den polemicus, die in de kerketwisten der Amsterdamsche en Haagsche lutherschen zulk een rol heeft gespeeld. En hij doet dat met groote uitvoerigheid en stipte nauwkeurigheid. Voor een deel was het een richtingsstrijd tusschen de Nederlandsche, gematigde groep, de „hoppeaansche" naar Conradus Hoppe, èn de Duitsche, streng confessioneele, de Wittenbergsche fractie. Deze, om haar zinkende macht te schragen, trachtte toen het in onbruik geraakte stemrecht van contribueerende gemeenteleden bij kerkeraadsverkiezingen weer toe te passen (zie ook het zoo juist verschenen boek van Mr. J. Loosjes, *Gesch. der Luth. kerk*, blz. 140 vlg.) en ziehier een aanleiding tot velerlei twist. Colerus, een dezer malcontenten, gaf nog bovendien onrust door zijn aanval op een rekkelijker collega, Dominicus, die geleerd had dat niemand gestraft wordt voor de zonden van een ander, wat streed tegen het dogma der erfstraffen. Dat was 1683 en 1684. Twee jaar later kwam C., altijd in 't geweer, in botsing met den Kerkeraad over de vraag wie het recht had den ban uit te spreken? Men heeft toen den bekenden Philipp Jacob Spener gevraagd als scheidsrechter op te treden en daaraan danken wij een langen brief (17 Febr. 1686) van den grooten piëtist, dien dr. Blase op 't einde van zijn boek afdrukt. October 1693 vertrekt C. naar Den Haag. 19 Juli 1707 overlijdt hij daar.

Het lijvig boek van dr. Blase is van groot belang voor onze kennis van de inwendige geschiedenis der lutherschen ten onzent en gaarne loven wij zijnen ernstigen arbeid. Maar het is wel „kleine geschiedenis", deze historie van splinterige haarkloverijen en venijnige ruzie, waarbij, als het te erg werd, de overheid tusschenbeide kwam en den vrede gebood. De kwestie van het stemrecht is zeker van belang — toch schijnt deze strijdlustige dogmaticus Colerus en zijn kring wel verre te staan van de groote dingen op godsdienstig gebied, los ook van het druk en kleurrijk leven van het Amsterdam hunner dagen.

Ik eindig met den hartelijken wensch dat dr. Blase, thans predikant te Solo, bij zijnen gewichtigen ambtelijken arbeid in de tropen, tijd moge vinden voor verdere studie op het wijde gebied der kerkgeschiedenis.

Leiden. L. Knappert.

SCHOOLBOEKEN.

G. Ras, Goethe-Buch. Eine Einführung in Goethes Leben und Dichtung für die Schul- und Privatlektüre. Amsterdam und Leipzig, Verlag von Johannes M. Meulenhoff. 1921. (Pr. *f* 1.40, geb. *f* 1.95).

Aan bloemlezingen uit de werken van Goethe is geen gebrek. Een verzameling echter, die put uit den geheelen Goethe, ook uit de prozawerken, de brieven en de gesprekken is, op het gebied der hollandsche schoollectuur, voor zoover mij bekend is, iets nieuws.

Het verdient m. i. lof, dat de uitgever stukken uit grootere afgeronde dichtwerken heeft weggelaten; deze immers zijn gemakkelijk aan te schaffen zonder veel te kosten. De keuze uit de gedichten komt mij in het algemeen gelukkig voor, en aangenaam doet het aan, dat ook de latere perioden van Goethe's productie vertegenwoordigd zijn. Natuurlijk speelt bij een dergelijke „Auswahl" de persoonlijke smaak een groote rol, en het zou onbillijk zijn, zijn eigen voorliefde aan een ander te willen opdringen. Maar toch mis ik ongaarne het gedicht „Ilmenau", dat zoowel om zijn poëtische schoonheden als ook om zijn biographische waarde wel een plaatsje had verdiend.

Op een kleine vergissing zou ik den uitgever attent willen maken. In de uitgaven van Goethe's gedichten volgt op „Wandrers Nachtlied" (Der du von dem Himmel bist) het gedicht „Ueber allen Gipfeln ist Ruh'" met het opschrift „Ein gleiches." Deze titel slaat op het vorige gedicht „Wandrers Nachtlied." Het verband is volkomen duidelijk, maar in het „Goethe-

Digitized by Google

Buch" zijn vier regels uit een brief tusschen die beide gedichten ingeschoven, zoodat het opschrift van het tweede zijn beteekenis verliest.

Vermeld dient nog te worden, dat ook enkele uitlatingen van anderen (Wieland, Beethoven, Carlyle) en een stuk uit een brief van Goethe's moeder en van Schiller opgenomen zijn.

De „Anmerkungen" zijn kort en sober, en dat is goed, want aan den leeraar moet ook iets worden overgelaten. Enkele opmerkingen moeten mij echter van het hart. P. 146 wordt naar aanleiding van „Werthers Leiden" gezegd : „Die Leiden des jungen Werther" beruhen auf dem, was Goethe in Wetzlar erlebte und empfand. Dat is niet juist, want niet alleen wat hij zelf beleefde heeft de dichter in zijn roman uitgebeeld. Men denke slechts aan het tragische einde van Jerusalem. Of meer, of minder zou beter geweest zijn. Onmiddelijk volgt dan: „Der Roman der erste deutsche Ich-Roman." Hier had toch wel aan den Simplicissimus van Grimmelshausen gedacht kunnen worden. Op dezelfde pag. is mij niet recht duidelijk „Diese Verse, die in ihrer Form altdeutschen Wächterliedern verwandt sind." Ook al ware deze mededeeling juist, waaraan ik twijfel, dan nog zou zij voor leerlingen geheel overbodig zijn. Pag. 147 lezen wij : „Die Eingangspforte zum Paradies der Mosleminen wird von Jungfrauen — eine von ihnen ist Huri — bewacht." Deze „Jungfrauen" zijn allen Huri's. De toevoeging „eine von ihnen ist Huri" is dus misplaatst.

Deze opmerkingen doen echter geen afbreuk aan de waarde van het boekje. Ik ben overtuigd, dat het op school uitstekende diensten kan bewijzen, mits de docent, die er achter staat, opgewassen is tegen zijn taak, hetgeen, dunkt mij, eerder een voor- dan een nadeel is.

Groningen. H. H. Breuning.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In een brochure van slechts zeven bladzijden heeft de heer A. Geerebaert, S. I. de veelbesproken kwestie van het vertalen, vooral van klassieke schrijvers, behandeld. Hij gaat na welke opvattingen door verschillende auteurs als de juiste zijn aangeprezen en komt tot het besluit dat z. i. een goede vertaling bij de lezer de aandoeningen moet opwekken die het oorspronkelike op de vertaler heeft gemaakt. Hij gelooft niet, als von Wilamowitz, dat 't mogelik is door een vertaling de indruk weer te geven die de tijdgenoten van de oorspronkelike schrijver ontvingen. De zeer lezenswaardige brochure is getiteld *Iets over vertalen* en verkrijgbaar bij *De Vlaamsche Boekhandel* (Leuven, Gent, Mechelen, Leiden, 1921).

De redaktie ontving de eerste jaargang van *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut* te Rome, 's-Gravenhage, Algemeene Landsdrukkerij, 1921. De rijke inhoud van dit boek bestaat uit de volgende onderdelen: P. J. Blok, *Het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome* (1904—1921). — *Jaarverslag van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome over* 1920. — H. M. R. Leopold, *Archaeologische Studien*. 1. *Mundus en Roma quadrata*. — 2. *De Apollo van Veii*. — 3. *De Venus van Cyrene*. — 4. *De onderaardsche „basilica" te Rome*. — H. Wagenvoort, *Ara Pacis Augustae*. — G. J. Hoogewerff, *De ontwikkeling der middeleeuwsche kunst in Italie*. — Dez., *Prelaten en Brabansche tapijtwevers* 1610. — Mgr. A. H. L. Hensen, *Prins Maurits en de bisschop van Oranje, Jean de Tulles*. — Dez., *Bijzonderheden over het bezoek van Koningin Anna Paulowna in* 1846 *aan Genua en Rome gebracht*. — Dez., 20 *Sept.* 1870 *op het Vaticaan*.

Van den grooten *Geschiedkundigen Atlas van Nederland* verschenen 7 bladen van de kaart der *Kerkelijke Indeeling in* 1530 (ten deele naar de gegevens van S. Muller Hz. bewerkt door mr. Joosting en dr. Beekman) benevens het blad *Zeeland in* 1300, met tekst, door dr. Beekman.

Van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, uitg. Muller en Bouman, verscheen de tweede aflevering van dl. I, loopende van 1000 tot 1130, omvattende 177 oorkonden, waaronder verscheidene totnogtoe onbekende of in afgelegen hoeken verscholen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Hermes, LVI, 4: O. Weinreich, zu Tibull I 1, 11—24. — A. Gercke, der neue Tyrtaios. — R. Philippson, zu Philodems Schrift über die Frommigkeit. — W. A. Baehrens, literarhist. Beiträge, VI. — K. Praechter, der fünfte Anacharsisbrief. — Misc.

Neuphilologische Mitteilungen, 1921, 5: W. Söderhjelm, Dante et l'Islam. — Besprechungen.

Beiträge z. Gesch. d. deutschen Sprache u. Literatur, XLV, 3: W. Steller, Der leich Walthers von der Vogelweide u. s. verhältnis zum religiösen leich. — Th. Grienberger, Ahd. texterklärungen, II. — F. Panzer, Ein rumänisches Siegfriedmärchen. — K. Zwierzina, Ampezzaner bruchstücke von Wolframs Willehalm. — E. Schwentner, Zur wortsippe *dunkel* im germ. — F. Vogt, Zum Kürenberger. — C. H. Diebel, Ein eigentümlicher ordnungsprincip bei Herbort von Fritslar. — H. Naumann, Der grösze eber. — J. Loewenthal, Berichtigung u. nachtrag.

XLVI, 1: R. Priebsch, Bruchstücke deutscher dichtungen des 13. — 14. jhrhs., A—D. — R. Löwe, Der wechsel von *u* und *au* in der got. *u*-decl. — K. Viëtor, Die kunstanschauung der höfischen epigonen. — F. Holthausen, Wortdeutungen. — E. Ochs, Der lautwandel *-b->-w-* in Baden. — G. Neckel, Zu Heinrich von Morungen. — F. Klaeber, Zur as. Genesis. — S. Singer, *Blume*. — Th. Siebs, Krimgot. *kilemschkop*.

Anglia, XLV, 4: V. Langhans, Der Reimvokal *e* bei Chaucer (slot). — Th. Grienberger, Déor. — O. B. Schlutter, Weiteres zu Holthausens Krit. Ausgabe der ae. Leidenglossen.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVI, 3: Brugmans, De gedenkschriften van keizerin Eugénie. — Severyn, Tagore. — Tenhaeff, De auteur van het Utr. Kroniekje 1481/3. — Snijder, Een nieuw boek over Delphi. — Kroon, Struensee en Karoline Mathilde.

Revue Historique, CXXXVII, 1: Bost, Les prophètes du Languedoc (1701—2) (slot). — Boudier, Charles Desmarets. — Weil, Un précédent de l'affaire Mortara. — Stern, L'insurrection polonaise de 1863 et l'impératrice Eugénie. — Bulletin historique (Syrie, France: ép. moderne).

4: Homo, Les privilèges administratifs du Sénat romain, I. — De Labriolle, Le mariage spirituel dans l'antiquité chrétienne. — Bulletin historique (paléographie, diplomatique, bibliographie, divers 1912—20).

CXXXVIII, 1: Homo, Les privilèges du Sénat romain (slot). — Waldner, Lettre de Charles Marchand (1662). — Blanchet, Les journées de juillet et août 1789 à Strasbourg. — Bulletin historique: France 1378—1498; l'Islam.

Historische Zeitschrift, CXXIV, 1: Erben, Betrachtungen zu der italienischen Kriegstätigkeit der Schweizer. — Hartung, Carl August von Weimar als Landesherr. — Miszelle.

2: Heshagen, Rheinisches Geistesleben im späteren Mittelalter. — Lonel, Rediger. — Miszellen (Schneider, Neuere Dante-Literatur; Hartung, Burgundische Einflüsse auf die Behördenorganisation in Oesterreich).

3: Troeltsch, Der historische Entwicklungsbegriff, II. — Wenck, Die römische Kurie 1263/4. — Miszellen (Lenz, Karl Marx; Schultz, Zur Entstehungsgeschichte der Hist. Zeitschr.).

Digitized by Google

Zoo juist verschenen:

LATIJNSCH WOORDENBOEK

DOOR

Dr. J. VAN WAGENINGEN,
Hoogleeraar a/d Rijksuniversiteit te Groningen.

DERDE DRUK,
bewerkt door

Dr. F. MULLER Jzn.,
Hoogleeraar a/d Rijksuniversiteit te Leiden.

Prijs, gebonden . . . f 14,90

Onze 3 Woordenboeken OUDE TALEN zijn thans weer compleet leverbaar. Prijs per stel besteld f 33,50

Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Enchiridium Dictionis Epicae.

EDITIO ALTERA AUCTA ET EMENDATA

EDIT

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN J.f.

Prijs Ing. f 8.— Geb. f 9.—

Menandri fabularum reliquiae cum praefatione,

NOTIS CRITICIS, COMMENTARIIS EXEGETICIS.

EDIT

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN J.f.

Editio tertia. Prijs f 4.90

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.—LEIDEN

VERSLAG

betrekkelijk de in 1922 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.**– zoodanig Verslag over de in **1922** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1923 op te maken en vóór 1 Juni 1924 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland.

LEEUWARDEN, Februari 1922. MR. C. B. MENALDA.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **67ste Jaargang** **Per jaar f 1.20**

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. | No. 6. | Maart 1922.

Reinhard, Die Anakoluthe bei Platon (Verdam)
De Barenton, La langue étrusque dialecte de l'ancien égyptien (Büchner).
Boer, Oudnoorsch Handboek (C. F. Hofker).
Cohen, Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle (Eringa).
Ten Bruggencate, Engelsch Woordenboek (Kok).
Clemen, Das Leben nach dem Tode im Glauben der Menschheit (K. H. E. de Jong).
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

Luise Reinhard, Die Anakoluthe bei Platon. (Heft XXV der „Philologische Untersuchungen"). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1920. (Pr. M. 20).

Een aantrekkelijk onderwerp. Want in de anakolouth hebben wij bij uitstek het spontane en levende in den stijl en meer dan elders heeft de auteur hierin gelegenheid, zich van stijlconventie los te maken. Ook in schr.'s behandeling is veel aantrekkelijks. Zij spoort op, welke gedachtegolven en -golfjes in Plato's onderbewustzijn het waren, die zijn gedachtegang kruisten en zoodoende zijn zinnen van den regelmatigen loop af brachten en het ontstaan veroorzaakten van die kunstwerkjes van stijl, waarvan men de onregelmatigheid soms eerst bij gezette verstandsoverweging gewaarwordt. Hierin inzicht te geven kon haar slechts gelukken doordat zij niet alleen goed thuis is in Plato, maar ook in het bezit is van smaak en stijlgevoel. Voor de tekstcritiek had haar werk vrucht in tweeërlei richting: in de eerste plaats verdedigt schr. op tal van plaatsen de hs.-lezing, waar men de anakolouth niet had begrepen en daardoor verwijderd, maar aan den anderen kant verdedigt zij ook conjecturale lezingen, als daardoor een anakolouth verkregen wordt, die in de lijn ligt van Plato's stijl.

Zij schrijft de anakolouth toe aan de omstandigheid, dat onder het spreken een herinnerings- of fantasiebeeld, dat plotseling met groote intensiteit optreedt, de regelmaat van den gedachtengang stoort. Zij beziet dus haar onderwerpen van de psychologische zijde en legt een nauw verband tusschen het psychologische en de uitdrukking in de taal. Zij meent, dat een bepaald soort van anakolouthische wendingen in een bepaald soort van opkomende gedachten haar oorzaak vindt en wil zoo komen tot een „Logik des Gedankenausdrucks, d. h. des Verhältnisses zwischen Gedanken- und Sprachbild, gegenüber der Logik des Sprachbildes, die die Grammatik fordert." De tien hoofdstukken, waarin het boek is verdeeld, moeten telkens een speciaal soort psychisch proces behandelen, waarmee een speciale anakolouthische vorm in correlatie staat. Dat dit specialiseeren gevaarlijk is, blijkt reeds uit het feit, dat soms eenzelfde psychisch proces tweeërlei anakolouthische vormen tot uitdrukking heeft (hoofdstuk 6 en 7) of tweeërlei psychisch proces eenzelfde anakolouthische uitdrukking (hoofdstuk 1 en 2). En wanneer men als uitdrukking van het in hoofdstuk 3 behandelde psychisch proces leest, dat de zin in „veränderter Konstruktion zu Ende geführt" wordt, vraagt men zich af, of deze woorden niet toepasselijk zijn op tal van andere groepen (c. 1, 2, 4). Is dus in c. 3 het anakolouth-type vaag gesteld, in c. 5 is dit type weer scherp omschreven, maar het psychisch proces vaag of nauwelijks gesteld.

Dat een eenigszins scherpe schifting ontbreekt, blijkt ook als men, na het doorzien der inhoudsopgave, de hoofdstukken zelf opslaat. Als voorbeeld neem ik hoofdstuk I. Schr. gaat hierin voorbeelden geven, dat eene opkomende herinnering aan een vroegere gebeurtenis of gesprek zich met zoo groote kracht tusschen de gedachte dringt en den zin gaat beheerschen, dat daaraan het vervolg van den oorspronkelijken zin ondergeschikt wordt gemaakt. Na eene algemeene opmerking over invloed van de herinnering op de syntaxis, waarbij zij uitgaat van de bekende plaats Phaedr. 230 a. „Maar, tusschen twee haakjes, *was* dit niet de boom, waar je ons heen wou brengen" met zijn door de opkomende herinnering ontstane impf., gaat schr. een achttal voorbeelden geven, die haar stelling duidelijk illustreeren. Maar daarna komen drie plaatsen (Rep. 493d, 471cd Symp. 200bcd), waaraan geen herinnering ten grondslag ligt en ook geen subjunctie plaats heeft, vervolgens een (Apol. 28bcd), waar herinnering is, maar geen subjunctie, integendeel sejunctie, en daarna twee (Nom. 886 Lach. 184b), waar wel subjunctie plaats heeft, maar niet als gevolg van een opkomende herinnering.

De min of meer sluitende correspondentie, die schr. dus heeft willen vinden tusschen psychologische werking

Digitized by Google

en uitdrukking in de taal en het systeem, dat zij daartoe heeft willen opstellen, kan ik dus niet aanvaarden. De goede kwaliteiten van het boek liggen m. i. in eene andere richting dan die zij zich als hoofddoel heeft gesteld en wel in de behandeling der plaatsen afzonderlijk. Daar is het, dat men haar meestal met instemming en bijna altijd met genoegen volgt om haar fijn gevoel voor Plato's stijl en den psychologischen achtergrond van zijn stijl en de goede vorm, waarin zij hare beschouwingen heeft weten uit te drukken.

Dordrecht. H. D. Verdam.

Hilaire de Barenton, La langue étrusque dialecte de l'ancien égyptien. Parijs, Geuthner. 1920. (Pr. fr. 10).

Eene nieuwe poging, om het raadsel van de Etruskische sphinx op te lossen — of het nu eindelijk gelukt is, zullen wij dadelijk zien. Eerst echter eene korte inhoudsopgave van het typographisch zeer goed verzorgde boek.

Vooraf gaan eenige inleidende paragraphen: de schrijver constateert, dat vroegere onderzoekers, die het Etruskisch met het Baskisch, Finsch-Ugrisch, etc. vergeleken, geene resultaten bereikt hebben; dit kon ook moeilijk, want „l'étrusque est une forme dialectale de l'ancien égyptien, c'est à dire, du copte et de l'hiéroglyphique." Het eigenlijke werk, dat nu volgt, moet die stelling bewijzen; het bestaat uit de volgende onderdeelen:

1) „La grammaire étrusque et la grammaire copte-hiéroglyphique" (p. 7—14).

2) „Etude philologique des mots étrusques" (p. 15—35).

3) „Traduction de morceaux choisis" (p. 36—50), waar in drie kolommen resp. een Etruskische text, deszelfs Fransche vertaling, en de Egyptische of Koptische aequivalenten der Etruskische woorden naast elkander staan.

4) „L'origine des Etrusques" (p. 51—56), waarna nog een „Lexique étrusque de 450 mots avec références étymologiques" komt; die woorden zijn in den text behandeld. Een algemeen register sluit het geheele werk.

Alvorens over een en ander in bijzonderheden te treden, zij het mij vergund eene opmerking van methodischen aard te maken, die wel is waar hoogst eenvoudig is, maar, o. a. blijkens het verschijnen van een boek als het onderhavige, niet voor alle onderzoekers als juist schijnt te gelden. Toch zullen de meesten het er wel over eens zijn, dat degene, die een zoo goed als volkomen onverstaanbare taal (en dat is het Etruskisch toch voor ons allen), a priori met een of ander meer of minder goed gekend idioom gaat vergelijken (omdat het hem voorkwam, dat sommige woorden van eerstgenoemde taal op anderen van de tweede geleken) — en dan zijne geheel duistere texten met behulp van het lexicon van het door hem voor verwant gehouden dialect gaat verklaren, zoo goed als nooit tot een bevredigend resultaat zal komen. Het is natuurlijk een geheel ander geval b. v. met de texten, die in de afgeloopen jaren uit Midden-Azië bekend geworden zijn, als Tochaarsch, en Leumann's „Noordarisch." Dit waren veelal Buddhistische texten: men wist al spoedig zoo ongeveer wat er in moest staan, vooral als de Indische leenwoorden den weg wezen. Daarna bleek dan ook aan de structuur der talen, tot welke groepen zij behoorden. Dat niets van dat alles voor het Etruskisch opgaat, is bekend. Men zal eene taal als deze nooit leeren kennen, zoo er niet eerst eene, of liever meer, omvangrijkere bilinguen ontdekt worden, dan tot nog toe gevonden zijn. Als dan de inhoud eenmaal zoo ongeveer bekend is, zal de verklaring der woorden moeten uitgaan van de texten zelf, door de samenhang en alle plaatsen waar een of ander woord voorkomt te vergelijken — niet, door er andere idiomen bij te halen. Is men eerst zoo ver, dan kan er misschien sprake zijn van rangschikking onder eene bepaalde taalfamilie. Doch ook dan: hoevele moeilijkheden kunnen er toch nog overblijven. Zoo bezitten wij eene niet al te kleine Lydisch-Arameesche bilingue, wij verstaan ongeveer, wat daar in staat, maar wie zou er een langere, enkel in 't Lydisch geschreven inscriptie durven vertalen, of willen beweren, dat hij zeker wist, met welke idiomen het Lydisch verwant is? Ongetwijfeld zou het met het Etruskisch wel 't zelfde geval zijn: het maakt een minstens even zonderlingen indruk als het zoo juist genoemde Klein-Aziatische dialect. Om nu maar niet in te gaan op iets anders, nl. de omstandigheid, dat het Etruskisch, ook al wist men er veel meer van, mogelijk nooit in eene bekende taalgroep ingedeeld zou kunnen worden, daar er waarschijnlijkheid bestaat, dat de Etruskers uit het Noorden (dus uit Middel-Europa) gekomen zijn, en dus een voor-Indogermaansch idioom gesproken hebben — dus iets, wat wel altijd duister zal blijven.

Uit het voorgaande zal de lezer reeds bemerkt hebben, dat ik het werk van den heer de Barenton voor eene mislukking houd — tot mijne spijt zal ik nu nog hebben aan te toonen, dat het niet eens eene mooie mislukking is.

Het eerste gedeelte, zagen wij, behandelt de grammatica van het Etruskisch en het „Copte-Hiéroglyphique", dus van 't Koptisch en 't Egyptisch. Van de Etruskische grammatica, zeker het belangwekkendste onderwerp, vindt men er echter niet veel in [1]).

Wij hooren o. a.: „L'étrusque, comme le copte et l'égyptien, n'a qu'une déclinaison et une conjugaison très simplifiées, et pour ainsi dire, nulles" (p. 7). Dat de Koptische, en vooral de Egyptische conjugatie zoo eenvoudig is, als hier gezegd wordt, gelooft niemand meer. Inderdaad heeft men 't vroeger wel gedacht, in den tijd nl., toen men van de eigenlijke grammatica van het Egyptisch nog niet zooveel afwist als tegenwoordig [2]). Dit hoofdstuk doorlezend, bemerkt men trouwens, dat de schrijver met zijne Egyptische kennis

---

[1]) Op p. 51 vindt men nog eene paragraaf „La déclinaison étrusque", die echter niets anders bevat, dan een zeer twijfelachtig schema der „casusuitgangen" met hunne hoogst onwaarschijnlijke verklaring uit het Egyptisch.

[2]) Een voorbeeld o. a. bij W. D. Whitney: Oriental and Linguistic Studies I p. 201: „the Egyptian is . . . of a structure so exceedingly simple that it can scarcely be said to have a history. In this latter respect it is even surpassed by the Chinese." Even voorbij 't midden der vorige eeuw kon eene autoriteit als Whitney nog zoo spreken — nu heeft zich ons inzicht echter belangrijk gewijzigd.

Digitized by Google

lang niet up to date is. Hij gaat nu over tot de „permutation des lettres (sic !) dans le copte," daarna „dans l'ancien égyptien" : zijne gidsen hierin zijn, naar hij mededeelt, resp. Peyron en V. Loret [1]). Wat volgt, is eene opsomming dier „permutations", en daarna die der „additions que peut recevoir le radical, sans changer de sens" ; dit laatste neemt niet weg, dat daaronder gerangschikt is : *sh* „préfixe ajoute un sens intensitif." Hier blijkt reeds, dat het niet altijd gemakkelijk is te doorgronden, welke praefixen, suffixen, etc. schrijver in elk speciaal geval op 't oog heeft, daar hij, tenminste in zijne Koptische paragraaf, geene voorbeelden geeft ; met dit *sh* bedoelt hij denkelijk het eerste gedeelte van een woord als *ašgom* (kracht), etc. : dat gaat trouwens op het werkwoord *eš*— (kunnen) terug. Als praefixen, die de beteekenis niet veranderen worden nog genoemd : *a*, *en*, *n*, en als dito suffixen *e*, *em*, *m*, *s*, *f*. Blijkbaar is hier sprake van de vorming der nomina, maar om een eenigszins genietelijke uiteenzetting daarvan te geven, had de schrijver beter gedaan b. v. eerst eens de paragraphen over suffixen en praefixen in Steindorff's Koptische Grammatik door te lezen. Dat is werkelijk geen buitensporige eisch aan iemand, die zich niet alleen met Egyptisch en Koptisch bezig houdt, maar die talen ook gebruiken wil om er een nog onbekend idioom uit te verklaren. En wat beteekent een verdict als : „Les voyelles peuvent être multipliées dans l'intérieur d'un mot, sans en altérer le sens." Natuurlijk wordt hier bedoeld de vocaalverdubbeling van 't Sa'īdisch (Steindorff K. G.[2] §§ 69, etc.), maar wat moet iemand, die niets van Koptisch afweet (en er zullen toch zeker wel Latinisten en Romanisten zijn, die van schrijver's theorieën kennis willen nemen) daar van maken ? In de twee aan het Egyptisch gewijde paragrafen gaat het evenzoo, maar hier zijn tenminste voorbeelden gegeven, zoodat men gemakkelijker kan zien, waar het om gaat. Ook hier is wel een en ander aan te merken : zoo heeft het Egyptisch vijf vocalen — natuurlijk die vijf teekens, die de oudere Egyptologen voor vocalen hielden ; dus een verouderd standpunt. En later worden die „vocalen" gebruikt, om er Etruskische klinkers mede te vergelijken. Op p. 9 vindt men : „*f* se change souvent en *ou* : *pef*, *pou*, pronom démonstratif". Hoewel dit in de eerste „Egyptische" paragraaf staat, is hier blijkbaar sprake van de Koptische possessiefartikels *pef* en *pou*, resp. voor een' mannelijken en eene vrouwelijke bezitter(ster), dus „se changer" komt hier niet te pas. Op p. 10 : „*r* disparaît souvent à la fin des mots : *noutir*, *nouti*, Dieu." Alsof de vorm van *ntr* zonder slotconsonant niet historisch na den vollen vorm komt. Vreemd is ook de vergelijking Etr. *Cai* = Lat. *Gaius* = Kopt. *haï* (echtgenoot) — hier is blijkbaar aan de bekende formule „ubi tu Gaius, etc." gedacht. (p. 10). Er is nog meer, maar wij moeten verder. Er volgt nu eene paragraaf over praefixen en suffixen a) in 't Koptisch en b) in 't Egyptisch ; op p. 14 leest men de bewering : „les lettres radicales d'un mot peuvent se transposer, sans que soit altéré le sens du mot." Hier heeft men dus de metathesis (Erman Äg. Gr.[3] § 131, Steindorff K. G.[2] § 55) ; door de woorden van den schrijver wordt de indruk gewekt, dat een algemeen chassez-croisez in alle Egyptische woorden geoorloofd is ; gelukkig echter wordt daar in de etymologische gedeelten weinig gebruik van gemaakt.

Zoo zijn wij genaderd tot het Etruskische gedeelte van het boek, de „Étude des mots étrusques." Eerst behandelt de auteur „les mots dont le sens est connu avec certitude", t. w. die Etruskische woorden, welke met hunne beteekenis, bij de klassieke schrijvers overgeleverd worden. Van de Grieken komt Hesychius 12 maal aan 't woord, en Strabo eens, van de Romeinen Varro 3 maal, Servius en Isidorus elk 2 maal, Paulus-Festus 3 maal, en dan nog eenmaal Livius. Zonder opgave van bron staat op p. 18 : „Ce sont les Etrusques qui introduisirent en Italie l'usage des atrium", en dus is dat laatste woord ook Etruskisch.

Opvallend is, dat alle Grieksche en Latijnsche citaten nog eens in 't Fransch vertaald worden. Waar is dat goed voor ? Allicht zal niemand, die niets van de klassieke talen verstaat, zich voor des schrijvers onderwerp interesseeren. Het ware veel beter geweest, dat de Aegyptiaca wat helderder uiteengezet waren, inplaats van dat deze volkomen nutteloozе vertalingen opgenomen werden. Veel critischen zin verraadt de verzameling van aanhalingen ook niet. Natuurlijk worden er die woorden in aangetroffen, die algemeen voor Etruskisch gehouden worden, als *mantisa*, *arse verse*, etç., maar indien men eene Hesychius-glosse vindt als deze : **Κάπρα· αἴξ Τυρρηνοί** (p. 19), is het duidelijk, dat hier moeilijk anders dan het Latijnsche woord *capra* bedoeld kan zijn. Van Servius worden op p. 25 deze woorden geciteerd : „Tusci a frequenti sacrificio sunt dicti." Dat is niets anders dan eene van de in de oudheid zoo geliefde etymologieën op den klank af : er is eenvoudig aan het Latijnsche *tus* gedacht. Desalniettemin komt het Egyptisch te voorschijn, om de woorden **Κάπρα** en *Tusci* te verklaren. Dat de Etruskers zichzelf *Rasennae* noemden en geen Tusci e. t. q. schijnt er voor den schrijver niet toe te doen. Andere glossen maken den indruk van zeer weinig waarde te hebben, zoo het Strabo-citaat over den naam *Arimoi*.

Op alle etymologieën in te gaan is evenmin mogelijk als dat het de moeite loonen zou. Als specimen geef ik b.v. de tweede: **Αἴσοι· θεοὶ ὑπὸ Τυρρηνῶν.** Hesych. Zooals bekend is, hebben wij hier hoogst waarschijnlijk een goed Etruskisch woord. Maar wij kunnen deze glosse verder terug vervolgen dan bij Hesychius. Sueton. Aug. 97 verhaalt : „Sub idem tempus ictu fulminis ex inscriptione statuae eius prima nominis litera effluxit : responsum est, centum solos dies posthac victurum, quem numerum C litera notaret, futurumque ut inter deos referretur, quod *aesar*, id est reliqua pars e Caesaris nomine, Etrusca lingua *deus* vocaretur." Hetzelfde staat bij Dio Cassius 56, 29, zoodat het nu duidelijk wordt, hoe de Grieksche lexicographie aan die glosse kwam. Met het Etruskische woord wordt nu vergeleken de godennaam Osiris ; daaruit is het „élément essentiel" : *ás* (de auteur leest den naam nl. als *ásár*), en dat woord, „exprime la paternité." Over die laatste enormiteit kan men nog het een en ander vinden op p. 12, hetwelk hier gevoegelijk kan weg-

[1]) Het van Loret geciteerde „Manuel de la langue égyptienne" is mij hier niet toegankelijk.

Digitized by Google

blijven. Dat Osiris oorspronkelijk *wśr* of iets dergelijks geheeten moet hebben, en dat de schrijfwijze van den naam in het eerste gedeelte beinvloed is door den naam van zijne consort Isis, blijkt uit de Koptische vormen der woorden in quaestie, en is ten overvloede ook te vinden in een zoo bekend leerboek als Erman's Aegyptische Grammatik[3] § 83.

Alle etymologieën in deze paragraaf maken den indruk van groote onwaarschijnlijkheid. Dat is natuurlijk een subjectief oordeel, maar ik vrees toch, dat ik in dezen niet alleen zal staan.

Zoo moet het woord „*atrium*" volgens eene geforceerde afleiding beteekenen: „la maison, la chambre du lit (nuptial)."

De nu volgende afdeeling, „mots étrusques moins exactement définis" behandelt voornamelijk woorden, die op inscripties voorkomen, en dus grootendeels nog vrij duister zijn. De telwoorden, van dobbelsteenen bekend, vindt men hier (de schrijver weet van elk de beteekenis aan te geven, anderen twijfelen hier liever), dan woorden als *clan*, *ril*, *tiv*, wier beteekenis bekend is, en andere, wier zin min of meer gelukkig geraden kan zijn, of wel op bilinguen voorkomen.

Bij het woord *hinthial* (p. 33) is misschien een waarschijnlijkere gissing mogelijk; volgens den auteur, die opmerkt, dat hij hier eene aanwijzing van Scheil gevolgd heeft, beteekent het woord: „spiegel", daar het op zulk een voorwerp voorkomt, en wel naast de afbeelding van eene persoon met eenen spiegel in de hand. Volgt eene Egyptische etymologie, en dan moet de letterlijke zin zijn: „moyen de voir son visage." Echter, zoo vervolgt de schrijver, komt het woord meer voor, b. v. in eene grafschildering, die Achilles' offer van twaalf Trojanen aan de schim van Patroclus voorstelt, met bijschrift: „*hinthial Patrucles*." Hier moet het beteekenen: „moyen de faire resplendir Patrocle" of „glorification de Patrocle." Op een' spiegel ziet men Odysseus, Tiresias en Mercurius; bijschrift „*hinthial Tircsias*", wat nu beteekenen zal: „moyen de voir Tirésias". Is het dan niet eenvoudiger aan te nemen, dat *hinthial* „doodenoffer" of iets dergelijks beteekent? Op den eersten spiegel ware het dan zooveel als „geschenk in 't graf medegegeven,". Natuurlijk is ook dit niets dan een bloot vermoeden. Of het woord *Hirpini* (p. 28) niet eerder Indogermaansch-Italisch dan Etruskisch is, staat te bezien. *Charu* (Charon) wordt evenzoo voor Etruskisch gehouden en krijgt dus eene etymologie uit 't Egyptisch (p. 28) — een gewoon sterveling houdt het voor Grieksch. De etymologieën zien er hier al evenmin vertrouwenwekkend uit; het suffix *al* moet samenhangen met het Egyptische verbum *'ir(j)*, en daarvan moet ook het Koptische *alou* (kind) komen. Als men nagaat, dat *'ir(j)* in 't Koptisch tot *eire* is geworden, ziet men duidelijk welke phantastische denkbeelden de auteur aangaande de historische grammatica van 't Egyptisch heeft. Om den vorstentitel *Lucumo* (*lau‚me*) te verklaren, komen niet minder dan vijf Egyptische woorden te pas, en de naam *Macstrna* beteekent: „serviteur du grand sacrificateur" — hoe dat uitkomt kan men nalezen op p. 34. *Tinia*, de Etruskische Juppiter ontbreekt natuurlijk niet op het appèl. Daar Zeus, volgens Aristoteles, iemand is, δι' ὃν ζῶμεν, volgt er op deze basis eene etymologie: *(r)dj* = geven (hier nog *du* omschreven) = Koptisch *ti* (Koptisch en Egyptisch worden dikwijls door elkander gebruikt, zonder op het groote tijdsverschil tusschen beiden te letten — wij krijgen later nog een voorbeeld), en *ʿnh* (leven), dus een soort van actief van de bekende formule *(r)dj ʿnh* (!)

Slaan wij het volgende kapittel op, dan vinden wij hier de vertaling van vijf inscripties. In eene noot op p. 49 wordt aangemerkt, dat die overzettingen misschien nog wel voor verbetering vatbaar zijn, en dat „nous avons traduit comme si nous avions devant nous du copte hiéroglyphique.". Wat is dat voor Koptisch? De inhoud der texten is soms eigenaardig. Zoo is in no. I een als redenaar afgebeeld persoon ook nog „prêtre de Flora *immolatrice*", en ook „illustre orateur de l'assemblée où l'on parle (du Parlement), grand chancelier du prince." Het Etruskische parlement is iets nieuws. Doch van de drie vertalingen van zijne voorgangers in dezen, Fabretti, Fregni en Martha (zij zijn na de Barenton's vertaling afgedrukt) zijn tenminste de twee laatstgenoemden nog veel onzinniger. De tweede inscriptie behoort bij de afbeelding van een' „magistrat en toge", op een' tweespannigen wagen, voorafgegaan door twee lictoren met fasces en gevolgd door twee apparitores. Volgens het inschrift blijkt zijne waardigheid te zijn: „chef des fabricants de miroirs peints, père de neuf enfants, grand maître des peintres et écrivain en couleurs variées." Fabrikanten komen meer voor in deze texten, zoo in no. IV een van bijlen en andere ijzerwaren; no. III bevat het — zeer zonderlinge — tarief van eenen „ensevelisseur" en no. V is het grafschrift van „Pul le prêtre des morts", welke heer in de uitoefening van zijn bedrijf overleden is, daar zijn dood op de volgende, ongewild komieke manier wordt beschreven: „Le serpent qui donne à boire a produit son venin pour Pul, prêtre des sépultures, pendant qu'il allait ensevelir un enfant."

Uit de kolommen, die, zooals boven gezegd is, de vertaling staven moeten, zal het wel niet noodig zijn, nog veel aan te halen. Een paar voorbeelden slechts: „bier" is in 't Egyptisch *hkt* en niet *henk* (p. 41); het Koptische *tōre* komt, zonderlinger wijze, eenmaal in 't Etruskisch voor als *zul* (p. 40), een anderen keer als *turune* (p. 44), en dan ook nog als *tru* (p. 29). Weder worden Koptisch en Oud-Egyptisch voor gelijkwaardige factoren aangezien: zoo worden Etruskische vormen verklaard met behulp van de late formaties Koptisch *tre-* (van den „infinitivus causativus") en *t-* (causatiefpraefix) (p. 46).

Het voorgaande kan ons er van ontslaan, nog uitvoerig op het laatste hoofdstuk „L'Origine des Etrusques", in te gaan. Men leest daar, dat de Etruskers eens Egypte veroverd zouden hebben, en de taal van dat land aangenomen; later werden zij verdreven: Manetho's koning Boëthos zou een Etrusker geweest zijn, etc. Wie daarin belang stelt, kan het zelf nalezen.

Er zijn nog allerlei kleinigheden, die echter bewijzen, dat de auteur zonderlinge ideeën over de verwantschap der talen heeft. Zoo staat op p. 53: „Les grammariens dérivent ordinairement du sanscrit les formes casuelles et verbales de la déclinaison et de la conjugation latines et grecques. Mais, par dessus le sanscrit, il faut remonter jusqu'au copte-hiéroglyphique pour atteindre les premières origines . . . C'est là également que nos langues

Digitized by Google

indo-européennes ont leur racines profondes." Desalniettemin vindt men op p. 34 dat de naam Servius Tullius verklaard moet worden uit het „sumérien, auquel se rattache le latin primitif." Ook zij terloops opgemerkt, dat (p. 17) het woord *bâz* (valk), dat verwant genoemd wordt met Eg., *bîk bk*, geen „arabe" is, maar een leenwoord in die taal uit 't Perzisch; het Arabische woord is *ṣaqr*.

In het bovenstaande is alleen dat gesignaleerd, wat het meest in 't oog valt, maar 't zou niet moeilijk zijn, nog eens zoo veel aan te halen, waaruit blijken kan, dat de schrijver, volkomen onvoldoende voorbereid, zich aan de oplossing van een vraagstuk heeft gewaagd, dat, ronduit gesproken, op het oogenblik voor geene oplossing vatbaar is. Voor geleerden kan het boek geen kwaad: daartoe zijn de tekortkomingen te evident. Laten wij hopen, dat het ook in de hoofden van jonge beginners geen al te groote verwarring zal stichten.

Leiden. V. F. Büchner.

R. C. Boer, Oudnoorsch Handboek. (Oudgermaansche Handboeken. Tweede Deel). Haarlem, Tjeenk Willink. (Pr. geb. *f* 12).

Dat ik na lange aarzeling toch wil proberen iets over dit werk van mijn promotor te zeggen, is niet omdat ik mij in deze bevoegd zou rekenen; verre van daar; maar omdat ik meen te zijn 'n lezer, zoals prof. Boer zich gedacht heeft blijkens de „Voorrede": 'n beginner (zij het dan voor de tweede maal; mij maakte het leven oud van jaren, jong van uren), een, die wat Oudnoorse teksten heeft gelezen, doch nu 'n al helderder inzicht tracht te krijgen in de „structuur" dier taal. Ten overvloede wijs ik er nadrukkelik op, dat de redactie mij vroeg 'n aankondiging en niets meer of anders.

Tempora mutantur. In mijn tijd kon het college-Oudnoors niet altijd het „tres faciunt" verdragen. Nu laat het Academies statuut die taal ook als examenvak toe, nu vindt de candidaat die die richting kiest dit mooie handboek, dat aansluit bij deel I der Oudgermaansche Handboeken (Oergermaansch handboek), 'n werk dat zeker wel heel wat bruikbaarder zal zijn als onze Streitberg. Voor dit alles — van toen en nu — zijn wij Prof. Boer grote dank verschuldigd.

Het Oudnoorsche Handboek dan is even rijk van inhoud als stevig van eenheid. Voor het eerste getuige de volgende korte opgave: als inleiding: „Overzicht van den historischen samenhang" (p. 1—6). Dan volgt Klankleer (p. 7—126), waarbij volgende onderwerpen ter sprake komen: Het schrift (p. 7—15); Het accent (p. 16—18); Oorsprong der Oudnoorsche vocalen (p. 19—25); Geschiedenis van het Vocalisme (p. 25—88); De Consonanten (p. 89—126). Hierna: Vormleer (p. 127—215), aldus onderverdeeld: Substantiva (p. 127—147); Adjectiva (p. 148—156); Adverbia (p. 157—163); Numeralia (p. 164—169); Pronomina (p. 170—182); Verba (p. 183—215).

Eindelik: Bronnen en Hulpmiddelen (p. 216—228); Overzicht van de in dit werk geciteerde Inscripties (p. 229—232); Register (p. 233—266); Addenda en corrigenda (p. 267—269).

Wat het tweede betreft — de stevige eenheid — deze komt, behalve door de talrijke en nuttige verwijzingen van Klankleer naar Vormleer en van daar naar hier, tot stand door het gebruik dat S. maakt van de Oernoorse vormen. In de voorrede merkt Prof. op dat de ontwikkeling der klanken en vormen gedurende de Oernoorse periode tot het eigenlik onderwerp van zijn boek behoort, en dat door de vele nieuwe runenpublicaties der laatste jaren het Oudnoors steeds meer de klassieke Oudgermaanse taal wordt, „die nog meer dan het Gotisch voor iederen germanist onontbeerlijk is." Zo vindt men dan haast op iedere bladzijde vormen van inscripties, waarvan de oudste uit de 3de eeuw, de jongste uit de 11de stamt. Heel belangrijk zijn die uit de laat-Oernoorse periode (650—950) omdat in die tijd het latere Westnoors (aanvankelik alleen Noorweegs) zich begint te differentieren van het Oostnoors (het latere Deens en Zweeds) en ook die klankwetten werken of beginnen te werken die het grote verschil veroorzaken tussen het Oernoors en het Noors der litteratuurperiode, die circa 1200 begint, als de grondslagen al gelegd zijn voor de 3 — straks 4 — skandinaviese hoofdtalen (het Noorweegs, Yslands, Deens en Zweeds).

Ik moet tot mijn schande bekennen dat de bovenstaande paar regels mij veel moeite gekost hebben, dat ik zelfs nu nog niet zeker ben S. goed begrepen te hebben (§ 2—§ 8). Met grote bescheidenheid en hopend in naam van andere beginners te spreken, waag ik het verzoek of Prof. Boer bij 'n volgende druk ons hier nog iets te gemoet zou willen komen. Ook door bij de Oern. vormen de vertaling te geven, hetgeen bij de Oudnoorse woorden, voorbeelden en paradigmata overal met zoveel zorg geschiedt. En nu ik eenmaal die stoute schoenen heb aangetrokken, mag ik zeker wel even vertellen hoe het mij ging met het hoofdstuk „Het Accent" (p. 16—18). Wie jarenlang leerling van Prof. Boer was en daarna jarenlang aandachtig „De Nieuwe Taalgids" las, die is wel doordrongen van het belang van dit onderwerp. En als ie dan bovendien zijn onwetenheid en onbegrip op dat punt betreurt, dan begint hij zo'n hoofdstuk met dubbel interesse. Hoewel ik nu gewaarschuwd was door de Voorrede, dat S. (en in het algemeen zeer terecht) weert wat reeds behandeld is in zijn „Oergermaansch Handboek", kon ik niet nalaten bij de vér-strekkende verwijzingen daarheen, waarmee dit uiterst belangrijk kapittel aanvangt, mij af te vragen: had hier niet gena vóór methode kunnen gaan. Maar ook verder viel mij de behandeling wat kort. Wel slaagde ik na veel overpeinzing erin S.' uiteenzettingen beter te waarderen. Ik kwam zo ver dat ik klaar *zag* hoe groot de invloed was op de Skandinaviese talen van het verschil tussen Accent 1 en Accent 2 en bij het verder bestuderen van het boek werd dat mij door vermeerdering van voorbeelden al duideliker. En toch ... maar misschien ontmoet ik wel es 'n Zweed, die mij dit lesje wil voor*zingen* en zullen dan mijn ... oren open gaan.

Wel volkomen bevrediging gaf het aan „Het Accent" voorafgaande hoofdstuk „Het Schrift"; en van gering belang lijkt de invallende gedachte of het wel in de „Klankleer", of het niet in de „Inleiding" thuis behoort. Maar de waarlik schitterende verdiensten van het werk ontplooien zich volkomen in de „Geschiedenis van het Vocalisme."

Digitized by Google

Opvattingen van andere geleerden — Noreen, Bugge, Olsen e. a. — worden telkens in het boek vermeld en vaak besproken. 'n Bevoorrechte plaats genieten in dit opzicht de geschriften van Prof. Dr. Axel Kock aan wie het boek „met dankbaren eerbied" is opgedragen, wiens studieën van zo grote betekenis zijn voor de Oudnoorse taalgeschiedenis, „ofschoon zij in de eerste plaats over het Zweedsch handelen", en met wie S. in voortdurende briefwisseling heeft gestaan. Deze geleerde heeft waargenomen en uitgewerkt de periodiciteit van de i- en u-wijzigingen en van de brekingen, slechts voor 'n gedeelte steunend op vroegere onderzoekingen. Al deze gegevens heeft Prof. Boer nu tot 'n compact geheel verwerkt, ze aanvullend en op enkele plaatsen bestrijdend (bijv. in § 89 Aanm. I). Met S. als gids kan ook de beginner langzaamaan zich wagen in het doolhof van klankwijzigingen, palatalisaties, labialisaties, brekingen, rekkingen, verkortingen, syncoperingen en velerlei andere mutaties, oudere of jongere klankwetten die het Oudnoorse vocalisme vertoont.

Ook in „De Consonanten" blijft het boek ons 'n leermeester, onder wiens leiding we ons volkomen veilig voelen zelfs bij de moeilikste onderwerpen, de meest subtiele kwesties: ik noem maar, enkel als voorbeeld-voor-het-grijpen: de klankwaarde van de w in verschillende stadia en in z'n verschillende posities (§ 171).

In de „Vormleer" trof mij telkens vooral de korte, maar zo volkomen bevrediging gevende bespreking van de uitgangen bij de verschillende verbuigingen, vaak gevolgd door niet minder te waarderen §§ „Bijzonderheden der flexie" (§§ 221, 222—223; 230, 231—232 enz. enz.). Ik kan daar niet genoeg goeds van zeggen. Slechts op één punt: de ia stammen viel mij de uiteenzetting wat kort, is mij na herhaalde lezing nog niet alles duidelik geworden. Maar daarvoor ben ik als het ware schadeloos gesteld bij de Pronomina. Daar zitten ook zoveel moeilikheden, waar ik al vaak mee geworsteld had, die mij altijd de baas waren gebleven. Dat is nu beter geworden sinds ik § 291—§ 312 van het „Oudnoorsch handboek" mocht onder de ogen krijgen. En dan de vervoeging! Ook hier dat telkens in korte woorden doorzichtig maken van die uitgangen, die anders vaak zoveel bezwaren bieden voor de studerende geest. Alleen bleven weer de ianverba ietwat misdeeld, ook al door de verwijzingen naar „Oergerm." en zelfs naar Tijdschr. ndl. T. en L. Alleen op dit punt gaat Prof. Boer dunkt me wel eens buiten de grens aan 'n „Handboek" te stellen. Ieder zal het ten hoogste op prijs stellen dat S. dikwels na de hem bevredigende oplossing gegeven te hebben, daarvoor of naar aanleiding daarvan ook naar eigen of anderer studies nog verwijst, maar bij *deze* kwestie, de zo moeilike -ian formatie krijgt de lezer het gevoel of de milde hand zich sluit: „ik heb het, ik hou het."[1])

Biezonder mooi en helder is het Mediopassivum behandeld (§ 352—354) en de „Andere Verbaalvormen met gesuffigeerde pronomina en adverbia." Hier is weer de veilige gids in het doolhof van vormen waar men zonder hem zeker zich „verloren zou lopen." Hoe doorzichtig, levend worden nu woorden als budumk voor te verwachten *baudumk, stódumk = stódu mér —. Dat er geen afzonderlik hoofdstuk aan de syntaxis gewijd is, zal geen lezer van Oudnoors veel deren al zijn er ook wel voetangels op dat gebied. Hoe zeer daarentegen verplicht prof. Boer alle beginners in die studie aan zich door de flinke, overzichtelike lijst van Bronnen en Hulpmiddelen, waaronder vooral de opgave van Woordenboeken en „Enkele belangrijke Uitgaven" in grote dank te aanvaarden zijn. Ook het „Register" is met veel zorg, uitgebreid en volledig, bewerkt. Het stelt ons in staat, zovaak onder de lectuur 'n vorm taalkundig ongewoon aandoet, ondoorzichtig blijft, het boek te raadplegen. Hoewel ik in dit opzicht nog weinig ervaring heb, ben ik overtuigd — na herhaalde lezing van het werk — dat men hoogst zelden vergeefs zal zoeken.

Naar aanleiding van de „Addenda en Corrigenda" — voor zover ik heb gezien zijn er heel weinig storende drukfouten overgebleven in dit grote boek met al zijn vormen. Op p. 115 r. 12 van boven staat p: lees f. Op p. 144 r. 15 van boven staat § 102 aanm.. lees § 108 aanm. 1(?) Op p. 184 r. 14 van beneden staat tiuhan, lees teihan. Op p. 210 r. 15 van boven staat kalliztré, lees kalliztér. In de aanm. 2 van § 153 schijnen twee formuleringen dooreen geraakt te zijn, al blijkt de bedoeling volkomen duidelik uit de voorbeelden.

In dit verband moge de aandacht gevestigd worden op de zuiverheid van taal, zeker geen geringe verdienste bij deze materie. 'n Gezond purisme is hier werkzaam, waar bijv. „umlaut" klankwijziging heet. En wie zonder germanismen-phobie het boek leest, zal nergens aanstoot vinden. Het is dan ook alleen om S. te bewijzen dat ik met verschuldigde aandacht las, wanneer ik hier vermeld dat het woord „wicht" als *vertaling* van vættr op p. 66 boven en bijv. p. 135 onder minder gelukkig klinkt als „wezen" (p. 34). Eén zaak blijve buiten bespreking, want daarin heeft „De Nieuwe Taalgids" mij tot 'n maniak gemaakt: zelfs is het wel goed af en toe door 'n formulering eraan herinnerd te worden dat alleen *geschreven* materiaal voor ons ter beschikking is, de oernoorse klanken voor altijd zwijgen.

Hoe nu ten slotte in enkele woorden samen te vatten wat de kracht, de ziel van dit boek is, wat er in mij telkens zo'n stille vreugde gaf? 't Is de helderheid van uiteenzetting, het is dat zijn inhoud wetenschap is. § 244 begin luidt: „De woorden met den stamklinker a hebben vóór verloren of bewaarde u u-wijziging, vóór i i-wijziging; het vocalisme is dus a—o—e. Woorden met den stamklinker e hebben u-breking, a-breking, i-wijziging, dus jo—ja—i."

Zie, nu gaat het paradigma der u-stammen voor u leven. Het zijn niet meer woorden die wat op elkaar lijken: het verband is belicht. Deze helderheid zal de lezer op iedere pagina kunnen bewonderen; bij de uiteenzetting van het subtielste probleem zal hij ze vinden. Doceren is de kracht van het boek. Men versta mij niet verkeerd. Nergens wordt het schoolsheid: „zonder hersenen gaat het nu eenmaal niet", heb ik

[1]) Nu ik (door omstandigheden eerst na het verzenden van deze boekaankondiging) het vroeger verschenen „Oergermaansch Handboek" van Prof. Boer heb kunnen lezen, mag ik persoonlik dat niet meer zo zeggen. Ook is mijn veronderstelling aangaande dat werk (al. 2 van dit opstelletje) volkomen tot zekerheid geworden.

Digitized by Google

wel eens horen zeggen. Maar de helderheid der uiteenzetting lokt uit tot en maakt mogelik de overpeinzing en na de overpeinzing bewondert men eerst recht de helderheid. Daarom is 'n tweede lezing van het boek niet gemakkeliker, maar wel genotvoller als de eerste en hiermee verraadt het zijn kern, zijn ziel: de wetenschappelikheid. § 134 Aanm. 1 luidt: „Het verschil tusschen geval 1 en 2 berust op de syncopeeringswetten. In den n. pl. *hǣïstō R is de i der 2de syllabe volgens § 159 gesyncopeerd; er blijft dus ǣ over, en de ĕ van Ysl. hestar is dus verkorting van ǣ. In den n. s. *hǣïsta R is de a der derde syllabe volgens § 155, 2 gesyncopeerd en ǣï is dus gebleven en daarna gecontraheerd tot ǣi. De ĕ van ysl. hestr is dus verkorting van ǣi." Omdat hier — en op iedere bladzijde zal men dergelijke dingen vinden en niet alleen in de „Aanm." ! — de duidelikheid der voorstelling zo zuiver belicht het alleen uit echt wetenschappelik oogpunt belangrijke verschil tussen de e van hestr en de e van hestar, ontstaat in de lezer iets dat ik geen andere naam kan geven als vreugde, enthousiasme.

Misschien vindt deze of gene mij hier overdreven in mijn termen: hem zou ik mogen toevoegen: wie met volle belangstelling en volle aandacht 'n boek leest en meer dan eens, die is 'n dwaas als hij aan eigen indruk gaat twijfelen: zijn indruk is de juiste. Waarom ik dan niet nog meer bewijzen aanvoer? Als ik het deed zou ik ondermijnen mijn stelling: dat het twee inhaerente eigenschappen van het boek zijn. Neen het is totaal onverschillig welke voorbeelden men kiest. In § 71 Aanm. 1 wordt bewezen dat de e van réttr eens i was, hoewel oorspr. Ide toch e. In § 109 wordt het wegblijven der breking bij sommige a-stammen besproken. Het zijn wat hardere noten, maar de pitten zijn even gaaf en op beide plaatsen vindt men op even bewonderenswaardige wijze de helderheid belichtend het wetenschappelik-belangrijke. Het is voor mij 'n zwaar gelag met citeren op te houden maar het moet zijn.

Met grote aarzeling ben ik aan deze aankondiging begonnen; wel was het schrijven ervan mij 'n genot, maar toch is nog groter de zorg waarmee ik het opstelletje verzend. Ben ik er in geslaagd de zuivere toon te treffen, eerlik en eenvoudig te zeggen waar de S. van mij, beginneling, nog te veel eiste, maar ook aan te duiden wat aan bewonderende vreugde ik voelde onder het bestuderen van dit prachtige handboek? Aan de redactie van het Museum de beslissing.

Rosmalen. C. F. Hofker.

G. Cohen, Écrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle. La Haye, Martinus Nijhoff; Paris, Édouard Champion. 1921. (Pr. *f* 15). (Parijsche diss.).

Met veel belangstelling hebben we de uitvoerige studie gelezen van Prof. G. Cohen over *Écrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle.* De schrijver, die vóór zijn professoraat te Straatsburg aan de Universiteit van Amsterdam hoogleraar was in de Franse taal- en letterkunde, heeft zich ten doel gesteld een bijdrage te leveren tot de geschiedenis der „expansion française" in de eerste helft der XVIIe eeuw, het tijdperk waarin niet alleen de betrekkingen tussen Frankrijk en Nederland, door overeenkomst van godsdienstige en staatkundige belangen, buitengewoon vriendschappelik waren, maar waarin ook de letteren in beide landen een merkwaardige hoogte hebben bereikt. Voor dat doel lag een grote hoeveelheid ongebruikt of ten halve gebruikt studiemateriaal te zijner beschikking, en de voortreffelike methode welke Prof. Cohen zich onder de leiding van Gustave Lanson eigen maakte, heeft tot uitnemende resultaten gevoerd. Wat hij zich voorstelde: om voor de vage algemeenheden van handboeken en biografieën, feiten, datums, namen in de plaats te stellen, de grote persoonlikheden der geschiedenis te doen herleven voor onze ogen, werd door de schrijver ten volle gerealiseerd.

De studie van Prof. Cohen is in drie boeken verdeeld. Het eerste handelt over *Régiments français au service des États*, en meer bepaald over de soldaat-dichter Jean de Schelandre; het tweede over *Professeurs et étudiants français*, en bevat biografiese biezonderheden over Balzac en Théophile; in het derde, *La Philosophie indépendante*, volgt Prof. Cohen stap voor stap de wegen van Descartes en de ontwikkeling zijner wijsbegeerte in de Nederlandse gewesten. Drie onderwerpen die ten zeerste de belangstelling van de historikus verdienen. Misschien heeft Jean de Schelandre geen beslissende invloed uitgeoefend op de evolutie der Franse letteren; als persoonlikheid is hij interessant, en voor Prof. Cohen een dankbaar voorwerp van studie geweest.

Jean de Schelandre, tot dusver hoofdzakelik als toneeldichter bekend, en om zijn verzet tegen de Aristoteliaanse regelen, heeft een paar lyriese gedichten, die hij aan prins Maurits van Nassau opdroeg, en het ontwerp ener *Stuartide* nagelaten, welke als bijlage in 't werk van Prof. Cohen voorkomen. De biezonderheden van zijn verblijf in de Nederlanden, de gebeurtenissen die zijn gedichten hebben geïnspireerd, zijn uitvoerig behandeld; met behulp van de dokumenten uit de „Staten van oorloghe" en de „Resolutiën" der Staten-generaal, kon in details worden nagegaan aan welke krijgsbewegingen de dichter heeft deelgenomen. Toen dit eenmaal was vastgesteld, werden aan de hand van het *Journaal* van Duyck, de slag bij Nieuwpoort, de veldtochten van 1601 en 1602, en de belegering van Grave, met behulp der kronieken van Fleming en Van Meteren 't beleg van Ostende weergegeven, en een vergelijking met de Pindariese ode van Schelandre bewees de buitengewone nauwkeurigheid waarmee de dichter de krijgsverrichtingen heeft geschetst.

Die historiese nauwgezetheid geeft Schelandre een afzonderlike plaats onder de dichters van de tweede helft der zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw, en onderscheidt hem zelfs gunstig van Ronsard en Malherbe, die door de rijkdom hunner mythologiese ornamentatie aan de waarheid der dichterlike gevoelsuiting wel eens hebben schade gedaan.

Weliswaar kan de realistiese tendens de dichter Schelandre op de klip van smakeloos prozaïsme doen stranden, welke de eenheid van onderwerp en inspiratie niet altoos vermag te doen ontzeilen. Anderzijds verhoogt weer het meesterschap over kompositie en vorm, en de oorspronkelikheid van de versbouw belangrijk

Digitized by Google

de waarde van 't gedicht. De bouw der strofen is door Schelandre zelf gevonden, ze wordt niet aangetroffen bij Malherbe of Ronsard, en evenmin, voorzover we konden nagaan, bij Marot of Du Bellay. Slechts de algemene methode om door een nieuwe verbinding van reeds bestaande rijmgroepen (*rimes croisées, embrassées* of *suivies*) nieuwe strofen te scheppen heeft Schelandre van zijn voorgangers afgezien.

Is overigens het realisme van deze dichtersoldaat wel in alle opzichten zo origineel als Prof. Cohen 't wil doen voorkomen ? Realistiese kunst is bij de voorgangers van Schelandre, bij Marot, Ronsard en Du Bellay overvloedig voorhanden, zij treedt na Ronsard steeds duideliker naar voren en verheft zich bij Mathurin Régnier tot een hoogte die Boileau niet bereikt en Molière slechts evenaart. De invloed van Régnier op Schelandre, die zich wat de eerste gedichten van deze betreft, moeilik laat bewijzen (op z'n best zou 't verblijf van Schelandre te Avignon een vage aanduiding in die richting kunnen zijn), komt, dunkt ons, later beter uit in het door Prof. Cohen geciteerde fragment uit de *Stuartide*, in zijn afkeer van de theoretiese voorschriften van Malherbe en in sommige gedeelten van *Tyr et Sidon*, waarvan een omwerking in 1628 het licht zag. Eenzelfde opmerking kan worden gemaakt, wanneer Schelandre met zijn *Procez d'Espagne contre Hollande* als voorloper van D'Aubigné wordt voorgesteld : de toon van dit gedicht doet even goed denken aan de *Discours* van Ronsard als aan de *Tragiques* ; de gedichten van Agrippa d'Aubigné schijnen trouwens, vóór ze werden uitgegeven, reeds sedert 1593 in handschrift te hebben gecirkuleerd (Lanson, *Histoire de la Littérature française*, p. 367 n. 2).

Een niet minder belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van de doorwerking van 't Calvinisme in Noord-Nederland, die in de stichting en bloei der Leidse hogeschool haar hoogtepunt bereikte, vormt het tweede boek van Prof. Cohen's studie. Hier werden vooral geraadpleegd de door Dr. Molhuyzen uitgegeven *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit*. Eerst behandelt Prof. Cohen de oprichting van dit Calvinisties instituut voor hoger onderwijs, waarin Cappel en Feugeray een werkzaam aandeel hadden. Minder uitvoerig echter dan dit geschiedde in 't proefschrift van Dr. S. Ridderbos over *De Philologie aan de Leidsche Universiteit gedurende de eerste vijf en twintig jaren van haar bestaan* (Leiden, 1906), dat we bij Prof. Cohen niet vermeld vinden en dat ongetwijfeld een aanvulling vormt van wat deze ons daarover mededeelt. Uitvoerig wordt ook in dit proefschrift gehandeld over de betekenis die Lipsius en Vulcanius en vooral Scaliger voor de klassieke en niet-klassieke letteren hebben gehad, terwijl de *Bijlagen* omtrent deze drie geleerden verschillende levensbiezonderheden berichten.

Een kwestie, die Prof. Cohen niet aanroert en die ons toch met het oog op het laatste boek van zeer groot belang schijnt, is het debat tussen Saravia en Coornhert. Busken Huet, wiens *Land van Rembrand* door de geleerde schrijver zelf geciteerd wordt (p. 474), wijdt daaraan deze passage : „In 1582 verdedigde hij (Coornhert) in Den Haag tegen den leidschen hoogleeraar Saravia, ten aanhoore van vijftien heeren uit den Hoogen Raad en de Staten van Holland, zijn traktaat over den heidelbergschen katechismus. Zonder grieksch, zonder hebreeuwsch, alleen gewapend met bijbelteksten uit de Vulgata of uit een hollandsche vertaling, hield hij van einde October tot einde November, vier weken aan één stuk, den woordenstrijd vol ; vertrok toen voor een paar dagen naar Haarlem, om zijn zieke vrouw te gaan verplegen ; was voor 1 December in Den Haag terug, en hervatte het openbaar dispuut, — tot de vijftien scheidsrechters, door zooveel theologie tot wanhoop gedreven, er een eind aan maakten" (Busken Huet, II[1], p. 59). Dergelijke disputen waren het voorspel tot het konflikt tussen Remonstranten en Contra-Remonstranten, dat later, schoon onder een andere vorm, met vernieuwde felheid tussen Descartes en Voetius uitbarsten zou. De redetwist waarvan Busken Huet gewaagt is ongetwijfeld een der ontwikkelingsfazen geweest van een proces dat uitliep op de afzetting van Saravia en Doneau onder het rektoraat van Lipsius in 1587. Prof. Cohen wijst op het verband tussen Doneau's orthodoxie en zijn betrekkingen tot Leicester (p. 163). Zou hetzelfde verband bij Saravia niet bestaan en tekenen zich de politieke verhoudingen niet in overeenstemming met de religieuze opvattingen af ? Ook de houding, in dezen door Lipsius aangenomen, lijkt ons karakteristiek en Coornhert's optreden tegen de Leidse Universiteit was ook voor hem, zoals Busken Huet (p. 59) opmerkt, van betekenis.

Dat Prof. Cohen voor dergelijke religieuze en politieke strijdvragen niet genoeg belangstelling koestert, kan allerminst worden beweerd. De wijze waarop hij in het konflikt tussen Maurits en Oldenbarneveldt partij kiest, bewijst meer dan genoeg het tegendeel. Het grote beginsel der menselike vrijheid bezielde, volgens hem, de Remonstrantie der Arminianen, vrijheid op het terrein der metafysika, wat beduidde verzet tegen de strenge genadeleer van Calvijn, vrijheid op politiek gebied, wat verdraagzaamheid betekende, de Stadsregenten dierbaar, en waar Maurits van Nassau en de „kleine luyden", door Calvinistiese predikanten opgehitst, vijandig tegenover stonden (p. 262) ; en dit verklaart zijn sympathie voor Oldenbarneveldt, zijn afkeer van prins Maurits. De terechtstelling van Oldenbarneveldt wordt gekwalificeerd als een „exécution abominable" (p. 343), als een misdaad (p. 389), en zelfs gaat Prof. Cohen zover te beweren dat, ofschoon Nederland het land der vrijheid was, het in 1619 zijn „crise d'intolérance" gehad heeft, en „*le grand crime de meurtre de chef d'état*", die het lot aan geen der schutsvrouwen („marraines") van de vrijheid, Engeland, Frankrijk en Amerika, bespaarde, ook hier werd gepleegd (p. 424).

't Wil ons voorkomen dat de opvatting van Prof. Cohen, misschien door de kernachtige beknoptheid waarmee ze werd uitgedrukt, iets aan objektiviteit te kort schiet. Er zijn trouwens weinig kwesties waarin het zo moeilik valt een scherp geformuleerd oordeel uit te spreken als die van Maurits en Oldenbarneveldt, en een vollediger kennisnemen van de argumenten door de verschillende geschiedschrijvers aangevoerd, had misschien tot matiging genoopt. Fruin, Groen van Prinsterer, Motley, hadden de geleerde schrijver tot richtsnoer kunnen dienen. Busken Huet komt na verschillende overwegingen (II[1], p. 64, 67 sqq.) tot

Digitized by Google

de konklusie (II[1], p. 70), dat Oldenbarneveldt en De Groot te streng maar rechtvaardig geoordeeld zijn; hun optreden zou, waren hunne voorschriften gevolgd, burgerbloed hebben doen stromen (II[1], p. 72 cf. noot 1). Hoewel Prof. Blok in zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* (IV, p. 203), de dood „van den grooten staatsman" beschouwt als „een bloedige vlek in het historieboek der roemrijke Republiek, een vlek ook op de nagedachtenis van den grooten veldheer, die in alle goede trouw handelend, zijn vooringenomenheid, zijn wrok niet heeft kunnen overwinnen", erkent hij toch dat „redenen van staat" „tot grooter strengheid kunnen dringen dan in andere omstandigheden noodig schijnt" — en dit argument wint aan kracht als men let op 't feit dat in 1621 het Bestand zou zijn afgelopen en de vijand voor de poorten der veste stond — „dat Oldenbarneveldt en de zijnen ook van hunne zijde hebben gezondigd door hardnekkigheid en eigenzinnigheid, door onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden, door maatregelen van geweld, door schending van recht en billijkheid." Oldenbarneveldt te beschouwen als „chef d'état" lijkt ons een bewering die naar de staatsrechterlike mutsaard riekt, en slechts de vrees Prof. Cohen's demokratiese gevoelens in opspraak te brengen, weerhoudt ons hier op hem het „plus royaliste que le roi" toe te passen.

Keren we tot het letterkundig terrein terug. Sprekend over de *Discours politique* van Balzac, waarvan de kopie aan Daniel Heinsius werd toevertrouwd, vraagt Prof. Cohen zich af, of een Nederlander een werk zou hebben aanvaard dat een Frans student aan de Leidse hogeschool in zijn moedertaal („en langue vulgaire") had opgesteld. En hij voegt er aan toe: „Heinsius, à qui on pourrait songer, mais qui enseignait le grec, l'eût repoussé avec dédain" (p. 271). Later (p. 276) merkt de schrijver op dat het werk moeilik voor Baudius bestemd kon zijn, en vermoedt hij dat het dan toch wel voor Heinsius moest zijn geschreven. „Si ce n'est donc pas pour ce dernier (Baudius) que Balzac a fait le *Discours* dont il a été question plus haut, ce ne peut guère être que pour Heinsius, qui en a, en tout cas, conservé le manuscrit." De aarzeling van Prof. Cohen schijnt voort te vloeien uit het feit dat hij Heinsius beschouwt als iemand die uitsluitend Latijn of Grieks schreef. In werkelikheid bestaat er heel wat Nederlands dichtwerk van Heinsius, zijn *Nederduytsche Poëmata*, waaronder zijn vaderlandse verzen niet het minst bekend zijn, verschenen in 1618 (Busken Huet, II[1], p. 157 vlg.); daarvóór had hij meegewerkt aan de *Nederduytsche Helicon* (Prinsen, *Handboek*, p. 226), en aan de *Bloem-hof van de Nederlandsche jeught* (Prinsen, *ib.*, p. 365).

Naar aanleiding van dit punt en het niet-vermelden van 't dispuut Coornhert-Saravia zou een vaag vermoeden kunnen ontstaan dat Prof. Cohen zich minder goed op de hoogte heeft kunnen stellen van de Nederlandse litteratuur die rechtstreeks of zijdelings op zijn onderwerp betrekking heeft. Zo schrijft hij ook over Simon Stevin: „Car Stévin, nous a révélé M. Brunot, était très féru de son flamand" (p. 381). Wanneer deze revelatie alleen de Fransen geldt, hebben we er vrede mee, in Nederland wist men lang reeds voor de voortreffelike *Histoire de la Langue française*, hoe goed Stevin zijn Nederlands kende. Busken Huet (II 15 vlg.) beveelt een nadere bestudering er van aan, zoals reeds met Marnix en Vondel geschied was, en citeert uitvoerig voorbeelden van Stevin's glasheldere taal.

Hiermee zijn we bij het derde gedeelte van Prof. Cohen's studie terecht gekomen, over *La Philosophie indépendante* en 't verblijf van Descartes in Nederland. Want de naam van de mathematikus Stevin suggereert niet alleen die van zijn uiterst begaafde Franse tijdgenoot, Descartes kan ook persoonlik de wiskundige beschouwingen van Stevin hebben aangehoord. Méér dan deze heeft echter Beeckman de richting van Descartes' wiskundige en zelfs wijsgerige ideeën bepaald. De jonge Franse geleerde, wiens opleiding aan het kollege te La Flèche een meer letterkundig dan mathematies karakter droeg, ofschoon de ontdekkingen van Galilei er gunstig ontvangen werden en ook haar invloed op Descartes niet hebben gemist (Adam, *Vie et Oeuvres de Descartes*, p. 29 vlg.), bewondert zeer de denkbeelden van zijn Nederlandse vriend en noemt hem zijn geestelike vader. Beeckman vertegenwoordigde in zekere zin voor hem de Nederlandse wetenschap, en het is bekend hoe het stelsel van Copernicus, later door Descartes in zijn *Traité du Monde* overgenomen, in de Nederlanders Gemma Frisius en Stevin ijverige propagandisten had gevonden. Wat Gassendi later, in 1629 aan Peiresc schrijft: dat „iedereen" in Nederland „de beweging der aarde verdedigt" (Cohen, p. 480), zegt in dat opzicht genoeg.

Met bewonderenswaardige nauwgezetheid heeft Prof. Cohen de plaatsen bestudeerd, waar Descartes achtereenvolgens vertoefde, en op gelukkige wijze heeft hij „l'art de vérifier les dates" met „l'art de vérifier les lieux" gekombineerd. De eerste vindingen van Descartes, zijn relaties met de Rozekruisbroeders, zijn tocht langs de Friese kust — is de benaming „West-Frise" voor Friesland (p. 408) wel juist? —, zijn reizen in Frankrijk en Italië, zijn afzondering te Parijs, zijn terugkeer in Nederland, waar hij van 1628 tot 1649 zich ophoudt, de episoden van dat verblijf: Franeker, Endegeest, Egmond, Santpoort, Amsterdam, Utrecht en Deventer, de ontwikkeling zijner wijsbegeerte en de strijd met de Calvinistiese theologen, dat alles wordt vermeld of in den brede behandeld.

Zo Prof. Cohen ook hier de tegenstellingen verscherpt die tot deze strijd aanleiding gaven door te zeggen dat de „Dieu métaphysique" van Descartes al zeer weinig overeenkomst vertoont met „le Dieu de la religion" (p. 427) — Faguet stelt in zijn *Dix-septième siècle* in 't licht hoeveel Christelike elementen Descartes' Godsbegrip nog bevat[1]), — aan de andere zijde is daarmee het verzet der Calvinisten zeer goed te verklaren. Zij vergisten zich niet toen zij de mathematiese methode van Descartes om tot het juiste Godsbegrip te komen verwierpen als een inbreuk op de Christelike religie en zedeleer. Voetius, zegt Duker (*Gisbertus Voetius*, II, p. 163), veroordeelde „als atheïstisch in strekking het gedrag dergenen, die zich beijverden — ten minste er den schijn van aannamen — alles te vergeten en af te leeren, wat zij zich vroeger hadden eigen gemaakt;

---

[1]) We mogen in dit verband evenzeer verwijzen naar L. Blanchet, *Les antécédents historiques du Je pense, donc je suis*, Paris Alcan, 1920.

Digitized by Google

.... en dit met het zonderlinge doel om hunnen geest, eerst tot eene „tabula rasa" ontredderd, daarna weer op te pronken met uitsluitend zelf verworven kundigheden." Dat was het kritieke punt. Terwijl eerst aan de Utrechtse hogeschool de Cartesiaanse wijsbegeerte ongehinderd gepropageerd wordt en Descartes in Reneri en Regius getrouwe en ijverige aanhangers vindt, begint men de alarmklok te luiden wanneer Regius over de verbinding van lichaam en ziel stellingen verdedigt die met de beproefde theologiese waarheden in strijd zijn. Dan pas veroordeelt de Senaat der Utrechtse universiteit de nieuwere wijsbegeerte, kiest hij tegelijk voor Aristoteles partij (Duker II, p. 155), en wordt Regius met aandrang verzocht in 't vervolg zijn lessen tot de „medicina" te beperken (pp. 159, 160) [1].

Het mag betreurd dat in dit konflikt de kwestie waar 't om ging niet zuiver wijsgerig werd gesteld. Enerzijds zijn we getuige van de „dernières convulsions de l'aristotélisme finissant, qui a conclu cet étrange mariage de raison avec les Églises et qui devra céder la place au cartésianisme" (Cohen, p. 535), anderzijds trachtte ook Descartes de hulp van machtige beschermers te verkrijgen door de Nederlandse Protestanten die zich bij de Katholieke Confraternitas Mariana hadden aangesloten tegen Voetius' scherpe veroordeling te verdedigen, terwijl heftige persoonlike aanvallen van weerskanten, toegejuicht of afgekeurd door 't belangstellend publiek, het probleem vertroebelden. Thans, na bijna drie eeuwen de ontwikkeling der mechanies-deterministiese wijsbegeerte te hebben gevolgd, kan men vaststellen dat de filosofie van Descartes, door de intuïtie te beperken tot de grondaxioma's van metafysika en natuurwetenschap met hunne dedukties, door intuïtie en intelligentie te vereenzelvigen, ons wereldbeeld verhelderd heeft, en daardoor tot de positieve wetenschap sterk heeft bijgedragen, maar het ook heeft verarmd, en zodoende religie, moraal en dichtkunst in haar groei heeft belemmerd. In dat opzicht lijkt ons de jongere tijdgenoot van Descartes, Pascal, een hoger standpunt te hebben bereikt, en de toenemende invloed, die deze op de nieuwere Franse wijsbegeerte uitoefent (cf. V. Giraud, *Blaise Pascal*, Paris, 1910), dunkt ons een gelukkig verschijnsel.

De naam van Pascal voert ons tot Prof. Cohen's arbeid terug. Na de hoogst belangrijke korrespondentie met prinses Elisabeth van Bohemen, die tot de *Traité des Passions* aanleiding gaf, vinden we in 1647 Descartes te Parijs, waar hij een ontmoeting heeft met de jeugdige Pascal, om door hem te worden ingelicht over de aanstaande proefnemingen op de Puy-de-Dôme.

De vermelding van deze gebeurtenis besluit Prof. Cohen met te zeggen: „Ce qui intéresse Descartes dans la question est que sa théorie de la négation du vide absolu est mise en cause; gardons-nous bien de l'en railler, puisqu'elle correspond exactement à l'hypothèse de l'éther des physiciens modernes" (p. 639).

Gaat ook hier de geleerde schrijver niet te ver? Wie de studie van F. Strowski (*Pascal et son temps*, II, p. 162 vlg.) heeft gelezen zal deze bewering ietwat skepties bejegenen. Descartes' hypothese van de „mouvement circulaire" is heel iets anders dan het moderne atomisme, dat de atoom als energie-centrum, en rust, beweging en zelfs de ruimte als zuiver-relatieve begrippen beschouwt (Men zie hierover o. a. H. A. Lorentz, *Das Relativitätsprinzip*, Leipzig und Berlin, 1914). Ook op dat punt heeft het mechanisme zijn tijd gehad, even goed als de theorie van „l'animal-machine" die reeds door La Fontaine niet geheel au sérieux werd genomen.

We begrijpen en waarderen evenwel een bewondering voor Descartes die, waar ze hier en daar tot enigzins paradoxale uitspraken voerde, en niet altoos van waardering voor de tegenstanders van de Franse wijsgeer getuigt, de stimulans is geweest tot een met buitengewone volharding tot stand gebrachte arbeid die voor de biografie van een der geniaalste denkers der zeventiende eeuw een hoogst belangrijke bijdrage moet worden geacht. Omstuwd door zijn Amsterdamse leerlingen, heeft Prof. Cohen kloek de hand geslagen aan het pionierswerk dat reeds door Van Hamel en Prof. Salverda de Grave met zoveel kracht werd aangevat. Hij heeft opnieuw in 't licht gesteld welk een betekenis de Franse taal, litteratuur en wetenschap hebben gehad voor het Nederlandse volk. Die invloed begon lang voor de Nederlanders zich tot een afzonderlike volksgroep verenigden, zij duurt voort tot op de huidige dag. Er breidt zich hier een onafzienbaar veld uit voor een wetenschappelik onderzoek, waaraan Fransen en Nederlanders reeds met goede uitslag de hand hebben gelegd, zoals ze vroeger kampten tegen een gemeenschappelike vijand. Toen waagden de Fransen liever hun huid dan in de loopgraven te werken, en deed op dat terrein één Fries meer dan vier Fransen. Prof. Cohen heeft aan Franse geestdrift, Hollands doorzettingsvermogen gepaard en zich in staat getoond het tegen één Fries en vier Fransen op te nemen.

Rotterdam. S. Eringa.

K. ten Bruggencate, Engelsch Woordenboek. 9de druk. Groningen, Wolters. (Pr. 2 dln. *f* 12.—, elk deel afzonderlijk *f* 6.25).

In de voorrede neemt de samensteller van dit welbekende woordenboek, afscheid van zijn werk en laat de taak van een volgende herziening aan jongere krachten over. Dat dit den schrijver weemoedig moet stemmen is te begrijpen.

De verschijning van Ten Bruggencate's Woordenboek in 1894, is voor de toenmalige studeerende jeugd van buitengewoon veel nut geweest. Het bleek terstond ver boven andere dictionnaires te staan en werd met allen lof begroet. Sedert dien tijd heeft de schrijver, door anderen geholpen, steeds het werk verbeterd en uitgebreid, zoodat het ook heden nog een van de beste en misschien het meest aanbevelenswaardige woordenboek is dat wij bezitten.

De schrijver kan met recht zeggen: „Exegi Monumentum", en een dat nog vele jaren een waardig gedenkteeken zal blijven in onze rij van woordenboeken. Moge hij nog meerdere herdrukken van zijn werk beleven.

Leiden. Chr. Kok.

[1]) Men vergelijke deze uitspraak met het oordeel van J. Bertrand, in zijn artikel over *Un ennemi de Descartes, Gisbert Voet* (*Revue des deux Mondes*, 1er janvier 1891).

Digitized by Google

C. Clemen, Das Leben nach dem Tode im Glauben der Menschheit. (Aus Natur und Geisteswelt Bd. 544). Leipzig-Berlin, Teubner. 1920. (Pr. M. 2, geb. M. 2.65).

Na eene „Einleitung" p. 3 vlgg. en eene „Vorbemerkung, „Die Verbreitung und das Alter des Glaubens an ein Leben nach dem Tode", p. 5 vlgg. behandelt hoofdstuk I: „Die Form des Lebens nach dem Tode", p. 7—42, hoofdstuk II: „Der Ort des Lebens nach dem Tode" p. 42—62 en hoofdstuk III: „Der Inhalt des Lebens nach dem Tode" p. 62—104. Er volgen een „Schluss" p. 104—118 en Literaturangaben p. 119.

De schrijver betoogt, dat de menschen aanvankelijk aan een „Weiterleben des ganzen Menschen" p. 9—20 en eerst later aan het „Weiterleben eines vom Körper unterschiedenen geistigen Prinzips" p. 21—33 zouden hebben geloofd. De „Auferstehung des irdischen Leibes" wordt vrij uitvoerig p. 33—40, de „Unsterblichkeit der Seele" kort behandeld p. 40 vlgg. Zeer belangwekkend zijn de uiteenzettingen over „Das Totenreich auf der Erde", p. 47—54 en over den hemel p. 55—62. Het voortbestaan der ziel wordt dikwijls als een „Verschlechterung" beschouwd p. 65—75, echter vereert men ook veelal de overledenen als „hoogere wezens" p. 75 vlgg. Aangaande „Das verschiedene Geschick der Verstorbenen" worden tal van treffende bijzonderheden meegedeeld, p. 79—104. Als zijn eigen overtuiging verkondigt de schrijver, dat het geloof aan een voortbestaan slechts dan waarde heeft, wanneer het leven hiernamaals onze zedelijke ontwikkeling tot „Abschluss" brengt, p. 110 en 118 f.f.

Dit boekje munt uit door rijken inhoud en behartigenswaardige overwegingen. Het is echter onvermijdelijk, dat ten opzichte van een dergelijk onderwerp de „meeningen" zoowel wat bijzonderheden als wat hoofdzaken betreft, uiteenloopen. O. i. slaat bijv. prof. Clemen p. 97 den invloed der Eleusinische mysteriën te gering aan, en heeft hij p. 119 te veel met Rohde's „Psyche" op. Wanneer de schrijver p. 113 zegt dat men de gedachte van een zedelijken vooruitgang der menschheid moet blijven vasthouden, dan is referent zoo vrij, daar een vraagteeken achter te zetten. En wanneer prof. Clemen p. 109 beweert, dat het voortbestaan der ziel slechts door een nauwkeurig onderzoek der spiritistische en occultistische verschijnselen kan worden „bewezen", dan is dat zeer zeker een echt wetenschappelijke opvatting, maar doet ons te meer verbazen, dat hij aan bedoelde verschijnselen niet nader de aandacht heeft geschonken.

's Gravenhage. K. H. E. de Jong.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1921, Juillet-Août: P. Jouquet, Les Grecs au temple d'Abydos. — J. Mathorez, Rapports intellectuels de la France et de la Hollande du XIIIe au XVIIIe siècle. — Variétés.

Sept.-Oct.: P. Monceaux, Le Manichéisme, I. — A. Ernout, Linguistique historique et linguistique générale, I. — Variétés. — Nouv. et Corresp.

Nov.-Déc.: H. Cordier, Missions russes chez les Kalmouks et en Chine. — P. Monceaux, Le Manichéisme (slot). — A. Ernout, Linguistique hist. et linguistique gén. (slot). — Variétés.

Mitteil. d. kais. deutschen Arch. Instituts, Roem. Abt., XXX, 1-2: H. Koch, Studien zu den Campanischen Dachterrakotten. — H. Nachod, Das Baptisterium von Canosa. — C. Albizzati, Due fabbriche etrusche di vasi a figure rosse.

3-4: H. Koch, E. v. Mercklin, C. Weickert, Bieda.

Neue Jahrbücher f. d. klass. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLVII-XLVIII, 8: A. Gercke, Auch ich war in Arkadien geboren. — H. Peters, Die Einheit der Ilias. — E. Bickel, Gyges und sein Ring. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: C. Hölk, Gymnasium und Universitätsunterricht. — F. Friedrich, Der Geschichtsunterricht als Vermittler politischer Bildung, II.

9: L. Deubner, Ein Stilprinzip hellenistischer Dichtkunst. — G. Steinhausen, Die Tragik der höheren Menschen. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: Mitteil.

Tijdschrift v. Nederlandsche Taal- en Letterk., XL, 4: G. Neckel, Zur lehre von den germ. synkopen. — J. F. M. Sterck, Tessalica. — Fr. Kossmann, De wijs van het Wilhelmus in 1574. — C. B. van Haeringen, Sporen van Fries buiten Friesland. — C. G. N. de Vooys, Twee mystieke traktaatjes uit de eerste helft van de veertiende eeuw. — C. Bake, Huygens en de Groote Zaal. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XVI, 1: W. H. Staverman, Rousseau en de Romantiek. — J. J. le Roux, Berichten over Afrikaans, Hottentots en Portugees. — W. de Vries, Opmerkingen over ontleding. — Ph. J. Simons, Kenniskritiese beschouwingen. — C. G. N. de Vooys, Een nieuwe regeling van het grammaties woordgeslacht. — Kron. en Krit. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, VII, 2: M. J. Premsela, A propos d'un poème d'Edmond Rostand. — S. Eringa, La proposition infinitive simple en français moderne. — A. C. Bouman, *Laura, vom Dom umzingelt.* — J. J. A. A. Frantzen, Zu *Neoph.* VI, 2, S. 130. — 136. — Dez., Romantische Erotik, I. Heinrich v. Kleist. — E. Zuber, George Eliot als Gelehrte, Dichterin u. Frau. — H. Wagenvoort Jr., Lat. *quisquam* en *ullus.* — C. Weyman, Zu latein. Dichtern, I. — Varium. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr. — Meded.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, X, 1: Fr. Th. Horsten, Niet-Geestelik Toneelwerk v. Katholieken. — L. C. Michels, De beginstrofe v. Maerlant's Der kerken claghe. — J. Moormann, „Lossche Nekôdesch". Een Limburgsche geheimtaal. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, IV, 1: A. G. v. Kranendonk, Notes on Methods of Narration in some English Novels. — F. P. H. Prick v. Wely, War Words a. Peace Pipings. — E. Kruisinga, Contributions to English Syntax, XII. — E. B. Koster, Lewis Theobald. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Bibliogr.

Hist. Zeitschrift, 125, 1: Von Sybel, Entwicklungsgeschichte der christl. Antike. — Wentzcke, Drei Darstellungen els.-lothr. Geschichte. — Friis, Die Aufhebung des art. V des Prager Friedens. — Miszellen.

Bijdragen vaderl. Geschiedenis, 5de R. VIII, 3-4: De Pater, De landraad bewesten Maze, I. — Elias, Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen, IV. — Van Schelven, De doop van Frederik Hendrik. — De Man, Maatregelen ten opzichte van het economisch leven der kloosterlingen en congregaties. — Nederl. historische literatuur.

Studiën, XCVII, Jan.: W. Mulder, De knechting van Ierand. — Is. Vogels, P. v. Meurs en Dr. Schaepman. — H. Duurkens, De Liberaal-Katholieken aan de Laan v. N. O.-I. in den Haag. — J. Salsmans, De zondenbelijdenis psychologisch beschouwd. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Febr.: W. Mulder, Home Rule. — J. v. Heugten, Geestesoriënteering. — Is. Vogels, P. v. Meurs en Dr. Schaepman, II. — J. C. Alberdingk Thijm, Maria's algemeene genade-bemiddeling. — K. Hermsen, Matthäus Schiestl. — L. P. P. Franke, Chesterton over Ierland. — Meded. — Lezers en Red.

Digitized by Google

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band f 2.50.

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde,* 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours.*
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten,* met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes,* met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente.*
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès,* met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel.*
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I.*
9. Idem, *De Twee Muzieken, II.*
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal,* met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy,* met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont,* met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle.*
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin.*
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues.*
16. J. J. Salverda de Grave, *De geschiedenis van Jan van Parijs.* In soepelen prachtband en met 4 illustraties van P. A. H. Hoffman **f 3.25**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

67ste Jaargang

12 Nummers Per jaar f 1.20

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn., De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25,** geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75,** geb. **f 4.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25,** geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25,** geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25,** geb. **f 4.40.**

Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90,** geb. **f 5.—.**

Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75,** geb. **f 5.90.**

Deel 8. M. H. VAN CAMPEN, Nederlandsche Romancières. Ing. **f 2.75,** geb. **f 3.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Enchiridium Dictionis Epicae.

EDITIO ALTERA AUCTA ET EMENDATA

EDIT

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN J.f.

Prijs Ing. f 8.— Geb. f 9.—

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 7.** **April 1922.**

Beckh, Etymologie u. Wortbedeutung im Lichte der Geisteswissenschaft (Kluyver).
Morel, De Euripidis Hypsipyla (Italie).
Van Gelder, Mānava-ç'rauta-sūtra cayana (Faddegon).
Frings u. Vandenheuvel. Die südniederländischen Mundarten, I (Schrijnen).
Bornhausen, Schiller, Goethe u. das deutsche Menschheitsideal (Breuning).
Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme, II, 4 (Koch).
Van der Essen, Atlas de géographie historique de la Belgique, 5–7 (Blok).
Persson, Die Exegeten u. Delphi (Vürtheim).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Dr. H. Beckh, Etymologie und Lautbedeutung im Lichte der Geisteswissenschaft. Stuttgart, Der Kommende Tag A.-G. Verlag. 1921.

Het kan in de wetenschap gebeuren, dat een hypothese, na lang en vruchteloos gebruik verworpen, toch weer in eere komt. Ook de schrijver van bovengenoemde verhandeling brengt een oud denkbeeld ter sprake, dat men lang en met weinig gevolg heeft trachten toe te passen; maar ik geloof niet, dat het hem gelukt is er iets mee uit te richten. Hij stelt zijne methode voor als iets nieuws, waardoor de taalwetenschap diepzinniger zal kunnen worden; maar zijne betoogen gelijken zeer op die van de etymologen der oudheid, die men heeft nagevolgd tot in de 19de eeuw toe, totdat men het onjuiste beginsel van hun methode duidelijk leerde inzien. De Romeinsche grammaticus P. Nigidius behoorde tot hen, die verband meenden te kunnen vinden tusschen de woorden en datgene waarvan die woorden de namen waren. Dat *vos* een vnw. is van de 2e persoon en *nos* een van de 1e, vond hij wel te begrijpen: bij het uitspreken van *v* immers maakt men met de lippen een beweging in de richting van de personen tot wie men spreekt; zegt men daarentegen *nos*, dan trekt men ze naar binnen, naar zich zelf toe („et spiritum et labeas quasi intra nosmet ipsos coercemus": zie Gellius X, 4). Bilderdijk nog kon zich met die redeneering wel vereenigen. Men zou in de eerste plaats kunnen opmerken, dat er ook (Indogermaansche) talen zijn waarin juist het vnw. van de 1e pers. plur. met een *w* begint, b. v. het Sanskrit en de Germaansche talen, en dat het daardoor twijfelachtig wordt, dat die *w* iets eigenaardigs van het vnw. der 2e pers. zou zijn. Doch men zal thans bij voorkeur een veel algemeener argument noemen: het begin der menschelijke taal moet men zoeken in een voorhistorisch verleden, zeer vele eeuwen ouder dan de oudste periode waaruit men gedenkstukken heeft. Men weet volstrekt niet, hoe eenig deel van het menschdom gesproken heeft toen zijn uitingen in klank den naam van menschentaal pas verdienden. Wel kan men gissen, dat in dien voorhistorischen tijd groote veranderingen hebben plaats gehad, indien men hier ten minste uit het bekende iets mag afleiden voor het onbekende.

De heer Dr. Beckh redeneert natuurlijk niet juist zóó als Nigidius, want hij weet van historische taalwetenschap en erkent dat deze hare verdiensten heeft. Hij vindt goed, dat men het Indogermaansch zoowat tracht te reconstrueeren, maar reeds in de oudere vormen die bewaard zijn, inzonderheid in die van het Sanskrit, ook in die van het Awesta, ja zelfs in zeer moderne talen, vindt hij duidelijk verband tusschen de taal en het karakter van hen die haar spreken. De klank der *h* is volgens hem een uitdrukking van het geestelijke in den mensch, die van de *s* daarentegen een uitdrukking van het stoffelijke, het aardsche. Nu ziet hij, dat er Indogermaansche talen zijn die in bepaalde gevallen *s* hebben waarin andere *h* zeggen. Dat is voor hem een teeken van een duidelijk verschil tusschen het karakter van het eene volk en dat van het andere; hij noemt b. v. *septem* tegenover *ἑπτά*, en zegt: „zwischen Griechisch und Latein liegen in dieser Beziehung Welten, die griechische Sprache stellt eine ganz andere Bewusstseinsstufe der Menschheit dar als die lateinische". Maar wanneer een varken in het Latijn *sus* heet en in het Grieksch *ὗς*, volgt dan daaruit, dat de Grieken het begrip „varken" anders hebben opgevat dan de Romeinen? Menigeen zal dit niet zoo gemakkelijk inzien. Dat de *h* in het Fransch, het Italiaansch en het Russisch weinig of niet voorkomt, wordt door den schrijver opgemerkt: waarschijnlijk pleit dit niet ten gunste van de volken die deze talen spreken; daarentegen is de *h* „ausdrucksvoll", wanneer men in het Duitsch zegt „himmlische Höhen". Het is waarlijk, alsof hier de taalwetenschap

Digitized by Google

in dienst komt van de politiek. Zoo heeft iedere klank zijn eigen beteekenis: *k* heeft eene „schöpferische Bedeutung", de vocaal *ṛ* is het teeken „des rollenden Willens- und Bewegungsimpulses", *t* de aanduiding van „Vollendetheit, Abgeschlossenheit der Handlung"; vandaar skr. *kṛta*, en lat. *creatus*. Uit het karakter der *t* laat zich dan ook verklaren, dat in *Tod* en in **θάνατος** twee dentalen voorkomen; *mors* met zijne *m* drukt iets geheel anders uit. Zoo gaat de heer Beckh voort, doch hij merkt daarbij op, dat zulk een ontleding niet op alle woorden „unserer heutigen lebenden Sprachen" kan worden toegepast. Met die opmerking zal hij zich tegen allerlei aanvallen kunnen verdedigen. Maar wat wil hij eigenlijk? Hij zegt niet duidelijk wat het beteekent, wanneer b. v. *sapta*, *septem* en **ἑπτα** naast elkaar worden gesteld. Waarschijnlijk zal hij toch aannemen, dat die woorden uit één Idg. vorm zijn ontstaan. Beschouwt hij *s* als den oorspronkelijken klank aan het begin, of wel *h*, of neemt hij een onbekenden klank aan, waaruit in de eene groep van talen *s*, in de andere *h* is geworden? In elk geval moet hij klankveranderingen aannemen, en hij zal ook wel erkennen, dat er in zulke klankveranderingen een zekere regelmatigheid is, die met de beteekenis der woorden niets heeft te maken. En wanneer nu de Grieken in dit geval van *zeven* en in andere dergelijke gevallen een *h*, en niet een *s* hebben gezegd, dan zal die *h* dus ook niet in verband staan met de beteekenis van één bepaald woord, waarin het onstoffelijke (dat de schrijver in den *h*-klank vindt) opzettelijk moest worden uitgedrukt. De Grieken hebben **ἑπτά**, **ἕδος**, **ἕπομαι** enz. met *h*, waartegenover men Indische vormen met *s* kan stellen. Hebben de Grieken in al zulke vormen, wat zij ook mogen beteekenen, door het gebruik der *h* hunne geneigdheid tot het niet-materieele willen te kennen geven? Tot die gevolgtrekking zou men komen, doch wellicht zal de schrijver ze niet willen aanvaarden. Hij beschouwt vooral willekeurig door hem gekozen vormen, en redeneert daarover als een antiek etymoloog, maar met een zeker vertoon van modernisme. Het is wel moeilijk in een verhandeling als deze een proeve te zien van een nieuwen vorm der taalwetenschap.

Groningen. A. Kluyver.

W. Morel, De Euripidis Hypsipyla. Lipsiae, Noske. 1921. (Diss. Inauguralis).

Van de in Egypte teruggevonden fragmenten uit Euripides' Hypsipyle bezitten wij, behalve de editio princeps in de Oxyrhynchus Papyri (1908) door Grenfell en Hunt, critische uitgaven van v. Herwerden (1909), Hunt (1912) en v. Arnim (1913). Bovendien zijn er, vooral in de eerste jaren na de kostbare vondst, vele artikelen verschenen, waarin de schrijvers philologische en mythologische details trachtten op te helderen. De pasgewonnen fragmenten brachten de oplossing van enkele vragen, die verbonden waren met de tot dusverre bekende spaarzame overblijfselen. Maar veel grooter bleek het aantal nieuwe problemen. De geleerdheid van Valckenaer en de verbeeldingskracht van Hartung zouden niet voldoende zijn om de geprikkelde weetlust te bevredigen. — De schrijver van bovengenoemde dissertatie, die vier kostbare jaren aan den oorlog moest afstaan, heeft de energie gehad om, zoo kort na de onderbreking zijner studiën, een verhandeling te publiceeren, waarin een aantal punten aan een hernieuwd onderzoek onderworpen worden. De lijst van geraadpleegde boeken en artikelen had grooter kunnen zijn. In een Duitsche dissertatie is zulk een korte conspectus librorum, alsook het ontbreken van lange noten aan den voet der bladzijden, zelfs iets ongewoons. Maar het geheel is er niet door geschaad.

Het werkje, niet grooter dan 49 bladzijden, is verdeeld in twee hoofdstukken. In het eerste reconstrueert de schrijver den gang der handeling en gaat hij na, welke rol de zonen van de heldin hadden, in het tweede volgen observationes selectae bij de koorliederen. Geheel onaangeroerd blijft de vraag naar den vorm, dien de sage bij Euripides gehad moet hebben en de behandeling van hetzelfde onderwerp door anderen. Evenmin tracht Morel de fragmenten bij Nauck in het kader van de thans bekende gedeelten te plaatsen. Het oude recept om met behulp van Ovidius' Heroides, Apollodorus, Statius, Apoll. Rhodius en vazenafbeeldingen de groote lijnen van het stuk terug te vinden, wordt hier niet toegepast. Tenslotte ontbreekt een poging tot nadere dateering.

Met deze opsomming van hetgeen er *niet* in het boek te vinden is, bedoel ik geenszins, afbreuk te doen aan de waarde van het hier gebodene. De schrijver zelf uit aan het slot niet meer dan de bescheiden hoop, dat hij iets heeft bijgedragen tot het begrijpen van den grooten dichter.

Morel's betoog, dat Hypsipyle de eerste scène van den proloog (waarvan de beginverzen uit Aristophanes' Ranae welbekend zijn) heeft uitgesproken, is overtuigend. Tot tegenspraak echter lokt zijn opvatting (die hij met v. Arnim deelt), dat de verzen

> ἰδού, πρὸς αἰθέρ' ἐξαμίλλησαι κόρας
> γραπτούς τ' ἐν αἰετοῖσι πρόσβλεψον τύπους

zouden gezegd zijn door Hypsipyle tot het kleine kind, dat zij op haar armen draagt. Terwijl de Engelsche uitgevers meenden, dat deze verzen tot een dialoog van Thoas en Euneos behooren, gelooft M. niet, dat volwassenen elkaar met drie verschillende werkwoorden van *zien* aansporen om naar ornamenten te kijken. Maar 1°. *behoeft* **ἰδου** niet meer te zijn dan een tot interjectie verzwakte imperatief (zooals M. zelf terecht op pag. 35 opmerkt), 2°. zal een klein kind wel niet tot bedaren gebracht worden door naar de gevelversiering van het ouderlijke huis te zien, 3°. in Eur. Ion 190 sqq. zegt het eene deel van het koor tot het andere:

> ἰδοὺ τάνδ', ἄθρησον,
> πρόσιδ' ὄσσοις,

waar dus ook drie verba videndi naast elkander gebruikt zijn.

Twijfelachtig is ook M.'s interpretatie van de veelbesproken woorden 60, 1, 21: **κενὰ δ'ἐπηδέσθην ἄρα**. Volgens hem zou Hyps. hiermede bedoelen, dat zij blijkbaar tevergeefs verecunda geweest is (sc. erga Amphiararum cui viam ad fontem monstraverat), daar Amphiaraos niet verschijnt om haar in haar nood te helpen. Zou haar voorkomendheid wel gekwalificeerd

Digitized by Google

kunnen worden door *ἐπαιδεῖσθαι* (zie Soph. Ant. 510)?

Van Morel's coniecturen zijn vermeldenswaardig: Fr. I, Col. II, 6: *ἐκπονήσω καὶ* (i.p.v. [. .] *μνήσωμαι*). *Ἐκπονεῖν* moet hier dan doelen op het werk der opvoeding. In hetzelfde fragment vs. 11 is *θέλει* een fraaie emendatie voor *μέλει*, goed gesteund door Horatius: me dulcis dominae *Musa* Licymniae cantus, *me voluit dicere* etc. In Col. III, vs. 29 verandert M. [*οἶσ*]*τρῳ* in *και*[*ρ*]*ῷ*, *opportune*. Col. IV vs. 9 is *ἐπὶ πόνους ἐλθεῖν* goed vertaald en tegelijk verdedigd met *aggredi labores*. Ib. vs. 2 geeft ons de oudste bewijsplaats voor Prokris als jageres.

Fr. 57, vs. 21 sq. stelt M. de van scherpzinnigheid getuigende lezing voor:

φ]*άος ἄσκοπον* [–⏑⏑–⏑⏑ *αἰ-*
θ]*έρι πρωτόγονο*]*ν* . . . .[1])

Ib. vs. 23 stelt hij voor: *Ἔ*]*ρως*.

Reeds aan deze weinige voorbeelden is te zien, hoe met geduld, methode en kennis uit de verminkte overlevering bruikbare resultaten te winnen zijn. En zoolang de Egyptische vondsten niet ophouden het bestaande materiaal te verrijken en aan te vullen, behoeft de philoloog niet te vreezen voor verstarring zijner studiën. Het werk van Morel is een verblijdend bewijs daarvan.

Den Haag. G. Italie.

Mānava-s'rauta-sūtra, cayana, uitgegeven door **J. M. van Gelder.** Leiden, A. W. Sijthoff. 1921. (Utrechtsche diss.).

Ook indien het begeleidwoord het ons niet gezegd had, zou uit de stellingen gebleken zijn, dat de schrijfster te Leiden gestudeerd had, en aan taalvergelijking en algemeene taalstudie haar voorkeur geschonken. Het laatste jaar van haar studietijd werkte ze onder leiding van Caland, en we mogen zeggen, met grooten ijver en nauwgezetheid. Want, ofschoon het boekje licht op de hand weegt: XX plus 22 bladzijden, daarachter ligt de studie van vier parallele Brāhmaṇa-teksten en even zoovele Sūtra-teksten (het *cayana*-gedeelte van MS., KS., TS., S'B.; van B. S'r. S., Hir., Āp. S'r. S., en K. S'r. S.); terwijl ook de s'ulba-sūtra's een enkele maal geraadpleegd zijn[2]).

De inleiding is gericht tot den vakgeleerde, in den meest engen zin van het woord, en betracht een bestudeerde beknoptheid. M. i. had hier alle reden bestaan, om den arbeid van Knauer wat uitvoeriger te herdenken. De polemiek tegen Garbe is overtuigend en afdoende, maar wat te breed uitgemeten; de lijst van voorschriften, gelijkelijk karakteristiek voor Mānava- en Āpastamba-s tra, is ongetwijfeld nuttig.

De tekst-uitgave bevat in de noten behalve den apparatus criticus, ook verwijzingen naar andere Sūtra's en naar Brāhmaṇa's, en wel in aansluiting bij het voorwoord.

Op moeilijke plaatsen laat de schrijfster ons nog wat vaak in den steek. Eenige aanteekeningen, ten deele ter staving van deze uitspraak, laat ik thans volgen. De lezer verontschuldige het, dat ik, tijdens de voorbereiding van deze recensie, geen beschikking kon krijgen over de Maitrāyaṇī-Saṃhitā.

Sutra (VI), 1, 3, 3 is moeilijk, maar niet hopeloos moeilijk. De 24 *sāmidhenī*-verzen bestaan uit de 11 verzen, gebruikelijk bij het nieuwe- en vollemaansoffer; 9 verzen van de 10, voor deze gelegenheid bepaaldelijk voorgeschreven, (TS. IV, 1, 7), d.w.z. met voorloopige weglating van het tiende vers. Vervolgens 3 *āprī*-verzen: één beginnend met *uttama*: één identiek met RV. II, 35,1; één bevattende de uitdrukking *apsu* (lees *apsumatīṃ*). Dan tot besluit het tiende der genoemde 10 verzen. Derhalve $11 + 9 + 3 + 1 = 24$.

De verandering van *āvṛtya* (1, 4, 13) in *āhṛtya* is ongewenscht. *Āhṛtya* zou slaan op het geciteerde mantra; *āvṛtya* slaat op *āvartate* van het voorafgaande sūtra. Voor mij bestaat er geen twijfel aan de juistheid der overlevering. Sutra 13: *japa* bij den terugkeer, is parallel met sutra 11: *japa* na den heengang. Het *akārṣam* in het geciteerde mantra geeft geen nieuwe handeling aan, interpreteert alleen metaphorisch, hetgeen gebeurd is.

In 1, 5, 9 kan men *evam* niet te streng opvatten; het is technisch onmogelijk, de op elkaar rustende vloeren op gelijke wijze te leggen; ook hier moet de regel gegolden hebben: de even vloeren anders dan de oneven-genummerde. Het ware wenschelijk geweest, dat de uitgeefster het *śulba-sūtra* hierover had geraadpleegd.

In 1, 4, 31 geloof ik niet, dat de „Bedeutung unsicher" mag heeten. „Indien het vuur al te zeer de pan vult (d. w. z. te fel brandt), moet men het temperen met asch; in het geval van iemand, begeerig naar vermeerdering van veestapel, met *purīṣa*." Men moet dit doen om het barsten der pan te voorkomen, hetzij ter wille van de pan zelf (aldus, indien *iṣṭakā*, „baksteen", ook beteekent: „pan van aardewerk"), of, ter vermijding van een ongunstig *omen*. De genetivus *paśukāmasya* is typisch voor den sūtra-stijl.

In 1, 6, 11 wil de uitgeefster lezen: *cāpyayaloke loke*. Is dit soms een drukfout? In ieder geval moet het tweede *loke* zijn *lokā*(*ḥ*). Men denke zich het vierkant van den *agnyātman* in vijf deelen verdeeld, te weten een concentrisch, gelijkstandig, kleiner vierkant in het midden, en daaromheen vier congruente, gelijkbeenige trapezia, van elkander door diagonaal-stukken gescheiden. De bedoeling is dan: de 5 *loka*'s of *diśaḥ* der wereld zijn vertegenwoordigd door — letterlijk: „liggen ter plaatse van" — deze vijf deelen van den *agnyātman*. Het sūtra vormt een inleiding tot sūtra 12, waar voorgeschreven wordt de plaatsing van acht *kumbheṣṭakā*'s op de diagonaal-stukken van den rand, en van vier *kumbheṣṭakā*'s op de mediaan Z-N van het kleine vierkant. De voorstelling van vijf *loka*'s vindt men telkens en telkens in Indië, zoowel in de Brahmaansche, als de Buddhistische letterkunde.

In 1, 7, 27 lijkt *vikartana* synoniem te zijn met *cheda*: ook in de doorgesneden keel van het hoofd steekt men een goud-splinter.

In 2, 2, 14 moet men lezen *manvātānam*. De bedoeling is deze: bij de *nānāyajus*-steenen gebruikt men telkens andere mantra's bij den eersten, tweeden en derden

[1]) Van deze en de volgende coniectuur is de schrijver, zooals hij mij mededeelde, thans teruggekomen.

[2]) Terloops moet ik hier klagen over de wijze, waarop Mej. Van Gelder haar notities neerschrijft in boeken van openbare bibliotheken.

Digitized by Google

bouw van het altaar. Doet men, op grond van teleurstellingen, den eersten altaar-bouw over, dan heet het neerleggen dezer steenen de Manu-bouw, en heeft zijn eigen mantra's. Ook Taittirīya-Saṃhitā V, 4, 10, 5 noemt in dit verband Manu. Zooals *vitāna* beteekent de „verspreide bouw" van drie altaren ; zoo beteekent *ātāna* hier blijkbaar hetzelfde als *citi*.

De ritueele altaarbouw is om tal van redenen belangwekkend voor ons : om de primitieve pottebakkers- en bouwkunst, erin overgeleverd ; om de elementaire meetkunde, die ermede gemoeid is; om de eschatologische en mystieke voorstellingen, die er in den loop der tijden aan verbonden werden. Eenerzijds wijst het *agni-cayana* terug op praehistorische toestanden ; anderzijds is het verbonden aan een werk van zulk een hooge literaire en religieuse waarde als de Kāṭhaka-Upaniṣad.

En terwijl Mej. Van Gelder ons verheugt met een zorgvuldige uitgave van het *cayana*-deel van het Mānava-S'rauta-Sūtra gaan onze verlangens al weder uit naar een even betrouwbare editie van het Mānava-S'ulba-Sūtra. Moge in ieder geval de uitgeefster van het *cayana* den tijd vinden en den lust bezitten, haar Sanskrit-studiën voort te zetten. Ze zal er ongetwijfeld veel in vinden, dat aansluit bij hetgeen haar in haar Leidschen studie-tijd boeide.

Doorn. B. Faddegon.

Theodor Frings, und Josef Vandenheuvel, Die südniederländischen Mundarten. Texte, Untersuchungen, Karten. Teil I : Texte. (Deutsche Dialektgeographie, Heft XVI). Marburg, Elwert'sche Verlagsbuchhandlung. 1921. (Pr. M. 35).

„Nordniederländische Leser und Kritiker bitte ich (daher) die Untersuchungen und Erläuterungen des zweiten Heftes abzuwarten". Dit verzoek van den schrijver is alleszins gerechtvaardigd, waar het eerste deel sléchts materiaal, geen verwerkt materiaal, geen resultaat van onderzoek steunend op de verzamelde teksten geeft. Het tweede zal dit mét de kaarten brengen. Maar nu dit tweede deel zich laat wachten, acht ik een korte aankondiging van het eerste niet van onpas.

Prof. Frings heeft zich de oorlogsperiode ten nutte gemaakt, en is in 1917 begonnen, ondersteund door de Pruisische Akademie van Wetenschappen, in de gevangenkampen Zuidnederlandsche dialektteksten op te teekenen met behulp vooral van een jong Vlaamsch geleerde, Dr. J. Vandenheuvel, wiens naam dit deeltje dan ook mede draagt. Keuze van personen, wijze van opteekenen, fonetische transkriptie, dit alles beantwoordt — zooals trouwens te verwachten viel — aan de hoogste eischen, zoodat te dezen opzichte alle wetenschappelijke betrouwbaarheid volstrekt gewaarborgd is. Ook dient men te waardeeren den omvang en dus de ruimheid van opzet van het onderzoek, dat immers met materiaal uit Belgisch Limburg, Brabant, Antwerpen, West-, Oost- en Fransch Vlaanderen werkt. Slechts meen ik, met alle waardeering voor het vele goede dat ons hier reeds wordt opgedischt en zonder het verzoek van Frings uit het oog te verliezen, te mogen betwijfelen, of het wel aanbeveling verdiende, de methode van den Sprachatlas op de Vlaamsche dialekten toe te passen. Immers, dit deeltje bevat wel eenige vrije teksten, maar toch hoofdzakelijk dialektische vertolkingen van de bekende Wenkersche zinnetjes, en in zijn inleiding verklaart Frings uitdrukkelijk „es konnte für mich kein Zweifel sein, dass Wenkers vierzig Sätzchen den tragenden Grund der Untersuchungen bilden mussten". Ik wensch geenszins te behooren tot de „Verächter der Wenkerschen Sätze", maar wél ben ik van oordeel, dat men het dialektisch onderzoek van Rijnland en Noordwest-Duitschland en van de landen aan Maas, Schelde, Leye en Yser kwalijk op eenzelfde leest kan slaan.

Immers ten gevolge van hun politieke zelfstandigheid en de hieruit voortvloeiende betrekkelijkeisoleering vormen de Vlaamsche, Noordnederlandsche en Nederduitsche gewesten met hun dialekten afzonderlijke kultuurgroepen met eigen idiotismen, waarvan juist de Duitsche groep het meest afwijkt, zoodat het m.i. niet aangaat, voor de Duitsche groep berekende zinnetjes ten behoeve van het onderzoek der beide andere groepen pasklaar te maken. Doet men zijn best, de eigenaardigheden van het origineel zoo trouw mogelijk weer te geven, dan zullen zulke pasklaar gemaakte zinnetjes al heel gauw een *vitium originis* vertoonen. Tot staving van mijn beweren laat ik hier enkele zinnetjes volgen, hetzij van de vertaling van Frings (II), of van die van Mejuffrouw Zijlstra (III), terwijl ik de Germanismen kursiveer.

1. In den winter vliegen de drooge bladeren in de lucht *rond* (herum).

3. Doe kolen op de kachel, *opdat* de melk spoedig *begint te koken* (zu kochen anfängt). Het woord *opdat* bestaat in onze dialekten niet meer.

4. De goede oude man is met het paard door het ijs *gebroken* (gebrochen).

5. Hij is *voor vier of zes weken* gestorven (vor vier oder sechs Wochen).

6. De koekjes zijn *van onder veel te zwart gebrand* (II) ; — *onderaan heelemaal verbrand* (III) ; unten ganz schwarz gebrannt). Lees : aangebrand.

9. Zij zeide dat zij het ook aan haar dochter *wou zeggen* (sie wollte es auch ihrer Tochter sagen).

12. Zullen wij *met je gaan* ? (mit dir gehn ?)

15. Je hebt vandaag *het meest geleerd* (am meisten gelernt).

17. Zeg aan je zuster dat ze de kleeren voor jullie moeder *klaar naaien* (fertig nähen), en *met de borstel schoon maken* (mit der Bürste rein machen) moet.

18. Het zou *beter met hem staan* (besser um ihn stehen).

29. „Onze bergen zijn niet zeer hoog, die van jullie zijn veel hooger" lijkt mij voor Nederland en Vlaanderen niet bizonder geschikt.

33. Zijn broer *wil zich* twee mooie nieuwe huizen bouwen (will sich).

34. Dat woord *kwam hem van harte* (II) ; — *kwam uit zijn hart* (III) ; kam ihm von Herzen). Lees : kwam hem uit het hart.

38. De menschen zijn vandaag *allen buiten op het veld en maaien* (alle draussen auf dem Felde und mähen).

40. *Ik ben met de menschen daarachter over de wei in het koren gereden* (Ich bin mit den Leuten da hinten über die Wiese ins Korn gefahren).

Men versta mij goed : ik leg de minder goede kwaliteiten van deze vertaling geenszins aan de vertalers ten

Digitized by Google

laste. Immers, om goed Nederlandsch te krijgen, hadden zij deze zinnetjes veel te vrij moeten vertalen om van het origineel nog iets over te houden. Maar juist daarom beweer ik, dat men andere zinnetjes moet maken, voor Nederlandsche dialektsprekers berekend, ja zelfs, wil men goed doen, berekend en pasklaar gemaakt voor elke dialektgroep. Ik kan me dan ook levendig voorstellen, dat Dr. Kloeke bij de vertaling van de bewuste zinnetjes in het Groninger dialekt, maar al te vaak de volkstaal geweld moest aandoen. Ook hij komt tot de konklusie: „ik geloof dat de zinnen van Wenker, ondanks alle voordeelen, voor *Nederlandsche* dialekten niet onvoorwaardelijk zijn aan te bevelen" (Neophilol. IV, bl. 27, aanm. 1).

Dit klemt te meer, omdat de zinnetjes niet alleen goed begrijpelijk moeten zijn; maar de punten waar het op aan komt, de eigenaardigheden, die wij door onze nasporingen willen achterhalen, moeten terdege worden vastgelegd, en deze varieeren van dialekt tot dialekt, in alle geval van dialektgroep tot dialektgroep. Wat heeft Wenker bedoeld? En geldt precies ditzelfde voor Vlaamsche en Nederlandsche dialektgroepen? Ik waag het te betwijfelen. Het materiaal-Willems omvat dan ook heel wat anders dan transkripties van de Wenkersche zinnetjes. En toen de kommissie Schrijnen—van Ginneken—Verbeeten een vraaglijst ging samenstellen ten behoeve van het wetenschappelijk onderzoek der zuidoostelijke Nederlandsche dialekten, heeft zij zich eerst grondig afgevraagd, welke verschijnselen juist voor déze dialektgroep van belang geacht konden worden en op eenigerlei wijze tot uiting moesten worden gebracht. Onze lijsten bevatten inderdaad allerhande typen van verschijnselen, die wij zeer bepaaldelijk *voor ons gebied* wetenswaardig vonden, en deze typen zijn belichaamd in woorden, buigingsvormen, zegswijzen, en ook in kleine zinnetjes als: De meid heeft 't met een blik opgeveegd; — hij heeft nooit gedeugd; — hij druipt van den regen; — kinderen, doet het maar eens! — dat hondje is het mijne: — schoot hij den vogel maar af! — sla hem op zijn neus; — ik geloof, dat het twaalf uur is; enz. Uitdrukkelijk wensch ik hierbij nog eens op te merken, dat ofschoon onze lijsten, doorgaans in alfabetische volgorde gerangschikt, een dertigtal bladzijden bevat, wij toch 170 zorgvuldig bewerkte lijsten hebben terug ontvangen, zooals ik ook reeds in mijn *Isoglossen* heb meegedeeld. Zonder twijfel is hierbij de steun van de Heeren Schoolopzieners van ons van onschatbare waarde geweest.

Nu is het door mij gemaakte bezwaar: dat van wanverhouding tusschen de taal van het origineel of van de vertolking en het dialekt, wel is waar door Frings zooveel mogelijk verholpen, doordat de Vlaamsche helpers doorgaans eerst in het dialekt de situatie uiteenzetten, en aldus gaandeweg tot een soort van kernzinnetje kwamen, dat het origineel zooveel mogelijk nabij kwam. Maar dialektvaste, ontwikkelde personen waren toch „die besten Beobachtungs- und Untersuchungsobjecte", — een opmerking, waarmee mijn bevinding absoluut klopt —, en aan dezen werd het origineel „ohne weiteres" in de hand gegeven. —

Wat ik in het bovenstaande wenschte te geven, was slechts een brokje kritiek op de gevolgde methode, waar Frings van meening schijnt te zijn, dat op het geheele Nederduitsche taalgebied dezelfde methode, als die bij den SA ten grondslag ligt, kan worden toegepast. Ik meende dit te mogen betwijfelen, hoezeer ik ook van oordeel ben — en dit in mijn *Isoglossen* heb getoond — dat heel wat Nederduitsch dialektonderzoek op gemeenschappelijken bodem kan stoelen. Bij dit gemeenschappelijk onderzoek kan de hulp en voorlichting van een ongemeen begaafd geleerde als Prof. Frings, die met even groot gemak de Nederlandsche als de Duitsche taalwetenschap, theoretisch en praktisch, beheerscht, niet licht te hoog worden aangeslagen. En daarom zie ik met groot verlangen het tweede deel te gemoet, in het goede vertrouwen, dat deze vreedzame oorlogsarbeid, den m. i. niet geheel bevredigenden opzet ten spijt, toch zeer belangrijke resultaten zal opleveren voor het onderzoek der Zuidnederlandsche dialekten.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

K. Bornhausen, Schiller, Goethe und das deutsche Menschheitsideal. Leipzig und Berlin, Teubner. 1920. (Pr. Kart. M. 5.).

Toen in het najaar 1918 de groote catastrophe kwam en het Duitsche rijk ineenstortte, richtten zich de oogen van het meerendeel van het Duitsche volk naar Weimar, om in een groot verleden hoop en kracht te putten voor een duistere toekomst. De herinnering aan dien tijd te verlevendigen en vruchtbaar te maken voor het heden en de toekomst, dat is het doel van een serie van geschriften, die onder den naam „*Aus Weimars Vermächtnis*" bij Teubner verschijnt. Het eerste van deze reeks is „Schiller, Goethe und das deutsche Menschheitsideal". Uit den aard van de zaak draagt zulk een product meer een stichtelijk dan een wetenschappelijk karakter. De gevaren, die daarmede gepaard gaan heeft de auteur niet altijd weten te vermijden. Terwille van de strekking worden de feiten en verschijnselen maar al te dikwijls geperst in het keurslijf van een vooropgesteld idee, en daarvan is Bornhausen ook niet geheel vrij te spreken. Ook heeft hij de eenheid Schiller en Goethe wel een beetje al te mooi voorgesteld en het „Menschliche Allzumenschliche", dat helaas zich overal doet gelden, te veel weggedoezeld. Hij vindt het humaniteitsideaal, dat tegelijkertijd menschheidsideaal is, belichaamd in de beide groote dichters. Is deze opvatting niet te eng? Heeft niet het humaniteitsidee in Goethes ziel geleefd, voordat hij Schiller nader had leeren kennen? Het fragment „die Geheimnisse" is daarvan, dunkt mij, het overtuigende bewijs. En mogen wij, als wij van het humaniteitsideaal spreken, Herder uitschakelen?

Op pag. 19 lezen wij: „Ist so im ganzen Geschichtsverlauf das Goethesche Leben auf den Zusammenschluss mit Schiller angelegt, so hat das Dämonische der Goetheschen Entwicklung doch der Hindernisse genug aufgetürmt, um sie beide einander zu entfremden". Is de inhoud van dit eerste gedeelte van den zin niet al te veel teleologische constructie? Geforceerd lijkt mij de opvatting, die p. 132 f ten beste gegeven wordt: „Ein eigener Reiz liegt in der Annahme, dasz Goethe zuletzt im zweiten Teil des „Faust" symbolisch Schillers Gestalt in dem antiken Helden[1]) gefasst hat, dessen Schicksal auch für Schiller echt menschlich und fromm war".

[1]) Bedoeld is Herkules. Zie Faust V. 7381—7394.

Digitized by Google

Maar met deze opmerkingen is het oordeel over het boekje niet gesproken. Er is veel in waar ook de man van het vak zijn voordeel mee kan doen. Ik vestig de aandacht op het hoofdstuk „Schiller und Goethe in der Zusammenarbeit für die Kunst", waarin de steeds inniger wordende aaneensluiting der beide dichters wordt nagegaan. De wijze, waarop verband gelegd wordt tusschen Schiller's brief van 23 Aug. '94, het opstel van Goethe „Einfache Nachahmung der Natur, Manier, Stil" uit het jaar 1788, de bijlage in den brief van Schiller aan Körner van 28 Febr. 1793 en de zoogenaamde Kalliasbrieven enz. is m. i. voortreffelijk. Zeer de moeite waard is ook, wat er in het boekje gezegd wordt over „Wilhelm Meister".

Maar ook die gedeelten van het werkje, waarmee men niet in alle opzichten kan meegaan, zal men gaarne lezen wegens de warmte waarmee het is geschreven en het idealisme, dat er overal in doorstraalt. Het doet den wensch in ons oprijzen, dat het humaniteitsideaal van Schiller en Goethe, ik zou liever zeggen het humaniteitsideaal van de achttiende eeuw, nog weer eens vaardig zal worden over de menschheid.

Groningen. H. H. Breuning.

L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung. II. 4. (Heft 30 van Sieglin's Quellen u. Forschungen). Berlin, Weidmann. 1918. (Pr. M. 12).

In deze aflevering van zijne *Geschichte der deutschen Stämme* (zie *Museum* XXVIII p. 31—37), de laatste, die voorloopig verschijnen zal, behandelt Schmidt eerst, als slot van het 2de boek, de 4de onderafdeeling der Herminonen, n.m. de Bataven en Kaninefaten (p. 367—393). Hun afstamming van de Chatten, en de tijd, waarop ze zich afgezonderd hebben (na 38 v. C.) is reeds in Heft 29 (zie *Museum* XXVIII p. 37) besproken. Eerst behandelt Schm. het eiland der Bataven, dat bij Kleef begon, waar vroeger de Waal zich van den Rijn afscheidde, en terecht geplaatst wordt tusschen Waal en Maas ten Z. en den Rijn tot Leiden ten N. Ten onrechte neemt hij echter aan, dat de Waal en Maas zich eerst bij Gorkum vereenigden; er is nog een driedubbele verbinding geweest, beneden Dreumel langs het Voornsche Gat, bij Heerewaarden, en boven Rossum langs het Schansche Gat.

De Bataven woonden op de hooge gronden (woerden) van de Betuwe, waar ze, behalve op veeteelt, ook op den landbouw zich toelegden (cf. Tac. Hist. V 23), terwijl de lage landen wel vaak onder water zullen gestaan hebben, evenals nu nog somwijlen in den winter, en verder westelijk tot aan zee (cf. Tac. Hist. IV 79), en ook ten Z. van de Waal. Schm. meent (p. 391), dat de woerden kunstmatige heuvels zijn; m. i. volkomen ten onrechte. De hooge gronden zijn nooit overstroomd, en de terreinen zijn veel te uitgestrekt, dan dat aan kunstmatige ophooging gedacht kan worden. Dat vele oudere boerderijen in de Betuwe op heuvels liggen, is een gevolg van de talrijke doorbraken, die de Betuwe sinds het aanleggen der dijken geteisterd hebben.

De eenige stedelijke aanleg der Bataven was het nu opgegravene Oppidum Batavorum of Batavodurum, ten W. van den Kopschen hof boven Ubbergen, ten O. van Nijmegen. Ze zullen dus ook wel in het heele Rijk van Nijmegen en in Maaswaal gewoond hebben; trouwens de Waal was, doordat Drusus die (in 10 of 9 v. C.) gedeeltelijk afgedamd had (cf. Tac. Hist. V 19, Ann. XIII 53), een tijd lang veel minder belangrijk, daar nu het meeste water langs den Rijn en den IJssel [1]) afstroomde.

Eerst Civilis heeft, door het vernietigen van den dam, den ouden toestand hersteld.

Of de Caninefaten (Kannanefaten), die eveneens van de Chatten afstammen, nog op het eiland, dus ten Z. van Leiden, gewoond hebben, is twijfelachtig. Schm. p. 368 wil ze, vooral steunend op Velleius II, 105,1: *intrata protinus Germania, subacti Caninefates*, in Kennemerland plaatsen, Krom, *de populis Germanis* p. 6/7 en Schröder, *die Herkunft der Franken*, Hist. Zeitschr. 1880, p. 9 daarentegen op het eiland. Hebben ze op het eiland gewoond, dan zijn ze later door de Eruli of Heruli (zie hierachter) naar Kennemerland gedrongen; de bevolking daar wijkt nu nog, al werd het land ook later door de Friezen overstroomd (Schm. II p. 79; de boerderijen zijn er friesch), belangrijk af van de meer oostelijk wonende West-Friezen.

De Batavi zijn vóór 12 v. C., de Caninefaten in 4 n. C. onderworpen. Uitvoerig wordt de opstand van 69/70 n. C. beschreven (p. 370—382). De Romeinsche heerschappij over de Bataven en Caninefaten duurt tot het einde der 3de eeuw. Omstreeks 280 vestigden zich Heruli aan onze kusten, waarschijnlijk ten Z. van den Rijn (zie hiervoor), die in 286 Gallië verwoestten, maar door Maximianus verslagen werden. Uit dien tijd dateert waarschijnlijk het corps Aeruli et Batavi, dat bij Ammianus herhaaldelijk genoemd wordt. De Bataven zelf verdwijnen uit de geschiedenis. Of ze, zooals ik vroeger (Bijdragen v. Vad. Gesch. 1897 p. 8/9) aangenomen heb, in de Saliërs zijn opgegaan, is voor mij, na de opgravingen van Holwerda ten W. van Maurik, twijfelachtig geworden. De nederzetting, daar opgegraven, is al in de eerste helft der 3de eeuw opgegeven. Maar men vindt Batavi als Laeti in de Provincia Belgica Secunda in de Notitia Dign. XLII, 40. 41 vermeld, zie Schm. p. 383. Omtrent het dienen der Batavi in de Romeinsche legers zie Bang, die Germanen im röm. Dienst, *passim*.

Het 3de boek, p. 393—614, houdt zich bezig met de Istuaevonen (Rijngermanen). Eerst behandelt de schr. de Sugambri, Marsi en Cugerni. De Sugambri woonden aan den rechteroever van den Rijn, tegenover de Eburonen, die aan beide zijden van de Maas woonden: het Westerwald schijnt hen te scheiden van de Ubii ten Z. Oorspronkelijk wonen ze ook ten N. van de Lippe, maar staan die streek in 55 v. C. af aan de Usipeten en Tenkteren. In 53 wagen zij het een kamp van Caesar te overvallen (Caes. d. B. G. VI 34 vlg.). Nauwkeurig beschrijft Schm. p. 395 vlg. de gebeurtenissen van 17 (den inval van Maelo) en volgende jaren. Augustus

---

[1]) Schm. p. 410 blijkt nog vast te houden aan de oude meening, dat het bochtige rivierstuk tusschen Westervoort en Doesburg door Drusus is gegraven. Plinius, die het weten kan, spreekt niet van een *kanaal*, maar van een *rivier*, die den Rijn met de meren verbindt. De werkelijke *fossa Drusi* vormde de verbinding tusschen Krommen Rijn en Vecht (cf. Gosse en Japikse, Handboek p. XI). De oorlogshaven van Fectio (Vechten), door Drusus aangelegd, en door zijn zoon Germanicus (Tac. Ann. II 8) voor zijn expeditie naar de Eems gebruikt, is onlangs door Dr. Holwerda gedeeltelijk blootgelegd.

Digitized by Google

vertoeft zelf 3 jaren aan den Rijn, om de verovering van Germania voor te bereiden. In 13 v. C. vervangt hem Drusus, die de Sugambri en hun bondgenooten (waarschijnlijk voornamelijk de Usipeten) weer uit Gallië verjaagt. In 12 gaat Drusus tot het offensief over. Van uit Batavia trekt hij naar het Zuiden, eerst tegen de Usipeten, dan tegen de Sugambri. In 11 drong hij door het land der Sugambri, die toen juist in strijd waren met de Chatten, tot aan de Weser door, en hoewel hij op den terugweg ternauwernood bij Arbalo (ligging onbekend) aan een totale vernietiging ontsnapte (cf. Schm. II p. 98/99), legde hij toch een versterking aan in hun land, aan de samenvloeiing van Lippe en Eliso (Dio 54, 33, 4). Over de plaats, waar deze versterking gelegen heeft, is lang getwist. Schm. p. 396/7 en II p. 99 Note 4 houdt het met Kropatscheck, Bonner Jahrbücher CXX (1911) p. 19—38 voor het groote kamp bij Oberaden, 30 à 35 kilometer bovenstrooms van Haltern op den zuidelijken oever van de Lippe gelegen, en ik geloof dat door het artikel van Kropatscheck de zaak opgelost is. Dit kamp is, zooals uit de opgravingen is gebleken — in de literatuur is dit niet vermeld — in het jaar 10 v. C. door de Sugambri en Chatten afgeloopen. Als straf hiervoor is dan in het jaar 8 door Tiberius een gedeelte van de Sugambri naar den anderen oever overgebracht. Algemeen neemt men tegenwoordig aan, dat hiermede de streek tusschen Rijn en Maas bedoeld is, waar ze voortaan onder den naam Cugerni of Cuberni voorkomen. De sterkste steun voor deze meening is wel het: *iuxta ripam Rheni* (Suet. Tib. 9); onder Ripa Rheni wordt steeds de streek tusschen Rijn en Maas verstaan. Ze stellen troepen, maar nog onder hun ouden naam Sugambri, waarvan er vijf cohorten in de eerste eeuw genoemd worden (Bang. p. 40). De *cohors* I Cugernorum wordt eerst in 107 n. C. genoemd. Overigens blijft de naam Sugambri alleen over in de geleerde traditie, en vooral bij dichters. (Anders Fustel de Coulanges, l'Invasion Germanique p. 462/463). Het grootste gedeelte van de Sugambri was natuurlijk op den rechteroever van den Rijn gebleven; ze gaan waarschijnlijk voortaan schuil onder de namen Chattuarii (zie hierachter) en Marsi. Als Germanicus in 16 n. C. langs de Lippe Duitschland intrekt, vindt hij de Marsen als hoofd van de federatie, die het feest van de godin Tanfana viert; de stammen, met hen verbonden, zijn: de Bructeren, Chattuarii, Usipii en Tubanten (en waarschijnlijk ook de Tencteri). Door het vernietigen van het heiligdom van Tanfana en de verdeeldheid van het volk verliezen de Marsen hun beteekenis. Ze worden verder niet meer genoemd.

De hoofdplaats der Cugerni was het tegenwoordige Xanten bij Vetera; de naam is niet overgeleverd; Traianus stichtte hier de Colonia Ulpia Traiana, waaraan nu het heele land der Cugerni geattribueerd werd. Ze heeten voortaan meest Traianenses. Afstammelingen der Marsen noemt Schm. p. 404 de Marsaci, die op Walcheren wonen, en tegelijk genoemd worden met de Sturii, die in de latere gouw Strijen (Strija) woonden.

In het volgende hoofdstuk (p. 405—432) worden de andere stammen langs den Rijn wonend behandeld. Uitvoerig bespreekt Schm. de katastrophe der Usipeten en Tenkteren in 55, die hij in de buurt van Coblentz plaatst: Caes. d. B. G. IV, 15: *ad confluentem Mosae et Rheni*. Dat er twee rivieren waren met den naam Maas, is vooral voor ons Nederlanders, die al als kinderen op school hebben moeten worstelen met alle A's (E's) en IJssels en Vechten, heel begrijpelijk. De Romeinen hebben later voor hun gemak de kleine Maas: Mosella = Maasje genoemd. Dat de Moesel bedoeld is, blijkt ook uit Dio XXXIX, 47, en uit het noemen van de Ambivariti trans Mosam (B. G. IV, 9, 3), die men terug vindt in den *vicus Ambitarvius* in Treviris supra Confluentes (Suet. Cal. 8).

De resten der stammen worden door de Sugambren opgenomen, de Usipiers tusschen de Beneden-Lippe en den Rijn in het latere Hamaland, de Tencteri ten O. daarvan. Ze helpen steeds de Sugambren tegen den aartsvijand, maar worden in 12 en 11 v. C. onderworpen, komen echter in 9 n. C. weer vrij. Na 8 v. C. krijgen de Tencteri van Tiberius het door de Sugambren ontruimde land ten Z. van de Lippe.

Voor de twisten over de landerijen, die voor de soldaten langs den Rijn gereserveerd waren (Tac. Ann. XIII 54—56) verwijs ik naar Schmidt p. 410 en vgl. Overigens komen al deze stammen langzamerhand onder Romeinsche heerschappij. De Brukteren (Schm. p. 416 vgl.), verdeeld in de groote en kleine, wonen aan beide zijden van de Eems tot aan den bovenloop van de Lippe; later komen ze ook aan den Rijn, in de plaats van de zuidelijk trekkende Usipiërs; de gouwen, die daar wonen, komen dan onder romeinsche heerschappij. Bij den opstand van Civilis zijn ze de voornaamste rechtsrijnsche stam; belangrijk is de rol door de priesteres Veleda gespeeld. In 77 staan ze weer op, maar worden weer onderworpen en Veleda wordt als krijgsgevangene naar Rome gebracht. Inwendige verdeeldheid verzwakt den stam, en in 97 wordt hij door de Chamaven en Angrivariërs zoo goed als vernietigd, terwijl de Romeinen werkeloos toekeken. De rest verhuisde naar de streek tusschen de Lippe en den middelloop van de Ruhr, de middeleeuwsche gouw Borahtra. Hun eigenlijke woonplaats blijkt Munsterland geweest te zijn. Ook in Winterswijk woont een bevolking, zoo bijzonder van type, en afwijkend van die van het overige gedeelte van den Achterhoek, dat ik hierin beslist een overblijfsel dier oude Brukteren meen te kunnen aanwijzen. Wel vinden we in Winterswijk de Saksische kultuur, blijkend uit het stratenplan en de verdeeling der velden, enz., maar dat is import; de bevolking is niet saksisch.

De Chattuarii (Attuarii) woonden aan den middel- en bovenloop van de Ruhr, in de latere gouw Hatterun. Het zijn de overblijfselen van de Sugambren. Men vindt ze later geregeld genoemd als een onderdeel van de Franken, o. a. in de dagen van keizer Julianus.

En nu zijn we van zelf reeds bij de Franken aangeland, want volgens Schm. scheiden zich van de Chamaven de bewoners van Salland, de Saliërs, af. Voor deze bewering voert hij alleen als bewijs aan, de nauwere verwantschap in rechtsopvattingen bij beide volken, en hij wil niet weten van de opvatting, dat de Chamaven met de Ripuariërs verwant zouden zijn; nu, dat lijkt mij ook beslist onjuist, maar ze staan op de grens tusschen de beide afdeelingen der Franken. Het vreemde blijft steeds, dat de naam Salii eerst in de 4de eeuw opduikt. Een onderdeel van de Chamaven zijn ook de Tuihanti, die in Twente wonen (wel te onderscheiden van de Tubanten, die tot de Ripuarische Franken behooren, en steeds

Digitized by Google

samen met de Usipii en Tencteri genoemd worden; Schm. p. 405). Van hen zijn nog een paar Latijnsche opschriften gevonden; ze waren onderworpen en dienden in de legers nog onder keizer Severus Alexander, waaruit men gerust concludeeren mag, dat ook de Saliërs (al is ook hun naam nog niet bekend) en de Chamaven tot het rijk behoord hebben. Hebben daaraan misschien de Saliërs hun hoogere staatkundige ontwikkeling te danken?

Het 3de hoofdstuk behandelt de geschiedenis der Franken, p. 433—614. De naam Franken komt het eerst voor in 258 n. C. De stamvorming schijnt uitgegaan te zijn van de Brukteren. Het fabeltje, dat de Franken uit Troje zouden stammen, is in de 7de eeuw ontstaan, doordat men *colonia Traiana* (Xanten) als *col. Troiana* uitsprak. In 253 n. C. worden de legioenen naar Italië ontboden, en nu beginnen de invallen in Gallië. Postumus verslaat een afdeeling Franken in 258. Andere Franken dringen tot in Spanje door, en verwoesten Tarraco (259). Waarschijnlijk zijn in dezen tijd de talrijke *villae* in Limburg verwoest (cf. Holwerda in: Berichte der röm.-germanischen Kommission IV p. 91).

De krijgsgevangen Franken, die uit den Pontus al zeeschuimend naar hun land ontsnapten (280 n. C.), zijn waarschijnlijk Saliërs geweest. Omtrent de zeeroo-verijen dezer Franken (Saliërs) samen met de Saksen vgl. men Schmidt II p. 38 vgl. (*Museum* XXII p. 117/118). Overigens verwijs ik voor de geschiedenis van de invallen van Saliërs en Rijnfranken naar den schrijver. Het blijkt, dat de Brukteren de voornaamste stam der Rijnfranken uitmaken; zij zijn het, die later onder den naam Ripuarii of Ribuarii (naar de Ripa Rheni) optreden; deze naam komt het eerst voor in 727 in het *Liber historiae Francorum*. In 460 valt Keulen, waar voortaan de koning woont, niet veel later Trier in handen der Ripuarii. Toul en Verdun sluiten zich — uit vrees voor de Alamannen — vrijwillig bij de Franken aan, en hebben hieraan te danken, dat ze hun vrijheid en hun bezit behielden, en dat tot op heden de latijnsche (fransche) taal er behouden gebleven is.

De Chamaven hebben, anders dan de andere stammen, die naar het Zuiden getrokken zijn, hun macht naar het Noorden toe vergroot; o.a. in Drenthe geldt later het Chamavisch recht (Sch. p. 464). Vergelijk hieromtrent Schm. II p. 40. De zaak is moeilijk uit te maken. Misschien zou men het zóó kunnen verklaren: de oude (Frankische) bevolking in het oosten van ons land is daar gedeeltelijk blijven wonen, maar de cultuur en leefwijze is geheel saksisch geworden. De Saksen zijn in het N. *over zee* langs de rivierloopen, in Overijssel en Gelderland echter, waar men geen moerassen vindt om hen tegen te houden, zooals in het N., *overland* binnengedrongen (cf. *Museum* XXII p. 118 aan het einde). Pg. 465 en vlg. behandelt Schm. de verdere uitbreiding der Saliërs; dezen staan *niet* onder één koning, maar onder meerdere, die elkander dikwijls bestrijden. De meeste namen van Frankische koningen zijn onhistorisch: historisch is van de ouderen alleen Childeric, wiens graf men in 1653 te Tournai teruggevonden heeft; hij stierf in 482. De Salische koningen zijn nog in zekeren zin onderworpen aan het Romeinsche imperium; de band, die hen sinds Julianus met het rijk verbond, was nog niet verbroken. Eerst de zoon en opvolger van Childeric, Chlodowech, dien wij met de Franschen Clovis plegen te noemen, beschouwt zich, volgens Schm. p. 480, in tegenstelling met zijn vader, als een vrij koning, die geen verplichtingen naar buiten meer heeft. Ook als hij in 507, op het toppunt van zijn macht, van keizer Anastasius den eeretitel *consul* krijgt, komt hij daardoor niet onder het rijk te staan. Vergelijk echter Bury, a history of the later Roman empire I p. 284.

Clovis is, zooals we weten, de grondlegger geworden van de Frankische „Universalmonarchie". „Im Grunde", zegt Schm. p. 474 „. . . . war es . . . . *die tief im Volke* „wurzelnde imperialistische Idee, die ihn beherrschte „und leitete und der er Leben und Gestalt verlieh".

Omtrent Clovis' doop (misschien 25 Dec. 496, de plaats wáár is onbekend) en bekeering tot het Katholicisme spreekt Schm. uitvoerig. De redenen van zijn bekeering zijn alleen van politieken aard; zijn Romeinsche onderdanen waren Katholiek, en de rijken der Gothen en Burgunden waren juist zwak, *omdat* die als Arianen over Katholieken heerschten; ze konden op hun onderdanen niet rekenen. Toch heeft hem lang van dien stap teruggehouden het feit, dat zijn zwager Theodorik de Groote Ariaan was. De Katholieke kerk was in het Frankische rijk staatskerk; de Katholieke hierarchie diende Clovis tot steun tegenover de romeinsche provincialen; de bisschoppen voegen zich geheel onder de macht van den staat.

Voor de verdere geschiedenis van Clovis en de latere Merovingers verwijs ik naar Schmidt. Interessant voor onze streken is echter het bericht (p. 500), dat in 528 Chochilaich, koning der Gauten in Zuid-Zweden, met een vloot aan de Nederlandsche kusten verscheen, en de Waal of de Maas opvarend, de gouw der Chattuarii verwoestte, maar door een Frankisch leger onder den jongen Theudebert, en door de met hem verbonden Friezen verslagen en gedood werd. Deze tocht zou men een voorlooper van de Vikinger-tochten kunnen noemen.

Pg. 575 spreekt de schr. over de kolonisatie der Saliërs; deze gaat niet verder zuidelijk dan de lijn, die nu de taalgrens vormt. De Saliërs wonen voornamelijk in de dalen der Leie (Lys), Schelde, Senne, Dyle en Demer, met enkele vooruitgeschoven nederzettingen. In het N. W. van België vinden we geen Saliërs, hier zitten, in Vlaanderen, Saksen en Friezen dooréén. Uit de vermenging van Saliërs, Saksen en Friezen is het tegenwoordige vlaamsche volk ontstaan (Schm. p. 578). Men meene daarom niet, zooals Pirenne aanneemt, dat de bevolking van Zuid-Nederland geheel van Germaanschen oorsprong is; die bevolking is waarschijnlijk innig vermengd met de vroegere Belgae. Het gebied, dat de Ripuarii gekoloniseerd hebben, vindt men voornamelijk aan de noordzijde van de Eifel, verder in de omgeving van Bitburg en Prüm, en in Luxemburg en Lotharingen; dit blijkt uit de plaatsnamen. De zuidelijke en westelijke grens valt nu nog samen met de taalgrens.

Aangaande het algemeene volkskarakter der Saliërs, en de voeding, die merkwaardigerwijze sterk overeenstemt met de leefwijze in het Frankische gedeelte van ons land, verwijs ik naar den schrijver. Het geheele werk wordt besloten met een uitvoerig register, dat het naslaan zeer vergemakkelijkt.

Tiel. W. Koch.

Digitized by Google

Atlas de géographie historique de la Belgique, publ. sous la direction de **Léon van der Essen,** avec la collaboration de **F. L. Ganshof, J. Maury, P. Nothomb,** fasc. 5—7. Bruxelles et Paris, Van Oest et Co. 1919/20. (Pr. p. cpl. 27 fr. 50).

Totnogtoe verschenen van dezen Atlas slechts de drie bovengenoemde afleveringen, die eerst onlangs in mijn handen kwamen en blijkbaar hier te lande zeer weinig bekend zijn: ik zag er nergens een aankondiging van. Het schijnt echter de moeite waard er de aandacht op te vestigen.

De tekst is sober en vermeldt alleen het volstrekt onontbeerlijke. De teekening (Maury) der vier in deze afleveringen gegeven kaarten is veelszins te roemen, duidelijk en blijkbaar nauwkeurig. Men zou in deze opzichten geen aanleiding hebben om anders dan met lof van deze uitgave te gewagen. De vier kaarten zijn die van „België” in 1786, onder de Fransche heerschappij (1794—1814), tijdens de vereeniging met Nederland (1814—1830), in het tijdvak der afscheiding (1830—'39); zij zijn genummerd X—XIII. De geheele atlas zal 13 kaarten bevatten. Tot zoover schijnt alles in orde, maar de „avertissement des éditeurs”, die beloven den geheelen atlas nog in 1919 volledig te zullen afleveren — iets wat niet geschied is: wij zijn ruim twee jaren verder — geeft alvast te denken. Het is volkomen waar, wat men daar zegt, dat er geen behoorlijke historische atlas van België bestaat en dat het onderwijs aldaar groote behoefte daaraan heeft: de samenstellers van *onzen* historischen atlas weten daar alles van en herinneren zich, hoe omstreeks 1900 van Vlaamsche zijde onze hulp daarbij is ingeroepen maar later weder afgewimpeld, zoodat wij sedert onzen eigen weg — een weg niet zonder doornen! — zijn gegaan en binnen een paar jaar ons doel: het voltooien van een grooten wetenschappelijken historischen atlas van Nederland, denken te bereiken.

Maar die „éditeurs” werkten in 1919 ook voor de „propagande à l'étranger”, zooals zij verklaren, en meenden juist *deze* kaarten vooraf te moeten laten gaan „au moment des négociations de la paix et pour la préparation de ces négociations qui amèneront sans doute sur certains points une rectification de nos frontières”. In het bijzonder hadden zij daarbij het oog op de Belgische „diplomates”, die behoefte hadden aan een „instrument de travail sérieux, dressé scientifiquement et jouissant par la garantie de ses auteurs d'une incontestable autorité”. Prosit!

Zoo gewaarschuwd omtrent het eigenlijke (politieke) doel dezer uitgave, zag ik met belangstelling kaarten en tekst in. Ik was trouwens al gewaarschuwd door een ernstig en waardig protest in de Januari-aflevering van het Engelsche historische tijdschrift *History* van de hand van den Engelschen historicus Neale. En wat bevond ik? Het is haast ongeloofelijk, maar de kaarten spreken ten duidelijkste aangaande wat hier volgt — dat is ten minste een verdienste in deze heel kwade zaak.

Het bezwaar geldt niet de kaart van 1786 (no. X), die er goed uitziet en ook voor ons van belang is o. a. door het carton betreffende de in de 18de eeuw wisselende grenstoestanden bij Sluis en Aardenburg. Ook niet zoozeer de kaart (no. XI) van de „domination française”. Het blijft wel eenigszins bedenkelijk, dat voortdurend gesproken wordt van „la Belgique”, in tekst en kaart, terwijl er gesproken moest worden van de voormalige „Pays-Bas Autrichiens”, bestaande uit vier geheel afgescheiden deelen: het prinselijke bisdom Luik, de vorstelijke abdijen Stavelot en Malmédy en de Pruisische en de eigenlijke Oostenrijksche Nederlanden. Maar dat is te vergeven; ook op *onze* kaarten voor de Middeleeuwen wordt al geanticipeerd op de latere Republiek zooals hier op het in 1830/'39 *eerst ontstane* België. Men had echter in den tekst uitdrukkelijk moeten wijzen op het feit, dat de Oostenrijksche Nederlanden, Luik enz. in 1794 eenvoudig *geannexeerd* zijn bij Frankrijk *zonder eenig onderling verband* dezer nieuwe *Fransche* departementen — geheel anders dan ten onzent, waar onder Lebrun „la Hollande” feitelijk een samenhangend geheel bleef.

Bij die nieuwe *Fransche* (niet Belgische) departementen nu zijn in 1795 het door ons bij den Haagschen vrede van *Frankrijk* (niet aan België) afgestane Staats-Vlaanderen evenzoo de Generaliteitslanden in het Limburgsche met Maastricht, Roermond en Venlo gevoegd, evenals in het voorjaar van 1810 het toen aan Frankrijk afgestane westelijk deel van Noord-Brabant, het „arrondissement” Breda, enz. Staats-Vlaanderen kwam bij het departement Escaut, Breda bij dat der Deux-Nèthes, Maastricht enz. bij Meuse inférieure. Die streken zijn op kaart XI terecht met dezelfde kleur als de betrokken *Fransche* departementen gekleurd. Volstrekt onjuist — en zeker niet zonder bijbedoeling, gelet op het doel der uitgave — is de voorstelling echter op de bijgevoegde cartons van de „organisation judiciaire” en „ecclésiastique *des départements de la Belgique*” in 1812, waarin geheel Zeeland, Noord-Brabant, Limburg en een groot deel der Rijnprovincie zonder meer als in dien zin „Belgique” gekleurd zijn! Ook in den tekst geen woord tot voorlichting der arme „diplomates” te dezen opzichte! Men herinnert zich hier zekere exorbitante wenschen van het beruchte „Comité de politique nationale”, waarin de „collaborateur” Nothomb een eerste rol speelt, en men is geneigd tot meesmuilen over deze schijnbaar onschuldige voorstelling.

Maar veel erger is het gesteld met de kaarten XII en XIII. Kaart XII geeft „la Belgique dans le royaume des Pays-Bas (1814—30)”. En wat ziet men daar? Niet alleen, dat geheel Limburg, tot Mook toe, als „Belgique” wordt aangemerkt, als „province belge” — dat zou men nog glimlachend ter zijde kunnen laten. Ergerlijk daarentegen is op die kaart het geel kleuren van Zeeuwsch-Vlaanderen en westelijk Noord-Brabant met de aanwijzing in tekst en legende „perdus (en 1813/'14)”. De onjuiste voorstelling wordt dus gegeven, dat Zeeuwsch-Vlaanderen en Breda c. a. tot de Biesbosch in 1794 en 1810 bij *België* zijn geannexeerd en niet bij *Frankrijk* zooals het werkelijk was. Men vat de bedoeling — en die is ergerlijk! De Engelsche recensent in *History* gebruikt dan ook terecht het woord „falsification”. Wij veroorloven ons hier te spreken van „boerenbedrog” en bedroeven ons, dat dit gedoe staat onder de „direction” van een geacht geleerde als Prof. Van der Essen en in 1919 is uitgegeven „avec les encouragements du gouvernement belge” en „honoré d'une souscription du Ministère des affaires étrangères de Belgique”. De bewerker van den tekst dezer kaarten, de mij onbekende heer F. Ganshof, is de eerste verantwoordelijke persoon.

Gelukkig is de stemming van de annexionisten thans

Digitized by Google

wel wat veranderd en mogen wij dus hopen, dat deze beide kaarten XII en XIII zullen worden teruggenomen, want een wetenschappelijke vervalsching als deze mag niet langer worden geduld: zij zou de latere „diplomates" in de war brengen. De eer der historische wetenschap in België, het belang onzer goede wederzijdsche verhoudingen vorderen dit gebiedend. De kaarten I tot IX zien wij dan tevens gaarne tegemoet.

Leiden. P. J. Blok.

Axel W. Persson, Die Exegeten und Delphi. Vorstudien zu einer Geschichte der attischen Sakralgesetzgebung I. (Uit: Festskrift utgiven av Lunds Universitet 1918). Lund, Gleerup. 1918.

Deze aankondiging van een in 1918 verschenen verhandeling komt wel wat laat. Zij vinde ook thans nog hare rechtvaardiging in de waarde van het geschrift, dat onder de goede aegide van Martin Nilsson is ontstaan. Het grieksche sakraalrecht omvat de ***νόμοι περὶ τῶν ἱερῶν***, de wetten over verhoudingen, die met de religie samenhangen, en over de inrichtingen, die onder de religie ressorteeren. Eigenlijk is er geen gebied van het grieksche recht, dat geheel buiten den godsdienst staat en de verbinding tusschen recht en religie is wel een der merkwaardigste eigenaardigheden van de grieksche samenleving. Wie twijfelt, hoe de godheid in een bepaald geval wenscht gehandeld te zien, wendt zich in hoogere instantie — want de priester (ieder kon priester worden, d.i. binnen een omschreven ambtsterrein den vrede met eenige godheid handhaven; daarbuiten was hij gewoon burger) was niet altijd deskundig — tot een exegeet. Persson nu laat zien, hoe de exegeten met de delphische priesterschap in verbinding staan en wel in het bijzonder de z.g. ***πυθόχρηστοι ἐξηγηταί***. Dit ten minste is het resultaat van de historische machtsontwikkeling dier priesterschap. Want exegeten, welke de vaderlijke inzettingen en gebruiken verklaarden(***οἱ ἐξηγούμενοι τὰ πάτρια***), wijzen op een tijd, toen men nog los van Delphi was. Bij reinigingen, begrafenis, huwelijk, offerande, feesten, bij voorteekenen, kalendermoeilijkheden, kolonisatie en onderricht, wordt de exegeet geraadpleegd. Zoo ging het in de dagen der vroomheid. Misschien heeft Persson ietwat weinig oog gehad voor het verschrompelen der exegetenwaardigheid in de dagen der Aufklärung. Men denke maar aan Plato's Euthyphro. Een opzichter van Euthyphro's vader slaat een van diens slaven op het eiland Naxos dood. De oude heer laat den moordenaar aan handen en voeten binden en hem zoo in een sloot werpen. Dan zendt hij iemand naar Athene om den exegeet te vragen, wat er nu gedaan moet worden, maar vóór de bode terug is, heeft de arme drommel door honger en kou reeds den geest gegeven. Dat Euthyphro's vader dit niet had kunnen voorzien, is moeilijk aan te nemen en de boodschap naar den exegeet was niet meer dan een vormkwestie. — Perssons boek is de lezing overwaard.

Leiden. J. Vürtheim.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Heer A. Geerebaert S. I. heeft bij *De Vlaamsche Boekenhalle* (Leuven, Mechelen, Gent, Leiden) in 1921 als brochure uitgegeven, onder de titel *Noord-Nederlandsche boeken over klassieke Taal- en Letterkunde*, een mededeling door hem in Augustus 1921 gedaan op het *Vierde Vlaamsche Philologencongres*. Het boekje (16 blz.) geeft een beredeneerd, van kritiese opmerkingen voorzien overzicht der Noord-Nederlandse uitgaven van klassieke schrijvers, van vertalingen en van leerboeken, vooral voor zover zij dienstig zijn bij het onderwijs. De schrijver hoopt langs deze weg bij te dragen tot het „vervlaamschen van ons onderwijs en van ons zelf."

Philological Quarterly, *a journal devoted to scholarly investigation in the classical and modern languages and literatures* is de titel van een tijdschrift dat, tegen de prijs van twee dollar per jaargang, uitgegeven wordt door Prof. Hardin Craig, Iowa City, Iowa (Noord-Amerika), tot wie alle mededelingen, ook opgaaf van abonnement, moeten worden gericht. De inhoud zal uit stukken van niet meer dan 20 blz., ± 7000 woorden, bestaan. Het eerste nummer is gedateerd Januarie 1922.

Bij de firma Weidmann verscheen de eerste aflevering van het vierde deel der bekende en beroemde uitgave van *Livius*, indertijd door W. Weissenborn voor het eerst in het licht gezonden en van aantekeningen voorzien, en tans opnieuw bewerkt door O. Rossbach. De tiende editie van het boek ligt nu voor ons. Deze aflevering bevat het een-en-twintigste boek, zeker wel een der merkwaardigste. De heer Rossbach verklaart in een kort voorbericht op welke wijze hij getracht heeft het werk geheel op de hoogte van de tijd te houden; de prijs van deze aflevering is 15 Mark, behalve verhoging wegens verschil in muntwaarde.

Van A. C. Dunstan's *Englische Phonetik mit Lesestücken, neubearbeitet von Max Kaluza* is in de Sammlung Göschen (No. 601) een tweede, verbeterde uitgave verschenen. Na een schets van de klankleer, en in 't biezonder van de klanken der Engelse taal, wordt de uitspraak behandeld en prakties onderwezen door het weergeven van 26 stukken proza en poëzie in foneties schrift. (Uitg. Vereinigung Wiss. Verl., Walter de Gruyter & Co., Berlin).

Het eerste nummer is verschenen van „*De Bibliotheekgids*, orgaan van de Vlaamsche Vereeniging van bibliothecarissen en bibliotheekbeambten onder redactie van Lode Baekelmans, Aimé de Cort, R. Lamberty, N. van Ooyen, Aug. Ossenblok en Prosper Verheyden." Het tijdschrift verschijnt maandeliks (behalve in Augustus en September) bij de „uitgeverij *de Sikkel*, Karel Oomsstraat 51, Antwerpen." De prijs is fr. 15. voor België, fr. 18 voor het buitenland.

Nu een onlangs tot stand gekomen wet aan elke gemeente in België voorschrijft een openbare bibliotheek te stichten en te onderhouden, werd de behoefte gevoeld aan een tijdschrift dat voorlichting geeft aan leiders van bibliotheken, en dat tevens de lezers zo snel en zo volledig mogelik op de hoogte houdt van het belangrijkste dat in binnen- en buitenland verschijnt. Deze eerste aflevering bevat o. a. een studie over de schrijver Karel Van den Oever, opstellen over *de leeszaal der stedelike volksboekerijen van Antwerpen*, over *het boek in symboliek en folklore* en over *de wet betreffende openbare bibliotheken*; voorts boekbesprekingen, aantekeningen van de redaktie, personalia enz. In een volgend nummer zullen ook de voornaamste opstellen uit toegezonden tijdschriften vermeld worden.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Philologus, LXXIV: A. Ludwich, Ueber die homer. Glossen Apions, I. — L. Weber, *ΣΥΚΑ ΕΦ ΕΡΜΗΙ*. — O. Schroeder, *ΝΟΜΟΣ Ο ΠΑΝΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ*. — O. Könnecke, Zu Theokrit, II. — P. Corssen, Das angebliche Werk des Olynthiers Kallisthenes über Alex. d. Groszen. — P. Lehmann, Cassiodorstudien, VI—VIII. — M. Boas, Neue Catobruchstücke, I. — E. Howald, Handbücher als Quellen des Diogenes Laërtius. — W. Kolbe, Archon *Εὔθιος*. — K. Hartmann, Ueber das Verhältnis des Cassius Dio zur Parthergesch. d. Flavius

Digitized by Google

Arrianus. — W. Soltau, Die echten Kaiserbiographien. Der Weg z. Lösung des Problems der Script. Hist. Aug. — F. Boll, Zu Stephanos van Byzanz u. Herodian. — G. Herbig, Satre-Saturnus. — F. Muller, Etr. flere. — A. Schneiderhan, Antikes in der Zimmerischen Chronik. — Misc.

LXXV: A. Ludwich, Ueber die homer. Glossen Apions (slot). — W. Kroll, Ἐν ἤθει. — C. Ritter, Platons Logik. — H. Meyer, Das Vererbungsproblem bei Aristot. — G. Helmreich, Zu Galen. — F. Wilhelm, Zu Dio Chrys. O. 30. — E. Hopper, Ist Heron der Verf. der unter seinem Namen herausgegeb. Definitionen u. d. Geometrie? — J. Czebe, Zu Diogenes Laertios III 28 u. Alkiphron IV 7. — M. Boas, Neue Catobruchstücke (slot). — W. Sander, Bemerk. zu Ciceros de divinatione — R. Foerster, Platons Phaidros u. Apuleius. — Fr. Vollmer, Nachtr. zu Q. Sereni liber medicin. — G. A. Gerhard (†), Satura u. Satyroi. — R. Samter, Ἀλληλέγγυοι. — W. Soltau, Zur röm. Verfassungsgesch. — J. Friedrich, Das Attische im Munde von Ausländern bei Aristoph. — F. Lammert, Die Angaben d. Kirchenvaters Hieronymus über vulg. Latein. — H. Kern, Der antike Astyanaxmythus e. s. späteren Auswüchse. — A. Bauer, Der Einflusz des Lukian von Samosata auf Ulrich v. Hütten. — Misc.

LXXVI, 1-2: W. A. Baehrens, Zur Entstehung der Ilias. — L. Weber, ΣΥΚΑ ΕΦ ΕΡΜΗΙ, III. — W. Weinberger, Zur Hekale d. Kallimachos. — B. Münscher, Zum Texte des Troikos Dions von Prusa. — Th. O. Achelis, De falso creditaI fabularum Babrii conversione Latina. — Th. Birt, Horazlesungen. — H. Kaffenberger, Zur Cirisfrage. — L. Hahn, Ueber das Verhältnis von Staat u. Schule in der röm. Kaiserzeit. — A. Bauer, Der Einflusz Lukians von Samosata auf Ulr. v. Hutten. — Misc.

3-4: A. Gudeman, Die syrisch-arab. Uebersetzung der aristotel. Poetik. — R. Asmus, Kaiser Julians Misopogon u. seine Quelle. — L. Gurlitt, Tulliana, I—II. — H. Blümmer, Krit.-exeget. Bemerkungen zu Petrons Cena Trimalchionis. — Misc.

LXXVII, 1-2: E. Maasz, Die Erigone des Sophokles. — E. Wüst, Skolion und Γεφυρισμός in der alten Komödie. — O. Lautensach, Grammatische Studien zu den att. Tragikern u. Komikern: Inf. u. Part. — L. Weber, ΣΥΚΑ ΕΦ ΕΡΜΗΙ, IV (slot). — R. Asmus, Kaiser Julians Misopogon u. s. Quelle. — F. Eckstein, Syntaktische Beitr. zu Plautus. — E. Hertlein, Antonius Julianus, ein römischer Geschichtschreiber? — Misc.

3-4: E. Bickel, Der Schluss der Apokolokyntosis. — O. Lautensach (†), Gramm. Studien zu den att. Tragikern u. Komikern: Infinitive u. Partizipien (slot). — R. Wagner, Der Berliner Notenpapyrus. — K. Zepernick, Die Exzerpte des Athenaeus in den Dipnosophisten u. ihre Glaubwürdigkeit. — F. Börtzler, Zum Texte des Joh. Laurentius Lydus „De mensibus". — J. Schnetz, Arabien beim Geographen von Ravenna. — F. Seebasz, Hölderlins Sophocles-Uebertragungen im zeitgenoss. Urteil. — Misc.

Bulletin de Corresp. hellénique, 1917—1919 (verschenen 1921): L. Rey, Observations sur les premiers habitats de la Macédoine recueillies par le Service Archéologique de l'Armée d'Orient 1916—1919.

1921, Janv.-Août: A. Plassart, Inscriptions de Delphes, la liste des Théorodoques. — Ch. Picard, Fouilles de Thasos. — F. Courby, Notes topographiques et chronologiques sur le sanctuaire d'Apollon délien. — R. Vallois, Le bas-relief de bronze de Délos. — P. L. Couchoud et J. Svoronos, Le monument dit „des Taureaux" à Délos et le culte du navire sacré. — L. Renaudin, Note sur le site d'Asinè en Argolide. — R. Demangel, Plaquette votive de bronze trouvée dans le *téménos* de Marmaria, à Delphes. — A. Persson, Les sculptures du *téménos* de Marmaria.

Nieuwe Taalgids, XVI, 2: A. C. Bouman, Over ongemotiveerde inversie. — D. C. Hesseling, De Afrikaners en hun taal. — Ph. J. Simons, Kenniskritiese beschouwingen, II. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, X, 2: H. H. Knippenberg, F. v. Eeden. — Dez., Tollens' Volkslied, — J. Moormann, „Lossche Nekôdesch". Een Limburgsche geheimtaal. — C. J. Zwijsen, Grepen uit de Spaansche Letterk. — Tijdschriftenschouw.

Studiën, XCVII, Maart: W. Mulder, Sinn Féin. — H. Padberg, Abr. Kuyper als Stylist. — P. Albers, Het Houtsnijwerk in Nederl. tijdens de Gothiek en de Renaissance. — Is. Vogels, P. v. Meurs en Dr. Schaepman, III. — J. C. Alberdingk Thijm, Maria's algem. Genade-bemiddeling (slot). — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Agnietenkapel: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6 (Breen).

Arendonk, Zaidietisch Imamaat: Lit. Zentralbl. 1922, n°. 1 (Brockelmann).

Barnikol, Studien z. d. Brüd. des Gemeins. Lebens: Hist. Zeitschr. 124, n°. 3 (Köhler).

Bierens de Haan, Houtsnijwerk: Studiën, XCVII, Maart (Albers).

Brands, Christenkercke: N. Taalg. XVI, n°. 1 (de Vooys).

Ten Brink, Chaucers Sprache[3]: Anglia, Beibl. XXXII, n°. 12 (Kaluza).

Caland, Ontdekkingsgeschiedenis v. d. Veda: Gött. Gel. Anz. 1921, n°. 7-9 (Zachariae).

Cohen, Ecrivains français en Hollande: Neophilol. VII, n°. 2 (Gallas); Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse); Journ. d. Savants, 1921, n°. 7-8 (Malhorez).

Dante Alighieri: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6 (Salverda de Grave).

Drossaers, Archieven Delftsche Statenkloosters: Lit. Zentralbl. 1922, n°. 5.

Van Eeghem, Ogier: Gulsigheydt: N. Taalg. XVI, n°. 2 (de Vooys).

Eekhof, Theol. faculteit te Leiden: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Feenstra Kuiper, Japan en de buitenwereld: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6.(Cohen); Bijdr. Vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Fruin-Mees, Gesch. van Java, II: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Glim, Protectie in Frankrijk: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6 (Drilsma).

Hirsch, Oudnederl. doodenritueel: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6 (Tenhaeff).

Huizinga, Mensch en menigte in Amerika: Hist. Zeitschr. 124, n°. 3 (Bernhard).

Hulshof en Schretlen, Oude boekbinders: Zschr. f. Bücherfr. 1921, n°. 5 (Witkowski).

Mincoff-Marriage, Psalmboek v. 1540: N. Taalg. XVI, n°. 2 (de Vooys).

Van Nooten, Willem II: Hist. Zeitschr. 124, n°. 3 (Wätgen).

Oorkdb. van Utrecht: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Riemens, Esquisse historique: Journ. d. Savants 1921, n°. 7-8 (Mathorez).

Rinck-Wagner, Coornhert: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Ritter, V. Deyssel: N. Taalg. XVI, n°. 2 (de Vooys).

Van Schelven, Kerkeraads-Protokollen Londen: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse); Lit. Zentralbl. 1922, n°. 1 (J[apikse]).

Stokvis, v. Deyssel: N. Taalg. XVI, n°. 2 (de Vooys).

Tenhaeff, Utr. kroniek: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Worp, Gesch. van den Amst. Schouwburg: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6 (Van Dillen).

Digitized by Google

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band / 2.50.

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde*, 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours.*
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten*, met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes*, met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente.*
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès*, met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel.*
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I.*
9. Idem, *De Twee Muzieken, II.*
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal*, met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy*, met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont*, met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle.*
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin.*
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues.*
16. J. J. Salverda de Grave, *De geschiedenis van Jan van Parijs.* In soepelen prachtband en met 4 illustraties van P. A. H. Hoffman **f 3.25**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

67ste Jaargang

12 Nummers Per jaar *f* 1.20

De **Nederlandsche Bibliographie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. Prinsen J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. Jac. van Ginneken, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. Joh. Vorrink, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. Koopmans, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. Mathijs Acket, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 6. Cornelis Veth, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**

Deel 7. Edmond Visser, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

Deel 8. M. H. van Campen, Nederlandsche Romancières. Ing. **f 2.75**, geb. **f 3.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Enchiridium Dictionis Epicae.

EDITIO ALTERA AUCTA ET EMENDATA

EDIT

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN J.f.

Prijs Ing. f 8.— Geb. f 9.—

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1922.**

Festschrift Ad. Bezzenberger zum 14. April 1921 dargebracht (N. v. Wijk).
Robert, Die Vögel des Aristophanes (Koster).
Götze, Frühneuhochdeutsches Glossar (Frantzen).
Schroeder, Platonismus in der englischen Renaissance (Falconer).
Roose, Het Karakter van J.-J. Rousseau (Gallas).
Brie, Aesthetische Weltanschauung in der Literatur des XIX. Jhrhs. (J. H. Groenewegen).
Mainage, Les religions de la préhistoire (J. P. B. de Josselin de Jong).
Blinkenberg, Hades's Munding (K. H. E. de Jong).
Krumbacher, Die Stimmbildung der Redner im Altertum (W. E. J. Kuiper).
Poulsen, La collection Ustinow (Lunsingh Scheurleer).
Koch, Quellenuntersuchungen zu Nemesios von Emesa (Meyboom).
Ziegler u. Oppenheim, Weltuntergang in Sage u. Wissenschaft (Meyboom).
Frick, Ghazālis Selbstbiographie (Wensinck).
Salsmans, De Index en de Kerkelijke boekenwetten (v. Slee).
Van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië 6-9 (C. B. Nederburgh).
Meijer, Een en ander in verband met het Oera Linda Bok (J. W. Boissevain).
Schoolboeken:
Ten Bouwhuys en Tenhaeff, Onze Tijd (F. W. v. Wijk).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Festschrift Adalbert Bezzenberger zum 14. April 1921 dargebracht von seinen Freunden und Schülern. Mit 41 Abbildungen im Text und 10 Tafeln. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1921. (Pr. fl. 4.50).

Ter gelegenheid van de 70ste verjaardag van de Königsberger professor A. Bezzenberger hebben diens vrienden een vooral voor deze tijd zeer weelderige feestbundel uitgegeven, op mooi papier, royaal gedrukt, met illustraties in de tekst en op tien afzonderlike bladen, verder met veel bladversiering en een naar een ets gereproduceerd portret van de jubilaris. Het grote aantal der ondertekenaars van de opdracht, waaronder veel personen van hoge positie, wijst er op, hoe gezien Bezzenberger is, speciaal in Oostpruisen, doch ook in bredere kring; en de veelzijdigheid van de inhoud staat in onloochenbare samenhang met de omvangrijkheid van het arbeidsveld en met de ruime wetenschappelike belangstelling van de man, voor wie dit boek in de eerste plaats bestemd is. Wie Bezzenberger kent als taalgeleerde, die weet al licht, dat deze indogermanist ook specialist-baltoloog is en dat hij zich niet alleen voor de Baltiese talen, doch ook voor realia en folklore interesseert (men denke aan zijn Litauische Forschungen); minder bekend is het aandeel, dat Bezzenberger genomen heeft aan het archaeologiese onderzoek van Oostpruisen en aan de ontwikkeling van het museum der Altertumsgesellschaft Prussia te Königsberg. Wij zeggen niet te veel, wanneer wij verklaren, dat al wat Oost-Pruisen, zijn geschiedenis, zijn kultuur en zijn nog levende dan wel uitgestorven talen betreft, Bezzenbergers volle belangstelling heeft. Vandaar de veelzijdigheid van deze feestbundel.

Van archaeologies-praehistoriese inhoud zijn de volgende artikels: O. Almgren, Ein schwedischer Festbrauch und eine schwedische Felsenzeichnung, — M. Ebert, Ein Spät-La-Tène-Depotfund von Sprindt, — B. Ehrlich, Der Schlossberg in Rajgrod (Polen), — A. Götze, Ein goldenes Diadem der Völkerwanderungszeit, — A. Hackman, Baltische Sprossenfibel aus Finnland, — O. Montelius, Schweden und die Weichselländer zur Steinzeit, — F. E. Peiser, Die Trinkhornränder des Prussiamuseums, — H. Schmidt, Ein Bronzezierrat unbekannter Herkunft, — T. Schuchhardt, Slavische Scherben aus dem Jahre 810 n. Chr. Geburt, — K. Stadie, Die Steinzeitdörfer der Zedmar, — E. von Stern, Die Leichenverbrennung in der „praemykenischen" Kultur Süd-Russlands, — W. Wreszinski, Megalithische Denkmäler in Mesopotamien. Mythologies-folkloristies is R. Garbe's opstel: Die schöne Jungfrau von Pohjola, — aan jongere folklore wijdde R. Dethlefsen zijn meedelingen over „Glockeninschriften". Een historiese bijdrage leverde C. Krollmann: Lübecks Bedeutung für die Eroberung Preussens. Op zichzelf staat eveneens het oriëntalistiese artikel van A. Grünwedel: Die Tibetische Übersetzung von Kalidasas Meghadūta. Bij de nu volgende nummers, aan verschillende Indogermaanse talen gewijd, voel ik mij op vertrouwder terrein, reden waarom ik iets meer van de inhoud meedeel, soms met enige kritiek: F. Bechtel, Zur Kenntnis der griechischen Dialekte: I. Die Behandlung des ϝ vor *o*-Vokalen im Böotischen (bleef bewaard blijkens **ϑιαωρίαι**), II. Dialektmischung in Arkadien (naast elkaar: **ὀφέλλονσι** enz., **φϑέραι** enz., **ὤφηλον** enz.), III. Die Flexion **μεμαώς : μεμαῶτος**

(komt ook dialekties voor: kret. *ἐκ τῶ προστακῶτος*), — H. Collitz, *Saeculum* (bij oi. *kṣi-*; zeer interessant; alleen is 't Latijnse *ai-* (niet *oi-*)vokalisme opvallend), — G. Gerullis, Zur Sprache der Sudauer-Jatwinger (deze staat dichter bij Pruisies dan bij Litaus; op grond van een rijk materiaal), — O. Hoffmann, Griechische Wortdeutungen: **ἄνθρωπος** uit ***ἀνθρός** (wisselvorm van ***ἀθρός**, waarvan **ἀθρέω, ἀθρόος**) + **ωπος**, letterlik: „auf e i n Ziel blickend, b e i d e Augen v e r e i n t auf d a s s e l b e Ziel richtend." Mogelik scherpzinnig, maar zeker waardeloos! Merkwaardig, dat gr. **ἄνθρωπος** en slav. ***člověkŭ*** zo weinig klaar zijn, in tegenstelling tot de Indogermaanse woorden, die in lat. ***homo*** en in ons *man* voortleven; **ἐπίξενος· ἐπιχθόνιος** Hes. van **ἐπὶ** ***ξένι** 'auf der Erde'; hom. **ταρχύω** 'bestatte': **(σ)τερχ-** 'einschliessen, bewahren'; **ἐρεσιμήτρην· γεωμετρίαν** Hes.: **ἔρεσις** naast **ἔρας** (in **ἔραζε**), got. ***airþa***, on. *jǫrvi*, van een wortel *er-*, *ere-* 'trennen'. Is niet veeleer een idg. stam *er-* 'aarde, te veronderstellen? — V. Jagić, Repetita placent. Hernieuwde bespreking van *od puporizine*; zie Archiv 11, 304, — P. Kretschmer, Der Götterbeiname Grabovius auf den Tafeln von Iguvium: „Eichengott"; vgl. slav. *grabŭ*, — K. Meister, Das Original der Asinaria des Plautus; een Grieks blijspel **Ὄναγρος** is aan te nemen; dit woord is veel ouder dan 't uit de letterkunde bekend is, — W. Prellwitz, Griechisch **θεός** und die mit **θες-** beginnenden Wörter bei Homer: **θες** is genitief van *dhḗ-s* 'Schöpfer', **θεός** uit **dhes-ós* is „patronymische Hypostase des Genetivs ***θές** des Schöpfers"; m. i. niet overtuigend, — E. Schröder, *Ulfila*; S. verdedigt deze vorm van de naam, o. a. op *Unscila* ('Wünschel') en *Uldila* (bij got. *wulþus*) wijzend, — W. Schulze, Zur kirchenslavischen Orthographie: een nieuwe, interessante ontdekking: ksl. *otŭvrŭgǫ* tegenover *otvrŭzǫ*, — R. Trautmann, Baltisch-Slawisches: 1. oostlit. *leñtas* 'still, ruhig' = deens *lind* 'biegsam, weich, mild', lat. *lentus*; 2. oostlit. *stũburas* 'Pfosten' = slov. *stəbə̀r* 'Säule, Pfeiler', servokroaats *stàbar*; verdere balt. en germ. verwanten, o. a. waarschijnlik ags. *stybb* 'Stumpf' enz.; 3. er is geen aanleiding om naast idg. **gᵘ̯ōu-* een idg. *ī*-femininum aan te nemen; 4. voor ,mier' heeft het Slavies **morviji*, gen. **morvię* en **morvĭ*.

Leiden. N. van Wijk.

Die Vögel des Aristophanes, Deutsch von **C. Robert,** Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1920. (Pr. M. 7).

Wij hebben een bekwaam organist, Robert; zijn Duitsche naamgenoot is een knap bespeler van het Aristophanische orgel. In het Febr. Nummer 1918 van dit blad schreef ik over de Vogel-vertalingen van Dr. H. C. Muller en Dr. Chr. Deknatel; het komt me voor dat de Duitscher niet voor onze landgenooten behoeft onder te doen. Al dadelijk hebben we in vs. 3 en 4 den echten Aristophanestoon te pakken:

Warum irrlichterlieren wir hinauf, hinab?
Verdammt! Ganz zwecklos laufen wir so hin und her.

Het ongewone *irrlichterlieren* is een aardige vondst voor het ongewone **πλανύττομεν**. Intusschen komt door dien langen vorm het drastische **ὦ πονήρ'** in 't gedrang. Zou het volgende ook kunnen:

Warum, Verruchter, irr'len (quirlen) wir hinauf, hinab?

Bij de verdere lectuur vinden we telkens en telkens allerlei aardige, teekenende uitdrukkingen, bijv. 7 *Unglückswurm* (**δύσμορον**); 12 Au au! — Den Weg nach Audorf, Lieber, geh allein; 13 vg. Ja angeschmiert hat uns der Kerl vom Vogelmarkt Und zwar infam, der Idiot Philokrates.

Laat ik ook nog even het beroemde lied van den hopman afschrijven:

Gesellin mein, erwach' aus dem Schlaf,
Lass klingen die Weise des heiligen Lied's,
Des göttlichen Mundes Klagegesang
Um unseren Sohn
Itys, den ewig beweinten.
Und bewegt dir der Rhythmus des heiligen Sangs
Die bebende Kehle, die blonde, so steigt
Durch das Weidengebüsch das reine Getön
Zu dem Throne des Zeus.
Dort vernimmt es Apollon im goldenen Haar
Und mischt in die Töne des Schmerzes den Klang
Der elfenbeinernen Leier.
Es reihn sich die Götter zum festlichen Tanz,
Und harmonisch erklingt aus unsterblichen Mund,
Der Olympier göttliche Klage.

Dit is vrij en virtuoos vertaald; alleen *Weidengebüsch* komt me wat erg vrij voor. Volgens Theophrastos is **σμῖλαξ** een struik met witte welriekende, lelieachtige bloemen; dichter bij de waarheid zou dan waarschijnlijk wezen, Fliedergebüsch, al hebben de bloemen niets van lelies, maar ze zijn dan toch wit. En hoe houden de Duitsche dichters niet van de vlier; de naam alleen al is vol lyriek, en wekt herinneringen aan Rückert, Eichendorff, Mörike, Bruno Wille en zooveel anderen. Overigens wordt m. i. de geest en de bedoeling van Aristophanes' verzen uitstekend weergegeven, en ik verdenk er den vertaler sterk van dat hij zich ook wel eens aan eigen poëzie heeft bezondigd.

Den Haag. Edward B. Koster.

A. Götze, Frühneuhochdeutsches Glossar. 2te stark verm. Auflage. (Kleine Texte f. Vorl. u. Üb. hgg. von H. Lietzmann, No. 101). Bonn, Marcus u. Weber. 1920. (Pr. M. 15.50, geb. M. 20).

Dit handige boekje, waarvan de 1e druk, in 1912 verschenen, slechts 136 blz. omvatte, die nu tot 240 uitgedijd zijn, is volgens de uitvoerige voorrede niet in de eerste plaats bestemd voor germanisten, al kunnen beginners er hun voordeel mee doen, maar voor theologen, historici, juristen, medici en natuurvorschers, die zonder al te veel inspanning en tijdverlies de voor hunne studie belangrijke geschriften uit het begin der nhd. taalperiode (± 1490—1650) wenschen te lezen. Overeenkomstig dit zuiver praktische doel is in de eerste plaats afgezien van alle bewijs- of vindplaatsen; verder zijn geen woorden of beteekenissen opgenomen, die voor een kenner van het nhd. in het gegeven verband vanzelf duidelijk zijn — echter niet zonder een waarschuwing in de voorrede (VI), dat vaak zeer alledaagsche bekende woordjes, zooals ***noch***, in de oudere taal aanleiding geven tot misverstand. Zulke woordjes zijn wèl opgenomen, benevens een menigte andere „gefährliche ausdrücke" (VIII), die de Duitsche lezer meent te kennen en toch „munter missversteht". Voorts is er rekening mee gehouden,

Digitized by Google

dat van vele bronnen der 14de tot 17de eeuw, als *Brants Narrenschiff*, *Zimmersche Chronik*, *Murners* en *Fischarts* gedichten, goede, van verklaringen en woordenlijst voorziene uitgaven bestaan en gemakkelijk bereikbaar zijn; het scheen dus overbodig, de daar verklaarde zeldzame of moeilijke woorden nog eens te registreeren. Wat de spelling betreft, een moeilijk te regelen zaak bij de volkomen stelselloosheid der oude drukken en handschriften, heeft G. zich tegenover het archaïsch vocalisme van het Alemannisch principiëel op het nhd. standpunt geplaatst, overigens is de schrijfwijze zooveel mogelijk vereenvoudigd. In de keuze en rangschikking der kenwoorden en beteekenissen was den verzamelaar door den aard van het boekje groote beperking opgelegd; zooveel mogelijk heeft hij echter gestreefd naar een zoodanige redactie, „dass ein denkender benutzer daraus wort- und bedeutungsgeschichtliche aufschlüsse gewinnen kann" (XII).

Het is jammer, dat hij aan dit loffelijke streven niet wat meer heeft toegegeven; hij had, naar het mij voorkomt, meer rekening kunnen houden met zulke „denkende gebruikers", zonder dat dit aan het vooropgestelde praktische doel afbreuk had gedaan. Men krijgt nu maar al te vaak den indruk, dat slechts aan lezers is gedacht, die zoo gauw mogelijk willen weten, wat een zeker woord in een toevallig gegeven verband beteekent, zonder zich te bekommeren om zijn oorsprong, verwantschap en verdere beteekenissen. Zoo wordt telkens — stelselmatig volgens de voorrede (X) — hetzelfde woord in een andere spelling herhaald, met dezelfde, maar ook wel eens willekeurig afwijkende verklaring, in plaats van één, zooveel mogelijk normaal, kenwoord aan te nemen en daarnaar te verwijzen. Eenige voorbeelden willen dit duidelijk maken. Wij vinden eerst *beckart* 'Laienbruder'; iets verder *beghart* 'Laienbruder ohne Gelübde', dan weer *pighard* 'Laienbruder'. Hier zou men toch zeker met *beghart* kunnen volstaan. — Zoo ook *kompest* 'Eingemachtes'; *gumpest-post* 'Eingemachtes, Sauerkraut'; *kumpostbrü* 'Saft von eingemachtem Kraut'. — Voorts *gawerscher* 'Wucherer'; *Kauerz(ein)* 'Wucherer'; *Kawetscher* 'Wucherer', zonder eenige verwijzing en zonder vermelding van oorsprong. — Bij *friszschaf* staat alleen 'Bischof', zonder verwijzing naar *biszschaf* 'schelte für Bischof'. — Dan: *gromat* 'Grummet, zweiter Schnitt'; vlak daaronder *gromet* 'zweiter Schnitt des Grases' en iets verder: *grumat* 'grün Gemähtes, Oehmd'. — Vlak bij elkaar staan *alafanz* 'Possenreisserei, Betrug' en *al(e)fanz* 'Possenreisserei, Betrug, Schlich'. — Dat *geiden* 'prahlen, prassen' hetzelfde is als *geuden* 'prahlen, prassen' wordt niet vermeld; evenmin dat *albeg* 'immer' niets anders is, dan *alweg* 'immer', en dat *befzin* 'Wespe' een dergelijke variant is van *wefz(g)* (schwäb.) 'Wespe'. — Van elkaar gescheiden staan ook *gorre* (md.) 'schlechter Gaul' en *gurre* (obd.) 'Stute, schlechte Mähre'; *drat* 'schnell, bald' en *drot* 'schnell'; *schamber* 'anstössig' en vlak er onder *schamper* 'unverschämt, unanständig, verschämt'. — Op *rifianaz* 'Kuppelei' en *rifian(er)* 'Kuppler' (ital. ruffiano) volgt twee blz. verder *rufian(er)* 'Kuppler' (ital. ruffiano) en *rufianin* 'Kupplerin'. — Bij *sallwürke-würle* 'Panzerschmied' is niet verwezen naar *sarwerte* 'Rüstungmacher', evenmin als *trom* 'Ende, Holzklotz' verduidelijkt is door verwijzing naar *trum(b)* 'Ende eines Balkens enz. *zu drummern gen* 'scheitern'. — Trouwens, ook elders mist men een voor de hand liggende aanknooping van vreemde aan bekende vormen, zooals van *aleub* 'Überbleibsel' aan mhd. *aleib* en nhd. *b(e)leiben*; van *beien* '(heilend) erwärmen, warm halten' aan nhd. *bähen*; van *pfeifolter*, *feifalter* 'Schmetterling' aan nhd. *Falter*. — Bij *kaduk* 'hinfällig' staat: (lat. caducus), maar in dezelfde kolom ontbreekt het Romaansche *caballu(s)* bij *kaball* 'Pferd' en *kafal* (rotw.) 'Pferd', en bij *gaban* 'Regenmantel aus Filz' het fr. *caban*. Bij *fazilet* 'Taschentuch' had i. pl. v. lat. *fasciola* genoemd moeten worden it. *fazzoletto*. — Bijzonder sterk is het volgende: onder het kenwoord *erreiten* vindt men: *einen auf einem faulen pferde*, 'ihn bei bösem Tun ertappen', zonder verwijzing naar *falbhengst* 'fahles Pferd' enz., waar de juiste uitdrukking wordt verklaard, (uit Apoc. 6, 8; de ofr. roman de Fauvel wordt niet genoemd). — Op dialektische vormen wordt slechts hier en daar opmerkzaam gemaakt: bij *dunkli* 'Dunkelheit' staat schweiz., maar bij *agezeli*, *beinschröti*, *ebenhöchi* ontbreekt een dergelijke aanwijzing. Zoo zou men ook graag weten, waar *Persan* en *schan* voor *Person* en *schön* voorkomen (ws. in Neder-Saksen), en waar *mick antet* 'mir ist glaublich'(!) beteekent. — Slechts één storende drukfout merkte ik op: (dem) *Pilatus opfern* 'aufs heimliche Gemach nehmen' l. gehen!

Ik geloof inderdaad, dat de bewerker van dit Glossar bij een volgenden druk goed zou doen, van het hierboven geschetste isoleer-stelsel af te zien.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Kurt Schroeder (†), Platonismus in der englischen Renaissance vor und bei Thomas Eliot, nebst Neudruck von Eliot's „Disputacion Platonike", 1533. (Palaestra LXXXIII). Berlin, Mayer & Müller. 1920. (Pr. M. 28).

This number of the Palaestra series deals with one of the most neglected aspects of the English renaissance. Much that is here noted with chapter, verse, and quotation had, it is true, been touched on elsewhere, for example in the Cambridge History, Seebohm, Einstein. It is in Schroeder's detailed specification and exact definition of Platonic influence in the various cases that the chief merit of his work lies. He discriminates the Platonic content of the writings of Colet, Erasmus, More, Starkey, Eliot, Ascham, Campion and Mulcaster, by marking quotations, references, and influences on the thought. It lay in his plan to carry on the study to Gascoigne, Greene, Spencer and Lyly, with whom it becomes most important as Lyly's influence on Shakespeare is very pronounced; on the threshold of this final stage, in discussing the fashionable Platonism of the Elizabethan court, the pen was struck out of his hand by war and death. The completion by someone else is rendered easy by Schroeder's honest spadework in so wide and toilsome a field. There is every evidence that he knew both his Plato and the English humanists well; his results are clearly demonstrated and well documented.

The reprint of Eliot's 'Of the Knowledge which maketh a wise Man' — which occupies rather less than half the volume — is the first since 1564. It is a typographically exact reproduction of the original 1553 edition.

Groningen. J. A. Falconer.

Digitized by Google

A. P. Roose, Het Karakter van Jean-Jacques Rousseau. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters' U. M. 1919. (Pr. ƒ 2.90). (Leidsche diss.).

Doel van dezen arbeid is het beeld van den citoyen de Genève zooals dit in de laatste tijden geteekend is door Lanson, Faguet of Masson — ik mis hier Gaspard Vallette en Bernard Bouvier —, „te belichten met de stralen der hedendaagsche psychologie", d.w.z. de methode van Prof. G. Heymans. Om een volledig oordeel over deze dissertatie te hebben, zou men dus haar moeten toevertrouwen aan een psycholoog, aan een psychiater en aan een litterator, den laatste voor het werk van den moralist in Rousseau. En slechts uit hun samenwerking zou een juiste waardeering kunnen voortkomen; men vergeve mij dus, dat de beoordeeling die ik op mij nam noodzakelijk eenzijdig moet zijn.

Mej. Roose heeft de grondeigenschappen: emotionaliteit, secundaire functie en activiteit bij Rousseau nagegaan en zich daarvoor in de eerste plaats van zijn *Confessions* bediend, dan van zijn brieven en zijn werk. Heeft hij zich in de eerste „volkomen eerlijk" geteekend (p. 2)? In de tweede redactie der *C.* laat hij de inleiding weg, die wel degelijk als een apologie was bedoeld, zooals hij zelf erkent: „Puisque mon nom doit durer parmi les hommes, je ne veux point qu'il y porte une réputation mensongère". Maar de vraag is of andere brokken niet eveneens zouden verdiend hebben weggelaten te worden. En Mej. R. erkent zelve, dat men zoo voorzichtig moet zijn met 't gebruik der. *C.*, omdat zij geschreven zijn in de periode van vervolgingswaan (p. 14).

Het onderzoek naar R's emotionaliteit, secundaire functie en activiteit brengt Mej. R. er toe hem te plaatsen in de temperamentsklasse der „sentimenteelen", d.w.z. hij is een emotioneele niet-actieve met overwegend secundaire functie, volgens de vroegere indeeling een „melancholicus". Zijn emotionaliteit is die van een vrouw, met een sterk herinneringsvermogen voor doorleefde gevoelens, „la chaîne des sentiments qui ont marqué la succession de mon être", vol veranderingszucht en fantasie, gevoelig voor spot. Het vernauwd bewustzijn maakt het wezen van R. dieper, leidt tot verinnerlijking, voor zoover het normaal werkt, vooral zich uitend in de vorming van hooge idealen. Wat zijn activiteit betreft, moet men R., ondanks zijn uitgebreide œuvre, tot de niet-actieven rekenen; hij is besluiteloos, verstrooid, veranderlijk, heeft gebrek aan doorzettingsvermogen en streeft naar de absolute rust, waarin hij zich verliezen kan in de oneindigheid, geen godsdienstige extase hier, maar, zooals in de wonderschoone vijfde *Rêverie*, een zich verliezen in zichzelven: „on se suffit à soi-même, comme Dieu".

In dezen temperamentsvorm komt de werking van 't leven zich mengen: herediteit, ziekten van lichaam en geest, opvoeding en omgang werken mede om zijn temperament te wijzigen. Jammer is 't dat Mej. R. hier (p. 71) niet een afzonderlijke paragraaf wijdt aan 't element Genève in deze omvorming; Vallette's *Rousseau genevois* of Bouvier's warme boekje zouden hier een paar typische gegevens hebben kunnen brengen. Al deze elementen samen maken, dat R. van de temperamentsklasse der sentimenteelen, waartoe de volwassen schrijver behoort, moet overgaan in die der nerveuzen, waar het zijn jeugd geldt: zwerfdrang, sterk erotische neigingen, gebrek aan warm godsdienstig gevoel, drang tot liegen, leeswoede, dat zijn de eigenschappen van den „nerveuze", een emotioneele niet-actieve met overwegend primaire functie.

Mej. R. zet in het derde hoofdstuk uiteen, hoe zij zich voorstelt dat deze overgang van karaktereigenschappen, samenhangend met de overgang van „nerveuze" tot „sentimenteele", gedeeltelijk afhangt van den invloed van den wil op zijn karakter, een verandering die zóó sterk is dat R. soms tot de „gepassionneerden" moet worden gerekend. Deze verandering, deze bekeering — Mej. R. leert mij, dat zij *metanoia*, vernieuwing der gezindheid heet —, schrijft zij toe aan drie bekeeringen, die zij onderscheidt in zijn leven: in 1719 te Turijn, in 1737 in les Charmettes, in 1749 op den weg naar Vincennes. Uit deze laatste is dan — Lanson heeft 't zoo mooi uiteengezet in de *Annales Rousseau* VIII (1912), p. 1 tot 31 — het heele overwegend sociale en moreele werk van R. voortgekomen, 't heele systeem, „une pensée vivante qui s'est développée dans les conditions de la vie, exposée à toutes les variations et à tous les orages de l'atmosphère, soumise à toutes les altérations et perturbations qui peuvent provenir, les unes des agitations sentimentales de l'homme, les autres des excitations ou des résistances du milieu". Mej. R. ontleedt de op- en neergaande lijn der ethische en godsdienstige krachten, die zich in hem openbaren, die de deugdzin doen overwinnen. Na de godsdienstige bekeeringen komt de sociale *metanoia*, de sterkste van allen, waaraan Mej. R. minder aandacht wijdt dan aan de godsdienstige zijde van de verandering van zijn ik. Dit laatste hoofdstuk is wel de analyse van zijn „wil ten goede".

Dit zijn de groote lijnen van Mej. Roose's betoog, dat ik slechts wil aankondigen, omdat ik niet genoeg psycholoog ben om daarover kritiek uit te oefenen. Er is, in deze aankondiging, op enkele tekortkomingen in de literatuur over Rousseau gewezen. Ik onderstel dat Mej. R. nog wel gegevens zou kunnen hebben verzameld uit allerlei bijdragen in de *Annales Rousseau*, die zooveel nieuwe documenten brengen, en uit Bernardin de Saint-Pierre's *La Vie et les Ouvrages de J. J. Rousseau* (ed. crit. M. Souriau, 1907); een vergelijking der *Confessions* met de ontwerpen (*Annales*, IV (1908), p. 225) zou wel interessant zijn geweest voor dit proefschrift. Daar het een psychologische onderzoeking geldt, kan men schrijfster niet ernstig aanrekenen, dat zij van de resultaten van speciaal letterkundigen aard niet geheel op de hoogte is en b.v. Mornet, *Le Romantisme au XVIIIe Siècle* (voor p. 8) niet kent; dat zij een nog al eenvoudige uitlegging van 't geval Rousseau—Diderot—Grimm (p. 16, 43, 104) geeft; dat zij de studies over 't piëtisme van Mad. de Warens niet releveert (p. 55); dat zij (p. 74) aan den abbé Lemercier denkt, niet aan den abbé Gaime als type voor den Vicaire; dat zij niet 't verband ziet tusschen zekere ideeën der Encyclopedisten over de „bonté naturelle" en die van R. (p. 127). Maar dat zijn kleinigheden. Want, evenals uit Bouvier's boekje komt deze idee op den voorgrond (p. 110): R. is een levende bestrijding van de theorie, dat een mensch door afkomst en omstandigheden wordt gemaakt [1]).

Amsterdam. K. R. Gallas.

---

[1]) Een paar kleinigheden nog. Indien zwerfdrang (p. 61) den „nerveuze" karakteriseert, behoeft de vermindering daar-

Digitized by Google

Fr. Brie, Aesthetische Weltanschauung in der Literatur des XIX. Jahrhunderts. Freiburg i. B., Verlag von Julius Boltze. 1921. (Pr. 20 Mrk.).

De schrijver van deze vloeiend en vlug geschreven studie behandelt een probleem. Niet *het* probleem: de aesthetische wereldbeschouwing, doch het ontstaan hiervan, de verschillende spelingen van die wereldbeschouwing en het moeilijk te volgen ontwikkelingsproces er van. En dit alles nog wel in dezer voege beperkt, dat de term aesthetische wereldbeschouwing wordt opgevat op zoodanige wijze, dat schoonheid, wel te verstaan de kunst, als de hoogste van de levenswaarden geldt en gesteld wordt boven of als eene vervanging van metaphysica, godsdienst, moraal enz. Het is de wereldbeschouwing, die beproeft om de wereld als een aesthetisch maaksel te verklaren, en die aanneemt dat de kosmos het voortbrengsel is van een aesthetisch scheppenden wereldgeest. De schrijver schakelt alle wijsgeerig onderzoek uit, en wereldbeschouwing in een ruimen zin opvattend, vermijdt hij zoo goed mogelijk het gebied door den engeren zin van het woord aangeduid. Hij blijft derhalve op het gebied van de kunstwetenschap werkzaam en levert slechts eene kunstwetenschappelijke bijdrage tot het letterkundig historische beperkt, waarbij hij zoo dicht mogelijk de grenzen van het gebied der geschiedenis van de wijsbegeerte nadert en ook wel naderen moet.

Het is ten deele juist, dat in zekeren zin de geschiedschrijver van de letterkunde meer dan die van de wijsbegeerte of dan de wijsgeer zelf geroepen is om den oorsprong en de ontwikkeling van de aesthetische wereldbeschouwing na te vorschen en te beschrijven. Doch niet meer dan ten deele. De aesthetische wereldbeschouwing is een wijsgeerig vraagstuk, en de geschiedenis van dat vraagstuk kan alleen de geschiedschrijver van de wijsbegeerte behandelen. De geschiedschrijver van de letterkunde zich met dat wijsgeerig vraagstuk en hare geschiedenis inlatend, het mede tot zijn studievak rekenend, heeft de keus tusschen tweeërlei: òf zijne historische studie verandert van karakter en wordt van eene letterkundig-historische eene wijsgeerig-historische, waarin uitzichten worden geopend op de letterkundige kunstenaars, die immers, in een semi-philosophischen arbeid eene aesthetische levensbeschouwing hebben voorgedragen; òf, omgekeerd, hij blijft geschiedschrijver van de letterkunde, die, hierop het accent leggend, ook verhaalt van die letterkundige kunstenaars, in wier werken eene min of meer gedocumenteerde aesthetische levensbeschouwing wordt gevonden, doch waarvan hij den inhoud en de waardeering aan eene wetenschap van andere orde moet overlaten. Het vraagstuk „aesthetische wereldbeschouwing” biedt den wijsgeer vele, doch den geschiedschrijver van de letterkunde bijna onoverkomelijke moeilijkheden aan. Hoe zal de laatste dan hiervan eene geschiedenis of een overzicht kunnen geven? Heeft hij onmiddellijk een antwoord gereed door te verzekeren, dat schoonheid en kunst synoniem zijn, de wijsgeer noch de historicus, evenmin als de aestheticus zullen dat stellig beweren open of onmiddellijk aanvaarden.

De hier aangestipte moeilijkheid wordt in het boekje van Prof. Brie op meer dan eene bladzijde bespeurd, en het is waarlijk niet zijne schuld, dat wij na eenige bladzijde lezens reeds een aantal wijsgeeren voor het geestesoog hebben aanschouwd, en dat wij voortdurend met grootmeesters of kleineren onder de denkers in aanraking blijven. Zijn verhaal wordt er ten deele althans meer een schetsje door uit de geschiedenis van de wijsbegeerte, liever nog uit die van de aesthetica, dan uit die van de letterkunde. Het is te dezen aanzien opvallend, dat mannen als Lessing, Herder en zoovele anderen niet meer dan even worden genoemd. Indien de schrijver den ouden Max Schasler had opgeslagen, wellicht zou hij het pad hier en elders een weinig zuiverder hebben afgebakend.

Het ware ook verdienstelijker geweest, en stellig meer in den geest van den tegenwoordigen stand der aesthetica, indien de schrijver het eenig mogelijke en noodige standpunt had ingenomen door de begrippen wereldbeschouwing en aesthetische wereldbeschouwing in hunne enge beteekenis te nemen. Zijn arbeid zou er aan wetenschappelijkheid door gewonnen hebben. Of, indien hij toch tegen wil en dank meende te moeten vast houden aan het ruimer begrip van aesthetische wereldbeschouwing, dan had hij zonder eenigen twijfel de stof anders behooren op te vatten en bij de behandeling van zijn onderwerp zich plaatsen op het standpunt van de algemeene geschiedenis der beschaving. Van die hoogte af laat zich het eigenlijk onderwerp èn het best onderscheiden, èn het zuiverst in de meest sobere en vaste trekken aanduiden.

Gezwegen nog van het klemmend argument, dat de hedendaagsche opvatting van de kunstgeschiedenis het probleem van de aesthetische wereldbeschouwing niet weinig anders belicht dan de schrijver blijkbaar heeft ontdekt. Wanneer hij bijv. in den aanvang (S. 4) de vraag stelt: „Seit wann gibt es oder kann es eine ästhetische Weltanschauung geben?” en wanneer hij hierop de verbluffende mededeeling laat volgen, dat in de oudheid iets dergelijks niet wordt aangetroffen, dan nemen wij de vrijheid den geachten schrijver dringend in overweging te geven om over deze noodige vraag nog eens ernstig na te denken; wellicht vindt hij daarna eenige aanleiding om zijne meening te herzien.

Het betoog van den schrijver wordt allengs een weinig belangrijker, wanneer hij, in hoofdstuk II, het aesthetisch idealisme beschrijft. Dan naderen wij ook meer en meer de door hem te behandelen stof. Of wij echter een goed begrip van het aesthetisch idealisme hebben ontvangen, wanneer men bedenkt dat in veertien bladzijden de periode van Kant tot Nietzsche wordt geschetst met Sören Kierkegaard op den koop toe, mag eenigermate worden betwijfeld.

---

van nog niet een overgang in een andere temperamentsklasse te beteekenen; uiterlijk eomstandigheden (ziekte, behoefte aan verzorging en aan rust om te werken) kunnen dat verklaren.—De beschouwing over zijn godsdienst zonder zondebesef, waarover Masson niets geeft, is heel geslaagd (p. 139 vv.; men vergelijke ook William Cuendet, *La Philosophie religieuse de Jean-Jacques Rousseau et ses sources*, Genève 1913, een boek dat Mej. R. blijkbaar niet kende). — 't *Schweizer Archiv für Neurologie und Psychiatrie*, 11, (1918), 2, p. 270 vv., bevat een opstel van den alienist V. Demole, dat eveneens de verandering van persoonlijkheid constateert, na de delireerende periode van 1749 (z. *Ann. Rousseau*, XII (1918-'19), p. 184); volgens hem is de zweepslag van 't dilirium de oorzaak van de systematiseering zijner ideeën en van zijn mania, die zijn letterkundige productiviteit doen ontstaan. Mej. R. zal 't hiermee wel niet eens zijn, maar ze zal toch in dit artikel een bevestiging van haar stelling vinden.

Digitized by Google

Gunstiger steken de laatste hoofdstukken hierbij af. De sensualistisch-aesthetische wereldbeschouwing in Engeland wordt in hare afwisselende vormen duidelijk geschetst. Eene gelijke waardeering moet worden betoond aan het volgend hoofdstuk, waarin dezelfde wereldbeschouwing, zooals deze in Frankrijk werd gevonden met het voortdurend hoofdmotief: „l'art pour l'art", wordt behandeld. De aesthetisch-epikuristische wereldbeschouwing en de theorie: „l'art pour l'art" hebben een zeer grooten invloed uitgeoefend op den ontwikkelingsgang van de letterkunde in Europa. De schrijver wijst er terecht op, en geeft ten besluite van zijne studie in zeer sobere trekken den verderen voortgang hiervan ook in andere cultuurstaten aan.

De slotsom van des schrijvers betoog is feitelijk deze: er zijn in de 19e eeuw eeuw twee soorten van aesthetische wereldbeschouwing ontstaan: het uit de duitsche romantiek voortgekomen aesthetisch idealisme en het in Engeland sedert Locke opgekomen en tevens naar Rousseau verwijzend sensualistisch epikurisme. Zouden deze twee de eenige vormen van aesthetische wereldbeschouwing zijn geweest? Of bedoelt de schrijver: hoofdvormen, die zich in allerlei zelfstandige vertakkingen allengs hebben gesplitst? Hierover vernemen wij in deze schets geen woord. Dit blijve derhalve aan eene latere uitvoeriger studie ter beantwoording overgelaten. Inmiddels geven wij den schrijver volkomen toe, dat beide geteekende richtingen nimmer in één zullen vloeien. Zij verschillen hiervoor onderling te veel. En ook stemmen wij met hem in, wanneer hij aan de metaphysisch getinte, idealistisch-aesthetische wereldbeschouwing een meer beslist doorgevoerden bestaansinhoud toekent dan aan de sensualistische richting; en wanneer hij aan de eerste meer een op ontwikkeling berustend voortbestaan voorspelt dan aan de laatste, immers reeds symptomen van verval aantoonende, wereldbeschouwing.

Het oordeel voor dit boekje in enkele woorden samengevat moet luiden: de schrijver heeft een begin gemaakt. Meer niet. Dat begin behoort te worden vervolgd en omgewerkt tot dat het eene goed ineengevoegde uitbreiding zal hebben verkregen. Meent de schrijver zich stipt te moeten houden aan zijn ruimer begrip van den term aesthetische wereldbeschouwing, dan zullen hiertegen van de zijde van de kunstwetenschap geene bezwaren worden ingebracht. Mits het resultaat dan ook berust op breeder grondslagen en op diepergaande studie; mits de schrijver geen oogenblik uit het oog verliest dat hij wel beschouwd niet minder moet werken voor de kunstwetenschap dan voor die wetenschap van andere orde: de aesthetica en hare geschiedenis; mits de schrijver er zich zelf goed rekenschap van geeft en zijne lezers nadrukkelijk laat beseffen, dat de kunst inderdaad iets zeer hoogs is, doch, hoe hoog ook, in wezen niet anders is dan een levensteeken van het aesthetisch bewustzijn, hetwelk de aesthetica leert kennen in ontstaan, ontwikkeling en verval; en eindelijk mits hij er ook goed van doordrongen is en niet minder duidelijk laat uitkomen, dat de term „aesthetische wereldbeschouwing" niet meer is dan een soort van code-woord, waarmede wordt aangeduid eene metaphysische categorie, van een dieperen en ook rijkeren inhoud en van een hooger orde dan men oppervlakkig zou meenen. De aesthetici en de metaphysici zouden daarvan kunnen leeren, en de beteekenis van het probleem, genaamd: aesthetische wereldbeschouwing, zou nog wel eens kunnen meevallen.

Snippers van de schrijftafel. Hieraan doet dit boekje denken, met zijne aardige literatuuropgaaf op de laatste bladzijden inbegrepen. Maar wie weet of daaronder nog niet een of ander schuilt, dat aan rustige navorschers en nadenkers de opwekking geeft om het belangrijk probleem van de aesthetische wereldbeschouwing van naderbij te beschouwen. Dat verdient het probleem, en de aesthetica zal gaarne van de resultaten kennis nemen.

Amsterdam. J. H. Groenewegen (†).

Th. Mainage, Les religions de la préhistoire. L'âge paléolithique. Paris, Desclée, de Brouwer & Cie. Picard. 1921. (Pr. fr. 30).

Dit boek is te beschouwen als de eerste eener reeks monographieën over het godsdienstig leven der praehistorische menschheid: „l'ensemble constituera une enquête générale sur les plus anciennes religions de l'humanité en marge de la Révélation surnaturelle". Dat van zulk een onderzoek bij den huidigen stand onzer kennis weinig afdoende resultaten te verwachten zijn, daaraan heeft de schrijver natuurlijk geen oogenblik getwijfeld; maar toch spreekt er onmiskenbare teleurstelling uit de verzuchting waarmee hij zijn kort résumé aan het slot inleidt: „notre tâche est terminée. Elle nous laissera peut-être un regret. Le regret d'avoir entassé tant de matériaux pour aboutir à des conclusions plus que modestes. Ce que nous savons de la religion de l'âge quaternaire est, en vérité, bien peu de chose". Of de volgende deelen hem meer voldoening zullen geven? Mogelijk wel. Maar welke zijn uitkomsten ook mogen zijn — als eerste ernstige poging om de gegevens tot een bruikbare synthese te verwerken verdient zijn werk zeker onze oprechte waardeering.

Na een inleidend hoofdstuk over den ijstijd, de indeeling van het palaeolithicum en de anthropologische vondsten, waarin de „homo heidelbergensis" niet de eer krijgt die hem toch wel schijnt toe te komen, en de auteur zich met nadruk aansluit bij hen die in den „homo primigenius" („Neanderthal-ras") reeds den volwaardigen „homo sapiens" zien, bespreekt hij in zijn tweede hoofdstuk de palaeolithische beschaving in 't algemeen: de verschillende ontwikkelingsphasen van industrie en kunst en de gegevens die op een nomadisch jagerdom wijzen. Wat dit laatste betreft, had de schrijver zich wel wat minder beslist kunnen uitlaten. Ik zou niet graag beweren dat hij ongelijk heeft (vgl. evenwel Hoops, Waldbäuwe und Kulturpflanzen 277 vlgg.), maar van eenige bevangenheid in de verouderde drieperioden-leer is hij toch niet geheel vrij te pleiten. Het derde hoofdstuk brengt onder den titel van „la méthode ethnographique" een kritische beschouwing over de voornaamste methoden van ethnologisch onderzoek en de voorwaarden waaronder de praehistorische archaeologie en de ethnologie in dit geval z. i. op de meest vruchtbare wijze kunnen samenwerken. Als eerste voorwaarde stelt hij de erkenning van dezen regel dat „toute interprétation des phénomènes religieux qui n'est pas appuyée par un document archéologique est caduque", een regel die m. i. in de praktijk weinig waarde heeft, daar het er juist om gaat uit te maken òf een zeker „document archéologique"

Digitized by Google

geacht mag worden een bepaalde ethnologische interpretatie te steunen. Wanneer hij verder aan de anthropologische (lees : evolutionistisch-comparatieve) methode den regel ontleent dat „l'universalité d'une coutume religieuse dépose en faveur de son ancienneté” en met een beroep op de sociologische methode (lees : theorie) de stelling poneert dat „les réactions du type social sur la religion des primitifs actuels se sont exercées sur la religion de la préhistoire appartenant au même type social”, dan kan het niemand ontgaan dat deze regels te beschouwen zijn als onbeteekenende concessies aan richtingen waarvoor hij feitelijk niets voelt en die hij in zijn kritische beschouwing dan ook uitdrukkelijk bestrijdt. Geen concessie is zijn vierde stelling : „la religion des cycles culturels les plus anciens peut refléter plus fidèlement la religion des cycles culturels préhistoriques”, die gegrond is op de door pater W. Schmidt zoo warm verdedigde „Kulturkreis”-theorie. Het is natuurlijk te waardeeren dat de schrijver zoo uitvoerig rekenschap geeft van zijn methode, maar het schijnt mij toe, dat zijn afbrekende kritiek op de eenzijdig-evolutionistische beschouwingswijze waarvan de ethnologie zich nog niet geheel heeft losgemaakt, beter geslaagd is dan zijn poging om uit de kleurlooze overblijfselen der gewraakte theorieën vermeerderd met de zonder eenige kritiek aanvaarde „Kulturkreis”-hypothese een nieuwe methode op te bouwen. Dit alles is echter slechts voorspel ; eerst in hoofdstuk IV, dat de graven behandelt, brengt de schrijver ons met zijn eigenlijke onderwerp in aanraking. Hij betoogt hier dat de palaeolithische mensch ongetwijfeld reeds het geloof aan een voortbestaan na den dood kende, dat hij de dooden in het algemeen niet vreesde, ook niet *vereerde*, maar met piëteit behandelde. Ik wil het niet tegenspreken ; maar wanneer de auteur de meening uitspreekt dat „la vénération l'ait décidément emporté sur la peur” aangezien secundaire begraving van losse skeletdeelen en bijzetting in „embryonale” houding eer uitzondering dan regel zijn, gaat hij m. i. verder dan met zijn methodologische regels is overeenite brengen. Van veel meer gewicht dan de toch eigenlijk heel weinig zeggende grafvondsten zijn natuurlijk de merkwaardige voortbrengselen van plastische en graphische kunst die op het wezen en den ontwikkelingsgang der palaeolithische beschaving reeds zulk een eigenaardig licht hebben geworpen. De schrijver heeft dan ook geen moeite gespaard om van deze gegevens te maken wat er van te maken viel. Hij begint met uitvoerig te betoogen — een heel hoofdstuk is aan deze kwestie gewijd —, dat de palaeolithische kunst „foncièrement religieux” was. De drie voornaamste argumenten die hij voor zijn stelling aanvoert : de moeilijke levensvoorwaarden eener nomadische jagersbevolking, de omstandigheid dat de grotteekeningen dikwijls worden aangetroffen op haast ontoegankelijke plaatsen en het overheerschend religieuse karakter van de kunst der historische jagersstammen, zijn niet nieuw. Of zij echter inderdaad de waarde hebben die de schrijver, en velen met hem, er aan hechten, valt m. i. te betwijfelen. Dat de rotsteekeningen der Boschjesmannen, feitelijk de eenige „primitieve” kunstuitingen die de vergelijking met de palaeolithische pictographieën kunnen doorstaan, religieuse beteekenis hadden, heeft niemand nog aangetoond. En dat de palaeolithische kunstenaar bij voorkeur op bijna ontoegankelijke grotwanden teekende, valt, gelijk meermalen is aangetoond, niet te bewijzen. Ook schijnt het mij toe, dat de schrijver zich van de argumentatie van andersdenkenden, zooals Frobenius (dien hij zelfs niet noemt), Verworn, Luquet, Boule en anderen, die allen betoogen, dat het predomineerend naturalistische karakter dat reeds (en vooral) de oudere palaeolithische kunst kenmerkt, niet met de veronderstelde dienstbaarheid dezer kunst aan magie en godsdienst vereenigbaar is, wel wat heel weinig heeft aangetrokken. Hij bekijkt de kunst der historische „primitieve” volken uitsluitend door de bril van den parallelenzoeker, voor wien het groote geheel bijzaak is. Dat de palaeolithische kunst in haar geheel „profaan” was, zal wel niemand willen beweren ; maar dat wij haar „foncièrement” godsdienstig zouden mogen noemen, lijkt mij, ook na het betoog van Mainage, een onwaarschijnlijke hypothese. Zeker niet minder onwaarschijnlijk dan de door S. Reinach verkondigde stelling dat die kunst op totemisme wijst, een stelling die onze schrijver uitvoerig weerlegt. Wanneer hij betoogt, dat Reinach niets hoegenaamd bewezen heeft, zal, dunkt mij, geen onbevooroordeeld ethnoloog daar iets tegen in kunnen brengen, maar wanneer hij meent de onjuistheid van Reinach's stelling te kunnen aantoonen, dan vergist hij zich zonder twijfel : zijn argumenten kunnen ons slechts versterken in de meening dat noch het een noch het ander te bewijzen *is*. Belangwekkender is de dan volgende bespreking der beeldjes, relief-figuren, teekeningen en gravuren die menschen of menschachtige wezens voorstellen. De schrijver verdeelt ze in drie groepen : 1. de bekende beeldjes en enkele relief-figuren ; 2. de naturalistische teekeningen en gravuren en 3. de „anthropoïde” afbeeldingen. Aan de eerstgenoemde groep, waarin vooral de steatopygische vrouwebeeldjes merkwaardig zijn, meent hij religieuse beteekenis te mogen toekennen. Hij wijst er namelijk op, dat dergelijke beeldjes uit latere perioden (neolithisch en protohistorisch) zeker als „idolen” zijn te beschouwen (de term is niet gelukkig !) en dat wij althans aangaande één der palaeolithische beeldjes, dat van Brünn, een directe aanwijzing hebben in de omstandigheid, dat het bij menschelijk gebeente in een graf is gevonden. Ook vergelijkt hij de beeldjes met het fresco van Cogul (de „dansende vrouwen”), waarin Breuil de weergave van een vruchtbaarheids-ritus meent te herkennen. Het eerste argument lijkt mij niet sterk ; het zou mij echter te ver voeren er nader op in te gaan. Wat de grafvondst van Brünn betreft, dient toch het feit, dat zij tot dusver de eenige van dien aard is, ons tot voorzichtigheid te manen. Als wij hier, zooals de schrijver zelf meent, met een „rite exceptionnel et local” te doen hebben, dan volgt daar toch uit, dat deze vondst ten opzichte van soortgelijke beeldjes van elders niets bewijst. En dat deze laatsten in beteekenis verwant zouden zijn aan de gerokte vrouwen van het fresco van Cogul, lijkt mij evenens twijfelachtig. Liever zou ik die klaarblijkelijk rondom een phallophoor dansende vrouwen in verband brengen met de groep van „anthropoïde” afbeeldingen, waarvan er verscheidene zonder twijfel phallophoren in ritueele actie aanduiden (vgl. K. Th. Preuss, Phallische Fruchtbarkeitsdämonen als Träger des altmexikanischen Dramas, Arch. f. Anthr. 1903). Hoe dit zij, in ieder geval zal men den schrijver bezwaarlijk kunnen betwisten, dat deze afbeeldingen hoogstwaarschijnlijk hun ethnologische verklaring vinden in de primitieve masker-

Digitized by Google

dansen en dus religieuse beteekenis hebben. Eveneens heeft hij m. i. zeker gelijk, wanneer hij in zijn tweede groep, die der naturalistische menschfiguren zuiver-profane kunstvoortbrengselen ziet; slechts had hij, naar mijn bescheiden meening, de beeldjes, die toch eigenlijk in wezen ook naturalistisch zijn, niet van deze groep mogen scheiden. Indien nu, zooals de schrijver, niettegenstaande zijn afkeer van de theorie van Verworn, blijkbaar toegeeft, de naturalistische figuren in tegenstelling tot de meer schematisch-conventioneele, niet aan magisch-religieuse motieven hun ontstaan danken, dan is hiermee bewezen, dat de palaeolithische kunst niet „foncièrement religieux" kan zijn geweest: immers juist haar overheerschend-naturalistisch karakter is *het* kenmerk waardoor zij zich van alle andere primitieve kunst onderscheidt. Dat hij hier zichzelf tegenspreekt schijnt den heer Mainage te zijn ontgaan. Ook ziet hij blijkbaar niet in, dat er geen enkele reden bestaat om het criterium dat hij bij de beoordeeling der menschfiguren toepaste, voor de afbeeldingen van dieren a priori niet te laten gelden. Voor dit, zeker niet het minst belangrijke, deel van zijn materiaal, schijnt hij een poging tot indeeling en schifting overbodig te achten; in plaats daarvan constateert hij aan het begin van zijn 8e hoofdstuk, dat het bestaan van dierencultus in het rendiertijdperk niet te betwisten valt, om daarna over te gaan tot een uitvoerige godsdiensthistorische en ethnographische beschouwing over dierencultus en jachtriten ten einde uit te maken in hoeverre de quaternaire jachtriten „magisch" en in hoeverre zij „religieus" genoemd mogen worden. Pas aan het slot van dit hoofdstuk komt even de tegenwerping ter sprake, dat magische figuren allerminst naturalistisch plegen te zijn, een tegenwerping die de auteur met een beroep op de betiteling van den oud-egyptischen ceremonie-leider („juste de voix") voldoende weerlegd schijnt te achten! Bij de twee laatste hoofdstukken, getiteld „Au delà de l'Archéologie" en „Extension des coutumes religieuses de l'Age quaternaire" zullen wij niet stilstaan; zooals men reeds uit deze titels kan opmaken begeeft de schrijver zich hier op een terrein waarop hij met de archaeologische gegevens, zooals hij ze behandelt althans, niets kan uitrichten.

Vermoedelijk zal zijn eindconclusie: dat de godsdienst van den quaternairen mensch een mengsel was van oorspronkelijk monotheïsme en jongeren magisch-animistischen dierencultus slechts door een kleine groep van vakgenooten als positief resultaat van zijn onderzoek worden aanvaard. Velen zullen zelfs de mogelijkheid dat hij gelijk heeft ontkennen, anderen zullen van meening zijn, dat hij weliswaar heel weinig bewezen *heeft*, maar meer had *kunnen* bewijzen als hij de koele bezadigdheid die hem op neutraal terrein nimmer in den steek laat, ook dan had weten te bewaren, wanneer een zekere constellatie van feiten of een bepaalde theorie hem als geloovig katholiek voor een pijnlijk dilemma dreigde te plaatsen. Evenwel, ondanks alle leemten in zijn betoog, is de heer Mainage er m. i. toch in geslaagd een werk tot stand te brengen dat, volstrekt niet alleen als handboek voor katholieke studenten, maar ook als bijdrage tot de oplossing van een uiterst moeilijk vraagstuk, zelfstandige waarde heeft.

Oegstgeest. J. P. B. de Josselin de Jong.

Chr. Blinkenberg, Hades's munding. (Kgl. Danske Videnskabernes Selskab). Histor.-Filologiske Meddelelser II, 5). København, Høst & Søn. (1919). (Pr. kr. 0.65).

De auteur wijst er op, hoe bij de Grieken allerlei voorstellingen van het leven hiernamaals elkaar doorkruisten, p. 4 behandelt de Dipylon-graven, p. 5 vlg. verklaart met het oog hierop de passage over den offerkuil, Odyssea XI, 23—37 ff., en gaat daarna p. 8 tot zijn eigenlijk onderwerp over.

Het kwam bij de Grieken ook voor lijken in vaten te begraven, p. 8—13, zooals bijv. Schliemann er te Hissarlik heeft gevonden, p. 12 vlg. Van daar uitgaande betoogt de schrijver, dat men den ingang tot den Hades zich voorstelde als het bovenste gedeelte van een reusachtig in de aarde ingegraven vat, p. 13, en haalt als bewijzen aan archeologische gegevens, o. m. een Attische vaas, waarop Hermes de doodengod afgebeeld is naast het bovenstuk van een vat, dat uit den grond opsteekt en waaruit de schimmen der dooden naar boven vliegen, p. 13 vlg., voorts de omstandigheid, dat de eerste dag van de Anthesteria, het doodenfeest te Athene „de opening van 't vat" heette, p. 15 vlg., beroept zich op Hesiodus' Theog. 722 f. f., waar de Tartarus beschreven wordt als een onderaardsche ruimte met metalen zijwanden, p. 17 vlg. en ziet in Openb. Joh. IX, 1 vlg., waar de bron des afgronds wordt geopend, een nawerking van de oude voorstelling, p. 23 vlg.

Een bijlage p. 25 vlgg. behandelt Odysseus' offer aan Teiresias, zooals het op eene Etruscische scarabee is gevonden.

De auteur heeft zijne stelling met groot vernuft en scherpzinnigheid toegelicht, zoodat het ons niet zou verwonderen, als zij algemeen ingang vond. Wij bevelen derhalve dit boekje welks lectuur ook voor een Nederlander geen groote moeilijkheden oplevert, ieder belangstellende ten zeerste aan.

De druk is zeer fraai en ook de elf afbeeldingen zijn goed geslaagd.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

A. Krumbacher, Die Stimmbildung der Redner im Altertum bis auf die Zeit Quintilians. (Rhet. Stud. hrg. v. Dr. E. Drerup, Heft 10). Paderborn, Schöningh. 1921. (Pr. M. 7 + 40 %).

Dit boekje, dat zijn ontstaan dankt aan de ook in andere gevallen zoo dikwijls vruchtbaar gebleken vereeniging van grondige kennis op tweeërlei gebied, behandelt, naar de titel reeds aangeeft, de voordrachtskunst der oude redenaars en de methoden waardoor zij hun declamatorisch vermogen trachtten te perfectioneeren. Het bestaat uit een historisch en een systematisch gedeelte, waarvan het eerste aparte paragrafen wijdt onder anderen aan Pericles en zijn demagogische opvolgers, aan Thrasymachus, de Asianische richting, de Rhodische school en Quintilianus, en het tweede, in 5 paragrafen vervat, achtereenvolgens behandelt: „die Stimmbildung des Knaben vor dem Eintritt in die Elementarschule", „Der Leseunterricht", „Musik und Stimmbildung", „Der Schauspieler als Stimmbildner" en „Die gesundheitliche Stimmpflege". In een slotwoord wijst dan de schrijver er op, hoe actueel zijn onderwerp is, daar men immers eerst in de 20e eeuw weer is begonnen de systematische stemvorming als een apart vak in het onderwijs op te nemen op een wijze als dat bij de Ouden gewoonte was.

Digitized by Google

De inleiding geeft een overzicht van de — zeer beperkte — literatuur over dit belangrijk onderdeel der rhetoriek: naast Volkmann en de boeken over antiquitates scenicae als speciale studies slechts een artikel uit het Archiv für Laryngologie und Rhinologie" van 1904 en twee artikels uit het tijdschrift „die Stimme" van 1907 en 1911. Terecht besluit dan ook de schrijver: „Im Zusammenhang mit der Gesamtentwicklung der rhetorischen Technik ist die Stimmbildnung der Redner des Altertums noch nicht behandelt worden. Ebenso sind die stimmbildnerischen Werte, welche die Jugenderziehung für den Redner bot, noch nicht betont worden. Ganz besonders fehlt eine kritische Betrachtung der Ueberlieferung".

Van de beide capita is het eerste het meest interessant, het tweede 't leerzaamst: het leerzaamst, omdat het alles wat men, verspreid, kan lezen bij Dionysius, den Auctor ad Herennium, Cicero, Quintilianus e. a. tot één geheel heeft vereenigd en aldus een overzicht geeft van al datgene, wat de ouden tot scholing, oefening en conservatie der stem plachten te doen van de vroegste jeugd af tot op lateren leeftijd. Veel intusschen is hier meegedeeld, wat met het eigenlijke onderwerp slechts in verwijderd verband staat. Maar de schrijver laat nooit na er op te wijzen, hoe de verschillende momenten van het onderwijs op de stemvorming van invloed kunnen geweest zijn. Op dit „kunnen" zal de lezer allicht een sterker nadruk laten vallen dan de schrijver, hij zal ook opmerken hoe zijn auteur niet altijd ontkomt aan de bij de studie der oudheid even begrijpelijke als gevaarlijke neiging tot generaliseeren. Of mag men de methoden die Quintilianus wil zien toegepast bij de opvoeding van den a. s. redenaar, dat wil dus zeggen voor jongens uit den gegoeden stad, maar zonder meer laten gelden voor het onderwijs van *het* kind in het algemeen? Zeer zeker niet. Al hebben die methoden misschien hier of daar in dieper lagen doorgewerkt, er zullen nog heel wat schooltjes geweest zijn, waar de meester zich met het „lezen en verklaren" tevreden stelde en aan declamatie en stemvorming maar zeer weinig aandacht besteedde.

Het meest interessant acht ik het 1e Caput, omdat het ons de teksten der oude redenaars van een ander gezichtspunt leert bekijken. Wie Demosthenes leest of Cicero, behoort voortdurend te beseffen, dat hij leest wat bestemd was om gehoord te worden: meestal doet hij dat niet. Hij leest om den zin der woorden te vatten. Is hij wat dieper in de taal doorgedrongen, dan zal hij ook trachten de litteraire waarde dezer kunst te doorvoelen. Nu echter leert hem Krumbacher dat de artistieke waarde niet gezien, maar ten volle alleen gehoord kan worden. Zoo zal hij dus de stem van den redenaar uit de oratie moeten oproepen. Want actio is voor driekwart de wijze waarop de redenaar wat hij te zeggen heeft zijnen hoorders *hoorbaar* maakt. Hoe derhalve de ouden hunne oraties „gezegd" hebben, van Pericles' tijd tot Quintilianus, en het zeer enge verband dat er bestaan heeft tusschen stijl en verklanking, dat gaat de schrijver in zijn 1e hoofdstuk na. Hij is daarbij in zijn conclusies het gelukkigst, waar de bronnen het rijkelijkst vloeien; waar echter de gegevens slechts schaarsch zijn, lijken mij zijn gevolgtrekkingen dikwijls overhaast en oppervlakkig. Wanneer we b.v. bij Eustathius (ad Iliad. *K* 409) lezen „***ὅτι Περικλέα φασὶ πρῶτον ἐκκλῖναι τὸν διὰ τοῦ σ σχηματισμὸν τοῦ στόματος ὡς ἀπρεπῆ καὶ πλατύν, γυμναζόμενον ἀεὶ πρὸς κάτοπτρον***", is er dunkt mij niet de minste aanleiding om op grond van deze mededeeling te spreken van „*Stimmlichen* Vortragsstudien des Perikles", ook al wil men de uiterst zwakke argumenten, waarmee de schrijver de geloofwaardigheid van dit bericht tegen Sittl's bedenkingen in bescherming neemt (p. 14), aanvaarden. Evenzoo urgeert m. i. Krumbacher zijne denkbeelden, wanneer hij uit het geval van den door een drank gestorven koorknaap uit Antiphon VI — ***εὐφωνίας χάριν*** toegediend volgens de hypothesis — aldus concludeert: ‚so dienten schon früh raffiniert zusammengesetzte Mittel der Stimmdiätetik, was wiederum eine längere Tradition praktischer Stimmpflege voraussetzt". (p. 15). Ook door een eenvoudig drankje kan men overlijden, als soms de apotheker het verkeerde fleschje pakt; maar zulk een misgreep bewijst in elk geval geen veeljarige ervaring van den apotheker. Eer het tegendeel.

Kleine onbezonnenheden van dit slag zal men wellicht bij de lezing van dit interessante boekje wel meer aantreffen. Men zal dan echter tevens merken, dat die lectuur niet dáardoor alléén amusant is.

Berlicum (*N. Br.*) W. E. J. Kuiper.

Fr. Poulsen, La collection Ustinow. La sculpture. (Videnskapsselskapets Skrifter. II Hist.-filos. Klasse 1920, no. 3). Kristiania, en commission chez Jacob Dybwad. 1920.

Blijkens de voorrede worden in deze publicatie slechts enkele stukken bekend gemaakt, daar de collectie als geheel genomen qualitatief niet hoog schijnt te staan.

De besproken stukken zijn zeer belangrijk. Hoewel alle uit Syrië stammen, vertoonen zij met één uitzondering het karakter der Grieksche kunst. Deze uitzondering betreft een bronzen figuurtje, dat de op dit gebied zeer speciaal competente schrijver in de 9de/8ste eeuw v. Chr. dateert.

Uit een artistiek oogpunt aantrekkelijk is in de eerste plaats een jongenstorso, copie uit den Romeinschen keizertijd naar een Grieksch werk, dat aan de school van Kritios en Nesiotes, de makers van de bekende Harmodios en Aristogeitongroep wordt toegeschreven. De copie is, naar de afbeeldingen te oordeelen, zoo voortreffelijk, dat van het oorspronkelijke Grieksche werk een uitstekend beeld wordt verkregen. Interessant is het fragment van een Zeuskop, nauw verwant aan den befaamden Zeus van Otricoli, waarin men vroeger den Zeus van Pheidias meende te herkennen, doch welke tegenwoordig veelal in het begin van den Romeinschen keizertijd wordt gedateerd. De Heer Poulsen schijnt deze meening ook te zijn toegedaan, die door Prof. Sieveking (en *niet*, zooals Dr. P. bij vergissing schrijft, door Prof. Arndt) uitvoerig is gedocumenteerd, nadat zij door Prof. Michaëlis voor het eerst was geopperd. Voor den modernen geest een eigenaardige gedachte, zich er mee te moeten verzoenen, dat bij dergelijke koppen haar en baard grootendeels van stuc waren aangezet.

Een goed kunstwerk uit het begin der IVde eeuw vóór Chr. is in een Romeinsche buste van Sophokles als krachtig grijsaard gecopieerd; het behoort tot een der beroemdste portretten der oudheid. Wetenschappelijk van het hoogste belang is de als pendant daarmee opge-

Digitized by Google

stelde buste van Olympiodoros, waar de naam, een zeldzaamheid, duidelijk bij is aangegeven. Volgens Dr. Poulsen is dit de Atheensche generaal, die ± 300 v. Chr. de Macedoniërs bestreed. De beeltenis laat ons een energieken man zien, geen houwdegen, maar een denker. Prestaties op litterair gebied zullen oorzaak zijn geweest, dat deze man tot pendant van den eveneens veldheer geweest zijnden dichter Sophokles heeft gediend. Het laatste kunstwerk is een kinderportret uit den tijd van keizer Trajanus, belangrijk wegens den eigenaardigen haartooi, welke naar de meening van Dr. Poulsen samenhangt met gewijd zijn aan den dienst van Isis.

De uitvoering der clichés is voldoende, hoewel tegen het wegretoucheeren van den fond bij vele reproducties bezwaar moet worden gemaakt. Hoe zorgvuldig dit ook geschiedt, de indruk van het kunstwerk wordt er toch door benadeeld, al was het alleen maar door de onaangename tegenstelling van de afbeelding met het witte papier.

De tekst staat in zijn degelijke en grondige behandeling op dezelfde hoogte, als wij van den kundigen Kopenhaagschen geleerde gewend zijn. —

Den Haag. C. W. Lunsingh Scheurleer.

Heinrich A. Koch, Quellenuntersuchungen zu Nemesios von Emesa. Berlin, Weidman. 1921. (Pr. M. 6).

K. Ziegler en **S. Oppenheim, Weltuntergang in Sage und Wissenschaft** (Aus Natur und Geisteswissenschaft 720). Leipzig u. Berlin, Teubner. 1921. (Pr. *f* 0.70).

Bij de Redactie zijn ingekomen en aan mij ter aankondiging opgedragen twee geschriften van zeer uiteenloopenden aard, waarvan de titels hierboven staan afgedrukt.

Het eerste is een „Inauguraldissertation", waarop de schrijver te Leipzig in '19 het doctoraat bij de philosophische faculteit verwierf, en die hij als zelfstandige uitgave liet verschijnen, daar het drukken eener dissertatie ook in Duitschland had opgehouden een verplichting te zijn. Het mag de belangstelling wekken van wie ten onzent, of wellicht elders, bij geval mochten verdiept zijn in de studie van Poseidonius, naar aanleiding van de door ons Haagsch genootschap uitgeschreven prijsvraag betreffende dezen mysterieusen wijsgeer. Immers: „Der Bischof Nemesios von Emesa in Syrien (4 Jahrh.) ist in den ersten Kapiteln seines Werkes **Περὶ φύσεως ἀνθρώπου** von Poseidonios abhängig .... Infolge dieser Abhängigkeit gewinnt das Werk des Nemesios erhöhte Bedeutung, weil wir beim Fehlen aller ummittelbaren Quellen über Poseidonios auf Zeugnisse zweiter Hand angewiesen sind, wenn wir das System dieses grossen Philosophen, der die Verbindung zwischen Plato und dem Neuplatonismus herstellt, wieder aufbauen wollen". Onze doctorandus sloot zich aan bij voorgangers als Jaeger en Gronau en kwam met hen tot de conclusie, „dass letzten Endes die Wissenschaft des .... Nemesios .... aus dem Timaioskommentar des Poseidonios stammt." „Letzten Endes". Want ook tusschenschakels moeten dienst gedaan hebben „Wir führen den Nachweis, dass das philosophische Gut des Nemesios sich auch schon bei Origenes in dessen uns erhaltenen Werken, vornehmlich in **Κατὰ Κέλσου**, vorfindet. Gelingt uns dies, dann ist der weitere Schluss erlaubt, dass die in Rede stehenden Ideen sich gleichfalls in dem verlorenen Genesiskommentar vorfanden." Zoodat ook voor wie in Origenes zich verdiepen de onderhavige dissertatie min of meer belangwekkend is. Een groot deel van haren inhoud loopt voorts over de betrekking tusschen Nemesios en Aristoteles, terwijl zij eindigt met de onderstelling van een christelijke „Vorlage" die **περὶ προνοίας** handelde, en „vorwiegend poseidonianisches Gut enthielt." Op des schrijvers bewijsvoering zelve kan ik hier kwalijk ingaan. Zijn studie is een zeer speciale. Lezers van de categorie, waarvoor zij bestemd is, zullen er met ingenomenheid kennis mee maken.

Het tweede geschrift, bovenvermeld, is van gansch anderen, in casu van populairen aard. No. 720 van „Aus Natur und Geisteswelt" is, zouden wij kunnen zeggen, een quatre-mains, of een duët, ter vervanging van n°. 470. Was van laatstgenoemd nummer M. B. Weinstein de auteur, die den „Weltuntergang" in de sage zoowel als dien in de wetenschap voor zijn rekening nam, in de pas verschenen aflevering hebben de heeren Ziegler en Oppenheim de rollen verdeeld. De eerste had de lichtste taak. Hij kon putten uit de „reichhaltige Materialsammlung Weinsteins". „Auch die Einteilung des Stoffes in diesem Teil konnte beibehalten, und die Darstellung.... an die ältere Bearbeitung angelehnt werden", ofschoon „die Durchdringung und historische Verknüpfung des mythischen Stoffes" moeite baarde. Daarentegen was „für die rein wissenschaftlichen Ausführungen der zweiten Hälfte fast durchweg neue Arbeit zu tun". Beide heeren hebben zich van hunne verplichting behoorlijk gekweten. Neemt men in aanmerking dat zij te zamen slechts 122 klein-octavo bladzijden vulden, dan kan men niet anders dan de betrekkelijke volledigheid bewonderen, waarmede zij hun mythologische en kosmologische waarheden hebben in kaart gebracht. Dat bij de cosmologische speculatiën de beoogde populariteit wel eens het bevattingsvermogen der minder ingewijden buiten rekening moest laten, ligt voor de hand.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

H. Frick, Ghazālīs Selbstbiographie. Ein vergleich mit Augustins Konfessionen. (Veröffentlichungen des Forschungsinstituts für vergleichende Religionsgeschichte an der Universität Leipzig. N°. 3). Leipzig, Hinrichs. 1919. (Pr. M. 8.50).

Het is niet de eerste maal, dat Augustinus en Ghazālī, als de vertegenwoordigers van de twee monotheïstische wereldgodsdiensten, naast elkaar geplaatst worden. Het is wel de eerste maal, dat de vergelijking, gegrond op de autobiografische bekeeringsgeschiedenissen, tot een onderzoek in bijzonderheden wordt uitgebreid. Niet de dragers van twee systemen worden vergeleken; maar de persoonlijkheden in hun groeien en bloeien. Vandaar dat zij alleen naar hun persoonlijkste uitingen, Confessiones en Munqidh, geteekend worden. Deze studie is dus een psychologische en men merkt, dat het spoor van James wordt gevolgd.

Na een overzicht over den inhoud van den Munqidh gegeven te hebben, vergelijkt de schrijver dit werk met de Confessiones, in zoover beide een beeld van parallelle ontwikkeling geven. De overeenstemming in de hoofdmomenten blijkt zóó treffend te zijn, dat de vraag gesteld moet worden of er bij Ghazālī van literaire afhankelijkheid sprake is. Terecht antwoordt de schrijver ontkennend en zoekt hij de

Digitized by Google

overeenstemming uit den gemeenschappelijken neoplatonischen bodem en uit karakterverwantschap te verklaren. — Daarop volgt een hoofdstuk waarin de bekeering besproken wordt. Ook hier weer sterke overeenstemming in verschijnselen die, getoetst aan de gegevens van James, blijken typisch te zijn.

Het tweede deel van het boek wijst, in tegenstelling met het eerste, op de verschillen tusschen Augustinus en Ghazâlî. En het derde gaat op dit onderwerp in, door de bijzondere eigenaardigheden van den Munqidh uiteen te zetten.

Deze psychologische methode heeft haar recht. Maar het onderzoek van den schrijver wordt toch gedrukt door een bezwaar dat niet gering is. Hij legt Confessiones naast Munqidh en betoogt de betrekkelijke betrouwbaarheid van beide autobiografieën. Dat mag juist zijn ; maar het is zeker, dat de Munqidh van den mensch Ghazâlî een zeer onvolkomen beeld geeft. Wie over Ghazâlî als religieuze persoonlijkheid oordeelen wil, wende zich niet in de eerste plaats tot den Munqidh maar tot den Ihyâ'. Dat heeft de schrijver niet gedaan en deze omstandigheid heeft hem gebracht tot een niet geheel billijke beoordeeling van Ghazâlî. Op blz. 54 komt hij over G.'s ethiek te spreken : Und bei aller Anerkennung der sittlichen Tüchtigkeit Ghazâlîs darf man doch nicht übersehen, dass im „Befreier" von dem Wandel des Gläubigen kaum sonst die Rede ist als an den genannten Stellen und dass einer der Hauptbelege (Ghazâlîs Ruf zur „Herzensläuterung") als eine unter den vielen Stufen gebucht wird, die zur Vorbereitung auf die Gottesschau unentbehrlich sind, somit — als Mittel zum Zweck. Wie in den Ihyâ' het hoofdstuk over intentie en zuivere toewijding (nîya en *ikhlâs*) gelezen had, zou niet licht de aangehaalde woorden geschreven hebben. Ghazâlî moge al niet de ethiek om de ethiek verheerlijkt hebben — wie zou hem dit kwalijk nemen ? —. hij heeft de beschrijving van den zedelijken levenswandel opgevoerd tot een hoogte, die men, desverkiezende, absoluut zou kunnen noemen : de ethiek wordt hier niet bij gelegenheid opgeroepen, maar is de zuivere atmosfeer geworden waarin de Moslim ademt en zich beweegt. Hoe deze algemeene levenshouding in bijzondere ethische kwesties doorwerkt, blijkt uit andere hoofdstukken. Ja, men heeft niet geaarzeld den Ihya' als geheel onder de ethische literatuur te rangschikken.

Ik kom tot een tweede punt, dat de schrijver als een van de karakteristieke verschillen tusschen Augustinus en Ghazâlî beschouwt. Augustinus gaat uit om Sapientia t zoeken, maar hij vindt God, dien hij reeds onbewust in de sapientia zocht : Ghazâlî gaat uit om de waarheid (al-haqq) te zoeken en hij vindt ze ; hij is en blijft intellectualistisch geörienteerd. Zoo meen ik des schrijvers beschouwing te mogen samenvatten (p. 23, 56 vg., 60). Maar volgens dezen zelf (p. 66) heeft Ghazâlî op zijn vraag naar waarheid het psychologische antwoord : Bekeer u ! gevonden. „Vom Verstand wanderte der Schwerpunkt seines seelischen Gleichgewichtes in den Willen". Daa mee heeft zijn intellectualisme — dat door de voorstelling van den Munqidh waarschijnlijk wel zeer geaccentueerd is — dus afgedaan. En dit niet alleen : het is alweer de Ihya' die een diepen indruk, niet van den intellectualist, maar van den asceet, den ethischen mensch, den mysticus Ghazâlî geeft.

Ten slotte een derde verschilpunt tusschen Augustinus en Ghazâlî, door den schrijver op den voorgrond gesteld. Bij Augustinus is de mystiek een stadium in zijn geestesleven : Augustin bekehrt sich nicht „zur Mystik", sondern „durch die Mystik hindurch" über sie hinaus (p. 73). Ghazâlî daarentegen blijft bij de mystiek staan. En : deze mystiek van Ghazâlî is opgebouwd op en blijft verbonden met de geopenbaarde wet. Ghazâlî ontwikkelt zich niet tot de vrije persoonlijkheid, die Augustinus is geworden ; de auteur spreekt zelfs van zijn „Gespaltenheit".

De antithese is belangrijk genoeg. Want, de houding die hier aan Ghazâlî wordt toegeschreven is in den grond niet een uitsluitend persoonlijke ; evenmin als die van Augustinus. Beide zijn representanten. Nu is de schrijver geneigd de in de beide kerkvaders belichaamde antithese als die tusschen Christendom en Moslimsch-neoplatonische mystiek op te vatten. Hij citeert met instemming een uitspraak van Carra de Vaux (blz. 82), die verklaart dat de genoemde mystiek onchristelijk is. Dit alles mag juist zijn, wanneer men onder Christendom uitsluitend het westersche verstaat. Het oostersche Christendom is in vele zijner leidende figuren van hetzelfde type als Ghazâli's levensbeschouwing. Wat bij Ghazâlî is het hangen aan de geopenbaarde wet — ethisch-ascetisch geïnterpreteerd — dat is bij de oostersche kerkvaders en mystieken het zich onderwerpen aan hun regel, die even goed als bij den Moslim is een harnas dat zij nooit afleggen — behalve wanneer de geest zich waarlijk vrij heeft gemaakt en al het aardsche, ook het wettelijke, vergaat.

In dit systeem nu zijn kennis en waarheid fundamenteele begrippen en de schrijver is er dan ook telkens over gestruikeld : altijd weer dat intellektualisme ; hoe geheel anders bij Augustinus ! Intusschen, men moet die termen op hun waarde schatten. Volgens de oostersche mystieken — christelijke en moslimsche — is kennis een correlatief van — liefde ; en „de waarheid" is een gewone aanduiding van God.

Ik heb mijne bedenkingen niet verzwegen, omdat ze principieele en integreerende punten betreffen, die bij beschouwingen van den Islam en het oostersche Christendom telkens weer op den voorgrond zullen moeten komen. Ik wil evenwel nadrukkelijk verklaren, dat ik het besproken werk beschouw als een verdienstelijke proeve van een nieuwe studierichting, die reeds daarom alleen met sympathie verwelkomd behoord te worden.

Leiden A. J. Wensinck

J. Salsmans S. J., De Index en de Kerkelijke boekenwetten. (Standaard-Bibliotheek). Brussel, N. V. De Standaard. 1921. (Pr. fr. 3.50).

Een boekje, inzonderheid voor Katholieken bestemd. Het werd door den schrijver, professor in de Zedenleer te Leuven, samengesteld om heilzame kennis te verspreiden ten aanzien van het kerkelijk Boekenverbod, omdat eenerzijds ook priesters en geleerden weleens al te licht oordeelen dat de lezing van zekere boeken voor hen onschadelijk is, en anderzijds de leeken dikwerf omtrent dat verbod ten eenenmale onkundig zijn (bl. 19, 20).

Digitized by Google

Voor niet-katholieken heeft het boekje geen dadelijk belang, al zullen zij, die hun kennis ten opzichte van de instellingen der Katholieke Kerk willen verrijken, het niet ongelezen laten. Voor hen bestaat er geen Index, geen Boekenverbod, en zijn er geen kerkelijke wetten, die hun het lezen van bepaalde boeken ontzeggen. Alleen de zedewet is de rechtbank, die bij hen over het al of niet geoorloofde dier lectuur oordeelt en beslist, en zij, op wie de zedelijke verplichting rust voor het geestelijk welzijn van de aan hun zorg en leiding toevertrouwde personen, houden hun raad, waarschuwing en terechtwijzing ni t achterwege. Kerk en Staat hebben dat in verloopen tijd ook in niet katholieke landen gedaan. De Hervormers, zooals de schrijver zelf mededeelt (bl. 8 n°. 1), hebben niet zelden boeken verboden of boekencensuur uitgeoefend. Ook de wereldlijke overheid verbood menigmaal het drukken en verspreiden van boeken, die zij in godsdienstig, zedelijk of politiek opzicht schadelijk achtte. J. A. Farrer's Books condemned to be burnt (London 1904) en Dr. W. P. C. Knuttel's Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden, om geen andere te noemen, stellen dat voor Engeland en ons vaderland genoegzaam in het licht. Maar ondanks de gevaren, die aan de vrijheid verbonden zijn, waagt het Protestantisme het met de vrijheid en kent geen Index of kerkelijk Boekenverbod. Het ter aankondiging toegezonden boekje van Prof. Salsmans moet dan ook uit een katholiek oogpunt worden bezien en beoordeeld. En dan bevat het een duidelijke uiteenzetting van hetgeen de Katholieke Kerk haar zonen en dochteren ten opzichte hunner lectuur voorschrijft.

De schrijver staat er eerst bij stil dat, al verbiedt de natuurwet reeds het lezen van boeken die voor het geloof en de eerbaarheid gevaarlijk zijn, een stellige boekwetgeving degelijke reden van bestaan heeft, en weerlegt daarna verschillende tegenbedenkingen; evenwel op een wijze, waardoor vermoedelijk niet iedere Katholiek zich zal laten gezeggen. Een 2de Hoofdstuk geeft een historisch overzicht van het Boekenverbod de eeuwen door, eindigende met de Regelen van Leo XIII en den herzienen Index van 1900, door Benedictus XV in 1917 in zijn „Wetboek van het kerkelijk recht" met kleine wijzigingen overgenomen. Na eenige mededeelingen over de „Voorafgaande boekenkeuring" (Hoofdst. 3), wordt (in Hoofdst. 4) de „Eigenlijke Index van 1900" behandeld. Daaruit zijn ongeveer 800 boeken, die niet meer gevaarlijk geacht werden, benevens alle vóór het jaar 1600 veroordeelde geschriften weggelaten, zoodat de namen van Luther en andere ketters der 15de en 16de eeuw er niet meer in voorkomen. „Men achtte het nutteloos", zegt Prof. Salsmans (bl. 37), „den Index met al die oude namen en schriften te overlasten, daar deze òf wel niet meer te vinden zijn (N. B. Luthers werken niet meer te vinden!), òf binnen het bereik van een Algemeenen Regel vallen". Er bleven ongeveer 4000 werken op dezen Index staan, waarvan een lijstje der „merkwaardigste" (bl. 39—46) hier is afgedrukt; want, zegt de schrijver, het ware nutteloos andere of vreemdsoortige werken te vermelden, „waar niemand onder ons de hand naar zou uitsteken", een wel eenigszins disputabele meening, naar mij voorkomt. Het 5de Hoofdst. behandelt de algemeene regelen van den Index, ten opzichte van a) Boeken aangaande de H. Schriftuur, b) Boeken tegen geloof en zeden, c) Boeken van godvruchtigen aard, indien deze zonder inachtneming der kerkelijke bepalingen in het licht verschenen. Opmerking verdient het zeker, dat de schrijver hierbij (bl. 53) aanteekent dat, „behoudens de wet der natuurlijke voorzichtigheid, alle degelijk goedgekeurde vertalingen der H. Schrift voor een ieder geoorloofd zijn, en er geen stellige verplichting meer bestaat voorafgaande persoonlijke toelating van pastoor of biechtvader te vragen om den Bijbel in de moederlijke taal te lezen." Eindelijk worden in Hoofdst. 6 de „Plichten der geloovigen in zaken Boekenverbod" besproken en daarbij de redenen opgegeven, waarom men door 't lezen van verboden boeken in doodzonde vervalt en voor ex-communicatie gevaar loopt.

Ten slotte worden de „Bepalingen van het Kerkelijk Wetboek" (Lib. III Tit. XXIII, Can. 1384—1405 en Lib. V, Tit. XI Can. 2318) afgedrukt, waarop al wat met het Boekenverbod samenhangt, berust.

Zoo vinden priesters en biechtvaders hier een zaakrijke en zeer bruikbare handleiding om tot voorlichting te kunnen dienen van de aan hun geestelijke zorg toevertrouwde leeken. Zij kunnen den schrijver dankbaar zijn voor zijn arbeid.

Diepenveen. J. C. van Slee.

C. van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië. Zesde tot en met negende aflevering. Leiden, Brill. 1916—1918.

In de bespreking der afleveringen van bovengenoemd werk is een groote achterstand ontstaan, die door de redactie van het Museum en door den ondergeteekende ten zeerste wordt betreurd, maar waaraan zij geen schuld hebben.

Terwijl de vijf eerste afleveringen steeds kort na hunne verschijning konden besproken worden — laatstelijk in den 22en jaargang, n°. 9, kolom 281 van het tijdschrift — was dit met de vier daarop volgende niet het geval.

Dat er na de verschijning van de laatste dier afleveringen, waarmede het boek voltooid werd, reeds eenige jaren verloopen zijn mag intusschen geen reden zijn om ze niet onder de aandacht van belangstellenden te brengen en de bespreking daarvan moge dus hieronder alsnog eene plaats vinden.

In de zesde aflevering wordt de in de vijfde aangevangen behandeling van het adatrecht der Ambonsche eilanden ten einde gebracht, terwijl de volgende gedeelten van het werk gewijd zijn aan het adatrecht der nog onbesproken rechtskringen: Nederlandsch Nieuw Guinea, de Timorsche kring, Bali en Lombok, waar — met uitzondering van het huwelijksrecht — het adatrecht tot de hoogst ontwikkelde van den Archipel behoort, en voorts Java, gesplitst in Middel- en Oost-Java, de Vorstenlanden en West-Java.

Evenals voor de vroeger behandelde rechtskringen wordt ook voor deze achtereenvolgens medegedeeld waar de gegevens voor het adatrecht te vinden zijn (vindplaatsen), welken omvang iedere rechtskring heeft, welke rechtsgemeenschappen daarin worden aangetroffen, wat het adatrecht van zulk een kring bevat met betrekking tot individuen, bestuur, rechtspraak, regeling, wat in iederen kring onder adatvolkenrecht gebracht kan worden en welk adatrecht daarin geldt ten

Digitized by Google

aanzien van verschillende onderdeelen van het recht: verwantschapsrecht, huwelijksrecht, erfrecht, grondenrecht, schuldenrecht, delictenrecht, rechtsmiddelen.

Het boek bevat dus eene samenvatting van al wat omtrent het adatrecht van elk der verschillende gedeelten van Nederlandsch-Indië bekend was, toen dat gedeelte er in behandeld werd, en wel zoo beknopt, maar tevens volledig, mogelijk. Telkens blijkt daarbij hoe gebrekkig en onvolledig onze kennis van het adatrecht nog is, niettegenstaande in de laatste vijftig jaren door de Europeanen in Indië, vooral door bestuursambtenaren en taalgeleerden, veel tot vermeerdering dier kennis werd verricht, en vaak vindt de schrijver ook aanleiding om te wijzen op gevallen, waarin het adatrecht tengevolge dier onkunde aan ernstige verstoring en miskenning heeft blootgestaan, zoowel van de zijde der inheemsche vorsten als van die der vroegere en latere vreemde overheerschers. Tal van regelingen, met name van de Nederlandsch-Indische Regeering, worden als in strijd met dat recht in vaak niet malsche bewoordingen door hem gelaakt.

Aan het slot van zijn boek erkent hij echter dat deze houding der verschillende regeerders tegenover het adatrecht zeker eene andere en betere zou geweest zijn, inneer zij niet in de hand ware gewerkt door de onverschilligheid en lijdzaamheid der landzaten, die nooit gepoogd hebben onjuiste voorstellingen omtrent het adatrecht te verbeteren en nooit tegen verkeerde regelingen met zaakkundig verzet zijn opgekomen. Blijkbaar heeft hij echter goede hoop dat dit in de toekomst beter zal worden. Aan het slot van zijn boek toch zegt hij dat met spanning wordt uitgezien „naar de eerste Indone-„siërs — bestuursambtenaren, of rechtskundigen, of „vorsten, of particulieren —, die aan landgenoot en „regeering vermogen voor te houden, wat het adatrecht „van hun streek behelst, welke verruiming het behoeft, „en welke vernederingen uit Europeesche onkunde het „niet bereid is zwijgend te dragen."

Een register van de aangehaalde nummers van het Indische Staats- en Bijblad en een ander van de gebruikte Indonesische termen besluiten het boek, nadat eerst in een aanhangsel eenige van de op- en aanmerkingen, waartoe dit aanleiding gaf, besproken en voor zoover zij den schrijver onjuist voorkwamen weerlegd zijn.

Het is dus niet aan eene, niet altijd ongemotiveerde, kritiek ontkomen, maar dat was bij een werk van dien omvang onvermijdelijk en kan aan de waardeering daarvan geen afbreuk doen. Ten volle schijnt verwezenlijkt te zijn de bij de bespreking der eerste aflevering (Zie den 14en jaargang, nos. 11—12, kolom 436, van het Museum) uitgesproken verwachting dat wij in „Het Adatrecht van Nederlandsch-Indië", als het voltooid zou zijn, een standaardwerk van groote waarde zouden bezitten. Wie zich rekenschap geeft van den ontzaglijken arbeid, welke aan de verzameling en verwerking van de tallooze overal verspreide gegevens, waaruit het werk is opgebouwd, ten koste moet zijn gelegd, kan niet anders dan eerbied gevoelen voor de kunde en toewijding daarbij ten toon gespreid.

's-Gravenhage. C. B. Nederburgh.

S. J. Meijer, Een en ander in verband met het Oera Linda Bok. Bandoeng, N. V. Vorkink. 1918.

Nog eens een geschrift over het Oera Linda Bok! Ruim 40 jaar geleden is reeds uitgemaakt, dat het een vervalsching, zachter: een letterkundige of pseudo-historische grap was. Waagt iemand zich dus nog eens aan het onderwerp, dan moet hij eerst alle bezwaren weerleggen tegen het papier van het handschrift, vervaardigd na 1850; tegen de taal, welke geheel anders is dan Friesch van 5 en meer eeuwen v. C. zou geweest zijn; tegen den stijl, die een negentiendeëeuwschen gedachtengang verraadt; tegen de getuigenissen van Over de Linden's familieleden, die getuigden nooit het handschrift gezien te hebben; tegen den onhistorischen inhoud, blijkbaar samengeflanst door O. d. L. uit boeken, opgenoemd in „Wie heeft het Oera-Linda-Boek geschreven?" door J. Beckering Vinckers, 1877. Ook al was C. d. L. niet de vervaardiger — Dr. C. P. Burger Jr. noemt in *Het Boek* 1916 Haverschmidt en Eelco Verwijs, wat hij ontleent aan het kistje van Johan Winkler, na dezes dood geopend — dan blijven genoemde bezwaren toch bestaan. S. J. Meijer noemt die punten zelfs niet, schijnt er geen begrip van te hebben, dat het quasi oud-Friesch volstrekt niet gehoorzaamt aan de wetten van Grimm, Verner enz. en dat de taal wemelt van ongrammaticale onmogelijkheden.

Hiermee heb ik reeds uitgesproken, dat zijn werkje niets steekhoudends kan bevatten. Ik woon in een hotel, waarvan een lange gang loodrecht op een korte staat. Als nu iemand uit deze innerlijke gronden ging betoogen dat de T-(tau)-vorm bewees, dat het gebouw verband hield met Egyptische of oud-Grieksche mysteriën, dan zouden de uiterlijke gronden: rekeningen en verklaringen van den bouwmeester, de bouwlieden enz. van 20 jaar geleden, toch wel de innerlijke weerleggen. Hetzelfde geldt voor bovengenoemd boekje, de schrijver kan dus door vermeende overeenkomst van den inhoud van het O. L. B. met „De Geheime Leer", „Sepher Yetzirah" e. a. niets bijdragen, om de echtheid van het O. L. B. te staven, zooals zijn wensch was.

De archaïsche kosmologie stelt symbolisch door een cirkel, cirkel met middelpunt, met middellijn, met kruis enz. den voortgang der openbaring van de stoffelijke wereld voor — en het letterschrift van het handschrift van het O. L. B. is heel netjes opgebouwd uit verschillende stralen, middellijnen en cirkelbogen, doch hierom is er nog geen innerlijk verband tusschen beide, zoodat m. i. schrijver er niet in geslaagd is het verband tusschen die beide aan te toonen, wat zijn doel was.

Bloemendaal. J. W. Boissevain.

SCHOOLBOEKEN.

M. ten Bouwhuys en **Dr. N. B. Tenhaeff, Onze Tijd,** Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis van ± 1770 tot heden. Groningen, J. B. Wolters. 1921. (Pr. *f* 4.50).

Dit werk is, zooals de schrijvers in hun voorbericht mededeelen, hoofdzakelijk geschreven voor leerlingen der 4e en 5e klasse der H. B. S., en bevat de volledige eindexamenstof, zoowel voor de algemeene als voor de vaderlandsche geschiedenis. Het komt ons voor, dat de schrijvers in alle opzichten geslaagd zijn, de moeilijkste en meest bewogen eeuwen der geschiedenis op

Digitized by Google

bevattelijke, beknopte doch volledige, wijze samen te vatten. De leeraar, die dit boekje in de hoogere klassen der H. B. S. gebruiken wil, zal zelfs dunkt ons nog eerder de leerlingen hier en daar stukken doen overslaan, dan er veel bij dicteeren. Wanneer een candidaat dit werk voldoende doorgewerkt heeft en bij het eindexamen kent, zal hij zeer zeker een goeden indruk op examinatoren en deskundigen maken.

Het trof ons, dat de schrijvers de periode 1688—1815 den derden honderdjarigen oorlog noemen (§ 1). Deze term, welke niet algemeen gebruikelijk is, komt ons zeer juist voor. Daarentegen kunnen we ons niet vereenigen met de benaming voor ons vaderland in de 18e eeuw. De schrijver noemt het „Nederland." Waarom de gebruikelijke term: „de Republiek" niet gebruikt? (bladz. 3).

In § 7 „De Verlichting en de Regeeringen: Rusland, De Poolsche Deelingen" hadden wij gaarne het een en ander gezien, al was het maar met kleine letter, over het plan-Hertzberg en het Congres van Reichenbach. Het een ter illustratie van de brutaliteit der diplomaten van het ancien régime aan den aanvang van het revolutie-tijdperk, het ander om de latente vijandschap der beide groote Duitsche mogendheden te verklaren, vlak voor het oogenblik, dat zij gemeenschappelijk bedreigd zullen worden door het revolutionnaire Frankrijk.

De uiteenzetting van de voornaamste feiten der groote revolutie, trouwens niet voor het eerst door deze schrijvers beproefd, kwam ons zeer verdienstelijk voor. Alleen dunkt ons, dat bij de paragraaf over het binnenlandsch bestuur van Bonaparte als consul (§ 31) de instelling van het Legioen van Eer niet had mogen vergeten worden. Ook een enkel woord over het Napoleontisch leger ware o. i. wel op zijn plaats geweest.

Ernstiger is de grief, dat de schrijvers in § 55, „Het Koninkrijk der Nederlanden 1815—1830" de zaak der beruchte taalbesluiten van Willem I niet bespreken. Vooral in onze dagen, dat de Vlaamsche kwestie in België weer aan de orde is, mag men niet verzuimen, over de pogingen om de Nederlandsche taal in België haar rechten te geven, en het verzet van de Belgen daartegen, eenig licht te laten schijnen. En waarom krijgt de latere Willem II in § 59, „de Belgische opstand", niet den titel, dien hij werkelijk voerde „Prins van Oranje", maar wordt hij minder juist „Kroonprins" genoemd?

In § 80, „Amerika: Secessie-Oorlog", wordt het Missouri-compromis van 1850 niet besproken. En toch is dit noodig voor het juist verstaan van Henriette's Beecher-Stowe's Uncle Tom's Cabin, een boek, dat tot de wereld-literatuur behoort en dat onze H. B. S.ers begrijpen moeten.

Zijn dit echter alle slechts kleinigheden, we achten het een fout, dat de schrijvers hun verhaal niet afgebroken hebben bij het uitbreken van den grooten oorlog in 1914, zooals ook de bewerker van het slothoofdstuk van Mullers „Geschiedenis van onzen Tijd" deed. Het tijdperk na 1 Augustus 1914 behoort nog niet tot de geschiedenis, maar is het levend heden. De schrijvers hebben zoo loflijk overal elders in hun boek de voor den historicus gebiedend voorgeschreven onpartijdigheid bewaard. Waarom is het dus noodig, om in hun laatste hoofdstukken een aantal beschouwingen naar den trant der Post-Scripta in de Haagsche Post ten beste te geven? Zeker zal niet iedereen uitingen als: „De heerlijke vrede van gerechtigheid, die de wereld zoo plechtig beloofd was, is niet tot stand gekomen" (bladz. 265), onderschrijven. Ware het daarom niet beter geweest, om de laatste acht jaren onzer tijdrekening maar buiten beschouwing te laten?

Wat den stijl van het boek aangaat, hebben wij eenige slordigheden opgemerkt, die allicht bij een herdruk vermeden kunnen worden. Siéyès is nog altijd „abt" (bladz. 38). In 1824 is de jeugdige Graaf van Chambord, geboren in 1820, een 10-jarig kind (bladz. 115). „Leve Pius II" is in het Italiaansch: „Evviva Pio Nono" (bladz. 142). „Eviva" beteekent heel iets anders, zoek het maar in een woordenboek op. De rechtsche partijen in ons land noemen zich zelf „Christelijk", maar hebben bezwaren tegen den term „kerkelijk" (bladz. 246 volg.). Open havens die „wenken" (bladz. 252) lijkt ons geen gelukkig beeld, en derg. Men werpe ons niet tegen, dat dit kleinigheden zijn, die de waarde van het boek niet schaden. Toegegeven, maar een leerboek, dat in onze dagen uitkomt, mag niet meewerken om hét grootste kwaad van onze moderne schooljeugd, de slordigheid, te vergrooten. Als de leeraar zelf niet let op den vorm, hoe mag hij dan van zijn leerlingen correctheid eischen?

Met dat al, we gelooven, dat het hier aangekondigd werk vele goede eigenschappen heeft, en voor onze 5e-klassers een betrouwbare gids is voor het eindexamen, en ook voor de jaren er na. Waarom heeft het echter geen register? Of het boekje overigens in een langgevoelde behoefte voorziet, gezien het aantal reeds verschenen goede handboeken op het gebied der geschiedenis, zal de practijk moeten uitmaken.

Maastricht. F. W. van Wijk

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de bekende *Sammlung Göschen* is een tweede editie verschenen van Stolz' *Geschichte der lateinischen Sprache*, bezorgd door Prof. Debrunner te Bern. Het beknopte, maar niettemin veel omvattende, heldere werkje is in hoofdzaak hetzelfde gebleven en zal zeker ook in zijn nieuwe gedaante voor velen een voortreffelike inleiding blijken tot de studie van de Latijnse taal. De prijs is *f* 0.80; het vormt nummer 482 van de verzameling die tans uitgegeven wordt door de „Vereinigung wissenschaftlicher Verleger", W. de Gruyter en Co. (Berlijn en Leipzig).

De fa Wolters te Groningen-den Haag zond ons den derden druk van 't eerste deel van 't *Nederlandsch Leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J. Lzn. De derde uitgaaf in nog geen zes jaren tijds bewijst wel dat het boek heel wat gebruikers gevonden heeft, wat bij de aardige keuze der stukken ook geen wonder is. In dezen druk zijn een paar stukken door andere vervangen. De prijs is *f* 2.90, geb. *f* 3.50.

Bij de Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co. te Berlijn en Leipzig is de vierde druk verschenen van Dr. Adolf Zauner's *Romanische Sprachwissenschaft*, Teil I (Lautlehre und Wortlehre I). Het boekje, dat n°. 128 van de „Sammlung Göschen" uitmaakt, kost hier te lande *f* 0.80.

Digitized by Google

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal of Hellenic Studies, XLI, 1: W. W. Tarn, Alexander's ὑπομνήματα and the 'World-Kingdom'. — Dez., Heracles Son of Barsine. — H. J. W. Tillyard, The Problem of Byzantine Neumes. — M. N. Todd, The Progress of Greek Epigraphy, 1919—1920. — E. J. Webb, Cleostratus Redivivus. — F. N. Pryce, A Minoan Bronze Statuette in the British Museum. — H. J. Rose, The Greek of Cicero. — H. B. Walters, Red-figured Vases recently acquired by the British Museum.

2: P. N. Ure, When was Themistocles last in Athens? — G. H. Macurdy, Hermes *Chthonios* as Eponym of the Skopadae. — M. Holleaux, Ptolemaios Epigonos. — F. W. Hasluck, The Crypto-Christians of Trebizond. — E. Douglas van Buren, Archaic Terra-cotta *Agalmata* in Italy a. Sicily. — A. E. R. Boak, An Overseer's Day-book from the Fayoum. — C. D. Bicknell, Some Vases in the Lewis Collection. — G. Bagnani, Hellenistic Sculpture from Cyrene. — A. Evans, On a Minoan Bronze Group of a Galloping Bull and Acrobatic Figure from Crete, with Glyptic Comparisons, and a Note on the Oxford Relief showing the *Taurokathapsia*. — A. J. B. Wace, Archaeology in Greece, 1919—1921.

Neue Jahrbücher f. d. klass. Alt., Gesch. u. f. d. Liter. u. f. Päd., XLVII-XLVIII, 10: O. Immisch, Über eine volkstümliche Darstellungsform in der antiken Literatur. — F. Dornseiff, Buchende Synonymik. — W. Dörpfeld, Zum ursprüngl. Plane des Erechtheions. — O. Ostertag, Schiller der Befreier. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: R. Kieszmann, Der Weltanschauungsgehalt der höheren Schulen.

Anglia Beibl., XXXIII, 3: H. Mutschmann, Zur Psychologie des Verfassers der „Nachtgedanken".

Neophilologus, VII, 3: B. Faddegon, De systematiek der syntaxis. — C. Kramer, André Chédier et Bion. — C. B. v. Haeringen, Aantekeningen bij de Gotiese „breking". — J. H. Scholte, Versuch eines Bildungsgangs des Simplicissimusdichters. — W. Perrett, The resonance hypothesis of audition. — O. B. Schlutter, OE. *Sárcréne* 'so tender and sore to the touch as to make you cry with pain'. — Dez., Another instance of OE. *Syla* 'Ploughman'. — Dez., OE. *Fótsetl* 'a footstool'. — Dez., OE. *Stáncœstil* 'Acervus lapidum'. — Dez., OE. *Swinlic* 'Porcinus'. — Dez. OE. *Tih* = MLG. *ti* = OHG. *zich*. — R. v. Waard, L. Brandin, *La Chanson d'Aspremont*. E. Faral, *Gautier d'Aupais*. — Jos. Schrijnen, Italische Dialektgeographie. — Aank. v. eigen werk. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, IV, 2: Edw. B. Koster, Lewis Theobald, II. — F. P. H. Prick v. Wely, War Words a. Peace Pipings, II. — Notes a. News. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Zeitschr. f. deutsches Alt., LVIII: K. Droege, Zur gesch. d. Nibelungendichtung u. d. Thidrekssaga. — H. Fränkel, Aus der frühgesch. d. deutschen endreims. — H. Patzig, Zum text der Liederedda. — H. Thoma, Eein neues bruchstück d. gedichtes auf kaiser Ludwig den Baiern. — E. Schröder, Zur kritik d. Annoliedes. — Dez., Gedrut. — H. Schneider, Das mhd. heldenepos. — R. Henning, *Wettu irmingot* u. d. Hildebrandslied. — E. Wallner, Ein altbair. zeugnis zur Dietrichssage. — K. Strecker, Der leich 'De littera Pythagorae'. — Dez., Die älteste spur vom fortleben d. Erzpoeten? — W. H. Vogt, Die frásagnir der Landnámabók. — F. Vogt, Strophenbindung bei Reinmar von Hagenau. — E. Schröder, Lückenbüsser. — M. H. Jellinck, Über das gedicht vom Himmelreich. — V. Dollmayer, Ein neues doppelblatt der Parzival-hs. G'. — E. Schröder, Ein burgund. frauenname in Basel? — G. Neckel, Die götter auf dem goldnen horn. — Dez., Christl. kriegerethik. — Th. Baunack, *Nach dem wine hœret das bibelinum*. — O. Begahel, Zu s. 95. — G. Baesecke, Hrabans Isidorglossierung, Walahfrid Strabus u. das ahd. schrifttum. — E. Schröder, Zu Konrads van Würzburg tanzleich. — F. Burg, Die inschr. d. steines von Eggjum. — E. Schröder, Das gedicht v. spitale zu Jerusalem.

LIX, 1-2: J. Schatz, Eine Reimbibel d. 12 jhrhs. — P. Hagen, Das buch von der Nachfolge Christi u. Thomas a Kempis. — R. O. Meyer, Die quelle d. Borten. — E. Schröder, Zum text der Warnung. — Dez., Meister Renausz. — Dez., *Sprichwort*. — H. Sperber, Ein gesetz der bedeutungsentwicklung. Anh.: aus dem gebiet der belagerungstechnik stammende ausdrücke. — J. Petersen, Aufführungen u. bühnenplan des ältern Frankfurter passionsspiels. — Cl. Biener, Zur methode d. untersuch. über deutsche wortstellung. — R. Henning, Auf alten colonistenwegen. — E. Schröder, Der Frauen Turnei. — Dez., Bruchst. eines mhd. prosaromans aus dem anfang d. 13 jhrhs. — K. Schiffmann, Die hs. d. Linzer Entechrist. — E. S., Lückenbüsser.

Neuphilologische Mitteilungen, 1921, 6-8: J. Brüch, Etymologisches (1. zu den „Neuphil. Mitteil." XXII, 46; 2. Frz. *biais*; 3. Frz. *blond*). — L. Spitzer, Hispanistische Wortmiszellen, II. — F. Kluge, Gos. *gabei* = lat. *cōpia*. — E. Ochs, *rōrea gafaclita*. — G. Rohlfs, Frz. *ains*. — lomb. *infi*, „so". — Besprechungen. — A. Jeanroy, A. Långfors, A. W., Polemisches. — Protokolle des Neuphilologischen Vereins.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVII, 1: Roos, Apollonius — Salverda de Grave, Fransche literatuur in de Middeleeuwen. — Vriens, De vierde kruistocht.

Revue Historique, CXXXVIII, 2: Battifol, Richelieu et la question de l'Alsace. — Vivier, La grande ordonnance de 1351. — Weil, St. Jean de Latran. — Bulletin historique: France (moyen âge).

Historische Zeitschrift, 125, 2: Herzog, Nikias und Xenophon von Kos. — Meinecke, Drei Generationen Gelehrtenpolitik. (Vischer, Schmoller, Weber).

Hansische Geschichtsblätter, XXVI: Schäfer, Nachrufe (von der Ropp en W. Stein). — Schäfer, 50 Jähre. — Stein, Die Hanse und England beim Ausgang des 100jähr. Krieges. — Frölich, Zur Topographie Goslars im Mittelalter. — Bode, Hansische Bundesbestrebungen im 15 Jahrh. (vervolg). — Feit, Hastethouge. — Goetz, Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters.

Studiën, 1922, April: W. Mulder, De conventie v. 1917. — J. v. Mierlo Jr., Een bloemlezing uit Ruysbroeck. — A. Borret, Eigendom van productiemiddelen. — Is. Vogels, P. v. Meurs en Dr. Schaepman (slot). — F. v. Lith, Een vervolg op de vertaling v. h. Onze Vader. — H. Duurkens, Alb. Thijm en de kerkbouw. I. — Meded. — Uit de Pers.

Mei: W. Mulder, Iersche Oorlog en Vrede. — G. Gorris, Benedictus de Vredespaus. — F. de Bruyn, Vliegen zonder motor. — C. Wessels, Pedro Paez, 1622—1922, I. — J. Daniels, Bibliogr. over de Societeit v. Jesus. — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Frantzen en Hulshof, Schwankbücher: Anz. f. d. Alt. XL (Schröder).

Koperberg, Polybii liber XXX: D. Lit. Ztg. 1922, n°. 11 (Hohl).

Logeman, Peer Gynt.: Anz. f. d. Alt. XL (Schultze).

Muller en Scharpé, Everaert: Anz. f. d. Alt. XL (Schröder).

Muller, Reinaert: Anz. f. d. Alt. XL (Frings).

Ramondt, Karel ende Elegast: Anz. f. d. Alt. XL (Frings).

Digitized by Google

J. B. WOLTERS,
GRONINGEN, DEN HAAG.

LATIJNSCH WOORDENBOEK

DOOR

Dr. J. VAN WAGENINGEN,
Hoogleeraar a/d Rijksuniversiteit te Groningen.

DERDE DRUK,
bewerkt door

Dr. F. MULLER Jzn.,
Hoogleeraar a/d Rijksuniversiteit te Leiden.

Prijs, gebonden . . . f 14,90

Het boek maakt reeds bij den eersten aanblik een prettigen indruk: mooi papier, heldere druk, en dank zij het oordeelkundig gebruik van drie soorten vette letters, zijn de omvangrijke artikels overzichtelijker dan in alle andere mij bekende Latijnsche woordenboeken.

Wij zijn van gevoelen dat deze nieuwe druk een schitterende prestatie is; geen der mij bekende Latijnsch-Fransche woordenboeken kan er mede vergeleken worden. Wij hebben enkele bladzijden en verder eenige artikels vergeleken met het in Duitschland en Oostenrijk veelgebruikte Lateinisch-Deutsche Schulwörterbuch van Stowasser, waaraan niemand minder dan Franz Skutsch zijn medewerking verleende, en de vergelijking viel ten gunste van het Nederlandsche werk uit.

A. GEEREBAERT S. I.
De Standaard (België).

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

Dr. P. C. DE BROUWER,
Prof. Dr. F. MULLER Jzn. en Dr. E. SLIJPER,

LATIJNSCHE LEERGANG
voor Gymnasia en Lycea.

DEEL I:

BUIGINGSLEER
door Dr. E. SLIJPER,
Conrector aan het Stedelijk Gymnasium te Utrecht.

TWEEDE DRUK.

Prijs . . . . f 2.90

OEFENINGEN BIJ DE BUIGINGSLEER,
MET WOORDENLIJST,
door Dr. P. C. DE BROUWER en Dr. E. SLIJPER.

TWEEDE DRUK.

Prijs . . . . f 2,50

Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

ZOO JUIST VERSCHENEN:

SPELLING EN VERBUIGING ONZER MOEDERTAAL

Handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels

DOOR

Dr. P. LEENDERTZ Jr.
Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Dit actueele boek is de beste handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels, waarvan men tegenwoordig voortdurend hoort. De Schrijver, die vele jaren de Nederlandsche taal op Gymnasia enz. heeft gedoceerd, geeft hier zijn rijke ervaring ten beste.

Terwijl in de laatste maanden de spellingquaestie voortdurend aan de orde is, geeft dit boekje een helder inzicht in de verschillende schrijfwijzen en de bezwaren en voordeelen van diverse stelsels.

Ieder ontwikkeld persoon en allen, die op eenigerlei wijze bij het onderwijs in de Nederlandsche taal zijn betrokken zullen met groote belangstelling dit boekje lezen, omdat zij daardoor gemakkelijker een op goede gronden berustende keuze kunnen doen.

Prijs: ing. **f 1.75**

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 9.** **Juni 1922.**

Bethe, Griechische Lyrik (Vürtheim).
Kenyons, Aristotelis Atheniensium Respublica (v. Leeuwen).
Van Prooije-Salomons, De geschiedenis van Koning Nala (H. C. Muller).
Vorrink, Jacob Cats (Beets).
Poutsma, Mood and Tense of the English Verb (Günther).
Cohen, Mystères et Moralités du ms. 617 de Chantilly (Sneyders de Vogel).
Reinach, Recueil Milliet, I (Six).
Veth, De Politieke Prent in Nederland (Hoogewerff).
Dez., Geschiedenis van de Nederlandsche Caricatuur (Hoogewerff).
Schoolboeken:
Woltjer, Serta Romana, 5de uitg. (Lely).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Certamen Poëticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius. Wasstraat 29. Leiden.

E. Bethe, Griechische Lyrik. (Aus Natur und Geisteswelt No. 736). Leipzig, Teubner. 1920. (Pr. ƒ 0.70, geb. ƒ 0.85).

Een aanbevelenswaardig boekje, frisch en degelijk geschreven. De verduitsching der grieksche verzen zal in Bethe's vaderland wel instemming vinden. Ons zijn die vertalingen van Schultz-Geffcken zooveel als herinnering aan welgevulde poëzie-albums. Een strijdzang van Tyrtaios in Mähly's hexameters brengt mij in de war, wie nu wel kreupel was: Tyrtaios of Mähly. De „algemeene lezer" zal ook bij Bethe wel over veel heenglijden, waarvan hem de zin ternauwernood bewust wordt. Bethe had gelijk die norm niet te nemen. Mogen, nu hun in Holland en in het buitenland de gelegenheid geboden wordt zich te oriënteeren, dichters en literatoren (nederlandsche!) eens kennis gaan nemen van de helleensche lyriek. Zij zullen daar veel aantreffen, dat belangstelling verdient en opwekt. Er gaan velen van hen rond met twijfelachtige souvenirs aan de uitspraken in letterkundige handboeken van een kwart eeuw geleden. Wat er sinds dien aan nieuwen oogst binnen kwam, wat er gewerkt is en hoe frissche wind thans over den helleenschen akker gaat, bleef hun onbekend. Niet degenen, die aan schoolprogramma's knutselen, maar mannen en vrouwen van literairen smaak zullen de cultuurwaarde der antieke geschriften hoog houden. Daarvoor is kennismaking noodig: dan redt de zaak zich van zelf.

Leiden. J. Vürtheim.

Aristotelis Atheniensium Respublica. Recognovit **F. G. Kenyon** (Scriptorum classicorum Bibliotheca). Oxford, Clarendon Press. (zonder jaartal. Het voorbericht is Januari 1920 gedateerd). (Prijs 2/6 net).

Het jongere geslacht van philologen kan zich moeilijk een juiste voorstelling vormen van de belangstelling, die dertig jaar geleden aan het even zonderlinge als belangrijke geschrift, waarvan de (niet in het handschrift aangegeven) titel hierboven is afgedrukt, aanstonds na zijn openbaarmaking ten deel viel. Thans levert de gelukkige eerste bewerker, die zich ook later in allerlei uitgaven aan zijn papieren kind heeft laten gelegen liggen, een eenvoudige en praktische tekstuitgave, die zeker velen in binnen- en buitenland zal welkom zijn. Zijn eerste bewerking, die een jaar na de ontdekking van het zeer beschadigde en moeilijk leesbare hs. verscheen, noemt hij bescheiden „nimia fortasse celeritate publici iuris factam", en zeker — er haperde heel wat aan! Maar, dank zij de voortvarendheid, waarmee die publicatie binnen weinige maanden werd tot stand gebracht, schier onmiddellijk gevolgd door een facsimile-reproductie van het hs. zelf, waren ook andere philologen al spoedig in de gelegenheid zich te wijden aan de taak, waarvoor veler samenwerking noodig was. De in 1905 ontdekte Menander-fragmenten bleven eenige jaren, en daarna de facsimile-reproductie nòg weder eenige jaren in bewerking, eer zij door den druk werden bekend gemaakt: was de eerste editie dientengevolge minder door vergissingen ontsierd? Integendeel! — Het is nu eenmaal het lot van editiones principes, dat de bewerker bij zijn moeizaam getob maar al te vaak door de boomen geen kijk meer heeft op het bosch, en soms het spoor bijster wordt waar men met Nausikaä zou willen uitroepen: *καί κεν παῖσ ἡγήσαιτο!* Dat brengt de menschelijke natuur mede, — en daarom verdient een gulhartige snelheid, als destijds in zake den Staat der Atheners, verre de voorkeur boven bedachtzaam talmen tot de laatste lees- of schrijf- of drukfout zal zijn gevonden. Die vindt men tòch niet, want *εἷσ ἀνὴρ οὐ πάνθ' ὁρᾷ*, en een ander ziet ze allicht onmiddellijk.

Hoe ver de tekst van 1920 (den recensent kwam het boek eerst in Juni '21 in handen) boven dien van 1891 uitmunt, kan slechts beseffen wie ze onderling vergelijkt. Het geldt waarlijk niet slechts kleinigheden van stijl of spelling! Bijv.:

Digitized by Google

c. 42. Eertijds: ἵνα μὴ πράγμασι συμμιγεῖεν τι. Thans: ἵνα μὴ πρόφασις ᾖι τοῦ ἀπιέναι.

c. 50. Eertijds: ὅπως τῶν κοπρολόγων μηδεὶς ἐν τοῖς παρὰ τοῦ τείχους καταβαλεῖ κόπρον. Thans: ὅπως τῶν κ. μηδεὶς ἐντὸς ι σταδίων τοῦ τείχους κ. κ.

c. 55. Eertijds: πρὸς τὸν λίθον ὑφ' [ὧι] τὰ ταμιεῖα ἐστίν. Thans: πρὸς τὸν λίθον ἐφ' οὗ τὰ τομί' ἐστίν.

Het duidelijkst blijkt het verschil aan het slot van het werk, c. 64—69, waar de (moderne) wijze van stemmen bij de gerechtshoven uitvoerig en nauwkeurig wordt beschreven. Hier is een samenhangende tekst geworden uit hetgeen aanvankelijk losse woordfragmenten, rari natantes in een oceaan van stippels, waren.

De beknopte apparatus criticus van deze uitgave, die ongetwijfeld in veel meer handen zal komen dan de uitvoeriger werken van Sandys en anderen, is àl te beknopt, en teveel een tusschending om te kunnen bevredigen. „Zoo'n middenman, wat hebt ge er an ?" — Nòch van de overlevering, nòch van den arbeid der philologen wordt er een eenigszins juist beeld in gegeven: een tekstafdruk zònder aanteekeningen zou ongetwijfeld zijn te verkiezen. Zeker, dat Kenyon „ea tantum colligere voluit quae scire debet lector"; dat de lezers dus niet meer door tallooze teksthaakjes worden belemmerd, maar bijv. αὐτοί en Ἐπιμενίδης gedrukt zien staan, niet — als vroeger — α[ὐ]τοί en Ἐ[π]ιμενίδης, wie zou het niet toejuichen, of bij die woorden een nootje verlangen, wàarin hem werd meegedeeld dat de υ en de π in de papyrus niet zijn te lezen! Maar de toepassing van het beginsel, waarvan Kenyon in zijn voorrede deze twee — zeker alleronschuldigste — voorbeelden heeft gegeven, gaat veel, veel verder dan die beide zouden doen vermoeden. „Ubicunque supplementum certum est, uncos non adhibui." Dit heeft er toe geleid dat de beste gissingen, die op den tekst zijn gemaakt, zwijgend zijn overgenomen, daarentegen allerlei mogelijke maar onzekere, ook wel ònmogelijke, met den naam van den voorsteller in den apparatus criticus prijken. Dit is dáárom niet goed te keuren, omdat, zooals Valckenaer het eens heeft uitgedrukt, „nihil in nostra arte difficilius inventu est, quam id quod quivis se quoque dicturum fuisse putat— postquam audivit". Iedere vakgenoot weet, dat men op moeilijk leesbare of lacuneuze plaatsen eerst dan pleegt te *zien* wat er *staat*, als men *begrepen* heeft wat er staan *moet*. Het schijnt wenschelijk deze opmerking door een duidelijk voorbeeld toe te lichten.

Aanvankelijk meende Kenyon c. 11 het volgende te lezen: *Toen Solon zijn wetten had gegeven*, ἀποδημίαν ἐλογίσατο κατ' ἐμπορί[αν] ἅμα καὶ θεωρίαν εἰς Αἴγυπτον [περὶ Κα]νώπου [πόλ]ει δέκα ἔτων· οὐ γὰρ οἴεσθαι δίκαιον εἶναι [το]ὺς νόμους ἐξηγεῖσθαι παρών. — Hoe ziet deze volzin er thàns uit? In den apparatus criticus staat er niets over, maar uit den gruwelijken onzin is iets heel eenvoudigs geworden: ἀποδημίαν ἐποιήσατο κατ' ἐμπορίαν ἅμα καὶ θεωρίαν εἰς Αἴγυπτον, εἰπὼν ὡς οὐχ ἥξει δέκα ἐτῶν· οὐ γὰρ οἴεσθαι δίκαιον εἶναι τοὺς νόμους ἐξηγεῖσθαι παρών. *Solon ging op reis, voor zaken zoowel als voor zijn genoegen, zeggende dat hij zich niet verplicht achtte in het land te blijven om zijn wetten uit te leggen.*

Eenvoudig — op één woord na. De fout in δίκαιον is *niet* verbeterd, omdat in de papyrus zoo staat geschreven; dit neemt echter niet weg dat volgens de grammatica δίκαιος het eenig mogelijke is, gelijk reeds in 1891 werd opgemerkt. — Maar deze (betrekkelijke) kleinigheid nu daargelaten .... hoe *komt* het dat Kenyon nu ziet wat hij dertig jaar geleden niet kon zien, toen zijn oogen toch allicht niet slechter zullen zijn geweest? Dat hij thans *met zekerheid* ἐποιήσατο en εἰπὼν (of λέγων, zooals aanvankelijk was voorgesteld) ὡς οὐχ ἥξει heeft kunnen lezen en uitgeven? Omdat.... νοῦς ὁρᾶι! De ς van ὡς is wat mismaakt uitgevallen, en lijkt daardoor bedriegelijk veel op een π. hetgeen tal van ongelukkige gissingen heeft veroorzaakt, en ook Kaibel—Wilamowitz nog in hun tweede uitgave deed aanteekenen: „desperavimus". Wat er in het hs. feitelijk *staat*, heeft Kenyon eerst gezien, nadat de ware lezing *e coniectura* was gevonden. Toen heeft hij ook de sporen der nauwelijks nog leesbare letters kunnen duiden, en zóó kunnen vaststellen dat hetgeen gegist was, inderdaad door den copiïst is *geschreven*.

Wat Kenyon eigenlijk onder supplementa certa verstaat, is den verslaggever — en dat is zijn hoofdbezwaar tegen dezen apparatus criticus — niet duidelijk geworden. Bijv. c. 13 gaf hij aanvankelijk: μετὰ τὴν τυράννων κατάστασιν ἐποίησαν διαφημισμον, thans: μετὰ τὴν τῶν τυράννων κατάλυσιν ἐποίησαν διαψηφισμόν. — natuurlijk het rechte, — en zwijgt over deze woorden in den apparatus criticus. Nu is τῶν een supplementum en ongetwijfeld certum, maar κατάλυσιν en διαψηφισμόν zijn *conjecturen*, waarvan de eerste door het hs. is bevestigd; het onzinnige διαφημισμόν echter staat duidelijk in de papyrus.

Dat de uitgever de overlevering niet lichtvaardig prijs gegeven, maar, waar slechts mogelijk, behouden heeft, zal iedereen wel goedkeuren. Maar — wat is mogelijk? There is the rub! Wat moet een argelooze en door geen noot gewaarschuwde lezer bijv. denken bij woorden als de volgende in c. 24: νῆες αἱ τοὺς φόρους ἄγουσαι τοὺς ἀπὸ τοῦ κυάμου δισχιλίους ἄνδρας? Zeker, dat staat zoo in de papyrus, maar — ontkent Kenyon of iemand anders dat het onzin is? Denkelijk schuilt de fout in φόρους. Van de beide geopperde gissingen φρουρούς en μισθοφόρους nam Sandys de eerste op.

Op verscheiden plaatsen is Kenyon's nieuwe lezing stellig niet boven de vroegere te verkiezen. Bijv. c. 16, waar in plaats van: καὶ πολλάκις [παροιμιά]ζετο ὡς [ἡ] Πεισιστράτου τυραννὶς ὁ ἐπὶ Κρόν[ου] βίος εἴη thans gedrukt is: καὶ πολλὰ κλέ[α ἐ]θρ[ύλλο]υν ὡς enz., „lectio non certa sed vestigiis satis apta." Best mogelijk, maar grieksch is het niet; er staat dus stellig iets anders, iets als het reeds lang voorgestelde: καὶ πολλάκις ὕστερον ἐλέγετο, — moet er althans staan.

Zoo zal ook Solon wel niet gedicht hebben, c. 5: *ik ben diep bedroefd*

πρεσβυτάτην ἐσορῶν γαῖαν Ἰαονίας
και[νομένην]....,

maar, òf het als gissing geopperde κλινομένην, òf, is die *Λ* inderdaad een *Λ* en als *Λ* bedoeld, dan moet die gissing *geheel* worden opgegeven. Een *land* kan κλίνεσθαι (δ 608), niet καίνεσθαι of *gedood worden*.

Ook Kenyon's in den tekst opgenomen „lectio dubia"

Digitized by Google

c. 8: **οὐκ ἐπιγράφουσα τὴν πρόφασιν δι' ὅ [τὸ ἐ] κτ[ίν]εσθαι** lijkt te weinig op grieksch om in aanmerking te komen; het voorgestelde **τὴν πρόφασιν τοῦ εὐθύνεσθαι** (*de reden van de boete*) zal vermoedelijk het ware zijn.

Bij het pagineeren is de zetter bijzonder achteloos te werk gegaan. De nummers IV, X, XXXII, XXXVI, XLV, LII, LVIII, LXIII, LXV ontbreken en XII, XIX, XXIX, XLII, LIII, LV, LVII, LXVII zijn dubbel geteld. Als curiosum zij vermeld dat het verkeerd geaccentueerde **Θέσσαλοσ** nog steeds in c. 17 en 18 uit de editio princeps is overgenomen: zóó taai van leven zijn schrijf- en drukfouten. In c. 19 is het verbeterd.

Voor een drukfout hield ik ook **ἐξοπλασίαν** c. 15, tot ik zag dat die wanvorm niet slechts in de papyrus staat, maar ook op een paar steenen is gevonden. Beter wordt hij daardoor niet, en dat de schrijver — niet de afschrijver — der **'Αθηναίων Πολιτεία** die fout beging, wordt er niet waarschijnlijker door.

Maar geen verdere distellezing! In het algemeen kan deze uitgave wegens den gemakkelijk leesbaren tekst worden aanbevolen. Tegen den apparatus criticus heeft de verslaggever zijn bedenkingen in het voorgaande kortelijk uiteengezet.

Melchthal (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

De geschiedenis van Koning Nala. Een episode uit het Mahābhārata. Uit het Sanskrit vertaald door **Dr. H. van Prooije—Salomons.** Zutphen, W. J. Thieme en Co. 1921.

De geleerde schrijfster, die ons reeds vroeger, bij denzelfden uitgever Thieme, de „Gewijde verhalen en legenden van Hindoes en Boeddhisten", naar 't Engelsch bewerkt thans in tweede uitgave, geschonken heeft — een boek dat ten nauwste met den inhoud van het onderhavige samenhangt — heeft thans een volledige vertaling van de episode van Koning Nala geleverd, en 't is mij een waar genoegen deze vertolking met een enkel woord bij den lezer in te leiden.

Te meer is mij dit een aangename plicht, omdat Mevrouw van P.—Salomons wel zoo goed is geweest in de inleiding even te herinneren aan mijne gedeeltelijke vertaling van dit oud Indisch verhaal, in 1899, dus lang geleden, in den Tijdspiegel afgedrukt. Het was echter meer een soort tijdverdrijf dan ernstige arbeid, een herinnering, als ik 't zoo noemen mag, aan de onvergetelijke privaatcolleges van, en vriendschappelijke gesprekken met den Leidschen hoogleeraar Kern, ons aller taalkundigen leermeester. — Doch ter zake.

Een zeer sobere en tegelijk zaakrijke inleiding pleit voor den goeden smaak der vertaalster. Hoe verleidelijk ware 't hier geweest met groote geleerdheid te beginnen, tot hoeveel kommentaar leent zich niet het oudindische heldendicht, zoowel het Mahâbhârata als het Râmâyana. Hoe had de schrijfster kunnen uitweiden over het groot aantal vertalingen van dit meesterstuk der Indische letterkunde, waarvan A. W. Schlegel zeide dat het in krachtige hartstochtelijkheid, in verhevenheid en teerheid alle gedichten van dat soort verre overtreft (zie Doorenbos' Geschiedenis der Letterkunde). Hoeveel kennis en geleerdheid had zij in noten kunnen toonen, en zoo verder. Dit alles heeft zij blijkbaar niet gewild, en — haar werk heeft er niet veel door verloren. Integendeel. Wij hebben nu een gedicht vóór ons, getrouw vertaald naar den oorspronkelijken tekst, volkomen voor iedereen genietbaar, die de moeite neemt van nauwkeurig te lezen, een gedicht dat ook in zekeren zin een aanwinst kan worden genoemd voor de Nederlandsche letteren in 't algemeen.

Ik hoop hartelijk — zegt de schr. en wij zeggen 't haar na — door deze vertaling in ruime kringen het besef te helpen wekken, dat de studie van het Sanskrit niet iets is van dufheid, droogheid en geleerdheid, maar dat onder den sluier van die oude taal het warme leven verborgen ligt" (blz. X). Zij richt zich dus, en te recht, tot ruime kringen van lezers, niet tot vakmenschen alleen. Ook dáárom moet hare poging ten zeerste worden toegejuicht. Na van Limburg Brouwer en Kern zijn in later jaren ten onzent tal van geleerden opgestaan, die de oud indische letteren door vertaling tot het Nederlandsche publiek hebben gebracht, ik noem nog van der Vliet, van der Waals, en Vogel, maar zou veel meer namen kunnen aanhalen. Aan al die goede namen sluit zich waardig aan Mevrouw van P.—Salomons, wier vroeger boek over de Indische fabel- en godenleer bewijst dat zij op dit terrein goed te huis is.

Over hare vertaling zegt de schrijfster zelf: Ik heb mij in mijn vertaling zoo dicht mogelijk bij het oorspronkelijke (gedicht) aangesloten.... zoodat, voorzoover de cadans van onze taal en de eigen aard van onze versmaat dit toeliet, de oorspronkelijke maat is bewaard. Ook woordenkeus en zinswending heb ik getracht zoo getrouw mogelijk weer te geven. Evenwel blijft die getrouwheid altijd betrekkelijk." (blz. V). Omtrent die versmaat nu, een oud stokpaardje van mij reeds sedert mijn promotie in 1880, veroorloof ik mij hier enkele opmerkingen.

De sloka of çloka (ik ben gewend aan de laatste schrijfwijze, waarop ik nader terugkom) behoort tot het Indische epos, evenals de hexameters tot de zangen van Homeros. De finesses van het metrum laat ik daar, maar in 't algemeen maakt dit breede vers op mij den indruk van een soort van een trochaeische strophe, een soort van Indischen tetrameter trochaicus:

âsîd râjâ, nalo nâma, vîrasenasuto balî,
upapanno guṇâir iṣṭâi, rûpavân açvakovidaḥ,

hetgeen ik in 1899, evenzeer trochaeisch, aldus vertolkte:

— ◡ — ◡ — ◡ — ◡ / — ◡ — ◡ ◡ — ◡ —
— ◡ — ◡ — ◡ — ◡ / — ◡ — ◡ — ◡ — ⌒

Daar was eens een koning Nala, Vîrasena's geduchte [zoon,
Rossenkundig, schoon van lichaam, aan gewenschte [deugden rijk.

De vertaling evenwel van Mevrouw v. P.—Salomons maakt op mij meer den indruk van een jambische strophe:

◡ — ◡ — ◡ — ◡ — / ◡ — ◡ — ◡ — ◡ —
◡ — ◡ — ◡ — ◡ — / ◡ — ◡ — ◡ — ◡ —

Daar leefde eens een machtig heer, vorst Nala, [Wîrasena's zoon,
In deugden groot, aan schoonheid rijk, een paarden- [kenner door en door.

Ten slotte nog het volgende over de vertaling van dit liefelijke wonderverhaal, deze idylle der huwelijksliefde, vrije opmerkingen bij een eerste lezing die ik als bewijs van mijn waardeering der schrijfster aanbied.

Digitized by Google

Fraaie goedvertaalde verzen schijnen mij de volgende:

Twee uitverkorenen als gij verbonden, zie, dat [ware schoon: (I 30)
Zoo teeder jong van lichaamsbouw, zoo rank van [leest, zoo schoon van oog,
En overstralend in haar pracht het stille schijnsel [van de maan. (III, 13).
Zij is een lotosmeer gelijk, door olifanten omgewoeld,
Waar elke vogel bang ontvlood, en alle bloem ont- [bladerd is (XVI, 15)
Terwijl de windgod aldus sprak, viel er een bloemen- [regen neer,
Hemelsche trommelslag weerklonk, en weldoend [woei een zachte wind, (XXIV, 40)

en andere, die ik kortheidshalve niet aanhaal. Wèl vermeld ik hier eenige plaatsen, uit vele, die zeer schilderachtig uitlokken tot illustratie:

Vervullend de aarde met gedruisch van olifant en [kar en paard,
Met bloemfestoenen bont versierd, omstuwd van [weidschen krijgerstoet (II, 11)
Van ver een groote karavaan met olifant en kar en [paard,
enz. enz. (XII, 111).
In 't midden van haar voorhoofd prijkt van haar [geboorte af een vlek,
Gelijkend op een lotoskelk; ik zag die vaak; nu [schuilt zij weg
In 't stof dat zij er over streek, zooals de maan in [wolken schuilt (XVII, 5).

en, last not least, allerlei regels die goede en diepzinnige levenswijsheid bevatten en als dichterspreuk kunnen dienen. Uit de vele door mij aangeteekend haal ik als voorbeeld slechts deze aan:

Bij de artsen is geen enkel kruid bekend, dat zoo [genezend werkt,
Voor alle smarten, als een vrouw. Ik zweer u dat (het waarheid is. (IX, 29)
Geen schepsel sterft er vóór zijn tijd (XIII, 39)
Een echtgenoot is voor een vrouw, zelfs ongetooid, [de schoonste tooi,
Als zij door hem verlaten is mist zij, hoe stralend [ook, haar glans (XVI, 19)
Een goede vrouw leeft veilig voort, door 't pantser [harer deugd beschut (XVIII, 9).

terwijl ik, bij het zoeken naar indisch-nederlandsche parelen, ook regels heb gevonden, die of onvoldoende verklaard zijn of als te prosaïsch en nuchter in een nieuwe uitgave verdienen te worden verbeterd:

Dat alle goden samen, heer,
En gij met hen, o dappre held, verschijnen ten [swayaṃwara, (IV, 29 en elders)

mij dunkt dat in een ned. vertaling alleen de vreemde eigennamen te behouden zijn, en verder geen skr. termen mogen worden geduld, die trouwens voldoende in onze taal zijn weer te geven; op deze plaats b.v. aldus:

En gij met hen, o dappre held, verschijnen op de [bruigomskeus.

Leelijk, en dus te verbeteren, schijnen mij regels toe als de volgende:

Na langen tijd keerde een brahmaan, welke den [naam Parṇâda droeg (XVIII, 1)
O fiere koning, naar de stad, welke den naam [Widarbha draagt (XIX, 10)
De leeftijd komt goed overeen, maar 't uiterlijk [brengt in de war
enz. enz. (zeer prosaïsch, XIX, 34).

Maar genoeg — ook de zon heeft vlekken, en vlekkeloos is geen enkele menschenarbeid. De geleerde schrijfster houde mij dus ten goede dat ik dergelijke op- en aanmerkingen tot een minimum beperk, zij moge ze slechts beschouwen als een bewijs mijner belangstelling in het goede en ijverige werk, dat zij gewrocht heeft.

Het is een gelukkig verschijnsel dat ook ten onzent de Sanskritstudiën groeien en bloeien, en dat de school van Kern, den taalgeleerde die ons kleine landje hierdoor wereldberoemd heeft gemaakt, in het jongere geslacht, niet alleen bij mannen maar ook bij vrouwen, voortleeft. Wij wenschen het werk onzer vertaalster een groote verspreiding en een spoedige tweede uitgaaf toe.

Den Haag. H. C. Muller.

Jacob Cats. Keur uit zijn verhalende gedichten. Uitgegeven en ingeleid door **Joh. Vorrink.** (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers No. 10). Amsterdam, J. M. Meulenhoff. 1920.

Het spijt mij dat ik dit deeltje niet met opgewektheid kan aankondigen. Men mag, dunkt mij, verlangen dat een dusdanig uitgaafje zoo goed mogelijk verzorgd is; het is bestemd voor gebruikers die met de oudere taal niet vertrouwd zijn, die dus niet merken wat er aan de uitgaaf ontbreekt en dat niet uit zich zelf kunnen goed maken. Dus moet in de eerste plaats de tekst zonder gebreken zijn; er mogen ook geen te erge drukfouten in voorkomen, en zeker geen drukfouten die den zin geheel en al bederven en bij gissing niet of heel moeilijk zijn te verbeteren. Dan moeten de verklarende aanteekeningen het woord of de woorden van den tekst ook altijd werkelijk en precies *verklaren*; niet maar bij benadering *aanduiden* wat het woord ongeveer beteekent; zij moeten zoo veel mogelijk (ik erken dat het niet altijd mogelijk is) juist zijn; men mag verlangen dat zij den stempel dragen van nauwkeurig voelen en weten of anders van studieus onderzoek. Voorts mogen niet onverklaard gelaten worden, talrijke woorden en uitdrukkingen die nu een andere beteekenis hebben of op een andere wijze gebruikt worden (zoo bijv. de bijw. *vast* en *vrij*); de lezer zal ze opvatten in den voor hem gangbaren zin; de uitgever moet ze daarom voor hem naar het oudere of andere gebruik vertalen. In elk dezer opzichten ontbreekt er in dit deeltje nog al 't een en ander. Ik meen inderdaad niet te veel te eischen, wanneer ik voor uitgaafjes als dit, immers van zoo gering beslag, verlang dat ze in ieder opzicht „af" zijn.

De *Inleiding* (blz. 7—20) is in 't geheel niet naar mijn smaak. De tegenwerping dat dit aan *mijn* smaak moet liggen, aanvaard ik niet, want deze *Inleiding* geeft blijk van zulk een volkomen gebrek aan smaak, dat zij wel niemand smaken zal. „Vader Cats, ... die gaf een spreuk, of een les, of een middel tegen buikpijn, ...

Digitized by Google

maar jonge-jonge hij gaf ook veel verhalen". — „Oolijkerd, die hij was". — „Nee maar, Cats zou 't ze wel's (spr. uit: wels? *of* wel 'es?) eventjes aan den neus hangen!" — „Dat hij met zijn mond vol tanden stond, als hij iets iets ging vertellen, o neen!" [moet dit niet wezen: o nee?] — „Hij maakte het wel eens wat lang van nat. Hij kon zijn onderwerp wel's uitputten, wel's drie keer doorzagen, en dan inzouten". — „Zijn eerste oefeningstijd in de edele rijmkunst". — Ziedaar eenige proefjes. Neen, dat is mij al te huiselijk! En dan, in deze *Inleiding*, die geen werkelijke karakterschets, veel minder eenige karakterstudie geeft, dat eeuwige, half beschermende, half insinueerende! „Cats, die zoo ontzaglijk knap en en geleerd was, ... die zoo'n duivelsch-handige advocaat was, die zoo goed de fortuin bij haar sflippen kon grijpen". — „Dit heeft zeer zoete winstjes opgebracht". — „Buigt u, dan wordt ge niet gedeerd door het onweer, is natuurlijk iets ongehoords voor den eik. Voor Cats was het dat evenwel volstrekt niet." — De land- en tijdgenooten van Cats moeten ook een veeg hebben („dat was juist het leukste voor die brave Hollanders", blz. 17), maar natuurlijk! want zij knepen immers allemaal de kat in 't donker? Neen, dit half en half; dit geven en nemen, dit in bescherming nemen en in de lucht steken, dit quasi-ontzag voor Cats, gemengd onder een tastbare geringschatting; het zal ook hen die het minst met en voor Cats kunnen voelen, tegenstaan. En niemand heeft er iets aan om er Cats waarlijk uit te leeren kennen: in zijn werkelijke verdiensten, en met zijn menschelijke gebreken (die hij zelf best kende, erkende en beleed). — Aan 't slot van dit misteekende beeld (blz. 12), zegt de schrijver dat de autobiografie (het *Twee en Tachtigh Jaerig Leven*) eindigt met een gebed, dat men hem (Cats) moest voorlezen op zijn sterfbed. *Dit* gebed evenwel is iets vroeger te vinden, namelijk achter de *Gedachten op Slapelooze Nachten*. Aan 't eind van zijn levensbeschrijving beveelt C. zich aan in de voorbeden der Haagsche predikanten, en de daar dan ncg volgende ontboezeming is niet die welke hij voor zijn doodsbed had bestemd.

Van de fouten in den tekst en de drukfouten die op 't verstaan er van storend werken, moet ik hier de ernstigste aanwijzen. Blz. 10: „Ick was oock even toen tot dichter seer genegen" (*lees* dichten). Blz. 27, vers 45: „heeft ondertast", *l.* hebt o. Blz. 35, vers 100: „alleen een ware niet", *l.* en ware n. Blz. 54, vers 204: „En oft' haer eygen oogh", *l.* ofs' haer enz. Blz. 65: „al wied en naeckten kleet", *l.* al wie den n. Blz. 69, v. 419: „niet door boek of gortigh swijn", *l.* bock. Blz. 107, v. 99: „En dichte bij den wal daer swour sijn ommeslagh", *l.* swom.

Ik geloof niet dat men het zeventiende-eeuwsche *beleeft* ooit zóó maar met ons: prijzenswaardig weer mag geven, zooals (blz. 29) bij „(een) beleefde daet" is gedaan. „Edelmoedig, edel", lijkt mij daar het vereischte equivalent; men kan dan verder wel tot: prijzenswaardig komen, maar beteekenen doet *beleefd* dat eigenlijk nooit. — „Mijn echte deel" wordt op blz. 30 door: huwelijkspand verklaard (dat gebruikt men toch alleen van een kind?); de beteekenis is: wederhelft. — Blz. 50: „Beter korte pijn als lange tijt gequeelt"; in de noot: gezongen, gepraat. Dit moet stellig zijn: pijn (smart) geleden; van *kwelen* in dien zin. De bedoeling der „vrijster" is: beter doorgevlogen, dan doorgekropen". — Blz. 53: „Ick sal versteken sijn, indien ick krepel blijf"; volgens de noot: verborgen, weg. Immers niet, maar: verstooten, afgewezen (door de meisjes, de vrouwen). — *Liefgetal* wordt een paar maal (blz. 36 en 59; op blz. 67 staat er geen noot bij), verklaard door: lieftallig (een keer tevens door: bemind). Zooals wij nu *lieftallig* uitsluitend en algemeen opvatten, kan het tot verklaring van „liefgetal" niet gebruikt worden; bemind, geliefd, welgevallig, aangenaam, is de zin (zie *Wdb. d. Nederl. Taal*). — *Lincker*, blz. 70, wordt verklaard met : vleier, een beteekenis die er alleen in bepaald verband misschien aan zou kunnen worden gegeven. Hier is het als gewoonlijk: schelm, schalk; verg. *slimme guyt*, een regel of wat eerder. — *Deftig* is een woord dat Cats ontzettend dikwijls gebruikt, en in verschillende beteekenissen. Op blz. 77 wordt het in „een deftigh man" met: ernstig verklaard; ik zou zeggen dat het dáár: „rustigh", kloek, krachtig" beteekent („ 't is een deftig man, Die hier (*in den strijd tegen 't vleesch*) het velt behout en meester blijven kan"). Op blz. 78 staat *deftigh* in een ander verband (zonder noot); „eerzaam, zich zelf respecteerend", beteekent het dáár. — *Bucht*, op blz. 83, is met: beurs niet juist weergegeven; het beteekent een hoeveelheid geld; geldsom, „(de) aap". — Ook is „krop" voor *rop* (van een visch, blz. 116) onjuist; het beteekent: (visch)*maag*: zie het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, waardoor de Heer Vorrink zich ook over de meeste andere door mij besproken woorden (en b.v. ook nog over *ommeslagh*, blz. 107, niet: halsdoek, maar (hals)kraag), had kunnen laten voorlichten. — Op blz. 14 wordt in 't kort de strekking van de „Leerzame Fabel" *Van een pompoen en eycke* besproken. Als de boer een eikel op het hoofd krijgt die een put maakt in zijn hoed, „begrijpt de kinkel dat hij zonder hoed wel eens leelijk getroffen had kunnen zijn". Neen, in het af of niet ophebben van zijn hoed zit het niet, maar de man beseft hoe onverstandig zijn bedillen van den Schepper zooeven is geweest; groeiden, zooals hij 't redelijk had genoemd de zware vruchten werkelijk aan de eiken en de lichte aan de lage aardgewassen, dan was hij daar net er niet met een putje in zijn hoed afgekomen: „had 'et nae *myn* sin gegaan, Het ware nu met mij gedaen".

Ik sprak reeds van sommige woorden die zonder aanteekening gebleven zijn, maar die, omdat ze waarschijnlijk óf verkeerd zullen worden opgevat, óf in 't geheel niet verstaan, van een aanteekening behoorden te zijn voorzien geworden. Ik noemde reeds *vast* en *vrij*, als expletieven; ik schrapte verder aan: *adels* (edeljonkers); *tuygh* (gereedschap); *karigh dier* (sober, van den ezel); *uyteyschen* (uitdagen); *slim* (krom) *en krepel been*; *bestendigh* (bondig) *woord*; *wanckelbare* (onzekere) *gangen*; (op 't bed) *daer gaet hy leggen duchten* (zich angstig, benauwd maken;) *bruytstuck* (huwelijksgeschenk); „dat sij de rechte gronden Van dese maeghdequael had kunstigh *ondervonden* (had leeren kennen); iemand iets *nazeggen* (nageven, verwijten, aanwijzen). *Keurs* (vrouwenrok), *rakkers van den Schout*, en zoo is er nog wel meer, waarbij voor velen een aanteekening vermoedelijk wel noodig zou wezen.

Een beetje vreemd kijkt men op van den naam

Digitized by Google

Turani, als titel van het stukje dat voor deze bloemlezing uit „Ouderdom en Buytenleven" gekozen is. Italiaansche namen als Borrani, Sormani, Viviani komen er voor den geest, maar men blijkt te doen te hebben met den (door den Heer Vorrink als nominatief opgevatten) vocatief van Turanius („Turani, lieve vrient", blz. 110, vers 19), den naam van een Romein, van wien Seneca, *De brevitate vitae,* cap XX, een anecdote verhaalt, welke Cats (Cats-zelf wijst in een noot deze herkomst aan) heeft gebruikt en sterk uitgebreid.

Ik ben uitvoerig geweest en ik ben streng geweest. Maar: in 't belang van de ongeleerde gebruikers (en voor zulken zijn deze Meulenhoff-uitgaafjes toch bestemd), die er recht op hebben, keurig en nauwkeurig te worden bediend en voorgelicht; voor wie, omdat zij zelf geen kritiek kunnen uitoefenen, het beste niet te goed is.

Leiden. A. Beets.

H. Poutsma, Mood and Tense of the English Verb. Groningen, P. Noordhoff. 1922.

Het was een ware verrassing voor de beoefenaren van de Engelsche grammatica een nieuw deel van Poutsma's groot werk te ontvangen, nadat nog slechts kort geleden zijn *Characters of the English Verb and the Expanded Form* verschenen was. Menigeen zal zich afgevraagd hebben wat de schrijver bedoelde met de uitdrukking *Characters of the English Verb.* Wel, hij had een vertaling te zoeken van het Duitsche *Aktionsarten* en vond geen beter woord dan *characters.* Het komt mij voor dat hij niet zeer gelukkig geweest is met die keuze. Mijns inziens zou *Phases* (of *Aspects*) *of the English Verb* beter beantwoord hebben aan zijn bedoeling. Maar voor het overige wil ik er dadelijk bijvoegen dat niemand dat deel van zijn grammatica, dat de *Aktionsarten* in het Engelsch behandelt, onbevredigd ter zijde zal liggen. En nu is er weer een nieuw stuk verschenen van zijn werk, *Mood and Tenses of the English Verb,* dat opnieuw getuigenis aflegt van zijn geweldige energie en groote opmerkingsgave. Geen enkele moeilijkheid gaat hij uit den weg, en al zal men vermoedelijk niet altijd instemmen met de resultaten van zijn onderzoekingen, toch zal men den grootsten eerbied moeten gevoelen voor hetgeen hij bereikt heeft.

De schrijver zal ook niet verwachten dat men zijn conclusies altijd onderschrijft; daarvoor is hij zelf te critisch aangelegd, zooals hij toont waar hij zijn bronnen bespreekt. Een enkele maal gaat hij zelfs daarbij wat al te ver, vooral in zijn opmerkingen naar aanleiding van Sweet's *New English Grammar.* Wanneer hij b.v. op p. 88 zegt dat in den zin *to-morrow is bank holiday* naar de meening van Sweet *to-morrow* een bijw. bepaling is, dan komt het mij voor dat Sweet's woorden hem niet het recht geven tot die gevolgtrekking. Natuurlijk zal men menigmaal geneigd zijn een vraagteeken te plaatsen bij het lezen van Poutsma. Het is mij niet duidelijk waarom hij *so be it,* en *suffice it to say* (p. 14) tot de *hortative sentences* rekent. Ook niet waarom hij de vormen *wished en were* in *I thought upon Antonio when he told me, And wished in silence that it were not his* (p. 25) als *conditionals* beschouwt. De zin *hence shall or will, as auxiliaries of the future tense, is often found instead of modal may* (p. 26) is niet zeer fraai gestileerd.

Op p. 67 en 68 bespreekt Poutsma den graad van onzekerheid uitgedrukt respectievelijk door *if I went,* (a) *if I should go* (b) en *if I were to go* (c) en komt daarbij tot de ontdekking dat Murray, Lloyd en Sweet het met elkander oneens zijn, Murray den graad van onwaarschijnlijkheid uitdrukkende in de volgorde zoo juist aangegeven, Lloyd als *c, a, b,* terwijl Sweet niet veel verschil schijnt te zien tusschen *b* en *c,* daar hij ze beide omschrijft met behulp van de uitdrukking *by chance.* Waar autoriteiten als de genoemde het niet eens zijn, is het niet te verwonderen dat Poutsma aarzelt een bepaalde meening uit te spreken. Wat mij betreft, ik houd het met Murray. Als ik de zinnen vergelijk: *if we missed the train it would be very awkward, if we should miss the train ....* en *if we were to miss the train ....,* dan vind ik in den eersten een bloote veronderstelling, in den tweeden een niet zeer waarschijnlijke veronderstelling, en in den derden een nog grooter mate van onwaarschijnlijkheid.

Op p. 86 geeft Poutsma *have done* als een voorbeeld van een *perfect imperative,* wel het eenige voorbeeld dat er bestaat. De verhandeling over de tijden in het Engelsch laat aan volledigheid niets te wenschen over. In hooge mate te loven is zijn beschouwing van *shall* en *will* als hulpwerkwoorden van het futurum. Het Engelsch mist nu eenmaal een hulpwerkwoord als het Duitsche *werden,* dat ten allen tijde gebruikt kan worden om de toekomst uit te drukken. De keuze tusschen *shall* en *will* is lang niet altijd gemakkelijk. Macaulay, *cocksure* als altijd, moge verzekeren dat niet één Londenaar op een millioen fouten maakt tegen het gebruik van *shall* en *will,* dit is niets meer dan een bewering. Dat het correcte gebruik van de beide hulpwerkwoorden een voorrecht zou zijn door een geheimzinnige macht aan de Engelschen geschonken, maar aan de Schotten, Ieren, enz. wreedelijk onthouden, daarvan zal iedereen het ongerijmde moeten inzien na een aandachtige lezing van Poutsma's betoog. Wanneer hij (p. 40 en 43) bij het geven van voorbeelden van *I* (*we*) *will* als eerste pers. toek. tijd aan schrijvers van naam ontleend, ook verwijst naar de talrijke zinnen te vinden bij Molloy (*The Irish Difficulty,* p. 136), dan ziet hij over het hoofd dat deze afkomstig zijn van Iersche schrijvers, en dus niet ter zake dienen. Over het gebruik der beide hulpwerkwoorden in de indirecte rede heeft Poutsma heel wat op te merken, en hij bewijst daarbij glashelder, dat de regel dat men in de indirecte rede hetzelfde hulpwerkwoord gebruikt, dat gebezigd werd in de directe rede lang niet algemeen van toepassing is.

Ook over het gebruik van het perfectum en het preteritum heeft hij heel wat op te merken. Hij gaat daarbij wel eens wat al te ver in zijn beweringen. Dat men in correct Engelsch zou kunnen zeggen *Dickens has written the Tale of Two Cities, Columbus has discovered America* (p. 106) lijkt me uiterst twijfelachtig. Het gebruik der voornoemde tijden in verband met *of late, lately, before, formerly, just, now, ever, never* en andere temporale bijwoorden, wordt door hem uitvoeriger dan in eenig ander werk besproken en met tal van voorbeelden toegelicht.

Om kort te gaan het is een waardevol stuk werk,

Digitized by Google

dat Poutsma in het licht gegeven heeft. Het is zooals te verwachten was in uitstekend Engelsch gegeven, in een stijl dien men wel eens wat minder deftig en geleerd zou wenschen, een stijl die de lectuur op den duur wel eens vermoeiend maakt. Maar niemand, die het werk leest, zal zich de inspanning beklagen. Moge het den schrijver gegeven zijn zijn verdienstelijken eerbied binnen afzienbaren tijd te voltooien.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

Mystères et Moralités du ms. 617 de Chantilly, p. p. **G. Cohen.** Paris, Champion. 1920. (Pr. fr. 30).

Naast zijn bekende dissertatie „Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle" heeft de vroegere Amsterdamse hoogleraar nog een tweede thèse geschreven, die wij hier aankondigen. Het is een kloek deel van 135 bl. tekst en 149 blz. inleiding. Het belang van deze uitgaaf is vooral van linguistiese aard, maar toch is ook de inhoud, vooral die der beide *Nativités*, van geen geringe betekenis. We hebben hier waarschijnlik een *Nativité*, ouder dan die van het bekende hs. Cangé, en die dus, ook na de mooie vondst door Christ van een „Passion" uit de XIVe eeuw, een merkwaardige schakel vormt in de geschiedenis van het Franse religieuse drama der Middeleeuwen. Dit belang heeft de heer Cohen in enige heldere bladzijden goed uiteengezet, hij bevindt zich hier op een hem vertrouwd terrein, en de parallellen die hij trekt met het Paaschspel van Maastricht en het liturgiese drama van Bilsen verdienen de volle aandacht, vooral als we mogen aannemen dat de drie stukken uit ongeveer dezelfde streek afkomstig zijn. En dit laatste heeft de heer C. aannemelik gemaakt door een reeks van argumenten, waarvan dat getrokken uit de vorm van het suffix *eal* < e l l u m wel het sterkste is [1]). Volle waardering verdient ook de speurzin van de schr., die hem er in heeft doen slagen de kopiiste, een non uit een klooster in Huy, te identificeren. We leggen op deze goede hoedanigheden der uitgaaf de volle nadruk, omdat wij met de zuiver filologiese kant minder ingenomen kunnen zijn, zowel wat de vaststelling van de tekst als de studie der taal in de inleiding betreft.

Om met het laatste te beginnen. Ik geloof, dat de schr. zich door de recente studie van Gilliéron, „La faillite de l'étymologie phonétique", op een dwaalspoor heeft laten brengen. Deze merkt nl. terecht op dat het niet voldoende is van een Frans woord het Latijnse etymon te kennen, dat dit bij slot van rekening slechts het punt van uitgang is, maar dat het er vooral op aankomt de verdere ontwikkeling na te gaan en te konstateren in welke gedachtensfeer het woord is opgenomen.

Deze uitspraak heeft de heer C. bewogen het punt van uitgang, het Latijn, geheel los te laten, zonder zich daarom meer biezonder met de verdere ontwikkelingsfazen te bemoeien, zodat hij, geloof ik, nòch de mannen van de oude school nòch die van Gilliéron zal bevredigen. Toch zouden de lange lijsten van rijmwoorden, die we in de inleiding aantreffen, ontegenzeglik van veel nut kunnen zijn, indien hij niet op het onzalige denkbeeld gekomen was dat de schrijvers hun verzen in „laisses" hebben willen groeperen. Zeker vinden we hier en daar meer dan twee op elkaar rijmende versregels, maar dat is niet te verwonderen, waar we met onbeholpen versificatoren te doen hebben en de klank *e* < a zo buitengewoon vaak in het Frans voorkomt. Wat te zeggen van volgende lijst: *beist*, *teist*, *rage*, *mervelle*, *orelle*, *definier*, *Juys*, die alle op elkaar zouden rijmen (p. XXVIII)? en waarom heeft schr. *foul* en *pies* overgeslagen? Het is duidelik dat we hier paarsgewijs rijmende verzen hebben (voor *defineir* leze men *defenir*). Hetzelfde is herhaaldelik het geval; ik citeer alleen nog ter illustratie III, 1325 en vlg.: *envenimee*, *embrasee*, *infier*, *achier*, *accordeir*, *discordeir*, die inderdaad drie versparen vormen. Hoe deze vergissing te verklaren? Waarschijnlik heeft schr. dit gedeelte van zijn werk met enige haast behandeld en is er zo niet in geslaagd door de vaak fantastiese, maar interessante, schrijfwijs van de kopiist de uitspraak van de auteur zelf te ontdekken. Zo komt het dat hij op p. XXXII zegt: De même que dans I, 76—77: „ciel" assone avec „enformeir" (hetgeen een vergissing is daar „ciel" assoneert met „Marie"); dans III, 45—46: „Lucifeir" rime avec „enfier"; 49—50: „porchachire" avec „engigneir"; .... 884—5: „defiet" avec „esprouueit", enz. Inderdaad zijn dit alle volkomen regelmatige rijmen, als we de schrijfwijs van het ms. maar niet verwarren met de uitspraak van de schrijver. Zo zijn ook de verzen: III, 2315—6 „compangne: remainge" geen voorbeeld van *an*: *ain*; zoo rijmt „volunté: oblie" (l. „oblié") niet op *ie* of *i*; zo is de serie: (I, 444 en vlg.) iets fantasties: „aoreit: signeur", en „conchuips: Esperit: ley; in werkelikheid rijmt „aoreir" op het voorafgaande, „signeur" op „conchuips" (=conçu), „Esperit" met „ley". Dit laatste rijm is merkwaardig, omdat er uit blijkt, dat de vorm van het persoonlik voornaamwoord *li* is; *ley* moet dus op bl. LXVII geschrapt worden. Wat het rijmpaar „conchuips: signeur" betreft, hetzelfde rijm vinden we bijv. I, 256 „venus: signeur"; daar we ook „signeur: jour" aantreffen, zal de uitspraak die van de holl. *oe* (fr. *ou*) geweest zijn en niet *eu* (p. XLIV); zo ook in „plus: peuple". Is het verder nodig hier op te merken dat „*fuir*" geen diftong heeft, maar tweelettergrepig is?

Wat de tekst betreft heeft de heer C. terecht gemeend niet te veel daaraan te moeten raken. Alleen wanneer het aantal lettergrepen van het vers te groot of te klein zou zijn, heeft hij enige korrekties voorgesteld. Het lijkt me dat enerzijds die korrekties niet altijd gelukkig zijn uitgevallen en dat anderzijds de tekst ook daar had verbeterd kunnen worden waar rijm of syntaxis dit eisen. Zo III, 117—8 „plache (place): plaist", een rijm dat de Waalse afkomst van de tekst zou moeten bewijzen; immers eist het verband dat we *plaist* in *plache* veranderen na de konjunktie *mais que*. Zo had bijv. I, 59 „diraie: vray" de *e* even goed tussen haakjes kunnen geplaatst worden als v. 140 aray(e).

Een enkel voorbeeld van minder gelukkige korrekties: III, 3 „vos ottroiet sa paix"; daar het vers een lettergreep te veel telt en we met een wenszin te doen hebben, is het duidelik dat we moeten lezen *ottroit* van * a u c t o r i d i e t. C. stelt evenwel voor *bone* te veranderen in *bon*, menende dat „bon gens" — en „queil gens" (v. 18) — mannelik meervoud kan zijn. — v. 104: de konjunktiefvorm *puist* moet niet in *puisset* veranderd

[1]) Cf. echter de kritiek van Prof. Salverda de Grave in *Neophilologus*, VI, p. 277.

Digitized by Google

worden. — v. 149: „seyeis vous"; lees *seyeis*; een vorm *seyeiv*, die C. voorstelt, is me onbekend en wordt niet verdedigd door „voilhisme à vostre fils recordeir", en *nel* = *ne le*. — v. 21: dat *royne* drie lettergrepen telt is bekend. — v. 337: lees: „crie(t) à hault[e] voy". — v. 530: lees: ren ge = je rends. — v. 672: Neen, *Dieu* is nooit tweelettergrepig; men moet *et* invoegen na *Dieu*. — v. 895: *drois* is korrekt. — v. 475: lees *chierf*, Nom. plur., en niet chierf[s]. — p. XIV: dat *l* wegvalt in *als* is een bekend verschijnsel in het O. Frans. — p. XXXIX: in *misme* komt de *i* niet van *ie*. — II, 43: „Mon pere! ensy, nous, coment faire?" lees: „ensy nous covient faire?"

Wij hebben deze enkele voorbeelden, die we gemakkelik zouden kunnen vermeerderen, slechts aangehaald om onze boven uitgesproken mening te staven. We betreuren het dat de heer Cohen aan de vaststelling van de tekst en de studie der taal niet dezelfde zorg heeft besteed als aán andere gedeelten van zijn werk.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

Recueil Milliet. Textes Grecs et Latins relatifs à l'histoire de la peinture ancienne, publiés, traduits et commentés sous le patronage de l'Association des études grecques par Adolphe Reinach, ancien membre de l'école d'Athènes. Tome I. Paris, Librairie C. Klincksieck. 1921. (Pr. frs. 30).

Dankbaar, zeer dankbaar, hoewel lange na niet voldaan, zet ik mij tot de aankondiging van het le deel van het Recueil Milliet waarvan Salomon Reinach in de voorrede het ontstaan en de lijdensgeschiedenis beschreven heeft.

Overbeck's Die Antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen, in 1868 verschenen, dat verleidelijke handboek voor wie zich met de beeldende kunstenaars der klassieke oudheid bezighoudt, was sedert lang uitverkocht en vaak antiquarisch ook nauwlijks te verkrijgen, en een nieuwe uitgaaf, die tevens de teksten, sedert gevonden, waaronder zoo belangrijke als Herondas voor Apelles bracht, kon niet anders dan met blijdschap ontvangen worden.

En de te jong gesneuvelde, zooveel belovende A. Reinach geeft meer, veel meer in dit eerste deel, dat alleen de schilders omvat en die, niettegenstaande zijn omvang, nog niet eens geheel.

Prijzenswaard is zijn inleiding waar de 55 belangrijkste plaatsen, die meer in het algemeen over de schilderkunst handelen zijn bijeengebracht. Het is zeker goed dat men een tekst, als die waarin Lucianus de beroemdste schilderwerken aanhaalt om de schoonheid van een vrouw te beschrijven, in zijn geheel leest, in plaats van enkel in fnasels uiteengerafeld. Ook verderop is het zeker te prijzen, wanneer een tekst niet al te veel verbrokkeld wordt. Ik betreur het alleen dat soms bij de kunstenaars zelve deze plaatsen niet opnieuw onder een eigen nummer aangehaald maar enkel in de noten vermeld worden. Bij Pauson bijvoorbeeld lezen wij zóo alleen van de schimpscheuten van zijn tijdgenooten en ontgaat ons te licht de belangrijkste plaats van Aristoteles waarvoor de noot verwijst naar n°. 132—4 lees 131/2. Die ongelukkige Pauson is er verder ook weer slecht afgekomen. Ik raak daarmede reeds aan een paar van mijn bezwaren tegen deze uitgaaf.

Ten eerste ontbreekt het lied uit de Demen van Eupolis dat van Leeuwen in Lefebvre's Catalogue général des antiquités Egyptiennes du Musée du Caire vond, ten anderen, in de teksten omtrent de om te keeren schilderij, de vergelijking met de redeneeringen van Sokrates bij Aelianus en de verwijzing naar Bion den Borystheniet als den zegsman bij Plutarchus.

Wat de eerste grief aangaat, naast de vele nieuwe teksten kan ik er maar weinig opnoemen, die ik mis: bij Thales blz. 266/7, Plinius XXXV, 137 waarop Klein-Mitt. a. Oe. U. XI. S. 222 heeft gewezen, waar hij als Tales vermeld wordt en, wat meer te betreuren is bij Nikomachus blz. 270/1 het aardige verhaaltje waardoor ook zijn leeftijd scherper bepaald wordt, toch zeker niet omdat ons van Pseudo-Plutarchus περὶ ἀσκήσεως alleen de Syrische vertaling bewaard bleef (Rhein. Mus. XXVII, 1872. 3. 326), waaruit omtrent den Ialysos van Protogenes een eenigszins afwijkende overlevering wel in de noot wordt meegedeeld.

Zwaarder weegt de andere. De teksten van Overbeck zijn wel met de schaar van elkander geknipt, soms aangevuld, een enkele maal ten onrechte ingekort, zooals n°. 325, waar de dateering verloren ging, maar het blijkt niet dat zij alle met de beste uitgaven vergeleken zijn en meestal ontbreekt een nauwkeurige mededeeling omtrent de lezingen der handschriften.

Dat ik, waar de uitgever wel een keus doet uit de verschillende lezingen of voorgeslagen verbeteringen, niet steeds met zijn beslissing kan meegaan zal ik hem zeker niet euvel duiden, maar in twijfelachtige gevallen, ten minste, en liefst overal had hij alle afwijkingen van dien opgenomen tekst behooren op te geven.

Zie hier enkele voorbeelden: n°. 378 wordt de lezing van Plinius, waarvan de uitgever het wonderlijke erkent, opgenomen zonder met een woord de omzetting te vermelden, die er een goed verstaanbaren zin aan geeft; n°. 194 geeft hij de plaats van Fronto zonder rekening te houden met de lezingen van Brakman (Frontoniana I. p. 36) en Hauler (Röm. Mitttz. XIX. 1904 s. 317 en Archiv f. lat. Lexikographie XV. s. 109 ff.) of mijn voorstellen tot aanvulling (Jahrbuch XXII, 1907 s. 1 ff.). Het is zeker zijn recht, n°. 347, de mindere handschriften van Plinius te volgen en als naam der schilderij van Aristides „Liberum et Arianen" uit te geven, maar waarom dan ten minste niet ook Liberum patrem opgenomen en al de verschillende lezingen afgedrukt, benevens een poging tot verklaring hoe de Bambergensis van het voor de hand liggende Ariadnen of desnoods Arianen, het zeldzame Artamenen zou hebben gemaakt. En waarom houdt hij dan n°. 454 aan heroa nudum vast in plaats van al de lezingen zooals heroanum deum en heroa et aleandrum te geven en het uitnemende Hero et Leandrum op te nemen, zelfs indien het niet dan een goede gissing zijn zou, nu hij erkent dat, al heeft Knaack gelijk met Domitius Calderinus, in zijn aanteekeningen op Statius, als onafhankelijk getuige te wraken, toch alles bewijst dat er een beroemd schilderij met dit onderwerp uit Hellenistischen tijd was?

De rangschikking der schilders sluit zich in hoofdzaak nog bij de volgorde van Overbeck aan. Waar afgeweken wordt als in de gegevens omtrent de groote meesters der Ve eeuw kan ik niet zeggen dat grooter overzichtelijkheid verkregen is. Voor mij staat sedert jaren vast dat Mikon geen volgeling maar een voorganger van

Digitized by Google

Polygnotus is. Hier erkent men dat zeker nog moeilijker dan bij Overbeck uit de in omgekeerde volgorde geplaatste teksten.

Terloops zij overigens alleen opgemerkt, dat Timainetos n°. 531, blijkens zijn schilderijen in de Propylaeën, toch wel uit het eind der Ve eeuw zal zijn, en Androbius n°. 535 om zijn onderwerp, Skyllos die de ankertouwen der Persische vloot kapt, nog wel vroeger gesteld zal moeten worden. Zou hij niet misschien zelfs bij Plinius bij ongeluk onder de schilders terecht gekomen zijn en de beeldhouwer wezen van het wijgeschenk te Delphi?

Zoo zijn wij van zelf reeds telkens tot de noten gekomen die alleen in de lange aanhalingen uit Philostratus misschien eenigen ballast, maar verder een onwaardeerbaren schat van gegevens brengen, nauwlijks hoog genoeg aan te slaan, zelfs al is het aan de tijdsomstandigheden te wijten, dat er het een en ander aan ontbreekt, wat in de laatste jaren eerst is opgemerkt, zooals n°. 515 wat ik over phantasia in het midden bracht of n°. 342 de herinnering die Robert (Die antiken Sarkophagreliefs III. III. T. C. XIX n°. 360) aanwees van den roof van Proserpina van Nikomachos.

Maar ongaarne mist men de overtuigende verklaring, die Sambon jaren geleden gaf (le Musée III, blz. 58 ff.) van den jongen met de druiven van Zeuxis n°. 236 waar een vogel (haan) naar pikt, of de verwijzing naar Schuchardt Nikomachos bij diens Victorie, terwijl hij wel bij zijn Skylla wordt aangehaald of naar Robert (Hermes XXXIII, 1898 s. 153) voor de verklaring van de schilderij van Parrhasius n°. 266 als de ontmoeting van Herakles met Meleager en Perseus bij zijn nederdaling in de onderwereld. Bij de belangrijke plaats van Plinius n°. 12 over de enkaustiek ontbreekt ongelukkig de afdoende verbetering, waarvan mij ontgaan is aan wien wij die te danken hebben: Encausto pingendi duo fuere antiquitus genera: Cera [cauterio] et in ebore cestro. Zoo ziet hij natuurlijk verder ook niet voldoende het verschil tusschen deze zoo uiteenloopende bewerkingen.

Bij n°. 89 de verkenning van Ulisses binnen Troie waar Plinius Priamus, Helena, Credulitas, Ulixes, Deiphobus, Dolus noemt, kan de laatste figuur evenmin in het Grieksch Apate geheeten hebben (er zou dan Fraus moeten staan) als in het Fransch met la Ruse een mannelijke personificatie mocht worden aangeduid. Het was natuurlijk Dolos. Ook Credulitas kan bezwaarlijk Peitho wezen, eer Eupistia, goedgeloovigheid. Ik mis ook de verwijzing naar de nauw verwante voorstelling van de gestaakte vervolging van Helena door Menelaus op een Attische vaas en twee Parthenonmetopen, die de kunst van Aristophon ons zooveel nader brengen.

Zeuxis heet bij de ouden Heracleotes, n°. 199 en vv., en ten onrechte pleegt men er dus aan te denken hem uit Heraclea in Lucanië te laten komen. Hij zou dan Heracleus heeten. Toch zal hij wel niet uit Heraclea aan den Pontus zijn, omdat zijn eerste leermeester uit Himera was en zullen wij dus wel aan Heraclea Minoa moeten denken.

Den befaamden Herakles van achteren gezien, van de hand van Apelles, n°. 453 heb ik niet, zooals in noot 3 gezegd wordt, in den Herakles met Nessus, wel in den vader van Telephus willen vinden. Gaarne wil ik thans aannemen dat de eerstgenoemde van Artemon kan zijn, die dan onder invloed van Apelles staat.

De meeste bezwaren heb ik tegen de vertaling, waaraan deze uitgaaf haar ontstaan, zooals ons de voorrede leert, te danken heeft, gedeeltelijk omdat zij het boek dik en onhandig maakt, ten deele omdat zij niet zonder gevaar is. De verdubbeling van den tekst is de oorzaak dat dit deel van 421 bladzijden niet eens alle schilders omvat, maar onnoodig lastig is dat de noten alleen op de vertaling verwijzen en deze weer niet dan het nummer heeft waarnaar men aan de overzijde den naam van den schrijver moet opzoeken.

Zoo wordt men haast gedwongen de vertaling te gebruiken en alleen het oorspronkelijke in te zien waar men twijfelt, terwijl het omgekeerde het geval moest zijn. Want hoe verdienstelijk de vertaling in het algemeen ook zijn moge, het Fransch is, misschien juist door zijn sierlijkheid, vrij weerbarstig als het er op aankomt getrouw weer te geven wat in een andere taal geschreven is. Als men de Victorie met het vierspan van Nikomachus kent, lijkt „enlevant au ciel" geen gelukkige verduidelijking van „in sublime rapiens", en het klinkt wonderlijk dat waar een schilder van een schilderij verklaart: „se inussisse", wij in het Fransch lezen: „qu'il l'avait brûlé; maar erger is dat, n°. 65 „catagrapha — hox est obliquas imagines" nog vertaald wordt door: „katagrapha ou profils" in plaats van „trois quarts"; dat het n°. 232 van de Penelope van Zeuxis heet: „dans laquelle il avait peint la vertu elle même", terwijl het: „in qua pinxisse mores videtur" blijkbaar een terugslag is op de plaats van Aristoteles dat er geen ethos was in de kunst van Zeuxis en Parrhasius. Wat den laatste betreft, de woordspeling rabdodiaitos voor Habrodiaitos, n°. 263, is natuurlijk onvertaalbaar, maar „qui vit du pinceau" wordt toch dunkt mij niet voldoende verdedigd, door de noten waar duidelijk genoeg uit kon blijken dat het rabdion een metalen stift is als een speetje, zoodat de toespeling op een kok nauwlijks is te miskennen. Een woordspeling is van zelf onvertaalbaar, maar wanneer aan Apelles gevraagd wordt, waarom hij zijn Tyche zittende geschilderd heeft, dan verliest zijn antwoord „*Οὐχ ἕστηκε γάρ*". „zij blijft toch niet staan", iederen zin als het door „Elle ne reste pas en place" wordt teruggegeven.

Moge dan al in het Fransch een woord voor staan ten eenen male ontbreken, ik zie niet in dat er eenige reden is waarom de plaats van Lucianus n°. 108, die alleen een beschrijving geeft van de tralucida vestis van Polygnotus in dier voege: „en deze make het kleed tot het allerfijnste uitgewerkt, zoo dat het wel zich samenvoegt, zoo ver noodig, maar het meeste in den wind fladdert", vertaald wordt met: „il travaillera aussi au vêtement en faisant tomber ce qui doit cacher, laissant soulever tout le reste au vent".

Ook ontgaat het mij waarom n°. 324: „et in confracto solida omnia" wordt overgezet met: „même toutes les formes pleines", waar klaarblijkelijk de verkorting bij Pausias wordt geprezen als: „een vaste massa binnen de gebroken omtrekken" of in n°. 372 het: „eminerent e tabulis picturae maxime curavit" van Nikias gezegd dat bezwaarlijk iets anders kan beteekenen dan een naar voren komen van de schildering uit het paneel, luidt: „prenait le plus grand soin pour que ses peintures ressortent bien sur le fond".

De perspectief komt er trouwens nog slechter of bij Agatharchus n°. 187, daar de uiteenzetting, waar het op aankomt, zooals die door Anaxagoras en Demokritus

Digitized by Google

(de wijsgeeren natuurlijk en geen onbekende kunstenaars) zou zijn overgenomen, naar de noot verwezen is en dan, bij uitzondering, onvertaald blijft.

Er zijn ook in enkele gevallen onjuiste vertalingen zonder dat men ziet waar het hapert. Wanneer Demosthenes n°. 380 Philochares hoont, omdat hij kistjes voor zalfpotjes en tamboerijnen beschildert, is het mij onverklaarbaar waarom voor alabastothekas coffrets d'albâtre staat en wanneer Ulpianus n°. 381 er op wijst hoe onbillijk dit is daar hij een schilder was naar den aard van Zeuxis, Apelles en Euphranor of een van de beroemdsten, mag men zich verwonderen dat de vertaler *κατά* met „du temps de" weergeeft, hoewel hij er zich blijkens de noot rekenschap van geeft dat iets anders bedoeld wordt.

En is niet *ἐν πίνακι τελείῳ* n°. 386 eer „in een levensgroot schilderij" dan „un tableau en pied"?

Toch is natuurlijk met voorzichtigheid gebruikt zulk een doorloopende vertaling zeer leerrijk. Ik ben zeer verheugd daaruit geleerd te hebben, wat met een citaat uit Cicero in de commentaar van Ps. Asconius wordt aangetoond, dat als van Eumarus gezegd wordt „figuras omnes imitari ausum" n°. 79 dat beteekent: „qui osa imiter toutes sortes de postures". Ik wist nog niet dat de technische beteekenis van „figura" dezelfde was als van *σχῆμα* in het Grieksch, stand, in het Hollandsch.

Als ik tegenover de opgesomde bezwaren niet dan dit eene voorbeeld noem, is dat zeker niet omdat er geen andere te vinden zijn. Het spreekt van zelf dat bij een vluchtig doorzien allereerst de foutjes in het oog springen. Ik houd mij overtuigd dat bij een later geregeld gebruik van dit boek, met zijn grooten rijkdom aan gegevens mijn dankbaarheid voor wat het geeft alleen kan toenemen, vooral als het volgende deel ook een index van de onderwerpen, naast dien van de kunstenaars zal brengen.

Van harte beveel ik het gebruik dan ook aan een ieder aan, die zich met de oude schilders wil bezighouden en bovendien nauwlijks minder aan hem die zich rekenschap geven wil van den invloed der oude schrijvers op de herleving der kunsten in Italië, ja zelfs op de schilders van onzen eigen gouden eeuw.

Amsterdam. J. Six.

C. Veth, De Politieke Prent in Nederland. („Nederlandsche kunst".— Een reeks artistieke handboeken onder redactie van Joh. Vorrink. — No. VI). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. 1920. (Pr. ƒ 3.90).

Een werkje, dat men niet alleen met genoegen leest, maar dat ook met veel profijt geraadpleegd zal worden. De schrijver, van wien wij ons lezenswaardige bijdragen over onderwerpen van verwanten aard herinneren, is goed thuis in het materiaal, dat hij behandelt, en weet de geschiedenis van de politieke prent in Nederland op onderhoudende manier te vertellen. Wat het materiaal aangaat, hadden we een vage voorstelling, dat het uit de 17de en 18de eeuw rijker zou wezen, dan ons hier wordt uiteengezet. Doch als wij onze gedachten nader laten gaan, blijkt het dat hoogstens aan de allegorische gravure iets meer aandacht had geschonken kunnen worden, ook als deze geen bepaalde *politieke* strekking had; doch op eenige wezenlijke lacune betrappen we den heer Veth niet. Alleen zou men mogen wenschen, dat hij den inhoud van zijn nuttig werk nog had verrijkt door wat meer over spot- en hekeldichten te zeggen en over hun verband met het satirisch prentwerk van hun tijd. Vondels „Hekeldichten" en „Palamedes" waren immers wel degelijk geïllustreerd!

Uit de 17de eeuw doet de schrijver twee kunstenaars, Romeyn de Hooghe en Cornelis Dusart, op verdienstelijke wijze naar voren komen en wijdt aan ieder hunner een afzonderlijk hoofdstuk. Wat men verder over „De Lantaarn" en Petrus van Woensel leest, zal voor bijna bijna ieder geheel nieuw wezen! De anti-Napoleontische caricatuur blijkt ten onzent op een bijzonder laag peil te hebben gestaan.

De ontwikkeling van de Nederlandsche politieke prent sedert 1830 wordt met zorg geschetst, en 't trekt de aandacht dat er ook in de Vaderlandsche caricatuur „een beweging van '80" zich heeft voorgedaan! Het optreden van Jan Holswilder in „Uilenspiegel" dateert n.l. van 1882, en zijn werkzaamheid vangt met 1880 aan. Met hem ontstaat de moderne Nederlandsche spotprent, waaraan de schrijver zijn laatste hoofdstuk wijdt. Braakensiek wordt door hem zeer juist gekenschetst; doch het is hem blijkbaar ontgaan, hoe deze, nu wat ouderwetsche maar zéér knappe teekenaar, van wiens platen in „De Groene" honderden sigarenhandelaars *de* attractie maakten, juist zóólang werkelijk geestig was en puntig — als De Koo tot de levenden behoorde, met wien een „ouderwetsche" aartshumorist verloren ging.

Aan de werkzaamheid die Bauer, Hahn, Raemaekers en Sluyters op het gebied van de politieke prent hebben ontwikkeld, of nog ontwikkelen, worden eenige bladzijden gewijd, die uiteraard een meer voorloopig karakter dragen. Aan Louis Raemaekers doet de schrijver o. i. te kort, waar hij hem verwijt dat door den oorlog zijn humor is gedood. De teekenaar van „De Telegraaf", hoe weinig „neutraal" hij dan ook is geweest, werd door den gruwel van dien oorlog sterk aangegrepen en vele van zijn schrijnende platen zijn van dat fel aanvoelen van het wereldgebeuren de rauwe, de pakkende, en ook de kunstvolle uitdrukking. Het is niet billijk van Jan Sluyters de macabere satire „Oorlogken is jarig" tot titelplaat te kiezen, en van Raemaekers te vergen, dat hij grappig blijve, als ware er niets gebeurd! — Het is juist dit boek, dat ons leert hoe de „politieke prent" niet noodzakelijk een caricatuur behoeft te zijn. — Raemaekers' plaat met den zuipenden Dood, ook in zwart en rood, is minstens zoo aangrijpend als de smullende eenjarige van Sluyters.

Rome. G. J. Hoogewerff.

NASCHRIFT. — Deze beoordeeling was reeds opgesteld en ingezonden toen schrijver dezes ook een ander werk van **Corn. Veth** ter bespreking ontving: **Geschiedenis van de Nederlandsche Caricatuur** (A. W. Sijthoff's Uitgevers-Mij. Leiden, 1921, met 167 afbeeldingen). — Dit uitvoeriger werk blijkt juist op het punt van de satiriek-allegorische gravure belangrijke aanvullingen op het hierboven beoordeelde te bevatten. Bij zijn behandeling van „de scherts in de Nederlandsche beeldende kunst" gaat de schrijver terug tot de bekende marginale figuurtjes in middeleeuwsche manuscripten, om verder aan het caricaturistisch element

Digitized by Google

in onze schilderkunst volle aandacht te schenken. Zoo vinden we hier Jeroen Bosch en Boeren Brueghel behandeld, terwijl in volgende hoofdstukken, naast het werk van de Hooghe en Dusart, ook Jan Steen's komische kunst wordt besproken, evenals die van Cornelis Troost. Weder is hier over het verband met de blijspelen wat te weinig uitgeweid. Overigens vindt men vele bladzijden uit het eerste werk in dit tweede terug, dat een meer definitief karakter bedoelt te dragen. Twee slothoofdstukken handelen over de caricatuur in de moderne boekillustratie en over den caricaturist in de maatschappij van dezen tijd.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. J. Woltjer, Serta Romana, 5de uitg. bewerkt door **Dr. R. H. Woltjer,** Groningen, J. B. Wolters. 1921. (Pr. geb. *f* 6.50).

Deze geschikte, veel gebruikte en zeer gewaardeerde bloemlezing is op de hoogte van den tegenwoordigen tijd gebracht. De aanteekeningen zijn belangrijk uitgebreid: tekst en aanteekeningen vereischen nu 398 bladzijden tegenover 272 vroeger. Zeker zal een weetgierig gymnasiast het rijke materiaal in de aanteekeningen aangeboden dankbaar aanvaarden en bestudeeren, maar er is ook gevaar, dat menig leerling door de uitvoerigheid der aanteekeningen afgeschrikt ze niet leest. De voorrede van de eerste uitgaaf waarschuwt voor dat gevaar. De grootere omvang van het boek veroorzaakt een verhooging van den prijs, waarover zeer geklaagd wordt. Er zijn zoovele boeken te koopen en de boeken zijn zoo duur!

De verklaring van Catullus IV wijkt sterk af van die in de overige uitgaven. Bij: *vocaret aura* (Catullus IV. 20) staat in de vorige uitgaven, m.i. te recht: *wat niet goed kan zijn, ook niet in den zien van zich aanbieden.* In deze uitgaaf staat: *vocare dikwijls van een gunstigen wind* en de gewone quasi bewijsplaatsen uit Vergilius *aurae vela vocant* en *vocat auster in altum* worden aangehaald. De woorden: *aurae vela vocant* = de windennoodigen uit om onder zeil te gaan, gelden voor een schip, dat nog niet op zee is, maar in het vers van Catullus wordt gesproken van een reeds varend schip. De opgegeven plaatsen, al worden zij door vele commentatoren aangehaald hebben niets te maken met het: *vocaret aura* van Catullus en het is verwarrend om te zeggen: *vocare* dikwijls van een gunstigen wind. Op de aangehaalde plaatsen van Vergilius heeft *vocare* zijn gewone beteekenis van roepen, uitnoodigen, alleen uit het verband kan opgemaakt worden, dat de wind gunstig is. — Het is m.i. jammer, dat bij Catullus IV de verklaring van *Friedrich* gevolgd is, volgens wien *per impotentia freta* zou beteekenen: de *anders* zoo onstuimige zeeën dus per slot van rekening gelijk zou staan met *tranquilla freta*. De gedachte van Catullus zal wel geweest zijn: De Phaselus was een goed zeebouwend schip, dat zijn heer onverschillig of het den storm op zij had of voor den storm uit zeilde veilig over de zeeën gevoerd heeft. Met *impotentia freta* komt ook het: *incidisset* overeen, dat meer doet denken aan hevige windstooten, die in de zeilen vielen, dan aan een gunstigen wind zonder meer. Volgens Friedrich was de Phaselus een wonderschip, dat, zoodra 't op zee kwam, de stormen deed bedaren.

Leiden. J. W. Lely.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De heeren Van der Essen c.s. hebben niet ten onrechte gemeend zich te moeten verdedigen tegen mijn opmerkingen over hun *Atlas* (zie *Mus.* 1 April, kol. 169 vlg.). Zij deden dit in een antikritiek, een soort, waaraan wij in ons blad geen plaats kunnen inruimen, vooral niet, wanneer die zoo uitvoerig is als de ons gezondene. In dit geval, waar het buitenlanders geldt en een boekwerk, dat niet ter recensie was ingezonden, meenen wij die antikritiek te moeten vermelden. De heeren achten zich dan „niet verantwoordelijk” voor de „avertissement des *éditeurs*”, waarin het politieke doel der uitgave zoo sterk op den voorgrond werd gesteld: dat is maar een prospectus, zeggen zij. Verder wijzen zij op een aantal plaatsen in den tekst, waarin de beteekenis der voorstelling op de kaart, zeggen zij, duidelijk wordt gemaakt, en zijn van meening, dat deze plaatsen bewijzen, dat de bewerkers verre van een tendentieuse gezindheid waren en de voorstellingen op de kaarten geheel onschuldig zijn. Integendeel beschuldigen zij mij van „twist zoeken”, „de waarheid opzettelijk verdraaien”, „oppervlakkigheid” en dergelijke narigheden meer. Ik zal er niet verder op ingaan, ook omdat ik in te veel bijzonderheden zou moeten vervallen om mijn ernstige grieven tegen de kaarten nog nader toe te lichten. Laat ons hopen, dat de volgende afleveringen — ik hoop zeer, dat zij spoedig verschijnen zullen! — zullen bewijzen, dat, ondanks alle zonderlingheden in deze afleveringen, toch het „eenigste doel was wetenschappelijk werk te leveren”: voor de afleveringen X, XI en XII handhaaf ik mijne bedenkingen; al geef ik volmondig toe, dat tekst en kaarten onafscheidelijk zijn, ik blijf van meening, dat de „verklaring” in den tekst de gebreken der kaarten geenszins opheft. P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1922, Janv.-Févr.: C. Huart, Les anciens derviches turcs. — A. Merlin, L'armée romaine d'Egypte. — A. Diès, Une nouvelle édition de Platon (I). — Nouv. et Corresp.

Philologus, Supplementband XV, 1: K. Rupprecht, Apostolis, Eudem und Suidas.

Neue Jahrbücher f. d. klass. Alt., Gesch. u. d. Liter. u. f. Päd., XLIX-L, 1-2: H. Leisegang, Neue Wege zum klass. Altertum. — A. Körte, Die Tendenz von Xenophons Anabasis. — R. Reitzenstein, Horaz als Dichter, — H. Dütschke, Lessings Nathan.

In het paedagog. ged.: E. Stern, Grundfragen der Pädagog. Psychologie. — Mitteil.

Anglia, XLVI, 1: J. Koch, Chaucers Boethiusübersetzung. — F. Holthausen, Studien zur ae. Dichtung. — E. A. Kock Interpretations a. Emendations of Early Engl. Texts, IX.

2: H. Richter, H. G. Wells. — F. Kluge, Offener Brief an Prof. O. B. Schlutter. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortforschung. — E. E., Bemerkung. — E. A. Kock, Interpret. a. Emend. of Early Engl. Texts, X. — F. Kluge, Zur Lehre v. d. germ. Anfangsbetonung.

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM

Exitus certaminis hic fuit: *Aureum praemium* reportavit carmen c. t. HEGESIAS, quod composuit HERMANUS WELLER Ellwangensis.

Praeter hoc quatuor haec sumptibus legati in lucem edentur idque eodem ordine quo hic enumerantur: *Ecloga novissima; Vergilius agello pulsus; Sponsalia; Magnus Pan,* si suo tempore scidulae aperiendae veniam dederint poetae. Hanc iam dedit SOFIA ALESSIO Radicenensis.

C. VAN VOLLENHOVEN,
Ord. lit. Acad. Reg. praeses.

Digitized by Google

J. B. WOLTERS,
GRONINGEN, DEN HAAG.

Dr. P. C. DE BROUWER,
Prof. Dr. F. MULLER Jzn. en Dr. E. SLIJPER,
LATIJNSCHE LEERGANG
voor Gymnasia en Lycea.

Zoo juist verschenen:

OEFENINGEN BIJ DE SYNTAXIS
door Dr. P. C. DE BROUWER en
Dr. E. SLIJPER.
TWEEDE DEELTJE:
LEER VAN HET VERBUM.
Prijs . . . . f 2,50

Met een Woordenlijst bij de drie deeltjes, die spoedig verschijnt, is de leergang compleet.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE
67ste Jaargang
12 Nummers Per jaar f 1.20
A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ
TE LEIDEN

Nederlandsche Kunst
onder redactie van
JOH. VORRINK
Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn., De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. f 2.25, geb. f 3.40.
Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. f 3.75, geb. f 4.90.
Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. f 4.25, geb. f 5.40.
Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. f 3.25, geb. f 4.40.
Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. f 3.25, geb. f 4.40.
Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. f 3.90, geb. f 5.—.
Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. f 4.75, geb. f 5.90.
Deel 8. M. H. VAN CAMPEN, Nederlandsche Romancières. Ing. f 2.75, geb. f 3.90

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

ZOO JUIST VERSCHENEN:

SPELLING EN VERBUIGING ONZER MOEDERTAAL
Handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels
DOOR
Dr. P. LEENDERTZ Jr.
Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Dit actueele boek is de beste handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels, waarvan men tegenwoordig voortdurend hoort. De Schrijver, die vele jaren de Nederlandsche taal op Gymnasia enz. heeft gedoceerd, geeft hier zijn rijke ervaring ten beste.
Terwijl in de laatste maanden de spellingquaestie voortdurend aan de orde is, geeft dit boekje een helder inzicht in de verschillende schrijfwijzen en de bezwaren en voordeelen van diverse stelsels.
Ieder ontwikkeld persoon en allen, die op eenigerlei wijze bij het onderwijs in de Nederlandsche taal zijn betrokken, zullen met groote belangstelling dit boekje lezen, omdat zij daardoor gemakkelijker een op goede gronden berustende keuze kunnen doen.

Prijs: ing. f 1.75

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. No. 10. Juli 1922.

Pedersen, Les formes sigmatiques du verbe latin et le problème du futur indo-européen (Schrijnen).
Boutens, Aischylos, Doodenoffer (W. E. J. Kuiper).
Naville, L'évolution de la langue égyptienne et les langues sémitiques (Boeser).
Te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde, V (Meijer).
Delbrück, Grundlagen der neuhochdeutschen Satzlehre (Th. A. Verdenius).
Suchier, Aucassin und Nicolette, kritischer Text (Sneyders de Vogel).
J. Turi and P. Turi, Lappish Texts (Uhlenbeck).
Rosenberg, Geschichte der römischen Republik (Wagenvoort).
Tiele, De zending van Pesters naar Hannover (Drossaers).
Bonnel de Mézières, Recherches de l'emplacement de Ghana (Wensinck).
Schoolboeken:
Muller, Grieksche kunstgeschiedenis (v. Hoorn).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen Poëticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Holger Pedersen, Les formes sigmatiques du verbe latin et le problème du futur indo-européen. (Det Kgl. Danske] Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser III, 5). København, Høst & Søn. 1921. (Pr. Kr. 1.00).

Sinds lang was men van opinie, dat de eenige mogelijkheid om aan het futurum een behoorlijke plaats aan te wijzen in het Indogermaansche verbaalsysteem met zijn koördinatie van verba intensiva, inchoativa, perfectiva enz., en met zijn sobere noties van niet-verleden en verleden tijd deze is : dat het futurum niets anders was dan de niet-verleden tijd van een werkwoord, waarvan de aorist de verleden tijd uitdrukte, een toestand die in semantisch opzicht een treffende parallel in het Slavisch vindt. Daar waren echter ernstige bezwaren. Noch in het Grieksch, noch in het Sanskrit is het futurum tot de perfektieve handeling beperkt, terwijl in die talen de autonomie van het futurum bevestigd wordt door enkele modale vormen, die met de modale aorist-vormen op één lijn staan (b.v. gr. τρέψοιμι : τρέψαιμι). Verder was het idg. suffix van den aorist een *-s-* zonder meer, terwijl het futurum, te oordeelen naar het Indo-Iraansch en het Baltisch, gevormd werd met behulp van een suffix *-si̯e-* : *-si̯o-*. Deze moeilijkheid is zonder twijfel te ondervangen: wanneer men n.l. voor het suffix van het futurum de formule *-s(i̯)e-* : *-s(i̯)o-* aanvaardt, veeleer, dan b.v. met Hirt, Handbuch der gr. Laut- und Formenlehre, bl. 561, met een „Schwund des *j*" rekening te houden. Zoo kunnen wij immers ook voor het idg. suffix van den genitivus een formule *-es(i̯)o-* opstellen, en deze formule heeft niet slechts theoretische, of ook sléchts glottogonische beteekenis, maar verleent uitdrukking aan dialektische verscheidenheden in de grondtaal. Hoe dit echter ook zijn moge, en al staat wellicht het suffix van het Grieksche futurum iets dichter bij het suffix van den aorist dan het Balto-Slavische en het Indo-Iraansche suffix, óok in het Grieksch wijzen de morfologsche tegenstellingen van beide vormingen op een diepgaand verschil, dat niet van recenten datum zijn kan. En daarom zal men in ieder geval moeten aannemen, ook Holger Pedersen betoogt dit uitdrukkelijk, dat het futurum en de aorist autonome tempora waren alreeds in de gemeenschappelijke Indogermaansche periode.

Maar toch zullen wij niet tot de wordingsperiode behoeven op te klimmen om het nauwe verband tusschen futurum en aorist te kunnen konstateeren, en dit vormt een van de hoofdpunten van Pedersen's betoog. Hij resumeert dit als volgt: „Les rapports du futur indo-européen avec l'aoriste sigmatique sont donc plus étroits qu'on ne le soupçonnait jusqu'ici. Tous les deux temps sont formés au moyen d'un même suffix, et l'hypothèse qu'ils ont été dès l'origine tout simplement le temps non passé et le temps passé d'un verbe perfectif, est devenu plus vraisemblable que jamais" (bl. 25). Ik betwijfel dan ook sterk of Pedersen heden nog schrijven zou wat ik in een artikel van zijn hand in de Kuhns Zeitschr. XXXVII, bl. 223 vind: „so bleibt der langen rede kurzer sinn der, dass die aktionsarten in der idg. ursprache überhaupt keine grammatische rolle spielten."

Pedersen put zijn argumenten voor de oorspronkelijke eenheid van het futurum en den sigmatischen aorist, die echter nog voor het einde der eenheidsperiode in twee autome tempora uiteenviel, uit de sigmatische vormen van het Latijnsche of liever van het Italische futurum. Wel neemt hij de Latijnsche vormen als uitgangspunt. Wat *dīxī, faxō, levassō, faxim* e. d. betreft, dit zijn natuurlijk aoristvormen : indikatief, konjunktief en optatief. Maar in andere gevallen ontmoeten we een *-s-* of *-s-s-* van morfologischen oorsprong, voorafgegaan door een vokaal van suffixalen aard ; b.v. *ēmerō, ēmerim, ēmeram, ēmerem, ēmissem*. Ook deze vormen heeft men

Digitized by Google

als idg. aoristen beschouwd. Men kan er de semantische ontwikkeling echter niet van verklaren zonder aan het uitgangspunt de beteekenis van het futurum toe te kennen. Maar vooral: hoe te verklaren de vokaal die bijna in alle vormen, welke tot deze kategorie behooren, vóór de *s* verschijnt, terwijl zij toch geen wortelbestanddeel uitmaakt? Vormen als het Oskische *pert-em-es-t* < **em-es-ti* (*Piei ex comono pertemest* enz.) die, als subjunctivi aoristi beschouwd, eveneens een raadselachtige vokaal vóór de *s* zouden vertoonen, wezen Pedersen den weg; en nu betoogt hij niet alleen, dat wij hier met futurale vormen te doen hebben, maar de vergelijking met sommige Grieksche futura voert hem zelfs tot de konklusie, dat het Oskisch-Umbrisch futurum de trouwe voortzetting is van het oudste type van het Indogermaansche futurum. In verband hiermede dient men derhalve b.v. het lat. *emerem* te verklaren als een oorspronkelijk futurum in praeterito, gevormd door de sekondaire uitgangen te voegen achter den stam van het futurum: **em-es-mi* (ik zal koopen), **em-es-ṃ* (ik zou koopen). Wij hebben dus te doen met een oorspronkelijken stam op *-s-*, maar door de analogie van de conjunctivi *ames*, *amės* enz. kwam men ten slotte tot een stam op *-s-ē-*, en hiermee ging de semantische ontwikkeling parallel. Wat het futurum exactum betreft, dit beschouwt Pedersen als een samenstel van den stam van het perfectum met het suffix en de persoonsuitgangen van het futurum. Maar deze formatie behoort tot de faze waarin het idg. futurum zich losgemaakt had van den aorist en een autonoom bestaan voerde. Slechts werd naderhand de konsonantstam vervangen door een stam met de thematische vokaal *o-e*, zoodat wij in plaats van **ēm-es-mi*, **ēm-es-si*, **ēm-es-ti* de vormen **ēmesō*, **ēmesesi*, **ēmeseti* krijgen, waaruit *ēmerō*, *ēmeris*, *ēmerit*.

Ik wil niet beweren, dat deze vernuftige hypothese àlle bezwaren uit den weg ruimt. Met name komt het me voor, dat Pedersen er niet in geslaagd is, de opwerping te ontzenuwen, dat de klinker, die in het Oskisch-Umbrische futurum exactum de *s* voorafgaat, geen *e*, maar een *u* is. Maar we hebben hier stellig te doen met méér dan met een stap in de goede richting: het betoog van den vermaarden Deenschen taalvorscher past absoluut in het kader van het systeem der actiones en tempora, zooals wij dat voor de grondtaal in haar verschillende fazen meenen te mogen rekonstrueeren. Ook treedt hier de eenheid van de Italische futuurvorming, en het verband van deze vooral met Grieksche en Balto-Slavische futura overtuigend op den voorgrond.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

Doodenoffer. Treurspel naar het Grieksch van **Aischylos** in Nederlandsche verzen overgebracht door **P. C. Boutens.** Rotterdam, Brusse's Uitgeversmaatschappij. 1919.

Toen Dr. Boutens in 1902 of daaromtrent voor het eerst zijn vertaling van Aeschylus' Agamemnon uitgaf, bleek dat een belangrijke gebeurtenis voor de Nederlandsche litteratuur. Ook zij, die van het Grieksch vrij ver af stonden, toonden een verraste opgetogenheid over zijn werk, en ik herinner mij, dat o.a. Verweij er een bespreking aan wijdde, waarin hij Boutens' herschepping behandelde met weinig minder aandacht en waardeering dan indien het een oorspronkelijk gedicht gegolden had.

Van zijn vertaling van den Prometheus nam de kritiek, als ik me niet vergis, aanmerkelijk minder notitie. Maar de dichter ging voort en voltooide in den loop der jaren eene Nederlandsche bewerking der Orestie, die nu in dezelfde serie als zijn Plato-vertalingen (zie *Mus.* Oct. 1921) bij de firma Brusse verschenen is.

Aeschylus heeft — misschien anders dan men verwachten zou — zich in de laatste halve eeuw niet te beklagen gehad over gebrek aan belangstelling van de zijde van Nederlandsche bewerkers. Behalve Burgersdijk's vertalingen ken ik een „Perzen" en „Prometheus" van Da Costa, en de Orestie in 2 vertalingen, één van Allard Pierson en één van den Groningschen hoogleeraar W. Hecker. Het is interessant deze vertalingen met elkaar en met het oorspronkelijk te vergelijken, niet alleen om nog eens opnieuw het bewijs te vinden, dat vertalen niet ieders werk is, maar ook om tot een duidelijk inzicht te komen, hoezeer zich met de jaren de principiëele opvatting over de taak des bewerkers gewijzigd heeft.

Bij da Costa, allereerst, van eerbied voor het *woord* des dichters geen spoor. Het is of hij in verzen navertelt, wat hij kort, niet eens zoo heel kort, geleden zonder al te zeer gespannen aandacht in zijn Aeschylus had gelezen; en eer ge een halve pagina ver zijt, zal het U de grootste moeite kosten in den Griekschen tekst aan te wijzen, tot waar de vertaler ongeveer gevorderd is.

Allard Pierson heeft in zijn Orestie, in 1882 verschenen, niet alleen de koren berijmd, maar ook voor de overzetting der iamben de paarsgewijs rijmende Alexandrijnen gekozen, naar de wijze der Fransche en Nederlandsche klassieken. Wij kunnen door het pleidooi, waarmee hij in zijn inleiding dezen vorm verdedigt, niet meer gewonnen worden. We zoeken het geluid van het vers op andere plaats dan juist in den eindklank, en al blijft men niet geheel ongevoelig voor het pathos, dat zijn rijmende regels dikwijls doorschalt, de onnoodige, maar om het rijmwoord onvermijdelijke aanlenging der gedachte, stemt ons te onverzoenlijk.

Aan dit euvel lijdt Hecker's vertaling niet: zijn vijfvoetige iamben nopen hem tot kortheid in de uitdrukking der gedachte. Maar eigenaardig is, niet voor hèm alleen zoo zeer geloof ik, als voor de geheele generatie, waartoe hij behoorde, dat slechts de gedachte zijn belangstelling heeft: voor het beeld heeft hij geen oog. Vandaar voorzeker ook dat de lyriek in zijn vertaling ons zoo volkomen koud laat. Ze is absoluut ongevoeld. Dat kan men ongetwijfeld van Burgersdijk niet beweren. Elk weet hoe forsch hij is, maar ook dat het hem daarnaast dikwijls aan fijnheid ontbreekt.

Het zal den lezer wellicht interesseeren een proeve van vertaling van alle vier bewerkers naast elkaar te zien afgedrukt. Ik kies daartoe de 1e strofe van de parodos (Cho. vs. 22). Pierson predikt:

Mijn plicht gebiedt den vorst bij 't graf de schuld te [kwijten
Met offers hem gebracht;
De borst te slaan, de wangen stuk te rijten,
In onuitputb're klacht;
Gebiedt, met die verslagenheid der ziel te treuren,
Waaruit geen troost meer wekt,
En in mijn wanhoop 't kleed te scheuren,
Dat hals en boezem dekt.

Hecker constateert:

Digitized by Google

Gezonden kom ik uit de woning
Ter offerplenging voor den koning
Met handenwringend rouwmisbaar.
Mijn wang tuigt door bebloede sporen
Van verschgegroefde nagelvoren ;
Steeds krimpt mij 't hart, van kommer zwaar ;
Mijn overkropte smart verraden
De stukgereten borstgewaden,
Aan flarden hangende om de ellend,
Dit huis beschoren zonder end.

Bij Burgersdijk lezen we :

Wij gaan op last van 't vorstenhuis
Plengoffers brengen ; slag op slag treft hoofd en [borst ;
De wangen gloeien, pas tot bloed gereten,
Met den nagel diep geploegd ;
Doch lang reeds voedt in ons 't harte zich van [bitt're klacht,
Aan flarden reten wij 't gewaad,
Het boezemdekkend linnen kleed,
Reten het stuk van smart ;
Rampenverkondende wolken daalden neer op 't [jammerhuis.

Bij Boutens eindelijk :

Ik treed als anders afgezant
Ter woning uit, plengoffren aan te dragen
Onder de scherpe slagen
Van eigen slaafschgeboden hand,
Mijn wang blijft bloedgeteekend met het spoor
Van nagels verschgesneden voor....
Vandat ik 't leven weet
Teerde op verzuchtingen mijn hart —
Nu onder vreemde smart
Sluikt voor mijn borst het kleed
In linnenrafelenden flard.
De peplos waarvan lachvergeten rouw
Verscheurde vouw aan boezemvouw.

Reeds uit den omvang alleen van het fragment zal men kunnen zien, hoe weinig Pierson zich om Aeschylus' taal heeft bekommerd ; en ook zonder den Griekschen tekst is het duidelijk, hoeveel kernachtiger en oorspronkelijker Boutens is dan Burgersdijk. Men behoeft trouwens hun werk niet opzettelijk te vergelijken om dit te weten. Maar wie een goed denkbeeld wil krijgen van de waarde zijner vertaling, zal het Grieksch er naast moeten leggen. Dan zal men merken, hoezeer Boutens zich van elk woord, van ieder beeld rekenschap heeft gegeven, en hoe hij ook in de koren, haast ongehinderd door het rijm — dat hij terecht bij deze lyriek ter vervanging van de onnavolgbare spelende gebondenheid der Grieksche maten noodzakelijk acht — zijn woorden aanpast aan den tekst, en in klank en sentiment een vertolking geeft, die, soms met een enkele uit het beeldende woord zelf omhoog rijzende uitbreiding, den indruk van het Grieksche vers op de treffendste en nauwkeurigste wijze doet herleven. Dat hem taalscheppend vermogen en rythmische macht en volkomenheid hierbij als geen ander ten dienste staan, behoef ik niet te zeggen. Evenmin dat er weinig Grieksche dichters zijn, die deze kwaliteiten in die mate van hun vertalers eischen als Aeschylus.

Zooals van zelf spreekt, geeft Boutens' zeer persoonlijk taalgebruik — ik zette dat ook in mijn bespreking van zijn Phaidoon uiteen — aan den lezer wel eens moeilijkheden en bezwaren, en naar mijn oordeel zijn deze niet altijd louter subjectief. Als men op pag. 10 leest : „wie van dees droom den zin ontvouwen, verborgen bij de goôn . . . .” zal men eerst uit het **ϑεόϑεν ἔλακον ὑπέγγυοι** van vs. 40 en uit Wecklein's verklaring den verborgen zin hiervan vatten, n.l. dat hier met „verborgen” zoo iets moet bedoeld zijn als „er borg voor zijn”, d.i. „volstrekt verzekeren” ; in vs. 73 is „die zulk rouwen raakt” een om haar dubbelzinnigheid weinig aanbevelenswaardige vertaling van **οἷς προσῆκε πενϑῆσαι**, „Recht jaagt den schuldenaar opzij” van vs. 308, voor **ᾗ τὸ δίκαιον μεταβαίνει**, kan twee of drie beteekenissen hebben, maar niet die, naar het mij schijnt, waarom het Grieksch in den samenhang vraagt ; in vs. 309 heeft bij „voor vijandig woord geboet zij vijandig woord” geboet de zonderlinge beteekenis van als boete d.i. als straf opgelegd. in 347 wordt **κελάδους εὐφϑογγυτέρους** vertaald door den zeer ongewonen (en niet zeer welluidenden) comparativus „zoetluidiger”. Maar misschien overschrijd ik met dit laatste de grens van het objectieve. Men zou met eenig recht kunnen beweren, dat wie „zoetvloeiender” zegt zich aan „zoetluidiger” niet behoeft te stooten. Ik laat dus liever ook verder alles wat ik van soortgelijke taalvernieuwingen aanteekende onbesproken, en om dezelfde reden heeft het geen zin die gevallen te vermelden, waar de dichter in klank of rijm of maat eens minder gelukkig was. Ook voor een vruchtdragende kritiek op die plaatsen, waar Boutens' interpretatie van den tekst mij onjuist lijkt, ontbreekt alle grond zoolang men niet zeker weet welke lezing hij volgde. Maar er is een zaak, die in een philologisch tijdschrift niet onvermeld mag blijven : dat is, dat Dr. Boutens in zijn vertaling veel meer dan oorbaar is bij Wecklein's gissingen in zijn uitgaaf van 1888 is te rade gegaan. Ieder die weet, hoe willekeurig Wecklein daar met den tekst van Aeschylus is omgesprongen, zal dit met mij afkeuren, vooral als hij bedenkt dat Boutens' Doodenoffer in 1919 is verschenen en Wilamowitz' editio maior in 1914.

Berlicum (*N. Br.*). W. E. J. Kuiper.

E. Naville, L'évolution de la langue égyptienne et les langues sémitiques. Paris, Paul Geuthner. 1920. (Pr. fr. 20).

Bovengenoemd boek bestaat uit eene korte inleiding gevolgd door 5 hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt gehandeld over den oorsprong van het hiëroglyphenschrift, het bepalingsteeken en den oorsprong van het Cananëische schrift. In de inleiding en hier ziet men dat de schrijver, zooals dit trouwens uit verschillende tijdschrift-artikelen en werken van zijne hand reeds bekend was, een tegenstander is van de nieuwere richting in de bestudeering van het Egyptisch, zooals die door Erman is begonnen, en door anderen vooral door Sethe is voortgezet. De groote strijd tusschen de oudere en nieuwere school loopt voornamelijk over de transcriptie van de hiëroglyphen voorgesteld door een grasspriet, een arend, een arm en een kwartel. Terwijl men deze teekens vroeger, en dikwijls ook nu, als vocalen beschouwde, is de nieuwere opvatting dat het zwakke consonanten zijn. Zeer zeker zal niemand ontkennen, dat zij in het Egyptisch van den Grieksch-Romeinschen tijd vocalen representeeren, maar moeilijk zal het toch

Digitized by Google

vol te houden zijn, dat dit ook geldt voor de vroegere tijdperken. In het 2e hoofdstuk, dat handelt over de Egyptische grammatica, worden de grammatica's van Champollion, Birch, Page—Renouf, Brugsch enz. ter sprake gebracht. Daarmee is de schrijver over het algemeen meer ingenomen dan met de werken van dien aard uit de nieuwere school. Hoewel hij gaarne hulde brengt aan de werken van Erman, Steindorff, Schack, en vooral aan dat van Sethe getiteld: „das aegyptische Verbum", zijn er verschillende punten, waartegen hij in verzet komt, zoo b.v. tegen de meening, dat men in het oudste tijdperk van het Egyptisch evenals in de semitische talen slechts werkwoorden met drie consonanten aantreft, en dat de werkwoorden met twee en vier medeklinkers van jongeren datum zijn. Een heel gewichtig punt, waarop de schrijver meer dan eens terugkomt, is de verwantschap tusschen het Egyptisch en de Semitische talen, waarop reeds vroegere geleerden hebben gewezen. Wel spreekt hij dit sterk tegen, maar klemmende argumenten om de onjuistheid daarvan aan te toonen worden niet bijgebracht. Hoe zou het ook mogelijk zijn die verwantschap te ontkennen, als men let op verschijnselen als het pseudoparticipium, dat toch zeker wel dezelfde formatie vertoont als het semitische perfectum, maar waaraan dan in het Egyptisch nog een uitgang j is toegevoegd. Eene korte bespreking van het Demotisch en Arameesch vormt den inhoud van het 3e hoofdstuk. Het 4e hoofdstuk is aan het Koptisch gewijd. Hoofdzakelijk komen hier ter sprake, de verschillende dialecten, waaruit het Koptisch bestaat en enkele klankverschijnselen. Terwijl de schrijver er zeer terecht den nadruk op legt, dat er eigenlijk geen *Κοινη* is geweest, die de andere dialecten heeft verdrongen, is het niet duidelijk, waarom men in de grammatica niet de terminologie, gebruikelijk in de Semitische- en Indogermaansche talen zou mogen bezigen. Het praefix mare b.v. drukt toch den optatief uit. Waarom zou men nu hier niet van een optatief mogen spreken? Het 5e hoofdstuk, waarin de schrijver het een en ander te berde brengt over het Hebreeuwsch, dat hij ook elders heeft ter sprake gebracht, zij ter beoordeeling aan de beoefenaars der Semitische talen overgelaten, evenals hetgeen omtrent het Cananeïsche schrift en het Arameesch wordt gezegd.

Leiden. P. A. A. Boeser.

J. te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, Deel V. Bronnen en Registers. Haarlem, Erven F. Bohn. 1921. (Pr. ƒ 12.—).

Men moge over de opvatting in Te Winkels uitgebreide literatuurgeschiedenis denken, hoe men wil, van de bronnenstudie, door den Professor in zijn vijfde, of registerdeel geleverd, kan niet anders dan met welgemeende waardeering worden kennis genomen. In de aankondigingen te dezer plaatse van de verschillende deelen van het werk werd door mij meermalen de hoop uitgesproken, dat de schrijver een *uitvoerig* register zou geven, vooral zoo noodig bij een studiewerk als het zijne, dat zoo veel en velerlei behandelt, en waarin zooveel stof als opgetast ligt: wat nu gegeven is, heeft mijn verwachting overtroffen.

Niet alleen bevat deel V een uitvoerig zaken- en personenregister, doch tevens een doorloopende aanwijzing van de invloeden, van buiten af op onze letterkunde geoefend, en een bronnenstudie, die een driehonderd bladzijden beslaat. De beide registers behoef ik niet anders dan te vermelden. Een novum is het overzicht van den vreemden invloed op de Nederlandsche letterkunde, zooveel mogelijk rubrieksgewijze chronologisch naar de schrijvers. Het is verdeeld in de volgende rubrieken: I. De Bijbel. II. Oostersche Letteren. III—XII. respectievelijk de Grieksche, Latijnsche, Middellatijnsche, Nieuwer-Latijnsche, Italiaansche, Spaansche, Fransche Engelsche, Hoogduitsche en Skandinavische Letteren. De eerste rubriek is verdeeld in A. Vertalingen van den Bijbel of deelen ervan; B. Bijbelsche geschiedenis in Epischen of Dramatischen vorm; in deze rubriek wordt verwezen naar de titels met vermelding van Deel en bladz., waar ze genoemd worden. In de overige rubrieken worden de vreemde schrijvers genoemd, die vertaald of nagevolgd zijn, of de werken, wanneer de schrijvers niet bekend zijn; ofwel groepsnamen als *Liedjes, Volksboeken*. Daar deze namen achter elkaar gedrukt zijn, en niet alfabetisch in kolommen, nemen ze minder plaats in, en staan nu systematisch en chronologisch gerangschikt, waardoor meer overzicht verkregen wordt over elken invloed in zijn geheel.

Meer valt er te zeggen over de bronnenstudie, waaraan dit deel een buitengewone beteekenis dankt. Want er wordt hier veel meer geboden dan een nuchtere lijst of opgaaf van boeken. 't Is een zeer belangrijke aanwinst voor studeerenden en beminnaars der schoone letteren. Ik kan niet beter doen dan beginnen met de eigen woorden van den schrijver aan te halen, waarmede hij aanvangt:

„Om te voldoen aan een meermalen tegenover mij „geuit verlangen, geef ik in dit vijfde deel van mijn „*Ontwikkelingsgang der Ned. letterkunde*, behalve de „uitvoerige registers, die ik van den aanvang af aan het „werk dacht toe te voegen, ook nog eene opgaaf van „bronnen, ten dienste van hen, die zich aan eene zelf-„standige beoefening der Nederlandsche letteren wen-„schen te wijden, hetzij in haar geheel, hetzij voor „bepaalde onderdeelen.

„Die opgaaf zal tevens, aan wie niet gaarne beschou-„wingen van anderen alleen op gezag aanneemt, het mid-„del aan de hand doen, om de gronden te onderzoeken, „waarop mijne mededeelingen en beschouwingen berus-„ten; doch voor elk van deze afzonderlijk de bewijsgron-„den aan te voeren, zooals dat in noten pleegt te geschie-„den, is mij uit den aard der zaak hier niet meer mogelijk, „nog afgezien van den omvang, dien dit toegevoegde „deel daardoor zou krijgen. Ik moet mij daarom wel „bepalen tot het opgeven van die boeken, monographieën „of tijdschriftartikelen, die met goed gevolg kunnen „worden geraadpleegd door wie verlangt nog meer „in bijzonderheden de geschiedenis van bepaalde onder-„deelen onzer litteratuur te leeren kennen, of verschil-„lende meeningen daarover tegen elkaar af te wegen."

Dat wil hij doen door achtereenvolgens bij elk tijdvak en bij elk afzonderlijk hoofdstuk daarvan een beredeneerde opgaaf te doen van bronnen, mededeeling van verschillende uitgaven, tevens aanvulling van de stof en opmerkingen en meeningen over het behandelde.

Vooraf laat hij echter nog gaan een uitvoerige beschouwing van wat bronnen voor de litteratuur zijn; hij spreekt daarbij over handschriften, uitgaven, verzamelingen, boekerijen, catalogussen en over al wat iemand den weg kan wijzen op het veld van studie; hij toont aan op welke

Digitized by Google

manier men aan bibliographische en biografische bijzonderheden kan komen.

Dit is een helder overzicht; zeer leerzaam voor hen, die beginnen met de studie, of weinig leiding daarbij hebben; maar ook voor velen, die reeds om zich heen hebben leeren zien. En, ja, ook voor nog vele anderen, die reeds gansch geen vreemden zijn op het gebied der letterkunde, is er hier wel wat te vinden, dat zij misschien wel wisten, maar dat hun niet altijd zoo helder meer voor den geest staat; wat om het geheugen op te frisschen, of een tijdroovend onderzoek overbodig te maken: men vindt hier veel materiaal systematisch bijeen. Om een voorbeeld te geven: de vermelding van afdrukken van catalogi van kloosterbibliotheken; de lijst van biografische werken, te beginnen met *Albertus Miraeus. Elogia illustr. Belgii scriptorum*, waarbij ook gewezen wordt op de biografische gegevens omtrent stadgenooten in de stedenbeschrijvingen; de opgave van de verschillende werken over aesthetiek, hier wel niet op nieuw omschreven, maar gemakkelijk te vinden door de verwijzing naar de plaatsen in het werk.

Als voorbeeld van de wijze van behandeling van de bronnen kies ik op goed geluk het 8ste hoofdstuk van het Derde Tijdvak: *De Eglentier onder Hooft's leiding.* Ik laat jaartallen, deelcijfers en dergelijke details kortheidshalve weg.

Opsomming van de verschillende uitgaven der Werken (v. d. Burgh, A. Hooft—G. Brandt, D. v. Hoogstraten, Bilderdijk, Leendertz, Stoett). Grondslag voor Hoofts levenbeschrijving: *'t Leeven*, vóór de *N. Historien*, en de *Lijkrede* door G. Brandt, beide herdrukt met inl. en aant. door J. C. Matthes. Over zijn familie: Alb. Thijm en Vorsterman v. Oyen, *'t Geslacht Hooft*; te Winkel, *Mededeelingen*, in *Dietsche Warande*; Dozy, *Hooft en zijn geslacht*, in *O.-Holland*; v. Gelder, *Testament v. Hooft*, in *O.-Holland*. Hooft's *Brieven*, als bron voor kennis van zijn persoon; gebruikt door J. Scheltema, vóór *Hooft geschetst met zijn eigene woorden*, in zijn *Geschied- en Letterk. Mengelwerk*; opsomming der uitgaven; aanvulling door te Winkel, in *Tijdschr.*; bloemlezing door Mej. G. K. C. v. Nop. Zie verder: *Hooft-nummer* (opsomming der artikelen daarin); D. C. Meijer Jr., *De jeugd en jongelingsjaren van Hooft*, in de *Gids*, Doorenbos, *Feestrede*, Busken Huet, *Lit. Fant.*, Heeringa, *Invloed d. Renaissance*, in *O.-Holland*. Over H. de Keyser, lid van de Eglantier, zie Peters, in *O.-Holland*, Weismann, alu. en de *Jaarversl. Kon. Oudh. Gen. Rijmkroniek* v. J. Laurentius is herdrukt naar plano-uitgave door de Roever, achter *Jaarv. K. O. Gen.* Dichtwedstrijden; van de voornaamste zijn *Constth. Juweel* en *Vlaerdings-Redenrijck-bergh.* Voor Gijsb. v. Hogendorp, zie te Winkel in Brederoˈs werken, Dl. III; zijn *Spel v. Xerxes* in *Vlaerd. Redenr.-bergh*, zijn *Treurspel v. d. moordt aen W. v. Or.* werd afzonderlijk gedrukt. Coster's leven het eerst beschreven door J. Hobma in *O.-Holl.*; beknopt ook door Kollewijn in zijn uitg. der werken v. Coster. De verkoopcatalogus v. zijn boekerij, zie Kleerkooper in *Tijdschr.*

Ik herhaal, dat ik hier omschrijvingen, jaartallen, deelcijfers, bladzijden enz. weglaat.

Bij vele hoofdstukken wordt er tevens geargumenteerd, gepolemiseerd soms, aangevuld en geïllustreerd. Om van 't laatste een voorbeeld te geven, wat een afwisseling kan zijn na het dorre geraamte, dat ik boven te zien gaf, neem ik hier zijn mededeeling over omtrent v. Koetsveld. Na eenige gegevens omtrent de beoordeeling van zijn werk door Potgieter, wordt vermeld, dat zijn latere geschriften minder gunstig beoordeeld werden door Busken Huet, die hem vooral verweet, dat de predikant telkens bij hem voor den dag kwam. Toen v. Koetsveld daarna in de *Aurora* van 1865 een schets schreef, en daarin aan een godsdienstige ontboezeming plaats gaf, liet hij hierop deze tirade volgen:

„ „Kijk, kijk! alweder de dominé. Een preek en een toepassing! En Busken Huet heeft 't hem nog zoo goed gezeid!" — vergeef mij, goedgunstige lezer of minder gunstige recensent! en neem mij, zooals ik ben: boven de vijftig verandert men zoo gemakkelijk niet meer".

Dergelijke citaten verrijken het boek, want men heeft niet altijd gelegenheid zoo 'n *Aurora* in handen te krijgen, en deze woorden teekenen zoo juist den geestigen schrijver-predikant.

t. W. behandelt de letterkunde ook in verband met de andere kunsten; zoo vinden wij ook gegevens over muziek (zie o.a. over het klokkenspel, 117), schilderkunst (zie: de dichters tegenover Rubens en Rembrandt, 114; Troost en de blijspeldichters, 136); zoo lezen wij een titel als *Bestieringen aangaande de uitspraak en gebaarmaking en Verhandeling van de uitspraak en gebaarmaking van eenen redenaar*; en vernemen wij een oordeel van A. W. Weissman over de rococostijl in de bouwkunst: „die kunst der achttiende eeuw weerspiegelt zóó volkomen „den geest, de elegantie, den goeden smaak, de twijfel-„zucht der menschen, die toen leefden, dat zij recht heeft „op onze bewondering, *enz.*" (152). In verband met dit oordeel wijs ik nog op wat t. W. zegt over de miskenning van die eeuw en haal er deze woorden uit aan:

„Wie den moed heeft zich in die litteratuur in te „leven en zich weet te ontworstelen aan de alleen-„heerschappij van zijn tijdelijk schoonheidsideaaltje, „zal zich beloond vinden door het ontdekken van eene „krachtige geestelijke ontwikkeling, waaraan ook wij „nog veel te danken hebben" (132).

Vele gedeelten lokken nog tot bespreken uit, maar dit zou te veel ruimte innemen; ik wijs hier nog kort eenige onderwerpen aan: de uitvinding der boekdrukkunst (35) [1]; den bijzonder rijken voorraad titels bij Wolff—Deken (195 en 196), en over het sentimenteele (196); de Zuid-Nederlandsche letterkunde (Vlaamsche beweging, 248), ook de oudere (o.a. mededeelingen over De Swaan, van wien in 1916 nog een stuk werd opgevoerd (164) [2]; de politieke gedichten van Bilderdijk, in losse

[1] In verband met dit onderwerp had nog genoemd kunnen worden het kleine, doch belangrijke geschriftje van T. Folmer, *Het Boek en de Boekhandel vóór de uitvinding der Boekdrukkunst;* maar ook de mooie reeks populaire werken van R. v. der Meulen over boek, boekenliefhebberij enz. Bij de gegevens over Heye hadden nog genoemd kunnen worden de brieven uitgegeven in het *Leidsche Tijdschrift* Dl. XXXVII; bij de uitgaven van den *Gijsbrecht v. Amstel* het bescheiden Pantheon-uitgaafje.

De titel van Dunlop's bekende werk geeft t. W. als *Prose-fiction*, in plaats van *Prose fiction*; wel een klein, maar tóch een verschil.

[2] In een art. van Prof. Prinsen in den groenen *Amsterdammer* van 1 April ll. zie ik, dat voor eenige jaren ook in Amsterdam een blijspel van De Swaan met succes opgevoerd is.

Digitized by Google

blaadjes en in bundeltjes (199 en 219); de slechte werking van den *Gids* (Oltmans, 230; Bosboom-Toussaint, 264)[1]; het o.a. bij Cats zooveel voorkomende Ick en weet niet wat (naar 't Fransch, 106); Cloris en Roosje (142); het aardig-naief versierde *Duyfkens ende Willemynkens Pelgrimagie*, waarvan t. W. als teekenaar en vermoedelijk ook schrijver noemt Boëtius a Bolswert.

Hier mogen nog enkele opmerkingen volgen naar aanleiding van hetgeen t. W. in zijn bronnenstudie aanroert. Hij wijst aan (bl. 183) het feit, dat in de mooie platenatlas van Poelhekke en de Vooys (wel wat te weinig waardeerend „niet onverdienstelijk" genoemd) als portret van den dichter Hieronymus van Alphen voorkomt dat van zijn gelijknamigen grootvader, door Houbraken gegraveerd naar een portret van 1735! Laat ons aan Homerus denken, en hopen, dat bij een herdruk dit portret vervangen worde door een reproductie naar het mooie, zeker *ad vivum* geteekende van J. B. Tetar v. Elven. Aangewezen wordt de ongunstige meening, die Helmers had over Shakespeare's verdiensten. Ik heb er de *Hollandsche Natie*, die ik, tot mijn schande, nooit geheel gelezen heb, op nageslagen, en las in den zesden zang deze regels:

Toen de Agrippijnsche zwaan op dons van zilvre pluimen
In d'Amstel dartelde....
Was Shakspears wansmaak in het oor der Britten [schoon.

De eerste druk verscheen 1812, de 2e 1814 enz.

Shakespeare noemende wijs ik meteen op de mededeeling, dat het opstel over den grooten dichter in v. Hemert's 10e deeltje van de *Lektuur v. d. Ontbijttafel* is van de hand van Prof. G. J. Meijer (1808).

Over Bilderdijks tweede vrouw acht t. W. de bouwstoffen overvloedig aanwezig in de vele geschriften over den dichter zelf; hij betreurt het, dat ze nog niet zijn samengevat tot een uitvoerige karakterteekening en kenschetsing van hare werken. Dit lezende, dacht ik: zou dit geen dissertatie-onderwerp zijn voor een onzer studeerende dames? of zou het waar zijn, wat wel beweerd wordt, dat een man een onbevooroodeelder kijk zou hebben in zulk een geval? Dit zelf zou een mooi onderwerp voor een dispuut of een verhandeling zijn.

Onder het vele, dat ik uit de bronnenstudie leerde, behoort ook, dat *Abällino, der grosse Bandit* gedramatiseerd is naar een roman van Zschokke, wiens *Stunden der Andacht* (in vertaling) ook bij ons een geliefd godsdienstig dagboek geweest is, en nog wel zijn zal. Wel kende ik zijn romantisch historie-verhaal *Die Freistatt von Aarau*, doch een rooverhoofdman is toch nog iets heel anders, dan de op de begutte verliefde adellijke krijgsman Gangolf Trüllery. Als psychologisch verschijnsel is dit feit zeker merkwaardig, doch op zich zelf staand en bevreemdend is het ten slotte niet.

Bij bl. 168 vul ik even aan, dat de uitgebreide *Natuurlijke historie* van Houttuijn wel terecht als in drie deelen verschenen is opgegeven, doch dat men hierdoor van de uitgebreidheid niet het juiste denkbeeld krijgt, indien men niet weet, dat elk deel in stukken (= banden) verdeeld is, zoodat het geheele werk 37 boekdeelen beslaat!

[1]) Zie de brieven van Mevrouw B.-T. omtrent de *Verovering van Hoey*, een werk, dat inderdaad een aparte plaats inneemt onder hare romans: er zit meer gang in, maar de geest van de schrijfster is er minder tastbaar in te vinden.

Uit de bronnenstudie leert men o.a. ook nog welk een werkzaam geleerde de bekende Vondelkenner J. H. M. Sterck is, wiens bijdragen ook op ander gebied dan juist de Vondel-studie ons hier telkens onder 't oog komen.

Dat er van Wagenaar's *Vaderl. Historie* een Duitsche en een Fransche vertaling is verschenen, zullen velen met genoegen vernemen.

Met belangstelling las ik, wat men uit het mooie, maar moeilijk in bezit te krijgen, *Leven van C. en D. J. van Lennep* ook kan vernemen, de namen van A. R. Falck (ps. Welmoed), Jer. de Vries (ps. Eerman), C. Loots (ps. Vrolijkhart), R. H. Arntzenius, J. F. Helmers, Anton Cramer, als medewerkers aan de *Arke Noachs* (1799—1800); met waardeering moet men kennisnemen van te W.'s opkomen voor van Lennep en ter Gouw in zake hun ontleening aan het Engelsche werk van Jacob Larwood (H. D. J. v. Schevichaven) voor hun *Uithangteekens*.

Een aanhaling uit Corvers voorrede voor de door Anna v. Hattum in proza vertaalde *Cenie*, waarin deze „nieuwigheid" wordt verdedigd, zal door velen met belangstelling gelezen worden.

Daar wij, helaas! in den tijd der films leven, vermeld ik tot slot van deze losse opmerkingen wat t. W. op bl. 264 mededeelt: „De inhoud van *Majoor Frans* is zelfs (ook in Amerika) op een film vertoond, waarvan men afbeeldingen besproken vindt door Henri Borel in „*Eigen Haard*" ".

Kan ik met volle overtuiging prijzen de gedocumenteerdheid, de rijkdom van gegevens, te vinden in het registerdeel, hiermede wil ik natuurlijk niet mijn instemming betuigen met alle beoordeelingen, met de appreciatie van kunstenaars en werken, zooals die daar geboekt staan; evenmin als ik het altijd met de aesthetische beschouwingen van den Heer t. W. eens ben. Zoo geef ik o.a. gaarne toe, dat Potgieter geen recht gedaan wordt. Zoo ook dat hij geen rechten kijk heeft op de „tachtigers".

Deze laatste noemende kom ik van zelf tot het wijden van een afzonderlijk woordje aan het *Besluit* of liever de bronnenafdeeling op het *Besluit* of laatste hoofdstuk van het werk.

De schrijver verdedigt daarin zijn standpunt en zijn recht om den Nieuwe-Gidskring te bespreken, zooals hij gedaan heeft. Hier zijn geen bronnen aan te wijzen, maar wil hij argumenten geven voor zijn beweringen. Van zijn standpunt heeft hij in zekeren zin gelijk, en er schuilt ook wel waars in zijn beweringen. Jammer is het, dat de toon van dit hoofdstuk verloopt, en te polemisch, te spottend wordt. De zeker niet van hatelijkheid vrij te pleiten woorden van den Heer J. de Meester, op de jaarvergadering van Letterkunde gesproken, prikkelden wel tot een weerwoord, maar philosofischer, waardiger was het geweest, als t. W. niet hierop gereageerd had, althans niet op die wijze, in het slotwoord van een standaardwerk. Was hem verweten, dat hij de Nieuwe-Gidsmannen niet juist beoordeeld had[1]),

[1]) De grootste fout ligt, m. i. in het feit, dat t. W. niet genoeg waarde hecht aan het goede, dat een richting uitwerkt, ook al komt uit haar niet rechtstreeks en volledig het groote voort, dat zij beoogde.

Digitized by Google

en daarbij een zeer spottende persoonlijke beeldpsraak gebruikt; t. W. had kalm argumenten moeten geven, zijn standpunt verdedigen, zonder de beeldspraak te beantwoorden met een dergelijke. Het past niet in het kader. t. W. heeft toch een groot werk gegeven, dat, hoewel velen het naar hun smaak anders zouden hebben gewenscht in vorm, opzet en geest, zeker vooral ook door zijn bronnenstudie, als een schatkamer kan zijn, een museum, gereed om velen mede te deelen en te laten zien, wat er al in onze letterkunde voortgebracht, wat er al gewaardeerd is, en hoe. Het geeft zeer veel, volgens sommigen te veel, d.i. te weinig kunstzinnig uitgezocht en geschift, doch volgens 's schrijvers opvatting alles noodzakelijk en onmisbaar om een historisch beeld te geven; en bij die opvatting ook te aanvaarden.

Er zijn ten opzichte van museums van beeldende kunst tegenwoordig geheel nieuwe opvattingen geopenbaard. Sommigen denken zich als ideaal een verzameling, waar alleen de beste kunstproducten in beperkt getal in kleinere ruimte tentoongesteld zijn; doch nog altijd is het aantal voorstanders groot genoeg, die in een museum een overzicht willen vinden van wat er op kunstgebied is voortgebracht, daaronder ook begrepen wat ons minderwaardig voorkomt, maar uit historisch oogpunt, als schakels in den keten, belangrijk is, wat den samenhang aantoont tusschen scholen en perioden; wat ook den smaak van een tijd kenschetst.

Een museum van de laatste soort is te Winkels werk, en in dit laatste deel is er een soort beredeneerde catalogus bij geleverd, die een bezoek vruchtbaarder maakt, een beschouwen van een bepaald gedeelte vergemakkelijkt, en die tevens voor den niet-bezoeker een leerzame lectuur vormt, ook al is hij het met iedere appreciatie niet eens.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

B. Delbrück, Grundlagen der neuhochdeutschen Satzlehre; ein Schulbuch für Lehrer. Berlin u. Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger W. de Gruyter & Co. 1920. (Pr. *f* 1.60).

Het streven, de in vakkringen overwonnen doch élders taai voortlevende taalbeschouwing te gaan bestoken in het kamp van hen, die „durch Beruf oder Neigung zu einer eingehenden Beschäftigung mit der Muttersprache hingeführt werden", hoezeer ook toe te juichen, brengt bezwaren mee, die ook de bekende Germanist Delbrück niet geheel heeft weten te ontzeilen. De geschoolde vakgeleerde bouwt licht te veel op de taalkundige kennis, maar vooral ook op het philologisch denken zijner lezers; anderzijds moet hij, indachtig aan de beperktheid dezer „Voraussetzungen", zich dikwijls ontzeggen, de schoonste resultaten zijner onderzoekingen, klaarheid en wijde perspectieven, tot gemeengoed te maken. Deze moeilijkheden echter in aanmerking genomen, heeft de schrijver m.i. een nuttig en bruikbaar boek geschreven, dat vooral ook onze studeerenden in de Germaansche philologie tot verheldering van inzicht kan leiden. Echter verwachte men geen volledige uiteenzetting in den trant van het bekende werk van Erdmann. De schrijver beperkt zich tot eenige capita selecta, die wel is waar in logisch verband tot elkaar staan, echter niet in die mate als typisch kunnen gelden, dat een behandeling der overige gebieden daardoor minder noodzakelijk ware geworden.

Een begrenzing van het begrip Neuhochdeutsch vormt het eerste gedeelte. De invloed der kultuurcentra Silezië en Saksen op Luthers taal wordt behoorlijk naar voren gebracht, andere invloeden, die nauwelijks van minder gewicht zijn, als de verlegging van het economisch zwaartepunt, de realistische strooming en de intrede van het dialect in de literatuur, worden echter niet genoemd. — Bij de hierop volgende afbakening der begrippen schrijftaal en spreektaal, omgangstaal en dialect had ik gaarne gezien, dat de in de laatste jaren zoo sterk toenemende liefde voor de gewestelijke taal zoowel ten opzichte van hare oorzaken als van hare gevolgen met enkele woorden was bedacht.

Overigens lijkt mij dit hoofdstuk beter geslaagd dan het volgende, dat het begrip „zin" moet verduidelijken. Of de zeer sterk „verklauselte" definitie, die D. geeft, veel tot verheldering zal bijdragen, meen ik te moeten betwijfelen. De kans zal zeer groot zijn, dat de studeerende, zich houdende aan de bepaling, „Halt!" een zin zal noemen, „Hurra!" echter niet, ja, zelfs tot de conclusie kan komen, dat „hé, wat heb ik 't warm!" geen zin mag worden genoemd.

Na een m.i. „einwandfreie" beantwoording der vraag, hoe het leeren spreken en verstaan in zijn werk gaat, worden sommige punten uit de zinsleer nader beschouwd. In de eerste plaats de vorming van 't Perfektum. D. sluit zich hier, voor zoover het ontstaan betreft, bij Paul aan, laat echter niet na, aan de voor modern taalgebruik bevredigender formule van Adelung recht te laten wedervaren. Jammer, dat niet getracht is, de kloof tusschen de beide functies van „haben" te overbruggen.

Bij de behandeling van het sterke en het zwakke bijv. n.w. wordt in 't bijzonder de wordingsgeschiedenis belicht. Over 't geheel op m.i. uitstekende wijze. Echter schijnt het mij niet juist, dat de zwakke vormen na eines, einem etc. de overhand kregen, „omdat ze minder nadenken vorderden". Wanneer de schrijver beweert, dat de vormen op -en „sozusagen von selber mitliefen", dan kan men hetzelfde beweren van de sterke vormen: eine*s* alte*s* Freundes, eine*m* alte*m* Freunde, „Nadenken" (indien er sprake van kon zijn) behoefde men ook hier slechts éénmaal, n.l. om de vormen eines, einem te vinden. Dan volgden de andere vanzelf. Het komt mij waarschijnlijker voor, dat de vormgelijkheid der voorafgaande „Bestimmwörter" hier de hoofdrol heeft gespeeld.

Een belangrijke plaats staat de schrijver af aan een behandeling van de woordschikking. Ook hier weer een historische ontwikkeling van het tegenwoordig gebruik, die bij veel aantrekkelijks een gewichtig onderdeel laat vermissen, n.l. den rol, dien het melodisch en het metrisch element daarbij hebben gespeeld. Overigens zal dit hoofdstuk echter ongetwijfeld tot een beter inzicht bijdragen en tot eigen onderzoek aansporen.

Het volgende deel is gewijd aan een bespreking van den Konjunktiv, voornamelijk in de „indirekte Rede" en in de „exzipierende" zinnen. Op een uiteenzetting, van het tegenwoordig gebruik, (waarbij D. de schrijftaal m.i. wel wat te weinig gewicht toekent), volgt de verklaring van het afnemend gebruik speciaal der Präsensvormen. Hierbij kan ik niet in alle deelen met den schrijver meegaan. Naast formeele overeenstemming en grootere gebruiksmogelijkheid van den Ind. hebben, naar het

Digitized by Google

mij voorkomt, ook de minder speculatieve denkwijze in de laatste halve eeuw, benevens de nauwere aansluiting van spreek- en schrijftaal wederzijds het hunne bijgedragen.

Eenige kleine aanmerkingen mogen nog volgen: Bij een bespreking der „Personenverschiebung" in de Ind. Rede vestigt de schrijver ten onrechte den indruk, alsof alleen bij den 3den persoon geen „Verschiebung" plaats vindt. Bij de behandeling der parataktische verbinding in de Ind. Rede wordt de lezer er toe gebracht zinnen als „Sage nicht, die Liebe habe dich verlassen", als onduitsch te beschouwen.

In het hoofdstuk over „das Satzgefüge" wordt Curme een meening ondergeschoven, die in tegenspraak met zijn duidelijke uiteenzetting is.

Ondanks deze en andere aanmerkingen (gebrek aan samenvatting, overwegen van het mechanisch navolgende element in taalvorming en verwaarloozing van het scheppende) geloof ik, dat dit boek door den rijkdom aan frissche gedachten en duidelijke uiteenzetting er zeer toe kan bijdragen, naast Erdmann, Sütterlin, Paul enz., de studeerenden tot zuiverder inzicht en vooral ook tot zelfstandig onderzoek te brengen.

Den Haag. T h. A. V e r d e n i u s.

Aucassin und Nicolette, Kritischer Text mit Paradigmen und Glossar von **H. Suchier.** Neunte Auflage von **W. Suchier.** Paderborn, Schöningh. 1921. (Pr. M. 8 + 40 %).

Walther Suchier, die de zorg voor de negende druk van deze bekende uitgaaf zijns vaders op zich genomen heeft, heeft daarin verschillende veranderingen aangebracht. Het Franse kleed, waarin het boek vanaf de vijfde druk verscheen, is afgelegd: inleiding zowel als aantekeningen zijn geheel omgewerkt en in het Duits geredigeerd; de eerste bevat o.a. een samenvatting van hetgeen men over de dichter, zijn werk en zijn bronnen geschreven heeft. Ook de woordenlijst heeft een verandering ondergaan, maar de tekst zelf en het overzicht van het dialekt zijn vrijwel onveranderd gebleven. Ook in dit nieuwe kleed zal de chante-fable van Aucassin en Nicolette op velen zijn bekoring blijven uitoefenen.

Leiden. K. S n e y d e r s d e V o g e l.

J. Turi and **P. Turi, Lappish Texts.** With the cooperation of K. B. Wiklund edited by E. Demant-Hatt (D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, 7. Række, Hist. og Filos. Afd. IV. 2). København, A. F. Høst & Søn. 1920. (Pr. 12 Kr.).

Deze zeer belangrijke materiaalverzameling bevat een aantal teksten, opgeteekend door den Zweedschen Lap Johan Turi in het dialect van Kautokeino, en door diens neef Per Turi in den tongval van Jukkasjärvi, vermengd met Kautokeino-elementen. Een enkel verhaal is gedeeltelijk door den Lap Lars Nutti opgeteekend. De teksten van Johan Turi zijn echter niet in diens eigen, zeer onnauwkeurige, spelling gepubliceerd, maar Prof. Wiklund heeft het noodig geacht ze over te brengen in de normale Noorweegsch-Lapsche schrijftaal, zooals die met enkele verbeteringen door Prof. Nielsen wordt gebruikt. Zekere kenmerkende eigenaardigheden van het Kautokeino-dialect heeft Prof. Wiklund, terwille van de locale kleur, behouden. Daarentegen worden ons Per Turi's en Lars Nutti's teksten in de oorspronkelijke spelling gegeven. De Engelsche vertaling, die tegenover de teksten is gedrukt, is van Mevrouw Hatt's echtgenoot, den bekenden ethnoloog Dr. Gudmund Hatt, maar berust op haar eigen Deensche overzetting uit het Lapsch. Mevrouw Hatt heeft de Engelsche vertaling echter doorloopend met den oorspronkelijken Lapschen tekst vergeleken. Door het toevoegen dier vertaling aan het slechts voor weinigen verstaanbare origineel is het werk voor een ruimen kring van ethnologen en folkloristen toegankelijk gemaakt.

Eerst komen teksten betreffende toovenarij en volksgeneeskunde, gevolgd door eenige noaide-geschiedenissen. De noaide of medicijnman, die op Kerstnacht den Duivel op een driesprong afwacht om bovennatuurlijke kennis of rijkdom aan rendieren te verwerven, en die ook door het verrichten van verschillende handelingen zich de geesten van dooden tot helpers kan maken, is een machtig vriend voor wien hij welgezind is, een gevaarlijk man voor zijn vijanden. Zoo kan hij b.v. door zand van het kerkhof met stille incantatie-bedoeling op een persoon te strooien, dien naar believen dooden of kwellen. Sommige noaide's, die het bijzonder ver gebracht hebben, kunnen vliegen en spannen een wolf voor de slede, als zij naar de kerk gaan. Hebben zij de kerk bereikt, dan verdwijnt de wolf, maar hij komt zijn meester weer afhalen op het oogenblik, dat hij naar huis wil gaan. Zulke toovenaars hebben ook de macht om hun lichaam te verlaten, dat dan als dood achterblijft, terwijl hun ziel met de engelen des Duivels bezig is dezen of genen leed en onheil te veroorzaken. Maar als iemand het lichaam van den in trance verkeerenden noaide beweegt, dan wandelt het weg, en ziel noch lichaam keeren ooit terug. De machtigsten onder de noaide's kunnen een boom doen verrotten door er slechts naar te kijken. Van groot belang zijn ook de magische formulieren en de geneesmiddelen tegen allerlei ziekte en ongemak, die soms tot het gebied der homoeopathische magie behooren. Niet minder verdient de aandacht, hetgeen ons omtrent zwangerschap en verlossing wordt medegedeeld.

De noaide-verhalen, die op de algemeene mededeelingen volgen, spelen in den tegenwoordigen tijd of binnen menschenheugenis. Zij illustreeren rijkelijk de voorafgaande bladzijden en geven ons ook duidelijke voorbeelden van vrouwen met noaide-vermogens. Wij leeren er ook het geloof aan weenende geesten van gedoode pasgeboren kinderen uit kennen.

Dan volgen verhalen omtrent de elf-achtige wezens, die Ulda's genoemd worden, een woord dat uit het Noorsch afkomstig is. Deze Ulda's leven hoofdzakelijk onder den grond en zijn meestal onzichtbaar, maar somtijds vertoonen zij zich aan hen die zij begunstigen, ja, in vroeger tijd zagen de Lappen even dikwijls Ulda's als zij andere Lappen zagen. Zij leven op dezelfde wijze als de menschen en hebben groote kudden van witte, eenhoornige rendieren en koeien. Bij LXIV („About the changing of the Uldas") en LXVII („The Lapp-woman as midwife among the Uldas") is Bolte-Polívka, Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm, Band I, p. 367—370 te vergelijken. Zie ook Poestion, Lappländische Märchen, p. 114 sqq. („Das vertauschte Kind"), en voor de Ulda's p. 50 sqq. („Das Ulta-Mädchen").

Onder dezelfde rubriek als de Ulda-vertellingen vinden wij een menigte van andere verhalen van zeer verschillenden aard en inhoud. Een bijzondere groep

Digitized by Google

van Lapsche overleveringen, die trouwens in dezen bundel slechts karig vertegenwoordigd is, vormen de zeer geliefde sagen omtrent de Stallo's, menschenetende reuzen van ontzaglijke lichaamskracht, maar gering verstand, die het niet zelden tegen de arglist van wijze Lappen moeten afleggen. Een veel grooter aantal sagen van dezen aard vinden wij bij Poestion (p. 127-178). Met LXXI („Stallo and Banni Biettar") correspondeert het eerste gedeelte van Poestion p. 136 sqq. („Patto-Poadnje rächt sich an Stalo"), en LXX („About a Stallo who lived at the northern end of Torneträsk") heeft een trek gemeen met Poestion p. 133 sq, („Stallo and Patto-Poadnje") en p. 135 sq. („Stallo und der Fischerlappe"). Het zoude misschien de moeite loonen de veelsoortige verhalen der Turi's in het algemeen met die bij Poestion stelselmatig te vergelijken, en zeker zoude het ook van belang zijn ze in den stijl van Bolte-Polívka te commentarieeren. Het door Mevrouw Hatt uitgegeven folkloremateriaal bewijst opnieuw, hoe zeer het Lapsche volksleven van oudsher onder Noorsche invloeden heeft gestaan, maar dit in bijzonderheden aan te toonen ligt thans niet op mijn weg.

Voor hem die het arctische leven bestudeert, is de volgende afdeeling, die aan het rendier en de jacht gewijd is, van niet minder gewicht dan de vorige rubrieken. Een aantal korte geschiedenissen uit het dagelijksch leven vormt, afgezien van de ophelderende noten en de inhoudsopgave, het slot van Mevrouw Hatt's hoog te waardeeren publicatie.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

A. Rosenberg, Geschichte der römischen Republik. („Aus Natur und Geisteswelt", 838. Band). Leipzig u. Berlin, Teubner. 1921. (Pr. *f* 0.70, geb. *f* 0.90).

Na de werken van *Bloch*, „Soziale Kämpfe im alten Rom" (4e dr. 1920) en *Neurath* „Antike Wirtschaftsgeschichte" (2e dr. 1918) verscheen onlangs het hier aangekondigde deeltje in dezelfde serie. Het bedoelt „in ganz knapper Form die Haupttatsachen über die Geschichte der römischen Republik zusammenzufassen". Dat aan een dergelijke beperking, inzonderheid waar het deze stof geldt, ernstige bezwaren verbonden zijn, heeft de schrijver zeer wel gevoeld. In hoofdzaak zijn die bezwaren tweeërlei : in de eerste plaats moesten bepaalde terreinen vrijwel geheel worden vermeden, b.v. de economische en sociale problemen (waarvoor naar Bloch verwezen wordt) en de geschiedenis van krijgs- en provinciewezen ; in de tweede plaats was het onmogelijk aan uiteenloopende zienswijzen recht te doen wedervaren, terwijl toch de overtalrijke duistere punten in de geschiedenis der eerste eeuwen van Rome als republiek het geven van apodictische uitspraken dikwijls zeer gevaarlijk maken. Daar komt nu nog bij, dat aan sommige hoofdstukken een zekere mate van oorspronkelijkheid niet kan ontzegd worden, en Rosenbergs beschouwingen meermalen belangrijk afwijken van de tegenwoordig gangbare opvattingen ; zelf wijst hij in zijn inleiding op de kritische beoordeeling van de leiders der democratische volkspartij in de latere republiek, de beschouwing omtrent de nobiliteit, die aangaande de boeren-democratie en in het algemeen omtrent de verhouding der verschillende standen in Rome. De vraag evenwel, of en wanneer hij op deze vragen dieper en meer wetenschappelijk zal kunnen ingaan, moet hij onbeantwoord laten. Een andere vraag schijnt gewettigd, of niet een omgekeerde methode van arbeid aanbeveling had verdiend ; had de schrijver zich de moeite getroost, allereerst in een of andere publicatie zijne afwijkende opvattingen wetenschappelijk te staven, dan zouden wij niet, gelijk nu het geval is, in het onzekere verkeeren omtrent de bronnen, waaruit hij heeft geput, en de waarde, die hij daaraan toekent.

Overigens is dit werk niet zonder verdienste : zijn overzichtelijkheid dankt het niet alleen aan den beperkten omvang, maar ook aan den helderen stijl. Met de noodige voorzichtigheid gebruikt, kan het zeer goed dienen als voorloopige inleiding, mits die voorzichtigheid ook daardoor tot uiting komt, dat inderdaad ter aanvulling van hetgeen in dit boek ontbreekt werkjes als de boven geciteerde gebruikt worden. Als bewijs van belangstellende lezing doe ik enkele grepen uit de aanteekeningen, die ik bij de lectuur maakte. De geschiedenis der Romeinsche kolonisatie is niet duidelijk, niet volledig en niet geheel juist beschreven (pp. 14 vlgg.). Niet duidelijk, want de vermelding van „latinische Kolonien" op p. 14 en 16 in tweeërlei zin vereischte voor de lezers, voor wie dit boekje bestemd is, nadere toelichting. Niet volledig, want van de *Coloniae civium Romanorum* wordt in dit verband met geen woord gerept, hoewel toch sommige daarvan reeds uit de 4e eeuw dateeren. Mogelijk hangt dit samen met het feit, dat de schrijver het hoofdmotief voor de kolonisatie in de economische toestanden zoekt, hetgeen toch op zijn minst genomen aan twijfel onderhevig is. Bij de *col. civ. Rom.* was dit zeker niet het geval, en ook bij de overige koloniën moet men zeker in de eerste plaats denken aan de zucht tot politieke machtsuitbreiding, waarmede weer in overeenstemming is de verklaring op p. 11, dat de Romeinen het voorbeeld der Etruriërs hebben gevolgd. Trouwens, het is ook niet juist, dat Latium verreweg het dichtst bevolkt zou zijn geweest van geheel Italië ; dat epitheton komt aan Campanië toe (tenzij men alleen aan de allernaaste omgeving van Rome denkt, vgl. o.a. Beloch, „die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt", pp. 413 vlgg.) — De bevoegdheid van den censor ten opzichte van de senaatskeuze (p. 28 en 29) wordt te groot voorgesteld ; de interpretatie van het *plebiscitum Ovinium* moge niet vaststaan, zij zal toch altijd moeten uitgaan van den corrigeerenden aard der censuur. — De bijzonderheden betreffende de hervorming der comitia centuriata (p. 48) hadden m.i., in verband met het onzekere van de zaak, in dit korte bestek beter kunnen worden weggelaten. — Bij de bespreking van de politiek der Gracchen (p. 66) verzuimt R. er op te wijzen dat, gelijk uit Appianus blijkt en door Ed. Meyer helder uiteengezet is (*Kleine Schriften* 409), oorzakelijk verband bestaat tusschen de agrarische kwestie en het verleenen van het burgerrecht aan de bondgenooten ; de motiveering van C. Gracchus' wetsvoorstel (p. 66) is dan ook onvoldoende en de typeering ervan op p. 68 bezijden de waarheid. — De rol, door Marius gespeeld in den Jugurthijnschen oorlog (p. 84), is wel wat geflatteerd. Hetzelfde geldt m.i., maar in nog sterker mate, voor de karakterteekening van L. Catilina (p. 91).

Den Haag. H. Wagenvoort Jr.

Digitized by Google

H. J. Tiele, De zending van Pesters naar Hannover Augustus—December 1723. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1921. (Leidsche diss.).

De heer Tiele heeft zich met zijn dissertatie ten doel gesteld licht te laten vallen op het tijdvak tusschen de uitvaardiging van het octrooi voor de Compagnie van Oostende (Juli 1723) en de tractaten van Weenen en Hannover (1725) [1]), omdat in de literatuur dit tijdvak gemeenlijk is overgesprongen, en meent, dat de uitvoerigheid van zijn studie gerechtvaardigd is, omdat mede hieruit blijkt, dat: „er iets meer lijn was in de buiten- „landsche staatkunde van onze Regenten (indien al- „thans de naam staatkunde verdiend is) dan men uit „de schimmige, somtijds onjuiste voorstelling, welke „men er hier en daar in de historische werken van kan „opdoen, geneigd is op te maken." Dit is zoo voorzichtig gezegd, dat men geneigd is te vermoeden, dat de heer T. wel voelt, dat hij hier niet sterk staat. Dank zij de artikels van Prof. Bussemaker en Mej. Croll, en de dissertatie van Dr. Goslinga zijn wij dan ook niet schimmig of onjuist meer ingelicht: de staatkunde van de Regenten bewoog zich langs een duidelijk getrokken lijn van wel overwogen onthouding.

Doch ook zonder dat dit nogmaals bevestigd wordt, heeft deze dissertatie wel reden van bestaan. Hannover was het middelpunt van de actie tegen de Compagnie van Oostende en door het minutieuse verslag van hetgeen daar verhandeld werd, geeft de schrijver een goed beeld van de bij alle betrokken mogendheden, en niet alleen bij de Republiek heerschende angst voor daden als gevolg van de pas doorstane oorlogen, het algemeene onderlinge wantrouwen, de afkeer van de eerste te moeten zijn. De zending van Pesters op zich zelf, waarbij hij een instructie ontving, waarmee weinig eer viel te behalen n.l.: zekerheid te verkrijgen van de houding, die de koning van Engeland van plan was aan te nemen ten opzichte van de Compagnie en diplomatieken steun te verkrijgen zonder zich tot iets te verbinden, raakt wel wat op den achtergrond en de aanhef van het boek: „De hoofdpersoon van deze studie, mr. E. de P." enz. moet vooral niet letterlijk opgevat worden. Zijn brieven zijn weliswaar de hoofdbron maar hoofdpersoon, als men er een hebben wil, is Townsend; dat is de man van wien alles uitgaat, die rusteloos en met eindeloos geduld tracht de Republiek in beweging te krijgen. Van zijn persoonlijkheid kunnen we ons een voorstelling maken, Pesters zijn we eigenlijk vergeten, als we op de laatste bladzijde terloops en zonder verder commentaar meegedeeld vinden, dat hij naar huis gaat en zijn zending afgeloopen is. Hij had òf meer op den voorgrond gebracht, zijn optreden, de resultaten of het gebrek aan resultaat, de reden van zijn vertrek meer omlijnd moeten worden, òf, wanneer noch zijn persoon noch zijn optreden daartoe de mogelijkheid bood, de titel had anders moeten luiden.

Zijn biografie is aan het begin van de Inleiding, die den algemeenen toestand in Europa behandelt, misplaatst; zijn persoon interesseert ons eerst na zijn verkiezing tot gezant, dus aan het begin van het tweede hoofdstuk.

Deze, vooral formeele bezwaren daargelaten, zal deze studie met het nog te verschijnen vervolg den historici als completeering van de historiografie van de 18e eeuw zeker welkom zijn.

's-Gravenhage. S. Drossaers.

[1]) Het vervolg op deze dissertatie, die alleen de zending van Pesters behandelt, zal in een geschiedkundig tijdschrift verschijnen.

Bonnel de Mézières, Recherches de l'emplacement de Ghana (Fouilles à Koumbi et à Settah) et sur le site de Tekrour. (Extrait des mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres, tome XIII, 1e partie). Paris, Klincksieck. 1920. (Pr. fr. 2.80 + 75%).

Aangelokt door de Arabische berichten over het machtige rijk van Ghāna, dat tot diep in de Middeleeuwen bloeide (zie J. Marquart, Die Benin-Sammlung des Reichsmuseums für Völkerkunde in Leiden, passim), heeft Bonnel de Mézières, die sinds 1912 de gebieden van Senegal en Niger archaeologisch onderzocht heeft, door opgravingen getracht de hoofdstad van Ghāna terug te vinden. Al is hem dit niet gelukt, toch geven zijn berichten over Koembi (p. 14) met zijn necropolis (p. 18) en Settah (p. 32) hem aanspraak op groote erkentelijkheid, te meer daar hij er wel in geslaagd is het rijk Ghāna te localiseeren. Ten slotte geeft de schrijver (p. 42 vgg.) verslag van zijn archaeologische werkzaamheden in het gebied der Tekroer.

Leiden A. J. Wensinck

SCHOOLBOEKEN.

F. Muller Jzn., Grieksche Kunstgeschiedenis. (Antieke Cultuur III). Groningen, Wolters. 1921. (Pr. *f* 1.90).

Dat het beste voor onze kinderen te goed is, moge soms waar zijn; toch zeker niet in dien zin, dat men hun eerst minder voortreffelijke copieën toont, om pas later naar goede copieën en oorspronkelijke kunstwerken op te klimmen [1]). De Schr. wil leiding geven bij een onderwerp, waarvoor zich nog geen eigen didactiek gevormd heeft. Daar het onderwijs reeds geneigd is den nadruk te leggen op de geschreven bronnen der kunstgeschiedenis, dient zulk een leiddraad vooral de waarde van het *kijken* in het licht te stellen en daarvoor de zuiverste objecten aan te bieden.

Voor leeraren, die deze nieuwe stof te behandelen krijgen, zijn in het boekje veel nuttige wenken te vinden. Of zij het ook in handen van hun leerlingen zullen wenschen? Menige bladzijde schijnt meer geschikt voor een behandeling viva voce, dan als lectuur voor leerlingen; te meer omdat het aantal afbeeldingen uiterst beperkt is, zoodat de leerlingen ertoe kunnen komen te lezen, zonder tegelijk te zien.

De Schr. rekent de Hellenistische kunst nauwelijks een korte bespreking waard: voor lezers met eigen oordeel hindert dit niet, maar leerlingen krijgen daardoor een minder juisten kijk op de verhouding der verschillende kunstperioden en missen een mooi stuk van onze geestelijke erfenis. Moge een nieuwe uitgave behalve de onmisbare afbeeldingen ook een bespreking van de latere kunst geven.

Utrecht. G. van Hoorn.

[1]) Van den kop der Aphrodite van Praxiteles wordt de copie in het Vatikaan afgebeeld (Afb. 1).

Digitized by Google

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij de firma J. B. Wolters (Groningen—den Haag) is de vierde druk verschenen van J. Kleyntjens S. J. en Dr. Knippenberg, *Van Goden en Helden, Mythen en Sagen van Grieken, Romeinen en Germanen* (Pr. Ing. *f* 2.75, geb. *f* 2.90). Een bespreking van dit boek is te vinden in de drie-en-twintigste jaargang (1916) van ons maandschrift, kol. 185—188.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Indogerm. Forschungen, XXXIX, 3-5: K. Brugmann (†), Zur Frage des Ursprungs der Personalendungen des idg. Verbums. — Dez.†, Gr. *ἀι-* als sinnverstärkendes Vorderglied in Nominalkomposita. — Dez., *δικεῖν* als Aorist zu *βάλλειν*. — Dez., Böot. *πιτεύω*. — Dez., Altlat. *humus* Gen. Sing. = gr. *χθονός*. — Dez., Lat. *sevērus*. — Dez., Analog. Neuerung in den Ausgängen der Formen des Verbum finitum in den idg. Sprachen. — F. Muller, Lat. *barba*. — R. Thurneysen, Alte Probleme. — A. Debrunner, Homerica. — E. Kieckers, Der elliptische Dual im Ergänzungswort. — W. Preusler, Zu A. Hillebrandt, Der freiwillige Feuertot in Indien. — M. Leumann, Av. *srifa*. — Dez., Zur lat. Sprachgesch. — A. Walde, Umbr. *purditom*. — J. Pokorny, Die Herkunft des ir. Artikels. — J. Wackernagel, Zu altir. *fitir*. — Dez., Zu der altpers. Stelle in Aristophanes' Acharnern. — E. Schröder, Die 2. Pers. Sg. Perf. st. Flexion im Westgerm. — Dez., Zu IF. 39, 130. — W. Horn, Zu IF. 39, 72: ae. *bēcere*. — Dez., Zu IF. 39, 67: got. *wit* 'wir beide'. — J. Friedrich, Nachträge zu IF. 39, 93 ff. u. 102 ff. — G. Ipsen, Lat. *cuprum*, gr. *Κυπρος* u. idg. *aios.

Hermes, LVII, 1: K. Barwick, die Gliederung der rhetor. *ΤΕΧΝΗ* u. d. Horazische Epistula ad Pisones. — E. Howald, *ΕΙΚΩΣ ΛΟΓΟΣ*. — E. Preuner, Amphiaraia u. Panathenaia. — G. Jachmann, zu Menanders Heros u. Epitrepontes. — K. J. Beloch, die Sonnenfinsternis des Ennius u. d. vorjulian. Kalender. — F. Münzer, Consulartribunen u. Censoren. — E. Hedicke, zu Nonius. — Misc.

Nieuwe Taalgids, XVI, 3: D. B. Bosman, Afrikaanse taaltoestande tijdens Jan van Riebeek. — M. Schönfeld, De grammatika op de middelbare school. — E. Blancquaert, Romaansche dialectologie. — Kron. en Krit. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, X, 3: Chr. Mertz, Geestelijke Literatuur. — H. H. Knippenberg, Fr. v. Eeden. — J. Witlox, Reinaert-dichters en Legendevorming. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, IV, 3: W. v. Doorn, Fruit from the Golden Bough. — M. S. Serjeantson, The Dialectal Distribution of certain Phonological Features in Middle English. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Brief Mention. — Bibliogr.

Studiën, 1922, Juni: De „Geestelijke Oefeningen" van den H. Ignatius.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Baere en Verboven, Uit de Camera Obscura: Leuv. Bijdr. XIII, no. 3-4 (Grootaers).

Heymans, Energiebegriff in der Psychologie: Lit. Zentralbl. 1922, no. 18 (Reimer).

Meijer, Oera Linda Bok: Tijdschr. v. Taal en Letteren X, no. 3 (Mulder).

Ph. Muller, Ruysbroeck: Leuv. Bijdr. XIII, no. 3-4 (v. Mierlo).

Prinsen, Handboek²: Leuv. Bijdr. XIII, no. 3-4 (Boon).

Schrijnen, Isoglossen v. Ramisch in Nederland: Leuv. Bijdr. XIII, no. 3-4 (Leenen).

Vorrink, Cats: Leuv. Bijdr. XIII, no. 3-4 (Sch[arpé]).

Van Wageningen-Muller, Lat. Wdb.: Tijdschr. v. Taal en Letteren X, no. 3 (de Brouwer).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA
EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXXIII INDICTI

De quinquaginta carminibus, quorum quattuor ad certamen admitti non poterant, quia eorum poetae condicionibus in testamento Hoeufftiano constitutis non obtemperaverant, unum duobus exemplaribus ad nos perlatum erat, ita est pronuntiatum.

Decem carmina statim sunt seposita utpote quae publica luce plane indigna viderentur. Erant haec: *In Rufillae iras*, *De Christiana populorum pace summo nationum tribunali et Evangelio Christi servanda*, *Providum numen*, *In honorem Petri Aloysii Praenestini musicae principis*, *Ex vita Beatae Magdalenae Sophiae Barat*, *Pro Italiae pace*, *De phantasmate poetico et arte*, *In divum Aligherium carmen*, *Ab ara patriae militis ignoti vox*, *De fabularum sapientia*.

Paulo meliora visa sunt, haudquaquam tamen tanto meliora ut recipi possent in volumen sumptibus legati edendum, novem haec: *Dulces horae*, *Italico militi ignoto*, *Pax in Christi praeceptis quaerenda*, *Vesana fames*, *Prometheus alter*, *Alcaei naufragium*, *Augustissimum sacramentum corporis et sanguinis D. N. Jesu Christi in vetustis cryptis allegoricis figuris designatum*, *Delia*, *Alceste*.

Post aliquam dubitationem etiam haec seposita sunt, licet laude non plane indigna sint visa. Sunt numero unum et viginti: *Pater Iacobus Marquettus S. I.*, *Philippi secundi somnium*, *Benedicto XV P. M.*, *Vibia Perpetua*, *Princeps pacis*, *Algherio vati Virginem canenti*, *Velivolum*, *Maecenas et Horatius*, *Humanae faces*, *Uxor*, *Humanitas*, *In Europae gentes*, *Miles ignotus*, *Mater militis ignoti*, *Andreius sive de polo explorando*, *Mysticum iter*. Praesertim de hisce diu dubitatum est, essentne digna quae in volumen reciperentur: *Horologium*, *Nymphae Rhenanae*, *Ad Dantem*, *Aranea*, *Tryphaena*.

Restant quinque egregia carmina, e quibus carmini, quod inscribitur *Hegesias*, praemium aureum adiudicatum est. Cuius poetam scidula aperta esse apparuit

HERMANNUM WELLER.

Praeterea sumptibus legati haec carmina in volumen recipientur, si eorum poetae scidulae aperiendae veniam dederint: *Magnus Pan*, *Sponsalia*, *Vergilius agello pulsus* ¹), *Ecloga novissima*.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus, ut carmina Latina non ex alio sermone versa, nec prius edita argumentive privati, nec L versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta ante Kal. Ian. A. MCMXXIII mittantur ad „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer") adhibuerint, ac si, quemadmodum in editionibus poetarum fieri solet, sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, si scidulae aperiendae venia dabitur. Id autem ante Kal. Iul. proximas fieri debebit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami, die X m. Apr. A. MCMXXII

C. VAN VOLLENHOVEN
Ord. lit. acad. reg. praeses

---

¹) Interim iam huius carminis poetam se professus est *Franciscus Sofia Alessio*.

Digitized by Google

Nederlandsche Kunst

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**

Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

Deel 8. M. H. VAN CAMPEN, Nederlandsche Romancières. Ing. **f 2.75**, geb. **f 3.90**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Zoo juist verschenen:

La Cour Permanente de Justice Internationale Statut et Règlement

The Permanent Court of International Justice Statute and Rules

Ing. f 3.—; geb. f 3.90

Uitgave van

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

67ste Jaargang

12 Nummers — Per jaar f 1.20

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

ZOO JUIST VERSCHENEN:

SPELLING EN VERBUIGING ONZER MOEDERTAAL

Handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels

DOOR

Dr. P. LEENDERTZ Jr.

Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Dit actueele boek is de beste handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels, waarvan men tegenwoordig voortdurend hoort. De Schrijver, die vele jaren de Nederlandsche taal op Gymnasia enz. heeft gedoceerd, geeft hier zijn rijke ervaring ten beste.

Terwijl in de laatste maanden de spellingquaestie voortdurend aan de orde is, geeft dit boekje een helder inzicht in de verschillende schrijfwijzen en de bezwaren en voordeelen van diverse stelsels.

Ieder ontwikkeld persoon en allen, die op eenigerlei wijze bij het onderwijs in de Nederlandsche taal zijn betrokken, zullen met groote belangstelling dit boekje lezen, omdat zij daardoor gemakkelijker een op goede gronden berustende keuze kunnen doen.

Prijs: ing. **f 1.75**

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. | No. 11-12. | Aug.-Sept. 1922.

De Groot, Der antike prosarhythmus, I (Verdam).
Von Wilamowitz-Moellendorff, Griechische Verskunst (Vürtheim).
Geffcken, Die griechische Tragödie (Vürtheim).
Boissevain en Boeken, Thoukudides' Navorschingen, VI (Leyds).
Zander, Phaedrus solutus (Hartman).
Scheil, Recueil de Lois Assyriennes (v. Gelderen).
Thurneysen, Die irische Helden- und Königsage bis zum siebzehnten Jhrh. (v. Hamel).
Hamélius, Introduction à la Littérature française et flamande de Belgique (Eringa).
Fischer, Quellen zu Romeo und Julia (v. Dam).
Samlaren, Ny följd, I (Beets).
Nicholson, Recherches philologiques romanes (Weerenbeck).
Weber-Riesz, Allgemeine Weltgeschichte, 3e Aufl., II (Brugmans).
Kielstra, De vestiging van het Nederlandsch gezag in den Indischen archipel (v. d. Kemp).
Poulsen, Ikonographische Miscellen (Six).
Casel, De philosophorum graecorum silentio mystico (K. H. E. de Jong).
Reitzenstein, Das iranische Erlösungsmysterium (Obbink).
De Gelder, Bartholomeus van der Helst (C. Veth).
Plasschaert, Jacob Maris (Korevaar-Hesseling).
Opvoeding en Onderwijs:
Wagenvoort, De Toekomst der klassieke Vorming in Nederland (Rogge).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. W. de Groot, Der antike prosarhythmus, I. Zugleich Fortsetzung des Handbook of antique prose-rhythm. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1921. (Pr. f 3.90).

Gelijk uit den ondertitel blijkt, beschouwt de schrijver dit werk aan den eenen kant als eene voortzetting van zijn grondleggend [1]) „Handbook" ; aan den anderen kant noemt hij het een „Vorarbeit", die slechts groote lijnen bedoelt te trekken. Hij betoogt de noodzakelijkheid van het maken van statistieken, al zijn ze bij vele philologen impopulair. Ik geloof, dat niet het gebruik, maar het misbruik ze impopulair heeft gemaakt, b. v. het streven om met zijn statistische uitkomsten te willen dwingen tot de aanneming van feiten, die buiten die uitkomsten liggen, zooals men b.v. van het statistisch geconstateerde feit, dat zeker woord vaker of minder dikwijls in zekeren dialoog van Plato voorkomt, heeft willen concludeeren tot de dateering van dien dialoog. Ook wie zich hiertegen verzet — en dit verzet is te heviger, naarmate met die statistieken, als exacte feiten, opdringeriger gewerkt wordt —, zal ten volle aanvaarden het voorzichtig en wetenschappelijk gebruik, dat de schr. van zijne statistieken maakt.

Schr. begint met als belangrijke oorzaak van de groote rol, die het proza-rhythme in de antieke litteratuur heeft gespeeld, te wijzen op het in wezen akroatische van de antieke litteratuur en behandelt vervolgens de getuigenissen van de oude schrijvers: Plato, Isocrates, Aristoteles, die hij meer als uitgangspunt dan als basis neemt en constateert op grond daarvan, dat drie vraagpunten zich voordoen:

1. of de vers-metriek tevens dienst doet als proza-rhythmiek.
2. of in de behandeling van de proza-rhythmiek de „clausula" een bijzondere plaats inneemt.
3. of ook proza met periodenbouw als rhythmisch proza moet worden beschouwd.

In het Ie hoofdstuk constateert hij, dat in de klassieke letterkunde twee stroomingen zijn, een die de versmetriek voor het proza wil gebruiken (karakteristiek hiervoor is het slot van den hexameter, de „clausula heroïca") en een, die voor het proza een bijzondere, niet in de poëzie gebruikelijke metriek bezit (karakteristiek hiervoor naast verscheidene andere de „vierde paeon"). In beide genres worden versbrokken verwerkt (zie b. v. den hexameter in Tac. Ann. I, 1), maar vooral in het proza met versmetriek.

In het Grieksch is het oudste tijdperk overheerschend gekenmerkt door het veelvuldig voorkomen van den dactylus, wat te begrijpelijker is, als men bedenkt, dat daar op alle gebieden het proza in de rechten van de epische poëzie trad, die behalve de eigenlijke dichterlijke genres ook omvat had de didactische en de wetenschappelijke litteratuur (historie, geographie, philosophie). Het daarna opkomend epideiktische proza knoopt aan aan de lyriek; zoo sluit zich b. v. de epitaphios logos aan den thrênos aan. Vandaar dat daarvoor de dithyrambus karakteristiek is, waarvoor Plato's parodieën in den Phaedrus een duidelijke aanwijzing zijn. Gedeeltelijk met behulp van citaten uit den Phaedrus, dien hij in het midden zet van de behandeling van deze periode, behandelt hij Gorgias, Lysias, Thrasymachos e. a. en den pseudo-demosthenischen „Erotikos" en ten slotte

[1]) In dit tijdschrift besproken door Prof. Hesseling April 1919.

Digitized by Google

Demosthenes, voor wien, behalve het hoogere proza-rhythme, de periodiseering, typeerend is een bijzondere clausel-metriek en wel speciaal de ditrochaeus en de dicreticus.

Plato's oudere werken zijn zonder metriek; schr. tracht te bewijzen, dat Plato zich langzamerhand, maar steeds verder van die schrijfwijze verwijdert (schr.'s statistieken beletten niet, dat die nieuwe stijl ook vrij plotseling kan zijn ingetreden, betrekkelijk pas zeer laat). De metriek, die hij in zijn laatste werken gebruikt, is, in tegenstelling met epideictici als Gorgias, speciaal een clausel-metriek en wel een, waarin versmetriek vermeden wordt; afgezien van de clausula zocht hij, voor den zin als geheel, zijn rythme in de periodiseering en vormt dus ten volle den overgang naar de hellenistische periode, waarin deze tendenzen kanonisch worden vastgelegd.

Voor het Latijn wijst schr. op de groote tegenstelling, die bestond tusschen de historiografie, die tot Sallustius onder den invloed van den hexameter staat, en de oratorie, die de tradities uit den hellenistischen tijd voortzet. De aan Ennius ontleende traditie om dactylisch te schrijven wordt gevolgd door de historici: Caelius Antipater, Sisinna, Sallustius en Livius. Terwijl eerstgenoemde in zijne ingevoegde redevoeringen de hellenistische metriek gebruikt (en zich dus hierin bij de Romeinsche oratoren aansluit), doen de anderen (zooals Sallustius) ook dat niet meer, zooals schr. aantoont met een brokstuk uit Caesar's rede (Sall. Cat. 51), dat sterk dactylisch getint is. De hellenistische strooming dringt evenwel met Asinius Pollio en vervolgens Curtius ook in de historiografie. Tacitus ten slotte, stijlhervormer als hij is, sluit zich wel op het punt van citaten (o. a. Ann. I, 1) aan Ennius aan, maar gebruikt noch het epische rhythme noch het hellenistische noch periodenbouw. Alleen in enkele redevoeringen sluit hij zich bij de hellenistische strooming aan, speciaal als de spreker hem niet sympathiek is (Vibulenus, Ann. I 22).

Bij de rhetoren moet onderscheiden worden de oudste, niet-metrische periode (ofschoon Cato wel *rhythmisch* is), de „gelegentlich metrische" (C. Gracchus) en de als regel metrische, die begint met Metellus Numidicus, die daarna alle redenaars beïnvloedt, vervolgens briefstijl, biografie, memoiren-litteratuur en eindelijk zelfs de historiografie (As. Pollio) en de vaklitteratuur (Vitruvius, Celsus). Antimetrische reactie is niet uitgebleven (Brutus) en nog op zijn ouden dag heeft Cicero in zijn „Orator" op dit punt zijn standpunt verdedigd. Tegen de zich noemende „Attici" betoogd hij, dat de term „Asianus" niet op hem toepasselijk is; met dezen term werden nl. de aanhangers van de hellenistische strooming aangeduid door hen, die van het op de spits drijven daarvan niet wilden weten.

De plaatsruimte, waarover ik meende te mogen beschikken, heb ik gedacht niet beter te kunnen gebruiken dan met kort aan te stippen den gang van dit belangrijke, goed geschreven en zaakrijke boek, waarin de schrijver met exakte zekerheid de feiten vindt en met vaste hand de lijnen trekt, zoodat het boek door die klaarheid wordt gekenmerkt, die beheersching van het onderwerp eigen pleegt te zijn. Het is aantrekkelijk om gade te slaan, hoe na de kinderjaren van dilettantisme op dit gebied nu het tijdperk van wetenschappelijke voldragenheid schijnt te zijn ingetreden.

Dordrecht. H. D. Verdam.

U. von Wilamowitz-Moellendorff, Griechische Verskunst. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1921. (Pr. 80 M.).

Dankbaar, maar niet voldaan, sluit men dit jongste boek, groot 631 pgg., van den onvermoeiden Wilamowitz. Dankbaar, omdat hier in één band tal van verspreide metrische opstellen zijn samengebracht, met nieuwe, steeds opwekkende en prikkelende schetsen vereenigd. Niet voldaan, daar dit vele en veelsoortige niet versmolten is tot het beknoptere en diaphane handboek der metriek, dat, zoo iemand, Wilamowitz kan geven. Is het niet een Ariadnedraad door den doolhof der metriek, als daar staat: „Laut Lesen, am besten Auswendiglernen ist ein probates Mittel zum metrischen Verständnis"? Wie onzer ervoer het niet dagelijks? Maar wie sprak het uit? Is het niet een genoegen metriek te leeren aan de carmina zelf? En dan wordt het begrijpelijk, dat de zeventigjarige hoogleeraar verklaart: „für die Metrik danke ich das Beste meinen Pförtner Lehrern", wijl dáár, buiten alle geleerdheid om, verzen werden gememoriseerd en gemaakt; begrijpelijk ook dat er volgt: „auf der Universität ward mir nichts geboten", daar hier de theorie werd eingepaukt van een Altmeister, die voor een kwarteeuw monopool op de Verskunst bezat. Het is een intellectueel genot de eerste honderd en zes en dertig pagina's te lezen en de beide sterk werkende invloeden van het genie te ondergaan: het fel fascineerende en het bruusk afstootende. Overal liggen hier wetenswaardigheden onder boutades verstrooid; breede, diepe, uitzichten gaan open, maar een praktisch metricus is men door deze lectuur nog niet geworden. De auteur zelf oppert de bedenking: „es kann scheinen, als wären wir wieder in einem Chaos". Wij worden tusschen Schroeder en Maas heen en weer getrokken. Verlossend klinkt dan Wilamowitz' uitspraak: „in der Behandlung der Texte ist die Uebereinstimmung grundsätzlich zwischen Allen". Maar in de praktijk blijkt van die overeenstemming bitter weinig: quot capita tot scansiones. Nu ja, op „zwischen Allen" volgen nog de woorden „die überhaupt zum Urteil und zur Mitarbeit befähigt sind". Glimlach nu niet, als de onbevoegden bij een dozijn tegelijk zich hebben verwijderd en Wilamowitz het grundsätzlich eens blijkt te zijn met.... zichzelf (Vgl. Maas Responsionsfr. II Vorbemerkung). Maar vraag hem alleen eens gebruik, neen misbruik, te maken van zijne machtspositie, opdat hij doordrijve een eenheidssysteem in de telling der verzen. Want behalve dat door verwarde terminologie heel de metriek in het moeras dreigt te geraken, zitten wij tegenwoordig met het lastige geval, dat door verschil in scansie de verstelling bij ieder weder anders is en het naslaan van een citaat tegelijk comisch en tijdroovend wordt, indien van denzelfden tekst verschillende uitgaven ter tafel zijn.

Leiden. J. Vürtheim.

Joh. Geffcken, Die griechische Tragödie. Dritte Auflage. Leipzig, Teubner. 1921. (Pr. geh. *f* 2.15; geb. *f* 3.—).

De Rostocker geleerde kent aan deze uitgave de waarde toe eener algeheele omwerking. Dit beteekent, dat hij rekening houdende met de duitsche studiën over dit onderwerp van de laatste decenniën aan zijne landgenooten van thans het wezen der grieksche tragedie tracht te verklaren door eene aesthetische analyse der voornaamste drama's. Vooraf gaan hoofdstukken over het

ontstaan der tragedie, over het tooneel, over de levensbijzonderheden der schrijvers. Aan het slot komen afbeeldingen van de Münchener Medeavaas en van de Perzenvaas uit Napels. Men ervaart, dat de wijze van behandelen, al is zij ook „vernieuwd", langs banen gaat, die ook ons niet vreemd lijken. Een oogenblik schijnt Geffcken, blijkens eene zinsnede in de Vorbemerkung, aan de deugdelijkheid van de methode te zijn gaan twijfelen. Hij schrijft daar toch: „wenn der Philologe Aesthet wird, so ist es um ihn geschehen". Maar het leek hem toch beter deze woorden van bezinning te laten verkeeren tot een paradoxe en zoo vervolgde hij: „aber zum frohen Aesthetiker soll er allerdings werden". Gelukkig leert de tekst van het boek, dat de schrijver aan zakelijke verklaring nog niet vaarwel heeft gezegd, terwijl de Fröhligkeit zijner aesthetica niet zóó uitgelaten is, dat de zwaarwichtige degelijkheid er door uit de plooien kwam.

Er is veel tegen het leeren van Grieksch in te brengen, maar het heeft toch dit ééne voordeel, dat men de treurspelen zelf kan lezen en aesthetische commentaren of bespiegelingen gevoegelijk door kan zenden naar een griekschloozen voorstander der klassieke vorming.

Leiden. J. Vürtheim.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 431 tot 411 c. C. in acht Boeken vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van Dr. **H. J. Boeken.** Boek VI. Haarlem, J. W. Boissevain en Co. 1921. (Pr. *f* 4.—).

Het werk schrijdt rustig voorwaarts; nauwelijks had ik mijne recensie van het Ve boek ingezonden, of het VIe werd mij toegestuurd. Dit geeft goede hoop op het einde.

Laat ik beginnen met eenige uitstekende uitdrukkingen zooals in c. 10: *terwijl het schip van staat nog in volle zee is*, c. 11: *u laten opvijzelen*, c. 31: *op dat aangrijpend oogenblik*, c. 36: *in den kijkert loopen.*

Nu de fouten. In c. 4 moet 't wezen: *en later verhuisde hij vandaar naar Leontini, gedurende korten tijd samen met de Chalkidiërs daar wonende.* Aan het einde van c. 3 zou ik liever zeggen in pl. v. .... *gekozen*: De inw. van Katana hebben *echter* zelf *tot* stichter Euarchos *aangenomen.* In c. 4 moet verder Antiphemos staan in pl. v. Antiphernes.

In c. 12 staat in 't Gr. *ongeschikt* er niet bij en moet 't alleen zijn: *hoewel hij vooral ook te jong is.* In c. 16, 3e alinea zou ik liever in pl. v. *echter* zetten: *wederom.*

In c. 17 is een stuk onvertaald gebleven: **οὔτε οἱ ἄλλοι Ἕλληνες .... ὡπλίσθη.**

In c. 19 in pl. v. *voor de groote uitrusting een groote belasting op te leggen* te lezen: *een heel groote uitrusting op te l.*

In c. 22 in pl. v. *hoe talrijk ons leger ook zal zijn enz.* te vertalen: *daar ons leger talrijk is, zal niet iedere stad in staat zijn het op te nemen.* In c. 24 moet *opdat* vervangen worden door *en.*

In c. 38 is er vertaald volgens de lezing **κολάζων** terwijl er staat **κολάζειν** wat Weil wil met weglating van **δὲ.**

In c. 39 is de tegenstelling verzuimd: dat *de rijken wel* .... *maar dat de verstandigen* .... *en* dat de menigte ... Ook hier is een zin, nl. de laatste onvertaald gebleven.

In c. 43 behooren de Mantineeërs gevoegd te worden bij de volgende 250 en zijn de Megariërs de Megarensische ballingen.

In c. 45 lees: een oorlog, die *weldra* (niet *krachtdadig*) gevoerd moest worden en *als 't ware* voor de deur stond.

In c. 49 staat: *op een grooten afstand*, lees: op *niet* grooten afstand *ter zee en te land.*

In c. 54 staat *goedheid*, voeg bij: *verstandige g.* Zoo is in c. 55 in fine achter *Hipparchos* te voegen *echter*; in 't begin *zoons* in broers te veranderen. In c. 56 staat: den *vorigen* dag, lees *eenigen.* C. 60 in fine staat: gestraft *werden*, moet zijn *waren.* In c. 61 is er geen reden om te zeggen: *hoewel* volgens afspraak *met hen*, alleen: volgens afspraak. Lees verderop: *hunne* soldaten in Sikelia in pl. v. *zijn.* C. 62 heeft: *gaven* de slaven *terug*, lees: *verkochten.* In c. 64 is vóór *betrouwbaar* bij te voegen: *niet minder.* In c. 66 zou ik verkiezen in pl. v.: *er langs was een steile helling v. h. Olump.*: *langs den anderen kant waren steile hellingen.* En verder: van *het voorgebergte* Daskoon (niet: *den* D.) .... vijanden, *richtten ze in der haast* .... In c. 70 is de tegenstelling verzuimd: zagen er *weliswaar* niet anders in ...., *maar.* C. 76 in fine moet het wezen: maar *de Atheners om hen aan* zichzelf en niet *aan* den Meed *te onderwerpen.*

C. 77 niet: anderen *van de bondg.* door *voorspieg.* maar: anderen *door de hoop op bondg.* En verder: wien dat *voor hem* treft, dat ongeluk *alleen maar* treft.

In c. 78 is voor *naijver iemand* weggevallen. In c. 83 in pl. v. voor *zijn eigen behoud zorgt langs den weg* enz. slechts te lezen: voor zijn eigen *hem toekomend* behoud.

In c. 85 is weer iets weggebleven in 't midden: *hoewel zij eilandbew. zijn en gemakkelijk te nemen — omdat zij op geschikte plaatsen wonen om de Pelop.* En verder in pl. v. *geschikt om de Surak.* enz. te lezen: *uit vrees ten opz. van de Surakosiërs.*

In c. 89 in pl. v. *staan* en *houden* te schrijven: *stonden en hielden* en verderop vóór *wie immers* in te lasschen. Zoo in c. 91 vóór *winnen kunnen*, en aan 't einde vóór *van het land* bij te voegen: *van de zilverwerken van Laurion.*

In c. 93 moet *Guleppos* natuurlijk veranderd worden in *Gulippos* en in c. 95: *Therea* enz. in: *het grensgebied Thyreatis* (of: *van Thyrea*).

In c. 96 staat: *is zij geheel zichtbaar van binnen uit*, moet zijn: *is vandaar alles in de stad zichtbaar.* In c. 97 moet men lezen: *ze leden een nederlaag op de Epip. en keerden naar de stad terug.*

In c. 102 staat: *beneden*, lees: *van boven.*

In c. 103 in pl. v. *hebben zij meegenomen* liever: *zelf teruggehaald.* Verderop: *van* de Epip. in pl. v. *aan.* En in c. 104 achter *Korinthos reeds* in te lasschen.

Groningen. R. Leyds.

Phaedrus solutus vel Phaedri fabulae novae XXX, quas fabulas prosarias Phaedro vindicavit recensuit metrumque restituit **Carolus Zander.** Lund, Gleerup; Paris, Champion; Oxford, Univ. Press; Leipzig, Harrassowitz. 1921. (Pr. fr. 20).

Phaedrus' leven en werken, zijn strijden en lijden (want ook dat heeft hij gekend), ja, zijn naam en stand, we weten er ternauwernood genoeg van om er meer van te willen weten, en sedert lang bestaat er uitzicht dat dat verlangen zal worden bevredigd. Welk philoloog kent ze niet, die middeleeuwsche prozafabeltjes in Aesopus' trant, die zóó sprekend op ons bekende Phaedriaansche fabeltjes gelijken dat we wel moeten gelooven, dat 't doodgemakkelijk is het Corpus Phaedrianum aanmerkelijk te vermeerderen door ook van de overige,

Digitized by Google

wier metrisch prototype niet meer bestaat, dat prototype te herstellen en als werk van Phaedrus aan den man te brengen? En hoeveel zou er wel gewonnen zijn, zoo ons zulks, al ware 't slechts een enkelen keer, *onweersprekelijk* gelukte. Dan zou al dadelijk deze verbijsterende moeilijkheid zijn opgelost: in den proloog van zijn bundel (of van zijn eerste boek) rechtvaardigt Phaedrus zich tegen zijn bedillers, die er hem een verwijt van zouden kunnen maken (of misschien reeds gemaakt hebben) dat hij niet alleen dieren maar ook boomen sprekend invoert. Maar ziet! Nergens bij Praedrus zelven komt een sprekende boom voor. Dat is nu toch al te dwaas: een handelwijze verdedigen, die men *weet* nooit bedreven te hebben! Intusschen: de prozafabulist Romulus heeft een fabel, waarin een boom zich beklaagt een mensch een bijlsteel te hebben geleverd. Hoeveel billijker zou ons oordeel over Phaedrus worden, zoo we maar *zeker* wisten dat 't proza van dien Romulus niets anders was dan een verknoeid stukje poëzie van Phaedrus! (zie ons boek van Zander nr. 16 p. 33).

't Is dan ook geen wonder dat reeds Burmann die middeleeuwsche prozafabeltjes heeft gebruikt om een aanhangsel te leveren op het als zoodanig overgeleverde werk van het latijnsche dichtertje, dat eertijds Phaedrus werd genoemd, maar waarschijnlijk Phaeder heeft geheeten. Doch noch hij, noch na hem Lucianus Müller heeft zijn werk goed gedaan. Wij willen 't gaarne gelooven, al achten wij Zander's uitspraak: „zij konden niet beter quia nondum venerat *maturitas temporis*: die is eerst door de ontdekkingen van L. Havet omtrent de metrische wetten, door Phaedrus gevolgd, aangebroken" (p. LXXXVIII boven) wel wat al te pompeus.

Hoe 't zij, Zander zelf heeft den eenig waren weg gevolgd, die ook bij onderzoek naar het onbelangrijkste behoort te worden ingeslagen: hij heeft in alle deelen en onderdeelen de uiterste nauwkeurigheid betracht. Hij beschrijft de bronnen, waaruit die middeleeuwsche prozatraditie is gevloeid, legt de finessen bloot van Phaedrus' versbouw, vergelijkt Phaedrus' latijn grammatisch en lexicografisch met dat van den middeleeuwschen knoeier (zoo 't er maar één is), in één woord hij verschaft den toekomstigen voortwerker op dit gebied alle benoodigd en wenschelijk materiaal.

Daarom heeft hij recht op onze bewondering voor zijn grondige geleerdheid. Ook voor den vorm, waarin hij die heeft gekleed. Zijn latijn is goed: verschrijvingen als *Codices plerasque* p. XIII N. mag men niet laten gelden; zijn polemiek is hoffelijk: deze Zweedsche geleerde zal zich niet bezondigen aan de handgreep, elders zoo gebruikelijk, om den tegenstander juist dat te laten zeggen wat hij *niet* heeft gezegd.

Maar heeft hij goed gehandeld met zulke minutieuse onderzoekingen te houden? Eerlijk gezegd, ik houd het voor tijd vermorsen. Ja voor erger: men sticht groot kwaad voor de „wetenschap", die men meent lief te hebben door, wat ook, uit te pluizen waarvan men te voren zeker kan weten dat men er niets mede bereikt, wat leiden kan tot een eenigszins belangrijk doel. En dat *weet* men in dit geval. Tevreden met het bereikte zou deze schrijver eerst dan mogen zijn zoo hij ons ook maar een enkele fabel had weergegeven van Phaedrus zelven, onbesmet met eenige middeleeuwsche vuiligheid. En daaraan ontbreekt hier wel eens iets! Over 't algemeen zou ik niet durven zeggen dat ik Zanders *fabulae novae* met zooveel meer genoegen lees dan de minder „wetenschappelijke" van Lucian Müller. Zander is ongetwijfeld een goed Latinist en hij kent zijn Phaedrus door en door maar hij haalt wel eens iets uit zijn middeleeuwsche zegslieden voor den dag waaromtrent we ons nog eens even moeten bedenken of Phaedrus het wel zóó zal gezegd hebben. Als b. v. in Terentius' Phormio (vs. 511) de verliefde jongeling een woordbreuk, die hij hoopt dat om zijnentwil zal worden begaan, aanduidt met het euphemisme *mutare fidem*, kan men dan die zelfde uitdrukking ook gebruiken van de schelmenstreek van den kikvorsch tegen de muis in het doodnuchter verhaal van Zanders fabula I? (à propos: heeft Phaedrus wel eens meer *sorex* gezegd voor *mus*?). Is in fabel XXI, 10 (Z.) *ignorantia* een gepermitteerd latijnsch woord en wordt met het volgende *peccanti* goed aangeduid iemand, die eenmaal iets verkeerds *heeft* gedaan?

Kort en goed, van geen enkele fabel, waarvan Zander het metrum heeft gerestitueerd, staat het onwijfelbaar vast dat het er een van onzen welbekenden Phaedrus is, maar al konden wij in 't volste vertrouwen het Corpus Phaedrianum met even zoovele fabulae vermeerderen als Z. uit zijn middeleeuwsche verzamelingen van fabulae in proza heeft opgediept, wat ware er gewonnen? Naar mijn schatting niets. We kennen over 't geheel het genre van Phaedrus genoegzaam: wat zouden wij aan een vermeerdering van zijn oeuvre met 30 fabels hebben? Zeker zouden we door dezen geen antwoord krijgen op die vraag, die ons het allermeest interesseert waar wij een vergelijkende studie gaan maken tusschen „Phaedrus non solutus" en „Phaedrus solutus". Zij is deze: men weet dat Phaedrus, blijkens anderen, Latijnsche en Grieksche auteurs, menig „Aesopische" fabel verkeerd begrepen en verkeerd weergegeven heeft. En nu is zeker Phaedrus een alleronbeholpenst knulletje, maar Romulus (om dien verzamelnaam te gebruiken, ook waar we met den auteur van Codex Adhemari of Codex Welferbytanus te doen hebben) moet een volstrekte idioot zijn geweest.... wiens eenige bron in den regel Phaedrus was. Waar haalde hij somwijlen de goede versie vandaan van een Aesopische fabel, die door Phaedrus was verknoeid? Had hij er daar misschien Demosthenes of Aristoteles of Horatius bij opgeslagen? Wie zal 't gelooven? Waar wat dan wel? Mysterie, mysterie!

Mannen van Zanders groote scherpzinnigheid en geleerdheid mogen zich voortaan onthouden van allen arbeid, die niet althans eenige gegronde hoop geeft op een resultaat, dat wat verder reikt dan het gebied van dien arbeid zelven. 't Moet uit zijn met „wetenschap om de wetenschap" vooral op het gebied der philologie. Bij den dag zien wij de liefde voor de oude letteren achteruit gaan. Dien achteruitgang behooren toch zeker haar professioneele beoefenaars niet te bevorderen.

Leiden. J. J. Hartman.

V. Scheil, Recueil de Lois Assyriennes. Texte assyrien en transcription avec traduction française et index. Paris, Paul Geuthner. 1921. (Pr. fr. 24).

In zijn „avant-propos" zegt Scheil: „Le *Recueil de Lois Assyriennes* dont nous publions le premier

Digitized by Google

déchiffrement, est tiré de trois tablettes exhumées dans les fouilles allemandes de Assur (aujourd'hui Qalat Chergat), et editées en *fac-simile* par E. Schröder, dans les ***Keilschrifttexte aus Assur verschiedenen Inhalts*** (1920):

V A T 10000 correspondant aux §§ 1 à 60
V A T 10001 correspondant aux §§ I à XXI
V A T 10093 correspondant aux §§ A à K."

Van de drie kleitafels, hier genoemd, is V A T 10000 verreweg het rijkst aan inhoud en over het geheel het best geconserveerd. Nagenoeg alles wat erin behandeld wordt, hangt min of meer met de positie der vrouw samen. Eerst gaat het over misdrijven, door vrouwen gepleegd: tempeldiefstal (§ 1), scheldwoorden (2), vervreemding van haar mans eigendom (3—4), diefstal bij particulieren (5), clandestiene handel (6), handtastelijkheden jegens mannen (7—8). Vervolgens komen misdrijven van mannen jegens vrouwen ter sprake: handtastelijkheid (§ 9), ontucht met of zonder haar schuld (12—16), betichting van ontucht (17—18), mishandeling met abortus als gevolg (21), schaking (22), leenen van geld aan eene gehuwde vrouw (23). In verband met vrouwenschending (§ 12—18) wordt gehandeld over mannenschending (19—20), verder over koppelarij (24) en wat daartoe leiden kan (25). In losser samenhang met het voorafgaande handelt § 10 over moord, door een man of vrouw in 't paleis gepleegd; § 11 is zoo geschonden, dat omtrent den aard van het delict niets kan worden gezegd. Met § 26 verlaten we voorloopig het terrein van het strafrecht. Het gaat over de financieele positie der gehuwde vrouw, hetzij ze in het huis haars vaders woont (26—28), hetzij in dat van haar man (29—30, vgl. 33), over hertrouw eener weduwe (29, 35—36), over leviraats-huwelijk (31, 44) en verwante gevallen (32, 34), over plichten en rechten der vrouw bij langdurige afwezigheid van haar man (37, 46), over echtscheiding (38—39), over huwelijk van een meisje, dat wegens geldschuld van haar vader te pand is genomen (40, 49, vgl. 45). Verder wordt bepaald, welke categoriën van vrouwen gesluierd moeten gaan, en welke blootshoofds, terwijl elk burger ten duurste verplicht wordt tot medewerking aan het bestraffen der overtreedsters (§ 41). In verband hiermede is sprake van het sluieren (= trouwen) eener onvrije door haar meester (42), waarbij zich bepalingen aansluiten omtrent verlovingsgeschenken (43—44). Aan de kinderen resp. stiefkinderen eener weduwe wordt de plicht opgelegd hunne moeder te onderhouden, waarbij de mogelijkheid bestaat, dat een der stiefzonen haar ten huwelijk neemt (§ 47); daarop volgt, zonder voelbaren samenhang, eene § over tooverij, door een man of vrouw gepleegd (48). De zeer geschonden § 50 handelt over het sterven eener prostituée. Dan volgen variaties op een veel vroeger (§ 21) behandeld thema: abortus ten gevolge van ondergane mishandeling (51—53), of ook door moedwil van de vrouw zelf (54). Op een zeer geschonden § over slavinnen (55) volgen er nog twee over schending van jonkvrouwen (56, 57), en ten slotte eenige aanwijzingen omtrent de toepassing der gedreigde straffen (58—60).

Terwijl de bepalingen der eerste tafel bijna alle op de vrouw betrekking hebben, schittert zij in de leesbare §§ der tweede (V A T 10001) door volslagen afwezigheid. Men wordt eensklaps verplaatst in een maatschappij van louter mannen, die zich enkel voor grondbezit interesseeren. Blijkbaar een drukfout is: *la propriétaire* (pag. 99, reg. 42); het Assyrisch heeft een masc. uitdrukking: ***bêl eqli***. De §§ handelen over verdeeling van grond tusschen broeders (I), over misdrijven, gepleegd door een participant in een onverdeelden boedel (II—IV en misschien ook V), registratie van grondbezit (VI), ongegronde klachten tegen een huiseigenaar (VII), het verzetten van grenssteenen (VIII—IX, vgl. XXI) en verwante misdrijven (X, doch waarschijnlijk de geschonden § XI niet), over het planten op eens anders grond met of zonder diens medeweten (XII—XIII, vgl. XX), over tichelen strijken van andermans leem (XIV—XV) en over irrigatie (XVII—XVIII). De inhoud der geschonden §§ XVI en XIX kan niet worden vastgesteld.

In onderscheiding van de tweede tafel, welker behouden gedeelte geheel aan onroerend goed is gewijd, bevat de derde (V A T 10093) bepalingen omtrent levende have, zoowel menschelijke (van beider kunne) als dierlijke. De §§ handelen over den koopprijs van slaven en slavinnen (A), over verkoop van een te pand genomen zoon of dochter, in binnen- of buitenland (B—C), over veeverkoop, hetzij onrechtmatig (D) of rechtmatig (E ?), over diefstal, voornamelijk van vee (H), over bewaargeving van vee (I) en over het vragen van te hoogen prijs, hetzij mondeling (J) of schriftelijk (K). Van de §§ F en G is bijna niets behouden.

Wat de straffen betreft, in de drie tafels op verschillende overtredingen gesteld, — de doodstraf komt minder voor dan men misschien zou verwachten, en bijna altijd zonder dat de wijze van executie wordt aangegeven. Eene uitzondering vormt het voorschrift van ophanging met verbod van begrafenis (§ 54). Onder de verminkingen is vooral te noemen het afsnijden van ooren of neus, onder de overige lijfstraffen het toedienen van stokslagen. De gebruikelijke vrijheidstraf is koninklijke heerendienst, veelal voor den tijd van éëne maand, en toegevoegd aan eene lijfstraf. Geldboeten worden niet betaald in goud of zilver, maar in lood.

De toepassing van het jus talionis is in sommige gevallen zeer aanstootelijk. In verband hiermede moeten eenige passages worden aangehaald, waar ik in de vertaling van Scheil afwijk. Ik geef mijne vertalingen met cursiveering van datgene, waarin ze wezenlijk van Scheil verschillen.

§ 20. „Wanneer een burger zijn naaste heeft geschonden, zal men hem het bewijs leveren, hem overtuigen, *hem schenden* (*inikkûš*), hem tot eunuch maken". Ik kan best begrijpen, dat Scheil uit moreele overweging voor deze vertaling terugdeinst en eene andere geeft: „et *parce qu'il l'a souillé*, ou le rendra eunuque". Maar grammatisch kan ik niet anders zien, of de mijne is juist.

§ 56 (gedeeltelijk). „Wanneer een burger eene jonkvrouw, die ten huize haars vaders woont, [die].... *niet licht verleidbaar is* (*lâ pateatûni*).... aangrijpt en verkracht, zal de vader der jonkvrouw de vrouw van den schender der jonkvrouw nemen, ter verkrachting haar overgeven." Scheil vertaalt: „une vierge qui.... *n'est pas violée*". Ik breng den verbaalvorm in verband met het adjectief *patû* en zijne Hebreeuwsche verwanten (Delitzsch, Ass. Handwörterbuch, pag. 553), terwijl Scheil hem vermoedelijk afleidt van het verbum *pitû* (ibidem pag. 551). Bij mijne opvatting komt de tegenstelling met de volgende § duidelijker uit.

Digitized by Google

§ 57. „Wanneer de jonkvrouw zich uit eigen beweging aan den burger heeft overgegeven, moet hij [dat] bezweren. Aan zijne vrouw *mag men niet komen* (*lâ iqarribu*). Drie maal den koopprijs der jonkvrouw moet de schender betalen. De vader kan [zijne] dochter doen zooals hij goedvindt." Hier valt de schender wel in eene geldboete, die ook aan het slot der vorige § is bepaald. Maar wegens de medeplichtigheid van het meisje blijft de toepassing van het jus talionis achterwege, misschien wel omdat ze niet mogelijk is zonder bewilliging van des schenders vrouw. Grammatisch onjuist acht ik de vertaling van Scheil: „l'homme en jurera et *n'approchera plus* de sa femme."

Formeel bestaat er soortgelijk verschil van inzicht in de volgende gevallen:

§ 2. „Wanneer eene vrouw, hetzij de echtgenoote of de dochter van een burger, scheldwoorden uitspreekt of met loslippigheid behept is, moet die vrouw haar zonde dragen. Aan haar man, haar zonen, haar dochters *mag men niet komen* (*lâ iqarribu*)." Gelijk in § 57 de vrouw van den delinquent, zoo vallen hier de man en de kinderen der delinquente buiten het bereik der justitie. Scheil vertaalt: „de ses mari, fils et filles *elle n'approchera plus.*"

§ 3 (slot). „De kooper, die [het ontvreemde voorwerp] van de getrouwde vrouw gekocht heeft, moet het gestolene afgeven; en zoodanige straf als de burger zijne vrouw heeft opgelegd, *zal men* den kooper *opleggen* (*emmidu*)." Scheil: „*il imposera* à l'acheteur."

In verschillende andere §§ hebben mijne afwijkingen van Scheils vertaling te weinig zakelijke beteekenis om hier te worden medegedeeld.

Verscheidene bepalingen van het thans bekend gewordene Assyrische wetboek lokken uit tot vergelijking met den Codex van Hammurapi (gepubliceerd in 1902) en met de Mozaïsche Wetten. Zoodanige vergelijking valt echter buiten het bestek van deze recensie. Een orienteerend artikel is gegeven door A. Jirku, *Eine neue altassyrische Parallele zum Mosaischen Gesetz und zum Codex des Hammurapi* (*Theol. Literaturblatt*, 1920, kol. 401—405). Met eene vierde Voor-Aziatische wetgeving, en wel uit Cappadocië, maken we kennis in het pas verschenen boekje: *Hethitische Gesetze aus dem Staatsarchiv von Boghazköi* (*um* 1300 *v. Chr.*) *unter Mitwirkung von* J. Friedrich *übersetzt von* H. Zimmern (*Der Alte Orient*, XXIII, 2).

Onder de genoemde wetgevingen is die van Hammurapi (1955—1912 v. C. volgens Weidner) de oudste. De Assyrische (door Scheil gesteld tusschen 1400 en 1200 v. C.) en de Hethietische staan temporeel veel dichter bij de Mozaïsche periode.

De jongste studie over de Assyrische wetten is van P. Koschaker, *Quellenkritische Untersuchungen zu den „altassyrischen Gesetzen"* (*Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft*, XXVI, 3). Verdere literatuuropgaven vindt men bij Scheil, pag. 125, en bij Koschaker, pag. 5.

Amsterdam. C. van Gelderen.

R. Thurneysen, Die irische Helden- und Königsage bis zum siebzehnten Jahrhundert. Halle, Max Niemeyer. 1921.

Het jongste groote werk van Thurneysen toont dezelfde eminente hoedanigheden als alles wat van de hand van dezen geleerde afkomstig is. De treffendste daarvan is voor mij de onfeilbaar juiste takt, waarmede tot aan de uiterste mogelijkheid uit de vaststaande feiten afgelezen wordt, wat zij te vertellen hebben, zonder dat ooit de grens tusschen deductie en speculatie overschreden wordt. Het is niet voldoende, door een sterken drang tot vaststelling van het feitelijk afleidbare gedreven te worden, wanneer de stof in zoo sterke mate, als dat bij de Iersche heldensagen het geval is, tot het zoeken van meer verborgen verband en samenhang noodigt. Ook een volstrekte zelfbeheersching is vereischt, een onvoorwaardelijk afstand doen van veel, dat voor den onderzoeker een groote bekoring moet hebben, doch dat, indien bereikt, toch nooit een onaanvechtbaar bezit van hem worden zou. De aanwezigheid van deze hoogste wetenschappelijke zelfbeheersching geeft aan dit werk — onder alles (mag men gerust zeggen) wat tot dusverre over de Iersche sagen gepubliceerd werd — zijn eenige beteekenis. Terstond zij echter opgemerkt, dat de schrijver zijn grenzen evenmin te eng als te ruim neemt, en nooit ophoudt, alvorens het bereikbare gevonden is. Vandaar de rustige evenwichtigheid van dit werk, die het gebruik ervan tot een genot maakt.

Tweeërlei doel beoogt Thurneysen. Den keltist geeft hij een volledige handleiding bij de studie der Iersche sagateksten. Na een inleiding wordt de Ulstersage behandeld. Alle teksten tot de Ulstersage behoorende worden genoemd met de handschriften, waarin zij voorkomen. De redacties, welke die handschriften vertegenwoordigen, worden vastgesteld, de onderlinge afwijkingen worden medegedeeld, in hun verband beschouwd, en, zoo mogelijk, verklaard. Daarmede is een volledig overzicht van de overlevering en haar geschiedenis gegeven, voorzoover dat aan de hand der feiten mogelijk is. Des schrijvers tweede doel, dat hij op m. i. even gelukkige wijze bereikt als het eerste, is de Iersche sagen toegankelijk te maken voor hen, die geen studie gemaakt hebben van de Keltische talen. Daartoe wordt van iedere behandelde sage een uitvoerige omschrijving gegeven, waarin alle détails, die van beteekenis zijn, worden medegedeeld, terwijl de onbelangrijke wegblijven. Nu de waarde van een studie der Iersche sagen, bijvoorbeeld voor een juist begrip van de „matière de Bretagne", allengs meer wordt ingezien, moet in betrekkelijk ruimen kring de behoefte aan een werk als dit gevoeld zijn. Voor zoover ik heb kunnen nagaan, heeft de schrijver bij het maken zijner paraphrasen steeds denzelfden bewonderenswaardigen takt betracht als in de economie van het geheel; er staat niets te veel en niets te weinig. Ook voor de vakgeleerden intusschen zijn Thurneysen's omschrijvingen van gewicht, immers hij heeft talrijke sagen, of althans recensies van sagen, bewerkt, die nog niet door den druk gemeen goed geworden zijn. Juist deze laatste omstandigheid toont, welk een ontzaglijke arbeid aan het totstandkomen van dit boek moet zijn voorafgegaan. In hoeverre volledigheid bereikt is, kan de toekomst alleen leeren. Het kan zijn, dat hier of daar het een of ander verborgen zit, dat aan Thurneysen's speurdersblik ontgaan is. In dit verband wijs ik erop, dat Miss Dobs onlangs in de Revue Celtique (39, 1 vgg.) een perkamenten handschrift van *Cath Leitreach Ruibhe* (R. I. A.: C 1, 2, fo. 19 *b*) en een vertelling getiteld *Cath Cumair* gesignaleerd heeft, welke ik bij Thurneysen niet vermeld vind.

Behalve de bovengenoemde algemeene eigenschappen,

Digitized by Google

die de methode betreffen, wil ik nog een punt noemen, waardoor des schrijvers wijze van beschouwing zich van oudere opvattingen gunstig onderscheidt. Voor hem is de geschiedenis der sagen een litteraire ontwikkeling, waarin onderscheidene stadia te herkennen zijn, ieder door een bepaalde recensie vertegenwoordigd. De scheppers dier recensies zijn personen, ieder met eigen methode en inzichten. De diverse schrijvers van het Lebor na h-Uidre, zoo goed als de maker van het Boek van Leinster worden dientengevolge tot bewust litterair-werkende persoonlijkheden, en de groei der overlevering komt daardoor een heel stuk nader tot de werkelijkheid. Na hetgeen reeds vroeger door Thurneysen, of door anderen uit zijn eigen werkplaats, gepubliceerd was, kon men verwachten, dat de schrijver juist in deze richting zijn kracht toonen zou. Men zal menigen ouden bekende in dit nieuwe boek terugvinden. Ik wijs slechts op de vraagstukken betreffende de verhouding der handschriften van de *Táin Bo Cuailnge* (CZ 9, 418 vgg.), *Compert Conculaind* (Zu ir. Hss. usw. I, 341 vgg.), *Forfes Fer Falchae* (ald. 53 vgg.) e. a. Doch nu wij alles in onderling verband te zien krijgen, wordt het belangrijke resultaat van die minutieuze studie der teksten duidelijk. Zij heeft, evenals Bédier en Boer dat op hun gebied hebben getoond, ons de beteekenis van het persoonlijk element voor het ontstaan onzer teksten laten zien. Mag dat voor een verloren handschrift uit de achtste eeuw, als de *Cin Dromma Snechta* nog niet mogelijk zijn, latere figuren maakt Thurneysen van vage „redactoren" tot levende werkers, elk met een eigen richting. De eerste van deze is de „Compilator", die zijn werk uit ons niet overgeleverde bronnen samenstelde, gelijk wij het kennen uit Lebor na h-Uidre, voor zoover dit boek door de twee oorspronkelijke handen geschreven is. Dan volgt de „Interpolator", die het werk van zijn voorganger aan de hand van andere gegevens uitbreidde, zooals wij aan de gedeelten van L U, door de derde hand geschreven, kunnen zien. De derde belangrijke figuur in de ontwikkeling der overlevering is de „Bewerker C", die de onverteerde compilaties van zijn voorgangers tot een eenheid omwerkte, gelijk het Boek van Leinster toont. Den arbeid van lateren vindt men in de Dinnsenchas, in de groote compilatiehandschriften der 14e en 15e eeuw, en eindelijk bij Keating.

Het is natuurlijk zeer goed mogelijk, dat te eeniger tijd Thurneysen's reuzenwerk aangevuld zal kunnen worden ; ik gaf daarvan boven reeds een enkel voorbeeld. De beteekenis van zijn boek wordt daardoor echter niet aangetast. De studie der Iersche sagen is door dit werk in eens op een anderen, vasteren grondslag gesteld. Des schrijvers groote belezenheid maakt het hem mogelijk dikwijls vroege zinspelingen aan te wijzen op sagen, wier ouderdom men anders in twijfel zou kunnen trekken. Treffend zijn ook de vergelijkingen tusschen verschillende sagen onderling, waardoor litteraire ontleening van jongere aan oude teksten aangetoond wordt. Eindelijk is het niet genoeg te waardeeren, dat alles wat de Ulstersage betreft, verspreid als het tot dusverre was, nu in beknopten vorm bijeengebracht is.

Het thans verschenen boek bevat een Inleiding (deel I) en de Ulstersage (deel II), d. w. z. de *Táin Bo Cuailnge*, de voorgeschiedenissen (waarbij *Ces Ulad* en *Cath Ruis na Rig*), de verdere vertelsels uit den kring van Cuchulinn en Conchobar, systematisch gerangschikt, en den sagenkring van Etain en Conaire Mor. Deel III—V moeten voorloopig nog op publicatie wachten. Wenschen wij den schrijver toe, dat de pessimistische stemming, in het voorwoord uitgesproken, voorbarig moge blijken, en dat het hem gegeven moge zijn, ook dat werk te voltooien. Geen kan het beter dan hij.

's-Gravenhage. A. G. van Hamel.

P. Hamélius, Introduction à la Littérature française et flamande de Belgique. Bruxelles, J. Lebègue et Cie. 1921. (Pr. fr. 15.—).

Deze Inleiding tot de Belgische litteratuurgeschiedenis heeft haar ontstaan te danken aan een serie lezingen, door Prof. Hamélius tijdens zijn „ballingschap" in Engeland gehouden. Zij maakt geen aanspraak op volledigheid. „Il était impossible de rendre pleine justice à tous les écrivains récents dont la gloire a franchi nos frontières, impossible aussi de les exclure tous," zegt de schrijver in zijn Préface. Bovendien geldt het hier een arbeid die tot nog toe niet werd ondernomen, en die misschien, naar Prof. Hamélius zelf verwacht, met eenige twijfelzucht zal worden ontvangen. „L'existence d'une littérature nationale... rencontre... beaucoup d'incrédules. La frontière linguistique, d'abord, leur paraît une barrière empêchant l'unité des belles lettres" (p. 3). Voor hem geldt dit bezwaar echter niet. Kwalijk kan toch ontkend „la communion des sentiments et des volontés manifestée par les progrès des libertés communales au comté de Flandre et dans la principauté de Liège au Moyen Age, ni l'unité des mouvements populaires modernes, telle la Révolution Brabançonne de 1789 ou la Révolution de 1830."

Ziedaar het uitgangspunt van den schrijver. Niet de stelling dat „de taal is gansch het volk", maar de vraag naar de politieke en sociale verhoudingen, bepaalt zijn methode van onderzoek. België, welks letterkunde opkwam uit de Oudheid en den Bijbel, heeft zijn cultuur aan het Latijn en het Fransch te danken. De opstand der Nederlanden tegen Spanje, de splitsing der Nederlandsche gewesten, de terugkeer van Brabant en Vlaanderen onder de Spaansche heerschappij, stuitten het ontwikkelingsproces. Maar als in de XVIIIe eeuw in de Oostenrijksche Nederlanden het zelfgevoel weer ontwaakt, schrijft en spreekt Charles de Ligne uitsluitend Fransch. Daarnaast herleeft de Vlaamsche letterkunde met Conscience en ontplooit zich altoos breeder. Doch de verhouding tusschen beide blijft steeds gunstig voor het Fransch. Het democratisch beginsel, zich ontwikkelend onder den invloed der Fransche gedachte, beheerscht volgens Hamélius de Belgische letterkunde. Zij richt zich op ethiek en staatkundige verhoudingen. Satiriek, zedekundig, religieus, heeft ze een meer sociaal dan persoonlijk karakter. Slechts Ruysbroeck vormt misschien een uitzondering: hem ontbrak echter het scheppend vermogen om een der eersten te zijn.

Het beginsel dat de schrijver poneerde, kan, scherp doorgetrokken, tegenspraak ontmoeten. Het taalverschil moge voor de eenheid van een letterkunde geen volstrekte belemmering zijn, het werkt steeds als een splijtzwam. Tot op den huidigen dag blijft de taalstrijd voor de Belgische eenheid, ook op letterkundig terrein, een bedreiging. Het innerlijk leven wijzigt zich naar de taal waarin het zich uit. De taal hangt nauw samen met de vorming der persoonlijkheid. De persoonlijkheid van den

Digitized by Google

schrijver beslist over de waarde van zijn kunst. De taal is de grondstof waarin hij zijn ideeën en voorstellingen boetseert, de draagster van traditioneele gedachtevormen waaraan zelfs de grootste individualist zich niet ontworstelen kan. Daarom bepalen de taalgrenzen de persoonlijkheid van dichter of schrijver, even goed als politieke en sociale verhoudingen. Terwijl religieuze en wijsgeerige denkbeelden, niet minder dan deze, de dichterlijke voorstellingen beheerschen.

Prof. Hamélius tracht nu, met behulp van het door hem aangenomen princiep, de eenheid vast te stellen der Belgische litteratuur. Ook op die wijze ondernomen stuit deze poging op de feiten af. Zoowel historisch als linguistisch is België's letterkundige eenheid vrijwel denkbeeldig. Een periode van twee en een halve eeuw scheidt de Middeleeuwen, waarin zich langzaam een eigen Nederlandsche litteratuur vormt, van den tijd dat de eerst Spaansche, toen Oostenrijksche wingewesten zich als een afzonderlijke staat wisten te vormen en te handhaven. Wat het Nederlandsch betreft wijkt in de XVIe eeuw de letterkundige stroom af naar het Noorden; wat het Fransch aangaat, komt ze tot stilstand. Charles de Ligne lijkt ons te cosmopolitisch aangelegd om als baanbreker voor een nieuw tijdperk op te treden. Eerst met Conscience begint de herleving, en komt België voor den dag met een eigen litteratuur, waarbij het mogelijk wordt tusschen Fransche en Vlaamsche woordkunst sociaal en politiek verband te vinden.

Ook de voorliefde voor de Fransche letterkunde heeft, naar ons voorkomt, den schrijver de juiste verhoudingen eenigermate uit het oog doen verliezen. De invloed van de Fransche letteren is, zelfs op Noordnederlandsche schrijvers, zeer groot, en de Zuidnederlandsche sympathieën zijn misschien nog meer dien kant opgegaan. Maar oorspronkelijkheid mocht toch bij schrijvers van Nederlandschen stam gewaardeerd. Maerlant en Ruysbroeck kunnen hier allereerst worden genoemd. De plaats, hun toegewezen, komt ons, in vergelijking met de uitvoerige behandeling van Chastellain, Lemaire de Belges en Charles de Ligne, te beperkt voor. Hetzelfde kan misschien opgemerkt worden omtrent de nieuwere Vlaamsche dichters, tegenover Fransche auteurs uit denzelfden tijd.

Toch beletten deze bezwaren niet, de verdienste van dezen letterkundigen arbeid te erkennen. Hamélius is een uitstekend geleerde, die warm voelt voor zijn land, hoewel zijn vaderlandsche zin van een zeker annexionisme niet vrij te pleiten is. Met nauwgezetheid en liefde heeft hij de bijeengegaarde stof verwerkt. Zijn oordeel over de letterkundige voortbrengselen is zeker, zijn synthese van den geestesarbeid der schrijvers volledig, aan het esthetisch element wordt recht gedaan. Een uitgebreide kennis van de Europeesche litteratuur en van de Engelsche in 't bijzonder geeft aanleiding tot interessante vergelijkingen. De schrijvers uit den laatsten tijd, Fransche en Vlaamsche, zijn zeer goed behandeld. Ook elders is deze studiereeks een gelukkige aanvulling van de Nederlandsche en Fransche litteratuurgeschiedenis. De cyclus van de Kruistochten en Godfried van Bouillon, afstammeling van den Zwaanridder, waarin de Tafurs, de voetknechten met spaden gewapend, reeds de volksklasse vertegenwoordigen; de romans van de vier Heemskinderen, van Karel ende Elegast, waarvan de conflicten tusschen adellijke geslachten, tusschen keizer en adel het onderwerp vormen, en waaruit de populaire schelmenroman is voortgekomen; de Reynaert, met zijn bespotting van adel en geestelijkheid, en van het door hen ingestelde recht; de gedichten van Maerlant, nuchter, serieus, protesteerend tegen den trots der rijken, en de utopische wereld roemend waarin het mijn en dijn zullen zijn afgeschaft, diep-religieus, en vol ijver voor de Christelijke kerk; de kroniekschrijver Froissart, de man van scherpe teekening en levendige voorstelling, de rederijkers George Chastellain, Jean Lemaire, die ook bij de Fransche humanisten in het midden der XVIe eeuw waardeering vond [1]), en Anna Bijns, de vurige verdedigster der Roomsche kerk; de Calvinist Marnix van Sint-Aldegonde, zijn uitvoerig behandeld. Aan Hendrik Conscience, André van Hasselt, Charles de Coster, Octave Permez, Guido Gezelle, Camille Lemonnier, Edmond Picard, Emile Verhaeren, Charles van Lerberghe, Grégoire Le Roy, Maurice Maeterlinck, Stijn Streuvels worden belangwekkende bladzijden gewijd, welke bij allen die zich voor Fransche en Nederlandsche letterkunde interesseeren, waardeering zullen vinden.

Rotterdam. S. Eringa.

Shakespeares Quellen in der Originalsprache und deutsch herausgegeben im Auftrag der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft. 2. Bändchen. R. Fischer, Quellen zu Romeo und Julia. Bonn, Marcus und Weber. 1922. (Pr. M. 30).

Kort voor den grooten oorlog verscheen het eerste deeltje van *Shakespeares Quellen* (*Museum*, April 1915), thans komt het tweede, dat een herdruk brengt van Arthur Brooke's *Romeus and Juliet* met de Duitsche vertaling er bij. Daarmede had Prof. Fischer kunnen volstaan, want Shakespeare heeft zijn vermaard liefdesdrama uitsluitend bewerkt naar Brooke's langwijlig gedicht. Gelukkig echter had Prof. Fischer den goeden inval ons met een toegift te verrassen. Hij zorgde ervoor, dat men zich niet enkel aan Shakespeare's bron zou kunnen laven, maar ook aan de bronnen dier bron: de geheele stamboom van het verhaal wordt ons aangeboden in Duitsche vertalingen uit het Italiaansch van Masuccio (1476), van Luigi da Porto (1524), van Bandello (1554) en uit het Fransch van Boisteau (1559), waarna Brooke in 1562 volgt.

Juist bij de geschiedenissen, die tot de wereldliteratuur behooren is het buitengewoon belangwekkend om eens na te pluizen, wat de op elkaar volgende schrijvers overnemen, weglaten, veranderen en bijvoegen. Wie dit grondig en in eerlijke openhartigheid doet, ervaart meer, dan hij verwacht heeft, en meer, dan waarmee hij weg weet. Terecht mag zich Prof. Brandl in zijn *Zum Geleit* over de *Quellen* verheugen, want „eine Wohltat war es, die..... Texte, sonst schwer zugänglich, im Seminar in den Händen der jungen Forscher zu wissen."

De vertaling van Brooke's gedicht door Prof. Fischer geeft in 't algemeen den zin der woorden getrouw weer, doch zij is niet voortreffelijk. Vaak wordt iets weggelaten *e. g. if nede requierd* 810, *strong* 814, *nere so fayne* 844, of wordt iets bijgevoegd *e. g. noch* 814, *schon dort* 831, *denn* 835, of stoot men op kleine, maar volstrekt onnoodige onjuistheden *e. g. ein Jahr* voor *twenty yere* 823, *an die tausendmal* voor *above ten thousand times*

[1]) De schrijver heeft, dunkt ons, de relatie tusschen Lemaire en de Renaissance-dichters te ongunstig beoordeeld.

Digitized by Google

834, *schon* 856 voor *welny* 855. Bepaald misverstaan is de Engelsche tekst slechts zelden. Tot mijn verbazing merkte ik op, dat *every other night* (om den anderen nacht) 930 door *jede Nacht* is weergegeven. De regels 839 en 840 luiden bij Brooke:

A carchef white as snowe, ware Juliet on her hed,
Such as she wonted was to weare, attyre meete for the bed.

Prof. Fischer vertaalt:

Am Kopf trug einen Schleier sie, so weisz wie Schnee,
Sonst war sie angetan mit dem gewohnten Nachtgewand.

Juister is:

Een muts, zoo wit als sneeuw, had Julia opgezet,
Zooals zij die gewoonlijk droeg, een dracht, die past in bed.

Zoo'n enkel Homerisch dutje mag men geen vertaler al te sterk aanrekenen; bovendien, hier schijnt een dutje te passen bij het huiselijk en slaperig karakter van hetgeen vertaald moest worden. Naar mijn meening ligt echter de grootste fout van Prof. Fischer in zijn keuze van den dichtvorm, een maatslag van jambische, rijmlooze regels, zonder versrust op een vaste plaats en met een willekeurige wisseling van 12, 13, 14, 15, zelfs 16 lettergrepen. Waarom niet liever een bescheiden prozavertaling? De gekozen vorm vloekt met het *Poulters measure*, dat uit jambische, rijmende regelparen bestaat, waarvan de eerste regel twaalf lettergrepen heeft met een vaste rust achter de zesde lettergreep, terwijl de tweede regel uit veertien lettergrepen wordt gevormd met een vaste rust achter de achtste, aldus, 653—658 (de min spreekt met Romeus over Julia):

A prety babe (quod she) | it was when it was yong;
Lord how it could full pretely | have prated with its tong!
A thousand times and more | I laid her on my lappe,
And clapt her on the buttocke soft, | and kist where I did clappe.
And gladder then was I | of such a kisse forsooth,
Then I had been to have a kisse | of some olde lechers mouth.

Brooke houdt het op deze manier 39260 lettergrepen vol, het wordt heel eentonig, maar het heeft althans een gemakkelijke leesbaarheid ten gevolge, die b. v. in den tweeden en den laatsten regel der vertaling wordt gemist:

Ein hübscher Wurm war Euch Klein-Julchen in den Windeln,
Und wie ihr später dann beim Schwatzen fein das Mäulchen ging!
Ein Tausendmal, ja öfter noch lag sie im Schosze mir,
Ich patschte ihr das Ärschchen, und ich küszte, wo ich patschte,
Und wahrlich, gröszre Freud hatt'ich an solchem Schmatz,
Als hätt'ich einem alten Lüstling abgeküszt die Schnauze.

De vertaling is hier nog minder kiesch, dan het oorspronkelijke; het is zeker niet gewenscht in dit gebrek het Engelsch van 360 jaren geleden de loef af te steken. En waarom blijft het woord *soft* 656 onvertaald? Zoo heel onbeteekenend is het niet, want het motiveert het eigenaardig genoegen van de min.

Om op Shakespeare terug te komen, van de laatste aanhaling behoudt hij slechts den tweeden regel in dezen vorm:

Lord, Lord, when twas a litle prating thing! II, 4, 212.

Den Haag. B. A. P. van Dam.

Samlaren. Tidskrift för svensk litterarhistorisk forskning. Ny följd. Årgang 1. 1920. (Skrifter utgivna av Svenska Litteraturselskapet 1). Uppsala, Allmquist och Wiksells Boktryckeri-A.-B. 1921.

Dit is het eerste deeltje eener nieuwe reeks van het tijdschrift *Samlaren*, waarvan in 1919 de veertigste jaargang werd afgesloten. Het bevat, in 168 bladzijden, eenige belangrijke opstellen over of in verband met bekende Zweedsche auteurs: Lenngren, Bellmann, Stagnelius, Strindberg: het eigenlijk wetenschappelijk gedeelte. Dan volgen twee en dertig bladzijden bibliographie: het geordend overzicht van hetgeen er, in 1919, op literair-historisch en taalkundig gebied over of met betrekking tot Zweedsche schrijvers en het Zweedsch is verschenen, en daarachter komt, ongepagineerd, de lijst van al wat de „maatschappij voor Zweedsche letterkunde" in de jaren 1880 tot 1919 heeft uitgegeven: behalve 40 rijke jaargangen van Samlaren, drie en twintig afzonderlijke publicaties, bezorgd door Klemming, Levertin, Lundell, Noreen en anderen van bekende en zeer bekende namen; een practisch-wetenschappelijk onderdeel. Een royaal-octavo, van aantrekkelijk uiterlijk en fraaien, helderen druk.

Samlaren is — en blijft ook in deze nieuwe reeks — in de eerste plaats het zuiver wetenschappelijk orgaan voor de studie van de geschiedenis van Zwedens literatuur en cultuurgeschiedenis. Maar ook uit dit eerste nummer van de nieuwe serie blijkt — een kort prospectus dat er door uitgevers en redactie is ingelegd, wijst daarop — dat Samlaren niet alleen voor beoefenaars van wetenschappelijke studie, maar voor al wie liefde en belangstelling heeft voor de Zweedsche letterkunde en de geschiedenis der Zweedsche cultuur, een schat van belangwekkende artikelen pleegt te brengen. Ook vestigt de uitgeversfirma nog afzonderlijk de aandacht op de aanzienlijk verlaagde prijzen, waarvoor vroegere jaargangen van het tijdschrift en de andere publicaties, voor zooveel nog niet uitverkocht, thans te verkrijgen zijn.

Ik denk niet dat deze „Verzamelaar" in Nederland in zeer veler handen is. Hij worde — met deze korte aankondiging van het eerste deeltje eener nieuwe serie, opvolger van een lange rij van waardige voorgangers — met nadruk aanbevolen in de aandacht van geleerde beoefenaars en ongeleerde liefhebbers van de Zweedsche letteren, vooral ook in die van bestuurders en beheerders van wetenschappelijke boekerijen.

Leiden. A. Beets.

G. G. Nicholson, Recherches philologiques romanes. Paris, Champion. 1921. (Pr. fr. 30).

Professor Nicholson, die reeds een handboek schreef over de moderne Fransche phonetiek [1]) en die op het oogenblik nog werkt aan een verhandeling over de phonetische ontwikkeling der Fransche taal in de woorden, welke van Latijnschen oorsprong zijn en zich geleidelijk ontwikkeld hebben, biedt ons in het bovengenoemd werk, blijkbaar eene voorloopige serie resultaten zijner studiën. Zij zijn de aandacht ten zeerste waard; niet alleen geven zij de afdoende verklaring van een aantal zeer gebruikelijke woorden in de verschillende Romaansche talen, maar de wijze, waarop N. zijne resultaten bereikt, is verrassend door juistheid en vastheid van methode; een methode, die streng wetenschappelijk is en toch dik-

[1]) *A Practical Introduction to French Phonetics*, 1909, Macmillan et Cie, London

Digitized by Google

wijls de stoutste fantasie te hulp roept. N. schept om zoo te zeggen, het etymon, dat hij noodig heeft, bewijst vervolgens, dat het bestaan heeft of bestaan moet hebben, leidt er het Fransche, Provençaalsche, Italiaansche, Spaansche, Portugeesche, Rhetische of Roemeensche woord met onverbiddelijke gestrengheid phonetisch van af en besluit zijne argumentatie met eene menigte voorbeelden. Als men hem hoort aankondigen, dat hij van plan is in zijn verhandeling over de phonetische ontwikkeling der Fransche taal de leemten aan te vullen, die er nog bestaan in de geschiedenis der klanken van het Fransch en dat hij zich voorstelt, alles te preciseeren, zelfs de kwantiteit der klinkers sedert het jaar 1000, dan zou men denken, dat zulk een werk tot het rijk der onvervulbare idealen behoort, maar zijne *Recherches* geven werkelijk het recht van N. alles te verwachten.

Wanneer hij de opinies van zoovele geleerde Romanisten als onaannemelijk ter zijde stelt en soms — zouden wij zeggen — wat kort afwijst, dan is dat niet uit gebrek aan eerbied voor mannen, als Diez, Gaston Paris, Förster, Meyer Lübke, Schulz Gora, Bertoni, Nigra, Tobler en anderen, maar alleen, omdat hunne verklaringen niet voldoen aan het door hem gestelde criterium ; hij eischt, dat die verklaringen „se conforment parfaitement aux lois de la phonétique, aux exigences du sens commun et aux faits connus ou vraisemblables de la civilisation latine et romane". Dat is de negatieve reden ; de positieve is, dat zijn eigen verklaringen geheel en al aan dat criterium voldoen. En het merkwaardige van N.'s arbeid is wel, dat hij ons juist de etymologische ophelderingen brengt over een aantal woorden, die van een bijna dagelijksch gebruik zijn in de Romaansche talen, vooral in het Fransch.

Om enkele voorbeelden te noemen: *aller* < *avallare en is dus een doublet van *avaler* en tevens van *affaler*, dat niets te maken heeft met het Hollandsche *afhalen*, zooals gemeend werd ; *trouver* < interrogare ; *tromper* < interrumpere, *tresser* < stringere, *strosciare* < *struxare, *trousser* < struere, *estovoir* < esto, *soigner* < subfungi, *sortir* < *subortire, *faner* *< vannare, *trouer* < transvacare, *jusque* < ĕō usque en niet de usque ; *sot* < subhabitu, *mauvais* < malefaceus ; *gris* < chryseum, *saur* < *saurer* < subaurare, *eneveis* < in hac vice ; *gai* < vacuus. (*cheval gai, hareng gai*), *guère* < varie, *gaif* < vacuus, *mot* < *motir* < movitare *fou* < *foler* < fabulare, *joli* < diabolivus *vite* < vivax, *maint* < magnus, etc.

Volgens N. zelf bracht de etymologische verklaring van een dertigtal zeer gebruikelijke woorden hem gemakkelijk tot de verklaring van een zeker aantal minder voorkomende termen, maar wat voor de wetenschap nog belangrijker is, N. vond, meent hij, ook nieuwe phonetische wetten, waarvan hij er, in zijn *Recherches*, enkele formuleert.

Gaf N. ons bovendien als tijdverdrijf de verklaring van enkele woorden, als *saugrenu*, *billeversé*, *baliverne*, zijn vrees, dat die termen toepasselijk zouden zijn op zijne *Recherches*, is natuurlijk ongegrond gebleken.

Toch zal het niemand verwonderen, dat niet alle 102 etymologische verklaringen, die het eerste deel zijner *Recherches* vormen, even overtuigend zijn. De vragen, die men den auteur zou willen stellen betreffen echter in hoofdzaak enkele onderdeelen zijner verklaringen, niet zoozeer deze zelf.

Als interrogare > *entrouver* en *enterver*, dan lijkt het misschien toch minder juist, om in de door schrijver aangehaalde voorbeelden van *enterver* met min of meer waarschijnlijkheid den zin van *trouver* te zien of te leggen, maar zou het interessanter zijn, den nadruk te doen vallen op „c'estoit chose entrouvee par lui", door Godefroy geciteerd. Bovendien :

Noveles va plus entervant
Qu'il n'ait escrit el parcemin,

moge nu al *entervant* in de beteekenis van „apprendre" toonen, „apprendre des nouvelles" is dat nu wel werkelijk „vinden" ? Zou niet veel juister de beteekenis „vinden" zijn af te leiden uit de ook door Godefroy aangegeven beteekenis van „chercher, zoeken" ? „Je suis allé le trouver" is dan ook overduidelijk. En zou niet uit „entendre, comprendre, concevoir" de beteekenis van „trouver" te verklaren zijn in : „je trouve que vous avez raison", en dergelijke ?

't Moge al waar zijn, dat degene, die zich belastte met het rogare legem of het irrogare legem soms, maar dan geheel toevallig de wet gemaakt had, en dat daarom *trouver une loi*" als juridische term daarop teruggaat, maar is het wel zeker, dat in de uitdrukking *trouver une loi*, *trouver* de gewone beteekenis heeft, en is het wel verstandig om, als interrogare *trouver* verklaart, inrogare of irrogare die toch niet identiek zijn met interrogare in het debat te brengen ?

Enterver la sainte Vierge moge een zelfde constructie en een zelfden zin van *enterver* verraden als interrogare in interrogare Jovem, beteekent daarom „Trouvez Dieu ! son idée est la raison d'être" Interrogez Dieu ?

Is auxilium irrogare heusch hetzelfde als *trovar soccorso* ? Mag men zoo maar zonder meer noxium judicare vervangen door noxium irrogare, om daardoor *trouver coupable* te verklaren, en alleen maar, omdat mortem irrogare of nultam irrogare bestond in den zin van „den dood of een straf *opleggen* ?"

Het is wel merkwaardig, maar van de 102 verklaringen, lijkt mij juist de eerste de minst gelukkige. Niet, dat ik ook maar een oogenblik zou twijfelen aan het feit, dat interrogare > *enterver* en *entrouver*, maar de semantische uiteenzetting is niet overtuigend, en als werkelijk de geleerden der IVde Eeuw het Latijnsche woord tropare — steunende op tropus — gevonden hebben, is het dan niet aannemelijker, dat het Fransche *trouver*, bestaande naast *enterver* en *entrouver*, van tropare komt ? Dit laatste woord moge nu al zijn oorsprong hebben gehad in het Spaansche *trobar* < interrogare en adtropare en contropatio mogen nu al het Spaansche *trobar* tot uitgangspunt hebben gehad — althans volgens N. — het wil ons voorkomen, dat de verklaring interrogare > *trouver* nog niet geheel volledig is, te meer daar de overgang van *entrouver* tot den vorm *trouver* in het geheel niet gedocumenteerd is.

Wat de phonetiek betreft, is het wel noodig voor interrogare > *entrouver* een latijnschen vorm **intro(g)uare* te veronderstellen ? Kan niet de fricative vélaire V de plaats hebben ingenomen van de frica-

Digitized by Google

tive palatale y, toen deze op het punt stond te verdwijnen tusschen twee klinkers, die anders een hiaat gevormd hadden, bijv. interrogo>*interroyo *interrovo> en vervolgens ook interrovare etc. ?

De verklaring van *trop* <intra oppidum is schitterend maar beteekent *trop* in „N'est gueres granz ne trop n'en est petiz" (*Rol.*) werkelijk „assurément" ? Het voorbeeld bij Rabelais is overtuigend.

Dat *maint* < magnus, staat nu wel boven allen twijfel vast, maar is het daarom noodig: *mainte gent*, „bien des peuples", identiek te verklaren met Aequorum magnam gentem et ferocem (Cicero) ?

De auteur bewijst op verscheidene plaatsen, hoe belangrijk de beteekenis van Engelsche woorden en uitdrukkingen kan zijn voor het goed verklaren van Fransche en andere Romaansche termen. Een der meest interessante en merkwaardige afleidingen — eene afleiding, die eigenlijk buiten schrijvers kader valt — is wel die van het Oud-Noorsch *jōl* <*Διαβολή* waaraan de auteur den Engelschen naam *Yule* vastknoopt en waarvan bovendien de Noorsche, Zweedsche en Deensche namen van Kerstmis afgeleid zijn, hetgeen zeer begrijpelijk is, doch niet door N. wordt aangemerkt.

Wat *tôt* <tantopost betreft, was misschien een verklaring der accentuatie niet overbodig, te meer, daar N. zonder meer de hypothese van Pio Rajna n. l., isto isto afwijst als „inadmissible pour la forme".

Volgens N. heeft Förster, sprekend over *andare* et *aller* gezegd: „Même la fantaisie la plus hardie ne pourrait rien proposer de nouveau pour ces mots énigmatiques." Niet alleen voor *aller*, maar voor een honderdtal andere woorden heeft N. iets nieuws en iets beters gebracht dan de Romaansche wetenschap reeds bezat. Meer nog. J. Bédier [1]) heeft voor het Roelantslied den zoolang betwisten Romaanschen oorsprong opgeëischt. Nicholson heeft in tallooze gevallen, ja de meeste zijner verklaringen, de Germaansche hypothesen voor de afleiding der Fransche woorden verworpen en daarvoor in de plaats gesteld een etymon van Latijnschen oorsprong. Het is nu niet meer waar, dat „une fois érigé en principe, le thème germanique prend comme une auréole qui le met ordinairement au dessus de toute critique" (p. 155).

Het tweede gedeelte van het boek, dat slechts 21 van de 255 bladzijden omvat, behandelt twee veel omstreden passages, een uit de *Serments de Strasbourg*, de ander uit de *Cantilène de Sainte Eulalie*.

Het komt mij voor, dat N. bewezen heeft, dat: *Et Karlus meos sendra de suo part in lo s'l* (= *sagrament*) *anit* de juiste lezing is en dat *anit* <abneget. Dat *Ellent adunet lo suon element* de door N. voorgestelde beteekenis zou hebben, daarvan heeft hij mij niet kunnen overtuigen. *Adunet* zal zeer zeker *vereenigen* beteekenen, maar dan is toch de vertaling van *element* door „datgene, waaruit zij bestaat" m. o. w. „al haar krachten", physieke en zedelijke, veel meer voor de hand liggend.

[1]) *Les Légendes Epiques*, III, p. 453.

Een index étymologique vergemakkelijkt het gebruik van het belangrijke werk.

Amsterdam. B. Weerenbeck.

Georg Weber's Allgemeine Weltgeschichte in 16 Bänden. Dritte Auflage, vollständig neu bearbeitet von Ludwig Riess. Zweiter Band. Leipzig, Wilhelm Engelmann. 1920.

Van onzen betreurden Van Gelder heb ik de bespreking van deze algemeene geschiedenis overgenomen. Het kan natuurlijk niet de bedoeling zijn van ieder deel in dit maandblad een uitgebreide aankondiging te geven. Van Gelder heeft in het Juli-nummer van het vorige jaar uitvoerig de structuur en het karakter, de beteekenis en de waarde van dezen derden druk van den „grooten Weber" besproken en enkele bezwaren ook niet teruggehouden. In hoofdzaak kan ik mij daarbij aansluiten. Ook in dit deel komt de conservatieve behandeling van de oude geschiedenis duidelijk naar voren. Het meest treft dat natuurlijk bij de uitbeelding der oudere Romeinsche geschiedenis. Hier is trouwens de behandeling uiterst moeilijk. De traditioneele geschiedenis, die wij bij Livius en anderen vinden, is niet bestand gebleken tegen het kritische onderzoek der negentiende-eeuwsche onderzoekers. Maar tevens is die geschiedenis zoo algemeen bekend gebleven en zelfs populair geworden, dat zij op zich zelf weer een inhoudswaarde heeft gekregen, zoodat zij moeilijk geheel kan worden ter zijde gelaten. Een Romeinsche geschiedenis zonder de namen der zeven koningen, zonder Brutus en Coriolanus,, zonder Appius Claudius en Decius Mus zou toch niet bevredigen. Daarom heeft Riesz deze oude verhalen ingevoegd in zijn geschiedverhaal, waar dit daartoe aanleiding geeft en waar die verhalen nog als de latere reflex kunnen worden beschouwd van het historische gebeuren. Dat is wat conservatief, maar als tegenwicht tegen een al te stormachtig radicalisme heeft het zijn waarde.

Dit tweede deel geeft de oude geschiedenis van de Perzische oorlogen tot en met de dagen van het Hellenisme en de voltooiing van de domineerende macht van de Romeinsche republiek, dus de periode van 492 tot 133 v. C. Het spreekt wel van zelf, dat voor deze periode de Grieksche en de Romeinsche geschiedenis niet achter elkander, maar naast elkander en soms zelfs door elkander worden behandeld. Hier heeft Riesz terecht geheel met het oude stelsel gebroken: de Grieksche en de Romeinsche geschiedenis hangen veel nauwer met elkander samen dan men vroeger gewoonlijk aannam. Dat wordt van zelf duidelijk, als men niet uitsluitend het oog richt op Sparta en Athene, maar ook aan de ontwikkeling van Sicilië volle aandacht schenkt. In dat licht gezien worden de Punische oorlogen het natuurlijk vervolg van den heroischen strijd van Syracuse tegen Carthago. Soms gaat Riesz in zijn contaminatie van de Grieksche en de Romeinsche geschiedenis wat te ver. Zoo wordt al dadelijk het eerste hoofddeel, dat de periode van 492 tot 444 behandelt, samengesteld uit drie hoofdstukken over de geschiedenis der Perzische oorlogen, die evenwel worden onderbroken door twee paragrafen over de Romeinsche geschiedenis, die met de Perzische oorlogen in geen enkel verband staan: in de eerste wordt de eerste organisatie van de Romeinsche plebs behandeld, in de tweede de aansluiting van de

Digitized by Google

plebs aan de Romeinsche magistratuur en dus aan den Romeinschen staat.

Ook in dit deel wordt de beschavingsgeschiedenis gesteld naast die der staatkunde. Maar dat tusschen beide volkomen evenwicht is verkregen, kan men niet zeggen. De politieke geschiedenis wordt alleen van tijd tot tijd onderbroken door enkele paragrafen over de ontwikkeling der geestelijke beschaving der Grieken. Op zich zelf zijn die paragrafen zeer te waardeeren; zij zijn duidelijk, overzichtelijk en goed geschreven. Wil men in een kort bestek de beteekenis van een man als Plato, een man als Aristoteles uiteengezet hebben, dan kan het boek van Riesz uitnemend helpen. Maar veel minder aandacht is geschonken aan de beeldende kunsten en bijzonder weinig — reeds Van Gelder merkte dat op — aan den godsdienst. En wat bijzonder opvalt, de geschiedenis der stoffelijke cultuur wordt nauwelijks behandeld. Zonder historisch materialist te zijn kan men toch wel constateeren, dat de ontwikkeling der Atheensche democratie tot in het absurde niet te begrijpen is zonder de maatschappelijke formatie te kennen, waaraan die democratie politieke organisatie en uitdrukking heeft trachten te geven. Daarvan blijkt in de uiteenzetting van Riesz zeer weinig.

Intusschen kan ik mij in hoofdzaak bij de waardeering van dit groote werk door Van Gelder aansluiten. Ook dit deel geeft weer getuigenis van de grondige kennis en het scherpe inzicht van Riesz in een zoo veel omvattende periode. Reeds is intusschen het derde deel verschenen; wij hopen het spoedig te bespreken.

Amsterdam. H. Brugmans.

E. B. Kielstra, De vestiging van het Nederlandsch gezag in den Indischen archipel. (Volksuniversiteitsbibliotheek no. 5). Haarlem, Erven Bohn. (Pr. geb. *f* 2.50).

Blijkens het Voorbericht draagt het boekje een zeer bijzonder cachet: „Wat hebben de Nederlanders in Indië „gedaan?” luidt de inleidende vraag, en het antwoord is: „Wie deze vraag zoo onpartijdig mogelijk wil „beantwoorden, kan de namen der personen die, ten „goede of ten kwade, een rol speelden, achterwege laten; „en dit schijnt in een geschrift als dit te meer aan te beve„len, omdat de waardeering der personen nogal eens „belangrijk uiteenloopt. Laat ons liever uitgaan van de „stelling, dat bedoelde personen, in den regel althans, „de opvattingen, den geest van hun tijd vertegenwoor„digen.”

Portretschilder was de heer Kielstra van aanleg stellig niet, en een Macaulay, aan wiens kunst R. C. Bakhuizen van den Brink in zijn Studien en Schetsen zulke treffende woorden wijdt, dacht hij niet na te volgen. 't Is jammer eigenlijk, dat de schrijver verdedigt wat eigenlijk niet te verdedigen is. Men zou haast zeggen, dat het hem geen ernst is, dat hijzelf niet beter weet. Is het mogelijk, dat de man, die zooveel geschiedenis schreef, niet voelde, dat zij geheel in het mensch-zijn opgaat? Wat vandaag hetzelfde is als gisteren, heeft geen geschiedenis. De Indische wet, de adat, kent haar niet. Alleen wanneer het menschdom eraan ontgroeit, verandert èn het een èn het ander, dan wordt er de geschiedenis van geboren. Van het verleden, door het maatschappelijk leven achtergelaten, maakt men een zielloos geraamte, zonder de menschen erin een rol te doen vervullen. Dat het vandaag anders is dan gisteren, dankt men aan het eeuwige streven der menschheid. Daarom hangt de geschiedenis aan geen wetten; zij ontsnapt aan de waarneming van wat was, wat zal zijn. De mensch is in zijn willen een mysterie, onberekenbaar. Ik kan ook niet toegeven, dat de waardeering der personen nogal uiteenloopt, op straffe dat we niets van hen mogen hooren. Napoleon als oorlogsgenie, Willem V als stadhouder, Willem I als koning, Linschoten als zeevaarder, enz. — stellig hun opvattingen vertegenwoordigen den geest van hun tijd. Maar kùnnen we dien geest niet kennen? Kunnen wij niet weten, wie of wat hun streven heeft gedreven? In mijn gedachteniswoord (Voorrede van mijn *Sumatra* 1918, slot) schreef ik, dat de stukken van Kielstra in *Onze Eeuw* zich onderscheidden noch door diepte noch door oorspronkelijkheid, maar deze gedachte, neergelegd in het Voorbericht, is zóó oorspronkelijk, dat geen mensch, die over het wezen der geschiedenis heeft nagedacht, een oogenblik erover in onzekerheid zou verkeeren, of hij die gedachte zou onderschrijven.

Hoe komt het, dat zijn boekje nu niet onder de grondfout heeft geleden, dat het niettemin een zeer aantrekkelijke lectuur oplevert? De leiders der Indische lotgevallen waren meestal geen „personen”. De eene middelmatigheid volgde meestal de andere op. Grootheid maakte hen ongeschikt voor het vervullen der betrekking. De Directeuren der Compagnie, de XVIIen, zorgden voor deze doodelijke gelijkmatigheid. 'n Naamlooze vennootschap biedt ternauwernood ruimte aan voor sterkte van geest, van den wil, dien het karakter maakt. Zoo vinden wij als namen vermeld, die daarbuiten vallen: Philips II, Raffles, Van den Bosch, Daendels, Maurits, Oldenbarnevelt, koning Willem I. En onder al de voorstellingen, die de namen dezer personen in gedachtenis roepen, ben ik met eerbied vervuld voor het aantrekkelijke en de verhevenheid der schildering: al deze tooneelen op uitnemende wijze, met goed- en afkeuring voorgesteld, uit de diepte der kennis blijkbaar, gelijkvloeiend als een effen stroom, in allen eenvoud. Nog dezer dagen schreef ik over de stichting van Batavia en naar aanleiding van Kielstra's vergissing als zou Coen's treuren over het doopen van Jakatra van Batavia, in plaats van naar zijn geboortestad „Nieuw-Hoorn”, slechts een legende zijn. Ik ben daarvan dus op de hoogte, maar al wat Kielstra hierover mededeelt, is uitnemend. Ik prijs ook in hem, wat hij ons leert over de Buiten-bezittingen. Dit onderwerp heeft een karakter van bovenmatige monotonie en is daardoor, met al de wisselingen der politiek, bijzonder duister, zoodat ook ik veel aan zijn mededeelingen heb gehad. In het schema van den schrijver schijnt het niet gelegen te hebben, om door noten te verwijzen naar de beste monographieën, die te raadplegen vallen; met name voor leeken is dit toch van onschatbare waarde en voor een schrijver, zoo op de hoogte als Kielstra, een kleine moeite. De opgave van „Litteratuur” aan het slot is volstrekt waardeloos.

Nog iets. Het scheen mij toe, dat het Voorbericht wel een saluut mocht inhouden aan *„Geschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië, voor de scholen aldaar bewerkt door Van Gelder”*, waarvan de 10e druk, zegge de tiende, in 1919 verscheen. Schoolboekje als het is werd het een aardige publicatie, met aantrekkelijke plaatjes, terwijl de schrijver niet nagelaten heeft, deskundigen

Digitized by Google

te raadplegen en overigens een beknoptheid in acht te nemen als door Kielstra betoond. Dat verdienstelijk boekje wordt nu door de nieuwe publicatie gedood. Het verdient meer dan la mort sans frase.

Zoo zijn we dan weer een diplomatieke geschiedenis van de Oost-Indische Comp. rijker geworden. Maar is een statistieke geschiedenis der Compagnie niet van belang en is het niet belangwekkend te weten, hoe dit machtige handelslichaam financierde, werkte? Zelfs aan onze hoogere Handelsscholen, naar men mij meedeelde, wordt dat slechts even geleerd. Ik begrijp het. Het statistieke leven eener maatschappij is voor mij echter niet minder aantrekkelijk dan het diplomatieke leven uiteen te zetten en te beschrijven. Niet dat dit voor ons, dieper gaanden in de geschiedenis, een gesloten boek behoeft te blijven. O. van Rees gaf er ons een kijk op in zijn *Geschiedenis der Koloniale Politiek* (1868); G. C. Klerk de Reus, predikant op Sumatra's Oostkust, een door en door bekwaam man, leverde een ***Geschichtlicher Ueberblick der administrativen, rechtlichen und finanziellen Entwicklung der niederländisch-ostindischen Compagnie,*** dat hem veel verdriet en teleurstelling veroorzaakte, in het onbehaaglijk formaat der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel XLVII (1894), en in het Duitsch, wat medewerkte om het hier te lande zoo weinig mogelijk te doen lezen. Het werd geïllustreerd door talrijke leerrijke staten over financiëel beheer. Mij dunkt, de namen der mannen, die de Volksuniversiteitsbibliotheek onder hun bescherming hebben genomen, blijkens den omslag van het aardige boekje met het fraaie ex-libris, zouden een nuttig werk verrichten door het initiatief te nemen voor de omwerking van De Reus' nauwkeurigen arbeid. Ik weet echter niet, of het met het beginsel der uitgevers strookt, tot een werk in meerdere deeltjes over te gaan. Ook niet, of het handige formaat bestaanbaar is met staten-verzameling.

's-Gravenhage. P. H. Van der Kemp[1]).

[1]) De betreurde schrijver stelde deze recensie in de laatste goede dagen van zijn zoo welbesteed leven. Zijn hand was zeer moeielijk leesbaar geworden en het mocht ons eerst thans gelukken, met welwillende hulp zijner dochter, het ms. zoo te ontcijferen, dat het, met eenige verkorting aan begin en einde, kon gedrukt worden. (Red.)

Frederik Poulsen, Ikonographische Miscellen. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskap, Historisk filologiske Meddelelser IV 1). København, Høst & Søn. 1921.

De aankondiging van dit boekje van 94 bladzijden met 35 plaatjes en 21 figuren in den tekst, zou nauwelijks in het *Museum* op zijn plaats zijn, zoo geheel gaat het op in ikonografische vraagstukken, ware het niet dat onder de behandelde figuren de trekken voorkwamen van denkers en dichters en vorsten, die tot velen spreken, wien het portret van een onbekende, hoe verdienstelijk ook, weinig zegt.

Poulsen begint met een mooie onbekende repliek van den geestigen kop, waarin hij op vernuftige wijze Hyperides, den verdediger van Phryne, heeft meenen te mogen herkennen.

Dan heeft hij ook een nieuwen kop van Chrysippus gevonden, die Eubulides' beeld van den *digitis computans* levendiger voltooit en aldus een veel eigenaardiger voorstelling geeft van den kleinen Semiet, die ons beter dan woorden doet begrijpen, hoe dit slimme manneke, dat Cicero Chesippus scheldt, zijn grootste kracht vond in aanvallen op het bestaande.

Nog duidelijker van hetzelfde ras is Zeno, maar al geeft ons dit niets voor de keus tusschen den grooten Stoïcijn en den onbeduidenden Epicuraeër, van denzelfden naam, ik geloof wel dat nu eindelijk de vraag ten gunste van den eersten is opgelost.

Misschien mag ik er wel even op wijzen, hoe belangrijk naast de zeldzame Egyptische en de rijke Mesopotamische gegevens, deze Grieksche werken voor de Semietische ethnographie zijn.

Minder geslaagd lijkt mij schrijvers poging in den z. g. Epimenides, met anderen, Homerus te herkennen. Zeker deze man is blind, maar als Homerus er in de Ve eeuw zoo had uitgezien, kon de IIIe hem niet gemaakt hebben zooals wij hem kennen. Er zijn nog andere mogelijkheden dan de overwogene. Stesichorus kon als dichter van de Palinodie ook blind worden afgebeeld.

Hoewel Poulsen de grondslagen, waarop Studniczka's herkenning van Menander berust, geheel vernietigt, houdt hij toch, misschien terecht, aan deze benaming vast en komt dan aarzelend weer met een nieuwen naam, Philemon, van den Pseudo-seneca. Wat hij aanvoert past minstens even goed voor mijn voorstel, dat hem ontgaan schijnt, Philiskus te herkennen.

Belangwekkend zijn de opmerkingen die hij maakt over den prachtigen zittenden dichter te Ny Carlsberg, al weifelt hij tusschen zeer uiteenloopende namen. Ik voor mij zou voor dien zanger met de boschviooltjes in zijn klimopkrans de dikke boersche zolen en den groven mantel aan Theokritus willen denken voor wiens tijd de Lysippische stijl nog wel past, al doet de lier mij twijfelen.

Zeer geslaagd is de voltooiing van den mooien torso van Metrodorus, met een afgietsel van den kop te Athene, waar beiden door winnen, zoo beter uitdrukkend de edele zielerust van den vrijen man.

Niet zoo belangrijk, niet steeds ook zoo gelukkig lijkt wat omtrent Romeinsche portretten in het midden wordt gebracht, met uitzondering van zijn verdediging van den Calligula van Ny Carlsberg, tegen de verdenking van onechtheid, die zeker afdoende is. Het is toch verwonderlijk welk een knappen fatsoenlijken indruk ons de beelden van dezen ongelukkige geven.

Amsterdam. J. Six.

O. Casel, De philosophorum graecorum silentio mystico. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. hrg. v. L. Malten u. O. Weinreich, XVI. Bd. 2. Hft.). Giessen, A. Töpelmann. 1919. (Pr. M. 18).

De inhoud van dit werk is als volgt: Prologus p. 1 vlg. Cap. I. De silentii disciplina Eleusinia p. 3—27. Cap. II. De philosophorum qui ante aevum imperatorum fuerunt silentio mystico, p. 28—50. Cap. III. De philosophorum et theologorum qui aevo imperatorum floruerunt praeter Neoplatonicos silentio mystico, p. 51—110. Cap. IV. De Neoplatonicorum silentio mystico p. 111—157. Epilogus p. 158. Index vocabulorum memorabilium p. 159—166.

Het zwijgen ten opzichte der Eleusinische mysteriën was van ritueelen aard, al valt het ook niet te ontkennen, dat deze cultus kiemen van hetgeen wij thans „mystiek" noemen, bevatte, p. 26 f. f. Van de mysteriën gaat het „mystieke zwijgen" tot de philosophie over; de eerste

sporen daarvan treffen wij bij de zg. Orphici aan p. 28 vlg. De Pythagoreeën hadden althans de neiging, hun meest verhevene leerstellingen niet aan den eersten den beste toe te vertrouwen, p. 30 f.f. Plato is gewoon, hen, die de ware wijsheid deelachtig zijn, ingewijden te noemen, p. 35 vlgg. De Neo-Pythagoreeën (sinds ongeveer de eerste eeuw v. Chr.) stellen geheimzinnigheid zeer op prijs, p. 52—72, zoo ook de Gnostieken p. 107 vlgg. Volgens Plotinus moet men den hoogsten God in stilzwijgen aanroepen: slechts bij eene volkomene rust van lichaam en ziel kan ons het allerhoogste ten deel vallen, p. 114—117. De volgelingen van Plotinus sluiten zich weer nauw bij den oudvaderlijken cultus aan. Wijsbegeerte en mysteriën vloeien als 't ware samen. Het mystieke zwijgen keert als in een kringloop tot zijn punt van uitgang terug p. 138.

Deze studie van O. Casel is rijk van inhoud en verdient door ieder belanghebbende te worden geraadpleegd. Het Latijn echter leest niet vlot en men krijgt den indruk dat het boek in overhaasting is geschreven. Zoo weet de schrijver bijv. p. 105 vlg. niet, dat ook Dieterich den tooverpapyrus V heeft uitgegeven, ofschoon hij p. 106 een passage uit die uitgave als uit eene „alia papyrus" aanhaalt. Ook nog andere bijzonderheden zijn te rectificeeren. Het is o. m., zooals Rutgers v. d. Loeff in zijn dissertatie „De ludis Eleusiniis" (1903) heeft aangetoond, niet correct de Eleusinische mysteriën kortweg „Eleusinia" te noemen, zooals de schrijver p. 69 en 165 (in den index) doet. P. 16 leest men, dat de mystieke plechtigheden **τὰ δρώμενα** heetten, en dan volgt er de passage uit Clemens Alexandrinus, waarin ze **δρᾶμα** genoemd worden. Dat **δρώμενα** echter niet hetzelfde beduidt als **δρᾶμα,** had Casel uit mijn werk „Das antike Mysterienwesen" p. 19, 2. uitg. p. 20 kunnen weten. Maar de literatuur over de antieke mysteriën is den schrijver niet genoegzaam bekend.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

R. Reitzenstein, Das iranische Erlösungsmysterium. (Religionsgeschichtliche Untersuchungen). Bonn, A. Marcus & Webers Verlag. 1921. (Pr. M. 45).

Dat Reitzenstein over de eigenaardige syncretistische leeringen der Manicheesche en Mandeesche litteratuur nog meer te zeggen heeft dan wat hij in „die Göttin Psyche" publiceerde, bleek reeds in 1919 toen hij „das mandäische Buch des Herrn der Grösse" publiceerde, en in den 2en druk van zijn „Hellenistische Mysterienreligion" lag nogmaals een belofte, die nu wordt ingelost.

Het boek draagt het kenmerk van al de geschriften van Reitzenstein: een geweldige massa materiaal is er in ietwat stroef Duitsch verwerkt; allerlei geniale gedachtenverbindingen maar ook gewaagde conclusies houden den lezer vast; en de totaal -indruk is, dat het een buitengewoon leerrijk boek is, maar met voorzichtigheid en kritisch oordeel moet worden gebruikt.

Het geheel bestaat uit 3 Afdeelingen benevens 2 „Beigaben". In de le Afdeeling analyseert de Schr. Manicheesche fragmenten, waarvan de meeste nog slechts korten tijd bekend zijn; de 2e Afd. behandelt het „doodenboek" van de zgn linker Genza, en de 3e—die Reitzenstein voor de belangrijkste houdt — geeft de „religionsgeschichtliche Folgerungen und Ausblicke". De le Beigabe volgt het aion-begrip op zijne reis van Iran naar „de eeuwige stad", de 2e is een „Auseinandersetzung" met Gressmann over de verhouding van het Joodsche Messiasgeloof tot het sprookje.

In zijne behandeling van de Manicheesche en Mandeesche fragmenten polemiseert R. hevig tegen Brandt, die het Mandeesche dualisme aan Griekschen i.p.v. aan Persischen invloed toeschrijfr. Vlgs. R. speelt de Grieksche filosofie in de Mandeesche religie heelemaal geen rol. (Overigens is het merkwaardig dat R. en Brandt het „wezen" der Mandeesche religie op geheel verschillende wijze en plaats zoeken, weshalve R. aan Brandt een „methodewidrige Zerlegung mandäischen Textes" ten laste legt).

R.s religionsgeschichtliche Folgerungen und Ausblicke zullen stellig de aandacht trekken, maar even stellig op allerlei punten tegenspraak ontmoeten; het eerste omdat hij een gansch nieuwen weg bewandelt om het Oosten te zien zonder Griekschen bril, het tweede om de vaak gewaagde combinaties. De vrijmoedigheid waarmee hij de „Johannesjongeren" frühe Mandäer noemt; waarmede hij aan de laat-Joodsche eschatologie het typisch Joodsch karakter ontzegt; waarmede hij het Nieuw-Testamentisch Heilandsgeloof van Iran afhankelijk maakt; verder zijne opvatting van het ontstaan van het Messiasgeloof der eerste Christenen; de wijze waarop hij de voorstelling van den „Menschenzoon" als Iranisch tracht te verklaren; zijne mythologische opvatting van het Paulinisch aion-begrip, e.a. zullen tegenspraak uitlokken.

De ernstigste bedenking tegen R.s methode schijnt mij te liggen in de eenzijdigheid waarmee hij onophoudelijk naar lijnen en aanknoopingspunten tusschen Iran en het Westen *zockt*, en elk paadje, dat daar loopt, tot een heirbaan verbreedt. En dan ook dit: R. verliest teveel uit het oog, dat religie goeddeels een irrationeel karakter draagt en dat derhalve op dit terrein logische deductie niet steeds de waarheid vindt.

En ten slotte is de vraag gewettigd, of deze studie niet praematuur is, en er niet eerst een grondig op breedere basis ingesteld analytisch onderzoek der nieuw ontdekte teksten aan behoort vooraf te gaan? De toestand waarin ze zich bevinden is toch niet zoo, dat ze zoomaar als betrouwbare getuigen kunnen gelden.

Utrecht. H. Th. Obbink.

J. J. de Gelder, Bartholomeus van der Helst. Een studie van zijn werk, zijn levensgeschiedenis, een beschrijvende catalogus van zijn oeuvre, een register, en 41 afbeeldingen naar schilderijen. Met steun van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Rotterdam, W. L. & J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij. M. C. M. XXI. (Leidsche diss.).

In dezen tijd een boek over Van der Helst te schrijven, is geen gemakkelijke, en, laat ons het dadelijk zeggen, geen dankbare taak. Men zou ze kunnen vergelijken met die, welke Jacob Cats tot onderwerp van een biografische en litteraire studie zou nemen. Geestdrift bij den lezer schijnt wel uitgesloten, en zelfs op heel veel belangstelling heeft men geen groote kansen. Indien het nageslacht eenmaal een roem heeft afgebroken, bouwt men hem zoo licht niet meer op.

Maar terwijl niemand wel ooit weer tot den onbegrijpelijken lof van Reynolds of dien van Potgieter zal terug-

Digitized by Google

keeren, en de voorkeur aan den Schuttersmaaltijd boven de Nachtwacht ons absurd lijkt, sinds Thoré en Fromentin in dezen het verlossend woord hebben gesproken, blijft Van der Helst in dubbel opzicht een belangrijke figuur. Voor de kunsthistorie, omdat hij in ons land het toonbeeld is van den burgerlijken portretschilder, en als zoodanig zeer stellig een meester. Voor de cultuurhistorie, omdat hij, zooals ook dr. de Gelder zegt, zijn tijdgenooten zóó schilderde als zij verlangden te worden voorgesteld. En dat wil, waar het nuchtere en burgerlijke Hollanders betreft, zeggen: zooals zij zich zelf zagen. Hij kon hen zien zooals zij zich zelf zagen, omdat hij was als zij.

Zelfs in de betrekkelijk geringe wijzigingen die zijn schildersaard langzamerhand onderging, kan men nog iets anders zien dan de gevolgen der beïnvloeding van Mierevelt, Rembrandt en Van Dijck, en wel de ontwikkeling van zijn geest met dien der eeuw: van het streng-zakelijke tot het zwierige, rhetorische, aanstellerige. Op zijn laatste portretten vindt men telkens de bekende houding van de verstolen op zich zelf wijzende hand, „me voilà". Hij maakt de wording en verwording der eeuw mee, van het oud-Romeinsch harde en statige tot het ijdele.

Na 1643 neemt Rembrandt's invloed op Van der Helst af, constateert Dr. de Gelder, en het is in dat deel van zijn knappe boek, waarin hij dien invloed zelf onderzoekt, dat hij blijkbaar het meest op dreef is. Waar Van der Helst's kunst op zichzelf zoo weinig geestdrift wekt, is het verklaarbaar, dat de schrijver zich als het ware zijdelings door Rembrandt's kunst laat inspireeren. Hij eindigt trouwens zijn beschouwing over de navolging van Rembrandt door Van der Helst, (die de typische navolging van den verstandelijke was, en al imiteerend wilde verbeteren) met dezen lof aan den minder grooten schilder: „Het is in hem, met zijn meer breeden dan diepen aanleg, juist opmerkelijk, dat hij in andere opzichten in *zulk een mate* ontvankelijk was voor deze groote kunst, dat zijn eigen werk er een stouter opvatting en levendiger uitvoering door kreeg dan zonder deze beïnvloeding mogelijk ware geweest."

Aan het „Corporaalschap van Captein Roelof Bicker" waarin deze beïnvloeding het sterkst te constateeren is, wijdt dr. de Gelder een uitvoerige beschouwing. Dit is een van de levendigste gedeelten van zijn boek.

Een portret, dat het model toch misschien niet geeft, zooals het zich zelf zag, is dat van Gerrit Bicker, den toekomstigen drost van Muiden, dat in het Rijksmuseum hangt. De schrijver zegt dat het een spotbeeld is geworden, — een uitdrukking die ik niet geheel begrijp. Bedoelt hij, dat wij het als zoodanig zien, of dat Van der Helst het reeds met dien opzet schilderde? Het laatste is onwaarschijnlijk. Maar de realist heeft er zeker niet in gecapituleerd en de dikke jonkman met zijn pronkerig gewaad is niet gespaard. Het is een van de meest briljante portretten van Van der Helst geworden, mede door het prachtige coloriet.

Tot de kennis van de schilderspersoonlijkheid van Van der Helst draagt ook bij de beschouwing, door den schrijver gewijd aan de bijbelsche en mythologische motieven, door hem geschilderd. Het aantrekkelijkst deel van zijn werk zijn ze niet; hoe kon het anders bij een man van zijn temperament? De schilder, dien wij het meest waardeeren in de eerlijke zekerheid van zijn portretten, kon zich in het rijk der verbeelding niet thuis voelen; het was voor hem, als voor velen van zijn tijd- en landgenooten, een rijk der conventie. Geen enkele van deze werken is dan ook in het boek gereproduceerd. Na den tekst van het eigenlijke boek komen de bijlagen, waaronder een beschrijvende catalogus van 's meesters werken, een register en afbeeldingen.

Als wij de beeltenissen op die afbeeldingen aan ons laten voorbijtrekken, gevoelen wij toch wel, dat de schilder die zijn tijdgenooten zoo kloek en vast en karakteristiek wist weer te geven, een studie als deze waard is. Hij heeft soms trekken van zijn groote confraters, en in het portret van een heer 1642, die den handschoen zoo losjes in de hand houdt, is veel van Hals' beste kwaliteiten. Ik vind het jammer, dat Gerrit Bicker, de dikke pronker, ontbreekt, ook omdat zijn portret zulk een bijna geniale conceptie is, bijna uitbundig zich voordoet. Zijn waardige vader, burgemeester Andries, is er, en zijn moeder, op wie hij gelijkt, al is zij deftig en verstandig. Enkele vrouwenportretten zijn van een waarachtige distinctie, maar tegen 1650 aan komen de zwiepende lijnen, de weekelijkheden en manierismen.

De gezette en eenigszins zelfgenoegzame Bartholomeus zelf komt ons uit een paar der afbeeldingen tegen. Ze zijn beide uit later tijd en illustreeren dus niet als de reeks in haar geheel doet de wisseling in de geesteshouding die gedurende zijn leven bij hem en anderen is op te merken.

Als kunsthistorische bijdrage, maar ook als document voor de beschavingsgeschiedenis, is dit werk zeer te waardeeren.

Amsterdam. Cornelis Veth.

A. Plasschaert, Jacob Maris. Arnhem, N.V. Uitgeversmaatschappij van Loghum Slaterus & Visser. 1920. (Pr. geb. *f* 2.10).

Een smakelik uitziend boekje van 67 pagina's en voorzien van een achttal tamelik goede reproducties naar werken van een grootmeester der z.g.n. Haagse school, is enige maanden geleden door de bekende kunstkritikus Albert Plasschaert in het licht gegeven.

„Het is langzaam aan tijd geworden de Haagsche school te overzien, en haar waarde te bepalen" zegt de schrijver, en daarom begint hij dit werkje met een algemene inleiding over het karakter der Haagse school. Leven, werk en wezen van Maris' persoon en kunst worden daarna gekarakteriseerd en ten slotte volgt een samenvatting, waarin een interessante poging wordt gedaan om de plaats van Jaap Maris te bepalen ten opzichte van de meest verschillende hedendaagse richtingen in de kunst. Het boekje wordt besloten met een lijst der voornaamste data en werken; daarna volgen litteratuuroverzicht en inhoud. De lijst der reproducties ontbreekt echter, terwijl het hoofd daarvoor wel aanwezig is, een slordigheid die ook spreekt uit het feit dat van de op pag. 41 beloofde groepen van voorstellingen uit het oeuvre van Maris, slechts groep A besproken wordt; tevergeefs zoekt men naar de volgende groepen.

Bij het doorlezen van dit werkje wordt men getroffen door tal van aardige opmerkingen, en tal van karakteristieke uitdrukkingen waaruit blijkt hoe fijn en juist de schrijver onder woorden brengt wat de schilder in beeld heeft gebracht. Dit frappeert vooral in de beschouwing over de stadsgezichten van Jaap Maris, die door de schrijver zo goed worden gekarakteriseerd als *stenen*

Digitized by Google

landschappen (p.41 en ff.). „Hij (Maris) ondervond de stad nooit als een architect van steden; de plattegrond van een stad was hem niets; hij zag een stad opstaan tegen de lucht, met plekken dommelende diepe schaduw, met breede lichten, een schoon spel van rooden en van bruinen die uit de rooden voortkomen, met groene luiken die blauwden. Als kleur.” En verderop: „Maris' menschen staan, ook opgeslokt in het landschap, in stille houdingen: zij zijn meer gezocht kleuraccent dan makers, bevolkers van die steden.”

De lezer die reeds enigszins vertrouwd is met de magistrale kunst van Jaap Maris en die, zelf staande voor een dier grootse scheppingen, dit alles heeft nagevoeld, zal toegeven dat de hier boven aangehaalde, evenals zovele andere opmerkingen, raak zijn als karakteristiek. Maar het grote publiek, voor wie dit werkje toch klaarblijkelik bestemd is, zal dit hierdoor nader tot de meester worden gebracht? Op het titelblad staat vermeld dat we een „overzicht”, op het volgend blad dat we een „handboekje” voor ons hebben. Er ontstaat tegenwoordig een hele litteratuur op het gebied der kunstbeschouwing die populair is, maar moet deze niet juist trachten scherp omlijnde gedachten uit te drukken, en eenvoudige begrippen te geven waardoor het publiek zich een zelfstandig oordeel leert vormen? Het is jammer dat ook de schrijver van dit boekje niet ontsnapt is aan het gevaar van onduidelike termen te gebruiken en dat, als hij op pag. 12 zegt: „Toorop, wiens lijn een signatuur is”, of spreekt over de richting van Konijnenburg, die een „intellectueele romantiek” is, vermijdt uit te leggen wat hij met dergelijke termen bedoelt. Onduidelik wordt de schrijver eveneens wanneer hij op pag. 32 Jan Veth aanvalt en verzuimt eerst de mening van zijn tegenstander uiteen te zetten.

Het grote publiek zal een dergelijke kwestie niet interesseren, een lezer die hier wel nader op in wil gaan, wordt het door gebrek aan gegevens onmogelik zich een eigen oordeel te vormen. Het is trouwens in het gehele boekje moeilik te controleren wat de schrijver van de verschillende kunstwerken zegt. In de eerste plaats wordt nooit precies vermeld welk „Gezicht op Dordt”, welke „Brug” of welk „Zeegezicht” bedoeld wordt (Maris schilderde immers herhaaldelik het zelfde onderwerp) en in de tweede plaats verwijst de schrijver nergens naar de reproducties, die bovendien geen naam dragen en waarbij de formaten van de originelen niet zijn aangegeven, noch waar deze zich bevinden. De schrijver heeft dus blijkbaar zijn afbeeldingen niet bedoeld als controle op zijn betoog. Maar wat wil hij dan met de reproducties? Naar onze opvatting is de reproductie een krachtig hulpmiddel om de tekst duidelik te maken en omgekeerd behoort de tekst de afbeeldingen nader tot de lezer te brengen. Een nauw contact tussen beiden is daarvoor nodig en de afbeeldingen mogen niet los van de tekst worden geplaatst. De fijne esthetiese opmerkingen zouden beter tot de lezer spreken wanneer zij aan de reproducties werden gedemonstreerd. Wij hopen dat de schrijver dit bij een eventuele volgende druk zal aanvullen. Het boekje zal er ongetwijfeld door winnen.

's-Gravenhage. E. H. Korevaar-Hesseling.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

H. Wagenvoort Jr., De Toekomst der klassieke Vorming in Nederland. Groningen, Wolters.

Dr. Wagenvoort heeft zakelijk en duidelijk op de gevaren gewezen, die de klassieke opleiding bedreigen, wanneer het Wetsontwerp op het Middelbaar Onderwijs wordt aangenomen, zooals het nu voor ons ligt. Het is hem gelukt de zoo dikwijls herhaalde argumenten ter verdediging van de klassieke vorming zoo te formuleeren, dat velen van hen, die de studie van het Grieksch en Latijn het liefst als ballast overboord zouden gooien, zich zelf zullen afvragen, of zij niet te snel hebben geoordeeld. In zijn brochure maakt de schrijver een zeer gelukkig gebruik van het bekende rapport der Engelsche Staatscommissie, door Lloyd George aangewezen. In de oorlogsjaren hebben wij op onze scholen leerlingen uit verschillende landen tijdelijk geherbergd. Toen is ons gebleken, in hoeveel opzichten het onderwijs in ons land hooger staat dan elders. Dat dus ook in Engeland de drang tot hervorming van het onderwijs sterk wordt gevoeld, is begrijpelijk. Dit lofwaardig streven heeft uitgelokt een lijvig rapport, waarin, gelijk vanzelf spreekt, veel voorkomt voor ons van geen waarde. Maar de aanhalingen, door Dr. Wagenvoort gedaan, mogen ook in ons land overwogen worden, nu men erover denkt een groot aantal juristen en nieuw-litteratoren als voorschool te geven de Grieksch-looze afdeeling B van het lyceum. Zoo dit voorstel werkelijkheid wordt, heeft het gymnasium afgedaan. Hierop wijst nog eens de schrijver terecht. Terloops spreekt hij ook over het uitstel van beroepskeuze. Het deed mij genoegen te lezen, dat volgens schrijver in den laatsten tijd te veel met deze leuze geschermd is. Wie over het uitstel der beroepskeuze spreekt, denkt aan de lycea en het ingewikkelde probleem, of de leerstof der klassieke talen op een lyceum in vier jaren even degelijk kan doorgewerkt worden als op een gymnasium. Met voorbedachten rade gaat Dr. W. hier niet diep op in. Alleen spreekt hij zijn angst uit, dat in kleine provinciesteden „op kleinere lycea noodgedwongen een examendressuur zal ontstaan, die het tegendeel geeft van wat de klassieke vorming beoogt”. De schrijver is hier wat te schroomvallig, evenals de Minister, die verklaart, dat wij ons oordeel over de lycea moeten opschorten, omdat de opgedane ervaring zich nog over te weinig jaren en te weinig scholen uitstrekt. Deze vragen mag men zich toch stellen: kan een leerling van het lyceum voor het Grieksch en Latijn aan dezelfde eischen voldoen, die een leerling van het gymnasium worden gesteld? Is het paedagogisch juist gezien, dat op de lycea zooveel uren voor de klassieke talen worden uitgetrokken, om den voorsprong der gymnasiasten in te halen? De toekomst der klassieke vorming in Nederland staat in nauw verband met de beantwoording van dergelijke vragen. Wij zijn den tijd der progymnasia nog niet vergeten. Niemand zal dien tijd terug verlangen met het oog op de degelijke voorbereiding der aanstaande studenten.

Naar de waarschuwing van den schrijver, dat ons land als cultuurstaat ernstig geschaad zal worden, als het wetsontwerp zoo wordt aangenomen, mogen, naar ik hoop, velen luisteren. Otto Immisch heeft zeer juist gezegd: Ob das Erbe der Antike lernend immer aufs neue zu erwerben für uns Deutsche auch weiterhin erfor-

Digitized by Google

derlich und ob es lohnend bleibt, das ist eine Kulturfrage und nicht nur eine Schulfrage.

Rotterdam. Y. H. Rogge.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Richthofen's Friese Handschriften.

Tien handschriften, bijeengebracht door wijlen Frh. von Richthofen, alle betrekking hebbende op het Oud-Friese recht, worden door de familie van de bekende verzamelaar en geleerde aan een openbare bibliotheek in het Noorden van ons land te koop aangeboden. Het zou in de hoogste mate te betreuren zijn indien deze beroemde verzameling niet behouden bleef voor ons land, met name voor Friesland, waar de bronnen voor de kennis van het Oud-Friese recht uit den aard der zaak thuis behoren. Reeds is door belangstellenden een groot gedeelte van de koopsom bijeengebracht, doch ruim ƒ 7000 ontbreken nog. Met aandrang steunen wij het verzoek om bijdragen, klein en groot, te zenden aan de penningmeester der Commissie ad hoc, de heer H. R. Schaafsma, Tweebaksmarkt (giro 2517) te Leeuwarden. In een rondschrijven hebben tal van deskundigen, zowel binnen als buiten Friesland, het belang van deze aankoop bepleit; de Maatschappij van Nederl. Letterkunde en verschillende Friese genootschappen hebben mede op het gewicht van de zaak gewezen

Hans Wirz heeft verschillende uitgaven bezorgd van de oorspronkelik door Rudolf Jacobs samengestelde en van Duitse verklaringen voorziene bewerking van *Sallustius' Bellum Jugurthinum.* Hij had reeds de elfde uitgave van het werk zo goed als voltooid, toen in 1914 zijn leven, waarvan vijftig jaar aan de studie van Sallustius was gewijd, eindigde Dr. Kurfess heeft tans deze elfde uitgave het licht doen zien, en in een voorrede vermeld welke geschriften over Sallustius die na de tiende uitgave (1894) verschenen zijn, vooral de aandacht verdienen. Het boek is uitgegeven bij de „Weidmannsche Buchhandlung" te Berlijn: als „Ladenpreis" wordt vermeld 24 Mark.

De redaktie ontving het vierde nummer der „Werbeschriften des Landesverbandes der Vereinigungen der Freunde des humanistischen Gymnasiums in Bayern", bevattende een voordracht, door Dr. E. Wüst op een „Elternversammlung" van een gymnasium te München gehouden en getiteld „*Von Wert der alten Sprachen für die Ausbildung unserer Jugend*". De voordracht beslaat twaalf bladzijden. Er aan toegevoegd zijn mededelingen, ondertekend door Prof. Dr. E. Drerup, over het „Landesverband der Vereinigungen der Freunde enz."

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1921, Janv.-Févr.: A. E. Cowley, L'inscription bilingue araméo-lydienne de Sardes. — Nicolas Jorga, Fouilles faites à Curtea de Arges. — Th. Homolle, Rapport s. l. travaux d. Ecoles franç. d'Athènes et de Rome. — J. Baillet, Marc-Aurèle, Lucius Verus et le gouverneur Catulinus à Thèbes d'Egypte.

Mars-Juin: H. Omont, Un nouvel obituaire de Saint-Paul de Lyon. — P. Colinet, La carrière de Léontius, professeur de droit à Beyrouth, préfet du prétoire d'Orient sous Anastase. — Delattre, Tombeaux puniques de la colline de Junon à Carthage. — Note de M. Ch. Picard, dir. de l'Ec. franç. d'Athènes, sur le site „prémycénien" de Skoinokhori et sa nécropole. — Capitan, La dernière réfection en dalles de grès de la voie romaine de Lutèce à Genabum dans sa traversée de Paris. — J. Capart, Un mythe égyptien dans le Roman de Renart? — F. Sartiaux, Nouvelles recherches sur le site de Phocée. — Ch. Picard, Rapport s. l. fouilles de la nécropole d'Eléonte. — Graillot, Une stèle funéraire de l'époque gallo-romaine, récemment trouvée dans le pays de Comminges. — H. Lemaître, Reliquaire de la sainte Croix donné p. Saint Louis au grand couvent des Cordeliers de Paris. — Cl. Huart, L'expédition des Russes de 943. — A. Blanchet, Remarques sur le système monétaire de saint Louis.

Juillet-Octobre: Durrieu, Dante et l'art français du XVe siècle. — Cl. Huart, Un fait divers de l'an 952. — A. Merlin, Le fortin de Bezereos sur le limes tripolitain. — C. Jullian, L'Albis chez Claudien est, non pas l'Elbe, mais l'Alpe de Souabe. — L. Léger, Un recueil de Bohemica à la Biblioth. de l'Institut. — Th. Homolle, Pline commenté p. E. Delacroix. — Dez., Note sommaire sur une inscr. de Brousse. — J. Papadopoulos, Le palais de Philopation. — J. Formigé, Note sur les restes romains de cintrages en bois, découverts à Vienne (Isère). — Rapport de M. Lacau, dir. du service des Antiquités du Gouvern. égyptien, sur les travaux exéc. pendant l'hiver 1920-21.

Nov.-Déc.: L. Poinssot, Un domaine impérial voisin de Thibursicu Bure. — Dez., C. Julius Asper, proconsul d'Afrique. — H. Arsandaux et P. Rivet, Etude sur l'archéol. mexicaine. — Allotte de la Fuÿe, L'alphabet araméen-sogdien.

Journal des Savants, 1922, Mars-Avril: Ph. Fabia, Les *Histoires* de Tacite. — J. Toutain, L'Afrique chrétienne avant Saint Augustin (I). — Variétés.

Zeitschr. f. vergl. Sprachforschung, L, 1-2: E. Kuhn (†). — O. Grünenthal, Der westslav. Akzent. — F. Hiller v. Gaertringen, *θαρυ-*. Eine Frage an die Sprachforschung. — J. Endzelin, Zur balt. Deklination der „ablautenden" (*i*) *io*-Stämme. — R. Thurneysen, Zum Lydischen. — J. Loewenthal, Kret. (gort.) *ἰρήνα*. — J. Pokorny, Hibernica. — L. Spitzer, Zu dieser Zschr. XLIX 95. — St. Mladenov, Altarm. ul „*ἔριφος*". — H. Jensen, Geschlechtswechsel von lit. *kiaũlė*. — E. Sittig, Eine ellipt. Konstruktion in den idg. Sprachen. — R. Trautmann, Über die Behandlung der Anlautsgruppe *spr-* im Urslav. — W. Prellwitz, *Δασπλῆτις* *Ἐρινύς*. — F. Bechtel, Parerga. — A. Bezzenberger, Lit. *linkėti* „wünschen". — W. Krause, Die Wortstellung in den zweigliedr. Wortverbindungen, untersucht für das Altind., Awest., Lit. u. Altnord. — W. Prellwitz, *Ὀλοφώιος*. — W. Schulze, Vom Stammeln. — E. Hermann, Ergänzungen z. ellipt. Dual u. Kontam. in den idg. Sprachen. — A. Bezzenberger, Lit. *guinyti*. — W. Schulze, Eine Frage. — F. Holthausen, Etymologien. — W. Schulze, Zur Blattfüllung. — J. Schrijnen, Zur idg. Benennung der Augenbraue. — A. Bezzenberger, Eine german.-balt. Gruszform. — A. Zimmermann, Lat. Kinderworte als Verwandtschaftsbezeichnungen. — A. Bezzenberger, Altpreuszisches. — S. Simonyi, Knie und Geburt. — W. Kaspers, Etymologien. — A. Bezzenberger, Aus lit. und lett. Kriegsbriefen.

Indogerm. Forschungen, XL, 1-3: N. v. Wijk, Zum baltischen und slavischen Akzentverschiebungsgesetz. — H. Reichelt, Die Labiovelare. — E. Fraenkel, Griechisches, Lateinisches, und Baltisch-Slavisches. — A. Nehring, Die Seele als Wasserblase. — A. Debrunner, Homerica II und III. — J. B. Hofmann, Nochmals possivisches *amantissimus*. — M. Leumann, Das lat. Suffix *-āneus*. — G. Neckel, Die dreisilbigen Akzenttypen des Germanischen. — v. Grienberger, Ortsnamenmaterial und Sprachvergleichung. — M. Vosmer, Die Flexion von altbulg. *kyjĭ* '*qui*'. — G. Iljinsky, Kirchenslavisch *ovošti* 'Frucht'. — v. d. Osten-Sacken, Das litauische langvocalische Präteritum in seinem Verhältnis zum Infinitiv und Präsens. — F. Kröek, *Tatokus* bei Bretkun. — E. Kieckers, Imperativisches in indikativischer Bedeutung im Neuhochdeutschen. — R. Back, Medizinisch-Sprachliches. — O. Behaghel, Die 2. Pers. Sg. Ind. Prät. st. Flexion im Westgerman.

Hermes, LVII, 2: C. Robert (†), die Parodos der aischyleischen Septem. — F. Lammert, zur Erkenntnislehre der späteren Stoa (Ptolemaios *Περὶ κριτηρίου καὶ ἡγεμονικοῦ* 10, 11—13, 13 H.). — F. Thedinga, Plotin oder Numenios? III. — F. Atenstädt, zwei Quellen des sogenannten Plutarch de fluviis. — W. Capelle, zur Hippokratischen Frage. —

Digitized by Google

A. v. Premerstein, Alexandrinische u. jüdische Gesandte vor Kaiser Hadrian. — Misc.

3: C. Robert (†), Aphorist. Bemerkungen zu den Ekklesiazusen des Aristophanes. — R. Reitzenstein, philol. Kleinigkeiten (5). — F. Jacoby, ΙΩ ΚΑΛΛΙΘΥΕΣΣΑ. — L. Weber, Perikles samische Leichenrede. — M. Wellmann, der Verfasser des Anonymus Londinensis. — F. Graefe, zur Marinegesch. des Altertums (I-II). — O. Schröder, Beiträge zur Wiederherstellung des Hyperides-Textes. — K. Münscher, zu Demosthenes. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. d. Liter. u. f. Päd., XLIX-L, 3: H. Schneider, Zur Entwicklungsgesch. d. klass. Altertumswiss. in Deutschl. — G. Jachmann, Die dichterische Technik in Vergils Bukolika. — C. Clemen, Die Tötung des Vegetationsgeistes.

Nieuwe Taalgids, XVI, 4: K. Kooiman, Erasmus en de volkstaal. — Ph. J. Simons, Kenniskritiese beschouwingen, III. Historie. — J. Koopmans, W. v. Haren's Friso. — W. de Vries, *Er* (*d'r*) zonder duidelike betekenis. — C. B. v. Haeringen, De taalbeschouwing v. Jespersen. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, X, 4-5: H. H. Knippenberg, Fred. v. Eeden (III). — J. Moormann, Het Bargoensch v. Maastricht. — G. Knuvelder, Geestelijke Literatuur. — Tijdschriftenschouw.

Leuvensche Bijdragen, XIII, 3-4: J. Mansion, Oud-Gentsche Namenkunde (vervolg). — A. J. Carnoy, The Semasiology of American and other Slangs. — A. L. Corin, Een verklaring van Docktor Lavx, bijnaam van Thomas Murner (Die Schelmenzunft). — L. Grootaers, Dialectisch Kleingoed, I. — Vereeniging v. Oud-Germanisten v. Leuven. — Kroniek. — Inh. v. tijdschr. — Nieuwe Boeken. — Goemans, In Memoriam Prof. Dr. C. Lecoutere.

Neophilologus, VII, 4: S. Braak, Novalis et le Symbolisme français. — J. J. Salverda de Grave, Sur deux vers de Guido Guinizelli. — L. Polak, Heinrich Heines *Buch Legrand*. — Fr. A. Pompen, Recent theories about Milton's personality. — A. E. H. Swaen, Two notes on Ben Jonson's *Tale of a Tub*. — Dez., De Klocke-dans. — C. Weyman, Zu latein. dichtern (II). — Varium. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, Shelley Centenary Number.

Beitr. z. Gesch. d. d. Sprache u. Liter., XLVI, 2: W. Wichgraf, Der tractat von der tochter von Syon und seine bearbeitungen. — C. Wesle, Der Donauübergang im älteren Nibelungenepos. — Dez., Zur sage von Ermenrichs tod. — R. Blümel, Zusammensetzung der vocale. — Dez., Reim und tonhöhe im neuhochdeutschen. — Dez., Der scheinspondeus im deutschen hexameter und pentameter. — R. Palgen, MF. 3, 7. — Dez., *Salliure, schantiure, pareliure.* — Dez., *Lapsit exillis* (P. 469, 7). — A. Leitzmann, Zu den altdeutschen tischzuchten. — E. Ochs, Zwei dunkle stellen im Georgslied. — F. Holthausen, Zum Heliand v. 5788. — R. Priebsch, Nachtrag. —

3: A. Knörnschild, Die quantität mindertoniger vocale im Heliand. — G. Baesecke, St. Emmeramer studien. — Hermann Paul (†).

Anglia, Beibl., XXXIII, 4: W. Meyer, *Wēalhþeo(w)*. — W. Horn, *Understanded.* — F. Holthausen, Zum Physiologus. — Dez., Zu Chaucers 'Reeves Tale'.

5: E. Ekwall, O.E. *Gyrwe.* — A. Eichler, Schauspielerinnen in London um 1600?

Neuphilologische Mitteilungen, 1922, 1-3: E. Öhmann, Hermann Paul in memoriam. — H. Almark, English in our Secondary Schools. — L. Spitzer, Entgegnung. — Besprechungen.

Bijdr. en Med. Hist. Gen., XLIII: Blok, Plundering van Den Haag (1528); dez., Brief van Frederik Hendrik (1624); Obreen, Oorkonden Holland—Vlaanderen (1259—99); Geyl, Agent Wolters over 1747/8; Brünner, Nieuwe verponding 1550.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVII, 2: Roos, Apollonius (slot). — Kuiper, Erasmus als politiek propagandist. — De Boer, Albert Ballin.

Revue Historique, CXXXIX, 1: Terlinden, La politique économique de Guillaume I. — Frati, La mort du maréchal Biron (1602). — Herlaut, Les enlèvements d'enfants à Paris 1720 et 1750. — Bulletin historique (histoire byzantine 1917—'21).

2: Michels, Les relations historiques entre la France et les pays du Rhin. — Herlaut, Les enlèvements d'enfants 1720 et 1750 (slot). — Mangis, Un plan d'enseignement historique en 1787. — Bulletin historique (Etats Unis).

Historische Zeitschrift, 125, 3: Troeltsch, Der historische Entwicklungsbegriff. — Richter, Aus dem Reichskammergericht. — Protokoll des Assessors Nesel, 1536—44. — Haake, Entwurf des Grossen Kurfürsten zur Erwerbung von Schlesien.

Historische Vierteljahrschrift, XX, 4: Rörig, Die Urkunden Heinrichs IV über den Osnabrücker Zentstreit. — Waas, Königtum, Bistum und Stadtgrafschaft. — Joachimsen, Vom Mittelalter zur Reformation. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, XCVIII, Juli: A. Borret, Prof. Veraart's Beginselen der econ. bedrijfsorganisatie. — C. Wessels, Pedro Paez, 1622—1922 (II). — J. v. Rijckevorsel, Molière-legenden. — N. Perquin, De religieuze toekomst v. Denemarken. — Meded. — Dingen v. d. dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Aug.: J. Beuns, De rechtspositie der Kerken in Nederl. — H. Duurkens, Alb. Thijm en de kerkbouw (II). — H. Padberg, Zedelijke naast aesthetische vorming. — J. van Heugten, Het fundament van ons Godsverlangen. — G. Lamers, De Shanti Niketan-school. — Meded. — Dingen v. d. dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Beekman, Gesch. atlas: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Unger).

Cohen, Ecrivains français: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Gallas).

De Gelder, Van der Helst: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Van Dillen).

Keuchenius en Tinbergen, Nederl. lyriek, I: N. Taalg. XVI, nº. 4 (de Vooys).

Van Leeuwen, Oorsprong der chr. religie: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Severijn).

Nanninga, Handelswegen: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Meilink).

Tiele, Zending van Pesters: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Goslinga); Rev. Hist. CXXXIX, 2 (Waddington).

Tinbergen en Middendorp, Dichters na '80: Tijdschr. v. Taal en Letteren X, nº. 4-5 (Knippenberg).

De Vooys en Valkhoff, Nederd. Helicon: Studiën XCVIII, Aug. (Daniëls).

Wieringa, Oudste boerenrepublieken: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Tenhaeff).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN J.f.

Commentationes Homericae	f 3.40
Homerus, Gestalten en Tooneelen van het oud-grieksche Heldendicht, f 2.75, geb.	„ 3.50
De Boogschutter en de Weefster. Opmerkingen over de Odyssee	„ 1.50
Schoolwoordenboek op de Gedichten van Homerus, 2e druk	„ 4.75
Prolegomena ad Aristophanem	„ 5.90
Aristophanis fabulae cum prolegomenis et commentariis 11 deelen	„ 36.45
Acharnenses	„ 2.90
Equites	„ 3.60
Nubes	„ 3.60
Vespae ed. secunda	„ 4.—
Pax	„ 2.90
Aves	„ 4.25
Lysistrata	„ 2.90
Thesmophoriazuas	„ 2.90
Ranae	„ 3.60
Ecclesiazusae	„ 2.90
Plutus	„ 2.90
Een Dichterleven (Aristophanes)	„ 2.50
Menandri fabularum reliquiae cum praefatione, notis criticis, commentariis exegeticis. Editio tertia	„ 4.90
Antigone, tragedie van Sophokles, metrisch vert.	„ 0.75
Philoktetes, tragedie van Sophokles, metrisch vert.	„ 0.75
Carmina Latina. Post mortem poetae collegit filius	„ 1.90

Zoo juist verschenen:

La Cour Permanente de Justice Internationale Statut et Règlement

The Permanent Court of International Justice Statute and Rules

Ing. f 3.—; geb. f 3.90

Uitgave van

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE KUNST

Een reeks artistieke handboeken onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn., De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**

Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

Deel 8. M. H. VAN CAMPEN, Nederlandsche Romancières. Ing. **f 2.75**, geb. **f 3.90.**

Deel 9. Dr. J. L. WALCH, Ons hedendaagsch Tooneel. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band ƒ 2.50

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde*, 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours.*
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten*, met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes*, met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente.*
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès*, met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel.*
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I.*
9. Idem, *De Twee Muzieken, II.*
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal*, met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy*, met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont*, met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle.*
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin.*
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues.*
16. J. J. Salverda de Grave, *De geschiedenis van Jan van Parijs.* In soepelen prachtband en met 4 illustraties van P. A. H. Hoftman **f 3 25**
17. G. Jean-Aubry, *Fransche Muziek*, I. Vertaling van Martin J. Premsela.
18. Idem, II.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

CORNELIS VETH

Geschiedenis van de Nederlandsche Caricatuur

met 166 afbeeldingen, waarvan 118 op kunstdrukpapier buiten den tekst en een vierkleurendruk.

Dit is het eerste uitvoerige werk dat over bovengenoemd onderwerp verschijnt. Niemand is zeker meer bevoegd een zoo veelzijdig boek over de Nederlandsche Caricatuur samen te stellen dan Cornelis Veth, wiens naam als kenner op dit gebied een groote reputatie geniet. In dit boek wordt aangetoond dat de Nederlandsche Caricatuur een hoogst belangrijke bijdrage levert tot de kennis van onzen volksaard. Dit boek is een begeerlijk bezit voor ieder beschaafd mensch.

Prijs ingenaaid ƒ 9.— Gebonden ƒ 10.75

Nederlandsche Lyriek

vanaf de Dertiende Eeuw tot 1880

Verzameld door Th. E. C. KEUCHENIUS, toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

I DE MIDDELEEUWEN

Met 12 illustraties

Een bloemlezing uit de Nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van dezen in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid.

Prijs ingenaaid ƒ 4.90 Gebonden ƒ 5.90

Uitgaven van A W SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **67ste Jaargang** **Per jaar f 1.20**

De **Nederlandsche Bibliographie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. **No. 1.** **October 1922.**

Robert, Die griechische Heldensage (Vürtheim).
Vürtheim, Grieksche lyrische dichters en hunne poëzie (Groeneboom).
Van Groningen, De Papyro Oxyrhynchita 1380 (Medema).
Pernot, La Grèce actuelle dans ses poètes (Lambert-van der Kolf).
Kraner - Dittenberger - Meusel, Caesaris Commentarii de bello Gallico (Kan).
Klotz, Caesar, I (Kan).
Caland, Das S'rautasutra des Āpastamba' (Faddegon).
Buitenrust Hettema - Degering Van den vos Reynaerde (J. W. Muller).
Flemming, Andreas Gryphius und die Bühne (Scholte).
Jahn, Die mittelenglische Spielmannsballade von Simon Fraser (Schutt).
Chateaubriand, Vie de Rancé, ed. Bordes (Gallas).
Benda, Chateaubriand, Vie de Rancé (Gallas).
Autran, „Phéniciens" (Wensinck).
Much, Deutsche Stammeskunde (Koch).
De Jong, Joan Derk van der Capellen (Krämer).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretari der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

C. Robert, Die griechische Heldensage, Erstes Buch: Landschaftliche Sagen. Zweites Buch: Die Nationalheroen. Drittes Buch: Die groszen Heldenepen; 1e Abteilung, die Argonauten, der Thebanische Kreis. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1920, 21. (Ladenpreis 36, 36, 33 Mk.).

Deze boeken dragen tot boventitel: Griechische Mythologie von L. Preller Zweiter Band en vormen de voortzetting van den in 1894 verschenen eersten band: Theogonie und Götter, vierde uitgave. Terwijl evenwel dit laatstgenoemde werk nog als Preller—Robert moet worden geciteerd, wijl Robert den arbeid van Preller vrijwel onaangetast gelaten had, zal men de hierboven aangekondigde boeken, evenals de nog te drukken tweede afdeeling van boek III (Troischer Kreis) als „Robert" dienen aan te halen. Want al moge ook de indeeling nog die van Preller zijn, den inhoud heeft Robert opnieuw gegoten en voor eigene verantwoording genomen. Indien nu het slotstuk ons tevens de uitvoerige indices zal hebben gebracht en de schrijver daarin ook den grond zal hebben gelegd van een oorkondenboek van de grieksche heldensage, mogen wij ons verheugen in het bezit van een uiterst solide handboek, voor welks samenstelling den zeventigjarigen geleerde een eeresaluut toekomt[1]). Immers de hoeveelheid arbeid, die hier is neergelegd, doet met eerbied opzien tegen zulk eene onverdroten werkkracht. Naast Gruppe's handboek, bulk of knowledge, waarin men bijkans nimmer te vergeefs duikt, maar steeds iets bruikbaars boven brengt, is Roberts Mythologie eene Waldung, waarin zorgvuldig is afgerasterd en de omtuining wilde zijsprongen met wijze zorgvuldigheid weert. Wij willen niet zeggen, dat deze aanleg ietwat verveelt, maar wel, dat er over den wandelaar eene stemmigheid komt en dat de vaste vaderlijke hand, die hem voert, zelfs de gedachte aan ravotten betoomt. Naast Roberts breede en diepgaande kennis van de materie waardeeren wij zijne rustige combinaties, die door beeld en lied worden geïllustreerd, doch zóó groot is de indruk van de placide betoogwijze, dat men bijwijle zou gaan vergeten te vragen, of het ook anders kan.

Boven alles overwegend blijft zeker de impressie, dat hier een synthetisch werk uit velerlei analysen is opgebouwd; waartoe jarenlange ernstige omgang hoofdvereischte was. Vergissen wij ons, of zou de rijke citatenschat uit moderne schrijvers gelicht aan de tirones de gedachte kunnen opdringen, dat Robert slechts aan duitsche schedels de bosse mythologique ontdekte? Van hem, die zoo goed thuis is in engelsche en fransche literatuur, zou men op de honderd pagina's toch wel ééne buitenlandsche verwijzing hebben mogen verwachten. Onbescheiden moge het zijn tegenover het gebodene met een roep om nog meer aan te komen, of hier en daar een steen uit de voegen te lichten. Maar toch hadden wij gaarne dit rijke werk wat meer internationaal opgevat gezien.

In het tweede boek over de Nationalheroen is ongeveer vijtzesdedeel aan Herakles, de rest aan Theseus gewijd. Die tweehonderd en vijftig pagina's over Herakles vormen een welgeordend geheel; werkelijk eene vergoeding voor het ontbreken van het artikel Herakles (in de literatuur) in Roschers Lexicon. Toch zal ieder daarnevens raadplegen Gruppe's tweehonderd en twintig dubbele kolommen in Pauly-Wissowa, al ware het slechts hierom, dat Gruppe de verhouding van Herakles tot niet-grieksche figuren als Melkart, Sandon e.a. niet zoo maar, met afwijzend gebaar, laat rusten. Men mag, als Robert, van meening zijn, dat Herakles niet uit het Oosten stamt, niet met den phoenicischen Melkart identiek is, toch zijn de mededeelingen uit Tyrus — gelijk die uit

[1]) Inmiddels is Robert overleden; dit werk van hem zal blijven.

Digitized by Google

Tarsus — te belangwekkend om er niet, zij het gereserveerd, meer van te zeggen, dan dat de „Urteilsfähigen" hun verdict hebben geveld.

Wie, b.v. te Leiden, in de gelegenheid is uitstapjes mede te maken op het terrein der om Griekenland heen verbreide mythologieën, die zal — zonder in onbekookte hypothesen te gaan liefhebberen[1]) — aan den indruk niet kunnen ontkomen, dat er iets zeer verfrisschends van deze giri uitgaat en vaak zich afvragen, of het parool „sluit de grieksche grenzen" van de grieksche mythologie niet een ingesluimerd Doornroosje maakt. Mede door Roberts ijverige hand is de helleensche schat thans vrijwel geïnventariseerd. Daarmede thans over de helleensche grenzen! Op welke wijze toonde nog voor kort Nilsson in zijne studie over Athene. De nieuwe academische banen kunnen voor classici gevoegelijk over limitrophe gebieden worden gelegd.

Hulde verdient Robert ook voor de nauwkeurige correctie van zijn werk, wat — gezien de menigvuldige noten — reeds een omvangrijke taak op zichzelf is. Te bejammeren is het daarom, dat zooveel goeds (in- en uitwendig) door tijdsomstandigheden is afgedrukt op een papier van zulke minderwaardige kwaliteit. Wij zouden boeken als deze, die als Nachschlagewerke telkens door de handen gaan, in beter gewaad willen zien; vooral nu de koopprijzen voor het buitenland met krachtige hand worden opgeschroefd.

Leiden. J. Vürtheim.

J. Vürtheim, Grieksche Lyrische Dichters en hunne Poëzie. Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur. 1921.

Ziehier een voortreffelijk boek, waarin éen onzer beste Graeci met succes een poging waagt de Grieksche lyriek — niet door een vertaling, maar door het spreken over en het paraphraseeren van de oude liederen — nader te brengen tot een jongere generatie.

Na een kort voorwoord, waarin het verschil tusschen moderne en antieke lyriek wordt geäccentueerd, gewezen wordt op de grootere vertrouwdheid van den modernen dichter met de natuur en onder verwijzing naar de omstandigheid, dat de Grieksche poëet meer vasthoudt aan conventioneele uitdrukkingen de stelling wordt verkondigd, dat „geen twee liederen van denzelfden of van verschillende dichters uit onzen tijd op elkander gelijken" (een stoute bewering: men legge bijv. Gorter en van Collem maar eens naast elkaar), verschijnen ze in lange rij, de begenadigde zangers:

Eumelos, van wien slechts twee charmante regels over zijn, ontleend — en dit is van beteekenis — aan het prosodion der Messeniërs ter eere van Apollo, den reinen en reinigenden god van Delos, van wien een ethische reformatie zou uitgaan; Terpander, die „versmadend het vierstemmig lied nieuwere liederen zal doen ruischen op zeventonige lier"; de Lydiër Alcman, die reeds meer voor ons leeft, de eigenlijke grondlegger der koorpoëzie, de onsterflijke dichter van het beroemde **εὕδουσιν δ' ὀρέων κορυφαί τε καὶ φάραγγες**, omtrent wiens duister Partheneion menige schrandere opmerking gemaakt wordt en die ons geschilderd wordt als „de bewonderde leermeester met zijn grijze haren, doch jeugdig stralende oogen" (fr. 26B); Alcaeus ten slotte, bij wien wij staan in het teeken van „Leier und Schwert."

Wie den naam Alcaeus noemt, denkt tevens aan zijn tijdgenoote, door de traditie eng met hem verbonden, de Lesbische Sappho. Die arme Sappho! Was het dan niet genoeg, dat zij den laster van comedie en critieklooze napraters moest verduren? En moest me daar waarlijk een Oostenrijksche schoolmeester op het wonderlijke idee komen haar eer te redden door in het bekende vers **ἐγὼ δὲ μόνα κατεύδω** listig een negatie in te voegen „ik alléen slaap niet"? Ik denk, dat Sappho een dergelijken vereerder onbarmhartig de bons zou gegeven hebben en met meer genoegen kennis zou nemen van de weinige, maar verstandige woorden, die de schrijver over de geheele dwaze mythe van Sappho's onzedelijkheid schrijft: de warmbloedige Lesbische met haar lieflijk „Muzenheim" is moeilijk te vergelijken met de duffe directrice eener meisjeskostschool, die het woord „kus" als onbehoorlijk uit haar onderwijs bant; en de vettige bourgeois, wiens bierbuik hem verhindert met dichter of dichters omhoog te stijgen, die leze Sappho maar liever niet; dem Schweine blijft nu eenmaal alles — Schwein! Maar voor de ware philologen, d.w.z. de mislukte kunstenaars, die het lied wel hooren in hun hart, maar het niet kunnen zingen, zal zij aldoor blijven stralen als de gebenedijde vrouw, wier verzen een geur van lente en bloemen verspreiden; immers zelve is zij vergelijkbaar met dien **γλυκύμαλον**, „die aan den hoogsten tak kleurend rijpt, niet vergeten, maar onbereikbaar!"

Karig zijn de fragmenten van den vurigen Ibycus, die als Stesichorus epische stof in lyrischen vorm goot en dus waarschijnlijk tot de voorgangers van het epos terugkeerde; de bekende kraanvogelgeschiedenis is vlgs. den schrijver opgebouwd uit het aan Arions biografie ontleende rooververhaal en uit een speculatie over den naam Ibycus (ibyx), „een typisch voorbeeld van de anecdotieke biografie, die met geestig spel en puttende uit de werken zelf der schrijvers, literaire historie bedenkt." De schaarschte der fragmenten verhindert ons een juiste voorstelling te krijgen van 's mans dichterlijk kunnen: schoon is in elk geval het beeld van het oude renpaard, dat onwillig opgaat tot den strijd, een vergelijking door Sophocles in zijn Electra overgenomen en veredeld en sinds dien een gemeenplaats geworden in de wereldliteratuur.

Doch ik moet mij beperken en noem dus slechts met een enkel woord Stesichorus, over wiens dichtkunst men zich bezwaarlijk een oordeel kan vormen, doch die in de hoogste mate belangrijk is voor de mythengeschiedenis (vgl. „Stesichoros' Fragmente und Biographie" van den schrijver); Anacreon, wiens poëzie in de eerste plaats erotisch en sympotisch moge zijn, dienaresse van Venus en Bacchus, gelijk te verwachten is van een in weelde levenden Ioniër, maar die toch met dat al een ferme kerel is en een krachtigen, frisschen toon weet aan te slaan; men vergelijke maar eens fr. 47, waar Eros den dichter **ἔκοψεν ὥστε χαλκεὺς** en **ἔλουσεν ἐν χαράδρῃ**, met de beschrijving der suikergoed-Erotes in de zoetige ulevel-poëzie der Anacreontea. Op hem volgen de universeele Simonides, **ὁ πολύτροπος**, Corinna, Mimnermos,

[1]) De pas verschenen Herakles van B. Schweitzer (Tübingen 1922) geeft daarvan een voorbeeld. Schrijver baseert zelfs „anregende" Hypothesen op gefalsifieerde archaeologische „vondsten" pag. 166).

Digitized by Google

Solon, wien men minder wijsheid en meer dichterlijke gave zou kunnen toewenschen, Xenophanes ten slotte, poëet en philosoof.

Aan Pindarus heeft de schrijver blijkbaar zijn hart verpand en waarlijk niet zonder reden: voor velen, die hem slechts oppervlakkig kennen, moge hij niet meer zijn dan de bewonderaar van het blauwe bloed en het gele goud, in waarheid straalt hij van Apollinische wijsheid. De man is niet te meten: wij meenen hem te vinden in onze hartstochtelijke jeugd, waarin wij alles denken te begrijpen, wij verliezen hem vaak in de drukte van den dagelijkschen arbeid, maar hij komt tot ons terug in nieuwe glorie, als onze omstandigheden ons tijd tot bezinning geven. De arme Bacchylides, die maar steeds moet kwijnen onder de schaduw van zijn reusachtigen mededinger, heeft het ongeluk immer met Pindarus te worden vergeleken, doch met recht wijst V. op het schoone beeld van Körte, die den jongeren nevens den krachtigen concurrent stelt als het Erechtheion nevens het Parthenon; „overstraalt de trotsche bouw van het grootsche Parthenon het Erechtheion, dit verrukt toch immer weder den beschouwer door lieflijke fijnheid." Inderdaad zijn liederen zijn „vazenbeelden in lyriek omgezet".

Het laatste hoofdstuk behandelt Timotheos — een geweldige anticlimax; want ik heb mij steeds verbaasd over den smaak van dien dapperen soldaat met een barren sabelhouw over den schedel, die Timotheos meenam in zijn doodkist, uit welke de dichter eeuwen later zou herrijzen: *ἥκω νεκρῶν κευθμῶνα καὶ σκότου πύλασ λιπών*! Immers al moge een goed deel van zijn werk verloren zijn, al mogen wij de begeleidende muziek missen, men moet toch wel van zeer goeden wil zijn om den poëet te kunnen waardeeren, die den Grieksch radbrakenden barbaar beschrijft als een, die „vermorzelt het doordringend zegel (d.i. de verstaanbaarheid) van den mond helleensch invlechtende in den aziatischen stemklank opsporend de ionische tonge." En wie leest zonder misselijk te worden een beeldspraak, waardoor de zee wordt aangeduid als de „vischbekranste marmerwiekige boezem van Amphitrite"?

Wie een taai gestel heeft, dat hem in staat stelt vele uren achtereen op een stoel te zitten, turend in boeken vol ontzaglijke wijsheid; wie een normaal verstand en een behoorlijk geheugen heeft meegekregen en rijk genoeg is om zich een dikke „Einleitung in die Altertumswissenschaft" aan te schaffen, zoo iemand kan zich een respectabele hoeveelheid geleerdheid vergaren en te recht eeren dankbare tijdgenooten hem met een benoeming tot hoogleeraar of wethouder van onderwijs of ze maken hem minstens lid eener commissie van toezicht op deze of gene school. Maar toch is deze man nog niet de ware philoloog; want wij werken in een ruine en wij kunnen een uur, een dag lang blij zijn met een woord, een klank, een frase, die ons treft — wie herinnert zich niet den dag, toen hij voor het eerst las *λάμπει δ ἐπὶ πορφυρέαισ παρῇσι φῶσ ἔρωτοσ* — maar daarmee zijn we niet klaar: wij moeten opbouwen. En dat kan alleen hij, die de gave heeft ontvangen eener fantasie, die reconstrueert en het doode levend maakt. Zulk een reconstrueerende fantasie bezit de schrijver dezer belangwekkende studiën in hooge mate en daarom wenschen we zijn boek ook om de groote protreptische waarde in de hand van elken leeraar en elken student, die het wèl meent met het Grieksch.

Groningen. P. Groeneboom.

B. A. van Groningen, De Papyro Oxyrhynchita 1380. Groningen, 1921. (Pr. f 1.50; bij den schrijver verkrijgbaar). (Groningsche diss.).

De papyrus Oxyrhynchita 1380, gepubliceerd door Grenfell en Hunt in „*The Oxyrhynchus Papyri*" (11e deel, blz. 190 vg., Londen, 1915) is een waardevol document voor de kennis van het godsdienstig denken in Egypte in de tweede eeuw na Christus. Zij bevat een hymne aan Isis, die belangrijke gegevens verschaft ten opzichte van de vereering dezer godin. De hymne bestaat uit twee deelen, waarvan het eerste een uitvoerige lijst van haar benamingen in de steden en vlekken van Egypte en in steden, districten of landen buiten Egypte behelst, terwijl het tweede deel een lofzang is op de godin, waarin haar verschillende eigenschappen en hoedanigheden worden beschreven. Met de keuze van deze stof tot onderwerp van een dissertatie in de klassieke letteren heeft de Heer van Groningen het zich niet gemakkelijk gemaakt en zeer verdienstelijk werk verricht. Het is een verblijdend teeken dat ook in de Nederlandsche wetenschappelijke wereld meer en meer belangstelling ontstaat voor een allerbelangrijkst gebied, dat tot dusverre vrijwel onontgonnen is gebleven: de geschiedenis van Egypte in de eeuwen rond het begin onzer jaartelling.

De schrijver geeft in het eerste deel zijner studie een commentaar op den Griekschen tekst van de hymne en op haar inhoud. Daar het handschrift veel geleden heeft en op menige plaats de letters door haar zwakke kleur moeilijk te herkennen zijn, was de ontcijfering een moeilijk werk en toont de door Grenfell en Hunt gepubliceerde tekst veel hiaten en dubieuze lezingen. Met groote kennis van zaken, vooral van het oude Egypte en hetgeen op dit gebied is gepubliceerd en geschreven, tracht de schrijver zich een weg te banen door al de moeilijkheden en problemen die de tekst ons voorlegt en geeft verklaringen en hypothesen, waaruit een zelfstandig oordeel en een scherp inzicht spreken. Terwijl dit eerste deel uit den aard der zaak fragmentarisch is, daar vers voor vers aan een onderzoek wordt onderworpen, behandelt het tweede deel in een vijftiental korte paragrafen de geheele hymne en de vragen die zich daarbij voordoen: de volgorde van de opgenoemde plaatsen, de Isismythe en de Isiscultus, de vraag of wij met een oorspronklijken tekst te doen hebben of met de vertaling van een Egyptisch origineel, op welke wijze en waar de tekst ontstaan is en wie hem geschreven heeft.

Het aantrekkelijke van deze dissertatie is naast haar wetenschappelijke gedegenheid, de bescheidenheid en omzichtigheid waarmede de auteur te werk gaat. Hij houdt voortdurend rekening met het feit dat er bij dergelijke tekstverklaringen, vooral wanneer de tekst onzeker of corrupt is, verschillende mogelijkheden zijn en zal de eerste zijn om mij het recht te geven naast de door hem gegeven hypotheses andere ter overweging te stellen die m. i. meer waarschijnlijkheid bezitten. Om een voorbeeld te noemen: ik heb een andere opvatting van de verzen 159—163 dan de auteur en acht de door Grenfell en Hunt aangebrachte versindeeling beter dan de door hem voorgestelde (blz. 51). Wanneer men,

Digitized by Google

zooals de schrijver voorstelt, een punt achter ἐπιχώριοι plaatst dan zit men met de moeilijkheid dat de tekst geeft: τὰ ἄλλα ἱερὰ ζῷα ἱλαροὶ γείνονται waarbij dus een neutrum pluralis gevolgd wordt door een masculinum pluralis en ook ἄλλα geen zin heeft. De schrijver ziet deze moeilijkheid heel goed en schrijft: „nescio an id eo factum sit quod verba Aegyptiaca in graecum versa sint". Ik voor mij betwijfel of wij in deze hymne een vertaling uit het Egyptisch moeten zien, doch zelfs wanneer dit het geval zou zijn is deze fout al zeer onwaarschijnlijk en is daarmede het woordje ἄλλα nog niet verklaard. De tekst is echter duidelijk, wanneer men hem met Grenfell en Hunt aldus leest: ἄστρων ἀνατολαῖς σὲ ἀκάματοι προσκυνοῦσιν οἱ ἐπιχώριοι καὶ τὰ ἄλλα ἱερὰ ζῷα ἐν τῷ 'Οσίριδος ἀδύτῳ, ἱλαροὶ γείνονται ὅταν σὲ ὀνομάσωσιν·

Waar van het woord ἐπιχώριοι alleen de χ en de uitgang οι leesbaar zijn en de overige letters door Grenfell en Hunt als hypothese zijn ingevuld, acht ik het waarschijnlijker dat hier κάτοχοι of κατόχιμοι gelezen moet worden. Wij lezen daar dus van de inwijdelingen en de andere heilige wezens die bij het opgaan der sterren onvermoeid Isis aanbidden in het heiligdom van Osiris en zich verheugen wanneer zij haar naam noemen. Met „de andere heilige wezens" zijn waarschijnlijk de heilige dieren bedoeld die zoo menigmaal bij tempels vermeld en binnen het eigenlijke tempelgebied gehouden worden, een gebruik zoo taai dat het zelfs bij Christelijke heiligdommen in Egypte is voortgezet [1]. Dat deze aanbidding 's nachts plaats vond, toont ons Apulejus' beschrijving van den Isisdienst. De hypothese van den schrijver als zouden met τὰ ἱερὰ ζῷα de gestorvenen worden bedoeld en met τὸ 'Οσίριδος ἄδυτον de onderwereld lijkt mij al te gezocht en bovendien onnoodig. De schrijver zegt dan ook zelf: „sed ita obscurum est illud ἱερά".

Er zouden meer punten te noemen zijn waarin ik met den auteur van opvatting verschil, doch dit wil allerminst zeggen dat ik niet met groote belangstelling en vreugde zijn studie heb begroet en hem gelukwensch met den volbrachten arbeid die, zooals hij zelf schrijft, nog heel wat overlaat, „quae adhuc interpretatione carent."

Jammer dat deze dissertatie naar den vorm zoo weinig aantrekkelijk is. Heeft de gedachte voorgezeten, dat een proefschrift toch niet gelezen wordt? Dat zou mij spijten want de studie is er waardevol genoeg voor. Waarom niet een korte inleiding over het onderwerp, over de papyrus en haar beteekenis? Waarom geen publicatie van tekst en vertaling? En waarom alle citaten en bronnenvermelding tusschen den tekst en niet aan den voet der bladzijden?

Moge spoedig de tijd gekomen zijn waarop Dr. van Groningen in een uitvoeriger werk ons de resultaten van zijn waardevolle studie over de papyrus oxyrhynchita 1380 toont.

Amersfoort. R. Miedema.

H. Pernot, La Grèce actuelle dans ses poètes. Paris, Garnier. 1921.

Professor Pernot heeft van een groot aantal hedendaagsche Nieuwgrieksche dichters eenige hunner gedichten vertaald en in dit boek vereenigd. Het is geen bloemlezing uit de huidige Grieksche dichters: de bedoeling van den vertaler was om door middel van een aantal gedichten uit den laatsten tijd een denkbeeld te geven van het tegenwoordige Griekenland, zijn landschappen, zijn zeden, enz. Een enkele uitzondering heeft hij zich veroorloofd: eenige dichters uit de eerste helft der vorige eeuw zijn vertegenwoordigd, o.a. Solomós door de eerste zestien strofen van zijn groote Grieksche vrijheidshymne uit 1823, die het Grieksche volkslied is geworden.

Het boek is opgedragen aan een van Griekenlands grootste dichters van dezen tijd, Kóstis Palamás. Veel specimina van dezen meester zal men hier echter niet vertaald vinden: daar er een vertaling van Palamas' werken in bewerking is, heeft Prof. Pernot zich in dezen bundel beperkt tot een kleine keus uit zijn verzen.

Van een kenner der Nieuwgrieksche letteren als Prof. Pernot kan men rekenen op een zeer goede keus uit den overvloed van Grieksche gedichten. Allerlei soorten zijn vertegenwoordigd; fijne lyriek en merkwaardige oorlogsverzen treffen we aan, studie en ontwikkeling worden verheerlijkt als belangrijke factoren o.a. voor het zegevieren der volkstaal, herhaaldelijk blijkt ook de invloed der volksliederen en de groote ontvankelijkheid der Grieken voor natuurindrukken; en kenmerkend is voor het grootste gedeelte ervan het verschijnsel der Grieksche melankolie.

Het Grieksche volk heeft een natuurlijke begaafdheid om zich dichterlijk uit te drukken. Toe te juichen is het, dat Prof. Pernot eenige uitingen hiervan heeft opgenomen en een plaats waardig gekeurd tusschen al de erkende groote dichters. Een zeldzaamheid is het dat een gedicht als de Mirologue pour le fils de Livanas wordt opgeteekend en in breederen kring bekend wordt. Het is een lijkzang: op Kerstdag 1912 vereenigden zich familie en vrienden in het huis van Livanas, om diens zoon, die in den oorlog gedood was, te beweenen. O.a. was daarbij aanwezig een vrouw wier zoon kort tevoren eveneens in den strijd gevallen was, en zij hief toen een klaagzang aan, die door de grootmoeder van den doode beantwoord werd. Dergelijke gedichten zijn spontane klachten, improvisaties, en hieruit blijkt zeer duidelijk het groote dichterstalent der Grieken. Ook vinden we een kort gedicht, gemaakt in 1912, van een Griekschen poilu aan zijn kinderen: de dichter is een schrijnwerker.

Prof. Pernot heeft al deze gedichten weergegeven in rythmisch proza: hij streeft steeds naar een getrouwe vertaling, waartoe hij den tekst zooveel mogelijk op den voet volgt, en zulks in een proza, dat een groot aesthetisch genot schenkt. Een voortreffelijke, betrouwbare gids voor niet-Grieken om hun een juist denkbeeld te geven van dichterlijke voortbrengselen der Nieuwgrieksche letterkunde.

Rotterdam. J. A. Lambert-van der Kolf.

C. Julii Caesaris Commentarii de bello Gallico von **F. Kraner** und **W. Dittenberger.** Siebzehnte, vollständig umgearbeitete Auflage von **H. Meusel,** erster Band 1913, zweiter und dritter Band 1920. Berlin, Weidmann.

C. Julius Caesar edidit **A. Klotz I De bello Gallico,** editio maior 1921, editio minor 1920 (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). (Pr. *f* 2.—, geb. *f* 2.60; en *f* 1.—).

Het zou van weinig bescheidenheid getuigen, wanneer ik mij tot criticus wilde opwerpen over de pres-

---

[1]) Ik wees daar op in mijn studie over *De wonderverhalen van den heiligen Menas*, Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis, dl. XIV, afl. 3, blz. 241 en 244, 's Gravenhage, 1917.

Digitized by Google

taties van iemand als Meusel. Hij heeft gedurende tientallen jaren zijn niet te verachten scherpzinnigheid en echt Duitsche „Bienenfleisz” geconcentreerd op Caesars geschriften, wellicht evenveel tientallen jaren als ik maanden daaraan kon besteden. Men beschouwe derhalve de volgende bespreking slechts als de poging van een classicus n i e t-specialist om zich rekenschap te geven omtrent de beteekenis van deze laatste standaarduitgave.

Zoo mag toch deze editie inderdaad heeten. Zij geeft immers een zorgvuldig overwogen text en een commentaar, die hoogst zelden een moeilijkheid uit den weg gaat. Wat het vaststellen van den text betreft, heeft Meusel het zich niet gemakkelijk gemaakt. De handschriften voor de recensie van het ***Bellum Gallicum*** kunnen — het is overbekend — in twee families *α* en *β* worden gesplitst, die ongeveer dezelfde waarde hebben. Nu doet zich dus deze moeilijkheid voor : Wanneer beide families ieder een verschillende lezing bieden, die even aannemelijk is ten opzichte van vorm en inhoud, welke verdient dan de voorkeur ? Hier past Meusel een mechanisch-statistische methode toe, daarin bestaande, dat hij natelt, hoeveel malen elk der beide constructies bij Caesar voorkomt, en dat hij de meest voorkomende opneemt, vooral waar het de woordschikking betreft. Een bezwaar verder tegen Meusels recensie is zijn zucht om overal interpolaties te ontdekken. Toen hij zijn critische uitgave in 1894 publiceerde, was hij daarvan nog vrij. Niet alleen verwerpt hij — volkomen terecht — de geographische invoegsels omtrent Maas en Waal (IV, 10) en Britannia (V, 12—14), en het Jagerlatijn (VI, 25—28), maar ook alles, waarvan het verdwijnen volgens hem den text duidelijker zou maken. Deze krasse maatregel, waartegen o.a. Klotz in de praefatio van zijn Editio maior p. IX protesteert, zou alleen gerechtvaardigd zijn, indien de Caesartext door de librarii al te erg was toegetakeld, wat omnium consensu niet het geval is.

Niet eens ben ik het met het oordeel van Klotz over de onnoodige uitbreiding van de kritische Anhang (Phil. Wochenschrift 9 April 1921). Deze uitvoerigheid is zeer welkom aan ieder, die niet Meusels kritische uitgave van 1894 bezit of de Editio maior van Klotz van 1921, om nog te zwijgen van Meusels Lexicon Caesarianum of zijn Coniecturae Caesarianae en de Jahresberichte des Phil. Vereins zu Berlin, waarin Meusel zijn studiën placht te publiceeren. Ik neem als voorbeeld het bekende caput V, 44 (Pullo en Vorenus). De beide handschriftenfamilies loopen hier ver uiteen en het is toch geen overdreven eisch, dat de leeraar — en voor hem heeft Mensel blijkens zijn voorrede zijn uitgave bestemd — zich kan orienteeren. Persoonlijk heb ik met groote instemming telkens de korte verhandelingen gevolgd, waarin hij hetzij zijn voorkeur voor de lezing van *α* of *β* toelicht, hetzij een coniectuur verdedigt, hetzij het schrappen van een invoegsel bepleit.

De commentaar van M. kan mij minder bekoren. In de eerste plaats vind ik de aanteekeningen voor een uitgave, die n i e t voor leerlingen bestemd is, soms wel wat erg onnoozel. Aan een leeraar behoeft toch het verschil tusschen *a d Genavam pervenit* en *Genavam pervenit* (Band I p. 93) of tusschen *perfugae* en *fugitivi* (Band I p. 127) niet te worden uitgelegd. Dan zou men een menigte aanteekeningen „comment for comment's sake” kunnen noemen. Een beschouwing over het schreien van Galliërs met de toelichting, dat tranen bij Grieken en Romeinen niet voor onmannelijk golden (Band I p. 134), en een verhandeling van bijna een pagina druks over het weglaten van een uit het zinsverband te vinden object (Band II p. 38) kunnen toch kwalijk tot het beter begrijpen van den text bijdragen.

Een persoonlijke bekentenis moet mij nog van het hart. De bekende plaats (I, 25), waar de uitwerking van het pilensalvo op de phalanx der Helvetiërs wordt geschilderd, is — het pleit misschien niet bijster voor mijn inzicht — mij nooit duidelijk geweest. Dat een pilum, waarvan nota bene de metalen schacht uit week ijzer bestaat, door twee schilden heendringt, is op zichzelf al een sterk stukje, maar dat zulk een werptuig verscheidene schilden doorboort en aan elkaar hecht (*pluribus scutis transfixis et conligatis*), lijkt mij ten eenenmale onmogelijk. Dat verder een schild in de dicht opeengedrongen phalanx een gedeelte van het schild van den nevenman bedekt, is natuurlijk zeer goed denkbaar, al kan het niet meer dan louter toeval zijn, dat het pilum juist twee schilden aan elkaar hecht. Maar hoe stelt men het zich voor, dat m e e r schilden zich dicht achter elkaar zouden kunnen bevinden en elkaar bedekken ? Meusel zwijgt hierover, hoe uitvoerig hij overigens pleegt te zijn. Trouwens ook Rice Holmes, die in zijn uitmuntende uitgave van 1914 van een frisschen en praktischen kijk blijk geeft, rept daarover geen enkel woord.

Nog twee andere grieven wil ik niet verzwijgen. De eerste betreft het uiterst schamele kaarten- en teekeningenapparaat. De kaart van Gallië in het eerste deel kan er desnoods mee door, ofschoon zij niet haalt bij het prachtstuk in de uitgave van Rice Holmes. Verder zijn er nog drie speciaalkaartjes van Gergovia, Uxellodunum en Alesia, waarvan het laatstgenoemde absoluut onvoldoende is. Caesars slagbeschrijvingen zijn — zonderling genoeg — soms verre van duidelijk, zoodat het zonder de hulp van een zeer uitvoerig speciaalkaartje niet mogelijk is zich bijv. van het ingewikkelde schansensysteem en de verschillende operaties rond Alesia een voorstelling te maken. Teekeningen, schetsen en doorsneden van belegeringswerken, zooals in het voortreffelijke atlasje van Albert van Kampen, ontbreken geheel behalve een kleine schets van de brug over den Rijn. Moeilijkheden door den wereldoorlog ontstaan kunnen niet tot verontschuldiging voor dit gemis worden aangevoerd, althans niet ten opzichte van het eerste deel, dat reeds in 1913 het licht zag.

Mijn tweede grief betreft de Seitenhiebe, die Meusel in zijn commentaar, tijdens den oorlog bewerkt, aan Duitschlands vijanden meent te mogen toedienen. Dat iemand in een wetenschappelijken commentaar, die toch ook voor het buitenland bestemd is, durft de praten van „unerhörte Lügen ihrer Präsidenten, Minister, Generäle”, waardoor de Franschen „(sich) zu empörenden Schandtaten jetzt noch geradeso wie vor 2000 Jahren fortreiszen (lassen)” (Band II p. 341) is alleen misschien uit oorlogspsychose te verklaren, maar nooit te verontschuldigen.

Ondanks deze aanmerkingen aarzel ik niet het boek van Meusel te blijven noemen een standaarduitgave. Hij beheerscht volkomen zoowel de kritische als de

Digitized by Google

exegetische hulpmiddelen en maakt er over het algemeen een zeer nuttig gebruik van.

In de Editio maior van Klotz is het vooral de praefatio, die aan de uitgave haar beteekenis geeft. Met verschillende voorbeelden toont hij aan, dat eigenlijk beide handschriftenfamilies α en β aan dezelfde fouten laboreeren, dat Orosius alreeds de lezingen uit β kent (dat dus die familie niet eerst aan een vrij corrupt middeleeuwsch handschrift haar oorsprong dankt) maar ook hier en daar de lezing van α volgt. De verschillen tusschen α en β bestaan voornamelijk in de omzetting van overigens dezelfde woorden en de vervanging van een woord door een synoniem. De archetypus zal in hoofdzaak hetgeen Caesar schreef, vrij nauwkeurig hebben bewaard behoudens dan de geographische en andere interpolaties en enkele lacunes.

Van wien die geographische interpolaties afkomstig zijn, is nog een open kwestie. Het zou, dunkt me, hier wel de plaats geweest zijn — zij het met eenige terughouding — daarover te spreken, te eerder, omdat Klotz in zijn Caesarstudiën (1910) deze zaak in den breede behandelt. Thans bepaalt hij zich tot de verzekering, dat de onechtheid dier stukken vaststaat, en verwijst in den apparatus criticus naar de daarop betrekking hebbende artikelen. In de Caesarstudiën heeft Klotz getracht te bewijzen, dat die interpolaties, voor een deel althans, uit Timagenes vloeien. Ik laat in het midden, of hij gelijk heeft. Belangrijk zijn deze interpolaties zeker, daar ze reeds in den archetypus voorkwamen, ± 400 na Chr. al een integreerend deel der commentarii uitmaakten, en, al zijn ze niet van Caesar, vaak belangwekkende bijzonderheden bevatten.

Waarom Klotz in zijn praefatio de verschillende plaatsen van Strabo, Plutarchus en Ammianus Marcellinus, die — volgens hem, ook weer door bemiddeling van Timagenes — op Caesar teruggaan, tegenover de correspondeerende plaatsen van het bellum Gallicum heeft laten afdrukken, begrijp ik niet recht. Slechts een heel enkele maal levert de vergelijking eenig voordeel voor den text van Caesar op.

Wat den apparatus criticus aangaat, zoo geloof ik niet, dat deze tegenover dien van Meusels kritische uitgave van 1894 een grooten vooruitgang beteekent. Klotz heeft, gelijk te verwachten was, uiterst conscientieus de Caesarlitteratuur nagegaan en zijn apparatus legt daarvan getuigenis af. Maar eigenlijk is sinds 1894 de opvatting omtrent de waarde der verschillende codices niet noemenswaard gewijzigd en nieuwe handschriften zijn er niet aan het licht gekomen. Zoo moest hij bij de constitutie van den text nagenoeg dezelfde lijn volgen als Meusel. Ook hij geeft aan geen der beide handschriftenfamilies de voorkeur, maar past toch niet bij verschil van lezing diens machinale methode toe. Hij meent (praefatio p. XIII): „*diligenter* ....*observato Caesaris genere dicendi fere semper certa via progredi licet*". Waar zoowel α als β onmiskenbaar bedorven zijn, neemt hij zijn toevlucht tot coniecturen, waarvan hijzelf een aantal — en zeker niet de minst ingenieuze — heeft bijgedragen.

Over de Editio minor, die reeds in 1920 verschenen is, valt alleen dit te zeggen, dat Klotz in den text niet meer zijn allerlaatste verbeteringen heeft kunnen opnemen, waarvoor hij dan ook naar de Editio maior verwijst.

Utrecht. A. H. Kan.

W. Caland, Das Śrautasutra des Apastamba. Buch 1-7. Aus dem Sanskrit übersetzt. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. Leipzig, J. C. Hinrichs. 1921. (Pr. M. 40, geb. M. 50 + Valutaausgl.).

„A most unattractive form of literature", aldus karakteriseert Macdonell de Śraurasūtra's. Niettemin, of liever derhalve heeft de Sanskritist reden van dankbaarheid jegens Caland om zijn vruchtbare werkzaamheid op dit gebied. Want eerst uit deze afschrikkende sutra's krijgen de Brāhmaṇa's begrijpelijkheid en aanschouwelijkheid.

In de inleiding duidt de vertaler de plaats aan van het Āpastambasūtra in de Vedische letterkunde. Ook deze vraag komt daarbij ter sprake: wat is de reden, dat de auteur het Taittirīya-brāhmaṇa aanhaalt met volledige citaten, de Taitt.-Saṃhitā daarentegen met eerste woorden? Het antwoord daarop houdt de vertaler zich voor. Zou de verklaring van dit feit, wilde ik vragen, niet verband houden met de eischen en gebruiken van het onderwijs? Werd bijv. in de Āpastamba-school, hetzij van den aanvang af, hetzij eerst later, de studie van het sūtra ter hand genomen, nadat het onderwijs in de Saṃhitā beëindigd, dat in het Brahmaṇa nog begonnen moest worden.

Bij de bespreking der hulpmiddelen blijft de vertaling van de Taitt.-Saṃhitā door B. Keith, geheel onvermeld; en ofschoon dit wel opzettelijk zal geschied zijn, vind ik het jammer.

Het gedeelte van het Āpastambasūtra, dat thans voor ons ligt, begint met het nieuwe- en volle-maans-offer en eindigt met het dieren-offer.

Eenige aanteekeningen van uiteenloopenden aard, zoowel naar aanleiding van den tekst, als van de vertaling, bied ik hierbij den vertaler als mijn *namaskara* aan.

In de inhouds-opgave op p. 7 is een vergissing geslopen. De inhoud van 11, 7, 2—12 betreft het vullen der lepels met boter, en niet het „Besprengen des Brennholzes".

Van grooten dienst voor den lezer zijn de vele verwijzingen, die de vertaler op de afzonderlijke sūtra's laat volgen, deels naar plaatsen in het sūtra zelf, deels naar de Taittirīya-geschriften, deels naar verder afgelegen Brāhmaṇa's. Immers ons sutra heeft een zeer eclectisch karakter. Met behulp dezer aanteekeningen kan men elk onderdeel in al zijn verbanden nagaan.

In I, 2, 11 zou ik *ā caturthāt* distributief willen opvatten: „[onophoudelijk] moet de adhvaryu zich op vier handelingen vooruit bezinnen", eerst op die wijze voelt de priester zich thuis in zijn werk en wordt hij *gṛhavān*.

In I, 4, 14 vertaalt Caland grammaticaal juist: „Nicht treffe dieser dich" (vgl. Delbrück, Altind. Syntax p. 144 en Macdonell, Vedic Grammar p. 327 n. 5); d.w.z. de knoop, onder het snoer gestoken, moge den bundel halmen niet deren. Keith vertaalt zoowel in strijd met grammatica, als zonder zin: that knot shall mount me.

Noot 2 bij I, 6, 8 is mij niet begrijpelijk; zou men in sūtra 7 bij *mūlataḥ parivāsya* niet kunnen denken aan het afstroopen van den tak aan het dikke einde; het doorsnijden van den geheelen tak in tweeën en het bestemmen

Digitized by Google

van het onderste stuk tot *upaveṣa* is, in verband met sūtra 9, reeds uitgedrukt in *upaveṣam karoti*, de *parivāsana-śakala*'s zijn dan de afgesneden bast-splinters.

In I, 7, 5 wordt *dakṣinā-prāg-agrair* — in afwijking van Rudradatta's commentaar — vertaald als: „deren Spitze nach Südosten gerichtet werden"; in sūtra 10 *dakṣiṇā-prācī tiṣṭhanti* als „mit dem Angesichte nach Süden gekehrt". Dit laatste is wel onjuist; *prānc-* is geen synoniem van *mukha.*

I, 8, 7, „die vätergestaltigen Asuras"; door list namelijk nemen de asura's deze vormen aan. *Parāpuro nipuro bharanti*; de volgende gissing zou ik te berde willen brengen: *parā* en *ni* moeten met *bharanti* geconstrueerd en *puro* gelezen worden als afzonderlijk woord. Vertaling: „Zij, de daemonen, nemen hun steden mee, en verbergen ze"; m.a.w. ze gedragen zich als nomaden en roovers. *Svadhayā caranti*: zij bemoeien zich met de handeling, onder den *svadhā*-roep uitgevoerd; d.w.z. zij maken zich meester van spijzen, voor de *pitaraḥ* bestemd (vgl. I, 8, 3 & 4).

I, 11, 4 *darbhān saṃstīrya,* in de vertaling uitgevallen; vgl. I, 7. 5.

I, 14, 12. Die goldnen Säfte der Wasser und der Kräuter; merkwaardige wending! bedoeling: de gouden kruiden, die een sap der wateren zijn. Vgl. Chāndogya Upanisad I, 1, 2 en voor het gebruik van *gouden*: K. Bruchmann, Psychologische Studien zur Sprachgeschichte, Leipzig 1888 p. 111.

De opmerkingen, gegeven in verband met I, 14, 17 bevredigen mij niet ten volle. Hoe pijnlijk het aannemen van interpolaties altijd blijft, toch is het m. i. zeker, dat het geheele stuk van *vediḥ* af tot en met *parigṛhṇīyāt* niet van den oorspronkelijken auteur kan zijn. Niet alleen krijgen we door de weglating ervan een juiste grammaticale constructie: *agnyanvādhānam .... vedaḥ paristaraṇam ca pūrvedyur amāvāsyāyāṃ; paurnamāsyāṃ tu* &c, maar ook eenige argumenten van zakelijken aard pleiten voor deze onderstelling. Het eenige bezwaar er tegen zou zijn, dat men zou verwachten: *vedaḥ paristaraṇam upavāsaś ca*; maar blijkbaar heeft de oorspronkelijke auteur dit in verband met sūtra 16 als van zelf sprekend beschouwd. De innerlijke gronden, die voor mijn hypothese spreken, zijn de volgende: 1. ook volgens de Taitt.-Saṃhitā had de geheele altaar-aanleg op den tweeden dag plaats; immers wordt daar behandeld in I, 1, 9 na de nummers 4 — 8, die alle betrekking hebben op handelingen, verricht in den aanvang van den tweeden dag; 2. het Āpastambasūtra gaat bij zijn beschrijving van het maan-offer uit van het nieuwe-maan-offer; behandelt bijv. ook het *piṇḍa-pitṛ*-offer in zijn eerste boek; 3. ook Rudradatta is zich bewust, dat de praktijk, ten zijnen dage in zijn school geldig, en derhalve ook de overgeleverde lezing, van het sutra in strijd is met het Brāhmaṇa. Op sūtra 16, waarin de *upavāsa* wordt voorgeschreven, terwijl nog in het geheel niet van altaar-aanleg is gerept, laat hij deze aanteekening volgen: *evaṃ tāvad yathābrāhmaṇam upavāsaprakāra uktaḥ; atraiva* (d.w.z. ten opzichte van hetzelfde onderwerp) *idānīṃ śākhāntarīyaṃ vidhiṃ darśayati.* — De *upavāsa* is hier: de rituëele nachtrust, gedacht als afsluiting van de reeks handelingen, uitgevoerd op den eersten dag.

I, 16, 8. „Im Trank schwelgend", gezegd van de *praṇītāḥ*; vgl. I, 11, 10 „ihr göttlichen Wasser, die ihr zuerst trinket"; eerst vangen de wateren der rivieren het regenwater op, daarna gebruikt het de mensch. De kringloop der (bezielde) elementen door de natuur is een motief, dat telkens in mythologie, ritueel en mystiek terugkeert. De leer van den *saṃsāra* is daarmee verwant (vgl. Chānd. Up. *passim*).

I, 17, 9, „Mit dem Winde" is een drukfout voor „Weit dem Winde".

I, 17, 12. Driemaal met een spreuk, eenmaal zwijgend. Deze vaak voorkomende aanwijzing doet ons denken, aan het feit, dat het vierkante *āhavanīya*-vuur slechts aan drie kanten door *paridhi*'s wordt omgeven, en dat ed *vedi* door drie *sphya*-strepen *parigṛhyate*; aan de opvatting van de lettergreep *om* als bestaande uit de drie klanken *a, u, m,* en één more rust.

I, 21, 7. In verband met sutra 6, waar het bewegen van den bovensten molensteen met ademhalen wordt vergeleken, is Caland's interpretatie van Taitt.-Samhitā I, 1, 6 *i* ongetwijfeld geestig.

II, 1, 1, „Er verfertigt .... die Vedi", schijnt in verband met het volgende alleen te bedoelen: hij geeft de lengte en breedte ervan aan.

II, 2, 3. Het doel van den *parigraha* is niet zoozeer de omlijning (vgl. II, 3, 1), dan wel het in-bescherming-stellen van het zuidelijk, westelijk en noordelijk deel van den vedi onder drie goden-groepen: Vasu's, Rudra's en Āditya's; *svīkarana* zegt Rudradatta. Vergelijk hiermede II, 9, 5, waar als goden der *paridhi*'s worden genoemd: Indra, de Gandharva Viśvāvasu en het paar Mitra en Varuna. Zie ook Ṛg-Veda II, 38, 9 (Indra; Varuna, Mitra, Aryaman; Rudra; gezamenlijk tegenover Savitar, den God der zon-verrijzing) en Chānd. Up. III, 1 — 10.

II, 3, 1. Eerst hier wordt de omtrek van de vedi vastgesteld (zie boven).

III, 1, 2. In het daargegeven citaat T. B. III, 7, 5, 6 lezen we *mā rūrupāma yajñasya,* en in de daaraan parallele plaats T. S. II, 6,8, 3 — 4 *ropayet tad yajñasya.* Geredupliceerde aoristus en causativum behooren hier bij elkander. Het simplex van den wortel *rup* regeerde den genetivus van den persoon, die de ziekte ondervindt, volgens Pāṇini II, 3, 54; voor het causativum vergelijk ook P. II, 3, 56 (genetivus van den persoon, wien het leed wordt aangedaan).

Ten slotte nog een persoonlijke opmerking! Caland denkt zich als lezers vooral belangstellenden in de Indische godsdienst-geschiedenis; maar ook voor de geschiedenis van het wetenschappelijk denken in Indië heeft zijn werk beteekenis. Uit de gelijktijdige studie van Brāhmaṇa en Kalpasūtra leert men de Pūrva-mīmāmsā begrijpen; aan die Pūrvamīmāṃsā heeft de Uttaramīmāṃsā zijn methode ontleend (zie inzonderheid boek III hoofdstuk 3 van Bādarāyaṇa's Sutra). Zoo ook kan ik van deze zijde van de waarde van Caland's arbeid getuigen. Met de hartelijke wenschen voor de voltooiing van zijn arbeid eindig ik ten slotte deze aankondiging.

Doorn. B. Faddegon.

Van den vos Reynaerde. Tweede, herziene druk, uitgegeven naar het Comburgse en Darmstadse handschrift door **Dr. F. Buitenrust Hettema,** naar het Dyckse handschrift door **Dr. H. Degering.** (Zwolsche Herdrukken, nº. 18). Zwolle, W. E. J. Tjeenk Willink. 1921. (Pr. ƒ 2.90).

„Van Reinaerde es een groot saet ghebleven, dat nu

seere up gaet" mogen wij den omwerker van Reinaert II, schoon in anderen zin dan hij bedoelde, nazeggen: Reinaert houdt nog steeds de belangstelling, zoowel van het lezend publiek als van de wetenschappelijke wereld, gaande. In 1920 verscheen het opmerkelijke geschrift van A. Defresne, De Psychologie van „Van den vos Reynaerde", dat ik slechts uit de verte met een mengeling van eerbied en verwondering durf beschouwen; in 1921 de kleurige en „smeue" vertaling van Reinaert I „in 'n Grönneger tongval (tenoastebie dei van 't Oldambt)" door J. Dijkstra, die hare plaats in de lange reeks nieuwere vertalingen en bewerkingen, ook naast de telkens, in verschillenden vorm, herdrukte en wijdverbreide Nieuwvlaamsche van Stijn Streuvels, met eere inneemt en die Reinaert (ditmaal alleen I) opnieuw, evenals voor ruim vier eeuwen, uit Vlaanderen naar „Nedersassen" heeft overgebracht. En meer binnenskamers, inter philologos, is in de vier laatste jaren herhaaldelijk over en weer gepleit in het geding over Aernouts aanspraak op een aandeel in den vroeger alleen aan Willem toegezwaaiden „letterroem".

Voor dienzelfden engeren kring van geleerden is ook bovenstaande uitgave van belang, waarin de teksten der drie volledige of fragmentarische handschriften van Reinaert I samen zijn afgedrukt. Dr. Buitenrust Hettema heeft den door hem en mij in 1903 uitgegeven tekst van het Comburgsche hs. (A) herdrukt en er dien van het Darmstadsche brokstuk (E) onder aan toegevoegd; terwijl Dr. Degering daarnaast den tekst van het door hem in 1907 gevonden en in 1910 uitgegeven Dycksche hs. (F) opnieuw heeft afgedrukt. Wij hebben hier dus alle Dietsche handschriften, die — met en benevens het volledige hs. der omwerking, R. II (B), de fragmenten van den geglosseerden druk van R. II (D) en vooral de Latijnsche vertaling van R. I (L) — den grondslag uitmaken voor eene reconstructie van den oorspronkelijken tekst, bijeen; met photographische proeven der drie hss., doch zonder B. H.'s Inleiding en Aanteekeningen en D.'s Voorbericht bij de vroegere uitgaven. Voor dezen gezamenlijken, overzichtigen herdruk in één handig deeltje zijn wij beiden uitgevers oprechten dank verschuldigd.

Die dankbaarheid is echter, helaas, niet onvermengd. Beide uitgevers zijn hier, gelijk de tweede van zich zelf getuigt, „nog conservatiever te werk gegaan, overeenkomstig het plan der eerste uitgave, als in de eerste druk". Inderdaad; maar voor d e z e uitgave m.i. toch nog lang niet conservatief genoeg. Immers de gewone lezers, de „convivae", wien 't alleen om het literaire genot van het dierenepos te doen is, zullen deze ietwat groene en rauwe spijs, vrees ik, ongaarne „ontbiten", althans niet licht verorberen. En de philologische „coqui" zouden stellig nòg dankbaarder geweest zijn voor een volstrekt diplomatischen afdruk der drie hss., gelijk b.v. Martin dien van E (met zijne reconstructie afzonderlijk er achter) gegeven heeft. Afdrukken als deze zijn — om 't maar aanstonds te zeggen — halfslachtig: visch noch vleesch; gelijk ik 't destijds, te laat, zelf ervaren heb bij de eerste uitgave van A in 1903 (een der redenen, waarom ik mij aan verdere medewerking onttrokken heb), en ten aanzien der eerste uitgave van F heb uiteengezet in mijne aankondiging in dit maandschrift (XVII 420—3), waarnaar ik meen te mogen verwijzen. Van een zóó voortreffelijk en zóó vermaard gedicht als onze Reinaert I is, zou het nu inderdaad eens wèl de moeite en de kosten waard geweest zijn (wat in vele andere gevallen aan rechtmatigen twijfel onderhevig is), alles wat er aan Dietsche hss. van over is, zoo al niet photographisch gereproduceerd, dan toch volkomen getrouw, zonder éénige verandering, oplossing van verkortingen of vermeerdering van interpunctie, afgedrukt voor zich te hebben, zoodat elk philoloog met één oogopslag kon zien wat er werkelijk in de hss. staat.

Aan deze eischen voldoet deze uitgave niet in allen deele. Wel is in den herdruk van A op 19 plaatsen de in 1903 gewijzigde tekst in den oorspronkelijken staat van 't hs. hersteld. Doch in niet minder dan 93 gevallen zijn die wijzigingen behouden. En in tegenspraak met B.H. moet ik verklaren, dat n i e t „alleen klaarblijkelijke verschrijvingen of vergissingen, om de lezer daarmee niet te vermoeien, verbeterd (zijn)"; neen, meer dan één (op zich zelf voortreffelijke, ja ontwijfelbare, in een critische editie alleszins aannemelijke, doch hier misplaatste) emendatie of conjectuur van Jonckbloet, De Vries, Verdam e.a. is aanvaard en in den tekst opgenomen (zie 1, 7, 258, 320, 378, 786, 1510, 1577, 1689, 2512, 2681, 2698, 3180, 3305, 3455), enkele zelfs nu voor 't eerst (1738, 2344, 3132); ja, geheele regels zijn, zonder [ ], uit B ingelascht (1050, 1968, 2762). Voor 't overige zal de tekst van A, na de herhaalde collaties van vroegeren of lateren tijd, over 't geheel wel nauwkeurig afgedrukt zijn; toch merk ik op dat, naar de (immers onafgesneden ?) photographie in Teirlinck's Toponymie v. d. Reinaert, blz. 80, te oordeelen, in 2261 niet *wysē*, maar *wyse* geschreven staat. — Ook E is door B.H. „nauwkeurig vergeleken"; hetgeen, naar de staaltjes indertijd door H. Brandes in Zeitschr. f. deutsche Philol. XXIII 349—52 van Martin's acribie gegeven, niet onnoodig scheen, doch aan B.H. alleen stof gegeven schijnt te hebben voor de befaamde gewichtige „visevasen" over heel, half of driekwart uitgekrabde letters, hanepooten, streepjes en schrapjes (zie b.v. bij E 2599, 2652, 3115 (sic, l.: 3111)), waaraan ook de voetnoten bij F rijk zijn.

't Meest veranderd is in dezen herdruk, vergeleken bij den eersten druk, de tekst van F. Deze is „opnieuw herzien", in conservatieven geest natuurlijk. Geen inlassching derhalve meer, als in 1910, van niet minder dan 43 heele verzen, naar A, E, B of zelfs L; geen (in d e z e editie misplaatste) critische noten, of althans nog slechts enkele: bij 1148, 1708, 1724. Ook zijn vele zonderlinge gewaande „verbeteringen", waar de lezing van 't hs. (schoon, met de andere gegevens vergeleken en critisch beschouwd, wel zeker niet de oorspronkelijke) o p z i c h z e l f geen volslagen onzin oplevert, en dus in eene c o n s e r v a t i e v e, nagenoeg diplomatische editie gespaard diende te blijven, thans door dezen tekst vervangen. Alles behoorlijk en loffelijk. Dat voorts niet aaneen geschreven leden van nominale samenstellingen door een - verbonden zijn is zeker vrij onschuldig (daarentegen is 482 en 2999 het aaneen drukken zeker slechts een drukfout). Ook dat niet zelden, tusschen [ ], enkele woorden uit A, E of B zijn ingelascht (zie b.v. 66, 2382, 2387, 2480, 3264) hindert weinig, al is 't in beginsel eer te laken dan te loven. Doch elders is vaak meer veranderd dan, altoos in eene uitgave als deze, gerechtvaardigd is: zie b.v. 666, 1257 (in de noot verkeerdelijk: 1258), 1512, 2270 (kennelijk naar 870), 2285, 2319—20, 2394, 2897; alle welke veranderingen en toevoegsels moeten dienen

Digitized by Google

om die enkele klaarblijkelijk bedorven verzen in hun ouderen staat te herstellen. Daarnaast blijven nu echter — en dit geldt natuurlijk ook voor de afdrukken van A en E — nog tal van ten minste evenzeer onverstaanbare verzen onveranderd: behalve nagenoeg alle in mijne vorige — door den uitgever òf niet gelezen òf wel verwaarloosde — recensie opgesomde, nog b.v. 163, 413, 878 — 9, 1027, 1186 — 7, 1516 — 7, 1545 — 6, 2487.

Alles het gevolg van het hinken op twee gedachten, het dienen van twee heeren, het publiek en de wetenschap; of liever van tweeërlei „afschuwelijk misverstand”: 1o dat het mogelijk is, de lezingen der twee (drie) hss., elk op zich zelf, voor de wetenschap bruikbaar, en te gelijker tijd met enkele lapmiddeltjes voor het „leekediet” leesbaar gemaakt, uit te geven; hetgeen ook inderdaad wèl mogelijk is bij een eenig, nauwkeurig, gelijktijdig en „gelijkplaatsig” afschrift, maar niet bij twee jongere, (elk op zijn manier) slordige hss. als deze; 2o. dat deze Overlandsche uitgever van F bekwaam en bevoegd is een Nederlandschen tekst te verstaan en uit te geven. Dat dit laatste niet het geval is, blijkt èn uit hetgeen hij lees- en verstaanbaar acht èn uit zijne „verbeteringen” en aanteekeningen bij hetgeen hem niet duidelijk is; als bij 938 (waar, naar ’t schijnt, uit een mhd. *willen*, *wüllen*, nauseare, een trans. bet.: walgen van > onwillig gedoogen wordt gewrongen), 1073 (waar een oorspronkelijk *mic* iplv. *mi* wordt gegist), 1708 (waar een mnl. *sijt* = *sint* en een „gewone ellips” van *hebt* ondersteld wordt), 2370 (waar in een, kennelijk na en naar het vlak voorafgaande *croep* iplv. *vant* geschreven *crant ic* een mnl. *craml ic* = kocht ik (dus zeker 1 sg. praet. van *cramen*) of wel *craut* = *crauet* (idem van *crauwen*, krabben) wordt gezocht!), 2692 (waar, gansch onnoodig, een mnl. of nederrijnsch *elmes* wordt gegist), 3012 (waar *scouden* voor *souden* verdedigd wordt met een niets afdoend, en foutief, beroep op „Frank: Gramm. § 114, 7”, l.: Franck § 115, 8), 3235 (waar een onzinnig *dus* door een in het zinsverband evenmin passend *durs* = *dore des* vervangen is). Zelfs indien, gelijk op enkele dezer plaatsen wellicht ’t geval is, niet met een Nederlandsch-Dietsch, maar met een mogelijk Overlandsch-Duitsch voorschrift gerekend wordt, schijnt deze averechtsche geleerdheid geheel overbodig, waar de oorspronkelijke lezing en een bloote verschrijving van den Overlandschen afschrijver overal voor de hand ligt. En de Nederlandsche medeuitgever schijnt zich eerbiedig van alle aanmerking onthouden te hebben, maar laadt daardoor ook den schijn op zich dit alles mede te aanvaarden en te willen verantwoorden.

Wat overigens de nauwkeurigheid van den afdruk van F betreft, ook deze schijnt niet boven allen twijfel verheven, wanneer men ziet, dat twee errata, die de uitgever op blz. XXII der eerste uitgave verzoekt te verbeteren, in de tweede door hem zelf niet verbeterd zijn (3126 en 3129: *wie*, l. :*wi*; of zijn dit geen d r u k-fouten, maar vormen van ’t hs., die de uitgever nu ongewijzigd wil laten?); en dat, blijkens zijn eigen photographie, in 582 *desen*, niet *tesen* staat (verg. de *d*’s der twee vorige regels), blijkens die in Teirlinck’s Toponymie, blz. 1 en 13, in 775 misschien *maelidaue* (?), kwalijk *maelstaue*, in 738 stellig *absdale*, niet *abstale* (verg. hierboven *desen* 582), in 1504 *hadie*, niet *hadic*, in 1505 *hadic* (aaneen) staat. Voorts zijn de noten lang niet vrij van drukfouten (ik telde er bij ’t enkele doorlezen een goede twintig) en staan zij niet zelden op de verkeerde bladzijde. „Wij struikelen allen in vele”: ook de nauwkeurigste philoloog blijft in dezen niet „zonder zonde”. Maar toch wekken en voeden zóóveel drukfouten in zóó schaarsche voetnoten eener bijna diplomatisch bedoelde tekstuitgave een onaangenaam gevoel van wantrouwen of althans ongerustheid ten aanzien der betrouwbaarheid van den tekst zelf. Dat er in diezelfde voetnoten nog al eenige germanismen (of temet ook frisiacismen?) en slordige bewoordingen voorkomen (zie behalve de twee voorberichten de noten op F 938, 1073, 1088, 1148, 2318, 2319, E 3032) kan bij deze twee uitgevers niet al te zeer verwonderen. Een vorm als „De vos Reynaerde”, die beneden aan de eerste blz. van elk vel te lezen staat, doet denken aan „de voorbedachte rade” van sommige vroegere juristen.

Over de beide Voorberichten ten slotte slechts dit, dat D., ik weet niet op welken grond, spreekt van „het „rhapsodiese” van het werk”, en dat hij aan eene eventueele, z.i. eigenlijk onmogelijke, „reconstructie van de R. zooals Willem hem vervaardigde ... het Dyckse handschrijft en niet het Comburgse tot grondslag ... gelegd” zou wenschen te zien; hetgeen vermoedelijk weinig naar den smaak zal zijn van zijn medeuitgever, den kampioen voor de onfeilbaarheid van A, en waartegenover ik mijne opvatting, met geringe wijziging (zie Crit. Comm. 15, Frings in Afd. A. XL 114), blijf stellen, dat de vergelijking van A, een nauwkeurig Vlaamsch afschrift van een vrij slecht voorschrift, en F, een slordig, wellicht zuidoostelijk afschrift van een vrij goed voorschrift, die elkaar vaak prachtig verbeteren en aanvullen, gesteund door E, door BD en door L, ons wèl in staat stellen om, binnen zekere grenzen van waarschijnlijkheid, den oorspronkelijken tekst van Aernout en Willem te benaderen; over wier beider aandeel aan het werk ik ’t thans met D. waarschijnlijk eens ben (zie Tschr. XLI 65—114).

Leiden. J. W. M u l l e r.

Willi Flemming, Andreas Gryphius und die Bühne. Halle a. S., Max Niemeyer. 1921. (Pr. M. 80).

Andreas Gryphius, de belangrijkste Duitsche tooneelschrijver van de zeventiende eeuw, de schepper van het Duitsche renaissance-drama, vertelt in de voorrede van het „blij-eindend treurspel” *Cardenio und Celinde* iets omtrent het ontstaan van dit stuk, dat wel de moeite waard is geciteerd te worden. „Als ich von Strassburg zurück in Niederland gelanget, und zu Amsterdam bequemer Winde nacher Deutschland erwartet” — dat moet in Juni 1647 geweest zijn — „hat eine sehr werthe Gesellschafft etlicher auch hohen Standes Freunde, mit welchen ich theils vor wenig Jahren zu Leiden” — waar hij 26 Juli 1638 zich had laten inschrijven om er te studeeren, maar binnen ’t jaar ook een veelsoortigheid van vakken te onderwijzen — „theils auf unterschiedlichen Reisen in Kundschafft gerathen, mich zu einem Panquet, welches sie mir zu Ehren angestellt, gebeten. Als bey selbstem, nach allerhand zugelassener Kurtzweilen man endlich auf Erzehlung unterschiedener Zufälle gerathen, und damit einen ziemlichen Theil der Nacht verzehret, hab ich mich entschlossen Abschied zu nehmen, und in mein damaliges Wirthshauss—[waar?]— zu eilen. Wolgedachte meine Liebesten wolten, was ich auch bitten oder einwenden möchte, nicht unterlassen

Digitized by Google

mich biss nach Hause, durch die so weite Stadt zu begleiten, und geriethen, so bald sie auf die Gassen kommen, wider auf ihr voriges Geschicht-Gespräch, dabey mir auf ihr Anhalten Anlass gegeben, den Verlauff dieser zwey unglücklich Verliebeten zu erzehlen. Die Einsamkeit der Nacht, die langen Wege, der Gang über den einen Kirch-Hof — [welk ?] — und andere Umstände machten sie so begierig auffzumercken. Als fremde ist ihnen dieses des Cardenio Begebnis, welche man mir in Italien vor eine wahrhaffte Geschicht mitgetheilet, vorkommen, dass sie auch nachdem ich mein Reden geendet, von mir begehren wollen ihnen den ganzen Verlauff schrifftlich mitzutheilen. Ich der nach vielem Abschlagen mich überreden lassen, Freunden zu Gefallen eine Thorheit zu begehen, hab endlich versprochen, ihnen, wie in andern Vergnügungen, also auch mit dieser nicht zu entfallen, bin aber doch bald anderer Meynung worden, und habe stat einer begehrten Geschicht-Beschreibung gegenwärtiges Trauer-Spiel auffgesetzt, bey welchem ich (weil es durch vieler Hände gehen, und manch scharffes Urtheil ausstehen wird) eines und andere nothwendig erinnern muss. Zu förderst aber wisse der Leser, dass es Freunden zu Gefallen geschrieben, welche die Geschicht sonder Poetische Erfindungen begehret."

Dit interessante verhaal krijgt diepere beteekenis, wanneer men er zich rekenschap van geeft, dat het Nederlandsche invloeden waren, die Gryphius als tooneeldichter hebben gevormd. Zijn kunst is zonder die van Vondel ondenkbaar. Dit eens voor al gedocumenteerd te hebben, is de verdienste van Dr. R. A. Kollewijn. Gryphius' *Die Sieben Brüder oder die Gibeoniter* is een trouwe vertaling van Vondel's *Gebroeders*; in de *Geliebte Dornrose* vinden wij heele stukken tekst en een belangrijk brok handeling uit de *Leeuwendalers*; *Catharina von Georgien* is afhankelijk van Vondel's *Maeghden*, *Der sterbende Papinianus* van Vondel's *Palamedes*. Maar vooral, de techniek van Gryphius' treurspel is tot in bijzonderheden verwant met die van onzen grooten dichter. Niet alleen, dat de uiterlijke vorm in bouw en metriek overeenstemt, dat beheerschende principes, als strenge eenheid van tijd en vrijer opgevatte eenheid van plaats en handeling, aan Vondel's voorbeeld beantwoorden, zelfs bepaalde kunstgrepen van expositie en bedrijfsafronding geven den indruk van ontleening. Met Vondel's „Reyen van Edelingen" of „Reyen van Maeghden" correspondeeren „Reyen der Höflinge" en „Reyen der Jungfrauen." Deze *poetisch-literaire* afhankelijkheid, door Flemming nergens op den voorgrond geplaatst, vindt evenmin bestrijding.

De strekking van Flemming's belangrijk werk gaat een anderen kant uit. Het is hem om de tooneelwaarde en tooneel-inrichting van Gryphius' drama's te doen. Hij ziet in den dichter van *Cardenio und Celinde*, *Leo Arminius*, *Catharina von Georgien*, *Carolus Stuardus* en zooveel andere stukken, een geboren tooneelman, die met scherpen blik uit de verschillende vormen van tooneel, die hij om zich heen zag — Jezuietentooneel, school-opvoeringen, Engelsche comedianten, opera — het doelmatigste voor zijn tooneelen en zijn tooneel-aanwijzingen wist te kiezen. Voor dit betoog maakt de schrijver een nuttig gebruik van een achttal kopergravures van Jan Using, denzelfden Using, die ook naar Cats gegraveerd heeft en die tooneelen uit *Catharina von Georgien* in verdienstelijke schetsen heeft vastgelegd. Bepaaldelijk houdt Flemming zich met de beteekenis van het voor- en het achtertooneel bij de opvoering van Gryphius' drama's bezig en komt tot de conclusie, dat de schrijver bij zijn concepties de tooneel-inrichting van het protestantsche schooltooneel voor oogen had: „Gryphius schrieb nicht lebensfremd für ein unbekanntes Publikum, sondern er schaute seine Stücke auf der realen protestantischen Schulbühne seiner Zeit und seiner Umgebung."

Dat is alles heel belangrijk en wordt ook in aantrekkelijken vorm medegedeeld, maar de beteekenis van den Amsterdamschen schouwburg, die waarschijnlijk in de eerste plaats Gryphius heeft gevormd, komt daarbij in 't gedrang. Gryphius heeft het helaas nooit uitgesproken, wat het bouwwerk van Jacob van Campen met de opvoeringen van Hooft's *Gerard van Velzen* en *Granida*, van Vondel's *Gebroeders* en *Gysbreght van Aemstel*, van Jan Vos' *Aran en Titus* voor hem en zijn kunst heeft beteekend. Flemming's typeering is in dit opzicht mat: „Wenn uns direkte Zeugnisse auch mangeln, so werden wir uns Gryphius mit seinen Freunden nicht nur in der verkehrs- und anregungsreichen Weltstadt die schönen Häuser mit ihrer behaglichen Ausstattung oder die grossen öffentlichen Bauten bewundernd denken müssen, sondern auch inmitten des Publikums der Schouwburg." Tusschen de regels door leest men, dat technische bijzonderheden in zijn stukken aan Vos, aan Hooft, aan Breero, vooral aan Vondel zouden kunnen doen herinneren, maar als geheel blijft onze schouwburg in Flemming's uiteenzetting verborgen in een sfeer van oninteressante vaagheid. Dat hij in een „Anhang" uitzicht opent op een aparte publikatie over het toenmalige tooneel in ons land — „über das Theater gedenke ich noch Genaueres zu veröffentlichen" — maakt de zaak niet beter: in dit werk zelf had aan den Amsterdamschen Schouwburg een veel ruimer plaats moeten zijn toegekend. De vijf bladzijden „Das Amsterdamer Nationaltheater" (p. 53—58) zijn daarvoor geheel ontoereikend en wettigen niet de karakteriseering: „1638 noch eine solche Bühne zu bauen, scheint ein schlimmer Atavismus."

Flemming's streven, voor zijn dichter belangstelling te wekken en hem een beteekenis als tooneelreformator toe te schrijven, die hem tot dusver nooit in die mate is toegekend, ontneemt hem den blik voor de ware verhoudingen. Een uitspraak als deze: „Ganz im Gegensatz zu den Stücken Vondels, selbst dem theatralischsten, das Gryphius kennen gelernt haben kann, dem Gysbreght van Aemstel, ist Gryphius' Bühnenanschauung bedeutend lebendiger und plastischer", blijft een subjectieve waardeering zonder bewijskracht. En herhaling in dezen vorm: „Im Gegensatz zu seinem holländischen Vorbild ist Gryphius der geborene Theatraliker", versterkt wel den indruk, dat de schrijver zou wenschen, zijn dichter zooveel mogelijk van Vondel te emancipeeren, maar werpt op de verhouding van voorbeeld en navolging geen luister licht. Dat de schrijver niet onbevangen staat tegenover zijn onderwerp, ontneemt aan het met vlijt en talent geschreven boek een niet-onbelangrijk deel van zijn waarde. Slechts hij, die niet wil lezen of niet kan lezen — en het Nederlandsch van schrijvers citaten doet vermoeden, dat hem het lezen in onze taal niet gemakkelijk valt — kan van „unwillkürlichen Reminiszenzen" in een stuk als de *Geliebte Dornrose* spreken. De parallellen, die Kollewijn bladzijde

Digitized by Google

aan bladzijde (p. 54 tot en met 61 van zijn proefschrift) geeft, bewijzen, dat Flemming op deze plaats aan de waarheid te kort doet.

Dit is jammer. Van Vondel afhankelijk te zijn, niet alleen literair, ook tooneeltechnisch, is voor een Gryphius geen schande. Indien de auteur met meer waardeering voor Vondel en met meer intime kennis van onze taal en letterkunde zijn taak was begonnen, zou dit aan de resultaten van zijn onderzoek en wellicht aan de monumentaliteit van zijn uitbeelding ten goede zijn gekomen. Zooals het nu is, kan ik althans het boek niet uit handen leggen, zonder den wensch te koesteren, dat een goed kenner van ons tooneel in de zeventiende eeuw en het gelijktijdige Duitsche een onderzoek moge instellen, of het juist is met betrekking tot de verhouding van Gryphius tot Vondel en den Amsterdamschen Schouwburg te zeggen: „Die holländische Bühne war damals doch schon rückständig gegen die hochentwickelte ganz Europa beeinflussende der jesuiten.” Is dit niet een studie voor een van hen, die door art. 42 van het nieuwe Academisch Statuut worden geprikkeld tot wetenschappelijk onderzoek? Het aan materiaal zoo rijke werk van Willi Flemming zij in hun wetenschappelijke en vaderlandslievende aandacht aanbevolen.

Amsterdam. J. H. Scholte.

Johanna Jahn, Die mittelenglische Spielmannsballade von Simon Fraser. (Bonner Studien zur englischen Philologie. Heft XIII). Bonn, Hanstein. 1921. (Pr. M. 7).

Na een inleiding bespreekt de schrijfster eerst uitvoerig den tijd van ontstaan van het lied en gaat na in hoeverre de historische feiten overeenstemmen met wat daarvan uit andere bronnen bekend is. Dan volgt een hoofdstuk over de stijl van het lied, waarin de schrijfster tot de conclusie komt, dat we te doen hebben met een „Spielmanslied” en niet met een volksballade. Ze tracht dan aannemelijk te maken, dat de dichter een minstreel was in dienst van Thomas de Multone, misschien de Richard le Harpur, die wordt vermeld in de Calendar of Patent Rolls. Een onderzoek over de metriek van het gedicht besluit de verhandeling.

De schrijfster heeft de stof streng-methodisch gerangschikt en met groote helderheid en nauwkeurigheid behandeld. De volgende opmerkingen kwamen bij het lezen bij mij op.

Er is vergeten te vermelden, dat het lied ook is afgedrukt in Brandl und Zippel. *Mittelenglische Sprach- und Literaturproben.*

De schrijfster toont onwederlegbaar aan, dat het gedicht geschreven moet zijn tusschen 7 September 1306 en 7 Juli 1307. Ze is zelfs in staat den datum nog nauwkeuriger te bepalen. In de *Flores Historiarum* wordt verhaald, dat het lijk van Sir Simon twintig dagen aan de galg hing. Wanneer men mag aannemen, en onwaarschijnlijk is dit niet, dat de dichter met alle bijzonderheden van de terechtstelling door persoonlijke aanschouwing op de hoogte was, dan volgt hieruit, dat het gedicht ontstaan moet zijn tusschen 7 en 27 September, dus „unmittelbar unter dem Eindruck der Ereignisse”. Deze laatste opmerking toont aan, dat de nauwkeurige datum van eenige waarde kan zijn voor de beoordeeling van het gedicht als literatuur. Dit wordt echter niet verder uitgewerkt.

Uit het feit, dat het gedicht onmiddellijk na de gebeurtenissen gemaakt moet zijn, volgt, dat de kronieken niet als bron gediend kunnen hebben. De schrijfster komt tot dezelfde conclusie op andere gronden; haar bewijsvoering lijkt me hier nopdeloos omslachtig.

In het tweede hoofdstuk vond ik een opgave van acht bronnen, die *niet* handelen over de geschiedkundige feiten, waarop ons lied doelt. Was het noodig deze alle te vermelden?

De schrijfster merkt op, dat er een tegenspraak is tusschen regel 178, waar de Tower, en regel 115, waar Newgate als de gevangenis van Fraser wordt genoemd. Dit zou op zichzelf zeer vreemd zijn voor iemand, die klaarblijkelijk Londen goed kende. De schrijfster tracht dan aan te toonen, dat Newgate een algemeene naam voor een gevangenis was. De verklaring lijkt me veel eenvoudiger.

Sone þerafter þe tydynge to þe kyng com;
He him sende to Londone wiþ mony armed grom;
He com yn at Newegate etc.

Naar mijn meening kan met Newegate hier alleen de poort en niet de gevangenis bedoeld worden.

Ik geloof, dat de schrijfster wat te boud is, wanneer ze zegt van den geheel onbekenden dichter: „Ein solcher Spielmann, der aus dem Volke kam und dann in den Dienst eines Herrn trat, is also unser Spielmann sicher auch gewesen”. Ook vind ik haar bewijsvoering, dat de dichter misschien in dienst van Thomas de Multone was, niet overtuigend. Ze berust in eerste instantie op het feit, dat deze edelman tweemaal met name wordt vermeld met de toevoeging „gentil baroun ant fre”, „an hendy knyht ant wys”. Dergelijke epitheta zijn echter schering en inslag in het gedicht en daar niet alleen:

Sire Emer de Valence, gentil knyht ant free (regel 82)
Sire Herbert of Norham, feyr knyht ant bold (regel 129).

Dat Thomas de Multone tweemaal genoemd wordt, is het gevolg van de historische feiten, niet van het verlangen van den dichter om zijn beschermheer op den voorgrond te brengen.

Ten slotte een opmerking van meer algemeenen aard. Het schrijven van een verhandeling als de besprokene heeft in de eerste plaats waarde — en zeer groote waarde — voor dengene, die ze schrijft. Is het echter wel noodig een dergelijke detailstudie zoo uitvoerig te publiceeren, als ze niet geleid heeft tot conclusies van meer algemeen belang?

Den Haag. J. H. Schutt.

Chateaubriand, Vie de Rancé. (Collection Adolphe Bordes). Paris, Helleu & Sergent. 1920.

Chateaubriand, La Vie de Rancé. Introd. et Notes de **Julien Benda.** (Collection des chefs-d'œuvre méconnus). Paris, Bossard. 1921.

René, ou les suites des passions, 1802, en *La vie de Rancé*, 1844. Legt men 't werk van den 34-jarige naast dat van den grijsaard van 76, dan ziet men de eenheid van dien woordtoovenaar, die van zich zelf dorst getuigen: „je me suis ennuyé dès le ventre de ma mère”. Deze uitgaven brengen dit prachtige boek, een heusch chef-d'œuvre méconnu, tot den lezer in twee verschillende lezingen: Bordes brengt den tekst van de eerste editie, met de bijvoegingen in de tweede als noot; Bossard

Digitized by Google

geeft de tweede uitgave weer en duidt de weglatingen aan, die Chat. had aangebracht op aanwijzing van anderen: „on a toujours plus de lumière et plus de savoir que moi”, zegt deze schrijver met zijn „modesties ostentatrices”, waarover hij, naar aanleiding van.... een ander spreekt. Die ongeveer 30 weglatingen zijn van tweeërlei aard vooral: de grofheden welke citaten uit de XVIIe eeuw met zich brachten en die trouwens naar 't eind van 't boek al minder talrijk waren dan in 't begin, zelfs de eenvoudige grappen („D'Urfé... épousa Diane *et partagea son lit avec de grands chiens*”) worden opgeofferd, en daarnaast de uitlatingen die geloovigen aanstoot konden geven of die de Katholieke leer konden schaden: een bladzijde over de herroeping van 't Edict van Nantes, „que manger de la viande ou de n'en pas manger était jugé chose indifférente pour la gloire de Dieu”, „à Rome la tombe, toute souveraine qu'elle est, n'a aucun crédit” e. d. En welk een hartzeer zal 't hem gekost hebben om een zin te schrappen als deze: „elle (Mme de la Vallière) demeurait seule à seul avec Dieu et Louis” of „En ce temps-là les hommes qui avaient aimé ne croyaient pas que les tombes fussent inhabitées” of een beschouwing over 't noodlot bij Grieken en Christenen. Soms ook wijzigt hij wat te zwoel van hartstocht was: „Si...., il (Rancé) eût préféré à l'éternité des nuits heureuses” wordt „des plaisirs à l'éternité”. Want dit werk is toch geheel Chateaubriand zelf, René die nu „der Welt abhanden kommen” is: „Je tarde tant à m'en aller que j'ai envoyé devant moi tous ceux que je devais précéder” en „J'ai osé profaner, avec mes pas qui me servirent à rêver *René*, la digue où Bossuet et Rancé s'entretenaient des choses divines”. Mysticisme passionnel en egocentrisme, dat is Chateaubriand, die, eenzame — „je n'aperçois personne; je suis resté seul” —, zich terugvindt in den solitairen Rancé. En daardoor, of daarom, historische of letterkundige onjuistheden begaat of plotseling een paragraaf wijdt aan den dood van Paul-Louis, aan Bonaparte, aan Béranger, aan Voltaire's correspondentie en aan.... minnebrieven (2 pagina's nog wel; in Bordes p. 203 en 204). En toch pakt hij steeds door zijn visie: „Ninon, dévorée du temps, n'avait plus que quelques os entrelacés, comme on en voit dans les cryptes de Rome”; „lorsqu'on erre à travers les saintes et impérissables Ecritures où manquent la mesure et le temps, on n'est frappé que du bruit de la chute de quelque chose qui tombe de l'éternité”, naast een raak portret: „Le coadjuteur (de Retz) finit ses jours en silence, vieux réveille-matin détraqué” en „on entendit un bruit de papier et de poussière: c'était Mabillon qui s'élevait” of naast een karakteristiek „.. en Hollande, où la littérature française avait son écho; écho protestant, qui répétait mal le son, et ne le répétait qu'aigre et sec”. Dat is de bijtende, raak slaande Katholiek, die ook weer zulke majestueuze zinnen heeft, breed en dreunend in deinende golvingen: „Il avait vu partout ces grandes feuilles solitaires qui flottaient sur les eaux comme un plancher, et à travers lesquelles (zet daar nu eens in onzen tijd: quoi!) les oiseaux aquatiques faisaient entendre quelques cris”. 't Werk is toch een echt specimen van superieure Chateaubriand-kunst. De uitgave-Bordes heeft toch enkele uitlatingen p. 28 (cfr. Bossard p. 67), p. 31 (idem 60) en p. 227 (idem 276); zij verdeelt het werk in drieën, Bossard in vieren, hetgeen juister is; in Bordes is een omzetting tusschen p. 241 en 238, die niet logisch is (p. 238. Après le roi d'Angleterre.... en p. 241 Il ne manquait plus qu'un roi....). Bij Bossard is op p. 218 een zin uitgevallen, 1e regel bovenaan: „N'est-ce pas *Emilie*?” Ik begrijp niet waarom, tenzij om de moeilijkheid van een verklaring te vermijden. Ik waag een conjectuur: een herinnering aan *Emilie et Alphonse* van Mme de Souza (1799), want ik durf niet aan *Cinna* denken. De editie Bossard wordt voorafgegaan door een inleiding van den schrijver van *L'ordination*. Men kent zijne voorliefde voor 't klassieke en verwondert zich niet, dat hij te velde trekt tegen Suarès, Marcel Proust, Rolland en de jongeren van 1890, vooral tegen Barrès, in een overigens belangrijke analyse van de schoonheid van dit *Vie de Rancé*, ook een „suite des passions”.

Amsterdam. K. R. Gallas.

C. Autran, „Phéniciens”. Essai de contribution à l'histoire antique de la Méditerranée. Paris, Geuthner, 1920. (Pr. 30 francs).

De Grieksche traditie schrijft aan de Phoeniciërs een breede en diepe werking op Hellas toe. De europeesche wetenschap houdt hen voor één van de noord-semietische stammen die zich aan de syro-palestijnsche kust vestigden eenigen tijd voordat de Israëlieten zich tot een gezeten volk hebben weten te maken. Inderdaad zijn vele phoenicische persoons- en plaatsnamen gemakkelijk uit het Semietisch te verklaren, o. a. die van Kadmos (blz. 4 en 5). Omgekeerd zijn er een aantal grieksche woorden, die geen inheemsche etymologie toelaten doch wel in het semietische lexicon passen.

Toch hadden Curtius en Renan, ieder van zijn kant, er reeds bedenkingen tegen om aan kanaäneesche Semieten een diepgaanden invloed op de helleensche cultuur toe te kennen. Bovendien constateerde in 1894 J. Beloch, dat noch in de grieksche zeetermen, noch in de plaatsnamen van Sicilië of de Aegeïsche Zee een enkel semietisch woord voorkomt en dat de archeologische vondsten in hetzelfde gebied ten opzichte van semietischen invloed even negatief waren (blz. 4—10). Tot een gelijk resultaat voert het onderzoek van de onhelleensche elementen in het vocabulaire van Homerus (blz. 11—13).

Het tweede hoofdstuk (blz. 14—52) is hoofdzakelijk gewijd aan onderzoekingen betreffende de herkomst van vele der voornaamste grieksche godenfiguren. Apollo, de schutsgod van de vijanden der Acheeërs in den trojaanschen oorlog, is afkomstig uit Lycië. Hetzelfde mag gelden van zijn moeder Leto en zijn zuster Hecate—Artemis. Hephaistos, Hera, Isis en Demeter Poseidon, ja Athena zelve worden door de traditie met Klein-Azië verbonden, waar ook vele heroën, o. a. Phoenix en Kadmos thuis hooren.

De schrijver gaat verder. Ook talrijke woorden, die voor phoenicisch of voor hebreeuwsch doorgaan, hebben in het Semietisch geen etymologie. Zij wijzen in massa op verband met een zeer geciviliseerd, begaafd, algemeen ontwikkeld volk, terwijl de echt phoenicische inscripties door Renan gekenschetst worden als „vraie langue d'enfant”. Bovendien, „quel ingénieur, quel philosophe, quel grand esprit la Phénicie sémitique a-t-elle donné au monde” ? (blz. 51). Wenden wij daarentegen den blik naar Klein-Azië, dan kunnen wij constateeren, dat daar geen tegenspoeden den geest van vrij onderzoek, waaraan de wereld haar wetenschap en phi-

Digitized by Google

losophie te danken heeft, konden uitblusschen; daar is de bakermat van Thales, Anaximenes, Anaximander, Herodotus en anderen.

Aan het einde van het tweede hoofdstuk overzien wij dus drie gedachtenreeksen: De eerste, dat de antieke traditie een belangrijk deel van het helleensche kultuurbezit als leengoed uit Phoenicië beschouwt. De tweede, dat de semietische bevolking van Phoenicië niet de haard van zulk een uitstraling kan geweest zijn. De derde, dat een ander deel van de traditie naar Klein-Azië wijst.

Het volgende hoofdstuk (blz. 52—81) wijst een weg uit de moeilijkheid. Volgens het getuigenis van Corinna en Bakchylides heete Karië oudtijds .... Phoenicië. Zoo volgen een reeks van gegevens, die een band leggen tusschen Phoenicië en Klein-Azië. Wie de Grieken Phoeniciërs noemden zijn ‚Asianen' geweest. Kan men dus de geheele phoenicische traditie door een ‚asianische' vervangen? Dat zou te ver gaan. Gelukkig brengen geschiedenis en archeologie hier licht. Van de 25/23e tot de 12e eeuw heeft Syro-palestina onder asianische kultuurhegemonie gestaan en juist in deze eeuwen is van dit land levende en levenwekkende energie uitgegaan, in de eeuwen dus, dat de Semieten daar nog van ondergeschikte beteekenis waren.

Twee oorzaken hebben deze hegemonie gebroken: de trojaansche oorlog, en de komst van de kanaäneesche Semieten, die zich aan de kust wel van de asianische erfenis meester maakten, maar daarmee nog niet van het asiaansche genie.

Tot versterking van deze constructie worden dan sporen van klein-aziatischen invloed in Syro-palestina bloot gelegd (blz. 65—74).

Het vierde hoofdstuk (blz. 82—92) geeft een geestdriftige synthetische beschrijving van het begaafde en energieke volk, dat zulk een invloed op de wereldgeschiedenis uitgeoefend heeft. Het vijfde (blz. 93—112) sluit zich hierbij aan door een breed en tevens gedetailleerd onderzoek naar zijn verspreiding en werkzaamheid in Egypte en Voor-Azië. Ten slotte (blz. 117—123) een schets van zijn verval.

De schrijver heeft, zooals uit dit overzicht van zijn werk moge blijken, een complex van gangbare voorstellingen rakende de oude geschiedenis van het gebied om de Middellandsche Zee aan een diepgaand onderzoek onderworpen en gepoogd ze te vervangen door nieuwe. Hij heeft dit gedaan met groote kennis van zaken, met scherpzinnig analytisch en synthetisch vernuft, en met een warmte die alle dorheid uitsluit. Hij heeft er recht op, dat zijne denkbeelden gekend worden. Dit is een van de redenen, die mij tot een uitvoerig weergeven van den inhoud van zijn werk genoopt hebben. Dat hierop geen uitvoerige kritiek volgt, vindt zijn grond daarin, dat ik niet bevoegd ben alle deelen van zijn werk te beoordeelen. Tegen verschillende argumenten heb ik bedenkingen, maar het zou onbillijk zijn, dit groot opgezette werk met détailkritiek te ontmoeten. Ik wil slechts twee vragen doen, die de groote lijnen raken. Is het geoorloofd semietisch-phoenicischen invloed op Hellas te loochenen op grond van beschouwingen over den aard der semietische Phoeniciërs, van wie wij minder weten dan van éénigen anderen belangrijken volksstam der Semieten? En: staat het vast dat de syro-palestijnsche invloed op Hellas vóór en niet na de vestiging van de semietische Phoeniciërs aan de kust, heeft gewerkt?

Hoe het antwoord op deze vragen ook moge luiden, het boek van Autran zal er niet minder lezenswaard om zijn; het moge dan ook vele lezers vinden.

Leiden A. J. Wensinck

R. Much, Deutsche Stammeskunde. (Sammlung Göschen). Berlin-Leipzig, Vereinigung wissensch. Verleger W. de Gruyter & Co. 1920. (Pr. ƒ 1.—).

Dr. Much, welbekend door zijn studies over de duitsche stammen, heeft in dit handige boekje, natuurlijk zonder opgave van bronnen, maar ook zonder er op te wijzen, dat vele quaesties nog lang niet opgelost zijn, zijn uitgebreide kennis op dit gebied in beknopten vorm weergegeven. Het eerste hoofdstuk (p. 1 — 20) behandelt de Indogermanen, het 2[de] (p. 20 — 65) is getiteld: Die Germanen als Gesamtvolk, terwijl hij in het 3de (p. 65 — 132) uitvoerig de afzonderlijke germaansche stammen bespreekt. Een kort hoofdstuk over het ontstaan van het *duitsche* volk, een geographische *index* en een paar plaatjes en kaarten besluiten het praktische boekje, dat uitstekend kan dienen ter oriënteering in deze moeilijke quaesties.

Enkele opmerkingen, bij het doorlezen mij opgevallen, wil ik hier bijvoegen. Volgens den schrijver hebben de Indogermanen oorspronkelijk aan de Oost- of de Noordzoe gewoond. In hoever dit juist is, is natuurlijk nooit uit te maken: men vergelijke hieromtrent echter Ed. Meyer, Gesch. d. Altertums I, 2 § 561, vgg., vooral § 568 en 569, die tot geheel andere conclusies komt.

Dat de Germanen daarentegen reeds zeer vroeg in het N. van Europa gewoond hebben, staat natuurlijk vast. In het 2[de] hoofdstuk worden — vooral uit een taalkundig oogpunt — de grensvolken der Germanen, en wel voornamelijk de Kelten besproken; niet alleen in Zuid-Duitschland, maar ook in Midden-Duitschland moeten die gewoond hebben. Een van de eerste stammen is een afdeeling van de *Volcae*, welke naam nog in het duitsch over is, om de geromaniseerde Kelten aan te duiden, n.m. het adj. *welsch*.

Het woord *Germani* houdt Much voor een Germaansch woord; het is oorspronkelijk alleen toepasselijk op een enkele stam; één algemeenen naam voor hun volk hebben de Germanen niet gekend.

In het hoofdstuk over de germaansche stammen valt het volgende op (p. 73): aan de oostkust van Ierland noemt Ptolemaeus de Kaukoi, welke naam ook in het Iersch voorkomt; daar nu daarnevens ook Manapioi genoemd worden, veronderstelt Much, dat een afdeeling der Chauken of Kauchen zich eerst op eilanden aan de monden van den Rijn heeft neergezet, en zich daarna met Menapiërs als zeeroovers aan de iersche kust heeft gevestigd. Evenzoo schijnen de Koriondoi aan de zuidoostkust van Ierland een germaansche stam te zijn. (In een korte bespreking in de Berl. Phil. Woch. van 20 Nov. 1920 (Sp. 1117/1118) bestrijdt L. Schmidt echter deze veronderstelling; hij houdt de **Καῦκοι** voor een *keltisch* volk, dat denzelfden naam draagt als het germaansche, hetgeen meer voorkomt).

Omtrent de Chauken (p. 89/90) komt schr. tot een geheel andere conclusie dan andere schrijvers; ze gaan op, niet in de Saksers, maar in de Franken, aangezien dezen in poëtische taal ook Hugones, ags.: Hūgas, heeten, hetgeen verwant is met Chauci, germ. Hauhos.

Digitized by Google

Deze theorie lijkt mij onhoudbaar: de naam Franken komt het eerst op bij de Rijnfranken, en niet bij de Saliërs, de eenige Franken, met wie de Chauci (over zee) verbinding kunnen gehad hebben; cf. Schmidt, Gesch. der deutschen Stämme II, 1, p. 38, die de theorie van Much reeds weerlegd heeft. De Oost- en West-falen daarentegen, die volgens Schmidt Chauci zijn, rekent Much p. 87 eerst tot de Cherusci, terwijl hij ze later bij de Sachsen indeelt. Men moet hierbij er rekening mede houden, dat de Sachsen een veroverend volk zijn, zoodat vele andere stammen onder hun leiding opgenomen zijn. Ter oriënteering vgl. men *Museum* XXII p. 117 en mijn jongste artikel in *Museum* XXIX van April 1922 p. 166 vg.

Overigens is dit hoofdstuk wel het beste en meest geslaagde van het geheele boekje. Heel in het kort, maar toch buitengewoon duidelijk en overzichtelijk worden de verschillende stammen in hun splitsingen en geschiedenis besproken. Na een algemeen overzicht behandelt de schr. eerst p. 71 — 92 de westelijke Germanen, dan p. 92 — 102 die tusschen de monding van de Elbe en het Kattegat (waarbij de Sachsen vooraanstaan), in § 13 de Suebische groep, in § 14 de oost-duitsche stammen, en in § 15 de Noord-Germanen.

Tiel. W. Koch.

M. de Jong Hzn., Joan Derk van der Capellen. Groningen, J. B. Wolters. 1921. (Pr. geb. ƒ 22.50). (Amsterdamsche diss.).

Het boek van Dr. Murk de Jong, bestemd tot academisch proefschrift en betiteld als „levensbeeld", blijkt een werk van heel wat meer beteekenis dan deze woorden zouden doen vermoeden, doordat de schrijver zich niet heeft bepaald tot zijn eigenlijk onderwerp, maar in zijn werk al de vóór- en bijstudiën heeft opgenomen, die hij voor de kennis en de waardeering van Capellens handelingen en geschriften noodzakelijk of wenschelijk oordeelde. Er is zeker wel eenige reden om te meenen, dat hij zich daarbij een zekere grens had kunnen stellen en niet al zijne excursen zoo uitvoerig uitwerken als hij gedaan heeft, maar dat neemt niet weg, dat zijn boek juist door die excursen tot een werk van groote waarde voor de Nederlandsche geschiedenis is geworden. Eene „geschiedenis van Overijsel in het tijdperk van het erfstadhouderschap" zou het met meer recht kunnen heeten dan alleen een „levensbeeld uit den wordingstijd der moderne democratie".

Bij die vóór- en bijstudiën heeft Dr. de Jong tijd noch moeite gespaard om met groote nauwgezetheid de velerlei vraagstukken, die in Capellens tijd aan de orde waren of door diens werkzaamheid te berde gebracht werden, met volkomen kennis van zaken te behandelen, en daardoor is hij erin geslaagd den aard en het gewicht van die vraagstukken in een zeer helder licht te plaatsen. Reeds het tweede hoofdstuk — over „het Overijselsche staatsleven" — geeft daarvan een sprekend bewijs. Het zou niet gemakkelijk zijn een geschrift aan te wijzen, waarin de netelige, telkens weder herrijzende quaestie der overstemming op den landdag zoo grondig en volledig onderzocht blijkt en uiteengezet is als in deze verhandeling. Mag men al bedenking maken tegen de vooropgestelde uitspraak, dat de unie van Utrecht, met de daarop volgende afzwering van den landsheer, de „grondwet van het particularisme", en de Republiek — zooals herhaaldelijk op andere plaatsen in het boek met stelligheid wordt verklaard — van den aanvang af een federatieve staat was, het doet niets af aan de waarde van het verdere betoog.

Hetzelfde geldt van het hoofdstuk over de drosten diensten, het vijfde: ook deze zaak is in haren oorsprong opgespoord en het ontstaan en de prakrijk van de ongegronde vordering dier diensten zijn met groote zekerheid en op onwederlegbare gronden aangetoond, bovendien in het hoofdstuk over Capellens readmissie — het tiende — nog door concrete voorbeelden gestaafd.

Alle rijzende vraagpunten: de houding van de gezworen gemeente, de rol der kleine steden, de gedragslijn der ridderschap e.a., zijn op soortgelijke wijze door historisch onderzoek toegelicht, en hèt is daardoor dat het boek, niet alleen voor de kennis van het leven en werken van Capellen, maar, wat van meer belang is, voor die van de geschiedenis der achttiende eeuw, en ook van de voorafgaande tijdperken, zulke waardevolle bijdragen geeft. En daarom neemt men het voor lief, dat de behandeling van andere onderwerpen, als b.v. de buitenlandsche staatkunde, de betrekkingen met Amerika en dergelijke, die geene zoo uitvoerige uiteenzetting vorderden, wel wat al te breed is uitgevallen.

De besproken voorstudiën geven het boek zijn groote waarde, meer dan de levensbeschrijving van den hoofdpersoon. Doch ook deze is, na de meest nauwgezette raadpleging en overweging van al het beschikbare materiaal, dat archieven en bibliotheken leveren kunnen, met zorg en toewijding samengesteld. Bovendien heeft de schrijver er zich niet toe laten verleiden datgene wat in Capellens leven, om welke reden, dan ook, bedenkelijk kan geacht worden, te verbloemen, laat staan te verzwijgen; hij wijst integendeel, overal waar het pas geeft, op de bevreemdende tegenstrijdigheid in zijne meeningen en uitlatingen, de onoprechtheid en dubbelzinnigheid in zijne handelingen, de hersenschimmigheid zijner staatkundige plannen. Maar, zoo de schrijver dat alles onomwonden erkent, hij poogt het te „verklaren", en dat verklaren is metterdaad vergoelijken, of liever verdedigen. De „duistere punten" in de zaak van Capellens admissie in de ridderschap, met name zijn voorgewend eigendomsrecht op de havezate de Bredenhorst, de boosaardige aanvallen op den stadhouder in zijn anoniem Schotschrift „Aan het volk van Nederland", geschreven in 1781, terwijl hij nog tot het vorige jaar bij dien stadhouder zijn steun was blijven zoeken, eerst in zake zijne admissie, daarna ten behoeve zijner readmissie, het wordt, zoowel als zijne verwarde politieke denkbeelden, verklaard uit zijne „duocentrische mentaliteit". Het is mogelijk dat Dr. de Jong met deze psychologische analyse van Capellens denk- en handelwijze zoo gelukkig geweest is de juiste verklaring daarvan te treffen, maar het is te vreezen, dat zijn boek bij den aandachtigen lezer de overtuiging zal wekken, dat dan het „lagere centrum" in Capellens wezen aanmerkelijk sterker is geweest dan het „hoogere", en dat zelfs het „democratisch idealisme", hem door het laatstgenoemde ingegeven, ten zijnen nadeele door het eerste maar al te zeer is vertroebeld.

Evenwel, deze persoonlijke beschouwingen van den schrijver hebben het getrouwe beeld, dat hij van Capellen gegeven heeft, niet geschaad, en moge ook zijne beoordeeling van de staatkunde, die in den tijd van prins Willem V afkeerig bleef van de anti-Engelsche actie en

Digitized by Google

de oude richting, door Willem III aangegeven, eenzijdig en daardoor betwistbaar zijn, ook deze is de uiting van persoonlijke opvatting, die aan de biographie van Capellen geen afbreuk doet, en die men kan laten gelden, ook al deelt men ze niet.

Met eenige teleurstelling leest men alleen het hoofdstuk over het libel „Aan het volk van Nederland".

Tijdgenooten, die dagelijks gewoon waren het banaalste geschrijf onder de oogen te krijgen, mogen het „een krachtig stuk" hebben gevonden, de bezadigde geschiedkundige van onzen tijd kan slechts leedwezen gevoelen over het treurige feit, dat een anoniem schimpschrift van zoo in alle opzichten laag allooi uit de pen gevloeid is van een Nederlandsch edelman.

Dr. de Jongs boek is een doorwrochte studie, waarmede men hem zelf, maar ook de Nederlandsche historiographie van harte gelukwenschen mag.

Rijswijk. F. J. L. Krämer.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Wetenschappelijk onderzoek der Zuidnederlandsche dialecten, ingericht door het **Phonetisch Laboratorium der Leuvensche Universiteit.** Eerste lijst: A—M.

Ziedaar dan het Zuidnederlandsch dialectonderzoek georganiseerd en op vasten grondslag gesteld. Het Phonetisch Laboratorium te Leuven kan, dank zij den steun van de Leuvensche Universiteit, een begin maken met een **Zuidnederlandsche Taalatlas.** Bij het opmaken van de uitvoerige woordenlijst heeft men als grondslag gekozen de lijst voor enkele jaren opgemaakt door de Heeren van Ginneken, Schrijnen en Verbeeten, met het oog op het onderzoek der Hollandsch-Limburgsche dialecten. Deze lijst is echter omgewerkt en aangevuld, vooral met Brabantsche, Oost- en Westvlaamsche eigenaardigheden. Later zal deze eerste lijst nog door nieuwe aangevuld moeten worden. Dit spreekt natuurlijk vanzelf, bij een dergelijk dialectonderzoek doet men immers voortdurend nieuwe vondsten en hierbij moet het questionnaire voortdurend worden aangepast. Ook de vragenlijst van de „Atlas linguistique" is gedurende het onderzoek hoe langer hoe grooter geworden, iedereen die een bepaald dialectgebied exploreert zal trouwens steeds weer nieuwe woorden in zijn materiaal willen opnemen.

Zoo als men ziet is aan schriftelijke enquête de voorkeur gegeven. Dat is, dunkt me, nog wel de meest practische methode, waarmede men, voorloopig althans, nog de meest tastbare resultaten kan verwachten. Mondelinge enquête is wel betrouwbaarder, maar is aan den anderen kant zóó tijdroovend en zóó kostbaar, dat maar weinigen zich daaraan kunnen wijden. Als correctief op de schriftelijke methode stelt Dr. Grootaers, de actieve auctor intellectualis der geheele onderneming, zich voor, om het ingekomen materiaal te controleeren met betrekking tot de juiste schriftelijke weergave der dialectklanken. Dit werk zal, onder toezicht van Dr. Grootaers, verricht worden door studenten in de philologie, die een voldoende kennis van de phonetica bezitten en zich bovendien practisch geoefend hebben in het nauwkeurig opteekenen van dialectteksten.

Naar men weet bestaat er sinds eenige jaren te Bonn ook reeds een centrale van het Nederlandsch dialectonderzoek. Daar wordt o. a. ook een Zuid-Nederlandsche dialectatlas bewaard en thans ook het uitgebreide materiaal voor een atlas van alle gemeenten onzer Oostelijke provinciën benoorden den Rijn. Het is zeker een verblijdend verschijnsel, dat nu ook voor de Vlaamsche gewesten een bijzondere centrale is opgericht; aan Dr. Grootaers onze beste wenschen voor den bloei der nieuwe onderneming.

Het Nederlandsch dialectonderzoek gaat vooruit.... vooral in het Buitenland.

Bonn. G. G. Kloeke.

Prof. Louis Halphen van de universiteit van Bordeaux is de leider van een groote wetenschappelijke uitgave, getiteld *Les classiques de l'histoire de France au moyen âge* (ed. Champion, Paris), die zich ten doel stelt de voornaamste fransche kronieken, heiligenlevens, brieven, geschiedwerken enz. uit de Middeleeuwen in wetenschappelijke bewerking uit te geven. De meest aangewezen bewerkers zullen aan dezen arbeid deelnemen; latijnsche, provençaalsche en oudfransche teksten zullen van een getrouwe en leesbare vertaling worden voorzien; een sobere annotatie zal de belangrijke varianten en eenige historische toelichting leveren. De uitgave begint met 1923.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1922, Janv.-Févr.: Lettres adressées p. M. Pierre Montet, au sujet des fouilles de Byblos. — R. Lantier, Notes de topographie carthaginoise. — L. Chatelain, Travaux et recherches du Service des antiquités du Maroc. — R. Cagnat, Deux bornes milliaires de Syrie. — E. Chatelain, Rapport sur les travaux des Ecoles franç. d'Athènes et de Rome 1920-21.

Journal des Savants, 1922, Mai-Juin: C. Jullian, Arles grecque et romaine. — A. Diès, Une nouvelle éd. de Platon (slot). — H. Cordier, Le vieux Paris. — Nouv.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XLI, 1-2: A. C. Bouman, Joh. Ruusbroec en de Duitsche mystiek. — L. Arbusow, Ein fragment vom mnl. „Reinout van Montalbaen" in der Rigaschen Stadtbibl. — M. Ramondt, De bronnen van den Gloriant. — C. G. N. de Vooys, Nog een Utr. navolging van *Huygens' Voorhout.* — W. v. Eeden, *Vinland*-studiën, I. — J. W. Muller, Aernout en Willem als de twee dichters v. Reinaert I gehandhaafd. — A. A. Verdenius, Lexicol. aanteek. bij stichtelijk proza uit de Middeleeuwen (*verv.*). — O. Dambre, De bronnen v. J. de Harduijn (1582—1641 ±). — J. de Vries, Van Bere Wisselauwe. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XVI, 5: A. C. Bouman, Syntaktiese groepen in Afrikaans. — J. J. Salverda de Grave, Taal en Gedachte. — Ph. J. Simons, Kenniskritiese beschouwingen, IV. Kausaliteit. — E. Jongejan, Fonetiese sprokkel. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Archief Aartsbisdom Utrecht, XLVII, 2-3: Séjourné, Trois consultations canoniques (XIIe siècle). — Post, St. Bernards-klooster te Aduard, I.

XLVIII, 1: Post, Aduard, vervolg; Kroniek aartsb. 1920/1.

English Historical Review, July 1922: Chew, Scutage under Edward I. — Pollard, Council, Star Chamber and Privy Council under the Tudors, I. — Kingsford, The Highland forts in 1745. — Unwin, The transition to the factory system, II.

Anglia, XLVI, 3: Fr. Klaeber, Der Held Bēowulf in deutscher Sagenüberlieferung? — O. B. Schlutter, Zur Rechtfertigung meiner Stellung zu Holthausen. — Dez., Weitere Beitr. zur ae. Wortforschung. — Fr. Klaeber, Zum Bedeutungsinhalt gewisser ae. Wörter u. ihrer Verwendung. — G. Dubislav, Stud. zur me. Syntax, IV. — A. Nicoll, Italian Opera in England. The first five years. — H. Patzig, Zur Episode von þrȳð im Bēowulf. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortforschung.

Id., Beibl., XXX, 6: H. Lindkvist, Some Notes on Elfric's Festermen.

Studiën, XCVIII, Sept.: F. Tummers, Het offer in nieuwe belichting, I. — L. v. Miert, Hoe te Amsterdam Jezuïetengeheimen aan het licht kwamen. Een brokje bibliographie. — M. v. Steen, Het Land der Perzen, I. — J. Beuns, De toekomst van het goud. — J. Kroon, „Het groote bedrog". — Meded. — Dingen v. d. dag. — Uit de Pers.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

TE KOOP GEVRAAGD:

MUSEUM

Jg. 22 No. 8; Jg. 24 compleet en incompleet; Jg. 25, 26, 27 enz.

Aanbiedingen onder **No. 190** aan het Bur. v d. Blad.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

67ste Jaargang

12 Nummers Per jaar *f* 1.20

De **Nederlandsche Bibliographie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG-MIJ. — LEIDEN

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN J.f.

Commentationes Homericae	*f* 3.40
Homerus, Gestalten en Tooneelen van het oudgrieksche Heldendicht, *f* 2.75, geb.	„ 3.50
De Boogschutter en de Weefster Opmerkingen over de Odyssee	„ 1.50
Schoolwoordenboek op de Gedichten van Homerus, 2e druk	„ 4.75
Prolegomena ad Aristophanem	„ 5.90
Aristophanis fabulae cum prolegomenis et commentariis 11 deelen	„ 36.45
Acharnenses	„ 2.90
Equites	„ 3.60
Nubes	„ 3.60
Vespae ed. secunda	„ 4.—
Pax	„ 2.90
Aves	„ 4.25
Lysistrata	„ 2.90
Thesmophoriazusae	„ 2.90
Ranae	„ 3.60
Ecclesiazusae	„ 2.90
Plutus	„ 2.90
Een Dichterleven (Aristophanes)	„ 2.50
Menandri fabularum reliquiae cum praefatione, notis criticis, commentariis exegeticis. Editio tertia	„ 4.90
Antigone, tragedie van Sophokles, metrisch vert.	„ 0.75
Philoktetes, tragedie van Sophokles, metrisch vert.	„ 0.75
Carmina Latina. Post mortem poetae collegit filius	„ 1.90

NEDERLANDSCHE KUNST

Een reeks artistieke handboeken onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn., De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40**.

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90**.

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40**.

Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40**.

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40**.

Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—**.

Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90**.

Deel 8. M. H. VAN CAMPEN, Nederlandsche Romancières. Ing. **f 2.75**, geb. **f 3.90**.

Deel 9. Dr. J. L. WALCH, Ons hedendaagsch Tooneel. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40**.

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. **No. 2.** **November 1922.**

Meuli, Odyssee und Argonautica (v. Leeuwen).
Elebaers, De Katharsistheorie bij Plutarchus (Hartman).
Kiessling-Heinze, Horatius, II (Wagenvoort).
Denison Ross, 'Abdallâh Muhammad bin 'Omar al-Makki, An Arabic History of Gujarat (Houtsma).
Von Winning, Johan de Brune de oude (J. W. Muller).
Gose, Goethes „Werther" (Breuning).
Wallensköld, Les Chansons de Conon de Béthune (de Kok).
Annales J.-J. Rousseau, XIII (Gallas).
Agrell, Zur baltoslavischen Lautgeschichte (v. Wijk).
Busolt, Griechische Staatskunde (Roos).
Bickel, Der Altroemische Gottesbegriff (H. M. R. Leopold).
Lohmeyer, Vom göttlichen Wohlgeruch (K. H. E. de Jong).
Göricke, Das Bildungsideal bei Addison und Steele (C. P. Gunning).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

K. Meuli, Odyssee und Argonautica. Untersuchungen zur griechischen Sagengeschichte und zum Epos. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1921. (Pr. 16 Mark).

De jonge Bazelsche geleerde is bij zijn onderzoek naar het sprookje van Polyphemus den zoon van Poseidon uitgegaan van een opmerking van zijn leermeester, prof. von der Mühll, dat nl. de aloude aardgod Poseidon eerst door Homerus tot vorst der zee is geworden [blz. 78].Er kon zijn bijgevoegd dat dus ook Polyphemus' moeder Thoösa [Thaousa ?] wel geen zeewezen zal zijn geweest, en haar vader Phorkys eerst recht niet; de onmogelijke gissing van Maass, dat de naam Thoösa iets met dien van den berg Athos zou te maken hebben [blz. 77,1], zou dan wel onvermeld zijn gebleven. Maar de heer M. heeft, met wijze zelfbeperking, niet te veel hooi op zijn vork genomen, en zich streng bij zijn onderwerp gehouden. Op gelukkige wijze kenschetst hij het wezen van dien reus, den „Wilden man", zooals ik hem in het zwitsersche bergdorpje, waar ik woon, nog kort geleden, zeer vermenschlijkt dan, tezamen met de „Wilde vrouw" zag optreden in den plechtigen optocht ter gelegenheid van het jaarlijksch Aelplerfest.

Bij zijn onderzoekingen op een uiterst onzeker terrein blijkt de schrijver alles behalve een waaghals, en toont telkens een heilzaam scepticisme en nuchter oordeel. Kalm en zakelijk tracht hij aan te toonen dat de Argonautensage veel ouder moet zijn dan „onze Odyssee". — Wanneer zal men zich weder aanwennen eenvoudig van „de Odyssee" te spreken ? *Weet* iemand iets van ándere Odysseeën ? . . . . Zie, tegen het einde van zijn boek vervult de heer Meuli onzen wensch reeds, en spreekt van „den dichter der Odyssee" [blz. 116].

Uit de namen van eenigen der metgezellen van Jason, en uit hun wonderbaarlijke eigenschappen, maakt hij op, dat zij in den oudsten vorm der vertelling geen menschen maar dieren waren: Lynceus de lynx, Coronus de kraai, Ancaeus [„de omarmer"] de beer, Echion de slang, Autolycus de wolf, enz., en dat de Argonautensage dus een der vele vervormingen is van het wijdverspreide sprookje der „hulpvaardige dieren", waaruit later dat van de „kunstvaardige helpers" is geworden.

Men zal tegen deze uiteenzetting wel geen bezwaar hebben. Verder meent de heer M., in aansluiting aan Kirchhoff en vele anderen, dat de avonturen van Odysseus bij Circe, de Sirenen enz., tot en met dat op Thrinacia, het eerst in de Argonautensage voorkwamen, waarin zij bijzonder goed passen, en dat zij daaruit door Homerus, die immers van „het alom vermaarde Argoschip" gewag maakt [μ 70], in zijn eigen gedicht zijn overgenomen en voor zijn doel vervormd. Zeer goed mogelijk: zeer aannemelijk zelfs, al kennen wij de Argonautensage slechts in late omwerking. Waarom ook niet ? Dat Homerus zijn gegevens niet uit zijn duim heeft gezogen, zal wel niemand ontkennen.

Maar van „Homerus" mag ik nu eigenlijk niet spreken. De heer M. spreekt slechts van „den dichter van ε—ι" [blz. 87]. Over de boeken ι—ι en ι— laat hij zich voorzichtiglijk nergens uit, maar met genoegen zien wij dat hij althans de eerst genoemde boeken een oorspronkelijk geheel noemt, een gedicht van een grooten, in zijn kunst doorkneden dichter, en zich — kalm maar beslist — verzet tegen allerlei moderne vivisectie, die men zich veroorloofd heeft op dat kunstwerk toe te passen.

„Gegevens uit de Argonautensage in de Odyssee opgenomen". . . . Gegevens dan toch zeker uit den tijd toen Jason met zijn makkers nog op weg ging naar het „Sonnenland des Jenseits", — niet naar den Kaukasus ! Den tijd toen zijn wonderbark nog niet de Zwarte zee doorvoer. Den tijd dus toen Polyphemus nog de „Wilde man" was. Zóó zal de heer M. concludeeren , — meent men na het

Digitized by Google

tot dusver gelezene, en wij zijn gaarne bereid met hem in te stemmen. Maar neen — er volgt iets geheel anders, waarbij wij ons afvragen wat het onderzoek naar de „hulpvaardige dieren" en de „wilden Leute" voor nut heeft gehad. „Dat de rotsen van de hemelpoort" [de eertijds samenklappende Plankten] „thans vaststonden" [nadat de Argo er op haar terugkeer was doorheengeglipt], „is men ongetwijfeld eerst toen gaan beweren, „toen men die engte in een bepaald gedeelte van de „Zwarte zee meende te erkennen. Heel de oudheid, bijv. „Herod. IV 85, zag de rotsen, die in den voortijd hadden „samen geklapt, in de oostelijk van den Bosporus gelegen „eilandjes Cyaneae. De Argonautensage was derhalve „reeds vóór onze Odyssee in de Zwarte zee gelokali- „seerd" [blz. 89].

„Derhalve" ? — Niet zonder weifelen, en als zijns ondanks, is de schrijver tot deze gevolgtrekking gekomen, waarvan de logica den lezer — althans den referent — volkomen ontgaat. Uit Herodotus en lateren wordt een conclusie getrokken omtrent den tijd die aan het ontstaan van de Odyssee is voorafgegaan, en van de duivenzwerm, waaruit de Plankten er telkens een „wegnemen" [μ 64], m. a. w. bij het samenklappen verpletteren [aldus volkomen juist op blz. 88], wordt geen gewag meer gemaakt. Men zou geneigd zijn aan een vergissing te denken, als niet aan het einde van het werk hetzelfde werd beweerd [blz. 118].

Hoe komt dat ? Hoe is het mogelijk geweest dat de omzichtige onderzoeker op dit éne punt staarblind is geworden ?

De oorzaak is te vinden in een veelbesproken versregel van de Odyssee [κ 108]. Daar wordt de bron Artacia genoemd, en een bron Artacia lag bij de in de 7e eeuw gestichte grieksche colonie Cyzicus aan de zee van Marmora: zij wordt nòg Artaki genoemd. Op grond van dien versregel beschouwde Kirchhoff — en velen hebben het hem nagezegd — dat gedeelte der Odyssee als jonger dan de stichting van Cyzicus. De heer Meuli, die tot de overtuiging is gekomen dat de Odyssee — of althans ι—τ, dus verreweg het grootste gedeelte der Odyssee — een onverbrekelijk en oorspronkelijk geheel vormt, zegt nu: de Odyssee is dus jonger dan de stichting van Cyzicus, en de dichter ontleende een deel der avonturen van Odysseus aan een Argonauten-epos, dat de Zwarte zee tot terrein der handeling had.

Maar gaf dan geen der talrijke Duitsche werken, die de heer M. heeft bestudeerd, — gaf zijn eigen gezond verstand hem geen aanleiding om [met Düntzer en Bergk en anderen] aan de *echtheid* van dien versregel [108] te twijfelen ? Grieksche kolonisten — of wie dan ook, die de streek kenden — hebben van Cyzicus toch niet kunnen spreken als van „het land der middernachtzon" ?! — en dàt staat toch bij Homerus onmiskenbaar, gelijk reeds door den ouden geleerde Crates werd ingezien, wiens verklaring ook door den heer M. wordt aanvaard ! — „Wie van de bron Artacia spreekt, moet niet spreken van Lamus en de menschenvretende Laestrygoniërs, in wier land de zon niet ondergaat, maar van Cyzicus en de Grieken." Zoo schreef de recensent vele jaren geleden, en sedert herhaaldelijk, en het zal moeilijk vallen daar iets tegen in te brengen: zwijgen is natuurlijk geen weerlegging.

Toen de Zwartezee-kusten gecoloniseerd waren en men daar het terrein van de avonturen der Argonauten was gaan zoeken, als dat der zwerftochten van Odysseus in de Middellandsche zee, wist men ook bij Cyzicus de bron te wijzen, waaruit de dochter van den koning der „wilden Leute" haar waterkruik was gaan vullen, en laschte den versregel: „namelijk de bron Artacia, want dááruit haalden de stedelingen hun water" in, die het ongelukkig voorrecht genoot tot heden in de handschriften te blijven staan. De frase die men wel eens — niet bij den heer M. — tegenkomt: „àlle verzen, die in den tot ons gekomen tekst staan, zijn echt" heeft slechts zin in den mond van wie zich Odyssee of Ilias nog als een in elkaar geknutselde legkaart van gedichtbrokjes voorstelt: de heer M. weet gelukkig wel beter. Moge voortgezet nadenken hem vrijmaken van die met name bekende bron in een geheel onbekend land — en van de aan dien naam verbonden gevolgtrekkingen. De versregel is niet slechts overbodig, maar hinderlijk tautologisch.

Op blz. 33 wordt gesproken van *athetese* der versregels τ 275 — 277 in de hss. F [en diens schaduw Z] en U. Dat is niet juist uitgedrukt; het is slechts slordigheid van een afschrijver, door homoeoteleuton veroorzaakt [**πόντωι** — **πόντωι**], die in margine van F en U is verbeterd.

Het op blz. 42 geopperde bezwaar, dat de tocht van Odysseus op zijn vlot niet in het late najaar kan hebben plaats gevonden, „daar een 18-daagsche zeetocht bij helderen hemel in dat jaargetijde ondenkbaar is", zou men van dezen bezonnen en voor de vrijheid der dichterfantasie geenszins ongevoeligen geleerde niet hebben verwacht. Of dat inderdaad onmogelijk is, blijve daargelaten; maar wie de Odyssee leest, weet met volkomen zekerheid dat het in de tooverwereld, waar Calypso over den wind gebiedt, even goed mogelijk is als dat de held achttien etmalen achtereen op zijn vlot wakker blijft.

Op blz. 116 staat een uitdrukking die tot misverstand kan leiden: „Het doel onzer onderzoekingen was het „oude Argonautengedicht; de Odyssee interesseerde „ons slechts in zóóver als zij als bron voor dat gedicht is te beschouwen." Uit het geheele boek blijkt duidelijk dat de bedoeling is: „als bron voor *onze kennis van* het oude Argonautengedicht."

Andere opmerkingen laat ik ter zijde, want ik mag niet al te wijdloopig worden. Wij hebben met veel genoegen van dit eerstelingswerk — dat is het immers ? — kennis genomen, en hopen den schrijver wel meer te ontmoeten op het even verlokkende als verraderlijke terrein, waarop hij zich omzichtiger dan veelal nieuwelingen, beweegt. Zijn zeer leesbaar geschrift zij allen belangstellenden aanbevolen.

Melchthal [*Zwits.*] J. van Leeuwen Jr.

K. Elebaers, De Katharsistheorie bij Plutarchus. Leuven, Gent, Mechelen, Leiden, De Vlaamsche Boekenhalle. 1922. (Pr. fr. 1).

Waartoe zal ik eigenlijk van dit boeksken een aankondiging schrijven ? Het telt zeven pagina's. Wat daarin staat kan ieder beschaafd mensch door eigen lectuur te weten komen. Maar de redactie van het *Museum* verzoekt mij om zulk een aankondiging. Welnu, ik kan verzekeren dat hier zeker wel het voornaamste is bijeengebracht wat over het aanhangige onderwerp bij Plutarchus te vinden is, dat er, evenals bij Plutarchus zelven, hoofdzakelijk over muzikale katharsis in wordt gehandeld, dat we er dus niet in moeten zoeken naar een kritische be-

Digitized by Google

schouwing van de fameuze plaats in Aristoteles' poetica .... en dat de auteur een geleerde is die het aanhooren ten zeerste verdient. Dat hij zich niets laat gelegen liggen aan 't geen in den laatsten tijd over de juiste lezing van die plaats is in 't midden gebracht in een Mnemosyne-artikel en in.... een dagblad-feuilleton, of dat een gemis is waag ik niet te beslissen.... nog minder hoe groot dan wel.

Leiden. J. J. Hartman.

Q. Horatius Flaccus, erklärt von **Adolf Kiessling.** 2er Teil: **Satiren.** 5te Aufl. erneuert von **Richard Heinze.** Berlin, Weidmann. 1921. (Pr. M. 24).

De vijfde druk van Kiesslings Satiren-uitgave heet ditmaal niet meer „bearbeitet" maar „erneuert" door Heinze, en de omwerking, die sommige gedeelten ditmaal weer ondergaan hebben, gaf daar inderdaad het recht toe. Zoowel het litterair-historische en het stilistische als het prosodisch-metrische gedeelte der inleiding zijn nu geheel van Heinze afkomstig; aan het laatstgenoemde in 't bijzonder werd 'n volledig nieuwe en breedvoerige behandeling gewijd, waarbij een dankbaar gebruik werd gemaakt van de metrische aanhangsels in Nordens „Vergils Aeneis Buch VI". Verder zijn vooral van de Satiren II 2-6 inleiding en commentaar grondig herzien. Voor de zorgvuldigheid, waarmede over het algemeen deze arbeid geschied is — ook de nieuwere litteratuur heeft haar sporen in het werk achtergelaten — mogen wij erkentelijk zijn; het waardevol werk heeft aan waarde gewonnen.

Het heeft geen zin, hier de plaatsen op te sommen, waar ik het waag, met H. van meening te verschillen. Eene uitzondering moge ik maken voor enkele opmerkingen van aanvullenden of corrigeerenden aard. Bij I. 2. 37, waar ik overigens ook de voorkeur geef aan de lezing *moechos*, staat nog altijd als argument, dat „unpersönliches *procedit* sich nicht nachweisen lässt," hoewel anderen al lang gewezen hebben op Cic. *ad fam.* VIII. 12.3 en Liv. II. 44.1.—Over de behandeling van II. 1.86 verwonder ik mij. Volgens H. is *solventur risu tabulae* nog niet verklaard; dat met *tabulae* de twaalf tafelen zouden bedoeld worden (zoo Lambinus, Krüger, Orelli e.a.) is uitgesloten, want dat de wetten krachteloos zouden gemaakt worden, lag volstrekt niet in 's dichters bedoeling, „sondern (er) hatte nur zu erweisen gesucht, dass man ihm nichts anhaben könne, [Kiessling schreef zuiverder: „dass er freigesprochen werden müsse"] weil die Bestimmungen des Gesetzes.... nicht auf ihn zuträfen." Maar als dat werkelijk 'n bezwaar is, geldt dit ook voor het vervolg van den zin: *tu missus abibis*. Dat erkent ook H. zelf („allerdings scheint in der Wendung zu liegen, dass das Verfahren nicht zur regulären Entscheidung durch Urteilsspruch gelangt"); officieele vrijspraak stelt Trebatius in geen geval in uitzicht: wat is er dan tegen bovengenoemde verklaring van *solventur tabulae* in te brengen? En wat het bezwaar tegen het geheele vers betreft, heeft Horatius hier niet geteekend de houding van den geroutineerden advocaat, die zich op eigen terrein door een leek overtroefd ziet? Zeker, vrijspraak moest volgen, maar dat wil Trebatius niet erkennen; hij houdt de eer aan zich, en zegt met een minzaam lachje: dan zal, dank zij je geestigheid, de wet buiten werking gesteld worden en kun je ongestraft heengaan.

Met de behandeling van Sat. II. 1. 34 vlgg. kan ik mij niet vereenigen; het komt mij trouwens voor, dat die plaats tot nu toe steeds onjuist verstaan is. Ongetwijfeld moet deze passus „die polemische Ader des Dichters aus seiner Abstammung von kriegerischen apulischen oder lukanischen Vorfahren erklären", en hebben dus de woorden *Lucanus an Apulus anceps* geen betrekking op de vraag, tot welk landschap Venusia gerekend moet worden. Maar dat „die landschaftliche Zugehörigkeit Venusias zu Apulien für H. feststeht", meen ik te moeten bestrijden. Nissen, *Italische Landeskunde* II 2. 828 heeft er al op gewezen, dat het grondgebied van Venusia oorspronkelijk tot Samnium gerekend werd; eerst later, vanaf een niet zeker te dateeren tijdstip onder Augustus' regeering, werd het bij Apulië ingelijfd. Strabo, die in 29 v. C. voor het eerst naar Rome kwam, dus een jaar na de publicatie van het 2e Satiren-boek, rekent Venusia nog tot Samnium (VI. 254, 283). Welnu, dat doet Horatius immers ook: *nam Venusinus arat finem sub utrumque colonus*, — „want het bouwland van den Venusijnschen boer ligt tot vlak aan de grenzen van beide landschappen", en *ligt dus in geen van beide*! Van de twee plaatsen, die volgens Heinze bewijzen moeten, dat Horatius Venusia tot Apulië rekent, bewijst Od. III. 30, 11 niets en wat III. 4. 9 betreft, waar de Vultur „Apulisch" heet — dit zou hoogstens kunnen bewijzen, dat de uitgewerkte vulkaan buiten de eigenlijke mark van Venusia viel. Ik kan niet inzien, dat wij het recht hebben, vs. 35 anders te vertalen, en verwonder mij, dat geen enkele editie moeite doet, de woorden *sub utrumque finem* met de gebruikelijke verklaring overeen te brengen. De dichter, die naar eigen schatting van afkomst wel 'n Apuliër of Lucaniër zou zijn (waarom geen Samniet, dat zegt vs. 36 uitdrukkelijk), beschouwt zich dus, wat zijn woonplaats betreft, nog juist als Samniet. Langs geheel anderen weg kom ik zoo tot hetzelfde resultaat als E. A. Sonnenschein („*The Nationality of Horace*", *Class. Rev.* 1898 p. 305), met dit verschil, dat S. juist aan Horatius' afstamming denkt, omdat ook hij Venusia tot Apulië rekent. S. bewijst n.l. m.i. overtuigend, met verwijzing naar Brugmann, dat *Sabellus* (*Ep.* I. 16, 49) in de litteratuur van dezen tijd steeds „Samniet" en niet „Sabijn" beteekent, en dat dus Horatius in dien brief „cannot be alluding to his possession of an estate in Sabina, but must be speaking of his connexion with Samnium."

Ik voeg hier terloops nog aan toe, dat we m.i. de geboorteplaats van Horatius eenige mijlen ten Z. van Venusia te zoeken hebben. Wanneer Od. III. 4 ons hieromtrent iets leert, dan bewijzen de namen van Acherontia, Bantia en Forentum, die resp. 24, 20 en 15 K.M. zuidelijk van Venusia gelegen zijn, dat Horatius zelf in die richting de woonplaats zijner jeugd zocht; had hij werkelijk vlak bij den Aufidus gewoond, zooals Nissen meent op grond van Od. IV. 9, 2, dan is niet in te zien, waarom juist de bewoners van de drie genoemde plaatsen getuigen moesten zijn van het merkwaardig avontuur, of althans daarvan gehoord moesten hebben. Dat het bestaan van een *fons Bandusiae*, 11 K.M. ten Z. van Venusia, door een bul van 1103 bewezen is (Capmartin de Chaupy, *Maison d'Horace* III 364; de woorden luiden .... *item ecclesiam S.S.M.M. Gervasi et Protasius in Bandusino fonte apud Venusiam*), versterkt dit vermoeden tenzeerste. Overigens wijs ik er nog op, dat Horatius den Aufidus alleen kent als 'n bruisende berg-

Digitized by Google

stroom (*violens Od.* III. 30, 10; *longe sonans* IV. 9, 2; *saevit, horrendamgue cultis / diluviem meditatur agris* IV. 14, 27 59; *acer Sat.* I, 1, 58), m.a.w. hij kent den bovenloop, want als de rivier in de vlakte van Apulië komt, wordt het een rustig stroomend water (zie Hülsen in Pauly-Wissowa s. v.).

Drukfouten zijn niet zeldzaam; als storend merkte ik op: p. 94 heet het verdrag van Brundisium in 34 gesloten i. p. v. 40; p. 101 (in het Seneca-citaat) staat 6 *modii* i. p. v. 5; p. 203 geeft de commentaar *adhaesit* i. p. v. *adhaeret*, 'n vergissing, die zich door alle drukken handhaafde.

's-Gravenhage. H. Wagenvoort Jr.

An Arabic History of Gujarat — by **'Abdallâh Muḥammad bin 'Omar al-Makkî, al-Asafî Ulughkhânî** — edited by Sir **E. Denison Ross.** C. I. E. vol. II. (Indian texts Series). London, J. Murray. 1921. (Pr. 21 sh.)

Sir E. Denison Ross, de volijverige Direkteur van de School of Oriental Studies te Londen is een van die veelzijdige en voortvarende geleerden, zooals er wellicht alleen in Engeland gevonden worden en dan nog zeer zelden. Zijne verdiensten ten opzichte van de bevordering der Oostersche studiën zijn zoo groot en van zoo velerlei aard, dat wij er niet aan kunnen denken ze hier alle op te sommen. Waar hij zijne hand aan zet, daar kan men zeker zijn, dat er iets van beteekenis tot stand komt, want hij is niet een van degenen, die velerlei aanpakken en niets ten einde brengen, niet iemand die door allerlei kleinigheden opgehouden het groote doel, dat hij zich gesteld heeft uit het oog verliest. Vindt hij een belangrijken tekst, die hij meent dat publiek gemaakt moet worden, dan is hij aanstonds gereed om de uitgave ter hand te nemen, zonder zich te laten weerhouden door den min of meer gebrekkigen toestand van het handschrift, dat hem ten dienste staat, overtuigd als hij is, dat, al kan hij niet overal met volkomen zekerheid den juisten tekst weergeven, een uitgegeven tekst toch heel wat meer is, dan een vergeten voor velen onbereikbaar handschrift. Daarenboven behoedt hem zijne groote taalkennis voor het maken van erge *blunders*, al zijn deze ook op zich zelf niet zoo bedenkelijk, daar zij immers door vakgenooten, die den tekst raadplegen, al heel gemakkelijk worden ontdekt en verbeterd.

Zoo ontdekte hij gedurende zijn verblijf in Indië in de Madrasa van Calcutta een lijvig hs. van 544 folia met fijn Arabisch schrift, behelzende eene geschiedenis van Gujarat en daarbij aansluitende eene algemeene geschiedenis der Arabische, of liever der Mohammedaansche verovering van Indië. Aanstonds wist hij de Indische Regeering van het belang dezer vondst te overtuigen en haar te doen besluiten het werk in de *Indian texts series* uit te geven. Reeds in 1910 verscheen het eerste deel, bevattende 390 bladzijden Arabische tekst, terwijl Ross het jaar te voren ook eene Perzische geschiedenis van Gujarat liet verschijnen in de bekende *Bibliotheca Indica*, N^{0}. 1197. Eenige jaren later brak de wereldoorlog uit, maar niettegenstaande velerlei andere bezigheden, verloor hij zijne uitgave niet uit het oog, al gelukte het hem eerst in 1921 het tweede deel te doen verschijnen. Daarmede is hij nog niet aan het einde van zijne taak, want nog wacht ons een derde deel tekst en vervolgens eene Engelsche vertaling met aanteekeningen, Indices enz.

Het handschrift dat aan de uitgave ten grondslag ligt is het autograaf van den schrijver, zoodat de uitgever voor fouten van afschrijvers niet te vreezen had, maar aan den anderen kant was het door den schrijver nog niet in het net geschreven en waren hier en daar *folia* ingevoegd met toevoegselen, die, zooals de uitgever erkent, in den gedrukten tekst niet overal op de juiste plaats staan. Ook plegen Arabische geleerdem het brouillon van hun werk weinig zorgvuldig te redigeeren; zij laten diakritische punten weg, die voor het verstaan van het geschrevene, onmisbaar zijn, bekommeren zich weinig om stijl en taal, schrijven ook dikwijls slordig. Vandaar dat het uitgeven van een dergelijk autograaf bijzondere zorg vereischt. Of deze nu bij deze uitgave geheel voldoende geweest is mag misschien betwijfeld worden. Althans bij de lectuur van sommige gedeelten scheen mij de tekst dikwijls niet geheel in orde, zoodat ik twijfelde, of de bedoeling van den schrijver juist was weergegeven, maar ik moet daarbij in rekening brengen, dat wij te doen hebben met een auteur, die in het begin der 17de eeuw schreef en nu juist niet het Arabisch uit de goede periode gebruikt. Ook drukfouten zijn niet zeldzaam, maar in den regel gemakkelijk te verbeteren. Kortom, om den tekst volkomen te verstaan, is het hulpmiddel van eene Engelsche vertaling, bewerkt door iemand, die in de geschiedenis van het Mohammedaansche Indië goed te huis is, voor den gewonen lezer, die deze kennis niet bezit, onmisbaar. De wenken door den uitgever in de Inleiding tot het tweede deel gegeven zijn wel nuttig en behartigenswaardig, maar desniettemin onvoldoende. Met deze opmerking wordt niet bedoeld iets te kort te doen aan het belang van deze uitgave, niet alleen voor de lokale geschiedenis van Gujarat, maar ook voor andere historische feiten, want de auteur dwaalt bij meer dan eene gelegenheid van zijn eigenlijk onderwerp af, om meer of min uitvoerig de geschiedenis van andere zaken, of de biographie van beroemde personen te behandelen. Soms schrijft hij voor dat doel zelfs geheele verhandelingen van anderen af, bijv. in deel I, bladz. 333—390 een tot nog toe onbekend biographisch werk van Ibn Hadjar. Tot naricht voor den lezer zij ten slotte nog opgemerkt dat de eigenlijke geschiedenis van Gujarat, waarvan het begin ontbreekt, abrupt eindigt op bladz. 643 van het tweede deel; de rest van het tweede deel bevat het eerste gedeelte van de algemeene geschiedenis van Mohammedaansch Indië, die in het derde deel ten einde zal gebracht worden.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

C. H. O. M. von Winning, Johan de Brune de oude. Een Zeeuwsche Christen-moralist en humanist uit de zeventiende eeuw. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters. 1921. (Pr. ƒ 3.90).

Het is voor mij een weemoedige taak het geschrift van een gewezen Utrechtschen leerling aan te kondigen, dat hem den doctorstitel had moeten verwerven, doch door zijn te vroegen dood in 1920 onvoltooid gebleven, thans door zijn promotor De Vooys naar nagelaten verspreide aanteekeningen afgemaakt en door zijne familie in 't licht gegeven is. Den schrijver heb ik indertijd, eerst laat en langzaam, leeren kennen en waardeeren als een jongen man van aanleg en met echte belangstelling, gevoelig, stil en teruggetrokken van natuur, zich niet gemakkelijk uitsprekende en gevende, doch van een fijne, voorname innerlijke en uiterlijke beschaving: een aristo-

Digitized by Google

craat des geestes, afkeerig van het gemeene en alledaagsche. In deze studie toont hij wat hij kon geven en beloofde. Na eene inleidende schets van de eigenaardige plaats en beteekenis van Zeeland naast en tegenover Holland in de 17de eeuw, getuigende van een ruimen blik en een juist inzicht in de geschiedenis en de beschaving van het gewest en van de Republiek, schildert hij ons achtereenvolgens „De Brune als lid van een regentenfamilie", „als Calvinist en stichtelijk schrijver" en „als humanist"; welk laatste hoofdstuk, meer in 't bijzonder handelende over zijn „belezenheid en talenkennis, verzorging der moedertaal, belangstelling in volksleven en volkswijsheid, vaderlandsen vrijheidsliefde, belangstelling voor geschiedkunde en natuurwetenschap, bij schrijvers dood nog niet, gelijk de voorafgaande, geheel volschreven was en gevolgd had moeten worden door een hoofdstuk over „De Brune als kunstenaar", waarmede de schrijver, jammer genoeg, zijn arbeid niet meer zelf heeft mogen besluiten. Twee bijlagen, kennelijk van zijne hand, geven een nauwkeurige, naar den eisch bewerkte „Bibliographie van De Brune's geschriften" en een uitweiding over „De Brune's psalmvertaling".

Al heeft hij zijn werk dus niet geheel kunnen voleindigen, wij vinden in het gedrukte geschrift bijna geheel de belofte vervuld, die vervat is in den juisten, volledigen ondertitel. De Brune wordt ons geteekend als type van den zeventiendeeuwschen, in den besten zin des woords aristocratischen Zeeuwschen regent, een „Christelick-Polityck", d.i. Christen-staatsman, in wiens geest, evenals bij Cats en Huygens en vele andere niet genoemde dichters, geleerden en geletterden der 16de en 17de eeuw 't geval is geweest — men mist in dit verband met eenige verwondering alle gewag van Marnix —, Calvinisme en Humanisme een eigenaardig huwelijk hadden gesloten, dat ons soms een „monsterverbond" moge schijnen, maar toen evenmin als zoodanig beschouwd en beseft werd als de verbintenis tusschen Katholicisme en Renaissance in Vondel en zoovele Romaansche vertegenwoordigers der Contra-Reformatie. Hierbij geeft de schrijver telkens, zonder vertoon van geleerdheid, blijk van een juist en rijp oordeel, vrucht eener breede studie zoowel der algemeene als onzer zeventiendeeuwsche literatuur- en cultuurgeschiedenis — zie b.v. de schatting van het aandeel van het piëtisme in De Brune's vorming (51 vlgg.), de weldoordachte schets der Renaissance (83-7), de juiste karakteristiek onzer vier hoofddichters, met Hooft aan de spits (7), of van De Brune, vergeleken met geestverwanten als Cats en Huygens (43-4, 63, 82) —; van menschenkennis en het vermogen van zielkundige ontleding; van een warme sympathie voor den door hem behandelden mensch en schrijver, die hem geenszins belemmert in zijn billijk oordeel over diens staat- en letterkundige verdiensten, noch hem onbillijk maakt tegenover anderen (zie b.v. de vergelijking tusschen De Brune's en Datheen's psalmvertaling 171-6); eindelijk ook van een weldadige bewondering voor de grootheid onzer Republiek. Kortom een voortreffelijke monographie, langgerijpte, maar ook inderdaad volkomen rijpe vrucht van ijverige, breede studie, over een onzer langen tijd vergeten en verwaarloosde zeventiendeeuwsche prozaïsten; geschreven in een krachtigen, kloeken, zuiveren stijl, ons menigmaal treffende door een welgekozen, teekenend adjectief, en nagenoeg geheel vrij van hinderlijke germanismen en andere ongerechtigheden, als bij dezen Nederlander van Duitsche afkomst en geboorte zoo licht begrijpelijk en vergefelijk waren geweest.

Had de schrijver zelf zijn werk mogen voltooien en er de secundae curae aan kunnen besteden, dan zou hij ons wellicht een nog meer afgeronde en verdiepte beschouwing hebben gegeven over het karakter van De Brune's proza en poëzie, kunst, stijl en taal dan zijn promotor nu, met gepasten eerbiedigen schroom, heeft gemeend uit zijne verspreide nagelaten aanteekeningen te mogen samenstellen (139-54). Ook zou hij misschien enkele germanismen in de laatste door hem geschreven bladzijden (*begronding* 132, *uit den weg gaan* 134), sommige herhalingen (over de „woord-boecken" 98 = 133 = 173, over Eyndius' kroniek 121 = 130) en verschillende drukfouten uitgezuiverd hebben. Of hem daarbij niet gebleken zou zijn dat De Brune, als hij, naar herhaalde eigen getuigenissen, „zijn publiek voor een groot deel onder het eenvoudige, ongeletterde volk (zocht)", „op den eenvoud van zijn publiek steeds bedacht was" en „wilde gelezen worden ook door zijn ongeletterde landgenooten" (89, 92, 99, zie ook 112-3), zich vleide met een ijdele hoop, voortspruitende uit onvoldoende kennis van zich zelf en het volk? Mij althans schijnt dit manlijk gespierde, bondige en pittige, doch ook sierlijke, en wel eens gezochte proza, vol woord- en klankspelingen, vol vernuftig gevonden en nieuw-samengestelde woorden, nauwelijks een spijs voor den zeventiendeeuwschen Jan Alleman; als schrijver staat De Brune m.i. toch dichter bij Huygens dan bij Cats. En of de Calvinist, die zelf spreekt van „die wreede secte der Stoïcisten (74), wel zeer gesteld zou geweest zijn op den naam van Stoïcijn, hem hier meer dan eens (95, 96 e.e.) gegeven?

Niet waarschijnlijk echter had de schrijver, ook al ware hem een langer leven gegund geweest, een hoofdstuk aan zijn werk toegevoegd over De Brune's eigenaardige en merkwaardige, nog vrij sterk Zeeuwsch of zelfs Vlaamsch gekleurde schrijftaal. Voor zulke vraagstukken miste hij misschien, evenals andere literair-historici, de noodige belangstelling. Maar wellicht had hij toch nog wel vele zijner lezers aan zich verplicht door althans — meer dan nu slechts een enkele maal (100) geschied is — de verouderde of gewestelijke of oogenschijnlijk niet verouderde, maar in hunne toenmalige beteekenis zoo licht misverstane woorden in de talrijke aanhalingen, tusschen haakjes of aan den voet der bladzijde, even te verklaren; als b.v. *luid-jaer van braecke* (18), *ghemoedigh* en *toevalligh* (39), *guich* (46), *wrot* (70), *boguyne* (104), *mijmeringe* (111), *weren-hard* (143) enz. enz. Doch dit zijn, helaas, alles ijdele en onbescheidene bespiegelingen over hetgeen de schrijver ons misschien nog had kunnen en willen geven, ware dit jonge leven niet zoo ontijdig afgesneden! Ons past alleen dankbaarheid jegens hem voor hetgeen hij ons nagelaten heeft, en aan Prof. De Vooys en de familie, die deze nalatenschap met zooveel piëteit hebben uitgegeven.

Leiden. J. W. Muller.

H. Gose, Goethes „Werther". (Bausteine zur Geschichte der deutschen Literatur herausgegeben von **Franz Saran**, Band XVIII). Halle a. S., Max Niemeyer. 1921. (Pr. M. 12).

In een korte inleiding zet schrijver de methode uiteen, die hem bij zijn onderzoek heeft geleid. Bij de beoordeeling en verklaring van een kunstwerk moet in de aller-

Digitized by Google

eerste plaats worden uitgegaan van het werk zelf niet van de omstandigheden, die aanleiding hebben gegeven tot zijn ontstaan; de stoffelijk — biographische relaties komen pas in de tweede plaats. Op p. 2 zegt hij: „Durch eine sorgfältige Erklärung, die bemüht ist, auch den kleinsten Wink des Dichters zu verwerten, sucht die vorliegende Untersuchung den Werther von innen heraus zu verstehen, um so aus der Dichtung selbst die Gesichtspunkte zu gewinnen, nach denen Goethes Jugendroman an die geistigen Strömungen der Zeih anzuschliezen ist."

Een gevolg hiervan is, dat zijn voorgangers, die hij in § 3 de revue laat passeeren, geen genade in zijn oogen kunnen vinden. Het komt mij voor, dat de auteur wel wat sterk overdrijft en dat hij tegenover de vertegenwoordigers van de oude, ik zou haast zeggen beproefde kritisch historische methode niet geheel billijk is. Ik ben volstrekt niet blind voor de gebreken dezer methode en zie zeer goed in, dat zij kan leiden en inderdaad geleid heeft tot verstarring — maar levert niet elke methode zulk een gevaar op? En dan nog iets. Niet alle kunstwerken kunnen over denzelfden kam geschoren worden; het eene hangt losser samen met het „Erlebnis" van zijn schepper dan het andere. Mij dunkt, dat in dit opzicht de werken van Goethe niet op een lijn staan met die van Shakespeare of Schiller. Heeft Goethe niet zelf zijn werken genoemd „Bruchstücke einer groszen Konfession" en daardoor duidelijk doen uitkomen, welke waarde de biographische bijzonderheden voor het begrijpen en verstaan van zijn werken hebben?

Wijkt schrijver methodisch van zijn voorgangers af, ook het doel van zijn onderzoek is een ander. P. 2. zegt hij: „Da sich die Wertherforschung bisher vorwiegend mit den philologischen, den stofflichen und den aesthetisch-formalen Fragen beschäftigt hat, eine methodische Herausarbeitung des Gedankengehalts aber noch aussteht, so betont die vorliegende Arbeit mit bewuszter Einseitigkeit das Gedankliche."

Na eenige inleidende hoofdstukken gaat Gose over tot de analyze der hoofdpersonen. Die van Werther mag alleszins als geslaagd beschouwd worden, zij munt uit door scherpzinnigheid en volledigheid. Een opmerking zou ik mij nochtans willen veroorloven. Sterker dan schrijver het doet [hij is er volstrekt niet blind voor, zie p. 31 32 42 en 84], zou ik hebben doen uitkomen de wanverhouding tusschen de receptieve en productieve vermogens van Werther, een manco, dat het hem onmogelijk maakt zijn leed en zijn smart uit te zingen en er zich zoodoende van te bevrijden.

Minder gelukkig komt mij de analyze van het character van Lotte en Albert voor. Ook na herhaalde lectuur zoowel van Werther zelf als van het boekje van Gose voel ik nog altijd niet „dasz ihr Eheglück unheilbar zerstört ist" p. 78, en evenmin wat van Albert gezegd wordt: „Er gibt seine Stellung in Lottes Herzen verloren" p. 83. Goethe heeft met een veel fijnere stift gewerkt als Gose, wiens lijnen hier al te scherp en hard zijn.

Het laatste gedeelte van Goses boekje houdt zich bezig met de gedachtenwereld, die aan het werk van Goethe ten grondslag ligt. P. 85 lezen wij: „Hinter dem Werther steht die Gedankenwelt, in der sich der um eine Weltanschauung ringende fünfundzwanzigjährige Goethe im Frühjahr 1774 bewegte. Da der Dichter selbst kein Fertiger war, bietet auch die Dichtung in ihrem gedanklichen Bestand kein ganz einheitliches Bild. Verschiedene Vorstellungskreise bestehen nebeneinander, und die vorherrschenden Anschauungen lassen noch mannigfache Reste früherer Denkart durchschimmern." Mij dunkt, dat is juist en voorzichtig uitgedrukt. Goethes wereldbeschouwing kan niet in een scherp omlijnd systeem gebracht worden, maar toch treden enkele lievelingsideeën sterk naar voren. Goethe zag in de natuur een conglomeraat van op elkander inwerkende krachten, een opvatting, die het beste door den philosophischen term pandynamisme aangeduid kan worden; en ten opzichte van den mensch huldigt hij een ethisch naturalisme. Ook de mensch, die als een psychisch-lichamelijke eenheid gedacht wordt, is een samenstel van krachten en hij staat evenals de natuur onder de wet van oorzaak en gevolg, hetgeen zedelijk verantwoordelijkheid uitsluit. Dit wordt duidelijk, als wij in dit opzicht Werther en Lotte met elkander vergelijken. „Lotte ist sittlich orientiert, sie wird also als Albert Braut in ihrer Stellung zu Werther einem Konflikt zwischen sittlicher Pflicht und Gefühls bedürfnis ausgesetzt sein — im Gegensatz zu Werther, der in seiner naturalistischen Denkart die sittliche Verpflichtung wegdeutet" p. 72.

Wat over de herkomst van deze ideeën, over den invloed van Leibniz, Shaftesbury en Herder te berde gebracht wordt, komt mij juist voor.

Het eindoordeel over Goses werk kan gunstig luiden. Wie niet door eigen kracht in Goethes Werther zich kan inleven, die zal in Gose een goeden leidsman vinden, maar aan dezulken zou ik toch den raad willen geven het beste, wat vroegere generaties over dit onderwerp hebben geschreven, niet ongelezen te laten, maar vooral Werther zelf niet te verwaarloozen.

Groningen. H. H. Breuning.

Les Chansons de Conon de Béthune, éditées par **A. Wallensköld.** (Les Classiques français du moyen âge). Paris, Champion. 1921. (Pr. fr. 3).

Nieuwe inzichten hebben een tweede editie van de *chansons* van Conon de Béthune noodzakelijk gemaakt. Ongetwijfeld heeft het artikel van Jeanroy [*Romania*, XXI, 418] niet weinig tot de noodzakelijkheid eener herziening van den critischen tekst bijgedragen; deze toch publiceerde eenige fragmenten van Conon, die behooren tot twee van zijn meest duistere gedichten en die hij vond in de manuscripten *O* [Parijs, Bibl. Nat. fr. 846] en *U* [aldaar, 20050]. *O* verschaft ons bijna het geheele 2e couplet van het 7e gedicht van Wallensköld's uitgave, *Belle doce dame chiere.* De onbegrijpelijke tekst van *M T* [vs. 18] *Fausse estes voir plus que pie*, wordt vervangen door *Fausse, plus vaire que pie*, lezing die aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat. Het ontbrekende vs. 21 vinden we in *O*, en de varianten van de andere verzen van dit handschrift zijn eveneens te verkiezen boven die van *M T*. *U* geeft eenige lezingen die W. in zijn nieuwe editie heeft overgenomen. Gelukkig stelt dit manuscript hem in staat de veranderingen welke hij zich genoodzaakt zag aan te brengen om het gewenschte aantal lettergrepen te verkrijgen, te beperken [vs. 9, 12].

O geeft, behalve het tweede couplet van het 7e gedicht, nog een strophe, die zonder twijfel niet van Conon, doch voor de versbouw van belang is. De vier lettergrepen die de verzen 3, 7, 11, 15, 19, en 23 aldaar tellen, hadden Jeanroy er toe gebracht op die plaatsen vierlettergrepige verzen in het gedicht van Conon te herstellen.

Digitized by Google

Ook in de 1e uitgave van Wallensköld vinden we verzen van vier syllaben; de opmerking van Bédier over gedicht I van Colin Muset, en analoge gevallen bij Thibaut de Champagne hebben hem echter deze doen veranderen in drielettergrepige, daar waar de stomme *e* van het voorafgaande vers niet wegvalt vóór de klinker van het eerste woord van het volgende vers.

Over de tweede strophe van *Belle doce dame chiere*, die een geestestoestand verraadt, lijnrecht tegenovergesteld aan die van de eerste, is veel geschreven; hieromtrent loopen de meeningen der verschillende geleerden zeer uiteen. Scheler [*Trouvères belges*] ziet in het eerste couplet de verheerlijking van een nieuwe geliefde: het tweede, waarin de dichter zijn „dame" beschuldigt van verraad en valschheid, zou betrekking hebben op zijn eerste „amie", die hem ontrouw is geworden. Wallensköld spreekt in de eerste editie van een „lacune" tusschen de twee strophen. Jeanroy gelooft dat er geen verband is tusschen beide: het tweede couplet zou een palinodie zijn, geschreven volgens het model van de lofrede, in de hoop dat het laatste gedicht het eerste zou doen vergeten. In de 2e uitgave laat Wallensköld zijn idee dat de beide coupletten tot één gedicht behooren, varen.

Inderdaad geeft *Q* een betere lezing dan *MT*. Toch lijken de twee coupletten mij niet onvereenigbaar. Wij moeten niet te zeer het gedicht van een modern standpunt beschouwen, maar rekening houden met den tijd waarin Conon schreef. Men verdiepte zich toen nog niet in de nauwkeurige analyse van een zielstoestand; de fijne nuances ontsnapten aan den geest van den dichter; hij geeft slechts de groote lijnen van het probleem. In de eerste strophen drukt hij zijn bewondering uit voor de schoonheid van „sa belle doce dame chiere"; in het tweede couplet daarentegen geeft hij lucht aan de verontwaardiging die haar ontrouw bij hem heeft opgewekt. Wij vinden dezelfde gedachten in één couplet vereenigd in gedicht VI, vs. 17 — 20:

Plus est belle k'imaige
Cele ke je vos di,
Mais tant a vil coraige
Anuieus et failli, enz.,

en een niet minder sterke tegenstelling bevat het vers *Tant ai amé c'or me convient haïr* [VIII, vs. 1].

Het gedicht dat met deze verzen begint heeft slechts weinige veranderingen ondergaan. Vs. 14 vertoont een meer expressieve lezing dan in de eerste editie. 't Is de tekst van *C* gesteunt door *O*: *S'em porroit tost mal oïr*, toespeling op de satirische gedichten van den auteur. Verder hebben vs 22 en 24 aan schoonheid gewonnen. Helaas zijn vs. 19, *De çou ke fis correture de saus*, en vs. 21, *Et de l'anel ki fu mis en traïne*, nog niet opgehelderd. Wat vs. 19 betreft, zoo veronderstelt Wallensköld dat *saus* s a l i c e m [„wilg"] is, doch vindt geen verklaring van de inhoud van het vers: Jeanroy ziet erin een toespeling op een verloren gedicht. Berger, in *Canchons*... d'Adan de le Hale, gelooft dat *saus* een picardische vorm van *sous* [s o l i d o s] is, en vertaalt *correture* door „Unterschlagung"; maar zijn vertaling blijft duister. Zou *saus* niet kunnen zijn Lat. s a l e s (plur.), „sel, plaisanterie"? Vgl. Cicero, *Orator*, I, 26, 85: „huic generi orationis aspergentur etiam sales, enz." Godefroy geeft voorbeelden van den vorm *sal*, die voorkomt naast *sel*, en evenzoo vinden we *mal* en *mel*, meervoud *maus*. De beteekenis van de ze verzen zou dan zijn: „Velen zeggen dat ik een fout heb begaan, door te spotten [met spotternijen te bedekken]". Waarschijnlijk heeft de dichter dat in satirische gedichten gedaan. 't Is trouwens niet de eerste maal, dat hij hiervan spreekt:

Se raige et derverie
Et destrece d'amer
M'a fait dire folie
Et d'amors mesparler,
Nus ne m'en doit blasmer [VI, vs. 1 — 5].
Ke j'ai chanté des dames laidement;
Mais il n'ont pas ma chançon bien aprise:
Je n'en chantai fors d'une solement,
Qui bien forfist ke venjance en fu prise.
[IX, vs. 5 — 8].

In vs. 21, *Et de l'anel ki fu mis en traïne*, werd het werkwoord door Scheler vertaald met: zich verraderlijk toeeigenen". Wallensköld gelooft niet dat dit de juiste opvatting is, maar vindt geen andere oplossing. Beteekent misschien *mettre en traïne* „door 't slijk sleuren"?

Zooals men ziet, blijven er nog enkele moeilijkheden onopgelost, maar dank zij de diepgaande studie van Wallensköld zijn 't er slechts weinige. We verheugen ons zulk een uitstekenden critischen tekst te bezitten van een der voornaamste lyrische dichters van Frankrijk uit de XIIe eeuw.

Arnhem. B. L. de Kok.

Annales Jean-Jacques Rousseau. XIII (1920-21). Genève, A. Jullien.

Maurice Gautier brengt de uitgave van 't slot der *Institutions chymiques*, waarvan onze Boerhaave weer een der bronnen is [vgl. *Mus.*, XXVIII, kol. 227]; 't is een eigenaardig geschrift dat een overtuigend bewijs brengt van Rousseau's deïsme op een oogenblik [1747] waarop hij veel verkeerde met de a.s. Encyclopedisten [z. *Ann. J. J. R.*, XII, p. 46]. Kleine bijdragen van groote verscheidenheid en de bibliographie en de kroniek volgen. A. François geeft jeugdgeschriften [1728 tot 1742] uit het fonds de Saussure, die hij commenteert; ze zijn belangrijk omdat ze o. a. doen zien, dat R's vlucht in 1728 met zijn neef Abraham Bernard was overeengekomen; dat hij goed zorgde voor 't geld van Mme de Warens; dat de oorsprong van het idyllische verhaal in *Julie* (IV, 10) te zoeken is in een avontuur van zijn nichtje Jeanne Françoise Fazy. L. Herrmann onderzoekt R's vertaling van Seneca's *Apocolokyntose*, welke hij prijst om den genialen durf in de teekenachtige taal. K. R. Gallas geeft aanvullingen op Mornet's studiën over de uitgaven van *Julie* [vgl. *Ann. J. J. R.* V en IX] en bespreekt een unicum, *Les Bigarures d'un Citoyen de Genève* (Philadelphie 1776 en 1777), dat door den onbekenden schrijver listig R. wordt toegeschreven. L. J. Courtois voegt de beschrijving van 5 stempels van R. bij de 8 die hij reeds kende [vgl. *Mélanges Bouvier*, p. 105]. Uit de kroniek blijkt, dat R. weer sterk op den voorgrond is gekomen door de oprichting van den Volkenbond, dank zij zijn *Projet de paix perpétuelle.*

Amsterdam. K. R. Gallas.

Digitized by Google

S. Agrell, Zur baltoslavischen Lautgeschichte. (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 17 Nr. 5). Lund, Gleerup. 1921. (Pr. 2 kr. 50 öre).

Dit boek van Sigurd Agrell bevat op 45 pagina's twee onderzoekingen: I Slavisches *rz* aus *rs* nach Zirkumflexbetonung, II. Zur baltoslavischen Velarisierung der ursprachlichen Palatale. Deze opstellen vormen twee schakels in een lange keten van onderzoekingen van dezelfde schrijver en het zullen wel niet de laatste zijn. Het zijn grotendeels netelige problemen der klankleer, waaraan Agrell zijn belangstelling wijdt. De konklusies baseert hij op een etymologies materiaal, dat hem soms aanleiding geeft tot scherpzinnige opmerkingen, vaak ook tot spitsvondige redeneringen, waarbij telkens de vraag opkomt: kan het verloop der zaken niet evengoed anders zijn geweest?

In het eerste opstel van dit boekje poogt de schrijver, aanknopend aan een vroeger artikel „Zur Herkunft des slavischen *z*", aan te tonen, dat in enkele gevallen na een gecircumflekteerde *r* een niet tot *š* [*ch*] geworden *s* in *z* is overgegaan. De condities voor deze klankontwikkeling zijn, behalve de voorafgaande circumflexus, een volgende *u* [*u̯*] of *n* of een tussen *r* en *s* weggevallen medeklinker.

De vier eerste voorbeelden zijn adjektiviese *u*-stammen, altans in al deze vier gevallen [slav. **dìrzŭ-kŭ*, slov. *tr'zək*, ksl. *trèzvŭ*, ksl. *brìzo*] gaat Agrell van oude *u*-stammen uit. Nu komt echter de vraag op, of deze adjectiva, die in het Indogermaans gewoonlik oxytona waren, in het oudere Oerslavies inderdaad een hoofdtonige, gecircumflekteerde wortelsyllabe hadden, hetgeen volgens A. de noodzakelike conditie is voor de overgang *s* > *z*. Deze zaak heeft A. m.i. onvoldoende onderzocht. Bij het vijfde voorbeeld, russ. *verzila*, voert zijn fantasie hem m.i. door doolhoven, bij het zesde doet diezelfde fantasie hem een merkwaardige combinatie van russ. *zubr*, *zubr'*, dial. *iz'ubr'* met oi. *ṛṣabháḥ* aan de hand, die onze belangstelling opwekt, ons aan het denken brengt, maar toch ons een zekere graad van scepsis doet behouden. Zo gaat het gewoonlik, wanneer wij iets van Agrell lezen; wij worden getroffen door des schrijvers omvattende kennis, een origineel combinatievermogen, maar daarmee gaat samen een beslist tekort aan zelfkritiek.

In zijn „Introduction" heeft Meillet, gelijk onder linguisten algemeen bekend geacht mag worden, de Indogermaanse „zuivere velaren" als een derde gutturaalrij naast palatalen en labiovelaren geloochend. Hij somt enige gevallen op, waarin die zgn. zuivere velaren bij voorkeur voorkomen [vóór *r*; vóór *a*; na *s*; aan het eind van wortels, vooral na *u*], en hij meent, dat „dans la plupart de ces cas, les *k*, *g*, *gh* du groupe oriental sont donc suspects de résulter de situations particulières, et il peut s'agir d'anciens $*k_1$, g_1, $g_1 h$ traités d'une manière spéciale par suite de leur position" [4de druk, p. 72]. Aan deze betrekkelik vage aanduiding van Meillet doen § 1, 2 en 4 van Agrell's tweede onderzoeking, over velarisering van palatalen, denken: *k̂ă* > slav. *ko*, *ka*, baltoslav. *k̂r-* > *kr-*, *s*ˆ na *i*, *r*, *k* > lit. *szk*, lett.-opruis. *sk*. De twee eerste regels had A. reeds vroeger gepubliceerd, hij geeft tans nieuwe voorbeelden. A.'s regels verdienen door ervaren en behoedzame etymologen onderzocht te worden; ik acht mij niet in staat, tans zonder een zeer uitvoerig onderzoek met gezag hierover te spreken. Ook hier is de schrijver vaak fantasties, maar met die opmerking is de zaak niet afgedaan. § 3 is aan een klankwet: idg. *sk̂i̯* > slav. *sti̯* gewijd, die ons — in verband met de regel *k̂u* > *ka*—in staat zou stellen gevallen als r. *puskat'*: *pustit'* te begrijpen. Het wil er bij mij echter nog niet in, dat het hele verbum *pustit* zijn *t* zou hebben gekregen van de luttele vormen, waar op de *t* een *i̯* volgde. Bovendien stelt A. zich de verhouding van *pustŭ* tot *pustiti* op p. 37 al heel weinig eenvoudig voor.

Om overtuigend te schrijven, moet de auteur, dunkt mij, er steeds op bedacht zijn, zijn fantasie in toom te houden.

Leiden. N. van Wijk.

G. Busolt, Griechische Staatskunde. Dritte, neugestaltete Auflage der griechischen Staats- und Rechtsaltertümer. Erster Hauptteil: Allgemeine Darstellung des griechischen Staates. (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, begründet von I. v Müller. Bd. IV, Abtg. 1, Hälfte 1.) München, Beck. 1920.

Op dit eerste deel van Busolt's Grieksche „Staatskunde", — een term, die in het Nederlandsch niet met één woord kan worden weergegeven — zullen het in het vooruitzicht gestelde tweede en derde helaas niet volgen: eenigen tijd na de verschijning ervan is de reeds bejaarde schrijver overleden, en zoowel dit werk als zijne Griechische Geschichte zullen, tot groot nadeel der wetenschap, een torso blijven. Terwijl het aan den te vroeg gestorven Bruno Keil gegeven is geweest, zijne voortreffelijke en diep doordachte schets der Grieksche „Staatsaltertümer" in Bd. III van Gercke-Norden's Einleitung in die Altertumswissenschaft te voltooien, zal de hoop, om eene uitvoerige behandeling daarvan van de hand van Busolt te ontvangen, niet verwezenlijkt worden, en moeten wij ons met dit eerste deel vergenoegen. Het vormt het begin van eene geheel nieuwe en zeer uitvoerige bewerking zijner vrij beknopte „Griechische Staats- und Rechtsaltertümer". De bedoeling dezer bewerking, die men gerust een nieuw werk mag noemen, was, het staatkundig leven der Grieken op eene breedere oeconomische en sociale basis te schetsen dan tot nu toe in de handboeken het geval was. Terwijl het eerste deel den Griekschen staat in het algemeen behandelt, zou, blijkens het voorwoord hiervan, het tweede over de staten der Lacedaemoniërs, Cretensen en Atheners handelen, en het derde aan het volkenrecht, de statenbonden en bondsstaten gewijd zijn en met een slotwoord over de staatsgedachte eindigen. In hoeverre de schrijver er toe gekomen is, enkele deelen van dit program uit te voeren, is mij onbekend; ook al zou een gedeelte ervan zijn voltooid, dan is het toch in de huidige tijdsomstandigheden hoogst onwaarschijnlijk, dat dit het licht zal zien. Door die tijdsomstandigheden is reeds de uitgave van dit eerste deel vertraagd. Bij het uitbreken van den wereldoorlog was het reeds voor een gedeelte afgedrukt; de druk werd toen opgeschort, en eerst begin 1920 voltooid. Daardoor werden vrij omvangrijke „Nachträge und Berichtigungen" aan het slot van het werk noodig, waarin de sinds het begin van den druk nieuw verschenen literatuur wordt opgegeven en besproken. Tot eene wijziging van zijne meening op punten van beteekenis is de schrijver daardoor echter niet gebracht.

Dit eerste deel begint met eene inleiding, waarin eerst over de begrenzing en behandeling van de stof wordt ge-

Digitized by Google

sproken. Als taak van de Grieksche „Staatsaltertümer" beschouwt de schrijver het, een beeld te geven van de organen en vormen van het politieke leven der Grieken: het onderwerp ervan vormen niet historische persoonlijkheden en handelingen, maar staatsrechtelijke inrichtingen en begrippen. Maar men moet naast deze uitwendige vormen het inwendig leven niet over het hoofd zien, dat er organisch mee verbonden is, immers, de vorm, het praestatievermogen en de duur van eene staatsinrichting zijn bepaald door de belangen en behoeften, de neigingen en het karakter der bevolking. Slechts als men hiermee rekening houdt, kunnen de „Staatsaltertümer" worden tot eene werkelijke „Staatskunde". Een Grieksch staatsrecht echter, naar 't voorbeeld van Mommsen's Romeinsch staatsrecht, kan voor den tijd der politieke zelfstandigheid der Grieksche staten niet gereconstrueerd worden. Daarvoor ontbrak bij de Grieken niet slechts de allen omvattende éénheidsstaat, maar hunne staatsrechtelijke opvattingen en begrippen misten ook de Romeinsche scherpte en consequentie. Reeds dadelijk heeft men bij de Grieken te maken met de zeer wezenlijke verschillen tusschen democratische en aristocratische staatsprincipes en staatsregelingen, zoodat het reeds moeilijk is, om het begrip van den staatsburger nauwkeurig vast te stellen. Intusschen kunnen toch, zooals reeds Aristoteles aangetoond heeft, voor elken hoofdvorm der Grieksche staatsregelingen zekere gemeenschappelijke staats- en rechtsbeginselen vastgesteld worden, en alle vormen zijn door verscheidene trekken en door het ondanks alle verscheidenheid toch gelijksoortig karakter van Grieksche staats- en rechtsopvatting met elkander verbonden. In den hellenistischen tijd heeft eene steeds voortgaande nivelleering der staatsrechtelijke vormen en inrichtingen plaats, maar toch blijven ook dan nog niet onbelangrijke verschillen bestaan: in elken autonomen stadstaat had het gemeenzame zich in meerdere of mindere mate in een eigen vorm ontwikkeld en was het met het aan dien staat bijzondere op organische wijze verbonden. Tot de vorming van een ontwikkeld staatsrecht, dat in de Grieksche stadstaten algemeene geldigheid had, is het niet gekomen. Men kan dus slechts de algemeene staatsrechtelijke grondbegrippen en de gemeenschappelijke inrichtingen systematisch ordenen met in het oog houding der verscheidenheid ervan, en zoo eene „Staatskunde" scheppen, waarin éénheid en veelsoortigheid verbonden zijn. Men kan op die wijze het typische beeld van den ontwikkelden Griekschen stadstaat, de polis, schetsen, een beeld, dat wèl realiteit bezit, maar tegenover de menigte der afzonderlijke staten alleen de realiteit van het door abstractie gewonnen algemeene begrip, of die van de Aristotelische substantie der wezens in verhouding tot hunne individueele bestaansvormen.

Aldus, zeer in het kort, de inhoud van het inleidende hoofdstuk. Hierop volgt een uitgebreid overzicht van de „Neuere Forschung und Literatur", van den tijd der renaissance af. Van de oudere geleerden wordt hier uitvoerig en met bijzonderen lof gewag gemaakt van Ubbo Emmius en diens Vetus Graecia illustrata (1626), dat Busolt noemt, „den ersten Versuch zu einer zusammenfassenden Behandlung griechischer Staatsverfassungen", terwijl hij van den schrijver zegt: „Ubbo Emmius überragte weit diejenigen an Bedeutung, die im 17en und 18en Jahrhundert umfassende Bearbeitungen der griechischen Altertümer unternahmen". De reden hiervan zal wel mede deze geweest zijn, dat Emmius niet uitsluitend geleerde was, maar ook zelf in het politieke leven van zijn tijd eene rol speelde. Onze bijzondere belangstelling wekken in dit gedeelte van Busolts werk zijne steeds bezonnen en onpartijdige oordeelvellingen over de nieuwere werken: hoe iemand als hij dacht b.v. over Ed. Meyer's Geschichte des Altertums of Burckhardt's Griechische Kulturgeschichte, is het de moeite waard te vernemen.

Het slot van de inleiding vormt de behandeling der „Quellen und quellenkritische Probleme". Hierin zijn deze laatste het belangrijkst: eenige punten nmlk., die voor de constitutioneele geschiedenis van Griekenland van bijzonder gewicht zijn, worden in afzonderlijke verhandelingen uitvoerig besproken. Het zijn: problemen uit de geschiedenis der oud-spartaansche staatsregeling (de zoogen. groote rhethra houdt Busolt voor eene oude en echte oorkonde, ook de door Plutarchus in aansluiting daaraan meegedeelde Tyrtaeusverzen zijn echt); de staatsregeling van Dracon (een politiek bedenksel, dat met het streven der oligarchen van 411 en 404, in 't bijzonder met dat van Theramenes, samenhangt); de coup d'état der oligarchen in 411 (het verhaal van Thucydides kan door de in Aristoteles' Ἀθηναίων πολιτεία meegedeelde oorkonden slechts in zooverre verbeterd worden, als het daarmede in werkelijk onvereenigbare, niet slechts in schijnbare tegenspraak is). Ook over het genoemde werk van Aristoteles en de bronnen ervan wordt uitvoerig gesproken (hoofdbron van de eerste, Athenes constitutioneele geschiedenis behandelende, helft is ook volgens Busolt de zeer tendenzieuse Atthis van Androtion; op de tekortkomingen van Aristoteles in de appreciatie der waarde zijner bronnen en zijn gebrek aan eigen onderzoek op dit gebied wordt zeer de aandacht gevestigd).

Op blz. 102 begint de schrijver met zijn eigenlijk onderwerp, de „allgemeine Darstellung des griechischen Staates". Overeenkomstig het in de inleiding gegeven program wordt deze op eene breede basis geplaatst, want eerst worden achtereenvolgens behandeld de „Geographischer Boden", de „Ethnisch-historischer Boden", en de „Sozial-politischer Boden". Onder dit laatste hoofd worden besproken: stamverband en stamstaat; „Grundherschaft", hoorigheid, perioeken; landverdeeling en grondeigendom; dorpsgemeente en gouwverband. We krijgen hier een overzicht van de natuurlijke gesteldheid en van de oudere geschiedenis van Griekenland, niet als doel op zich zelf, maar om de voorwaarden te leeren kennen, waaronder de typische Grieksche staat, de stadstaat, de polis, zich heeft ontwikkeld. Aan deze is het grootste en belangrijkste gedeelte van het boek gewijd, van blz. 153 tot het slot op blz. 630. Zonder twijfel bezitten we hierin thans de beste en diepste behandeling van dit onderwerp. Niet ééne bepaalde polis wordt geschilderd, maar zoowel dat, wat aan de verschillende poleis gemeen is als wat deze van elkaar onderscheidt, zoowel het gemeenschappelijke als het bijzondere, vindt hier zijne plaats, en wordt daardoor wederkeerig toegelicht. De schrijver begint niet dadelijk met de staatsinrichting der polis, maar na over het begrip polis en over het ontstaan van poleis te hebben gehandeld, na gesproken te hebben over stad, landgebied, en bevolkingscijfer, wijdt hij eerst zijne aandacht aan het oeconomisch leven, waarvan de vorm, die de staatsinrichting eener polis aanneemt, voor een groot deel afhankelijk is, en

Digitized by Google

geeft hij als 't ware eene beknopte oeconomische geschiedenis van Griekenland: onder het hoofd „Volkswirtschaft" behandelt hij de Grieksche middeleeuwen en den overgang tot den classieken tijd, het grondbezit, groothandel en industrie, grootte en verdeeling der vermogens, den middenstand, geschoolde en ongeschoolde loonarbeiders, prijzen en loonen, waarop hij eene paragraaf over tegenstellingen tusschen klassen en partijen laat volgen. Hiermede wordt dus de in de inleiding gedane belofte, om niet slechts de uiterlijke vormen, maar ook het inwendige leven der staten te behandelen, volledig ingelost. Nu eindelijk wendt de schrijver zich tot de staatsinrichting. Achtereenvolgens bespreekt hij: de burgerij en hare indeeling (het burgerrecht, verwerving en verlies daarvan, de familie, geslachten en phratriën, phylen, demen en districten), de positie der niet-burgers (slaven en hoorigen, vrijgelatenen, vreemden), eindelijk de vormen der staatsinrichting en de organen der staatsmacht. Hierin vinden hun plaats de Homerische staat en het Homerische koningschap, de oligarchie van den adel en van de vermogenden, de tyrannis en de democratie. Het uitvoerigst wordt uit den aard der zaak deze laatste met hare soorten en organen (volksvergadering en wetgeving, de raad, beambten, volks- en gezworenenrechtbanken) behandeld. Op de staatsinrichting volgt ten slotte de behandeling van de voornaamste takken van het staatsbestuur: cultus, rechtspleging, leger, financiën.

Met dit overzicht van den inhoud van dit belangrijke boek moge hier worden volstaan. De wijze van behandeling is zoo als men die van Busolt verwachten mocht: met eene volledige beheersching van de stof en van de daarop betrekking hebbende literatuur en met onovertroffen nauwkeurigheid gaat gepaard een steeds bezadigd en bezonken oordeel. Weldadig doet aan zijne waardeering voor de Grieksche democratie, die men in moderne Duitsche werken wel eens mist. De text is helder en duidelijk en het tegendeel van wijdloopig. Bewijsplaatsen en korte discussies vindt men in de aanmerkingen, aan het slot van elke paragraaf eene opgave der moderne literatuur. Ongetwijfeld zal dit boek, een monument van geleerdheid en inzicht, gedurende langen tijd het standaardwerk blijven op dit gebied.

Groningen. A. G. Roos.

E. Bickel. Der Altroemische Gottesbegriff, eine Studie zur antiken Religionsgeschichte. Leipzig-Berlijn, Teubner. 1921. (Pr.f 0.80 + 120 %).

Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf schrijft — naar ik meen in de inleiding op een der bundels Grieksche tragedies, die hij in het Duitsch publiceerde —, dat hij voor de zooveelste maal „gerungen" heeft om het „Verständnis" van Aeschylus. Si parva licet etc. wil ik dat woord overnemen. Tot tweemaal toe heb ik met den duisteren betoogtrant van het langste stuk uit bovengenoemd werk geworsteld, zonder er uit te kunnen komen. Tot mijn groote spijt kan ik dus zelfs geen inhoudsopgave daarvan opmaken. Begrepen heb ik slechts de helaas korte citaten uit klassieke schrijvers, Mommsen, Goethe en andere, tot mijn bevreemding uitsluitend Duitsche auteurs; de daartusschen liggende tekst van Prof. Bickel bleef mij een gesloten boek. Daar het tweede hoofdstuk [over de *di certi*] sluit met een zin, waarin enkele woorden gespatieerd zijn vermoed ik, dat daarin de quintessens van het betoog uitgedrukt is en neem ik hem over — zonder hem geheel te doorgronden echter —: „der *deus certus* Varros ist eine notwendig sich ergänzenden Seiten des römischen Wesens der dumpfen Bedenklichkeit vorreligiöser Affekte und der wissentlicher Rechtlichkeit des Kulturvolkes in ihrer Paarung entsprungene Frucht, die Synthese aus Dämon und juristischer Person" [blz. 35]. —

Na de zes hoofdstukken [Di incerti, Di certi, Persönliche Götter, Personifikationen, Ahnengeister, die Ordnung der römischen Kultobjekte] von het eerste gedeelte volgen twee „Einzelausführungen" [I Carmen arvale und Mars, II Der Mythus von Verginia]. In de eerste wordt terecht — in navolging van anderen — Mars als „Vegetationsgeist" opgevat, in de tweede getoogd, dat het verhaal van Verginia een „etymologische Legende" is, waarbij, als bij de Pudicitia patricia — Livius X 23 spreekt hier ook van een Verginia — „die Gentilgottheit der Vorzeit um des Namens willen als Schutzgeist jungfräulicher Keuschheit nach dem Aussterben des patricischen Geschlechtes vom plebeischen Stadtvolk gefasst wurde."

Een zeer uitvoerig „Register" met den ondertitel „Religionsgeschichtliche Begriffe" besluit het boek, waarvan druk en papier voortreffelijk zijn. —

Rome. H. M. R. Leopold.

E. Lohmeyer, Vom göttlichen Wohlgeruch, (Uit: Sitzungsberichte d. Heidelberger Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Klasse, Jhrg. 1919, 9. Abteilung). Heidelberg, Winter. (Pr. M. 1.75).

Dat bovenmenschelijke wezens hun tegenwoordigheid ook door geur te kennen geven, is een wijdverspreid geloof en de auteur stelt zich ten doel, de geschiedenis van het „Duftsymbol" van zijn vroegste oostersche tot zijn laatste christelijke gestalte na te gaan, p. 4.

Eerst worden de Grieksche gegevens, p. 4—14, daarna de Egyptische p. 15—22 en de Perzische, p. 22 vlgg. behandeld. Lohmeyer constateert p. 24 dat het „Duftsymbol" in Griekenland op de meest naïv-menschelijke wijze werd opgevat, dat het in Egypte ten nauwste met offergedachten en voorstellingen van het leven hiernamaals was verbonden en in de Perzische religie tot een beeld van zedelijke krachten is geworden.

Bij het Jodendom p. 25—31 beweegt het symbool, wellicht onder Perzischen invloed, zich in de „menschlich sittliche Sphäre" p. 31; het beeld zelf wordt geallegoriseerd. Ditzelfde is ook bij de Christenen het geval, p. 32—52, bij de Gnostieken daarentegen werd het beeld veel levendiger opgevat, p. 38—41. In de middeleeuwen leefde het „Duftsymbol" nog in tal van legenden voort, p. 49 vlg.

De schrijver haalt tal van belangrijke citaten aan, o. m. Eusebius, Demonstr. evang. IV, 3, 9—12, waarin de verhouding van den Vader tot den Zoon door het beeld in quaestie aanschouwelijk gemaakt en Christus rechtstreeks de „goddelijke, levende geur" genoemd wordt. Lohmeyer denkt hierbij aan gnostieke speculaties, p. 43 aanm. 1), referent eerder aan Plotinus, Enn. V, 1, 6 waar de verhouding van het Eene tot het ervan afhankelijke met de uitwaseming van welriekende stoffen wordt vergeleken.

Lohmeyers studie is een verdienstelijke bijdrage tot

Digitized by Google

de godsdienstgeschiedenis, al kunnen wij ons met zijne manier van denken niet geheel vereenigen, vgl. bijv. een uitdrukking als „übersinnlich-sinnliche Beseeltheit", p. 37.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

W. Göricke, Das Bildungsideal bei Addison und Steele. (Bonner Studien zur Englischen Philologie, Heft XIV). Bonn, Peter Hanstein. 1921. (Pr. M. 7).

Wanneer en hoe is het ideaal van den „gentleman" voor Engeland ontstaan? Ziedaar een vraag die ongetwijfeld velen zich zullen hebben gesteld. Aan weinigen echter zal het bekend zijn hoe dit grootendeels aan de litteraire werkzaamheid van 2 mannen, Addison en Steele, te danken is. Beiden mogen dan ook in paedagogicis op één lijn worden gesteld met mannen als Rousseau en Pestalozzi. Dat zij veel minder bekend zijn zal wel hieraan te wijten zijn, dat zij geen boeken van litteraire waarde, geen weloverwogen verhandelingen hebben geschreven. Hun arbeid bepaalde zich tot couranten-artikelen. Tusschen de jaren 1700 — 1715 redigeerden zij achtereenvolgens The Tatler, The Spectator, en The Guardian.

Aan de hand van deze tijdschriften schetst de auteur van bovenstaande brochure ons nu hoe Addison en Steele doelbewust het ideaal van den „gentleman" bij hun lezers ingang trachtten te doen vinden. De tijd was rijp voor een nieuwe orientatie. De renaissance had de oude vormen en tradities van de middeleeuwen voorgoed vernietigd. Voor den „ridder zonder blaam en schroom", den „courtier" moest iets anders komen. De overgang van de adellijke naar de burgerlijke maatschappij moest worden gevonden, voor geboorte-adel moest karakter-adel komen. In Engeland voltrekt dit proces zich het eerst en het zuiverst. Het woord „gentleman" werd geschapen, inhoud en beteekenis er aan gegeven. Castiglione, Ascham, Milton, Locke, Defoe — zij baanden den weg. Addison en Steele, zij werkten practisch uit wat daar blijkbaar als vage gevoelens leefde in breede kringen van het Engelsche volk. Het is een interessant brok geestelijke ontwikkeling van een volk waarmee wij hier kennis maken. De schrijver heeft zijn onderwerp nauwkeurig en systematisch behandeld, zooals wij dat van een Duitscher mogen verwachten. Alleen de vele aanhalingen bemoeilijken het vlotte lezen, en daardoor het overzicht, eenigszins. Doch daardoor is dunkt ons de studie niet alleen paedagogisch [dat is zij ongetwijfeld] maar ook philologisch van groot belang. Het zij mij vergund daarover in dit blad, zij het als volslagen leek, een opmerking te maken. Ik zou de opmerking ongetwijfeld achterwege hebben gelaten wanneer ik niet in de gelegenheid ware geweest haar onlangs zelf in Engeland te verifieeren in een gesprek dat ik had met iemand aan wien ik groote autoriteit durf toekennen. Zij is deze: mij trof de zuiverheid, ja de volmaaktheid der Engelsche taal van deze 200 jaar oude geschriften. Niet alleen orthografisch, maar ook syntactisch scheen deze taal mij hooger te staan dan het hedendaagsche Engelsch. Dat leent zich niet meer voor het scherp weergeven en formuleeren van gedachten. Verkeert het Engelsch inderdaad in een periode van décadence? Mij bleek dat er zijn die zoo meenen; de gevolgen daarvan zijn nauwelijks te overzien. Zij wijten dit aan het geheel loslaten van den vorm, het bindende cement, het uitsluitend letten op den klank. Als dat waar is, dan zou deze kleine brochure misschien wel iets te zeggen hebben tot hen die ook voor ons moedertaal-onderwijs met vuur hetzelfde propageeren.

Amsterdam. C. P. Gunning.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Ten gevolge van de wereldoorlog is de Byzantinische Zeitschrift, het internationale orgaan voor de studie van het leven der Byzantijnen in al zijn uitingen, zeer sterk in haar bestaan bedreigd. De drie-en-twintigste jaargang, in 1914 begonnen, kon eerst in 1920 worden voltooid; daarna verscheen tot heden geen nieuwe aflevering. Tans deelt de redaktie en de uitgever (de firma Teubner) ons echter mede dat met hulp van Griekse, Amerikaanse, Engelse en Zweedse zijde, de onderneming een vaste finantiële basis heeft verkregen, waardoor het tijdschrift weder geregeld zal kunnen verschijnen. Gelijk vroeger zal twee maal per jaar een dubbele aflevering uitgegeven worden; voor Nederland is de prijs der eerste dubbele aflevering gesteld op 8 gulden.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1922, Mars-Avril: Note de M. Ch. Lee Brossé sur deux monuments de Ma'-Rab. — L. Joulin, La protohistoire de la France du Sud et de la péninsule hispan., d'après les découvertes archéol. récentes. — L. Poinssot et R. Lantier, Note sur deux stèles de Carthage. — J.-B. Chabot, Note sur une inscription de Carthage. — M. Prou, Note sur un diplôme faux de Charles le Chauve pour Saint-Germain-des Prés. — Th. Homolle, Remarques sur la carrière d'Euboulos, clérouque athén. de Délos, 166 — 159.

Neophilologus, VIII, 1: B. Faddegon, Woord en zin. — M. J. Premsela, La préciosité dans l'oeuvre d'Edmond Rostand. — J. v. Dam, Die sprachliche Gestalt der Stargarder Eilhart- u. Lamprecht-handschr. — A. L. Corín, Textkritische Vorschläge zur Vetterschen Ausgabe des Predigten Taulers. — W. Heldt, A chronolog. and crit. review of the appreciation and condemnation of the comic dramatists of the Restoration and Orange periods. — D. C. Hesseling, Enige Grieks-Hollandse parallellen. — H. Pernot, Grec moderne τοῦ λόγου σου. — P. Lehmann, Der Schwank vom Einsiedler Johann. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, IV, 5: M. E. Kawa, The Women of G. Eliot's Novels. — M. S. Serjeantson, The Dialect. Distribution of certain Phonolog. Features in Middle English II. — Translation M. O. 1922. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Brief Mention. — Bibliogr.

Studiën, XCVIII, Oct.: J. v. Ginneken, Zielevlekken. Der Beroepskeus aanschouwelijkheid. — L. P. P. Franke, G. K. Chesterson. — F. v. Lith, De politiek v. Nederl. ten opzichte van Ned.-Indië. — M. v. Steen, Het land der Perzen, II. — Meded. — Dingen v. d. dag.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Edmundson, History of Holland: Engl. Hist. Rev. 1922, July (C.B.).

De Groot, Prosarhythmus: Rev. Crit. 1922, n°. 13 (Chabert).

Hesseling, Nieuwgrieksche Letterk.: D.Lit.Ztg. 1922, n°. 26 (Soyter).

Leendertz, Spelling en verbuiging: N. Taalg. XVI, n°. 5 (C. d. V[ooys]).

Roland Holst-van der Schalk, Rousseau: Zschr. f. Bücherfreunde 1922, n°. 3 (G. W[itkofski].

Schrijnen, Indogerm. Sprachwiss.: D.Lit.Ztg. 1922, n°. 35 (E. Fraenkel); Lit. Zentralbl. 1922, n°. 37 (Meltzer).

Toll, Englands Beziehungen zu den Niederlanden: Engl. Hist. Rev. 1922, July (A. L. P.).

De Vries, Rother: Lit. Zentralbl. 1922, n°. 25.

Wensinck, Tree and Bird: D.Lit.Ztg. 1922, n°. 25 (Gressmann).

Van Wijk, Republiek en Amerika: Rev. Crit. 1922, n°. 13 (R.)

Digitized by Google

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS

Driemaandeliks tijdschrift voor de wetenschappelike beoefening van levende vreemde talen en van hun letterkunde en voor de studie van de klassieke talen in hun verband met de moderne.

Onder redaktie van

Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. Dr. D. C. HESSELING, Prof. J. H. SCHOLTE. Prof. Dr. JOS. SCHRIJNEN, Prof. Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. H. SWAEN.

Sekretaris der redaktie K. R. GALLAS.

ACHTSTE JAARGANG. EERSTE AFLEVERING.

Prijs per jaargang . . f 8,40
franko per post . . f 8.75

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

TE KOOP GEVRAAGD: een meer of minder uitgebreide Bibliotheek van

Nederlandsche Letteren,

voorn. van de 19e en 20e eeuw. Brieven met aanbiedingen onder No. 191 Bureau van dit Blad.

Zoo juist verschenen:

Het Permanente Hof van Internationale Justitie te 's-Gravenhage

(Artt. 13-15 van het Statuut van den Volkenbond)

Een historisch-critische schets van arbitrage en rechtspraak in internationale geschillen, en van de pogingen om tot een internationaal Hof te komen.

DOOR

H. CH. G. J. VAN DER MANDERE

Gebonden f 4.50

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Nederlandsche Lyriek

vanaf de Dertiende Eeuw tot 1880

Verzameld door TH. E. C. KEUCHENIUS, toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

I DE MIDDELEEUWEN Met 12 illustraties
II 1570—1630

Een bloemlezing uit de Nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van dezen in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid.

Prijs per deel ing. ƒ 4.90 Geb. ƒ 5.90

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

67ste Jaargang

12 Nummers Per jaar ƒ 1.20

De **Nederlandsche Bibliographie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Spelling en Verbuiging onzer Moedertaal

Handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels

door Dr. P. LEENDERTZ JR.
Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Dit actueele boek is de beste handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels, waarvan men tegenwoordig voortdurend hoort. De Schrijver, die vele jaren de Nederlandsche taal op Gymnasia enz. heeft gedoceerd, geeft hier zijn rijke ervaring ten beste.

Terwijl in de laatste maanden de spellingkwestie voortdurend aan de orde is, geeft dit boekje een helder inzicht in de verschillende schrijfwijzen en de bezwaren en voordeelen van diverse stelsels.

Ieder ontwikkeld persoon en allen, die op eenigerlei wijze bij het onderwijs in de Nederlandsche taal zijn betrokken, zullen met groote belangstelling dit boekje lezen, omdat zij daardoor gemakkelijker een op goede gronden berustende keuze kunnen doen. Prijs: ing. f 1.75

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. **No. 3.** **December 1922.**

Vendryes, Le Langage (Kluyver).
Drerup, Homerische Poetik, I (Würtheim).
Dez. en Stürmer, Homerische Poetik, II (Würtheim).
Klingner, De Boethii Consolatione Philosophiae (Sassen).
Heraeus, Aetheriae Peregrinatio (Sneyders de Vogel).
Rinck-Wagner, Coornhert (F. Kossmann).
Lindqvist, Rachel, Zwei satyrische Gedichte (Scholte).
Ordbog over det danske Sprog, III (Logeman).
Schurter, Die Ausdrücke für den „Löwenzahn" im Galloromanischen (Weerenbeck).
Tozzer, A Maya Grammar (Uhlenbeck).
Rosenberg, Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte (Roos).
Cruveilhier, Les principaux résultats des nouvelles fouilles de Suse (Houtsma).
Tausend, Studien zu Attischen Festen (Koster).
Hasebroek, Das Signalement in den Papyrusurkunden (Engers).
Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen (K. H. E. de Jong).
Bultmann, Die Geschichte der synoptischen Tradition (Windisch).
Schoolboeken:
De Brouwer, Muller en Slijper, Latijnsche Leergang: Buigingsleer; Oefeningen bij de buigingsleer (Brinkgreve)
Benjert en Elzinga, Fransche Vertaaloefeningen, I (Prins).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius. Wasstraat 29, Leiden.

J. Vendryes, Le Langage. (L'Évolution de l'Humanité, t. 3). Paris, La Renaissance du Livre. 1921. (Pr. fr. 15).

Ziehier wederom een boek van een Fransch geleerde over de taalwetenschap in het algemeen, en dat, zooals de schrijver uitdrukkelijk zegt, niet een werk is over algemeene taalwetenschap. Immers, om te geven wat hij noemt „un traité de linguistique générale", zou men moeten zijn „un homme capable d'embrasser toutes les formes de langage connues, rompu à la pratique de toutes les langues parlées sur le globe". Wie zou aan dien eisch kunnen voldoen? De schrijver heeft dus niet een volledig en streng systematisch werk kunnen leveren, maar door de behandeling van verschillende onderwerpen, in verband met elkaar, den lezer willen doen zien met welk soort van vraagstukken de taalwetenschap zich bezighoudt. Het handschrift was reeds in 1914 voltooid: men zal hier dus niets vinden van wat eerst gedurende den oorlog de aandacht kan hebben getrokken. Na een inleiding, waarin betoogd wordt dat het vraagstuk van den oorsprong der taal niet tot het domein van den linguist behoort, komen achtereenvolgens de onderdeelen, getiteld *Les Sons*, *La Grammaire*, *Le Vocabulaire*, *Constitution des Langues*, *L'Ecriture*: men ziet dus dat het boek toch, al is het dan ook onvolledig, op een systematisch werk gelijkt. Een vrij uitvoerige, en zeer moderne bibliographie vindt men aan het slot (de heer van Ginneken is, voorzoover ik zie, de eenige Nederlander die hier wordt vermeld; want den heer A. van Gennep moet men als een Fransch geleerde beschouwen). In een werk als dit zijn twee elementen, de algemeene denkbeelden en de voorbeelden waardoor deze worden toegelicht; voor sommige lezers hebben die voorbeelden alleen waarde in zooverre zij algemeene stellingen kunnen bewijzen, en andere vinden in die bijzonderheden op zich zelf reeds een genoegen, indien zij ten minste nieuw en verrassend zijn. Over die hoedanigheid zullen natuurlijk verschillende lezers verschillend oordeelen. Ik denk dat de Nederlandsche lezers het meest zullen worden getroffen door de vele bijzonderheden die Prof. Vendryes geeft uit het Fransch, en met name door de voorbeelden van het verschil tusschen de taal zooals zij wordt geschreven en zooals zij wordt gesproken: immers de meesten onzer kennen het Fransch vooral uit de boeken. Het is zeer natuurlijk, dat de rijkdom van stof waarover de auteur in dit geval beschikt, veel grooter is dan waar hij talen te pas brengt die ook hij uit boeken heeft moeten leeren, en vandaar dat wat hij geeft over het Duitsch of het Engelsch, ook over het Latijn en het Grieksch, minder nieuw klinkt. Wat hij meedeelt over Celtische talen zal hier te lande niet genoegzaam kunnen gewaardeerd worden, doordat het Celtisch te weinig wordt beoefend; ook sommige talen van het verre Oosten zijn slechts aan weinigen bekend, ten minste het Chineesch of het Annamitisch. Wat daaromtrent wordt gezegd zal dus op de meeste lezers slechts een vagen indruk maken: wie door zijn moedertaal heeft leeren beseffen wat het zegt een taal te kennen als iets volkomen natuurlijks, hij zal zich niet zoo spoedig verbeelden met een ander volk te kunnen meegevoelen, indien hij de taal van dat volk slechts eenigszins uit boeken heeft bestudeerd; ook daarom zal men het denkbeeld van een eenigszins algemeene taalwetenschap als een ver verwijderd ideaal moeten beschouwen: het is niet alleen de veelheid der talen, maar ook het feit van hun verschil waardoor de

Digitized by Google

geleerden worden belemmerd. Maar toch is het verlangen naar conclusies van algemeenen aard bij vele geleerden zeer sterk, en tot hen behoort ook de heer Vendryes, Hij zegt b.v. p. 228: „L'étymologie des mots isolés n'a pas d'intérêt en elle-même: un fait particulier, même s'il est scientifiquement établi, n'est qu'une amusette si l'on n'en dégage pas un principe général qui puisse s'appliquer à d'autres faits. Or, parmi les étymologies, il y en a beaucoup qui ne comportent pas de conclusions générales .... Le linguiste ne fait d'étymologie que pour réunir le plus grand nombre possible de procès sémantiques semblables et pour dégager de cette étude les lois générales suivant lesquelles le sens des mots évolue". Misschien is dit zoo voor sommige etymologen, maar zeker toch niet voor alle. Duizenden etymologieën zijn gevonden, en daaronder niet weinige die van groote geleerdheid en scherpzinnigheid getuigen, maar hoe luiden de duidelijk geformuleerde wetten die men daaruit heeft afgeleid? Indien men het werk naar het resultaat in dit opzicht moest beoordeelen, dan zou men het geloof ik liever willen staken: de Semantiek is vooral een naam. En toch zal niemand beweren, dat groote ondervinding en oefening voor den etymoloog overtollig zijn. Maar het gebruik maken van die ondervinding bestaat niet in het toepassen van strenge formules: wat hij noodig heeft is een zekere tact, een fijn gevoel voor hetgeen waarschijnlijk is of niet. En telkens heeft hij, wanneer hij nieuwe ontdekkingen doet, het aangename besef dat die tact hem alweer opnieuw den weg doet vinden in de mogelijkheden die hij voor zich ziet. De eenige regels van een zekere strengheid zijn voor hem de zgn. klankwetten, en ook hier zijn nog graden van strengheid te onderscheiden, want niet alles wat klankwet heet is even betrouwbaar voor alle gevallen die in aanmerking schijnen te komen. Men kan van taalwetenschap spreken zooveel men wil, maar men zal moeten berusten in de waarheid dat die wetenschap een historisch vak is, zij het ook van een eigenaardige soort: want er is een element van wettelijkheid in dat aan een ander type van wetenschappen doet denken. Dit belet niet, dat geleerden van veel ondervinding, zooals de schrijver van *Le Langage*, van zelf komen tot bespiegelingen van een algemeen karakter, die groote waarde kunnen hebben, doordat zij in een beknopten vorm uitdrukken wat die geleerden over het vak van hunne voorkeur denken. En van die algemeene beschouwingen neemt men met des te meer genoegen kennis wanneer zij in een keurigen vorm worden voorgedragen. Doch het meesterschap herkent men vooral daaraan, dat de meester in een concreet geval de oplossing vindt die anderen niet kunnen vinden, en voor het vertoonen van dit meesterschap is in een werk als dit minder gelegenheid, omdat het in de eerste plaats handelt over algemeenheden die uit bewezen waarheden zijn af te leiden. Bij voorkeur zal men zich daartoe beroepen op feiten waaraan door niemand wordt getwijfeld, maar die daardoor de bekoorlijkheid van het nieuwe missen: immers maakte men gebruik van meer twijfelachtige gevallen, dan zou de discussie daarvan de aandacht afleiden van het algemeene dat de schrijver in het licht wil stellen. En wat volgt uit het zeer bekende is aan de eenigszins deskundigen meestal niet geheel onbekend. Vandaar dat er naast groote geleerden die houden van dit algemeene, andere groote geleerden zijn die er niet veel van willen weten, en zoo iemand was geloof ik bv. Ascoli, die al spoedig geneigd was zeer algemeene beschouwingen „wanhopig elementair" te noemen. Doch aldus voortgaande zou ik in gevaar komen aan het werk van den heer Vendryes niet alle eer te geven waarop het aanspraak heeft, en dit is natuurlijk niet mijn bedoeling. Het is in de eerste plaats zoo helder doordat het zuiver taalkundig is, en niet onder den naam van taalkunde allerlei geeft dat veeleer tot de psychologie of de psysiologie behoort; ook bij andere Fransche geleerden vindt men die behoefte om de taalkunde niet met andere vakken te verwarren. Het werk is in de tweede plaats zoo aanbevelenswaardig, omdat het nergens min of meer onbegrijpelijk is, zelfs niet waar de schrijver zeer subtiele onderscheidingen behandelt. Zoo geeft hij b.v. zijn gevoelen over een quaestie waaromtrent Schuchardt en Meillet zich op verschillende wijze hebben uitgelaten: die van het begrip van verwantschap tusschen talen. A priori is het niet te denken, dat twee geleerden van zooveel ondervinding het over zulk een begrip inderdaad oneens zouden zijn, en ieder weet dat van verwantschap zooals bij menschen hier geen sprake is, dat men zich dus bedient van een oneigenlijken term waaraan men eene conventioneele beteekenis moet geven. Doch toen men, nu reeds lang geleden, dien term invoerde, heeft men die moeilijkheid niet goed beseft, en later heeft men aan een reeds bestaanden term een helder begrip moeten verbinden. Iedere taal neemt in den loop der tijden vreemde elementen in zich op: dit is het normale, en in menig geval kunnen die elementen aan de taal een ander karakter geven; zal men zeggen dat daardoor de verwantschapsbetrekkingen van die taal worden veranderd; of zal men zeggen dat de taal dezelfde gebleven is, wanneer de achtereenvolgende geslachten altijd het gevoel hebben gehad dat zij dezelfde taal spraken als hunne ouders? Dit is de opvatting van Meillet, die met de classieke opvatting het meest overeenkomt. Schuchardt daarentegen wil aan het hier genoemde besef niet zooveel belang toekennen, hij meent dat het volstrekt niet altijd zoo levendig is, en dat het voornaamste gevoel altijd de behoefte zal zijn zich verstaanbaar te maken. Men kan het criterium van verwantschap zoeken in gramatische vormen, waarvan men beweert dat zij nooit uit vreemde talen worden overgenomen; doch er zijn talen die zoogoed als geen grammatische vormen hebben, en waar men dus alleen het woordenboek tot zijn dienst heeft, dat echter zeer goed uit grootendeels uitheemsche woorden kan bestaan. Volgt men dezen gedachtengang, dan begint het begrip *verwantschap*, dat eerst vrij helder scheen, nevelachtig te worden. Men leze wat de heer Vendryes hierover zegt p. 340-366. Ten slotte wil ik opmerken, dat Schuchardt in 1917 (in zijn verhandeling *Sprachverwandtschaft*) herroepen heeft wat de schrijver p. 343 aanhaalt; in zijn stuk van 1917 zegt Schuchardt: „Ich benutze die Gelegenheit um die Deutung des *-s* in einem indoport. *gobernadors casa* als eines engl. Genetiv *-s*, die ich früher einmal gegeben habe, zu berichtigen; *s* steht für *su* (dem G. sein Haus").

Groningen. A. Kluyver.

Digitized by Google

E. Drerup, Homerische Poetik. Erster Band, **das Homerproblem in der Gegenwart** von **Engelbert Drerup.** Würzburg, Selbstverlag des Herausgebers. 1921. (Verkrijgbaar bij Dekker en Van der Velde, Utrecht).

Een deel van vierhonderd en tachtig pagina's over Homerus en de homerische poëzie te schrijven nà Cauer, Finsler, Jebb, Leaf, v. Leeuwen, Wilamowitz (om van Bethe, Chadwick en het verdere alfabet te zwijgen) is een daad, die tegenwoordig alleen zou mogen worden begroet, als de schrijver aan bekende gegevens nieuwe conclusiën ontlokte of deze gegevens op klaarder wijze dan tot dusverre geschiedde ten toon stelde. De doornige haag, die om de beide epen heengroeit — een haag van critisch-analytisch-synthetisch-aesthetisch gewas, waartusschen grammaticale ranken zich slingeren en schuchtere bloemknopjes schuilen van etymologischen stam —, onttrekt langzamerhand het dichtwerk zelf aan het oog. Wie niet in de struiken blijft hangen, komt mat en moe van inspanning binnen de heg. Zal men dan maar door het schoolpoortje sluipen en, zich het bestaan van het vlechtwerk der homerische kwesties ontveinzende, aan het lezen van de poëzie zelf zich geven? Wie op een mooien dag zulks aanvangt, ontdekt 's avonds, dat hij met een probleem te bed zal gaan. Kinderen kunnen nu eenmaal een horloge niet zien loopen of hooren tikken zonder dat het verlangen opkomt het open te maken en het wonderraderwerk van nabij te zien. Diezelfde magische aantrekking oefent nu ook het homerische raadsel op elk uit, die geleerd heeft met aandacht te lezen. Ongevoelig er voor blijven slechts zij, die niet leerden lezen, niet leerden zien, maar zich met een onbestemd gevoel van mooi vinden tevreden leerden stellen bij eene vertaling van ongeveer en om-ende-nabij. Zóó zijn er; zoo zullen er steeds meer komen.

Wie echter door de homerische sfinx gegrepen is en door die ondoorgrondelijke oogen aan het peinzen is gegaan, moet te eeniger tijd zich uiten. Zoo groeit de rij der boeken over Homerus nog dagelijks en welk een arbeidskracht zich in den dienst van dit onderzoek stelt, getuigt Drerups jongste werk.

Men zou paradoxaal mogen beweren, dat het eigenlijk zwaarder valt een dik boek te lezen dan een dik boek te schrijven. Wie vindt den tijd alleen voor Homerus drie deelen elk van circa 500 blz. door te werken? Deel I wil het fundament zijn van eene in II en III uitgewerkte aesthetische analyse van Ilias en Odyssee. Een vierde deel, dat de resultaten der analyse systematisch samenvat, zou moeten volgen, indien „gegenwärtige schwierige Druckverhältnisse" het niet belemmerden! Men geve zich rekenschap van de werkkracht eens auteurs, die na 1500 pagina's met dit excuus tot u komt. Mochten echter zulke cijfers iemand afschrikken Drerups eerste deel ter hand te nemen, zoo wil ik aanstonds mededeelen, dat ik dit boek als verpoozing las. Want het heeft de kapitale deugd leesbaar te zijn. Klaar en frisch in markanten stijl schrijdt het voorwaarts met rustige vastheid. Anderen mogen sceptischer worden, hoe meer zij zich in de befaamde kwesties verdiepen, de Würzburger hoogleeraar voelt zich op vasten bodem en slingert vandaar met krachtige hand scherpe, goed gemikte, schichten naar zijne tegenstanders, die moeten boeten voor apodictische beweringen of trouw aan valsche leuzen.

Zeer geslaagd komt mij voor het hoofdstuk te zijn over Homer und die Volksepik. Niemand heeft de comparatieve eposbeschouwing breeder behandeld dan hier geschiedt. De geschiedenis der mythologische beschouwingswijze moge daarnevens worden genoemd. Bij andere capita zal de belangstelling ietwat dalen, hetzij omdat soortgelijke beschouwingen reeds uit andere auteurs bekend waren, hetzij, wijl de weerlegging van een aprioristischen epos-opbouw, waaraan men toch niet geloofde, geen attractie heeft. Evenwel, na dit uitvoerige voorwerk zullen wij afwachten, wat Drerups Iliasanalyse zelf brengen zal. De voorproef kreeg de lezer er reeds van in een werk van 1913: Das fünfte Buch der Ilias, waarin tweehonderd vijftig bladzijden gewijd zijn aan de psychologische ontleding eener enkele rhapsodie. Dit was naar Drerups verklaring slechts een Querschnitt der homerischen Kunst. Wat volgt zal een Längsschnitt zijn.

Dat het hier aangekondigde boek zóó breed opgevat, noodwendig fundament is voor zulke eene kunstzinnige beschouwing, kan ik niet aannemen. Liever wil ik gelooven, dat de schrijver zijne uitvoerige en goed gecomponeerde prolegomena op het epos in wijderen kring wilde bekend maken. Wij zien daaruit, dat hij de positieve waarde der critisch-analytische methode der 19e eeuw beslist ontkent, in het epos een „einheitlichen" Plan vindt, dat met phaenomenaal epische techniek is doorgevoerd en waarin de enkele onvolkomenheden „menschlich bedingt und dadurch liebenswürdig" al het harde eener strenge compositie bannen.

Hier ontbreekt de ruimte om de vraag te beantwoorden, of het liefdevolle oog van Drerup in het troetelkind niet bijwijlen ernstige karakterfouten voor aanminnige ondeugendheidjes aanziet. Het is bovendien uitgesloten, dat in homericis door discussie overeenstemming valt te bereiken. Hier spreekt te luid het temperament. De Unitariërs hebben hun hart aan de kwestie verpand en in 't algemeen maakt de liefde hen sterk. Deze warmte straalt ook in Drerups betoog; zij doet hem een kleurrijken stijl vinden, vergelijkingen vinden tusschen Homerus' Kleinkunst en de Altaarstukken der gebroeders van Eyck. En daar „Homerus" ons pronkjuweel blijft, welks schoonheid de inkervingen van het splijtende mes merkwaardig overstraalt, sluiten wij Drerups boek met een tevreden glimlach van verstandhouding.

Leiden. J. Vürtheim.

E. Drerup, Homerische Poetik. Dritter Band, **die Rhapsodien der Odyssee** von **Franz Stürmer.** Würzburg, Selbstverlag des Herausgebers. 1921. (Verkrijgbaar bij Dekker en Van der Velde, Utrecht).

In den eersten band gaf Drerup een welgeschreven overzicht van den stand der homerische problemen, om — na afgerekend te hebben met de analytische kritiek — het fundament te leggen voor eene aesthetische waardeschatting der epen, die voor de Ilias door hem zelf in band II, voor de Odyssee door Stürmer in band III zou worden persklaar gemaakt. Voorloopig vertelde hij ons reeds, hoe hij zich de Ilias ingedeeld voorstelde in 18 rhapsodieën van gemiddeld 870 verzen, de Odyssee in 15 van circa 800 verzen, eene indeeling die dus met de alexandrijnsche boektelling breekt. Afgescheiden van deze cijfers zal men voor het prijsgeven dier oude dwaze versnijding in tweemaal 24 boeken wel wat kunnen

Digitized by Google

gevoelen. Doch verder zou worden aangetoond, dat elke rhapsodie streng symmetrisch was opgebouwd naar het principe der dreiteiligen Gliederung, en wel volgens het Kerngesetz (als de hoofdzaak in het middenstuk ligt), het Dreistufengesetz (hoofdzaak aan het slot), of wel volgens het Szenenspaltungsgesetz, als eene scène in tweeën gedeeld en daartusschen een nieuw element gedrongen is. Verder zouden wij zien, hoe de Einzelszenen wederom volgens ditzelfde geometrische beginsel zoo zijn te splitsen, dat een künstlerisches Gleichgewicht voortdurend den dichter zal blijken te hebben beheerscht.

Thans, nu Stürmers behandeling der Odyssee voor ons ligt, kunnen wij zien, waartoe Drerups methode heeft geleid. In ongeveer 575 dicht gedrukte bladzijden wordt de Odyssee ons in haar schoonheid ontvouwd. Stürmer is in de Odyssee thuis, sinds lang en goed. Het was hem toevertrouwd hier anderen rond te leiden. Zoo zal men goede opmerkingen van hem hooren. Maar ieder weet bij ervaring, hoe moeilijk het is den inhoud van een uitgebreid dichtwerk in proza weer te geven zonder dat de spankracht van het woord verlamt. Te meer, als het een bekend dichtwerk is en de paraphrase meer beproefd. Ook zou men willen, dat — als zulk een aesthetische rondgang onder leiding van een steeds pratenden cicerone nu eenmaal wenschelijk is — de gids over meer persoonlijken stijl beschikte. Misschien is het onredelijk tegenover een stuk werk als hier is afgeleverd zooveel te eischen; doch.... inest quaedam vis dormitiva. Gaandeweg is het beter gelukt, maar aanvankelijk vooral loopt de inkt niet uit de pen. Voorts die schemata na elke rhapsodie en erger nog de Anmerkungen: „5. Der I Ht. zeigt Sch. a im Vh. V. 5 : 13 : 2 (ann.); alle 3 A. sind dr.; I u. III zeigen umgekehrtes Sch.: (ann) aab u. abb. II zeigt Sch. b mit stark vermindertem Mst. im Vh. von 5 : $1^1/_2$: 7 (ann.). Die Sz. zeigen folgende T.: 3, 3, 2; 2, 2, 2, sodasz u. s. w." Moeten wij nu waarlijk door zulke telegraafcodices tot de schoonheid der Odyssee doordringen? Gesteld al, dat de dichter zijn werk naar zulke getalverhoudingen had gebouwd, zou het dan niet eene hoofdverdienste van hem zijn, dat vóór Drerup nog niemand achter dit geheim gekomen is? En zouden wij niet tot Drerup moeten zeggen: „och, had ons uwe ontdekking maar bespaard! Want door de poëzie schemeren thans uwe cijfers heen en gij wildet ons juist tot hoogere aesthesis opvoeren." Waarbij nog komt, dat heel die getallenkraam opgetrokken is op de zuiver subjectieve indeeling in 15 rhapsodieën!

Wie de Odyssee interpreteert, zal op deze en gene plaats gaarne eens opslaan, wat Stürmer er van zegt. In zooverre is het gemakkelijk eene doorloopende expositie tot zijne beschikking te hebben. Wij vreezen echter, dat de navorscher niet altijd vinden zal wat hij zocht, n.l. een duidelijk geschreven antwoord op een scherp gestelde vraag. Want aesthetici zijn lieden van veel tijd, veel woorden en veel papier. Zij verstoppen elk goudstukje in een baal wol en er zijn balen onder, waarin het goud ontbreekt. Ook waar het goud verguldsel blijkt te zijn. De aestheticus is een voortreffelijk man, maar men moet niet dagelijks met hem aanzitten. Zoo is mij eene fijne opmerking over eene Homerus-plaats eene delicatesse. Maar circa 500 bladzijden dicht gedrukt vol opmerkingen, verdraagt de beste maag kwalijk.

Zal men de aanstaande philologen met deze spijze opkweeken?

Bevrijd van de rodomontades der eloquentie begonnen wij juist voor lacoonsche apophthegmata te gevoelen. Maar als Duitschland voorgaat?

Stürmers boek heeft ons — met alle appreciatie voor het gebodene — voor Drerups methode niet ontvlamd. Misschien lukt het Drerup zelf met de Ilias.

Leiden. J. Vürtheim.

Fr. Klingner, De Boethii Consolatione Philosophiae. (Philologische Untersuchungen, herausg. von A. Kiessling und U. von Wilamowitz-Moellendorf, 27es Heft). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1921. (Pr. M. 18 + toeslagen).

Deze studie over het meest verspreide leesboek van de middeleeuwen wordt aangediend als een hulde aan Dante, die het best van alle middeleeuwers in den geest van deze „anima santa" (Par. X, 125) heet te zijn doorgedrongen, en die zelf in Boethius' boek den troost vond in eigen zieleleed.

Schr. zegt zich voor te stellen, „non id agere, ut auctores Boethii indagentur," maar „id ostendere, quod eius est proprium" (p.l.). Toch blijkt veruit het grootste deel van het boek besteed aan naspeuring van hetgeen Boethius in vorm en inhoud van zijn werk aan oudere schrijvers verschuldigd is. Daarmee wordt het oordeel van Praechter (bij Ueberweg-Heinze I, 678) bevestigd: „diese Consolatio ist weder in der Form, noch im Inhalte eine originale Leistung ihres Verfassers."

Wat dan wel de verdienste van Boethius geweest is? Schr. ziet die vooral hierin, dat hij de menigvuldige wijsgeerige stijlvormen van de oudheid, menippeische satyren, stoische en cynische diatriben, platoonsche dialogen, aristotelische verhandelingen, tot één geschrift heeft weten te verwerken. Door die zuiver-formeele beschouwing wordt, dunkt mij, Boethius beslist te kort gedaan. Ik zie in de Cons. Phil. iets meer dan een bloemlezing van wijsgeerige woordkunst, en waardeer den „laatsten romein" het meest om zijn middelaarschap tusschen oudheid en middeleeuwen, dat bij den ondergang van de romeinsche beschaving de hooge zedelijke waarde van de antieke wijsbegeerte aan het christelijke westen in vollen luister vertoond heeft.

Was 't B.'s bedoeling, om in de C. Ph. zich tot zuiver wijsgeerige theorieen en argumenten te beperken, dan verliest de vraag naar zijn christelijke overtuiging veel van haar belang. Temeer, nu de identiteit van den schr. der C. Ph. met dien der Opuscula Sacra voor goed is bewezen, kan men van de overige geschriften van B. abstractie maken, en hem hier eenvoudig als wijsgeer beschouwen. Grabmann vindt „das darin (n.l. in de C. Ph.) gezeichnete Gottesbild so christlich warm und wahr, dass man, selbst wenn keine entscheidende äussere Belege für das christliche Bekenntnis des letzten Römers zur Verfügung stünden, in B. einen christlichen Denker zu sehen berechtigt ist. (Gesch. der scholast. Methode, I, 163) Schr. heeft echter m.i. terecht aangetoond, dat de Godsidee in de C. Ph. een meer neoplatoonsch karakter draagt, en dat met name de uitingen van vroomheid in het boek echt neoplatoonsch getint zijn. Hoogstens negatief zou men het christendom van den auteur kunnen bewijzen, doordat hij nergens het christelijk dogma of de christelijke zedeleer aantast. Schr. tracht nog hier en daar positieve sporen van christendom te ontdekken, die echter m.i. wel een bekend-zijn met christelijke ter-

Digitized by Google

minologie, maar geen eigenlijken gedachteninvloed kunnen bewijzen. Als b.v. B. bidt (lib. I, cap. 5), „uti quae coelum terras quoque pax regeret," en dus op neoplatoonsche wijze in den aardschen mikrokosmos een nabeelding wenscht te zien van de harmonie in het heelal, denkt schr. (p. 5) aan de bede uit 't Onze Vader: **γενηθήτω τὸ θέλημά σου, ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς** (Mt. VI, 10), waar **θέλημα** van den Vader toch wel een heel anderen zin heeft dan de neoplatoonsche wereldorde. Zelfs noemt schr. de uitdrukking „deo adhaerere" zuiver christelijk (p. 101), terwijl toch heel de christelijke mystiek die door Ps-Dionysius eerder kent als vertaling van het plotinische **συνάπτω** (Enn. V, 3, 10 en VI, 9. 10) dan van het paulinische **κολλάω** (ICor. VI, 17).

Met meer succes werkt schr, waar hij de niet-christelijke bronnen van B.'s geschrift nagaat. Hier komt hij tot merkwaardige resultaten, die hier en daar iets wezenlijk nieuws brengen. Men nam tot nu toe algemeen met Usener aan, dat in Lib. II van Cap. 4, 38 af de verloren Protreptikos van Aristoteles, verwerkt in Cicero's Hortensius, of wellicht in een jonger geschrift, benut was. Schr. zet daartegenover (p. 8, vlg.), dat geen positief verband met den Hortensius kan worden aangetoond, wel echter met Somnium Scipionis (uit de Rep. VI), waaruit hij besluit, dat B. den Protreptikos niet navolgt, maar op de wijze van de cynisch-stoische diatribe te werk gaat. Deze conclusie lijkt mij echter niet voldoende gegrond. Met Zeller (Phil. der Gr. II, 2, 62) houd ik 't tegen Usener voor waarschijnlijk, dat de Protreptikos niet den vorm droeg van een dialoog, maar van een voortloopende voordracht, die, *ook* in Somnium Scipionis verwerkt, B. tot voorbeeld gediend heeft, zoodat schr. gegevens in deze zeer wel met de oudere van Usener zijn overeen te brengen. Dat afgezien hiervan de invloed der cynisch-stoische diatribe op B. merkbaar is, geef ik gaarne toe. Ook het verband van Lib. III, cap. 1 met Plato's Politeia VII acht ik door schr. overtuigend bewezen; eveneens zie ik met hem in Lib. III, carmen 9 een „summa religionis platonicorum", waarvan de gedachten meer aan den Timaios, kleur en stemming aan Plotinus en Proclus herinneren. Een direct verband met Plotinus schijnt nauwelijks aan te wijzen, wel echter met Proclus, terwijl hier en daar zoowel met dezen als met Plato's Timaios haast letterlijke overeenkomst bestaat. Zoo: „(mundum) perfectas iubens perfectum absolvere partes" (*v.* 9) naast **ἵνα ὅλον ὅτι μάλιστα ζῷον τέλειον ἐκ τελείων τῶν μερῶν εἴη** Tim. 32 d. en „stabilisque manens das cuncta moveri" (*v.* 3) naast **ἀφ' ἑαυτοῦ μένοντος πάντα παρήγαγεν** (Proclus, in Tim. I, 396, 25). (Aan een vage gelijkenis met Ps. CXLVIII, 5 „quia ipse dixit et facta sunt, ipse mandavit et creata sunt" kan hier geen waarde gehecht worden.). Het derde boek volgt trouwens ook naar den vorm niet meer de diatribe, maar de platoonsche dialogen.

Bij het vijfde boek merkt schr. terecht op, dat B. de wilsvrijheid niet behandelt in verhouding tot het fatum als wet van algemeene causaliteit, maar met betrekking tot de voorkennis Gods. De vraagstelling moge hier ontleend zijn aan de patristiek, de wijze van behandeling is geheel neoplatoonsch.

Ten slotte deelt schr. de C. Ph. trots platoonsche, aristotelische en stoische invloeden in bij een eigen soort van geschriften, die alle dit gemeen hebben, dat er de wijsheid wordt voorgesteld als door de Godheid of door van de Godheid gezonden personen aan den schr. medegedeeld. Als voorbeelden noemt hij den Poimandros van Hermas Trismegistos, den Pastor Hermae en 't z.g. 4e boek van Esdras. Deze indeeling lijkt mij vrij arbitrair, daar alle verder verband met de genoemde geschriften ontbreekt, en daar B.' werk èn in volmaaktheid van vorm, èn in rijkdom van gedachten, èn in breedheid van blik zeker veel hooger staat.

Rolduc. F e r d. S a s s e n.

Silviae vel potius Aetheriae Peregrinatio ad Loca Sancta, hsgg. v. **W. Heraeus.** (Sammlung vulgärlat. Texte). Heidelberg, C. Winter. 1921. (Pr. *f* 1.—).

Het feit dat een tweede uitgaaf van de *Peregrinatio* noodig is gebleken bewijst wel hoezeer het belang ervan door Romanisten wordt gevoeld; trouwens de kommentaar van Löfstedt heeft er ten zeerste toe bijgedragen de aandacht op onze tekst te vestigen.

Deze uitgave reproduceert vrijwel onveranderd de eerste van 1908. Zij bevat bovendien een lijstje titels van sedert verschenen werken over de *Peregrinatio*, enkele „Berichtungen und Zusätze" en excerpten uit onze tekst, die zich in een hs. te Madrid bevinden en die de Bruyne in de *Revue Bénédictine*, XXVI (1909), gepubliceerd heeft. Deze handige uitgaaf van een voor theologen zoowel als filologen belangrijke tekst zal zeker in veler handen komen en goede diensten bewijzen.

Groningen. K. S n e y d e r s d e V o g e l.

Olga Rinck-Wagner, Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1572) mit besonderer Berücksichtigung seiner politischen Tätigkeit. (Historische Studien herausgegeben von Dr. E. Ebering, Heft 138). Berlin 1919. (Pr. M. 4.80). 111 bladzijden. (Hoofdstuk 5 en 6, blz. 52—85, zijn ook als Dissertatie Freiburg i. B. verschenen).

De schrijfster meent dat er na de boeken van Ten Brink, Moorrees en Lorentzen nog behoefte bestaat aan een kritische beschouwing van Coornhert's leven. Wij stemmen haar dit toe; haar boekje geeft echter slechts zeer ten deele wat wij van deze gewenschte monografie zouden verlangen. De overgeleverde, in hoofdzaak op het „Leven" voor C.'s werken (1630) berustende feiten dienen in alle opzichten aan betrouwbare historische bronnen te worden getoetst. De schrijfster doet dit eenigszins voor dat gedeelte van C.'s openbare leven, dat in onmiddellijk verband staat met de geschiedenis van den opstand. In het bijzonder put zij uit de Brusselsche archieven, waar zij de acta van den bloedraad raadpleegde. Het hoofdstukje over C.'s proces bevat zeker nieuws; bepaalde heuglijke verrassingen geeft het echter niet. Daartoe is de liefde van de schrijfster voor hetgeen ons als eigen historie warm doet worden, wellicht te zwak geweest. In de voorafgaande hoofdstukken echter heeft zij zich willens en wetens aan de overlevering gehouden en „auf einen jedesmaligen Quellennachweis verzichtet". Hierdoor verliezen deze hoofdstukken hun reden van bestaan, althans voor de nederlandsche wetenschap. En ook als voorlichting voor het duitsche publiek kunnen wij ze niet prijzen. Een algemeene waardeering van C.'s letterkundige werkzaamheid, overgenomen uit den ouden Van der Aa, een apodiktische mededeeling over het auteurschap van het Wilhelmuslied op gezag van N. G. van Kampen, zijn aanwijzingen van geheel onvoldoende kennis onzer

Digitized by Google

letterkundige geschiedenis en vaklitteratuur. Elders blijkt de schrijfster weliswaar ook Kalff's Geschiedenis d. 16e eeuw en zelfs Prinsen's Handboek te kennen. Hier missen wij echter in haar werk het overzicht en het inzicht; en zulk nutteloos werk is te betreuren. Waarom echter is er niet reeds eerder een nederlandsch proefschrift over Coornhert verschenen, dat aan de eischen onzer staatkundige en letterkundige historie voldoet? Dat werk is nog te doen; maar de nederlander die het onderneemt zal zeker rekening moeten houden met de pogingen tot aanvulling en verbetering der traditie in dit duitsche boekje gedaan.

Leiden. Fr. Kossmann.

Joachim Rachel, Zwei satyrische Gedichte, Der Freund und der Poet, nach den Kopenhagener Handschriften herausgegeben von **A. Lindqvist.** Lund, C. W. K. Gleerup; Leipzig, O. Harrassowitz. 1920. (Pr. kr. 3).

In het Februari-nummer van dit tijdschrift wees ik naar aanleiding van Lempicki's *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft* op den geweldigen invloed, theoretisch en practisch, dien dichters-geleerden als Heinsius, Vossius en Scriverius op Opitz uitoefenden. Van Opitz is dan de Duitsche renaissance-poëzie der zeventiende eeuw volstrekt afhankelijk. Dat geldt voor Gryphius, dien ik in het Octobernummer naar aanleiding van Flemming's boek behandelde, dat is in niet mindere mate met Joachim Rachel het geval.

Hij is de Juvenalis van de Duitsche renaissance-poëzie. Geboren te Lunden in Dithmarschen, bezocht hij het gymnasium in Hamburg en studeerde te Rostock klassieke philologie. Literair sloot hij zich aan bij zijn hoogleeraar in welsprekendheid en dichtkunst Andreas Tscherning en aan een van diens voorgangers, den platduitschen dichter Johann Laurenberg. Beide invloeden laten zich in zijn werk onderscheiden: als dialectdichter is hij bekend geworden door zijn boerinnenlied:

Nu, min Dochter, zegg von harten....

Zijn tijdgenooten stelden zijn geleerde poëzie hooger. Het zijn zes satiren, vereenigd in een bundel: *Joachimi Rachelii Londinensis Teutsche Satyrische Gedichte, Frankfurt* 1664. Zij behandelen de onderwerpen, die hem ethisch het meest belang inboezemden: *Das Poetische Frauen-Zimmer oder Böse Sieben, Der Vortheilige Mangel, Die gewünschte Haussmutter, Die Kinder-Zucht, Vom Gebeth, Gut und Böse.* Van dezen druk zijn tal van exemplaren bewaard gebleven in Duitsche bibliotheken.

Dit is ook het geval met een uitgave uit het jaar 1677: *Joachimi Rachelii Londinensis Neu-Verbesserte Teutsche Satyrische Gedichte, Mit Fleiss übersehen, von vielen hiebevor mit untergelauffenen Trukkfehlern corrigiret, und mit der Siebenden und Achten Satyren, als der Freund und der Poet genannt, welche noch niemahls im Trukke haussen gewesen, vermehret, und zum ersten mahl in offenen Trukk bracht,* Oldenburg, Gedrukkt und verlegt durch Joh. Erich Zimmern, Buchdrukkern daselbst.

De mededeeling, dat de zevende en achtste satire, *der Freund* en *der Poet*, nooit te voren waren gedrukt, wekt onze belangstelling: zij vormt het uitgangspunt van een philologische quaestie. De verantwoordelijkheid voor deze verzekering komt geheel voor rekening van den uitgever Zimmer, want Rachel zelf was acht jaar te voren (3 Mei 1669) gestorven.

In tegenspraak met Zimmer's mededeeling vermeldt Goedeke als aparte drukken: *Der Freund*, Kopenhagen, 1666 en *Der Poet*, Kopenhagen, 1666. Exemplaren van deze drukken zijn echter in geen enkele bibliotheek, voorzoover bekend, voorhanden. Karl Drescher, die in de *Neudrucke deutscher Literaturwerke des sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderts* Rachel's *Satyrische Gedichte* heeft uitgegeven (Halle a. S. 1903) zegt daarover in zijn inleiding: „Hier scheint Nasser (*Vorlesungen über die Geschichte der deutschen Poësie*, Altona und Leipzig 1800) Verwirrung angerichtet zu haben. Er spricht (S. 339) von dem Drucke der einen Satire (*Poet*) 1666 zu Kopenhagen, ohne dass der Ursprung seiner Notiz zu kontrollieren ist." Latere philologen hebben dan blijkbaar deze oncontroleerbare mededeeling verder geëxploiteerd: Schröder spreekt in zijn uitgave (1828) van *twee* „Separatdrucke" onder de toevoeging „von der letzteren (Satire) wenigstens kennt man eine Ausgabe 1666 zu Kopenhagen gedruckt"; Sach geeft in zijn monographie (1869) de interessante, maar verder niet bevestigde mededeeling: „*Der Freund* und *der Poët*, beide auf Tscherning's Kosten kurz vor seinem Tode gedruckt." Dit is dan blijkbaar de bron voor Goedeke.

Heeft dus de uitgever gelogen, toen hij in 1667 op zijn titelblad drukte: „noch niemahls im Trukke haussen gewesen" en in een *Zuschrifft* er de uitweiding „mit der Siebenden Satyren *der Freund* und der Achten *der Poet* benahmet (welche beyde von einem vornehmen Patrone auf inständiges anhalten überkommen, und noch niemahls in Trukk gewesen) vermehret" aan toevoegde? Waarschijnlijk niet. Zooiets aan te nemen, heeft reeds zoo dikwijls tot overhaaste conclusies aanleiding gegeven. Juist in mijn Grimmelshausen-publicaties heb ik tal van dergelijke philologische eigenwijsheden kunnen redresseeren, door vertrouwen te stellen in uitdrukkelijk gedane mededeelingen van uitgever en auteur.

Het komt mij dan ook voor, dat wij onvoorwaardelijk hebben aan te nemen, dat Zimmer geen drukken van *Der Freund* en *Der Poet* gekend heeft. Wij kunnen zelfs nog een stap verder gaan: geen der beide satiren zal in den boekhandel verschenen zijn. De mogelijkheid van „Privatdrucke" blijft open. Maar toch ook al weer niet op Tschernings kosten, want deze was zeven jaar te voren gestorven. En waarom juist te Kopenhagen?

De bovenvermelde publicatie van Axel Lindqvist werpt op deze quaestie een nieuw licht. Hem is gebleken, dat de koninklijke bibliotheek te Kopenhagen afschriften bezit juist van deze zevende en achtste satire. Beide handschriften worden door Lindqvist nauwkeurig beschreven; dat van *der Poet* dateert volgens hem uit de zeventiende eeuw; omtrent het andere deelt hij slechts mede: „die Schrift ist regelmässig, fest und kräftig, sehr gewandt und macht durchaus den Eindruck, von einem Berufsabschreiber, Kanzleibeamten o.dgl. herzurühren".

Deze vondsten nu vormen een zeer gewenschte bevestiging van Drescher's hypothese, dat er inderdaad geen drukken van deze beide satiren ouder dan 1677 hebben bestaan en dat de vermelding van een Kopenhagenschen druk bij Nasser eenvoudig een vergissing met een daar bewaard handschrift is geweest, die dan door Schröder en Sach, zelfs door Goedeke, verder is gecolporteerd

Met deze opvatting klopt Zimmer's uitlating, dat hij deze satiren met moeite „von einem vornehmen Patronen auf inständiges anhalten" zou hebben losgekregen.

In bovenstaande uitgave publiceert Lindqvist beide satiren naar het handschrift en vermeldt als varianten onder den tekst de afwijkingen van Zimmer's druk, dien wij sinds 1903 ook bij Drescher kunnen consulteeren. Op verschillende plaatsen geeft het Kopenhagensche afschrift tegenover den druk de juiste redactie. Zoo luiden de versregels *Freundt* 155-156 bij *Zimmer*, resp. *Drescher* :

Sieh da, es gilt drauf hin, das halt' und glaube nur,
Dass ich ein redlich Hertz in meinem Leibe führ.

Lindqvist geeft ons de blijkbaar juiste redactie :

(Sieh da! Ess gilt drauff hinn.) Das halt' und glaube mir,
Dass ich ein redlich Hertz in meinem Leibe führ.

Vormt Lindqvist's publicatie een welkome bijdrage tot de tekstcritische behandeling van Rachel's satiren en een te waardeeren aanvulling van Drescher's voortreffelijke uitgave, nog belangrijker schijnt mij het feit te zijn, dat daardoor in het licht wordt gesteld, dat inderdaad de Oldenburger boekdrukker J. E. Zimmer in het jaar 1677 een daad van piëteit verrichtte, door aan de zes gedrukte satiren van den reeds lang gestorven dichter twee tot dusver niet door den druk bekende toe te voegen.

Amsterdam. J. H. Scholte.

Ordbog over Det danske Sprog grundlagt af Verner Dahlerup.... udgivet af det danske Sprog- og literaturselskab. Tredje bind. Bræ-Dö. København, Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag. 1921.

Voor een bespreking van het doel met dit werk beoogd en de wijze waarop dit nagestreefd wordt verwijs ik naar *Museum* XXVI, 103, voor twee verdere recensies naar *Museum* XXVII, 13 en XXVIII, 83. De Redactie vraagt nu slechts om een zeer korte aankondiging. Daarom beperk ik mij tot een paar enkele opmerkingen. Kol. 38 wordt de spreekwijze *krummer er ogsaa bröd, — sagde fanden, han slugte skrædderen* [var. *smuler* voor *krummer*], geciteerd, waarvan de pointe menigeen zal ontgaan die niet aan de rol denkt welke de kleerenmakers in 't volksgeloof spelen ; hier had naar Dania I, 165, III, 184 en Feilberg's *Ordbog over jydske Almuesmaal*, [III, 323 v. v. die prachtige fundgrube voor de internationale *folklore*] verwezen kunnen worden. Dat *brækage* werkelik uit het eng. *breakage* stamt valt te betwijfelen ; zou het niet eerder gelijk zoveel nederl. woorden een directe verbinding betekenen met het ook in 't Deens nog aktief bestaande suffiks — *age*? (cf. b.v. De. *lækkage* dat wegens de vokaal toch duidelik bij *lække* hoort). Hoe het *intr. bære* [kol. 230] een verdere ontwikkeling van 't *transitieve bære* zijn kan, is niet duidelik. Daar reeds in 't O. N. en 't O.E. een intrans. bera, bæran voorkomt, zal ook 't moderne intr. w.w. (evenals ndl. *-baar* in *kostbaar* en *-beren* in *ontberen*) wel geen verdere, eerder een vroegere, parallelle, ontwikkeling representeren. In Kol. 253 ontbreekt merkwaardigerwijze (zelfs een verwijzing naar) Holberg's *the de böf* [en compliment de Böf! Barselstuen IV, 4] waar Ibsen in zijn *Kjærlighedens Komedie* zulk een vermakelik gebruik van maakt : Kjærlighed de boeuf. Bij *bönhas* had naar Z. für D. Wortf. 8, 191 verwezen moeten worden. Dat deense fonetici werkelik het bestaan van een stemhebbende *d* in 't Deens erkennen [Kol. 376] mag wel even met voldoening aangestipt worden ; 'de' *d* is dus niet altijd stemloos ! Bij *Danelag* wordt niet aangegeven dat *lag* hier toch in de *eerste* plaats zeker wel op het territorium slaat waar die Deense wet gold ; zie Herrigs Archiv 117 een uitvoerige behandeling van dit woord. En om onze Nederlandse Anglisten eens een lekker hapje voor te zetten, vermeld ik ten slotte alleen nog de hoogst belangrijke verwijzing in v. *dansker* naar een artikel in het Finsk tidskrift, 1920, 63. ff., waar bewezen wordt dat Shakespeare ten onrechte het woord dansker gebruikt als = deens ; oorspronkelik zou het duiden op wat uit Danzig komt, welke betekenis ook het woord dansk heeft in de citaten in de N.E.D. [p. 29] die het daar als *danish* verklaart. Men zie ook een interessante noot op p. 160 van de laatste Deense Hamletvertaling, door V. Österberg, Gyldendal, Kopenhagen, 1921.

Gent. H. Logeman.

H. Schurter, Die Ausdrücke für den „Löwenzahn" im Galloromanischen. Halle, Max Niemeyer. 1921.

Als „zweites Heft" der bij Max Niemeyer te Halle uitgegeven *Sprachgeographische Arbeiten* biedt Hans Schurter een omvangrijke reeks Galloromaansche namen voor den leeuwentand.

Na eene beschrijving der plant, geciteerd uit Nemnich's *Allgem. Polyglotten — Lexicon der Naturgeschichte* (1793) en waarin wij tevens een menigte Duitsche, Fransche en Latijnsche namen der plant aantreffen, zoomede eenige aanwijzingen omtrent haar economisch nut, stelt Schr. zich de vraag, of de leeuwentand aan de oude Romeinen bekend was. Hoewel, naar Schrijvers aanhaling op p. 33, de Latijnen en Grieken volgens Carl Stephanus (*De re hortensi libellus*) de C i c e r b i t a en S o n c h u s gekend hebben, een soort sla of cichorei, meent hij de vraag ontkennend te moeten beantwoorden. Een Latijnsche naam, zoo die al bestaan mocht hebben, kon daarom geen levensvatbaarheid genoeg hebben, om 2000 jaar lang bewaard te worden en van mond tot mond te gaan.

Eerst de plantenglossaria der XIIIe en XIVe eeuwen vermelden, thans nog in woord en schrift bestaande, namen voor den leeuwentand, zooals d e n s l e o n i s, r o s t r u m p o r c i n u m en c a p u t m o n a c h i. Het Arabische t a r a x a c u m is niet in de volkstaal doorgedrongen.

Met een zelfs voor Duitsche onderzoekingen merkwaardige nauwgezetheid geeft Sch. aan de hand van kaart 1022 van den *Atlas Linguistique de la France* en van verschillende woordenboeken de grenzen aan der verschillende woordtypen. „Haupttypus" is *pissenlit.*, „Abwehrtypen" zijn *dent de lion*, *laiteron*, *chicorée*, enz. Van zeer veel belang schijnen de verschillende dialectische namen en vormen, die Schrijver citeert, en die hij niet alleen uit woordenboeken aanhaalt, doch ook met veel moeite opteekende uit den mond der in Zwitzerland geïnterneerde Fransche soldaten.

Hij tracht ook verklaringen te geven, waarom op de eene plaats deze, op de andere plaats gene benaming wordt aangetroffen en waarom bijv. *pissenlit* op sommige plaatsen onmogelijk als naam der plant

Digitized by Google

kon doordringen. „Befriedigende Lösungen wurden nicht immer gefunden" erkent Schr. zelf[1]). Of zijn werk dat, behalve de Fransche, Provençaalsche en dialectische namen voor den leeuwentand, de meest nauwgezette geographische aanwijzingen verstrekt en bovendien de geschiedenis der plant verhaalt als marktprodukt, als spijs voor mensch en dier, ook werkelijk een „Einblick ins Sprachleben" geeft, zoo belangrijk als Schr. het zich voorstelde, mag misschien betwijfeld worden. Dat er in het Galloromaansche taalgebied 91 verschillende naamtypen bestaan voor den leeuwentand, is op zich zelf natuurlijk een curiosum, maar het is toch te hopen, dat dergelijke curiosa tot de uiterste zeldzaamheden zullen behooren. Schr. moge nu al beweren, dat het volk den leeuwentand zeer goed van alle andere planten onderscheidt, het wil ons toch voorkomen, dat zulks nu niet altijd en voor iedereen even gemakkelijk is. En als hij beweert, dat een naam als *laiteron* in West-Zwitzerland vrij gekomen was, omdat de ganzendistel tot den rang van onbekend onkruid verviel, en dat men dien naam toen maar gaf aan den beroemd wordenden *dent de lion*, dan lijkt dat toch niet zoo heel zeker. Waren de Fransche geïnterneerde soldaten altijd zeker van hunne namen ? zouden wij willen vragen.

De Schrijver verbetert meer dan eens de gegevens van den *Atlas linguiritique*. Hij geeft ook een serie geleerde namen en de daarvan afgeleide, behandelt de „Medicinische Verwendung" der plant alsmede hare „Wirtschaftliche Verwendung", en vermeldt eene menigte namen, gegeven naar den bladvorm, bloei der plant, stand der vrucht, enz. Het werk wordt besloten met een register der verschillende namen — ook in vreemde talen — en door een kaart der voornaamste typen.

Men kan aan Schrijver den lof niet onthouden van een methodischen, geduldigen, wetenschappelijken arbeid te hebben geleverd, die een keer te meer duidelijk aantoont, hoe ontzaglijk moeilijk de beoefening der geographische linguïstiek is.

Amsterdam. B. Weerenbeck.

A. M. Tozzer, A Maya Grammar with bibliography and appraisement of the works noted. (Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University). Cambridge, Massachusetts, Published by the Museum. 1921.

De Maya-talen van Yucatan, Quintana Roo, Campeche, Tabasco, Chiapas, Guatemala, Britsch-Honduras, Honduras, waartoe ook nog het afgelegen Huasteca-dialect in het dal van den Rio Panuco ten noorden van Vera Cruz behoort (vgl. D. G. Brinton, The American Race, Philadelphia 1901, p. 153 sqq.), hebben vanouds de aandacht van zendelingen en oudheidkenners getrokken, maar onder de grammatica's, die ons van deze talen ten dienste staan, zijn er slechts heel enkele, die aan de eischen der hedendaagsche taalwetenschap voldoen. Zulk eene is Otto Stoll's uitnemend boek „Die Sprache der Ixil-Indianer" (Leipzig 1887), waarin een dialect uit het noordelijke Guatemala wordt beschreven. Thans heeft de bekende Americanist Alfred Tozzer ons eene spraakkunst van het eigenlijke Maya, of het Maya in engeren zin, de taal van het aloude cultuurvolk van Yucatan, geschonken, die met Stoll's Ixil-grammatica op één lijn mag worden gesteld. Het boek bestaat uit vier gedeelten, namelijk de eigenlijke spraakkunst, een verzameling teksten met interlineaire en vrije vertaling, een naar de onderwerpen gerangschikte beoordeeling der op het Maya betrekking hebbende werken, en ten slotte een alphabetisch geordende bibliografie. Het grammatisch gedeelte berust op de persoonlijke waarneming van den schrijver, die vier seizoenen onder de Maya's van noordoostelijk Yucatan heeft doorgebracht. De ontcijfering der oude Maya-hieroglyphen is, helaas, nog niet ver genoeg gevorderd om bij een grammatisch werk van dienst te kunnen zijn, ook al is het waarschijnlijk dat aan bepaalde symbolen een phonetische waarde zal moeten worden toegekend. Wegens de zeer beperkte ruimte kan ik slechts op enkele trekken van het grammatisch stelsel de aandacht vestigen.

Het klanksysteem is vrij eenvoudig. Bij de consonanten valt de aanwezigheid van twee op verschillende plaats gearticuleerde *k*-klanken op te merken. De eenige zachte explosiva is de *b*. Naast de stemlooze *t*, *ts*, *tš*, *p* staan „geglottalizeerde" varianten. Verder heeft het Maya een soort van *h*-klank, een *s*, een *š*, een *n*, een *l*. Deze laatste schijnt van denzelfden aard te wezen als de niet-gemouilleerde Russische *l*. In de beschrijving der consonanten missen wij bij den schrijver hier en daar de gewenschte duidelijkheid en nauwkeurigheid. De klinkers leveren zoo goed als geen moeilijkheden op, en er is maar één diphthong, namelijk *ai*. In sommige gevallen richt de klinker van het suffix zich naar dien van den stam, een analeptische tendentie, die aan de Ural-Altaïsche vocaalharmonie herinnert.

De bouw van de taal, die in haar flexie voornamelijk van praefixen en suffixen, maar in bepaalde gevallen ook van reduplicatie gebruik maakt, kan in het algemeen als agglutineerend en incorporeerend worden bestempeld. Klinkerwisseling met grammatische beteekenis, zooals wij die in het Indogermaansch, het Semitisch, het Uralisch (zie E. N. Setälä, Journal de la Société Finno-Ougrienne, XXX, 5, p. 20 sq.), maar ook in vele taalgroepen van de Nieuwe Wereld aantreffen, is in het Maya afwezig. Daarin verschilt het b.v. van het Algonkin, het Athapaskisch, het Tsimshian, het Wakashisch, het Salish, het Chinook, het Klamath, het Takelma, het Yokuts, het Salinisch. Ook de b.v. in het Athapaskisch, het Takelma, het Chinook een rol spelende consonantwisseling met semantische waarde, is in het Maya onbekend. Bij de substantiva vinden wij slechts in verbinding met numeralia een grammatische classificatie, maar dan ook eene bijzonder uitgewerkte. Er zijn meer dan tachtig classificeerende telwoordsuffixen geregistreerd, een getal, dat noch door het Nahuatl, noch door het Algonkin, noch door eenige taal van het Noord-Pacifische gebied, waar een dergelijke telwoordwijziging voorkomt, ook maar in de verte wordt geëvenaard. Ook buiten Amerika zijn zulke classificatoren geenszins ongehoord. Zoo vermeldt Sternberg (Izvěstija Imperatorskoj Akademii Nauk, Tom XIII, p. 409 sq.) verschillende vormen der telwoorden naar mate der substantiefklassen in het Giljakisch, en ook elders in Oost-Azië vinden wij ethnopsychologisch-verwante verschijnselen. Wie denkt hier niet b.v. aan de zoogenaamde „hulptelwoorden" van het Maleisch ? Een andere trek van het Maya, waar-

[1]) 't Is hier de plaats niet uit te weiden over sommige phonetische en semantische verklaringen. Zooals die van b a r a b a n, dat met m a r a b o u t c h i s (e s) in verband gebracht wordt.

Digitized by Google

van ik nog even gewag wil maken, is het compositioneele proces, dat onder den naam van „nomen-incorporatie" bekend staat. In het Maya wordt, evenals in sommige andere talen en taalgroepen van Amerika, hiervan in het bijzonder gebruik gemaakt, als men het habitueele van eene actie wil doen uitkomen. Een buitengewoon belangrijke rol speelt de „nomen-incorporatie" in bepaalde Algonkin-talen. Voor het Blackfoot, waar zij lang niet altijd tot de uitdrukking van habitueele handeling beperkt is, zie mijn „Survey of the non-pronominal and non-formative affixes of the Blackfoot verb" (Verh. Kon. Akad. Afd. Letterk. N. R. Deel XX, No 2).

Maar ik moet hier afbreken. Waar het zoo ver van ons afstaande talen als het Maya betreft, mag ik de aandacht der Museum-lezers niet te lang in beslag nemen. Ik eindig daarom met den wensch, dat Alfred Tozzer onze kennis van deze, zoowel linguistisch als cultuurhistorisch, hoogstbelangrijke taal nog door menig ander geschrift moge verrijken.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

A. Rosenberg, Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte. Berlin, Weidmann. 1921. (Pr. M. 20).

De schrijver van dit werk heeft met de keuze van zijn onderwerp een zeer gelukkigen greep gedaan: aan hem, die zich met de wetenschappelijke bestudeering der Romeinsche geschiedenis bezig houdt, in het bijzonder hem, die daarmede begint, wil hij een overzicht geven over de bronnen. Tot nu toe bestond een dergelijk werk niet, want Schaefer's nog steeds hoogst nuttige Quellenkunde (de tweede druk, bewerkt door Nissen, is van 1885; tot mijne verwondering wordt dit werk door Rosenberg in 't geheel niet genoemd) geeft in hoofdzaak betreffende de behandelde historici slechts citaten uit de antieke schrijvers en, nu natuurlijk totaal verouderde, bibliographische opgaven van moderne literatuur, Wachsmuth's Einleitung in das Studium der alten Geschichte (1895) is reeds door hare zonderlinge indeeling althans voor beginners onbruikbaar en heeft voor anderen slechts als nasla-werk waarde, terwijl de gedeelten, die in de moderne handboeken van Romeinsche geschiedenis aan de bronnen zijn gewijd, zeer beknopt zijn (het uitvoerigst nog in Niese's Grundriss en bij Beloch en Kornemann in Gercke-Norden's Einleitung in die Altertumswissenschaft Bd. III) en het literair karakter der behandelde schrijvers niet voldoende laten uitkomen. Dat een werk, zooals Rosenberg ondernam, zijn nut zou hebben, stond dus van tevoren vast, en reeds dadelijk zij hier opgemerkt, dat hij ook in de uitvoering, naar het mij voorkomt, over het algemeen zeer goed geslaagd is. Eene moeilijkheid was voor den schrijver, wat hij onder eene „bron" zou verstaan, en dus in zijn werk eene plaats zou geven. Immers, eigenlijk is voor ons „bron" alles, wat uit de Romeinsche oudheid tot ons gekomen is, en, zelfs als men zich beperkt tot de politieke en oeconomische geschiedenis, vormen toch, zooals Rosenberg terecht opmerkt, Horatius, Gajus, Augustinus evengoed „bronnen" voor ons als Sallustius, Livius, Tacitus. Uit praktische overwegingen beperkte hij zich echter tot de eigenlijke historische literatuur en tot de zoogen. primaire historische bronnen. Deze beperking is alleszins te billijken, zou het werk niet uitdijen tot eene historische encyclopaedie der Romeinsche oudheid of verdorren tot een geraamte van namen en korte mededeelingen.

Eene tweede moeilijkheid was die der indeeling. Men kan nmlk. de stof chronologisch behandelen, d.w.z. de Romeinsche geschiedenis in een aantal periodes verdeelen en dan voor elke periode alle bronnen, die ervoor aanwezig zijn, bespreken, of men kan de bronnen zelve naar de soorten ervan indeelen en dan over elke soort afzonderlijk handelen. Rosenberg heeft deze laatste wijze gekozen. Als hoofdindeeling nam hij die tusschen primaire en secundaire bronnen, waarbij hij onder primaire bronnen verstaat oorkonden, redevoeringen, brieven, mémoires, vlugschriften, onder secundaire de werken der geschiedschrijvers. Hij behandelt nu eerst de primaire bronnen, en motiveert de vooropstelling daarvan hiermede, dat reeds den beginner duidelijk moet worden gemaakt, hoe het onderzoek van de Romeinsche geschiedenis, evengoed als dat der moderne, heeft uit te gaan van de oorkonden. Wat de secundaire bronnen, de historici, betreft, deze worden ingedeeld naar „Stilgattungen", als annalistische werken, historische monographieën, biographiën.

Voor eene indeeling als die van Rosenberg is veel te zeggen. Zij is logisch en aan den aard der stof zelve ontleend. Absoluut doorgevoerd kan zij niet worden, evenmin trouwens als de chronologische. Het meest komt dit uit bij het gedeelte, dat de historici behandelt, en dat in sommige opzichten een compromis vertoont tusschen beide soorten van indeeling. Op 'n inleidend hoofdstuk volgen daarin nmlk. hoofdstukken over: De annalistiek der Republiek, Historische monographiën der Republiek, De Grieksche geschiedschrijving en de Romeinsche Republiek, De biographiën van personen uit den tijd der Republiek, De biographie van den keizertijd, De annalistiek van den keizertijd, Historici en chronographen uit de laatste eeuwen der oudheid. Hier valt niet slechts het laatste hoofdstuk uit het schema, maar de annalistiek van Republiek en keizertijd wordt in twee ver uiteenliggende hoofdstukken behandeld, de Grieksche historici over de Romeinsche Republiek kunnen moeilijk als behoorend tot één „Stilgattung" worden beschouwd, en de historische monographiën uit den keizertijd worden ondergebracht bij de gelijktijdige annalistiek. Intusschen zijn deze afwijkingen van de gekozen indeeling uit een praktisch oogpunt zeer wel te verdedigen, en ik maak er den schrijver dan ook geen verwijt van. Een ernstiger bezwaar van de indeeling, in het bijzonder voor den beginner, acht ik, dat nu b.v. Cato en Coelius Antipater (onder de historische monographiën) behandeld worden nà Livius (onder de republikeinsche annalistiek), dat men van Polybius (onder de Grieksche historici) eerst hoort nà Livius en Coelius, dat Suetonius en de Historia Augusta behandeld worden vóór Tacitus. Bij eene behandeling der bronnen voor de Romeinsche geschiedenis op een college verdient dan ook m.i. de chronologische volgorde de voorkeur, daar de docent immers telkens er de aandacht op kan vestigen, tot welke „Stilgattung" de besproken historicus behoort en uiteraard steeds zoo veel mogelijk gelijksoortige schrijvers na elkander behandelen zal.

Om ook degenen, die een overzicht wenschen van de bronnen voor eene bepaalde periode, te gerieven, heeft Rosenberg eene lijst daarvan, naar perioden gerangschikt, aan zijn werk toegevoegd.

Digitized by Google

Zien wij thans, hoe de schrijver zijne taak heeft uitgevoerd. Hij wil beknopt zijn en toch aan de eischen der wetenschap recht laten wedervaren, dus zijne op eigen onderzoek gegronde meening uiteenzetten en den lezer gelegenheid geven na te gaan, waarop deze berust. Op elke paragraaf volgen daarom, in kleineren druk, bewijsplaatsen en citaten uit de antieke schrijvers, opgaven van moderne literatuur, korte discussies over dubieuze punten enz., op de wijze als in Ed. Meyer's Geschichte des Altertums. Naar volledigheid is daarbij, terecht, niet gestreefd, doch naar wat van werkelijk belang is, zal men niet tevergeefs zoeken, afgezien van eenige niet-duitsche literatuur. Al geven nu deze aanmerkingen bij elke paragraaf den schrijver gelegenheid, zijne meening nader toe te lichten, het ligt in den aard van het werk, dat deze toelichting slechts kort kan zijn, terwijl de text zelf der paragrafen meest apodictisch moet luiden. De vraag, of het werk bruikbaar genoemd mag worden, vooral voor beginners, hangt dus in de eerste plaats af van het oordeel, dat men over dezen text velt, en, zooals reeds boven opgemerkt, is op dit punt mijne meening zeer gunstig. De schrijver is op de hoogte van de quaesties, weet zijne meening helder uiteen te zetten, en is bezadigd in zijn oordeel. Natuurlijk zal de een hier, de ander daar van Rosenberg's oordeel afwijken; zoo zou ik de waarde van Klotz's critiek op de onderzoekingen van Kahrstedt betreffende de 4e en 5e decade van Livius hooger aanslaan dan Rosenberg (blz. 143) doet, en met zijne uiteenzettingen over de Historia Augusta ben ik het niet eens, maar dit doet aan het gunstige eind-oordeel niets af. Zijn boek kan met gerustheid worden aanbevolen; m.i. behoort het door ieder, die de oude geschiedenis als hoofdvak kiest van zijn doctoraal-examen, te worden doorgewerkt.

Ten slotte eenige bijzonderheden. In de eerste hoofdafdeeling, die over de primaire bronnen, volgt op eene uitvoerige en zeer geslaagde behandeling der oorkonden (decreta magistratuum, acta principum, senatus consulta, leges enz.) een hoofdstuk over opschriften, munten, papyri en het archaeologisch materiaal. Dat een dergelijk hoofdstuk in een boek over bronnen der Romeinsche geschiedenis behoort, is duidelijk, aan den anderen kant mocht het ook niet uitdijen tot eene inleiding in de Romeinsche epigraphiek, numismatiek enz. Zonder hierin te vervallen en zonder aan de compositie van zijn boek te schaden, had de schrijver hier echter uitvoeriger kunnen zijn: nu worden al de genoemde onderwerpen in één hoofdstuk van 20 bladzijden afgehandeld! Het karigst, ook in de bibliographische opgaven, is het „archaeologische materiaal" bedeeld. Het prachtige boek van Cagnat en Chapot, Manuel d'archéologie romaine, was den schrijver misschien nog onbekend, maar verwondering moet wekken, dat als werk over de Romeinsche beschaving in Duitschland alleen Dragendorff's Westdeutschland zur Römerzeit genoemd wordt, niet het veel uitgebreidere en rijker geïllustreerde boek van Koepp, Die Römer in Deutschland. Ook hadden hier Haverfield, The romanization of Roman Britain; Cumont, Comment la Belgique fut romanisée; Jullian, Histoire ancienne de la Gaule, en de boeken van Holwerda over ons land genoemd moeten worden. Bij de bespreking der munten hadden Hill, Historical Roman coins, en Grueber, Coins of the Roman Republic in the British Museum, niet onvermeld mogen blijven.

Het derde en laatste hoofdstuk van de eerste hoofdafdeeling handelt over de redevoeringen, brieven, mémoires en vlugschriften. Hier nemen natuurlijk Cicero en Caesar de meeste ruimte in beslag. De hoofdstukken van het tweede, aan de historici gewijde, gedeelte zijn boven reeds genoemd.

Op deze beide gedeelten volgt een derde, getiteld: Die moderne Beschäftigung mit der römischen Geschichte, dat wederom slechts 20 bladzijden vult. De schrijver had dit gedeelte gevoegelijk kunnen weglaten, of, zoo hij aan zijn werk over bronnen een overzicht over de moderne wetenschappelijke behandeling der Romeinsche geschiedenis wilde toevoegen, had hij dit moeten verdiepen en uitvoeriger maken: thans is het m.i., ook voor den beginner, geheel onvoldoende. Bij een nieuwen druk, dien ik het verdienstelijke werk gaarne toewensch, zou ik den schrijver vooral eene verrijking van dit gedeelte willen aanraden, terwijl ook de bibliographische opgaven erbij zouden moeten worden aangevuld. Werken als (om slechts eenige zeer belangrijke te noemen): Cumont, Les mystères de Mitra; Toutain, Les cultes païens dans l'Empire romain; Willems, Le droit public romain, en Le sénat de la République romaine; Cagnat, L'armée romaine d'Afrique, zouden dan op de hun toekomende plaats moeten worden genoemd.

Groningen. A. G. Roos.

P. Cruveilhier, Les principaux résultats des nouvelles fouilles de Suse. Paris, P. Geuthner. 1921. (Pr. fr. 7.50).

In bovengenoemd werk zet Cruveilhier zijne overzichten van de voornaamste resultaten der opgravingen te Susa, die hij vroeger in de *Revue du clergé français* gegeven heeft, voort. Had hij daarin de eerste 9 deelen van de *Mémoires de la Délégation en Perse* besproken, in het voor ons liggende geschrift handelt hij over hetgeen de 6 volgende deelen aan nieuw materiaal hebben opgeleverd. De publicatie daarvan is door den oorlog vertraagd en inmiddels hebben Lagrange en Pézard reeds over de nieuwe vondsten gehandeld, maar de schrijver zag daarin terecht geene aanleiding om zijn werk achter te houden, daar geen van beiden zich, zooals hij, ten doel gesteld had, een vrij wel volledig overzicht van de vermeerdering onzer kennis der oude beschaving van Susa te geven. Na een inleidend hoofdstuk over den toestand der opgravingen behandelt hij het genoemde onderwerp in 4 hoofdstukken, waarin achtereenvolgens de nieuwe vondsten uit een *point de vue historique, religieux, juridique et économique* en *philologique* bekeken en besproken worden. Het spreekt wel van zelf dat de juiste beteekenis van veel dat men gevonden heeft niet even doorzichtig en slechts door vergelijking met hetgeen men van elders weet, te benaderen is; dien ten gevolge is ook P. Cruveilhier meer dan eens genoodzaakt elders en met name in het Oude Testament naar gegevens te zoeken, die over de toestanden in het oude Susa licht kunnen verspreiden. Over het algemeen geeft hij daarbij blijk van een gezond oordeel en weet hij zich vrij te houden van de fout, waarin velen zoo dikwijls vervallen, die door eenige punten van overeenkomst verleid, aanstonds gereed zijn ons een afgerond beeld van een verdwenen beschavingstoestand te toonen, terwijl zij in werkelijkheid slechts een phantasie-beeld ontworpen hebben. Kortom P. Cruveilhier heeft zich op verdien-

Digitized by Google

stelijke wijze van zijne taak gekweten en een nuttig overzicht samengesteld, dat men met vrucht zal raadplegen, wanneer men zich over het bewonderenswaardige werk der Fransche archeologen te Susa verricht wenscht te orienteeren.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

F. J. Tausend, Studien zu Attischen Festen (Anthesterien, Askolien, Diomeen) nach den Aristophanesscholien, insbesondere nach Didymos. Würzburg, C. J. Becker. 1920. (Würzburgsche diss.).

Deze slecht verzorgde dissertatie (het uiterlijk van het boekje is onooglijk, de text wemelt van drukfouten) blijkt bij nadere bestudeering toch niet geheel waardeloos te zijn.

In de inleiding behandelt schr. oppervlakkig de figuur van Didymus en de overlevering der Scholia ad Aristophanem; bij geen van beide heeft hij zich een zelfstandig oordeel gevormd, of ook maar naar uitvoerigheid gestreefd. Hij somt de meeningen der hedendaagsche viri docti over Didymus op en sluit zich aan bij het oordeel van Foucart (Etude sur Didymos etc, Par. 1906), die de vergissingen van D. verontschuldigt met zijn veelomvattende werkzaamheid, en verwerpt de vernietigende kritiek van Ad. Roemer (Philol. 1908). De bespreking der hss. beperkt zich voornamelijk tot de gebruikelijke klachten over de ontoereikende editie's en Rutherford's eenzijdigheid, die zijn uitgave slechts op den Ravennas, op verscheiden plaatsen achterstaand bij den Ven. en ook de andere hss, heeft gebaseerd. Bij het overzicht der Byzantijnsche scholia had Zuretti's „Scolii al Pluto ed alle Rane" (Turijn 1890) niet onvermeld mogen blijven; evenmin bij het vermelden van den vermaarden codex Ambros. C 222 ord. inf. Studemund's uitvoerige beschrijving in de Anecdota Varia.

Bij de kwestie, in hoeverre Didymus, ook waar zijn naam niet genoemd wordt, den grondslag van Symmachus' scholia-corpus vormt, sluit schr. zich aan bij J. W. White („The Scholia on the Aves", Boston — London 1914), die weliswaar aan Symmachus een zekere zelfstandigheid niet ontzegt, doch hem in hoofdzaak op D. laat teruggaan.

Origineel werk is de uitvoerige bespreking van Schol. ad Ach. 961 (over de Choën), ad Ran. 218 en Ach. 1076 (over de Chytroi); de Ascolia en Diomeia worden meer terloops behandeld. Wat de Choën betreft, Pandion (Schol. ad Ach. 961) zou volgens de volksoverlevering de stichter van het feest zijn, Demophon echter door de Atthidographen (cf. Phanodemus, Athen. X 437 c, e. a.) voor hem in de plaats zijn gesteld.

Van de beide Scholia, waarin over de Chytroi gesproken wordt, is het eerste in twee redactie's overgeleverd. Alle gaan terug op Theopompus, doch de beide eerste (ad Ran.) laten den inhoud van de χύτρα offeren op de Χύτροι, het laatste op de Χόες, terwijl in een aanhangsel (ἄλλως) de meening van Didymus geciteerd wordt, die Χύτροι en Χόες op één dag laat vallen. (Helaas staat de naam van het feest niet in de woorden, die letterlijk geciteerd zijn uit Theopompus). Volgens schr. zou Didymus beide feesten hebben doen samenvallen, afgaand op een foutieven text; in werkelijkheid zouden de Χόες op den 12en, de Χύτροι op den 13en Anthesterion gevierd en beide geheel afzonderlijke plechtigheden geweest zijn.

Hiermee in verband staat de kwestie, voor wien de inhoud der χύτρα geofferd werd; Theopompus in al de genoemde scholia noemt slechts Ἑρμῆς Χθόνιος, doch Didymus tevens Dionysus. Rutherford bepaalde zich er toe, Διονύσῳ καὶ te schappen; volgens schr.'s verklaring zouden wij ook hier een gevolg van bovengenoemde contaminatie hebben.

Aristophanes zelf echter geeft Didymus gedeeltelijk gelijk; in Ran. 216-18 wordt Dionysus op de Χύτροι vereerd. Schr.'s verklaring van deze plaats doezelt dit feit zooveel mogelijk weg, doch Διόνυσον ἐν Λίμναισι ἰαχήσαμεν, ἡνίχ' ὁ κραιπαλόκωμος τοῖς ἱεροῖσι Χύτροισι χωρεῖ κτλ. is niet anders uit te leggen, dan dat Dionysus in zijn heiligdom (Thuc. II, 15) gevierd wordt. In hoeverre het χύτρα-offer ook aan hem gebracht werd, laat ik in het midden; dat hij ook op de Χύτροι een belangrijke rol speelde, is duidelijk. Aug. Mommsen's voorstelling (gecit. p[a] 28), dat de Χόες voornamelijk in den nacht van 12 op 13 Anthest. plaats vonden, en de Χύτροι daarbij op den volgenden morgen aansloten, blijft de waarschijnlijkste. Ook de Scholia berichten, dat de Χύτροι overdag (voor een doodenoffer iets ongewoons) zouden plaats gevonden hebben; volgens schr. zou dit een toevoegsel van latere grammatici zijn, en hij moet nu eens καὶ οὐ νυκτί schrappen, dan weer (met Rutherf.) in τῇ < > ἡμέρᾳ een lacune aannemen.

Al deze maatregelen zijn overbodig, indien wij slechts, de plaats van Aristophanes juist interpreteerend, in verband met de overige gegevens een samenvallen van Χόες en Χύτροι aannemen.

Het offer, dat in de χύτρα gekookt wordt, is πᾶν σπέρμα bij Didymus, πανσπερμία bij Theopompus (beide in Schol. ad Ach. 1076); deze laat het op den stichtingsdag na de overstrooming der aarde gebeuren. Schr. vertaalt: „die Reste ihrer Lebensmittel (Sämereien)": zij zouden daarna dus niets meer te eten hebben gehad! Πανσπερμία (v.e.g. Timaeus 73 C) en πᾶν σπέρμα is echter niet *alle* σπέρματα, maar *alle soorten* σπέρματα. Het offer was dus uit alle soorten van veldvruchten samengesteld.

Daarentegen kan ik geheel met schr. meegaan, wanneer hij betoogt, dat er geen dieren bij dit offer geslacht zijn (p[a] 26 - 27); ἱερείων in de tweede redactie van Schol. ad Ran. 218 is ontstaan uit ἱερέων in de eerste.

Van schr.'s conclusie's valt dus wel een en ander af te dingen; niettemin mogen wij hem voor zijn nauwkeurige beschouwing van deze moeielijke plaatsen dankbaar zijn. Het is een, zij het ook kleine, bijdrage tot de bestudeering der Aristophanes-scholiën, waaraan ikzelf binnenkort door de uitgave van scholia uit een Parijsch en Florentijnsch hs. hoop mede te werken.

Amsterdam. W. J. W. Koster.

I. Hasebroek, Das Signalement in den Papyrusurkunden. (Papyrusinstitut Heidelberg. Schrift 3). Berlin und Leipzig. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger. 1921. (Pr. f. 0.65).

Het is een bekend feit, dat in een groot aantal papyri uit den Griekschen en Romeinschen tijd persoonsbeschrijvingen voorkomen, die moesten dienen om, zoo noodig, den beschreven persoon te identificeeren. Van tweeërlei aard zijn de oorkonden, waarin men deze signalementen vindt: aangiften bij de overheid en contracten. De schrijver van het bovengenoemde boekje

Digitized by Google

heeft nauwkeurig alles, wat de papyri omtrent het signalement bevatten, verzameld en zijn materiaal overzichtelijk naar den aard der oorkonden geordend; daaraan zijn dan toegevoegd opmerkingen over den vorm van het signalement en een verklaring der gebruikelijke termen.

Wanneer ik de door de papyrologie ten opzichte van de cultuur-historie behaalde resultaten in twee groepen mag scheiden, die, welke betrekking hebben op de geheele antieke wereld en zulken, welke slechts van belang zijn voor Egypte, dan zal men „Das Signalement" onder de laatste moeten rangschikken. Want wel beweert de schr. in een polemiek met Fürst, die in zijn geschrift „*Die literarische Porträtmanier im Bereich des griechisch-römischen Schrifttums*" (Philologus LXI, 3 p. 374 vv.) ook de persoonsbeschrijvingen van de papyri had behandeld, dat men zich in de geheele antieke wereld van deze signalementen bediende ter identificeering van personen, en dit zal ook wel juist zijn, maar ten eerste heeft deze bewering niet meer dan hypothetische waarde en dan laten de papyri natuurlijk alle vragen die we in de eerste plaats beantwoord zouden willen zien, „in welke mate en in welke oorkonden werden ze gebruikt? Hoe was de vorm der signalementen bij Grieken en Romeinen?" onbeantwoord. Een nuttig werk heeft de schr. intusschen gedaan door de beweringen van zijn voorganger Fürst recht te zetten. Deze was op grond van onvoldoende materiaal tot resultaten gekomen, die onhoudbaar blijken. Tegenover de stellingen van Fürst, bij wien mooie taal en te groote fantasie wel eens in de plaats van argumenten treden, vormt het nuchtere betoog van H., dat hier en daar zelfs den vorm van statistieken aanneemt, een heilzaam correctief.

Rotterdam. M. Engers.

R. Bultmann, Die Geschichte der synoptischen Tradition. (Forschungen zur Religion u. Literatur des A. u. N. T., N. F. 12). Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1921. (Pr. f. 5).

Dit boek van den Marburgschen Nieuwtestamenticus is een zeer belangrijke bijdrage tot het onderzoek naar de literarische vormen van de synoptische overlevering en naar de geschiedenis harer ontwikkeling. Van de onderzoekingen van K. L. Schmidt (Der Rahmen der Geschichte Jesu 1919 cf. *Museum* 1920 No. 11/12) en M. Dibelius (Formgeschichte des Evangelium, 1919 cf. Theol. Tijdschr. 1919, 371 vv.)[1]) onderscheidt zich dit nieuwe werk hierdoor, dat het niet alleen let op de wijzen van redactioneele samenvoeging, die de evangelisten toegepast hebben (zooals Schmidt), maar ook het literaire genre van de Einzelstücke zelf nauwkeurig tracht te bepalen; en niet volstaat met grootscheeps enkele hoofdtypen van evangelische traditiestoffen er uit te halen (aldus Dibelius), maar de heele massa van overleveringen aan een nauwkeurig detailonderzoek onderwerpt, voorts analogieën uit de joodsche, uit de oostersche, met name de indische literatuur, ook uit de internationale sprookjesliteratuur vergelijkt en met groote scherpzinnigheid en nauwkeurigheid de verschillende phasen der ontwikkeling (palaestijnsche, hellenistische traditie) tracht te onderscheiden.

Van belang en waarde is reeds de indeeling van de stof. De woorden van Jezus, waarover deel I handelt deelt B. in apophthegmata (uitspraken van Jezus met eenvoudige, historische omlijsting, zooals wij die veelal in de grieksche philosophen-biographieën vinden) en in losse woorden en woordgroepen. Terwijl in de groep der apophthegmata te onderscheiden vallen: twist- en schoolgesprekken en biographische apophth., deelt B. de losse „woorden" in: enkelvoudige „logia" (meestal spreuken der „wijsheid"), profetische en apokalyptische woorden, wetsvoorschriften en gemeenteregels, „Ik"-woorden en parabelen. Naast de „woorden" staan dan de „vertellingen" waarvan in deel II gehandeld wordt, en waartoe eenerzijds wonderverhalen, anderzijds niet-miraculeuze historische legenden van stichtelijken aard behooren. Deze groepeering is in het algemeen gelukkig; alleen zou ik slechts de heel eenvoudige „apophthegnata" onder de „woorden" gerangschikt willen zien en de gesprekken van grooter omvang, namelijk als er verschillende phasen in voorkomen, liever als een aparte groep der „verhalen" beschouwen.

In beide deelen begint de schr. met de volledige opnoeming van de repraesentanten der bepaalde groep en korte critische opmerkingen betreffende de compositie van elke pericoop; daarna onderzoekt hij systematisch de verschillende vormen, de technische middelen waarover de tradities beschikken, de analogieën der andere literaturen, de motieven die tot verandering of versiering van de stof en tot uitbreiding en vorming van nieuwe, analoge overleveringen geleid hebben.

Voor de juiste beoordeeling van het literarische genre evenals van de eigenaardige compositie der evangel. overleveringsstoffen is van groote beteekenis de vergelijking met verwante stoffen uit andere literaturen. Het is eene groote verdienste van B., dat hij in dit verband bijzondere aandacht aan de talmudische literatuur wijdt. Terecht maakt hij er opmerkzaam, dat stijlonderzoekingen over den Talmud nog geheel ontbreken. Hier zal nog veel nuttig werk gedaan moeten worden, al brengt B. nu reeds talrijke, goed gekozen parallellen ter sprake. Ik vermoed, dat eene systematische doorvorsching van de joodsche literatuur zal aantoonen, dat de overeenkomsten tusschen rabbijnsche en evangelische overlevering nog grooter zijn, als uit B.'s boek al blijkt. Deze vergelijkingen zijn ook nuttig voor de vraag, of de verschillende pericopen nog in Palestina, al dan in de hellenistische sfair hare vorm gekregen hebben. B. is soms te voorbarig met de ontkenning van palestijnschen oorsprong: wat hij dan „hellenistisch" noemt, kan soms veeleer als algemeen oostersch of syncretistisch aangeduid worden.

Bijzonder gewaagd lijkt mij in deze zijne bewering, dat de conserveering van arameesche woorden als b.v. ṭalitha ḳûm en effathá voor den oorsprong niets zouden bewijzen, omdat hier het motief van de tooverkrachtige ῥῆσιδ βαρβαρική van kracht is; dat is wel zoo, maar de barbarische taal zelf wijst toch duidelijk den oorsprong van het verhaal aan. Evenzoo is het m. i. buiten twijfel, dat de kindsheidsberichten van Lucas, al zijn ze hellenistisch bewerkt, toch uit palestijnsche bronnen afgeleid moeten worden.

[1]) Cf. ook Cl. W. Votaw, The Gospels and contemperarij biographies Amer. J. of theol. 1915; C. Bouma, De literarische vorm der evangeliën (Dissert.) 1921; M. Albertz, Die synoptischen Streitgespräche, Berlin Trowitzsch 1921.

Digitized by Google

Onder den invloed van H. Gunkel, Das Märchen im Alten Testament (1917) heeft B. ook acht geslagen op de in de evangeliën voorkomende sprookjes-motieven. Anderzijds had hij m. i. de analogieën van de apophthegmen-literatuur in ruimer mate moeten aanhalen, en bovenal den stijl en de wijze van compositie, die wij in de oudtestamentische verhalen (Genesis, profeten enz.) aantreffen, moeten vergelijken.

Bijzonder goed gelukt lijkt mij de groepeering en beschrijving van de gelijkenisachtige stoffen en van de wonderverhalen, al doet de schr. hier niet veel anders dan in hoofdzaak samenvatten en aanvullen, wat vele anderen voor hem ter zake hebben bijgedragen.

Van het onderzoek naar den literarischen vorm is die naar den inhoud nooit te scheiden; integendeel, de beoordeeling van de historische waarde en van den oorsprong van een stof is gedeeltelijk ook afhankelijk van den vorm der betrokken overlevering. Er doen zich gevallen voor, waar de juiste bepaling van den vorm het verdichte karakter onmiddelijk aanwijst. Toch zijn zulke gevallen niet zoo talrijk als B. aanneemt, die m. i. soms zonder voldoende redenen woorden of verhaalstoffen als „ideale” gewrochten, nieuwe legenden of producten van gemeente-traditie aanwijst. Volkomen zekerheid is op dit gebied natuurlijk zelden te bereiken; maar die skepsis, die B. ten toon spreidt, gaat mij te ver. Op zijn minst zal men veelal tot een non liquet besluiten, waar B. apodictisch verklaart, dat de traditie zuivere legende of een vreemde, op Jezus toegepaste stof is.

Deel III heeft tot onderwerp de redactie van de traditiestoffen in de logiënbron en in de drie evangeliën. Met K. Schmidt en anderen neemt ook B. aan, dat de oorspronkelijke phase in de evangelische traditie bepaald is door de vorming en tradeering van enkele afzonderlijke verhalen en woorden, waarop volgt de vorming van groepen van verwante pericopen en van meer of minder los aan elkaar geregen woorden. Een evangelie is dus de verzameling van zulke groepen en van Einzelstoffen, samengesteld met het doel, een meer of minder samenhangende beschrijving van de daden en woorden van Jezus te geven. Elk evangelie draagt zijn eigen karakter, hetgeen afhangt van de stof en de bronnen, waarover de schrijver beschikte en van de redactioneele methode die hij bij de samenwerking zijner bronnen en stoffen toepaste. Zoo wordt ten slotte het literaire genre van de evangeliën in het algemeen en van elk afzonderlijk heel duidelijk.

Van belang is in dit verband, dat B. aantoont, dat ook de lijdensgeschiedenis als eene literaire compositie van losse pericopen te beschouwen is.

De these, dat „het evangelie” (Marcus) eene schepping der hellenistische gemeente is, omdat het hellenistische Kerygma van den Christus (de Christosmythos) er aan ten grondslag ligt, zou ik in dezen vorm niet voor mijne rekening willen nemen. Anderzijds zou ik tegenover B., die dat ontkent, volhouden, dat eene zekere verwantschap tusschen de evangeliën en de hellenistische biographieën toch bestaat; daarnaast zou ik als belangrijke analogiën zekere oudtestamentische stoffen (Mozes-, Simson-, profeten legenden) noemen.

Een geweldig omvangrijk materiaal wordt in het boek in sterk samengeperstem vorm behandeld. Ook niet-theologen, deskundigen op welk gebied dan ook van religieuze overleveringen of populaire literatuur, zullen hier veel vinden, wat van hun gading is, en misschien ook zien, in welk opzicht ook zij belangrijke bijdragen tot het juiste begrip van de ontwikkeling van de synoptische traditie kunnen leveren: naast de talmudisten zijn hier bijzonder genoemd indologen, klassieke philologen en Märchenforscher.

Leiden. H. W i n d i s c h.

R. Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihren Grundgedanken u. Wirkungen. Vortrag ursprünglich gehalten in dem wissenschaftlichen Predigerverein für Elsass-Lothringen den 11 November 1909. Zweite umgearbeitete Auflage. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1920. (Pr. *f* 1.80, geb. *f* 2.40 + 100 %).

Na eene „Vorrede” p. V—VIII en een „Inhaltsübersicht” p. VIII volgt de „Vortrag” p. 1—66 en „Beilagen” p. 67—260. Een „Sachregister” p. 261—264 „Wortverzeichnis” p. 265 vlg. en „ „Stellenverzeichnis” p. 267 vlg. besluiten het werk.

De auteur betoogt, vooral met het oog op de bekende beschrijving van den Isisdienst bij Apuleius, Metamorph. XI, dat de eenwording van den ingewijde met de godheid het hoogtepunt in de hellenistische mysteriën was p. 1—33. Dan behandelt hij de „hellenistisch-theologische Literatur”, voornamelijk een dialoog tusschen Hermes en diens zoon Tat over de wedergeboorte, p. 33—36, wijst op allerlei andere parallellen p. 36—40, op Philo p. 41 f.f., op de Gnosis p. 42—47, om ten slotte na te gaan, welken invloed de hellenistisch-mystieke denkwijze en taal op Paulus hebben uitgeoefend. Hij acht dien zeer groot: „Die hellenistische r e l i g i ö s e Literatur m u s s er gelesen haben” en „dem Hellenismus verdankt er den Glauben an sein Apostolat und seine Freiheit”, p. 66.

Reitzenstein heeft zelfs uit mandeïsche geschriften gegevens bijeengebracht om de hellenistische mystiek begrijpelijker te maken en ongetwijfeld zal men meer dan tot dusver met de iranische invloeden op het Hellenisme en Christendom rekening moeten houden. Maar ook in andere opzichten werkt het rustelooze wroeten van den auteur „anregend”. Zijne pogingen bijv. om uitdrukkingen als „Gnosis” en „Pneuma” nader toe te lichten, p. 135—185 leveren allerlei belangrijks op, o. m. zijn zeer opmerkelijke uiteenzetting over het profetisme p. 174 vlgg. en hoogst interessant is „Das Doppelempfinden in der Romantik” p. 254 vlg. naar aanleiding van het „Empfinden der Doppelheit der eigenen Persönlichkeit” bij Paulus p. 59.

De tweede uitgaaf van Reitzenstein's werk lijdt echter ook aan dezelfde gebreken, die referent in zijn critiek op de eerste uitgaaf (*Museum* XXI. jrg. (1914) c. 147) heeft moeten vermelden.

De stijl is verre van vloeiend, vgl. bijv. een zin als p. 235, regel 11—23:

„Wohl kann ich hier nicht schildern, welche ungeheure Wirkung es hat, dass auch Paulus nach dem Vorbild der jüdischen Synagoge die Leitung der einzelnen **ἐκκλησία**, die ja immer völlig für sich das irdische Gegenbild der himmlischen Gesamtkirche ist, nicht an den Besitz besonderer Geistesgaben, **πνευματικά**, knüpft (sie sollen ihr dienen, aber nicht in ihr herrschen), und wie dadurch der im Grunde hellenistische Gottesdienst, den er 1 Kor. 14 so anschaulich schildert, sich zu dem nüchternen, viel mehr jüdischen Gottesdienst

Digitized by Google

der *Διδαχὴ τῶν ἀποστόλων* zurückbilden kann, die Tradition gegenüber der fortwirkenden Offenbarung immer stärkere Kraft gewinnen und der Gemeindeleiter zu ihrem Hüter werden muss".

Evenmin gelukt het Reitzenstein, een betoog van eenige lengte streng vol te houden en de stof goed te verdeelen. Telkens en telkens weer wordt de lezer door uitweidingen afgeleid en vloeien de behandelde onderwerpen als in een mystiek waas ineen. De auteur heeft dit zelf gevoeld en tracht zich in de „Vorrede" p. V te verontschuldigen met de opmerking: „Manche Bücher können nur Stückwerk bieten, gerade weil sie ein Stück des Schreibers waren", maar wij betwijfelen het, of een onpartijdig beoordeelaar hiermee genoegen zal nemen.

Ook ten opzichte van den inhoud zijn er bezwaren. Het ontbreekt niet aan onnauwkeurigheden, zooals bijv. p. 29 regel 21 uit de gereproduceerde Apuleiuspassage de woorden „und letztere" verdwijnen moeten (reeds vroeger door ons opgemerkt). Op zekere gegevens, zooals bijv. p. 22 op de bekende schandaalhistorie bij Josephus wordt geen ingrijpende critiek geoefend. De generalisaties zijn niet altijd juist; p. 67 vlg. wordt bijv. de invloed der echt Grieksche mysteriën in den lateren tijd onderschat. En wat Paulus betreft, schijnt het ons toe, dat Reitzenstein niet begrepen heeft, waartoe de consequenties van zijne opvatting moeten leiden.

Referent zou hiermede willen volstaan, maar de onbillijke houding, door Reitzenstein tegenover hem aangenomen, noopt tot verweer.

De auteur toch zegt, p. 94:

„Mit De Jong (Das antike Mysterienwesen S. 322 ff.) mich auseinanderzusetzen, darf ich hier wohl vermeiden. Unsere Ziele sind verschieden und unsere Auffassung der Wissenschaft auch".

Zeer zeker bestaat er ten opzichte van de beoefening der wetenschap verschil tusschen schrijver dezes en Reitzenstein. Referent bijv. is gewoon, de teksten uit oude schrijvers te vertalen, Reitzenstein haalt ze liefst onvertaald aan. Referent stelt belang ook in onderwerpen waarvan Reitzenstein uit principe onkundig wil blijven. Maar dit alles ontslaat Reitzenstein niet van den plicht, om juist in een boek als „Die hellenistischen Mysterienreligionen" met schrijver dezes over de aanhangige vraagstukken in discussie te treden. De wetenschap immers kan er niet wel bij varen, wanneer men het zich tot stelregel maakt, een auteur te negeeren, omdat hij andere opvattingen is toegedaan.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. P. C. de Brouwer, Prof. Dr. F. Muller Jzn. en **Dr. E. Slijper, Latijnsche leergang** voor Gymnasia en Lycea.
Deel I: **Buigingsleer** door Dr. E. Slijper. **Oefeningen bij de buigingsleer** door Dr. P. C. de Brouwer en **Dr. E. Slijper.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1921. (Pr. *f* 2.90 en *f* 2.50).

Het is een verblijdend verschijnsel, dat van deze eerste deeltjes van den leergang betrekkelijk spoedig een nieuwe druk noodig bleek.

Weliswaar staat in de oogen van schrijver dezes de Buigingsleer verre ten achter bij de in hun soort en op hun wijze verdienstelijke werkjes van Woltjer en Speijer, waarin men immers wetenschappelijke ontwikkeling, grondige kennis en klaar inzicht vindt, welke in de in den aanhef genoemde Buigingsleer in meerdere mate ontbreken, dan zelfs iemand, die de wetenschap slechts in uiterst verdunde oplossing in de school wil toelaten noodig zal vinden. En, voorzoover men van een Buigingsleer slechts verlangt een overzicht van de in bepaalde perioden eener taal in gebruik zijnde vormen, moet dit overzicht eerstens zoo beknopt mogelijk zijn en tweedens typografisch zoo uitgevoerd zijn, dat onthouden en opzoeken zoo veel mogelijk wordt vergemakkelijkt. In dit opzicht is de Buigingsleer van Stegmann-Beversen — een overigens werkelijk niet lofwaardig werk — verre boven het onderhavige te verkiezen.

Maar het is begrijpelijk, dat men bij de Oefeningen ook de Buigingsler neemt, al was het alleen om de verwijzingen. En heel veel schade doet zoo'n boekje uitteraard ook niet. Ja een leeraar in wien het bewustzijn leeft van buiging en voeging als voortdurend wisselende groepeering en hergroepeering van het samenstel der vormen eener taal tot telkens veranderende stelselmatigheid waarbij nimmer een stelsel geheel doorgevoerd is, omdat de nieuwe richting altijd reeds aanzet voor de voorgaande geheel doorgewerkt is, welke beschouwing de anders vermoeiende en vervelende beschrijving van in gebruik zijnde vormen tot een stuk geschiedenis van de ontwikkeling van den menschelijken geest maakt, dat belangrijk is en belangwekkend door de vaak zoo verrassende kijken welke het opent, zoo een leeraar zal zich allicht aan een boekje als het besproken voldoende ergeren — maar het is wijs uitgeversbeleid om liever met de middelmaat te rekenen en voor deze zal gelijk gezegd het boekje niet veel kwaad doen, zoodat het zeer te begrijpen is dat het tegelijk met de oefeningen zijn tweede druk beleeft.

Deze Oefeningen zijn, gelijk reeds bij het verschijnen van den eersten druk werd opgemerkt, alles bij een een zeer bruikbaar boekje.

Ja wanneer men denkt aan den graad van ontwikkeling, welke de schoolboeken ten dienste van het onderwijs in de moderne talen bereikt hebben, moet men erkennen, dat er eerder reden tot teleurstelling is, dat men voor het onderwijs in de oude talen met zoo iets tevreden moet zijn, dan aanleiding tot opgewektheid over de bereikte uitkomsten. Maar we willen deze vergelijking uit ons hoofd zetten en liever denken aan de gemeenlijk ten dienste staande leerboeken, in vergelijking waarmee dezeOefeningen een groote verbetering beteekenen vooral:

omdat de oefeningen de leerlingen vertrouwd moeten maken met verschijnselen, welke hun eerst aan eenvoudige *Latijnsche* voorbeelden zijn onder de aandacht gebracht; jammer is in dit verband, dat de schrijvers zich ter toelichting van deze voorbeelden vaak van een onbeholpen wijze van uitdrukken bedienen, welke allerminst bevorderlijk is voor het goed begrip; zoo iets kan men echter steeds laten overslaan;

omdat de oefeningen in het algemeen uit voldoend aantal gevallen zijn samengesteld, om den leerling werkelijk vertrouwd te maken met het behandelde onderwerp; in dit opzicht verdient het boekje b.v. verre de voorkeur boven het themaboek van Woltjer, hetwelk anders uit oogpunt van stelselmatige indeeling der stof beter is;

omdat behoorlijk zorg gedragen is voor oefeningen,

Digitized by Google

welke van den leerling geregeld een betrekkelijk zelfstandig gebruik van het geleerde verlangen en waarbij de verbeelding het geheugen en het geheugen de verbeelding te hulp moet komen;

omdat de waarde erkend wordt van het gaandeweg uit het hoofd leeren van spreuken, gezegden en verzen, welke inderdaad een zeer belangrijke steun voor het geheugen zijn.

Jammer is het, dat gebrekkige kennis van de synonimiek en van het negatie-gebruik de schrijvers hier en daar parten heeft gespeeld, terwijl druk- of schrijffouten van het type „Fraterne estis?" en „Louis et Louise aiment son père et sa mère" volstrekt vermeden behoorden te worden.

Ondanks deze bezwaren, welke voor een boekje, dat weliswaar onderdeel van een leergang heet te zijn, doch in opzet en uitvoering zeer bescheiden hulpmiddel is bij niet te hoog grijpend uiterlijk taalonderwijs, niet zwaar mogen tellen, is en blijft het om de boven aangegeven redenen over het geheel aanbevelenswaardig.

Bunnik. Brinkgreve.

Benjert en Elzinga, Fransche Vertaaloefeningen, Eerste deel. Groningen, Wolters. 1922. (Pr. 0.90).

De heeren Benjert en Elsinga hebben een bundel vertaaloefeningen samengesteld, waarvan het eerste deel verschenen is. Deze bundel is bestemd voor de hoogere klassen van H. B. S. en gymnasium en kan ook gebruikt worden door de candidaten voor de akte L. O.

Was de vertaling Fransch-Nederlandsch een noodzakelijke oefening voor het gymnasium, thans is dit ook het geval voor de H. B. S., nu sedert 1921 op het eindexamen van de candidaten een dergelijke vertaling gevraagd wordt.

Ongetwijfeld zal er op de H. B. S. meer tijd dan vroeger het geval was, aan deze nuttige oefening besteed worden; hierbij kan het boekje van de heeren B. en E. goede diensten bewijzen. Het bevat een aantal goed gekozen proza-fragmenten van schrijvers van de 18e en 19e eeuw' (in het 2e deel zullen ook fragmenten uit de 17e eeuw voorkomen). Naast een stukje uit de Temps, vinden de meesters van den Franschen stijl, Montesquieu, Voltaire, Anatole France, er een plaats.

Wat de aantrekkelijkheid van het boekje verhoogt, zijn de vele portretten van schrijvers die het bevat.

Leiden. W. Prins.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de noot onder kol. 281 had vermeld dienen te worden, dat de ontcijfering van het ms. geschied is met de vriendelijke hulp van ambtenaren aan het Rijksarchief.

De Oud-Friesche Handschriften.

Nogmaals richt de commissie, welke zich ten taak gesteld heeft de oude Friesche rechtsbronnen van de familie Von Richthofen aan te koopen, zich tot alle intellectueelen in Nederland. Zij zal niet nog eens uiteenzetten het groote belang, voor Friesland en voor geheel Nederland gelegen in de verwerving dezer handschriften. Kort geleden is dit wederom in het licht gesteld door Dr. C. P. Burger Jr., bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek der gemeente Amsterdam, in de laatst verschenen aflevering van „Het Boek".

Tot haar leedwezen moet de commissie komen met de mededeeling, dat de koopsom nog niet bijeen is. Van het geheele bedrag van *f* 15,000 ontbreken nog *f* 2000. Zal op dit kleine bedrag de aankoop afspringen? Immers neen! Nu nog een laatste inspanning. Gij, die reeds gelden toegezegd hebt, verhoogt, zoo mogelijk Uwe bijdragen, en gij, talloos velen, die nog niets gegeven hebt, maar wel geven kunt, zendt ten spoedigste Uwe bijdragen aan den secretaris-penningmeester. De handschriften moeten voor Nederland verkregen worden.

De Commissie voornoemd.

Dr. J. S. THEISSEN, Bibliothecaris der Rijksuniversiteitsbibliotheek, Groningen.
Dr. H. A. POELMAN, Rijksarchivaris-bibliothecaris, Leeuwarden.
H. R. SCHAAFSMA, Secr.-Penningmeester, Leeuwarden. (postcheque en girodienst n°. 2517).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1922, Juillet-Août: M. Croiset, philosophe Posidonois. — J. Toutain, L'Afrique chrétienne avant saint Augustin (slot). — G. Le Bras, Le privilège de clergie en France dans les derniers siècles du moyen âge, I. — Variétés.

Bulletin de Corresp. hellénique, 1921, Sept.-Déc.: Ch. Dugas, La sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée. — Th. Macridy-Bey et Ch. Picard, Attis d'un métrôon (?) de Cyzique. — J. Hatzfeld, Les dédicaces de l'Agora des Italiens à Délos. — Chron. d. fouilles et découvertes archéol. dans l'Orient hellénique.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIX-L, 4: W. Nestle, Intellektualismus u. Mystik in der griech. Philos. — J. Kromayer, Republik u. Monarchie im Alt. u. bei uns. — J. Körner, Literaturgesch. u. Literaturwiss. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: A. Zweymüller, Humanist. Bildung.

Anglia, Beibl., XXXIII, 8: F. Holthausen, Zur vergleich. Märchen- u. Sagenkunde, 4. — H. Mutschmann, Macaulay u. Milton.

Tijdschrift voor Geschiedenis, 37, 8: Van Dillen, De Bouwcrisis te Amsterdam 1763. — Breen, Gereformeerde populaire historiographie in de 17de en 18de eeuw. — Bolkestein, Het te vondeling leggen in Athene. — Hettema, Het Nederl. gedeelte der Tabula Peutingeriana.

Historische Zeitschrift, 126: Reitzenstein, Gedanken zur Entwicklung des Erlöserglaubens. — Rabbow, Zur Geschichte des urkundlichen Sinns. — Stählin, Zur neueren elsasz-lothringischen Geschichte. — Niederl. Literaturbericht 1913—1919, I (Brugmans).

Gelzer, Das Römertum als Kulturmacht. — Preller, Rationalismus und Historismus. — Heyderhoff, Karl Twestens Wendung zur Politik. — Miszellen (Troeltsch, Angelsächsische Ansicht der Weltgeschichte, enz.). — Literaturbericht: Niederlande, II.

Studiën, XCVIII, Nov.: F. v. Lith, De politiek v. Nederl. ten opzichte v. Nederl.-Indië (slot). — J. v. Rijckevorsel, Twee Drama's uit het Boerenleven. — M. v. Steen, Het Land der Perzen, III. — W. de Veer, Preek over de hel door H. Schaepman. — Meded. — Dingen v. d. dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Eijbers, Bepalingen en instructiën: Tijdschr. voor Gesch. 37, 3 (Tenhaeff).

Resol. St. Gen. uitg. Japikse, v.: Tijdschr. voor Gesch. 37, 3. (E. v. Gelder).

Gedenkstukken uitg. Colenbrander, X: Tijdschr. v. Gesch. 37, 3 (De Boer).

Muller—Bartstra, Gesch. van onzen tijd: Tijdschr. v. Gesch. 37, 3 (De Boer).

Digitized by Google

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

In de Serie **FRANSCHE KUNST** is zoo juist verschenen:

Deel XIX

DE EENZAMEN VAN PORT-ROYAL

DOOR

M. DE LA PRISE

Rijk geïllustreerd met 12 afbeeldingen.

Een hoogst interessante verhandeling over de bewoners van Port-Royal, het hoofdkwartier der volgelingen van Jansenius, in de nabijheid van Versailles.

Een belangrijk stuk der geschiedenis der menschheid.

Gecartonneerd in artistiek bandje . **f 3.50**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Zomervlammen

VERZEN van POL DE MONT

Deze bundel is verschenen ter gelegenheid van den 65sten verjaardag van den Dichter.

Keurig uitgevoerd in artistiek omslag **f 3.90**

Een feestgave voor den Dichter maar ook voor ieder, die dezen talentvollen auteur naar waarde weet te schatten.

Zoo juist verschenen:

Het Permanente Hof van Internationale Justitie te 's-Gravenhage

(Artt 13-15 van het Statuut van den Volkenbond)

Een historisch-critische schets van arbitrage en rechtspraak in internationale geschillen, en van de pogingen om tot een internationaal Hof te komen.

DOOR

H. CH. G. J. VAN DER MANDERE

Gebonden f 4.50

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Nederlandsche Lyriek

vanaf de Dertiende Eeuw tot 1880

Verzameld door TH. E. C. KEUCHENIUS, toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

I DE MIDDELEEUWEN Met 12 illustraties

II 1570—1630

Een bloemlezing uit de Nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van dezen in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid.

Prijs per deel ing. ƒ 4.90 Geb. ƒ 5.90

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

67ste Jaargang

12 Nummers Per jaar ƒ 1.20

De **Nederlandsche Bibliographie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Spelling en Verbuiging onzer Moedertaal

Handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels

door Dr. P. LEENDERTZ JR.

Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Dit actueele boek is de beste handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels, waarvan men tegenwoordig voortdurend hoort. De Schrijver, die vele jaren de Nederlandsche taal op Gymnasia enz. heeft gedoceerd, geeft hier zijn rijke ervaring ten beste.

Terwijl in de laatste maanden de spellingkwestie voortdurend aan de orde is, geeft dit boekje een helder inzicht in de verschillende schrijfwijzen en de bezwaren en voordeelen van diverse stelsels.

Ieder ontwikkeld persoon en allen, die op eenigerlei wijze bij het onderwijs in de Nederlandsche taal zijn betrokken, zullen met groote belangstelling dit boekje lezen, omdat zij daardoor gemakkelijker een op goede gronden berustende keuze kunnen doen. Prijs: ing. **f 1.75**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK. J. J. SALVERDA DE GRAVE.

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. **No. 4.** **Januari 1923.**

Bechtel, Die griechischen Dialekte, I (Rutgers).
Bethe, Homer, II (Vürtheim).
Schulten, Avieni Ora Maritima (Damsté).
Fagnan, Abou Yousof Ya'koub (Th. W. Juynboll).
Sarauw, Goethes Faust i aarene 1788–89 (Brouning).
Leopold, Die religiöse Wurzel von Carlyles literarischer Wirksamkeit (Vechtman-Veth).
Ziebarth, Kulturbilder aus griechischen Städten, I (v. Hille).
Kinch, Le tombeau de Niausta (Six).
Schoolboeken:
Eykman en Stapel, Leerboek der Geschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië (Kielstra).
Dezz., Beknopt Leerboek enz. (Kielstra).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

F. Bechtel, Die griechischen Dialekte. 1er Band: der Lesbische, Thessalische, Böotische, Arkadische und Kyprische Dialekt. Berlin, Weidmann. 1921. (Pr. M. 78).

Plato, die Protag. 341 C. het Lesbische dialekt een φωνὴ βάρβαρος noemt en Strabo, die VIII 1, 2 — waarbij cf. Athenaeus XIV 624, c. — de bron werd voor de driedeeling Aeolisch, Ionisch, Dorisch, die wij indertijd van de schoolbanken meenamen, konden niet beschikken over een studiemateriaal aangaande de Grieksche dialekten, gelijk dat zich na Ahrens' baanbrekende werk „de Graecae linguae dialectis" (1839) tot Meister (1882—1889) en Hoffmann (1891—'93), en van die beiden tot het thans verschijnende werk van Bechtel heeft uitgebreid en zij misten dan ook over de verwantschap hunner eigen taal het juistere inzicht, hetwelk welhaast een eeuw van zorgzame en moeitevolle studie ons over de hunne heeft gebracht. De Phokenzen, Lokriërs, Aeoliërs enz. b.v. werden niet, zooals Strabo meende, Aeoliërs genoemd en worden, zoo min bij Herodotus en Thukydides als bij eenig ander auteur onder een dier drie groepen gerangschikt. Hun dialekten, met dat in Elis, hetwelk bij Strabo eveneens Aeolisch heet, die thans den naam dragen van Noord-Westelijk Grieksche dialekten, zijn, ondanks enkele Aeolische sporen, ten nauwste verwant aan de Dorische. De meest grondige splitsing toch der Grieksche dialekten, is die in West- en Oost-Grieksche, in overeenstemming met hun situatie vóór de groote volksverhuizing. De Oost-Grieksche zijn die uit het Homerische tijdperk. Het zijn die der Ionische en Aeolische stammen, ofschoon het Thessalisch en Boeotisch daarbij gemengde dialekten zijn, die voor een deel ook tot de West-Grieksche groep behooren. Deze indeeling — naar Buck „Greek Dialects" 1909 — wijkt dan ook ten opzichte van de beide laatste en hun verwanten af van de indeeling, welke Thumb in zijn evenzeer in 1909 verschenen „Handbuch der griechischen Dialekte" aanbeveelt (§ 76), die het Aeolisch, d.w.z. Boeotisch, Thessalisch, Lesbisch, benevens de Arkadisch-Kyprische groep vereenigt onder den naam Centraal-Grieksche (Aeolische en oud-Archaïsche) dialekten.

Bechtel nu behandelt in dit, aan zijn leermeester Jacob Wackernagel opgedragen, eerste deel van zijn in drieën gesplitste werk het Lesbische, Thessalische, Boeotische, Arkadische en Kyprische dialekt. Deel II zal de West-Grieksche dialekten bevatten, terwijl het derde deel aan het Ionisch gewijd zal zijn. Bechtel sluit zich dus, behoudens de volgorde, aan bij de indeeling van Thumb.

In het voorwoord voor zijn eerste bewerking der Ionische inscripties (1887) verklaarde Bechtel te beseffen, dat al zijn dialektstudies slechts voorbereiding waren voor een vergelijkende grammatica der Grieksche dialekten, die de geschiedenis der taal tracht te begrijpen uit de geschiedenis der stammen. Het eerste deel dezer vergelijkende grammatica zag thans het licht, maar is anders geworden, dan de schrijver zich toentertijd had voorgesteld, in zooverre als niet alleen klank- en vormleer, maar ook stamvorming, syntaxis en de woordenschat binnen het kader van het werk werden betrokken. Elk afzonderlijk dialekt is er in zijn eigen aard en in zijn verhouding tot de overige dialekten behandeld. Het geheele werk ontwikkelt zich dus op deze wijze als een reeks van zelfstandige en niettemin onderling samenhangende grammatica's.

Dezelfde rustige, zakelijke en heldere betoogtrant, die den lezers uit schrijver's Homerische studies („Vocalcontraction" 1908 en „Lexicologus" 1914) en uit zijn behandeling der Aeolische inscripties („Aeolica" 1909) bekend kunnen zijn, maken het bestudeeren van welk onderdeel ook van dit werk tot een geestelijk genot. Elke bewering gaat vergezeld van bron en bewijs. En waar het bewijsmateriaal geen zekerheid voor een conclusie bren-

Digitized by Google

gen kan, daar moet de hypothese een groote mate van waarschijnlijkheid bezitten, alvorens de schrijver zich gewonnen geeft en niet het probleem als onopgelost openlaat. Deze voorzichtige behandeling, eerste eisch voor wie een gids van anderen zijn wil, was te meer geboden in een werk als dit, hetwelk bestemd is de vraagbaak te worden voor ieder, dien zijn studie voert tot de lektuur van lyrici, prozaïsten en het epos, zoo goed als voor hem, die tracht te verstaan wat steenen en papyri alreeds brachten en nog brengen zullen voor het vaststellen van de verhoudingen en veranderingen der Grieksche stammen in moederland en koloniën.

Met de verschijning van Bechtel's vergelijkende grammatica der Grieksche dialekten wordt een ontwikkelingsperiode dier dialektstudie afgesloten. Bij dit rustpunt wacht men slechts nog op de aanvulling der opengelaten leemten.

Amsterdam. A. Rutgers.

E. Bethe, Homer. Dichtung und Sage. Zweiter Band: Odysseekyklos. Nebst den Resten des Troischen Kyklos und einem Beitrag von **Fr. Studniczka.** Leipzig, B. G. Teubner. 1922. (Pr. *f* 5.—, geb. *f* 6.—).

„*Onze* Ilias is eene compositie uit de *zesde* eeuw door cyclusvorming uit een rijken voorraad Klein-epen tot stand gebracht. De dichter-redacteur leefde te *Athene.* Door diezelfde formatie werden nu ook uit het overgebleven epische materiaal de z.g. Cyclica geboren: elf boeken prae-iliaca (Cypria te zamen genoemd), elf boëken post-iliaca (Kleine-Ilias te zamen geheeten). Het geheel was de geschiedenis van den Trojaanschen krijg. De machtige compositiegeest van het zesde-eeuwsche Athene bouwde voorts uit de in sagen verbreide omzwervingen van Odysseus een heldenlied. Deze Terugkeer van Odysseus prikkelde tot nieuwe scheppingen: de Nostoi der andere helden. Zoo ontstond er naast den Cyclus van den Trojaanschen krijg een tweede Cyclus, die der Nosten. Vereenigd vormden zij den Troischen Cyclus.

Onze Odyssee stamt uit Pisistratus' dagen, *onze* Ilias uit den aanvang van de VIe eeuw. Natuurlijk was de verwerkte stof veel ouder, bezaten de achtste en zevende eeuw reeds epische zangen van kleiner omvang en was in Hesiodus' dagen de stijl, de terminologie van het homerische vers, al vastgelegd. Maar tusschen de dagen van Solon en die van Pisistratus heeft Athene de geboorte aanschouwd van wat thans door ons genoemd wordt: Ilias en Odyssee. Mogelijk blijft, dat al te voren pogingen zijn gedaan uit Klein-epen tot grootere complexen te komen; waarschijnlijk mag dit zelfs worden genoemd. Uit die vroegere producten stammen de citaten der lyrische dichters vóór Solon, daaraan dankt Hesiodus ruim 80 % van zijn woordenschat. De dichter van het oudste Klein-epos (dus van de Menis) zal in de achtste eeuw werkzaam zijn geweest, zal Homerus hebben geheeten. Maar wij vragen naar de herkomst van de *ons* overgeleverde opera. Deze nu zijn zoo oud niet. Zoek niet hun „makers" in Klein-Azië in een der duistere eeuwen Hun makers vindt gij te Athene in de zesde eeuw."

Aldus Erich Bethe. Aldus Bethe in een stijl, die onder den hongerwinter van 1916 allerminst geleden heeft. Zijne documentatie is de lezing overwaard. Zoo ongedurig de eerste band (Ilias) in 1914 den lezer maakte door eene analyse zonder einde, zoo pakkend heeft de synthese van dezen tweeden band mij bekoord. En het is héél veel van bekoring te kunnen spreken bij het doorwerken van „wéér eene Homerus-hypothese". Maar Bethe's gevolgtrekkingen zijn dan ook zóó goed gefundeerd, dat zij wellicht nog nederlandsche classici zullen kunnen opmerkzaam maken, die niet waren gevangen door soortgelijke betoogen van Mulder en Bréal. Het is hier de plaats niet in debat te treden en de soliditeit van elk deel in den onderbouw te probeeren. Hoewel ook zelf geneigd — èn om de niet te loochenen schriftelijke overlevering sinds den geboortedag van het groote gedicht, èn om het eerst laat opdagen van de namen Ilias en Odyssee in verband met den naam Homerus — aan eene wording in historische tijden te denken, gevoelen wij de verantwoordelijkheid van het navolgende dan ook bindend geworden oordeel. Als in de zesde eeuw de bouwstukken gereed lagen in den vorm van menigvuldige Klein-epen, waaruit—met afslaan van eenige mortel of bijpleistering van voegen — het groote epische geheel kon worden ineengezet, dan moet reeds eene *imaginaire* eenheid van dit geheel elken maker van eenig Klein-epos voor oogen hebben gestaan. Dàn alleen toch kon elk poëtisch onderdeel dien vorm aannemen, die het tot opneming in het geheele bouwplan geschikt maakte. Zonder aan te nemen, dat die eenheid bestond, wordt het onverklaarbaar, dat de legstukken zóó merkwaardig goed te vereenigen waren. Zal men nu waarlijk durven beweren, dat die eenheid gelegen was in de alom verbreide sage van Troje's lotgevallen? Wie dit doordenkt, moet de ongerijmdheid erkennen: de algemeene sage ging niet genoeg in détails, bood te weinig scherpe omlijning, om als bouwprent te dienen, waarnaar alle makers individueel hun legstuk vormden. Zóó komt men tot die andere eenheid: éene Ilias vóór onze Ilias, m.a.w. men komt in het schuitje van Wilamowitz.

Het feit, dat onze epen zoo sterk attisch gekleurd zijn, naar taal, gaf aan Cobet reden genoeg Homerus voor een Athener te houden. Aristarchus was hem hierin voorgegaan. Heden ten dage zoekt Wackernagel de atticismen te verklaren uit beïnvloeding van den tekst door het over Attica's grenzen verbreide attische idioom. Daarbij stuit hij op tegenspraak bij Wilamowitz, die de schuld legt op den oppermachtigen atheenschen boekhandel. bij K. Meister, die de grenzen van Homerus' Kunstsprache heeft uitgezet. Bethe acht attische vormen *mede* een bewijs voor de wording der gedichten te Athene, zij het ook in eene taal, die al twee eeuwen vroeger buiten Attica haar wasdom had bereikt. Welnu, men bezie het aantal der atticismen en bekenne, dat het getal toch wel minimaal is voor een te Athene geconstrueerd literair werk. Staat het niet evenzoo met andere attische factoren? Bethe heeft niet kunnen wegcijferen, dat in de Ilias vermelding van attische heroën en traditiën opvallend gering is, ja zelfs verklaringen heeft uitgelokt zoowel in de Oudheid, als in onze dagen, die ook die enkele vermeldingen nog als embleem beschouwden. Zal Athene in het groote nationale epos hare vertegenwoordiging in de rij der wakkerste helden hebben overgelaten aan Aias, den heroos van het juist cijnsbaar gemaakte Salamis? Heel de panegyrie uit de atheensche rhetorica draait om twee spillen: den strijd tegen Troje, den strijd tegen Perzië; eigenlijk is het één spil: strijd tegen den barbaar. Was men in waarheid vergeten, dat het kostbaarst literaire bezit te Athene gecomponeerd was, aangezien bij alle loftuiting op „onze stad" nimmer werd gereleveerd, hoe zij ook in de *beschrijving* van den kamp tegen het barbarendom alle andere

Digitized by Google

staten verre achter zich had gelaten? Lag het werkelijk in den atheenschen geest om het steeds te weten en toch nimmer te zeggen: „dat Homerus de onze was". Moest dit eerst aan Alexandrijnen in den mond worden gelegd?

Herodotus wijdt bladzijde na bladzijde aan Athene in de VIe eeuw, spreekt over het epos, over eposvervalsching. Waar staat bij hem *het* woord, dat Bethe's theorie doet verwachten? Dit stilzwijgen is een oordeel.

Leiden. J. Vürtheim.

Avieni Ora Maritima (Periplus Massiliensis saec. VI. a. C.) adiunctis ceteris testimoniis anno 500 a. C. antiquioribus edidit **A. Schulten.** Barcinone apud librarium A Bosch, Berolini apud Weidmannos. MCMXXII. (Pr. 30 Mark).

Deze uitgave is Fasciculus I van eene serie „*Fontes Hispaniae Antiquae auspiciis ac sumptibus Universitatis Litterarum Barcinonensis ediderunt A. Schollen et P. Bosch*". Op eene korte Praefatio, waarin de uitgevers berichten, dat het 2de deeltje de bronnen van Pindarus tot Ephorus zal bevatten, dat daarop de testimonia uit de volgende eeuwen zullen verschijnen en dat Isidorus Hispalensis het geheele werk zal besluiten, volgen de *Prolegomena* op het werkje van Avienus (p. 5—49), waarin de uitgever, na eene korte vermelding van hetgeen ons aangaande het leven en zijne andere werken bekend is, den aard en de beteekenis van zijn gedicht *De Ora Maritima* uiteenzet: slechts het 1ste boek in 713 senarii is ons overgebleven en dit ontleent zijn belang aan het feit, dat de dichter, die in de 4de eeuw *na* C. heeft geleefd, daarin een veel ouder Grieksch werk, den Periplus van een ons onbekend schrijver uit Massilia (Euthymenes, naar Schulten vermoedt) uit de 6de eeuw *vóór* C. in Latijnschen vorm heeft bewaard. Die Periplus beschreef de kustvaart van den schrijver van Tartessus naar Massilia, waaraan hij had toegevoegd eene beschrijving van de kusten van den Atl. Oceaan van Bretagne tot Tartessus, alsmede van de eilanden Ierland en Britannië en van de Friesche kust: het is het oudste van alle ons bewaarde Grieksche geographische geschriften, wellicht het eerste ons bekende Grieksche prozawerk, en hoewel het eerst door Ephorus in de 4de eeuw v. C., daarop door een Grieksch interpolator in de 1ste eeuw v. C. en eindelijk door Avienus nogmaals bewerkt is, is het, volgens Schulten, nagenoeg onveranderd tot ons gekomen, waaruit de belangrijkheid der Lat. bewerking door Avienus blijkt. Een uitvoerige opsomming en waardeering van de vele uitgaven en commentaren der Ora Maritima besluit de Inleiding.

Volgt de tekst van het gedicht (p. 53—75), bij het vaststellen waarvan A. Klotz den uitgever heeft ter zijde gestaan. Daar geen handschrift is bewaard gebleven, moet daarbij de editio princeps, in 1488 te Venetië gedrukt, als grondslag dienen. De apparatus criticus is geheel door Klotz samengesteld.

Na den tekst volgt Schulten's *Commentarius* (p. 78—123), die hoofdzakelijk geographische en historische toelichtingen bevat, vervolgens de overige testimonia vóór 500 v. C. (p. 125—135), waarop een Index en een kaartje van Spanje met de in den Periplus vermelde plaatsnamen het boekje besluiten.

In de Prolegomena is veel hypothetisch. Hoe kan het anders? Maar Schulten, die 3 jaren aan de studie van Avienus en diens commentatoren heeft gewijd en vervolgens door een reis van 4 maanden langs de kust van de Pyrenaeën tot den Anas (Guadiana) twijfelachtige punten uit eigen aanschouwing heeft trachten op te lossen, heeft zijne stellingen steeds goed gedocumenteerd. Onjuist komt mij voor hetgeen hij op p. 32 schrijft: „Stanno nitere mons Argentarius, *a stanno* (κασσίτερος) *vocari mons Cassius dicitur*". Uit vs. 259: „Cassius inde mons tumet | et Graia ab ipso lingua cassiterum prius | stannum vocavit" blijkt het omgekeerde.

In den tekst zijn de gedeelten, die de uitgever aan den Periplus toeschrijft, met gewone letter — de oudere interpolaties (van Ephorus?) met kleine letter — de toevoegsels van Avienus zelven of van zijn onmiddellijken Griekschen voorganger cursief gedrukt. De medewerking van den op dit gebied zoo verdienstelijken geleerde Alfred Klotz is ons een waarborg, dat tekst en apparatus criticus met juist oordeel en bedachtzaamheid zijn vastgesteld. Slechts eenige weinige opmerkingen wil ik aan hun aandacht onderwerpen. Eerstens bij vs. 101, waar Schulten's conjectuur *netis* voor het corrupte *Nolus* is opgenomen. Kan *nere* inderdaad worden gebruikt voor het aanelkaar*naaien* van huiden? Ook in vs. 169 zou ik aarzelen de lezing van Schulten *salum* voor *solum* te aanvaarden. Vs. 293 heeft hij verkeerdelijk *stagno* uit de ed. princeps behouden, hoewel reeds Wernsdorf *stanno* heeft en Schulten zelf op p. 32 supra zegt: „*stanno* nitere mons Argentarius dicitur". Vs. 313 zou ik voor het overgeleverde *modo* liever lezen *vado* dan de conjectuur van Klotz *mari*. In vs. 507 heb ik nogmaals bezwaar tegen de in den tekst opgenomene conjectuur van Schulten *mons* voor *mox*, daar in *hetzelfde* vers *monti* voorkomt, en dat het van Schulten in vs. 617 ingevoegde *impendet* juist is zal ik eerst kunnen aannemen, wanneer men mij in ons gedicht een tweede vers met een spondeus in den 2den voet kan aanwijzen. In vs. 628 is *semel* metrisch onmogelijk: het is natuurlijk een drukfout voor *semet.*

De inleiding en commentaar zijn in goed en gemakkelijk leesbaar Latijn geschreven; slechts weinige uitdrukkingen hebben mij gehinderd, als *particulari cura* p. 8, *non multum post* p. 10, *abusive* p. 17, *sonu* p. 41 en 121, *distinguat* (lees *distinxit*) p. 48, *nam aliter* (lees: *sin minus*) p. 87, *deleretur* p. 87, *sita fuerit* (voor: *sita esse videtur*) p. 92, *dubitari potest an .... vel* p. 101, *forsitan* cum Indic. p. 115, 118 e.a., alsook de afwisselende spelling van *intelligendum* en *intellegendum* (beide op p. 45), *nunquam* en *numquam*. Als drukfouten zijn mij opgevallen *procedenten* p. 25, *appelantur* p. 30, *Wernsdorffii* p. 43, *acuratissimis* p. 48, *Burmann* p. 57 en 63 (B *is* geen Duitscher geweest!) *caeculo* p. 74 (vs. 690), *ab est* (voor: *eo*) *interpolatore* p. 79, *Optiussae* p. 86, 3 *tantum loci* p. 86, *lacum Arvernum* p. 91, *oppiorum* p. 92, **νεμομένους** p. 93, *Gerone* p. 95, *ne* (voor: *nec*) *insulae* p. 105, *in orae Ligeris* p. 107, *dicat* p. 112, *Laeetani* p. 112, οὖτοι p. 114, Ἴβηρσι ibid., *camparandum* p. 118, ὄρη p. 120, *potnit* p. 131.

Deze aanmerkingen doen echter niets af aan mijn oordeel, dat wij den uitgever en zijn helper dank zijn verschuldigd voor deze verdienstelijke uitgave.

Utrecht. P. H. Damsté.

Abou Yousof Ya'koub. Le livre de l'impot foncier (kitâb el-kharâdj) traduit et annoté par **E. Fagnan.** [Haut-Commissariat de la Républ. franç. en Syrie et au Liban. Service des antiquités et des beaux-arts. Biblioth. archéol. et histor. Tome I]. Paris, P. Geuthner. 1921. (Pr. fr. 40).

Het hierboven vermelde charâdj-boek van Aboe

Digitized by Google

Joesof († 182 H. = 798 n. C.) behoort evenals dat van Jahjâ ibn Âdam († 203 H. = 818 n.C.) tot de overblijfselen van de Arabische literatuur uit de 2e eeuw. Van het eerstbedoelde werk, dat in 1885 te Boelâq gedrukt is, bestaan nog verscheidene hss.; het andere schijnt slechts bij toeval bewaard te zijn gebleven in een hs. van meer dan 800-jarigen ouderdom, dat, in het bezit gekomen van wijlen den Parijschen geleerde Schefer, door W. Wright als merkwaardig specimen van Arabisch schrift werd beschreven (n° 36 van de 100 facsimile's, in de jaren 1875—1883 gepubliceerd door The Palaeographical Society) en waarvan in 1896, op initiatief en met de hulp van prof. de Goeje, te Leiden een gedrukte uitgave is verschenen. Oudtijds hebben nog meer charâdj-boeken bestaan, waarschijnlijk van dezelfde soort. Deze schijnen thans verloren te zijn gegaan, met uitzondering van eenige uittreksels van geographischen aard uit Qodâmah's charâdj-boek (opgenomen in De Goeje's Biblioth. Geogr. Arab. VI). Vgl. I. Goldziher, Muhamm. Stud., II, 68; D. Litt. Zeit., 1896, Sp. 1514—15; H. Chalf. V, 79.

De charâdj-boeken van Aboe Joesof en Jahjâ ibn Âdam handelen niet uitsluitend over de charâdj-heffing, waaraan de bewoners der veroverde landen door de Arabische overwinnaars onderworpen werden, maar over allerlei onderwerpen, welke met de groote veroveringen der Moslims en de destijds genomen bestuursmaatregelen in min of meer verwijderd verband staan (o.a. over buitverdeeling, over de bevoegdheid, aan de bewoners van sommige veroverde streken toegekend, om hunne godshuizen te blijven onderhouden, of zelfs nieuwe te stichten, over het verwerven van grondbezit buiten Arabië door Moslims, over ontginning van gronden, het opbrengen van de zakât van veldvruchten, enz. enz.).

Op ouderwetsche wijze wordt in beide werken nagenoeg de geheele stof in hadîth-vorm medegedeeld, met toevoeging der volle isnâds. Het zijn dus in zekeren zin verzamelingen van overleveringen niet alleen over krijgsdaden en bestuursregelingen van Mohammed en de oudste Moslimsche generatie, maar tevens over hetgeen latere wetgeleerde autoriteiten als de ware moslimsche leer op dit gebied beschouwden. Daardoor vertegenwoordigen deze charâdj-boeken tevens een eerste ontwikkelingsstadium van de later tot zulk een bloei gekomen fiqh-literatuur.

Fagnan's vertaling van Aboe Joesof's boek laat zich in het algemeen als eene eenigszins *vrije* Fransche vertolking van het Arabische origineel wel aanvaarden. Toch is zij verre van nauwkeurig. Men stuit nog al eens op onjuistheden en hier en daar heeft de vertaler zijn tekst geheel misverstaan. Zoo heeft hij — om eenige sprekende voorbeelden te noemen — de buitverdeeling te Chaibar (p. 36) niet begrepen. Wel is de Arabische tekst daarover, door te groote beknoptheid, wat onduidelijk en in de Boelâq-editie (p. 13) misschien niet geheel compleet, maar dit rechtvaardigt niet de vertaling: Il (le prophète) participa .... au partage .... *si bien que* l'affaire .... rapporta *cent* parts à lui et à 'Açim. Neen, de deelhebbers werden in groepen van 100 personen verdeeld; de profeet deelde mede in den groep-'Âsim c.s.; ieder kreeg *één* van de 100 aan zijn groep toegewezen buitaandeelen (vgl. bijv. Ibn Hisjâm, p. 774). — Blz. 38 „Weigert iemand zich na sommatie te onderwerpen, dan vervalt zijn vermogen aan de overwinnende Moslims, ook al wil hij zich dan later nog bekeeren, *daar zijn goed dan al eigendom der overwinnaars is geworden*" (mâloehoe li-ahli'l-islâmi, li-annahoem qad ahrazoehoe qabla islâmihi), niet: à raison de l'offre de protection que ceux-ci lui avaient faite avant sa conversion. — Blz. 61 wordt een verhaal over de verovering van den Sawâd medegedeeld „zonder isnâds", niet: sans y admettre rien de ce que j'ai ouï dire aux juristes, directement ou indirectement. — Blz. 230 wordt gesproken van steden, welker bewoners zich aan de overwinnende Moslims „onvoorwaardelijk hebben overgegeven" (nazaloe 'ala hoekmihim), niet van: villes .... où les fidèles après en avoir ... opéré la conquête, *se sont établis avec leurs lois*.

De vertaler heeft zich overigens beijverd, den niet overal onberispelijken tekst van de Boelâq-uitgave bij het vertalen hier en daar te verbeteren en ook wel aan te vullen, met behulp der Parijsche hss. en door vergelijking van parallelle plaatsen bij andere Arabische schrijvers. In beknopte aanteekeningen aan den voet der bladzijden geeft hij daarvan rekenschap. Die aanteekeningen bevatten tevens biographische bijzonderheden, vooral over de overleveraars, en historische, geographische en taalkundige opmerkingen. Vooral deze laatste zijn niet altijd geheel juist. Zoo moet bijv. achter: „Ik bezweer u bij Allah", ondanks aanteekening 2 op blz. 50, wel degelijk gelezen worden: *lammâ* 'azaltanî „dat gij mij van mijn post afzet" en niet, zooals F. wil: *limâ mâ* „pourquoi, par le Ciel, ne m'avoir pa encore déplacé?" — Ook, bijv., aanteekening 4 op blz. 44 is niet juist, want voor *ghoerrat* of *ghirrat* al-'adoewwi (on le renseigna sur *les richesses*, of *sur la négligence* de l'ennemi) is te lezen: *'awrat*, dus: men lichtte hem in over een zwak, onbewaakt punt bij den vijand. — Een niet te versmaden toevoegsel op de vertaling vormen de vrij uitvoerige Table des matières en de Index général (p. 335—352).

Deze vertaling is verschenen als Tome I van eene toekomstige Bibliothèque archéologique et historique, in een Avant-propos nader omschreven als: une collection de monographies relatives aux institutions, aux cultes et aux arts des différents peuples qui se sont succédé en Syrie, depuis les origines jusqu'aux temps modernes. Het aanleggen van zulk eene verzameling scheen — volgens het Avant-propos — een eisch des tijds. Immers: il convenait que l'ère de liberté (!) qui s'est ouverte pour la Syrie en 1919, fût marquée, dans la domaine des sciences historiques, par une sorte de renaissance.

Utrecht. Th. W. Juynboll.

Chr. Sarauw, Goethes Faust i aarene 1788-89. (Det. Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. II, 8). København, Høst & Søn. 1919. (Pr. Kr. 1.75).

In het eerste hoofdstuk onderwerpt schrijver de „Paktscene" aan een nauwkeurig onderzoek. Hij wijst op het karakter der verdragsbepalingen in de populaire overlevering, de volksboeken en de marionettenspelen. Hier verkoopt Faust zijn ziel voor een leven van zingenot, dat vier en twintig jaar duurt, naar afloop waarvan hij door den duivel wordt gehaald. Maar er komen ook verhalen en sprookjes voor, waar het verlies van ziel en zaligheid aan bepaalde voorwaarden gebonden is. Deze hebben dan gewoonlijk een komisch karakter en de duivel komt op slot van zaken bedrogen uit. De verdragsbepaling van Faust staat op een veel hooger niveau. De duivel zal macht over hem hebben, als hij hem van zijn ideale streven kan afbrengen. Schrijver betoogt nu, dat

Digitized by Google

dit plan reeds oud moet geweest zijn, dat het reeds in Frankfurt in groote trekken voor Goethes geest moet hebben gestaan. Gaarne volgen wij Sarauw in zijn redeneering.

Sedert Kuno Fischer is het een veelbesproken kwestie of de „Paktscene” en de monoloog van Mephisto „Verachte nur Vernunft und Wissenschaft” V. 1851 ff met elkander in overeenstemming kunnen gebracht worden, of dat zij onderling in lijnrechte tegenspraak staan. Dit wordt door Sarauw ontkend. Mephisto heeft twee pijlen op zijn boog. In de eerste plaats heeft hij zijn contract; voor het geval echter, dat het hem niet gelukt Fausts streven te vernietigen, dan blijft hem nog een ander middel over om namelijk Faust moreel te gronde te richten.

„Und hätt er sich auch nicht dem Teufel übergeben,
Er müszte doch zu Grunde gehn!” V 1866 f.

Zeer belangrijk is de vraag, welke beteekenis het verdrag heeft voor het leven hiernamaals. Als ik Sarauw goed begrijp, dan zou de beteekenis kunnen zijn, dat het verdere leven hiervan afhangt, of Faust trouw blijft aan zijn streven. Doet hij het niet, dan wacht hem vernietiging [1]). Deze verklaring heeft veel verleidelijks. Nemen wij haar aan, dan verdwijnen allerlei moeielijkheden o.a. bijv. in de woorden van den „Heer” V 315 f.

So lang er auf der Erde lebt” enz.

en in het antwoord van Mephisto V 317 ff

„Da dank ich Euch, denn mit den Toten
Hab' ich mich niemals gern befangen.

Of in Fausts uitroep: V 1660 ff.

„Das Drüben kann mich wenig kümmern”

Maar de woorden van Mephisto V 1657 f

„Wenn wir uns drüben wiederfinden
So sollst du mir das Gleiche tun.”

wijzen zonder twijfel op een leven hiernamaals. Schrijver heeft dit bezwaar zelf wel gevoeld, zooals blijkt uit de noot op p. 17. Mij komt het voor, dat deze moeielijkheden niet op te lossen zijn. Dergelijke tegenstrijdigheden zijn onvermijdelijk, als een dichter een stof behandelt, die niet in overeenstemming gebracht kan worden met zijn eigen levensbeschouwing.

Vervolgens wordt de monoloog van Mephisto nog eens aan een grondig onderzoek onderworpen, om de in het eerste hoofdstuk verkregen resultaten te verstevigen. Zeer uitvoerig wijdt hij uit over de verzen 1862—67. „Er soll mir zappeln, starren, kleben” enz. Juist komt mij voor het verschil, dat hij maakt tusschen „Erquickung” en „Befriedigung”, waardoor de door Kuno Fischer aangenomen tegenstrijdigheid tusschen den monoloog en de verdragscene komt te vervallen. Minder gelukkig lijkt mij het verband, dat hij tracht te leggen tusschen V. 1862 f. en V. 1864. Dit laatste vers „Soll Speis' und Trank vor gier'gen Lippen schweben” heeft velen doen denken aan Tantalus. Dit wordt door Sarauw bestreden, omdat deze voorstelling niet past bij V. 1862. „Er soll mir starren, zappeln, kleben”, dat de voorstelling in hem oproept van een vlieg, die zich uit een kleverige massa niet kan losmaken. Verder meent hij, dat het werkwoord schweben in V. 1864 niet zijn gewone beteekenis heeft, hetgeen niet zou passen bij „Trank”. Daarom vat hij het op als vloeien, drijven, stroomen (het Deensche *at flyde*), hetgeen hij aannemelijk tracht te maken door te wijzen op een brief, waarin Goethe het woord *schweben* in een dergelijke beteekenis gebruikt. Ook wordt bezwaar gemaakt tegen de voorstelling, dat „Speis' und Trank vor gier'gen Lippen schweben”, omdat dit *schweben* wel op „Speis'” maar niet op „Trank” kan slaan. Schrijver komt dan tot de slotsom: Bij deze beteekenis (at flyde) past dan pas goed „vor gier'gen Lippen”. Sappige vruchten moeten zweven voor de oogen, niet voor de lippen. Maar voor de lippen drijven spijs en drank, terwijl de vermeende Tantalus blijkbaar midden in het stroomende element staat.

Mij komt deze geheele verklaring wel wat al te nuchter, al te verstandelijk voor. De beide voorstellingen „er soll mir zappeln, starren, kleben” en „soll Speis' und Trank vor gier'gen Lippen schweben” hoeven niet in een onverbreekbaar logisch verband te staan. Zij rijzen spontaan in het gemoed des dichters op, de eene verdringt de andere. En tegen de gewone opvatting van *schweben* kan toch redelijkerwijze ook geen bezwaar bestaan. Men vatte „Speis' und Trank” maar op als een soort zeugma, en dan is alles in orde. Maar nemen wij eens een oogenblik Sarauws verklaring aan, hoe moeten wij ons dan de situatie voorstellen?

Aan het slot van dit hoofdstuk spreekt schrijver ook over de reden, waarom Goethe een stuk van de verdragscene bij de publicatie van het „Fragment” in 1790 in portefeuille zou hebben gehouden. In een noot op p. 30 zegt hij, dat hij de verklaring zoo van zelfsprekend vond, dat hij ze bij de laatste redactie (van zijn Entstehungsgeschichte?) had laten wegvallen. Hij heeft ze echter mondeling medegedeeld zooals nu ook Prof. Drachmann in het „Nordisk Tidskrift” 1919. Daar ik deze verhandeling niet ter beschikking had, wendde ik mij persoonlijk tot professor Sarauw, die mij met de grootste bereidwilligheid de gewenschte inlichtingen heeft gegeven. Hij schrijft o.a. „Goethe wollte und durfte bei der Herausgabe eines Fragments das Grundmotiv seiner Dichtung, wie is beim Abschluss des Vertrags ausgesprochen ist, nicht verraten, denn dadurch hätte er — vom Wegschnappen seiner Idee durch andere abgesehen — das Hauptinteresse vorweggenommen und das dereinst in vollendeter Gestalt erscheinende Drama um seine tiefste Wirkung gebracht. Er wollte Erwartungen spannen ohne sie zu befriedigen; er wollte raten lassen, aber nicht erraten lassen —” De volgende opmerking gaat vooraf: „So selbstverständlich mir diese Gründe schienen und noch heute scheinen, so musste ich mir doch sagen, dass die Erklärung nur eine psychologische Hilfshypothese ist, die der textgeschichtlichen Grundlage entbehrt und den Leser, der die aus dem Textzusammenhang gezogenen Schlüsse nicht als zwingende erkennt, nicht günstiger stimmen wird —”. Ik heb nu de

[1]) Dat Goethe in zijn later leven dergelijke ideëen heeft uitgesproken, lijdt geen twijfel; maar kunnen wij haar bestaan ook voor vroegere perioden aannemen?

Over Goethes opvatting omtrent onsterfelijkheid vgl. *Sarauw. Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust* p. 62—64 en *Goethes Augen* p. 96, 166 f. en 186.

Ik verwijs ook nog naar een verhandeling van *Georg Schneiderreit. Der individuelle Grundzug in Goethes Weltanschauung*. Goethe. Jahrb. XXXIII p. 31—41.

Digitized by Google

bewijsgronden van de hypothese in de „Entstehungsgeschichte" nog eens nauwkeurig nagegaan, en ben tot de overtuiging gekomen, dat de bewijsvoering klemmender is, dan ik aanvankelijk had gedacht. Het spijt mij zeer, dat ik door gebrek aan plaatsruimte verhinderd ben de zaak hier nog eens uiteen te zetten. Wat echter de reden betreft, waarom Goethe een gedeelte van de verdragscene niet zou hebben gepubliceerd, blijf ik sceptisch gestemd. Dat het sluiten van het verdrag een zeer gewichtig punt is, geef ik volgaarne toe, maar er bleef nog zoo veel over, wat de belangstelling en de weetgierigheid van het publiek kon en moest gaande houden, dat de veronderstelde handelwijze van Goethe mij weinig geloofwaardig voorkomt. En dan zou ik nog de vraag willen stellen: Is Goethe wel eens vaker zoo te werk gegaan?

Een derde hoofdstuk is gewijd aan het tooneel „Wald und Höhle". Schrijver is het in hoofdzaak eens met de analyse van Erich Schmidt in zijne inleiding tot den Urfaust (Faust in ursp. Gestalt p. LVIII ff). Op twee punten wijkt hij echter van hem af:

1°. dat Goethe den monoloog „ohne strengen Zusammenhang mit der alten Dichtung" zou hebben geschreven. Dit wordt reeds weerlegd door de eerste woorden:

> Erhabner Geist, du gabst mir, gabst mir alles,
> Warum ich bat. Du hast mir nicht umsonst
> Dein Angesicht im Feuer zugewendet.

Zij wijzen duidelijk op de bezwering van den aardgeest, zooals wij die uit den Urfaust kennen. Omtrent de dateering bestaat geen verschil van meening en de theorie van Traumann [1]), die „Wald und Höhle" in verband wil brengen met de Harzreise, wordt afgewezen.

2. Het tweede punt slaat op de oorspronkelijke bedoeling van Goethe met „Wald und Höhle". Aanvankelijk zou het tooneel volgens Erich Schmidt hebben moeten volgen op de „Hexenküche" en niet in verband hebben gestaan met de Gretchen-episode. Sarauw wil het plaatsen achter Valentijns dood als overgang tot de „Walpurgisnacht." Hij vindt een zekere bevestiging van zijn hypothese in de woorden van Mephisto V. 3270 „Und wär ich nicht, so wärst du schon von diesem Erdball abspaziert", die volgens hem moeten slaan op het tweegevecht met Valentijn.

Daartegen bestaan dunkt mij groote bezwaren. Wat is de bedoeling van Mephisto in „Wald und Höhle"? Wil hij Faust verleiden tot allerlei uitspattingen, hetgeen in dat geval een overgang zou kunnen vormen tot de „Walpurgisnacht", of wil hij Faust tot Gretchen terugbrengen? Mij dunkt, dat de verzen 3303 ff. „Genug damit! Dein Liebchen sitzt dadrinne" enz. ondubbelzinnig in de laatste richting wijzen. En is dit het geval, dan handelt Mephisto zeer tegen zijn eigen belang, als het tooneel plaats vindt na Valentijns dood. Want keert Faust nu terug, dan is er alle kans, dat hij Gretchen nog zal redden.

Ook de verklaring van V. 3270 komt mij zeer onwaarschijnlijk voor. Men probeere slechts de woorden van Mephisto te omschrijven in den zin, die Sarauw hun toekent.

> „Vom Kribskrabs der Imagination
> Hab ich dich doch auf Zeiten lang kuriert" und
> wär ich nicht so wärst du schon im Zweikampf mit
> Valentin gefallen.

Men ziet, dat past niet, dat gaat niet.

In het laatste hoofdstuk worden de drie in Italië ontstane stukken nog eens met elkander vergeleken en schrijver komt opnieuw tot de slotsom, dat alleen de verdragscene van vers 1635—1867 bedoeld kan zijn met het nieuwe tooneel, waarvan sprake is in den brief aan Herder van 1 Maart 1788.

De drie geschriften van Sarauw „Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust", „Goethes Augen" en „Goethes Faust i aarene 1788—89" heb ik met steeds klimmende belangstelling gelezen en bestudeerd, niettegenstaande de talrijke op- en aanmerkingen, die ik gemeend heb te moeten maken. Want niet, dat een werk tegenspraak uitlokt is het beslissende, de hoofdzaak is, dat het vruchtbaar is d.w.z. den lezer aanspoort tot eigen nadenken en onderzoek.

In dien zin aarzel ik niet het door mij besproken drietal als een belangrijke bijdrage tot de kennis van Goethes Faust te qualificeeren.

Groningen. H. H. Breuning.

W. Leopold, Die religiöse Wurzel von Carlyles literarischer Wirksamkeit, dargestellt an seinem Aufsatz: „State of German literature (1827). Halle a. S., Max Niemeyer. 1922.

In zijn inleiding zegt de schrijver dat er tot nu toe niet genoeg aandacht is geschonken aan de belangrijkheid van Carlyle's *State of German Literature.* In de eerste plaats verdient dit werk nauwkeurige beschouwing, omdat het zooveel heeft bijgedragen om de Duitsche literatuur bekend te maken in Engeland, en in de tweede plaats als de geloofsbelijdenis van den schrijver zelf.

Vóór de herleving der Romantiek speelt de Duitsche literatuur geen noemenswaarde rol in Engeland. Dit verwondert ons niet als wij bedenken hoe weinig de volken zich bezighielden met de oudere letterkunde in hun eigen taal geschreven. De kiem van een belangstelling in de oudere poëzie vinden wij in Pope, die het plan vormde een History of English Poetry te schrijven; Gray en Warton werkten in dezelfde richting, doch ook hun werk bepaalde zich tot eenige losse beschouwingen. De literatuurstudie zooals wij haar opvatten is een kind van de Romantiek; zij bracht het verlangen en de gave zich los te maken van het hedendaagsche en zich liefdevol te verdiepen in andere standpunten, andere levensbeschouwingen.

In Engeland werd de Duitsche Muze beschouwd als een belle sauvage, die men wel pikant en aantrekkelijk vinden, doch nooit bewonderen kon. Tot het einde der 18e eeuw bestond zelfs de wensch niet, het geestesleven van andere volken te leeren kennen; zeker niet dat van Duitschland. Een boek over de opvoeding van jonge meisjes waarschuwde tegen de Hunnen, die, met Schiller's Räuber als voorloopers, dreigden de Westersche beschaving te niet te doen. In het beste geval zag men in de Duitschers een natuurvolk te simpel om het aristocratische Engeland te kunnen voorlichten of zelfs leeren.

Omstreeks 1800 echter verschijnt er in Engeland een vloed van vertalingen uit het Duitsch. Tal van nu vergeten Duitsche werken verschijnen te Londen. De Edinburgh Review wijdt vele artikelen aan de Duitsche

[1]) Ernst Traumann. Wald und Höhle. Eine Fauststudie. Heidelberg 1902.

Digitized by Google

literatuur en zelfs zij die het meest vijandig staan tegenover de Duitsche richting bewijzen door hun kritiek dat de houding van voorname onverschilligheid althans — de eenige die de hoop op toekomstige sympathie uitsluit — geweken is. De redacteur Jeffrey klaagt dat de Duitsche werken alle naar kruidenierswaren ruiken, naar pakpapier met vette koeken en schijven spek, en hoewel hij liberaal genoeg is om Carlyle's artikelen in zijn blad op te nemen, waarschuwt hij hem dat hij een hopelooze zaak bepleit, daar Engeland nooit zijn Duitsche godheden bewonderen, of zelfs maar verdragen zal. Anderen zijn even blind. De Quincey noemt den schrijver van Werther's Leiden „een ouden, onreinen romanschrijver", en Kotzebue wordt hoog boven Schiller gesteld. De gretige belangstelling is gekomen, maar de lezers missen het fijne onderscheidingsvermogen dat slechts gelijkgestemde geesten voor elkanders uitingen bezitten.

In 1813 verscheen in Londen Madame de Staël's Livre de l'Allemagne, dat in Frankrijk door Napoleon verboden was. Madame de Staël was de eerste die met liefde en inzicht Duitschland aan de buitenwereld trachtte te vertolken. Toch spreekt uit haar werk het bewustzijn van de eer die zij, een Fransche, aan de barbaren bewijst door zich wel tot hen te willen neerbuigen. Zij is de heraut, niet de geestelijke voorgangster van Carlyle, wiens houding tegenover zijn groote Duitsche tijdgenooten veeleer die van een dankbaren leerling is. Voor hem was het weggelegd de boodschap van de nieuwe Duitsche schrijvers, waartegenover zelfs de landgenooten nog zoo onbegrijpend stonden, aan de Engelschen te verkondigen.

In het tweede hoofdstuk (Carlyles religiöser Werdegang) vertelt schr. hoe Carlyle uit de twijfel, waarin de botsing tusschen zijn kindergeloof en zijn geestelijk leven hem gestort heeft, wordt gered door wat hij zijn bekeering noemt. De meeste critici, gaat schr. voort, hebben niet ingezien dat de bekeering in Sartor Resartus — Carlyle's geestelijke autobiographie — door twee perioden is voorgesteld: het ontwaken, waardoor hij de vrije ikheid voelt, en de eigenlijke bekeering, waar hij de liefde tot God en tot de menschheid als eerste levensdoel inziet.

Tusschen deze beide openbaringen liggen doorgangstoestanden: de verzoekingen in de woestijn, het middelpunt der onverschilligheid, het dooden van het ik en het voelen van de eenheid in de natuur. In de Duitsche philosophie nu voelde hij denzelfden geest die hem sedert de bekeering vervulde; en zij gaf hem in, zijn werk in dezen eigenaardigen vorm te gieten. De invloed van Goethe, Schiller, Richter, Fichte en Schelling is merkbaar in Sartor; de uitdrukkingen: „het eeuwige ja" en „het eeuwige neen" zijn aan Horn's Literatuurgeschiedenissen ontleend.

Het eerste groote werk dat Carlyle na zijn „bekeering" schreef, was The State of German Literature. Vele der hierin behandelde schrijvers heeft hij reeds vroeger besproken, maar hij ziet hen nu anders. Hij is geheel doortrokken van de onthullingen die zijn zwerfjaren hem gebracht hebben. Zelfs in zijn opstel over Richter, dat binnen drie weken geschreven moest worden daar het nummer van de Edinburgh Review waarvoor het bestemd was, reeds in druk was, is het duidelijk, dat hij Jean Paul thans doorvoelt en begrijpt, dat hij hem „beleefd" heeft. Ook zijn review over Horn's Umrisse is in werkelijkheid veel meer dan een review. Er blijkt uit zijn bespreking hoezeer hij, ondanks de punten van overeenkomst, van Horn verschilt: Horn, hoe ruimdenkend ook, onderzoekt toch per slot of het denken en voelen van den dichter *zijn* denken en voelen is; Carlyle ziet de wereldbeschouwing van den dichter en voor hem is de eenige vraag, of de dichter in waarheid zichzelf uitspreekt. Hij voelt aan, waar een werk in stijl en gedachten echt is, d.i. de ware uitdrukking van het diepste wezen van een mensch en dus een openbaring Gods.

In een interessnt hoofdstuk over Carlyle's stijl toont schr. aan, wat de oorzaak is van de twee- of drieledigheid van zoovele van Carlyle's zinnen. („A pure glory, may a divineness"; — „not because it is useful for spiritual pleasure, or even for moral culture, but because it is art."). De volheid van gedachte, die zich in woorden moet laten samenvatten, brengt een spanning teweeg die in het laatste lid van den zin wordt opgeheven en daardoor aan dit lid een bizondere kracht, een buitengewone klem verleent. De stijl heeft zich ontwikkeld met de persoonlijkheid van den schrijver. Men heeft vaak beweerd dat Carlyle's stijl zich onder Duitschen, speciaal Richter's invloed gevormd heeft, schr. ziet in de overeenkomst tusschen beider stijl slechts een bewijs voor de broederschap van hun wezen. Bij beiden was de uitdrukkingswijze het noodzakelijk gevolg van een inwendigen drang tot spreken en overtuigen. Dus ten slotte is ook Carlyle's stijl een uitgroeisel van den religieuzen wortel van zijn letterkundige werkzaamheid.

Dezelfde drieledigheid bestaat in de gedachtengang die in de State of German literature te herkennen valt. Weliswaar verdeelt Carlyle de tegenwerpingen die tegen de Duitsche literatuur zijn ingebracht en die hij zich ten doel stelt te weerleggen, in *twee* groote groepen: men heeft de Duitsche literatuur afgebroken om haar slechten smaak en om haar mystiek. Maar in elk van deze groepen herkent men de karakteristieke drieledigheid, en de nadruk valt weder op het derde lid dat de electriciteit der eerste leden als het ware ontlaadt. In de eerste groep bevat dit derde lid een geestdriftige verhandeling over de nieuwe Duitsche kritiek; in de tweede een poging tot verklaring der Duitsche philosophische beschouwingen. Het derde lid bevat wat Carlyle werkelijk zeggen wilde. De warmte en innige overtuiging van zijn betoog duidt aan dat zijn liefde voor de Duitsche literatuur ook voortkomt uit zijn godsdienstige opvattingen, evenals zijn heldenvereering, waarvan in dit werk reeds kiemen te bespeuren zijn.

Een schrijver die zelf ten volle overtuigd is moet wel gehoor vinden. Carlyle's *State* baarde inderdaad groot opzien, en hoewel de onmiddellijke gevolgen voor den schrijver niet gunstig waren, toch had hij de voldoening krachtig te hebben medegewerkt om de Duitsche letterkunde en wijsbegeerte in Engeland te doen bestudeeren en begrijpen. —

In zijn Rückblick zegt schr. dat de wetenschappelijke waarde van Carlyle's geschiedschriften verdwenen is; zijn groote gedachten over staathuishoudkunde klinken verouderd; ook zijn geschriften over literatuur hebben in beteekenis verloren, en zelfs het belang dat zij nu nog hebben is tot inkrimpen en ten slotte verdwijnen gedoemd. De kleederen van de boodschap die hij bracht verhuizen één voor één naar het museum der geestesgeschiedenis. Maar de sterke persoonlijkheid die door deze vormen uiting zocht zal blijven spreken tot allen, die haar kun-

Digitized by Google

nen verstaan, de levende inhoud van de verkondiging is onsterfelijk. —

Het komt mij voor, dat de verhandeling van den heer Werner Leopold veel interessants bevat en het resultaat is van ernstige studie. De schrijver is er in geslaagd, aan te toonen, hoe Carlyle in waardeering en begrip van de groote geesten van zijn tijd verre den gewonen criticus vooruit was. Is er echter in de verhoudingen van het werk niet een fout begaan? Het opnoemen van de werken die vóór 1827 over Duitsche literatuur waren geschreven, neemt een aanzienlijk deel van de ruimte in beslag. Feitenonderzoek is noodig, maar — Carlyle zegt het ons immers herhaaldelijk — de feiten hebben alleen waarde door de geestelijke beteekenis van de verzamelde gegevens, feitenonderzoek moet middel blijven. Het zou niet edelmoedig zijn den heer Leopold hard te vallen over een fout die zoo algemeen is; temeer daar zijn boekje veel bevat waarop mijn opmerking niet van toepassing is. Maar een omwerking van het bedoelde lange hoofdstuk, waarin door een paar typische voorbeelden werd aangetoond hoe nieuw, oorspronkelijk en geniaal Carlyle's inzichten waren, zou het boekje doen winnen in belangrijkheid en eenheid.

Nog iets over den inhoud in verband met den titel. De schrijver toont aan, dat het fond van Carlyle's werken religieus is. Maar *wat is* de religieuze wortel? Het zeer persoonlijke, mystieke, innig doorvoelde geloof van Carlyle kan men toch niet eenvoudig „calvinisch-puritanisch" noemen; de man die in geloof en politiek zich bij geen partij kon aansluiten was zeker geen gewone calvinistische bekeerde. (Trouwens, kan men zich zelfs bij zulk een bekeerde de vraag stellen „wann die innere Bildung abgeschlossen war"? p. 45). Ik vraag mij af, of het niet beter geweest was, het werkje een titel te geven, die niet een uiteenzetting van Carlyle's geloof deed verwachten. Nu die verwachting bij ons is opgewekt, hebben wij het gevoel vóór een standbeeld te zijn geleid, dat met een gazen sluier bedekt is: het standbeeld zal onthuld worden, — doch hij die beloofde het te doen, blijft bewonderend op een afstand staan, en de sluier die *le fin du fin* der lijnen verdoezelt en vervaagt, wordt niet weggetrokken.

Hengelo (*O.*). A. C. E. Vechtman-Veth.

E. Ziebarth, Kulturbilder aus griechischen Städten, I. 3. Auflage. (Aus Natur und Geisteswelt 131). Berlin-Leipzig, Teubner. (Pr. *f* 0.95, geb. *f* 1.20).

De indeeling van dit boekje, waarvan ik den 2den druk in *Museum* XIX K. 440 met een enkel woord aankondigde, is een beetje veranderd. De naar mijn smaak aardigste hoofdstukken over Archieven en Egyptische papyri blijven voor een tweede deel bewaard; in plaats daarvan is als inleidend hoofdstuk Griechische Städteanlagen vooraangeplaatst. Zoo blijven de besprekingen van Thera, Pergamon, Priene, Milete en den tempel van Didyma over, waarvan die van Pergamon het beste is gelukt; de inscripties der astynomen e.d. geven gelegenheid tot een wat levendiger beschrijving, een zeldzaamheid in 't boekje daar Schr. doorgaans zich tot algemeenheden bepaalt en niet over een enkel gebouw wat breeder uitweidt, waartoe b.v. Priene's theater gereede aanleiding geeft.

Het boekje is in 't bizonder gewijd aan Theodor Wiegand, maar daarom niet minder aan de Duitsche opgravingskunst, behalve door dezen vertegenwoordigd door Hiller von Gärtringen, Conze, Dörpfeld en Schrader, in 't algemeen.

den Haag. E. van Hille.

K. F. Kinch, Le tombeau de Niausta, tombeau macédonien, avec 5 planches. (Mémoires de l'Académie Royale des sciences et des lettres de Danemark). Copenhague, Andr. Fred. Høst & Søn. (Pr. Kr. 4.25).

In de buurt van Saloniki werd door de bevolking een graf geopend, dat eenige jaren later, in 1887, door Kinch, reeds niet meer onbeschadigd, gezien werd, waarvan hij de muurschilderingen in 1889 photographeerde en er door den schilder Oskar Willerup waterverfteekeningen naar liet maken, en dat hij in 1892, voor het laatst, zeer beschadigd, terug zag.

Nu hij de hoop heeft opgegeven er opgravingen te doen, maakt hij zijn opmetingen en opnamen bekend. Beter laat dan nooit!

Hij zal wel terecht dit graf, met zijn eenvoudig ornament en zijn fries van bloemranken, omstreeks 300 stellen en heeft misschien wel gelijk in den ruiter een Makedonischen purpuratus te herkennen, die met zijn *sarissa* een onbereden barbaar treft, al verrast het ons in plaats van het zware paard der Makedonische munten en van den Alexandermozaïek het kleine gespierde dier, te vinden van de friesen van Skopas aan het Maussolleum en staan wij nog meer verwonderd om den langen fladderenden baard, terwijl de tochtgenooten van Alexander glad geschoren waren, om de witte *chlamys* met purper gevoerd, het lange purperen kleed met blauwen rand onder en boven, op eigenaardige wijze opgegord, en om de gouden *stephane* die zijn met een purperen kap bedekten helm siert, die zóo min of meer aan een koningstiare laat denken.

Maar het merkwaardigst is zeker in deze halflevensgroote schilderij, die in compositie niets ongewoons heeft, de wijze van uitvoering, het duidelijkst te zien in den breed en vlot geschilderden ruwen barbaar, schreeuwend met wijd geopenden mond, een verren voorlooper van een boer van Adriaen Brouwer of een marktschreeuwer van Daumier, den onmiddellijken voorganger van Myron van Thebe's dronken bestje en den schreeuwenden Galliër dien ik hem toeschreef.

Thans kan men begrijpen waarom Aristoteles nog voor de richting van Pauson waarschuwde. Niet zonder reden spreekt Kinch van illusionistische kunst.

Mij herinnert dit werk in dezen tijd aan wat Plinius (N.H.XXXV 19) vertelt van Nikomachos: *nec fuit alius in ea arte velocior: tradunt namque conduxisse pingendum ab Aristrato Sicyoniorum tyranno quod is faciebat Telesti poetae monumentum praefinito die intra quem peragerctur, nec multo ante venisse tyranno in poenam accenso paucisque diebus absolvisse et celeritate et arte mira.* Dat was in de 105de olympiade.

In deze omgeving kan ik ook niet nalaten te denken aan het verhaaltje van Pseudo-Plutarchus, dat wij alleen in vertaling hebben: Der Maler Nikomachos unternahm ein Bild des Antipatros, des Königs der Makedonier, zu malen: er malte es aber in vierzig Tagen und nahm dafür viele Talente. Als ihm aber der König Antipatros sagte:

Digitized by Google

„mehr als dein Bild werth war, hast du bekommen, denn du hast es in wenigen Tagen gemacht," antwortete er: „nicht in vierzig Tagen habe ich es gemalt, O König, sondern vierzig Jahre war ich an ihm beschäftigt; deshalb habe ich lange Zeit hindurch gelernt, damit ich leicht und bequem malen könne, so oft ich malen will."

Neemt men het bij de letter dan zou het moeten spelen gedurende de korte regeering van Antipater (296) in de 121ste olympiade, dus ruim zestig jaar later, wat wel zeer onwaarschijnlijk is. Maar mag men aannemen, dat zijn grootvader Antipater gemeend is, de generaal van Philippus, die gedurende Alexanders afwezigheid, en later tot zijn dood in 319 de koninklijke macht in Makedonië uitoefende, dan wordt het wel zeer verleidelijk onmiddellijk verband te leggen tusschen de schildering in dit graf en ons verhaaltje, want de lange baard, die voor een van de krijgsmakkers van Alexander ongehoord is, vindt gereedelijk zijn verklaring zoodra wij te doen hebben met een man die 78 jaar oud gestorven, dus reeds in 397 geboren, zich nog zou gehouden hebben aan de mode van zijn tijd en het vorstelijke in de kleeding, dat ons bevreemdt, zou niet meer dan natuurlijk zijn.

Zulk een portret in strijd met den vijand is niet ongewoon. Ik verwijs naar dat van Apelles: *Neoptolemum ex equo adversus Persas* (Plin. N.H. XXX. 96).

Niettegenstaande den lof dien Kinch aan het werk geeft, kan ik echter bezwaarlijk aannemen, dat het van de eigen hand van een zoo beroemd meester als Nikomachos zou zijn, daarvoor zijn er te veel onbeholpenheden in: het kromme linker bovenbeen van het paard, de zwakke teekening der plooien van den ruiter, de bolle rondheid van den omtrek van zijn mantel.

Toch kan, bij gebrek aan beter, het geheel, in zijn kleur, purper en blauw, geelbruin en groen, en vooral in zijn beste deelen, als de barbarenkop, voor ons een afspiegeling zijn van de kunst van Nikomachos en lijkt het zelfs volgens het bovenstaande niet uitgesloten dat het er een copie van zou wezen.

Het graf van Antipater zou ons niet verwonderen bij het oude Therma, waar, vier jaar na zijn dood, zijn zoon Kassander den nieuwen naam Thessalonika, dien het nog draagt, ter eere van zijn jonge vrouw aan gaf.

Nader behoef ik de kennismaking met dit werkje den lezers van het *Museum* wel niet aan te bevelen.

Amsterdam. J. Six

SCHOOLBOEKEN.

A. J. Eykman en F. W. Stapel, Leerboek der Geschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië. Derde, geheel herziene druk. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1922. (Pr. *f* 2.50).

Een leerboek als dit, dat blijkbaar voor gebruik bij het Middelbaar Onderwijs bestemd is, moet aan zekere eischen van praktijk voldoen. Het mag geen grooten omvang krijgen, moet toch een afgerond geheel zijn, en zal, in verband met het bevattingsvermogen van den leerling, en het gebruik naast het levend woord van den docent, soms kunnen volstaan met eene mededeeling van feiten en gebeurtenissen zonder uitgebreide toelichting, oók al is deze laatste voor een volkomen inzicht in de geschiedkundige gebeurtenissen onmisbaar.

Maar aan den anderen kant mag men dan ook vergen, dat hetgeen bij zulk een opzet wordt medegedeeld, volkomen juist is. Voor betwistbare beschouwingen of onderstellingen is daarnaast geen plaats. En volledigheid op de hoofdpunten is niet minder noodzakelijk.

Wanneer ik nu dit boek doorzie, is mijn indruk op deze punten niet bevredigend.

Reeds dadelijk in de inleiding wordt een zeer subjectieve uitlegging gegeven van de uitdrukking „koloniën en bezittingen" in onze grondwet, welke, voorzoover mij bekend, noch in haar geschiedenis noch in de praktijk steun vindt.

Eveneens wordt daar de stelling als zou het koloniaal gezag er naar moeten streven zich zelf overbodig te maken als stellige regel verkondigd, ofschoon hiertegen althans voor een gebied als Nederlandsch Indië met zijn conglomeraat van volkeren heel wat te zeggen is. Hoofdstuk I, dat in dezen druk uitgebreid is, deelt als vaststaand mede, dat de inrichting van het dorpsgenootschap met zijn bestuur op Java van de Hindoe's afkomstig zou zijn, wat niet meer dan een onderstelling is. En of hier plaats was voor een inlandsche legende betreffende het ontstaan van den naam Modjopait, is de vraag. Zulke legenden zijn er zooveel; waarom is b.v. bij de geschiedenis van Sumatra's Westkust die betreffende den naam „Minangkabau" niet opgenomen? Waarde hebben zulke verhaaltjes niet uit geschiedkundig oogpunt; men kan het den docent overlaten zijn onderwijs daarmede te illustreeren.

Erger is het, dat bepaalde onjuistheden in het boek voorkomen. Laat ik er eenige aanstippen, die ik bij het doorlezen opteekende.

In 1650 zouden (blz. 61) de bewindhebbers der O. I. Cie volgens de schrijvers een nieuw „Reglement op het beleid der Regeering in Indië" uitgevaardigd hebben. Bedoeld zijn blijkbaar de „Punten en Articulen, in form van Generale Instructie" enz., die toen zijn vastgesteld. De door de schrijvers vermelde naam is vóór de 19e eeuw niet gebruikt.

Met betrekking tot de ontwikkeling der verhouding op Z. Celebes (blz. 68) wordt niet vermeld, dat sinds 1609 de O. I. Cie een loge te Makasar had, dat die in 1615 werd afgeloopen en dat dit een der voornaamste oorzaken van de wrijving met Gowa was.

Zoo is ook de geschiedenis van Buitenzorg (blz. 95) onjuist vermeld. Dit stuk werd kosteloos aan v. Immhof afgestaan door de Indische regeering, onder voorwaarde, dat die gift geschiedde aan hem als G. G. en zijne opvolgers, onder verplichting het niet te vervreemden. Deze bepaling is echter door bewindhebbers ingetrokken en het landgoed is, na den dood van van Immhof, in vollen eigendom afgestaan aan den G. G. Mossel en tot Daendels geregeld door den aftredenden landvoogd aan zijn opvolger overgedragen. In 1780 is hiervoor een vaste regeling getroffen, die echter door Daendels omvergeworpen is tot zijn eigen profijt.

Op blz. 127 wordt gezegd, dat onder Raffles in al de Vorstenlanden op Java de tolpoorten tegen schadevergoeding aan het gouvernement werden overgedragen. Dit is op zich zelf onjuist, maar bovendien in strijd met hetgeen op blz. 146 en 151 wordt gezegd, nl. dat de knevelarijen met de tolpoorten een der oorzaken was voor de algemeene ontevredenheid in de Vorstenlanden, die tot den Java-oorlog leidde. Dit laatste is inderdaad waar.

Kom ik tot den nieuweren tijd, dan is het resultaat al niet veel beter. Vóór 1848 droeg de grondwet niet, gelijk de schrijvers op blz. 166 zeggen, de wetgevende

Digitized by Google

en uitvoerende macht over de bezittingen aan den Koning op; bij Hem berustte toen, gelijk thans „het opperbestuur" over dat gebied, alleen „bij uitsluiting" d.w.z. dus zonder inmenging van de Staten Generaal. — De Regeering van Ned. Indië bestaat *niet*, gelijk zij zeggen (blz. 167) uit den Landvoogd en den Raad van N-I; alleen de G. G. is „de regeering". Dat diens wetgevende macht „in de praktijk weinig te beduiden" heeft, zal menigeen niet zonder verbazing gelezen hebben!

Dat de rechtspraak over Europeanen volgens die beginselenwet zou zijn in overeenstemming met die in Nederland (blz. 168) is alweer onjuist; de schrijvers zijn hier in de war met het materieele recht. Wat zij verder t.a.p. van de rechterlijke organisatie vermelden staat niet in het regeeringsreglement, zooals uit hun mededeeling af te leiden is, doch in andere algemeene verordeningen. En de mededeeling in de noot op blz. 168, dat de landrechters „de taak van de residentiegerechten" hebben overgenomen, is even onjuist; dit geldt alleen een deel nl. de berechting van door Europeanen gepleegde overtredingen.

Blz. 169 vermeldt in één adem de afschaffing der slavernij in 1860 en de vervanging der opiumpacht door de regie, hoewel met dit laatste pas in 1894 een begin is gemaakt! Op dezelfde blz. wordt de vrijlating van de kruidnagel- en muskaatnotenteelt in de Molukken in verband gebracht met den strijd tegen het cultuurstelsel, dat hiermede wel niets had uit te staan!

Blz. 172 verklaart, dat de agrarische wet de regeering de macht gaf woesten grond „te verpachten". Bedoeld is natuurlijk „in erfpacht uit te geven", maar dat is heel wat anders. Ook staat daar aangeteekend, dat het regeeringsreglement de woeste gronden als eigendom van den staat, de bebouwde als „eigendom" van den inlander beschouwt. Gegeven den strijd, juist over dit punt gevoerd bij de ontwerp-cultuurwet van Franssen van de Putte, die mislukte o.a. doordat zij de inlandsche rechten als „eigendom" wilde beschouwen, had deze onjuistheid zeker niet mogen voorkomen. Overigens staat ook omtrent het domeinrecht op den grond juist *niets* in het regeeringsreglement!

Een zeer ernstige, m.i. ergerlijke onjuistheid, is op blz. 206 te vinden, waar de voorstelling gegeven wordt als zou de z.g. Korte Verklaring aan de zelfbesturen zijn voorgelegd en de weigering om haar te teekenen aanleiding zijn geweest tot dwang. Dit is *nimmer* geschied; slechts wanneer uit anderen hoofde dwang noodig was b.v. ter verzekering van orde en rust of nakoming van verplichtingen, eindigde men met het vorderen dier verklaring.

Dat de economische ontwikkeling van Z. Celebes „de stoutste verwachtingen heeft overtroffen" (blz. 209) is alweer iets, dat men met verbazing leest. Was het maar waar!

Het hoofdstuk „De Buitenbezittingen van 1873 tot Heden" is buitengewoon slecht verzorgd.

Van de invoering van het civiel bestuur in Atjeh in 1918 wordt noch hier noch in de afdeelingen, die over den Atjeh-oorlog handelen, gerept; over de verheffing van Nieuw Guinea, na hetgeen daarvan bekend was geworden, tot een afzonderlijk gewest in 1920 vindt men evenmin een woord. Van de inlijving van Riouw-Lingga in 1910 wordt gezwegen.

Dergelijke belangrijke veranderingen uit de laatste jaren hadden niet weggelaten mogen worden.

Het laatste hoofdstuk „De nieuwe Richting" is zwak en niet altijd juist in zijn opmerkingen. Zoo was b.v. de strijd van Ds. van Hoëvell anterieur aan de verschijning van de Max Havelaar. Dat Java „sterk overbevolkt" is (blz. 215), is almede niet juist; overbevolking is op zich zelf al een relatief begrip, maar er is nog veel en veel meer uit den bodem te halen. Het Credietwezen is al evenmin, gelijk de schrijvers zeggen, in 1900 georganiseerd. In dat jaar begon de Assistent-resident de Wolff van Westerrode zijn onderzoek; in 1904 werd met organisatie een begin gemaakt, eerst in 1912 kreeg die met de oprichting der centrale kas haar volledig beslag.

Overigens is het wel merkwaardig, dat een in dezen tijd zoo belangrijke cultuurfactor als de Christelijke Zending in dit hoofdstuk vrijwel wordt doodgezwegen. Slechts het oprichten van scholen harerzijds wordt even vermeld. Alsof niet de maatschappelijke ontwikkeling in de Molukken, de Minahassa, op de Sangir- en Talaudeilanden, in Midden-Celebes, in de Bataklanden, op Nias, en op nog veel meer plaatsen, hoofdzakelijk haar werk was. Ook dit is een ergerlijk verzuim.

Het spijt mij, maar tegenover dergelijke tekortkomingen — en ik moest mij nog sterk beperken — kan ik over dit werkje niet gunstig oordeelen. Dit boek is oppervlakkig bij elkaar gezocht: raadpleging van een werk op geschiedkundig gebied als dat van Meinsma, van den Regeerings-almanak en de Encyclopaedie van Ned-Indië had de schrijvers reeds op menig punt tot beter weergeven van den gang van zaken kunnen brengen.

Als dit boek, dat in eenige jaren drie drukken beleefde, het tot een vierde brengt, hoop ik, dat de schrijvers de moeite van zorgvuldige herziening zullen nemen.

Wageningen. J. C. Kielstra.

A. J. Eykman en F. W. Stapel, Beknopt Leerboek der Geschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië. Derde druk. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1922. (Pr. *f* 1.—).

Dit werkje is veel beknopter dan het „Leerboek", dat dezelfde schrijvers samenstelden. De conceptie schijnt mij belangrijk beter dan die van het uitgebreide werk. Er zijn minder subjectieve beschouwingen gegeven en het overzicht van de feiten is dus gemakkelijker.

Ook hier zijn echter ettelijke onjuistheden; waarvan ik enkele aanstip.

Dat het bekende gezegde: „Dispereert niet" de „leuze" van Jan Pietersz. Coen zou zijn geweest," (blz. 25) is moeilijk te verdedigen. Het is een aanhaling uit den brief van de Indische regeering van 29 September 1618 aan de bewindhebbers der Compagnie. — Ook hier vindt men (blz. 76) de onjuiste voorstelling dat men de korte verklaring eischte van zelfbesturende landschappen en ingreep om die te verkrijgen.

Tegenover het doodzwijgen van de Chr. Zending in het grootere werk staat hier de welwillende verzekering, dat de regeering, bij haar streven tot ontwikkeling der bevolking en verbetering van maatschappelijke toestanden „een zeer te waardeeren medewerking" ondervindt van de zending! Een ietwat dwaze opmerking, als men bedenkt, dat de Zending tientallen van jaren, vóór de regeering zich aan gezegde ontwikkeling en verbetering liet gelegen liggen, met haar arbeid in verschillende streken begon en schitterende resultaten bereikte, die hier en daar het werk voor de later komende regeeringsorganen zeer vergemakkelijkten!

Digitized by Google

Het boekje is verlucht door enkele zeer goede reproducties van gravures en schilderijen, alsmede door enkele heel leelijke plaatjes, onder welke laatste vooral dat, hetwelk de zitting van den Volksraad voorstelt, zich onderscheidt!

Bij een zorgvuldige revisie voor den vierden druk schijnt dit boekje mij voor de Indische middelbare school zeer bruikbaar te kunnen worden.

Wageningen. J. C. Kielstra.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De betreurde hoogleeraar te Leuven C. P. F. Lecoutere heeft nog vóór zijn overlijden in 1921 de voldoening gesmaakt een tweeden druk te zien verschijnen van zijn (in *Mus.* XXIII, 321 vlgg. besproken) *Inleiding tot de Taalkunde en tot de Geschiedenis van het Nederlandsch*, waarop wij niet willen nalaten hier, zij 't ook wat laat, de aandacht te vestigen. Het liefst zou de schrijver het boek heelemaal omgewerkt hebben, maar gebrek aan tijd en vooral de eischen van het programma der middelbare normaalscholen in België, met 't oog waarop het werkje geschreven was, verhinderden dit. Intusschen is deze nieuwe uitgave geenszins onveranderd gebleven: de omvang is aanmerkelijk toegenomen (met meer dan 100 blzz.), tal van paragrafen zijn gewijzigd, aangevuld of verplaatst, van verschillende — niet alle — aanmerkingen, door de kritiek op den eersten druk gemaakt, heeft de schrijver partij getrokken. Een aantal afbeeldingen in de paragrafen die over phonetiek handelen, meest aan bekende werkjes op dit gebied ontleend, en een drietal kaarten, een taalkaart van de heele wereld, een kaart van 't huidige continentaal Germaansch en een van de nederlandsche dialecten, verhoogen de bruikbaarheid van dezen druk. Jammer is 't dat den lezer zooveel wordt geboden; uit een paedagogisch oogpunt beschouwd ware het beter geweest minder namen en feiten overhoop te halen en enkele zaken wat nauwkeuriger te behandelen dan hier geschied is (zoo b.v. nog steeds de germaansche klankverschuiving). Maar het kan zijn dat de belgische onderwijsprogramma's of -gewoonten de vermelding van dat alles gewenscht maken.

Uitgever van het boek is A. Dewit te Brussel; hier te lande is het verkrijgbaar bij Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage. De prijs bedraagt 12 fr. J. H.

STICHTING-DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft na November 1921 geen wijziging ondergaan, en bestaat derhalve thans uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. J. J. Salverda de Grave en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de zes uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt; no. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturî's Hamâsah (1909), is verkrijgbaar voor *f* 96; no. 2, al-Mufaddal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor *f* 6; ; no. 3, Streitschrift der Gazâlî geven die Bâtinijja-secte, door I. Goldziher (1916), voor *f* 4.50; no. 4, Bar Hebraeus's Book of the Dove, by A. J. Wensinck (1919), voor *f* 4.50; no. 5. De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen, door C. van Arendonk (1919), voor *f* 6; en no. 6, Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung door I. Goldziher (1920), voor *f* 10.

3. De drukkosten van dit laatste werk hebben ook dit jaar de geldmiddelen der stichting nog geheel in beslag genomen, doch zullen afbetaald zijn in het begin van 1923.

November 1922.

De firma Wolters te Groningen-den Haag zond ons den vierden druk van den bekenden *Platen-atlas voor de Nederlandsche Geschiedenis* door Dr. A. J. van der Meulen en M. ten Bouwhuys. De „bezorger" van deze vierde uitgave Dr. N. B. Tenhaeff, heeft, opdat de prijs „voor de school bereikbaar" zou blijven (de atlas kost *f* 4.90), tot zijn spijt niet de veranderingen kunnen aanbrengen die hijzelf en de beoordeelaars van den vorigen druk wenschelijk achten: deze nieuwe uitgaaf is dan ook „nagenoeg ongewijzigd".

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterk., XLI, 3: K. Menne, Nieuwe Fragmenten v. d. Mnl. Parthonopeus van Bloys. — W., de Vries, Etymol. Aanteekeningen. — D. A. Stracke, s. J.- *Hylte (Yste)*? — J. W. Muller, Tessalica. — Dez., Een onuitgegeven Mnl. gedicht. — G. G. Kloeke, Organisatie v. h. dialectonderzoek. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XVI, 6: C. G. N. de Vooys, Achttiende-eeuwse spraakkunstbeschouwing. — J. F. M. Sterck, Een rijmbrief v. Coornhert (1522—1922). — F. v. Dijk, Staring-varia. — Ph. J. Simons, Simplisties dualisme. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, X, 6: G. Royen, O.F.M., Intermutatie e:o in het Idg., I. — H. H. Knippenberg, F. v. Eeden. — G. Knuvelder, Kees Meekel's Toneelwerk, I. — Boekbespr. — Boekaankond. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, IV, 6: M. E. Kawa, The Women of G. Eliot's Novels, II. — M. S. Serjeantson, The Dialectical Distribution of certain Phonolog. Features in Middle Engl., III. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Bibliogr.

Leuvensche Bijdragen, XIV, 1: J. Kleyntens, S. J., en J. Cornelissen, Collacie uit den Kring der Moderne Devotie. — B. M. Wooderidge, Le Mélange Coupable. — P. Marchot, L'idiotisme wallon *Ci n'est qu'cir botons* ou *qu' cir et botons* ou *qu'à cir botons.* — J. Mansion, De huidige staat v. h. toponymisch onderzoek, vooral in België.

Id., XIV, 1 **Bijblad**: L. Grootaers, Dial. Kleingoed, 2-4. — Dez., Taalgeogr. onderzoek. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr.

Id., XIV, 2 **Bijblad**: L. Grootaers, Phonetica, Uitspraakleer en Spreekonderwijs. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Nieuwe Boeken.

Studiën, XCVIII, Dec.: W. Hellings, De ware Kerk is zichtbaar. — E. Hoogeveen, Op het eeuwfeest der geboorte v. Louis Pasteur. — J. v. Mierlo Jr., J. Ruysbroeck en de Duitsche mystiek. — J. v. Rijckevorsel, Fransche heldenfiguren. Louis Lenoir, S. J. en Charles de Foucauld. — Fr. de Bruyn, Een papieren volksuniversiteit. — Meded. — Dingen v. d. dag.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Emonds, Legende v. S. Kunera in de Middeleeuwen: N. Taalg. XVI, n°. 6 (de Vooys).

Geyl, Nederland en België: Leuv. Bijdr. XIV, 1 Bijbl. (Carnoy).

v. Ginneken, Gelaat, Gebaar en Klankexpressie: Leuv. Bijdr. XIV, 1 Bijbl. (Grootaers).

Keuchenius en Tinbergen, Nederl. Lyriek, II: N. Taalg. XVI, n°. 6 (d[e] V[ooys]).

Koster, Mythol. Wdb.: Leuv. Bijdr. XIV, 2 Bijbl. (Grootaers).

Kuiper, Adam in Ballingschap: Leuv. Bijdr. XIV, 2 Bijbl. (v. Mierlo).

Salverda de Grave, Italië's Letterk.: Leuv. Bijdr. XIV, 1 Bijbl. (J. P.).

Schrijnen, Handl. b. d. studie d. vergel. Idg. taalwetenschap: Leuv. Bijdr. XIV, 2 Bijbl. (v. Langenhove).

Simons, Drama en tooneel in hun ontwikkeling I-II. N. Taalg. XVI, n°. 6 (Walch).

De Vooys en Valkhoff, Uit den „Neder. Helicon": Tijdschr. v. Taal en Letteren X, n°. 6 (Knippenberg).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

In de Serie **FRANSCHE KUNST** is zoo juist verschenen:

Deel XIX

DE EENZAMEN VAN PORT-ROYAL

DOOR

M. DE LA PRISE

Rijk geïllustreerd met 12 afbeeldingen.

Een hoogst interessante verhandeling over de bewoners van Port-Royal, het hoofdkwartier der volgelingen van Jansenius, in de nabijheid van Versailles.

Een belangrijk stuk der geschiedenis der menschheid.

Gecartonneerd in artistiek bandje . **f 3.50**

Zoo juist verschenen:

Het Permanente Hof van Internationale Justitie te 's-Gravenhage

(Artt. 13-15 van het Statuut van den Volkenbond)

Een historisch-critische schets van arbitrage en rechtspraak in internationale geschillen, en van de pogingen om tot een internationaal Hof te komen.

DOOR

H. CH. G. J. VAN DER MANDERE

Gebonden f 4.50

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Zomervlammen

VERZEN van POL DE MONT

Deze bundel is verschenen ter gelegenheid van den 65sten verjaardag van den Dichter.

Keurig uitgevoerd in artistiek omslag **f 3.90**

Een feestgave voor den Dichter maar ook voor ieder, die dezen talentvollen auteur naar waarde weet te schatten.

Nederlandsche Lyriek

vanaf de Dertiende Eeuw tot 1880

Verzameld door TH. E. C. KEUCHENIUS, toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

I DE MIDDELEEUWEN Met 12 illustraties II 1570-1630 III 1630-1710

Prijs per deel ing. ƒ 4.90 Geb. ƒ 5.90

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

PANORAMA

EVEN SNEL ALS DE DRAADLOOZE TELEGRAPHIE U BERICHTEN ZENDT, BRENGT PANORAMA U HET GEILLUSTREERDE NIEUWS HET SNELST EN HET MOOIST, IN FRAAIEN DIEPDRUK UITGEVOERD :

WIE ZICH THANS ABONNEERT, ONTVANGT HET GROOTE KEURIG UITGEVOERDE KERSTNUMMER, GEDEELTELIJK IN ROTOGRAVURE KLEURENDRUK, ALSMEDE DE DECEMBER-NUMMERS GRATIS

GEEFT NOG HEDEN UW ABONNEMENT OP AAN UW BOEKHANDELAAR OF AAN DEN UITGEVER A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMIJ TE LEIDEN

De Groote Meesters in de Schilderkunst

Met inleiding en verklarenden tekst van

Prof. A. PHILIPPI

120 gekleurde afbeeldingen naar beroemde schilderijen van de vroegste Italiaansche kunst en Nederlandsche primitieven af, tot aan het einde der 18e eeuw.

Een keur van Meesterwerken der klassieke kunst Botticelli, Van Eyk, Dürer, Rafaël, Rembrandt, Tischbein en Watteau is hier bijeengebracht. De Hollandsche en Vlaamsche School is hier goed vertegenwoordigd, maar ook de vroegste Italiaansche kunst tot aan het einde der XVIIIe eeuw wordt erin behandeld.

Gebonden in prachtband . **f 24.—**

Uitgave van

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. No. 5. Februari 1923.

Gercke u. Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, II (v. Hille).
Pernot, D'Homère à nos jours (v. IJzeren).
Van Wageningen-Muller, Latijnsch Woordenboek (Mehler).
Sellin, Das Zwölfprophetenbuch (Oort).
Schönfeld, Historiese Grammatika van het Nederlands (Heinsius).
Van Haselen, Willem van Harens „Gevallen van Friso" (Prinsen).
Wolf, Ideeën en Problemen in Goethes Faust (Léon Polak).
Golther, Nordische Literaturgeschichte, I (Portengen).
Nyrop, Etudes de grammaire française (Sneyders de Vogel).
Mörner, Le Purgatoire de Saint Patrice (v. d. Zanden).
Weber-Riesz, Allgemeine Weltgeschichte, 3e Aufl., III (Brugmans).
Hazzidakis, Tylissos à l'époque minoenne (v. Hoorn).
Fruin-Japikse, Brieven aan Johan de Witt, II (Blok).
Oppenheim, Das astronomische Weltbild im Wandel der Zeit (v. Wageningen).
Horneffer, Der junge Platon, I (Vrijlandt).
De Jong, De magie bij de Grieken en Romeinen (H. M. R. Leopold).
Schütz, Apostel und Jünger (Windisch).
Wensinck, Tree and Bird as cosmological Symbols in Western Asia (Böhl).
Preuss, Religion und Mythologie der Uitoto, I, 1 (Uhlenbeck).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

Einleitung in die Altertumswissenschaft herausgegeben von **A. Gercke** und **E. Norden,** II. Band. Griechisches und römisches Privatleben. Münzkunde. Griechische Kunst. Griechische und römische Religion. Exakte Wissenschaften und Medizin. Geschichte der Philosophie. 3. Aufl. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1922. (Pr. f 12.—, geb. f 15.—).

Voor het geven van een waardige bespreking van dit uitstekende werk ontbreekt het mij aan tijd en de redactie aan plaats. Ik zal me derhalve bepalen tot een korte aankondiging van deze nieuwe uitgave en het aangeven van de belangrijkste verschillen tusschen deze en de vorige uitgave van het jaar 1912, in de overtuiging, dat het overbodig is dit algemeen bekende werk nog aan te bevelen. De veranderingen zijn trouwens niet belangrijk en betreffen behoudens de hieronder genoemde grootendeels de completeering der literatuuropgaven.

In de bespreking van het Privatleben treft het, dat Pernice in den vorigen druk verklaart, dat in Iv Müller's Darstellung der griechischen Tracht das erste Kapitel, soweit es die mykenische Tracht als griechische bezeichnet, auszuschalten ist, terwijl hij thans die kretische und mykenische Tracht als eerste paragraaf plaatst en eerst aan het slot op het Oostersche karakter van de Kretensische kleederdracht wijst, haar scheidt van de Mykeensche en eindigt met de overname van deze laatste door de „Achaeers" zooals in den vorigen druk.

We vinden een Anhang over homerische Waffen als een welkome toegift, waarin tegen alle besliste theorieën, o. a. tegen het boek van Reichel, dat ons twintig jaar geleden zoo boeide, met voorzichtigheid stelling wordt genomen.

De tweede afdeeling is nieuw: Münzkunde van Kurt Regling. Het onderwerp wordt in de kleine ruimte van 30 blz. uitstekend behandeld; een historische behandeling van de betaalmiddelen, de techniek van het maken van metalen munten, een bespreking van het gehalte en van den invloed der overige beeldende kunst op de beeldenaars, alles even beknopt als in hoofdzaak volledig vormen de onderwerpen van deze afdeeling.

In Winter's Griechische Kunst heb ik geen veranderingen van beteekenis ontdekt; natuurlijk zijn er meer afwijkingen te constateeren in de volgende afdeeling over den godsdienst van de hand van den sedert de vorige uitgave overleden Sam Wide. Het spreekt van zelf, dat zijn landsman Nilsson bij het bewerken zonder zijn zelfstandig oordeel prijs te geven met piëteit het werk van zijn leermeester heeft herzien. In de Gesichtspunkte und Probleme vinden we den bewerker in zijn eigen ons van elders bekende persoonlijkheid.

De beide laatste hoofdstukken zijn in omgekeerde volgorde geplaatst. In de redactie van het nu laatst geplaatste over de Philosophie is een redactiewijziging op te merken. In de behandeling van Plato en Aristoteles is niet meer een paragraaf gewijd aan Vorgänger und Zeitgenossen, maar zijn deze verwerkt in de voorafgaande bladzijden.

Om te besluiten: Veel van wat Speyer over den eersten druk van dezen band op blz. 125/6 van jaargang XIX van dit tijdschrift opmerkte heeft mijn instemming maar toch was ik bij het doorbladeren van het boek weer getroffen door den rijken inhoud, een reden te meer om in gedachte den schrijvers vergeving te vragen voor deze oppervlakkige bespreking.

's-Gravenhage. E. van Hille.

Digitized by Google

Hubert Pernot, D'Homère à nos jours. Paris, Librairie Garnier frères. 1921.

De heer Pernot, de bekende neo-graecus, heeft zich met de publicatie van dit werkje ten doel gesteld de beantwoording van velerlei vragen omtrent oorsprong, wezen en geschiedenis van het Grieksch, die reeds bij hem opkwamen in den tijd, toen hij zelf de beginselen der oude taal leerde; verder wilde hij een blik geven in het Grieksche landschap, zooals het thans is en in de resultaten van opgravingen en verdere ontdekkingen. Dat dit laatste in een zoo beperkt overzicht mogelijk zou zijn, kan ik nauwelijks gelooven; veertig, niet altijd goed geslaagde, afbeeldingen, voorzien van een korte toelichting, zijn wat weinig om een denkbeeld te geven van de archaeologische ontdekkingen der laatste honderd jaren, van de geschiedenis van het letterschrift, van de papyrusvondsten, van het adspect van het Grieksche land en van de kleeding der tegenwoordige bevolking.

Voortreffelijk geslaagd daarentegen is de hoofdschotel; men zal niet licht een boekje over Grieksche taalgeschiedenis en klankleer vinden, dat in zoo weinig bladzijden voldoet aan de eischen van volledigheid en vooral van leesbaarheid. Uitnemend geschikt is het werkje voor studenten in de letteren, nog meer misschien voor vakgenooten, die hun — in ons land nog te veel voorkomend — gebrek aan kennis van het Grieksche taalwezen willen herstellen.

Eigenlijk is de titel nog te bescheiden: de heer Pernot gaat in zijn historisch overzicht heel wat verder terug dan de Homerische poëzie en voltooit zijn betoog, dat wij van den oudsten tijd tot op onze dagen met één zelfde taal te doen hebben (*nous sommes bien en présence d'une seule langue*) met een korte samenvatting, die den triomfantelijken titel draagt: *Le grec n'est pas une langue morte.*

Nooit evenwel laat de schrijver zich op een dwaalspoor leiden door zijn speciale studie van het tegenwoordige Grieksch; na zijn beknopte, maar zeer volledige, behandeling der klankleer komt hij in het hoofdstuk, dat tot titel heeft *Comment devons nous prononcer?* tot de conclusie, dat ook voor onzen tijd de zoogenaamde Erasmiaansche methode principieel de voorkeur blijft verdienen, al kunnen wij haar op grond van modern taalinzicht in vele opzichten verbeteren. Ook door te letten op de accentuatie — hier geloof ik, dat de heer Pernot te optimistisch is. Terwijl ik geheel met hem medega in zijn waardeering van de belangrijkheid der accent-traditie, meen ik toch, dat hij overdrijft door te zeggen (p. 180) „*Quant à l'accent tonique c'est .... une faute impardonnable que de ne pas le faire sentir*". Immers, de heer P. wil — zeer terecht — ook hier niet de tegenwoordige uitspraak accepteeren, die de quantiteit verwaarloost; maar ik geloof, dat wij, in ieder geval wij Hollanders, zonder al te groote gewetensbezwaren ons wel moeten aansluiten bij hen, die meenen „*que l'accent antique, simple élévation de la voix, tantôt longue, tantôt brève, nuancée encore par le circonflexe, est pour nous d'une imitation, si non impossible, du moins peu facile*" (p. 112). Men stelle zich eens voor, dat men de Fransche woord- en zinsmelodie zich eigen zou moeten maken uitsluitend op grond van schriftelijke gegevens, zonder ooit het levend voorbeeld te kunnen navolgen.

Maar, ook omdat dit boekje aanleiding kan geven tot hernieuwde overdenking van dergelijke vragen meen ik, zonder op ondergeschikte punten in te gaan, met een krachtige aanbeveling te moeten besluiten.

Den Haag. J. van IJzeren.

Latijnsch Woordenboek door Dr. **J. van Wageningen.** 3e druk bewerkt door Dr. **F. Muller Jzn.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1921. (Pr. ƒ 14.90).

Er zijn eigenaardige moeilikheden verbonden aan het samenstellen van een woordenboek, dat een beeld wil geven van een taal, die alleen uit geschreven teksten bekend is. Voor het etymologies gedeelte — voor het vaststellen van de grondbetekenis der woorden — kan degelike bekendheid met de resultaten der vergelijkende taalwetenschap gepaard met een goede dosis scherpzinnigheid en omzichtigheid uitstekende diensten bewijzen; maar elk woord heeft ook zijn leven, soms eentonig, menigmaal echter zeer bewogen, en om dat leven te kunnen schetsen moet men vertrouwd zijn met wat gedurende een reeks van eeuwen op velerlei gebied door mensen van de meest uiteenlopende ouderdom stand en aanleg om verschillende redenen en met verschillende bedoelingen aan het schrift is toevertrouwd. Nog eigenaardiger zijn de bezwaren die zich voordoen bij het herzien van zulk een lexikon, waarvan men de inrichting niet zelf overwogen, de stof niet zelf verzameld en bewerkt, de omvang niet zelf bepaald heeft. Onafgebroken controle is nodig, een controle die — en dit is juist het ontmoedigende — in de meeste gevallen op een bevestiging van het gecontroleerde uitloopt.

Prof. Muller was wel de man om de zware taak, die het bewerken van v. Wageningens Woordenboek stelde, op zich te nemen. Met liefde heeft hij ze aanvaard, gedreven vermoedelik door zijn zeldzame arbeidskracht en arbeidslust, nog zo kort geleden gebleken uit zijn in luttele jaren voltooid grieks woordenboek, door zijn waardering voor het degelike werk van zijn groningse ambtgenoot, door het vertrouwen op zijn taalwetenschappelike geschooldheid. Met ere heeft hij ze voltooid, zoals ieder zal moeten beamen, die van nabij bekend is met dit soort werk en zich ernstig overtuigd heeft van hetgeen deze druk aan zijn twede vader te danken heeft. Door ruimer gebruik te maken van in het oog springende lettertypen wordt de aandacht met minder inspanning op de belangrijkste betekenissen gevestigd; door overbodige, vooral reeds elders in het boek opgenomen verbindingen te laten vervallen is plaats gemaakt voor nodiger mededelingen; de kwantiteit van de vocalen is systematieser aangegeven; foutieve plaatsen en aanhalingen zijn verbeterd. Maar de grootste winst is te boeken bij de taalkundige inleiding vóór de verschillende artikels. Hier behoefde v. Wageningens werk ook het meest aanvulling en verbetering en hier is het inderdaad vernieuwd. Met dankbaarheid zal deze vernieuwing aanvaard, in heel veel gevallen met vrucht, maar bijna steeds met genoegen geraadpleegd worden. Er is een massa materiaal verwerkt, tevens ontwaart men echter een subjectief element, dat een biezondere frisheid aan deze kleine stukjes taalhistorie verleent. Maar ten slotte is ook prof. Muller een mens, en hoe groot zijn gaven ook zijn, de korte tijd waarover hij mocht beschikken deed a priori verwachten dat hij niet een vlekkeloos boek — bestaat dat trouwens? — in de wereld zou zenden. Ik zal de laatste zijn om hem daarvan een verwijt te maken.

Digitized by Google

En laat ik hier een lijstje desiderata volgen, dan doe ik dat met de gedachte nog een enkel steentje te kunnen aandragen voor het welzijn van een werk, dat reeds op zoveel verdiensten kan bogen. Voor het gemak breng ik mijn opmerkingen onder een paar rubrieken en beperk mij telkens tot enkele voorbeelden.

1°. Zou het niet wenselik zijn duideliker aan te geven voor welke schrijvers dit woordenboek geraadpleegd kan worden? Nu zie ik b.v in de lijst van de afkortingen Augustinus staan, terwijl uit de voorrede blijkt dat diens geschriften niet behandeld zijn; bij *stabilimen* vind ik „Att.", maar noch „Attius" noch het tegenwoordig meer gangbare „Accius" komt op de genoemde lijst voor. Een winst mag het heten dat — al kon het nauwkeuriger — rekening werd gehouden met de mooie uitgaven van Wagenvoort en van v. Wageningen. Gaarne had ik ook nog Harders Lat. Lesebuch, altans het twede deel, verwerkt gezien.

2°. een enkele onjuiste kwantiteit viel mij op, o. a. *grăculus*; afwijkende schrijfwijzen hadden veelvuldiger opgenomen kunnen worden, *gravido, nei, Pliades, Sangus* enz.; etymologieën als *Βάρκας* = „bliksem" maken ons niet veel wijzer; bij *atrium* had de misschien onjuiste, bij *Latium* als curiositeit de zeker onjuiste door Vergilius en Ovidius te pas gebrachte etymologie vermelding verdiend.

3°. is er niet veel voor te zeggen op nog ruimer schaal typerende plaatsen en spreekwoorden aan te halen? Ik wijs op Liv. 37. 41. 5 (*quadrigae falcatae*), Tibull. 2. 5. 30 (*fistula*)[1], Cic. Orat. 155 (*liberum*), Ov. M. 10. 211 (*hyacinthus*); op Sen. Apocol. 11 en Cic. Acad. 2. 57 (*ovorum inter se similitudo*), Liv. 7. 35. 6 (*aliquem videntem ac vigilantem eludere*), Plaut. Trin. 1061 (*emere melius est cui imperes* = commandeer je hond enz.); Plaut. Aul. 819 (*in faba repperisse*) zal wel anders vertaald moeten worden dan „wat men gezocht heeft gevonden hebben".

4°. hier en daar is een onjuiste vertaling blijven staan, b.v. *restrictus* bij Tac. A. 15. 48 zal naast *praeseverus* wel niet „straf, gestreng" betekenen; *Aethalia* is bij Liv. 37. 13. 3 niet Elba, maar een eilandje tussen Ephesus en Samos; *inflatio praecordiorum* kan bij Suet. Aug. 81 geen „longontsteking" zijn; *esculenta frusta* zijn bij Cic. Phil. 2. 63 geen „eetbare brokken"; *instita* heet niet de strook aan de tunica, maar aan de stola, verg. b. v. Brandt op Ov A. A. 1. 32; *in mucronem ardescere* Tac. A. 15. 54 lijkt slechts in de verte op „spits toeloopen".

5°. de eigennamen zijn wel enigszins willekeurig behandeld en vele zijn niet opgenomen, b. v. *Paris* (Tac. A. 13. 19 en 27), *Marcia* (Ov. P. 1. 2. 138), *L. Furius Philus* (Cic. Rep. 1. 17, Arch. 16 enz.), *Sterope* (Ov. T. 1. 4. 11, verg. F. 4. 172), *Steropes* (Ov. F. 4. 288, Verg. A. 8. 425); ook *Pullia* (de aardige variant bij Hor. C. 3. 4. 10) mis ik ongaarne.

6° bij enkele artikels vind ik verkeerde aanhalingen, b v. bij *versare*: *ova in acri favilla* i. p. v. *non acri* (Ov. M. 8. 667); bij *vorare*: *vitulum* i. p. v *vidulum* (Plaut. Rud. 2. 4. 59); bij *passim*: *exercitus amisso duce et passim brevi dilabitur* i. p. v. *e. a. d.* (*ac passim multis sibi quisque imperium petentibus*) *brevi dilabitur* (Sall. Jug. 18. 3); *ex toto* niet alleen *, maar ook † (b. v. Curt. 8. 6. 23).

[1]) Is de *calamus* bij Sen. Phaedr. 298 ook niet ditzelfde eenvoudige instrument?

7°. de opmerking dat ook naar illustraties verwezen is zal wel cum grano salis opgevat moeten worden: veel verwijzingen van die aard heb ik niet ontmoet — de bekende Rich dateert al van vroegere drukken —, en de enige die in de voorrede wordt aangeduid ontdekte ik niet. Toch komt mij uitbreiding in deze richting zeer aanbevelenswaardig voor.

8°. Is het zeer toe te juichen dat naar beperking gestreefd is, soms was enige uitbreiding niet ongewenst. Zo komen wij ter verklaring van *ex provocatione pugnare* (Liv. 45. 39. 16) niet uit met „hooger beroep" of „appel"; naast *involucrum* zoeken wij vergeefs *involucre* (Plaut. Capt. 267); *in bona alicuius venire* (Ov. T. 1. 6. 14) is, voor zover ik zie, niet opgenomen; bij *scalae* is „valreep" vergeten (Liv. 28. 36. 11); bij *Virgo* is „de Maagd, een sterrenbeeld" niet voldoende; hier had verband gebracht moeten worden met *Astraea* (verg. Ov. M. 1. 149 en Verg. Ecl. 4. 6).

Op grond van de beperking, die ik mij oplegde, mogen deze aantekeningen voldoende zijn.

Baarn. J. Mehler.

D. Ernst Sellin, Das Zwölfprophetenbuch übersetzt und erklärt. (Komm. z. A. T. XII). Leipzig, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung. 1922 (Pr. 90 M.).

Dit werk is het vijfde der commentaren op het O. T. onder leiding van Sellin uitgegeven. Vooraf gingen Genesis van Procksch, Deuteronomium van König, Jeremia van Volz en de Psalmen van Kittel, waarvan de 3de en 4de oplage in druk is.

De zoogenaamde kleine profeten te verklaren is een uitermate moeilijk werk. Ten voorbeelde diene — Hozea leefde onder Jerobeam II in Noord-Israël; het naar hem genoemde werk bestaat uit grooter en kleiner stukken, door hemzelven of vrienden geschreven en bij elkaar gevoegd, soms zoo weinig samenhangend dat Sellin verscheiden hoofdstukken voor reeksen spreuken verklaart, waarvan hij de vertaling geeft met een regel wit of een streep als tusschenruimte. Dan is het boek nog eens of tweemaal door een Judeër omgewerkt en is vol schrijffouten. Verrassend is de behandeling van Habakuk, waarbij Sellin, op het voetspoor van Duhm, in 1 : 6 de Kasdim (Chaldeën) voor een schrijffout van Kittim (Macedoniërs) verklaart, waardoor het werk ons in stede van in ongeveer 600 in omstreeks 320 verplaatst.

Sellin geeft overal de verklaringen zijner beste voorgangers, beoordeelt ze grondig en zet zijn eigen opvatting duidelijk uiteen. Hij raadpleegt bijna alleen Duitsche werken, Engelsche en Fransche zelden; van ons kent hij eenige verhandelingen in het Theologisch tijdschrift; een paar keer noemt hij Kuenen zonder, zoover ik zie, nadere aanduiding; waarschijnlijk heeft hij het oog op Kuenen's Historisch-kritisch onderzoek; de Leidsche vertaling is hem onbekend.

Daar er uit den aard der zaak veel onzekers is in de slotsommen waartoe Sellin komt, dient het niet op plaatsen te wijzen die ik anders verklaar dan hij. Een algemeene opmerking slechts! Sellin werkt veel met het rythmus. Nu waag ik het niet de opvattingen van ettelijke oudtestamentarici over het rythmus in de dichterlijke en profetische geschriften te beoordeelen; maar ik vraag, of het raadzaam is bij zoo'n verwarden toestand als waarin vele dezer boeken verkeeren groote waarde te hechten

Digitized by Google

aan een steeds veranderend en door prozastukken vervangen rythmus, om daarnaar te trachten den tekst te herstellen. Deze vraag hangt nauw samen met een andere. Tallooze keeren laat Sellin in zijn vertaling enkele woorden of geheele regels met andere letters drukken, ze op die manier teekenend als glossen. Maar waarvoor moeten wij ze dan houden? Voor invoegsels van overschrijvers of voor het werk van een omwerker? Zonder twijfel voor het laatste. Maar met welk recht licht men ze dan uit den tekst? Dat men in de boeken Hozea, Amos, Micha naspeurt, wat, met grooter of kleiner waarschijnlijkheid, van de mannen waarnaar die geschriften genoemd zijn afkomstig is, is de moeite waard; maar vóor alles hebben wij te maken met het boek zooals het vóor ons ligt — behoudens schrijffouten. Dit is het echte boek, en daaruit mag men geen regels uitlichten. Sellin heeft zich hiervan, meen ik, geen rekenschap gegeven.

Leiden. H. Oort.

M. Schönfeld, Historiese Grammatika van het Nederlands. Schets van de Klank- en Vormleer. Zutphen, W. J. Thieme & Cie. (Pr. *f* 3.60, geb. *f* 4.50).

Dr. Schönfeld heeft niet de bedoeling gehad, in het boek waarvan de titel hierboven staat, een wetenschappelijke historische grammatica van onze taal te geven, waarin alle punten en kwesties van die wetenschap worden behandeld en zoo mogelijk verklaard. Zijn werkje is bestemd voor het onderwijs, een leidraad bij het onderricht in de historische grammatica van het Nederlandsch aan „studenten, die zich nog niet met de historiese grammatika hebben bezig gehouden" maar in de eerste plaats aan „hen, die voor Middelbaar Nederlands studeren". „Het wil de lezers inleiden tot de studie van Franck's Mittelniederländische Grammatik.... Het hoofddoel was het geven van een oud-Germaanse grammatika, toegepast op het Nederlands, maar met insluiting van de gewichtigste feiten van de latere ontwikkeling in 't Algemeen Beschaafd". Men zou kunnen wenschen dat de schr. anders te werk was gegaan: dat hij ook de grammatica van 't Middelnederlandsch had behandeld, zoo uitvoerig als noodig is voor de gebruikers van zijn boek, en de ontwikkeling van wat men Middelnederlandsch noemt tot 't huidige Nederlandsch, algemeen beschaafd en voorzoover noodig de dialekten; maar gegeven het feit dat die gebruikers Franck toch niet ongelezen zullen kunnen laten, is zijn handelwijze te billijken.

Bij de keuze van wat hij binnen de gestelde perken wel of niet behandelen zou, heeft Dr. S. zich blijkbaar, en terecht, laten leiden door hetgeen enkele jaren geleden op een bijeenkomst van examinatoren en docenten voor de akte M. O. Nederlandsch als eischen voor het onderdeel „historische grammatica" is vastgesteld. De woordvorming is niet opgenomen; die „blijve voor een eventuele herdruk bewaard", zegt de schr. Waarom hij de syntaxis niet behandeld heeft, vermeldt hij niet: wellicht omdat we voor dit onderdeel in Stoett's Mnl. Syntaxis een werk bezitten dat voor de gebruikers van Schönfeld's grammatica niet te moeilijk is, al geeft dit boek ook, als syntaxis bepaaldelijk van het M i d d e l-nederlandsch, aan den eenen kant te weinig, aan den anderen kant te veel.

De indeeling van de stof is niet geheel zooals men die in grammatica's pleegt te vinden. Zoo zijn bijv. het vocalisme en het consonantisme voor het Ndl. niet (wel voor het Oudgermaansch) gescheiden behandeld, een wijze van doen die zeker voor het onderwijs praktische voordeelen biedt en ook in een wetenschappelijke grammatica toegepast zou kunnen worden, maar die het naslaan natuurlijk niet vergemakkelijkt; aan dit laatste bezwaar is de schrijver min of meer tegemoet gekomen door op blz. 60—62 een lijst te geven van de besproken ndl. vocalen met hoofdtoon en consonanten met verwijzing naar de paragrafen waarin zij behandeld zijn.

Schönfeld's grammatica is, gelijk gezegd, een leidraad bij het onderwijs; 't is geen handboek, geschikt voor zelfstudie, en vereischt, ook volgens den schrijver, een doorloopende toelichting van den docent, m. i. hier en daar ook een uitbreiding. Ik heb er ruim een jaar bij mijn onderwijs gebruik van gemaakt, en kan zeggen dat 't inderdaad een zeer bruikbaar boek is. Misschien had de schrijver hier en daar de duidelijkheid wat minder kunnen opofferen aan de kortheid; maar een ernstig bezwaar is dat niet, omdat 't boek onder leiding behoort te worden gebruikt. Erger is de stelligheid waarmee Dr. S. herhaaldelijk over zaken spreekt die volstrekt niet als een paal boven water staan; afgezien van de vraag of een apodictische toon in onzekere gevallen ooit, zelfs in een schoolboek, is goed te keuren, acht ik zulk een toon in een geschrift dat voor volwassenen bestemd is, bepaald ongewenscht. Men moet bij het hooger onderwijs veeleer, waar er aanleiding toe is, een gezond scepticisme bevorderen en een kritischen zin aankweeken.

Van de vele kantteekeningen die ik bij 't gebruik heb gemaakt, wil ik hier eenige meedeelen: de schrijver zal eruit zien dat ik van zijn werkje met belangstelling heb kennis genomen. — Blz. XIV, r. 9 en 8 v. o. lees „velaren" i. p. v. „gutturalen". — Blz. XVIII, r. 13 v. b. lees „het Frankisch" i. p. v. „de Franken". — Blz. XXI, r. 10 v. b. lees „idg. **ağros*"[1]). — Blz. 7, § 8, a: *faran* is geen goed voorbeeld, zie Brugmann, *IF* 32, 179 ff; in verband daarmee is 't ook gewenscht op blz. 12 onder VI niet alleen van oeridg. *a*-vocalisme te spreken. — Blz. 8: *beet* en *bood* beantwoorden vrij zeker n i e t aan got. *bait* en *bauþ*; blijkens dialekten is 't vocalisme van de ndl. 1.3 sing. ind. praet. in de 1ste en 2de kl. st. vv. dat van 't meerv., evenals in de 3de kl. — De formuleering van den eersten zin op blz. 9 is zeer ongelukkig, evenals die van den laatsten zin der voorlaatste alinea op dezelfde blz. — § 14, III a) lees: „vóór twee medeklinkers (geen nasalen), meestal liquida + kons." — Blz. 22, r. 14 v. b.: „de *s* is in 't ndl. *z* geworden" zegt ook in dit verband te veel. — Blz. 32, r. 13 v. o.: *besteden* is geen *jan*-ww. — Blz. 33, Opm. 2: het hier bedoelde verschijnsel wordt zeker niet minder in zuidnederl. dialekten aangetroffen. — Blz. 34, onderaan: *teloor* en *teleur* hebben verschillende grondvormen, zie *Ndl. Wdb.* i. v. LOOR (II); *Toon* is natuurlijk een latere ontleening aan lat. *Antonius*; *zoon* en *zeun* zijn uit verschillende casus ontstaan. — §§ 36—37 vereischen op verschil-

[1]) Het ware te wenschen geweest dat de schr. hier en elders „oeridg." i. p. v. „idg." had geschreven.

lende punten herziening en aanvulling: gevallen als *handoek* < *hand+doek*, en de verzachting van *f* tusschen *l* en vocaal (*wolven*) worden niet vermeld; de verscherpingen in *bochel, effen, koninklijk* en derg. zijn stellig niet aan de *l* enz. toe te schrijven, zooals vaak beweerd wordt en men ook uit Schönfeld's woorden kan lezen, maar aan den „silbenauslaut"; naast *behaachlijk, beha(a)chelijk*, hadden *mogelijk* en *degelijk* vermelding verdiend. — Blz. 42, r. 5 v. o.: of *gezworen* op de hier bedoelde manier is te verklaren, is zeer twijfelachtig; zie Brugmann in het bovengenoemde artikel. — De in § 55 aan „dialektiese invloeden" toegeschreven gevallen van *ê* i. p. v. te verwachten *ei* en 't omgekeerde zullen wel voor een deel op rekening komen van analogie naar verwante woorden of andere naamvallen; tusschen *verbreiden* en *verbreeden* bestaat eigenlijk geen differentieering van beteekenis.—Blz. 77, r. 13 v.b. lees „**ahar*".— Blz. 79, r. 2 v. b.: in den nom. sing. is de *-e* bij de meeste *ō*-stammen niet klankwettig; verg. Opm. 2, waar echter de verklaring ontbreekt. Op dezelfde blz. hadden bij de mannel. en onz. znww. op *-e* de *ia-* en *ja*-stammen uitdrukkelijk genoemd moeten worden: verg. de voorbeelden. — Blz. 82 middenin en 83 onderaan: de *-i* van lat. *homini* en de *e* van lat. *homines, patres* zijn lang en hadden hier dus niet aangehaald mogen worden. — Blz. 100, middenin: er zijn in 't Germ. nog andere partt. van zw. ww. dan die met „voorafgaande vok. *ĭ*"! In Opm. 2 op dezelfde blz. mist men 't got. znw. *aigin*. — Blz. 113, middenin: de zin „Zo kon het perfectum zich tot een duratief praesens ontwikkelen, waarbij dan het oorspr. praesens verloren ging" geeft geen juiste voorstelling van de zaak. Evenmin is 't juist dat bij de praet.-praess. in 't Mnl. „de sg. 2 vaak nog *-t*" had: *du soult* (*salt* enz.), *du macht*, en 't zeldzame *du cont* zijn de eenige overblijfselen.

Ten slotte een verzoek aan den schrijver: geef ons bij een eventueelen herdruk, dien wij u van harte toewenschen, uw boekje gezuiverd van de talrijke germanismen die deze eerste uitgaaf ontsieren!

Leiden. J. Heinsius.

H. J. L. van Haselen, Willem van Harens „Gevallen van Friso, koning der Gangariden en Prasiaten". Alphen aan den Rijn, N. Samson. 1922. (Leidsche diss.).

Beets zei van de Gevallen van Friso: „Door rijkdom van verbeelding, volheid van gedachten, verscheidenheid van tafereel, aanschouwelijkheid van voorstelling, het doorgaans grootsche van den stijl, kracht van taal en velerlei schoonheid van détail staat de Friso, naar mijn gevoelen boven alles, wat de achttiende eeuw op 't gebied der Nederlandsche dichtkunst heeft voortgebracht." Klopstock — als we Kossmann gelooven mogen, had hij het boek niet eens gelezen — stelde Van Haren's epos Télémaque, wat voor hem de hoogste volmaaktheid beteekende, nabij. Voltaire had niets dan lof, om van Bilderdijk en de talrijke 18de-eeuwers, die slechts lof en eer zongen, maar niet te spreken.

En nu komt de heer van Haselen tot de volgende conclusie: „Een poëem, dat een heldendicht heet, maar eer een verzameling is van allerlei redeneringen en bespiegelingen, gevat in het raam eener fabel die ons geen belang inboezemt en vol is van motiefherhaling, een epos waarvan door gemis aan verbeelding, gebrek aan karaktertekening en door matheid van handeling geen litteraire bekoring uitgaat, waarin „staäg worstelende kracht wel schoonheid bestreeft, maar slechts zelden bereikt," waaraan kortom alle ware poëzie ontbreekt, en dat door de overheersende rol die philosophie en politiek er in spelen meer heeft van een didacties dan van een epies gedicht, laat staan een epos, is voor de kunst verloren."

Hij komt tot dit besluit na een uitvoerig, grondig onderzoek, een zorgvuldige ontleding, waarbij hij zich van alle détails rekenschap geeft. Het is rustig, wel overdacht wetenschappelijk werk, dat solied in elkaar zit. Men zou kunnen beweren, dat de auteur scherper had kunnen doen uitkomen, hoe onze eposachtige productie van tweeërlei kwaliteit is. Het geringe, dat zich vóór 1700 opdoet, komt rechtstreeks uit de Italiaansche en Fransche Renaissance van vóór 1600. Bijna alles wat daarna komt, ontstaat onder den invloed van het nieuwe Fransche klassicisme, dat hier met Nil vasten voet krijgt, koos Télémaque of de Henriade tot model. Zoo zijn er misschien nog kleine opmerkingen te maken; maar tegen het betoog in het algemeen is niets in het midden te brengen; we kunnen het er nu wel voor goed eens over zijn, dat Van Haren's Friso als epos een waardeloos product is.

„Doch wie in de letterkunde „de spiegel van het geestelijk leven" ziet, acht het werk om zijn inhoud belangwekkend", laat de heer Van Haselen volgen op zijn vernietigend oordeel. En zoo is het. In de 17de eeuw, vooral in de laatste helft zijn onze „reformateurs" roerig genoeg, zoowel in de rationalistische als in de mystieke lijn. Maar juist in de periode, waarin het Hollandsche geestelijk leven het meest op doodstroom is gekomen, is Willem van Haren de man, die bewijst, dat toch niet alle meeleven in het groote West-Europeesche werken en denken heeft opgehouden. Een even getrouw beeld geeft de auteur van Van Haren's opinies in het staatkundige, het wijsgeerige en ethisch-religieuze. Hij besluit met een schets van 's dichters geestelijke ontwikkeling.

Hij komt o.a. tot deze conclusie: „Van Haren's ethica is evenals die der Stoïcijnen intellectualisties. Inzicht leidt tot de deugd. De wijze is deugdzaam, de deugdzame wijs. Wijsheid en deugd gaan hand aan hand. Maak de menschen verstandiger, knapper, wijzer — en zij worden beter: beginsel van het humanisme en zijn nakomeling het liberalisme, een gevoelen dat evenzeer strijdig is met de ervaring als met de op de H. Schrift gegronde leer der kerk". Dat hij persoonlijk lijnrecht tegenover Van Haren's richting ingaat, laat hij behoorlijk uitkomen. Dit doet geen afbreuk aan het logische van zijn betoog, meestal niet aan het onpartijdig inzicht. Alleen in zoo'n woordje „knapper" b.v. in bovenstaand citaat zit een beetje perfidie. De heer Van Haselen weet toch ook wel, dat als deze 18de-eeuwers en humanisten als Coornhert spreken van wijsheid, dat ze dan geen knapheid, geen eruditie bedoelen, maar sapientia, een diep doorgronden van den aard der dingen door eigen zelfstandig nadenken.

Zeer te recht uit hij zijn verbazing, dat mannen als Bilderdijk en vooral Beets niet voelden, dat ze op vijandelijk terrein verdwaald waren, toen ze Van Haren verheerlijkten om zijn voortreffelijke ideeën. Van Haren had voor hen de baarlijke duivel of minstens een arme verdoolde behooren te zijn. En toch schreef Beets over „de schoone en rijke lessen van eene verhevene godsdienstigheid", die hij in Friso vond. Van Haselen had wel eens kunnen probeeren een zoo zonderling gebeuren te verklaren

Digitized by Google

bij Beets. Als zijn eigen oordeel stelt hij er tegenover: „Er is in de ganse Friso van religieuse verheffing, diepte, warmte en innigheid zo goed als niets te bespeuren. Het hoogtepunt van Friso's godsdienstig gevoel uit zich nog in gebral." Het ligt er natuurlijk maar weer aan, wat men als religie voelt.

Nijmegen. J. Prinsen J. Lz.

H. Wolf, Ideeën en Problemen in Goethes Faust (Volksuniversiteitsbibliotheek No. 16). Haarlem, De Erven F. Bohn. 1922. (Pr. geb. *f* 2.50, bij abonnement *f* 2.25).

Slechts aan weinige uitverkorenen is het gegeven, over wetenschappelijke problemen populair te schrijven zonder oppervlakkig of — duister te worden. De heer Wolf begaat afwisselend beide fouten: slechts weinige bladzijden in dit boekje komen het ideaal van een degelijke en toch voor beschaafde leeken begrijpelijke behandeling der problemen nabij. Welke gemiddelde bezoeker eener Volksuniversiteit, — want dergelijke 'belangstellende leeken' worden toch ook als lezers der V. B. verondersteld — begrijpt iets van de bewering op blz. 56, dat „in de middeleeuwen een individueel gevoel voor het landschap ontbreekt, evenals het gevoel, dat de natuur ter wille van haarzelf zoekt; *wat te verklaren is uit het dualisme der Middeleeuwsche wereldbeschouwing*" [1]; ook de verwijzing naar hoofdstuk V helpt niet verder. Of van de beide eerste zinnen, waarmee de 2e alinea van het 6e hoofdst. begint (blz. 98), of van de zonder eenige verklaring neergeschreven woorden op blz. 127, dat Goethe een bij uitstek pantheïstische, *of beter gezegd „panentheïstische" wereldbeschouwing* was toegedaan. En zoo is er meer.

Naast hoofdst. IV, 'Faust' en 'Wagner', lijkt mij nog het eerste hoofdstuk het best geslaagd: het ontstaan van het 'faustische' conflict en van de Faustsage is trots alle in zulk een klein bestek geboden beknoptheid duidelijk uiteengezet; zeer te prijzen is, dat schr. de tot gemeenplaats geworden bewering der meeste Faustcommentaren, dat het 'faustische' conflict eerst een product kon zijn van Renaissance en Reformatie helder en overtuigend bewijst en ook den typischen Duitschen inslag van dit conflict duidelijk naar voren brengt. Alleen begaat hij, zooals trouwens de meeste Faustverklaarders, die van de philosophie tot Faust komen in plaats van den omgekeerden weg te bewandelen, de fout, in de oudste vormen der sage reeds te veel moderne problemen te zien: hoe tam b.v. de 'Adlers Flügel' en het 'Erforschen' van 'alle Gründe am Himmel und Erden' in het Faustboek van Spiess nog moeten worden opgevat, bewijst de eraan toegevoegde motiveering in het op blz. 23 — helaas door schr. verminkte — citaat. Het is dan ook wel wat boud te beweren, dat Faust al in de 16e eeuw tot een symbool geworden is, het *zinnebeeld* van den mensch, die het hoogste voor zich opeischt, enz. (blz. 26): het 'faustische' conflict is nog slechts in nuce gegeven.

Het 2e hoofdst. behandelt de ontwikkeling van het Faustprobleem bij Goethe; in de volgende 8 hoofdstukken worden dan eenige losse grepen in de scènes, karakters en gedachte-complexen van het werk gedaan, waarbij de schr. o. a. gelegenheid vindt over „Goethes godsdienst", Goethes aesthetica en het eeuwig vrouwelijke te spreken; een zeer lezenswaardige slotbeschouwing en ± 8 bladzijden bibliographische aanteekeningen sluiten het boekje. Vooral de behandeling van problemen uit het 2e deel van den Faust behoort tot de zwakste plaatsen van het werkje: het wreekt zich, dat de schr. het niet de moeite waard schijnt te vinden, op de beteekenis van den Homunculus in te gaan (blz. 178), waardoor ook de Helena-acte, waartoe Homunculus de sleutel is, niet tot zijn recht komt. Homunculus verhoudt zich tot Helena gelijk Goethes „unzulängliche" vraagbaak voor de klassische Walpurgisnacht, Hederichs Lexikon of zijn even „unzulängliche" philologische raadsman Göttling, beide Wagnertypes, tot het levende kunstwerk, dat in de klassische Walpurgisnacht, in de Helena-acte van den *dichter* „Ereignis" geworden is: het product, dat Wagner de kamergeleerde met behulp van Mephistopheles, die overal de hand in het spel heeft, waar een *eenzijdigheid* gepropageerd of geboren moet worden, fabriceert, symboliseert Duitsche Neohumanistische *geleerdheid*, die eerst met medewerking van 'Eros, der alles begonnen' (vs. 8479, naar Plato's Symposion) tot klassicistisch-*romantische kunst* voert. Wie dit begrepen heeft, voelt niet als de heer Wolf een 'hinderlijke leemte' (blz. 179), omdat Goethe Fausts gang tot Persephoneia niet heeft uitgebeeld, hij ziet duidelijker dan uit de voor V. U.-publiek veel te abstracte inleiding over Goethes aesthetica het verband tusschen Goethes natuur- en kunstbeschouwig; voor hem, die de Homunculus-figuur begrepen heeft, zijn ook de natuur-mythen der klassische Walpurgisnacht, ja zelfs de strijd tusschen Vulcanisme en Neptunisme, — b.v. de trek, dat Anaxagoras aan het slechts „gedachte" manneke de heerschappij over een slechts „gedacht" (vs. 7946), hypothetisch vulcanistisch rijk wil aanbieden — geen storende motieven meer, maar de schoonste verklaring door een analoog symbool: geest, die leven wil worden, abstractie, die zich wil verwezenlijken, eenzijdigheid, die tot alomvattendheid voert (Element' ihr *alle vier*: vs. 8487).

Voor den heer Wolf is — zooals trouwens voor de meeste Faustverklaarders — de 'Helena' veel te veel symbool van het klassicisme. Zeker, „de barbaar uit het Noorden wordt bezield door den geest der klassieke oudheid." (blz. 49), maar Helena daalt van den kothurnos af, zij geeft den trimeter jambicus op en gaat in . . . „barbaarsche" vijfvoetige jamben en rijmen spreken. Adolf Trendelenburg heeft in zijn boekje 'Zu Goethes Faust' (Berlin u. Leipzig 1919), den voorlooper van zijn schitterenden tweedeeligen Faustcommentaar, die verleden jaar voltooid werd, terecht op het klassisch-*romantische* van de Helena-acte gewezen, op de poging tot verzoening van beide richtingen. Wanneer men dit bedenkt en bovendien de stemming in aanmerking neemt, die de Grieksche vrijheidsworsteling in de dagen van Missolonghi in Europa teweegbracht en wie den romanticus Byron zijn leven ziet geven voor den wederopbouw van een—weliswaar politiek—Griekenland, dat voor den kunstenaar niet te scheiden was van een wederopleving van een ook cultureel Nieuw-Hellenisme, vindt de gestalte van Euphorion-Byron misschien nog niet zoo 'tweeslachtig' als de heer Wolf op blz. 182 v.

Eigenaardig is ook, dat op blz. 105 v. beweerd wordt, dat bijna overal in het 2e deel Faust de prooi van Mephisto dreigt te worden, dat hij pas in de 4e acte na de *mislukking* (! ?) van het leven in schoonheid met Helena

[1] Hier en in de volgende citaten uit het boekje is de cursiveering van mij.

Digitized by Google

zijn hooger zelf vindt. Van het oogenblik af, dat F. besluit, tot de 'Mütter' af te dalen, is hij de leider en Mephisto de angstige, en in de 3e acte bovendien nog in groteske verkleeding volgende; eerst in de 4e acte en aan het begin van de 5e krijgt de duivel telkens weer *eventjes* vat op hem. Ik ben het ook niet met schr. eens, dat de 'vele tegenstrijdige bepalingen van zijn karakter' kunnen worden verklaard uit een verschillend inzicht in het wezen van M. in de onderscheiden phazen, waarin het werk is ontstaan: in een eerdaags in Neophilologus verschijnend artkel over Phorkyas-Mephisto hoop ik aan te toonen, dat bij nadere beschouwing eenige in de Faustcommentaren voor „inconsequenties" gehouden trekken, integendeel zeer consequent zijn. Wat de schr. op blz. 96 Mephisto's eerste zelfdefinitie noemt — (de behandeling dezer 4 definities is trouwens door te groote beknoptheid zeer onduidelijk geworden), — is beter niet eene in den zin van Goethe te noemen, doch in dien van den Heer uit den 'Prolog im Himmel': dan blijft men tenminste binnen het werk, dat men belichten wil. De methode van den heer Wolf is hier weer typisch voor die der meeste philosophische verklaarders: Faust speelt bij deze herhaaldelijk slechts een soortgelijke rol als de tekst van een preek bij een geestelijke: onmiddellijk gaat het naar aanleiding daarvan 'hinaus ins weite Land' of, al naar het standpunt, dat men believt in te nemen, naar de 'dürre Heide der Spekulation'. En toch: *Dichten ist Gestalten*, en zeker bij Goethe!

De eenzijdig philosophische belichting laat den schr. op blz. 70 in de noot ook zeggen, dat de Erdgeist in het voltooide 1e deel tot een voor de handeling vrijwel overbodige verschijning is geworden; misschien is dit in philosophischen zin juist, nadat de 'Prolog' den Heer heeft ingevoerd, maar niet in poëtischen zin: als voorbereiding tot Faust's stemming, die hem Mephistopheles in de armen moet drijven.

Zeer oppervlakkig is op blz. 107 het einde der weddenschap behandeld. *Niet* „een tijdelijke r u s t en de bestendiging van het genot door den arbeid" wordt door Faust met zijn laatste woorden bedoeld, maar hij geniet voortscheppend het hoogste oogenblik in het voorvoelen van een doel, *dat nog bereikt moet worden en hij nu voor het eerst duidelijk* (in die Klarheit geführt: vs. 309) *voor zich ziet.... in de toekomst*! De nadruk had ook moeten gelegd worden op de tegenstelling van de letter en den geest der woorden: de duivel houdt zich aan de eerste, de Heer aan de tweede opvatting.

Er zijn nog een reeks van tekortkomingen in het boekje, waarvan eenige slechts vluchtig aangestipt kunnen worden: de misleidende aanduiding van 'Wald und Höhle' als gedicht (dus de schr. bedoelt alleen den monoloog?), de m. i. onmogelijke en door bijna niemand dan Traumann voor mogelijk gehouden opvatting, dat dit 'gedicht' van vóór-Italiaanschen oorsprong is (blz. 41); Paracelsus als mogelijke bron van het bloedverbond (blz. 69), dat immers een essentieel bestanddeel der oude Faustsage zelve is, de negeering van Rousseau, waar over de ontwikkeling van het natuurgevoel gesproken wordt; de bewering, dat Goethe in zijn 'Werther' Ossian, hooger zou gesteld hebben dan Homerus (blz. 59 v.): 'Ossian hat in meiner Seele den Homer verdrängt' karakteriseert slechts de wisseling in de stemming van Werther: na de lente in de ziel (Homerus), is het herfst en winter(Ossian) geworden. Ernstiger dan dit alles is het echter, dat de schrijver bij de bespreking van het 'Ewig Weibliche' steunend op een artikel van den heer Stempels in het Tijdschr. voor Wijsbegeerte (X, 296 v.v.), den schijn op zich laadt, alsof hij het laatste woord van den Chorus mysticus 'hinanzieht' als.... 'aantrekt' (anzieht) opvat! Beter dan de uitvoerigste commentaar verklaart Trendelenburgs vertaling (l. c. 92) in de onverbiddelijk heldere en oprechte taal, die geen sophistische goocheltoeren toelaat, de moeilijke plaats:

> Quae peritura vides aeterni sunt simulacra;
> En hic quae fieri sponte sua nequeunt;
> Quae fugiunt verbis describi, facta leguntur;
> Vere femineum nos trahit *ad superos*.

Den Haag. L é o n P o l a k.

W. Golther, Nordische Literaturgeschichte, I. Die isländische und norwegische Literatur des Mittelalters. (Sammlung Göschen No. 254). Zweite, neubearbeitete Auflage. Berlin und Leipzig, Verein. wiss. Verl. W. de Gruyter & Cie. (Pr. *f* 0.63).

In dit werkje behandelt schrijver de Oudnoorsche, d. w. z. de Oudwestnoorsche, literatuur, vanaf de oudste tijden tot ongeveer het einde der dertiende eeuw, want al werden er ook later nog wel skaldenliederen gemaakt, met de scheppende dichterkracht is het dan gedaan. Na een literatuuropgave, die in vergelijking met den eersten druk sterk is uitgebreid, en waarin de naam Finnur Jónsson natuurlijk herhaaldelijk voorkomt, doch waarin tot mijn groote verwondering alleen vertalingen van de Sögur genoemd worden, en niet de Oudnoorsche teksten zelf, en een korte inhoudsopgave, begint Schr. met eenige „Vorbemerkungen". Hierin geeft hij een zéér beknopt, doch duidelijk overzicht over de Oudnoorsche literatuur in 't algemeen. Deze is grootendeels op IJsland ontstaan, waarheen verscheiden Noren tusschen de jaren 872 en 930 verhuisd waren, nadat de Noorsche koning Harald hárfagri (met het mooie haar) na den slag in de Hafrsfjord in 872 zijn heerschappij over geheel Noorwegen gevestigd had. De bewoners van den IJslandschen vrijstaat, die tot 1262 zijn onafhankelijkheid bewaarde, bleven nauwe betrekkingen onderhouden met het moederland, hetgeen natuurlijk ook van belang was voor de literatuur, doch deze ontwikkelde zich toch in de eerste plaats op IJsland. Tusschen de jaren 850 en 1100 was er voornamelijk mondelinge overlevering, al werd er misschien ook wel eens wat in runen opgeschreven, doch in de twaalfde eeuw werd het Engelsche alphabet voor het IJslandsch geschikt gemaakt en daarna werd de rijke literatuur op schrift gesteld. De schrijvers waren meest geestelijken, of leeken met geestelijke opvoeding, maar niet vijandig gestemd tegen de volksoverleveringen. De drie hoofdafdeelingen, waarin de IJslandsche literatuur te verdeelen is, zijn: de Eddaliederen, de skaldenpoëzie en de „sögur". De Noorsche stafrijmpoëzie is in strophen verdeeld en verschilt hierin van de Westgermaansche. Terwijl de Eddaliederen eenvoudig zijn in taal en versbouw, zijn de skaldenliederen ingewikkeld en gekunsteld. In de Edda vindt men goden- en heldensagen en wijsheidsspreuken, waarvan de dichters onbekend zijn; in de skaldenpoëzie worden meestal vorsten verheerlijkt door bij name bekende dichters. De Saga daarentegen is een al of niet geschiedkundige vertelling in proza van gebeurtenissen uit het leven van het IJslandsche volk. 't Merkwaardige hierbij

Digitized by Google

is, dat er zich op IJsland zulk een mooi, oorspronkelijk en natuurlijk proza kon ontwikkelen, terwijl dit elders in de Germaansche landen slechts met veel moeite geschiedde en dan nog wel steunend op Grieksch of Latijn. De sögur zijn te verdeelen in Islendingasögur, die de levens van beroemde IJslanders beschrijven, Konungasögur, levensbeschrijvingen van Noorsche koningen, Fornaldarsögur met mythischen inhoud en Riddarasögur, navolgingen van de Fransche ridderromans.

Dat Schr. in zulk een kort bestek niet diep op twijfelachtige kwesties kon ingaan, is licht te begrijpen. Toch wijst hij er van tijd tot tijd op, terwijl hij ook zijn eigen meening vermeldt. Zoo keurt hij b.v. de indeeling van Finnur Jónsson af, die een skaldentijd (850—1100) en een sagatijd (1100—1300) wil onderscheiden. Daar de skaldentijd ongetwijfeld veel langer heeft geduurd en er aan den literarischen sagatijd een mondelinge periode moet zijn voorafgegaan, verkiest schr. een indeeling naar de stof: 1° Eddaliederen; 2° Skaldenpoëzie; 3° Sögur, ook al is het ook zoo niet mogelijk om scherpe grenzen te trekken. In drie op deze wijze verdeelde hoofdstukken geeft schr. in zeer leesbaren vorm een overzicht van den samenhang en den inhoud van de voornaamste Eddaliederen en sagen en noemt hij de belangrijkste skalden, historieschrijvers, enz. Hij wijst daarbij op de eigenaardige gewoonte der skalden om weinig gebruikelijke woorden in hun gedichten te bezigen, de z.g. heiti, of ook wel ingewikkelde omschrijvingen, kenningar, als b. v *armslang* voor gouden ring; *licht*, *vuur* of *zon van den strijd* voor zwaard, een in poëzie algemeen voorkomend verschijnsel, doch dat door hen tot in 't uiterste wordt doorgevoerd; zoo noemt Eyvind haringen *de loopende pijlen der zee* en pijlen *de springende haringen van de pees van den boog*. Ook wijdt hij eenige bladzijden aan den grootsten IJslander, den staatsman, geleerde, geschiedschrijver en dichter Snorri Sturluson, die op bevel van koning Hakon, met wien hij twist had gekregen, in 1241 door zijn vijand Gizurr Thorvaldsson werd gedood. Na nog iets gezegd te hebben over de *Wissenschaftliche Schriften* en de *Rechtsbücher* besluit schr. met een tamelijk volledige *Namenverzeichnis* dit alleszins aanbevelenswaardige boekje, dat een uitstekend overzicht van de Oudnoorsche letterkunde geeft. Wel lijdt het aan het gewone euvel van de meeste van dergelijke beknopte verhandelingen: het geeft in kleine ruimte zóóveel, dat voor lezers, die niets van de stof weten, het overzichtelijke er wel wat onder moet lijden: ze worden met namen overstelpt. Doch als korte samenvatting van de stof kan dit werkje uitstekende diensten bewijzen; en ook wanneer men nog eens wil nazien, hoe het een of andere verhaal ook weer in hoofdtrekken luidde, zal men dit boekje niet tevergeefs opslaan.

Den Haag. Alberta J. Portengen.

Kr. Nyrop, Etudes de grammaire française. (Det kgl. Danske Videnskabernes Selskab, hist.-fil. Meddelelser, II, 6; III, 1; IV, 5). Kopenhagen, Høst & Søn. 1919—1921. (Pr. Kr. 1.75, 1.— en 1.75).

Gedurende drie jaren reeds schenkt de bekende Deense hoogleraar ons korte studies over de Franse taal, telkens aangevuld en verbeterd door eigen opmerkingen en door bijdragen van anderen, onder welke wij vooral die van de heer Philipot moeten citeren. Onder het hoofd *Néologismes* en *Notes lexicologiques* vinden wij allerlei woorden behandeld, die naar vorm of betekenis neologismen zijn; *Mots abrégés*: ook in ons land is het gebruik van initialen, zoals S.D.A.P., zeer uitgebreid, meer dan schr. wel vermoedt; *Le suffixe -ie*: dit bezit toch nog enige levenskracht, zoals blijkt uit woorden als „bochie", „Yougo-Slavie", etc.; *Onomatopées*; *Mots d'emprunt nouveaux*; *Monter le coup (cou)*; *Une question d'accord*: het handelt over de bekende konstruktie „Une femme .... accompagnée d'un cavalier .... se glissèrent".

Deze droge opsomming bewijst reeds uit welke verscheidenheid de drie bundeltjes bestaan, en deze opsomming is niet volledig: we noemen nog in het biezonder de beide studies „*Analogies Syntaxiques* en *Remarques sur Quoi*. In de laatste studie verenigt schr. verschillende feiten die wel bekend waren, maar nog niet onder deze gezichtshoek bekeken waren. Konstrukties als „une conversation à quoi ...." definieert N. als volgt: „La substitution de *quoi* à *lequel* veut dire la substitution d'un mot invariable à un mot fléchi", en legt daarnaast: „Les aveugles, *ça* se trompe pas" en „Nous, *on* se marie".

Enkele detailopmerkingen tot slot: N°. 6 „se rappeler de m'avoir vu" is niet hetzelfde geval als „se rappeler de moi"; *juvat* en *delectat* worden in het Latijn met de accusativus gekonstrueerd; N°. 7 had opgemerkt kunnen worden, dat „aussi fort comme" ouder is dan „aussi fort que".

Als alles wat Nyrop schrijft, munten ook deze werkjes uit door heldere stijl en sobere wijze van behandeling.

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

Le Purgatoire de Saint Patrice, du manuscrit de la Bibliothèque Nationale, fonds français 25545, publié pour la première fois par **Marianne Mörner.** (Lunds Univers. Årsskrift N. F. Avd. 1, Bd. 15). Lund, C. W. K. Gleerup; Leipzig, Otto Harrassowitz, 1920. (Pr. 4 Kr. 50 øre).

In haar dissertatie *Le Purgatoire de saint Patrice*, de Berol (Lund 1917) had Marianne Mörner ons reeds gewezen op het bestaan van bovengenoemde anonyme Fransche versie. Het was te verwachten dat zij dit handschrift niet onuitgegeven zou laten, daar de verschillende Fransche redakties belangrijke diensten kunnen bewijzen bij de reconstructie van den tekst van het Latijnsche origineel.

Een definitief resultaat is nog niet verkregen. De schrijfster eindigt haar hoofdstuk „Le poème français et la légende latine" met ons mee te deelen, dat op het oogenblik nog niet is te bepalen in hoeverre de bijzonderheden die deze versie toevoegt aan de Latijnsche legende, voor rekening komen van den oorspronkelijken tekst of van dien van den vertaler. Deze uitkomst was te voorzien. Zoolang nog niet op volkomen duidelijke wijze is aangegeven in welke verhouding de verschillende redakties tot elkaar staan, zoolang zal het onmogelijk blijken het origineel met zekerheid vast te stellen.

Men mag zich niet bepalen tot een onderzoek naar de verhouding van de Fransche en de Latijnsche redakties, maar men dient ook na te gaan welke waarde de Middelengelsche en de Middelnederlandsche versies hebben. Bij dit onderzoek zou de magistrale uitgave *Tondalus' Visioen en St. Patricius' vagevuur* van Dr. Verdeyen en Dr. Endepols buitengewoon belangrijke diensten kunnen

Digitized by Google

bewijzen. Reeds vroeger werd door Campbell een poging in die richting gedaan. Deze veronderstelde dat de Middelnederlandsche berijming, welke uit het begin der XIVe eeuw dateert, een bewerking zou zijn van *L'espurgatoire Saint Patriz* van Marie de France. Op afdoende wijze is reeds aangetoond dat hij met deze veronderstelling op een dwaalspoor was. De mogelijkheid dat de berijming een andere Fransche bewerking der legende dan die van Marie de France tot voorbeeld heeft gehad, blijft echter nog bestaan [1]).

Jammer is het dat de schrijfster niet met wat meer behoedzaamheid is te werk gegaan bij het emendeeren van den tekst en daardoor soms den indruk wekt weinig eerbied te hebben voor het handschrift. Zij erkent wijzigingen te hebben aangebracht, geëischt door de beteekenis of de maat, wel is waar, maar dan toch „sans avoir toujours la conviction d'être tombée juste". We vragen ons af, waarom zij hier een andere gedragslijn heeft gevolgd dan in haar dissertatie. Daar toch „aucune correction de sens, de forme ou de mesure, dans la transcription des manuscrits" ; zij heeft er met groote omzichtigheid aangegeven „les corrections qui s'imposent sans réclamer de commentaire, page par page, au bas de chaque manuscrit. Les autres ont été insérées dans les notes placées à la fin du texte et auxquelles les chiffres munis d'un astérisque servent de renvoi au bas des pages". Dit alles getuigde van een gepaste vrees „de dénaturer le texte par des conjectures personnelles". Het maakt op ons den indruk, dat de schrijfster bij haar laatste uitgave daarentegen wel wat al te lichtvaardig aan het veranderen is gegaan. Minder gelukkig is b. v. de tekstwijziging van vers 144, waar de vorm *pose* (> p o s i t a) wordt vervangen door *poste*. Dat hierdoor het rijm vervalt en plaats moet maken voor een assonance (*foce*: *poste*) wordt van ondergeschikt belang geacht, te meer daar de auteur slechts „un rimeur très peu scrupuleux" is. Maar de vorm *pose* is niet zoo onwaarschijnlijk, daar men naast *repost* (> r e p o s i t u) als vrouwelijke vorm niet alleen *reposte*, maar ook *repose* vindt (Nyrop, *Gramm. histor.*, II, 83).

Hilversum. C. M. v a n d e r Z a n d e n.

Georg Weber's Allgemeine Weltgeschichte in 16 Bänden. Dritte Auflage, vollständig neu bearbeitet von Ludwig Riesz. Dritter Band. Leipzig, Verlag von Wilhelm Engelmann. 1921.

Het derde deel van de groote algemeene geschiedenis van Weber in de nieuwe bewerking van Riesz omvat de periode van 133 v. C. tot 326 n. C. Op het titelblad wordt deze tijd gekarakteriseerd als de periode van den overgang van de Romeinsche republiek in een keizerrijk tot verdediging tegen Germanen en Parthen en die van de opkomst van het Christendom. Deze karakteriseering is lang niet onaanvechtbaar. Beschouwt men de twee genoemde als twee gescheiden opvolgende, niet als twee synchronistisch samenvallende perioden, dan is de Romeinsche keizertijd toch wel wat zwak aangeduid als die van de opkomst van het Christendom. En als eenheid gezien, is tegen de genoemde betiteling nog veel meer in te brengen, wat nauwlijks nog betoog behoeft.

Op de aanduiding van het titelblad past de inhoud van dit derde deel dan ook niet geheel. Stellig is een van de factoren, die het Romeinsche keizerschap hebben mogelijk gemaakt en geconstitueerd, de gebiedende noodzakelijkheid om het rijk olijvend te verdedigen tegen de Parthen en vooral tegen de Germanen. In die plicht zijn de Romeinsche keizers dan ook waarlijk niet te kort geschoten. Maar er is nog een andere, niet minder belangrijke historische factor, die men voor de verklaring van het Romeinsche principaat in het oog moet vatten. Dat is de ontwikkeling van de Romeinsche staatsinstellingen, eens zoo goed functionneerend en daarom ook door landgenoot en vreemdeling geprezen, tot wat ten slotte een karikatuur van een goed ingericht staatsbestuur is geworden. Die ontwikkeling, die een volkomen ontaarding was geworden en die zelfs tot een algeheele ontbinding dreigde te vervallen, wordt in dit deel bijzonder duidelijk en met levendige kleuren geschilderd. Voor iederen aandachtigen lezer moet het duidelijk zijn, dat aan de eindelooze verwarring van democratie en burgeroorlog geen ander einde kon komen dan door een militaire monarchie. Daarin ligt niet alleen de moreele, maar ook de historische verklaring van het keizerschap ; dat verklaart en rechtvaardigt ook de aanvaarding van het caesarisme door de toenmalige wereld en de duurzaamheid van het keizerschap en ook van het keizerbegrip. Maar stelt men nu verder de vraag: hoe kwam het, dat de Romeinsche staatsinstellingen der republiek ten slotte niet meer voegden in de nieuwe verhoudingen, dan vindt men daarop geen bevredigend antwoord. Waarom het gezag van den senaat in de tweede eeuw vóór Christus zoo snel en zoo onherroepelijk daalde, wordt evenmin afdoende verklaard als hoe het kwam, dat op de Scipio's zoo spoedig een Marius kon volgen. Evenmin wordt duidelijk gemaakt, waarom de hervormingen der Gracechen zijn mislukt en waarom de Romeinsche democratie der laatste eeuw vóór Christus zoo spoedig in de buitensporigste demagogie overging, zoodat alleen een overwinnend veldheer hier redding kon brengen. Dat onbevredigende in deze onderdeelen van het geschiedverhaal vindt zijn verklaring hierin, dat dr. Riesz niet voldoende heeft gelet op den maatschappelijken groei der Romeinsche wereld, dat hij niet voldoende laat uitkomen, dat de Romeinsche staatsinstellingen hierom niet meer de gevraagde diensten konden bewijzen, omdat zij pasten op een maatschappelijke orde van zaken, die lang en onherroepelijk voorbij was. Die instellingen onderstelden een niet zoo heel talrijke burgerij van een stad met omgeving, die in ongeveer gelijke en gelijksoortige maatschappelijke verhoudingen leefde. Welnu, die maatschappelijke ondergrond was verdwenen; de daarop gebaseerde instellingen waren blijven bestaan, maar functionneerden daarom hoe langer hoe slechter en onbeholpener. Alleen een grondige hervorming kon hier helpen, die evenwel slechts langzaam kon worden aanvaard, daar de Romeinen conservatief in het formeele waren en dus ongaarne de oude vormen zagen verdwijnen. Vandaar dat eerst aan Augustus gelukte, wat voor Sulla en zelfs voor Caesar te zwaar viel, de grondvesting der monarchie.

Op het titelblad wordt de nadruk gelegd op de opkomst van het Christendom. Het spreekt van zelf, dat dat van zeer groote beteekenis voor de wereldgeschiedenis is geweest, ook indien men aan de geboorte en den dood van Christus geen metaphysische beteekenis wil toe-

[1]) Zie Verdeyen en Endepols, *l. c.*, II, p. LI.

Digitized by Google

kennen. Daarom treft het des te meer, dat de oorsprong en ook de ontwikkeling van het Christendom betrekkelijk beknopt zijn behandeld. Trouwens, wij hebben hier te doen met een symptoom van een algemeen verschijnsel in dit boek. Het is dit, dat de ontwikkeling van het geestelijk leven opvallend beknopt is behandeld. In een boek van meer dan 700 bladzijden moet Romes gouden eeuw van letteren en kunst het doen met slechts twintig bladzijden en wordt zelfs de oorsprong van het Christendom in juist tien bladzijden beschreven. Vooral dat laatste treft te meer, daar van deze tien eigenlijk slechts vier het leven, de prediking en den dood van Jezus betreffen. Vergelijkt men daarmede het feit, dat b. v. de uitbarsting van den Vesuvius in 79 in drie bladzijden wordt beschreven, hoewel deze gebeurtenis betrekkelijk even weinig historische beteekenis heeft gehad als de meeste andere geweldige natuurverschijnselen, dan is de tegenstelling toch wel treffend Het is natuurlijk begrijpelijk, dat men aarzelt om in een historisch werk een beeld te geven van leven en werken van Jezus van Nazareth ; er zijn hier velerlei moeilijkheden, die om een oplossing vragen, maar deze nog lang niet altijd hebben gevonden. Op geen ander historisch terrein loopen de opvattingen zoo zeer uiteen als op die van de geschiedenis, die in het Nieuwe Testament is vervat. Er is hier een verscheidenheid van meeningen, die afwisselen van het strengste conservatisme tot het uiterste radicalisme. De een acht ieder woord der Evangeliën historisch juist; de ander verwerpt alle historiciteit van den persoon van Jezus. Daartusschen is het moeilijk zich een vaste overtuiging te vormen. Zoo kan misschien worden verklaard, dat in dit boek het verhaal van den oorsprong van het Christendom zoo schraal is uitgevallen. Dat moet aan den anderen kant toch ook wel weer verwonderen, daar de schrijver in het algemeen conservatief in zijn opvattingen is. Hij houdt vast aan het verhaal van Paulus' bekeering op den weg naar Damascus. Hij neemt den marteldood van dezen heidenapostel te Rome aan en zelfs het verblijf van Petrus aldaar en zijn marteldood tegelijk met Paulus. Dat moge eerbiedwaardige legende zijn, historisch staat het toch niet onwrikbaar vast.

Dat wil volstrekt niet zeggen, dat dit deel geheel op de oude leest geschoeid is gebleven. Inderdaad blijkt het op tal van plaatsen, wat het titelblad aangeeft, dat deze derde druk geheel is herzien, wat natuurlijk niet wil zeggen, dat alles veranderd is. Maar de zorg om ook van de jongste onderzoekingen nut te trekken blijkt overal ten duidelijkste, niet het minst uit de ophelderingen, die in ruimen overvloed achter dit deel zijn geplaatst. De beteekenis daarvan is reeds bij de bespreking der vorige deelen aangewezen; wij behoeven er thans niet op terug te komen.

Alles te zamen genomen kan men met vertrouwen ook dit deel der groote algemeene geschiedenis aanbevelen Alleen moet er de nadruk op worden gelegd, dat de lezer hier in hoofdzaak slechts staatkundige geschiedenis vindt en dat voor de sociale geschiedenis, zoowel die van de stoffelijke als van de geestelijke beschaving, niet al te veel aandacht wordt gevraagd. Maar overigens is de uiteenzetting ten volle te loven. Zij is duidelijk en overzichtelijk; de verwarring der tijden, b. v. van de eerste eeuw vóór Christus en van de derde eeuw na Christus, deelt zich nergens mede aan den tekst van het geschiedverhaal. Eenvoudig en sober is de stijl, zelden meesleepend, maar veelal overtuigend, zelden boeiend, maar ook zelden vermoeiend, ten slotte nergens vervelend. Van een Duitsch geschiedwerk is dat zeer veel gezegd. Met veel verwachting zien wij dan ook den verderen groei van den grooten Weber tegemoet.

Amsterdam. H. Brugmans.

J. Hazzidakis, Tylissos à l'époque minoenne; introduction et annotations par L. Franchet. Paris, P. Geuthner. 1921. (Pr. fr. 25).

Een geschrift over het Minoïsche tijdperk kan thans moeilijk anders worden beschouwd, dan in het licht van *Evans'* magistrale werk: *the Palace of Minos.* Daarin leest men over Franchets chronologisch systeem: „a crude classification of his own, based on the Bronze Age of provincial France", een karakteristiek, even juist als afdoende. Het is de verdienste van den heer Franchet, dat hij J. Hazzidakis ertoe bewogen heeft zijn belangrijke artikelen over Tylissos uit de Ephemeris en de Athenische Mitteilungen opnieuw in het Fransch uit te geven. De veelsoortige vondsten in Tylissos en dergelijke minder aanzienlijke woonplaatsen op Kreta geven een leerzame vergelijking met de pracht der vorstelijke paleizen.

Daar de schrijver niet zoo radicaal wil zijn als de inleider, ontstaan er telkens botsingen tusschen tekst en noten.

Utrecht. G. van Hoorn.

Brieven aan Johan de Witt, II (1660—1672), bewerkt door Dr. **N. Japikse.** Amsterdam, Joh. Müller. 1922.

Met een forsch deel van meer dan 800 blz. is dan eindelijk de uitgave der correspondentie van Johan de Witt voltooid. Zestien jaren geleden aangevangen door Kernkamp, die na het eerste deel zijn werk aan Japikse overliet, heeft deze uitgave van het Hist. Gen. 6 flinke deelen, 4 voor de brieven van De Witt zelven beslagen. Het ms. van Fruin, door dezen lange jaren gebruikt als degelijke grondslag voor zijn meest bewonderde colleges en blijkbaar ook voor het boek over den grooten staatsman, waaraan hij gedacht heeft, omvatte den al of niet verkorten tekst van de brieven, onderling verbonden door een sobere toelichting en voorzien van talrijke aanteekeningen en verwijzingen. Op verzoek der commissie voor de uitgave van Fruin's wetenschappelijke nalatenschap belastte zich eerst Kernkamp, daarna Japikse met de inderdaad buitengewoon zware taak der aanvulling en verdere bewerking van Fruin's arbeid. Met liefde en zorg is deze taak thans volbracht en dr. Japikse, die het leeuwendeel van het werk op zich heeft genomen, mag met voldoening terugzien op de 15 jaren, waarin hij, een van Fruin's laatste leerlingen, een aanzienlijk gedeelte van zijn zeer verdeelden tijd en zijn groote werkkracht heeft gewijd aan deze uitgave, een wetenschappelijk monument voor Johan de Witt, voor Fruin en voor hemzelven, een voorbeeld van nauwkeurige, nauwgezette bewerking, een getuigenis van groote toewijding en wetenschappelijken zin. Ondergeteekende, die, belast met het toezicht op dezen arbeid, vel voor vel alle drukproeven heeft doorgezien, weet, welk een reusachtige massa tijd, werk en kennis daaraan is ten koste gelegd; hij kon zich zoo goed als geheel bepalen tot het verbeteren van de enkele drukfouten, die er soms nog overgebleven waren, tot geringe hulp bij het bijeenbrengen der gegevens.

Digitized by Google

Hoeveel bijzonderheden moesten niet door Japikse worden nagegaan, hoeveel door Fruin niet of slechts ten deele gebruikte collecties en losse brieven moesten niet worden onderzocht, hoeveel ongelijkmatigheden — natuurlijk in een oorspronkelijk niet voor uitgave bestemd ms. — moesten worden weggenomen, hoeveel namen en data worden terechtgebracht. Wij mogen den uitgevers dankbaar zijn voor het toegankelijk maken van deze onwaardeerbare bronnen voor de geschiedenis van De Witt en zijn tijd. Wij mogen hen, met name dr. Japikse, en ons zelven van harte gelukwenschen met de voltooiing van den voortreffelijken arbeid.

Op de beteekenis der uitgave behoeft wel geen bijzondere nadruk te worden gelegd. Hier leeren wij De Witt kennen in zijn buitengewoon staatsmanstalent, zijn algeheele toewijding aan zijn zware taak, in zijn huiselijk leven, in zijn hoog karakter, zijn buitengemeene veelzijdigheid en scherpzinnigheid, in zijn zorg voor de zijnen, in zijn opvattingen op godsdienstig terrein, in zijn onvergelijkelijke werkkracht, in zijn gebreken en tekortkomingen. Hier zien wij de louterheid van zijn streven, de helderheid van zijn denken, de kracht van zijn handelen, den omvang van zijn zware en lange dagtaak, de oorzaken van zijn welslagen en van zijn mislukkingen, de aanleiding tot zijn op-, de phasen van zijn ondergang. Japikse zelf heeft in zijn bekend boek reeds het leven van zijn held willen beschrijven en daarmede, zij het dan op zijn wijze en met zijn krachten, volbracht, wat Fruin zich soms heeft voorgesteld. Daarmede heeft hij in geenen deele de stof, die ons in deze zes deelen wordt geboden, uitgeput en nog vele historici na hem zullen hun voordeel kunnen doen met wat hier is bijeengebracht. Hij zelf geeft te kennen, dat hij nog gelegenheid hoopt te hebben om (opnieuw) „getuigenis af te leggen" van den groei zijner kennis omtrent de Witt's „persoon", die hij lief gekregen heeft in die vele jaren van intiemen omgang met zijn papieren nalatenschap. Wij mogen hem dankbaar zijn voor alles, wat hij ons in die jaren reeds heeft gegeven, en de Nederlandsche wetenschap mag trotsch zijn op het resultaat van zijn langjarige werkzaamheid. Daarop te wijzen bij het slot van dit werk was het doel van dit korte woord van herinnering.

Leiden. P. J. Blok.

S. Oppenheim, Das astronomische Weltbild im Wandel der Zeit, I Teil: vom Altertum bis zur Neuzeit. 3e Aufl. (Aus Natur und Geisteswelt n°. 444). Leipzig, Teubner. 1920. (Pr. ƒ 0.60, geb. ƒ 0.70 + 100 %).

Dit boekje, waarvan nu reeds de derde druk is verschenen, behoeft niet met veel woorden te worden aangekondigd. Het is duidelijk geschreven en uitnemend geschikt, om den classicus een goed inzicht in de ontwikkeling der astronomie van Thales tot Newton te geven. Daarbij bezit het een zeer volledig register, zoodat het ook gemakkelijk bij de lectuur van oude en nieuwe schrijvers kan opgeslagen worden. Naast Pannekoek's mooi boek over den Wonderbouw der Wereld en Boll's voortreffelijk werkje Sternglaube und Sterndeutung (A. N. u. G. 638) kan Oppenheim's Astronomisches Weltbild aan alle litteratoren worden aanbevolen.

Groningen. J. van Wageningen.

E. Horneffer, Der junge Platon. Erster Teil: **Sokrates und die Apologie.** Mit einem Beitrag: **das delphische Orakel als ethischer Preisrichter** von **R. Herzog.** Giessen, Töpelmann. 1922. (Pr. M. 27).

De schrijver koestert het plan een werk te schrijven over den jongen Plato. Als ouverture heeft hij der geleerde wereld dit boek afgestaan, dat voor Duitschland iets nieuws bevat, n. l. een pleidooi om de Apologie van Plato in geheel en onderdeelen te beschouwen als getrouwe weergave van Sokrates' woorden voor het gerecht. Er was langzamerhand, vooral na de editie van Schanz, een communis opinio ontstaan in Duitschland over de Apologie. Zij was fictief, al gaf men toe dat hier en daar historisch materiaal verwerkt was. Er waren gematigden en radicalen. De laatste werken van Pöhlmann, Heinrich Maier, von Wilamowitz bevestigden dezen toestand. In Engeland waren Burnet en Taylor er toe overgegaan in den Platonischen Sokrates den historischen Sokrates te zien, zonder juiste waarneming der teksten (men zie b. v. onze diss. De Apologia Xenophontea cum Platonica comparata blz. 35, 56, 60) en zonder navolging. En nu komt in dit boek de heer Horneffer op voor de authenticiteit van de Platonische Apologie.

De wijze waarop dit geschiedt laat zich in een paar woorden kenmerken: minimum documentatie, maximum redenatie en pleidooi. Menige superlatief, menig woord van zwaren klank, menige zin vol aplomb tracht dit betoog kracht bij te zetten. Bij dergelijke temperamentsuitingen is het voor den lezer zaak het hoofd koel te houden en de wijze te gedenken waarop de oude Areopagieten rechtspraken. Allgemeine psychologische Erwägungen, waarop dit boek voornamelijk steunt, kunnen ons slechts duidelijk maken hoe het wel eens had kunnen zijn. Haar slotsom en resultaat is slechts potentialiteit. De realiteit bereikt men het best door eerst onbetwistbaar feitenmateriaal te vergaren. Wij staan hierbij wat lang stil omdat dit teekenend is voor onzen tijd, ook in rebus classicis. Als reactie tegenover de nuchterheid der 19de-eeuwsche philologen heeft het gevoel, en daarmede helaas vaak ook verregaande subjectiviteit, zijn intrede gedaan aan de Universiteit. Zoo maakt b. v. het groote werk over Plato van von Wilamowitz vaak den indruk van een historischen roman dien men met (on)genoegen leest en daarna ter zijde legt.

Het betoog van Horneffer komt ongeveer hierop neer: Nichts ist Fiktion, alles ist schlichter, redlicher, echter Glaube (44), die Charakterschilderung des Sokrates buchstäbliche Wahrheit (61). Sokrates is een profeet, een boeteprediker, die het evangelie van de Rede bracht aan het volk van Athene. Jeder religiöse Prophet erlebt die Stunde seiner *Berufung.* Warum nicht auch Sokrates? (103). Het orakelverhaal in de Apologie is eenvoudig, zooals het daar staat, als waar aan te nemen. Sokrates is de gezondene, de Messias van het Verstand. Ofschoon hij vroeger wel in kleinen kring ethisch-politieke problemen behandeld heeft (Alkibiades en Kritias!) is hij na den tocht van Chaerephon erst zum ganzen Volke gegangen. Dat was na de opvoering der Wolken. Immers daar wordt Sokrates niet bespot als boeteprediker, dus was hij het toen ook nog niet. Hij was niet alleen een negatief „elenktiker", maar ook een positief „paränetiker und protreptiker". Zoo ver gaat de schrijver in zijn vervoering

Digitized by Google

dat hij schrijft: Seit Sokrates hat es keine echte philosophische Predigt mehr gegeben.

Plato schreef de Apologie uit kunstenaarsaandrang en om de stemming der Atheners te veranderen, wat gelukte, en zoodoende is Athene gered voor de philosophie en „die Freistätte und Hochburg der Philosophie für ein Jahrtausend geworden. De Apologie is een appel, een hooger beroep van het gerechtshof bij het gezamentlijke Atheensche volk. Ten slotte worden nog eenige bezwaren van tegenstanders weggeredeneerd.

Het gaat in eene korte recensie niet aán elke redenatie van H. in den breede door een tegen-redenatie te weerleggen. Wij wijzen daarom kort op de volgende punten, waarbij wij Horneffer tegen Horneffer, d. w. z. Plato tegen H. uitspelen. Immers als we de geheele Apologie letterlijk voor waar moeten aannemen, en „der lammfromme Xenophon als Quelle abgetan hat," moeten we opmerken:

dat Sokrates *zichzelf* den dwaaltocht oplegt om het orakel te *weerleggen.* Zelf weet hij van zichzelf dat hij niets weet. Ook de andere menschen overtuigt hij telkens van hun nietswetendheid. Dat is de hoogste graad der wijsheid en *zuiver negatief,* Ap. 21—24. Men zie onze diss. blz. 82 e. v. Verderop in de Apol. 29, 30 schijnt hij daarentegen te weten wat deugd is. En ofschoon nergens te lezen staat dat hij de een of andere methode aangeeft om die deelachtig te worden, vragen wij toch, hoe rijmt men dit te samen?

Met het gemak hem eigen springt H. over de kwestie heen of het daemonium al of niet op te vatten is als een orakel: Ganz einfach und schlicht als Orakel ist das sokratische Daimonion aufzufassen, als nichts anderes. (42). Helaas heeft het Platonische daimonium slechts *negatieve* kracht, althans in de Apologie (31 **ἀεὶ ἀποτρέπει. προτρέπει δὲ οὔποτε**). Horneffer ziet dit niet of springt er zonder meer over heen. Onjuist is het dus voor Horneffer wanneer hij van Sokrates zegt bl. 110: Der ist nur *getrieben* von seinem Dämon, von dem göttlichen Geist, der in ihm wohnt. Het is jammer dat H. niet besproken heeft hoe hij van den *negatieven* Sokrates tot den *positieven* komt.

Sokrates in dienst der godheid komt alleen in de Platonische Apologie voor. Noch bij Xenophen—den „lammfrommen!" — noch bij eenig ander, noch bij Plato zelf wordt Sokrates als boetepredikend godsgezant genoemd of geteekend. Wanneer de opvatting van H. aangaande het orakelverhaal de juiste was, laat er zich dan wel iets uitdenken, dat de Socratici meer bezongen zouden hebben?

Sokrates liet de menschen de dingen zelf vinden. Hij was de geestelijke vroedvrouw. Het geestelijke kind dat geboren was bleef het bezit van de geholpen persoon.

Lange redevoeringen hield hij niet, cf Plat. Alc. 106B. Als Plato hem wat lang laat praten, voegt hij er een excuus bij aan den lezer cf. onze diss. blz. 107. Geen enkele plaats bij geen enkelen Socraticus laat zich aanwijzen dat Socrates tegen een verzamelde menigte gesproken heeft. In de bronnen vinden wij slechts gesprekken waarin meestal het spelletje van vraag en antwoord op de bekende dialectische wijze door S. toegepast wordt. Ontegenzeggelijk wist hij daardoor de zenuw van de aanhangige kwestie te raken en tevens diep in het gemoed der aanwezigen door te dringen. Dit is nog iets anders dan boetepredikér zijn.

Het aannemen voorts van een leeraren in besloten kring, gevolgd, na de orakeluitspraak, door een optreden in het openbaar is door H. ganschelijk uit de lucht gegrepen. Een argumentum e silentio is daarbij zijn eenige steun. In de Wolken van Aristophanes n.l. wordt hij niet geteekend als boetepredikant voor de menigte, dus speelde hij toen nog niet de rol die H. voor hem schiep.

Over de motieven die Plato tot het schrijven van zijne Apologie voerden wordt verschillend geoordeeld. Hier is min of meer vrij spel voor „allgemeine psychologische Erwägungen", al zijn ze ook van „schrankenloser Subjectivität". Maar dat Plato een „Umschwung" in de openbare meening heeft beoogd, lijkt me onwaarschijnlijk. Waar de rechters door Sokrates' taal geprikkeld zijn, zou het volk het niet minder geworden zijn . . . . kunnen.

In de bijdrage, die als „Unterlage" voor Horneffer dienst moet doen, worden eenige plaatsen bij verschillende schrijvers behandeld, waarin Delphi de vraag beantwoordt, wie de gelukkigste en de vroomste mensch is, maar geen *historisch pendant* wordt ons voorgezet dat naast de Chaerephontocht kan staan. Ook hier missen wij de soberheid die de feiten voor zich zelf laat spreken.

Zwolle. P. Vrijlandt.

K. H. E. de Jong, De magie bij de Grieken en Romeinen. (Volksuniversiteitsbibliotheek n°. 7). Haarlem, De Erven F. Bohn. 1921. (Pr. geb. *f* 2.50, bij abonnement *f* 2.25).

Veel langer dan ik gehoopt had ben ik gedwongen geweest dit belangwekkende boek op een woord van oprechte waardeering te doen wachten.

Wellicht heeft niemand vóór dezen schrijver zich met zooveel onpartijdigheid en liefde in dit onderwerp verdiept. Wanneer anderen dan beroepstoovenaars over magie spraken, was het vrij wel altijd van een hoog voetstuk. Men las tusschen de schijnbaar koel refereerende regels dóór een zelfbewust: la vostra miseria non mi tange. Hier is het heel anders. De heer De Jong geeft in zijn „Voorrede" een definitie van de magie, die haar onverbrekelijk met de religie verbindt:

„De magie is in wezen handelen, actief optreden bij „uitnemendheid en wel met behulp van wonderbaarlijke „of wonderbaarlijk werkende middelen; zij doet blijken „dat de mensch krachten bezit, die buiten het bereik „van de algemeen erkende zintuigen vallen; zij leidt „tot de overtuiging dat onze ziel den „dood" overleeft „en dat er nog andere intelligenties zonder cellichamen „bestaan. Wat de religie betreft, deze onderscheidt „zich van de magie hoofdzakelijk daarin, dat zij tegen„over de „hoogere" machten uitteraard een passieve „houding aanneemt, een onderscheid, dat zich echter „niet streng laat doorvoeren, zooals bijv. het gebed in „vele gevallen beslist een actief karakter draagt."

Omdat echter de S. de magie in het onderhavige werk meer „in individueelen zin" opvat, komt deze nauwe verwantschap minder sterk op den voorgrond dan het geval geweest zou zijn, wanneer ze ook in haar collectieve manifestaties — de mysteriën — ons voor oogen gevoerd was. Waar de tooverij in het geheim en slechts ten behoeve van een door zijn zenuwachtigen toestand van felle begeerte of doodelijken angst voor suggestie buitengewoon vatbaar geworden persoon plaats heeft, is natuurlijk voor bedrog een wijd veld opengelegd, „maar niet alles in de magie berust op

Digitized by Google

„bedrog of op foutief denken; zij steunt ook, althans „in vele gevallen, op een grondslag van „psychische" „feiten, zooals men het nu pleegt te noemen. Dat door „hallucinaties, hypnose, verbaalsuggestie en auto- „suggestie veel te verklaren is, wordt al lang toegegeven. „Men dient echter nog verder te gaan en zekere feiten, „wier lang ontkende realiteit nu toch meer en meer „blijkt als bijv. de mentale suggestie of telepathie en de „helderziendheid er bij te trekken; ook de werking „van psychische centra buiten den mensch om is althans „niet a priori af te wijzen (bl. 3—4)."

De heer De Jong gelooft dus aan de realiteit der magie en wijst er op, dat hij zich daarbij in goed gezelschap bevindt. Zelfs in den tijd der groote Grieksche philosophen, welken hij als dien van het „bovendrijvend ongeloof" definieert, „lieten de grootsten van hen, Democritus en Aristoteles, toch ruimte voor feiten die tot het gebied der magie behooren" (bl. 242), en in later eeuwen, toen het geloof veel sterker werd „erkenden bij de genoemden geenszins achterstaande denkers als Iamblichus, Proclus, Origenes, Augustinus de realiteit der magie onomwonden" (ib.).

Toch ontveinst de S. zich niet, dat de meeste van deze wijsgeeren de magie ongunstig beoordeelden. Hem zelf schijnt dit oordeel niet geheel gerechtvaardigd. Hij vindt dat „de magie niet verdient botweg met afkeer en min- „achting te worden behandeld. De tooverij zal op het „gebied van liefde wel niet meer kwaad hebben ver- „oorzaakt dan bijv. verlokkingen van financieelen aard. „Of de „magiërs" meer zieken hebben verknoeid dan „de geneesheeren, blijft een open vraag. En ongetwijfeld „zinkt het aantal dergenen, die door „zwarte magie" „hun leven verloren, in 't niet tegenover de ontelbare „slachtoffers van schavot of oorlog. Voorts staat tegen- „over de schaduwzijde der magie ook een niet gering te „achten lichtzijde. De magie heeft den stoot gegeven „tot grootsche scheppingen op litterair gebied. Zonder de „magie toch zouden wij drie der schoonste zangen van „Homerus, de meest ontroerende tragedie van Euripides, „de diepstgevoelde idylle van Theocritus missen. Ook „valt niet te betwijfelen dat vele zieken door de toepas- „sing van toovermiddelen, wellicht hoofdzakelijk ten „gevolge van „suggestie", genezing hebben gevonden. „Door de strenge leefwijze en de geestesconcentratie, „welke tal van magische handelingen vereischten, „kwam menigeen tot „reiniging der ziel" en tot „ver- „lossing". En, wat voor ons, menschen, het hoogste „van alle belangen raakt, door de „doodenbezwering" „was, naar de overtuiging van hoogst achtenswaardige „antieke denkers, het voortbestaan der ziel na den dood „daadwerkelijk aangetoond" (bl. 243—244).

Waar zulke gevoelens een geschiedschrijver bezielen mag verwacht worden, dat hij zijn onderwerp in het beste licht tracht te plaatsen. Dit nu is wetenschappelijk niet anders mogelijk dan door zeer volledig de in aanmerking komende schrijversplaatsen de lezers onder de oogen te brengen. Van deze dankbare taak heeft de heer De Jong zich met grooten ijver en groote zorgvuldigheid gekweten, er niet voor terugdeinzend zelfs de moeilijkste en meest verwarde citaten in goed verstaanbaar, waar het pas gaf fraai Nederlandsch over te zetten.

't Meest bewonderenswaardig is de vaste greep waarmee hij uit de enorme hoeveelheid beschikbaar materiaal het minst vage wist uit te zoeken en met behulp daarvan de ontwikkelingsgeschiedenis op te bouwen van een „vak", waarin schijnbaar evolutie onbestaanbaar is en toch gedurende de klassieke Oudheid een ontwikkeling van critiekloos aannemen tot overtuigd gelooven waar te nemen valt, die zelfs gedurende den glorietijd van het „wetenschappelijk" materialisme niet stilstaat en ten slotte over het scepticisme zegeviert.

Uit den tijd van triomf der magie zullen wel de indrukwekkende, zelfbewuste aanroepingen stammen, waarvan ik niet laten kan een gedeelte aan te halen.

„Ik roep U aan, den leidsman van alle wording, U, die „Uwe vleugelen uitspreidt over de geheele wereld, U, „den ongenaakbare en onmeetbare, die in alle zielen „de levenwekkende rede inblaast, U, die alle dingen hebt „samengevoegd door Uwe macht, Eerstgeborene; „Grondvester van het Al, goudvleugelige, zwartglan- „zende, die de bezadigde redeneeringen wegbergt en „duistere razernij inblaast, U, de verborgene, en die „heimelijk aan alle zielen het niet te aanschouwen vuur „der verwekking toedeelt, U, die de hand legt op al het „bezielde, die niet met vermoeienis kwelt, maar met het „smartelijk genot van de wellust, uit wien alles is ont- „staan! Gij brengt bij Uwe ontmoeting leed aan, nu „eens bezadigd, dan weer onberedeneerd, gij, door wien „de menschen tegen de plicht in durven te handelen „en dan de toevlucht nemen tot U, den zwartglanzende! „Gij, jongste, onzichtbare, onlichamelijke, razernij „verwekker, boogschutter, fakkeldrager van alle gees- „telijke waarneming, heerscher over alle verborgenheden, „beschikker over de vergetelheid, oervader van het „zwijgen" . . . . (bl. 155—156).

„Kom herwaarts tot mij . . . o gij allesbeheerschende „god, die de menschen den adem tot leven hebt inge- „blazen, heer van wat in de wereld schoon is, verhoor mij, „Heer, wiens verborgen naam niet is uit te spreken, de „naam, op het hooren waarvan de demonen wegduiken . . „de naam, op het hooren waarvan de aarde draait, de „onderwereld in opschudding geraakt, de rivieren, de zee, „de poelen, de bronnen verstijven, de rotsen scheuren! . . „Gij zijt de goede geest, gij zijt de heer, die alles ver- „wekt en voelt en doet toenemen. Wie vormde de gedaan- „ten der dieren, wie vond de wegen, wie is de schepper der „vruchten, wie wekt de bergen ten hoogen op, wie beval „de winden hun jaarlijksch werk te verrichten? . . . „Gij zijt de ééne onsterfelijke god, verwekker van alles „en gij deelt aan alle dingen zielen toe en beheerscht „alles, koning der tijdperken en heer! En de bergen „beven met de vlakten en de stroomen van bronnen en „rivieren en de diepten der aarde . . . de hoogblinkende „hemel beeft voor U en de geheele zee, o Heer! Albe- „heerscher, heilige en heer van allen, door Uwe macht „bestaan de elementen en groeit alles!" (bl. 157).

Zóó overal uit de massa dors en onbelangrijks het boeiende en gewichtige kiezend wist de S. een volkomen wetenschappelijk en toch spannend betoog samen te stellen, waarmee de Volksuniversiteitsbibliotheek zich geluk mag wenschen. Mogen we hopen, dat dit kleine boek de voorlooper is van het groote samenvattende werk over de tooverij der Oudheid, dat nog altijd ontbreekt?

De rijke bibliographie achter elk hoofdstuk, waarin ook werken van Couperus en Stanley als bronnen geciteerd worden, bewijst, dat de S. gelukkig van meening is, dat ook wie buiten het vak staat, recht heeft mee te spreken. Vandaar waarschijnlijk ook moderne uitdruk-

Digitized by Google

kingen als „medium" „astraal lichaam" e. d., die het onderwerp ons heel wat nader brengen.

Als het me geoorloofd is een wensch uit te spreken voor een tweeden druk, zou het zijn daarin een ietwat uitvoeriger register, ook b. v. de namen der behandelde schrijvers en besproken historische personen bevattend, aan te treffen, waardoor de zoo gevarieerde inhoud van het boek meer tot zijn recht zou komen.

Rome. H. M. R. Leopold.

R. Schütz, Apostel und Jünger. Eine quellenkritische und geschichtliche Untersuchung über die Entstehung des Christentums. Giessen, Töpelmann. 1921.

Het uitgangspunt van dit scherpzinnig boek is de onderscheiding tusschen de twee benamingen 'apostelen' en 'discipelen' en het betoog, dat in het boek der Handelingen der Apostelen twee bronnen onderscheiden kunnen worden, naarmate de meer eenvoudige term *μαθηταί* ofwel de door dogmatische voorstellingen gedragen titel *ἀπόστολοι* gebruikt wordt. In navolging van Wellhausen (wiens persoonlijke leerling de s. is) en van anderen tracht schr. te bewijzen, dat het collegium van 12 apostelen niet door Jezus zelf ingesteld is, maar eerst na het ontstaan van het geloof in de opstanding van Jezus en na de vorming eener gemeente te Jeruzalem uit den kring der leiders dezer gemeente, die persoonlijke leerlingen van Jezus waren, voortgekomen is. Deze gebeurtenis zou zich het duidelijkst weerspiegelen in de zoogenaamde A-bron der Acta (c. 1—5. 7_{2-17}. 8_{14-25}. 9_{27f}. 9_{31}—11_{18}. 15_{1-34}. 16_{4}. 19_{2-7}. 21_{26-27a} zijn er fragmenten van), voor wie kenmerkend is een zeker monopolie, dat ten opzichte van de leiding der kerk, ook buiten Jeruzalem, en ten opzichte van de overdracht van den heiligen geest enz., aan de twaalf apostelen toegekend wordt.

Daartegenover staat dan de M-bron (c. 6. 7_{18}—8_{13} 8_{26}—9_{26}. 29—30 11_{19}—14_{28} 16_{1}—21_{19}. 21_{27b}—28, dus de zoog. Wij-bron ook behelzende), die dit oppergezag der Jeruzalemmer apostelen ignoreert, van 't begin af aan meer universeel denkt, en het werk der uitbreiding van het christelijk geloof in hoofdzaak toewijst aan vrije zendelingen van meer hellenistische denkwijze en afkomst. M is ouder dan A en bevat meer betrouwbare stoffen dan A. A is uit judaistische kringen afkomstig. De twee door A en M gekenmerkte stroomingen meent schr. ook in de synoptische traditie terug te vinden: bij A hooren de judaistische stoffen, bij M de universalistische; met A verwant is de menschenzoon-dogmatiek, met M de vereering van Jezus als den *κύριος* Op grond van deze onderzoekingen ontwerpt de s. ten slotte eene schets van de ontwikkeling van het oudste christendom, waarvan de belangrijkste trek de hypothese is, dat, naast de oprichting van eene leidende gemeente te Jeruzalem, van Galilea en omliggende streken uit, waar Jezus zelf gepredikt heeft en waar de sporen van de eigen prediking van Jezus toch niet verloren gegaan kunnen zijn, een van Jeruzalem onafhankelijke propaganda uitgegaan zou zijn, die weldra overging naar de hellenistische diaspora.

Het boek bevat een reeks van vruchtbare thesen, op zijn minst goede werkhypothesen. Maar de bronnenkritiek moet nog meer nauwkeurig doorgewerkt worden (noch A noch M zijn bronnen, die een sluitend geheel vormen) en de historische lijnen, die de s. trekt, lijken mij al te zeer „geconstrueerd".

Leiden. H. Windisch.

A. J. Wensinck, Tree and Bird as cosmological Symbols in Western Asia. (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, afdeeling Letterkunde). Amsterdam, Joh. Müller. 1921. (Pr. *f* 1.80).

In 1916 stelde Prof. W. een onderzoek in naar de voorstellingen der Westelijke Semieten omtrent den „navel der aarde"; in 1918 verzamelde hij de denkbeelden en gegevens omtrent den „oceaan"; thans biedt hij ons, tegelijk met een alphabetisch register van 't geheel, het vervolg en het slot van deze belangwekkende studiën aan: de voorstellingen omtrent boomen en vogels als kosmologische symbolen.

De behandeling van het onderwerp is iets ruimer dan van de beide andere studiën. Terwijl deze beperkt waren tot de denkbeelden der Westelijke Semieten (dus tot de gegevens uit de Hebreeuwsche, Arameesch-Syrische en de Arabische litteratuur), omvat deze derde studie geheel West-Azië, dus vooral ook de Babyloniërs en Assyriërs.

De Schr. handelt in de eerste plaats over de boomen en in de tweede plaats over de vogels als cosmologische zinnebeelden en als representanten van de zon en van den zonnegod.

Heilige boomen staan aan de uiteinden van den kringloop der zon, dus in hèt uiterste Oosten en Westen. Een heilige boom groeit voorts in het middelpunt der wereld. De hemelsche tegenhanger van dezen wereldboom is de boom in 't paradijs; en ook in de onderwereld groeit blijkens een voorstelling, ons toevallig pas in den Qorân overgeleverd, een helsch pendant van deze kosmische boomen. Want, zooals de Schr. op pg. 30 terecht opmerkt, „Oriental eschatology is a symmetrical doctrine, just as cosmology is a symmetrical scenery".

Evenals over de boomen verzamelt de Schr. ook het materiaal over de vogels: haan en pauw, adelaar, phoenix en de gestileerde gevleugelde zonneschijf.

Thans nog een enkele opmerking of aanvulling. Blz. 21: De bewering, dat in de bronnen nergens een kosmische boom in 't Noorden vermeld wordt, is m.i. minder juist met het oog op Ezech. 17 : 3 ; 31 : 3. Want van Palestijnsch standpunt gezien is de Libanon de „godenberg" (vgl. Jez. 14 : 9 ; Ez. 31 : 16) in 't Noorden gelegen. — Op blz. 22 (vgl. blz. 11 en 14) had de Schr. uitvoeriger kunnen ingaan op het feit, dat de boom in 't Oosten (de boom des levens) vaak voorgesteld wordt als een wijnstok, de boom in 't Westen echter (de boom der kennis of des doods) als een olijfboom of een vijgeboom. — Blz. 23 vlg. lezen wij terecht de waarschuwing, dat de voorstellingen op de Babylonische zegels niet zonder meer verklaard mogen worden met behulp van het epos van Gilgamesj. Men zou van de namen Gilgamesj en Enkidu (Eabani) bij de verklaring van deze cylinders eigenlijk liever moeten afzien! — Afb. 27 (blz. 41) toont aan, dat de oude vormen en zinnebeelden door het Christendom nauwelijks gewijzigd zijn: Christus, staande op den wereldberg (paradijsberg) tusschen de beide kosmische boomen. Een nadere opgave van de plaats van herkomst had juist bij deze afbeelding niet moeten ontbreken. — Blz. 47: den arend met de leeuwenkoppen vindt men niet alleen in Telloh, maar ook in Boghaz-keui (Jazylykàja). Het geheele materiaal over „Das Symbol des Adlers" is bijeengebracht door L. Dürr, Ezechiels Vision (1917) S. 44—50.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

Digitized by Google

K. Th. Preuss, Religion und Mythologie der Uitoto. Textaufnahmen und Beobachtungen bei einem Indianerstamm in Kolumbien, Südamerika. Erster Band. Einführung und Texte (Erste Hälfte). Mit drei Tafeln. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. Leipzig, J. C. Hinrichssche Buchhandlung. 1921. (Pr. ƒ 9).

Omtrent de mythen en sagen der inboorlingen van Zuid-Amerika is ons nog maar heel weinig bekend, al weten wij ook genoeg om te beseffen, hoe groote schatten er op dit gebied zijn in te zamelen, en hoe verrassende perspectieven een vollediger kennis der Zuid-Amerikaansche overleveringen aan de vergelijkende mythologie en sprookjeskunde zoude openen. De te vroeg aan de wetenschap ontvallen Paul Ehrenreich heeft ons in zijn meesterlijke, ten deele door de werken van Franz Boas geïnspireerde, verhandeling „Die Mythen und Legenden der südamerikanischen Urvölker" reeds het een en ander doen zien, en meer nog doen vermoeden, van de grillige lijnen, die de Zuid-Amerikaansche tradities met die van andere werelddeelen verbinden. Maar het materiaal, waarover wij te beschikken hebben, is nog bedroevend klein, al hebben mannen als Erland von Nordenskjöld, Walter Roth, Theodor Koch-Grünberg onze kennis in het laatste decennium aanmerkelijk uitgebreid. Een niet minder rijke aanwinst is het jongste boek van Prof. Preuss, waarop ik heden met een enkel woord de aandacht wil vestigen.

In 1913 begaf de beroemde onderzoeker, aan wiens zelfverloochenenden en onvermoeiden arbeid de Amerikanistiek reeds zoo ontzaglijk veel te danken heeft, zich voor ethnologische en archaeologische doeleinden naar Colombia, waar hij geruimen tijd onder de Uitoto aan de Orteguasa, en de Kagaba van de Sierra Nevada de Santa Marta doorbracht. Ook deed hij opgravingen in de omstreken van San Agustin aan den bovenloop der Magdalena en in de nabijheid van Bolivar. In April 1915 was hij gereed met zijn „field-work", en zoude hij naar Europa zijn teruggekeerd, indien de wereldoorlog hem dit niet onmogelijk had gemaakt. Hij vestigde zich nu in het dorpje La Esperanza om de door hem opgenomen teksten uit te werken. Eerst in October 1919 kwam hij in zijn vaderland terug. Zijn Kagaba-teksten en zijn archaeologische bouwstoffen worden op andere wijze gepubliceerd; van zijn Uitoto-werk wordt ons thans reeds de eerste helft als afzonderlijk boekdeel voorgelegd. De tweede „Band" zal het vervolg der teksten en het lexicon bevatten.

Wat ons in den eersten „Band" aangeboden wordt, is een zeer uitvoerige inleiding in de teksten (blz. 1—164), en een twaalftal omvangrijke mythencomplexen in het Uitoto met een parallel gedrukte Duitsche vertaling (blz. 166—363). Aan het scheppingsverhaal (blz. 166—169) en de mythe van het ontstaan der juka en den grooten vloed (blz. 170—206) is bovendien eene interlineaire vertaling toegevoegd. Aan de teksten gaat een beknopt overzicht van het klankstelsel vooraf (blz. 165 vgl.).

De inleiding valt in vijf hoofdstukken, waarvan het eerste aan het leven onder de Uitoto, het tweede aan den „Urvater", de voorvaderen en de daemonen, het derde aan de analyse der mythen, het vierde aan de feesten en de religiositeit, het laatste aan het sociale leven gewijd is. De talrijke astrale, in het bijzonder lunaire, verklaringen der mythen zullen, hoe scherpzinnig ook, bij sommige lezers allicht tegenspraak uitlokken. Over de mythen zelve zal ik niet uitweiden. Reeds bij vluchtig doorlezen bespeuren wij vele punten van overeenkomst met de overleveringen van andere Zuid-Amerikaansche volken, en ook menige trek herinnert aan den mythen- en sagenschat van het noordelijke continent. Prof. Preuss heeft het Uitoto-materiaal *analytisch* en *interpreteerend* behandeld; het zoude voorzeker geen ondankbaar werk zijn er ook een *vergelijkenden* commentaar op te schrijven. Niemand is daartoe beter berekend dan Prof. Preuss zelf.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Op verzoek van het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam deelen wij de titels mede van de verhandelingen, in de *Mededeelingen* der Afdeeling Letterkunde, Deel 53, Serie A (1920—'22), gedrukt en afzonderlijk verkrijgbaar (uitg. Joh. Müller, Amsterdam): Tj. de Boer, *De „Medicina mentis" van den arts Rāzī* (pr. ƒ 0.30); K. Kuiper, *Over de jongst-ontdekte fragmenten van den sophist Antiphon* (ƒ 0.40); J. J. Salverda de Grave, *Over de beklemtoonde klinker in amour en enkele andere woorden* (ƒ 0.80); H. van Gelder, *Iets over de Grieksche eigennamen* (ƒ 0.60); J. Huizinga, *Een schakel in de ontwikkeling van den term Middeleeuwen?* (ƒ 0 40); A. J. Wensinck, *The Oriental Doctrine of the Martyrs* (ƒ 0.60); Ph. S. van Ronkel, *Maleische litteratuur van verren oorsprong* (ƒ 0.40); N. van Wijk, *De plaats van Puškin in de letterkunde* (ƒ 0.40); K. Kuiper, *Over de „Smeekelingen" van Euripides* (ƒ 0.40); J. J. A. A. Frantzen, *Over Middeleeuwsche School- en Volkspoëzie* (ƒ 0.40); J. J. Salverda de Grave, *Strofen in Gormont et Isembart* (ƒ 0.40); A. J. Wensinck, *Over een plan tot ontginning der Arabische traditieliteratuur* (ƒ 0.30).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neophilologus, VIII, 2: A. Haggerty Krappe, Rollo's vision in the Norman chronicles of Dudo of St. Quentin and his successors. — J. v. Zoelen, Alfred de Vigny, penseur. — A. Hämel. Bemerkungen zur Chronol. der Comedias von Lope de Vega. — L. Polak, Entstehung der Szene 'Wald u. Höhle' in Goethes Faust. — W. Heldt, A chronolog. and crit. review of the appreciation and condemnation of the comic dramatists of the Restoration and Orange periods, II. — E. Hermann, Assimilation, Dissimilation, Metathesis und Haplologie. — P. Lehmann, Zu Bd. VIII 67 ff. — Boekbespr. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

Studiën, XCIX, Jan.: A. Borret, Fabrieksraden of bedrijfsraden? — P. Zeegers, „Deutschland, Deutschland über alles". — J. v. Mierlo Jr., De „Bruloft" van Ruysbroeck als voorbeeld der „Twaelf Dogheden" gehandhaafd. — Is. Vogels, P. van Meurs en Nicolaas Beets. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de pers. — Lezers en Redactie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bosman, Puntdichten v. Staring: N. Taalg. XVII, n°. 1 (de Vooys).

Ten Bruggencate, Bloeml. uit Feith: N. Taalg. XVII, n°. 1 (de Vooys).

De Froe-Jongejan, De klanken v. h. Nederl.: N. Taalg. XVII, n°. 1 (v. Haeringen).

Geyl, Nederl. en België: Studiën XCIX, Jan. (W. Mulder).

v. d. Hoek, Veldtocht in 1597: Lit. Zentralbl. 1922, n°. 46.

Hoogewerff, Reizen v. Cosimo de' Medici: Lit. Zentralbl. 1922, n° 46 (Japikse).

Jacob, Broeckaert's Borgers: N. Taalg. XVII, n°. 1 (de Vooys).

De Villiers, Kritzinger en Pienaar, Afrik. Spreekwoorde: N. Taalg. XVII, n°. 1 (Bouman).

Digitized by Google

Zoo juist verschenen:

DE GRIEKSCHE PAPYROLOGIE EN HARE BETEEKENIS VOOR DE KENNIS DER ANTIEKE BESCHAVINGSGESCHIEDENIS.

Openbare les gegeven bij het begin zijner werkzaamheid als privaat-docent in de Grieksche papyrologie aan de Rijks-Universiteit te Leiden den 31 Januari 1923

door Dr. D. COHEN.

Prijs . . . . f 0,75

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG.

Spelling en Verbuiging onzer Moedertaal

Handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels

door Dr. P. LEENDERTZ Jr.

Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Dit actueele boek is de beste handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels, waarvan men tegenwoordig voortdurend hoort. De Schrijver, die vele jaren de Nederlandsche taal op Gymnasia enz. heeft gedoceerd, geeft hier zijn rijke ervaring ten beste.

Terwijl in de laatste maanden de spellingkwestie voortdurend aan de orde is, geeft dit boekje een helder inzicht in de verschillende schrijfwijzen en de bezwaren en voordeelen van diverse stelsels.

Ieder ontwikkeld persoon en allen, die op eenigerlei wijze bij het onderwijs in de Nederlandsche taal zijn betrokken, zullen met groote belangstelling dit boekje lezen, omdat zij daardoor gemakkelijker een op goede gronden berustende keuze kunnen doen. Prijs: ing. f 1.75

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

VERSLAG

betrekkelijk de in 1923 uitgegeven werken over de Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.**— zoodanig Verslag over de in **1923** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1924 op te maken en vóór 1 Juni 1925 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

Leeuwarden, Februari 1923.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

68ste Jaargang

12 Nummers Per jaar f 1.20

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG-MIJ. — LEIDEN

Het Permanente Hof van Internationale Justitie te 's-Gravenhage

(Artt. 13-15 van het Statuut van den Volkenbond)

Een historisch-critische schets van arbitrage en rechtspraak in internationale geschillen, en van de pogingen om tot een internationaal Hof te komen.

DOOR

H. CH. G. J. VAN DER MANDERE

Gebonden f 4.50

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 06562 2329
Digitized by Google

Digitized by Google